

શ્રેષ્ઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈનપુસ્તકોશીર કંડ

અંક,

હાલમાં મળતા ગ્રંથો.

૩૦	આનંદ કાવ્ય મં	ઔક્તિક ૪ થું.	૦—૧૨—૦
૩૨	" "	" " ૫ મું.	૦—૧૦—૦
૪૩	" "	" " ૬ ઠું.	૦—૧૨—૦
૪૮	આદ્યપ્રતિકમણ	સૂત્રવૃત્તિ.	૨—૦—૦
૫૦	જ્વાલવાલિગમ	સૂત્ર.	૩—૪—૦
૫૧	સૈનપ્રશ્ન.	૧—૦—૦
૫૨	જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞાસિ	પૂર્વાર્દ્ધ.	૪—૦—૦
૫૩	આવશ્યક દિગ્બળ.	૧—૧૨—૦
૫૪	જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞાસિ	ઉત્તરાર્દ્ધ.	૨—૦—૦
૫૬	શ્રીપાલ ચરિત્ર	સંસ્કૃત.	૦—૧૪—૦

શ્રીપાલ ચરિત્ર ૧૨ મું (A) પાનું જેમની પ્રતમાં

નહીં મોકલાયું હોય તેમને

૫૭	સુક્ત સુક્તાવલી.	૨—૦—૦
૫૮	પ્રવચન-સારોદ્ધાર	પૂર્વાર્દ્ધ.	૩—૦—૦
૫૯	તાંદુલ વૈચારિક.	૧—૮—૦
૬૦	વિંશતિ સ્થાનક.	૧—૦—૦
૬૧	શ્રી કલ્પસૂત્ર	સુબોધિકા.	૨—૦—૦
૬૨	સુબોધ સમાચારી	૦—૮—૦
૬૩	શ્રીપાલ ચરિત્ર (માગધી.)	૧—૪—૦

શા. માનચંદ વેલચંદવાળાં પુસ્તકો.—

ધન્યચરિત્ર	પૂર્વાર્દ્ધ.	૪—૦—૦
"	ઉત્તરાર્દ્ધ.	૪—૦—૦
નવસ્મરણ તથા	તત્વાર્થસૂત્ર.	૦—૪—૬
ત્રેલોક્યદીપિકા	સંગ્રહણી.	૦—૪—૦

આગમોદય સમિતિના ગ્રંથો.

હાલમાં મળતા ગ્રંથો.

મૂલ્ય.

સ્થાનાંગસૂત્ર ઉત્તરાદ્ય.	૪—૦—૦
ભગવતી સૂત્ર ભાગ ૩ જે	૩—૪—૦
વિશેષાવશ્યકની ગાથા તથા વિષયનો અકારાદિક્રમ.	૦—૫—૦
નિરિયાવલી સૂત્ર.	૦—૧૨—૦
વિચારસાર.	૦—૮—૦

જ્ઞાનખાતાનાં.—

વીતરાગ સ્તોત્ર તથા તત્વાર્થાધિગમ સૂત્રનું ભાષાંતર	૦—૧૨—૦
ચાતુર્ભાસી વ્યાખ્યાન	૦—૪—૦
નવસ્મરણ તથા ગૌતમરાસ.	૦—૩—૦
જે અષ્ટક પ્ર૦ જે પદ્ધર્શન સમુચ્ચય....	૦—૪—૦

દે. લા. ફેંડ અને આઠ સમિતિના કલાકં,

માસ્તર વિજયચંદ્ર મોહનલાલ.

૪૦ જોડ દેવચંદ લાલભાઈ જેન ધર્મશાલા, ગોપીપુરા

Surat--સુરત.

જાન તથીજ તે તે આવશ્યક સૂત્રોને શ્રી
જાન છે. પંચવસ્તુ અધિકાર સૂચિકાર મહા.

સામાયિક કોણે કર્યું એ અધિકારમાં જણાવે કે 'કેળ
મહારેદિ વ ॥ તસ્તામિણા ડ નિસ્સનયસ્ત તત્તો જજોડનળ્લ

જાન તથા સૂત્રથી ગણધર મહારાજે કર્યું છે. નિર્ણયિકાર શ્રીમદ્ભદ્રાહુ-
પણ 'ગોયમમાર્દ સામાદયં તુ કિંકારણે નિલામિતિ ૧૧૨૬ ગાથાના પૂર્વાર્ધથી
માયિક અધ્યયન જિનેન્ડકથિત તથા ગણરૂપ જણાવે છે, વળી ભાષ્યકાર નિર્ગમને જણાવતાં
જહય પતુયં તત્તો સામાદયં તદ પવક્લામિ ૧૬૬૮ મી ગાથાના ઉત્તરાર્ધથી પણ તેજ વાત
જણાવે છે, અને સામાયિકની સુગબજ બીજા અધ્યયનોના અધિકાર સમજાવે, એ માટે તે
નિર્ણયિકાર ૨૨-૨૪

૮-૧૧	આવશ્યકના અનુયોગમા નમસ્કારા- તુરોર અન્તર્ભૂત હોવાનું હેતુપૂર્વક પ્રતિ- પાત્ર, તે તે સંબંધે મૂલોનું પ્રમાણુ દર્શન. ૧૩-૧૪	૧૬	દ્રવ્યમંગળનું સ્વરૂપ, તદન્તર્ગત અનુપયાગી જાનવાળો દ્રવ્ય મંગળ છે. ૨૨
૧૨-૧૪	મંગળ શા માટે કરવું? કયા કયા કરવું? ૧૫.	૩૦	અનુપયોગી વસ્તુ દ્રવ્યમંગળ કેવી રીતે કહેવાય, તે સંબંધી પ્રશ્નો ૨૩
૧૫	મંગળ કરવાથી શાસ્ત્રની અમંગળતા અથવા અનવસ્થા દોષનો પૂર્વપક્ષથી આરોપ. ૧૫	૩૧	નૈગમ તથા સંશ્લેષ નમના અને દ્રવ્ય- મંગળની વક્રવ્યવહાર. ૨૩
૧૬-૧૭	અમંગળતા અને અનવસ્થા દોષનો દીપક તથા મીઠાના હાલરણુથી ઉત્તર- પક્ષથી પરિકાર ૧૬.	૩૨-૩૪	સામાન્યવાદી અને વિશેષવાદીની અપે- ક્ષાએ દ્રવ્યમંગળના નિરૂપણમાં સામાન્યનું સ્વપક્ષ સ્થાપન ૨૩-૨૫.
૧૮-૨૦	શાસ્ત્રગત આદિ-મખ-ને અંતમા કરેલ	૩૫-૩૭	વિશેષવાદી નૈગમ તથા વ્યવહારનય લોક- વ્યવહાર તત્તર હોવાથી હાલરણુપૂર્વક સ્વપક્ષરૂપ વિશેષોનું સ્થાપન ૨૬
		૩૮-૩૯	નૈગમ તથા વ્યવહારનયના સમાન વિષય માટે શિષ્યચુરના પ્રત્યોત્તરો ૨૬.
		૪૦-૪૧	જાણુમજ નામના મતે દ્રવ્યમંગળની મા- ન્યતા. ૨૭.
		૪૨-૪૩	જાણુદાદિ તથુ નયોના મતે દ્રવ્ય મંગળ અવસ્થા છે તેનું હેતુપૂર્વક સ્થાપન. ૨૮

ગાથાંક.

વિષય.

લોકોક્તિ રૂપ રૂઢીઓ અસત્ય, તથા વિષય પ્રાપ્તિથી અને વિષય પ્રાપ્તિ વિના એ ઉભય પ્રકારે મનના વ્યંજનાવશ્યકતા અભાવ. ૧૨૮

૨૪૪-૨૪૯ અસંખ્યસમયામક ઉપયોગ છતાં મનના વ્યંજનાવશ્યકતા અભાવ, મનની પેઠે ચક્ષુના વિષયનો પણ નિયમ હોવાથી ઉભય અપ્રાપ્યકારી, કર્મોદય અને સ્વસ્વ-ભાવ તથા સામર્થ્યના અભાવે ગહન અર્થને ગ્રહણ કરવામાં મનની અસક્તિ, તેમજ પ્રતિબંધક અને સંરૂપલાના ઉદા-હરણથી વ્યંજનાવશ્યકતા સ્વરૂપ. ૧૩૨.

૨૫૦-૨૫૪ નંદીસ્રતા કહેલ વ્યંજનાવશ્યકતા સ્વરૂપની ભાષ્યકારની માધ્યમ. ૧૩૫

૨૫૫-૨૬૪ અર્થાવશ્યક અને અપાયના વિષયનો તદ્દાવત, ઇહા વિના અપાયનો અભાવ, સામાન્ય ગ્રહણમાં અર્થાવશ્યકતાની સિદ્ધિ વ્યંજનકાળે અર્થગાનનો અભાવ, અને વ્યંજનાવશ્યકતા અવ્યક્ત ગાનનો સંભવ. ૧૩૭

૨૬૫-૨૭૨ વ્યંજનાવશ્યકતા વિષય ગ્રહણ માન-વાથી સાકર્મ્યાદિ દોષો, અર્થાવશ્યક ઇહાનો અભાવ, અપાયનો પ્રસંગ, અવ-ગ્રહાદિના ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમનો પ્રસંગ ૧૪૧

૨૭૩-૨૭૮ અવગ્રહની પૂર્વે ઇહા માનનાગમોના આભપ્રાપ્તિ દોષોદલાવન ૧૪૩

૨૭૯-૨૮૮ અર્થાવશ્યકકાળે શબ્દાદિના નિશ્ચય સાથે ઇહા માનનાગમોની ભૂલ, અને નિશ્ચયિક તથા વ્યવહારિક અર્થાવશ્યકતા સ્વરૂપ ૧૪૬

૨૮૯-૨૯૨ ઇહા-અપાય-અને ધારણાનું સ્વરૂપ ૧૫૧

૨૯૨-૨૯૪ રૂપાદિકમાં અવગ્રહ-ઇહા આદિનું નિરૂપણ અને સ્વપ્રત્યક્ષમાં પણ અવગ્રહાદિનું નિરૂપણ. ૧૫૨

૨૯૫-૨૯૯ અવગ્રહાદિ માર ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમથી ન હો-વાનું કારણ, ઇહાદિ તથા-એ-એ-એ-એ-એ ન હોવાનું કારણ અને ચારણ પ્રકાર મા-નનાનો હેતુ ૧૫૩

૩૦૦-૩૦૬ મતિગાનના અધ્યાત્મિક ભેદ અને અશ્રુત નિશ્ચિતમતિયતુકમાં અવગ્રહાદિનો સદ્-ભાવ. ૧૫૬.

૩૦૭ બહુ-બહુવિધાદિરૂપે મતિગાનના તથા સો-બીસ ભેદ ૧૫૯

ગાથાંક.

વિષય.

૩૦૮-૩૧૧ શબ્દાદિરૂપ વિષયની અપેક્ષાએ બહુ-બહુ-વિધાદિ અર્થનું નિરૂપણ. ૧૫૯

૩૧૨-૩૧૬ અવગ્રહાદિકમાં ગાનની સિદ્ધિ. ૧૬૧

૩૧૭-૩૨૧ વસ્તુના સમસ્ત સ્વરૂપને જાણનાર-તે ગાન, એકદેશને જાણનાર તે અગાન, એમ માનનારાઓના મતનું સમાધાન. ૧૬૩

૩૨૨-૩૨૭ મિથ્યાદિને નિર્ણયકાળે પણ મિથ્યા-વિનિવેશથી વિપર્યયથી અને યથાર્થ-ગાનના અભાવે અગાનપણું તથા સમ્ય-ગૃહિતિને ગાનોપયોગથી સંશયાદિ પણ ગાનરૂપે. ૧૬૭

૩૨૮-૩૨૨ ગાન-અગાનરૂપ સામાન્ય મતિનું નિરૂપણ, વિશેષિત અ વિશેષિતપણાથી ગાનાગાનતાનું સ્વરૂપ. ૧૬૯

૩૩૩ અવગ્રહ-ઇહા-અપાય ને ધારણાના કા-ળનું નિરૂપણ. ૧૭૨

૩૩૪-૩૩૫

૩૩૬ ગ્રામ્યદિની રૂપાદિ વિષયતા તથા રૂપ અને બદલી વ્યાખ્યા, રૂપાદિ ગ્રહણ કરવામાં હેતુ, તેમજ આત્માગુલ પ્રમા-ણથી ચક્ષુના વિષયનું માન. ૧૭૩

૩૭૩-૩૭૦ " અત્માગુલ-પ્રમાણગુલ અને ઉત્તરોર્ધ-ગુલવડે કઈ કઈ વસ્તુઓનું માપ થાય, તેનું નિરૂપણ. ૧૭૪

૩૪૫-૩૪૭ ચતુ ઇન્દ્રિયના વિષય સંબંધી પૂર્વાપર વિસંવાદનો પરિહાર અને તેનું નિરૂપણ ૧૭૬

૩૪૮-૩૫૦ ચક્ષુ વિનાની શેષ ઇન્દ્રિયોના વિષય-પ્રમાણનું નિરૂપણ. ૧૭૭

૩૫૧ સમગ્રેણ અને વિગ્રેણિમા રહેલ વ્યક્તિ કેવા પ્રકારના શબ્દ દ્રવ્યને ગ્રહણ કરેછે, તેનું નિરૂપણ. ૧૭૮

૩૫૨-૩૫૪

૩૫૫ બાપાદ્રવ્યનું " ગ્રહણ-વિસર્જન કેવી રીતે થાય છે ? મનોયોગ ને વચનયોગ એ શું છે ? એ સર્વનું સંવિસ્તર સ્વ-રૂપ. ૧૮૧

૩૫૬-૩૬૪

૩૬૫-૩૭૨ ગ્રહણ-વિસર્જન અને બાપાના કાળનું પ્રમાણ, તથા ગ્રહણ-વિસર્જનનું સાનના નિરંતરપણું. ૧૮૪

- ગાથાંક.** **વિષય.**
- ૧૧૬-૧૨૧ મેદોની સંખ્યાથી તથા ઇન્દ્રિયના વિભાગથી મતિ શ્રુતનો ભેદ, તથા શ્રેત્રિંદ્રિય હિમાધિથીજ શ્રુત માનવામાં દોષ. ૭૭
- ૧૨૨-૧૨૬ કોષ્ટકના અને શ્રેત્રિપદ્યમ્બિયથી મતિપદ્ય, પુસ્તકાદિમત દ્રવ્યશ્રુત, અક્ષર લાભ તે દ્રવ્યશ્રુત, અક્ષરોને શ્રેત્રિપદ્યમ્બની ચો-અતા, અને સર્વમતિજ્ઞાનને અનુસંગતા ન કહી શકાય. ૭૩
- ૧૨૭-૧૨૮ દ્રવ્યશ્રુત-ભાવશ્રુતનો ભ્રમશ્રુતનો વિચાર, તેની હત્યપતિ તથા ભાવશ્રુતનો કેરો અર્થ દ્રવ્યશ્રુતાદિરૂપે પશ્ચિમે વિગેરે શ્રુતનો નિશ્ચિત અર્થ. ૭૫
- ૧૨૯-૧૩૪ હ્રમ્યશ્રુત અને દ્રવ્યશ્રુતનું લક્ષણ દ્રવ્યશ્રુત હ તા ભાવશ્રુતની વિગેરના વૃણવમ્બિ-સમાનપદને અર્થ, શુદ્ધ અર્થનો મના-તર પૂર્વક વિચાર, તેમા શુદ્ધિઅર્થનો અર્થ મનિ ક્રમાગતના મતનું અંત ૭૬
- ૧૩૫-૧૩૯ 'ઇતર' શબ્દને મતિ કહેનાગના મતનો નિગમ, 'શુદ્ધિ' શબ્દથી દ્રવ્યશ્રુતનો અંગીકાર અને મતિ-શ્રુતોપલબ્ધ બધાએ પદાર્થો કહી શકાય નહીં એ વિચાર. ૭૮
- ૧૪૦-૧૪૪ મતિ-શ્રુતના પદાર્થોનો અનત્તો ભાગ કહી શકાય તેવો છે, માત્ર પૂર્વધરો છ સ્થાનગન હોવામા મતિવિગેરોનું કાષ્ટ-પદ્ય, અક્ષરગનુસારી મતિવિગેર તે શ્રુત અને જ્ઞાતીનુ મતિ. ૮૧
- ૧૪૫-૧૫૦ ૧૩૨ મી ગાથામા કહેવા દ્વયો સિવા-મના શેષ દ્વયો. અમાધ્યમાન શ્રુતાનુસારી જ્ઞાનને મતિપદ્યનો અભાવ ૧૨૮ મી પૂર્વગન ગાથાનો ભાવ્યકારે અનિમિત્ત કહેલો અર્થ, પ્વનીપરિણામવાળુ તે અન અને પ્વની અપ્વની હ્રમ્ય પ્રકારના પરિ-ણામવાળું મતિજ્ઞાન. ૮૨
- ૧૫૧-૧૫૩ ૧૨૮ મી ગાથાના હ્રમ્યાર્થનું આખ્યાન તેમા 'ઇતર' શબ્દરે મતિજ્ઞાનનું પ્રદર્શ. અને હ્રમ્યમ્બિસમાનની અવાચ્યનામાં કાષ્ટ ૮૫
- ૧૫૪-૧૬૧ વાક અને શુંજના કલાદગ્ધથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ. અર્થ પ્રકારે કલાદગ્ધ પદાવવામા દ્વય ૮૬
- ૧૬૨-૧૭૦ અક્ષર-અનમગના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો તકરાર, તેમા મતિને અનક્ષર તથા શ્રુતને
- ગાથાંક.** **વિષય.**
- સાક્ષર માનવામા કલાદિત્તો અભાવ, મતિકાલે શ્રુતનો અભાવ, અક્ષરગનુસારી શ્રુતનિશ્ચિનપદ્યથી મતિયતુષ્ટનો અભાવ તથા શ્રુતનિશ્ચિત અને અશ્રુતનું શ્રિત મતિનું લક્ષણ, મતિયતુષ્ટના કલાદગ્ધ. ૮૯
- ૧૭૧-૧૭૬ મૂઠ અને અમૂઠના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો તકરાર, આ તકરારવતો હપસહાર, અને મતિજ્ઞાનની પ્રરપણા કરવાની પ્રતિતા. ૯૮
- ૧૭૭ મતિજ્ઞાનના શ્રુતનિશ્ચિત અને અશ્રુત-નિશ્ચિત ભેદ, એ ભેદોને 'સ્વરૂપ'.
- ૧૭૮-૧૭૯ શ્રુતનિશ્ચિતના અવગ્રહાદિ ચાર ભેદોનું સ્વરૂપ અને વ્યાખ્યા. ૧૦૧
- ૧૮૦-૮૯ અવગ્રહમા સામાન્ય-વિશેષભેદનો અભાવ, તથા કલા અને સંસારનું રૂપ ૧૦૨
- ૧૯૦-૧૯૨ વગ્રહાદિ ભેદોની વિવાદારપદ વ્યાખ્યાનો પહિલો ૧૧૬
- ૧૯૩-૧૯૫ વ્યંજનાવગ્રહનું સ્વરૂપ અને તેની જ્ઞાન-મપના. ૧૦૭
- ૧૯૬-૨૦૩ સ્ત્રોતા પ્રુપતી જેમ વ્યંજનાવગ્રહકારે પશુ જ્ઞાનનો સંદર્ભ ૧૦૯
- ૨૦૪-૨૦૮ વ્યંજનાવગ્રહના ભેદો, તથા મશ્તુ અને મન સિવાય કન્દ્રિય ચતુષ્ટની પ્રાપ્ત-કાન્તિ. ૧૧૨.
- ૨૦૯-૨૧૨ વિષયકૃત અનુગ્રહાદિના અભાવે ચતુષ્ટી અપ્રાપ્તકાન્તિ. ૧૧૪
- ૨૧૩-૨૨૧ દ્રવ્યમન અને ભાવમન ગતિ કરતું હોવાથી તથા અનુગ્રહાદિના અભાવે જેવન સાથે મનના સંબંધનો અભાવ, કર્તૃત્વાદિના અભાવે આત્માને સર્વગતપણે અભાવ, અને દ્રવ્યમન કાષ્ટરૂપ હોવાથી તે ગમન કરતું નથી. ૧૧૭
- ૨૨૨-૨૨૩ દ્રવ્યમન પુદગમ્યના દેવાઈનો તત્ત્વ અનુસંધ-ઉપધાન ચાપ્ત ૧૨૧
- ૨૨૪-૨૩૦ સ્વમાવસ્થામા અનુભવેલ વિષયને લીધેન થતા દર્શ-વિપાર્શ્વ અનુભવ-ઉપધાતર્થ મનની પ્રાપ્તકાન્તિનો પૂર્વપક્ષ. ૧૨૩
- ૨૩૧-૨૩૫ સ્વમાવસ્થામાં થતી ક્રિયા અને ક્રિયાન કળનો નિરોધ, સ્વમાનાં કળ અને જ્ઞાનને અનિરોધ, સ્થાનર્થિ નિદાવાજાને મનન વ્યંજનાવગ્રહનો અભાવ, અને તે નિદા-વાજાનાં કલાદગ્ધ. ૧૨૫
- ૨૩૬-૨૪૩ "માઈ મન ચંદ તમે ગયું," ઇત્યાદિ

ગાથાંક.

વિષય.

લોકોક્તિ રૂપ રહીઓ અસત્ય, તથા વિષય પ્રાપ્તિથી અને વિષય પ્રાપ્તિ વિના એ ઉભય પ્રકારે મનના વ્યંજનાવશ્યનો અભાવ. ૧૨૮

૨૪૪-૨૪૯ અસંખ્યસમાવૃત્તિ ઉપયોગ છતાં

મનના વ્યંજનાવશ્યનો અભાવ, મનની પેઠે ચક્ષુના વિષયનો પણ નિમગ્ન હોવાથી ઉભય અપ્રાપ્યકારી, કર્બોદય અને સ્વસ્વ-ભાવ તથા સામર્થ્યના અભાવે ગહન અર્થને ગ્રહણ કરવામાં મનની અસક્તિ, તેમજ પ્રતિભાધક અને સંસારવાલાના ઉદા-હરણથી વ્યંજનાવશ્યનું સ્વરૂપ. ૧૩૨.

૨૫૦-૨૫૪ નદીસ્રુતમાં કહેલ વ્યંજનાવશ્યનો સ્વરૂપની ભાષ્યકારની ચામ્બા. ૧૩૫

૨૫૫-૨૬૪ અર્થાવશ્ય અને અપાયનો વિષયનો તદ્દાવત, ઇલા વિના અપાયનો અભાવ, સામાન્ય ગ્રહણમાં અર્થાવશ્યની સિદ્ધિ વ્યંજનકાળે અર્થગાનનો અભાવ, અને વ્યંજનાવશ્યમાં અવ્યક્ત ગાનનો સભવ. ૧૩૭

૨૬૫-૨૭૨ વ્યંજનાવશ્યમાં વિષય ગ્રહણ માન-વાથી સામર્થ્યાદિ દોષો, અર્થાવશ્ય ઇલાનો અભાવ, અપાયનો પ્રસંગ, અવ-ગ્રહાદિના ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમનો પ્રસંગ ૧૪૧

૨૭૩-૨૭૮ અવશ્યની પૂર્વે ઇલા માનનારાઓના આભિપ્રાયમાં દોષોદ્ભાવન ૧૪૩

૨૭૯-૨૮૮ અર્થાવશ્યકાળે શબ્દાદિના નિશ્ચય સાથે ઇલા માનનારાઓની ભૂલ, અને નિશ્ચયિક તથા વ્યવહારિક અર્થાવશ્યનું સ્વરૂપ ૧૪૬

૨૮૯-૨૯૨ ઇલા-અપાય-અને ધારણનું સ્વરૂપ ૧૫૧

૨૯૨-૨૯૪ રૂપાદિકમાં અવશ્ય-ઇલા આદિનું નિરૂપણ અને સ્વનાદિકમાં પણ અવગ્રહાદિનું નિરૂપણ ૧૫૨

૨૯૫-૨૯૮ અવગ્રહાદિ ચાર ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમથી ન હો-વાનું કારણ, ઇલાદિ ત્રણ-બે-કે એક ન હોવાનું કારણ અને ચારણ પ્રકાર મા-નવાનો હેતુ ૧૫૩

૩૦૦-૩૦૬ મતિગાનના આધ્યાત્મિક ભેદ અને અશ્રુત અશ્રિતમતિયુક્તમાં અવગ્રહાદિનો સર-ભાવ. ૧૫૬.

૩૦૭ બહુ-બહુવિધાદિવડે મતિગાનના ત્રણસો છતીસ ભેદ ૧૫૯

ગાથાંક.

વિષય.

૩૦૮-૩૧૧ શબ્દાદિરૂપ વિષયની અપેક્ષાએ બહુ-બહુ-વિધાદિ અર્થનું નિરૂપણ. ૧૫૯

૩૧૨-૩૧૬ અવગ્રહાદિકમાં ગાનની સિદ્ધિ. ૧૬૧

૩૧૭-૩૨૧ વસ્તુના સમસ્ત સ્વરૂપને બાણનાર-તે ગાન, એકદેશને બાણનાર તે અગાન, એમ માનનારાઓના મતનું સમાધાન. ૧૬૩

૩૨૨-૩૨૭ મિથ્યાદિને નિર્ણયકાળે પણ મિથ્યા-ભિનિવેશથી વિપર્યયથી અને યથાર્થ-ગાનના અભાવે અગાનપણ તથા સમ્ય-ગ્રહણને ગાનોપયોગથી સંશયાદિ પણ ગાનરૂપે. ૧૬૭

૩૨૮-૩૨૨ ગાન-અગાનરૂપ સામાન્ય મતિનું નિરૂપણ, વિશેષિત અવિશેષિતપણાથી ગાનાગાનતાનું સ્વરૂપ. ૧૬૯

૩૩૩ અવગ્રહ-શબ્દા-અપાય ને ધારણના કા-ળનું નિરૂપણ. ૧૭૨

૩૩૪-૩૫૧

આત્માદિની રૂપરૂપિ વિષયતા તથા રૂપ અને બદની વ્યાખ્યા, રૂપરૂપિ ગ્રહણ કરવામાં હેતુ, તેમજ આત્માશુલ પ્રમા-ણથી ચક્ષુના વિષયનું માન. ૧૭૩

૩૫૩-૩૫૦

આત્માશુલ-પ્રમાણશુલ અને ઉત્તેષો-શુલવડે કઈ કઈ વસ્તુઓનું આપ ચાપ, તેનું નિરૂપણ. ૧૭૪

૩૫૫-૩૫૭ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષય સ બધા પૂર્વપર વિસંવાદનો પરિહાર અને તેનું નિરૂપણ ૧૭૬

૩૫૮-૩૫૦ ચક્ષુ વિનાની શેષ ઇન્દ્રિયોના વિષય-પ્રમાણનું નિરૂપણ. ૧૭૭

૩૫૧ સમગ્રેષુ અને વિશેષેષુમાં રહેલ બ્યક્તિ કેવા પ્રકારના શબ્દ દ્વ્યને ગ્રહણ કરેછે, તેનું નિરૂપણ. ૧૭૮

૩૫૨-૩૫૪

બાપાદ્યનું ગ્રહણ-વિસર્જન કેવી રીતે ચાપ છે? મતોયોગ ને વચનયોગ એ શું છે? એ સર્વનું સંવિસ્તર સ્વ-રૂપ. ૧૮૧

૩૫૬-૩૬૪

ગ્રહણ-વિસર્જન અને ભાષાના કાળનું પ્રમાણ, તથા ગ્રહણ-વિસર્જનનું સાન્તર નિરૂપણ. ૧૮૪

ગાથાંક.

વિવચ.

૩૭૩ એ હપયોગનો અભાવ હોય, પણ એક સમયે મદજુ-વિસર્જનરૂપ એ ક્રિયાનો અભાવ ન હોય. ૧૮૬

૩૭૪-૩૭૫ બૌદ્ધિક આદિ ત્રણ સરીસાવડે બાપા દ્વ્યનું મદજુ-મોચન, તથા સત્યા-સામ આદિ જ્ઞાપ્તિઓનું સ્વરૂપ. ૧૮૯

૩૭૬-૩૭૭

૩૭૮-૩૭૯ જાર ચેળન દરતી વધારે દૂરથી બાપા-દ્વ્યના પુદ્ગલો આવે કે નહીં ? આવે તો તેમા પૂર્વોક્ત મર્યાદાનિર્ગતથી આવેલા દ્વ્યના જેવું વાસના સામર્થ્ય હોય કે ન હોય ? વળી કેટલા સમયે બાપા-દ્વ્યવડે સમગ્ર લોકે વ્યાપ શાય ? અને લોકના કેટલામા ભાગમા બાપા દ્વ્યનો કેટલામો ભાગ હોય ? ઈલાદિ પ્રશ્નોનું સ્પષ્ટીકરણ ૧૯૦

૩૮૦-૩૮૦

૩૮૧-૩૮૫ કેવળીસમુદ્ધાનની પેઠે બાપાદ્વ્યથી લોકઅભિનૌ અભાવ, અચિત્તમહારૂઢિ વિશ્વસાધનિયુગે ચાર સમયે લોક વ્યાપી શાય, અને એકદિશામાં દંડ થવાનું જ્ઞાનનારાના મનનું અર્થન ૧૪૩ આભિનિમોધિક જ્ઞાનના પયથિનું સ્વરૂપ, મતિ આદિ વચનપયથિનું સ્વરૂપ, અવ-ગ્રહાદિ અર્થપયથિનું સ્વરૂપ ૧૮૬

૩૮૬

૩૮૭-૪૦૧

૪૦૨-૪૦૫ દ્વ્યાદિ આરંભે બેદર આરંભથી આભિનિ

૪૦૬

મત્પદાદિ નવ દારોએ આભિનિમોધિક જ્ઞાનનો વિચાર અને મત્પદપ્રદયણુ-સમુદ્ધાન અર્થ ૧૪૯

૪૦૭-૪૦૮

૪૦૯-૪૧૦ મતિ આદિ વીસ માર્મણુઓમા ન્યા મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા હોય પામતા હોય ન પામેલા હોય, ને ન પામે તેનો વિચાર ૨૦૦

૪૧૧-૪૧૩

૪૧૪-૪૧૭ જ્ઞાનહારમા વ્યવહાર તથા નિશ્ચયનયના મતે જ્ઞાનનો વિચાર, અને વ્યવહારનું સમર્થન ૨૦૩

૪૧૮-૪૨૩

વ્યવહારનયના મતનું નિશ્ચયનયના મતે અર્થન ૨૦૫

૪૨૪-૪૨૬

નિશ્ચયનયના મતનું વ્યવહારનયના મતે અર્થન ૨૦૮

ગાથાંક.

વિવચ.

૪૨૭

બાપકાદિ દારો અને સત્પદપ્રદયણુદિ દારોની પૂણ્ણદિતિ. ૨૧૦

૪૨૮-૪૩૬

દ્વ્ય-સેત-કાળ-ને સ્પર્શનાદાર વડે મનિ-જ્ઞાનનો વિચાર. ૨૧૧

૪૩૭-૪૪૩

અતરહાર-ભાગહાર-માવહાર-અને અ-લ્પમદ્વલ દારવડે મતિજ્ઞાનનો વિચાર અને આભિનિમોધિકજ્ઞાનના અધિકારની સમાપ્તિ. ૨૧૪

૪૪૪

અક્ષર અને અક્ષરસંયોગ પ્રમાણે જ્ઞાન-જ્ઞાનના બેદો, અર્થના સંયોગો અને એકેક સંયોગ અર્થનતપર્વપદાગો, અભિ-ધેય અર્થનત દાતાધી સંયોગો અર્થનત, ૨૧૬

૪૪૫-૪૪૮

જ્ઞાન અર્થનગમ અને પર્વાયથાનું ૨૧૬

૪૪૯

અર્થના સત્ત્વ બેદો ન હદી શકાય મતે ચાદ બેદો ક્ષેત્રવાની પ્રતિજ્ઞા. ૨૧૭

૪૫૦-૪૫૩

જ્ઞાનના સર્વ પ્રકાર ન હદી શકવાનું દારણ તથા જ્ઞાન-અજ્ઞાન અને ઉત્તમ પ્રકારના જ્ઞાનનો ચાદ પ્રકારે નિષેપ. ૨૧૮

૪૫૪

જ્ઞાનના અક્ષર આદિ ચાદ બેદોનું નામો-લીનીન. ૨૧૯

૪૫૫-૪૬૦

“અક્ષર જ્ઞાન” નામે જ્ઞાનનો પ્રથમભો શુદ્ધ તથા અશુદ્ધ નયના મતે અક્ષર સ્વરૂપ, “અક્ષર” મંવધી શંકા-તેનું મખાધાન, જ્ઞાત રૂપવર્ણની વ્યુત્પત્તિ, ૨૨૦

૪૬૧-૪૬૩

વર્ણ-અક્ષરના સ્વર અને વ્યંજનરૂપે પ્રકાર, સ્વર તથા વ્યંજનનું સ્વરૂપ. ૨૨૧

૪૬૪-૪૬૮

અક્ષરના ત્રણ પ્રકાર, સંમક્ષર-વ્યંજન-દાર ને લઘ્યક્ષરનું સ્વરૂપ, દ્વ્યજ્ઞાત તથા બાવજ્ઞાનનો તજાવત. ૨૨૨

૪૬૯-૪૭૨

અક્ષરની હપયગ્ધિ પ્રત્યક્ષ તથા અનુભવ નથી, સાદરયાદિ પાંચ પ્રકારનું અનુભવ દન્દિયમતેનિમિત્ત જ્ઞાન પણ વારતવિ-રીતે અનુભાનજ છે. અને પાંચ પ્રકારનું અનુભાનની અયોજના. ૨૨૩

૪૭૩-૪૭૬

અનુષ્ઠાનિના ત્રણ પ્રકાર, અસંગિષ્ઠિ વેને અક્ષર લાભ હોવા બાબતની ચ-કા તેનું સમાધાન-હવાહરણ પૂર્વક. ૨૨૪

૪૭૭-૪૮૬

એકેક અક્ષરના સ્વ પર પયથિનું સ્વરૂપ તેનું પ્રમાણ, સ્વ પર પયથિનો મંવધ ચર્ચા, તેના હવાહરણ અને સિદ્ધાન્તના માર્ગો. ૨૨૭

૪૮૫-૪૮૮

અક્ષરના પયથિઓ ધટાદિ પરપયથોન મંવધમાં સિધ્ધ-શુદ્ધના પ્રત્યેતાર, અક્ષરની અપેક્ષાએ પયથિનું પ્રમાણ ક્ષેત્રવા- ૨૨૮

ગાથાંક.

વિષય.

કારણ અને સ્વપર પર્વાયિની ન્યૂના-
ધિકતા. ૨૩૨

૪૮૯-૪૯૩ ભાષ્યકારના કથનમાં આગમ વિરૂદ્ધતાની
શંકા તેનું સમાધાન, પ્રત્યેક પ્રદેશમાં
અગ્રુદ લઘુ પર્વાયિની અનંતતા અને
શ્રુતાક્ષર તથા કેવલાક્ષરના પર્વાયિની
સમાનતા. ૨૩૩.

૪૯૪-૫૦૦ શ્રુત અને કેવળ જ્ઞાનનો તદ્વાવન અસ-
રનો કેવલજ્ઞાનનો અનંતમો ભાગ અવશ્ય,
કે એકલા શ્રુતાક્ષરનો અનંતમો ભાગ
અવશ્ય ? એ શંકાનું સમાધાન,
તથા જલ્પ-મધ્યમ ને ઉદ્વેગ અક્ષ-
રના અનંતમાં ભાગનું સ્વરૂપ અને
અક્ષર શ્રુતના વિચારની સમાપ્તિ. ૨૩૬.
અનક્ષરશ્રુતનો વિચાર ૨૩૯

૫૦૧

૫૦૨-૫૦૩ ,, ૨૪૦

૫૦૪-૫૨૬ સંચિશ્રુત તથા અસંચિશ્રુતનો વિચાર,
દીર્ઘકાલિકી આદિ ત્રણ સંગ્રાઓનું સ્વ-
રૂપ, આહારાદિ દશ પ્રકારની સંગ્રાઓ,
એકદ્રિયાદિને સંચિ ન કહેવાનું કારણ,
કઈ સંગ્રાથી સંચિ કહેવાય, તેનો ખુલાસો,
કયા જીવને કઈ સંગ્રા હોય તેનું સ્પષ્ટી-
કરણ, અને સંચિ-અસંચિનો વ્યવહાર
કઈ સંગ્રાથી થાય, તેનો આગમનાસારે
ખુલાસો. ૨૪૦

૫૨૭-૫૩૬ સમ્યક્શ્રુત તથા મિથ્યાશ્રુતનો વિચાર,
સમ્યક્શ્રુતના પાંચ પ્રકાર, ત્રણ યુગ્મનું
સ્વરૂપ, ઉપશમ-સારવાદન-ક્ષયોપશમ-
વેદક અને ક્ષામિક સમક્રિયનું સ્વરૂપ,
સામાન્યશ્રુતમાં કેટલો ભાગ સમ્યક્શ્રુત
અને કેટલો ભાગ મિથ્યાશ્રુત હોય, તેનો
તથા સમ્યક્શ્રુતમાં અને શ્રુતમાં શો તથાવત
હોય, તેનો ખુલાસો. ૨૪૫

૫૩૭-૫૩૯ સાદિ સર્પર્થવસિત અને અનાદિ અપર્થ-
વસિત શ્રુતનો વિચાર, દ્રવ્યાસ્તિકથનનમતે
શ્રુતનું અનાદિ અનંતપણું, અને પર્વાયા-
સ્તિકથનનમતે સાદિ સાન્તપણું. ૨૫૧

૫૪૦-૫૪૫ શ્રુતનાશના કારણો, શ્રુતની બિચાલિ-
જતા, પદાર્થ માત્ર ઉત્પાદાદિ વિધર્માત્મક,
એકાન્ત નિત્યાનિત્ય વસ્તુ માનવામાં
દ્રાણ, તેનું ખંડન. ૨૫૨

ગાથાંક.

વિષય.

૫૪૬-૫૪૮ ક્ષેત્ર-કાળ ને ભાવથી શ્રુતનું સાદિ-સાન્ત-
પણું, દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ ને ભાવથી શ્રુતનું
અનાદિ-અનંતપણું. ૨૫૮

૫૪૯-૫૫૫ ગમિક અને અગમિક શ્રુતનું સ્વરૂપ,
અંગ પ્રવિષ્ટ તથા અંગઆલ શ્રુતનું
સ્વરૂપ, ઉકાલિક-કાલિક શ્રુતનું સ્વરૂપ,
તે શ્રુતના અપ્રસિદ્ધ યથોનાં નામ, હાદ-
શાંગમાં પ્રરૂપિત-વિપયની મુચિ. શ્રાદ્ધ
પૂર્વ સિવાયનું શ્રુત સ્વાચાનું કારણ, સ્ત્રી-
યોને દૃષ્ટિવાદ શ્રુત ન સ્ત્રીઅવવાનું કારણ,
શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય, અને તે સંબંધી
બુદ્ધા બુદ્ધા અભિપ્રાય. ૨૫૯

૫૫૬-૫૫૭ મત્તદાદિ નવ દારોવડે માર્ગેશુ સ્થા-
નોમા શ્રુત જ્ઞાનનો વિચાર.

૫૫૮ બુદ્ધિના આદિ ગુણોથી આગમનું બદલણ
૫૫૯-૫૬૦ કરવાપણું,

૫૬૧-૫૬૨-૫૬૪ શુદ્ધપાદિ આદિ ગુણોનું સ્વરૂપ,
૫૬૫-૫૬૬ શાસ્ત્ર અવજ્ઞાનો વિધિ. શાસ્ત્ર
કથનનો વિધિ, અને શ્રુતજ્ઞાનના અધિ-
કારની સમાપ્તિ ૨૬૫

૫૬૭ અવધિ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહેવાનો આરંભ,

૫૬૮-૫૬૯ તેની ભવ પ્રત્યયિક અને ક્ષયોપ-
શમ પ્રત્યયિક અનર્થ્ય પ્રકૃતિયો, એ સર્વ

૫૭૦-૫૭૧ કહેવાની અસક્રિયને લીધે શ્રાદ્ધ પ્રકારનો
નિષ્કેષ. ક્ષેત્ર. તથા કાળના અસંખ્યાત-
પણાથી અને દ્રવ્યભાવના અનંતપણાથી
અવધિના પણ તેટલાજ મોટાનું પ્રમાણ.
૨૬૯

૫૭૨-૫૭૬ ભવ પ્રત્યયિક અને ગુણ પ્રત્યયિક અપ-
ધિજ્ઞાન, કર્મના ઉદય આદિમા દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર
આદિ પાંચ હેતુઓ. ૨૭૦

૫૭૭-૫૭૮ અવધિ. ક્ષેત્ર પરિમાણ-સંદેશાન
૫૭૯-૫૮૦ આદિ શ્રાદ્ધ નિષ્કેષો. અને એ શ્રાદ્ધ
નિષ્કેષો કહેવાનું કારણ. ૨૭૧

૫૮૧ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભવ અને

૫૮૨-૫૮૭ ભાવ એ સાત પ્રકારે અવધિ જ્ઞાનના
નિષ્કેષનું સ્વરૂપ. ૨૭૨

૫૮૮ અવધિ જ્ઞાનના વિષયશ્રુત ક્ષેત્રનું જલ્પ-
૫૮૯-૫૯૭ પરિમાણ તે સંબંધમાં અનેક પશોપર
અને બુદ્ધા બુદ્ધા આચાર્યોના અભિપ્રાય
ને તેનું ખંડન. ૨૭૫

ગાથાંક.

વિષય.

- ૫૯૮ અવધિગાનના વિષયમૂલ સ્ત્રોતું હિંદુ
૧૯૯-૬૦૭ તથા મધ્યમ પ્રમાણુ. અને અરપી
સ્ત્રોતને રૂપી વિષયક અવધિ જેની રીતે
નક્ષી થકે એ થકું સમાધાન. ૨૭૮
- ૬૦૮-૬૧૦ વિષયમૂલ સ્ત્રોતની શ્રદ્ધિ યતાં, કાળની
૬૧૧-૬૧૪ પણ શ્રદ્ધિ. ૨૮૨
- ૬૧૫ સંખ્યાતા કાળ પ્રમાણુ ગાન થયે સ્ત્રોત
૬૧૬ પણ સંખ્યાન દીપ સંમુદ્ર પ્રમાણુ ન-
ણાય, પરંતુ અસંખ્યાતા કાળનું ગાન
થયે સ્ત્રોત પ્રમાણમાં બગાડા. ૨૮૩
- ૬૧૭ ડબ્બ-સ્ત્રોત-કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ
૬૧૮-૬૨૦ જેની શ્રદ્ધિમાં જેની શ્રદ્ધિ થાય અને જેની
ન થાય તે. ૨૮૮
- ૬૨૧ સ્ત્રોતના પ્રદેશ અને કાળના સમયો સં-
૬૨૨-૬૨૬ બંધી ન્યૂનાધિક્ષા માટે પ્રકોત્તર, કાળ-
સ્ત્રોત-દ્રવ્ય-અને ભાવની અનુક્રમે ચક્રમતા
તરૂ પ્રદેશોના વિશ્રેયતા. ૨૮૫
- ૬૨૭ અવધિગાનના આરંભમાં ને અન્તમાં શરૂ
૬૨૮-૬૩૦ લઘુ અને અશરૂ લઘુ પ્રદેશન દ્રવ્ય નાણે
તેનું સ્વરૂપ. ૨૮૬
- ૬૩૧ ઔદારિક આદિ આદિ વર્ણણાઓનાં નામ,
૬૩૨-૬૩૭ કૃત્તિકા સોની ગાયોના ઉદાહરણથી
વર્ણણાઓની સમજાવતી. અહણુ ચોથ તથા
અમહણુ ચોથ વર્ણણાઓનું સ્વરૂપ. દરેક
વર્ણણાના ત્રણ ત્રણ ભેદ, તે ભેદ શાથી
જણાય ? તેનો ખુલાસો. ૨૮૭
- ૬૩૮ દાર્બલ પછીની કુવ-અધુવ આદિ વ-
૬૩૯-૬૪૬ ગણાઓનું સ્વરૂપ, તેમનું પ્રમાણુ અચિત-
મહારકધનું સ્વરૂપ, તે સંબંધી લંકા
સમાધાન અને ભિન્ન ભિન્ન આચારોના
એ સંબંધી અભિપ્રાયનું ખડન. ૨૮૮
- ૬૪૭ ૬૫૪ સ્ત્રોતવર્ણણા-કાળવર્ણણા અને ભાવવર્ણ-
ણાનું સ્વરૂપ તથા ઉપદેશ. ૨૮૩
- ૬૫૫-૬૫૭ શરૂલઘુ અને અશરૂલઘુ ડબ્બમાં આર-
ભાએય અધાધગાનનું સ્વરૂપ. ૨૮૫
- ૬૫૮ શરૂલઘુ અને અશરૂલઘુ ડબ્બનું વિવગ્ન
એ સંબંધમાં નિશ્ચય તથા વ્યવ-
૬૫૯-૬૬૮ હારનયની અપેક્ષાએ વિચારણા. ૨૮૬
- ૬૬૯ મનોગણના દ્રવ્ય જોનાર અવધિ કેટલા
૬૭૦ કાળ અને કેટલાસે પર્વતનું એ ? તથા
૩ તેજસ-અથા અને દાર્બલ શરીર જોનાર

ગાથાંક.

વિષય.

- ૬૭૪ કેટલા કાળ અને કેટલા સ્ત્રોત પરંત
શુએ તેનો ખુલાસો. ૩૦૦
- ૬૭૫ પરમાવધિગાનવાળાનો દ્રવ્યથી ઉદ્ભવ
૬૭૬-૬૮૪ વિષય કેટલી હદ સુધીનો હોય. ૩૦૧
- ૬૮૫ પરમાવધિ ગાનવાળાના વિષયનું સ્ત્રોત
૬૮૬-૬૮૮ તથા કાળથી હિંદુ પ્રમાણુ. ૩૦૩
- ૬૮૯ તિર્થ તથા નારીઓના અવધિગાનના
૬૯૦-૬૯૨ વિષયનું પ્રમાણુ. ૩૦૪
- ૬૯૩ દેવોના અધાધગાનના વિષયનું નયન-
૬૯૪ મધ્યમ-તથા હિંદુ પ્રમાણુ, તથા ક્યા
૬૯૫-૬૯૬ દેવો કદ કદ દિશામાં ન્યૂનાધિક
૭૦૦-૭૦૨ શુએ તેનો ખુલાસો અને ધીન
હારની સમાપ્તિ. ૩૦૬
- ૭૦૩-૭૦૪ ત્રીજું સંસ્થાનહાર એટલે ક્યા
૭૦૫ જોવેને કેવા આકારવાળું અવધિગાન
૭૦૬ હોય તેનું સ્વરૂપ. ૩૦૮
- ૭૦૭-૭૧૩ ચોથા અનુગામી અનનુગામી હારનું
૭૧૪ સ્વરૂપ. ૩૦૯
- ૭૧૫-૭૧૬ પાંચમા અવસ્થિતહારનું સ્વરૂપ સ્ત્રોત-
૭૧૭-૭૧૮ લબ્ધિ-અને ઉપયોગ પૂર્વક, એ-
૭૧૯-૭૨૭ દશે કેટલા સ્ત્રોતમાં ક્યાંસુધી અવધિગાન
રહે તેનો વિચાર. ૩૧૦
- ૭૨૮ હકું અલહાર, તેમાં છ પ્રકારની હાની
૭૨૯-૭૩૭ શ્રદ્ધિમાંથી સ્ત્રોત અને કાળમાં ચાર પ્રકાર-
ની, દ્રવ્યમાં બે પ્રકારની અને પર્વા-
યમાં છ પ્રકારની હાની-શ્રદ્ધિ, અન્તમા-
ગાદિ હાની-શ્રદ્ધિના બેદો, તથા સ્ત્રોત-
દમાં અસંખ્યભાગાદિ શ્રદ્ધિનું અને બાકી-
નાઓમાં અન્તમાગાદિ શ્રદ્ધિનું કારણ. ૩૧૨
- ૭૩૮-૭૩૯ મંદહાર, તદંતમેત સ્વધેકોનું સ્વરૂપ
૭૪૦-૭૪૭ અને તેની વિચિત્રતા, નિયત તથા અનુ-
ગામી અને પ્રતિપાતી તથા અનનુગામી
સ્વધેકોનો તજવન, તથા એ સંબંધી
ધીન આચારોનો અભિપ્રાય. ૩૧૬
- ૭૪૮ આકું પ્રતિપાત-ઉત્પાતહાર, સમકાળે
૭૪૯-૭૫૧ ઉપાત-પ્રતિપાત થવામાં લાવાનગનું
૭૫૨ ઉદાહરણ, ઉપાત-પ્રતિપાતની વિષય,
૭૫૩-૭૫૪ દ્રવ્યનો ચણનો સંબંધ, દ્રવ્ય કરતાં
૭૫૫ સંખ્યાનઅસંખ્યાત ચણા પધધિને
૭૫૬-૭૫૭ અવધિગાની નાણે. ૩૨૧
- ૭૫૮ ૬ ગાનહાર ૧૦ હરનહાર, ને ૧૧ મું વિ-
૭૫૯-૭૬૫ અંગહાર તેમાં અનુપર સિવાય દેવોને
સાકાર નિરાકાર અવધિની સમાન

આધાંક.

વિષય.

વિભાગ જ્ઞાન-દર્શન. સાકાર-નિરાકારનું
સ્વરૂપ. ૩૨૨

૭૬૬

૧૨ દેશદ્વારનું સ્વરૂપ ઓરણે અવધિયા-
નના સ્ત્રોતની અંતરજ નારક-દેવ-આદિ
હોય છે, તેઓનું સર્વ દિશામાં જ્ઞાન,
ખાડીનાઓનું દેશદર્શિપણું ૩૨૩

૭૭૨

૧૩ સ્ત્રોતદ્વાર. ૩૨૫

૭૭૩-૭૭૫ દીપપ્રભા અને અધિકારમાં જળાતા
દીપકના હાલરૂપથી અવધિયાનનો છવ-
સાથે સંબંધાસંબંધ. ૩૨૬

૭૭૬

૧૪ મતિદ્વાર. ૩૨૬

૭૭૭-૭૭૮ મતિદ્વારમાં મતિજ્ઞાનથી અવધિયાનની
હયાતીની વિશેષતા. ૩૨૬

૭૭૯-૭૮૦ આર્મ્ય એપધિ વિગેરે કાર્ત્ત્વ્યોનું
સ્વરૂપ. ૩૨૭

૭૮૧-૭૮૩ આર્મ્ય એપધિ આદિનું ભાષ્યકાર રૂત
વ્યાખ્યાન. ૩૨૮

૭૮૪-૭૮૮ વાસ્તુદેવ-ચક્રવર્તિ આદિના બ-
ળનું વર્ણન. ૩૩૧

૭૮૯-૮૦૮ ક્ષીરાબ્રવાદિ લગ્નિઓનું સ્વરૂપ, લગ્નિ-
ઓની સંખ્યાના સંબંધમાં બીજાઓનો
અભિપ્રાય, તે તેનું ખંડન, કદ કદ લગ્નિ-
ઓ કેને કેને હોય, ચક્રવર્તિની લગ્નિ
બધ્યનેજ કેમ હોય? તે સંબંધમાં
આગમેક્ત સમાધાન તથા અવધિયાનના
વિષયનું પ્રમાણ અને ઉપસંહાર. ૩૩૨
મનઃપર્યવશાન કહેવા મટે ભાષ્યકારનો
પ્રતીતવ. ૩૩૫

૮૦૯

૮૧૦

મનઃપર્યવશાનની નિર્ધિક્તિકારકૃત વ્યા-
ખ્યા. ૩૩૫

૮૧૧

રૂપીદ્રવ્ય મહત્ત્વ કરવારૂપ અવધિયાનની
સમાનતા છતાં સ્વાભાવિકરૂ મનઃપર્યવ-
શિષેષતા. ૩૩૫

૮૧૨-૮૧૪ દ્રવ્ય-સ્ત્રોત-કાળ-અને ભાવથી મનઃપર્ય-
વશાનના વિષયનું પ્રમાણ. ૩૩૫

૮૧૫-૮૨૨ "મનઃપર્યવશાની અનંત પ્રદેશી અનં-
તા રૂઢિ જાણે છે તે જુએ છે" એ
સંબંધમાં અનેક આચાર્યોના બિજ
નિમ્ન મતના વિવરણ પૂર્વક ખુલાસો
અને ઉપસંહાર. ૩૩૬

૮૨૩

કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ. ૩૪૦

આધાંક.

વિષય.

૮૨૪-૮૨૮ કેવળજ્ઞાનના અનંત શાશ્વત અપ્રતિપાતિ
આદિ વિશેષણોની સાર્થકતા. ૩૪૧

૮૨૯

કેવળાંત્રી વાણી તે કેવળાંત્રી દ્રવ્યશ્રુત
નહી પણ વચનયોગરૂપ છે. ૩૪૧

૮૩૦-૮૩૬

કેવળીની વાણી શ્રોતાને ભાવશ્રુતનું કાર-
ણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત છે, હાલિ જુદા
જુદા અભિપ્રાય પૂર્વક સમાધાન અને
ગતિ આદિ હારોમાં કેવળજ્ઞાનની સત્પદાર્થ
પ્રેરણા. ૩૪૩

ચોથું સમુદાયાર્થદ્વાર. ૮૩૭-૮૦૪

૮૩૭-૮૪૦ અનુયોગનો ઉપક્રમ, પાંચજાનોમાથી શ્રુ-
તનો અનુયોગ કહેવાની પ્રતિજ્ઞા. ૩૪૪

૮૪૧-૮૪૩ અનુયોગશબ્દનો અર્થ, આવશ્યક સં-
બંધી અંગાદિ આદિ પ્રશ્નો. ૩૪૫

૮૪૪-૮૪૬ ઉપરોક્ત આદિ પ્રશ્નો કરવાનું કારણ, અને
આદિમાં નંદીના વ્યાખ્યાનનો અભિ-
પ્રાય. ૩૪૬

૮૪૭-૮૪૮ આવશ્યક-શ્રુત-સ્વરૂપ આદિમાં ન્યાસની
પ્રતિજ્ઞા. ૩૪૭

૮૪૯-૮૫૦ આવશ્યક આદિ પ્રશ્નોના નામાદિ ચાર
નિષ્કેષ, અને આગમથી દ્રવ્ય આવશ્ય-
કનું સ્વરૂપ. ૩૪૭

૮૫૧-૮૫૭ અનુયોગસૂત્રાદિમાં કહેવા મુજબ શિક્ષિ-
તાદિ આદિ વિશેષણોનું સ્વરૂપ. ૩૪૮

૮૫૮-૮૬૬ દ્રવ્યશ્રુતને શિક્ષિતાદિ વિશેષણો લગા-
વાનું કારણ, -પૂનાધિક અક્ષરવાણું શ્રુત-
બોલવામાં હોય છે તેની સામીતિમાં કુણાલ
અને વાનરનું ઉદાહરણ, કીનક્ષરવાણા
શ્રુતના હોવામાં વિધાધર અને ઝાંપધનું
ઉદાહરણ. ૩૪૯

૮૬૭-૮૬૮ મશરીસાદિ ત્રિવિધનેઆગમથી દ્રવ્ય-
આવશ્યકનું સ્વરૂપ, અને તે મંબંધમાં
સાધવાભાસનું ઉદાહરણ. ૩૫૩

૮૬૯-૮૭૦ ભાવઆવશ્યકનું સ્વરૂપ, તેના આગ-
મથી અને નોઆગમથી બે બેદ, અને
નોઆગમથી ભાવઆવશ્યકના ત્રણ
પ્રકાર. ૩૫૫

૮૭૧-૮૭૬ આવશ્યકનાં જુદા જુદાં દશ નામ,
આવશ્યકગ્રહનો અર્થ, અને આવ-
શ્યકના દશ નામોનો અર્થ. ૩૫૫

૮૭૭-૮૭૮ શ્રુત શબ્દના નામાદિચાર નિષ્કેષ, આ-
ગમનેઆગમથી દ્રવ્યશ્રુતનું તથા ભાવશ્રુ-
તનું સ્વરૂપ. ૩૫૭

1. विद्यालय, शुभभाषोपासना, 1000-1000 नि

विषय.

સહિતાદિ ૭ પ્રકારની વ્યાખ્યા,
૨૨. નિચી, ૩૬ નિચી

૧૦૦૦-૧૦૧૩ મુત્તરસંધિકા નિર્ણયના મુદ્દાના અવસરના
નિર્ણય, સહિતાદિ જ પ્રકારની વ્યાખ્યા,
પદાર્થો વિચાર, પદવિશ્લેષ

ગાથાંક.

વિષય.

વિમંગ માન-દર્શન. સાકાર-નિરાકારનું
સ્વરૂપ. ૩૨૨

૭૬૬ ૧૨ દેશકારનું સ્વરૂપ એકલે અવધિગા-
૭૬૭-૭૭૧ નના ક્ષેત્રની અંદરજ નારક-દેવ-આદિ
હોય છે, તેઓનું સર્વ દિશામાં માન,
ખાકીનાઓનું દેશદર્શિપણું ૩૨૩

૭૭૨ ૧૩ ક્ષેત્રકાર. ૩૨૪
૭૭૩-૭૭૫ દીપપ્રભા અને અધિકારમા જણાતા
દીપકના ઉદાહરણથી અવધિમાનનો જીવ-
સાથે સંબંધાસંબધ. ૩૨૬

૭૭૬ ૧૪ ગતિકાર. ૩૨૬

૭૭૭-૭૭૮ ગતિકારમા મતિમાનથી અવધિમાનની
હયાતીની વિશેષતા. ૩૨૬

૭૭૯-૭૮૦ આમાર્જિઓપધિ વિગેરે પ્રાદિઓનું
સ્વરૂપ. ૩૨૭

૭૮૧-૭૮૩ આમાર્જિ ઓપધિ આદિનું બાધ્યકાર કૃત
આખ્યાન. ૩૨૮

૭૮૪-૭૮૮ વાસુદેવ-ચક્રવર્તિ આદિના બ-
ળનું વર્ણન. ૩૩૧

૭૮૯-૮૦૮ ક્ષીરાશ્રવાદિ લઘિઓનું સ્વરૂપ, લઘિ-
ઓની સંખ્યાના સંબંધમા બીજાઓનો
અભિપ્રાય, તે તેનું ખડન, કમ મ
એ કેને કેને હોય નાવતીર્યનું
ભવ્યનેજ કેમ મનુજ વાસ્તવિક હિત-
આગમોક્ત ૦૩

૮૦૧ વકર-ભગવન્ત-અનુતરપરાક્રમી-
અમિતમાની-તીર્થ-મુખતિગતિગત-
સિદ્ધિપથપ્રદેશક-અને વંદે એ વિશેષણ
૩૫ શબ્દોનો અર્થ. ૪૦૬

૧૦૫૭ તીર્થધિપતિ મહાવીર દેવને નમસ્કાર ૪૦૮
૧૫૮-૧૦૬૧ મહાભાગ, મહાસુનિ આદિ વિશેષ-
ણોની સાર્યકતા. ૪૦૯

૧૦૬૨ સપ્તાદિરૂપ આગમ પ્રરૂપક ગણુધરે, તે-
મના વંશજો અને પ્રવચનને નમસ્કાર.
૪૦૯

૧૦૬૩-૧૦૬૮ ગણુધરાદિક અને શ્રુતની વાસ્તવિક પૂ-
જ્યતાનું કારણ. ૪૧૦

૧૦૬૯ શ્રુતની નિર્બુદ્ધિ કહેવા માટે ઉપક્રમ. ૪૧૦
૧-૧૦૭૩ સૂત્રને અર્થરૂપ શ્રુતની કથચિત્ત બિનતા,
અને અર્થપ્રયુક્તનો પ્રકાશતરે વિ-
ચાર. ૪૧૧

ગાથાંક.

વિષય.

૮૨૪-૮૨૮ કેવળમાનના અનંત શાશ્વત અપ્રતિપાતિ
આદિ વિશેષણોની સાધકતા. ૩૪૧

૮૨૯ કેવળીની વાણી તે કેવળીને દ્રવ્યશ્રુત
નહી પણ વચનરોગરૂપ છે. ૩૪૧

૮૩૦-૮૩૬ કેવળીની વાણી શ્રીતાને ભાવજતનું કાર-
ણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત છે, હાલિદિ જુદા
જુદા અભિપ્રાય પૂર્વક સમપ્રધાન અને
ગતિ આદિ હારેમા કેવળમાનની સત્યકાદિ
પ્રરૂપણા. ૩૪૩

એશુ સમુદાયાર્થદ્વાર. ૮૩૭-૮૦૪

૮૩૭-૮૪૦ અનુયોગને ઉપક્રમ, પાચતનોમાથી શ્રુ-
તનો અનુયોગ કહેવાની પ્રતિજ્ઞા. ૩૪૪

૮૪૧-૮૪૩ અનુયોગશબ્દનો અર્થ, આવસ્થક મ-
બંધી અગાદિ આદિ પ્રમેા. ૩૪૫

૮૪૪-૮૪૬ ઉપરોક્ત આદિ પ્રમેા કરવાનું કારણ, અને
આદિમા નંદીના વ્યાખ્યાનનો અભિ-
પ્રાય. ૩૪૬

૮૪૭-૮૪૮ આવસ્થક-શ્રુત-સ્કથ આદિમા ન્યાસની
પ્રતિજ્ઞા. ૩૪૭

૮૪૯-૮૫૦ આવસ્થક આદિ પદોના નામાદિ ચાર
નિશ્લેષા, અને આગમથી દ્રવ્ય આવસ્થ-
કનું સ્વરૂપ. ૩૪૭

૮૫૧-૮૫૭ અનુયોગસૂત્રાદિમા કહેવા મુજબ શિક્ષિ-
નાદિ આદિ વિશેષણોનું સ્વરૂપ ૩૪૮
પ્રવચનના નિર્બુદ્ધિ વિશેષણો લગાડ-
સરસ્થાનું કારણ. ૩૪૯

૧૧૧૩ સુખપૂર્વક અહણુ-ધારણાદિ ૩૫ કારણ
માટે શ્રુતની રચના. ૪૨૧

૧૧૧૪-૧૧૧૮ સૂત્ર રચના કેવી રીતે થાય છે તેનો
ખલાસો. ૪૨૨

૧૧૨૦-૧૧૨૫ તીર્થકરે કહેલ અને ગણુધરેએ કહેલ
સૂત્ર અને અર્થમાં શું તફાવત હોય ?
માતૃકાપદ સૂત્રરૂપ ને અર્થરૂપ કેવી
રીતે ? એ પ્રમેાનો ખુલાસો. ૪૨૨

૧૧૨૬ સૂત્રની આદિ ને અંતમાં શું ? તેમજ
તેનો સાર શું ? પ્રમેાનો ખુલાસો. ૪૨૩

૧૧૨૭-૧૧૪૨ શ્રુતનો સાર ચારિત્ર, ચારિત્ર માનનો સાર
કેવી રીતે ? એનો ખુલાસો. માનથી પણ
ચારિત્રની મુખ્યતા, માનવાદીના મતે
માનની મુખ્યતા, ચારિત્રની ગૌણતા,
અનેક પ્રમેાપરત્ર વાદરથળ. ૪૨૪

૧૧૪૩ વસ્તુનો બોધ અને ચારિત્રરૂપ ક્રિયામા
૧૧૪૪ માનની સહકારિતા. ૪૨૬

ગાથાંક.

વિષય.

૧૧૪૫-૧૧૪૭ ચારિત્ર વિનાનાં જ્ઞાનની નિષ્ક્રિયતા, તે ઉપર વહાણનું ઉદાહરણ. ૪૨૮

૧૧૪૮-૧૧૪૯ ચારિત્ર રહિત જ્ઞાનની નિષ્ક્રિયતા માટે ભાષ્યકરોક્ત કાચગાનું ઉદાહરણ. ૪૨૯

૧૧૫૦-૧૧૫૨ દિતાદિત જ્ઞાનનાર જ્ઞાની સંસારમાં કેમ હોય ? જ્ઞાનવાદિનો પ્રશ્ન. ૪૩૦

૧૧૫૨ સમ્યક્ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાનરૂપ છે, તે ઉપર અંધનું ઉદાહરણ. ૪૩૦

૧૧૫૩-૧૧૫૪ જ્ઞાનવાદીએ અંધના ઉદાહરણમાં બનાવેલી વિચ્છિન્નતા. ૪૩૦

૧૧૫૫ જ્ઞાનવાદીએ બતાવેલ વિષયનાનો પરિ-
૧૧૫૬-૧૧૫૭ હાર. ૪૩૧

૧૧૫૮ ક્રિયારહિત જ્ઞાન અને જ્ઞાન રહિત ક્રિયાની નિષ્ક્રિયતા તે ઉપર આધગા અને પાંચગાનું ઉદાહરણ. ૪૩૧

૧૧૫૯ સમુદિત જ્ઞાન-ક્રિયાની સંજ્ઞાતા, પ્રત્યેકમાં હંદિ સિદ્ધિનો અભાવ અને સમુદિતમાં તે કેવી રીતે હોય ? એ સંકેતનું સમાધાન. ૪૩૧

૧૧૬૫ સમુદિત જ્ઞાનક્રિયાની સંજ્ઞાતામાં રચના
૧૧૬૬-૧૧૬૮ ચક્ર અને અંધગા તથા પામગાનું ઉદાહરણ. ૪૩૩

૧૧૬૯ જ્ઞાન-તપ ને મંથનનું મોક્ષમાધિકપણ. ૪૩૪

૧૧૭૦-૧૧૭૪ આત્મશુદ્ધિ માટે જ્ઞાનાદિ ત્રણેની શી જરૂર છે ? તે સંબંધમાં દીપકાદિનું ઉદાહરણ અને તપ સંબંધનો ક્રિયામાં સમાવેશ ૪૩૪

૧૧૭૫-૧૧૭૬ કાષ્ટોપચારિક જ્ઞાન-ચારિત્રમાં મોક્ષનો અભાવ, અને કાષ્ટિક જ્ઞાન-ચારિત્રમાં મોક્ષનો અભાવ. ૪૩૫

૧૧૮૦ જન જ્ઞાન કાષ્ટોપચારિક છે, અને કેવળ-
૧૧૮૧-૧૧૮૨ જ્ઞાન કાષ્ટિક છે, તેની ખામિતી માટે આગમનું પ્રમાણ. ૪૩૭

૧૧૮૩-૧૧૮૫ મમ્યક્ત્વાદિ સામાયિકની પ્રાપ્તિ શકી શકાય ? તેને કેમ આવરણ હોય છે ? તેના આવરણનો કેવી રીતે કાચ-કાચ ને કાષ્ટોપચાર શક્ય છે. દત્તાદિ પ્રયોગનો. ૪૩૮

૧૧૮૬ સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિક પ્રાપ્ત ન થતી
૪૩૮

ગાથાંક.

વિષય.

૧૧૮૭-૧૧૮૨ જ્ઞાનાવરણાદિ આડે દર્શની તથા ઉદ્ધૃત સ્થિતિનું પ્રમાણ, તેમાં ઉદ્ધૃત સ્થિતિ અંધનો સમ્યક્ત્વાદિની અપ્રાપ્તિમાં કારણના. ૪૩૯

૧૧૮૩ સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિનું કારણ. ૪૪૦
૧૧૮૪-૧૧૮૭ અંધોદયની પ્રાપ્તિ, અંધીનું સ્વરૂપ સિધ્ધીની સંકેત, તેનું સમાધાન, પ્રત્યક્ષ આદિ ત્રણ કારણોમાંનું કયું કારણ અવરણમાં હોય, કારણાનું સ્વરૂપ તેનો ખુલાસો. ૪૪૧

૧૧૮૮ ત્રણ કારણથી પ્રાપ્ત થતા સામાયિકના
૧૧૮૯-૧૧૯૧ સંબંધમાં પદ્યનું-પદ્ય નહીં પાંચ
શ્રીગોણનું-સુસાર રૂપોનું-માર્ગનું-
વવાગાનું-કેદરનું-જગનું ને
ઉદાહરણ. ૪૪૩

૧૧૯૨-૧૧૯૩ સમ્યક્ત્વાદિ પામ્યા પછી દેશવિરતિ આ
પ્રાપ્ત થવાનો ક્રમ. ૪૪૭

૧૧૯૪-૧૧૯૫ સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિ ન થવા દેનાર
થવા કઈ હોય તેના કારણે દેશવિરતિ આ
વરણ. ૪૪૮

૧૧૯૬ અત્યંતજાણી ચાર કથા, આ કથા
૧૧૯૭-૧૧૯૮ અને પ્રથમ કહેવાનું કારણ, અને કથા
ચબ્દનો અર્થ. ૪૪૮

૧૧૯૯ દેશવિરતિના આવરણનું બીજા
૧૨૦૦-૧૨૦૩ પ્રત્યાખ્યાનાવરણકથા.

૧૨૦૪ સર્વવિરતિના આવરણનું બીજા
૧૨૦૫-૧૨૦૭ પ્રત્યાખ્યાનાવરણકથા, પ્રત્યાખ્યાના
વરણચબ્દનો અર્થ, આવરણ વિષય
પ્રત્યાખ્યાનાનું હોય કે અવિષયમાન
હોય ? એ સંકેતનું ઉદાહરણ પૂરું
સ્પષ્ટીકરણ. ૪૫૧

૧૨૦૮ કથાખ્યાના ચારિત્રના આવરણનું
૧૨૦૯-૧૨૧૧ સંન્યસન કથા, મુગ્ધાનું-હત્તર
જુનો વિભાગ, રાત્રિએ જન વિરમ
મુગ્ધાનું, યતિને મુગ્ધાનું, અ
અંધરને હત્તર ગુણ રૂપ. ૪૫૧

૧૨૧૨-૧૨૧૪ સંન્યસનકથાનું સ્વરૂપ.
૧૨૧૫-૧૨૧૭ સંન્યસનકથાના ઉદયથી અતિયા
પ્રાપ્તિ અને શેષ બારકથાના ઉદય
મુગ્ધાનેનો થાન. ૪૫૧

૧૨૧૮ બારકથાના કથાના કાચ-ઉપચાર ને

ગાથાકં.

વિષય.

૧૨૫૫-૧૨૫૬ ક્ષયોપશમથી ચારિત્ર પ્રાપ્તિ, ક્ષય-ઉપશમ-
ને ક્ષયોપશમનુ સ્વરૂપ. ૪૫૫૧૨૬૦-૧૨૬૧ સામાયિકચારિત્ર પાંચ ચા-
રિતનું સામાન્યથી સ્વરૂપ. ૪૫૬૧૨૬૨-૧૨૬૭ સામાયિકચારિત્રનું સ્વરૂપ, તેના બિન્ન
બિન્ન પ્રકાર. ૪૫૭૧૨૬૮-૧૨૬૯ છોદપસ્યાપનીય ચારિત્રનું સ્વરૂપ, તેના
સાતિચાર નિરતિચારરૂપ બે ભેદો. ૪૫૮૨૭૦-૧૨૭૬ પરિહારવિશુદ્ધિચારિત્રનું સ્વરૂપ, તેના
નિર્વિદિશાયિક અને નિર્વિશમાન-ક ભેદોનું સ્વરૂપ, પરિહારવિશુદ્ધિ
તપની સમગ્નુતી, અનુપરિહારક અનેકલ્પસ્થિત સાધુઓના તપનું સ્વરૂપ
અને કલ્પપૂર્ણ થયા પછીનું કાર્ત્ત. ૪૫૮૨૭૭-૧૨૭૮ સુદમસંપરાય ચારિત્રનું સ્વરૂપ અને
તેના ભેદો. ૪૬૦૨૭૯-૧૨૮૦ યથાગ્રાંથ ચારિત્રનું સ્વરૂપ અને
તેના ભેદો. ૪૬૧૧૨૮૧-૧૨૮૩ ઉપશમ અને ક્ષયથી ચતા સમ્યક્લા-
રિના લાભની પ્રસ્તાવના. ૪૬૧

૧૨૮૪ ઉપશમશ્રેણિનું સ્વરૂપ. ૪૬૨

૧૨૮૫-૧૩૦૧ ઉપશમ શ્રેણિના આરંભમા ને અંતમા
કેણુ હોય ? તથા મોહનાયની કષ્ટ કષ્ટ
પ્રકૃતિઓ કયા ક્રમે ઉપશમાવાય તે, તથા
ઉપશમાઓ પછી આત્મા કેવો કલ્પ-
વાય, તેનું સ્વરૂપ. ૪૬૩૧૩૦૨ સુદમસંપરાયના સંબંધમા કંઈકે
વિશેષતા. ૪૬૩૧૩૦૩-૧૩૦૫ શ્રેણિ પૂર્ણ થયા પછીની સ્થિતિનું
વર્ણન. ૪૬૬

૧૩૦૬ કપાયોત દૂર-તપનું. ૪૬૭

૧૩૦૭-૧૩૦૮ ઉદાહરણ પૂર્વક કપાયોતું સામર્થ્ય. ૪૬૭

૧૩૦૯-૧૩૧૦ અલ્પકપાયનો પણ વિચાર
ન કરવા માટે ઉપદેશ. ૪૬૭૧૩૧૧-૧૩૧૨ અલ્પકપાય પણ અનત સંસારદાથી
છે, તે સંબંધમા તેણે લાવનાર ઓછા
ઉદાહરણ. ૪૬૮

૧૩૧૩-૧૩૧૪ કપકશ્રેણિનું સ્વરૂપ. ૪૬૮

૧૩૧૪-૧૩૨૫ કપકશ્રેણિનો આરંભક કેણુ કેણુ હોય ?
સમ્યક્તનો ક્ષય ચવાથી સમ્યક્ત કેની

ગાથાકં.

વિષય.

રીતે ચાય ? તેનું ઉદાહરણ ઉદાહરણથી
સ્પષ્ટીકરણ. ક્ષાયોપશમિક કરતા ક્ષાયિક
સમક્રિત વધારે નિર્ભય શાથી ? ૪૭૦૧૩૨૬-૧૩૪૧ શ્રેણિ પ્રાપ્ત કરનાર દર્શન સમક્રિતો નાશ
ક્યાં પડી શુ કરે ? કર્મના ક્ષયથી
જીવને ક્યારે શુભ ચાય ? તે સંબંધમાં નિ-
શ્ચ અને વ્યવહાર નયથી વિચારણા. ૪૭૫૧૩૪૩-૧૩૪૬ કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછીની સ્થિતિનું
વર્ણન અને પ્રવચનોત્પત્તિદાર સમાપ્ત ૪૭૫૧૩૪૭-૧૩૪૮ પ્રવચનના એકાદિક નામો આદિ હારી
કહેવાની પ્રસ્તાવના. ૪૭૬

૧૩૫૦ પ્રવચનોત્પત્તિ આદિ હારીનાં નામ ૪૭૬

૧૩૫૧-૧૩૬૫ હારીના અનુક્રમ સંબંધમાં શિષ્ય-
શુરના પચોત્તર. ૪૭૭

૧૩૬૬ પ્રવચનના એકાર્થવાચી નામો. ૪૮૧

૧૩૬૭-૧૩૭૩ પ્રવચન-સૂત્ર-અને અર્થ એ ત્રણ શ-
બ્દોની વ્યાખ્યા, સૂત્ર અને અર્થનો
એકાર્થપણા માટે સંકો-સમાધાન ૪૮૧૧૩૭૪-૧૩૭૭ ખીલ દષ્ટાન્તદ્વારાએ પ્રવચનાદિ ત્રણેનું
એકાર્થપણું તથા નયની અપેક્ષાએ
તેઓની એકતા અને અતેકતા. ૪૮૨૧૩૭૮ પ્રવચન તથા સૂત્રના પર્યાયવાચી પાંચ-
પાંચ નામો. ૪૮૪૧૩૭૯-૧૩૮૪ શ્રુતપર્મ એટલે શું ? તીર્થ એટલે
શું ? માર્ગ એટલે શું ? પ્રવચન એ-
ટલે શું ? તથા સૂત્ર-તાંત્ર અંધ-પાંદ-
અને શાસ્ત્ર શબ્દના અર્થો. ૪૮૫૧૩૮૬-૧૩૮૭ અનુયોગશબ્દના એકાર્થવાચી પાંચ
નામ તથા તેનો અર્થ. ૪૮૫૧૩૮૮ અનુયોગના નામાદિ પ્રસિદ્ધ થયો ન
નિષેપ. ૪૮૫૧૩૮૯-૧૩૯૨ નામઅનુયોગનાં ત્રણેયોનો :
નુયોગ અને શ્રેણિ. ૪૮૫૧૩૯૩-૧૪૦૧ જ પ્રકારે જો
જોવાનુયોગનુ દ્વગ પાર પામે છે એવી
૧૪૦૨-૧૪૦૪ જ પ્રકારે કાળ ઇષ્ટસિદ્ધિ માટે મારાપર
વચનાનુયોગનુ
૧૪૦૫-૧૪૧૦ જ પ્રકારે જ
અનુયોગનિયમ તેઓને કામાત્રમણ, નાયક,
વિચાર.

શ્રી આવંશ્યક મૂત્ર પ્રથમ અર્ધથી તીર્થેર મહારાજએ કહ્યું છે, ગણધર મહારાજએ તે મૂત્રથી રચ્યું છે, ચરણસિત્તરી અને કરણસિત્તરીરૂપ ક્રિયાઓ એ મૂત્રરૂપ વૃક્ષનું મૂળ છે, અને સામાયિક આદિ છ અધ્યયન રૂપ શાસ્ત્ર તેનો સ્કંધ છે. એ સૂત્ર અતિગંભીર અર્થવાળું તથા મર્વ સાધુ અને શ્રાવક વર્ગને નિરંતર ઉપયોગી બાણીને એના ઉપર ચોદ પૂર્વધર શ્રીમાન્ ભદ્રાચાર્યસ્વામિએ “સામિનિવોદિસનાણં સુચનાણં ચેવ ઓદિનાણં ચ” (૭૬) ઇત્યાદિ ગાથાઓવડે કરેલ વ્યાખ્યાન નિર્બુક્તિના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ છ અધ્યયનાત્મક આવશ્યક નિર્બુક્તિમાંથી સામાયિક અધ્યયનની નિર્બુક્તિનો અર્થ અત્યંત વિચાર કરવાથી પણ બાણ્યો કહેલ છે છતાં એ અતિશય ઉપકારી છે એમ બાણીને અમૃત રસના ઝંરણા સમાન વાણીવાળા શ્રીમાન્ જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ મહારાજે સામાયિક અધ્યયનની નિર્બુક્તિ ઉપર ભાષ્ય કર્યું. જેની શરૂઆત “કયવવયવવળ્લણામો” ઇત્યાદિ (૧) ગાથાથી થાય છે. આ ભાષ્ય ઉપર શ્રીમાન્ જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ મહારાજે પોતે, તેમજ શ્રીમાન્ કોટયાચાર્ય મહારાજે વ્યાખ્યા કરી છે, પરંતુ તે દીકાઓ અતિશય ગંભીર અને કંઈક સંક્ષિપ્ત (ટૂંકી) હોવાથી આ પાંચમા આરાના પ્રભાવથી હુદ્દિ આદિમાં હીન થએલા, અને કંઈક વિસ્તૃત વ્યાખ્યાની રૂચિવાળા શિષ્યોને તે વૃત્તિઓ તેવા પ્રકારને ઉપકાર કરી શકે નહિ એમ માનીને, હું (મહાધારી હેમચંદ્રમણિ) મંદબુદ્ધિવાળો છું તોપણ વિશેષ મંદબુદ્ધિવાળા શિષ્યોને બોધ થવા માટે, અને સુતનો અભ્યાસ કરવાને મટે, સરળ વાક્યોની રચનાવાદી અને કંઈક વિસ્તારવાળી આ વૃત્તિ (વ્યાખ્યા) આરંભુ છું.

આદિમાં ભાષ્યકાર વિધોની શાન્તિ માટે મંગળ, અને શિષ્યોની પ્રવૃત્તિ માટે અભિધેયાદિ કહે છે.

કયવવયવવળ્લણામો વોચ્છં ચરણગુણસંગહં સચન્દ્રં ।

આવસ્મયાણુઓગં ગુરુવપસાણુસારેણં ॥ ૧ ॥

પ્રવચનને પ્રણામ કરીને, ચરણ તથા ગુણના મંપૂર્ણ સંગ્રહરૂપ આવશ્યકતા અનુયોગને, ગુરૂના ઉપદેશને અનુમારે, હું (જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ) કહીશ. ૧

૧ જે વડે લેધી અથવા લેને વિષે જવાદિ પદાર્થો કહેવાય તે પ્રવચન. ૨ અથવા આદિ વચન તે પ્રવચન. શાસ્ત્રનું આદિપણું અમુક તીર્થેરની અપેક્ષાએ બાણ્યું. કેમકે “નમસ્તીચાંચ” એ વચનથી તીર્થેરો પણ સુતને તીર્થ સ્થાપન કરવા પહેલાં નમસ્કાર કરે છે. ૩ અથવા જવાદિ તત્ત્વો લે કહે છે તે પ્રવચન. ૪ અથવા અનુવિધિ અમળ મંથ તે પણ પ્રવચન કહેવાય. કારણ કે કાદશાંચ રૂપ તીર્થનો આધાર સંધ છે. એવા પ્રવચનને નમસ્કાર કરીને, ચરણ-ગુણના સંગ્રહરૂપ આવશ્યકતા અનુયોગ-વ્યાખ્યા કહીશ; લેધી મસાર અમુકનો પાર પમાય. તે ચરણ ત્રણ-અમળ ધર્માદિ મૂલગુણો. ૧ અને ગુણ એટલે ચિંટ વિશુદ્ધિ આદિ ઉત્તરગુણો. ૨ અથવા ચરણ એટલે દશવિરતિ અને મર્વવિરતિરૂપ ચારિત્ર, તથા ગુણ એટલે દર્શન અને જ્ઞાન. તે ત્રણ (દશ સર્વવિરતિ

૧ ૫ મહાવત ૧૦૦૦નિર્ધર્ ૧૭ અંબ ૧૦ રેષાટ ૫ ૯ અદ્યવધિશુભિ ૩ મ્હનર્ધનચારિત્ર ૧૨
૧૫ ૪ દશાનિમ્હ. એ મળે સિત્તરી ૪ ચિંટ વિશુદ્ધિ ૫ સંચિતિ ૧૨ બાવના ૧૨ સદુપનિમા ૫
દિવિ નિરોધ ૨૫ ચિત્તેલ્લા ૩ અમિ ૪ અનિમ્હ એ ૬૪૭ સિત્તરી.

દર્શન તથા જ્ઞાન) નો સંપ્રદ કરનાર આ અનુયોગ કહીશ. ૧ અવરણ કરવા ચોખ્ખું તે આવરણ, ૨ અથવા જ્ઞાનાદિ ગુણ રહિત આત્માને જ્ઞાનાદિ ગુણે યુક્ત કરે તે (આવાસક) આવરણ. તેના વિધિ-અભિવેદથી અર્થની પ્રરૂપણા કરવા રૂપ અનુયોગને કહીશ.

શિષ્ય:—આવરણકનો અનુયોગ એટલે આવરણકનું વ્યાખ્યાન, અને ચરણ ગુણ સંપ્રદ એટલે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનો સમુદાય. આ પ્રમાણે સિત્ત અર્થવાળા બન્ને શબ્દો હોવાથી જ્ઞાનાદિ ત્રણેની વ્યાખ્યા આવરણકના અનુયોગથી કેમ બની શકે ?

ગુરુ:—સરસ્વત્વસામાયિક-શ્રુતસામાયિક-અને ચારિત્રસામાયિક એમ ત્રણ પ્રકારે સામાયિક છે. તેથી એકલા સામાયિકનો અનુયોગ પણ સંપૂર્ણ ચરણ-ગુણનો સંપ્રદ છે, તો પછી સમસ્ત આવરણક કે જે સામાયિક આદિ છ અધ્યયનમય છે, તેનો અનુયોગ સંપૂર્ણ ચરણ ગુણનો સંપ્રદ હોય એમાં નવાઈ રી ? આ પ્રમાણે આવરણક સંપૂર્ણ ચરણ-ગુણ સંપ્રદયુક્ત હોવાથી આવરણકનો અનુયોગ પણ તેને સંપૂર્ણ ચરણ ગુણનો સંપ્રદ કહ્યા, જેમકે:-જેના હાથમાં દંડ હોય તે દંડી કહેવાય તેમ ચરણ ગુણનો સંપ્રદ કહ્યા. અર્થ કરતાં દંડી શકી રહેતી નથી. માત્ર “સકળ” એ અર્થનો અનુયોગ તે સંપૂર્ણ ચરણ ગુણ સંપ્રદ કહી શકાય. અથવા ચારિત્ર અને ગુણનો સંપ્રદ જે આવરણકના-અનુયોગમાં હોય તે અનુયોગ ચરણગુણ સંપ્રદ કહેવાય. આ પ્રમાણે બહુદ્રીહિ સમાસથી અર્થ કરતાં દંડી શકી રહેતી નથી. માત્ર “સકળ” એ વિશેષણ આવરણકના અનુયોગનું સમજવું. પણ તે ચરણ-ગુણ સંપ્રદના સંપૂર્ણપણાની અપેક્ષાએ સમજવું. પણ આ બહુદ્રીહિ સમાસ કદાચ હોવાથી ઉપેક્ષા પાત્ર છે. એટલે કે ચરણ ગુણ સંપ્રદના સંપૂર્ણપણાને દર્શાવવા માટે આવરણકના અનુયોગને સંપૂર્ણપણાનું વિશેષણ આપવું એ ઠીક લાગતું નથી માટે બીજી વ્યાખ્યાની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે.

શિષ્ય:—“સામાયિક ત્રણ પ્રકારનું છે” ઈત્યાદિ વચનથી સામાયિક સંપૂર્ણ ચરણ-ગુણ સંપ્રદ છે, પણ તેથી સામાયિકના અનુયોગનું સંપૂર્ણ ચરણગુણ સંપ્રદકપણું કેમ સિદ્ધ થાય ?

ગુરુ:—અહીં સામાયિક એ વ્યાખ્યેય એટલે વ્યાખ્યા કરવા ચોખ્ખું છે. અને અનુયોગ ને વ્યાખ્યાન છે. વ્યાખ્યેય અને વ્યાખ્યાન એકજ અભિપ્રાયવાળા હોય છે. અહીં અભેદ વિવક્ષા કરી છે. એટલે સામાયિક અને સામાયિકના અનુયોગનો ભેદ ગણવામાં આવ્યો નથી. આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ ચરણ-ગુણ સંપ્રદરૂપ જે સ્વરૂપ વિશેષણ કહું તેનાથી ભાષ્યકાર મહારાજે આવરણકના અનુયોગના મહાર્થતા જણાવી.

શિષ્ય:—જો તમે માત્ર યોતાની કલ્પનાથી આવરણકનો અનુયોગ કહેશો તો પડિ-તોને તે માફ નહિ થાય, કારણ કે આગમાં રખડતા પુરૂષના વચન ઉપર જેમ વિશ્વાસ રાખી શકાતો નથી તેમ છદ્મસ્થ સ્વતંત્રપણે કહેલ વચન ઉપર પણ વિશ્વાસ નહિ એસે.

ગુરુ:—છદ્મસ્થ છતાં પરમગુરૂના ઉપદેશની અપેક્ષા રાખ્યા વિના સ્વતંત્રપણે કંઈ કહેવાય તે વિશ્વાસ ચોખ્ખું ન થાય એમ અને પણ માનીએ છીએ, પણ એમ એ પ્રમાણે સ્વતંત્રપણાથી કહેતા નથી. પરંતુ તીર્થંકર-ગણધરાદિના ઉપદેશાનુસારે કહીએ છીએ, એથી એમ કહેલ આવરણકનો અનુયોગ વિદ્વાનોને અમાદ્ય વા અવિશ્વસનીય નહિ થાય.

શિષ્ય:—આ ભાષ્યમાં ઓમાનુ ભદ્રબાહુ સ્વામિ વિરચિત “સામાયિક નિરુદ્ધિ” ના વ્યાખ્યા કહેવાશે, છતાં આવરણકનો અનુયોગ કહેવાશે, એમ કહો છો તો આમ પર-પર વિરોધ કેમ કહો છો ?

આચાર્ય—હાલે એ કથન અમારા અભિપ્રાય જાણ્યા સિવાયનું છે. કેમકે સામાયિક એ પાંચવિધ આવશ્યકતા એક વિભાગ હોવાથી આવશ્યકરૂપજ છે, અને સામાયિક નિર્ધુક્તિ તે તેના વ્યાખ્યાન રૂપ છે, વ્યાખ્યેય અને વ્યાખ્યાન ઉભય એકજ અભિપ્રાય વાળા હોય છે, એમ એમ ઉપર કહી આવ્યા છીએ, માટે સામાયિક અને સામાયિકની નિર્ધુક્તિ ઉભય આવશ્યક સ્વરૂપ છે, અને તેનું આ અર્થમાં વ્યાખ્યાન કરાશે, તેથી “આવશ્યકતા અનુ-ચોગ કહીશું” એમ કહેવું, એ વિમ્વાદયુક્ત નથી.

આ પહેલી ગાથાના ‘ક્યપવયણ્પણ્ણમો’ એ પ્રથમ પાદથી વિધનના અમુદાયનો નાશ કરવાને મંગળભૂત ઈષ્ટદેવતાને નમસ્કાર કર્યો છે, અને શેષ ત્રણ પાદથી (૧) અભિ-ધેય (૨) પ્રયોજન ને (૩) સંબંધ કહ્યા છે. (૧) “આવસ્તયાણુક્તોર્ગ ઘોચ્છં—એટલે આ-વશ્યકતા અનુચોગ કહીશ” એ પદથી આ અર્થમાં આવશ્યકતા અનુચોગ તે અભિધેય છે. (૨) સંપૂર્ણ ચરણ-શુભ્ર સંઆહકપણાથી આ શાસ્ત્ર જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રને આધાર છે, અને તદ્દુપ શાસ્ત્ર તે શ્રવણ-પઠન આદિ વડે સ્વર્ગ તથા મોક્ષનું કારણ થાય છે. તેથી સ્વર્ગ અને મોક્ષ એજ આ શાસ્ત્રના પઠનાદિનું પ્રયોજન છે. (૩) અહિં વાચ્ય-વાચકભાવ ના-મનો મંબંધ છે, એટલે કે આ અર્થમાં આવશ્યકતા અનુચોગ એ વાચ્ય છે, અને અક્ષ-ગાત્રમક આ અર્થ તે વાચક છે. આ પ્રમાણે અભિધેય આદિના કથનથી ગાત્ર શ્રવણાદિમાં શિષ્યની પ્રવૃત્તિ સિદ્ધ કરી, એ અભિધેયાદિ ન કહ્યા હોય તો “આ શાસ્ત્ર અભિધે-યાદિ રહિત હોવાથી શ્રવણાદિ ચોચ નથી.” એમ આનીને કેઈ તેના શ્રવણાદિમાં પ્ર-વૃત્તિ ન કરે.

શિષ્ય—અહિં અભિધેય દેવો દેવપણે પ્રસિદ્ધ છે તો તેમને મુકીને અર્થકારે પ્રવચનને નમસ્કાર શા માટે કર્યો? શુર—“નમસ્તીર્થાય” એવું વચન તીર્થકર મહારાજના પા. ૩ જાનાની શરૂઆતમાં કહે છે; તેથી અહિં ન્તોને પણ તીર્થશબ્દથી કહેવાતું એવું પ્રવચન નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે, વળી પ્રવચનના ઉપદેશથીજ આપણે અહિં ન્તાદિને જાણી શકીએ છીએ, તેમજ પ્રવચનના આધારથીજ તીર્થ-શાસન પણ દીર્ઘકાળ પર્યંત પ્રવર્તે છે, ઈ-ત્યાદિકારણોથી અપેક્ષાએ અહિં ન્તો કરતાં પણ પ્રવચન શુભ્ય હોવાથી અને તે પ્રવચન જ્ઞાનાદિશુભાત્મક હોવાથી તેનું ઈષ્ટદેવપણું કહેવું એ કંઈ વિરૂદ્ધ નથી. વળી પ્રવચનને નમસ્કાર કરતાં આચાર્યશ્રીએ આગમતત્ત્વના જ્ઞાનરમ વડે રક્ષાદાયથી પ્રવચન ઉપર યો-ગાની અતિશય ભક્તિ જણાવી છે.

મહાશુદ્ધિશાળી પૂર્વાચાર્યોએ આ ગાથાનું અને આખામથનું ગંભીરવાચ્યરચ-નાથી વ્યાખ્યાન કર્યું છે. તે વ્યાખ્યાન જો કે યુક્ત છે, પરંતુ માંપ્રતકાળના મન્દશુદ્ધિવાળા શિષ્યોને તે વ્યાખ્યાન સારી રીતે અર્થજ્ઞાન કરાવી શકે તેમ નથી એમ જાણીને મેં મન્દ-મતિવાળાએ મારાથી મન્દમતિવાળા શિષ્યો સમગ્ર શકે તેટલા માટે જેવી રીતે આ ગાથાની સરળ વ્યાખ્યા કરી છે તેવીજ રીતે આ આખામથની સરળ વ્યાખ્યા કરીશ. અહિં એવી શંકા ન કરવી કે મહાશુદ્ધિશાળી પૂર્વાચાર્યોના વચનથી જેઓને અર્થજ્ઞાન ન થયો તેઓને તમાગ જેવાના વચનથી અર્થજ્ઞાન કેમ થશે? કાગળ કે સમાનરૂપીગ-વાળાના વચનથીજ અમાનરૂપીગવાળા પુરુષોને અર્થજ્ઞાન થાય છે, ગામડીયાઓને ગા-મડીયાઓથી અને મેડેઓને મેડેઓથી મેડેલથી અર્થનું જ્ઞાન થાય છે, પણ પંડિતોથી નથી થતું. તેમજ મન્દશુદ્ધિવાળાને મન્દશુદ્ધિવાળાએ કહેલ મરળભાષાથી અર્થજ્ઞાન થાય છે, પરંતુ વિવિધપ્રકારની મન્દમરળાળી રચનાથી નથી થતું. ૧.

આર્થી આવશ્યકતા અનુયોગ કહેવાનો છે એમ કહ્યું, પરંતુ એનું કળ આદિ શું છે કે જેને જાણીને અમે તે અવગ્રહ કરવાને પ્રવૃત્તિ કરીએ ? બુદ્ધિમાન વિનીત શિષ્યની આવી છદ્દાસા વ્રત કરવાને આચાર્યશ્રી આવશ્યકતા અનુયોગ મળ્યાંથી કળ આદિ કહેવાને માટે સમજાવી ગાથા કહે છે.

તસ્સ ફલ-જોગ-મંગલ-સમુદાયત્વા તદેવ દારાઈ ।

તત્ત્વમેય-નિરુત્તિ-ક્રમ-પરોચનાઈ ચ વચ્ચાઈ ॥ ૨ ॥

તેનું (આવશ્યકતા અનુયોગનું) કળ યોગ-મંગલ-સમુદાયત્વ-અનુયોગના દ્વારો-તે દ્વારોના લે-નિરુત્તિ-ક્રમ અને પ્રયોજન કહેવાનાં છે, ૨.

આ પ્રથમાં બુદ્ધિમાનોની પ્રવૃત્તિ માટે આવશ્યકતા અનુયોગનું મોક્ષપ્રાપ્તિરૂપ કળ કહેવારો ૧, આવશ્યકતા અનુયોગ શિષ્યને ક્યારે આપવો ? તે રૂપ યોગ એટલે મળ્યા અથવા પ્રસ્તાવ કહેવારો ૨, આવશ્યકતા અનુયોગ કહેતાં મંગળ કયું છે ? તેનો નિશ્ચય કરાશે ૩, સામાયિકાદિ અર્થયનોનો “ સાવજ્ઞજોગવિર્ગ” ઉક્તિજન ગુણયમો વ પદ્ધિવત્તી ઇત્યાદિ ગાથા (૬૦૨) વડે સાવધેયની વિરતિ આદિરૂપ મુદ્ધાપાર્થ કહેવારો ૪, તેમજ ઉપક્રમ નિર્દેશ આદિ અનુયોગના દ્વારો ૫ અને તે દ્વારોના બેદો કહેવારો, જેમકે—આતુપર્વી, નામ, પ્રમાણ, વક્તવ્યતા, અર્થોધિકાર, અને મમવતાર એ છ પ્રકારે ઉપક્રમ છે; આનિષ્પન્ન નામનિષ્પન્ન અને સૂત્રાણાપકનિષ્પન્ન એમ ત્રણપ્રકારે નિર્દેશ છે; મૂળ અને નિર્બુદ્ધિના લેદથી અનુગમ એ પ્રકારે છે, નૈગમાત્મિક નથો સાત પ્રકારે છે, ઇત્યાદિ બેદો કહેવારો ૬, આરભ કરવા નજીક લાવવું તે ઉપક્રમ, નજીક લવાયેલ સામ્યનું નામ-આદિ ભેદોથી સ્થાપન કરવું તે નિર્દેશ, ઇત્યાદિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિરૂપ નિરૂપ્ત કહેવારો, ૭, તે પછી એ ઉપક્રમાદિ દ્વારોનો નિયતક્રમ કહેવારો, જેમકે આરભ નહિ કરાએલાનો નિર્દેશ નથી કરાતો, નિર્દેશ નહિ કરાએલાનો અનુગમ નથી થતો ઇત્યાદિ, ૮, આ ઉપક્રમાદિ દ્વારો શાસ્ત્ર જાણવામાં નગરદ્વારના દ્વારોની જેમ ઉપકારી છે, જેમકે કોઈ કિલ્લાવાળા મેંદા નગરને એક પણ દરવાજો ન હોય તો તે નગરમાં લોકો આશ્રય કરતા નથી. તેમજ એકાદ દરવાજો હોય તો પણ તેમાં જવા આવવાની મુશ્કેલી પડે, પરંતુ જ્યાંના જ્યાંના અનેક દરવાજા સહિત મુખ્ય ચાર દરવાજા હોય તો તેમાં મર્જનને મુખે આશ્રય કરે, અને તેમાં જવા આવવાની પણ મુગમતા થાય, તેવીજ રીતે આ શાસ્ત્ર પણ ઉપક્રમાદિદ્વારોવાળું હોવાથી તેનો મુખ પૂર્વક બોધ થઈ શકે તેમ છે, તેથી તેનું મહત્ત્વ ધારણ ચિન્તનન આદિ મરણતાથી થાય છે. ૯, આવી રીતે ઉપક્રમાદિ દ્વારોનું પ્રયોજન છેવટે કહેવારો, ૨.

આ સમુદાયાથાનો વિસ્તારથી અર્થ કહેવાની ઇચ્છા રાખનાર બાહ્યકાર મહારાજ વિક્રાનોની પ્રવૃત્તિ માટે પ્રથમ આવશ્યકતા અનુયોગનું કળ પ્રતિપાદન કરનારી ગાથા કહે છે.

નાણ-ફિરિયાદિ મોસ્ત્વો તમ્મયમાવસ્સયં જઓ તેળં ।

તવ્વક્સલાણારમ્મો કારણઓ કજ્જસિદ્ધિ ત્તિ ॥ ૩ ॥

જ્ઞાન અને ક્રિયાથી મોક્ષ થાય છે, અને આવશ્યક સૂત્ર જ્ઞાનક્રિયામય છે, તેથી તેના-આવશ્યકતા વ્યાખ્યાનનો આરભ કર્યો છે. કેમકે કારણથી કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. ૩.

(૧) સમ્યગ્બોધરૂપ જ્ઞાન, તથા (૨) સાવધ યોગની વિરતિ, અને નિરવધ ગ્રાગન

મેવન કરવારૂપ ક્રિયા, એ ઉભયથી સર્વકર્મરૂપ મળ કલંકનો નાશ થવા રૂપ મોક્ષ સં-
ધાય છે, એવાત સર્વ શિષ્ટપુરુષોને માન્ય છે. અહીં સમ્યગ્દર્શન તે સમ્યગ્ જ્ઞાનમાં
અન્તર્ભૂત છે, કેમકે સમ્યગ્દર્શનવડેજ જ્ઞાન તે સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાય છે, તે સમ્યગ્દર્શ-
નના અભાવે જ્ઞાન તે અજ્ઞાન સ્વરૂપ છે.

શિષ્ય:—જો જ્ઞાન અને ક્રિયાથી મોક્ષ થાય છે, તો પછી આવશ્યકના અનુયોગને
કહેવાનું અહીં શું પ્રયોજન છે? કે જેથી મોક્ષની ઈચ્છાએ યુદ્ધિમાનો આ આવશ્યક-
અનુયોગમાં પ્રવૃત્તિ કરે?

શુદ્ધ:—આ આવશ્યક (અનુયોગ) એ જ્ઞાન ક્રિયાનું કારણ છે. તેથી તે જ્ઞાનક્રિયા સ્વ-
રૂપજ છે; જેમ ધી આયુની વૃદ્ધિનું કારણ હોવાથી લોકમાં ઉપચારથી ધીને આયુષ્ય કહે-
વાય છે; નદવલનું પાણી પગના રોગનું કારણ હોવાથી તેને પગનો રોગ કહેવાય છે; આવી
રીતે લોકમાં કારણને ઉપચારથી કાર્ય કહેવાય છે, તેમ પ્રસ્તુત અનુયોગના વિષયભૂત મા-
નાયિકાદિ છ અધ્યયન સ્વરૂપ આવશ્યક પણ સમ્યગ્જ્ઞાનક્રિયાનું કારણ હોવાથી સમ્યગ્-
જ્ઞાનક્રિયાસ્વરૂપ છે. માટે એ આવશ્યકસૂત્રનું અધ્યયન શ્રવણ ચિન્તન અને તેમાં કહેલું
અનુદાન કરનારને અવશ્ય સમ્યગ્જ્ઞાનક્રિયાની પ્રાપ્તિ થવાથી મોક્ષ રૂપની સિદ્ધિ થાય છે.
આ કારણથી આવશ્યકના અનુયોગમાં યુદ્ધિમાનોએ પ્રવૃત્તિ કરવી.

શિષ્ય:—જો એ પ્રમાણે “આવશ્યકથી જ્ઞાન ક્રિયાની પ્રાપ્તિ અને તેથી મોક્ષરૂપ રૂપની
સિદ્ધિ થાય છે,” તો તે પરપરાએ આવશ્યકનું રૂપ થયું. પણ તેના અનુયોગનું ન થયું,
અને અહીં તો આવશ્યકના અનુયોગના રૂપનો વિચાર ચાલે છે.

શુદ્ધ:—આવશ્યક એ વ્યાખ્યેય છે, અને અનુયોગ એ તેનું વ્યાખ્યાન છે, વ્યાખ્યાનમાં
વ્યાખ્યેયગત સર્વ અભિપ્રાય પ્રગટ કરાય છે, તેથી વ્યાખ્યેયનું જે રૂપ તે રૂપ વ્યાખ્યાનનું
અવશ્ય જણવું. કારણ કે વ્યાખ્યેય અને વ્યાખ્યાન બન્ને એકજ અભિપ્રાયવાળા હોય છે,
માટે મોક્ષ રૂપ ઈચ્છાપરાએ આવશ્યકના અનુયોગમાં અવશ્ય પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ, કેમકે
તેથી જ્ઞાન-ક્રિયાની પ્રાપ્તિ, અને જ્ઞાન-ક્રિયા પામવાથી મોક્ષરૂપ રૂપની સિદ્ધિ થાય છે.

શિષ્ય:—જો કે આવશ્યકના અનુયોગથી જ્ઞાન-ક્રિયાની પ્રાપ્તિ અને તેથી મોક્ષનું
સિદ્ધિ થાય; તો પણ તેમાં શા માટે પ્રવૃત્તિ કરવી? અને બીજે ગમે ત્યાં પશ્ચિત-
ત્રાદિમાં કેમ ન કરવી?

શુદ્ધ:—કારણથીજ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. જેમકે સારી રીતે નિશ્ચિત થએલા કારણ-
માં યુદ્ધિમાનો પ્રવૃત્તિ કરે તોજ ઈચ્છિત સંપૂર્ણ કાર્ય મિદ્ધ થાય, પણ જો તેથી ઉલટ
નારણ વિનાજ કાર્ય સિદ્ધ થતું હોય તો ધાસમાંથી પણ સુવર્ણ-મણિ-મોતી વિગેરેની પ્રાપ્તિ
થવી જોઈએ, અને તેમ થતાં આયુ જગત દરિદ્રતા વિનાનું થઈ જાય, પરંતુ એમ થવું
અસંભવિત છે. અહીં પ્રસ્તુતમાં આવશ્યકનો અનુયોગજ પરપરાએ મોક્ષનું કારણ છે. પણ
પશ્ચિત-ત્રાદિ શાસ્ત્ર મોક્ષનાં કારણો નથી. કારણ કે આ આવશ્યકનો અનુયોગ જ્ઞાન ક્રિયા
કરવા વડે મોક્ષને માથે છે, અને બીજા પશ્ચિત-ત્રાદિ શાસ્ત્રો જ્ઞાન-ક્રિયારૂપ ન હો-
વાથી પરપરાએ પણ મોક્ષને સાધનાર નથી. ૩

૧ પશ્ચિત એ સામ્યદર્શનનો મળ અર્થ છે, તેમાં ૬૦ વિષયો પર વર્ણન કરાયેલું છે. તે માટે
‘યુદ્ધિ’ પ્રિયમ્ સંખ્યપ્રકાશ, અને તે ઉપરની તથ્યપરિચિત્રની સામ્યદર્શનકે મુગી નામની ગ્રંથ તથા
‘૩’ આપ્યું.

મન્વસ્સ યોક્તવમગાદિલાસિણો ટિયગુરુવપ્સસ્ત ।

આર્દ્ર જોગમિષં વાલ-ગિલાણસ્સ વાહારં ॥ ૪ ॥

ગુરુના ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલનાર અને મોક્ષમાર્ગના અભિલાષિ એવા લવ્યજીવને સર્વ શ્રુતની આદિમાં બાળ અથવા રોગીને ઉચિત આહાર આપવાની પેઠે પ્રથમ આ આવશ્યક સૂત્રજ આપવું થોડું છે. ૪

સમગ્ર દ્વાદશાંગીરૂપ શ્રુતનો અભ્યાસ કરાવવા અગાઉ ગુરૂજી શિષ્યને આવશ્યકનો ઉપદેશ કરે છે. મોક્ષે જવાને લાયક જીવને ‘લવ્ય’ કહેવામાં આવે છે, લવ્ય છતાં પણ મોક્ષની અભિલાષા વિનાનો હોય તો તે દૂરલભ્ય કહેવાય, તેવા દૂરલભ્યને આવશ્યકનો અનુયોગ આપવો ઉચિત નથી, માટે મોક્ષમાર્ગનો અભિલાષિ એટલે સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ઉત્તરોત્તર વિગુહ્ય ગુણને ઈચ્છનારો હોય, તથા ગુરૂઉપદેશમાં સ્થિત હોય-ગુરુનો ઉપદેશ કર્તવ્યપણે પરિણમાવેલ હોય તેવા શિષ્યને આવશ્યકનો અનુયોગ આપવો.

શિષ્ય ઉત્તરોત્તર વિગુહ્ય ગુણને ઈચ્છનાર હોય, પણ જો ગુરૂઉપદેશમાં સ્થિત ન હોય તો તેને આવશ્યકનું વ્યાખ્યાન ન કરવું તે તાત્પર્યાર્થ છે. પૂર્વોક્ત શિષ્યને બાળક અથવા રોગીને વેદો જેમ ઉચિત આહાર આપે છે, તેમ આચાર્ય મહારાજ શરૂઆતમાં આવશ્યકનો અનુયોગ આપે છે, અર્થાત્ વેદો શરૂઆતમાં બાળકને હલકો-મધુર આદિ આહાર આપે છે, અને રોગીને રાખ વિગેરે જે વખતે જે ઉત્તરોત્તર-બળ-પ્રુષ્ટિ આદિના હેતુ હોય એવો આહાર આપે છે. તેવીજ રીતે ઉપર જણાવેલ એવા લવ્યાત્માને ઉત્તરોત્તર ગુણવૃદ્ધિના કારણભૂત આવશ્યકનો ઉપદેશ મુનિપુંગવો ને આચાર્ય મહારાજ આપે છે. ૪

હવે બીજી યોગદ્વાર કહે છે.

ઉત્તમ પ્રકારના લવ્યાત્માને શરૂઆતમાં આવશ્યક આપવું થોડું છે, એટલુંજ જાણીને ગુરૂમહારાજ તે લવ્યને આવશ્યક આપે છે કે બીજી કોઈ વિધિની અપેક્ષા રાખે છે? શિષ્યની આવી શંકાનું સમાધાન કરવાને શ્રીગુરૂમહારાજ કહે છે કે—

કયપંચનમોક્ષારસ્સ દિન્તિ સામાઝ્યાઈયં વિહિના ।

આવાસ્યમ્માર્યાયા કમેણ તો સેસયમ્યું પિ ॥ ૫ ॥

જેણે મંગળ માટે પંચનમસ્કારનો ઉચ્ચાર કર્યો હોય એવા શિષ્યને આચાર્ય મહારાજ વિધિપૂર્વક સામાયિકાદિ આવશ્યક આપે છે, અને તે પછી તેવીજ રીતે સપ્તશ્રુત પણ આપે છે. ૫.

મંગળ માટે જેણે પંચનમસ્કારનો ઉચ્ચાર કર્યો હોય, એવા લવ્યાદિવિશેષણયુક્ત શિષ્યને પ્રશસ્ત દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ ને ભાવરૂપ તથા પ્રશસ્ત દિશા તરફ રહેવું જોઈએ તે રૂપ શાસ્ત્રોક્ત વિધિથીજ સામાયિકાદિરૂપ આવશ્યક સૂત્ર આચાર્ય મહારાજ આપે છે. પરંતુ આ યોગ્ય છે એટલુંજ માત્ર જાણીને સૂત્રાદિની વાચના આપતા નથી. આ પ્રમાણે આવશ્યક આપ્યા પછી આચાર્યગાદિ શ્રુત આપે છે, અને એમ કરતાં કરતાં શિષ્યને સર્વ શ્રુતોદયિનો પાર પમાડે છે. ૫.

આવશ્યક સૂત્રની માફક તેના અનુયોગને આપવામાં પણ બાજુ વિધિ છે, તે જણાવવાને કહે છે.

તેજેવ યાઽણુઓર્ગ કમેજ તેજેવ યાઽહિગારોઽયં ।

જેજ વિજેવહિયત્યાય ચેરક પવ્વમો एसो ॥ ૬ ॥

તે સૂત્ર આપવા અનુક્રમથીજ આચાર્ય મહારાજ અનુચોગને પણ આપે છે, અને તેને કેમ આ આવરયક સૂત્રના અનુચોગના પણ અધિકાર છે; કેમકે શિષ્યવર્ગના હિત મન્યવિર કલ્પનો આગલ કહેવાયો તેવો ક્રમ છે. ૬.

ઉપર પાંચમી ગાથામાં કેહ્યા શુજળ પંચનમસ્કાર ઉચ્ચારણ કરવારૂપ સૂત્ર વિધિના અનુક્રમથી વ્યાખ્યાનરૂપ અનુચોગ આચાર્ય મહારાજ શિષ્યને આપે છે. આવરયક સૂત્રપ્રદાનક્રમ અને આવરયક વ્યાખ્યાનપ્રદાનક્રમ આ બે પ્રકારના અનુક્રમમાં અહીં અનુચોગ અનુક્રમ પ્રસ્તુત હોવાથી આ ગાથાના પ્રારંભથી અનુચોગપ્રદાનનો અધિકાર અહિં આં ઇષ્ટ છે. કારણ કે શિષ્ય વર્ગને હિતરેતર શુભ પ્રાપ્તિ માટે સ્થવિરોનો એટલે ગચ્છવાસી સાધુઓનો સામાચારી વિશેષ રૂપ આવો કલ્પ છે. એ કલ્પનું સ્વરૂપ અને ક્રમ હવે પછીની ગાથામાં કહેવાયો. ૬.

પવ્વજ્ઞા સિવત્વાવયમત્યગ્ગહર્ણં ચ અનિઅઓ વાસો ।

નિપ્પત્તી ય વિહારો સામાચારી ટિઠિં ચેવ ॥ ૭ ॥

પવ્વજ્ઞા^૧, શિક્ષાપદ^૨, અર્થ^૩ મદણ^૪, અનિઅતવાસ^૫, નિપ્પત્તિ^૬, વિહાર^૭, અને જ્ઞાનાચારીની સ્થિતિ* (આ સાત પ્રકારે સ્થવિર કલ્પનો ક્રમ છે) ૭.

પ્રથમ તો શુભવાન શુરોએ વિધિપૂર્વક આલોચના કરને શાસ્ત્ર વિનીત શિષ્યને પ્રશન્ત કલ્પકેતિમાં વિધિપૂર્વક દીક્ષા આપવી. ૧. તે પછી એ દીક્ષા આપેલ શિષ્યને શિક્ષાનો અધિકાર હોય છે. તે શિક્ષા બે પ્રકારની છે-એક મદણશિક્ષા એટલે સાસનેના વ્યાસ, અને બીજી આસેવનાશિક્ષા એટલે પરિલેહણ વ્યાદિ ક્રિયા શિખવવી, તેમાં વ્યાસ વર્ષ પર્વત સૂત્ર લખ્યું, તે મદણશિક્ષા; અને પરિલેહણાદિ ક્રિયાનો ઉપદેશ તે આસેવનાશિક્ષા.

(આ ગાથામાં જે સિદ્ધાવય પદ છે તેની હમે શિક્ષાપદ એવી વ્યાખ્યા કરી છે. જતાં બીજા આચાર્યો શિક્ષારાજદયી વ્રતપદ છુટું કરીને એવો અર્થ કરે છે કે શિક્ષા દશાવકાલિકાં યાધુ અધ્યયન કે આચારાંગુલ શાસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયન થયા પછી પંચ મહાવ્રત અને છઠું રાત્રિ યોગન વિરમણ રૂપ જે અને તેમાં શિષ્યને સ્થાપન કરવો તે શિક્ષાવ્રત, પરંતુ બુદ્ધનકલ્પચર્ચિમાં અને પ્રાચીનદીકામાં એ પ્રમાણે જણાવું નથી, તેથી એ વ્યાખ્યાનની ઉપેક્ષા કરીએ છીએ.) ૨.

દીક્ષા મદણ કરાવ્યા પછી શિષ્યને બાર વર્ષ પર્યન્ત મુગ લણાવવું, તે પછી બાર વર્ષ પર્યન્ત એ મૂત્રનો અર્થ સમજાવવો. કારણ કે જેમ હજેર અથવા ઘાણીમાંથી ખેડેલો ભૂખ્યો બગરે સારું અથવા ખરાબ ધામ સ્થાનના અનુભવ કયાં ગિવાય ખાઈ લાયક છે, અને પછી વાનેગતી વખતે એનો સ્વાદ અનુભવે છે, તેવીજ રીતે ગિવાય પણ પ્રથમ અર્થ લાગ્યા વિના બાર વર્ષ સુધી સૂત્ર લણે તે વખતે તેનો અર્થ નહિ લાગવાથી શિષ્યને રસ પડે નથી, પરંતુ અર્થ મદણ કરતી વખતે રસ પડે છે. અથવા જેમ પ્રથમ ઘોરેર આદિ ધાન્ય વાવે છે, પછી તેનું રક્ષણ કરીને પકવે છે, તે પછી તેને

૧. મસળી સાફ કરીને ઘેર લાવીને નિશ્ચિંતપણે તેનો ઉપયોગ કરે છે, જો તેમ મ કરે
 ધાન્ય વાવવા આદિનો તેનો અમ નિષ્ફળ જાય. તેજ પ્રમાણે શિષ્ય પણ આર વર્ષ
 ૧. સૂત્ર લાણીને જો તેનો અર્થ ગ્રહણ ન કરે તો તેને તેના અધ્યયનનો અમ નિષ્ફળ
 ૫. માટે સૂત્ર લખ્યા બાદ આર વર્ષ પર્યન્ત અવરજ તેનો અર્થ સાંભળવો. આ પ્રમાણે
 વિર કદપનો ક્રમ છે કે પ્રથમ દીક્ષા આપવી, તે પછી સૂત્ર લખાવવું અને તે પછી
 ૧. અર્થ લખાવવો. આથી અનુચોગ આપવાના ક્રમનો અહીં અવિકાર છે એમ જો પૂર્વ
 ૧. હવે તેનો અહીં સંબંધ જોડે છે કે સૂત્ર અધ્યયન કર્યા બાદ તેનો અર્થ વ્યાખ્યાન
 ૧. સ્થવિર કદપનો ક્રમ છે, અને અર્થ કહેવા રૂપ આવશ્યકતા અનુચોગનેજ શાસ્ત્રકારે
 ક્રવાનો આદેશ કર્યો છે. (૩) આદેશી બાબત આ ગાથામાં ચાલતા વિષયને ઉપયોગી
 આ સિવાય જો બીજું કહેવાયો તે બધું પ્રાસંગિક છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સૂત્રાર્થ ભણેલો શિષ્ય જો આચાર્ય પદને લાયક હોય તો આ-
 માં આજ્ઞા બે મુનિઓ અને ત્રીજો પોતે એમ ત્રણ જણને આમ-મગર-સંનિવેશ
 આદિમાં વિહાર કરાવી આર વર્ષ સુધી વિવિધદેશોના દર્શન અવરજ કરાવવો. અને જો
 શિષ્ય આચાર્યપદને લાયક ન હોય તો તેને માટે આ દેશાટનનો નિયમ નથી.

શિષ્ય:—આચાર્યપદને લાયક શિષ્ય શા માટે દેશોનાં દર્શન કરે ?

ગુરુ:—વિવિધ દેશોમાં વિહાર કરતાં તે તીર્થંકરોની જન્મભૂમિ દીક્ષાભૂમિ વિગે
 એ, તે જોઈને વિચારે કે—અહીં તીર્થંકરો જન્મ્યા હતા, અહીં દીક્ષા લીધી હતી, અહીં
 ક્ષે ગયા હતા, ઈત્યાદિ વિચારતાં તેને અનિશય આનંદ થાય છે, અને તેથી પોતે સમદિ-
 માં સ્થિર થાય છે, તેમજ બીજાઓને પણ સ્થિરતા કરાવે છે. વળી જુદા જુદા દેશોમાં
 તો અતિશય શ્રુતજ્ઞાની આચાર્યોના દર્શનથી સૂત્રાર્થ સંબંધી અને મામાચારી સંબંધી
 શેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ જુદા જુદા દેશોની ભાષા અને આચારતંત્ર પણ જ્ઞાન
 ાય છે. તેથી તે તે દેશોમાં જન્મેલા શિષ્યોને તે તે ભાષામાં ધર્મોપદેશ આપી શકે છે.
 હી એ ધર્મોપદેશથી બોધ પામેલાઓને દીક્ષા આપે છે, પૂર્વે દીક્ષા પામેલાઓ તેની
 પસપદ્ધા-નિશ્ચા અંગીકાર કરે છે. અને આ ગુરુ સર્વ ભાષા તથા આચારમાં કુશળ છે એમ
 ાણીને તે પ્રતીત્તકરે તેના પર પ્રીતિ થાય છે. આ પ્રમાણે આચાર્યપદને લાયક હોય એવા
 શિષ્યને આર વર્ષ સુધી દેશ દર્શન કરાવવા રૂપ અનિયત વાસ કરાવવો, એથી ઘણા શિ-
 યોની પ્રાપ્તિ બાદ આચાર્ય પદ પામીને સ્વ-પરનો ઉપકાર કરે. લાંબો દીક્ષાપર્વો
 ાણી બીજા યોગ્ય શિષ્યને પોતાના પદ પર સ્થાપી પોતે ભગવન્તે કહેલા માર્ગમાં વિશેષ
 અનુદાન કરે. એ વિશેષ અનુદાન બે પ્રકારે છે. (ક) સંલેખનાદિ કરીને ભક્ત પરિજ્ઞા ૧
 ગિની ૨ અને પાદપગમન ૩ રૂપ અનુદાનથી મરણ અંગીકાર કરે, અથવા (ખ) જિનકલ્પ-
 વિહાર વિશુદ્ધિ-અથવા યથાભિનિદિ કલ્પ અંગીકાર કરે, આ બન્ને પ્રકારના અનુદાનમાં
 તે અનુદાનની સામાધ્યારી જાણીને પ્રવૃત્તિ કરે.

પહેલા પ્રકારનું અનુદાન કરનાર આચાર્ય:—“જેમ પક્ષીઓ પ્રયતનથી ઘરને તૈયાર કરે
 એમ પ્રયતનથી શિષ્યોને તૈયાર કરીને આર વર્ષની સંલેખના કરે. તે આ પ્રકારે—આર વર્ષ
 કે અઠસ આદિ વિગિત પ્રકારનો તપ કરે, આર વર્ષ દુધ દહિ આદિ વિગત રહિત તપ
 ૧. બે વર્ષ એકાંતરે આંખિલ કરે, છ માસ અધ્યમ તપ કરીને પારણે પ્રમાણપેત ભોજન-
 ૧. આંખિલ કરે ૧-૫ છ “ “ અઠસાદિ વિગત તપ કરે અને તે પછી એક

વર્ષ પર્યંત એક પચ્ચાષ્ટક પૂરું થયા પહેલાં બીજા પ્રત્યાખ્યાનની શરૂઆત જેમાં થાય પ્રત્યાખ્યાન કોટીસહિત કહેવાય, એવી રીતે કોટીસહિત આંખિલ કરે. એમ બાર વર્ષ સંલેખના કર્યાં. પછી ચોથા અવસરે ભક્તપરિણાદિ કરે, અથવા પર્વતની ગુફામાં પાદપોગમન અનશન કરે.

બીજા પ્રકારનું અતુષ્ઠાન કરનાર આચાર્ય જિનકલ્પ આદિ અંગીકાર કરે છે. તે પ્રથમ તો મધ્યરાત્રે આ પ્રમાણે વિચારે કે-વિશુદ્ધચારિત્રાતુષ્ઠાન વડે મેં આત્મહિત કે અને શિષ્યાદિને ઉપકાર કરવાથી પરહિત પણ કર્યું. વળી ગચ્છનું પરિપાલન કરે એ શિષ્યા પણ હવે તૈયાર થયા છે, તો હવે મારે વિશેષ આત્મહિત કરવું ઉચિત છે. ઈત્ય વિચારીને જો પોતાને વિશિષ્ટજ્ઞાન હોય તો પોતેજ પોતાનું આયુષ્ય કેટલું અવશેષ તેનો વિચાર કરે, પોતાને તેણે વિશિષ્ટજ્ઞાન ન હોય તો તેવા જ્ઞાનવાળા બીજા આચાર્ય પૂછીને નિર્ણય કરે. એ પ્રમાણે આયુષ્યનો નિર્ણય થતાં જો આયુષ્ય અલ્પ જણાય તો ક્રાપરિણાદિમાંથી કોઈ પણ એક પ્રકારે મરણ અંગીકાર કરે; પણ જો આયુષ્ય ધીર્ધ જણાય અને જ'ધામજી ક્ષીણ થયું હોય તો વૃદ્ધવાસ અંગીકાર કરે, પરંતુ શક્તિ સારી છે તો જિનકલ્પાદિમાંથી કોઈ પણ કલ્પનો સ્વીકાર કરે. તેમાં જો જિનકલ્પ સ્વીકારવા ઈચ્છા હોય તો આ પાંચ તુલના (લાવના) થી પોતાના આત્માની તુલના (પરીક્ષા કરે, તપ-સત્ત્વ-સત્ત્વ-એકત્વ અને બળધી, એમ પાંચ પ્રકારે તુલના કરે. જિનકલ્પ અંગીકાર કરનાર આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-પ્રવર્તક-સ્થવિર-અને ગણાવચ્છેદક આ પાંચમાંના પળ યજ્ઞ કરીને હોય છે. તેઓ ઉપર્યુક્ત પાંચ લાવનાથી આત્માની તુલના કરે. સંસ્કર્ષ-કિર્દિર્ભયિક-આભિયોગિક અમુર અને સંજોડના મધ્યધવાળી પાંચ અગુલ ત વનાઓનો ત્યાગ કરે.

ઉપર જણાવેલ તપ સત્ત્વ આદિ પ્રશસ્તલાવનાથી આત્માની તુલના કરતાં તપ વડે આત્માની તુલના કરે, તેમાં ક્ષુધાનો એવો જય કરે કે કેવ આદિના ઉપસર્ગ છ માસ પર્યંત ગુરૂ આહાર આદિ ન મળે તો પણ પીડા ન પામે, (૧) સત્ત્વભા નાથી ભયનો પરાજય કરે, તે સત્ત્વલાવના પણ પાંચ પ્રકારે છે, તે એવી રીતે કે રાત્રિ બ્યારે સર્વ માથુઓ મુઠ્ઠા જય ત્યારે પોતે એકલાજ ઉપાશ્રયમાં કાઉમચ્છ કરે. એ પહે પ્રકારની સત્ત્વલાવના ધર્મ બીજામાં ઉપાશ્રયની બહાર રહીને કાઉસચ્છ કરે. ત્રીજામાં એક રહીને કાઉમચ્છ કરે. ચોથીમાં શૂન્યશૂદ્ધમાં, અને પાંચમીમાં સ્વેદશાનમાં રહીને કાઉસચ્છ કરે એવી રીતે પાંચ સ્થાને કાઉસચ્છ કરી પાંચ પ્રકારે ભયનો જય કરી સત્ત્વની પરીક્ષા કરે (એ પાંચ પ્રકારની સત્ત્વલાવનાથી આત્માને ભાવિત કર્યા પછી મૂર લાવનાથી ભાવિત કે તે એવી રીતે કે પોતાના નામની પેડે મૂરને એવું પરિચિત કરે કે સત્ત્વપરાવર્તન કરવા અનુસારે રાત્રે અથવા દિવસે ઉન્નયસ-પ્રાપ્ત-સ્તો-લવ-મુદર્ત વિગેરે કાળ સારી રીતે જા શકે. (૩) તે પછી એકત્વલાવનાથી આત્માને ભાવિત કરે. તે એવી રીતે કે એક મંદ ળના માથુ આદિની સાથે પણ પૂર્વે ધ્યેયતા આસાપ-સંલાપ-મૂરાર્થ ને મુખદુઃખાદિ શ પરસ્પર કથા-વાર્તા કરવી વગેરે મર્વસંબધનો ત્યાગ કરે. એમ કરવાથી બાહ્ય મમ મૂળથી નારા પામે, તે પછી શરીર-ઉપધિ આદિથી પણ પોતાને ભિન્ન જુએ. એથી વસ્તુ ઉપરની આસક્તિ-અમતાનો સર્વથા અભાવ થાય. (૪) તે પછી બળલાવનાથી તુ કરે. એમાં બળ બે પ્રકારે છે-એક શારીરિક બળ અને બીજું માનસિક-ધીરજ બળ. કલ્પ અંગીકાર કરનાર મુનિનું શારીરિક બળ બીજા આમાન્ય મનુષ્ય કરતાં વિશેષ ને

જોડ્યો, જો કે તપસ્યાદિથી કૃષ્ણ થએલાનું શારીરિક બળ જોડ્યો તેણે તથાપ્રકારનું ન હોય તોપણ માનસિક વૈષ્ણવ જોડ્યું હોય કે જોડા પરિસહ તેમજ ઉપસર્ગોથી પરાલભ્ય ન પામે. (૫)

ઉપરોક્ત પાંચ ભાવનાથી ભાવિતાત્મા જિનકલ્પ સમાન હોઈ ગચ્છમાં વસતાં છત પણ આહારાદિની ભાવના પ્રથમ કરે. એટલે ત્રીજી પોરસીએ આહાર લે, તેમાં વાલ-ચણ વિગેરે મૃદસ્થાને ત્યાંથી નાંખી દેવા લાયક લુખ્યો આહાર ગ્રહણ કરે, આ એપણા સંબંધમાં કહ્યું છે કે “સંમુદ-અસંમુદ ઉદ્ભૂત-અલ્પલેપ-ઉદ્ગૃહીત-પ્રગૃહીત-અને ઉન્નિઝત ધર્મ” આ સાત પ્રકારની પિંડપણામાંથી પહેલી બે રિંવાયની કોઈપણ બે એપણાના અભિગ્રહ કરી એક એપણા વડે ભોજન અને બીજી એપણા વડે પાણી ગ્રહણ કરે. આ સિવાય બીજા પણ આગમોક્ત વિધાનથી ગચ્છમાં રહીને પ્રથમ આત્માને અરાબર ભાવિત કરે. તે પછી જિનકલ્પ અંગીકાર કરવાની ઈચ્છાવાળા મુનિ સંધ એકઠો કરે, તેના અભાવે પોતાના ગચ્છને તો અવરચક એકઠો કરે, તે પછી તીર્થંકર પાસે અને તે ન હોય તો ગણધર પાસે તેમના અભાવે જોઈપૂર્વધર પાસે, તે પણ ન હોય તો કશા પૂર્વધર પાસે, તેમના પણ અભાવ હોય તો વડ પીપળા અથવા અથોડના વૃક્ષની નજીક જઈને જિનકલ્પ અંગીકાર કર્યાં અમઊ પોતાના પદપર ધાપેલા આચાર્યને તથા બાલ વૃદ્ધ સહિત ગચ્છને તથા વિશેષ કરીને પૂર્વે જે પોતાથી વિદ્વદ્ હોય એવાને આ પ્રમાણે ખમાવે. “હું ભગવત્ ! જો પ્રમાદથી પૂર્વે તમારી સાથે મેં સાડું વર્તન ન કર્યું હોય તો નિઃશંક્ય ને કપાય સહિત થઈ તમને ખમાવું છું. પછી તે જિનકલ્પાદિ લેનારે યથાચોગ્ય ખમાવેલા ને મુનિઓ ભૂમિપર મસ્તક મૂકીને આનન્દથી અસુખાત કરતા યથાચોગ્ય તેમને ખમાવે. ખમાવનારને “મોક્ષમાર્ગમાં નિઃશંક્યપણું વિનય માર્ગની ઉન્નતિ, એકરૂપ, લઘુતા, અને જનકલ્પમાં અપ્રતિબંધ, એ ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે.” એ રીતે સર્વને ખમાવ્યા બાદ પોતાના પદે ધાપેલા આચાર્યને તેમજ બીજા મુનિઓને સિખામણ આપે કે-“તમારે હવે આ પોતાના ગચ્છનું પાલન કરવું અને સર્વત્ર અપ્રતિબંધ થવું. વળી અન્તે તમારે પણ અમારી પેઠે જિનકલ્પાદિ વિશેષ અગ્રહણ કરવું, કેમકે જૈનશાસનમાં આવોજ ક્રમ છે. વળી વિનય કરવા ચોગ્ય તરફ પૂર્વ વિનય કરેલો છે છતાં હવે પ્રમાદ ન કરેલો, વધારે શું? જેની જેની શાથે જે જે પ્રકારે થઈ તે તે પ્રકારે વર્તવાનું તમે જાણો છો.” આ પ્રમાણે આચાર્યને હોવા પછી બીજા મુનિઓને કહે કે-“આ અવન છે (નાનો છે), સમરાત્નિક છે (પથારીને સરખો છે), અમારી અપેક્ષાએ અલ્પ કુતવાળો છે. એમ જાણીને તમે આ નવા ધાપેલ આચાર્યના પરાલભ્ય ન કરેલો, કેમકે તે હવે તમારે વધારે પૂજવા ચોગ્ય છે. કયાં કિંમત આપીને જિનકલ્પી મુની પાંખસહિત પક્ષીની જેમ અથવા મેઘના સમુદ્ધી નીકળેલી વિજળીઓની જેમ ઉપકરણ સહિત સમુદાયથી નિરપેક્ષ એવો તે મદાપુરૂપ રૂપણે ચાલેલો જાય. મેઘની સુદામાંથી નીકળેલા સિંહની પેઠે ગચ્છથી નીકળેલા તે આચાર્ય દેખાતા બંધ થાય એટલે આનન્દિત ચહેરે મુનિઓ પાછા ફરે. જિનકલ્પ અંગીકાર લ મધુ વિગરહિત માસપર્યન્ત નિર્વાહ થાય એવું ક્ષેત્ર જાણીને ત્યાં જઈ વિહાર કરે. જિનકલ્પ અંગીકાર કરેલ મુનિ જે ગામમાં માસકલ્પ અથવા ચતુર્માસ કરે ત્યાં ૧૭ ભાગ કલ્પે અને એકેક ભાગમાં એકેક દિવસ ગોચરી જાય; એટલે જે ભાગમાં દિવસે ગોચરી ગએલ હોય તે ભાગમાં ફરી સાતમે દિવસે ગોચરી જાય. ગોચરી અને પરાદિ ત્રીજી પોરસીએ કરે. બધાં ચોથી પોરસી રાત્ર થાય ત્યાં અવરચક છે.”

ત્યાંથી જરા પણ ગમન ન કરે. પૂર્વે કહેલ-સાત એપણામાંથી પહેલાની બે શિવાયની પાંચમાંથી કોઇ પણ બે એપણાના અભિપ્રાયથી અલેખ ભાત પાળી ગ્રહણ કરે. એપણા-દિના કારણ શિવાય કોઇની સાથે કંઈ પણ બોલે નહિ. એક વસતિમાં વધારેમાં વધારે સાત જિન કહિય રહે, પણ એક બીજા સાથે વાતચીત કરે નહિ. ઉપસર્ગ પરિસહ રાવ સહનજ કરે, રોગ થાય તો ઔષધ વગેરે નજ કરાવે, પણ તેની વેદના સમ્યક્ પ્રકારે સહન કરે. મનુષ્ય તિર્યચ આદિનું આવધુ તે આપાત, અને તેઓની જ્યાં નજર આવે તે સંલોક એ વગેરે દોષ રહિત સ્થળે લઘુનીતિ (ખીશાખ) વડી નીતિ-જંગલ કરે, અન્ય સ્થળે ન કરે. વળી જિનકલ્પિતો અવશ્ય વસતિમાં અત્યવરૂં રહિત અને પરિકર્મ વિનાના હોય છે, સ્થવિરોને પણ પ્રમાજના સિવાય એમજ હોય છે. (જિન કહી તો વસતિની પ્રમાજના પણ ન કરે), પરિકર્મ રહિત વસતિમાં પણ નિરંતર ઉભા રહે, કદિ જો બેસે તો ઉભાકકાસનેજ બેસે. પલાંડી વાળીને તે ન બેસે. કેમકે તેમની પાસે જમીન પર પાથરવાને કંઈ આસનાદિ ઉપકરણ હોતું નથી. માર્ગમાં જતાં ઉન્મત્ત હાથી વાઘ સિંહ આદિ સામા આવે તો તેના ભયથી બહીને અવળા માર્ગે જઈ ક્યાંક અભિભિતો ભંગ ન કરે, પરંતુ તેના સામાજ ચાલ્યા બાથ, ઇત્યાદિ જિન કલ્પિતો વિધિ આગમથી જાણવો.

પૂર્વેકિત બેડું પ્રકારના વિહારમાં સુતરાંહનનાદિસ્થિતિ આ પ્રમાણે જાણવી. જિન-કલ્પિતે ઓછાં ઓછાં સુત નવમા પૂર્વની ત્રીજી આચાર વસ્તુ મુધી હોણું ભેદ્ય એ અને વધારેમાં વધારે દશ પૂર્વમાં કંઈક ન્યૂન હોણું ભેદ્ય એ. તથા વજ્રની ભીંત સમાન મજાસુત પહેણું વજ્રહયભનારાય સંઘયણ હોય. કલ્પઅંગીકારની સ્થિતિ પંદર કર્મભૂમિમાં હોય, અને હરણ થવાથી અકર્મભૂમિમાં પણ હોય. ઉત્સર્પિણી કાળમાં જિન કલ્પવાળા મુનિરાજે ત્રીજા ચોથા આરામાંજ હોય, જન્મમાત્રથી તો બીજા આરામાં પણ હોય. અવ-સર્પિણી કાળમાં જન્મમાત્રથી ત્રીજા ચોથા આરામાંજ હોય, અને જિનકલ્પવાળા તો પાંચમા આરામાં પણ હોય, તથા સંહરણથી તો સર્વકાળમાં હોય છે. જિનકલ્પ અંગી-કાર કરનારા મામાયિક છેદાપરચાપનીય ચાદિત્રમાં અને જિનકલ્પ અંગીકાર કરેલાઓ તો સૂક્ષ્મપરાય ને યથાભ્યાસ ચાદિત્રમાં પણ ઉપશમ્યેણિ પામેલા હોય તો હોય છે. કાપકંઠેણિને પામતા નથી. જિનકલ્પ અંગીકાર કરનારાઓ વધારેમાં વધારે બ્રમોથી ન-વમો મુધી હોય છે, અને પૂર્વે ભેદ્ય એ જિનકલ્પ અંગીકાર કરેલ હોય તેવાઓ બે હજારથી નવ હજાર મુધી હોય છે. તેઓ થણું કરીને અપરાધ એવના નથી, જઘાબળ કીણ થયું હોય અને વિહાર ન કરે તો પણ તે આરાધક કહેવાય છે. આવરિયકી-નેષ્ટ-ધિકી-મિધ્યાદુષ્ટન-શુદ્ધિવિષય પૃચ્છા-અને શુદ્ધિવિષય ઉપમપદ આ પાંચ મામાચારી એમને હોય છે, ઇચ્છા-મિચ્છા આદિ બીજી પાંચ મામાચારી નથી હોતી. બીજા આચાર્ય એમ કહે છે કે-આવરિયકી-નેષ્ટધિકી-અને શુદ્ધિવિષયપત્ર રૂપ ત્રણ મામાચારી જ જિનકલ્પિત હોય છે, કારણ કે ઉચાનાદિમાં વસનારા જિનકલ્પિતે સામાન્યથી પૃચ્છાઆદિ પણ સંભ-વતા નથી. વળી દરેકને તેઓ લોચ કહે. આ સિવાય વિગેષ લોકીકત મિદ્વાન્તથી જાણવી.

પરિહારવિશુદ્ધિકલ્પની સામાચારી વિગેરે આ મંથમાં પરિહારવિશુદ્ધિ નામનું ચાદિત્ર કંદતી વખતે આગળ કહેવાય.

મયાલન્ટિકકાની મામાચારી અક્ષેપથી આ પ્રમાણે છે, પાળીથી ભીંતવેલો દાઢ જેટલા કાળમાં સુકાય તેટલા કાળથી આંત્રને પાંચ રાત્રિદિવસનો જે કાળ તેને મિદ્વાન્ત પાંચ પામાં સન્ન કહે છે. તેટલો કાળ ઉશ્વિપન ક્યાં મિવાધ જે વિચરે, એટલે વધારેમાં વધારે

પાય અહોરાત્ર એક સ્થળે રહે. તે યથાલન્દિક કહેવાય. તેમને તપ-મત્ત્વ આદિ ભાવન
જિનકલ્પિની પેઠે જ હોય, પાંચસાધુનો સમુદાય આ કલ્પ અંગીકાર કરે છે, અને ગા-
મમાં છ શેરીઓ અથવા પાળોની જિનકલ્પિની પેઠે કલ્પના કરે છે, પણ ઉત્કૃષ્ટલન્દ-
ચારિ એકેકે શેરીમાં પાંચ પાંચ દિવસ સુધી પર્યટન કરે છે. યથાલન્દિક કલ્પ અંગીકાર
કરનારા ઓછામાં ઓછા પંદર હોય છે અને વધારેમાં વધારે બે હજારથી નવ હજાર હોય
છે. તથા પૂર્વે જેઓએ યથાલન્દિક કલ્પ અંગીકાર કરેલ હોય તેવાઓ ઓછામાં ઓછા
બે કોડથી નવ કોડ સુધી હોય છે. અને વધારેમાં વધારે પણ તેટલા જ હોય છે. આ ય-
થાલન્દિક બે પ્રકારના હોય છે-એક ગચ્છપ્રતિબદ્ધ અને બીજા ગચ્છથી અપ્રતિબદ્ધ, તેમાં
જેઓ ગચ્છથી પ્રતિબદ્ધ છે. તેઓ ફક્ત નહિ સાંભળેલા અર્થ તું અવશ્ય કરવાને જ ગચ્છના
સંબંધમાં રહે છે. પુનઃ એ બન્ને બન્ને પ્રકારના છે-એક જિનકલ્પિયથાલન્દિક અને
બીજા સ્થવિરકલ્પિયથાલન્દિક, જે ભવિષ્યમાં જિનકલ્પ અંગીકાર કરનાર હોય તે જિન
કલ્પિયથાલન્દિક કહેવાય, અને જે પુનઃ સ્થવિરકલ્પનો આશ્રય કરવાના હોય તે સ્થવિર-
કલ્પિયથાલન્દિક કહેવાય. આ બેમાં પરસ્પર આટલો તફાવત હોય છે. બન્ને પ્રકારના ય-
થાલન્દિક ગચ્છ અન્યને સોંપે, પરંતુ સ્થવિરકલ્પિયથાલન્દિક ગચ્છમાં રહીને નિરવધપણે
સર્વ પરિકર્મ કરે. વળી તે વસ્ત્ર-પાત્ર સહિત હોય છે, અને જેઓ ભવિષ્યમાં જિનકલ્પી
થવાના હોય તેમને વસ્ત્ર-પાત્ર ન હોય. વળી તેઓ શરીરની પ્રતિચર્યા ન કરે, આંખનો
મેલ પણ દૂર ન કરે, સર્વ પ્રકારના વ્યાધિ સહન કરે, પરંતુ કદિ પણ ચિકિત્સા ત કરાવે.
આ પ્રમાણે જિનકલ્પ આદિની સામાચારી છે. તે સંબંધી વિશેષ જાણવાની ઇચ્છાવાળાઓ
વૃહત્કલ્પાદિ ગ્રંથમાં જોઈ લેવું.

પૂર્વોક્ત રીતે દીક્ષા અને સૂત્રાધ્યયનરૂપ શિક્ષા બહુ કર્યા પછી અર્થ બહુ કરવો,
એમ કહેવાથી એ સિદ્ધ થયું કે સૂત્ર ભણવાનો કાળ પૂર્ણ થયા પછી તેના અર્થ વ્યાખ્યાન
પ અનુયોગનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી અહીં પણ એનો જ પ્રસ્તાવ છે. ૭
શિષ્ય:—પંચનમસ્કાર કરેલો હોય તેવા શિષ્યને આચાર્ય મહારાજ સામાયિકાદિશ્રુત
આપે છે, અને તેના અનુયોગ પણ તેવીજ રીતે આપે છે. આમ કહેવાથી તો—

आईएँ नमोकारो जह पच्छाऽऽवासयं तओ पुवं ।

तस्म भणिइणुओगे जुत्तो आवस्मयस्स तओ ॥ ८ ॥

પ્રથમ નમસ્કાર અને પછી આવશ્યક છે તો પહેલાં તેના નમસ્કારનો અનુયોગ અને
શ્રી આવશ્યકનો અનુયોગ કહેવો જોઈએ. ૮.

પ્રથમ નમસ્કાર અને પછી આવશ્યક અપાય છે, એ ન્યાયથી તો એવું કહ્યું કે પ્ર-
થમ નમસ્કારનો અનુયોગ (વ્યાખ્યાન) કહેવું ને પછી આવશ્યકનો અનુયોગ કહેવો
જોઈએ. કેમકે વ્યાખ્યેયના અનુસારેજ વ્યાખ્યાન કરાય છે. અહીં આવશ્યક રૂપ વ્યાખ્યે-
ય આદિમાં નમસ્કાર આપવો એમ તમે કહ્યું છે. તો નમસ્કારનો અનુયોગ કહ્યા બાદ
વશ્યકનો અનુયોગ કહેવો ઉચિત છે. અને તેથી પ્રથમ ગાથામાં આવશ્યકનો અનુયોગ
તો એમ કહ્યું છે તે જગોપર નમસ્કારનો અનુયોગ કરીને પછી આવશ્યકનો અનુયોગ
કરવો. એમ કહેવું ઉચિત હતું. ૮.

આચાર્ય શ્રી ગિરિયની એ મંકનો ઉત્તર આપે છે કે—

રૂપજ છે. તેમ છતાં આમલ્યથી સામાન્યમાં વિશેષનો ઉપચાર કરાતો હોય તે હુમ્મને તેમાં કંઈ હરકત નથી. ૩૪.

આ પ્રમાણે સંમહનયવાળાએ પોતાને છટ એવો સામાન્ય પદાર્થ મિઠ કર્યો, હવે વિશેષને માનનાર નેગમ અને વ્યવહાર નયવાળા કહે છે કે—

ન વિસેસડત્યંતરભૂં અત્ય સામણમાહ વવહારો ।

અવલંબ-વવહારામાવાઓ સ્વવિસાળં વ ॥ ૩૫ ॥

વ્યવહારનય કહે છે કે વિશેષથી સામાન્ય અર્થાન્તરભૂત (બુદ્ધ) નથી, કેમકે ઉપલબ્ધિ-જ્ઞાન અને વ્યવહારના અભાવે તે ખરશુંગત અવિદ્યમાન છે. ૩૫.

વિશેષનું સમર્થન કરનાર વ્યવહાર અને નેગમનય સામાન્યવાદીને કહે છે કે—જો શુદ્ધિથી વિશેષનો તમે નિષેધ કરો છો તેજ શુદ્ધિથી અમે તમને પૃથ્વીએ છીએ કે વિરોધથી સામાન્ય ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે ? ને ભિન્ન છે તો વિશેષ સિવાય સામાન્યરૂપ વસ્તુની પ્રાપ્તિજ નથી થતી, કારણ કે ગધેડાના શીંગડાની જેમ તેની ઉપલબ્ધિ અને વ્યવહારના અભાવ છે. અને જો અભિન્ન છે તો તે વિશેષરૂપજ છે. ૩૫.

એજ વિષય ઉદાહરણથી દઢ કરે છે.

વૃચાર્દર્શિતો કો સો અણ્ણો વળસ્સઈ નામ ? ।

નત્યિ વિસેસત્યંતરમાવાઓ સો સ્વપુર્ણં વ ॥ ૩૬ ॥

આમ આદિ (વિશેષ) થકી તે વનઅપતિરૂપ (સામાન્ય) શું અન્ય-ભિન્ન છે ? જો છે તો વિરોધથી ભિન્ન હોવાને લીધે તે આકાશપુષ્પની જેમ અવિદ્યમાન છે.

આઆદિ વૃક્ષરૂપ વિશેષને માન્ય કર્યા વિના પણ લેપ કરવો વિગટે લોકવ્યવહારનય કાર્યમાં સામાન્યનો કથો ઉપયોગ થવાનો ? લોકવ્યવહારના ઉપયોગમાં પણ તે સામાન્યની અનુપલબ્ધિ હોવાથી આકાશપુષ્પની જેમ સામાન્યનો અભાવ છે, અને લોકવ્યવહારમાં કાંઈ કરનાર હોવાથી ઉપયોગી એવો વિશેષ જ છે અને તેનીજ ઉપલબ્ધિ હોવાથી તે વિરોધાજ વિદ્યમાન છે. ૩૬.

નેગમ અને વ્યવહાર એ બે નયો વિરોધનું સમર્થન કેમ કરે છે ? તેનું કારણ કહે છે.

જં નેગમ-વવહારા લોઅવવદારતત્પરા મો વ ।

પાણ વિસેસમઓ તો તે તુગાદિઓ દોડવિ ॥ ૩૭ ॥

નેગમ અને વ્યવહાર નય લોકવ્યવહારમાં તત્પર છે. અને લોકવ્યવહાર તો ધણ કરીને વિશેષથીજ ચાલે છે. આટે તે બે નયો ફક્ત વિરોધનેજ ગ્રહણ કરે છે. ૩૭.

આ સંબંધમાં શિષ્ય પૂછે છે કે—

તેસિં તુદ્ધમયત્તે કો ણુ વિસેસોડમિદ્ધાણઆ અઓ ? ।

તુદ્ધત્તેડવિંદ્દં નેગમસ્મ વત્તંતરે મેઓ ॥ ૩૮ ॥

તે નેગમ અને વ્યવહાર એ બે નયોની ગમાનતા હોવાથી નામમાં તદ્દાવત સિવાય અન્ય શો તદ્દાવત છે ? (ઉત્તર) વિશેષને માન્યો ને સામાન્યને ન માન્યો તેમાં નેગમ-

નયને વ્યવહારનયની સાથે સમાનતા છતાં પણ અન્યવસ્તુમાં ભેદ છે. ૩૮.

શિષ્ય:—નૈગમ અને વ્યવહારનય વિશેષનેજ અહુષુ કરે છે તે ખત્રે સમાન વિષય માનનાર હોવાથી પરસ્પર નામના ભેદ સિવાય એક બીજામાં બીજો ભેદ જણાતો નથી, તેથી તે ખત્રે એકજ સ્વરૂપ હોય એમ લાગે છે.

ગુરુ:—નૈગમનય વ્યવહારનયની સાથે વિશેષના સંબંધમાં સમાન અભિપ્રાયવાળો છે, તેથી નૈગમને વ્યવહાર એ ઉભયમાં સમાનતા છે, પરંતુ નૈગમ નય અન્ય કેટલીએક વસ્તુમાં સામાન્યપણું પણ અહુષુ કરે છે તેથી તે ખત્રેમાં તફાવત છે. અતલબ કે નૈગમનય સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયબ્રાહ્મી છે. અને વ્યવહારનય માત્ર વિશેષબ્રાહ્મીજ છે. ૩૯.

અથવા—

જો સામ્યણગાહી સ નૈગમો સંગર્હ ગઓ અહવા ।

કયરો ઘવહારમિઓ જો તેણ સમાણનિદેસો ॥ ૩૯ ॥

અથવા જે સામાન્યબ્રાહ્મી નૈગમ છે તે સંબંધમાં અન્યત્વૃત્ત છે, અને વિશેષબ્રાહ્મી નૈગમ છે તે વ્યવહારમાં અન્યત્વૃત્ત છે, તે માટે ખત્રેનો સમાન નિર્દેશ કર્યો છે. ૩૯.

નૈગમનય સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયને અહુષુ કરનાર હોવાથી સામાન્યબ્રાહ્મી નૈગમનો સંબંધનયમાં સમાવેશ કરવો અને વિશેષબ્રાહ્મી નૈગમનો વ્યવહારનયમાં સમાવેશ કરવો. આથી આ નૈગમનયનો વ્યવહારનયની સાથે “જં નૈગમવ્યવહાર” ઇત્યાદિ ગાથામાં તુલ્યનિર્દેશ કર્યો છે. એ પ્રમાણે માનવાથી ઉપરોક્ત આડનીશામી ગાથામાં જણાવેલો દોષ નહિ આવે. અહીં જો એવી શંકા થાય કે એ પ્રમાણે નૈગમનયને સંબંધ અને વ્યવહારમાં અન્યત્વૃત્ત કરેશો તો સાતને બદલે છ નવો માનવાથી સંખ્યાની હુની થશે. એ શંકાનો ખુલાસો આગળ કરીશું. ૩૯.

હવે ઋણુસૂત્રનયના મતે દ્રવ્યમંગળનો વિચાર કરે છે.

ઉચ્ચુસુઅસ્ત સયં સંપયં ચ જં મંગલં તયં ઈકં ।

નાતોતમણુપ્પક્કં મંગલમિદં પરક્કં વા ॥ ૪૦ ॥

ઋણુસૂત્રનયને પોતાનું હોય ને તે વર્તમાનકાળે વિદ્યમાન હોય તે એકજ દ્રવ્યમંગળ માન્ય છે, પણ અતીત અનાગત અને પરકીય કે અનેક દ્રવ્યમંગળો માન્ય નથી. ૪૦.

કારણ કે—

નાતીયમણુપ્પક્કં પરકીયં વા પઓઅણાયાવા ।

દિદંતો સ્વરસિગં પરધણમહવા જહા વિફલં ॥ ૪૧ ॥

કાર્ય કરી શકે નહિ તેથી અતીત ને અનાગત વસ્તુ પરશુગની જેમ વસ્તુ જ નથી; અને પરકીય વસ્તુ પણ પરધનની જેમ નિષ્ફળ હોવાથી વસ્તુરૂપ નથી. ૪૧.

ઋણુસૂત્રનય વર્તમાનકાળે વર્તતી સ્વકીય વસ્તુનેજ વસ્તુરૂપે માને છે, પણ અતીત અનાગત વસ્તુને વસ્તુરૂપે નથી માનતો; કેમકે અતીત વસ્તુ નાશ પામેલ છે અને અનાગત વસ્તુ અનુત્પન્ન છે, તેથી તેઓવડે કંઈ કાર્યસિદ્ધિ નથી થતી. “જે વડે કાર્યની

સિદ્ધિ ન થાય તે વસ્તુપણે ગણાયજ નહિ. ” જેમકે ખરડુંગ, ખરડુંગ જેમ વસ્તુ નથી તેમ અતીત-અનાગત દ્રવ્યમંગળ પણ વસ્તુરૂપે નથી. વળી પરકીય વસ્તુ પણ વસ્તુરૂપ નથી, કેમકે તેનાથી પણ પોતાનું પ્રયોજન સિદ્ધ નથી થતું. ઉદાહરણ તરીકે દેવદત્તનું ધન યરાદત્તના કાર્યમાં નહિ આવતું હોવાથી નિર્દળ છે, તેમ બીજાએ કરેલું મંગળ પોતાને નિર્દળ છે, આટલા ઉપરથી સ્પષ્ટ થયું કે ઋણમૂળને અતીત-અનાગત સિવાય વર્તમાનસમયે અને પોતાનું કરેલું જે દ્રવ્યમંગળ હોય તેજ દ્રવ્યમંગળપણે ઈષ્ટ છે. ૪૧.

શબ્દ-સમસિદ્ધ-અને એવંભૂત એ ત્રણ નથો ઋણમૂળ કરતાં વિશુદ્ધ હોવાથી આગમથી દ્રવ્યમંગળ માનતાજ નથી. કારણકે—

જાળં નાણુવત્તોડણુવત્તો વા ન જાણંઈ જમ્હા ।

જાળંતોડણુવત્તોત્તિ વિંતિ સદ્દાદઓડવરયું ॥ ૪૨ ॥

(જે મંગળશબ્દ) જાણે છે તે અતુપયોગી નથી અને જે અતુપયોગી છે તે જાણતો નથી. માટે શબ્દાદિનથો જાણતો હોય અને અતુપયોગી હોય એવી રીતે પૂર્વના નથોએ માન્ય કરેલ દ્રવ્યમંગલને અવસ્તુજ કહે છે. ૪૨.

મંગળશબ્દ જાણતો હોય અને તેના ઉપયોગથી શૂન્ય હોય તેને આગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવાય; પણ તેવા દ્રવ્યમંગળને શબ્દાદિ ત્રણનથો માનતાજ નથી. તેઓ કહે છે કે— જે જાણે છે તે અતુપયોગી નથી અને અતુપયોગી છે તે જાણતો નથી. માટે તેનું દ્રવ્યમંગળ હોય શકેજ નહિ. કારણકે—૪૨.

જેઠુ વિરુદ્ધમ્મત્તણા હિ જીવો હ વેઅણારહિઓ ।

ન ય સો મજ્જામદ્દં તયત્તમુજ્જો ત્તિ પાવં વ ॥ ૪૩ ॥

જીવ છે ને તે ચેતના રહિત છે એમ કહેવાની પેઠે જાણકાર અતુપયોગી છે એમ કહેવું તે વિરુદ્ધર્થવાળું હોવાથી જાણકાર અતુપયોગી દ્રવ્યમંગળ અવસ્તુજ છે, તેમજ તે જાણકાર અતુપયોગી પાપની જેમ ઇષ્ટ નથી, કારણકે તે અતુપયોગી વજ્રા મંગળ એટલે નિર્જશદિ અર્થથી શૂન્ય છે. ૪૩.

જીવ ચેતનારહિત છે એમ કહેવું જેટલું વિરુદ્ધ છે તેટલુંજ વિરુદ્ધ “ જાણે છે અને અતુપયોગી છે ” એમ કહેવું તે છે. અથવા “ મારી માતા વત્થા છે ” એ કથન જેમ વિરુદ્ધ છે તેમ આ જાણકાર અતુપયોગી છે એમ કહેવું તે પણ વિરુદ્ધ છે. માટે પૂર્વોક્ત દ્રવ્યમંગળ અસત્ છે (અવિદ્યમાન છે). કદાચ જાણકાર અને અતુપયોગી હોય તોપણ તે અમનેમંગળપણે ઈષ્ટ નથી, કારણકે તે જ્ઞાન પાપની માફક મંગળ અર્થથી શૂન્ય છે. આ પ્રમાણે શબ્દાદિનથો કેવળ ભાવમંગળને ગ્રહણ કરનારા હોવાથી દ્રવ્યમંગળને ઈચ્છતાજ નથી. ૪૩.

આ રીતે નથાનુસારે દ્રવ્યમંગળ વિચારીને આગમથી દ્રવ્યમંગળનો વિચાર પૂર્ણ કર્યો. હવે નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહે છે. તે નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ સંશયીર ભવ્યશરીર અને તદ્વ્યતિરિક્ત એમ ત્રણ પ્રકારે છે. તેમાં પ્રથમ પ્રકારીર અને ભવ્યશરીરનું સ્વરૂપ કહે છે.

‘મંગલપત્તયજાણપદેહો મહસ્સ વા મજીવોડવિ ।

નોમાગમઓ દહં આગમરહિઓ ત્તિ જં યણિએ ॥ ૪૪ ॥

મંગળપદાર્થને જાણનારનું (જીવરહિત) શરીર અથવા લવિષ્યમાં મંગળપદ્ધતા અર્થને જાણશે એવા ખાલકનું સજીવ શરીર તે બન્ને આગમ ઐટલે મંગલનું જ્ઞાન તેણે કરીને રહિત હોવાથી તે બન્ને નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવાય છે. ૪૪.

જેણે ભૂતકાળમાં મંગળપદ્ધતો અર્થ સ્વર્થ જાણ્યા હોય અને પ્રરૂપ્યા હોય તેનો નિર્જીવદેહ અથવા જે લવિષ્યમાં મંગળપદ્ધતો અર્થ સ્વર્થ જાણ્યો તેવા ખાલકનો સજીવદેહ એ ઉભય શરીર તે નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવાય છે, કેમકે તે બન્નેમાં આગમ ઐટલે મંગલપદાર્થના જ્ઞાનનો સર્વથા અભાવ છે. જે ધડામાં આગળ ધી ભરીને ખાલી કરી નાંખ્યું હોય અથવા તે જે ખાલીધડામાં ધી ભરવાનું હોય તે બન્નેને ધીના ધડા કહેવામાં આવે છે તે મુજબ અહીં સમજવું (અહીં નોશબ્દ સર્વનિષેધાર્થમાં છે.) ૪૪.

હવે નોઆગમદ્રવ્યમંગલમાં નોશબ્દને દેશનિષેધાર્થમાં ગણીને તે જશરીર અને લવ્યશરીરને નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ તરીકે સાધે છે.

અહવા નો વેસમ્મી, નોઆગમઓ તદેગદેસાઓ ।

ભૂયસ્સ માવિણો વાડગમસ્સ જે કારણં દેહો ॥ ૪૫ ॥

અથવા નોશબ્દ દેશનિષેધાર્થમાં છે, તેથી ભૂત યા ભાવિ આગમનું કારણ જે શરીર તે નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ છે. કેમકે તે શરીર આગમ ઐટલે જ્ઞાનનું કારણ હતું અને થશે. ૪૫.

ભૂત યા ભાવિ આગમનું કારણ જે અચેતન અથવા સચેતન શરીર તે નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ છે. અહીં નોશબ્દ દેશનિષેધાર્થમાં સમજવો. ઉપરોક્ત ઉભયપ્રકારનું શરીર મંગળપદાર્થના જ્ઞાનરૂપ આગમનું કારણ છે, અને કારણ તે કાર્યના એક દેશમાં વર્તવું જ હોય છે એમ સિદ્ધાન્તનું મન્તવ્ય છે, તેથી સચેતન અથવા અચેતન શરીર નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ છે.

શિષ્ય:—આગમથી દ્રવ્યમંગળ પહેલાં કહ્યું છે તેમાં અને આમાં શો તફાવત છે? કારણકે ત્યાં પણ આગમનું કારણ “આત્મા દેહ-અને શબ્દ છે” એ વચનથી શરીરને દ્રવ્યમંગળ કહ્યું છે અને અહીં પણ તે શરીરનેજ દ્રવ્યમંગળ કહેા છે.

ગુરુ:—પહેલાં જે આગમથી દ્રવ્યમંગળ કહ્યું છે તેમાં ઉપયોગરૂપ આગમ નથી પણ લવિષ્યરૂપ આગમ છે અને અહીં તો ઉપયોગ તથા લવિષ્યરૂપ ઉભયપ્રકારનું આગમ નથી. ફક્ત તે જ્ઞાનના કારણરૂપ શરીરમાત્ર જ છે. એ-લો એ આગમ થકી દ્રવ્યમંગલ અને જશરીર તથા લવ્યશરીરરૂપનોઆગમથકી દ્રવ્યમંગલમાં તફાવત છે. ૪૫.

હવે જશરીર અને લવ્યશરીરથી વ્યતિરિક્ત ત્રીજા ભેદનું સ્વરૂપ કહે છે.

જાણય-મગ્ગમરીરાડ્ઠરિત્તિમિહ દવ્વમઙ્ગલં હોઈ ।

જા મઙ્ગલ્લા કિરિઆ તં કુળમાણો અણુવરત્તો ॥ ૪૬ ॥

જે મંગળિકક્રિયા કરનારો અનુપયોગી હોય તે જશરીર અને લવ્યશરીર એ બેઉથી વ્યતિરિક્ત ઐટલે બુદ્ધો નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ થાય છે. ૪૬.

પરમાર્થથી મંગળ એ પ્રકારે છે. એક જિનપ્રણીત આગમ અને બીજું જિનપ્રણીત પડિલેહણાદિ માંગલ્યક્રિયા, પૂર્વે આગમથી અને નોઆગમમાં જશરીર અને લવ્યશરીર

એમ બે પ્રકારથી જે દ્રવ્યમંગળ પણ પ્રકારે કહ્યું છે તે આગમ (જ્ઞાન) ને આશ્રિતે કહ્યું છે, ને આ જશરીર-સાવ્યશરીરથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યમંગળ જે છે તે તો વિનયેશ્વરમહારાજે કહેલ એવી પરિવેશદુષ્ટાદિ માંગલ્યક્રિયાને ઉપયોગ રહિત કરતા હોય તેને આશ્રિત કહેલ છે. ૪૬.

હવે બીજી રીતે નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહે છે.

જં ભૂયમાવમંગલપરિણામં તસ્મિં વા જયં જોગમં ।

જં વા સદાવસોદ્ધવજ્ઞાનગુણં સુવન્નાદં ॥ ૪૭ ॥

તંપિ ચ જુ માવમદ્વલકારણઓ મદ્વલંત્રિ નિદિદ્દં ।

નોઆગમઓ દહં નોસહો મદ્વપદિસેહે ॥ ૪૮ ॥

જે ભૂતકાલના સાવમંગળનું પરિણામ કારણ હોય અને જે સવિધ્યમાં સાવમંગળને શોધ્ય હોય તે વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યમંગલ ગણાય છે અથવા સ્વસાવધીજ સુદરવર્ણ વિગેરે ગુણવાળું જે સુવર્ણાદિ દ્રવ્ય તે પણ નિશ્ચે સાવમંગળનું કારણ અને શરીરાદિથી વ્યતિરિક્ત હોવાથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યમંગળ છે, અહીં નોશબ્દ સર્વનિષેધાર્થમાં છે. ૪૭-૪૮.

ચરણસિતરી અને કંરણસિતરીની ક્રિયાના સમુદાયને સાવમંગળ કહેલ છે. તેવા ભાવમંગળના પરિણામ પૂર્વે થયા હોય અથવા સવિધ્યમાં થાય એમ હોય પણ વર્તમાન-કાલે તેવા પરિણામથી શૂન્ય એવું કોઇનું શરીર અથવા આત્મા હોય તે જશરીર-સાવ્ય-મરીર વ્યતિરિક્ત નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવાય છે. તેમજ સ્વસાવધીજ સુદર તથા વર્ણાદિગુણવાળાં સુવર્ણ-રત્ન-હાથી-અક્ષત-પુષ્પ-મંગળકળશ વિગેરે પણ નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવાય. કારણકે તે સુવર્ણઆદિ કોઇને સાવમંગળનું કારણ હોય છે. અને શરીર આત્મા અને શબ્દ અથવા સુવર્ણાદિ તે કોઇને સાવનાં કારણ થાય છે માટે તે વ્યતિરિક્ત નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ છે. કારણકે જે ભૂતસાવ અથવા સાવિસાવનું કારણ હોય તેને દ્રવ્ય કહેવું છે. અહીં નોશબ્દ સર્વનિષેધાર્થમાં કહ્યો છે તેથી આગમનો અહીં સર્વથા અભાવ છે. માટે તેઓને નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવું તે વિરૂદ્ધ નથી. પૂર્વે જશરીર અને સાવ્યશરીરને દ્રવ્યમંગળ કહ્યું છે તે કેવળ આગમ એટલે જ્ઞાનના અભાવની અપેક્ષાએ કહ્યું છે, અને અહીં જે તદ્વ્યતિરિક્ત નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહ્યું છે તે ક્રિયારૂપભાવના અભાવની અપેક્ષાએ કહ્યું છે. ૪૭-૪૮.

આ પ્રમાણે આગમથી અને નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહ્યું, હવે સાવમંગળ કહે છે, તેનું લક્ષણ નામ-રૂપાપના-ને દ્રવ્યની પેઠે સામ્યકાંડે કોઈ કારણથી નથી કહ્યું; પણ જુ-નિકાર તેનું લક્ષણ કહે છે, તે આ પ્રમાણે છે.

માતો વિવક્ષિતક્રિયાઽનુભૂતિયુક્તો હિ વં મમાસ્થાતઃ ।

સર્વદ્રેરિન્ત્રાદિવિદિદ્દેન્દનાદિક્રિયાઽનુભવાત્ ॥ ૧ ॥

અર્થઃ—જેમ ઇન્દનાદિક્રિયાના અનુભવથી જેમ ઇન્દ્રાદિ કહેવાય તેમ જે જે ક્રિયાની વિવક્ષા કરીયે તે તે ક્રિયાના અનુભવયુક્ત જે જે હોય તેને તેને સર્વજ્ઞાએ તે તે અપેક્ષાએ ભાવ

૧ ૨૫૪૫ જે ભાવમંગલ તરીકે પંચ જ્ઞાનરૂપ નહીં અથવા ૫અપરોક્ષિને નમરકાર દ-વાનું કહેલ જે નથી તેના સમજૂની બાર ૧ નથી હોય. અથવા પૂર્વમંગલનું સ્વરૂપ જાણાવું તે ભાવમંગલ છે.

કહેલ છે. અર્થાત્ દન્દનાદિ (ઐશ્વર્યાદિ) ક્રિયાનો અનુભવનાર હોવાથી જેમ તે ભાવદન્દ કહેવાય છે તેમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ પારમાર્થિક પદાર્થ તે ભાવ કહેવાય છે. ભાવ તેજ મંગળ અથવા ભાવથી-પરમાર્થથી મંગળ તે ભાવમંગળ, એ ભાવમંગળ આગમથી અને નોઆગમથી એમ બે પ્રકારે છે. એ બન્ને પ્રકારના ભાવમંગળનું સ્વરૂપ ભાષ્યકાર કહે છે.

મંગલસુખસુવત્તો આગમઓ મુવમંગલં હોઈ ।

નોઆગમઓ ભાવો સુવિસુદ્ધો સ્વાદ્યાઈઓ ॥ ૪૯ ॥

મંગળ કરનાર એવા શ્રુતના ઉપયોગવાળો વક્તા આગમથી ભાવમંગળ છે; અને સુવિશુદ્ધ ક્ષાયિકાદિભાવ તે નોઆગમથી ભાવમંગળ છે. ૪૯.

મંગળશબ્દના અર્થને જાણનાર ને ઉપયોગવાળો વક્તા આગમથી ભાવમંગળ છે.

શિષ્ય:—મંગળશબ્દના અર્થનો જે જ્ઞાનોપયોગ તેટલા માત્રથીજ તેનો વક્તા ભાવમંગળરૂપ કેમ કહેવાય? અને જો તેમ કહેવાય તો અગ્નિજ્ઞાનોપયોગવાળો માણુવક પણ અગ્નિ થવો જોઈએ. અને તે અગ્નિના ઉપયોગવાળો અગ્નિરૂપ હોય તો તે દાહ-પાક આદિ ક્રિયાનો કરનાર પણ થવો જોઈએ. પરંતુ તેમ થતું નથી, એટલે તમે જે ભાવમંગળનું સ્વરૂપ કહ્યું તે યુક્તિ સંગત નથી જણાતું.

શુર:—ઉપયોગ-જ્ઞાન સંવેદન-અને પ્રત્યય એ બધા સમાન અર્થવાળા શબ્દો છે. તથા પદાર્થ-પદાર્થનું નામ અને તેનું જ્ઞાન એ ત્રણે વસ્તુ લોકમાં પણ એક જ નામથી બોલાવાય છે. જેમકે પહોળા પેટા વગેરે અમુક બાહ્ય આકારવાળો પદાર્થ તે ઘટ કહેવાય છે, તે ઘટવાચક નામ પણ ઘટ કહેવાય છે, અને તે ઘટના જ્ઞાનને પણ ઘટ કહેવાય છે, જેની રીતે કોઈ પૂછે કે આ શું છે તો તેનો ઉત્તર ઘટ. આ:તુ નામ શું? ઘટ, આના ચિત્તમાં શું છે? ઘટ, જ્ઞાનરૂપ પ્રત્યય તે પણ ઘટ કહેવાય છે. આથી કરીને ઘટરૂપ જ્ઞાન અને તેને પ્રહણ કરનાર જ્ઞાતા એ ઉભય અન્યોઅન્ય અલિપ્ત છે, જો અલિપ્ત ન હોય તો જેમ હાથમાં દીપક છતાં અન્ધ પુરૂષ જોઈ શકે નહિ તેમ જ્ઞાનવાળો છતાં જ્ઞાતા વસ્તુસમૂહને જાણી શકે નહિ. વળી જો જ્ઞાન જ્ઞાતાથી લિપ્ત હોય તો આત્માને અન્ધ આદિના અભાવ થાય. કારણકે જેમ જ્ઞાન-અજ્ઞાન મુખ-દુઃખ આદિ પરિણામ આકાશથી લિપ્ત છે તેથી તેને અન્ધ આદિ થતા નથી તેમ આત્માને પણ જ્ઞાન અજ્ઞાન મુખદુઃખાદિથી લિપ્તપણું હોવાથી અન્ધ ન થાય, માટે જ્ઞાન અને જ્ઞાનવાન કથંચિત્ અલિપ્ત છે.

શિષ્ય:—જો એમ હોય તો ઘટજ્ઞાનના ઉપયોગવાળો કેવલ ઘટજ્ઞાનોપયોગથી અનન્ય હોવાથી ઘટ કહેવાય; અને અગ્નિજ્ઞાનોપયોગવાળો માણુવક અગ્નિ જ્ઞાનોપયોગથી અલિપ્ત હોવાને લીધે અગ્નિ પણ કહેવાય, અને તેથી તે બેઉ અનુક્રમે જળધારણ-દાહ આદિ ક્રિયા કરનારા થવા જોઈએ. ?

શુર:—ભાઈ! એમ નહિ. કારણકે બધાએ ધડાએ કંઈ જળધારણાદિરૂપ અર્થક્રિયાને કરતા નથી; તેમ બધા અગ્નિપણ દાહ આદિ અર્થક્રિયાને કરતા નથી. જેમકે ખુણામાં ઉઘો પાડેલો ઘડો અને લાસ્તથી કાઢેલો અગ્નિ ચોતાની જલધારણ અને દાહાદિરૂપ અર્થક્રિયા કરતા નથી તો શું તે ઘડો અને અગ્નિ નથી? જા, માટે આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થયું કે મંગળપદાર્થના જ્ઞાનોપયોગથી અલિપ્ત એવો વક્તા તે આગમથી ભાવમંગળ છે; અને ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશાંતિકાદિ પ્રસસ્તભાવ તે નોઆગમથી ભાવમંગળ છે. અહીં

ક્ષાધિકાદિભાવમાં આગમનો મર્વદ્યા અભાવ છે. અથવા 'ઉપલક્ષણથી શ્રુત સિવાય મતિ-અવધિ-મતે-પર્યાવ-ને કેવળ એ ચાર જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ સર્વ નોઆગમથી ભાવમંગળ' છે. ૪૯.

વળી બીજા પ્રકારે નોઆગમથી ભાવમંગળ સ્વરૂપ કહે છે.

અહવા સમ્મદ્દસણ-નાળ-ચરિતોવઓગપરિણામો ।

નોઆગમઓ ભાવો નોસદ્દો મિસ્મભાવમ્મિ ॥ ૫૦ ॥

અથવા સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-અને ચારિત્રના ઉપયોગરૂપ પરિણામ, તે નોઆગમથી ભાવમંગળ છે. અહીં નોશબ્દ મિશ્રભાવમાં છે. ૫૦.

પ્રતિક્રમણે-પરિલેહણાદિ ક્રિયા કરનારનો સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ઉપયોગ પરિણામ તે કેવળ આગમરૂપ નથી, કેમકે તેમાં ચારિત્રાદિ છે, તેમ સર્વદ્યા આગમનો અભાવ પણ નથી, કેમકે ત્યાં જ્ઞાન પણ છે, તેથી તે પ્રાતિક્રમણાદિવાળાનો પરિણામ નોઆગમથી ભાવમંગલ કહ્યો, એમાં નોશબ્દ મિશ્રભાવમાં છે. ૫૦.

પુનઃ બીજી રીતે નોઆગમથી ભાવમંગળ કહે છે.

અહવેહ નમોકારાણનાળ-કિરિઆવિમિસ્સપરિણામો ।

નોઆગમઓ મળ્ણા જમ્હા સે આમો દેસે ॥ ૫૧ ॥

અથવા અહીં જ્ઞાન-ક્રિયામિશ્રપરિણામરૂપ જે નમસ્કારાદિ તે નોઆગમથી ભાવમંગળ કહેવાય છે. કેમકે તે પરિણામ આગમના એક દેશમાં છે. ૫૧.

નમસ્કાર-સ્તોત્રાદિતુ જ્ઞાન અને મસ્તકે અજલી જોડવી વિગેરે ક્રિયા એ ઉભયના મિશ્રિતપરિણામવાળા તે નોઆગમથી ભાવમંગળ છે. અહીં પણ નોશબ્દ મિશ્રભાવમાં છે, કેમકે એવા પરિણામના એકદેશમાં આગમરૂપ જ્ઞાનોપયોગ વિદ્યમાન છે. ૫૧.

એ પ્રમાણે નામાદિ ચારે પ્રકારે મંગળ કહ્યું; હવે નામાદિ ત્રણમાં પરસ્પર સમાનતા જણાયાથી શિષ્ય પૂછે છે કે—

અમિહાણં દવત્તં તયત્ત્યસુદ્ધત્તણં ચ તુદ્ધાર્ણ ।

કો શાવલ્લિઆર્ણં નામાર્ણં પરિવેસેસો ? ॥ ૫૨ ॥

ભાવસિવાયના નામાદિ ત્રણમાં અભિધાન દ્રવ્યત્વ અને તદર્થશૂન્યતા સરખી હોવાથી તે નામાદિ ત્રણમાં (પરસ્પર) શો તદ્દેવત છે. ? ૫૨.

ભાવમંગળ મિવાય નામાદિ ત્રણે મંગળમાં અભિધાન-દ્રવ્યત્વ અને તદર્થશૂન્યતા આ ત્રણે સમાન છે, એટલે તેઓમાં પરસ્પર બેદ હોય એમ જણાતું નથી, કેમકે નામાદિ ત્રણેમાં મંગળ એવું અભિધાન તુલ્ય છે, દ્રવ્યત્વપણ ત્રણેમાં સમાન છે, કારણકે નામ અને આપનામાં દ્રવ્યતોજ સંબધ છે, અને દ્રવ્યમાં તો દ્રવ્યપણ છેજ, તેથી દ્રવ્યત્વ પણ

૧ જોડું જણાવવું ઇત હોય તે જુદું ન જણાવે ને તેનો ભાગ આવ જણાવે અને તેને અંગીની સ્થના કરે ત્યારે ઉપલક્ષણ કહેવાય. અહિં પણ ઘણી પ્રકારે નોઆગમથી ભાવમંગલ છતાં જે રેખાધિમદિભાવજ માત્ર મંગલ તરીકે કહ્યો તે ઉપલક્ષણથી ક્ષાધિકાદિ મંગલ કહ્યો સમજીને. ને તેથી નામાદિ પણ નોઆગમથી ભાવમંગલ સ્વરૂપા જણાવા.

ત્રણેમાં સમાન છે. વળી તદર્થશૂન્યતા એટલે ભાવમગળ સ્થિતપણુ તે પણ ત્રણેમાં સમાન છે, માત્ર ભાવમાં તદર્થશૂન્યતા ન હોવાથી તે ત્રણેથી ભિન્ન છે. ૫૪.

એ પ્રમાણે શિષ્યનું કથન સાંભળી આચાર્યશ્રી ત્રણેના લેહ-તદ્વાવત જણાવે છે.

આગારોડખિપ્પાઓ બુદ્ધી ફિરિયા ફલં ચ પાણ્ણ ।

જહ દીસડ ઠવર્ણિદે ન તહા નામે ન દર્વિદે ॥ ૫૩ ॥

ભાવસ્સ કારણં જહ દર્હં મારો અ તસ્સ પજ્ઞાઓ ।

ઉવઓગ-પરિણમઓ ન તહા નામે ન વા ઠગા ॥ ૫૪ ॥

જેમ સ્થાપનાઈન્દ્રમાં આકાર-અભિપ્રાય-બુદ્ધિ ક્રિયા અને ક્રિયા પ્રાયઃ જણાય છે તેમ નામઈન્દ્ર અને દ્રવ્યઈન્દ્રમાં જણાવું નથી. વળી જેમ દ્રવ્ય એ ભાવનું કારણ છે એવું ઉપયોગ અને પરિણતિમય જે ભાવ છે તે જેમ આગમ અને નાઆગમથી બેઉ પ્રકારે તેનો (દ્રવ્યનો) પર્યાય (ધર્મ) છે તેમ નામ અને સ્થાપના ભવિષ્યમાં કે ભૂતમાં પર્યાયપણે થતા નથી. ૫૩-૫૪.

સ્થાપનાઈન્દ્રમાં હનરચક્ષુ-કુ ડળ-મુકુટ-બાણમાં ઈન્દ્રાણી-હસ્તમાં વજ્રુ ધારણ કરવું, સિ હાસન ઉપર બેસવું ઇત્યાદિ અને ગરીરસાન્દર્ભયુક્ત જેવો આકાર દેખાય છે, તથા સ્થાપના કરનારનો જેવો સદ્ભૂત ઈન્દ્ર સંબંધી અભિપ્રાય જણાય છે, અને જોનારને તે આકારના દર્શનથી જેવી હન્દ્રબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, વળી તેના તરફની ભક્તિથી પરિણતબુદ્ધિવાળા તેની સેવા કરનારની નમસ્કાર કરણાદિરૂપ ક્રિયા જેવી જણાય છે, અને પુત્રોત્પત્તિ આદિરૂપ ક્રિયા પ્રાયઃ જેવું પ્રાપ્ત થાય છે, તેવું નામઈન્દ્ર અને દ્રવ્યઈન્દ્રમાં નથી જણાવું, તેથી નામ અને દ્રવ્યથી સ્થાપનાનો લેહ-તદ્વાવત પ્રગટ છે.

વળી જેમ અનુપયોગી વજ્રારૂપ દ્રવ્ય કોઈ વખતે ઉપયોગકાળે એ ઉપયોગરૂપ ભાવનું કારણ થાય છે, અને એ ઉપયોગરૂપ ભાવ તે અનુપયોગી વજ્રારૂપ દ્રવ્યનો પર્યાય થાય છે; અથવા જેમ કોઈ સાધુનો જીવ ભવિષ્યમાં ઈન્દ્રપણે ઉત્પન્ન થવાથી દ્રવ્યઈન્દ્ર સતો ભાવઈન્દ્રનું કારણ થાય છે અને એ ભાવેન્દ્રની પરિણતિરૂપ ભાવ તે તે સાધુના જીવરૂપ દ્રવ્યનો પર્યાય થાય છે; તેમ નામ અને સ્થાપના એક જીભના કારણ-કાર્ય નથી થતા, માટે નામ અને સ્થાપનાથી દ્રવ્યનો લેહ છે. આ પ્રમાણે નામ-સ્થાપનાથી દ્રવ્યનો અને નામ તથા દ્રવ્યથી સ્થાપનાનો લેહ જણાવ્યો, એટલે સ્થાપના-આકાર અને દ્રવ્ય-કારણપણાથી આકાર અને કારણપણા વિનાનું જે માત્ર નામ છે તેનો લેહ સામર્થ્યથી જણાય છેજ. જો કે પૂર્વોક્ત શકા પ્રમાણે નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્યમાં અલેદપણું છે તોપણુ હંમણાં ઉપર કહ્યા મુજબ તેઓમાં પરસ્પર લેહ-તદ્વાવત છે. જેમ દૂધ-દહીં-છાશ વિગેરેમાં ગોરસપણું સંક્રદાઈ વગેરે સમાન છે. છતાં તેઓમાં મીઠાશાદિવડે તદ્વાવત છેજ, તેમ અહીં પણ સમજણું, કેમકે વસ્તુમાત્ર અનન્ત ધર્માત્મક છે. ૫૩-૫૪.

અહીં ફરી શિષ્ય શકા કરે છે કે—

इह भावो चिय वरुं तयत्यमुनेहि किं व सेसेहि ? ।

नामादओ वि भावा जं ते वि हु वतुपज्जाया ॥ ५५ ॥

અહીં ભાવ એજ તાત્વિક વસ્તુ જણાય છે; તત્ત્વશિષ્ટાપના નામાદિવડે શું ? (ઉત્તર) નામાદિ પણ તત્ત્વરૂપજ છે, કાળજુકે તે પણ વસ્તુના પર્યાય (ધર્મો) છે. ૫૫.

શિષ્ય:—આ નામ આદિ ચારમાં ભાવજ વસ્તુ જણાય છે. કેમકે તેજ પ્રયોજનની સિદ્ધિ કરનાર છે. ઉદાહરણ તરીકે-જેવી રીતે ભાવ કંઈ દાનવોને દમવારૂપ કાર્ય આધવામાં મુમર્થ છે તેવી રીતે નામ કંદાદિ મુમર્થ નથી, માટે નામ-સ્થાપનાદિનું 'ગુ' પ્રયોજન છે. ?

ગુરુ:—સામાન્યથી ભાવને વસ્તુપણે માનવામાં કંઈ દોષ નથી. નામ-સ્થાપના-ને કલ્પ એ પણ વસ્તુના પર્યાય-ધર્મો હોવાથી ભાવની અવસ્થાઓજ છે, કારણકે પર્યાય-ધર્મ-ભેદ-ભાવ, એ બધા શબ્દો મમાન અર્થવાળાજ છે, જેમકે કોઈએ સામાન્યથી “કંદ” એમ કહ્યું, તેથી તેના સાંભળનારાને નામાદિ ચારની પ્રતીતિ થાય છે. ને તેથી શંકા થાય છે કે આ મતુષ્ઠે નામકંદ કહ્યો સ્થાપના કંદ કહ્યો દ્રવ્યકંદ કહ્યો કે ભાવકંદ કહ્યો ? આથી કંદરૂપ વસ્તુના જે નામાદિચારે છે તે ખુદવસ્તુના પર્યાયો-ભાવવિશેષો છે. ને તેથીજ વિશિષ્ટ અર્થ ક્રિયાસાધક ભાવકંદાદિકરૂપ ભાવને આશ્રિને વસ્તુપણું સાધીએ તો કંઈહાની નથી, કેમકે ભાવકંદાદિ ભાવની અર્થક્રિયામાં નામાદિ પર્યાયો પણ છેજ, અને પર્યાયો દ્રવ્યમાં પરસ્પર અભેદથી રહે છે. ૫૫.

અથવા નામાદિ પણ ભાવમંગળના કારણ હોવાથી ભાવમંગળજ છે, એમ જણાવવાને ભાષ્કાર મહારાજ કહે છે કે—

અથવા નામં ઠવણા-દ્વાઈં ભાવમજ્જલંમાઈં ।

પાપણ ભાવમજ્જલપરિણામનિમિત્તમાવાઓ ॥ ૫૬ ॥

જદ મજ્જલામિહાણં સિદ્ધં વિજયં જિર્ણિટનામં ચ ।

મોક્ષણ પેન્નિછક્કણં ય જિણપટિમાલસઘ્વનાઈંણિ ॥ ૫૭ ॥

પરિનિવ્વુપમ્મણિવેદં મહજજ્જણં મુરક્કમજ્જાઈં ।

દદ્દટ્ઠણ ભાવમજ્જલપરિણામો હોઈ પાપણ ॥ ૫૮ ॥

અથવા નામ-સ્થાપના-ને કલ્પ એ ત્રણે ભાવમંગળરૂપ પરિણામના પ્રાયે નિમિત્ત હોવાથી ભાવમંગળના કારણો છે. જેમકે-સિદ્ધ-વિજય-ને જિનેશ્વરનું મંગળકારિ એવું નામ સાંભળીને, તથા જિનપ્રતિમા-સ્વસ્થિકાદિ લેકેને, તેમજ મુક્તિ પામેલ મુનિના દેહ તેવીજ રીતે ભવિષ્યમાં માધુ થનારા મતુષ્ઠના અને મુવર્ણમાળા વિગેરેના દર્શને કરીને પ્રાયઃ ભાવમંગળના પરિણામ થાય છે. ૫૬-૫૭-૫૮.

નામ-સ્થાપના-ને કલ્પ એ ત્રણે ભાવમંગળના (ભાવમંગળોપયોગના) કારણો છે, આથ કરીને જે જેનું કારણ હોય તે તેનો વ્યપદેશ પામે છે, જેમ કે થી આયુષ્યનું અને રૂપીઓ ભોજનનું કારણ હોવાથી તે થી અને રૂપીચારૂપી કારણમાં આયુષ્ય અને ભોજનરૂપી કાર્યનો વ્યવહાર કરાય છે, એટલે કે થી આયુષ્ય કહેવાય છે અને રૂપીઓ ભોજન કહેવાય છે, તેમ અહીં પણ નામાદિક કારણમાં ભાવરૂપી કાર્યનો ઉપચાર કરવાથી પૂર્વોક્ત નામ સ્થાપના અને કલ્પ તે પણ ભાવમંગળરૂપજ કહેવાય છે, કેરલાક ફિલ્લટ કર્મવાળા એવાને નામ આદિ ભાવમંગળના કારણરૂપ ન પણ થાય તેથી મૂળમાં પ્રાયઃ શબ્દ મૂક્યો છે.

નામાદિ ત્રણ ભાવમંગળના કારણો છે, એ વાત ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ કરીએ, જેમ કોઈએ મંગળ અથવા નિદ્ર વિજય અથવા જીનેશ્વરઆદિ નામોનો ઉચ્ચાર કર્યો હોય તે સાંભળીને કોઈ આત્માને સમ્યક્દર્શનાદિ ભાવમંગળના પરિણામ થાય છે. તેથી તે

નામ પણ ભાવમંગળાનું કારણ થયું. તેથીજ રીતે જિનપ્રતિમા અથવા સ્વસ્તિકાદિ જે મંગલની સ્થાપના રૂપ છે તે બોધને કોઇને ભાવમંગળના પરિણામ ધાય છે, તેથી તે સ્થાપના ભાવમંગળાનું કારણ છે, તેમજ કોઈ ભાક્ષે ગએલ મુનિનો દેહ અથવા ભવિષ્યમાં થનારા સાધુ તેમજ સુવર્ણભાળા વિગેરે બોધને ભાવમંગળના પરિણામ ધાય છે તેથી તે દ્રવ્યપણે ભાવમંગળાનું કારણ છે, આ પ્રમાણે નામ આદિ ત્રણે ભાવના કારણ હોવાથી ભાવરૂપ છે.

શિષ્ય:—જો એ પ્રમાણે નામાદિ પણ ભાવરૂપ છે તો તે પણ શું તીર્થસ્થાનની જેમ પૂજ્ય છે? આચાર્યશ્રી તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે—

किं पुण तमणेगंतियमच्चनं च न जओऽभिहाणां ।

तत्तिवरीअं भावे तेण विसेसेण तं पुज्जं ॥ ૫૫ ॥

જેથી એ નામાદિ ત્રણ અનૈકાન્તિક છે અને આત્યન્તિક નથી તથા ભાવ તેથી વિપરીત છે, માટે તે ભાવ તેના નામાદિથી વિશેષ પૂજ્ય છે. ૫૫.

નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્યમંગળ 'અનૈકાન્તિક' રૂળવાળા છે, એટલે તેઓ ઈષ્ટ રૂળ સાધે અથવા ન પણ સાધે, તેમજ આત્યન્તિક રૂળ પ્રાપ્ત કરાવવાને સમર્થ નથી; અને ભાવમંગળ તો તેથી વિપરીત છે, એટલે કે એકાન્તિક અને આત્યન્તિક ઈષ્ટરૂળ સાધક છે માટે નામાદિ ત્રણ મંગલ કરતાં ભાવમંગળ વિશેષ પૂજ્ય છે. ૫૬.

આ પ્રમાણે લિખ લિખ વસ્તુઓમાં વિશેષ અપેક્ષાએ વિચાર કરતાં નામઆદિનો પ્રધાન અને ળાણભાવ બતાવ્યો, હવે સામાન્ય અપેક્ષાએ વિચાર કરતાં સર્વ વસ્તુમાં નામાદિ ચારેનો સદ્ભાવ છે, તે જણાવવાને ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

अहवा वत्यभिहाणं नामं, उवणा य जो तयागारो ।

कारणया से दधं, कज्जावस्सं तयं भावो ॥ ૬૦ ॥

અથવા વસ્તુનું જે નામ તે નામ તેનો આકાર એ સ્થાપના, (પરિણામી કાર્યની) કારણતા એ દ્રવ્ય અને કાર્યપણે પરિણામ પામવું તે ભાવ. ૬૦.

૫૮-૫૮ આદિ વિધિમાંની સર્વ વસ્તુઓ નામાદિ ચતુષ્પર્યાયાત્મક છે, જેમકે-‘૫૮’ એવું નામ યા સંજ્ઞા તે નામ, તેનાજ પોતાનો આકાર તે સ્થાપના, તેનાં કપાળાદિ પરિણામીકાર્યના કારણ હોવાથી દ્રવ્ય, કારણકે જે ભૂત યા ભાવિભાવનું કારણ હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે, અને માટીના પિંડનું નિષ્પન્ન થયલું ૫૮રૂપ કાર્ય તે ભાવ છે. આ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુનો સમૂહ નામાદિચાર સ્વરૂપ છે. એજ પ્રમાણે સમ્યગ્દર્શનની વ્યવસ્થા હોવાથી જિનમત સર્વ નામાદિ નયાત્મક છે.

વસ્તુસ્વરૂપ આ પ્રમાણે હોવાથી પૂર્વે ૫૫ મી ગાથામાં ભાવ એજ વસ્તુ હો. પણ તત્ત્વ શૂન્ય એવા નામાદિવડે શું? એવી જે સંકા કરી હતી તેવું સમાધાન પણ આથી કહ્યું. કારણકે એકજ વસ્તુમાં એકજ કાળે અનેક પદાર્થો વિદ્યમાન છતાં આ અમુક પદાર્થજ વસ્તુ છે અને બીજા પદાર્થો અવસ્તુ છે એમ કહેવું તે અયોગ્ય છે, જો કે દ્રવ્યરૂપે તો તે સર્વ એકજ છે. ૬૦.

નામાદિચારમાં નામનય નામનેજ પ્રધાન માને છે, આ સ્થળે મુખતમતાનુયાયી-

‘જેનાથી જરૂર ફલ થાય ફલ થયા વિના ન રહે તે એકાન્તિક કહેવાય. તેમજ જેનાથી તેવું ફલ ફલ થાય તે આત્યન્તિક કહેવાય.

બોદ્ધમતને અનુસરનારાઓ “અર્થમાં-પદાર્થમાં મળેલા નથી” કૃતિગ્રાહિ વચનથી નામને વસ્તુધર્મરૂપે નહીં માનતા, તેથી તેઓને નામનય કહે છે કે—

વત્યુસરૂવં નામં તપ્પચ્ચયહેરઓ સધમ્મ વ ।

વત્યું નાણ્ણમિદ્ધાણા હોજ્જાઝ્ઞાવો વિ વાઝ્ઞવો ॥ ૬૧ ॥

પરના આકારાદિની જેમ નામ પણ તેના (વસ્તુના) પ્રત્યયનો હેતુ હોવાથી નામ તે પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. નામરહિત વસ્તુજ નથી. કેમકે જો તેમ હોય તો અવાચ્યની જેમ તેના અભાવ થાય. ૬૧.

નામનયનો અભિપ્રાય એવો છે કે જેમ સ્વધર્મ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે, તેમ નામ પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે, કારણકે નામ તે વસ્તુના પ્રત્યયનો હેતુ છે. જે જેના પ્રત્યયનો હેતુ હોય છે તે તેનો ધર્મ છે; જે જેનો ધર્મ નથી તે તેના પ્રત્યયનો હેતુ પણ નથી; જેમકે—પ્રદત્તા રૂપ આદિ સ્વવર્ત્મા પર પ્રત્યયના હેતુ છે પણ પદ્મા નથી, કેમકે પ્રદ એવા નામથી પદ આદિના વ્યવસ્થાપકે ધરનાજ પ્રત્યય થાય છે. આ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓ નામ સ્વરૂપજ છે, જો વસ્તુ નામ સ્વરૂપ ન હોય તો તે વસ્તુજ ન હોઈ શકે. જેમકે—પૃથ્વી આદિ ચતુર્ભૂત ક્ષિપાક્ષ નામરહિત છતાં ભૂતનો જેમ અભાવ છે. તેમ જે નામરહિત છે તે વસ્તુનોજ અભાવ છે.

અહીં કોઈ એવી શકા કરે કે “નદી કિનારે ગોળાથી ભરેલું ગાકું છે.” એવું સાંભળીને કોઈ ત્યાં જઈ અને તેવું ગાકું ત્યાં જુએ નહિ, તો શબ્દથી-નામથી જે પ્રતીતિ થવી જોઈએ તે ત્યાં થઈ નહિ, તેથી નામ અસત્ય કહ્યું. આવી શકાનો ઉત્તર જો છે કે જો એ પ્રમાણે ખોટાં વાક્યો પ્રમાણે પદાથ ન મળવાથી વાક્યોનેજ ખોટા માનવામાં આવે તો પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણમાં પણ એવોજ પ્રમગ આવે, જેમકે કોઈને દૂર પડેલી હીપમ રૂપાનું ભાન થાય, અને ત્યાં જઈને જુએ તો રૂપાની પ્રાપ્તિ ન થાય, અહીં એમ જહેવામાં આવે કે એ બાધિત પ્રત્યક્ષ હોવાથી ત્યાં વસ્તુ પ્રાપ્તિ ન થઈ પણ અબાધિત પ્રત્યક્ષ હોય તો વસ્તુની જરૂર દેખેલા પ્રમાણેજ પ્રાપ્તિ થાય તો અમે પણ એમજ કહીએ છીએ કે વિચારપૂર્વક આત્મ-પ્રામાણિક પ્રશ્ન કહેલા શબ્દથીજ વસ્તુ પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય. અહીં યુક્તિ તો નામ અને પ્રત્યક્ષાદિ બેઉમાં સમાન છે. ૬૧.

વળી જો નામને વસ્તુધર્મ ન માનવામાં આવે તો બીજા પણ દોષોનો પ્રમગ આવે છે. તે દોષો જણાવવા માટે કહે છે.

સંસય-ત્રિવજ્જયા વાઝ્ણવસાઓઝ્ઞા જદિચ્છાપ્ ।

હોજ્જત્થે પદિવત્તી ન વત્યુધમ્મો જઓ નામ ॥ ૬૨ ॥

વત્યુમ્સ લમ્મ-લક્ષણ-સંવગ્ધારાઽવિરોહસિદ્ધીઓ ।

અમિદ્ધાણાઽહીણાઓ તુદ્ધી સદ્દો ય કિરિયા ય ॥ ૬૩ ॥

જો નામ વસ્તુનો ધર્મ ન હોય તો સંસય વિપર્યય અનયવસાય અને ચત્ત્વાધી

નિશ્ચય વિનાનું એક પક્ષનું માન થાય તેને સંસય કહેવાય છે પદાર્થની કનકુ માન થાય તે વિપર્યય કહેવાય છે પદાર્થના સ્વરૂપનો ખ્યાલ ન આવે એવું સામાન્ય માન તે અભ્યવસાય કહેવાય છે માનવાર પર ક્ષેત્ર સાંભળીને વસ્તુ માન થાય અને કોઈક વખત પર ક્ષેત્ર માંભળીને પરતુ માન થાય ત્યારે તેને ચત્ત્વા કહેવાય છે.

અર્થ પ્રતિપત્તિ-જ્ઞાન થાય; તથા જગત્માં લક્ષ્ય લક્ષણને અવ્યવહારની સિદ્ધિયો તેમજ શુદ્ધિ-શબ્દ-ને ક્રિયા, એ સર્વ અલિધાન-નામને આધીન છે. ૬૨-૬૩.

જો નામ એ વસ્તુધર્મ ન હોય તો ઘટ એવો શબ્દ કહેવાથી તે સાંભળનારાને “આ મનુષ્યે શું” કહ્યું. ” એવો સંશય થાય, પણ ઘટની પ્રતિપત્તિ-જ્ઞાન ન થાય, અથવા ઘટ એમ કહેવાથી ઘટની પ્રતિપત્તિરૂપ વિપર્યય થાય, અથવા કોણ જાણે એણે શું” કહ્યું એવો અનધ્યવસાય થાય, અથવા ઘટ શબ્દથી કોઈવાર ઘટની પ્રતીતિ થાય ને કોઈવાર ઘટની પ્રતીતિ થાય કોઈવાર સ્તંભાદિની પ્રતીતિ થાય, એ રીતે ગમે તેમ યદ્યપિ પદાર્થની પ્રતીતિ થાય. આ પ્રમાણે જો નામને વસ્તુ ધર્મ ન માનીએ તો દોષો આવે, એવી રીતે નામને વસ્તુધર્મ ન માનવાથી સુક્ષ્માન જગત્માં હવે નામને વસ્તુના ધર્મ આપ્યું જગત્ માને છે તે સાખીત કરવા કહે છે કે વળી જીવત્વાદિ લક્ષ્ય, ઉપધોગાદિ લક્ષણ, લાવણ મોક્ષલગ્ન આદિ સંવ્યવહાર, પદાર્થનો નિશ્ચય કરવારૂપ શુદ્ધિ, ઘટ-પટ્ટાદિ ધ્વનીરૂપ શબ્દ અને ઉછાળણ-ફેંકણ આદિ ક્રિયા એ સર્વ નામનેજ આધીન છે, એટલે કે તે સર્વનો અવ્યવહાર નામધીન થાય છે, માટે નામ એજ વસ્તુ છે. ૬૨-૬૩.

આ પ્રમાણે નામ અથવા શબ્દનયે પાતાનો મત પ્રતિપાદન કર્યો, એટલે સ્થાપના નય કહે છે કે—

આગારો ચિય મદ્-સદ્-વત્પુ-કિરિયા-ફલા-અમિહાણાં ।

આગારમયં સદ્વં જમણાગારં તયં નત્પિ ॥ ૬૪ ॥

ન પરાણમયં વત્પું આગારામ્ભવઓ સ્વપુષ્કં વ ।

સ્વલંભ-સ્વવહારામ્ભવઓ નાણગારં ચ ॥ ૬૫ ॥

મતિ-શબ્દ-વસ્તુ-ક્રિયા-રૂપ-અને અલિધાન (નામ) એ સર્વ આકારમય હોવાથી વસ્તુમાત્ર આકારમય છે, જે અનાકાર છે તે વસ્તુજ નથી. વળી આકાર શુદ્ધિની જેમ આકાર નહિ માનનાર પક્ષે માનેલ વસ્તુ અનાકાર હોવાથી તેમજ ઉપલબ્ધ અને અવ્યવહારનો પણ અભાવ હોવાથી તે વસ્તુજ નથી. ૬૪-૬૫.

મતિ-શબ્દાદિ સર્વ આકારમય છે, જે અનાકાર છે તે વસ્તુ નથી. જેમકે મતિ એટલે જ્ઞાન તે રૂપ વસ્તુને ઘડણ કરતાં તદાકારપણે પરિણમે છે, તેથી તે આકારવાળી છે. જો તે આકારવાળી ન હોય, તો “આ નીલ છે આ પીન છે” એવો નિયમિત નિશ્ચય ન થાય. જેમકે એમાં તે સિવાય બીજું કોઈ નિયામક નથી. પરંતુ “આ નીલ છે, પીતાદિ નથી” એવા સંવેદનમાં નીલાદિ આકાર નિયામક છે, માટે મતિ-શુદ્ધિ સાકાર છે. શબ્દ તો પૌદ્ગલિક હોવાથી સાકાર છેજ, અને ઘટ-પટ્ટાદિ વસ્તુ તો સાકાર છે એ પ્રત્યક્ષ છે. ઉછાળણ-ફેંકણ વિગેરે ક્રિયા ક્રિયાવાનથી લિજ નથી એટલે તે પણ વસ્તુની માફક સાકાર છે. તથા કુંભાર આદિની ક્રિયાથી સાધ્ય ઘટાદિરૂપ રૂપ સ્પર્શાદિ વસ્તુના પર્યાયરૂપ હોવાથી સાકાર છે, અને અલિધાન-નામ અથવા શબ્દ તે પુદ્ગલમય હોવાથી સાકાર છે, એમ પૂર્વેજ કહ્યું છે, માટે જો વસ્તુ છે તે સર્વ સાકારજ છે, જે અનાકાર છે તે વસ્તુપુત્રની જેમ વસ્તુજ નથી. વળી અનાકાર વસ્તુ સર્વથા અતુલલભ્યમાન છે અને તેવી વસ્તુથી કોઈપણ અવ્યવહાર થતો નથી. માટે અનાકાર એવી વસ્તુજ નથી. ૬૪-૬૫.

આ પ્રમાણે સ્થાપના નથે પોતાનો પક્ષ પ્રતિપાદન કર્યો, એટલે હવે દ્રવ્ય નથ પોતાના પ્રક્ષને પ્રતિપાદન કરવાને કહે છે કે—

દ્વવપરિણામમેત્તં મોત્તુણાઽઽગારદરિસણં કિં તં ? ।

ઉપાય—ઘ્વયરહિઝં દ્વવં ચિય નિન્વિયારં તં ॥ ૬૬ ॥

દ્રવ્યના માત્ર પરિણામને મૂકીને આકાર તે શું છે ? (કાંઈ નથી.) ઉત્પાદ-વ્યય-રહિત નિર્વિકાર એવું જે કેવળ દ્રવ્ય તેજ વસ્તુ છે. ૬૬.

દ્રવ્યના પૂર્વ પર્યાયનો તિરોભાવ એટલે નાશ અને નવા પર્યાયનો આવિર્ભાવ એટલે પ્રગટ થવું એ બે પરિણામો સિવાય “ આકાર ” એ શું છે ? કે જેથી મતિ ગળે વિગેરે વસ્તુ આકારજ છે એમ કહે છે ? અર્થાત્ ઉત્પાદ-વ્યયરહિત નિર્વિકાર દ્રવ્યનો જે આકારાદિ પરિણામ તે દ્રવ્યમાત્ર છે; કેમકે દ્રવ્યમાં એવું શું અપૂર્વ ઉત્પન્ન થાય છે ? અથવા વિઘ્નમાત્ર શું નાશ પામે છે ? કે જેથી દ્રવ્યમાં વિકાર થાય. માત્ર નવા-જુના પર્યાયનો આવિર્ભાવ અને તિરોભાવજ થાય છે, જેમ ઉચ્ચી ફણાવાળીને તથા ફણારહિતની અવસ્થામાં ને કુંડલિત આકારમાં સર્પજ તે તે રૂપે જણાય છે. તે ફણા વગેરે માત્ર તે સર્પની તેવો પરિણામ છે અને તેથી સર્પમાં કંઈ વિકાર થતો નથી, તેમ જગતનાં બધાં દ્રવ્ય પણ આમાન્ય સર્પની માફક નિર્વિકારજ છે. ૬૬.

અહીં જે કોઈ એવી શકા કરે કે—સર્પાદિ દ્રવ્યમાં ઉત્કૃષ્ટ-વિકૃષ્ટાદિ પર્યાયો ઉત્પન્ન થતા ને નાશ પામતા પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તો તે દ્રવ્ય ઉત્પાદાદિ રહિત છે એમ કેમ કહેવાય ? તેના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે—

આવિન્માવ—તિરોભાવમેત્તપરિણામકારણમર્ચિતં ।

નિચ્ચં વહુરૂવં પિય નહો વ વેસંતરાવચો ॥ ૬૭ ॥

આવિર્ભાવ—તિરોભાવરૂપ પરિણામતુ અચિન્ત્ય કારણ માત્ર દ્રવ્યજ છે, અને ભિન્ન ભિન્ન વેધને ધારણ કરનાર નદની થેઠે બહુરૂપવાળુ છતાં તે દ્રવ્ય સર્વકાલે એકરૂપવાળુ હોવાથી નિત્ય છે. ૬૭.

જેમ ઉત્કૃષ્ટાવસ્થા અને વિકૃષ્ટાવસ્થાતુ મર્પ કારણ છે. તેમ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવરૂપ પરિણામતુ કારણ દ્રવ્ય છે. વસ્તુતઃ એમાં કંઈ અપૂર્વ ઉત્પન્ન થતુ નથી અને વિઘ્નમાત્ર કંઈ નાશ પામતુ નથી, પરંતુ પ્રચ્છન્નરૂપે હવુ તે પ્રગટ થાય છે અને પ્રગટ હવુ તે પ્રચ્છન્ન રૂપ થાય છે. તેથી આવિર્ભાવ તિરોભાવ રૂપ કાર્ય ઉપચારથીજ છે, અને તેથી તે કાર્યતુ કારણપણુ ઉપચારથીજ છે, માટે દ્રવ્ય તો ઉત્પાદાદિ રહિત છે.

યદિ અહીં કોઈ એવી શકા કરે કે—દ્રવ્ય એકજ સ્વભાવવાળું નિર્વિકાર છે, તો તે અનન્તકાળ સુધી થનારા આવિર્ભાવ તિરોભાવતુ કારણ કેમ નથી થતુ ? આના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે—દ્રવ્ય અચિન્ત્ય સ્વભાવવાળું હોવાથી તે એકસ્વભાવવાળું છતાં તેમાં અનુક્રમેજ આવિર્ભાવ—તિરોભાવ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ સર્પાદિ દ્રવ્યો એક-છતાં તેમાં ઉત્કૃષ્ટ-વિકૃષ્ટાદિ પર્યાયો અનુક્રમેજ થાય છે, તેમ અહીં પણ “વ—તિરોભાવ ક્રમસરજ થાય છે. આ શબ્દમાં કોઈ એમ કહે કે ઉત્કૃષ્ટ-વિકૃષ્ટાદિપર્યાયો પૂર્વઅવસ્થાનો ત્યાગ કરીને ઉત્તરાવસ્થાનો આશ્રય કરે છે, તેથી દ્રવ્યને

અનિત્યતાનો પ્રસંગ આવશે, આના ઉત્તરમાં કહેવાળું કે જુદા જુદા વેષ કરનારા નટની પેઠે દ્રવ્ય બહુરૂપવાળું છતાં નિત્યજ છે; જેમ-નાયક-વિદૂષક-વાનર નટ રાક્ષસ આદિ પાત્રોના અવગરે ભિન્નભિન્ન વેષ અહ્મ કરવાથી બહુરૂપવાળો થએલો છતાં પણ સર્વ અવસ્થામાં નટ એકજ હોવાથી નિત્ય છે, તેમ દ્રવ્ય પણ ઉત્પાદ વિનાશ આદિ પર્યાયોથી બહુરૂપવાળું છતાં આકાશની પેઠે નિર્વિકારી હોવાથી નિત્યજ છે. જેમ ઘટપટ આદિના સંખ્યધર્મી આકાશ બહુ રૂપવાળું છતાં પણ પોતે અવિકારી હોવાથી નિત્ય છે તેમ દ્રવ્યને પણ જાણવું, વળી સર્વત્ર ત્રિભુવનમાં જે કંઈ છે તે કારણજ છે, નવો પદાર્થ થાય તે રૂપ કાર્ય તો ક્યાંઈ પણ જણાતુ નથી, અને જે કારણ છે તે દ્રવ્યજ છે. ૬૭.

જેમકે—

પિંદો કારણમિદં પયં વ પરિણમઓ તદા સર્વં ।

આગારાદ ન વત્યું નિકારણઓ સ્વપુર્ણં વ ॥ ૬૮ ॥

દ્રધની પેઠે પરિણામી હોવાથી જેમ માટીનો પિંડ આવિર્ભાવ તિરોભાવ રૂપ પરિણામવાળો છે ને તે કોઈના પણ કારણપણે માનેલ છે, તેવીજ રીતે સર્વ વસ્તુ કારણ છે, અને આકાર વિગેરે નિષ્કારણ હોવાથી આકાશ પુષ્પની જેમ અવસ્તુ છે. ૬૮.

મૃત્પિંડ સ્થાસ-કોશ-કુશલ આદિ ત્રેલોક્યાન્તર્ગત મર્વ વસ્તુ દ્રધની પેઠે પરિણામી હોવાથી કારણ માત્રજ છે, જે જે કારણ છે તે તે સર્વ દ્રવ્ય છે.

અહીં કોઈ એમ કહે કે-મૃત્પિંડાદિના કાર્યભૂત સ્થાસ-કોશ-કુશલ-ઘટાદિ સર્વ પ્રત્યક્ષ જણાય છે મારે તે અવસ્તુ કેમ કહેવાય? અને વળી મખંધ દર્શાવનાર એવો કારણ શબ્દ હોવાથી તે હુએશાં કાર્યની અપેક્ષા રાખે છે, તો “કેવળ કારણજ છે, કાર્ય નથી.” એમ કેમ કહે છે? એના ઉત્તરમાં કહેવાળું કે-કારણ શબ્દ કાર્યની અપેક્ષા રાખે છે, એ સાચ છે, પરંતુ તેમાં જે આવિર્ભાવ-તિરોભાવ રૂપ કાર્ય છે, તેનાજ માત્ર કાર્ય તરીકે ઉપચાર કરાય છે, અને ઉપચાર તે અવસ્તુ છે. મારે દ્રવ્ય સિવાય સ્થાપનાદિ નયે જે આકાર આદિ વસ્તુ માનેલ છે, તે સર્વ અવસ્તુ છે, કેમકે તે સર્વને કારણ રહિત માનેલ છે; એટલે કે તે માત્ર આવિર્ભાવાદિ રૂપ છે, પણ તેનાથી કોઈ અન્યકાર્ય થતું નથી. એટલે તે કારણ નથી. જે કારણ રહિત છે તે આકાશપુષ્પની જેમ વસ્તુ નથી. અને જો તે આકાશાદિ વસ્તુને કારણ માનવામાં આવે તો અમારો પક્ષ સ્વીકારવો પડે એમ છે, એટલે કે કારણપણે રહિલી વસ્તુજ સત્ છે એમ થયું, આથી એ સિદ્ધ થયું કે આ લવ-ધની અંદર રહેલ સર્વ વસ્તુ કારણ છે, અને કારણ હોવાથી દ્રવ્યજ છે. ૬૯.

આ પ્રમાણે દ્રવ્યનયે પોતાનો પક્ષ સિદ્ધ કર્યો એટલે ભાવનય કહે છે કે—

માવત્યંતરમૂઝં કિં દહં નામ! ભાવ ઇવાય ।

મગ્નં પદ્મત્વં ચિપ માવાવત્તી ત્રિવત્તી ય ॥ ૬૦ ॥

ભાવથી અર્થાન્તરભૂત (લુહ) દ્રવ્ય શું છે? અર્થાત્ કંઈ નથી. માત્ર ભાવજ વસ્તુ છે, કેમકે પ્રતિસમય ભાવનીજ ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થાય છે. ૬૦.

ભાવથી-પર્યાયથી ભિન્ન એવી દ્રવ્ય એ શું કંઈ વસ્તુ છે? કે જેથી “સર્વ વસ્તુઓ દ્રવ્યનોજ પરિણામ છે.” (ગા. ૬૬) એમ કહેવામાં આવે છે, વસ્તુતઃ જગતમાં જે કંઈ વસ્તુસમૂહ જણાય છે તે સર્વ ભાવરૂપ-પર્યાયરૂપજ છે. જો કંદિ કોઈ અનાદિ-કાળથી અવસ્થિત સત્ વસ્તુ હોય અને તે ભિન્નવસ્તુ રૂપે થતી હોય તો તમારી જ-

જાવેલ ઉપરોક્ત કલ્પના સાચ કરે, પણ અહીં તો દરેક સમયે ભાવની આપત્તિ (ઉત્પાદ) અને વિરોધિ (વ્યય) અનુભવાય છે. એટલે પૂર્વકલ્પના નાશ તથા અને અપરસ્ક-લ્પનો ઉત્પાદ એજ ભાવ-પર્યાયરૂપ માત્ર વસ્તુ અનુભવથી જણાય છે, પણ ભાવશિવા-યની દ્રવ્ય એવી કોઈ વસ્તુ જ નથી. ૬૪.

અહીં જે દ્રવ્યવાદી એમ કહે-કે-ભાવની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ એ હેતુની અપે-ક્ષાથી થાય છે; જે સિત્ત એવા હેતુની અપેક્ષા રાખે છે તેજ અવસ્થિત કરણ છે, અને તે અવસ્થિત કરણ તે દ્રવ્ય છે. મારેજ ભાવથી અર્થાન્તરભૂત દ્રવ્ય શું છે? (ગા. ૬૬) ઈત્યાદિ વચનથી દ્રવ્યનો અભાવ કહ્યો છે તે અથોગ્ય છે. આવી રીતે જે દ્રવ્યવાદી કહે તેનો ઉત્તર આપવા અમે કહીએ છીએ કે—

ન ય ભાવો ભાવંતરમવેક્ષણં કિંતુ હેતુનિરવેક્ષણં ।

ઉપજ્ઞઃ તયર્ણતરમવેદં તમહેતર્થં ચેવ ॥ ૭૭ ॥

પર્યાયરૂપ ભાવ જે તે અન્યભાવ એટલે દ્રવ્યની અપેક્ષા રાખતો નથી, પણ તે ભાવરૂપ વસ્તુ દ્રવ્યરૂપ ભાવની અપેક્ષા વિના પોતાની ઝેળેજ ઉત્પન્ન થાય છે અને તદનન્તર નાશ પામે છે; મારે તે ભાવ હેતુરહિતજ છે. ૭૦.

ઘટાદિભાવ (વસ્તુ) ઉત્પન્ન થતાં મૃત્તિપદાર્થિઅન્યભાવની (ખીલ વસ્તુની) અપેક્ષા રાખતો નથી, પણ હેતુની અપેક્ષા રાખ્યા વિનાજ ઉત્પન્ન થાય છે, કેમકે અ-પેક્ષા વિધમાનનેજ હોય છે, મૃત્તિપદાર્થના કારણપણાના સમયે ઘટાદિ રૂપી કાર્ય વિધમાન હોતું નથી એટલે તે ઘટાદિને મૃત્તિપદાર્થની અપેક્ષા હોઈ શકે નહિ; તેમ છતાં જે અ-વિધમાનને પણ અપેક્ષા (કારણ) છે એમ માનવામાં આવે તો અવિધમાન ખરજીગને પણ કોઈની અપેક્ષા છે ને તે તેનો હેતુ છે એમ માનવું જોઈએ જે કદિ એમ કહેવામાં આવે કે ઉત્પત્તિ કાંબી પૂર્વે ઘટાદિ વિધમાન છે તો તેને મૃત્તિપદાર્થની અપેક્ષા શું કામ છે? કેમકે તે ઘટાદિ સ્વભાવથીજ વિધમાન છે. અથવા ઉત્પન્ન થએલો ઘટ પાછળથી મૃત્તિ-પદાર્થની અપેક્ષા રાખે છે એમ કહેવામાં આવે તો તે તો આજુ શુદ્ધાધીને દિનશુદ્ધિનો વિચાર કરવા જેવું થયું; કારણ કે સ્વભાવથીજ કોઈ પણ રીતે ઘટ ઉત્પન્ન થયો તો તે ઉત્પન્ન થયેલા ઘટને પાછળથી મૃત્તિપદાર્થની અપેક્ષા શું પ્રયોજન છે? એમ કહેવામાં આવે કે ઉત્પદમાન અવસ્થામાં ઘટાદિને મૃત્તિપદાર્થની અપેક્ષા છે તો તે સંબંધમાં અમે પૂ-છીએ છીએ કે ઉત્પદમાનતા એટલે શું છે? અનિષ્પન્નઅવયવતા? નિષ્પન્નઅવયવતા? અર્થનિષ્પન્નઅવયવતા? અનિષ્પન્નઅવયવતા તો નહિ કહી શકાય, કેમકે જે સ્વયં અનિષ્પન્ન છે તેને ખરજીગની જેમ અપેક્ષા કેવી રીતે થતે? વળી નિષ્પન્નઅવયવતા પણ નહિ કહી શકાય, કેમકે જે સ્વયં નિષ્પન્ન છે તેને અન્યની અપેક્ષા નિર્દર્શક છે, તેમજ અર્થ નિષ્પન્નઅવયવતા પણ કહેવી અથોગ્ય છે, કારણ કે એમ કહેવાથી વસ્તુને ગ્રંથા માનની પડશે. અને તેથી અવયવ અવયવિના વિરૂદ્ધતા કરતાં અનેક દોષો આવશે; અથવા સંશયવસ્તુમાં પણ નિષ્પન્નઅવયવ કારણની અપેક્ષા રાખે છે? નિષ્પદમાન અંશ કારણની અપેક્ષા રાખે છે કે તે અન્ને કારણની અપેક્ષા રાખે છે? આમાંના પહેલા બે પક્ષ તો પૂર્વોક્ત રીતે ખરિત છે, અને તેથી ત્રીજો ઉભય પક્ષ પણ લાભકારી નથી; કેમકે ઉભયપક્ષમાં તો અને પક્ષમાં કહેલા દોષો તેમાં પણ આવશે; આથી એ સિદ્ધ થયું કે મૃત્તિપદાર્થિ ઉત્તર કાળા રૂપે થયું તેજ ઘટાદિની અપેક્ષા (કારણ) છે. વળી મૃત્તિપદાર્થિ પણ કાર્યરૂપજ છે, કેમકે ઘટાદિની

‘પૂર્વે હોય’ તેજ તેજ કારણપણ છે, પણ ઘટાદિની ઉત્પત્તિમાં વ્યાપાર પામતું હોય તે કંઈ તેજ કારણ નથી; કેમકે તેમાં થતો વ્યાપાર વ્યાપારવાળાથી સિત્ત છે કે અસિત્ત છે? જો સિત્ત કહેશે તો તે વ્યાપાર રહિત થશે, અને અસિત્ત કહેશે તો વ્યાપારનો અભાવ થશે. વળી કારણના વ્યાપારથી ઘટાદિ થાય છે તે વ્યાપારવાળાથી સિત્ત છે કે અસિત્ત છે? જો સિત્ત કહેશે તો ઉત્પન્ન થનારને અનુત્પત્તિનો પ્રસંગ થશે, અને અસિત્ત કહેશે તો વ્યાપાર રૂપ થવાથી ઉત્પત્તિનો અભાવ થશે. માટે પૂર્વકાળ અને ઉત્તરકાળ રૂપે થયું એજ વસ્તુનો કારણ-કાર્ય ભાવ છે; પણ જન્ય-જનક ભાવ રૂપ નથી. જો કે મૃત્તિપર અને ઘટાદિ પૂર્વોત્તરકાળ ભાવી છે પણ તે તો અનાદિકાળથી એવા પ્રકારની ક્ષણ પરપરા છે જેથી એમ જણાય છે, વસ્તુતઃ કોઈ કોઈને ઉત્પન્ન કરતું નથી. તેથી કોઈ પણ ભાવને કોઈ પણ હેતુની અપેક્ષા નથી. હેતુની અપેક્ષા વિનાજ સર્વ ભાવો ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉત્પત્તિ ક્ષણ પછી તરતજ હેતુ વિના નાશ પામે છે.

અહીં કોઈ એવી શંકા કરે કે મુદ્ગરાદિના પડવાની અપેક્ષાથી ઘટાદિ નાશ પામતા પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તો પછી તે નિર્હેતુક નાશ પામે છે એમ કેમ કહી શકાય? તેના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે-વિનાશ થવામાં વિનાશના હેતુનો સંબંધજ નથી. ભુએ! મુદ્ગરાદિ વડે ઘટાદિના વિનાશકાળે-ઘટાદિ કરાય છે? કપાલાદિ કરાય છે? કે તુચ્છ રૂપ અભાવ કરાય છે? આ ત્રણ વિકલ્પોમાંથી વિનાશ થવાના કાળે મુદ્ગરાદિથી ઘટ આદિ તો નથી કરાતા, કેમકે તે તો પેતાના હેતુભૂત કુલારઆદિસામગ્રીવડે પહેલાથી ઉત્પન્ન થાય છે. વિનાશકાળે મુદ્ગરાદિથી કપાલ આદિ પણ નથી કરાતા, જો કપાલાદિ કરાતા હોય તો ઘટાદિ તો તેવાં તેવાં રેહ્યાં જોઈએ પણ ઘટાદિનો નાશ ન થવો જોઈએ. કપાલાદિની ઉત્પત્તિ થવાથી ઘટાદિનો નાશ થાય છે એમ થયું તે તો શુક્તિસંગત ન જણાય. વળી એવી રીતે માનવાથી એકની નિષ્પત્તિ (ઉત્પત્તિ) થતાં સમમત્રિભુવનની નિર્વૃત્તિનો (નાશનો) પ્રસંગ આવે. ત્રીજો વિકલ્પ જે તુચ્છ રૂપ અભાવનો છે તેમાં પણ મુદ્ગરાદિથી તેવો તુચ્છ રૂપ અભાવ થતો નથી, કેમકે અરશુંજ જેવો નિરૂપ તુચ્છ અભાવ છે માટે તે કરી શકાયજ નહિ. અને જો કરી શકાય તો પણ ઘટાદિને તો તદવસ્થાપનાનો પ્રસંગ થાય અર્થાત્ ઘટાદિનો નાશ ન થાય, કેમકે અન્ય કરવામાં અન્યની નિર્વૃત્તિ (નાશ) શક્ય નહિ.

ઘટાદિ સાથે મુદ્ગરનો સંબંધ થવાથી થએલ અભાવ થાય તેને તો મુદ્ગરાદિવડે ઘટાદિનો નાશ થાય છે એમ કહેવામાં આવેતો તેના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે ઘટ અને અભાવ એ ઉભયનો સંબંધજ નથી ઘટતો. કહો પહેલાં ઘટ અને પછી અભાવ? અથવા પહેલાં અભાવ અને પછી ઘટ? કે ઘટ અને અભાવ ઉભય એક કાળે થાય છે? આ ત્રણ પક્ષમાંથી પ્રથમના બે પક્ષમાં તો સંબંધ નથી ઘટતો, કેમકે ઘટ અને અભાવ એકબીજાથી સિત્ત કાળમાં છે સિત્ત કાળમાં અવસ્થિત છતાં જો અન્યોઅન્ય સંબંધવાળા માનવામાં આવે તો ભવિષ્યમાં થનારા શંખચક્રવર્તિઆદિના ભૂતકાળમાં થએલા સગરચક્રવર્તિ આદિની સાથે સંબંધ થવો જોઈએ. ત્રીજો વિકલ્પથી પણ ઘટ અને અભાવની એક ક્ષણ માત્ર સાથે અવસ્થિતિ માનીએ તો જેમ ઘટને અભાવ સાથે સંબંધ છે તેમ બધા સંસારને પણ સંબંધ છે તો સર્વસંસાર એવોજ થઈ જાય; અને તેમ થવાથી જેમ બધા સંસારનો સદ્ભાવ છે તેમ ઘટાદિને પણ તદવસ્થાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય.

इय सन्वमेयसंघायकारिणो भिन्नलवखणा एते ।

उत्पायाइति यं पिव घम्मा पइवत्थुमाजोज्झा ॥ ७४ ॥

એ પ્રમાણે ભિન્નલક્ષણવાળા એ નામાદિનયો ભેદ અને સંઘાત કરનારા છે, તેથી તેને ઉત્પાદ આદિ ધર્મની જેમ દરેક વસ્તુમાં બેરવા. ૭૪.

પૂર્વોક્ત ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપવાળા નામાદિનયો સર્વ સ્વાશ્રયીભૂતવસ્તુનાં ભેદ અને સંઘાત-અભેદ કરનારા છે, તેથી તેઓને ઉત્પાદાદિધર્મની જેમ દરેક વસ્તુમાં યોજવા, અર્થાત્ નિભશ્રયભૂત સર્વવસ્તુનો કથચિત્ભેદ કરનાર છે અને કથચિત્ અભેદ કરનાર છે. જેમકે કેમકે “ધન્દ” એમ કહ્યું, એટલે બીજા કેમકે કહ્યું કે શું આણે નામધન્દ કહ્યો? સ્થાપનાધન્દ કહ્યો? દ્રવ્ય ધન્દ કહ્યો? અથવા ભાવ ધન્દ કહ્યો? યદિ નામધન્દ કહ્યો, તો દ્રવ્યથી ગોપાણપુત્ર કહ્યો, ખેડતનો પુત્ર કહ્યો, ક્ષત્રિયનો પુત્ર કહ્યો, બ્રાહ્મણપુત્ર કહ્યો, વૈશ્યપુત્ર કહ્યો કે શૂદ્રપુત્ર કહ્યો? તથા ક્ષેત્રથી નામેદ કહ્યો, તો તે ભારતવર્ષનો, ઔરવત-ક્ષેત્રનો કે મહાવિદહક્ષેત્રનો કહ્યો? કાળથી નામેદ કહ્યો તો તે અતીતકાળમંબધી, વર્તમાનકાળમંબધી કે ભવિષ્યકાળમંબધી કહ્યો? યદિ અતીતકાળમંબધી કહ્યો તો તે અનંતસમય પૂર્વનો, અસંખ્યાતસમય પૂર્વનો અથવા સંખ્યાતમય પૂર્વનો કહ્યો? ભાવથી નામેદ કહ્યો તો તે શ્યામવર્ણવાળો, ગૌરવર્ણવાળો, લાંબો કે ટૂંકો કહ્યો? આ પ્રમાણે નામેદના આશ્રયભૂત એકજ અર્થ દ્રવ્યક્ષેત્ર કાળ ને ભાવના ભેદથી અનન્તા ભેદ પામે છે. તેથી જ રીતે સ્થાપના દ્રવ્ય અને ભાવાશ્રય ભૂત વસ્તુ પણ દરેક અનન્તા ભેદ ઉપરોક્ત રીતે પામે છે. આ પ્રમાણે નામાદિનયો પરસ્પર ભેદ કરનારા છે. અને જ્યારે એકજ વસ્તુમાં નામાદિ ચારેની પ્રતીતિ થાય ત્યારે તે અભેદ કરનારા થાય છે. કેમકે- એક જ શયીપતિ-દેવાધિપમાં ધન્દ એવું નામ છે, તેની આપૃતિ તે સ્થાપના છે, ઉત્તર અવસ્થાનું મૂલ કારણ જે હવું તેજ છવ તે હોવાથી અથવા ધન્દપણાના પર્યાયનું ઉપાદાન કારણ તે છવદ્રવ્ય હોવાથી તે દ્રવ્ય છે અને દિવ્યરૂપ-અપત્તિ-વજ્રધારણ-પરમએ-શ્યાદિયુક્તપણું તે ધન્દપણાને ભાવ છે. એ પ્રમાણે નામાદિ ચારે એકજ વસ્તુમાં પ્રતીતિ થાય છે તેથી તે અભેદ કરનારા પણ છે. એ પ્રમાણે સર્વ સ્વાશ્રયભૂતવસ્તુના ભેદ અને સંઘાત કરનારા ભિન્નલક્ષણવાળા એ નામાદિધર્મો, ઉત્પાદ વ્ય અને પ્રાવ્યની જેમ દરેક વસ્તુમાં યોજવા, કેમકે તે દરેક વસ્તુમાં પરસ્પર અવિનાભાવિ છે. ૭૪.

જિનમતમાં મર્વ વસ્તુ ધણું કરી નયોથી જ વિચારાય છે, તેથી અહીં પ્રસ્તુત નામ-સ્થાપનાદિની પણ નયથી વિચારણા કરતાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

नामाइति यं द्रव्यद्वयस्स भावो य पज्जनयस्स ।

संगह-एवद्वारा पदमगस्स सेसा य इपरस्स ॥ ७५ ॥

નામાદિ ત્રણ નિર્ણેષ દ્રવ્યાસ્તિકનયને કદ છે અને કેવલ ભાવનિર્ણેષ પર્યાયાસ્તિક-નયને કદ છે. મંમદ અને વ્યવહારનય દ્રવ્યાસ્તિકને કદ છે તથા બાકીના નયો પર્યાયા-સ્તિકને કદ છે. ૭૫.

નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્ય એ ત્રણ નિર્ણેષો દ્રવ્યાસ્તિકનયને માન્ય છે. કેમકે એ ના-ત્રણ નિર્ણેષો વિવક્ષિતભાવથી ગ્રન્થ છે તેથી તે નામાદિ ત્રણ નિર્ણેષો પર્યાયાસ્તિકને નથી, એક ભાવ નિર્ણેષ જ પર્યાયાસ્તિકને અભિમત છે. બીજાને અભિમત નથી. કેમકે એ બીજાનથી તો ભાવના આલંબન સિવાય માત્ર દ્રવ્યને જ મદજ કરે છે.

નૈગમાદિનયો પ્રસિદ્ધ હોવાથી અહીં એ નૈગમાદિવડે આ પ્રસ્તુત વિચાર કરવો યોગ્ય છે, પણ દ્રવ્યાસ્તિક-પર્યાયાસ્તિક નયનું અહીં શું પ્રયોજન છે? એવી શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે એ સર્વ નયોના આ બે જાતિના નયોમાં અન્તર્ભાવ-સમાવેશ થઈ જાય છે. જેમકે સામાન્ય આહી નૈગમનો સંગ્રહનયમાં અને વિશેષઆહી નૈગમનો વ્યવહારનયમાં અન્તર્ભાવ થાય છે. સંગ્રહ તથા વ્યવહારનયનો દ્રવ્યાસ્તિકનયમાં અન્તર્ભાવ થાય છે, કેમકે તે બન્ને દ્રવ્યાસ્તિકનયના મતને માને છે. એ બે સિવાયના ઋણસૂત્રાદિનયો પર્યાયાસ્તિક-નયના મતને માનનારા હોવાથી પર્યાયાસ્તિકનયમાં અન્તર્ભાવ પામે છે. કીશિદ્ધસેન આ-ચાર્યના મત પ્રમાણે અહીં ઋણસૂત્રનયના પર્યાયાસ્તિકનયમાં અન્તર્ભાવ બતાવ્યો છે પણ સિદ્ધાન્તના અભિપ્રાયે તો સંગ્રહ અને વ્યવહારનયની પેઠે ઋણસૂત્રનયનો પણ દ્રવ્યાસ્તિક-નયમાં અન્તર્ભાવ થાય છે. એ સંબંધમાં અનુયોગદ્વાર સૂત્રની અંદર કહ્યું છે કે-ઋણસૂત્ર-નયના મતે ઉપયોગશૂન્ય એવા ધણા હોય તો પણ સંગ્રહનયની મારફત ઋણસૂત્રનયના મતે પણ એકજ આગમથી દ્રવ્યાવશ્યક છે અને ઋણસૂત્ર ધણા અનુયોગિવક્તાઓમાં પણ જુદાપણું ધ્વિષ્ટો નથી. (પણ વર્તમાન કાલીન મહણ કરે છે). એટલે કે અતીત-અના-ગતનો ત્યાગ કરી સરળપણે વર્તમાનકાળના ધાવી વસ્તુને ઋણસૂત્રનય અંગીકાર કરે છે. કેમકે અતીત વસ્તુ નાશ પામેલી છે, અને અનાગત વસ્તુ અનુપપન્ન છે, વર્તમાનકાળ-ભાવી પણ સ્વકીયવસ્તુને જ તે માને છે. કારણ કે સ્વકીય વસ્તુ જ સ્વધનની પેઠે કાર્ય સાધક છે, પરકીય વસ્તુ પારકાના ધનની જેમ કાર્ય સાધક નથી, તેથી પરકીય વસ્તુને તે નથી માનતો. એટલે ઉપયોગ શૂન્ય એક આગર અનેક મનુષ્ય હોય તો પણ તે એક જ દ્રવ્યાવશ્યક છે એમ આ નયના મતે આગમથી એકજ દ્રવ્યમાં વશ્યક છે. આ પ્રમાણે ઋણસૂત્ર દ્રવ્યાવશ્યકને માનનાર છે તેથી સિદ્ધાન્તાનુસારે ઋણસૂત્ર દ્રવ્યવાદીપણું કહ્યું, તેથી પર્યાયાસ્તિકમાં તેનો કેવી રીતે સમાવેશ થાય? ૭૫.

સંગ્રહાદિનયો નામાદિ સર્વનિર્લેપને એકપણે માને છે? કે ભેદથી માને છે? એવી શંકાના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

જે સામન્નગાહી સંગિણ્ઢ તેણ સંગહો નિયયં ।
 જૈણ વિસેસગાહી વવહારો તો વિસેસે ॥ ૭૬ ॥
 સદુ-જ્ઞુત્રયા પજ્ઞાપવાયગા ભાવસંગહં વૈતિ ।
 ઉવરિમયા વિવરીઆ ભાવં મિદંતિ તો નિયયં ॥ ૭૭ ॥

જેથી સંગ્રહનય સામાન્યઆહી છે તેથી (ત્રણેને) એક રૂપે મહણ કરે છે; અને જેથી વ્યવહારનય વિશેષઆહી છે તેથી તેને વિશેષરૂપે-લિખરૂપે મહણ કરે છે. શબ્દ અને ઋણ-સૂત્ર પર્યાયવાદી હોવાથી ભાવના સંગ્રહ કરી કહે છે. તથા ઉપરના (બે) નયો વિપરીત છે તેથી ભાવનો પણ નિશ્ચય ભેદ કરે છે. ૭૬-૭૭.

સંગ્રહનય સામાન્યઆહી સામાન્યવાદી હોવાથી નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્ય નિર્લેપ એ પ્રત્યેકને એક રૂપે મહણ કરે છે, એટલે કે જેટલાં નામમંગળ છે તે સર્વ એકજ નામ મંગલ છે બધાં સ્થાપનામંગળ પણ એકજ સ્થાપનામંગળ છે અને સર્વ દ્રવ્યમંગળો એકજ દ્રવ્યમંગળ છે. વ્યવહારનય વિશેષઆહી-વિશેષવાદી હોવાથી નામાદિનિર્લેપાઓને ભેદથી માને છે એટલે કે સર્વ નામમંગળો તે લિખ લિખ એકેક, એવી જ રીતે સ્થા-પનામંગળ અને સ્થાપનામંગળને પણ લિખ લિખપણે માને છે.

इय सन्वमेयसंवायकारिणो भिन्नलक्षणा एते ।

उत्पायाइतियं पिव घम्मा पडवत्थुमानोज्झा ॥ ७४ ॥

એ પ્રમાણે ભિન્નલક્ષણવાળા એ નામાદિનયો ભેદ અને સંઘાત કરનારા છે, તેથી તેને ઉત્પાદ આદિ ધર્મની જેમ દરેક વસ્તુમાં બોલવા. ૭૪.

પૂર્વોક્ત ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપવાળા નામાદિનયો સર્વ સ્વાશ્રયીભૂતવસ્તુનો ભેદ અને સંઘાત-અભેદ કરનારા છે, તેથી તેઓને ઉત્પાદદિધર્મની ષેઠ દરેક વસ્તુમાં યોજવા. અર્થાત્ નિભશ્રયભૂત સર્વવસ્તુનો કથચિત્ભેદ કરનાર છે અને કથચિત્ અભેદ કરનાર છે. જેમકે કાંઈએ “ ઇન્દ્ર ” એમ કહ્યું, એટલે બીજા કોઈએ કહ્યું કે શું આણે નામઇન્દ્ર કહ્યો? સ્થાપનાઇન્દ્ર કહ્યો? દ્રવ્ય ઇન્દ્ર કહ્યો? અથવા ભાવ ઇન્દ્ર કહ્યો? યદિ નામઇન્દ્ર કહ્યો, તો દ્રવ્યથી જોવાળપુત્ર કહ્યો, એકતનો પુત્ર કહ્યો, ક્ષત્રિયનો પુત્ર કહ્યો, બ્રાહ્મણપુત્ર કહ્યો, વૈશ્યપુત્ર કહ્યો કે શૂદ્રપુત્ર કહ્યો? તથા ક્ષેત્રથી નામેન્દ્ર કહ્યો, તો તે ભારતવર્ષનો, અરવલ-ક્ષેત્રનો કે મહાવિદેહક્ષેત્રનો કહ્યો? કાળથી નામેન્દ્ર કહ્યો તો તે અતીતકાળમંબધી, વર્તમાનકાળમંબધી કે ભવિષ્યકાળમંબધી કહ્યો? યદિ અતીતકાળમંબધી કહ્યો તો તે અનંતસમય પૂર્વનો, અસંખ્યાતમય પૂર્વનો અથવા મંખ્યાતસમય પૂર્વનો કહ્યો? ભાવથી નામેન્દ્ર કહ્યો તો તે સ્થામવર્ણવાળો, ગોરવર્ણવાળો, લાંબો કે ટૂકો કહ્યો? આ પ્રમાણે નામેન્દ્રના આશ્રયભૂત એકજ અર્થ દ્રવ્યક્ષેત્ર કાળ ને ભાવના ભેદથી અનન્તા ભેદ પામે છે. તેવી જ રીતે સ્થાપના દ્રવ્ય અને ભાવાશ્રય ભૂત વસ્તુ પણ દરેક અનન્તા ભેદ ઉપરોક્ત રીતે પામે છે. આ પ્રમાણે નામાદિનયો પરસ્પર ભેદ કરનારા છે. અને જ્યારે એકજ વસ્તુમાં નામાદિ ચારેની પ્રતીતિ થાય ત્યારે તે અભેદ કરનારા થાય છે. કેમકે-એક જ શાસ્ત્રીપતિ-સ્વાધિપમાં ઇન્દ્ર એકું નામ છે, તેની આકૃતિ તે સ્થાપના છે, ઉત્તર અવસ્થાનું મૂલ કારણ જે હણું તેજ શબ્દ તે હોવાથી અથવા ઇન્દ્રપણના પર્યાયનું ઉપાદાન કારણ તે શબ્દદ્રવ્ય હોવાથી તે દ્રવ્ય છે અને દિવ્યરૂપ-મંપતિ-વર્ણવારણ-પરમએ-શ્ચર્ચાદિયુક્તપણું તે ઇન્દ્રપણનો ભાવ છે. એ પ્રમાણે નામાદિ ચારે એકજ વસ્તુમાં પ્રતીતિ થાય છે તેથી તે અભેદ કરનારા પણ છે. એ પ્રમાણે સર્વ સ્વાશ્રયભૂતવસ્તુનો ભેદ અને સંઘાત કરનારા ભિન્નલક્ષણવાળા એ નામાદિધર્મો, ઉત્પાદ વ્યય અને પ્રાપ્ત્યની જેમ દરેક વસ્તુમાં યોજવા, કેમકે તે દરેક વસ્તુમાં પરસ્પર અવિનાભાવિ છે. ૭૪.

જિનમતમાં મર્વ વસ્તુ ધણું કરી નયોથી જ વિચારાય છે, તેથી અહીં પ્રસ્તુત નામ-સ્થાપનાદિની પણ નયથી વિચારણા કરતાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

नामाइतियं दृष्यदृश्यस्त भावो य पञ्जनयस्म ।

मैगह-ववहारा पदमगत्स सैसा य इयरस्त ॥ ७५ ॥

નામાદિ ત્રણ નિર્લેપ દ્રવ્યાસ્તિકનયને ઇષ્ટ છે અને કેવલ ભાવનિર્લેપ પર્યાયાસ્તિકનયને ઇષ્ટ છે. મંમદ અને વ્યવહારનય દ્રવ્યાસ્તિકને ઇષ્ટ છે તથા બાકીના નયો પર્યાયાસ્તિકને ઇષ્ટ છે. ૭૫.

નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્ય એ ત્રણ નિર્લેપ દ્રવ્યાસ્તિકનયને માન્ય છે. કેમકે એ નામાદિ ત્રણ નિર્લેપ વિવક્ષિતભાવથી માન્ય છે તેથી તે નામાદિ ત્રણ નિર્લેપ પર્યાયાસ્તિકને નથી, એક ભાવ નિર્લેપ જ પર્યાયાસ્તિકને અભિમત છે. બીજાને અભિમત નથી. કેમકે એ બીજાનયો તો ભાવના આલંબન શિવાય માત્ર દ્રવ્યને જ મદન કરે છે.

નેગમાદિનયો પ્રસિદ્ધ હોવાથી અહીં એ નેગમાદિવડે આ પ્રસ્તુત વિચાર કરવો યોગ્ય છે, પણ દ્રવ્યાસ્તિક-પર્યાયાસ્તિક નયનું અહીં શું પ્રયોજન છે? એવી શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે એ સર્વ નયોના આ એ જાતિના નયોમાં અન્તર્ભાવ-સમાવેશ થઈ જાય છે. જેમકે સામાન્ય આહી નેગમનો મંત્રહનયમાં અને વિશેષઆહી નેગમનો વ્યવહારનયમાં અન્તર્ભાવ થાય છે. મંત્રહ તથા વ્યવહારનયનો દ્રવ્યાસ્તિકનયમાં અન્તર્ભાવ થાય છે, જેમકે તે બન્ને દ્રવ્યાસ્તિકનયના મતને માને છે. એ બે શિવાયના ઋણસૂત્રાદિનયો પર્યાયાસ્તિક-નયના મતને માનનારા હોવાથી પર્યાયાસ્તિકનયમાં અન્તર્ભાવ પામે છે. શ્રીગિદ્ધસેન આ-આર્યના મત પ્રમાણે અહીં ઋણસૂત્રનયના પર્યાયાસ્તિકનયમાં અન્તર્ભાવ ખતાવ્યો છે પણ સિદ્ધાન્તાના અભિપ્રાયે તો સંત્રહ અને વ્યવહારનયની પેઠે ઋણસૂત્રનયનો પણ દ્રવ્યાસ્તિક-નયમાં અન્તર્ભાવ થાય છે. એ સંબંધમાં અનુયોગદ્વાર સૂત્રની અંદર કહ્યું છે કે-ઋણસૂત્ર-નયના મતે ઉપયોગશૂન્ય એવા ધણા હોય તો પણ સંત્રહનયની માફક ઋણસૂત્રનયના મતે પણ એકજ આગમથી દ્રવ્યાવશ્યક છે અને ઇણસૂત્ર ધણા અનુપયોગિયકતાઓમાં પણ જુદાપણું ધરાવે છે. (પણ વર્તમાન કાલીન મહણ કરે છે). એટલે કે અતીત-અના-ગતનો ત્યાગ કરી સરળપણે વર્તમાનકાળલાવી વસ્તુને ઋણસૂત્રનય અંગીકાર કરે છે. જેમકે અતીત વસ્તુ નાશ પામેલી છે, અને અનાસ્ત વસ્તુ અનુપપન્ન છે, વર્તમાનકાળ-લાવી પણ સ્વકીયવસ્તુને જ તે માને છે. કારણ કે સ્વકીય વસ્તુ જ સ્વધનની પેઠે કાર્ય સાધક છે, પરકીય વસ્તુ પારકાના ધનની જેમ કાર્ય માધક નથી, તેથી પરકીય વસ્તુને તે નથી માનતો. એટલે ઉપયોગ શૂન્ય એક અગર અનેક મનુષ્ય હોય તો પણ તે એક જ દ્રવ્યાવશ્યક છે એમ આ નયના મતે આગમથી એકજ દ્રવ્યમાં વશ્યક છે. આ પ્રમાણે ઇણસૂત્ર દ્રવ્યાવશ્યકને માનનાર છે તેથી સિદ્ધાન્તાનુસારે ઋણસૂત્રનય દ્રવ્યાવાદીપણું કહ્યું, તેથી પર્યાયાસ્તિકમાં તેનો કેવી રીતે મમાવેશ થાય? ૭૫.

સંત્રહાદિનયો નામાદિ સર્વનિદેશપને એકપણે માને છે? કે બેદથી માને છે? એવી શંકાના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

જં સામન્નગાદી સંગિણ્ઠક તેજ સંગહો નિયયં ।

જેણ વિસેસગાદી વવહારો તો વિસેસેઃ ॥ ૭૬ ॥

મદુ-જ્જુતયા પજ્જાવવાયગા માવસંગઈ વેતિ ।

વવરિમયા વિરરીઆ માવે મિદંતિ નો નિયય ॥ ૭૭ ॥

જેથી સંત્રહનય સામાન્યઆહી છે તેથી (ત્રણે) એક રૂપે મહણ કરે છે; અને જેથી વ્યવહારનય વિશેષઆહી છે તેથી તેને વિશેષરૂપે-લિખરૂપે મહણ કરે છે. શબ્દ અને ઇણ-સૂત્ર પર્યાયવાદી હોવાથી લાવવો સંત્રહ કરી કહે છે. તથા ઉપરના (બે) નયો વિપરીત છે તેથી લાવવો પણ નિશ્ચય લેઈ કરે છે. ૭૬-૭૭.

સંત્રહનય સામાન્યઆહી સામાન્યવાદી હોવાથી નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્ય નિદેશ એ પ્રાયકને એક રૂપે મહણ કરે છે, એટલે કે બેટલાં નામમંગળ છે તે સર્વ એકજ નામ મંગલ છે બધાં સ્થાપનામંગળ પણ એકજ સ્થાપના મંગળ છે અને સર્વ દ્રવ્યમંગળો એકજ દ્રવ્યમંગળ છે. વ્યવહારનય વિશેષઆહી-વિશેષવાદી હોવાથી નામાદિનિદેશપાત્રોને બેદથી માને છે એટલે કે સર્વે નામમંગળો તે સિદ્ધ સિદ્ધાન્તમાંથી જ રીતે સ્થા-પનામંગળ અને દ્રવ્યમંગળને પણ લિખ લિખપણે માને છે.

આ પ્રમાણે આલિનિબોધિક શબ્દથી વાચ્ય એવા જ્ઞાનની વ્યાખ્યા કરી; હવે આલિનિબોધિક એટલે જ્ઞાન-ક્ષયોપશમ અથવા આત્મા એવા અર્થમાં વ્યાખ્યા કરે છે, ને સાથે સાથે શ્રુતજ્ઞાનની પણ તેની માફક ધાતુની સાથે લાગેલ પ્રત્યયનો અર્થ જણાવી વ્યાખ્યા કહે છે.

તં તેજ તઓ તમ્મિ વ સો વાડમિણિવુજ્જણ તઓ વા તં ।

તં તેજ તઓ તમ્મિ વ મુણે સો વા સુયં તેજં ॥ ૨ ॥ ૮૧ ॥

તેને-તે વડે-તે થકી-તે છતે (આત્મા જાણે) અથવા તે જાણે તેથી તે અલિનિબોધ. તે-તે વડે-તે થકી-તે છતાં સંલગાય અથવા તે સાંભળે તેથી તે શ્રુત. ૮૧.

અર્થને અલિભુખ નિશ્ચયપણે આત્મા જે જાણે તે અવગ્રહાદિ જ્ઞાનરૂપ અલિનિબોધ. અથવા તે અલિનિબોધમાં કરણભૂત એવા જે તેને આવરણ કરનાર કર્મના ક્ષયોપશમ તે વડે આત્મા ઘટ-પટ્ટાદિ વસ્તુ જાણે અથવા તદાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમથી આત્મા ઘટપટ્ટાદિને જાણે અથવા તદાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમ થએ છતે આત્મા જાણે તેથી ત્રણે વ્યુત્પત્તિથી જે તેના આવરણનો ક્ષયોપશમ તે અલિનિબોધ; આ વ્યાખ્યાથી આત્મા એજ આલિનિબોધિક છે, કેમકે જ્ઞાન અને જાની કથંચિત્ અલિન છે.

શિષ્ય:—આત્મા અને ક્ષયોપશમ એવો જે અર્થ આલિનિબોધિકશબ્દનો કર્યો છે તેમાં જ્ઞાનની સાથે આત્મા ને ક્ષયોપશમને સમાન અધિકરણતા કેમ થતે ?

ગુરુ:—આત્મા જ્ઞાનનો આશ્રય છે, અને ક્ષયોપશમ એ જ્ઞાનનું કારણ છે, તેથી ઉપચારથી તેમને આલિનિબોધિક કહેવાય છે.

એ પ્રમાણે આલિનિબોધિક જ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ કહીને હવે શ્રુત જ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ કહે છે, આત્માવડે જે સંલગાય તે શ્રુત (આત્માવડે શબ્દ સંલગાય છે, મારે આ વ્યુત્પત્તિ થી શબ્દ તે શ્રુત છે.) એવડે એટલે ક્ષયોપશમવડે સંલગાય મારે તે ક્ષયોપશમ શ્રુત અથવા જે ક્ષયોપશમથી સંલગાય તે શ્રુતનો ક્ષયોપશમ શ્રુત અથવા ક્ષયોપશમ છતે જે સંલગાય તે ક્ષયોપશમ તે શ્રુત અને જે સાંભળે તે શ્રુત (અહીં સાંભળનાર આત્મા છે, મારે-આ વ્યુત્પત્તિથી આત્માને શ્રુત કહ્યો છે.) આ વ્યુત્પત્તિઓમાં શબ્દ-આત્મા-અને ક્ષયોપશમને જુન કહેલ છે તેનું કારણ એ છે કે-શબ્દ શ્રુતજ્ઞાનનું કારણ છે, ક્ષયોપશમ શ્રુતજ્ઞાનનો હેતુ છે, અને આત્મા શ્રુતથી કથંચિત્ અલિન છે, તે મારે ઉપચારથી તેમને શ્રુત કહેલ છે. ૮૧-

હવે અવધિજ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

તેજાવહીયણ તમ્મિ વાડવહાજં તઓડવહી સો ય ।

મજ્ઞાયા જં તોણ દવ્વાઈ ગરોવ્વરં મુણદ ॥ ૮૨ ॥

તેવડે અથવા તે છતે ઇન્દ્રિય અને મનની મદદ શિવાય સાક્ષાત્ આત્માથી જે મારે અર્થ જણાય તેથી-તે અવધિ, તે અવધિ મર્યાદાવ્ય છે, કેમકે તે અવધિજ્ઞાનવડે (આત્મા) દ્રવ્યાદિ પરસ્પર-નિયમિત જાણે છે.

અવ અને ધિ એ વેશબ્દથી અવધિપદ જાણેલ છે. તેમાં અવ, શબ્દ અવ્યય હોવાથી અનેક અર્થ વાચી છે. તેથી જે જ્ઞાનવડે અવ એટલે “ અધઃ અધઃ ” નીચે નીચે વિન્તારથી રૂપી વસ્તુ “ ધીયતે ” એટલે જણાય તે અવધિ, અથવા અવ શબ્દ મર્યાદા

વાચક લેવો એ અર્થઅનુસારે આટલા ક્ષેત્રે આટલાં દ્રવ્ય આટલા કાળ મુઘી જાણનારને જણાય અને આટલો કાલ આટલા દ્રવ્ય જાણનારને જણાય, એમ પરસ્પર નિયમિત મ-
ર્યાદાથી જે જ્ઞાનવડે રૂપી વસ્તુ જણાય તે અવધિ અથવા જે જ્ઞાન છતે આત્માવડે રૂપી
વસ્તુ ઉપર મુજબ સાક્ષાત્ જણાય તે અવધિ. આ જ્ઞાન પૂર્વોક્ત મર્યાદાથી અર્થ જાણવામાં
પ્રવર્તે છે, માટે ઉપચારથી તે જ્ઞાનને જ મર્યાદા કહે છે; કેમકે તે અવધિજ્ઞાન દ્રવ્યાદિ
ઉપર મુજબ અવધિથી એટલે મર્યાદાથી પરસ્પર નિયમિતપણે જાણે છે, એ હકીકત
આગળ “અંગુલમાવલિઆણું” એ ગાથાથી (૬૦૮) સચિસ્તર કહેવાયે. ૮૨.

હવે મનઃપર્યવજ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

પજ્જવણં પજ્જવણં પજ્જાઓ વા મણમ્મિ મણસો વા ।

તસ્સ વ પજ્જાપોદિદ્ધાણં મણપજ્જવં નાણં ॥ ૮૩ ॥

મનને વિષે અથવા મન સંબંધી પર્યવન, પર્યવન, અથવા પર્યાય, અથવા તેના
(મનના) પર્યાય આદિનું જ્ઞાન તે મનઃપર્યવજ્ઞાન. ૮૩.

“અવ” ધાતુ “ગતિ આદિ” અર્થમાં વપરાય છે, તેથી “અવન” નો અર્થ “ગ-
મન”, “વેદન” એમ થાય “પરિ” એટલે સર્વ પ્રકારે, આ પ્રમાણે “પર્યવન” નો
અર્થ સર્વ પ્રકારે પરિચ્છેદન એટલે જાણવું એવો થાય છે. મનને વિષે એટલે ગ્રાહ્ય મ-
નોદ્રવ્યના સમુદાયને વિષે, અથવા ગ્રાહ્ય મન સંબંધી સમસ્ત પ્રકારે જાણવું તેને “મનઃ
પર્યવ” જ્ઞાન કહીએ. “પર્યવન” શબ્દ લઙ્ઘ્ય ત્યારે “અવ” ધાતુ “ગમન,” “વે-
દન” એ અર્થમાં લેવો, અને “પર્યાય” શબ્દ લઙ્ઘ્ય ત્યારે “ઈ” ધાતુ “ગતિ” અ-
ર્થમાં લેવો, અને ઉપર મુજબ અર્થ કરવો.

“મનઃ પર્યવ” જ્ઞાનનો બીજી રીતે અર્થ કરતાં મંથકાર કહે છે કે મનના પર્યાયો,
એટલે ધર્મો તેનું જ્ઞાન તે મનઃપર્યવ જાણવું, જેમકે આ મનુષ્યાદિકે આ વસ્તુ આ પ્ર-
કારે ચિન્તવી છે. આ પ્રકારનું જ્ઞાન તે મનઃપર્યાયજ્ઞાન મનઃપર્યવજ્ઞાન અથવા મનઃ-
પર્યવજ્ઞાન જાણવું. ૮૩.

(મનને વિષે અથવા મનને જાણવું તે અથવા તેના પર્યાયનું જ્ઞાન તે મનઃ પર્યવજ્ઞાન.

મનના પુર્વગણને સમસ્ત પ્રકારે જાણવા; અથવા મન સંબંધી સમસ્ત પ્રકારે જાણવું;
તે મનઃપર્યવજ્ઞાન અથવા મનના પર્યાય વિષયનું જ્ઞાન તે મનઃ પર્યવજ્ઞાન. જેમકે આણું
આ વસ્તુ આવા પ્રકારે ચિન્તવી છે એવું જ્ઞાન તે મનઃપર્યવજ્ઞાન અથવા મનઃ-
પર્યાયજ્ઞાન. ૮૩.)

કેવળજ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

કેવલમેગં સુદ્ધં સગલમસાહારણં અણન્તં ચ ।

પાયં ચ નાણસદ્ધો નામસમાણાહિગરણોડયં ॥ ૮૪ ॥

એક-શુદ્ધ-પરિપૂર્ણ-અસાધારણ-અને અનન્ત એવું જે જ્ઞાન તે કેવળજ્ઞાન. આ પાયે
જ્ઞાનોની વ્યાખ્યામાં સમાવેશ કરતાં જ્ઞાનશબ્દને ધણું કરીને નામની સમાનઅધિકરણતા-
વાળો યોજવાનો છે. ૮૪.

કન્દિયાદિની સહાયતાની અધિક્ષા ન હોવાથી એમવા તે જ્ઞાન છતે મતિઆદિ છા-

અસ્થિતજ્ઞાનનો અભાવ થાય છે તેથી કેવળ એટલે એક તથા સર્વ આવરણરૂપ મળે છે. લોકોના નાશ થાય ત્યારે જ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી કેવળ એટલે શુદ્ધ-નિર્મળ અથવા સર્વ બળવા યોગ્ય પદાર્થોને એકીકાલે ઉત્પન્ન થાય ત્યારથી બળતું હોવાથી કેવળ એટલે પરિપૂર્ણ આ કેવળજ્ઞાન સમાન બીજું કોઈ જ્ઞાન ન હોવાથી કેવળ એટલે અસાધારણ અને અપ્રતિપાતિ એટલે કાલની સ્થિતિની અપેક્ષાએ પણ અન્તરહિત હોવાથી કેવળ એટલે અનન્ત એ અર્થ લેવો અર્થાત્ એક નિર્મલ પરિપૂર્ણ અને અનન્ત એવું જે જ્ઞાન તે કેવલ કહેવાય છે.

શિષ્ય:—પ્રભો ! ભાષ્યકારે આલિનિબોધિક વિગેરે જ્ઞાનવાચક નામોની જ વ્યુત્પત્તિ કહી છે, પણ જ્ઞાનશબ્દ કોઈ જગ્યાએ કેમ કહ્યો નથી ?

ગુરુ:—એ આલિનિબોધિક આદિ જ્ઞાનવાચક નામોની સાથે જ્ઞાન શબ્દ સમાન અવધિકરણથી પ્રાયઃ જોડેલો, અને તે પ્રમાણે દરેક સ્થલે જોડેલ છે. જેમકે આલિનિબોધિક એવું જે જ્ઞાન તે આલિનિબોધિક જ્ઞાન, શ્રુત એવું જે જ્ઞાન વિગેરે, કોઈ સ્થળે જ્ઞાન શબ્દ વ્યધિકરણમાં પણ હોય છે, તેનું ઉદાહરણ મન:પર્યવજ્ઞાનમાં જણાવ્યું છે, કેમકે જે વળતે મનના પર્વવોત્ જ્ઞાન તે મન:પર્યવજ્ઞાન એમ અર્થ કર્યો ત્યારે ત્યાં જ્ઞાનશબ્દ વૈયધિકરણમાં થયો છે બીજે સ્થલે પણ આલિનિબોધિકની વ્યુત્પત્તિમાં વસ્તુઅર્થ કર્યો શ્રુતમાં શબ્દ અર્થ કર્યો અવધિમાં મર્યાદા અર્થ કર્યો ત્યારે ત્યાં ત્યાં પણ વ્યધિકરણમાં જ્ઞાન શબ્દ લેવો પડ્યો છે એમ જ્યાં જેમ થતે ત્યાં તેમ જાણી લેવું. ૮૬.

આ પ્રમાણે અનુક્રમે પાંચે જ્ઞાનોની વ્યુત્પત્તિ શ્રવણ કરીને શિષ્ય પૂછે કે ભગવન્ ! પાંચ જ્ઞાન પૈકી બીજા જ્ઞાનો સૂકીને મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપન્યાસ શરૂઆતમાં આ માટે કર્યો ? તેના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

જં સામિ-કાલ-કારણ-વિસય-પરોસ્વત્તોર્હિ તુછારં ।

ત્વમારે સેસાણિ ચ તેનાઈંપ મડ-મુયારં ॥ ૮૫ ॥

સ્વામિ-કાળ-કારણ-વિષય-અને પરાક્ષપણાથી એ બન્ને જ્ઞાનતુલ્ય છે તેથી તથા તે બે જ્ઞાનો હોય તોજ આડીનાં જ્ઞાનો થાય છે આદે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનોને સર્વજ્ઞાનોની અવધિમાં કહ્યાં છે. ૮૫.

મતિજ્ઞાન એ આલિનિબોધિક જ્ઞાનના સમાન અર્થમાં છે, કેમકે ઉત્પત્તિકી આદિ બોધરૂપ મતિનું એ જ્ઞાનમાં પ્રધાનપણું હોવાથી આલિનિબોધિકજ્ઞાનને મતિજ્ઞાન પણ કહેવાય છે. એ મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનના વ્યાપિ એકજ હોય છે, મિદ્ધાન્તમાં કહ્યું છે કે “ જ્યાં મતિજ્ઞાન ત્યાં શ્રુત જ્ઞાન; અને જ્યાં શ્રુતજ્ઞાન ત્યાં મતિજ્ઞાન હોય છે. ” ઘણા જીવોની અપેક્ષાએ અને એક જીવની અપેક્ષાએ એમ બન્ને પ્રકારે સ્થિતિથી પણ આ બે જ્ઞાન સમાન છે. તેમાં ઘણા જીવોની અપેક્ષાએ સર્વ કાળે મતિ-શ્રુતજ્ઞાન હોય છે, અને એક જીવની અપેક્ષાએ છામક સાગરોપમ અવિક કાળ પર્યન્ત એક જીવને એ બન્ને જ્ઞાનો નિરન્તર હોય છે. એ વાત આગળ આજ અથમાં કહેવાશે. પોતપોતાનાં આવરણનો કથોપગમ તથા હન્દિય અને મનોલક્ષણ કારણ પણ આ ઉભયજ્ઞાનમાં સમાન છે. તથા આ બે જ્ઞાનો સર્વદ્રવ્યાદિને જાણી શક્તાં હોવાથી ઉભયજ્ઞાનને વિષયની પણ સમાનતા છે. વળી હન્દિય અને મનરૂપી પરનિમિત્તવરે થતાં હોવાથી બન્નેને પરાક્ષપણાની પણ તુલ્યતા છે.

શિષ્ય:—જે સ્વામિ આદિથી આ બે જ્ઞાનો પરસ્પર તુલ્ય છે તો તેમનો ઉપન્યાસ કેઈ પણ જગાએ સાથે કરવો બેધએ એટલું થયું પણ સર્વ જ્ઞાનોની આદિમાંજ શામાટે આ બંનેનો ઉપન્યાસ કર્યો ?

ગુરુ:—જે મતિ-શ્રુતજ્ઞાન હોય તોજ બાકીના અવધિઆદિજ્ઞાનોની પ્રાપ્તિ થાય, પણ તે સિવાય ન થાય, એવો કેઈ આત્મા પૂર્વે થયો નથી થતો નથી અને થશે પણ નહિ, કે જે મતિ-શ્રુતજ્ઞાન પામ્યા સિવાય પ્રથમથી જ અવધિઆદિ જ્ઞાનો પામ્યો હોય પામતો હોય કે પામવાનો હોય. પરંતુ મતિશ્રુતજ્ઞાન પામ્યા પછીજ બાકીના અવધિ-આદિજ્ઞાનોની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે કારણથીજ મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન આદિમાં કહ્યાં છે. ૮૬.

શિષ્ય:—ભલે મતિ-શ્રુતનો ઉપન્યાસ મર્થ જાનોની આદિમાં કરે પરંતુ એ બેમાં પણ પ્રથમ મતિ અને પછી શ્રુત એમ કહેવાનું શું કારણ ? એથી વિપરીત એટલે પહેલાં શ્રુતજ્ઞાન કહીને પછી મતિજ્ઞાન શામાટે ન કહી શકાય ? એના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

મહુર્ણ જ્ઞેન સુર્યં તેનાર્દેય મર્દે, વિસિદ્ધો વા ।

મદ્મેઓ ચેવ સુર્ય તો મહસમર્ણતરં મળિયં ॥ ૮૬ ॥

મતિપૂર્વકે શ્રુત કહ્યું છે, તેથી મતિ આદિમાં છે; અથવા શ્રુતજ્ઞાન એ મતિજ્ઞાનનો વિશિષ્ટ ભેદજ છે, તે કારણથી પણ મતિજ્ઞાન પછી શ્રુતજ્ઞાન કહ્યું છે. ૮૬.

મતિજ્ઞાન પહેલું થાય અને પછીજ શ્રુતજ્ઞાન હોય છે એમ તીર્થકર-ગણધરોએ કહ્યું છે; કેમકે અવમહાદિ રૂપ મતિજ્ઞાન થયા સિવાય શ્રુતજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. અથવા શ્રુતજ્ઞાનપણ ધન્દ્રિય-અનિન્દ્રિયનિમિત્તથી થતું હોવાથી મતિજ્ઞાનનો કેઈ વિશિષ્ટ ભેદજ શ્રુતજ્ઞાન છે. આ કારણથી મૂળભૂત મતિજ્ઞાનનો પ્રથમ ઉપન્યાસ કર્યો છે, અને તેના બે-રૂપ શ્રુતજ્ઞાનનો પછી ઉપન્યાસ કર્યો છે. આ સંબંધી આગળ વિસ્તારથી કહેવાશે. ૮૬.
હવે મતિ-શ્રુત પછી અવધિ અને તે પછી મન:પર્યવ કહેવાનું કારણ કહે છે.

કાલ-વિવજ્જય-સામિત્ત-લામસાહમ્મઓઽવહી તત્તો ।

માણસમિત્તો છઠ્ઠમત્તય-વિસય-ભાવાદિસામણ્ણા ॥ ૮૭ ॥

કાળ-વિપર્યય-સ્વામિત્વ-અને લાભનું સાધર્મ્ય હોવાથી મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન પછી અવધિજ્ઞાન કહ્યું છે; તથા છઠ્ઠસ્થ-વિષય-અને ભાવનું સાધર્મ્ય હોવાથી તે અવધિ-જ્ઞાનની પછી મન:પર્યવજ્ઞાન કહ્યું છે. ૮૭.

મતિ-શ્રુતજ્ઞાનની સાથે કાળ-વિપર્યય-સ્વામિત્વ અને લાભનું અવધિજ્ઞાનનું સાધર્મ્ય હોવાથી તે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનની પછી અવધિજ્ઞાન કહ્યું છે. ધણી જીવોની અપેક્ષાએ અને એક જીવની અપેક્ષાએ મતિ-શ્રુતના સ્થિતિકાલ જેટલોજ અવધિજ્ઞાનનો સ્થિતિ કાળ છે, તેથી તે બેઉની સાથે અવધિજ્ઞાનનું કાળસાધર્મ્ય છે. તથા મિથ્યાત્વનો ઉદય થાય ત્યારે પહેલાં સમ્યક્ત્વની વખતે જે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન હોય છે તે મતિઅજ્ઞાન અને શ્રુત-અજ્ઞાનરૂપે વિપર્યય પામે છે, તેમ અવધિજ્ઞાન પણ વિભંગજ્ઞાન રૂપે વિપર્યય પામે છે. તેથી તે બેઉની સાથે અવધિજ્ઞાનનું વિપર્યયથી સાધર્મ્ય છે. અને મતિ-શ્રુત જ્ઞાનનો જે સ્વામિ હોય છે તેજ અવધિજ્ઞાનનો સ્વામિ થાય છે. તેથી સ્વામિ સાધર્મ્ય છે. વળી આ ત્રણ જ્ઞા-નનો લાભ પણ સાથે થાય છે મિથ્યાત્વને દીધે વિભંગજ્ઞાનવાળા દેવઆદિને સમ્યક્ત્વ પામતાં મતિઅજ્ઞાન શ્રુતઅજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન એ ત્રણે મટીને મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાન એ ત્રણે સાથે જ થાય છે, માટે લાભ સાધર્મ્ય છે.

છે, કેમકે ઇન્દ્રિયોને સાક્ષાત્ ધર પર આદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે, ને એ વાત માં કોઈ જાણે પણ છે. આથી મંડા થવાનો સંભવ માનીને તેના સમાધાન માટે આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

उबलद्धा तथाऽऽया तच्चिगमे तदुबलद्धसरणाओ ।

मेढगवक्त्रोवरमे वि तदुबलद्धाऽणुसरिया वा ॥ ૧૨ ॥

ધરના ગોખલાથી જાણેલ અર્થને, શુદ્ધગવાક્ષનો અભાવ છતાં પણ સ્મરણ કરનાર જેમ તે ગોખલાથી જુદોજ હોય છે ને તેનાથી તે જાણેલા પદાર્થો મંભારાય છે તેમ ઇન્દ્રિયોનો અભાવ છતાં પણ ઇન્દ્રિયોથી જાણેલ અર્થનું સ્મરણ થાય છે, માટે ત્યાં પણ ઉપલબ્ધ-જેનારની માફક જાણનાર ભિન્ન છે ને ગોખલાની માફક ઇન્દ્રિયો જાણનાર નથી આત્માજ જાણનાર છે. ૯૨.

કરણરૂપે વ્યાપાર કરતી ઇન્દ્રિયો છે પણ વસ્તુ સ્વરૂપ જાણનાર તો આત્મા છે, ઇન્દ્રિયો નથી. કરણ કે ઇન્દ્રિયોનો અભાવ થાય તો પણ ઇન્દ્રિયોથી ઉપલબ્ધ એવા અર્થોનું સ્મરણ થાય છે. જેમ કરણભૂત એવી શુદ્ધની ખારીમાંથી જાણેલ સ્ત્રી આદિ પદાર્થ શુદ્ધની ખારી બંધ કર્યા પછી પણ તે સ્ત્રીઆદિ પદાર્થને જાણનાર દેવદત્તાદિ હોવાથી તેનું સ્મરણ કરેછે; તેમ અહીં પણ જાણવું. એટલે કે ઇન્દ્રિય નામ પામ્યે છતે અથવા તેના વ્યાપાર બંધ કરે છતે પણ ઇન્દ્રિયોપલબ્ધ અર્થનું જે સ્મરણ કરે છે તે ત્યાં જાતા છે. જેમ શુદ્ધની ખારીમાંથી જાણેલ અર્થને ખારી બંધ થયા પછી પણ દેવદત્તાદિ મંભારે છે તેવીજ રીતે ઇન્દ્રિયોપલબ્ધ અર્થને ઇન્દ્રિયનો અભાવ થયા છતાં પણ આત્મા સભારે છે. માટે અર્થના સ્વરૂપને જાણનાર આત્માજ છે. જો ઇન્દ્રિયો અર્થ સ્વરૂપ જાણનાર હોય તો ઇન્દ્રિયનો અભાવ થયા બાદ એ અર્થનું સ્મરણ કેને થાય? એકે જાણેલા અર્થનું બીજને સ્મરણ થાય એ વાત શુદ્ધિસંગત ન ગણાય, અને જો એમ માનીએ તો અતિપ્રસંગ થાય. માટેજ એમ કહીએ છીએ કે ઇન્દ્રિયોપલબ્ધ અર્થનું ઇન્દ્રિયનો અભાવ થયા બાદ પણ સ્મરણ થાય છે તેથી અર્થને જાણનાર ઇન્દ્રિયો નથી પણ આત્મા છે, અને એજ વાત ગ્રહિત થાય છે. અને આમાં બાધકપણે બીજાઓએ કહિલો અનુભવરૂપ હેતુ તે તો ઉપરોક્ત અનુમાનથી બાધિત હોવાને લીધે ભ્રાન્તિરૂપ છે.

અહીં કોઈ વાદી કહે છે કે—અતઃ ઇન્દ્રિયો જાણે છે એમ કોનું મત્તવ્ય છે? એમ તો એમ કહીએ છીએ કે ઇન્દ્રિય અને મનોનિગિત આત્માને જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રત્યક્ષ છે, કેમકે આત્મા મનસાથે જોરાય છે, મન ઇન્દ્રિય માથે જોરાય છે અને ઇન્દ્રિય અર્થ માથે જોરાય છે. આચાર્યશ્રી કહે છે કે જો એમ છે તો પરનિમિત્તવાળું હોવાથી આ જ્ઞાન અનુમાનની જેટ પગેલ થયું, પ્રત્યક્ષ ક્યાં થયું? જ્ઞાન શૂન્ય ઇન્દ્રિયો જ્ઞાનના નિમિત્તપણાથી સાક્ષાત્ વ્યાપારગતી હોવાથી ઉપચારથી પ્રત્યક્ષતા કહેતા હો તો “ઇન્દ્રિયોપલબ્ધિઃ પ્રત્યક્ષ” અર્થાત્ ઇન્દ્રિયવડે થએલું જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ એવું લક્ષણ અહીં ધરતું

૧ જેઓના મતે ઇન્દ્રિયોથી ચતા જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહેવામા આવે છે તેઓના મતે ક્યારેતુ જ્ઞાન તેમજ મનના વ્યાપાર વિના પણ થતું ચોગિએતુ જ્ઞાન અપ્રમાણુ થશે અને તેઓના જે સાચો જીવ મોક્ષ પુણ્ય પાપ આદિને જાણવાના તે બધા કલ્પિત થશે. કારણકે જીવાદિ પદાર્થો કોણ પણ પ્રમતે દ્રવિયોથી જાણતા નથી.

નથી. કેમકે ઉપલબ્ધિ-જ્ઞાન તો જીવને થાય છે. જો સંવ્યવહારમાત્રવીજ આને પ્રત્યક્ષ કહેતા હો તો અંતે પણ તેમતો માનીએ છીએ. અને હુમણાંજ તેનું પ્રતિપાદન કરીશું.

આ પ્રમાણે ઈન્દ્રિયમનોનિમિત્તક જ્ઞાનની પરોક્ષતા પ્રતિપાદન કરીને અનુમાનના પ્રયોગદ્વારાએ તેજ વાત દઢ કરવાને આચાર્યશ્રી કહે છે—

ઈન્દિય-મળોનિમિત્તં પરોક્ષમિદ મંસયાદિમાવાઓ ।

તત્કારણં પરોક્ષં જહેહ સામાસમણુમાર્ણ ॥ ૧૪ ॥ ૧૩ ॥

ઈન્દ્રિયમનોનિમિત્ત જે જ્ઞાન થાય છે તે સંશયાદિના મદલાવવાનું હોય છે ન તેથી અહીં તે પરોક્ષ છે (પળી) સામાસ અનુમાન અને સત્ય અનુમાનના જેમ (ઈન્દ્રિયો) કારણ હોવાથી પણ પરોક્ષ છે. હૃડ.

ઈન્દ્રિય અને મનના નિમિત્તથી આત્માને જે જ્ઞાન થાય છે તે પરોક્ષ છે. કેમકે તે ઈન્દ્રિય અને મનના નિમિત્તથી સંગય વિપર્યય અનંયવસાય અને નિશ્ચય પણ થાય છે. કારણ કે માલાગ અનુમાન અને સત્ય અનુમાનનું ઈન્દ્રિયો અને મન કારણ છે. જેમકે—જે ઈન્દ્રિય અને મનોનિમિત્ત જ્ઞાન છે તે પરોક્ષ છે, કેમકે તેમાં મંશય-વિપર્યય ને અનંય-વસાય થયા સંભવે છે, ઈન્દ્રિય અને મનોનિમિત્તે થતા અસિદ્ધ-અનેકાન્તિક ને પિરૂદ્ધ એવા અનુમાનાભાસની પેઠે. આ સામાસ અનુમાનનો પ્રયોગ કહ્યો. હવે સત્ય અનુમાનનો પ્રયોગ બતાવે છે. જે ઈન્દ્રિય અને મનને નિમિત્તે જ્ઞાન છે તે પરોક્ષ છે, કેમકે તેમાં પાછલથી નિશ્ચય થવાનો સંભવે છે, ધૂમથી અગ્નિના અનુમાનની પેઠે, જે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે તેમાં મંશય-વિપર્યય-અનંયવસાય કે પછીથી નિશ્ચય અવધિ જ્ઞાનાદિની જેમ સંભવતા નથી. ઉપરોક્ત પરોક્ષ જ્ઞાનને માધ્યનારા ઉભય પ્રયોગને દૃષ્ટાન્તથી વિપરીત પ્રયોગ અને દૃષ્ટાન્ત કહીને ઈષ્ટ સાધ્યની સિદ્ધિ કરી છે. અવધિ આદિ જ્ઞાનોમાં પાછલથી નિશ્ચય થવા રૂપ હેતુ મળવે છે તેથી તે અનેકાન્તિક હોવાથી માધ્યની સિદ્ધિ નહિ થાય એવી જો કોઈ મંકા કરે, તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે એમાં જે નિશ્ચય છે તે જ્ઞાન વિશેષરૂપ નિશ્ચય છે, પરંતુ મકેત-સ્મરણાદિ પૂર્વક નિશ્ચય નથી, અને અંતેતો અહીં જ્ઞાન થયા પછી બીજા કારણથી થતા નિશ્ચયને કહ્યો છે, તેથી સાધ્યની સિદ્ધિમાં ટોપ નથી. હૃડ.

આ પ્રમાણે ઈન્દ્રિય અને મનને નિમિત્તે થતા જ્ઞાનને મામાન્યથી પરોક્ષપણે સિદ્ધ કરીને હવે વિશેષથી બીજા હેતુવડે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનને પરોક્ષપણે સિદ્ધ કરે છે.

હોન્તિ પરોક્ષાઈ મદ-મુયાઈ જીવસ્સ પરનિમિત્તાઓ ।

પુત્રોવલદ્ધસંબંધસરણાઓવા વાણુમાર્ણ વ ॥ ૧૪ ॥

જીવને મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પરનિમિત્તે થાય છે તેથી તે બેઉ પરોક્ષ છે. અથવા પૂર્વોપલબ્ધ સંબંધના સ્મરણથી તે બેઉ જ્ઞાનો થાય છે માટે અનુમાનની પેઠે પરોક્ષ છે. હૃડ.

ગિમ્ય:—ઈન્દ્રિય મનોનિમિત્ત જ્ઞાન પરોક્ષ છે એમ જે કહ્યું છે, તે આગમવિરુદ્ધ જણાય છે, કેમકે આગમમાં કહ્યું છે કે પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારનું છે, એક ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અને બીજું નોઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ. માટે તેનું કેમ સમાધાન થશે ?

ગુરુ:—આગમમાં કહ્યું છે તે સત્ય છે, પરંતુ ત્યાં ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહ્યું છે તે સંવ્યવહારમાત્રવીજ પ્રત્યક્ષ કહ્યું છે, પણ તે બધું ઈન્દ્રિયથી થનાર જ્ઞાન પગમાર્થથી તો પરોક્ષ જ છે. ભાગ્યકાર મહારાજ તે મૂળનો વિષયવિભાગ બતાવતા તેજ પ્રમાણે કહે છે.

एगंतेण परोक्खं लिंगियमोहाइयं च पच्चक्खं ।

इंदिय-मणोभवं जं तं संवचहारपच्चक्खं ॥ ९५ ॥

લેંગિક એટલે અનુમાન જ્ઞાન તે એકાન્તે પરોક્ષ છે, અને અવધિઆદિ ત્રણ જ્ઞાનો એકાન્તે પ્રત્યક્ષ છે. તથા ઇન્દ્રિય-મનોજન્ય જે જ્ઞાન તે સંવ્યવહારમાત્રથીજ પ્રત્યક્ષ છે. ૯૫.

ઈન્દ્રિય અને મન એ બેથી બાહ્ય એવા ધૂમાદિ લિંગબદે અગ્નિઆદિ વિષયનું જે જ્ઞાન આત્માને ઉત્પન્ન થાય છે તે એકાન્તે પરોક્ષ છે. કારણ કે ઇન્દ્રિય-મનને બાહ્ય એવો પદાર્થ આત્માને એકાન્તે પરોક્ષ છે. તથા અવધિ-મનઃપર્યાય ને કેવળ જ્ઞાન એ ત્રણે આત્માને એકાન્ત પ્રત્યક્ષ છે. કારણ કે એ જ્ઞાનોથી બાહ્યલિંગ સિવાય ઇન્દ્રિય અને મનની અપેક્ષા વિના આત્માને વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તેમજ ઇન્દ્રિય-મનોજન્ય જ્ઞાન તે સંવ્યવહાર પ્રત્યક્ષ છે. કેમકે ધૂમાદિ લિંગ સિવાય ઇન્દ્રિય અને મનને વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થવાથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે ઇન્દ્રિય અને મનને પ્રત્યક્ષ હોવાથી લોકવ્યવહારમાત્રની અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે, પરમાર્થથી તો તે પરોક્ષજ છે, કેમકે ઇન્દ્રિય અને મન અજ્ઞાન હોવાથી તેમાં જ્ઞાનનો અભાવ છે. આ પ્રમાણે આ સંવ્યવહારપ્રત્યક્ષતાની અપેક્ષાએજ આગમમાં પણ ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ કહ્યું છે, પરમાર્થથી તો અવધિઆદિ જ્ઞાનો જ પ્રત્યક્ષ કહ્યાં જાયવાં.

અહીં કોઈ એમ કહે કે “ઈન્દ્રિય-મનોજન્ય જ્ઞાન સંવ્યવહારથી પ્રત્યક્ષ છે, પણ પરમાર્થથી નહિ,” એમ ભાષ્યકારે ક્યાંથી જણાવ્યું? સૂત્રમાં એવું કંઈ વિશેષપણે નથી કહ્યું, ત્યાં તો “ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ” એમ મામાન્યથીજ કહ્યું છે. આના ઉત્તરમાં વૃત્તિકાર કહે છે કે-સૂત્રમાં ત્યાં વિશેષ-સ્પષ્ટપણે નથી કહ્યું, પણ બીજે સ્થળે કહ્યું છે કે-પરોક્ષ બે પ્રકારનું છે એક આલિનિબોધિક પરોક્ષ અને બીજું શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ. આલિનિબોધિક અને શ્રુતજ્ઞાન સિવાય બીજું કોઈપણ ઇન્દ્રિય જ્ઞાનજ નથી કે જેને પરમાર્થથી ઇન્દ્રિયમનથી થતાં પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ગણાય. આ પ્રમાણે આચાર્યશ્રીનું કથન શ્રવણ કરીને પુનઃ વાઢી કહે છે કે-જે એમ છે તો જે ધૂમઆદિ લિંગ સિવાય સાક્ષાત્ ઇન્દ્રિય નિમિત્ત જ્ઞાન થાય છે તેને પરમાર્થથી પ્રત્યક્ષ માનો, અને જે ધૂમાદિ લિંગથી અગ્નિઆદિ વિષયનું લેંગિક જ્ઞાન થાય છે તેને પરોક્ષસ્વરૂપ આલિનિબોધિક તથા શ્રુતજ્ઞાન માનો. એમ માનવાથી સિદ્ધાન્તમાં બન્ને સ્થળે જે મતિશ્રુતને પરોક્ષ ગણ્યાં છે તથા ઇન્દ્રિયથી થતા જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહેલું છે તે બન્નેનો નિર્વાદ થશે.

વાઢીનું ઉપરોક્ત કથન માંભણીને આચાર્યશ્રી કહે છે કે તે અચોક્ષ્ય છે, કારણકે દુઃખાદિલિંગથી અગ્નિ આદિ વિષયનું જે લેંગિક જ્ઞાન થાય છે, તેમાં વસ્તુઆદિ જાણવામાં ઇન્દ્રિયના નિમિત્તનોજ અભાવ છે; કેમકે ઇન્દ્રિયા વર્તમાનકાળ ભાવી મોત્ર વસ્તુને મહણ છે, અને લિંગથી તો ત્રિકાળભાવી એવા સાધ્ય વિષયનું અનુમાન થાય છે. વળી લેંગિક એવું વડ્ડ્યાદિનું જ્ઞાન તે માત્ર મનોનિમિત્તવાળું છે, સાક્ષાત્ ઇન્દ્રિય નિમિત્તવાળું નથી, અને મતિ-શ્રુત જ્ઞાન તો સ્પષ્ટપણે ઇન્દ્રિય તથા મન ઉભય નિમિત્તવાળાં છે. આ મંત્રથી વધારે સ્પષ્ટ હમણાંજ આગળ કહીશું. પણ કેવળ મનોનિમિત્ત લેંગિક જ્ઞાનનેજ મતિ-શ્રુતવાળું કેમ કહેવાય? અને વળી ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનને મતિ-શ્રુતથી ભિન્ન માનીએ તો પાંચને બદલે છ જ્ઞાન માનવાં પડે. તેથી ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનને મતિ-શ્રુતની અભ્યન્તર માન્યુંજ શ્રેયસ્કર છે. એમ માનવાથી મતિ-શ્રુત પરમાર્થથી પરોક્ષ હોવાને લીધે ઇન્દ્રિય-

જન્ય જ્ઞાન પણ પરોક્ષજ થયું, અને મનોનિમિત્ત જ્ઞાન પણ અનુમાનની પેઠે પરનિમિત્તવાણું હોવાથી પરોક્ષજ છે. અહીં એમ ન કહેવું કે આગમમાં મનોનિમિત્ત જ્ઞાન થાય તે પરોક્ષ ગણાય એમ કોઈ પણ સ્થળે વિશેષ સ્પષ્ટપણે નથી કહ્યું તો પછી મનથી થનારા જ્ઞાનને પરોક્ષ કહી શકાય નહિ, કારણકે આગમમાં મતિ-શ્રુતજ્ઞાનને સ્પષ્ટ રીતે પરોક્ષ કહ્યું છે, અને મનોનિમિત્ત જ્ઞાન મતિ-શ્રુતમાં અન્તર્ભૂત છે, તેથી હન્દિયજન્ય જ્ઞાનની પેઠે મનોનિમિત્ત જ્ઞાન પણ પરોક્ષજ છે.

એ પ્રમાણે યુક્તિથી આચાર્ય પાસે પરાલ્પ પામવાથી સૂત્રના પદનો બીજો અર્થ કરીને પોતાનો પક્ષ સિદ્ધ કરવાને પુનઃ વાદી કહે છે કે-“હન્દિયપ્રત્યક્ષ અને નોહન્દિયપ્રત્યક્ષ” એ પાઠથી સિદ્ધાન્તમાં મનોનિમિત્તજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહ્યું છે, કારણકે નોહન્દિય એટલે મન, ત્યાં “નો” શબ્દ એકદેશવાચી છે, અને મન હન્દિયના એકદેશમાં છે, માટે તે મનોનિમિત્તપ્રત્યક્ષ એ નોહન્દિયપ્રત્યક્ષ થયું આ પ્રમાણે આગમમાં મનોનિમિત્તજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહ્યું છે, અને તમે તેને પરોક્ષ કેવી રીતે કહો છો ?

આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે કે ભણા માણસ ! આગમના એ સૂત્રના અર્થને બહુવા વિના તું એમ કહે છે. (૧) કારણકે ત્યાં જ્ઞાનના પ્રસંગમાં નોહન્દિયશબ્દમાં “નો” શબ્દનો અર્થ એકદેશવાચી નહિ પણ સર્વનિષેધવાચી સમજવો, તેથી નોહન્દિય એટલે હન્દિયનો સર્વથા અભાવ એવો અર્થ સમજવો, પણ નોહન્દિય એટલે મન એવો અર્થ ન સમજવો. આથી નોહન્દિયપ્રત્યક્ષ એટલે હન્દિયના અભાવથી સાક્ષાત્ આત્માને પ્રત્યક્ષ તે નોહન્દિયપ્રત્યક્ષ કહેવાય. અવધિ-મનઃપર્યાય-અને કેવળજ્ઞાન આત્માને સર્વથા હન્દિય તથા મનના નિમિત્ત વિના થાય છે તેથી નોહન્દિય પ્રત્યક્ષશબ્દથી અવધિઆદિ જ્ઞાનો લેવાં પણ મનથી થતું જ્ઞાન લેવું નહિ, (૨) વળી જો નોહન્દિય એટલે મન એવો અર્થ ત્યાં કરવામાં આવે તો નોહન્દિય નિમિત્ત પ્રત્યક્ષ-મનોનિમિત્ત પ્રત્યક્ષ એવો અર્થ થાય ને તેથી તો અવધિઆદિ જ્ઞાનો મનથી ઉત્પન્ન થનારાં હશે, ને તેમ થવાથી મનઃપર્યાયિએ અપર્યાયિ દેવ-અનુબંધને અવધિજ્ઞાન સંભવે નહિ, કેમકે તે વખતે તેમને મનનો અભાવ હોય છે, આથી એ ત્હારી માન્યતા અયોગ્ય છે, કારણકે “જુગ-મિત્તિ જાણ” હું ‘અયતુ’ છું’ એમ તેઓ-મહાવીર ભગવાન બોલે છે “હયાદિ સિદ્ધાન્તોક્ત પ્રમાણથી દેવોને તથા બીજા પણ અવધિજ્ઞાનવાળાઓને અપર્યાયિ અવસ્થામાં અવધિજ્ઞાન કહેલું છે. (૩) ત્રીજું એ વિરૂદ્ધ થાય કે જો મનોનિમિત્ત જ્ઞાનજ પ્રત્યક્ષ મનવામાં આવે તો સિદ્ધાન્ત પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો સર્વથા અભાવ થાય, કેમકે તેમને મન નથી હોતું. (૪) તથા મનોનિમિત્તજ્ઞાન મનોદ્રવ્યદ્વારાજ થાય છે, તેથી તે પરનિમિત્તવાણું હોવાથી અનુમાનની પેઠે પરોક્ષજ છે, પ્રત્યક્ષ નથી. (૫) જો મનોનિમિત્તજ્ઞાન પરમ-થથી પ્રત્યક્ષ હોય, તો પરોક્ષ તરફી માનેલા મતિ-શ્રુતજ્ઞાનમાં તેનો સમાવેશ ન થાય, અને તેથી મતિજ્ઞાનના અકુલીસ બેદા પણ ન ઘટે, કેમકે મન સંખાથી અવગ્રહાદિ રૂપ જે છે બેદા છે તે તેથી એટલે મતિજ્ઞાનથી બુદ્ધા માનવા પડે. ને તેમને બુદ્ધા માનવાથી પાંચ જ્ઞાનને બદલે છ જ્ઞાન માનવાં પડે. આ રીતે મનોનિમિત્તજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે એમ માનવાથી દોષોની પરપરા પ્રાપ્ત થાય છે. માટે હન્દિય-મનોજન્યજ્ઞાન પરનિમિત્ત

૧. અપ્યતર અને બાહ્ય નિર્દિષ્ટિ તથા ઉપકરણરૂપ હ્યેન્દિય તેમજ લબ્ધિ તથા ઉપયોગરૂપ બા-
વેન્દિયમાં પાનને અંગે બાહ્યનિર્દિષ્ટિ વચ્ચે ન હોવાથી મનને નોહન્દિય કહેવાય છે.

વાણું છે અને મતિ-શ્રુતજ્ઞાનમાં અન્તર્ભૂત થાય છે તેથી તે પરમાર્થથી પરોક્ષજ છે, સંવ્યવહારથી તેને પ્રત્યક્ષ કહી શકાય પણ પરમાર્થથી તો તે પ્રત્યક્ષ કહેવાય નહીં.

એ રીતે પાંચ જ્ઞાનમાં જે પ્રત્યક્ષ છે અને જે પરોક્ષ છે તે કહ્યું, હવે “સ્ત્રાણ-કારણ-વિષય-અને પરોક્ષપણુવડે મતિ-શ્રુતજ્ઞાન સમાન છે.” ઈત્યાદિ પૂર્વે. સીમી ગાથામાં કહ્યું છે, તે પ્રસંગ યાદ કરીને શિષ્ય પૂછે છે કે ભગવન !—

સામિત્તાદિવિસેસામાવાઓ મદ-મુણગયા નામ ।

લક્ષણમેઆદિકયં નાણતં તયવિસેસંચિ ॥ ૧૬ ॥

સ્વામિત્યાદિકમાં વિશેષના અભાવે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનની એકતા થઈ? (ઉત્તરમાં કે) એ રીતે સમાન છતાં પણ તેમાં લક્ષણ-લેદાદિથી તફાવત છે. ૯૬.

શિષ્ય:—ભગવન ! મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનાં સ્વામિ-કાળ-કારણ આદિ સમાન છે, એવાથી તો મતિ-શ્રુતજ્ઞાનની એકતા થાય છે, અને તેમ થવાથી જ્ઞાન પણ પાંચ નહિ વાય, કેમકે ધર્મનો ભેદ હોય તો ધર્મિ-વસ્તુનો ભેદ હોય ને તેથી અહિં ઘટ અને સ્વરૂપની જેમ તે બંનેનો અભેદજ ગણાવેો જાય છે.

આચાર્ય:—સ્વામિ-કાળ કારણ આદિથી મતિ-શ્રુતની એકતા છે, તોપણ લક્ષ્ય-રૂપકારણભાવ આદિથી તેમનો ભેદ છે. જેમ ઘટાકાશ-પરાકાશ આદિમાં સત્ત્વ-અગ્નિ અર્થક્રિયાકારિત્વ આદિ સમાન છે, તે છતાં લક્ષણઆદિના ભેદથી તે સર્વમાં જે તેવીજ રીતે અહીં પણ સમજવું. જે ઘણા ધર્મોથી ભેદ છતાં પણ કેટલાએક ધર્મ-માનતાથી પદાર્થોની એકતા કહીએ તો તો સમુદ્ર વિધિ એકરૂપજ થઈ જાય. જો એવી કઈ વસ્તુ છે કે જે બીજી વસ્તુઓ સાથે કેટલાએક ધર્મવડે પણ સમાન નાં આટો સ્વામિઆદિવડે મતિ-શ્રુત સમાન છતાં પણ લક્ષણ આદિવડે તે બેઉ ભિન્ન છે.

લક્ષણાદિથી ભેદ જણાવવાને સમુદાયિક ગાથા કહે છે.

લક્ષણમેઆ હેઝ્કલભાવઓ મેય-ઈન્દ્રિયવિભાગા ।

વાગ-વત્તર-મૂષ-પરમેઆ મેઓ મદ-મુયાણે ॥ ૧૭ ॥

લક્ષણના ભેદથી હેતુરૂપભાવથી ભેદથી હિન્દ્રિયવિભાગથી તથા વક્ત્ર-શુભ્ર અને અનશ્વર મૂક અમૂકતા ભેદથી મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમાં ભેદ છે-તફાવત છે. ૯૭.

(૧) લક્ષણના ભેદથી મતિ-શ્રુતમાં ભેદ છે. (૨) હેતુરૂપભાવથી ભેદ છે, મતિજ્ઞાન હેતુ-કારણ છે અને શ્રુતજ્ઞાન રૂપ-કાર્ય છે. (૩) અવયવોદિ અકુપાવીસ મતિજ્ઞાન છે અને અક્ષરશ્રુતાદિ ચૌદ અથવા પચાસઆદિ વીસ પ્રકારે શ્રુતજ્ઞાન છે. એમ વિભાગથી બંનેમાં તફાવત છે. (૪) તથા હિન્દ્રિયના વિભાગથી ઉભયમાં તફાવત છે, જ્ઞાન કેવળ ઔરેન્દ્રિયના વિષયવાળું છે અને મતિજ્ઞાન તો બીજી હિન્દ્રિયોના વિષય પણ છે. (૫) વળી મતિજ્ઞાન વક્ત્ર-છાલ સમાન છે અને શ્રુતજ્ઞાન શુભ્ર-દોરડા ૨ છે. જેમ વળીને તૈયાર કરેલી છાલ એ દોરડું કહેવાય છે, તેમ પરોપદેશ-અદિરૂપ વચનથી અંકુશ પામીને વિશિષ્ટ અવસ્થા પામેલું મતિજ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન કહેવાળું દરીકન આગળ વિસ્તારથી ૧૫૪ મી ગાથામાં કહેવાયું. (૬) અક્ષર અક્ષરના ભેદથી પણ મતિ-શ્રુતમાં તફાવત છે. (આ વાગ પણ આગળ

કુંડળાદિ મૃતિપિંડ અને ઘટાદિ એક બીજાના કારણ-કાર્યભાવરૂપે હોવાથી અત્યંત લે-
વાળા નથી તેમ આહી પણ સમજવું.

આ સર્વનો તાત્પર્યાર્થ એ છે કે-અવગ્રહની અપેક્ષાએ અનલિલાપ્ય, તથા કહેલું
કની અપેક્ષાએ સાલિલાપ્ય હોવાથી મતિજ્ઞાન સાલિલાપ્ય અનલિલાપરૂપ અને અશ્રુતા-
નુસારી છે; કેમકે સંકેતકાળે પ્રવર્તેલા શબ્દના અથવા શ્રુતગ્રંથ સંબંધી શબ્દના અનુ-
સાર-અવલંબન વિના વ્યવહારકાળે તે મતિજ્ઞાન પ્રવર્તે છે. અને શ્રુતજ્ઞાન કવળ સાલિ-
લાપ્યજ છે તથા શ્રુતાનુસારીજ છે; કેમકે સંકેતકાળે પ્રવર્તેલા અથવા શ્રુતગ્રંથ સંબંધી
શબ્દરૂપ શ્રુતના અનુસારેજ વ્યવહારકાળે તે શ્રુતજ્ઞાન પ્રવર્તે છે. ૧૦૦

શિષ્ય:—જે ઉપર કહેલા લક્ષણ પ્રમાણે શ્રુતાનુસારી જ્ઞાનનેજ શ્રુતજ્ઞાન કહેવું, એમ
આપ કહેતા હો, તો તેણું શ્રુતજ્ઞાન એકેન્દ્રિયમાં ધરતું નથી; કેમકે મનવિગેરે સામગ્રીના
અભાવે તેઓમાં શ્રુતાનુસારી જ્ઞાન નથી; અને આગમમાં તો કહ્યું છે કે—“વર્ગિદિવા
નિવર્મ દુઃસ્વપ્ના, તંજહા-મદ્યજ્ઞાની ચ સુચક્ષ્ણાણી ચ” इति એટલે એકિન્દ્રિયો નિશ્ચય
બે આગામવાળા છે મતિઅગાની અને શ્રુતઅગાની.” આ આગમવચનથી એકિન્દ્રિયને
શ્રુતજ્ઞાન કહ્યું છે. મારે તમે કહેલું લક્ષણ વ્યાપક નથી.

આચાર્ય:—એકિન્દ્રિયને કારણની વિકલતાથી જો કે શબ્દરૂપ ડબ્બકુત નથી. મુસાદિ
અવસ્થામાં સાધુ આદિની પેઠે. અશબ્દ કારણ અને અશબ્દ કાર્યરૂપ કેવળ શ્રુતાવરણના ક્ષ-
યોપશમરૂપ ભાવશ્રુત તેમને છે, એમ કેવળી લગવતે પોતાના જ્ઞાનમાં જોએલું છે. મુ-
સાદિ અવસ્થામાં સાધુ વિગેરે શબ્દ સાંભળતા નથી અને વિચારતા નથી. છતાં આટલા
ઉપરથીજ તેમને કંઈ શ્રુતજ્ઞાનનો તે વખતે અભાવ આવતા નથી, પરંતુ મુસાદિ અવસ્થા
પછી પ્રગટ થતું ભાવશ્રુતજ્ઞાન જોઈને દુધમાં ધીની પેઠે પૂર્વે પણ તે શ્રુતજ્ઞાન તેમાં લુપ્ત
એવો વ્યવહાર કરાય છે. એજ પ્રમાણે એકેન્દ્રિયને પણ સામગ્રીની વિકલતાથી જો કે
ડબ્બકુતનો અભાવ છે તોપણ આવરણના ક્ષયોપશમરૂપ ભાવશ્રુત છે. ઉદાહરણ તરીકે વક્ત્રી
આદિમાં આહાર-ભય-પરિશ્રદ્ધ-અને નેશુન આદિ સંજાઓ પ્રત્યક્ષ જણાય છે.

શિષ્ય:—આપે કહેલ મુસયનિના દષ્ટાન્તમાં ભાવશ્રુત હોય એમ અને તો નથી જ-
ણાવું. કેમકે-શ્રુતના ઉપયોગથી પરિણત આત્મા સાંભળે છે તે શ્રુત કે જે સંભળાય તે
શ્રુત ?, આ બે વ્યુત્પત્તિમાંથી કઈ વ્યુત્પત્તિથી મુતેલા સાધુને ભાવશ્રુત કહેલો છે ? આ-
માંના પહેલો પક્ષ તો યોગ્ય નથી, કેમકે મુતેલાને શ્રુતનો ઉપયોગ સંભવે નહિ. બીજો
પક્ષ પણ ઠીક નથી, કારણકે મુતેલાને શબ્દ ન હોવાથી તે પક્ષથી પણ શ્રુતજ્ઞાન નહી
કહી શકાય.

આચાર્ય:—તે કહેલી બે વ્યુત્પત્તિઓ સિવાય જે વરે સાંભળે તે શ્રુત, જે ઘડી
સાંભળે તે શ્રુત, અથવા જે છતાં સાંભળે તે શ્રુત; આ વ્યુત્પત્તિઓના આશ્રયથી શ્રુત
એટલે મુતજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ છે; તે ક્ષયોપશમરૂપ શ્રુત મુતેલા યતિને અને એકે-
ન્દ્રિયાદિકને પણ છે, તેથી અમારા કથનમાં કંઈ કાંઈ નથી. ૧૦૧.

શિષ્ય:—મહારાજ ! આપે કહેલા દષ્ટાન્તથી એકેન્દ્રિયને ભાવશ્રુત હોય, એમ જણાઈ
નથી. કારણ કે શબ્દ બોલવાની ઈચ્છાવાળાને પ્રથમ આ અવધમાં આ બાબતજ કંઈ
આપા પ્રકારના ઉપયોગરૂપ જે જ્ઞાન થાય છે તે અને બીજાએ કહેલી ભાષા સાંભળીને
જે જ્ઞાન થાય, તેમકે—“આ મનુષ્યે આમ કહ્યું” એમ બે પ્રકારે ભાવશ્રુત અનુક્રમે ભા-
વાલંબિયવત્તને તથા માનસલંબિયવત્તને હોય છે. એટલે કે “આ સંબંધમાં આ કંઈ”

એવા ઉપયોગરૂપ ભાવશ્રુત ભાષાલઘિવન્તને હોય છે, અને “આ મનુષ્યે આ કથું.” એવા ઉપયોગરૂપ ભાવશ્રુત શ્રોત્રલઘિવન્તને હોય છે, આથી એ સિદ્ધ થયું કે જેને ભાષા તથા શ્રોત્રલઘિ ન હોય તેને ભાવશ્રુત સંભવે નહિ. સુતેલા સાધુને ભાષા તથા શ્રોત્રલઘિ છે તેથી તેને જાણ્યા પછી ધીમને કહેવારૂપ તથા કહેલા શબ્દ સાંભળવારૂપ ભાવશ્રુતનું કાર્ય જણાય છે અને એ ઉપરથીજ સુમાવસ્થામાં પણ તે સાધુને લઘિરૂપે ભાવશ્રુત હવું એમ અવગણ કરાય છે, પરંતુ ભાષા અને શ્રોત્રલઘિ રહિત એકેન્દ્રિયને એવું કેઈ ભાવશ્રુતનું કાર્ય કદી પણ જણાવું નથી. એટલે તેને ભાવશ્રુત છે એમ કેવી રીતે મનાય? ૧૦૨.

આચાર્ય:—“કેવળી સિવાયના સર્વ સંસારી જીવોને દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયનો અભાવ છતાં પણ ન્યૂનાધિક-તરતમ ભાવે કરીને પાંચે લબ્ધી ઇન્દ્રિયના આવરણનો ક્ષયોપશમ હોય છે.” એમ પરમશુનિતું કથન છે. તેથી કરીને જેમ પૃથ્વી આદિ એકેન્દ્રિય જીવોને શ્રોત્ર-ચક્ષુ-ધ્રાણ-ને રસના એ ચાર ઇન્દ્રિયોનો નિર્વૃત્તિ તથા ઉપકરણની અપેક્ષાએ અભાવ છતાં પણ મૂક્ષ-અપ્રગટ લઘિ-ઉપયોગરૂપ શ્રોત્ર આદિ ભાવ ઇન્દ્રિયનું જ્ઞાન હોય છે. (લઘિ ઇન્દ્રિયના આવરણનો ક્ષયોપશમ થવાથી ઉત્પન્ન થએલ અતિસૂક્ષ્મજ્ઞાનશક્તિ તો અર્ધી ઇન્દ્રિયોને અંગે હોય છે.) તેવીજ રીતે દ્રવ્ય ઇન્દ્રિય સમાન દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છતાં પણ ભાવઇન્દ્રિય સમાન ભાવશ્રુત પૃથ્વી આદિ એકેન્દ્રિય જીવોને હોય છે.

એકેન્દ્રિયને શ્રોત્રાદિ દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયનો અભાવ છે તે છતાં તેમને ભાવ ઇન્દ્રિયનું જ્ઞાન કંઈક જણાય છે, વનસ્પતિ વિગેરેમાં તો એવું ચિન્હ સ્પષ્ટ જણાય છે, ઉદાહરણ તરીકે-મુંદર કંકમાંથી નીકળેલ મધુર પચ્ચમ સ્વર સાંભળીને વિરહકાદિ વૃક્ષોમાં તુરતજ પુષ્પ-પક્ષપાદિ ઉત્પન્ન થાય છે, આથી તેઓને શ્રવણેન્દ્રિયજ્ઞાનનું ચિન્હ છે એમ પ્રગટ જણાય છે. મુંદર સ્ત્રીના કમળપત્ર જેવા દીર્ઘ અને શરદ્ગુણના ચંદ્રસમાન ઉજ્જવલ લોચનના કદાક્ષ-વિક્ષેપથી તિલકાદિ વૃક્ષોમાં સ્ત્રીપ્રપણે પુષ્પાદિકની ઉત્પત્તિ થાય છે. આથી તેઓમાં ચક્ષુ-ઇન્દ્રિયના જ્ઞાનનું ચિન્હ સ્પષ્ટ સમગ્રય છે. વિવિધ મુવાસિત વસ્તુઓના સમૂહથી ભિન્નિત એવા નિર્મળ જળના સિંચનથી ચંપકાદિ વૃક્ષોમાં જલદીથી પુષ્પ વિગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. આથી તેઓમાં ધ્રાણેન્દ્રિયના જ્ઞાનનું ચિન્હ જણાય છે. રંભાથી પણ અધિક રૂપવન્તી સુવાન અવસ્થાવાળી પ્રમદાના મુખમાંથી નીકળેલા સ્વચ્છ અને સ્વાદીય મુવાસિત મદિરાના કોળખાના આસ્વાદથી બકુળાદિ વૃક્ષમાં તુરતજ કુસુમાદિ ઉત્પન્ન થાય છે, આથી તેઓમાં રસનેન્દ્રિયના જ્ઞાનનું ચિન્હ જણાય છે. હસ્તિના કુંભસ્થળેના તિરસ્કાર કરે એવા ઉત્તન અને કઠિન સ્તનવાળી તથા અવાજ કરતા મણિકંઠાદિ આભૂષણોથી શોભાયમાન ભામિનીના ભુજલતાના આલિંગનથી કુરંગક વૃક્ષમાં અને પદ્મરાગ મળિના ચૂર્ણ જેવા રક્ત તળીઆવાળા તેણીના પગની પાનીના પ્રહારથી અયોકવૃક્ષાદિમાં સ્ત્રીપ્રપણે પુષ્પ-પક્ષ-પાદિ ઉત્પન્ન થાય છે. આથી તેઓમાં સ્પર્શનેન્દ્રિયના જ્ઞાનનું ચિન્હ છે, એમ જણાય છે. આ પ્રમાણે જેમ એ વૃક્ષોમાં દ્રવ્યેન્દ્રિયનો અભાવ છતાં પણ ભાવેન્દ્રિય જન્યજ્ઞાન ગર્વ-જન પ્રસિદ્ધ છે તેમ દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છતાં પણ એકેન્દ્રિયમાં ભાવશ્રુત હોય છે. વળી વનસ્પતિ આદિને જળ વિગેરેના આહારથી જીવન ચાલે છે, તેથી તેઓને આહાર સંજ્ઞા છે. લગ્નમણી વિગેરે લતાઓ હસ્તાદિકના સ્પર્શથી અવયવો સંકેતે છે, તેથી તેને ભય મંજ્ઞા છે. વિરહ-તિલક-ચંપક કેશર-અગ્રાદિ વૃક્ષોને યેચુન સંજ્ઞા છે. તે ઉપર જણાવી ગયા હીએ. બિલ્વ-પલાશ આદિ વૃક્ષોમાં મૃગીઓ દારી રાખેલા થન ઉપર કે-

લાય છે તેથી તેમને પરિચય સંજ્ઞા છે. આવી સંજ્ઞાઓ તે સર્વને લાવશ્રુત વિના સંભવે નહિ. માટે પાંચ લાવેન્દ્રિયના આવરણનો ક્ષયોપશમ થવાથી દ્રવ્યેન્દ્રિય વિના પણ પાંચ લાવેન્દ્રિયનું જ્ઞાન થાય છે તેની થોડે લાવશ્રુતાવરણનો ક્ષયોપશમ થવાથી દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છતાં પણ એકેન્દ્રિયને લાવશ્રુત હોય છે.

અહીં કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે “ જે શ્રુતાનુસારી વિજ્ઞાન તે શ્રુત. ” આપું શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણ કહું છે, તે વ્યલિચારી થશે; કેમકે શ્રુતાનુસાર સિવાય એકેન્દ્રિયને તમે લાવશ્રુત માન્યું છે. આચાર્યશ્રી કહે છે કે તમારું આ કથન અભિપ્રાય બાધ્યા વિનાનું છે, કારણ કે જે લક્ષણ કહું છે તે શબ્દોદ્દેશ સંહિત વિશિષ્ટ લાવશ્રુતને આશ્રિને કહું છે, અને એકેન્દ્રિયને તો સામાન્ય-અવિશિષ્ટ લાવશ્રુતાવરણના ક્ષયોપશમરૂપજ લાવશ્રુત કહું છે, તેથી શ્રુતાનુસાર વિના પણ લાવશ્રુત થાય, તો તેમાં કંઈ કોપ નથી. ૧૦૩.

શિષ્ય:—ભગવન્! લાપાલખિય અને આત્મલખિય રહિત કાષ્ઠ જેવા પૃથ્વી આદિ એકેન્દ્રિયોને કંઈ પણ સ્પષ્ટ જ્ઞાન જણાયા સિવાય માત્ર વચનના આડઅર્થથી તેઓને ‘ જ્ઞાન છે ’ એમ માનવામાં આવે છે, તો પછી મતિ આદિ પાંચ જ્ઞાનો તેમને છે એમ શા માટે ન માનવું? કારણ કે જેવી રીતે મતિ-શ્રુતજ્ઞાન તેમને સ્પષ્ટ નથી જણાતાં તેવી રીતે પાંચ જ્ઞાનો પણ સ્પષ્ટ નથી જણાતાં.

આચાર્ય:—તેઓને પાંચ જ્ઞાનો નથી, મતિ-શ્રુતજ્ઞ છે. કેમકે અવધિ અને મન:પર્યવ જ્ઞાન તદાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી થાય છે, અને કેવળજ્ઞાન તદાવરણીય કર્મના ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. એકેન્દ્રિયને એ ઉભયનો ક્ષયોપશમ-અને કેવલ જ્ઞાનાર્થવણીયનો ક્ષય એ બંને નથી હોતાં, વળી તેઓનું કાર્ય પણ તેઓમાં નથી જણાતું, તેમજ આગમમાં તેનો નિષેધ કહેલો છે, તેથી તે જ્ઞાનો તેમને હોઈ શકે નહિ.

શિષ્ય:—એ પ્રભાણે તો મતિ-શ્રુતજ્ઞાન પણ એકેન્દ્રિયને ન હોય.

આચાર્ય:—મતિજ્ઞાનાવરણ અને શ્રુતજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ તેમને છે, કેમકે તેનું કાર્ય તેઓને કેમ્બાય છે, અને આગમમાં પણ કહું છે, તેથી મતિ-શ્રુતજ્ઞાન તેઓને છે. ૯૮-થી-૧૦૪.

હવે હેતુ-રૂપ લાવથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ જણાવે છે.

મરુપુર્વં મુપમુત્તં ન મર્મ મુપપુરિયા વિતેસે. ૬૫ ।

પુર્વં પૂરણ-પાલગમ્માઓ જં મર્મ વસ્ત્ ॥ ૧૦૫ ॥

પૂરિજ્ઞ પાવિજ્ઞ દિજ્ઞ વા જં મર્મ નાડમ્મા ॥

પાલિજ્ઞં ચ મરુપ ગરિયં રૂપા પળસેગ્ગા ॥ ૧૦૬ ॥

જાળાગડ્ડાળાણિ ચ મપકાલાઈં જઓ મરુ-મુપાઈં ।

મો ન મુપં મરુપુર્વં મરુપાગે વા મુપડ્ડાળં ॥ ૧૦૭ ॥

રૂપ ઇદિપર-મુપાઈં સમકાલાઈં ન ત્વઓગો સિ ।

મરુપુર્વં મુપવિર પુણ મુમોવઓગો મરુપપ્પનો ॥ ૧૦૮ ॥

સોઝળ જા મઈ મે સા મુયપુન્વત્તિ તેળ ન વિસેસો ।

સા દવ્વમુયપ્પભવા ભાવમુયાઓ મઈ નત્તિય ॥ ૧૦૯ ॥

કજ્જતયા, ન ડ કમસો, કમેળ કો વા મઈ નિવારેદ્ ? ।

જં તત્થાવત્થાણં તુયસ્સ મુત્તોવઓગાઓ ॥ ૧૧૦ ॥

દવ્વમુયં મહપુઠ્ઠં ભાસદ્ જં નાવિચ્છિતિયં કોઈ ।

ભાવમુયસ્સાભાવો પાવદ્ તેસિં ન ય વિસેસો ॥ ૧૧૧ ॥

દવ્વમુયં તુદ્ધીઓ સાઽવિ તઓ જમવિસેસઓ તમ્હા ।

ભાવમુયં મહપુઠ્ઠં દવ્વમુયં લક્કવણં તસ્સ ॥ ૧૧૨ ॥

મુયવિળ્લાણપ્પભવં દવ્વમુયમિયં જઓ વિચ્છિતેડં ।

પુઠ્ઠં પચ્છા ભાસદ્ લવિત્વજ્જદ્ તેળ ભાવમુયં ॥ ૧૧૩ ॥

અવિસેસિયા મદ્ ચ્ચિય સમ્મદ્દિટ્ઠિસ્સ સા મદ્ગ્ગાણં ।

મદ્ગ્ગાણં મિચ્છદ્દિટ્ઠિસ્સ મુયંપિ ઇમેવ ॥ ૧૧૪ ॥

સદ્-ડસદ્વિસેસણાઓ ભવહેઠ્ઠ જદિચ્છિઓવલમ્માઓ ।

નાળફલાભોવાઓ મિચ્છદ્દિટ્ઠિસ્સ અળ્લાણં ॥ ૧૧૫ ॥

મતિપૂર્વકં શ્રુતજ્ઞાન કહ્યું છે, પણ શ્રુતપૂર્વકં મતિજ્ઞાન નહિ; આટલો ભેદ આ બેમાં છે; કેમકે મતિ પૂર્વમાં છે, તે મતિ શ્રુતને પૂરણ કરે છે અને પાલન કરે છે. મતિવડેજ (શ્રુત) પૂરણ કરાય છે, પ્રાપ્ત કરાય છે, અને અપાય છે, પણ મતિ સિવાય નહિ. વળી મહણ કરેલું શ્રુત મતિવડેજ પાલન કરાય છે, તે સિવાય નાશ પામે છે; (શકા) જેથી મતિ-શ્રુતજ્ઞાન અને તે બન્ને અજ્ઞાન પણ સમકાળે થાય છે તેથી શ્રુત મતિપૂર્વકં નથી, એમ નહિ તો મતિજ્ઞાન થયે હતે પણ શ્રુતઅજ્ઞાન માનવું પડશે. (ઉત્તર) અહીં મતિ-શ્રુત સમકાળે ક્યાં છે તે લખિયથી બહુવાં, પણ ઉપયોગથી નહિ. અમે મતિપૂર્વકં શ્રુત કહીએ છીએ તે મતિથી થએલ શ્રુતનો ઉપયોગ છે. (શકા) સાંભળીને જે મતિજ્ઞાન થાય છે તે મતિજ્ઞાન પણ શ્રુતપૂર્વકં છે; તેથી તે બેના પૂર્વપૂર્વપણામાં પરસ્પર ભેદ નથી. (ઉત્તર) તે મતિ દ્રવ્યશ્રુતથી થએલ છે, પણ ભાવશ્રુતથી થએલ તે મતિ નથી. કાર્યરૂપે મતિ નથી થતી, પણ અવગતે થતી મતિનો કોણ નિષેધ કરે છે? કેમકે શ્રુતોપયોગથી અવેલાને મતિમાં અવસ્થાન છે. દ્રવ્યશ્રુત મતિપૂર્વકં છે, કેમકે ચિન્તાવ્યા મિવાય કોઈ બોલતું નથી એમ માનનારાઓને ભાવશ્રુતનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય છે, અને (તેથી ફક્ત મતિજ રહેવાથી ચિન્તાવવાનો) ભેદ નહિ રહે. દ્રવ્યશ્રુત મતિથી થાય છે, અને તે મતિ પણ તે દ્રવ્યશ્રુતથી થાય છે, તેથી તે બેમાં ભેદ નથી; આટલે ભાવશ્રુત મતિપૂર્વકં છે, અને દ્રવ્યશ્રુત તે ભાવશ્રુતનું લક્ષણ છે એમ માનવું ચોચ્ય છે. શ્રુતવિજ્ઞાનથી આ દ્રવ્યશ્રુત થએલું છે, કેમકે પહેલાં વિચારીને પછી બોલે છે, ને તે દ્રવ્યશ્રુતથી ભાવશ્રુત જમાય છે. અવિશેષિત-સામાન્યપણે મતિજ છે, અને સમ્યગ્દષ્ટિની મતિ તે મતિજ્ઞાન તથા મિથ્યાદષ્ટિની મતિ તે મતિઅજ્ઞાન છે. એ પ્રમાણે શ્રુતમાં પણ બહુવું. મન અને અસતના અવિરોધપણથી ભવહેતુપણું ચ-અછોપલ અને જ્ઞાનના કળનો અભાવ લેવાથી મિથ્યાદષ્ટિનું જ્ઞાન અજ્ઞાન છે. ૧૦૫-થી-૧૧૫.

“મતિપૂર્વક શ્રુત છે.” એ વચનથી આગમમાં પહેલાં મતિ અને પછી શ્રુત કહ્યું છે, પણ શ્રુત પૂર્વિકા મતિ એમ કહ્યું નથી. એટલે આ બે જ્ઞાનોમાં ભેદ છે. જો કંઠી મતિ-શ્રુત એક રૂપ હોય તો ઘટ અને ઘટના સ્વરૂપની પેઠે એક બીજાનો પૂર્વ-પશ્ચાદ્ભાવ ઘટે નહિ. પરંતુ અહીં પૂર્વ-પશ્ચાદ્ભાવ છે, તેથી બન્નેમાં ભેદ છે. મતિજ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાનની પહેલાં ઉત્પન્ન થાય છે, તથા શ્રુતને પૂરણ કરે છે અને પાળે છે, તેથી શ્રુત પહેલાં મતિ કહ્યું છે. અહીં પૂર્વશબ્દનો અર્થ કારણ છે. તે કારણ તો કાર્યની પૂર્વજ હોય છે. “સમ્યગ્-જ્ઞાનપૂર્વક સર્વપુરુષાર્થની સિદ્ધિ છે” ઇત્યાદિ સ્થળે પણ એમજ જણાય છે. તેથી મતિજ્ઞાન કારણ છે અને શ્રુતજ્ઞાન તેવું કાર્ય છે. કાર્ય અને કારણનો મૃત્પિંડ તથા ઘટની પેઠે કથયિત્ ભેદ પ્રસિદ્ધ છે. ૧૦૫.

પુનરાવર્તન કરતી વખતે વિચારીને મતિવડેજ શ્રુતને પૂરણ કરાય છે અને પુષ્ટિ પ્રમાણાય છે. મતિવડેજ બીજા પાસેથી શ્રુત મેળવાય છે, અને મતિવડેજ બીજાને અપાય છે (ઉપદેશાય છે.) એ સર્વ મતિ સિવાય નથી બનતું. વળી ગ્રહણ કરેલું શ્રુત પુનરાવર્તન અથવા ચિન્તવન દ્વારાએ મતિજ્ઞાનથીજ સ્થિર કરાય છે, જો મતિનો અભાવ હોય તો તે ગ્રહણ કરેલું પણ નાશ પામે છે (ભૂલી જવાય છે.) વિશિષ્ટપ્રકારની વિચારણા અને ધારણાદિ સિવાય શ્રુતજ્ઞાનના પૂરણાદિ અર્થો સિદ્ધ કરી શકાય નહિ, અને એ વિચારણા વિગેરે મતિજ્ઞાન-રૂપજ છે. તેથી સર્વપ્રકારે મતિજ્ઞાન એ શ્રુતજ્ઞાનનું કારણ છે, અને શ્રુતજ્ઞાન તો તેવું કાર્ય છે. જો ભેદ હોય તોજ કાર્ય-કારણભાવ ઘટે અન્યથા ન ઘટે. આ પ્રમાણે એક બીજા કારણ-કાર્યરૂપ હોવાથી તે મતિ-શ્રુતમાં ભેદ છે. ૧૦૬.

શિષ્ય:-મતિ અને શ્રુત બે પ્રકારના હોય છે (૧) સમ્યગ્દષ્ટિને જ્ઞાનસ્વરૂપ હોય છે, અને (૨) મિથ્યાદષ્ટિને અજ્ઞાનસ્વરૂપ હોય છે. જે વખતે મતિ-શ્રુત અજ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ હોય, તે વખતે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ ન હોય; અને જે વખતે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ હોય તે વખતે મતિ-શ્રુત અજ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ ન હોય. જેથી જ્ઞાન અથવા અજ્ઞાન દ્વુદા સ્વરૂપ છતાં તે મતિ-શ્રુત સમકાળે થાય છે, તેથી શ્રુત મતિપૂર્વક નથી; કારણકે જેમ એકીવખતે ઉત્પન્ન થએલા ગાયના જમણા તથા ડાબા શીંગડાને પૂર્વ-પશ્ચાદ્ભાવ ઘટે નહિ, તેમ એકી-વખતે ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થએલા જ્ઞાન અથવા અજ્ઞાનસ્વરૂપ મતિ-શ્રુતને પૂર્વ-પશ્ચાદ્ભાવ ઘટે નહિ. આ પ્રમાણે પૂર્વપશ્ચાદ્ભાવ માનવો એ ઉત્પન્ન છે, તેમ છતાં તે કદાચ પૂર્વ-પશ્ચાદ્ભાવ માનવોજ હોય તો જે વખતે મતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય તે વખતે જવને શ્રુત અજ્ઞાન માનવું પડશે; કેમકે મતિજ્ઞાનના સમયે તમે શ્રુતજ્ઞાન માનતા નથી. તેથી મતિજ્ઞાન થયા બાદ ત્યાંસુધી શ્રુતજ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી શ્રુતઅજ્ઞાન માનવું પડે. પણ એ પ્રમાણે માનવું તે આગમવિરૂદ્ધ છે, કેમકે જ્ઞાન અને અજ્ઞાનની અવસ્થિતિ સમકાળે આગમમાં ક્યાંઈ પણ માની નથી. જ્ઞાન સમ્યગ્દષ્ટિને હોય છે અને અજ્ઞાન મિથ્યા-દષ્ટિને હોય છે. ૧૦૭.

આચાર્ય:-ઉપદેશ તમારું કથન શુદ્ધિના જાગૃતિ વિનાનું અને અભિપ્રાય વાળા વિનાનું છે, કેમકે-તદાવસ્થીયકર્મના ક્ષયોપશમ મતિ-શ્રુત જ્ઞાન અથવા અજ્ઞાન લબ્ધિથી અને ઉપશોગથી એમ બે રીતે થાય છે. અહીં જે સમકાળે મતિ-શ્રુત થાય છે તે લબ્ધિથી થાય છે, ઉપશોગ-થી નહિ. ખરે જ્ઞાનનો ઉપશોગ તો કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનની પેઠે તેવા પ્રકારના સ્વભાવથી

૧ એટલે જ્ઞાનાવસ્થા કર્મના ક્ષયોપશમ અગત્યપે વર્તેલા દોષ તે વખતે ને ક્ષયોપશમ જ્ઞાનપે ન થવને, ને જે વખતે તે ક્ષયોપશમ જનરૂપે વર્તેલા દોષ તે વખતે આત્મરૂપે ન વર્તે.

અનુક્રમે વર્તે છે. (પહેલાં મતિજ્ઞાનનો ઉપયોગ અને પછી શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપયોગ થાય છે). અહીં કોઈને એવી શંકા થાય કે મતિપૂર્વક શ્રુત કહ્યું છે તે લબ્ધિની અપેક્ષાએ કહ્યું હશે. તો તેમ નથી. એ વચન લબ્ધિની અપેક્ષાએ નથી કહ્યું. અહીં જે મતિપૂર્વક શ્રુત કહ્યું છે તે તો મતિથી થએલ શ્રુતનો ઉપયોગ કહ્યો છે. શ્રુતોપયોગ એટલે વિશિષ્ટ અન્તર્જલ્પા-કારવાળું શ્રુતાનુસારી જ્ઞાન, તેવું જ્ઞાન અવગ્રહ-છેલ્લું આદિ સિવાય અકરમાત નથી થતું. અને જે અવગ્રહાદિ છે તે મતિરૂપજ છે, તેથી મતિપૂર્વક શ્રુત છે એમ કહેવામાં કંઈ વિરોધ નથી. ૧૦૮.

શિષ્ય:—બીજાથી શબ્દ સાંભળીને જે મતિ થાય છે તે મતિજ્ઞાન શ્રુતપૂર્વકજ થાય છે એમ માનવું; કેમકે શબ્દને આપે શ્રુતરૂપ કહેલ છે અને એ શબ્દથી મતિ ઉત્પન્ન થાય છે એમ તો આપ કહ્યો છો. આથી અન્યોઅન્ય એક બીજામાં પૂર્વભાવી અને પશ્ચાદ્ભાવી એવો મતિ-શ્રુતનો ભેદ ન રહે, જ્યારે એવો ભેદ ન રહે ત્યારે પૂર્વે ૧૦૫ મી ગાથામાં જે કહ્યું કે—“મતિ શ્રુતપૂર્વક નથી” એ અધોઅધ કહ્યું.

આચાર્ય:—બીજાથી શબ્દ સાંભળીને જે મતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુત-માત્રથીજ થાય છે, એ વાતની કોઈ ના કહી શકે તેમ નથી, પરંતુ અમે તો એમ કહીએ છીએ કે ભાવશ્રુતથી મતિ નથી થતી, દ્રવ્યશ્રુતપૂર્વક મતિ થાય એમાં કંઈ કાપ નથી. ૧૦૯.

શિષ્ય:—તો પછી શું ભાવશ્રુત પછી મતિ સર્વથા નથીજ થતી ?

આચાર્ય:—ભાવશ્રુતથી કાર્યપણે મતિ નથી થતી, પરંતુ ક્રમશઃ થાય છે, જે ક્રમશઃ મતિ ન થતી હોય તો છેક મરણ પર્યન્ત કેવળ શ્રુતનોજ ઉપયોગ થઈ રહે. માટે અનુક્રમે થતી મતિનો કોઈ નિષેધ નથી કરતું. મતિવડે શ્રુતોપયોગ થાય છે, અને શ્રુતોપયોગ ઉપ-રમ-વિરામ થયા બાદ સ્વકારણના સમૂહથી નિરન્તર પ્રવર્તતી યુગ્મ મતિ થાય છે. તેવીજ રીતે ફરી શ્રુત થાય છે, અને ફરી તેવીજ રીતે મતિ થાય છે. આ પ્રમાણે અનુક્રમે થતી મતિનો અમે નિષેધ નથી કરતા; કેમકે શ્રુતોપયોગથી અવેલાને મતિમાં સ્થિતિ હોય છે. આ બાબત સ્પષ્ટ સમજવાને એક ઉદાહરણ લઈએ, જેમકે—સામાન્ય સુવર્ણથી સ્વવિશેષ-રૂપ કંકણ-વીંટી આદિ થાય છે. તેથી તે કંકણાદિને સુવર્ણના કાર્યરૂપે કહેવાય છે. પણ સુવર્ણ તે કંકણાદિથી નથી થતું. તેથી તેના કાર્યરૂપે નથી કહેવાતું, કેમકે તે તો બીજા કારણોથી થાય છે. જ્યારે કંકણાદિવિશેષના ઉપરમ થાય ત્યારે તેને સુવર્ણરૂપ થતું નિ-વારી શકાય નહિ; તેવીજ રીતે સામાન્યમતિવડે સ્વવિશેષરૂપ શ્રુતોપયોગ થાય છે. માટે શ્રુતોપયોગ મતિવડે કાર્ય કહેવાય છે, પણ મતિજ્ઞાન શ્રુતોપયોગ જન્ય નથી માટે મતિ શ્રુ-તનું કાર્ય કહેવાતું નથી. કેમકે તે મતિ બીજા કારણોથી થાય છે. જ્યારે મતિના વિશેષ-રૂપ શ્રુતોપયોગ ઉપરમ થાય ત્યારે અનુક્રમે આવેલું મતિરૂપ અવસ્થાન નિવારી શકાયજ નહિ. જો એમ ન હોય તો મરણપર્યન્ત શ્રુતોપયોગજ બની રહે. ૧૧૦.

“મતિપૂર્વક શ્રુત છે.” એવા સિદ્ધાન્તના વચનનો કેટલાએક એવો અર્થ કરે છે કે-શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુત છે તે મતિપૂર્વક છે, ભાવશ્રુત મતિપૂર્વક નથી. કેમકે વિચાર્યા સિવાય અથવા ચિન્તિત્વા સિવાય બોલાતું નથી, તેમાં જે ચિન્તિત જ્ઞાન છે તે મતિજ છે, માટે મતિપૂર્વક દ્રવ્યશ્રુત છે.

આચાર્યશ્રી કહે છે કે ઉપર મુજબ અર્થ કરનારાઓની માન્યતા અધોઅધ છે, કેમકે એથી તો ભાવશ્રુતનો સર્વથા અભાવ પ્રાપ્ત થશે. બોલનારાના ચિન્તિત જ્ઞાનને તેઓએ

અને મિથ્યાદૃષ્ટિની મતિ (હોય ત્યારે) તે મતિઅજ્ઞાન છે, એજ પ્રમાણે અવિશેષિતશ્રુત તે શ્રુતજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાન છે; પણ વિશેષિતશ્રુત (ન્યારે) સમ્યગ્દૃષ્ટિનું શ્રુત (હોય ત્યારે) શ્રુતજ્ઞાન અને મિથ્યાદૃષ્ટિનું શ્રુત (હોય ત્યારે) શ્રુતઅજ્ઞાન છે.” એટલે કે-સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને મિથ્યાદૃષ્ટિના સબંધ સિવાય સામાન્યપણે મતિશબ્દવડે મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાન બન્ને કહી શકાય; પરંતુ “સમ્યગ્દૃષ્ટિની મતિ” એવા વિશેષિતમતિશબ્દથી મતિજ્ઞાનજ કહેવાય, અને “મિથ્યાદૃષ્ટિની મતિ” એવા વિશેષિતમતિશબ્દથી મતિઅજ્ઞાનજ કહેવાય. આજ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાનમાં પણ સમજવું.

ભાષ્યકાર મહારાજ પણ એ સૂત્રાનુસારજ કહે છે. તેઓશ્રી કહે છે કે-સમ્યગ્દૃષ્ટિ યા મિથ્યાદૃષ્ટિભાવના વિશેષપણા સિવાય અવિશેષિત મતિજ કહેવાય, પણ મતિજ્ઞાન કે મતિઅજ્ઞાન એવો નિર્ધાર ન કહેવાય; કેમકે સામાન્યરૂપ મતિમાં ઉભય-જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ વિશેષનો સમાવેશ થઈ જાય છે. પરંતુ ન્યારે “સમ્યગ્દૃષ્ટિની મતિ” એમ કહીએ ત્યારે તે મતિજ્ઞાન કહેવાય, અને “મિથ્યાદૃષ્ટિની મતિ” એમ કહીએ ત્યારે તે મતિઅજ્ઞાન કહેવાય, આજ પ્રમાણે અવિશેષિત-સામાન્યપણે શ્રુત તે શ્રુતજ કહેવાય, પરંતુ ન્યારે “સમ્યગ્દૃષ્ટિનું શ્રુત” એમ કહીએ ત્યારે શ્રુતજ્ઞાન, અને “મિથ્યાદૃષ્ટિનું શ્રુત” એમ કહીએ ત્યારે શ્રુતઅજ્ઞાન કહેવાય. કારણ કે સમ્યગ્દૃષ્ટિનો સર્વ બોધ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, અને મિથ્યાદૃષ્ટિનો બોધ સર્વ અજ્ઞાનસ્વરૂપ છે. ૧૧૪

શિષ્ય:—જેમ મતિ-શ્રુતવડે સમ્યગ્દૃષ્ટિ ઘટાદિ અર્થ જાણે છે અને કહે છે તેવીજ રીતે મિથ્યાદૃષ્ટિ પણ ઘટાદિ પદાર્થ જાણે છે અને કહે છે તો પછી મિથ્યાદૃષ્ટિના સર્વબોધને અજ્ઞાનસ્વરૂપ શાથી કહો છો ?

આચાર્ય:—મિથ્યાદૃષ્ટિના બોધને વ્યવહારથીજ જ્ઞાન કહું છે, અન્યથા નિશ્ચયથી તો તેઓને અજ્ઞાનજ હોય, હેતુ એકે-તેઓ સત્ અને અસતમાં ભેદ પણ ભેદ માનતાં નથી, જેમકે-મિથ્યાદૃષ્ટિ સત્, પ્રમેયત્વ, અને મૂર્તત્વ આદિ ધાંભલો, કેળ, અને કમળ આદિ પદના ભેદક ધર્મો ધરમાં વિદ્યમાન છતાં તેને અજ્ઞતાંપણે માનીને ‘સર્વથા આ ઘડોજ છે’ એવો નિશ્ચય માને છે, આથી એ થયું કે-ધરમાં પદના સત્વ પ્રમેયત્વ આદિ ધર્મો હોવા છતાં તે ધર્મો નથી એવું માન્યું; કારણ કે એમ જો ન માન્યું હોય તો ધરમાં સત્વ પ્રમેયત્વ આદિ ધર્મવડે પદ આદિનો સફલાવ છતાં ‘સર્વથા આ ઘડોજ છે’ એવો નિશ્ચય કેમ અને ? “આ કંથ ચિત્ ધર છે” એવું જો અવધારણ કરવામાં આવે તો અનંતકાન્તવાદ અગીકાર કરવાથી સમ્યગ્દૃષ્ટિપણાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. વળી પદ-પુદ-નદ-શકટાદિક ધરને વિશે નહીં છતાં પણ છતાં પણ અગીકાર કરે છે. કારણ કે તેઓ “સર્વ પ્રકારે ઘડો છેજ” આણુ અવધારણ કરે છે. “કંથ ચિત્ ઘડો છે” એવું અવધારણ જો કરે તો સ્યાદ્વાદનો આશ્રય કરવાથી સમ્યગ્દૃષ્ટિપણાની પ્રાપ્તિ થાય. આ પ્રમાણે સત્-અસત એટલે વિદ્યમાન ને અવિદ્યમાનના ભેદ સિવાય ઉન્મત્તના જેવો મિથ્યાદૃષ્ટિનો બોધ અજ્ઞાન સ્વરૂપ છે. વળી તેઓનું જ્ઞાન વિપરીત હોવાથી ભવહેતુ છે અને તેથી તે અજ્ઞાનસ્વરૂપ છે. તેમજ તેઓનું જ્ઞાન પશુવંદ વિગેરેના હેતુભૂત હોવાથી અજ્ઞાન સ્વરૂપ છે. (યજ્ઞમાં) પશુવંદ કરવો, તલ વિગેરેના હોમ કરવો, જળમાં પેશીને સ્નાન કરવું, ઇત્યાદિ સસારના હેતુઓમાં મિથ્યાત્વી-એને મોક્ષહેતુપણાની બુદ્ધિ હોય છે, અને કયા-ઉપશમ-બ્રહ્મચર્ય-આક્રિયન-વિગેરે મોક્ષના હેતુઓમાં સસારના હેતુની બુદ્ધિ હોય છે. આ રીતે તેઓને સ્વચ્છ જ્ઞાન હોવાથી તે અજ્ઞાનસ્વરૂપ છે, વળી વિરતિરૂપ જ્ઞાનના ફળનો અભાવ હોવાથી તેમનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાન જ છે. ૧૦૫-થી ૧૧૫.

હવે લેદાની સખ્યાવડે મતિ-શ્રુતમાં લેદ જણાવે છે.

મેયકય વ વિસેસણમદ્ધાવીસદ્વિહગમેયાઈં ।

ઈંદિયવિભાગઓ વા મદ્-સુયમેઓ જઓડમિહિય ॥ ૧૧૬ ॥

અવમહાદિલેદે અઢાવીસ પ્રકારે મતિજ્ઞાન છે અને અગપ્રવિધાદિ ચૌદ અથવા પચાસાદિ વીસ પ્રકારે શ્રુતજ્ઞાન છે. (આ રીતે ઉભય જ્ઞાનમાં લેદકૃત તદાવત છે.) તથા ઇન્દ્રિયના વિભાગથી પણ મતિ-શ્રુતમાં લેદ છે. (તે અખધે પૂર્વમાં કહ્યું છે.) ૧૧૬.

હવે ઇન્દ્રિયના વિભાગથી મતિ-શ્રુતના લેદ જણાવે છે.

સોઈંદિઓવલ્લ્હી હોઈ મુયં સેસયં તુ મહનાળં ।

મોત્તૂળં દ્વમુયં અક્તરલંબો ય સેસેસુ ॥ ૧૧૭ ॥

સોજ્વલ્લ્હી જઈ મુયં ન નામ સોજ્ગગહાદઓ બુદ્ધી ।

અહ બુદ્ધી તો ન મુયં અહોમય સંકુરો નામ ॥ ૧૧૮ ॥

કેઈં વેન્તસસ મુયં સહો મુળઓ મદ્ ત્તિ, તં ન મવે ।

જં સવો ધિય સહો દ્વમુયં ત્સસ કો મેઓ ? ॥ ૧૧૯ ॥

કિંવા નાળેડહિગ્ગ સહેળં જઈ ય સદ્વિનાળં ।

મહિયં તો કો મેઓ મળઓ મુળઓ વ જો ત્સસ ? ॥ ૧૨૦ ॥

મળઓ મુળઓ વ મુયં તં જમિહ મુયાણુસારિ વિણ્ણાળં ।

દોળંપિ મુયારંયં જં વિનાળં તયં બુદ્ધી ॥ ૧૨૧ ॥

ઐત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ તે શ્રુત છે અને બાકીનું મતિજ્ઞાન છે. તથા દ્રવ્યશ્રુત સિવાય જોપ ઇન્દ્રિયોમાં અક્ષરોપલભ (તે પણ) શ્રુત છે. (૧૧૬) જે ઐત્રોપલબ્ધિ તે શ્રુત (કહેજો) તેા ઐત્રના અવમહાદિલેદો મતિજ્ઞાન નહિ થાય, અને મતિજ્ઞાન કહેજો તેા શ્રુત નહિ થાય, જે ઉભય કહેજો તેા સંકીર્ણતા થને. (ઉત્તર) કેટલાએક લોકો વજાને શ્રુત અને શબ્દ સાંભળનારાને મતિ એમ કહે છે, પરંતુ તે બગબગ નથી, કેમકે સર્વને શબ્દ તેા દ્રવ્યશ્રુત છે. તેમાં જો લેદ છે ? અથવા અહીં જ્ઞાનનો અધિનર છતાં શબ્દ માથે જુ (પ્રયોજન) છે ? જે શબ્દથી વિજ્ઞાન મહજ કરવામાં આવે તેા તેનો (જ્ઞાનનો) વજા અને ઐત્રતાને જો ભેદ થયો ? (વસ્તુતઃ) અહીં જે શ્રુતાનુસારી વિજ્ઞાન છે તે ઐત્રતાને તથા વજાને શ્રુતજ્ઞાન છે, અને શ્રુતરહિત જે વિજ્ઞાન તે ઉભયને મતિજ્ઞાન છે. ૧૧૭-થી-૧૨૧.

(૧) ઐત્રેન્દ્રિયવડે ઉપલબ્ધિ તે ઐત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ. (૨) અથવા ઐત્રેન્દ્રિયની ઉપલબ્ધિ તે ઐત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ. (૩) અથવા ઐત્રેન્દ્રિયવડે જેની ઉપલબ્ધિ (જ્ઞાન) થાય તે ઐત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ. આ ત્રણ વિમલમાંથી પહેલા બે વિમલમાં ઐત્રેન્દ્રિય ઉપલબ્ધિની ઐત્રેન્દ્રિયદ્વારા શબ્દાદ્યેષ્ય સહિત ઉપલબ્ધિરૂપ ભાવશ્રુત કહ્યું, અને ત્રીજા વિમલમાં-ભાવશ્રુતોપલબ્ધિમાં ઉપયોગરહિત બોલનારાને દ્રવ્યશ્રુત કહ્યું, અને ઉપયોગસહિત ભાવનાગને દ્રવ્ય તથા ભાવ ઉભયશ્રુત નાજુરું. તાત્પર્ય એ છે કે-ઐત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિન શ્રુત છે. આ મધ્યુ વાક્ય વ્યવચેદ ફળવાળું દોષાથી નિશ્ચયાર્થ છે. જેમકે—“ એત મત્ત

ધરજ છે ” આ વાક્યથી ચૈત્ર નામની વ્યક્તિમાં ધતુર્ધરતાના અસંબંધનો વ્યવસ્થે કયો છે. એટલે ચૈત્ર ધતુર્ધર નથી એમ નહિ પણ ધતુર્ધરજ છે. તેવીજ રીતે શ્રુતજ્ઞાન પણ ઓત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિવાળું છે (ઓત્રેન્દ્રિયના વિષયવાળું છે) પરંતુ ઓત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ તે શ્રુતજ છે એમ નહિ; કેમકે જેમ ધતુર્ધર ચૈત્ર છે અને બીજા પણ છે, તેમ ઓત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ તો શ્રુત પણ હોય અને મતિ પણ હોય છે. અવગહ-ઈહાદિરૂપ ઓત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી મતિ થાય છે અને શ્રુતાનુસારી ઓત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી શ્રુત થાય છે, જો કદી ઓત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિને શ્રુતજ માનવામાં આવે તો ઓત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી મતિજ્ઞાન સર્વથા થાયજ નહિ; પણ તેનાથી (ઓત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી) મતિ પણ થાય છે.

ઓત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ સિવાય ચક્ષુ આદિ ચાર ઇન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપ જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન છે. માત્ર ચક્ષુઆદિ ચાર ઇન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપ જ્ઞાન તેજ મતિજ્ઞાન છે એમ નહિ પરંતુ અવગહ-ઈહાદિરૂપ ઓત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ પણ મતિજ્ઞાન છે, તેમાં પણ પુસ્તકાદિમાં લખેલું જે દ્રવ્યશ્રુત તે સિવાયનું સર્વ મતિજ્ઞાન છે; કેમકે પુસ્તકાદિમાં લખેલું હોય તે સર્વ મતિજ્ઞાન નથી, કેમકે પુસ્તકાદિમાં લખેલું હોય તે સર્વ શબ્દની ષેઠે ભાવશ્રુતનું કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુતજ છે.

આ સર્વ વિવેચનથી એ સિદ્ધ થયું કે-કેવળ ઓત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપજ શ્રુત છે, એમ નહિ, પરંતુ શેષ ચક્ષુ આદિ ચાર ઇન્દ્રિયોમાં શ્રુતાનુસારી સાક્ષિભાવ વિજ્ઞાનરૂપ જે અક્ષર લાલ થાય તે પણ શ્રુત છે. વળી માત્ર અક્ષર લાલ થાય એટલાથીજ ત્રિ શ્રુત ન કહેવાય, કેમકે અક્ષર લાલ તો ઈહા-અપાયાત્મક મતિજ્ઞાનમાં પણ થાય છે. તેથી શ્રુતાનુસારી સાક્ષિભાવ વિજ્ઞાનરૂપ અક્ષર લાલ તે શ્રુતજ્ઞાન જણવું.

શિષ્ય:—ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયોથી થએલા અક્ષરલાલને પણ શ્રુત કહેવાય તો પછી “ ઓત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ શ્રુત છે ” એવું અવધારણુ ઘટી શકતું નથી, કેમકે-શેષેન્દ્રિયોપલબ્ધિને પણ આપ શ્રુતપણે કહો છો.

આચાર્ય:—શેષેન્દ્રિયથી થએલ અક્ષરલાલ પણ ઓત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપજ છે, કારણ કે-એમાં જે અક્ષર લાલ માન્યો છે તે શ્રુતાનુસારી સાક્ષિભાવ જ્ઞાનરૂપ માન્યો છે, અને એવાજ પ્રકારની ઓત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિને શ્રુત કહેલ છે. માટે શેષેન્દ્રિયદ્વારાએ ઉત્પન્ન થએલું જે સાક્ષિભાવ વિજ્ઞાન તે શોભતાવડે ઓત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ માનવી, કેમકે સર્વ સાક્ષિભાવ ઓત્રેન્દ્રિયને મહણુ યોગ્ય છે.

શિષ્ય:—“ ઓત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુત છે, અને શેષેન્દ્રિયોમાં પણ જે અક્ષરલાલ તે શ્રુતરૂપ છે. ” આ ઉભય કથનથી શ્રુતજ્ઞાન સર્વેન્દ્રિયના નિમિત્તવાળું થયું. વળી “ શેષેન્દ્રિયનો ઉપલબ્ધિ તે મતિજ્ઞાન અને તુશબ્દથી ઓત્રેન્દ્રિયના અવગહાદિ પણ મતિજ્ઞાન ” આ ઉભયકથનથી મતિજ્ઞાન પણ સર્વેન્દ્રિયના નિમિત્તવાળું થયું. આ પ્રમાણે બન્ને જ્ઞાનમાં સર્વેન્દ્રિયોની કારણતા સમાન હોવાથી આજે ઇન્દ્રિયના વિલાગથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ કહેવાને આરંભ કર્યો તે સિદ્ધ થતો નથી.

આચાર્ય:—શેષેન્દ્રિયદ્વારાએ થએલા અક્ષર લાલ સાક્ષિભાવોપાત્મક હોવાથી ઓત્રેન્દ્રિયને મહણુ યોગ્યજ છે, તેથી ખરી રીતે કોતાં અક્ષરલાલ તે શેષેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ્ઞાન છે; એમ છે તો પરમાર્થથી ઓત્રેન્દ્રિયના વિષયવાળું સર્વ શ્રુત છે, મતિજ્ઞાન તો ઓત્રેન્દ્રિયના વિષયવાળું તેમજ બીજી ઇન્દ્રિયોના વિષયવાળું પણ છે. આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયના વિલાગથી મતિ-શ્રુતનો

ભેદ માનતાં કંઈ હાની નથી. પૂર્વગત ગાથાનો આ મક્ષેપ અથ છે, વિસ્તૃત અર્થ આગલ લાખ્યકાર મહારાજ પોતેજ કહે છે. ૧૧૭.

અહીં “ શ્રોત્રોપલબ્ધિઞ્ચ શ્રુત છે ” એ અવધારણનો અર્થ જાણ્યામિવાય “ શ્રોત્રોપ-લબ્ધિઞ્ચ શ્રુતઞ્ચ છે ” એવો શ્રુતનો અર્થ મમનને શિષ્ય પૂછે છે કે-જો શ્રોત્રોપલબ્ધિશ્રુતજ છે, તો શ્રોત્રેન્દ્રિયથી થએલ અવગ્રહ હજી વિગેરે મતિજ્ઞાન નહિ કહેવાય, કેમકે સર્વ શ્રોત્રોપલબ્ધિને શ્રુત માનેલ છે. શ્રોત્રના અવગ્રહાદિ ભેદો મતિજ્ઞાન ન થાય તો શુ હાની છે? એમ કહેવામાં આવે તો તે મતિજ્ઞાનના અકુલીસભેદ કેવી રીતે થશે? અકુલીમ ભેદની મજ્યામાં વાંધો આવશે એવા ભયથી શ્રોત્રના અવગ્રહાદિને મતિજ્ઞાન માનવામાં આવે તો બધી શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુતજ્ઞાન નહિ થાય, અને “ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુતજ છે ” એ વચન શુદ્ધિ સંગત નહિ થાય. એ બન્ને દોષ ફર ફરવાને તે અવગ્રહાદિને મતિ અને શ્રુત બન્ને જ્ઞાન તરીકે કહેવામાં આવે તો મતિ-શ્રુત એકત્ર થઈ જવાથી ઉલ્લયનો અભેદ થશે, (એટલે જે મતિ તેજ શ્રુત અને જે શ્રુત તેજ મતિ) અને આપ તો એનો ભેદ કહેવાને ઉદ્યત થયાછો. આતો એવું થયું કે ગાનિતને માટે યાન કર્યો, અને ઉલટો એ યાનથી ગાનિતને બદલે ઉપદ્રવ થયો. ૧૧૮.

આચાર્ય:—લાઇ! તુ કહેછે તેમ ઉલ્લયનો અભેદ નથી, પણ ભેદ છે, તે મમનવ-વાને હું મત્ય હકીકત કહું છું; પરંતુ તે પહેલાં તારી શકાના મમાધાન માટે બીજાઓ જે કહેછે તેની મત્યામત્યતાની તુલના કરી જો.

કેરલાએક એમ કહેછે કે-શ્રોત્રેન્દ્રિયવડે જેની ઉપલબ્ધિ તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ, એ પ્રમાણે બહુવીહિમમામથી અર્થ કરતાં ગણ્ડ તેજ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ છે. જે માટે ગણ્ડ વજાને મંલગાય છે માટે શ્રુત છે, અને શ્રોતાને તે શબ્દ અવગ્રહાદિરૂપે જણાય છે માટે તે મતિ છે. આ પ્રમાણે માનવાથી ઉભયમગત થશે અને શ્રોતામાં થતા અવગ્રહાદિને શ્રુતપણાની પ્રાપ્તિ નહિ થાય.

એ પ્રમાણે જેઓ મમાધાન કરે છે તે ચોથ નથી, કારણ કે વજા અને શ્રોતા મં-અવી શબ્દ દ્રવ્યશ્રુત જ છે, ઉલ્લયવ્યક્તિને દ્રવ્યશ્રુતરૂપે મમાન એવા ગણ્ડમાં જો તકા-વન છે? કે જેથી તે ગણ્ડ વજાને શ્રુત ગણાય અને શ્રોતાને મતિ ગણાય? જો કહી “ મં-ભગાય તે શ્રુત ” અને “ મનાય તે મતિ ” એમ કહેવામાં આવે તો તેમાં ધાતુ માત્ર ભુદા છે પણ ગણ્ડજ મંલગાય છે અને મનાય છે, કેઈ ભિન્ન વસ્તુ ન જણાતી કે મનાતી નથી. ૧૧૯.

પણી ઉપરોક્ત મતાન્તર માનવાથી બીજી પણ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થશે. તે એ કે અહીં જ્ઞાનના વિચારનો અધિકાર છે, તેમાં અપ્રસ્તુત પુરુષગણના મમહરૂપ ગણ્ડને મહલ કરવાનું શુ પ્ર-ચોગન છે? અથવા શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી શબ્દવિજ્ઞાન મહલ કયાય છે, (શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ ગણ્ડના કાણબૂત અને કાર્યબૂત હોવાથી વજાગત અને શ્રોતાગત શબ્દવિજ્ઞાન તે જ ઉપચારથી શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ કહેવાય છે.) અને તે ગણ્ડવિજ્ઞાન વજાને શ્રુત તથા જ્ઞા-તાને મતિ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે તો અગ્રે પૃથ્વીએ હીએ કે તે વિજ્ઞાનનો વજા અને શ્રોતામાં શુ ભેદ છે? કે જેથી તે ગણ્ડવિજ્ઞાન વજાને શ્રુત અને શ્રોતાને મતિ કહેવાય? જો એ પ્રમાણે “ શ્રોતાને મતિ અને વજાને શ્રુત ” એમ માનવામાં આવે તો કેઈ વખત શ્રોતાને પણ સાંભળ્યા પછી તરતજ બાહ્યતાં તે જ ગણ્ડથી થએલી અવગ્રહમતિ શ્રુત થઈ જશે. કેમકે “ વજાને શ્રુત અને શ્રોતાને મતિ ” એમ માન્યુ છે, આથી મતિશ્રુતની એકતાજ થશે, તકાવન શો સંદેહ? બીજી જો શ્રોતાને નિરન્તર એકાન્તે મતિ જ થાય છે એમ કહેવામાં આવે તો “ આચાર્યની પરપરાથી આ શ્રુત આવેલું છે ” એમ

જે કહેવાય છે તે અસત્ય ઠરશે, અને તીર્થંકર સિવાય સર્વને શ્રોતૃત્વપણાથી મતિજ્ઞાન માનવું પડશે. જો એમ ન માનવામાં આવે તો મતિશ્રુતની એકતા થાય. ૧૨૦.

આ કારણથી “વક્તાને શ્રુત અને શ્રોતાને મતિ” એમ કહેવું એ ઉપરોક્ત દ્વયવાળું તેમજ આગમવિરૂદ્ધ હોવાથી અસત્ય છે. પરંતુ પરોપદેશથી અર્હદ્વયનાનુસાર જે કંઈ શ્રોતાનુસારી વિજ્ઞાન હોય તે સર્વ વક્તા અને શ્રોતાને શ્રુત છે. તથા એ ઉભયને શ્રુતરહિત કેવળ ઇન્દ્રિય મનોનિમિત્ત જે અવગ્રહાદિરૂપ વિજ્ઞાન તે સર્વ મતિ છે. આવા વિભાગે વક્તા અને શ્રોતાને મતિ-શ્રુત માનવાં જોઈએ, પણ એકને શ્રુત અને બીજાને મતિ એમ ન માનવું જોઈએ. ૧૧૭-થી-૧૨૧.

“શ્રોત્રોપલબ્ધિ જે શ્રુતજ છે, તો શ્રોત્રના જે અવગ્રહાદિ તે મતિજ્ઞાન નહિ થાય” ઇત્યાદિ વચનથી પૂર્વે ૧૧૮ માં ગાથાના વિવેચનમાં શિષ્યે જે શંકા કરી હતી તેના ઉત્તરમાં ભાષ્યકાર મહારાજ “શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ જ શ્રુત છે” એ વચનથી ૧૧૭ ગાથાના અર્થનો વિસ્તાર કહે છે.

સોઈંદિઓવલદ્ધી ચેવ સુર્યં ન ઉ તઈં સુર્યં ચેવ ।

સોઈંદિઓવલદ્ધી વિ કાઈ જમ્હા મતીન્નાણં ॥ ૧૨૦ ॥

તુસમુચયવચણાઓવ કાઈં સોઈંદિઓવલદ્ધી વિ ।

મડેરેવં સઈ સોઝમહાદઓ હુન્તિ મડેમેયા ॥ ૧૨૧ ॥

પત્તાઈમયં સુચકારણં તિ સદ્દો વ તેણ દદસુર્યં ।

માવસુચમક્તરણં લામો સેસં મડન્નાણં ॥ ૧૨૨ ॥

જઈ સુચમક્તરલામો ન નામ સોઓવલદ્ધિરેવ સુર્યં ।

સોઓવલદ્ધિરેવક્તરાઈં સુઈસંભવાઝ ત્તિ ॥ ૧૨૩ ॥

સોડવિં ચ સુચવક્તરણં જો લામો તં સુર્યં મઈં સેસા ।

જઈ વા અળક્તર ચિય સા સવા ન પ્પવત્તેજ્ઞા ॥ ૧૨૪ ॥

શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ શ્રુત છે, પણ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુતજ છે એમ નહિ, કારણ કે કોઈક શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ મતિજ્ઞાન પણ હોય છે. વળી તુ શબ્દરૂપ સમુચયવચનથી કોઈક શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ પણ મતિજ્ઞાન છે, એથી શ્રોત્રના અવગ્રહાદિ રૂપ મતિજ્ઞાનના ભેદો છે. પાના વિગેરેમાં લખેલું શબ્દની પેઠે શ્રુતવું કારણ છે તેથી તે દ્રવ્યશ્રુત છે અને અક્ષરલાભ તે ભાવશ્રુત છે, તથા શેષ મતિજ્ઞાન છે. (શંકા) જે અક્ષરલાભ તે શ્રુત છે, તો ‘શ્રોત્રોપલબ્ધિજ શ્રુત’ એમ કેમ? (ઉત્તર) અક્ષરો શ્રોત્રોપલબ્ધિજ છે, કારણ કે તે મર્વે શ્રવણથી સંભવે છે. અક્ષરલાભમાં પણ શ્રુતના અક્ષરોના જે લાભ તે શ્રુત છે, શેષ મતિ છે, અને જે અનક્ષરજ મતિ હોય તો (ઈલાદિ) સર્વ મતિ ન થાય. ૧૨૨-થી-૧૨૬.

શ્રોત્રેન્દ્રિયવડે ઉપલબ્ધિ અથવા શ્રોત્રેન્દ્રિયની ઉપલબ્ધિ તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ એ પ્રમાણે વિગ્રહ કરવાથી તેને ભાવશ્રુત સમજવું. તથા શ્રોત્રેન્દ્રિયવડે જેની ઉપલબ્ધિ તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ એવો વિગ્રહ બ્યારે કરવામાં આવે ત્યારે ભાવશ્રુતના ઉપયોગ સિવાય વક્તાને દ્રવ્યશ્રુત સમજવું, અને ભાવશ્રુતમાં ઉપયોગવત વક્તાને દ્રવ્ય તથા ભાવ ઉભયશ્રુત સમજવું. આ બાબત પૂર્વે ૧૧૭ માં ગાથાના વિવેચનમાં કહી ગયા છીએ.

દ્રવ્યશ્રુત અને ઉભયશ્રુત કરતાં ભાવશ્રુત અનન્તગુણ છે; કારણ કે વાણી અતુલ્ય પ્રવર્તે છે, અને આશુપ પરિમિત છે; તેથી ભાવશ્રુતના વિષયભૂત સર્વ અર્થોના અનન્તમા ભાગને જ વક્તા બોલી શકે છે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થયું કે ભાવશ્રુતનો અનન્તમા ભાગજ દ્રવ્યશ્રુત તથા ઉભયશ્રુત રૂપે પરિણમે છે. આ બાબત આગળ વિસ્તારથી કહેવાશે તેથી અહીં વધારે નથી કહેતા.

શિષ્ય:—ઉપયોગ સહિત જે ભાવોને બોલે તે ઉભયશ્રુત, અને જે ભાવોને ઉપયોગ-રહિત બોલે તે દ્રવ્યશ્રુત, એમ આપે કહ્યું; પણ જે ભાવોને કોઈ બોલવું નથી, માત્ર શ્રુત-શુદ્ધિવડે જીવેજ છે, તેમાં પણ દ્રવ્યશ્રુત અને ઉભયશ્રુત કેમ નથી કહેતા ?

આચાર્ય:—“ જે બોલાય છે તે શ્રુત ” એમ કહેવાથી તેના પ્રતિષેધીરૂપ અભાવ-માત્ર અવસ્થામાં થનાર ભાવશ્રુતજ “ ઈતરત ” શબ્દથી વાચ્ય છે. એટલે કે ભાવશ્રુતમાં દ્રવ્યશ્રુત અને ઉભયશ્રુતરૂપતા ત્યારે થાય કે જ્યારે ઉપલબ્ધિ સમાન બોલાય. (જેટલી વસ્તુઓની ઉપલબ્ધિ થાય તેટલીને ઉપયોગ સહિત અથવા ઉપયોગરહિત બોલે તે ભાવશ્રુતમાં દ્રવ્યશ્રુત અને ઉભયશ્રુત રૂપતા મનાય.) પરંતુ એમ થતું નથી, કેમકે શ્રુતોપ-લબ્ધિથી ઉપલબ્ધ થએલા અર્થો અનન્તા છે, વાણી કમવર્તી છે, અને આશુપ પરિમિત છે; તેથી શ્રુતોપલબ્ધિથી ઉપલબ્ધ થએલા અભિલાષ્ય ભાવોમાંથી માત્ર અનન્તમા ભાગજ વક્તા આખા જીવનમાં બોલી શકે. આટલે ઉપયોગરહિત બોલતાં દ્રવ્યશ્રુત અને ઉપયોગ-રહિત બોલતાં ઉભયશ્રુત થાય, પણ સર્વ ભાવશ્રુતમાં દ્રવ્યશ્રુત કે ઉભયશ્રુતરૂપતા ન થાય, કારણકે તે સર્વ બોલી શકાયજ નહિ. ૧૦૭-૧૨૮.

હવે ભાષ્યકાર મહારાજ એ બન્ને ગાથાઓનો અર્થ પાતાના તથા બીજાના અભિ-પ્રાય પ્રમાણે કરે છે.

જે સુચવુદ્ધિદ્વિદ્વે મુય-મદસહિઓ પમાસઈ ભાવે ।
તં ઉપયમમુયં મન્નઈ દદમુયં જો અણુવચ્ચો ॥ ૧૦૯ ॥
इयत्तपञ्चि भावमुण होज्ज नय तस्समं जइ भणिज्जा ।
न य तरइ तत्तियं सी जमणेगगुणं तयं तत्तो ॥ ११० ॥
सह उवलट्ठीए वा उवलद्विसम तथा व जं तुल्लं ।
जं तम्ममकालं वा न सबहा तरइ वोणुं जे ॥ १११ ॥
कैई बुद्धिद्विद्वे मइसहिण भासओ मुयं तत्त्य ।
किं सद्धो मइरुभयं भावमुयं ? सबहाऽजुत्तं ॥ ११२ ॥
सद्धो ता ददमुयं मइराभिणिजोदियं नवा उमयं ।
जुत्तं, उभयाभावे भावमुयं कत्त्य तं किं वा ? ॥ ११३ ॥
भासापरिणइकाले मइए किमहियमहणहर्त्तं वा ? ।
भासासंफप्पविसेसमेच्चओ वा मुयमजुत्तं ॥ ११४ ॥

જે શ્રુતશુદ્ધિથી દૃષ્ટ એવા ભાવોને શ્રુતશુદ્ધિ સહિત બોલે છે તે ઉભયશ્રુત છે, અને જે તેજ ભાવોને ઉપયોગરહિત બોલે છે તે દ્રવ્યશ્રુત છે. જે ઉપલબ્ધિ સમાન બોલાય તે

ઈતરત્ર-ભાવશ્રુતમાં પણ (દ્રવ્યશ્રુત ને ઉભયશ્રુત) થાય, પરંતુ તેમ થવું અશક્ય છે, કેમકે ભાવશ્રુત અનન્તશબ્દ છે. જે (ભાવશ્રુ) ઉપલબ્ધિ સહિત હોય તો તે ઉપલબ્ધિ સમાન હોય, અથવા તેજ કાળે હોય તે ઉપલબ્ધિસમ કહેવાય; પણ (એ પ્રમાણે) સર્વથા બોલી શકાયજ નહિ. કેટલાએક આચાર્યો મતિસહિત બુદ્ધિદ્વયાર્થને બોલતાં શ્રુત કહે છે. તેમાં શબ્દ મતિ કે ઉભયશ્રુત એ ત્રણ ભાવશ્રુત છે ? (ઉત્તર) ના, એ સર્વ અશુદ્ધ છે. (કારણકે) શબ્દ દ્રવ્યશ્રુત છે, મતિ આલિનિબોધિક છે, અને ઉભયશ્રુત પણ ચોગ્ય નથી. ઉભયમાં અભાવ છતે, ભાવશ્રુત ક્યાં છે ? અથવા ક્યુ છે ? ભાવાપરિણતિ-કાળે મતિને શું અધિક થાય છે ? અથવા શું અન્યથાપણું થાય છે ? ભાવાના સંદેહપ વિશેષ માત્રથીજ શ્રુત કહેવું તે તો અશુદ્ધ છે. ૧૨૯-થી-૧૩૪.

શ્રુતરૂપ બુદ્ધિથી દ્વય (પદ્યોલેખિત અથવા ચિન્તિત) ભાવોમાંથી જે ભાવોને શ્રુતાપયોગ સહિત વક્તા બોલે છે તે દ્રવ્ય-ભાવરૂપ ઉભયશ્રુત છે, અને ભાવોને ઉપયોગરહિત બોલે છે તે શબ્દમાત્ર હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત છે. પરંતુ જે ભાવોને શ્રુતબુદ્ધિથી કેવળ વિચારેજ છે બોલતા નથી તે માત્ર ભાવશ્રુત છે. ૧૨૯.

જે બોલે છે તે દ્રવ્યશ્રુત અને ઉભયશ્રુત છે એમ કહેવાથી ઈતરત્ર શબ્દવડે ભાવશ્રુત કહેવાય છે. દ્રવ્યશ્રુત અથવા ઉભયશ્રુત ભાવશ્રુતમાં બધે ત્યારે થાય કે જ્યારે ઉપલબ્ધિ સમાન બોલાય. એટલે કે શ્રુતબુદ્ધિથી જેટલું મદ્દણ થયું હોય તેટલું સર્વ બોલાય તો ભાવશ્રુતમાં દ્રવ્યશ્રુત અને ઉભયશ્રુત થાય, પરંતુ તેમ થઈ શકે નહિ, કારણકે શ્રુતજ્ઞાની સ્વબુદ્ધિથી જેટલું જાણે છે તેટલું કહી શકતા નથી. ભાવાવિપરીકૃત શ્રુતથી ભાવશ્રુત અનન્તશબ્દ છે, તેથી ઉપલબ્ધિસમાન કહી શકાતું નથી. ૧૩૦.

જે ભાવશ્રુ ઉપલબ્ધિ સહિત વર્તે, (જે જે ઉપલબ્ધિ થાય તેની સાથેજ ભાવશ્રુ થાય) તે ઉપલબ્ધિ સમાન કહેવાય, અથવા જેટલા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધિ થાય તેટલાજ પ્રમાણમાં બોલવું થાય તે ઉપલબ્ધિ સમાન કહેવાય, અથવા ઉપલબ્ધિના સમકાળે જે ભાવશ્રુ કરવું તે પણ ઉપલબ્ધિસમાન કહેવાય. જેમકે-જે વખતે શરીરમાં શૂળની વેદના અનુભવાતી હોય તેજ વખતે તે વેદના બીજને કહેવી; એ પ્રમાણે સર્વ શ્રુતાપલબ્ધિ અન્તઃકરણમાં અનુભવતાં તેજ કાળે જે કથન કરવું તે ઉપલબ્ધિ સમાન કહેવાય, આ સર્વ કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે શ્રુતજ્ઞાની—શ્રુતજ્ઞાનરૂપી શ્રુતબુદ્ધિથી જેટલું જાણે છે તેટલું કહી શકતા નથી. ૧૩૧.

અહીં બીજ કેટલાક આચાર્યો મતિ-શ્રુતનો ભેદ પ્રતિપાદન કરવાની ઈચ્છાથી “બુદ્ધિ દ્વિગ્વિઅર્થ” એ શૂળગાથામાં ‘બુદ્ધિ’ નો શ્રુતબુદ્ધિરૂપ અર્થ ન કરતાં ‘બુદ્ધિ’ નો મતિ એવો અર્થ કરે છે, અને તેથી કરીને મતિથી કેમેલા ઘણાં પદાર્થોમાંથી કેટલાએક અર્થોને મતિસહિત બોલતાં શ્રુત થાય છે એમ કહે છે. આ રચણે કોઈ એમ પૂછે કે મતિજ્ઞાનીજ મતિસહિત હોય છે, તો પછી અર્થોને મતિસહિત એવું વિશેષણ શામાટે આપ્યું છે ? આના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે અહીં “મતિસહિત” એટલે મતિઉપયોગમાં વર્તતો કોઈ વક્તા મદ્દણ કર્યો છે. આથી તે મતિઉપયોગયુક્ત હોવાથી અર્થોને પણ ઉપચારથી મતિ મહિત કહેલ છે માટે મતિજ્ઞાનથી જણાએલા અર્થોને મતિજ્ઞાનાપયોગયુક્ત બોલનારાને શ્રુત થાય છે, ઉપયોગરહિત બોલનારાને દ્રવ્યશ્રુત થાય છે, અને એ સિવાયતું કેવળ પદાર્થ વિચારણારૂપ નહિ બોલનારાને મતિજ્ઞાન હોય છે. આ પ્રમાણે મતિ-શ્રુતનો ભેદ કહે છે. આ પ્રમાણે ૧૨૮ મી શૂળ ગાથાના પૂર્વાર્ધના બીજ આચાર્યો એ પ્રમાણે અર્થ કરે છે પણ તે ચોગ્ય

નથી, કારણકે ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે કે એવો અર્થ કરવાથી તેમાં ભાવશ્રુતનો સર્વથા અભાવ થશે, તે વખતે બોલાતો એવો શબ્દ ભાવશ્રુત છે ? મતિ ભાવશ્રુત છે ? કે એ ઉભય ભાવશ્રુત છે ? આ ત્રણેમાં એક પણ ભાવશ્રુત નહિ થઈ શકે. કારણકે મતિઉપયોગસહિત બોલનારાનો શબ્દ તો દ્રવ્યશ્રુત રૂપ માન્યો છે, અને મતિ તે આલિનિબોધિક જ્ઞાન છે, તેમાં ભાવશ્રુત કેમ માની શકાય ? મતિ અને શબ્દ એ ઉભય મળીને ભાવશ્રુત થશે એમ કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે, કારણકે જેમ રેતીના લુદા લુદા કણીઆમાં તેલનો અભાવ છે તેમ સમુદિત કણીયામાં પણ તેલનો અભાવ છે. તેવીજ રીતે અહીં પણ મતિ અને દ્રવ્યશ્રુતની પ્રત્યેક અવસ્થામાં ભાવશ્રુતનો અભાવ છે; તેમ ઉભયમિલિત અવસ્થામાં પણ ભાવશ્રુતનો અભાવ છે, એ પ્રમાણે શબ્દાદિમાં ભાવશ્રુત ક્યાં છે ? અથવા એમાં કંથુ ભાવશ્રુત છે ? અર્થાત્ એમાં કોઈ પણ પ્રકારે ભાવશ્રુતપણું નથીજ. ૧૩૨ ૧૩૩.

ભાષાપરિણામકાળે મતિની કંઈક વિશેષતા થાય છે, તેથી મતિ અને શબ્દરૂપ ઉભયત્વ શ્રુતપણું કહેવું કંઈ વિરૂદ્ધ નથી, એમ કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે. કારણકે-અન્તર્વિજ્ઞાનવિશેષરૂપ મતિજ્ઞાનને ભાષાપરિણામકાળે પૂર્વ અવસ્થાથી (શબ્દ પ્રારંભ વખતે) રી અધિકતા પ્રાપ્ત થાય છે કે જેથી તે મતિને ઉભયઅવસ્થામાં જ્ઞાનાન્તરરૂપ શ્રુતનો વ્યવહાર કરાય ? અથવા શબ્દ પ્રારંભ વખતે મતિનો સર્વથા અન્યથા ભાવ કયો થાય છે કે જેથી તે શ્રુત કહેવાય ? 'ભાષાના પ્રારંભ એજ એમાં વિશેષ છે.' એમ કહેવામાં આવે તો તે ભાષાના પ્રારંભથીજ એટલે ભાષાના સંકલ્પવિશેષમાત્રથીજ મતિને શ્રુતપણું કહેવું એ અયોગ્ય છે. કારણકે સ્વયં અવિશિષ્ટ અન્તર્વિજ્ઞાનને બાહ્યક્રિયારંભથી અત્યન્ત નીતિસેઠ માનવામાં આવે તો ચાલતું-દોડતું-હાથ પછાડવા વિગેરે બાહ્યક્રિયાઓ અનન્ત હોવાથી મતિજ્ઞાન પણ અનન્ત માનવાં પડે; વળી સ્વયં અવિશેષજ્ઞાનને શબ્દપરિણામકાળે સંનિધાન માત્રથીજ જ્ઞાનાન્તર માનીએ તો અતિપ્રસંગ થાય અને એથી અવધિ આદિ જ્ઞાનામાં પણ એમજ થાય. ૧૩૪.

એ પ્રમાણે મૂળગાથાના પૂર્વાર્ધનું કોઈએ વિરૂદ્ધ વ્યાખ્યાન કરેલું તેમાં કપણ બનાવ્યાં; હવે તેજ પ્રમાણે ઉત્તરાર્ધ માટે કહે છે.

इयत्तयवि मइनाणे होज्ज सुयंति किह तं सुयं होइ ? ।

किह व सुयं होइ मई सलक्खणावरणमेयाओ ? ॥ १३५ ॥

अहव मई दवसुयत्तमेव भावेण सा विरुद्धेज्जा ।

जो असुयक्खरलाभो तं मइसहिभो णभासेज्जा ॥ १३६ ॥

इयरम्मि वि मइनाणे होज्ज तयं तस्ममं जइ भणेज्जा ।

न य तरइ नत्तियं सो जमणेगणुणं तयं तत्तो ॥ १३७ ॥

फइ मइ-सुओवलद्धा तीरंति न भासिहं, बहुजाओ ।

सव्णेण जीविणवि भासइ जमणंनभागं मो ॥ १३८ ॥

तीरंति न वोत्तुं जे सुओवलद्धा बहुत्तभावाओ ।

सेसोवलद्धभावा सामववहुत्तओज्झिहिया ॥ १३९ ॥

ઈતરય પણ (એટલે) મતિજ્ઞાનમાં પણ શ્રુત થાય તો તે શ્રુત કેવી રીતે થાય ? અથવા તે મતિ કેવી રીતે થાય ? કારણ બન્નેમાં સ્વલક્ષણ અને આવરણનો ભેદ છે. અથવા

મતિ દ્રવ્યશ્રુતપણું પામે, પણ ભાવશ્રુત માથે તે વિરોધ પામે; (કેમકે) જે અશ્રુતાનુસારી અક્ષરલાભને મતિમહિત બોલે તે દ્રવ્યશ્રુત છે. ઇતર-મતિજ્ઞાનમાં પણ તે જે તત્ત્વમાન બોલાય તો દ્રવ્યશ્રુત થાય (પરંતુ) બોલી શકાય નહિ, કેમકે તે તેનાથી અનૃકશુણ્ણ છે. મતિ-શ્રુતોપલબ્ધ (ભાવો) શામાટે ન બોલી શકાય? તે બહુજ હોવાથી આખાણવન પર્યન્ત બોલવામાં આવે તો પણ તેનો અનન્તત્ત્વો ભાગજ બોલી શકાય. શ્રુતોપલબ્ધ ભાવો બહુજ હોવાથી બોલી શકાતા નથી, અને શેષ જ્ઞાનોપલબ્ધ ભાવો સ્વાભાવિકપણે તથા બહુ હોવાથી બોલી શકાતા નથી. ૧૩૫-થી-૧૩૬.

“યુદ્ધિદિદ્ધુ અથે” એ ગાથામાં જેઓ યુદ્ધિનો અર્થ મતિ કરે છે, તેમના મતે “ધ્યર-તથિ હોજજ સુય” તે ૧૨૮ ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં ઇતરન શબ્દથી મતિજ્ઞાન કહેલ છે. કારણકે ભાષ્યકારે શબ્દસહિત મતિને દ્રવ્ય-ભાવરૂપ ઉભયશ્રુત કહ્યું છે. તેથી ઇતરશબ્દથી મતિજ્ઞાનજ એમના મતમાં સંભવે છે. તેઓનું કથન એમ છે કે-જો ઉપલબ્ધ સમાન બોલે તો મતિજ્ઞાનમાં પણ શ્રુતજ્ઞાન થાય, આ પ્રમાણે તેમનું માનવું અધોગ્ય છે. કારણકે જે મતિજ્ઞાન છે તે શ્રુતજ્ઞાન કેવી રીતે થઈ શકે? અથવા જો શ્રુત હોય તો તે મતિ કેમ થાય? નજ થાય. સ્વલક્ષણ અને સ્વાવારક કર્મના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ આગમમાં કહ્યો છે. વળી જે શ્રુત તેજ મતિ થાય અને મતિ તેજ શ્રુત થાય તો લક્ષણ અને આવરણનો ભેદ તેમાં ન રહે. ૧૩૫.

એ પ્રમાણે મતિ-શ્રુતનો ભેદ પ્રતિપાદન કરવાની ઈચ્છાથી બીજા આચાર્યએ “યુદ્ધિ-દિદ્ધુઅથે” એ મૂળગાથાની જે વ્યાખ્યા કરી છે તેમાં ‘મતિ’ એ ભાવશ્રુત નથી એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. પરંતુ જો કદી તેઓ તેને દ્રવ્યશ્રુત માને તો કંઈ હોય નથી. એમ જ-ણાવવાને ભાષ્યકારે મહારાજ કહે છે કે-મતિ ને દ્રવ્યશ્રુતપણું પ્રાપ્ત થાય તો તેમાં કંઈ હોય નથી, પણ ઉપર કહ્યા મુજબ ભાવશ્રુતની સાથે વિરોધ પ્રાપ્ત થશે. તાત્પર્ય એ છે કે-“કેઈ યુદ્ધિદિદ્ધુ મઈસહિએ ભાસઓ સુય” આ ગાથાર્ધમાં ‘સુય’ એટલે શ્રુત શબ્દ છે તેને જો દ્રવ્યશ્રુતપણું કહે તો કંઈ વિરોધ નથી, કારણકે મતિઉપયોગસહિત અર્થ બોલનારાને તે મતિ શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુતનું કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત થાય, અને નહિ બોલનારાને તે મતિજ્ઞાન થાય. એ પ્રમાણે મતિ અને દ્રવ્યશ્રુતનો ભેદ કહેલો છે.

અહીં કોઈને એવી શંકા થાય કે મતિઉપયોગમાં વર્તતા કોઈ બોલે તો તે વખતે મતિ દ્રવ્યશ્રુતનું કારણ હોવાથી તે દ્રવ્યશ્રુત થાય, પરંતુ એમ થતું નથી. જે અશ્રુતાનુસારી અક્ષરલાભ છે તેને મતિઉપયોગમાં વર્તનાર વક્તા બોલે તો તે દ્રવ્યશ્રુતનું કારણ થાય, એમાં કંઈ સંદેહ નથી. પણ જે શ્રુતાનુસારી અક્ષરલાભ છે તેને શ્રુતોપયોગમાં વર્તનાર વક્તા બોલે તો તે શબ્દનું મતિજ્ઞાન કારણ નથી; કેમકે તે સ્વતંત્રપૂર્વક છે. તાત્પર્ય એ છે કે અર્હદ્વચનરૂપ પરોપદેશથી થનાર એવા શ્રુતને અનુસરીને જે અક્ષરલાભ અન્તઃકરણમાં સ્ફુરે છે તેને શ્રુતોપયોગમાં વર્તનાર વક્તા બોલે છે. અને જે અશ્રુતાનુસારી અક્ષરલાભ સ્વમતિથી પર્યલોચિત ઇલા-અપાયાદિમાં અક્ષરલાભ સ્ફુરે છે, તેને બ્યારે મતિઉપયોગ સહિત વક્તા બોલે છે ત્યારે તે મતિશબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુતનું કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત થાય છે જ. ૧૩૬.

હવે “ધ્યર-તથિ હોજજ સુય” ઇત્યાદિ મૂળગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં જે અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે તે કહે છે. બોલનારાને મતિ દ્રવ્યશ્રુત છે એમ કહ્યું, તેથી કરીને અભાષ્યમાં અવસ્થામાં થનાર મતિજ્ઞાન તે ઇતર શબ્દથી વાચ્ય છે. એટલે કે અભાષ્યમાં અવસ્થા-

ભાગે અધિક હોય, કેઈ સંખ્યાતમે ભાગે આધિક હોય, કેઈ સંખ્યાતગુણ અધિક હોય, કેઈ અસંખ્યાતગુણ અધિક હોય અને કેઈ અનન્તગુણ અધિક હોય. આ પ્રમાણે ચૌદપૂર્વધરો ઇ સ્થાનપતિત હોય છે, તેથી કરીને ચૌદપૂર્વરૂપ સૂત્ર પ્રરૂપણીયભાવોના અનન્તભાવોજ છે. જેટલા પ્રરૂપણીય ભાવો છે તેટલા સર્વ સૂત્રમાં યોજેલા હોય તો તેને જાણનારાઓ સમાન જ્ઞાતા થાય, પણ ઇસ્થાનપતિત ન થાય. ૧૪૨.

શિષ્ય:—જે ચૌદપૂર્વધરો હોય તેઓમાં પરસ્પર ન્યૂનાધિકપણ શાથી થાય છે.

આચાર્ય:—અધાએ ચૌદપૂર્વધરો ચૌદપૂર્વગત અક્ષરલાભવડે તો સમાન છે, પરંતુ અતિવિશેષથી (ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી યથોક્ત અક્ષરલાભાનુસારી જાણવા યોગ્ય પદાર્થ વિષય સમંધી વિચિત્રબુદ્ધિથી) હીનાધિક હોય છે. અહીં અતિવિશેષ કહેલ છે, તેથી તે આભિનિર્માધિકજ્ઞાન ન સમજવું, પણ શ્રુતબુદ્ધિ સમજવી. જે અતિવિશેષો વડે ચૌદ પૂર્વ જાણનારા ન્યૂનાધિક હોય છે તે પણ અતિવિશેષો શ્રુતજ્ઞાનની અભ્યન્તર જાણવા, અતિજ્ઞાનાભ્યન્તરગત ન જાણવા.

શિષ્ય:—જે ચૌદપૂર્વધરોના અતિવિશેષો શ્રુત છે તો તે અતિવિશેષો પણ નિશ્ચે શ્રુતજ્ઞાનજ જાણવા એ પ્રમાણે મૂળમાં કેમ ન કહ્યું, ? અને ‘અભ્યન્તર’ શબ્દ નકામો કેમ ગ્રહણ કર્યો, ?

આચાર્ય:—જેમ અંગ તે અંગની અભ્યન્તર ગણાય છે, તેમ શ્રુતપણ શ્રુતની અભ્યન્તરજ કહેવાય છે, એ કારણથી ‘અભ્યન્તર’ શબ્દ મૂળમાં ગ્રહણ કર્યો છે. અથવા તો જન્દાભંગ ન થાય તે માટે ગ્રહણ કર્યો છે.

તથા “સુયનાણવ્યન્તરે જાણ” એ પદનો અર્થ બીજી રીતે પણ થાય છે, જે આ પ્રમાણે; ‘શ્રુતજ્ઞાન’ એ શબ્દવડે ચૌદપૂર્વરૂપ શ્રુત સમજવું, અને તેથી ગમ્ય અર્થોના ગ્રહણ કરવાવાળા અતિવિશેષો પણ ચૌદપૂર્વના અક્ષર લાભરૂપ શ્રુતની અંદરજ જાણવા. પરંતુ સિદ્ધ ન જાણવા, કારણકે ચૌદ પૂર્વવડે કેટલાક સાક્ષાત્ અને કેટલાક ગમ્યપણે એમ સર્વ અભિલાખ્ય પદાર્થ જાણી શકાય છે. તેથી ગમ્ય અતિવિશેષો પણ શ્રુતાનુસારી હોવાથી શ્રુતની અભ્યન્તરજ છે. ૧૪૩.

અક્ષરાનુસારે (શ્રુત અંશાનુસારે) જે અતિવિશેષો થાય છે તે મર્વ શ્રુત છે, એ અનેક વાર કહ્યું છે અને જે યથોક્ત શ્રુતની અધિક્ષા વિના સ્વયં વસ્તુતત્ત્વ જાણનારૂપ અતિવિશેષો થાય છે તે શુદ્ધ અતિજ્ઞાન છે. એવી રીતે એ પણ અનેક પ્રકારે પૂર્વે કહેલું છે. આ પ્રમાણે દેવાથી ચૌદપૂર્વગત અક્ષરોના અનુસારે કૃત્યજ થતા અતિવિશેષો તે સર્વે શ્રુતજ્ઞાનજ છે. ૧૪૪.

અહીં સુધી દ્વયશ્રુતાદિયં સ્વરૂપ બતાવવાને “બુદ્ધિદિદ્ધુ અત્થે” ઇત્યાદિ મુળ ૧૨૮ મી ગાથાની વ્યાખ્યા કરી, અને “કેઈ બુદ્ધિ દિદ્ધુ” ઇત્યાદિ ૧૩૨ મી ગાથાવડે કેટલાંક દૃષણ બતાવ્યાં, હજી પણ બીજા વિશેષ દૃષણ બતાવવાને આચાર્યશ્રી પુનઃ અતાન્તરે જણાવે છે—

વેદ અભાસિજ્ઞાના મુયમણુસરઓ. વિ જે મડવિસેસા ।

મચંતિ તે મડ ચિય, માવમુવાભાવઓ તળ્લો ॥ ૧૪૫ ॥

કિદ મડ-મુયનાણવિદો છટ્ટાળગયા પરીપ્પરં હોજ્જા ? ।

માસિજ્ઞંતં મોર્ચ જડ સવં સેસયં બુદ્ધો ॥ ૧૪૬ ॥

સામત્રા વા બુદ્ધો મડ-મુયનાણાદં તીર્ણં જે દિટ્ઠા ।

ભાસઈ, સંભવમેત્તં ગહિયં ન ચ ભાસણામેત્તં ॥ ૧૪૭ ॥

મઈસહિયં ભાવસુયં તં નિયયમભાસઓઽવિ મઈરન્ના ।

મઈસહિયંતિ જમુત્તં સુઓવચ્ચત્તસ ભાવસુયં ॥ ૧૪૮ ॥

જે ભાસઈ ચેય તયં સુયં તુ ન ચ ભાસઓ સુયં વેવ ।

કેઈ મઈય વિદિદ્ધા જં દવસુયત્તમુવયંતિ ॥ ૧૪૯ ॥

एवं धणिपरिणामं सुयनाणं उभयहा मइन्नाणं ।

जं भिन्नसहावाई ताई तो भिन्नरूवाई ॥ ૧૫૦ ॥

કેટલાએક વ્યાખ્યા નહિ બોલાતા મતિવિશેષ શ્રુતાનુસારી છતાં પણ તેને મતિજ છે એમ માને છે. (પણ એમ નથી.) કારણકે એથી ભાવશ્રુતનો અભાવ થશે, જે ભાષ્યમાણ સિવાયનું શેષ સર્વ જ્ઞાન મતિરૂપ હોય તો મતિ-શ્રુતજ્ઞાની પરસ્પર પદસ્થાનગત કેવી રીતે થાય ? અથવા સામાન્ય બુદ્ધિ એટલે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનો; અને તે વડે જણાએલા અર્થને બોલે તે ભાવશ્રુત છે. (અહીં) બોલે એ શબ્દ સંભવમાત્રથી પ્રવૃત્ત કરેલ છે, ભાષ્યમાણતા માત્ર નહિ. તથા અભાષ્યમાણતા છતાં પણ તે ભાવશ્રુત નહીં મતિસહિત છે, તે સિવાયનું મતિજ્ઞાન છે. (અહીં) ‘મતિસહિતપણું’ કહ્યું છે તે શ્રુતોપયુક્તને સમજવું. જેને વક્તા બોલે છેજ તે શ્રુત છે, પણ ભાષ્યમાણ શ્રુતજ છે એમ નહિ. (કારણકે) કેટલાક ભાષો મતિવડે પણ દૃષ્ટ છે, જે ડ્રવ્યશ્રુતપણું પામે છે. એ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાન ધ્વનિ પરિણામવાળું છે, અને મતિજ્ઞાન ઉભય પ્રકારે છે, જેથી તે સિત્ત સ્વભાવવાળાં છે, તેથી તે સિત્તસ્વરૂપવાળાં પણ છે. ૧૪૫-૧૫૦.

કેટલાએક વ્યાખ્યા કરનારાઓ જે કેટલાક મતિવિશેષ શ્રુતાનુસારી છે, છતાં તેમાં શબ્દ-પ્રવૃત્તિ ન થવાથી કેવળ દ્વંદ્વમાં સંકુચાયમાન થાય છે તેથી તેને મતિજ્ઞાનજ માને છે. તેઓનું એ મનતઃચ થાય નથી, કારણકે એમ માનવાથી ભાવશ્રુતનો સર્વથા અભાવ થાય છે, એ મંબધી પૂર્વે ૧૩૨-૧૩૩ મી ગાથામાં વિસ્તારથી કહ્યું છે, એટલે ફરી અહીં નથી કહેતા. ૧૪૬.

વળી જે બોલાતા સિવાયનું શેષ સર્વ જ્ઞાન મતિ હોય, તો મતિ-શ્રુતજ્ઞાની પરસ્પર સ્વસ્થાનમાં પદસ્થાનપતિત કેવી રીતે થાય ? નજ થાય. કારણ કે આખા જીવન પર્થન્ત મતિ-શ્રુતવડે જણાએલા અર્થોનો અનન્તરો ભાગજ બોલી શકાય છે. તેથી કરીને મતિજ્ઞાની શ્રુતજ્ઞાની કરતાં નિરન્તર અનન્તગુણા અધિકજ હોય, અને શ્રુતજ્ઞાની બીજાઓ કરતાં હુએશાં અનન્તગુણહીનજ હોય. એ પ્રમાણે જે ભાષ્યમાણ સિવાયનું શેષ સર્વ જ્ઞાન મતિ હોય તો પરસ્પરસ્વસ્થાનમાં પદસ્થાન પતિત ન થાય, અને સ્વસ્થાનમાં પણ શ્રુતજ્ઞાની બીજા શ્રુતજ્ઞાની કરતાં સંખ્યાતગુણહીન વા અધિક થાય. પરન્તુ અમંખ્યાત કે અનન્તગુણ ન્યૂનાધિક ન થાય. કારણ કે ભાષ્ય એવા ચોદ પૂર્વધરને સંખ્યાત વર્ષના આશુપવડે અમંખ્યાત કે અનન્તગુણ ભાષ્ય સંભવે નહિ. આ દ્રવ્ય જણાવવાને મારેજ અહીં મતાન્તર જણાવેલ છે, નહિતો પાછલ ૧૩૨ મી ગાથામાં આ સર્વ હકીકત કહેલજ છે.

“બુદ્ધિદિદ્ધે અતથ” ઇત્યાદિ કહેલ ૧૨૮ મી પૂર્વગત ગાથાનું વ્યાખ્યાન શ્રુતનું સ્વરૂપ બતાવવાને કહ્યું, અહીં મતિ-શ્રુતનો ભેદ કહેવો એજ પ્રસ્તુત છે, તેથી મતાન્તરથી ભેદ બતાવીને તેનાં દ્રવ્ય જણાવ્યાં. હવે ભાષ્યકાર મહારાજ પાતાના અભિપ્રાય મુજબ મતિ-શ્રુતનો કોય સહિત જે ભેદ છે તે જણાવવાને પુનઃ ૧૨૮ મી ગાથાનું વ્યાખ્યાન કરે છે.

“બુદ્ધિદિદુઃ આત્મે” એ ગાંધાર્માં જે બુદ્ધિ કહી છે તે મતિ-શ્રુત રૂપ સામાન્ય બુદ્ધિ સમજવી. એ સામાન્યબુદ્ધિથી જણાએલા ભાવોમાંથી જે ભાવોને વજ્રા બોલે તે ભાવ-શ્રુત છે. ‘બોલે’ એ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે-તે સ્થળમાં અથવા ધીજ સ્થળમાં તેકાળે અથવા અન્યકાળે તે પુરૂષથી અથવા અન્યપુરૂષથી સામગ્રી પ્રાપ્ત થએ તે ભાવો બોલી શકાય. અર્થાત્ જે ભાવો અન્તરમાં સંસ્કરણમાન થાયછે, તે ભાવો નહિ બોલાતા છતાં પણ કહેવાને યોગ્ય હોવાથી ભાવશ્રુત છે; પણ બોલાતા પદાર્થોજ ભાવશ્રુત છે એમ નહિ. આમ હોવાથી મતિવડે જણાએલા અનભિલાષ્ય ભાવો ભાવજનને અધોગ્ય હોવાથી ભાવશ્રુત નથી, અને મતિથી જણાએલા સર્વે અભિલાષ્ય ભાવો નહિ બોલાતા છતાં પણ બોલાવાની યોગ્યતાવાળા હોવાથી તે ભાવશ્રુત છે.

શિષ્ય:—સામાન્ય બુદ્ધિથી જણાએલા અર્થો જે ભાવજન યોગ્ય છે તેઓને જો ભાવ-શ્રુતપણું છે, તો પછી મતિજ્ઞાનાન્તર્ગત અપાયરૂપ વિચારમાં જણાતા અર્થોને પણ ભાવ-શ્રુતનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. કેમકે તે પણ ભાવજન યોગ્ય છે.

આચાર્ય:—શ્રુત અને મતિ સહિત જે ભાવોને બોલવામાં આવેછે તે ભાવો ભાવ-શ્રુત છે, ધીજ નહિ. તેથી શ્રુત ઉપયોગવન્તને જ ભાવજન યોગ્ય અર્થોના વિચાર કરતાં ભાવશ્રુત સિદ્ધ થાય છે. તથા શ્રુતાનુસરણના અભાવે શ્રુતોપયોગ નથી હોતો, તેથી મતિ-વડે ચિન્તિત અર્થ ભાવજન યોગ્ય છતાં પણ ભાવશ્રુત નથી.

શિષ્ય:—આહીં મતિ-શ્રુતારમ્ભ સામાન્યબુદ્ધિ કહી છે પણ આપે તો શ્રુતોપયોગને ત્ર-હજુ કર્યો, ત્યારે પદાર્થો મતિથી દૃષ્ટ છે, એમ કેમ સંભવે? કારણ કે જ્યાં શ્રુતોપયોગ હોય ત્યાં પદાર્થો શ્રુતરૂપ બુદ્ધિના જ વિષય હોઈ શકે છે. પણ મતિરૂપ બુદ્ધિના વિષય નહિ બને.

આચાર્ય:—શ્રુત મતિપૂર્વક છે અને તેથી કરીને જે પદાર્થો શ્રુતજ્ઞાનના વિષય હોય તે મતિજ્ઞાનના પણ વિષય હોય છે જ. તાત્પર્ય એ છે કે-શ્રુતજ્ઞાનોપયોગી પ્રાણી મા-માન્યબુદ્ધિથી જણાએલા અર્થોને સામગ્રી સંભવે બોલેછે, તે ભાવો-પદાર્થો ભાવશ્રુત છે.

શિષ્ય:—અર્થોને ભાવશ્રુત કેમ કહી શકાય? જ્ઞાનને જ ભાવશ્રુત કહેવું યોગ્ય છે.

આચાર્ય:—તારું કથન સત્ય છે, પરંતુ આહીં વિષય અને વિષયીનો અભેદ આરોપ કરીને ભાવશ્રુતમાં જણાતા અર્થોને ભાવશ્રુત કહ્યું છે. આ ભાવશ્રુતથી જે ભિન્ન હોય તે મતિ જણવી. અર્થાત્ જે ધરાદિ પદાર્થો અભિલાષ્ય છતાં શ્રુતાનુસારીપણાના અભાવે શ્રુતોપયોગવન્તથી વિચારાતા નથી અને જે પદાર્થો અર્થભેદક નિયત શબ્દોના અભાવે મૂળથી જ અનભિલાષ્ય છે તે પદાર્થો જે વિજ્ઞાનમાં જણાય તે મતિજ્ઞાન છે, પણ શ્રુત નથી. કેમકે અભિલાષ્ય વસ્તુ વિષયવાલી મતિમાં શ્રુત અનુસારીપણાનો અભાવ છે અને અનઅભિલાષ્ય વસ્તુ વિષયવાલી મતિમાં ભેદભાવની અયોગ્યતા છે. ૧૪૭-૧૪૮.

બુદ્ધિદૃષ્ટ અર્થોમાંથી જે ભાવોને કોઈ પણ વખતે મ ભવમાનથી વજ્રા બોલે છે તે શ્રુત છે. એમ નિશ્ચય જાણવું; પરંતુ જે ભાવો બોલાય છે તે ભાવો શ્રુતજ છે એમ નિશ્ચયથી ન સમજવું, કારણ કે કેટલાક અભિલાષ્ય ભાવો મતિવડે જણાએલા હોય છે તે અવગ્રહથી મદજુ કરેલા હોય દંદાથી વિચારેલા હોય અને અપાયથી નિશ્ચય કરાયા હોય છે. તે અભિલાષ્ય ભાવો શબ્દરૂપ દ્રવ્ય શ્રુતવડે બોલાય છે, તેથી દ્રવ્યશ્રુતપણું પ્રાપ્ત છે. જો બોલાતા ભાવોને શ્રુતજ કહીએ તો ઉપર દંદેલા અભિલાષ્ય અર્થોને પણ શ્રુતપણું પ્રાપ્ત થાય. ને એમ આનવું તે દૃષ્ટ નથી, કારણ કે એમાં શ્રુતાનુસારીપણાના અભાવે, જ્ઞાનના ઉપયોગના અભાવ છે. ૧૪૯.

ઉપર કહ્યામુજબ કેવળ અભિલાષ્ય અર્થ વિષયી સર્વશ્રુત જ્ઞાન ધ્વનિપરિણામવા-
ળું જ છે. (શબ્દનો પરિણામ જેમાં હોય તે ધ્વનિપરિણામ કહેવાય છે. તેવો ધ્વનિપ-
ણામ શ્રુતાનુસારીપણે ઉત્પન્ન થએલો હોય છે, એમ માનેલ છે. વળી શ્રુતજ્ઞાન સંકેત-
કાળભાવિ પરોપદેશરૂપ અને શ્રુતઅધરૂપ એમ બે પ્રકારે છે. તેથી કરીને શબ્દ પણ બે
પ્રકારનો માનેલ છે. તદનુસાર ઉત્પન્ન થએલા જ્ઞાનમાં ધ્વનિપરિણામ હોય છે.) મતિ-
જ્ઞાન તો શબ્દપરિણામવાળું અને શબ્દપરિણામવિનાનું એમ બે પ્રકારે છે, કારણ કે
તે અભિલાષ્ય તથા અનભિલાષ્ય પદાર્થના વિષયવાળું છે. શ્રુતની અપેક્ષા વિના સ્વમ-
તિથી જ વિચારી શકાય એવા અભિલાષ્ય ભાવોમાં ધ્વનિપરિણામ થાય છે, અને
અનભિલાષ્ય ભાવવાળા મતિજ્ઞાનમાં ધ્વનિપરિણામ નથી થતો, કારણ કે જેમ નાલિકે-
રદ્વીપમાંથી આવેલો મનુષ્ય ત્યાંની અગ્નિ વિગેરેને તેમજ દૂધ-શેરડી-ગાળ-સાફર વિગેરેની
મધુરતા અને તેની તરતમતા પોતે બહુતાં છતાં બીજાને કહી શકેતો નથી; તેમ અન-
ભિલાષ્ય ભાવો સ્વયમેવ જણાતા છતાં પણ તદ્વાચક શબ્દના અભાવે વિચારી શકાતા
નથી અને બીજાને કહી શકાતા પણ નથી.

વળી અભિલાષ્ય ભાવો કરતાં અનભિલાષ્ય ભાવો અનન્તશુદ્ધ છે, તેથી મતિજ્ઞાન
અભિલાષ્ય તથા અનભિલાષ્ય વસ્તુના વિષયવાળું હોવાથી શબ્દપરિણામવાળું અને
શબ્દપરિણામવિનાનું છે. આ કારણથી મતિ અને શ્રુત સ્વાભિ-કાળ-કારણાદિવડે સમાન
છતાં પણ ભિન્નસ્વભાવવાળાં માનવાં; કેમકે શ્રુત ધ્વનિપરિણામવાળું છે, અને માત્ર ધ્વનિ
પરિણામવાળું તથા ધ્વનિપરિણામ વિનાનું એમ ઉભય સ્વભાવવાળું છે. ૧૪૫ થી ૧૫૦.

“ યુદ્ધિદ્ધિઃ અથે લે ભાસઈ તં સુયં મઈસલિય ” એ ૧૨૮ મી ગાથાના પૂર્વાર્ધનું
વ્યાખ્યાન “ સામન્ના વા યુદ્ધી ” ઇત્યાદિ ૧૪૭ મી ગાથાવડે કર્યું. હવે “ ઈધરતથવિ હોળજ
સુયં ઉવલલ્લિસમં જઈ ભણેજન, ” એ ઉત્તરાર્ધનું વ્યાખ્યાન વિસ્તારથી કરે છે.

इपर नि मइल्लाणं तओ वि जइ होइ सहपरिणामो ।

નો તમ્મિવિ કિં ન સુયં ભાસઈ જં નોવલલ્લિસમે ? ॥ ૧૫૧ ॥

अभिलप्पा-अणभिलप्पा उवलद्धा तस्समं च नो भणइ ।

તો હોઈ ઉભયસ્વં ઉભયસહાવંતિકારૂણં ॥ ૧૫૨ ॥

जं भासइ तंपि जओ न सुयादेसेण किन्तु समईए ।

ન સુઓવલલ્લિતુલ્લીંતિ વા જઓ નોવલલ્લિસમે ॥ ૧૫૩ ॥

ઈતર એટલે મતિજ્ઞાન તેમાં પણ જે શબ્દપરિણામ થાય તો તે પણ શ્રુતજ્ઞાન કેમ
નહિ. ? જે ઉપલબ્ધિ સમાન હોય છે તે (તેટલું) બોલાવું નથી. અભિલાષ્ય-અન-
ભિલાષ્ય ભાવો ઉપલબ્ધ થએલા બંને છે એવો (મતિજ્ઞાની) તત્ (અભિલાષ્ય-અન-
ભિલાષ્ય પદાર્થોની ઉપલબ્ધિ) સમાન બોલી શકેતો નથી. જે એમ બોલી શકેતો હોય
તો મતિજ્ઞાન ઉભયસ્વભાવવાળું હોવાથી ઉભયસ્વરૂપવાળું થાઓ. જે કારણથી (મતિ-
જ્ઞાની જે બોલે છે તે શ્રુતાદેશથી નથી બોલતો, પણ સ્વમતિથીજ બોલે છે. (તેથી તે
ઉપલબ્ધિસમાન નથી.) અથવા જે કારણથી શ્રુતોપલબ્ધિવૃત્ત્ય નથી તેથી ઉપલબ્ધિસમાન
પણ નથી. ૧૫૧-થી-૧૫૩.

૧૨૮ મી મુગ્ધગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં “ ઈધરતથવિ હોળજ સુયં ” એ પદમાં ઈતર

ગ્રાહ્યથી મતિજ્ઞાન સમજવું, અહીં કોઈ એમ કહેવા માગે કે મતિમાં પણ શબ્દ પરિણામ થાય છે તો તેમાંજે શ્રુતજ્ઞાન કેમ નથી માનતા? કેમકે “ ઉમચક્ષા મદ્ગાણ ” મતિજ્ઞાન શબ્દપરિણામવાળું અને શબ્દપરિણામ વિનાનું એમ બે પ્રકારે છે. આ વચનથી મતિમાં પણ શબ્દપરિણામ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે, તો તેમાંજે ભાવશ્રુતરૂપતા માનવી જોઈએ. આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવાયું કે મતિજ્ઞાની ઉપલબ્ધિસમાન બોલતા નથી તેથી તેમાં શ્રુતરૂપતા નથી. કારણકે અલિલાખ્ય તથા અનલિલાખ્ય ભાવો મતિજ્ઞાનથી જણાય છે, પણ તે ભાવોને ઉપલબ્ધિ પ્રમાણે કહી શકાયું નથી, કારણકે અનલિલાખ્ય ભાવો સર્વથા કહી શકાય એવાજ નથી. ૧૫૨.

શિષ્ય:—જો એમ હોય તો મતિજ્ઞાન શ્રુતરૂપ તથા મતિરૂપ એમ ઉભય સ્વરૂપવાળું વધુ. કેમકે અલિલાખ્ય તથા અનલિલાખ્ય વસ્તુના વિષયવાળું હોવાથી તે બે સ્વભાવવાળું છે, તેમાં જે અલિલાખ્ય ભાવોને જાણે છે તથા બોલે છે તે શ્રુતજ્ઞાન થશે, અને જે ભાવોને અજાણ્ય એવા અનલિલાખ્ય ભાવોને જાણે છે તે મતિજ્ઞાન થશે. ૧૫૨.

આચાર્ય:—મતિજ્ઞાની અલિલાખ્ય વસ્તુપલબ્ધિમાં કંઈક બોલેછે, પરંતુ તે શ્રુતાદેશથી નથી બોલતો. માત્ર સ્વમતિથી જ બોલે છે, મારે તે શ્રુત નથી. અર્થાત્ પદોપદેશ અને શ્રુતમથના અનુસારે વિચારીને જ્યારે બોલાય ત્યારે શ્રુતોપયોગીને શ્રુતજ્ઞાન થાય, પરંતુ ત્યાં સ્વમતિથી વિચારીને બોલાય છે ત્યાં શ્રુતાનુમારીપણાનો અભાવ છે અને શ્રુતોપયોગના અભાવથી મતિજ્ઞાન જ છે.

એ પ્રમાણે “ ભાસજ જ નોવલક્ષિમમ ” એ ૧૫૨ મી ગાથાના અવયવનું ૧૫૨ મી ગાથાવડે વ્યાખ્યાન કરતાં કહ્યું કે—મતિજ્ઞાની મતિજ્ઞાનોપલબ્ધિ અમાન બોલી શકતો નથી મારે ત્યાં ઉપલબ્ધિસમાન ભાવપણું નથી, અને તેથી મતિજ્ઞાનમાં શ્રુતરૂપતા નથી કહી અને શ્રુતજ્ઞાની અલિલાખ્યભાવોને જાણે છે અને બોલે છે મારે ત્યાં ઉપલબ્ધિ અમાન ભાવપણું છે અને તેથી શ્રુતમાં શ્રુતરૂપતા છે.

અથવા મતિજ્ઞાની શ્રુતોપલબ્ધિ તુલ્ય બોલી શકતો નથી તેથી મતિજ્ઞાનીનું ભાવજ્ઞ શ્રુતોપલબ્ધિ નથી મારે તેમાં શ્રુતરૂપતા પણ નથી, એટલે કે શ્રુતોપલબ્ધિમાં પદોપદેશ અર્હદ-વચનરૂપ શ્રુતાનુસારે ઉપલબ્ધ-જણાએલા અર્થોને બોલે છે અને મતિ ઉપલબ્ધિમાં તો તદુપલબ્ધ અર્થોને જ બોલે છે, મારે મતિજ્ઞાનીનું ભાવજ્ઞ શ્રુતોપલબ્ધિઅમાન નથી અને તેથી તેમાં શ્રુતરૂપતા પણ નથી. ૧૫૧-થી-૧૫૩.

અહીં મુખી “ મોહન્દિઓવલક્ષિ ” ઈત્યાદિ ૧૧૭ મી મૂળગાથાવડે તત્ત્વથી શ્રુતજ્ઞાન ત્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયવાળું જ છે અને મતિજ્ઞાન સર્વ ઈન્દ્રિયના વિષયવાળું છે. એ પ્રમાણે મતિ-શ્રુતનો ભેદ જણાવ્યો. એ ભેદ જણાવવાના ક્રમમાં “ બુદ્ધિ દિદ્ધેઅથે ” ઈત્યાદિ ૧૨૮ મી ગાથા કહી છે, તે ગાથાવડે દ્રવ્યશ્રુત અને ભાવશ્રુતરૂપ ઉભયશ્રુત કહીને મતિ શ્રુતનો ભેદ જણાવ્યો. એ પ્રમાણેના ભેદ દેવાથી મતિ-શ્રુતનો ઈન્દ્રિયવિભાગથી પણ બે નિશ્ચિત થયા.

હવે ૧૮૬ (છાલ) અને ૨૭૫ના (કારકના) ઉદાહરણથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ જણાવે છે.

અન્ને મર્મોત મર્મ વગ્ગસમા સુંવમરિસયં સુતે ।

દિદ્ધન્તોડયં જુચિ જદોવળીઓ ન સસદ્દ ॥ ૧૮૪ ॥

મારમુપામાવાઓ મેરુઓ નિવિસેમમાવાઓ ।

પુષ્વુત્તલક્ષણાઓ સલક્ષણાવરણમેયાઓ ॥ ૧૫૫ ॥

કપિજ્ઞેજ્ઞ વ સો ભાવ-દબ્બસુત્તેસુ તેસુવિ ન જુતો ।

મદ-સુયમેયાવસરે જમ્હા કિં સુયવિસેસેણ ? ॥ ૧૫૬ ॥

અસુયક્ષરપરિણામા વ જા મદે વગ્ગકપ્પણા તમ્મિ ।

દવસુયં સુમ્બસમં કિં પુણ તેસિ ત્રિસેસેણ ? ॥ ૧૫૭ ॥

इइइं जेणाहिकओ नाणविसेसो न दव्व-भावणं ।

न य दव्व-भावमेत्तेऽपि जुज्जए सोऽम्ममंजसओ ॥ १५८ ॥

जह वग्गा सुवत्तणमुवेइं जुंवं च तं तओऽणण्णं ।

न मईं तहा षणित्तणमुवेइं जं जीवभावो सा ॥ १५९ ॥

अह उवयारो कीरइ पमवइ अत्यंतरं पि जं जत्तो ।

तं तम्मयंति भण्णइ, तो मइपुवं जओ षणियं ॥ १६० ॥

भावसुयं, તેણ મદે વગ્ગસપ્પા સુંવસરિસયં તં ચ ।

જં ચિંતેઝ્ઞ તથા તો સુંયપરિવાહિમણુમરइ ॥ ૧૬૧ ॥

બીજાએ મતિને વલ્લસમાન અને શ્રુતને શુ'બસમાન માને છે, જેવી રીતે આ દુષ્ટાન્ત ચોળેલ છે તેવી રીતે તે યુક્તિવાણુ' નથી. ભાવશ્રુતના અભાવથી, સાંકર્યથી, નિર્વિશેષ ભાવથી, પૂર્વોક્ત લક્ષણભેદથી અને સ્વલક્ષણ આવરણભેદથી (એ દુષ્ટાન્ત યુક્તિ સંગત નથી.) અથવા ભાવશ્રુત અને દ્રવ્યશ્રુતમાં એ ભેદ માનવામાં આવે તો તે પણ થોડો નથી, કારણકે મતિ-શ્રુતના ભેદનો અવસર છતાં દ્રવ્ય અને ભાવશ્રુતના ભેદથી શુ' (પ્રયોજન છે)? અથવા અશ્રુતાક્ષરપરિણામવાળી મતિમાં છાલની કલ્પના અને દ્રવ્યશ્રુતમાં દોરડાની કલ્પના કરવામાં આવે તો એ પ્રમાણે તે બેના ભેદવડે શુ' ? અહીં જ્ઞાનના ભેદનો આધિકાર છે, દ્રવ્ય-ભાવશ્રુતના ભેદનો આધિકાર નથી, તેથી દ્રવ્ય-ભાવશ્રુતનો ભેદ અમમ'જસપણાથી અહીં ધરતો નથી. જેમ છાલ તેજ દોરડાં થાય છે અને તે દોરડાં તેનાથી ભિન્ન નથી તેવી રીતે મતિ ધ્વનિપણાને પામતી નથી, કારણકે તે મતિ છપ સ્વભાવરૂપ છે. ઉપચારથી એમ કહીએ છીએ અને તેથી અર્થાન્તરે છતાં જે જેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે તેની સાથે તન્મય કહેવાય છે એમ કહેવામાં આવે તો જે કારણથી મતિપૂર્વક ભાવશ્રુત કહ્યું છે તે કારણથી મતિ વલ્લ (છાલ) સમાન અને ભાવશ્રુત શુ'બ (દોરડા) સમાન છે; કેમકે મતિવડે ચિન્તાવીને પછી શ્રુત પરિપાટીને અનુસરે છે. ૧૫૪-થી-૧૬૧.

કેટલાક આચાર્યો મતિને વલ્લસમાન માને છે, અને તેજ મતિમાં બ્યારે શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે શબ્દસહિત મતિ શ્રુત કહેવાય છે, તે શ્રુત છાલથી ધબ્બેલ દોરડા સમાન છે. આ પ્રમાણે તેઓનું માનવું થોડું નથી, કારણકે-વલ્લ અને શુ'બનું દુષ્ટાન્ત જે પ્રકારે તેઓએ અહીં વ્યાસતા વિષયમાં ચોળ્યું છે તે પ્રકારે તે યુક્તિસંગત નથી. ૧૫૪ મતિ પછી તરતજ શબ્દ માત્ર થવાથી ભાવશ્રુતનો અભાવ થશે. કદી એમ કહેવામાં આવે કે મતિ-સહિત શબ્દ તે ભાવશ્રુત ઘટે. તો તે અથોડો છે, કારણકે એથી મતિ-શ્રુતની મિશ્રતા થશે. અથવા સામાન્ય ભાવથી જે મતિજ્ઞાન તેજ ભાવશ્રુત એમ કહેવાથી બન્નેની એકતા થશે, પણ ભિન્નતા નહિ થાય. ભિન્નતા ન થાય તો શુ' દરફન છે ? એમ કહેવામાં આવે

તો સ્વલક્ષણ અને સ્વઆવરણના ભેદથી બન્નેમાં ભેદ રહેતો નથી. ૧૫૫ અથવા આ વલ્લ અને શુભના ઉદાહરણથી ભાવશ્રુત અને દ્રવ્યશ્રુતનો ભેદ માનવામાં આવે (ભાવશ્રુત કારણ હોવાથી વલ્લ-છાલ સમાન છે. અને દ્રવ્યશ્રુત કાર્ય હોવાથી શુભ-દારણ સમાન છે.) તો તે હીક નથી, કારણકે અહીં મતિ-શ્રુતનો ભેદ કહેવાનો અવગર છે, તેમાં ભાવશ્રુત અને દ્રવ્યશ્રુતનો ભેદ જન્માવવો નિષ્પ્રયોજન છે. ૧૫૬ અથવા અશ્રુતાદરપરિણામવાળી મતિમાં (શ્રુતાનુસારીપણા મિવાય કેવળ ગજ્ઞમાત્રપરિણામયુક્ત મતિમાં) છાલની કલ્પના અને તે મતિજન્ય ગજ્ઞરૂપ દ્રવ્યશ્રુતમાં દારણની કલ્પના માનવામાં આવે તો આ ઉદાહરણથી આ બેમાં ભેદ યુક્તિયુક્ત થશે. અહીં " અશ્રુતાદરપરિણામવાળી મતિ " એમ જે કહ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે જે શ્રુતાનુસારી અક્ષર પરિણામવાળી મતિ કહીએ તો તે મતિ ભાવશ્રુતજ થાય, અને એથી કરીને પૂર્વની ગાથામાં કહ્યું છે તેથી કંઈ વિશેષ ન જણાય, પર્યુદામ અર્થવાળા નકારના (નિષેધના) આશ્રયથી તે મતિ અશ્રુતાનુસારીગજ્ઞવદે મ-ભધવાળી મહત્ત્વ કરાઈ છે, ગજ્ઞપરિણામ સંહિત અવગ્રહરૂપ મતિ અહીં મહત્ત્વ કરાઈ નથી. કારણકે તેવી મતિથી ગજ્ઞ ઉત્પન્ન કરવાપણાના અભાવે તે પછી થનાર શુભ સમાન દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ થાય. એ પ્રમાણે ભેદ માનવામાં આવે તો તે પણ યુક્તિ મંગત નથી, કેમકે અહીં અપ્રસ્તુત મતિ અને દ્રવ્યશ્રુતનો ભેદ કહેવાથી શુ પ્રયોજન છે..? અહીં તો શ્રુતજ્ઞાન-અને મતિજ્ઞાનનો ભેદ વિચારવાનો પ્રસ્તાવ છે, તેમાં દ્રવ્યશ્રુતની માથે મતિનો ભેદ વિચારવાથી શા લાભ ? કંઈજ નહીં. ૧૫૭ કારણકે જેવી રીતે છાલ પોતાથી અલિપ્ત એવા દારણ રૂપે પરિણામ પામવાથી દારણ કહેવાય છે અને તે દારણ પછુ તે છાલથી અલિપ્તરૂપે રહેલ છે. તેવી રીતે મતિ ધ્વનિરૂપે પરિણામ પામતી નથી. કેમકે મતિજ્ઞાન એ આલિનિભેદિકેન્દ્રરૂપે જીવનો સ્વભાવ છે, અને શબ્દ તો મૂર્ત હોવાથી જીવનો સ્વભાવ નથી. અમૂર્તપરિણામવાળી મતિ ગજ્ઞરૂપ મૂર્ત પરિણામ કેવી રીતે પામે ? નજ પામે. મરે દૃષ્ટાન્ત અને દાદ્યંતિકની વિષમતાથી એ ભેદ પણ ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે. ૧૫૮

ઉપચાર વિધિનો આશ્રય કરીને વ્યાખ્યા કરીએ તો કંઈ દોષ નહિ આવે, કારણકે અર્થાન્તર છતાં જે જેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે તેની માથે તત્ત્વ્ય કહેવાય છે. જેમકે " તે અપથ્ય આરક્ષી બધી વિક્રિયા પામ્યું. " અથવા " તે એકજ વચન આરક્ષો બધો વિપાક પામ્યું. " ક્રિયાદિ પ્રકારે ઉપચાર કરાય છે. તેમ ધ્વનિ જ્ઞાનમય નહિ છતાં પણ મતિગત જ્ઞાનમયતા ધ્વનિમાં ઉપચારથી કહેવાય છે. આ પ્રમાણે માનવાથી વલ્લ અને શુભના માદૃશ્યપણાથી મતિ-શ્રુતમાં ભેદ મિલ્લ થશે.

ઉપર શુભ ઉપચારથી ભેદ માનવામાં આવે તો તે પણ યુક્તિ વિનાનું છે. કારણકે આગમમાં મતિપૂર્વક ભાવશ્રુત કહ્યું છે તે કારણથી મતિને વલ્લ સમાન અને ભાવશ્રુતને શુભ સમાન માનીને દૃષ્ટાન્તનો ઉપનય કેમ કે જેથી ઉપચાર વિના પણ મર્ત યુક્તિમંગત થાય, જેમ છાલ દારણનું કારણ છે તેમ મતિ પણ ભાવશ્રુતનું કારણ છે; તથા જેમ દારણ છાલનું કાર્ય છે તેમ ભાવશ્રુત પણ મતિનું કાર્ય છે. કારણકે મતિવડે વિચારીને પછી વક્ષા શ્રુત પરિપાટીત અનુસરણ કરે છે. (વાચ્ય-વાચકભાવે પરોપદેશ-શ્રુતગ્રન્થની યોજના વસ્તુમાં કરે છે.) આ પ્રમાણે મતિ અને શ્રુતનો વલ્લ અને શુભની શરૂ કાર્ય-કારણ ભાવથી ભેદ સિદ્ધ થાય છે, અને એજ પ્રમાણે દૃષ્ટાન્તનો ઉપનય પણ ઘટે છે. પણ બીજાના કહ્યા પ્રમાણે નથી મરતો. ૧૫૪-થી-૧૬૧.

હવે અક્ષર અનક્ષરના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ જણાવે છે.

અન્ને અણક્ષર-ઽક્ષરવિસેસઓ મઙ્ગ-સુપાઙ્ગ મિદંતિ ।

જં મઙ્ગનાપમણક્ષરમક્ષરમિયરં ચ સુચનાણં ॥ ૧૬૨ ॥

જહ મઙ્ગણક્ષર ચિય મરેજ્જ નેહાદઓ નિરખિલપ્પે ।

યાણુ-પુરિમાડપજ્ઞાવવિવેગો કિદ્દ ણુ હોજ્ઞાહિ ? ॥ ૧૬૩ ॥

સુચનિસ્સિયવચણાઓ અહ સો સુચઓ મઓ ન વુદ્ધીઓ ।

જહ સો સુચવાચારો તઓ કિમન્નં મઙ્ગનાણં ? ॥ ૧૬૪ ॥

અહ સુચઓ ત્રિ વિવેગં કુણઓ ન તયં સુચં સુચં નસ્થિ ।

જો જો સુચવાચારો અહો તિ તઓ મદ્દં જમ્મા ॥ ૧૬૫ ॥

મઙ્ગકાલે વિ જહ સુચં તા જુગધં મદ્દ-સુઓવઓગા તે ।

અહ નેવં ઇગયરં પવજ્જઓ જુજ્જદ ન સુચં ॥ ૮૭ ॥ ૧૬૬ ॥

જહ સુચનિસ્સિયમરૂક્ષરગણુસરઓ તેણ મદ્દચલકંપિ ।

સુચનિસ્સિયમાવન્નં તુદ્ધં તં પિ જમક્ષરપ્પમહં ॥ ૧૬૭ ॥

જહ તે સુણ ન તઓ જાણહ સુચનિસ્સિયં કહં મણિયં ? ।

જં સુચકઓત્રયારં પુર્વિવં ઈર્ણિદ્ધં તયણવેક્કલ્લં ॥ ૧૬૮ ॥

પુર્વં સુચપરિકમ્મિયમદ્દમ્મં જં સંપચં સુપાદંયં ।

તં નિસ્સિયમિયરં પુણ અણિસ્સિયં મઙ્ગચલકં તં ॥ ૧૬૯ ॥

લભયં ભાવક્ષરઓ અણક્ષરં હાજ્જ વંજણક્ષરઓ ।

મઙ્ગનાણં સુત્તં પુણ લભયં પિ અણક્ષરક્ષરઓ ॥ ૧૭૦ ॥

બીજાઓ અનક્ષર તથા અક્ષરના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ કરે છે, કારણકે મતિજ્ઞાન અનક્ષર અને શ્રુતજ્ઞાન સાક્ષર તથા અનક્ષર છે. જે મતિ અનક્ષરજ હોય તો ઈલાદિ ન થાય; કેમકે નિરખિલાખ્યમાં સ્થાણુ-પુરુષાદિ પર્યાયનો વિવેક કેવી રીતે થાય ? ‘શ્રુતનિ-શ્રિત’ એ વચનથી તે વિવેક શ્રુતથી માનેલ છે મતિથી નહિ. જે તે શ્રુતવ્યાપાર છે તો તે સિવાયતુ બીજી મતિજ્ઞાન ક્યું ? જે શ્રુતથી પણ વિવેક કરનારને શ્રુત નથી, તો શ્રુતનો અભાવ થાય છે અને જે જે અન્યપણ શ્રુત વ્યાપાર છે તે પણ મતિ થાય છે. જે મતિકાળે પણ શ્રુત છે, તો તમારે એકી માથે મતિ-શ્રુતનો ઉપયોગ થશે. અને બેમાંથી એક માનતાં શ્રુતનો અભાવ થશે. જે અક્ષરોત્તુનારથી શ્રુતનિશ્રિતપણું હોય તો ત્યારે મતિયતુકપણુ શ્રુતનિશ્રિત થશે. કેમકે તે પદ અક્ષરયુક્ત છે. જે તે શ્રુતવડે નથી જાણતો તો તેને શ્રુત-નિશ્રિત કેમ કહ્યું ? પૂર્વે શ્રુતોપકારવાળુ એ અને હવેમાં તેની અપેક્ષા વિનાતું છે મારે. પૂર્વે શ્રુતપરિકરિત મતિવાળાને હવેમાં જે શ્રુતાતીત જ્ઞાન થાય તે શ્રુતનિશ્રિત અને બીજી અશ્રુતનિશ્રિત, તે અશ્રુતનિશ્રિત મતિયતુક જણવું. મતિજ્ઞાન ભાવાક્ષરથી ઉભયપ્રકારે થાય અને વ્યવહારનાક્ષરથી અનક્ષર થાય તથા ઉભયપ્રકારે શ્રુતજ્ઞાન છે. અનક્ષર તથા સાક્ષર એમ બે પ્રકારે હોય છે. ૧૬૨-થી-૧૭૦.

બીજા કેટલાક આચાર્યો, અનક્ષર અને અક્ષરના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ કહે છે, મતિજ્ઞાન અનક્ષર છે, અને બીજું શ્રુતજ્ઞાન સાક્ષર તથા ઉચ્છ્વાસાદિરૂપ અનક્ષર છે. ૧૬૨ આ પ્રમાણે જેઓ કહે છે તે યોગ્ય નથી, કેમકે જો મતિ અનક્ષરજ (અક્ષરાભિલાપ રહિતજ) હોય તો નિરભિલાખ્ય હોવાથી સ્થાણુ આદિ વસ્તુમાં ઇહા વિગેરે પ્રવર્તે નહિ. કેમકે તે મતિમાં અનક્ષરપણે સ્થાણુઆદિવિકલ્પનો અભાવ હોવાથી “આ સ્થાણુ છે, કે પુરૂષ છે” ઇત્યાદિ પર્યાયોના વસ્તુધર્મોના વિવેક ન થાય. (અન્ય-વ્યતિરેક આદિથી બોધ ન થાય.) જે અનક્ષરજ્ઞાન છે તેમાં અવગ્રહની ઘેટ સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયોના વિવેક નથી, તેવીજ રીતે ઇહાદિ પણ અનક્ષર હોવાથી તેમાં પણ આ સ્થાણુપુરૂષાદિ પર્યાયોના વિવેક ધરશે નહિ. ૧૬૩

આગમમાં મતિજ્ઞાન બે પ્રકારનું કહ્યું છે. એક અવગ્રહાદિ ચાર પ્રકારનું જ્ઞાન તે શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન અને બીજું આત્મપતિકી વિગેરે ચાર પ્રકારની યુદ્ધિ તે અશ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન. અહીં એમ કહેવામાં આવે કે જો આગમમાં પણ મતિજ્ઞાન શ્રુતનિશ્ચિત-પણે કહ્યું છે તો અક્ષરાત્મકશ્રુતથી એ સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયોના વિવેક થશે, કંઈ મતિથી થશે નહિ, કેમકે મતિ તો સ્વયં અનક્ષર છે. આણું ઉપરોક્ત કથન અચોગ્ય છે, કેમકે એમ માનવાથી તો એ સ્થાણુ પુરૂષાદિપર્યાયોના વિવેક એ શ્રુતનો વ્યાપાર થશે. હવે જો સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયોના વિવેક અક્ષરાત્મક હોવાથી શ્રુતવ્યાપાર માનીએ તો અવગ્રહ સિવાયના ઇહા-અપાય વિગેરે મતિજ્ઞાનના સર્વ ભેદોનો અભાવજ થાય. ૧૬૪

શ્રુતવ્યાપારથી સ્થાણુ-પુરૂષાદિનો વિવેક કરનારાને તે જ્ઞાન શ્રુત નથી, પણ-મતિનો અભાવ થવાના ભયથી તેને મતિજ્ઞાનપણે માનીએ છીએ એમ કહેવામાં આવે તો એક બાબત સંધર્તા બીજી બાબત તરશે. કારણકે એમ માનવાથી તો શ્રુતનોજ અભાવ થશે, કેમકે ચરણ કર્ણાદિ જણાવનાર આચાર્યાદિ અન્ય શ્રુતવ્યાપાર પણ અક્ષરાત્મક હોવાથી સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયોના વિવેકની ઘેટ તે પણ મતિજ્ઞાન થશે. અને શ્રુતનો અભાવ થશે. સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયોના વિવેક તે મતિ પણ થશે અને શ્રુત પણ થશે. એમ માનવાથી બેમાંથી એકનો પણ અભાવ નહિ થાય. એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ ઠીક નથી. ૧૬૫ કારણ કે સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયોના વિવેકરૂપ મતિજ્ઞાનના કાળમાં પણ જો શ્રુતજ્ઞાન માનવામાં આવે તો એકજ કાળે મતિ-શ્રુતનો ઉપયોગ થાય. પરંતુ એમ થવું અચોગ્ય છે, કેમકે એકજ કાળે બે ઉપયોગનો આગમમાં નિષેધ કર્યો છે. અથવા આ ઢાપના ભયથી એક કાળે એકજ ઉપયોગ માનતાં વિવેકકાળે મતિ અથવા શ્રુતજ્ઞાન માનવું પડશે. પણ તેમાં શ્રુતજ્ઞાનનો માની શકાયો નહિ, માત્ર મતિજ્ઞાનજ માનવું પડશે. કારણ કે-“સાવકાશ અને અનવકાશવિધિમાં અનવકાશવિધિ બળવાન છે” એ ન્યાયથી બીજે સ્થળે મતિજ્ઞાનને અવકાશ નથી તેથી અહીં મતિજ્ઞાનજ માનવું પડશે. શ્રુતજ્ઞાનને તો અન્યત્ર આચાર્યાદિ શ્રુતાનુસારી જ્ઞાનમાં અવકાશ છે તેથી ત્યાં શ્રુત માનવું ઉચિત છે. આમ હોવાથી સ્થાણુ-પુરૂષાદિનો અક્ષરાભિલાપયુક્ત વિવેક મતિથીજ થશે. પણ શ્રુતથી નહિ. આથી એ સિદ્ધ થયું કે મતિજ્ઞાન એકાન્તે અનક્ષર નથી. ૧૬૬ વળી સ્થાણુ પુરૂષાદિનો વિવેક કરવાવડે અક્ષરને અનુસરતા પ્રમાણનું જ્ઞાન શ્રુતનિશ્ચિત છે, એમ કહેવામાં આવે તો આત્મપતિકી વિગેરે ચાર યુદ્ધિઓ પણ શ્રુતનિશ્ચિત માનવી પડશે. કેમકે તે પણ અક્ષરયુક્ત છે. તેમાંજ ઇહા વિગેરે અક્ષરાભિલાપ થાય છે. પરંતુ એમ નથી, આગમમાં એ ચારે યુદ્ધિને અશ્રુતનિશ્ચિત કહેલ છે. ૧૬૭ યુગ્મ એમ કહેવામાં આવે, કે સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયો

જાણનાર-વ્યક્તિ શ્રુતજ્ઞાનવડે નથી જાણતો, તો પછી અવગ્રહાદિ શ્રુતનિશ્રિતજ છે એમ આગમમાં શાથી કહ્યું? મતિ તો સ્વયં અનક્ષરજ છે, અને જે ઇલા વિગેરે અક્ષરાત્મક છે તેમાં જે શ્રુતનિશ્રિતપણું ન માનીએ તો તે બીજી રીતે કેમ ઘટે?

ઉપરનું સર્વ કથન “શ્રુતનિશ્રિત” શબ્દનો અર્થ સમજ્યા વિનાનું છે. તેથી તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું અહીં ઉચિત છે, શ્રુત બે પ્રકારનું છે. એક પરોપદેશરૂપ અને બીજું આગમ અન્થરૂપ, ૧૬૮ તેવા શ્રુતવડે વ્યવહાર કાળની પૂર્વે સંસ્કાર વાળી જેની બુદ્ધિ થએલી હોય એવા સાધુઆદિને હમણાં વ્યવહારકાળે શ્રુતની અપેક્ષા વિના જે જ્ઞાન થાય છે તે અવગ્રહાદિ જ્ઞાનને આગમમાં “શ્રુતનિશ્રિત” કહ્યું છે, તે સિવાયનું શ્રુતસંસ્કારની અપેક્ષાવિના જે સ્વાભાવિક જ્ઞાન થાય તે ઔત્પાતિકી વિગેરે ચાર પ્રકારની બુદ્ધિ-અશ્રુતનિશ્રિત છે.

પૂર્વે નહિ જોએલ, નહિ સાંભળેલ અને નહિ વિચારેલ અર્થને-વિશુદ્ધપણે મહણ કરનાર, અવ્યાકૃત ક્ષણ યોગવાળી બુદ્ધિ, તે-ઔત્પાતિકી બુદ્ધિ છે.

દુઃખે વહન કરી શકાય એવા મોટા કાર્યના ભારનો નિસ્તાર કરવામાં સમર્થ, ધર્મ-અર્થ ને કામ એ ત્રિવર્ગનું પ્રતિપાદન કરનાર એવા સૂત્રાર્થના સારને મહણ કરનારી સારભૂત અને ઉભય લોકમાં ક્ષણદાયી-એવી જે બુદ્ધિ તે વૈનયિકી બુદ્ધિ છે.

વિવક્ષિત કાર્યમાં મનના પરોવાથી તેના પરમાર્થને જાણનાર, કાર્યના અભ્યાસ અને વિચારથી વિસ્તાર પામેલ, સાર કહ્યું એમ વિક્ષાનોથી પ્રશંસા પામે તેવા ક્ષણવાળી બુદ્ધિ, તે કર્મજ બુદ્ધિ છે.

અનુમાન, હેતુ, અને દષ્ટાન્તથી અર્થને સાધનાર વયોવિપાકના પરિણામવાળી, તથા અભ્યુદય અને મોક્ષરૂપ ક્ષણવાળી બુદ્ધિ તે પારિણામિકી બુદ્ધિ છે.

ઉપરોક્ત બુદ્ધિચતુષ્કમાંથી વૈનયિકીબુદ્ધિમાં શ્રુતનિશ્રિતપણું છે, કારણ કે-“ત્રિવર્ગનું પ્રતિપાદન કરનારા સૂત્રાર્થના સારને મહણ કરવા ભૂતપણું” શ્રુતના અભ્યાસવિના બનતું નથી. પણ એ બુદ્ધિચતુષ્કને આગમમાં અશ્રુતનિશ્રિત કહેલ છે, આથી પૂર્વાપર વિસંવાદ જેવું જણાય છે. એ પ્રમાણે કોઈને શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે-એમાં શ્રુતનિશ્રિતપણું છે, પરંતુ બહુ અલ્પ છે, તેથી મતિચતુષ્કમાં બાહુલ્યતાનો અંગીકાર કરીને તેમાં અશ્રુતનિશ્રિતપણું કહ્યું છે. એટલે વિસંવાદ જેવું કંઈ નથી. આ સમજના વિવેચનથી એ દ્વિસતાર્થ થયું કે-પૂર્વે ૧૬૨મી ગાથામાં “મતિજ્ઞાન અનક્ષર છે, અને શ્રુતજ્ઞાન સાક્ષર છે” એમ જે કહ્યું છે તે અયોગ્ય કહ્યું. કારણ કે મતિને અનક્ષર માનવાથી સ્થાણ-પુરુષાદિ પર્યાયના વિવેકનો અભાવ થાય. અને મતિનું શ્રુતનિશ્રિતપણું તો પૂર્વે બીજી રીતે-સદ્ કરેલું છે. એટલે પુનઃ કહેવાની આવશ્યકતા નથી. ૧૬૯

જો પતિપત્ની બુદ્ધિ ઉપર શેઠકનુ દષ્ટાન્ત

અવંતી નગરીની પાસેના ગામમાં એક અત્યંત નામનો નટ રહેતો હતો, તેને પહેલી સ્ત્રીથી હત્યમ થએલો શેઠક નામનો ઔત્પાતિકીબુદ્ધિવાળો પુત્ર હતો. પહેલી સ્ત્રી મરણ પામ્યા બરતે બીજી સ્ત્રી કરી હતી, તે સ્ત્રી શેઠકને શેઠકનો પુત્ર જાણીને બરાબર ખાવા પીવાનું આપતી નહી, તેથી એક વખત શેઠક તેને કહ્યું કે-માતા! તું મને સારી રીતે રાખતી નથી, તો હું તને તેનું ક્ષણ બતાવીશ. આથી તેની તે નવીમાંતોએ કહ્યું કે-અરે નાદાન છોકરા! તું મને શું કરવાનો હતો? શેઠક બોલ્યો-માતા! હું એવું કરીશ કે જેથી તું મારા પરે પડીશ. નવી સ્ત્રીએ તેને નાદાન બાળક જાણીને તેની ઉપર કંઈ ધ્યાન આપ્યું નહી અને હમ્મેચની માફક બેઠકાસીપણે વર્તવાનું શરૂ રાખ્યું. શેઠકે એક દિવસ રાત્રિએ એકદમ અચાનક જાગીને પોતાના પિતાને કહ્યું કે-પિતાજી! પિતાજી! જુઓ આ કોઈ પુરુષ આપણા

ધરમાથી નાશી જાય છે. આ 'સાંભળીને ભગના મનમાં ધાગણ' થઈ કે જરૂર મારી સ્ત્રી વ્યભિચારિણી છે. નહિ તો ગતિના સમયે કોઈ અજાણ્યો પુરુષ ધરમાથી કેમ નીકળે ? આવા વહેમથી તે સ્ત્રી ઉપર પ્રીતિ રહિત થયો, સ્ત્રી સાગં બોલવા આલવાનો વ્યવહાર પણ બંધ કર્યો. આથી તે નરી સ્ત્રીએ માન્ય કે જરૂર આ કામ રોકકર્તુ હોય એમ જણાય છે. તેથી રોકકર્તા પ્રીતિપૂર્વક બોલાવોને કહ્યું કે-એટા ! તમે આ શુ કહ્યું કે કંઈથી તારા પિતા માતાથી એકદમ કંઈ પણ દારણ વિના પંદાનુમ્ન થયા ? જો રોકકર્તા એ પ્રમાણે કહ્યું હોય તો તે યુવક ! મારો અપરાધ ક્ષમા કર અને જેમ તારા પિતા માતા પ્રત્યે શ્રદ્ધા તેમ કર. એના ઉત્તરમાં રોકકર્તા કહ્યું-હીક છે. હવે તું જો મારો ખેદ ન કરીશ. હું બહુ પાણુ કેકાણે ક્ષમાય. તે દિવસથી તે સ્ત્રી રોકકર્તા મારી મંબાલ અર્થાત્ત રાખવા લાગી, અને 'રોકકર્તા' પણ પિતાનો પૂર્વનો વહેમ દૂર કરવાનો ઉપાય શોધવા લાગ્યો. એક દિવસ રાત્રિએ રોકકર્તા પિતા આંદનીમાં બેઠો હતો, તે વખતે રોકકર્તા પોતાના શરીરની છાયાને આંગળાથી બતાવીને પિતાને કહ્યું કે-પિતાજી ! જુઓ ! જુઓ ! આ કોઈ પુરુષ જાય છે ? પિતાએ કહ્યું કે મને જાણ નથી. આવા રોકકર્તા આંગળાં રોક પોતાની છાયા બતાવીને કહ્યું કે જુઓ આ સ્ત્રી, 'રોક' તેને રોકી મુખ્ય છે. રોકકર્તા આ બાબતેના જોઈને બરતે વિચાર્યું કે અરેબર આવે પહેલાં પણ આવેજ પુરુષ જોયો હશે. નાદાન બાગકના બોલવા પર વિશ્વાસ ગમીને રોક નકાર્યો મારી અંધર વહેમ લીધો; પણ એ વીક ન હતું. આવા નિશ્ચયથી તેના પૂર્વનો વહેમ અવધરથી દૂર થયો, અને તે દિવસથી તે તેના પર અનુગમનથી થયો. રોકકર્તા વિચાર્યું કે 'રોક' મારી આરમાન માતાનું અગ્રિય હતું છે તેથી તેના બંધો સેવાને તે કોઈ વખત મને વિધ વિગેરથી મારી નાંખશે, માટે મારે તેનાથી દરેજ સાવચેત રહેવાની જરૂર છે. એમ વિચારીને તે હંમેશા પોતાના પિતાની સાથેજ જમવા બેઠે.

એક વખત બરત કંઈ કામ પ્રસંગે અવન્ટી જવા તૈયાર થયો. તેની સાથે રોકકર્તા પણ જવાને તૈયાર થયો. અવન્ટીમાં મળે પિતા પુત્ર ગયા ત્યાં નગરની શોખા જોઈને રોકકર્તા વિસ્મય પામ્યો. કામ પૂર્ક કરીને પિતા-પુત્ર પાછા ઘેર જવાને નિહાળ્યા નગર બહાર આવ્યા એટલે જગત કંઈ સ્ત્રીજ સેવાની શ્રી ગયો, તેથી રોકકર્તા કિયાનવિના તટપર એમાડાને પોતે નાંખે સંકેત ગયો. રોકકર્તા નદીના કામાના નદીને રમત કરતા કરતા મિથા મહિત આપી નગરી રેલીમાં આવેખી તેનામાં અધરૂ જોડી કરવા ગમેલ તે નગરીનો રાજ ત્યાં થઈને નીમ્યો, એટલે રોકકર્તા કહ્યું અરે રાજકુમાર ! એ માંગ ન ચાલે. રાજએ કહ્યું એ માંગ ન ચાલવાનું કારણ ? રોકકર્તા કહ્યું-એમાં કામ્ય શુ પૂરો છે ? આ માંગ દરમાર છે તે તમે નથી જોતા ? રાજએ ત્યારે કિરીને જોયું તો આખી નગરી બગાડી આવેખેની જોઈ. તેથી રાજએ પૂછ્યું-અરે આલક ! તે આ નગરી પહેલો કાંઈવાગ જોઈ છે, કે આજેજ જોઈ ? રોકકર્તા કહ્યું-ના, પહેલાં જોઈ નથી, આજેજ પ્રથમ જોઈ છે. આથી વિસ્મય થયેલા રાજએ વિચાર્યું કે આલો ! આ નાજકની શુદ્ધિ કેવી તીવ્ર છે ? પછી રાજએ તેનું નામ પૂછ્યું. એટલે તે જોડ્યો, કે-મારું નામ રોકકર્તા છે. આ વાતથીત આવે છે એવામાં રોકકર્તા પિતા સંકેતમાથી આવ્યો એટલે તેની સાથે ગાદ પોતાને ગામ ગયો.

રોકકર્તા ગયા પછી રાજએ વિચાર્યું કે મારે ચારસોને નવાઈ પ્રધાનો છે, પરંતુ તે સર્વની શુદ્ધિ એજ પ્રધાનમાં હોય એવો. એક પ્રધાન, હોય તો પછી સારું, દમક એથી સભ્યનો પ્રતાપ શુદ્ધિ પામે આ પ્રમાણે વિચારીને રોકકર્તા પરીક્ષા કરવાને રાજએ રોકકર્તા ગામના મુખ્ય માણસોને હોદ્દાને એવો હુકમ કર્યો કે-નામારા ગામની બહાર એક મોટી સિવા છે તે સિવાને છાડવા સિવાય રાજને બેઠા પોઅ મડપ કરીને એ સિવાનું તેના ઉપર દાખલ કરો. આ પ્રમાણે રાજનો હુકમ સામળીને ગામના લોકો અનેક પ્રમારની ચિન્તા કરવા લાગ્યા વિચાર કરતાં મધ્યાન્હ સમય થયો, તે વખતે રોકકર્તા પિતાને જમવા નેડવા આવ્યો, એટલે તેના પિતાએ કહ્યું એટા ! તું બાળક હોવાથી નિશ્ચત છે, એટલે ગામના દરને બંધતો નથી, અમને તો કંઈ પણ ચેન પડ્યું નથી, એટલે આવા પીવાનું કપાઈ

સુઝે ? આથી રોહકે પૂઝ્યું-પિતાજી એવું શું કદ છે ? કે જેથી સર્વને આટલી બધી ચિન્તા થાય છે. તેના ક્ષત્રમા તેના પિતાએ રાજની આજ્ઞા કહી સંભળાવી, એટલે રોહકે કહ્યું-એહો ! એમાં એટલી બધી ચિન્તા જા માટે કરો છો ? મંડપ કરવાને એ શિલાની નીચે ખોદવાનું શરૂ કરો, પછી જ્યાં જ્યાં એકએ ત્યાં ત્યાં થાંભલા મુકો અને શિલાને હપાક્યા સિવાય બેંધરાની જેમ ફરતી બીંત વિગેરે કરો. એટલે રાજને ચોખ્ખું મંડપ તૈયાર કરી ચકારો. આ મુક્તિ માંભળીને સર્વ લોકો હર્ષ પામીને બોજન માટે ઉઠ્યા, પછી રોહકના કલા મુજબ ખોદીને મંડપ તૈયાર કર્યો. રાજ પણ એ મંડપ એકને પ્રસન્ન થયો, તપાસ કરતાં માલુમ પડ્યું કે આ મંડપ રોહકની યુદ્ધિના અનુસાર થયો છે.

• ફરી બીજી વખત રાજએ એજ ગામમાં એક ઘેટું મોકલીને હુકમ કર્યો કે-“ આ ઘેટું અત્યારે જેટલું તોલમાં છે, તેટલું પાણું પંદર દિવસે આપવું. તોલમાં જરા પણ ન્યૂનાધિક ન થવું જોઈએ.” રાજની આ આજ્ઞા સાંભળીને ગામના સર્વ લોકો એકઠા થયા, ‘અને રોહકને બોલાવીને રાજની આજ્ઞા કહી સંભળાવીને હપાય પૂછ્યો, એટલે રોહકે કહ્યું કે જંગલમાંથી એક વર પકડી લોવીને ઘેટા પામે બાંધો, પછી ઘેટાને દરરોજ સારો પુષ્ટિકારક ખોરાક આપો. પણ તે વરના બંધથી બધી ખોરાક નિરથક થશે, અને ઘેટાનું જે તોલ છે તે તેટલું જ કાયમ રહેશે. રોહકના કહેવાથી લોકોએ તે પ્રમાણે કરીને પંદર દિવસે ઘેટો પાછો મોકલ્યો. રાજએ તોલી જોયો તો તેનું જે વજન હતું તે કાયમ હતું. જરા પણ ન્યૂનાધિક થયું ન હતું. તપાસ કરતાં જણ્યું કે એ પણ રોહકની યુદ્ધિનું પરિણામ હતું. તે પછી રાજએ એક ફૂકડો તે ગામપર મોકલાવીને આજ્ઞા કરી કે-આ ફૂકડાને બીજા ફૂકડા સિવાય કુદ કરાવવું. ગામના લોકોએ રોહકના કહેવાથી તે ફૂકડા સાથે એક આરીસા મૂક્યો. તેમાંના પ્રતિબિંબથી ફૂકડાએ બીજો ફૂકડો જણીને અહંકારથી તેની સાથે કુદ કરવા માંડ્યું. રાજના શ્રુત માથુસોએ એ હકીકત ગળને કહી-એટલે રાજ પ્રસન્ન થયો. ફરી પાછી રાજએ આજ્ઞા કરી કે-“ નદીની રેતીનાં દોડાં વણીને મોઝાવાનો.” રાજની આની બીલકુલ અસંભવિત આજ્ઞા સાંભળીને લોકો ગભરાઇ ગયા એટલે રોહકે કહ્યું કે રાજને એમ કહેવરાવો કે મહારાજ ! તમારો બંડગમ્મા એતીનાં જુનાં દોરડા પડ્યા હશે તેમાંથી નમૂનો લેવા માટે એક દોરડું મોકલાવો, કે જેથી તેના અનુસાર તેવા દોરડાં વણીને અમે મોકલાવીએ, લોકોએ તે પ્રમાણે કહેવરાવ્યું. તેથી રાજ કંઈ પણ બીજું હુકમ કર્યા સિવાય મૌન રહ્યો. ફરી એક વખત રાજએ મરવાની તૈયારીનાં રાગી અને વદ હાથી તે ગામમાં મોકલ્યો, અને તે માથે કહેવરાવ્યું કે “ આ હાથી મરી ગયો ” એમ કલા વિના દરરોજ તેના અમર અને મોકલવા. હાથી આવ્યા પછી તેજ રાગીએ મરી ગયો, એટલે બીજે દિવસે રોહકના કહેવા મુજબ ગામના અધિકારીએ રાજ પાસે જઈને કહ્યું કે-મહારાજ ! આજે હાથી મેસનો નથી, જીતો નથી, આહાર નીહાર કરતો નથી, અને બીજા કંઈ પણ ચેષ્ટા કરતો નથી. એ સાંભળીને રાજએ કહ્યું, ત્યારે શું હાથી મરી ગયો ? આવનાર માથુસે કહ્યું-મહારાજ ! આપ એમ કહો છો, હું એમ નથી કહેતો આ સાંભળીને રાજ ખુશ થયો. દરોડી ગળએ આજ્ઞા કરી કે-તમારા ગામના કુવાનું પાણી ‘ગલું’ સારું છે, માટે તે કુવો અહીં મોકલો. ગામના લોકોએ રોહકના કહેવાથી રાજને કહેવરાવ્યું કે-મહારાજ ! ગામડાના લોકોની પેટે ગામડાનો કુવો પણ સ્વભાવથી જ બીલકુલ હોય છે, માટે નગરનો માર્ગ બતાવનાર એ તમારો કુવો અહીં મોકલો એટલે તેની સાથે અમારા ગામનો કુવો ત્યાં આવે, આ પ્રમાણે સાંભળીને ગળ ખુશ થયો, તે નાથે પાછો હુકમ કર્યો કે અગ્નિના સંબંધ વિના ખીર રાંધીને મોકલો. રાજ || એ આજ્ઞાનું પાલન કરવાને ગામના લોકોએ રોહકના કહેવા મુજબ એખાને ઘણા પાણીના પલાળીને સૂરના ટિંગોથી તપાવ્યા, પછી એખાની તૈયારીમાં દૂધ નાખીને તે પગલ વિગેરે પાસની નદીમાં મૂકી, એટલે ખીર તૈયાર થઈ, તે રાજને મોકલાવી. આ રીતે દરેક પરીક્ષામાં રોહક પમાર થયો એટલે રાજએ તેની અતિશય યુદ્ધિ જણીને તેને પોતાની પાસે બોલાવવાને આજ્ઞા કરી, અને કહ્યું કે-રોહકે અમારી પાસે હાજર થવું, પણ શુકલ હો

કે કૃષ્ણપક્ષમાં આવવું નહિ, રાત્રિએ અથવા દિવસે આવવું નહિ, માર્ગે કે ઉન્માર્ગે ઓવડવું નહિ, સ્નાન કરીને અથવા સ્નાન કર્યા વિના આવવું નહિ. મુધામાં કે છાયામાં પણ આવવું નહિ; એ પ્રમાણે રાજાની આરા નળણીને શેઠકે કંઈ સુધી સ્નાન હ્યું, અને ગાડાના ચીલાના મધ્ય ભાગને રસ્તે ઘેરા ઉપર બેસીને માથે ચાલણીનું છત ધારણ કરીને મંધાસમયે અમાવાસ્યા ઉપરાંત પડવાને વિષે ગળતી પાસે ગયો, ત્યાં ખાલી હાથે ગળ દેવ અને ગુરુનું દર્શન કરવું નહિ. એવી લોકની શ્રુતિથી મારીનો એક પિંડ હાથમાં રાખીને રાજાને પ્રણામ કરી તે પિંડ રાજાની પાસે ભેટ તરીકે મૂક્યો. એટલે રાજાએ પૂછ્યું-શેઠક! આ શું લાગ્યો? શેઠકે ઉત્તર આપ્યો-મહારાજ! આપ પૃથ્વીના પતિ છે, તેથી હું આ ભેટ લાગ્યો છું. આ સાંભળી રાજા પ્રસન્ન થયો તે રાત્રિએ શેઠકને રાજાએ પોતાની પાસે સુવાડ્યો. રાત્રિનો પહેલો પ્રહર વીસા પછી રાજાએ તેને બેલાવ્યો-અરે શેઠક! તું જાને છે કે ઉઘે છે? શેઠકે ઉત્તર આપ્યો-પ્રભો! હું જાણુ છું. રાજાએ કહ્યું-જો જાને છે તો શો વિચાર કરે છે? શેઠકે ઉત્તર આપ્યો-પ્રભો! હું એ વિચાર કરતો હતો કે પોપગાના પાનાતુ ડીંડુ મોડું, કે તેની શિખા મોટી? એ સાંભળીને રાજાને પણ સંશય થયો, તેથી તેન પૂછ્યું-શેઠક! તે ઠીક વીચાર કર્યો છે, પણ હવે તેનો નિર્ણય શો કર્યો. ઉત્તરમાં શેઠકે કહ્યું-જ્યાં સુધી શિખાનો અમ્મ ભાગ સુકાર્ધ જાય ત્યાંસુધી જાને સરખા હોય છે. બીજો પ્રહર પૂર્ણ થયા પછી ફરી રાજાએ પૂછ્યું કે-અરે શેઠક! જાને છે કે ઉઘે છે? શેઠકે ઉત્તર આપ્યો-દેવ! જાણુ છું. જો જાને છે તો વળી શો વિચાર કરે છે? ઉત્તર આપ્યો કે-દેવ! હું એ વિચાર કરજુ' કે બહરીના પેટમાંથી સરાણે ઉતારી હોય તેવી તેની લીંડીએ બુરામર ગોળ યદન બહાર નીકળે છે તેનું શું કારણ? એના નિર્ણય માટે રાજાએ એનેજ પૂછ્યું, એટલે તે બોલ્યો કે બહરીના પેટમાં સંવર્તક નામનો વાણ છે, તેના પ્રભાવથી તે લીંડીએ ગોળ થાય છે. આ પછી શેઠક સ્મધ ગયો, ત્રીજા પ્રહરે રાજાએ પુનઃ પૂછ્યું-શેઠક! જાને છે કે ઉઘે છે? ઉત્તરમાં શેઠકે જણાવ્યું કે-પ્રભો! હું વિચાર કરજુ' કે ખીસકેલીનું ચરીર એવડું છે તેવડુંજ તેનું પુછડું હશે કે કંઈ ન્યૂનાધિક હશે? રાજાએ એના નિર્ણય માટે એનેજ પૂછ્યું એટલે તેણે કહ્યું કે-દેવ! તે બંને સરખા હોય છે. તે પછી ચોથે પ્રહરે-પ્રાતઃકાળે રાજા જાગ્યો; તે વખતે શેઠકને બોલાવ્યો પણ આખી રાત્રિના ઉત્તમગરને લીધે નિદ્રાવશ હોવાથી જવાબ ન આપ્યો એટલે રાજાએ ગમ્મત કરવાની ખાતર શેઠકને સડેજ મોટી વગાડી, એટલે શેઠક જાગી ઉઠ્યો. ત્યારે રાજાએ પૂછ્યું-અરે શેઠક! કેમ ઉઠે છે? શેઠકે કહ્યું મહારાજ! જાણુ છું. જો જાને છે તો ઘણી વારે ઉત્તર કેમ આપ્યો? તેણે જવાબ આપ્યો-દેવ! હું બહુ હંડા વિચારમાં હતો, તેનો નિર્ણય કરવામાં ચિત્ત રામણ હતું, તેથી ઉત્તર આપતાં વાર લાગી, રાજાએ કહ્યું એવા કયા હંડા વિચારમાં હતો કે જેથી નિર્ણય કરવામાં એટલો મધો વખત લાગ્યો. શેઠકે ગમ્મતમાં વિના કહ્યું-સ્વામી! હું એ વિચાર કરતો હતો કે આ રાજા કેટલા પુરુષથી ઉત્પન્ન થયો હતો? એ સાંભળી રાજા યેડીવાર મૈન રહ્યો, પછી યેડીવારે પૂછ્યું-ખોય હું કેટલા પુરુષના ઉત્પન્ન થયો છું? ઉત્તરમાં શેઠકે કહ્યું-પાંચ પુરુષથી, ફરી રાજાએ પૂછ્યું-કયા કયા પાંચ પુરુષથી? શેઠકે કહ્યું-એક કુબેર બંડારીથી, કેમકે કુબેરના જેવી દાન ચક્રિત છે. ત્રીજા યેડીવારે કેમકે યેડીવારે સુતેલા બાળકને પશુ-નિર્દય વીછીના ઢંખની જેમ મોટી મારીને પીડા ઉપજાવે છે. પંચમા તમારા પિતાથી ઉત્પન્ન થયા છે કે જેણે તમને આ રાજ્યપર સ્થાપન કર્યા છે. આ સાંભળીને રાજા ઘણું આશ્ચર્ય પામીને એકાન્તમાં પોતાની માતા પાસે જઈને નમન કરી પૂછ્યું-માતા! કહો! હું કેટલા પુરુષથી ઉત્પન્ન થયો છું? માતાએ આવા પ્રશ્નથી વિરમ્મ પામીને કહ્યું-એટા! તું એ શું પૂછે છે? તું તારા પિતાવા ઉત્પન્ન થયો છે. રાજાએ શેઠકે કહેલી હકીકત પ્રમટ કરીને કહ્યું-માતા! શેઠકની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત બોગી નથી, મારે જે કામ તે સત્ય કહો. આ પ્રમાણે લગ્ન આમલથી પૂરું એટલે રાજાની

માતાએ કહ્યું-પુત્ર ! સાંભળ જ્યારે તું ગર્ભમાં હતો ત્યારે એક દિવસ હું નગર બહાર ઉદ્યાનમાં કુબેર-
વની પૂજા કરવા ગયું, ત્યાં તે પ્રતિમાનું અત્યંત સ્વરૂપ જોઈને મેં તેનો હાથવડે સ્પર્શ કર્યો એટલે
મને કામ વ્યાપ્ત થવાથી ભોગની વાંછા થઈ, ત્યાંથી પાછા આવતાં માર્ગમાં એક સ્વરૂપવાન ચંદ્રાળને
જોઈ તેની સાથે ભોગની ઇચ્છા થઈ. આગળ જતાં એક સ્વરૂપવાન ધોળીને જોઈને પણ તેવીજ ઇચ્છા
થઈ. પછી મહેલમાં આવી ત્યારે તે દિવસે ઉત્સવ હોવાથી ખાવાને માટે બોટનો વીંછી કર્યો હતો, મેં
તેને હાથમાં લીધો, તેના સ્પર્શથી કમોદ્દીપન થવાથી તેની સાથે પણ ભોગની ઇચ્છા થઈ. આ પ્રમાણે
ઈચ્છા માત્રથી તારે બીજા ચાર પિતા થયા હતા, બાકી પરમાર્થથી તો એક તારે પિતાજ સત્ય પિતા
છે. આ સાંભળીને રાજા રોકડની બુદ્ધિથી ધણું વિચાર્યું પામ્યો, અને તેથી તેને સર્વ પ્રધાનોમાં સુખ્ય
પ્રધાન બનાવ્યો.

(ઐત્યાતિકી બુદ્ધિ ઉપર આ સિવાય ૧ નગરના ધર્મનું-૨ આગ્રહનું-૩ શ્રેણિકરાજની સુદ્ધિનું-
૪ સૂતર અને જીનના પટનું-૫ સરસ્વતી-૬ કમગામી સંખ્યાનું-૭ વિષ્ણુનું-૮ હસ્તિના તોલનું-૯ બાંકનું-
૧૦ લાખની ગોળાનું-૧૧ રત્નનું-૧૨ કુશનું-૧૩ માર્ગમાં મળેલી વ્યવસ્થાનું-૧૪ એક સ્ત્રીનું-૧૫
પતિનું-૧૬ બે સ્ત્રીના એક પુત્રનું-૧૭ મધુસૂતા સિત્યનું-૧૮ ગ્રીક્ષાનું-૧૯ સિદ્ધાન્તનું-૨૦ સુવર્ણના
સિક્કાનું-૨૧ કિલ્લકનું-૨૨ પાણકના નિધાનનું-૨૩ ધનુર્વિદ્યાની શિક્ષાનું-૨૪ અર્થશાસ્ત્રનું-૨૫ મારી
ઈચ્છા પ્રમાણે લઈ એ વાક્યનું-૨૬ સિદ્ધપુત્રનું પ્રત્યાદિ વિદ્યારણ છે, તે બધાં નંદીસત્રમાં મલયગિરિજા
મહાગાનકૃત દીક્ષામાંથી પાં. ૧૪૪ થી જળી શેવા.)

વૈનયિકીબુદ્ધિ ઉપર નિમિત્ત જાણનાર બે શિષ્યનું ઉદ્ઘરણ. તે આ પ્રમાણે-કોઈ સહયુગ પાસે તેના
બે શિષ્યો નિમિત્ત શાસ્ત્ર ભણતા હતા તેમના એક શિષ્ય બહુમનપૂર્વક ગુરુનો વિનય કરીને તે બે
કર્ષ હશે તે સર્વ બરાબર ચિત્તમાં ધારણ કરીને નિરંતર તેના વિચાર કરતો હતો. વિચાર કરતાં બે
કોઈ સ્થળે સંદેહ પડતો તે બાબત પુનઃ ગુરુ પાસે આજ્ઞાને વિનયપૂર્વક પૂછીને નિઃસંદેહ થતો. એ પ્રમાણે
હમ્મેશાં વિચાર પૂર્વક શાસ્ત્રાર્થનું ચિન્તન કરતાં તેની બુદ્ધિ ધણી ઉદ્ભૂત થઈ. બીજો શિષ્ય તેથી
વિપરીત-ઉપરોક્ત ગુરુ રહિત હોવાથી તેની બુદ્ધિ તેની ન થઈ.

એક દિવસ તે બંને શિષ્યો ગુરુના આજ્ઞાથી નજીકના ગામમાં જવાને આજ્ઞા, માર્ગમાં જતા
માર્ગે પગલાં જોઈને વિનયવન્ત શિષ્યે બીજાને પૂછ્યું-અરે ભાઈ ! આ પગલાં ક્યાંના છે ? તેણે કહ્યું-
મેં પગલાં હાથીના છે, એમાં શું પૂછે છે ? વિનયશાળીએ કહ્યું. ના હાથીનાં નથી પણ હાથણીનાં છે,
જ્યાં તે ડાબી આખે કાણી છે, તેના પર બેસીને કોઈ રાણી ગમેથી છે, વળી તે સોભામયવતી અને
મગમાં હોવાથી પ્રસવ વેદના અનુભવથી આજ્ઞાકર્મમાં પ્રસર કરશે અને તેને પુત્ર જનમશે, આ સાંભ-
ળીને અચિન્તિત બોલ્યો-એ રાણી જણાય ? વિનયવન્તે કહ્યું આગળ આલો સર્વ પ્રગટ થશે. તે પછી બંને
જ્યાં જ્યાં જવાના હતા તે ગામની બહારના આગમાં સરોવરના તીર ઉપર લંબીયા રહેવી હાથણી જોઈ,
તે સાથે હાથણી પણ ડાબી આખે કાણી છે એમ જાણ્યું, એટલામાં કોઈ દારીએ કોઈ દૃઢ પુરૂષને કહ્યું
મહા ! જાને વધામણી આપો, મહારાણીને પુત્ર જન્મ્યો છે. આ સાંભળીને વિનયશાળીએ બીજાને કહ્યું
માઈ ! બે સાંભળ ? આ દારીનું વચન, મેં કહ્યું હતું તે વચાર્થ છે કે નહિ ? ઉત્તરમાં ત્રણે કહ્યું-ભાઈ
તે સર્વ મેં જાણ્યું, તારું શન મત્ત છે તે પછી બંને જણા હાથ-પગ ધોઈને સરોવરના તીરના ઉપર
હેલ. મોટા વડદક્ષીની નીચે વિભાગો લેવા બેઠા. તે વખતે ત્યાં પાણી ભરવા આવેલી કોઈ દૃઢ સ્ત્રીએ
મની આકૃતિ જોઈને વિચાર્યું કે જરૂર આ બંને વિકાન હોય એમ જણાય છે, એમ માનીને તેણે પોતાના પુત્ર
રેશ્વર ગમેશે હતો તેના આગમન-સંજોગી તેઓને પૂછ્યું કે ભાઈ ! મારાપુત્ર પરદેશ ગયો છે તે ક્યારે આવશે ?
પા પ્રમ પૂછતાની સાથેજ તેના માથે જળથી ભરેલા ધડો હતો તે પડીને ભાંગી ગયો, આથી વિચાર કર્યા
તેના વોવાનાર બીજા શિષ્યે કહ્યું-ભાઈ ! તારો પુત્ર આ ધડાની નજમ નાશ પામ્યો છે. તે સાંભળીને

વિચાર કરીને બોલનાર પહેલાં શિષ્ય બોલ્યો-અરે બાપ ! જેમ ન બોલ, એના પુત્ર ઘેર આવ્યો છે. ટોશી મા ! ચિન્તા ન કરો, જુઓ તમારો પુત્ર અત્યારે ઘેર આવ્યો છે, તેનું મુખ જોઈ આનંદ પામે. આ સાંભળીને તે, વૃદ્ધ તેને એકઠો આશીર્વાદ આપતી પોતાને ઘેર આવી, અને જુએ છે તો તરતજ આવીને વિસામે સેવા બેઠેલા પોતાના પુત્ર જોયો. પુત્રે ઉઠીને માતાને પ્રણામ કર્યા, માતાએ આશીર્વાદ આપીને નિમિત્તિયાઓની હકીકત કહી, પછી પુત્રને પૂછીને એક વસ્ત્રપુગલ અને કેટલાક રોટલા રૂપિયા લઈને વિચાર કરનાર વિદ્વાન શિષ્યને આપ્યા. આથી વિચાર કર્યા વિના બોલનાર ખીને શિષ્ય હૃદયમાં જે લાવીને ચિન્તાવવા લાગ્યો કે જરૂર ગુરૂએ મને સારી રીતે બજાવ્યો નથી, નહિ તો આ વધાર્થ નિમિત્ત બળે છે, અને હું નથી બળતો તેનું શું કારણ ?

તે પછી ગુરૂનું દાર્થ કરીને બન્ને જણા ગૃહ પાસે આવ્યા, ગુરૂને જોતાજ પહેલાં શિષ્યે બે હાથ જોડીને આનંદાશ્રુ સુક્તપણે ગુરૂના ચરણમાં નમસ્કાર કર્યો, અને બીજે શિષ્ય તો પત્થરના સ્તંભની જેમ જગ પછુ નમ્યા વિના માત્મર્થ અભિધી ધ્રુવવાતો અફડ થઈને બેઠો રહ્યો, તેને તે પ્રમાણે સ્થિર કહેશે જોઈને ગુરૂએ કહ્યું-અરે ! કેમ નમ્યા વિના સ્તંભની જેમ અફડ બેઠો છે ? તેણે ઉત્તર આપ્યો કે શા માટે નમું ? જોને તમે સારી રીતે બજાવ્યો છે તેજ નમશે. ગુરૂએ કહ્યું કેમ મેં તને સારી રીતે નથી બજાવ્યો ? તેણે કહ્યું ના, મને સારી રીતે નથી બજાવ્યો. જેમ કહીને સર્વ પૂર્વ વૃત્તાન્ત કહ્યું. આથી ગુરૂએ પહેલાં શિષ્યને પૂછ્યું-વત્સ ! કહે તેં શી રીતે એ બધું ?, ઉત્તરમાં તેણે કહ્યું-બગવન ! કે હમેશાં આપની પામેથી જ શીખતો. તેના બરાબર વિચાર કરતો. તેજ પ્રમાણે અહીં પણ મેં વિચાર કર્યો કે આ પગલાં હાથીનાં છે એ તો સુપ્રતીત છે, પરંતુ તે હાથીનાં છે કે હાથણીનાં છે ? એમ વિરોધ વિચાર કરતા તેણે લઘુશબ્દ કરેલી તે ઉપરથી બધું કે એ પગલાં હાથણીનાં છે. વળી માર્ગમાં જમણી બાજુની વાડપર ચઢેલી લતાઓનાં પાંદડાં તેણે તોડેલાં હતાં, પણ ડાબી બાજુની લતાઓનાં પાંદડાં અખંડિત હતાં. તેથી મેં નિશ્ચય કર્યો કે જરૂર આ હાથણી ડાબી બાજુએ ફાળી છે. તથા એનાપર આરંધ થઈને ગમેલ કોઈ રાજ પગિવાર હોયો જોઈએ, તે સિવાય એવા વાહનપર કોઈ સામાન્ય મનુષ્ય સુસાદરી કરે નહિ, આગળ જતા હાથણી પરથી ઉતરીને લઘુશબ્દ કરવા બેઠેલ હશે તે જોઈને મેં નિશ્ચય કર્યો કે સુસાદરી કરનાર કોઈ ગજરાણી છે, વળી ત્યાં વૃક્ષપર લાગેલ રાતા વસ્ત્રના અંધારે જોઈને વિચાર્યું કે તે માભાગવતી હોવી જોઈએ, અને જમિપર હાથ મૂકેને ઉભી થયેલ જો એમ જણાવાથી તે ગર્ભવતી છે, એમ માન્યું. હજા થઈને ચાલતા પ્રથમ જમણે પગ ભારથી ચૂકેલો જોઈને બધું કે તે પ્રસૂતિની પીડાથી પીડાય છે, એટલે આજકાલમાં તેને પુત્ર પ્રસવેલો જોઈએ.

વૃદ્ધ સ્ત્રીએ પૂછ્યું હતું, તેમાં ખજ તેણે દેરલા પ્રમતી પછી તરતજ ઘટ પડી જવાથી મેં એમ વિચાર કર્યો કે જેમ આ ઘડો જમાંથી ઉત્પન્ન થયો ત્યાંજ પુનઃ મળી ગયો. તેવી રીતે આનો પુત્ર પણ આને અત્યારે મળેલો જોઈએ.

આ પ્રમાણે વિનિતશિષ્યના સ્થનથી પ્રગુન્ન થયેલા ગુરૂએ તેને આનંદપૂર્વક સ્નેહદષ્ટિએ જોઈને સ્તંભ કરીને બીજી શિષ્યને કહ્યું કે બાપ ! આમાં કેવળ તારોજ દોષ છે કે નો શીખ્યો. તેના ને વિચાર ન કર્યો, એમાં અમારો લેલ માત્ર પર્ણ દોષ નથી, કેમકે અમે તો માત્ર ચાલના અર્થના વ્યવસ્થા કરી રહ્યાં, તેના બરાબર વિચાર કર્યો એ તમારું કામ છે. આ ઉદાહરણમાં વિચાર કરનાર શિષ્યની વૈનયિકી બુદ્ધિ બહુ.

આ ઉપરથી ઉદાહરણ સિવાય અર્થશાસ્ત્રમાં કલ્પક મંત્રાનું-લિપિશાસ્ત્રનું-ગણિત શાસ્ત્રનું-આત્મ-નિર્માનનું-અશ્વનું-ગદાનું-અશ્વલક્ષણ બહુશબ્દનું-અર્થાનું-વૈદ્યનું-રસિકનું-અભિજ્ઞાનું-ગુરૂએ બહુવિધ ગત્યુપદાનું-દંડનાપદનું-દુર્ભાગી મનુષ્યનો ન્યાય કરવા સબકુમાર અને પ્રધાનનું ધરનાદ દહાડાં છે. તે નંદીસરમાંથી જોઈ લેવાં.

કર્મની બુદ્ધિ ઉપર હૈરણ્યક (સોની) ની બુદ્ધિનું તથા ખેડૂતની બુદ્ધિનું ઉદાહરણ છે, તે આ પ્રમાણે.

એક હૈરણ્યક પોતાની બુદ્ધિની ઉત્કૃષ્ટતાથી અંધકારમાં પણ હાથના સ્પર્શમાત્રથી રૂપીઆની બરાબર પરીક્ષા કરતો. આમાં તે કર્મજન બુદ્ધિનું પરિણામ છે, બીજું ખેડૂતનું છે, તે આ પ્રમાણે.

કોઈ ચોરે કોઈ વધીકના ઘરમાં રાત્રિના વખતે પત્રની આકૃતિએ ખાતર પાડીને ચોરી કરી. સવારે પાછો તેજ ધર આગલ ગુપ્તગુપ આવીને ખાતર સંબંધી સમાચાર લોકોથી જાણવા લાગ્યો, લોકોએ તે કોતરેલ ખાતરની પ્રશંસા કરી, તેવામાં ત્યાં એક ખેડૂત આવેલો તે બોલ્યો એમાં આશ્ચર્યકારી શું છે ? જે કાર્ય શિખેલ હોય અને હમ્મેશાં તેનો અભ્યાસ કરે તો તે કાર્ય ઉત્કૃષ્ટ થાયજ એમા આશ્ચર્ય જેવું શું છે ? ક'મજ નહિ'. ખેડૂતના આ કથનથી પેલો ચોર મનમાં ગુસ્સે થયો, અને બીજા લોકોને પૂછ્યું કે આ કોણ છે ? લોકો પાસેથી જાણ્યું કે તે ખેડૂત છે અને અમુક સ્થળે રહે છે. એ પ્રમાણે જાણીને એક દિવસ હાથમાં છરી લઇને પેલા ખેડૂતની પામે ક્ષેત્રમાં ગયો, ત્યાં જઇને કહ્યું, કે 'અરે ખેડૂત' આજ હું તારું ખૂન કરીશ ખેડૂતે કહ્યું 'સામાટે ?', ચોરે કહ્યું '—તે દિવસે તે 'પેલું' મેં પાડેલું ખાતર વખાણ્યું નહીં તે માટે. ખેડૂતે કહ્યું 'મેં' તે વખતે સત્તજ કહ્યું હતું કે જે માણસ જે કાર્યમાં હમ્મેશાં અભ્યાસવાળો હોય છે તે માણસ તે કામ ધણુંજ સાફ કરે છે. બીજાની વાત તો દૂર રહી, આ માફજ ઉદાહરણ જો, આ મારા હાથમાં રહેલા મગના દાણા જો તું કહે તો સંધળા અવળામુખે પાડું' અથવા બીજા દાણા અવળામુખે પાડવા જોઇએ. ખેડૂતે વજ્ર પહોળું કરીને બધા દાણા એજ પ્રમાણે નાખ્યા. આથી ધણું વિસ્મય પામેલો ચોર તેની વારંવાર પ્રશંસા કરીને બોલ્યો કે જો તે મગના દાણા એ પ્રમાણે ન નાખ્યા હોત તો જરૂર હું આજે તને મારી નાખત. આમાં ખેડૂત અને ચોર બન્નેની કર્મજન બુદ્ધિ જાણવી. આ સિવાય વધુકર-અનેરી-ધી વેચનાર-પ્લવક-દરજી-વર્ધકી (સુધાર)—આપૂષિક (કંઠોઈ) કુંભાર—અને ચિતારાનાં ઉદાહરણો છે, તે પણ નદીસૂત્રથી જાણી લેવાં.

પરિણામિકી બુદ્ધિ ઉપર ધણું દૃષ્ટાંતો છે. ૧ તેમા એ અપ્રયોગ રાજાને તેના નગરમાંથી બાંધીને વાવડું વિગરે બનાવ ઉપર અભયકુમારનું ઉદાહરણ. ૨ પોતાની સ્ત્રીનું દુરાચરણ જોઈને ચારિત્ર મદલ કરનાર અને પોતાપર આવેલું કલક દૂર કરનાર કાષ્ટગ્રેષ્ઠિનું ઉદાહરણ. ૩ મોઢક ઉપર અતિશય પ્રીતિવાળા કોઈ કુમારને તે બધારે ખાવાથી અજીર્ણ થયું, તેથી દુર્ગંધયુક્ત વાતોત્તમને થયેથી સરીરની અશુચિ ચિન્તવવા ઉપર કુમારનું ઉદાહરણ. ૪ ચારિત્ર પાળીને દેવલોકમાં ગયેલ પુષ્પવતીએ પોતાના પુત્રને સ્વર્ગ-નરકાદિનું દર્શન કરાવ્યું, તેનું ઉદાહરણ. ૫ શ્રી કાન્તાના પતિ હિંદોતાદય રાજાનું ઉદાહરણ ૫ શ્રેષ્ઠિકપુત્ર નદીપેશુ સુનિલ ઉદાહરણ. ૭ ચિલાતીપુત્રે પોતાની કન્યા સુસમાને મારી નાખી તેની પાછળ જતાં તેનું માસ ભજાણ કરનાર ધનદત્ત શેઠનું ઉદાહરણ. ૮ પરસ્પરીને ત્યાગ કરીને તેને ભોગરવાની ક્ષિપ્રા કરનાર આવકની વત ગંગાજી કરાવનારી ચતુર ભાગ્યંતું ઉદાહરણ. ૯ ભદ્રદત્ત ચક્રીને અચાવનાર વ-ધેતુના પિતા અમાત્યનું ઉદાહરણ. ૧૦ ક્ષેપકના ગુગુની પ્રશંસા અને પોતાની નિન્દા કરનાર સુનિલ ઉદાહરણ ૧૦ દીર્ઘ ૫૪ ગાંઠની ગુપ્ત વાવનાર ભદ્રદત્તના મિત્ર અમાત્ય પુત્ર વરધનનું ઉદાહરણ. ૧૨ ચન્દ્રગુપ્તને ગાદીએ ખેસારનાર ચાણાકયનું ઉદાહરણ ૧૩ મગનું બહુમાન કરનાર વજ્રવામીનું ઉદાહરણ. ૧૪ વૃદ્ધોને ચાહનાર રાજાનું અને વૃદ્ધોનું ઉદાહરણ ૧૫ કૃત્રિમ આરામને જોળાખનારનું ઉદાહરણ. ૧૬ કુવામા પડેલ મણી મદલ કરનાર કોઈ વૃદ્ધનું ઉદાહરણ ૧૭ સર્પ ઉપર ક્રોધ કરનાર ભગવન્ત મહાવીરનું ઉદાહરણ ૧૮ ધર્મ કર્મો વિના મળણ પામીને ખડ્ગી જીવ થયેલ આવકનું ઉદાહરણ. ૧૯ વિચાલા નગરીમા સુનિસુન્નત સ્વામીની પાદકા કોપેડી નંખાવનાર કુવણક સુનિલનું ઉદાહરણ. આમાંના કેટલાંક ઉદાહરણો પ્રસિદ્ધ અને કેટલાંક અપ્રસિદ્ધ છે તે બધા નદીસૂત્રથી જાણી લેવાં.

જો અતિજ્ઞાન અનક્ષર ન હોય તો ૯૭ થી ગાથામાં કહ્યા મુજબ અક્ષર અને અનક્ષરના ભેદથી અતિ-શ્રુતનો ભેદ કહ્યો છે તે ભેદ કેવી રીતે થાય? આવો પ્રશ્ન કરનારાએ ઉત્તરમાં સમજવું કે-દ્રવ્યાક્ષર અને ભાવાક્ષર એમ બે પ્રકારે અક્ષર હોય છે. તેમાં જે પુસ્તકાદિમાં લખેલા અક્ષરાદિ દાંત અથવા તાણુ છલ આદિના સંયોગથી ઉચ્ચારાતા શબ્દ તે દ્રવ્યાક્ષર અથવા વ્યન્જનાક્ષર કહેવાય છે, અને અન્તઃકરણમાં સંકુરણમાન થતું અક્ષરાદિ અક્ષરોત્ શબ્દ તે ભાવાક્ષર કહેવાય છે. આ ભાવાક્ષરની અપેક્ષાએ અતિજ્ઞાન અક્ષર તથા અનક્ષર, એમ ઉભય સ્વરૂપવાળું છે. કારણ અતિજ્ઞાનના અવગ્રહમાં ભાવાક્ષર નથી તેથી અનક્ષર છે, અને ઈલા વિગેરેમાં ભાવાક્ષર છે તેથી તે સાક્ષર છે, દ્રવ્યાક્ષર અથવા વ્યન્જનાક્ષરની અપેક્ષાએ તો અતિજ્ઞાન અનક્ષરજ છે. કારણ કે અતિજ્ઞાનમાં લખેલા અક્ષરાદિ અક્ષરો અથવા શબ્દો ઉચ્ચારાતા નથી. તે અક્ષરો અથવા શબ્દો તો દ્રવ્યશ્રુતપણે રૂઠ છે (પ્રસિદ્ધ છે), દ્રવ્યમતિપણે રૂઠ નથી. તથા બન્ને પ્રકારેનું શ્રુત (દ્રવ્યશ્રુત અને ભાવશ્રુત) સાક્ષર અને અનક્ષર એમ બન્ને પ્રકારે છે. “ઋસતિયં નીસતિયં” ઇત્યાદિ વચનથી ઉદ્યાસ-નિઃયાસ-શુદ્ધિ-ખાંસી-છીંક-મુઘ્ધ-અનુસ્વાર-અપદી વગાડવી વિગેરે અનક્ષરશ્રુત છે. અને પુસ્તકાદિમાં લખેલું તથા શબ્દોચ્ચારૂપ દ્રવ્યશ્રુત સાક્ષર છે. ભાવશ્રુત પણ શ્રુતાનુસારી અક્ષરાદિ વર્ણના વિજ્ઞાનાત્મક હોવાથી સાક્ષર છે, અને શબ્દ તથા લખેલા અક્ષરરહિત હોવાથી અનક્ષર છે. શબ્દ તથા લખેલા અક્ષરો દ્રવ્યશ્રુતાન્તર્ગત હોવાથી ભાવશ્રુતમાં નથી. અતિ અને ભાવશ્રુતનો સાક્ષર-અનક્ષર કૃતભેદ નથી, બન્ને જ્ઞાન સાક્ષર તથા અનક્ષર છે. માત્ર સામાન્યથી “શ્રુત” એમ કહેવાયે તેમાં દ્રવ્યશ્રુત જણાય છે, તેથી ત્યાં દ્રવ્યશ્રુતની અપેક્ષાએ દ્રવ્યાક્ષર છે, અતિમાં તો તે દ્રવ્યાક્ષર નથી. કેમકે તે દ્રવ્યમતિપણે રૂઠ નથી. એ રીતે દ્રવ્યાક્ષરની અપેક્ષાએ આ બે જાનોમાં સાક્ષર-અનક્ષર કૃત ભેદ છે. ૧૬૨-થી-૧૭૦.

હવે મૂક અને અમૂકના ભેદથી અતિ-શ્રુતનો ભેદ કહે છે.

સ-પરપ્પચાયણઔ મેઔ મૃપ્યરાણ વાઽભિહિઔ ।

જં મૂયં મદનાર્ણ સ-પરપ્પચાયર્ણ મુત્તં ॥ ૧૭૧ ॥

મુપકાર્ણં તિ સદ્ઔ મુપમિહ સો પરપ્પવોહર્ણ કુણઽ ।

મદ્દેયવોઽવિ હિ પરં વોર્હેતિ કરાઈચિદ્વાઔ ॥ ૧૭૨ ॥

ન પરપ્પવોહયાઈં જં દોઽવિ મહ્વઽઔ મદ-મુપાઈં ।

તક્કારણાઈં દોણ્હવિ વોર્હેતિ નઽઔ ન મેઔ સિં ॥ ૧૭૩ ॥

દદમુપમસાહારણકારણઔ પરવિવોહયં હોજ્ઞા ।

મ્હં તિ વ દવમુયં મુયં નિ સ્ઠા ન દવમર્ઽ ॥ ૧૭૪ ॥

સા વા સદ્દત્યો ચિય તયા વિ જં તમ્મિ પચઔ હોઈ ।

ફત્તા વિ હુ તદમાયે તદમિપ્પાઔ કુણઽ ચિદ્દં ॥ ૧૭૫ ॥

મદ-મુપનાળવિસેસો મળિઔ તદ્દમ્મસ્ત્વણાદમેણં ।

પુવં આમિણિવોહિયમ્મદિદ્દં તં પલ્લેસ્સં ॥ ૧૭૬ ॥

સ્વ-પર પ્રત્યાયાકપણાથી મૂક અને વાચાળની પેઠે (મતિ-શ્રુતનો) ભેદ કહ્યો છે. મતિજ્ઞાન મૂક છે અને શ્રુતજ્ઞાન સ્વપરપ્રત્યાયક હોવાથી અમૂક છે. શબ્દ, શ્રુતવું કારણ હોવાથી શ્રુત છે, તે શબ્દ પરનો બોધ કરે છે. (એમ તો) મતિના હેતુભૂત હાથ વિગેરેની ચેષ્ટાઓ પણ પરને બોધ કરે છે. સ્વરૂપથી મતિ-શ્રુત પર પ્રબોધક નથી, બન્નેનાં કારણો પરપ્રબોધક છે, તેથી બન્નેનો ભેદ નથી. દ્રવ્યશ્રુત અસાધારણ કારણથી પરપ્રબોધક છે, અથવા શ્રુત દ્રવ્યશ્રુતપણે રૂઠ છે, તેમ દ્રવ્યમતિ રૂઠ નથી. તે ચેષ્ટા પણ શબ્દનો અર્થ જ છે, કેમકે તે વડે તેમાં પ્રત્યય થાય છે. કર્તા પણ શબ્દના અભાવે તેવા અભિપ્રાયથી ચેષ્ટા કરે છે. (એ પ્રમાણે) મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનો તદ્વાવત તેના લક્ષણાદિ ભેદવડે કહ્યો. પ્રથમ આભિનિબોધિક જ્ઞાન કહ્યું છે, મારે હવે તેની પ્રરૂપણા કરીશ. ૧૭૧-૧૭૬,

કેટલાક આચાર્યો મૂક અને અમૂકના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો તદ્વાવત જણાવતા કહે છે કે-સ્વપરપ્રત્યાયકપણાથી મૂક અને અમૂકની પેઠે મતિ-શ્રુતમાં તદ્વાવત છે. જેમ મુગા માણસ પોતાને જ પ્રતીતિ પમાડી શકે છે, પણ શબ્દના અભાવે બીજાને પ્રતીતિ પમાડી શકતો નથી. અને વાચાવાળો માણસ વાણીવડે પોતાને તથા પરને પ્રતીતિ પમાડે છે. આ પ્રમાણે મુગા અને વાચાવાળા મનુષ્યમાં જેમ ભેદ છે તેમ મતિ અને શ્રુતમાં પણ ભેદ છે. બીજાને પ્રતીતિ કરાવવાના હેતુભૂત દ્રવ્યઅક્ષરના અભાવે મતિજ્ઞાન મૂક છે અને દ્રવ્યઅક્ષરના સદ્ભાવે શ્રુત જ્ઞાન પોતાને તથા પરને પ્રતીતિ કરાવે છે તેથી અમૂક છે. ૧૭૧

અહીં શબ્દને તથા પુસ્તકાદિમાં લખેલા અક્ષરોને શ્રુત કહેલ છે. કેમકે એ બન્ને શ્રુતવું કારણ હોવાથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કર્યો છે. એ શબ્દ અને પુસ્તકાદિમાં લખેલા અક્ષરો પરને બોધ કરે છે. એ રીતે શ્રુતજ્ઞાન શબ્દથી પરને પ્રતીતિ કરાવે છે, પણ પોતાના સ્વભાવથી નથી કરાવતું.

આ પ્રમાણે જો તેઓની માન્યતા હોય તો તે શ્રુત મતિજ્ઞાનની સમાનજ થયું. કેમકે એ પ્રમાણે મતિના કારણભૂત હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ પણ પરને પ્રતીતિ કરાવે છે. જેમ શબ્દો અને લખેલા અક્ષરો અક્ષરશબ્દ હોવાથી શ્રુતવું કારણ છે. તેમ હાથ અને મસ્તકાદિકની ચેષ્ટાઓ અક્ષર રહિત હોવાથી મતિ જ્ઞાનના કારણ છે. જેમકે-હાથ અને મુખનો સંયોગ કરવાથી ભોજનક્રિયા સંબધી મતિ ઉત્પન્ન થાય છે. મસ્તક હલાવવાથી પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ સંબધી મતિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે મતિના કારણભૂત હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ પણ પરને પ્રતીતિ કરાવનાર છે. ૧૭૨

એ રીતે મતિજ્ઞાનના હેતુઓ પણ બીજાને બોધ કરે છે. તો પછી મતિશ્રુતમાં ભેદ શો રહ્યો? કહી નહી. કારણ કે-અવધિઆદિ જ્ઞાનોની પેઠે મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન સ્વસ્વરૂપથી પર પ્રબોધક નથી. કદી એમ કહેવામાં આવે કે જે શબ્દાદિ શ્રુતનાં કારણ છે તે પરપ્રબોધક છે અને એજ કારણથી મતિજ્ઞાન કરતાં શ્રુતમાં વિશેષતા છે. એ કથન ઠીક નથી, કેમકે એ પ્રમાણે તો મતિજ્ઞાનના કારણભૂત હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ પણ પરપ્રબોધક છે. જ્યારે એ રીતે બન્નેનાં કારણ પરપ્રબોધક છે તોપછી ઉભયમાં ભેદ શો રહ્યો? જ્યારે કંઈ ભેદ ન હોય ત્યારે એમ કેમ કહી શકાય કે મતિ-શ્રુત મૂક અને અમૂક હોવાથી ભેદવાળું છે. ૧૭૩ .

વસ્તુતઃ દ્રવ્યશ્રુત શ્રુતજ્ઞાનવું અસાધારણ કારણ હોવાથી પરપ્રબોધક છે. પરન્તુ હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ પરપ્રબોધક નથી. કેમકે તે ચેષ્ટાઓ તો મતિ-શ્રુત ઉભયનું સાધારણ કારણ છે. તાત્પર્ય એ છે કે શબ્દાદિ દ્રવ્યશ્રુત મતિજ્ઞાન અને શ્રુતપૂર્વક હોવાથી જો કે અનન્તર

તે દહા કહેવાય છે. આ સ્થાણુ જ છે અથવા પુરૂષ જ છે. એ પ્રમાણે એક પ્રકારનો નિશ્ચયાત્મક બોધ અથવા વિશિષ્ટનિશ્ચય તે આપાય અને તે આપાયવડે નિશ્ચિત અર્થને અવિન્યુતિ-સ્મૃતિ-આ વામનારૂપે ધારી ગણવું તેને તીર્થેક-ગણદગદિ ધાન્ના કહે છે. ૧૭૮-૧૭૯

એ અવગ્રહાદિકનો ક્રમ પણ એજ પ્રમાણે છે. એટલે કે અવગ્રહિત અર્થની જ દહા ધાય, ઇહિત અર્થનો જ નિશ્ચય ધાય, અને નિશ્ચિત અર્થનીજ ધારણા ધાય છે. એ ગીતે શ્રુતનિશ્ચિત આભિનિબોધિક જ્ઞાન (મતિજ્ઞાન) ના મહોપથી ચાગ લેતા છે, અને વિસ્તા-ધી અકાવીમ લેતા છે, તે આગળ કહેવાગે. ૧૭૭-થી ૧૮૦.

હવે અવગ્રહાદિ ચાલેની બીજાઓ લે અન્યથા વ્યાખ્યા કંઈ છે અને તેથી તેમા લે વિપ્રતિપત્તિ છે. તે દૂર કરવા માટે આચાર્યશ્રી ભાષ્યકર કહે છે કે—

સામળ્લવિસેસસ્ત વિ કેંડે ચમહણમુમ્મહં વૈતિ ।

જૈ મરિદં તયં તિ વ, તં નો ગ્રહદોસમાવાઓ ॥ ૧૮૧ ॥

કેંદા સંસયમેત્તે કેંડે, ન તયં તઓ જમન્નાણં ।

મડનાણંસો વેહા કહમન્નાણં તર્કે જુત્તં ? ॥ ૧૮૨ ॥

જમળેગત્યાલંબળમપજ્જુદાસપરિકુંઠિયં ચિત્તં ।

સયદ્વ સન્વળ્લયઓ તં સંસયસ્વમન્નાણં ॥ ૧૮૩ ॥

ત ચિય સયત્થેક-વવત્તિવાવારતપ્પરમમોહં ।

ભૂયા-ડ્ભૂયવિસેસાદાણ-આયાભિમુહમીહા ॥ ૧૮૪ ॥

કેંડે તયળ્લવિસેસાગળયળમેત્તે અગાયમિચ્છન્તિ ।

સન્ભૂયત્થવિસેસાવધારણં ધારણં વૈતિ ॥ ૧૮૫ ॥

કાસદ્ તયન્નવરગમેત્તઓડ્વગમણં ભવે ભૂપ ।

સન્ભૂયસમળ્લયઓ તદુમયઓ કાસદ્ ન દોસો ॥ ૧૮૬ ॥

સન્વો વિ ય સોડ્વાઓ મેપ વા હોંતિ પંચ વત્થુણિ ।

આહેવં ચિય ચગ્ગા મર્કે તિહા અન્નહા હોઈ ॥ ૧૮૭ ॥

કાડ્ણુવઓગમ્મિ ધિર્કે પુળોવઓ ય સા જઓડ્વાઓ ? ।

તો નત્થિ ધિર્કે. મળ્ણદ્ દ્વ તદેવેતિ જા જુદો ॥ ૧૮૮ ॥

નળુ સાડ્વાયન્નહિયા જઓ ય સા વાસળાવિસેસાઓ ।

જા યાડ્વાયાળન્તરમચ્ચિર્વુડ્ સા ધિર્કે નામ ॥ ૧૮૯ ॥

સામાન્ય-વિરોધને ગ્રહણ કરવું તેને કેટલાક અવગ્રહ કહે છે. કેમકે ‘ આ તે છે ’ એવી અવગ્રહમા મતિ ધાય છે. પણ બહુદોષના મદભાવથી તેમ માનવું નહિ. કહ્યા સ મય માત્ર છે એમ કેટલાએક કહે છે, (પરંતુ) તેમ નથી. કાળ કે તે સ શય અજ્ઞાન છે અને કહ્યા તો જ્ઞાનનો અશ છે તેથી તે કેમ ધરી મકે ? જે ચિત્ત અને-અર્થનું ગ્રહણ ક્રવાથી નિષેધ કે વિધિ કરી શકતું ન હોય તથા મતેલાની પેઠે જલ થ/ગણુ હોય, તે મશય રૂપ અજ્ઞાન છે અને તેજ ચિત્ત બ્યારે સર્વર્થના હેતુ-ઉપપત્તિના વ્યાપારમાં તપ્પર હોવાથી મદ્ધ તેમજ ભૂતાભૂત વિશેષને ગ્રહણ તથા ત્યાગવાને સન્બુધ હોય ત્યારે તે કહ્યા કહેવાય છે. કેટલા-

એક બીજા વિશેષનો જે નિષેધમાત્ર કરવો તેને અપાય માને છે, અને મદ્ભૂત અર્થ વિશેષનું અવધારણુ તેને ધારણા કહે છે. કેટલાકને ભૂતાર્થમાં તદન્ય વ્યતિરેક માત્રથી નિશ્ચય થાય. કેટલાકને મદ્ભૂત સમન્વયથી નિશ્ચય થાય, અને કેટલાએકને એ ઉભયથી નિશ્ચય થાય તેમાં દોષ નથી. (કેમકે) એ સર્વ અપાય છે, તદ્વાપત માનવામાં આવે તો પાંચ-સેદ થાય. એજ પ્રમાણે મતિ ચાર પ્રકારે છે, અન્યથા ત્રણ પ્રકારે થાય, અતુપયોગમાં ધારણા ક્યાં છે? અને ઉપયોગમાં તો અપાય હોવાથી ધારણા નથી, (ઉત્તર) “આ તેજ છે” એવી જે બુદ્ધિ તે અવશ્ય અપાયથી અધિક છે. અને તે વાસનાવિશેષવડે અપાય પછી જે અવિચ્યુતિ થાયછે તે ધારણા છે. ૧૮૧-થી-૧૮૯.

કેટલાક વ્યાખ્યાન કરનારાઓ સામાન્ય તથા વિશેષને ગ્રહણ કરવું તેને અવગ્રહ કહે છે. તેઓનું એમ માનવું છે કે-શબ્દાદિ લક્ષણ સામાન્ય-વિશેષગ્રહક અવગ્રહ થયા બાદ ‘આ તે છે’ એમ વિમર્શરૂપ (વિચારરૂપ) ઇલા પ્રવર્તે છે. જેમ વ્યગ્નનાવગ્રહ થયાબાદ અવ્યક્ત અનિર્દેશ્ય-સામાન્ય માત્ર ગ્રહણ કરનાર અર્થાવગ્રહ થાય છે. તે અવગ્રહજ છે. એ રીતે શબ્દાદિ સામાન્ય-વિશેષગ્રહી થયા બાદ ઇલા વિગેરે પ્રવર્તે છે. માટે આ અવગ્રહ છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ રૂપાદિથી સિત્ત શબ્દાદિ સંબંધી સામાન્ય-વિશેષાત્મક શબ્દ ગ્રહણ કર્યા બાદ આવો વિમર્શ થાય છે કે શું આ શબ્દ શબ્દનો છે કે શૃંગનો છે? જે શૃંગનો છે તો તે ભેશના શૃંગનો છે કે પાકાના શૃંગનો છે. જે ભેશના શૃંગનો છે તો શું તે વીઆએલી ભેશના શૃંગનો છે. કે નહિ વીઆએલી ભેશના શૃંગનો છે? આ પ્રમાણે અન્ત પર્યન્ત અથવા ક્ષયોપશમના અભાવે જે વિકલ્પ પછી ઇલા ન પ્રવર્તે ત્યાંસુધીના બોધ તે અપાય.

એ પ્રમાણે જેઓ વ્યાખ્યા કરે છે. તે યોગ્ય નથી, કારણ કે તેમ માનવામાં ઘણા દોષો આવે છે. સામાન્યસમજવાળાને યથોક્ત વિમર્શની પ્રવૃત્તિનો અભાવ હોય તો સર્વ આશુપવડે પણ તેને અપાય નહિ થાય. વળી પ્રથમ ઇલા સિવાય શબ્દનો નિશ્ચય થવો પણ યોગ્ય નથી, કેમકે અપાય પહેલાં ઇલા પ્રવર્તે છે. તેથી તે શબ્દનો બોધ અવગ્રહ નથી પણ અપાય જ છે. આ સંબંધી વિશેષ ચર્ચા આગળ કહેવાશે. ૧૮૧

વળી “આ રથાણુ છે કે પુરૂષ છે?” એવા પ્રકારનું અનિશ્ચયાત્મક સંશયરૂપ જે જ્ઞાન થાય છે. તે ઇલા છે. એમ કેટલાએક માને છે, પણ તે યોગ્ય નથી, કારણ કે સંશય અજ્ઞાન છે અને ઇલા તો મતિજ્ઞાનનો જ્ઞાનરૂપ અંશ છે. તેથી જ્ઞાનના ભેદને અજ્ઞાનતા રૂપે કહેવું તે યોગ્ય નથી. વળી જ્ઞાન અને અજ્ઞાન પરસ્પર સિત્ત સ્થિતિ વાળા છે. તેથી અજ્ઞાનરૂપ સંશયને જ્ઞાનાત્મક ઇલારૂપે કહેવું તે અયોગ્ય છે. ૧૮૨

શિષ્ય:—સંશય અજ્ઞાનાત્મક છે, એમ કેમ કહી શકાય? અને તો સંશય અને ઇલામાં કંઈ તદ્વાપત નથી જણાતો.

આચાર્ય:—જે ચિત્ત અનેક અર્થ ગ્રહણ કરવામાં તત્પર હોય અને મુતેલા મતુષ્યની પેઠે વસ્તુનો જરા પણ નિશ્ચય કરી શકે નહિ, એવા પ્રકારનું ચિત્ત તે સંશય કહેવાય છે. એવો સંશય વસ્તુના જ્ઞાનથી રહિત હોવાથી અજ્ઞાનાત્મક છે. અને તેજ ચિત્ત બ્યારે મદર્થના હેતુ અને ઉપપત્તિના વ્યાપારમાં તત્પર હોવાથી વિદ્યમાન પદાર્થને ગ્રહણ કરવામાં અને અવિદ્યમાન અર્થને ત્યાગ કરવામાં અભિમુખ હોય ત્યારે તે ચિત્ત ઇલા કહેવાય છે. (સાધ્ય અર્થને જણાવનાર સુક્તિ વિશેષ રૂપ સાધન તે હેતુ, અને ઈચ્છિત અર્થની વિદ્યમાનતાનું અવસ્થાપન તે ઉપપત્તિ કહેવાય છે.) હાજલા તરીકે જેમ કોઈએ અસ્થ્યમાં

મૂર્ચાસ્ત સમયે મંદપ્રકાશમાં દૂર રહેલ જે સ્થાણ (હુંડું) તે તેને જોયું, તે જોવાથી એ પુરૂષને વિચાર થયો કે શું આ સ્થાણ છે કે પુરૂષ છે? આ વિચાર સંશયાત્મક હોવાથી અજ્ઞાન છે. તે પછી તે સ્થાણપર લતા ચડેલી જોઇને તથા કાગડા ચકલા વિગેરે પક્ષીઓના માળા જોઇને ચિત્તમાં આ પ્રમાણે હેતુનો વિચાર કર્યો, કે આનાપર લતા ચડેલ છે. પક્ષીના માળા ઘણા છે. મારે આ સ્થાણ છે. આ હેતુ વિચાર પછી ઉપપત્તિનો વિચાર કર્યો કે-સૂર્યાસ્ત થયા બાદ કંઈક અંધકાર ફેલાતાં આવા મહા અરણ્યમાં એ સ્થાણ જ હોવો જોઈએ. પુરૂષ નહિ, કારણ કે મસ્તક ખજવાળવું હાથ-ગ્રીવાદિ ચલાવવા રૂપ પુરૂષ વ્યવસ્થાપક હેતુનો અભાવ છે. તેથી આ વખતે આવા સ્થળે ઘણું કરીને પુરૂષ હોય નહિ. પણ સ્થાણ જ હોવો જોઈએ. આવા પ્રકારનું જે ચિત્ત તે નિશ્ચયાલિપ્ત હોવાથી સંશયથી ઉત્તીર્ણ છે, તેથી નિશ્ચયની પહેલાનો જે ચિત્ત વ્યાપાર તે ઘટ્ટા છે. એ પ્રમાણે સંશય અને ઈલામાં તડાવત છે. ૧૮૩-૧૮૪

અપાય અને ધારણના સંબંધમાં પણ કેટલાકની વિપ્રતિપત્તી છે. તેઓ એમ કહે છે કે-સ્થાણ આદિ વિદ્યમાન અર્થથી, મસ્તક ખજવાળવું-ચાલવું વિગેરે અવિદ્યમાન પુરૂષાદિના વિશેષાનો વિદ્યમાન અર્થમાં નિષેધ માત્ર કરવો તે જ અપાય અને આ સ્થાણ જ છે, એવા પ્રકારે વિદ્યમાન અર્થનું અવધારણ કરવું તે ધારણા છે. ૧૮૫

ઉપરોક્ત માન્યતા દ્રવણવાળી છે. કારણ કે કેટલાકને વિવક્ષિત પ્રદેશમાં સ્થાણ આદિ વિદ્યમાન પદાર્થમાં તે સ્થાણ આદિથી અન્ય એવા પુરૂષાદિના વ્યતિરેક માત્રથી તેના (સ્થાણ આદિ વિદ્યમાન અર્થનો) નિશ્ચય થાય છે. જેમકે-મસ્તક ખજવાળવું વિગેરે પુરૂષ ધર્મો અહીં જણાતા નથી મારે “આ સ્થાણ જ છે.” એમ નિશ્ચય થાય છે. કેટલાકને સ્થાણઆદિ વિદ્યમાન અર્થના અન્ય ધર્મની ઘટનાથી નિશ્ચય થાય છે, જેમકે-લતારોહણ-પક્ષીના માળા વિગેરે અન્ય ધર્મો અહીં જણાય છે. મારે “આ સ્થાણ જ છે.” કેટલાકને અન્ય-વ્યતિરેક ખત્રોના ધર્મોથી વિદ્યમાન અર્થમાં નિશ્ચય થાય છે. જેમકે-ખજવાળવું વિગેરે પુરૂષધર્મો અહીં જણાતા નથી. પણ લતારોહણાદિ સ્થાણ ધર્મો જણાય છે. મારે “સ્થાણ જ છે.” ૧૮૬

એ રીતે અન્યથથી-વ્યતિરેકથી-અને અન્યથવ્યતિરેક ઉલ્લેખથી વિદ્યમાન અર્થનું અવધારણ કરતાં પ્રસ્તુત સ્થાણઆદિ વસ્તુના નિશ્ચયરૂપ જે અન્યથસાચ થાય તે સર્વ અપાય છે. પરંતુ સદ્ભૂત અર્થનું અવધારણ કરવું તે ધારણા છે એમ નહિ.

શિષ્ય:—મદ્ભૂત અર્થના અવધારણને ધારણા કહેવામાં શો દોષ છે?

આચાર્ય:—પૂર્વે કહેલ વ્યાખ્યાનમાં એ દોષ છે કે વ્યતિરેકથી નિશ્ચય તે અપાય અને અન્યથથી નિશ્ચય તે ધારણા ગણાય. પરંતુ એમ નથી, કારણ કે અન્યથ વ્યતિરેક અને અન્યથ વ્યતિરેકથી, એમ ત્રણે પ્રકારે જે નિશ્ચય થાય તે સર્વ અપાય જ છે. વળી અન્યથથી નિશ્ચય તે ધારણા અને વ્યતિરેકથી નિશ્ચય તે અપાય એમ ધારણાને પણ અપાયનો બેદ માનવામાં મનિજ્ઞાનના ચારને બદલે સ્મૃતિ માથે પાંચ બેદ થશે. અવમદ-ઈલા-અપાય અને ધારણા એ ચાર, તથા પાંચમો બેદ સ્મૃતિનો થશે. કારણ કે સ્વસમાન કાળ વાળી ધારણા અપાયમાં અવિચ્યુતિમાં મમાય છે અને વાસનાના સ્મૃતિમાં અન્તર્ભાવ થાય છે. માત્ર સ્મૃતિના ક્યારે અમાય નથી. તેથી તે મનિજ્ઞાનનો પાંચમો બેદ થશે. ૧૮૭

શિષ્ય:—વ્યતિરેકથી નિશ્ચય તે અપાય અને અન્યથથી નિશ્ચય તે ધારણા એ પ્રમાણે મેંવાળી મનિજ્ઞાનના ચાર બેદ સુક્ષ્મગત જણાય છે. અન્યથા બીજી રીતે તે (એકલા

અન્ય-વ્યતિરેકથી કે બન્નેથી થતા નિશ્ચયને અપાય માનવામાં) અવગણ-ઈહા-ને અપાય, એ ત્રણ ભેદજ મતિના થાયછે, અને ધારણાનો તો અભાવ થાય છે. કારણ કે પ્રથમ ધર્માદિક વસ્તુમાં નિશ્ચયના ઉપાય સન્મુખ અવગણ-ઈહા-અને અપાયરૂપે અન્તર્મુહર્તજ ઉપયોગ થાયછે, અને તેમાં અપાય થયા બાદ જે નિરન્તર ઉપયોગ રૂપ અવિચ્છુતિ આપ કહોછો તે તો અપાયમાં સમાઈ જાય છે, તેથી તે અવિચ્છુતિ અપાયથી સિત્ર નથી, વળી ધર્માદિકના ઉપયોગ ઉપરમ-બંધ થયા બાદ સંખ્યાતા-અસંખ્યાતા કાળ પર્યન્ત જે વાસના કહો છો અને “આ તેજ છે” એ રૂપ જે સ્મૃતિ કહોછો. તે બન્ને મતિજ્ઞાનના અંશભૂત ધારણા નથી. કેમકે મતિજ્ઞાનનો ઉપયોગ તો પ્રથમજ ઉપરમ થયેલ છે. કદી આપ એમ કહેશો કે પુનઃ કાળાન્તરે ઉપયોગ થયા બાદ ધારણા થશે તો પુનઃ કાળાન્તરે ઉપયોગ થયા પછી પણ અન્ય મુખે થતી અવધારણરૂપ જે ધારણા હું ‘માતુંજી’ તેને તો આપ અપાયની અન્તર્ગત માનોછો. તેથી તે પણ ધારણા નહિ થાય. પુનઃ પણ ઉપયોગ ઉપરમ થયા પછી ધારણા માનશો, તો પૂર્વોક્ત રીતે તેનો પણ પુનઃ અભાવ થશે. મારે ઉપયોગ કાળે અન્ય મુખે અવધારણરૂપ ધારણા થાયછે તેને ધારણારૂપે નહિ માનવાથી અને ઉપયોગ ઉપરમ થયા પછી મતિઉપયોગના અભાવે મતિના અંશરૂપ ધારણા માનવાથી તેવી ધારણા કોઈ પણ રથળે ધટતી નથી. તેથી આપના અભિપ્રાયે તો મતિના ત્રણ ભેદજ થશે, ચાર નહિ થાય.

આચાર્ય:—“આ તેજ વસ્તુ છે કે જે મેં પૂર્વે જાણી હતી” આ પ્રમાણે કાળાન્તરે જે સ્મૃતિરૂપ યુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાયછે. તે પૂર્વે થયેલા અપાયથી નિર્વિવાદ અધિક અને જુદી જ છે. કેમકે પૂર્વે થયેલા અપાયકાળે તે યુદ્ધિનો અભાવ છે, અને સાંપ્રતકાલીન અપાય વસ્તુના નિશ્ચય માત્ર ફળવાળો હોવાથી તેમાં પૂર્વાપર દર્શનતું અનુસંધાન ધટતું નથી. મારે સ્મૃતિરૂપ યુદ્ધિ તે ધારણાજ છે. વળી જે વાસનાવિશેષથી-તદ્વિજ્ઞાનાવરણ ક્ષયોપશમના સાંનિધ્યથી “આ તેજ છે” એવી જે સ્મૃતિ થાયછે, તે વાસના પણ અપાયથી અધિક છે. તેથી તે પણ ધારણા છે. તથા અપાય થયાપછી જે સમયે “આ સ્થાણુજ છે” ઈત્યાદિ નિશ્ચયરૂપ અપાય થાયછે, તે સમય પછી પણ “આ સ્થાણુજ છે, આ સ્થાણુજ છે” એવી જે અન્તર્મુહર્ત સુધી થનારી નિરન્તર અપાય પ્રવૃત્તિ તે પ્રથમ થયેલા અપાયથી અધિકજ છે. તેથી તે પણ ધારણા છે. એ રીતે અવિચ્છુતિ વાસના-ને સ્મૃતિ એવા ત્રણ ભેદ ધારણાના છે. ને તે બધા ભેદો અપાયરૂપ નથી પણ સ્વતંત્ર સિત્ર છે.

શિષ્ય:—અવિચ્છુતિ અને સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાનના પ્રકાર પ્રમાણભૂત ન ગણી શકાય, કારણ કે તે મહણ કરેલાને પુનઃ મહણ કરે છે. એટલે કે બીજી, ત્રીજી, ચોથી એમ ધર્મીવાર થયેલા અપાયથી સાધ્ય જે વસ્તુનિશ્ચયરૂપ કાર્ય તે વસ્તુનિશ્ચયરૂપ કાર્ય પહેલીવાર થયેલા અપાયથી સાધ્ય થયેલ છે. ને તેનેજ પુનઃ પુનઃ સિદ્ધ કરે છે. આથી જેમ ઉત્પન્ન કરેલ ક્રિયામાં ફરીથી તેજ ક્રિયા સાધવાને પ્રવર્તતું સાધન શોભા પામતું નથી. તેમ અવિચ્છુતિ ભેદ પણ શોભાકારક નથી. છતાં જો તે સાધન પુનઃ તે ક્રિયામાં પ્રવર્તે તો કુહાડાદિવડે છેદેલા વૃક્ષોમાં ફરીથી તે છેદવામાં કુહાડાદિ સાધનની પણ પ્રવૃત્તિ થાય તેના જેવું થાય અને તેથી તો અતિ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. એજ રીતે સ્મૃતિ પણ પૂર્વોત્તરકાળે ભાવી જે જ્ઞાનથી જાણેલ વસ્તુમાંજ પ્રવર્તમાન હોવાથી પ્રમાણભૂત નથી. પૂર્વોત્તરકાળભાવી બે જ્ઞાનથી નહીં જાણેલ એકજ વસ્તુને જાણવાથી સ્મૃતિજ્ઞાન પ્રમાણ છે, એમ આપ નહિ કહી શકો. કારણ કે પૂર્વોત્તર કાળે જાણેલ વસ્તુ કાળાદિભેદ સિત્ર હોવાથી એક નથી. વળી આપ જે વાસના કહોછો. તે વાસના શું છે? જે તે વાસના સંસ્કારરૂપ હોય, તો તે સંસ્કાર શું છે?

સ્મૃતિ રૂપ જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ તે સંસ્કાર છે કે સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર શક્તિ છે? અથવા વસ્તુવિકલ્પ છે? આ ત્રણ પક્ષમાંથી પ્રથમના બે પક્ષ તો અયોગ્ય છે, કારણ કે તે જ્ઞાનરૂપ નથી, અને અહીં તો જ્ઞાનના બેદનો વિચાર ચાલે છે. ત્રીજો પક્ષ પણ નહિ કહી શકાય, કારણ કે સંજ્ઞાતા અથવા અસંજ્ઞાતા કાળ મુદ્દી વાસના માનેલ હોવાથી તેટલા કાળ મુદ્દી તે વસ્તુવિકલ્પ ધરે નહિ. આથી કરીને તમારે કહેલ અવિચ્યુતિ-વાસના-અને સ્મૃતિરૂપ ધારણના ત્રણ પ્રકાર ઘટતા નથી, તેથી મતિજ્ઞાનના ત્રણ ભેદ જ થશે, પણ ચાર નહિ થાય.

આચાર્ય:—જાણેલ વસ્તુને પુનઃ જાણે છે. તેથી અવિચ્યુતિ પ્રમાણભૂત નથી. એમ જે કહે છે, તે અયોગ્ય છે. કારણ કે એમાં "જાણેલને ફરી જાણે છે" એ હેતુ કહ્યો છે, તે અસિદ્ધ છે. કેમકે એક કાળમાં રહેલી વસ્તુ પ્રથમ થએલા અપાયવડે ગ્રહણ કરાય છે, તેથી જુદા કાળમાં રહેલી વસ્તુ બીજી-ત્રીજીવાર થએલા અપાયવડે ગ્રહણ કરાય છે. મારે એ હેતુ અસિદ્ધ છે ને અસિદ્ધ હેતુ સાધ્યની સિદ્ધિ કરી શકતો નથી. વળી સ્પષ્ટ-સ્પષ્ટતામાદિ સિત્ત ધર્મવાળી વાસનાને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી અવિચ્યુતિવડે થએલ બીજી-ત્રીજીવારના અપાય સંબંધી વસ્તુ સિત્ત ધર્મવાળી જ છે, તો પછી અવિચ્યુતિ ગ્રહણ કરેલને પુનઃ ગ્રહણ કરે છે એમ કેમ કહી શકાય? સ્મૃતિ પણ પૂર્વોક્તર બે દર્શનથી જાણેલ એક જ વસ્તુને પુનઃ જાણે છે. તેથી તે પણ ગ્રહણ કરેલાને જ ગ્રહણ કરે છે. એમ નહી કહી શકાય. કારણ કે કાળ આદિના ભેદ વસ્તુ એક નથી. જો કે કાળ આદિના ભેદ વસ્તુ સિત્ત છે, તો પણ તેમાં સત્ય, પ્રત્યે-યત્ય, સંસ્થાન, અને રૂપાદિવડે એકપણ પણ છે. વાસના પણ મતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમ રૂપ સ્મૃતિ અથવા નદ્ધિજ્ઞાન જનક શક્તિરૂપ છે, જો કે તે સ્વયં જ્ઞાન રૂપ નથી. પરંતુ પૂર્વે થએલ અવિચ્યુતિરૂપ જ્ઞાનનું કાર્ય છે, અને ઉત્તર કાળમાં ધનાર સ્મૃતિજ્ઞાનનું કારણ છે. તેથી ઉપચારવડે વાસના જ્ઞાનરૂપ છે. તથા તદ્વસ્તુ વિકલ્પરૂપ ત્રીજો પક્ષ માનવા યોગ્ય નથી. એટલે તે સંબંધી કંઈ કહેવાતું નથી. એ પ્રમાણે અવિચ્યુતિ-સ્મૃતિ-ને વાસ-નારૂપ ત્રણ પ્રકારની ધારણા સિદ્ધ થવાથી મતિજ્ઞાનના ત્રણ ભેદ નહિ પણ ચાર ભેદ છે, એમ સિદ્ધ થયું. ૧૮૧-થી-૧૮૬.

અવગ્રહાદિ ચાર ભેદનો વિવાદ દૂર કરવાને પુનઃ બીજી રીતે કહે છે,

નં દન્દંતસ્ત તુદં વર્યૂણિ ય પંચ, નેચ્છમાણસ્ત ।

કિં હોઽ સા અમાત્રો ? માત્રો નાણં વ નં કયરં ? ॥ ૧૯૦ ॥

તુજ્ઞં વહુયરમેયા મળઃ મર્દં હોઽ ધિદ્વદ્વૃત્તાઓ ।

મળઃ ન જાડમેઓ ડટ્ટો મન્નં જહા તુજ્ઞં ॥ ૧૯૧ ॥

મા મિત્રલક્ષણાઽવિ દુ વિઠસામન્નેણ ધારણા હોઽ ।

જહ ડગારો દુર્યોઽવગ્રહમામત્રઓ દુરો ॥ ૧૯૨ ॥

તે ધારણા ભેદને માનવા એવા ન્દરે પાંચ ભેદ ચાય છે, અને ન માનનાં મું તે અભાવ કે ભાવ થાય છે? જો તે ભાવ છે તો તે જ્ઞાન કયું છે? (શિ'ય) ધારણાના ભેદ ભેદ હોવાથી તમારે અનિજ્ઞાનના ધણા ભેદ થશે. (ઉત્તર) તારી પહે અમે અનિમાં ભેદ નથી માન્યો. તે બિન્ન લક્ષણવાળી છતાં પણ મામાન્યરૂપ એક ધારણા જ છે. એમ અવગ્રહ બે ભેદ છતાં મામાન્યરૂપથી એક જ છે. ૧૮૦-થી-૧૮૨.

આચાર્ય ઉપરોક્ત સ્વરૂપવાળી ધારણા તું નહિ માને તો આલિનિબોધક જ્ઞાનના પાંચ લેદ થશે. એકજ અપાયને બે લેદરૂપે માનવાથી ચાર લેદ તો તે થયા છે. અને પાંચમાં લેદ અમે કહેલ ધારણાનો થશે. અમે કહેલ ધારણાને તું ન માનતો હો, તો કહે કે તે ધારણા શું અભાવરૂપ (અવસ્તુ) છે. કે ભાવરૂપ (વસ્તુ) છે? અભાવરૂપ તો નહી કહી શકાય, કારણ કે તે ભાવરૂપે અનુભવાય છે. જે ભાવરૂપે (વસ્તુસ્વરૂપે) અનુભવાતું હોય તે અભાવરૂપ (અવસ્તુસ્વરૂપ) હોઈ શકે નહિ. તે છતાં બે અભાવરૂપ માનવામાં આવે તો અતિપ્રસંગ થાય, અને એથી ઘટાદિ પદાર્થોમાં પણ અભાવરૂપતા થાય, કારણ કે ઘટાદિ પદાર્થો પણ અનુભવના વસીથીજ ભાવસ્વરૂપ મનાય છે, જે અનુભવ પણ અપ્રમાણ હોય તો ઘટાદિ પદાર્થોમાં ભાવરૂપતાનો અસાવ થાય.

હવે બીજા ત્રિકલ્પાનુસાર અમે કહેલ ધારણાને તું ભાવસ્વરૂપ કહેતો હોય તો તે જ્ઞાન છે, કે અજ્ઞાન છે? અજ્ઞાનરૂપ તો નહિ કહેવાય, કારણ કે તે ચિદ્રૂપપણે અનુભવાય છે. જે જ્ઞાનરૂપ કહેતો હોય તો મતિ શ્રુત-અર્વાધ-મન-પર્યવ-અને કેવળ એ પાંચ જ્ઞાનોમાંથી કયા જ્ઞાનરૂપે છે? શ્રુતાદિચાર તો નહિ કહેવાય, કારણ કે તેમ માનેલ નથી. અને તેનું લક્ષણ પણ ઘટતું નથી. મતિજ્ઞાન છે એમ કહીશ તો તે અવગ્રહ-ઈહા-અને અપાય રૂપતો નથી, કેમકે તેનાં લક્ષણ એમાં ઘટતાં નથી. “ તે નિશ્ચય અપાયથી આધક છે ” એ વચનાનુસાર ધારણા અપાયથી અધિક છે, એમ પૂર્વે સિદ્ધ કરેલું જ છે. આ સર્વ કથનથી એ દ્વિતીયાર્થ થાય છે કે અન્ય-વ્યતિરેકવડે નિશ્ચય તે સર્વ અપાય છે, અને તે સિવાયનું અવિશ્વતિ-સ્મૃતિ-અને વાસનારૂપ જ્ઞાન સર્વ ધારણા છે. ૧૯૦

શિષ્ય:—મહારાજ ! એ પ્રમાણે તો મતિજ્ઞાનના ઘણા લેદો થશે, કારણ કે એકજ ધારણાના અવિશ્વતિ-વાસના-ને સ્મૃતિરૂપ ત્રણ લેદ, અવગ્રહ-ઈહા અને અપાયની સાથે મેળવતાં છ લેદ થયા. ૧૯૧

આચાર્ય:—આ ધારણાના વિચારમાં વ્યક્તિ પક્ષ નથી માન્યો, પણ ધારણા સામાન્ય રૂપ મતિજ માનેલ છે. જેમ વ્યન્નનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ એ બન્ને લેદને સામાન્ય અવગ્રહરૂપે માનેલ છે. તેમ અહીં પણ વાસનાદિ ત્રણેને સામાન્ય ધારણા રૂપ જ માનેલ છે. તેથી મતિજ્ઞાનના ચાર લેદ છે, પણ તારા કહેલા પ્રમાણે ઘણા લેદો નથી. ૧૯૦-થી-૧૯૨.

એ પ્રમાણે અવગ્રહાદિ ચાર લેદ સંખ્યાથી અન્ય આચાર્યોએ કહેલ અગ્રામ્ય વિચારો દૂર કર્યા, તે દૂર કરતાં પ્રસ્તાવમાં અવગ્રહના બે લેદ કહ્યા છે. તે લેદ વ્યાખ્યા પૂર્વક હવે જણાવે છે. તથા જે વ્યન્નનાવગ્રહ છે તે જ્ઞાનરૂપ કારણ હોવાથી જ્ઞાનરૂપ છે, તે વાત જણાવે છે.

તત્યોગદ્વો દુભેદો ગૃહ્યં જં હોજ્જ-વંજણ-સ્થાણં ।

વંજણઞો ય જમત્યો તેનાર્હિણ તયં વોચ્છે ॥ ૧૯૩ ॥

વંન્નિજ્ઞ જેણડત્યો ઘટો ઘ દીવેણ વંજણં તં ચ ।

અવગર્ણિદિયસદ્દાઈપરિણયદ્વસંવંધો ॥ ૧૯૪ ॥

અણ્ણાણં સો વહિરાર્ણં વ તક્કાલમણુવલંભાઞો ।

ન તદંતે તત્તો ચિય અવલંભાઞો તઞ્જો નાણં ॥ ૧૯૫ ॥

તેમાં અવગ્રહ બે પ્રકારે છે, કારણકે વ્યન્ન અને અર્થાવગ્રહ બન્ને થાય છે. જે માટે વ્યન્નનાવગ્રહથી અર્થાવગ્રહ થાય છે મારે પહેલાં વ્યન્નનાવગ્રહ કહીશું. દીપકવડે ઘડાની પડે જેવડે અર્થ પ્રગટ કરાય તે વ્યન્નના ઉપકરણેન્દ્રિય અને શબ્દાદિરૂપે પરિણત કલ્પના અંખ

૩૫ છે, અધિરાત્રિની પેઠે તારાન અનુપલ્લભ થતો હોવાથી તે અજ્ઞાન છે, એમ નહિ, (કારણ કે) તેના પછી તે વડે નિશ્ચય ઉપલ્લભ થાય છે તેથી તે જ્ઞાન છે, ૧૯૩-થી-૧૯૫.

મહણ કરવું તે અવગ્રહ. એ અવગ્રહ બે પ્રકારે છે, કારણ કે વ્યન્જન અને અર્થાનુજ્ઞ મહણ થાય છે, અન્યનું મહણ થતું નથી. એમ વિષય બે પ્રકારે હોવાથી અવગ્રહ પણ બે પ્રકારે છે. તેમાં પ્રથમ પ્રાપ્તિકારી ઇન્દ્રિયોમાં વ્યન્જનાવગ્રહ થાય છે, તે પછી તરતજ અર્થાવગ્રહ થાય છે, માટે પ્રથમ વ્યન્જનાવગ્રહનું સ્વરૂપ કહેવાયો, ૧૯૩

જેમ દીપકવડે ઘટ પ્રગટ કરાય છે તેમ જે વડે અર્થ પ્રગટ કરાય તે વ્યન્જન કહેવાય છે. એ વ્યન્જન ઉપકરણેન્દ્રિય અને શબ્દાદિરૂપે પરિણામ પામેલ દ્રવ્યના સંબંધરૂપ છે. એટલે કે ઇન્દ્રિયો બે પ્રકારની છે, ૧ દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ૨ ભાવેન્દ્રિય, તેમાં નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ એ બે પ્રકારે દ્રવ્યેન્દ્રિય છે, તથા લઘિ અને ઉપધોગ એ બે ભેદે ભાવેન્દ્રિય છે. એમાં નિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિય બે પ્રકારે છે. એક અન્ત નિર્વૃત્તિ અને બીજી બાહ્ય નિર્વૃત્તિ, અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ કદંબ પુષ્પાકાર-ધાન્યમમ્બાકાર-કાલસાકાર-મુરખાકાર અને શરીરાકારવાળી અનુક્રમે ઓત્રાદિ પાંચે ઇન્દ્રિયોની જે અંદરની આકૃતિ તે અન્તનિર્વૃત્તિ અને કણશકુલિકાદિરૂપ બાહ્ય આકાર તે બાહ્યનિર્વૃત્તિ (રચના) છે. તેમાં કદંબપુષ્પગોલકાકાર જે માંસખંડાદિરૂપ અન્તનિર્વૃત્તિ છે તેની શબ્દાદિ વિષય બાણવાના હેતુભૂત શક્તિ વિશેષ તે ઉપકરણેન્દ્રિય, તે ઉપકરણેન્દ્રિય અને ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયો ને શબ્દાદિ (આદિ શબ્દથી રૂપ-રસ-ગન્ધ-ને સ્પર્શ સમજવા.) તે રૂપે પરિણામ પામેલા ભાવાવર્ગશાદિના દ્રવ્યો ખરે વ્યન્જનતરીકે ગણાય છે, આ શબ્દાદિરૂપે પરિણામ પામેલા દ્રવ્યો અને ઉપકરણેન્દ્રિયનો પરસ્પર સંબંધ તે વ્યન્જન કહેવાય છે. ઇન્દ્રિયોવડે પણ અર્થ પ્રગટ કરાય છે. તેથી તે ઇન્દ્રિયો પણ વ્યન્જન કહેવાય છે, અને શબ્દાદિરૂપે પરિણામ પામેલ દ્રવ્ય સમૂહ પ્રગટ કરાય છે તેથી તે પણ વ્યન્જન કહેવાય છે. એ પ્રમાણે ઉપલક્ષણથી એ ત્રણે વ્યન્જન કહેવાય છે. તેથી ઇન્દ્રિયરૂપ વ્યન્જન સાથે શબ્દાદિરૂપે પરિણામ પામેલ દ્રવ્યમંબંધ સ્વરૂપ વ્યન્જનનું મહણ થવું તે વ્યન્જનાવગ્રહ અથવા તે વ્યન્જનરૂપ ઉપકરણેન્દ્રિયવડે શબ્દારૂપે પરિણામ પામેલ દ્રવ્યાત્મક વ્યન્જનોનું મહણ કરવું તે વ્યન્જનાવગ્રહ, ૧૯૪

શિષ્ય:—જેમ બહિરા વિગેરે મનુષ્યને ઉપકરણેન્દ્રિયનો શબ્દાદિ દ્રવ્યોસાથે મંબંધ થતી વખતે કદંબ પણ જ્ઞાન અનુભવાતું નથી. ને તેને તે અનુભવાતું નથી માટે તેનું જ્ઞાન અજ્ઞાન છે; તેમ અહીં પણ તે વ્યન્જનાવગ્રહ અજ્ઞાનરૂપ હોય એમ જણાય છે, કારણ કે ઉપકરણેન્દ્રિય અને શબ્દાદિરૂપે પરિણામ પામેલા દ્રવ્યોના સંબંધ કાળે સ્વમ વેદનપણે તે અનુભવાતું નથી, તેથી તે જ્ઞાન નથી.

આચાર્ય:—એ વ્યન્જનાવગ્રહ જ્ઞાનરૂપે નહિ જાણવાથી જરૂર હોઈ અજ્ઞાન છે એમ નથી પણ તે જ્ઞાનરૂપ છે, કારણ કે વ્યન્જનાવગ્રહ પછી તેનાવડે જ જ્ઞાનાત્મક અર્થાવગ્રહનો ઉપલ્લભ થાય છે, “જેના અન્તે તદ્દેય વસ્તુના ઉપાદાનથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે જ્ઞાન છે.” જેમ અર્થાવગ્રહપછી તદ્દેય વસ્તુના ઉપાદાનથી રૂદ્ધ થાય છે ને તેથી અર્થાવગ્રહ જ્ઞાન છે; તેથીજ રીતે વ્યન્જનાવગ્રહ પછી તદ્દેય વસ્તુના ઉપાદાનથી અર્થાવગ્રહ જ્ઞાન થાય છે માટે વ્યન્જનાવગ્રહ જ્ઞાન છે, પણ અજ્ઞાન નથી. ૧૯૩-થી-૧૯૫

વ્યન્જનાવગ્રહમાં ભેદે જ્ઞાન અનુભવાતું નથી તોપણ જ્ઞાનનું કારણ હોવાથી તે જ્ઞાન છે. એમ વ્યન્જનાવગ્રહમાં જ્ઞાનનો અભાવ માનીને જ્ઞાન મિદ્ધ કર્યું; હવે વ્યન્જનાવગ્રહમાં જ્ઞાનનો અભાવ નથી તેમજ સદ્ભાવ છે એમ સિદ્ધ કરવાને કહે છે.

તક્કાલમ્મિ વિ નાણં તત્તપ્પિ તણું તિ તો તમવ્વત્તં ।

વહિરાર્હિણં પુણ સો અન્નાણં તદુભયાભાવા ॥ ૧૯૬ ॥

કહમવ્વત્તં નાણં ચ સુત્ત-મત્તાઇસુહુમવોહો વ્વ ।

સુત્તાંદઓ સયં વિય વિન્નાણં નાવસુજ્જંતિ ॥ ૧૯૭ ॥

લક્ખિવ્વજ્જં તં સિમિણાયમાણવયણંદાણોચ્ચિદ્ધાર્હિં ।

જં નામઇપુવ્વાઓ વિજ્જંતે વયણચિદ્ધાઓ ॥ ૧૯૮ ॥

જગન્તો વિ ન જાણઇ છરમત્થો હિયયગોયરં સવ્વં ।

જંતજ્જવસાણાઈં જમસંસેજ્જાઈં દિવસેણ ॥ ૧૯૯ ॥

જઈં વડ્ડણાણમસંસેજ્જસમયસંદ્દાઇદવ્વસર્વંભાવે ।

કિદ્ધ ચરિમસમયસંદ્દાઇદવ્વવિણ્ણાણસામત્થં ? ॥ ૨૦૦ ॥

જં સવ્વદ્ધા ન વીઠ્ઠં સવ્વેસુ વિ તં ન રેણુતેલ્લં વ ।

પત્તેયંમણિચ્છંતો કંદમિચ્છસિ સમુદણ નાણં ? ॥ ૨૦૧ ॥

સમુદણ જઈ નાણં દેસુણે સમુદણ કંદં નત્થિ ? ।

સમુદણ ચાડ્ડમૂયં કંદ દેસે હોજ્જ તં સયલં ? ॥ ૨૦૨ ॥

તંતૂ પદોવગારી ન સમત્તપદો ય, સમુદિયા તે વ ।

સવ્વે સમત્તપદઓ તદ્દ નાણં સવ્વતમણસુ ॥ ૨૦૩ ॥

તે કાણે પણ ત્યાં જ્ઞાન છે, પરંતુ અદ્ય હોવાથી અવ્યક્ત છે, અને અધિરાદિકને તો તે ઉભયનો અભાવ હોવાથી અજ્ઞાન છે. “અવ્યક્ત” અને ‘જ્ઞાન’ એ કેમ હોઈ શકે? સુતેલા અને ઉન્મત્ત વિગેરેના સૂક્ષ્મબોધની પેઠે ખુશીથી હોઈ શકે. સુમાદિ પણ સ્વયં વિજ્ઞાનને જાણતા નથી, સ્વપ્નાવસ્થામાં વચનદાનાદિ ચેષ્ટાઓપરે તે જ્ઞાન જણાય છે, કારણ કે વચનાદિ ચેષ્ટાઓ અમતિપૂર્વક નથી થતી. જાગતા છતાં પણ હ્રસ્વસ્થ દૃઢચેત્તોયર સર્વ જાણતો નથી, કેમકે જે અસંખ્યાતા અધ્યવસાયો એક દિવસે થાય છે તે કેમ જણાય? અસંખ્યાતા સમય સુધી શબ્દાદિ દ્રવ્ય સંબંધનો સદ્ભાવ છતાં પણ જે તે અજ્ઞાન છે તો છેલ્લા સમયે શબ્દાદિ દ્રવ્યના વિજ્ઞાનનું સામર્થ્ય કેવી રીતે થાય? જે વસ્તુ સર્વથા પૃથક્કમાં નથી, તે રેતીના કણની પેઠે સમુદાયમાં પણ નથી, પ્રત્યેકમાં જ્ઞાન ન માનતાં તેના સમુદાયમાં તું કેવી રીતે માને છે? જે સમુદાયમાં જ્ઞાન છે તો કંઈક ન્યૂન સમુદાયમાં તે કેમ ન હોય? અથવા સમુદાયમાં ન હોય તો તે સર્વ ન્યૂનમાં કેમ હોય? તન્તુ પટનો ઉપકારી છે, સમસ્તપટ રૂપ નથી; પરંતુ તે સર્વ સમુદિત હોય તો સમસ્તપટ થાય છે. તેવીજ રીતે સર્વ સમયોમાં જ્ઞાન છે, ૧૯૬-થી-૨૦૩.

તે વ્યંજન સંબંધકાણે પણ ત્યાં પૂર્ણ ઇન્દ્રિય સંબંધી વ્યંજનાવશ્રુતિમાં જ્ઞાન છે. પરંતુ માન એકજ તેજસુ અવયવના પ્રકાશની પેઠે અતિશય અદ્ય હોવાથી અવ્યક્ત છે, તેથી સ્વસંવેદનથી પ્રગટ જણાતું નથી. જે એ અવ્યક્ત છે તો તેનો સદ્ભાવ કેમ મનાય? એમ કોઈ પૂછે તો તેનો ઉત્તર આગળ પ્રસંગે આપીશું, પણ તે પહેલાં દષ્ટાન્તમાં અહિંસા વિગેરેને જ્ઞાનનો અભાવ કહ્યો છે, તે તો ચોચ્ચ છે. કારણ કે અહિંસા તથા જેની

પ્રાણાદિ ધ્વનિયો ઉપહુત થએલ હોય, તેવાઓને તે વ્યન્જનાવગ્રહ જ્ઞાનરૂપ નથી, કેમકે તેમને હિભય-વ્યન્જનરૂપજ્ઞાનના કારણને આભાવ છે, અને અવ્યક્ત જ્ઞાનનો પણ અભાવ છે. ૧૬૬

શિષ્ય:—જેમ “અ’ધકાર એ પ્રકાશ છે” ઈત્યાદિ કહેવું એ વિરૂદ્ધ છે, તેમ “જ્ઞાન અવ્યક્ત છે” એમ કહેવું એ પણ વિરૂદ્ધ છે.

આચાર્ય:—તારા આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ઉપરજ કહ્યો છે કે એક તૈજસ અવપવના પ્રકાશની પેઠે સૂક્ષ્મ હોવાથી અવ્યક્ત છે. અથવા મુતેલા-ઉન્મત્ત અને મૂર્છા પામેલા વિગેરે પ્રાણીઓને પોતાનું જ્ઞાન જેમ તે વખતે અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી અનુભવમાં આવતું નથી. તેમ આહી પણ સમજવું. ૧૬૭

શિષ્ય:—જો તે મુતેલા વિગેરે પ્રાણીઓને પોતાનું જ્ઞાન અનુભવાતું નથી, તો પછી તેમને તે જ્ઞાન છે એમ કેમ માની શકાય ?

આચાર્ય:—સ્વભાવસ્થામાં મુતેલા પ્રાણીઓને બોલવું વિગેરે ચેષ્ટાઓથી જ્ઞાન છે એમ જણાય છે. કેટલાક મુતેલા પ્રાણીઓ સ્વભાવસ્થામાં કંઈક બોલે છે, સંકેત-વિકેત આજસ મરડવી-બગાચું ખાવું-ખજવાળવું વિગેરે ચેષ્ટાઓ કરે છે, તે ચેષ્ટાઓને લેઓ તે વખતે અનુભવતા નથી, અને જાણ્યા પછી પણ તેને સંભારતા નથી, તે છતાં એ ચેષ્ટાઓ અમતિપૂર્વક નથી પણ મતિપૂર્વક છે. જો એમ ન હોય તો કાષ્ટ વિગેરે જડ પદાર્થને પણ તે ક્રિયાઓ થવી જોઈએ. મારે કુમથી જેમ આમ જણાય છે તેમ એ ચેષ્ટાઓથી તેઓમાં જ્ઞાન જણાય છે. ૧૬૮

શિષ્ય:—શું સ્વચેષ્ટિત પણ કોષ્ટકને નથી જણાતું, કે જેથી મુતેલા વિગેરેને સ્વચેષ્ટિતવું અસંવેદન કહોછો ?

આચાર્ય:—હૃદયગોચર અધ્યવસાયસ્થાનો હ્રસ્વજ્ઞ આત્મા જગતાં છતાં પણ જણતો નથી તો પછી મુતેલા આત્મા તે કેવી રીતે જણી શકે ? કેવળી ગમ્ય સૂક્ષ્મ અધ્યવસાય સ્થાનો એક અતર્કુર્ત્તમાં અમંજ્યાતા ચાલ્યા જાય છે, તે આખા દિવસમાં કેટલા જાય ? આ સર્વ અધ્યવસાય સ્થાનો હ્રસ્વજ્ઞ જણતો નથી, તેથી કંડીને જેમ એ અધ્યવસાયસ્થાનો હ્રસ્વજ્ઞથી નહિ જણાતાં છતાં પણ કેવળી ગમ્ય હોવાથી વિચમાન રૂપે મનાય છે. તેમ વ્યન્જનાવગ્રહનું જ્ઞાન પણ નહિ જણાવા છતાં વિચમાન રૂપે મનાય છે.

વ્યન્જનાવગ્રહમાં જ્ઞાન કેટલાક એમ કહે છે કે જેમ નવીનપ્રજાવદ્ધુ પાણીમાં એ ત્રણ દીપાં સ્ત્રીઓથી લીધું થતું નથી પણ વારંવાર સ્ત્રીઓથી લીધું થાય છે. તેવી જ રીતે કન્દિયોવડે મદણ કરાતા અર્થો એ ત્રણ આદિ સમયોમાં પ્રગટ થતા નથી પણ વારંવાર એ પ્રમાણે અવગ્રહ થાય ત્યારે પ્રગટ થાય છે. વ્યક્ત અવગ્રહની પૂર્વે અવ્યક્ત અવગ્રહ તેજ વ્યન્જનાવગ્રહ છે. અવ્યક્ત વસ્તુ એ વ્યન્જન છે. એમ તેઓ વ્યન્જન મજા સાધે છે. તેઓની એ માન્યતા યોગ્ય નથી, કારણ કે સર્વ વિધયિ અને વિપયો વ્યંજનાવ્યક્ત છે. અને તેવી રીતે તો દર્શનની પેઠે સર્વ ધ્વનિયોથી વ્યન્જનાવગ્રહ થાય. મારે એમ હોવું સંગત નથી, કારણ કે “ન ચક્ષુરનિષ્પ્રિયામ્યામ્” ચક્ષુ અને મનથી વ્યન્જનાવગ્રહ ન થાય એમ તત્ત્વાર્થના અ. ૧-ના ૧૬ મા સૂત્રથી સિદ્ધ થાય છે. ૧૬૯

શિષ્ય:—મુતેલા વિગેરેનું જ્ઞાન વચનાદિચેષ્ટાઓથી જણાય છે. એમ આપે કહ્યું તે માની શકાય છે, પરંતુ વ્યન્જનાવગ્રહમાં જ્ઞાનરૂપતા જણાવનાર કોઈ ચિન્હ જણાતું નથી. તેથી એ જરૂર હોવાને લીધે તેને જ્ઞાનરૂપ કેવી રીતે કહી શકાય ?

આચાર્ય:—અમંજ્યાતા સમય મુધી શબ્દાદિવ્ય સંબંધની દયાતી રહ્યા છતાં

પણ જો વ્યંગનાવગ્રહ અજ્ઞાનરૂપ છે તોપણી છેલ્લા સમયે શબ્દાદિ દ્રવ્યોને વિજ્ઞાનજનક સામર્થ્ય કેવી રીતે થાય ? વ્યંગનાવગ્રહમાં અસંખ્યાતા સમય સુધી ઔત્રાદિ ધન્દ્રિયો સાથે શબ્દાદિવિષયના દ્રવ્યોનો સંબંધ થાય છે અને તેથી જો અસંખ્યાતા સમય સુધી શબ્દાદિ વિષય દ્રવ્યોનો ઔત્રાદિ ધન્દ્રિયો સાથે સંબંધ થયા છતાં પણ વ્યંગનાવગ્રહરૂપ જ્ઞાન ન મનાય તો છેલ્લા સમયે ઔત્રાદિ ધન્દ્રિયો સાથે સંબંધ પામેલા શબ્દાદિવિષય દ્રવ્યોને અર્થાવગ્રહરૂપ વિજ્ઞાનજનક સામર્થ્ય કેવી રીતે મનાય ? નજ મનાય. કારણ કે શબ્દાદિ વિષય દ્રવ્યોનો ઔત્રાદિ ધન્દ્રિયો સાથે સંબંધ થયા પછી પ્રથમ સમયથી જ માંડીને દરેક સમયે કંઈક જ્ઞાનમાત્રા (અંશ) પ્રગટ થતી ન માનીએ તો છેલ્લે સમયે પણ એ જ્ઞાનમાત્રા અકસ્માત થવી ઘટે નહિ, અને તેમ થવાથી અર્થાવગ્રહાદિ જ્ઞાનનો ઉદય પણ થવો ઘટે નહિ. ઉદાહરણ તરીકે જેમ દરેક રેતીના કણમાં તેલ નથી હોતું. તેથી સમુદાયમાં પણ નથી હોતું. તેવી રીતે જે વસ્તુ સર્વ પ્રકારે લિપ્ત લિપ્તમાં નથી તે વસ્તુ સમુદાયમાં પણ નથી. આથી પ્રત્યેક સમયે જ્ઞાન નહિ માનતાં સમુદાયમાં કેવી રીતે માને છે ? અર્થાત્ ધન્દ્રિય અને વિષયના સંબંધ પછી પ્રથમ સમયથી માંડીને અસંખ્યાતા સમયસુધી વ્યંગનાવગ્રહ સંબંધી દરેક સમયે પુષ્ટિ પામતી જ્ઞાનમાત્રાને થોડી પણ ન માનવામાં આવે તો પછી છેલ્લે સમયે શબ્દાદિવિષયદ્રવ્યના સંબંધવડે સંપૂર્ણ સમુદાયમાં પણ તે જ્ઞાનમાત્રા કેવી રીતે માની શકાય ? ૨૦૦ એટલે કે છેલ્લે સમયે શબ્દાદિવિષયદ્રવ્યનો ધન્દ્રિય સાથે સંબંધ થયા પછી જે અર્થાવગ્રહરૂપ જ્ઞાન માને છે તે જ્ઞાનને પણ પ્રત્યેક સમયે જ્ઞાનરૂપ નહિ માનવાથી છેલ્લા રેતીના કણમાં જેમ તેલ નથી હોતું તેમ તેમાં જ્ઞાન પણ નહિ સંભવે. માટે જેમ દરેક તલમાં તેલ હોય છે તેથી તલના સમુદાયમાં પણ તેલ થાય છે તેવી રીતે દરેક સમયમાં જેટલું જેટલું જ્ઞાન છે તેટલું તેટલું માનવું જ જોઈએ.

વળી જો તું વિષય અને દ્રવ્યસંબંધના અસંખ્યાતા સમયના સમુદાયમાં અર્થાવગ્રહરૂપ જ્ઞાન માને છે તો પછી છેલ્લા એક સમયે ન્યૂન એવા અસંખ્યાતા સમયોમાં તે જ્ઞાન કેમ ન હોય ? હોયજ. કારણ કે જ્ઞાનના ઉપકારી શબ્દાદિ દ્રવ્યના સંબંધના ચરમસમય ન્યૂન અસંખ્યાત સમયો એકદશ હોવાથી તેમાં અર્થાવગ્રહની પેઠે જ્ઞાન છે. આ સ્થળે કહાય તું એમ કહીશ કે શબ્દાદિ વિષયને ગ્રહણ કરનાર સમયના સમુદાયમાં જ્ઞાન કોણ માને છે ? કે જેથી સમુદાયનો એકદશ હોવાથી પ્રથમાદિ સર્વ સમયોમાં જ્ઞાન છે. એમ કહોછો. હું તો છેલ્લા એકજ સમયમાં શબ્દાદિ દ્રવ્ય ગ્રહણ થતાં જાનોત્પત્તિ માતુંજી. તારું એ કથન પણ ઠીક નથી, કેમકે જો તું છેલ્લા એકજ સમયમાં જ્ઞાન માને છે, તો તે ચરમ સમય આ સર્વ સમુદાયની અપેક્ષાએ એક દશજ છે અને તેથી આ એક દશેન્યૂન રૂપ સમયના સમુદાયમાં જે જ્ઞાન નથી તે જ્ઞાન છેલ્લા સમયરૂપ એક દશમાં અકસ્માત સંપૂર્ણ ક્યાંથી થાય ? નજ થાય. કારણ કે વ્યંગનાવગ્રહના પ્રથમ સમયની પેઠે એક સમયમાત્ર શબ્દાદિ દ્રવ્યનું ગ્રહણ થાય છે. તેથી શબ્દાદિ દ્રવ્ય ગ્રહણના છેલ્લા સમયે પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય નહિ. પુનઃ કહી તું એમ કહીશ કે-છેલ્લા સમયે જ્ઞાન થાય છે, કારણ કે જો છેલ્લા સમયે અર્થાવગ્રહરૂપ જ્ઞાન અનુભવથી પ્રત્યક્ષ જણાય છે. તેથી તમે કહોછો તે પ્રત્યક્ષ વિરોધી છે. આ કથન પણ અયોગ્ય છે, કારણકે જેમ છેલ્લા તન્તુમાં સમસ્ત પટની ઉત્પત્તિ છે એમ કહેવું એ પ્રત્યક્ષ વિરોધવાળું છે તેમ છેલ્લા સમયેજ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એમ તારું કથન પણ વિરોધવાળું છે. ૨૦૨

જેમ એક તન્તુ પટનો ઉપકારી છે, તેના ઝિવાય સંપૂર્ણ પટનો અભાવ છે; પણ

એટલે એ એક તન્તુજ સમસ્ત પદ થાય છે એમ ન કહેવાય. કારણ કે એ તન્તુ તે પદનો એકદેશ છે, પરન્તુ જો તે સર્વ તન્તુઓ એકઠા મળેલા હોય તો સંપૂર્ણ પદ કહેવાય. તેવીજ રીતે અહીં પણ સમુદિત સમયોમાં જ્ઞાન છે પણ એક છેલ્લા સમયમાં જ્ઞાન છે એમ નહિ. અને તેથી અર્થાવગ્રહના સમયથી પૂર્વના સમયોમાં જ જ્ઞાન અતિ અસ્ફુટ હોય છે તે વ્યંગનાવગ્રહ કહેવાય છે, અને છેલ્લા સમયે તેજ જ્ઞાન કંઈક વિશેષ સ્ફુટ અવસ્થા પામીને અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે. આથી જો કે મુતેલા-હિમન-અને મૃત્તિતાદિકના જ્ઞાનને સાધનાર જેવું પ્રગટ ચિન્હ છે તેવા પ્રકારનું પ્રગટ ચિન્હ વ્યંગનાવગ્રહનું જ્ઞાન સાધનાર નથી, તો પણ યથોક્ત યુક્તિથી વ્યંગનાવગ્રહમાં જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે. ૧૮૬-થી-૨૦૩.

વ્યંગનાવગ્રહનું સ્વરૂપ કશું; હવે તેના સેદા કહે છે.

નયન-મળોવજ્ઞિદિયમેયાઓ વંજ્ઞણોગ્ગહો ચઢહા ।

ઉવગાયા-ણુમહઓ જં વાઙં પત્તકારીણિ ॥ ૨૦૪ ॥

ચક્ષુ અને મન સિવાય ઇન્દ્રિયોના સેદથી વ્યંગનાવગ્રહ ચાર પ્રકારે છે. કારણ કે ઉપધાત અને અનુગ્રહ ધવાથી તે સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયોજ પ્રાપ્તકારી છે. ૨૦૪.

ચક્ષુ અને મન સિવાય બાકીની ચાર ઇન્દ્રિયોના સેદથી વ્યંગનાવગ્રહ ચાર પ્રકારે છે. વિષયનો અને ઇન્દ્રિયનો પરસ્પર પ્રથમ સંબંધ માત્ર તેજ વ્યંગનાવગ્રહનો વિષય છે. વિષય સાથેના સંબંધ સ્પર્શન-રસન-ગ્રાણ-ને ક્રોધ એ ચાર પ્રાપ્તકારી ઇન્દ્રિયોમાંજ થાય છે, પણ ચક્ષુ અને મનમાં તે સંબંધ ધતો નથી; તેથી ચક્ષુ અને મન એ બે સિવાય સ્પર્શનાદિ ચાર ઇન્દ્રિયોના સેદથી વ્યંગનાવગ્રહ ચાર પ્રકારે છે. ઇન્દ્રિયપણું સર્વમાં સમાન છતાં કેવળ મુખપરીક્ષાથી એમ કેમ કહોછો કે સ્પર્શનાદિ ચાર ઇન્દ્રિયોમાંજ તે વ્યંગનાવગ્રહ થાય છે બીજે નહિ. આવી શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે તે સ્પર્શન-રસન-ગ્રાણ-ને ક્રોધ એ ચાર ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્તકારી છે, પણ ચક્ષુ અને મન પ્રાપ્તકારી નથી, તેથી ઉપરોક્ત ચાર ઇન્દ્રિયોના સેદથી વ્યંગનાવગ્રહ ચાર પ્રકારેજ છે. પ્રાપ્તકારી એટલે ઇન્દ્રિય અને વિષયના સંબંધદ્વારાએ પ્રાપ્ત થએલ એવા વિષયભૂત શબ્દાદિક વસ્તુ ને જણે તે પ્રાપ્તકારી અથવા પ્રાપ્તકારી-એટલે સ્પૃષ્ટ અર્થને મહણ દરનારી. વિષયના દરેક ઉપધાત અને અનુગ્રહ દેખાય છે તેથી એ સ્પર્શનાદિ ચાર ઇન્દ્રિયોજ પ્રાપ્તકારી છે, જેમકે દર્શક કામળી આદિના સ્પર્શ ધતાં સ્પર્શનેન્દ્રિયમાં, ત્રિકટુકાદિના સ્વાદ લેતાં રસનેન્દ્રિયમાં, અશ્રુચિ આદિના પુરંગળો મુઘતાં ગ્રાણેન્દ્રિયમાં, ભેરી વિગેરેના શબ્દ સાંભળતાં શ્રવણેન્દ્રિયમાં; તથા છોલાવી વિગેરે અનુક્રમે ઉપધાત દેખાય છે. તથા ચન્દન-ચૂંક-હંમ-તલ વિગેરેના સ્પર્શથી દૂધ-સાકર વિગેરેના સ્વાદથી કપૂરાદિ પુરંગળોને મુઘવાથી કોમળ-મંદ્ર આદિ શબ્દો સાંભળવાથી અનુક્રમે સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયોમાં રીતજાત વિગેરે અનુગ્રહ દેખાય છે. તેવી રીતે તીક્ષ્ણ તરવાર ભાસાં વિગેરે જોવા છતાં ચક્ષુનો ચીરાણું વિગેરે ઉપધાત જણાતો નથી, તેમજ ચન્દન-અગ્નિ-કપૂર વિગેરે જોવાથી અનુગ્રહ ધતો પણ જોવાતો નથી. તથા અગ્નિ આદિનું ચિન્તાવન કયાં છતાં પણ મનને દાહાદિ ઉપધાત જણાતો નથી, તેમજ જળ-ચન્દન આદિ ચિન્તાવન તથા છીપતી વિગેરે અનુગ્રહ પણ સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયોમાં જણાતો નથી. ૨૦૪

અહીં વાદી શંકા કરીને પૂછે છે કે—

જુજ્ઞ પ્તવિસયયા પરિસળ-રસણે ન સોત્ત-ધાણેસુ ।

ગેહંતિ સવિસયમિઓ જં તાઈં મિન્નદેસં પિ ॥ ૨૦૫ ॥

સ્પર્શન અને રસનેન્દ્રિયમાં પ્રાપ્તવિષયતા ઘટે છે, (પણ)-ઐત્ર અને પ્રાણેન્દ્રિયમાં ઘટતી નથી; કારણ કે લિંગ દેશમાં રહેલા સ્વવિષયને પણ તે અહીંથી અહણ કરે છે. ૨૦૫.

સ્પર્શનેન્દ્રિય અને રસનેન્દ્રિયમાં પ્રાપ્તકારીપણું ઘટે છે, કારણ કે તે બે ઇન્દ્રિયા યોગ્યતાને પ્રાપ્ત વસ્તુરૂપ વિષય સ્પર્શાગ્રિલ હોય તો તેને અહણ કરે છે, પરંતુ ઐત્ર-અને પ્રાણેન્દ્રિયમાં એ પ્રાપ્તવિષયતા ઘટતી નથી, કારણ કે તે ઇન્દ્રિયા યોગ્યતાને દેશથી લિંગ દેશમાં હોવા યોગ્યતાને વિષયને અહણ કરે છે. આ બાબત તો અનુભવ સિદ્ધ છે, કેમકે શબ્દ ઇત્રેન્દ્રિયમાં ઘેરીને જણાવતો નથી. તેમ ઐત્રેન્દ્રિય શબ્દ દેશે પ્રત્યે જળને તેને અહણ કરતી નથી, આ બે સિવાય ત્રીજા પ્રકારે વિષયના સ્પર્શ થવો ઘટતો નથી. વળી “દૂર ઇત્રેન્દ્રિય આ શબ્દ સંભળાય છે” એવી માનવોક્તિ પણ સંભળાય છે. તથા દૂર રહેલા પૂર-પુષ્પ-ફુલ વિગેરેનો ગન્ધ નિર્વિવાદ અનુભવાય છે, આટલે ઐત્ર અને પ્રાણેન્દ્રિયમાં પ્રાપ્તવિષયતા ઘટતી નથી. ૨૦૫.

આચાર્યશ્રી તેમો ઉત્તર આપે છે કે—

પાર્વતિ સદ્-ગન્ધા તાઈં મંતું સયં ન મિંહેન્તિ ।

જં તે પોમલમદ્યા સકિરિયા વાઝરહનાઓ, ॥ ૨૦૬ ॥

ધૂમો જ્વ, સંહરણઓ દારાણુવિહાણઓ વિસેસેળં ।

તોયં વ નિર્તવાઈસુ પઢિવાયાઓ ય વાઝ જ્વ ॥ ૨૦૭ ॥

શબ્દ અને ગન્ધ ઇન્દ્રિયોને પ્રાપ્ત થાય છે, (પણ) તે ઇન્દ્રિયા સ્વયં જળને શબ્દ ॥ ગન્ધને અહણ કરતી નથી; કારણ કે તે શબ્દ અને ગન્ધ પુદ્ગળમય સક્રિય છે, વાયુ-નથી અને સહરણથી હુમાડાની જેમ, તથા વિશેષ કરીને દારના અનુવિધાનથી પાણીની ન, તેમજ નિત બાહિકમાં પ્રતિપાતથી વાયુની જેમ તે શબ્દ અને ગન્ધના પુદ્ગલો ધવાન છે. ૨૦૬-૨૦૭.

શબ્દ અને ગન્ધ અન્યસ્થળેથી આવીને ઐત્ર તથા પ્રાણેન્દ્રિયને પ્રાપ્ત થાય છે (પરંતુ છે) પણ ઐત્ર અને પ્રાણેન્દ્રિય સ્પર્શન તથા રસનેન્દ્રિયત્વ શબ્દ તથા ગન્ધ પ્રત્યે જળને તેમને અહણ કરતી નથી, કારણ કે શબ્દ અને ગન્ધ પુદ્ગળમય સક્રિય થઈ તેઓ અન્ય સ્થળેથી આવીને ઐત્ર તથા પ્રાણેન્દ્રિયને પ્રાપ્ત થાય છે. જો કદિ તે ઇગલિક (અમૂર્ત) હોય તો, જેમ જૈનમતમાં સક્રિય એવા આકાશાદિકમાં ગતિ ક્રિયા હોતી તેમ તે શબ્દ અને ગન્ધમાં પણ ગતિક્રિયા ન હોય, એમ વિચારીને ‘પુદ્ગળ-સક્રિય’ એમ કહ્યું છે. જો એ પ્રમાણે પુદ્ગળમય સક્રિય હોય તેમાં ગતિ ક્રિયા હોય. જેમ પુદ્ગળ સ્કંધમાં ગતિ ક્રિયા હોય છે તેમ. કદિ એવી શંકા થાય કે પુદ્ગળમય શબ્દ અને ગન્ધમાં ક્રિયા છે એમ શાથી નિશ્ચય થાય? એના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ એમ પવનથી વહન કરાતો હુમાડો ગતિક્રિયાવાન છે, તેમ શબ્દ-ગન્ધ પણ વાયુથી કરાતા હોવાથી ગતિક્રિયાવાન છે. તથા શબ્દાદિકમાં પિડીભૂત થએલા હોવાથી (શબ્દાદિકમાં પિડીભૂત થએલા) હુમાડાની જેમ, તેમજ વિશેષ કરીને દારના અનુ-નથી પાણીની જેમ, અને પર્યાવરણના બાહિકમાં સ્ખલના પામવાથી વાયુની જેમ એ અને ગન્ધ ગતિ ક્રિયાવાન છે. ૨૦૬-૨૦૭.

હવે બીજા હેતુથી પણ શબ્દ અને ગન્ધમાં યુક્તિપૂર્વક ગતિક્રિયા સિદ્ધ કરે છે.—

ગિ ક્ષંતિ પન્નમર્થં સ્વચાયા-શુભાદોલ્લસીઓ ।

વાહિજ્જ-પૂઠ્ઠ-નાસારિસાદઓ કહમસંવદ્દે ? ॥ ૨૦૮ ॥

ઉપધાત અને અનુગ્રહ જણાય છે તેથી તે પ્રાપ્તિ અર્થને ગ્રહણ કરે છે. જો અસંબંધ હોય તો બહુરાપણું પૂતિરોગ નાસિકામાં મસા વિગેરે કેવી રીતે થાય ? ૨૦૮.

શબ્દ અને ગન્ધરૂપ અર્થ અન્ય સ્થળેથી આવીને પોતાની સાથે સંબંધ થએલા હોય તેવાને ધોત્ર અને ધ્રાણેન્દ્રિય ગ્રહણ કરે છે. કેમકે એ અર્થથી એ ઈન્દ્રિયને ઉપધાત અને અનુગ્રહ જણાય છે. જેમકે ભેરી વિગેરેના મહોદા શબ્દથી ધોત્રેન્દ્રિયને બહુરાપણું થાય છે, અને કોમળ શબ્દ સાંભળવાથી અનુગ્રહ થાય છે, તેમજ અશુચિ આદિના ગન્ધથી નાસિકામાં પૂતિરોગ-(નાસિકા સડી જવી) મસા વિગેરે રોગો થાય છે અને કપૂરોદિના ગન્ધથી અનુગ્રહ થતો જણાય છે. જો એ ઈન્દ્રિયો અસંબંધ અર્થને ગ્રહણ કરતી હોય તો એ અર્થથી થતો અનુગ્રહ અને ઉપધાત ઈન્દ્રિયને કેવી રીતે થતે ? જો શબ્દ અને ગન્ધ રૂપ અર્થો, ધોત્ર અને ધ્રાણેન્દ્રિય સાથે સંબંધ થએલા હોય તોજ પોતાના સંબંધથી થતા કાર્યભૂત અનુગ્રહ અને ઉપધાત કરવાને સમર્થ થાય. અન્યથો તો સર્વને એ પ્રમાણે અનુગ્રહ અને ઉપધાત કરે. ૨૦૮.

એ પ્રમાણે સ્પર્શન-રસન-ધ્રાણ-અને ધોત્ર ઈન્દ્રિયનું પ્રાપ્તિકારીપણું સિદ્ધ થયું. હવે ચક્ષુ અને મનનું અપ્રાપ્તિકારીપણું સિદ્ધ કરવાને માટે પ્રથમ ચક્ષુનું અપ્રાપ્તિકારીપણું સિદ્ધ કરે છે,

લોપણમપત્તવિસયં મણો વ્થ જમણુગહાહિમુણ્ણં તિ ।

જલ-મૂરાલીયાહિમુ ટીસંતિ અણુગહ-વિઘાયા ॥ ૨૦૯ ॥

હજ્જેજ્જ પાવિરં રવિકરાહના ફરિસર્ણં વ કો દોસો ? ।

મણેજ્જ ડણુગહં પિવ સ્વચાયાભાવઓ સોમ્મે ॥ ૨૧૦ ॥

મંતું ન રુવદેસં પાસહ પત્તં સયં વ નિયમોડયં ।

પત્તેણ વ મુત્તિમયા સ્વચાયા-શુભાદોલ્લસી ॥ ૨૧૧ ॥

જહ પત્તં મેણેજ્જ વ, તગાયમંજણ-રઓ-મલાઈયં ।

પેચ્છેજ્જ, જં ન પાસહ અપત્તકારિં તઓ ચક્ષું ॥ ૨૧૨ ॥

લોચન અપ્રાપ્તિવિષયવાળું છે, કારણ કે તે મનની જેટ અનુગ્રહાદિ ગ્રાન્ય છે (શંકા) જળ અને સૂર્ય આદિકેને જોવામાં અનુગ્રહ અને ઉપધાત જણાય છે. સૂર્ય કિરણાદિવડે સ્પર્શનેન્દ્રિયની જેટ પ્રાપ્તિ કરીને ચક્ષુ દાહ પામે એમાં શો દોષ છે ? અને સૌમ્ય અર્થ પામીને ઉપધાતના અભાવે અનુગ્રહ જેવું માને તો એમાં પણ શો દોષ છે ? રૂપના સ્થાન પ્રત્યે જઈને અથવા સ્વયં પ્રાપ્તિ થએલા રૂપને ચક્ષુ જોતી નથી એવો નિયમ છે; પરંતુ પ્રાપ્તિ થએલા મુતિમાન દ્રવ્યથી અનુગ્રહ તથા ઉપધાત થાય પણ અરો-જો (ચક્ષુ) પ્રાપ્તિ અર્થને ગ્રહણ કરે તો તદ્ગત અંજન-રજ-એલ વિગેરેને પણ જોઈ શકે. પરંતુ જોઈ શકતી મેથી તેથી તે અપ્રાપ્તિકારી છે. ૨૧૨.

પ્રાપ્તિ વસ્તુરૂપ વિષય જે ઈન્દ્રિયને સંબંધ ન હોય ને તેનું જ્ઞાન થાય તે ઈન્દ્રિય અપ્રાપ્તિવિષયવાળું કહેવાય. ને લોચન તેનું અપ્રાપ્તિ વિષયવાળું છે, કારણ કે તે મનની

પેટે ગ્રાહ્ય વસ્તુરૂપ વિષયથી કરાગ્રેલા અનુગ્રહ અને ઉપધાતથી રહિત છે. જે ચક્ષુ ગ્રાહ્ય વસ્તુ સાથે સંબંધ પામીને તેને જાણતી હોય તો ચક્ષુને અગ્નિ આદિને જોવાથી સ્પર્શ-નેન્દ્રિયની પેટે દાહ આદિ ઉપધાત થાય, અને કોમળ રૂ આદિ પદાર્થો જોવાથી અનુગ્રહ થાય, પરંતુ એમ થતું નથી, માટે ચક્ષુ અપ્રાપ્તિકારી છે.

શિષ્ય:—મન “અપ્રાપ્તિકારી છે” એવું સિદ્ધ કર્યા સિવાય અહીં તેવું દષ્ટાન્ત કેવી રીતે કહોછો? જે ઉલ્કયપક્ષને સમ્મત હોય તેજ દષ્ટાન્ત આપી શકાય.

આચાર્ય:—તારૂં કથન સાચ છે, પરંતુ “મન અપ્રાપ્તિકારી છે” એ આગળ સિદ્ધ કરીશું. તેથી અહીં તેવું દષ્ટાન્ત આપ્યું છે.

શિષ્ય:—અસ્તુ, પરંતુ જળ આદિને જોવાથી ચક્ષુને અનુગ્રહ થતો જણાય છે, અને સૂર્યાદિકને જોવાથી ઉપધાત થતો જણાય છે. પાણી-ધી-નીલવસ્ત્ર-વનસ્પતિ-ચંદ્રમંડળ વિગેરે જોવાથી ચક્ષુને પરમાધાસરૂપ અનુગ્રહ જણાય છે, અને સૂર્ય-ચંદ્ર ભીંત વિગેરે જોવાથી આંખમાંથી પાણી નીકળવું વિગેરે ઉપધાત જણાય છે, તોપણ ચક્ષુઘટિય વિષયના કરેલ અનુગ્રહાદિથી શૂન્ય છે એમ આપ કેમ કહોછો?

આચાર્ય:—તારૂં કથન વસ્તુસ્વરૂપ સમજ્યા વિનાહું છે, કારણ કે અમારું કથન ચક્ષુને કોઈ પણ વસ્તુથી સર્વથા કદાપિ અનુગ્રહ વા ઉપધાત ન થાય એમ નથી કે જેથી દાહાત્મક સૂર્યના કિરણો આદિ ઉપધાતક વસ્તુવડે તેને જાણ્યા પછી ઘણી વાર તેનેજ જોતાં દહપણે સૂર્યકિરણ લાગવાથી સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેટે ચક્ષુને બળવારૂપ ઉપધાત ન થાય, વળી જે સ્વરૂપે સૌમ્ય અથવા શીત રશ્મિવાળા એવા જળ-ધી-ચંદ્ર આદિ વસ્તુઓને ઘણે વખત જોવા છતાં ચક્ષુને ઉપધાત નથી થતો પણ તેના સંબંધથી અનુગ્રહ ન થાય, પણ આથી કરીને વિષય જોવાને અંગે ચક્ષુની અપ્રાપ્તિકારીતામાં કંઈ દોષ નથી આવતો.

શિષ્ય:—આપે કહ્યા મુજબ ઉપધાતક અને અનુગ્રહક-એવી વિષયભૂત વસ્તુથી પણ ચક્ષુને અનુગ્રહ તથા ઉપધાતનો અભાવ નથી થતો, ત્યારે તે કેવી રીતે અપ્રાપ્તિકારી જણાય છે,? એ આપ જણાવો.

આચાર્ય:—પ્રાપ્તિકારીતા માટે એવો નિયમ છે કે-ચક્ષુ જે તે રૂપના પ્રદેશ પ્રત્યે-જઈને (સૂર્ય મંડળાદિથી વ્યાપ્ત પ્રદેશરૂપ સ્થળે જઈને) તે રૂપના સંબંધ પામીને જોતી જાણતી નથી, તેમજ અન્ય સ્થળેથી આવેલ રૂપ ચક્ષુ પ્રદેશને પ્રાપ્ત થયેલ હોય તેને પણ ચક્ષુ જોતી વા જાણતી નથી; પરંતુ યોગ્ય દેશમાં રહેલ અપ્રાપ્ત વિષયનેજ તે જાણે છે.

શિષ્ય:—આપે કહોછો એટલા ઉપરથીજ સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી, એમાં કોઈ અવ્યભિચારી હેતુ કહો તો બરાબર સમજાય. કદાચ પૂર્વે કહેલ “અનુગ્રહ-ઉપધાત શૂન્યતારૂપ હેતુ પુનઃ અહીં કહેશો તો પરસ્પર વિસંવાદ થશે. કારણ કે-“અનુગ્રહાદિ શૂન્ય છે” એ કથનથી ચક્ષુને વિષયકૃત અનુગ્રહ-ઉપધાતનો નિષેધ કરોછો, અને સૂર્ય કિરણાદિવડે સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેટે પ્રાપ્ત કરીને દાહ પણ કરે. આ વચનથી પુનઃચક્ષુને અનુગ્રહ ઉપધાત પણ માનોછો.

આચાર્ય:—અનુગ્રહ-ઉપધાત રહિતપણારૂપ જે હેતુ અમે કહેલ છે તે પ્રથમ વિષય પરિચ્છેદ કાળમાંજ કહેલ છે, વિષયને જાણ્યા પછી તો ઘણી વખત તેજ વિષયને જોતાં ચક્ષુને સૂર્ય કિરણાદિવડે ને ચંદ્રકિરણાદિવડે સ્વાભાવિક મૂર્તિમાન ઉપધાતક વા અનુગ્રહક વિષયથી ઉપધાત વા અનુગ્રહ થાય પણ ખરે. એજ અભિપ્રાયથી પુનઃ પણ તેને અનુ-

હવે બીજા હેતુથી પણ શબ્દ અને ગન્ધમાં મુક્તિપૂર્વક ગતિક્રિયા સિદ્ધ કરે છે.—

ગિ દંતિ પન્નમત્થં સવવાયા-શુભગદોવલ્લહીઓ ।

વાહિજ્ઞ-પૂઙ્ગ-નાસારિસાદઓ કહમમંવદે ? ॥ ૨૦૮ ॥

ઉપધાત અને અનુબદ્ધ જણાય છે તેથી તે પ્રાપ્તિ અર્થને અલ્પ કરે છે. જો અસંબદ્ધ હોય તો બહેરાપણું પૂતિરેગ નાસિકામાં મસા વિગેરે કેવી રીતે થાય ? ૨૦૮.

શબ્દ અને ગન્ધરૂપ અર્થો, અન્ય ક્ષયોથી આવીને પોતાની સાથે સંબદ્ધ થએલા હોય તેવાને શ્રોત્ર અને દ્રાણેન્દ્રિય અલ્પ કરે છે. કેમકે એ અર્થથી એ ઈન્દ્રિયને ઉપધાત અને અનુબદ્ધ જણાય છે, જેમકે ભેરી વિગેરેના મોટા શબ્દથી શ્રોત્રેન્દ્રિયને બહેરાપણું થાય છે, અને કોમળ શબ્દ સાંભળનાથી અનુબદ્ધ થાય છે, તેમજ અશુદ્ધિ આદિના ગન્ધથી નાસિકામાં પૂતિરેગ-(નાસિકા સડી જવી) મસા વિગેરે રેગો થાય છે અને કપૂરોદિના ગન્ધથી અનુબદ્ધ થતા જણાય છે. જો એ ઈન્દ્રિયો અસંબદ્ધ અર્થને અલ્પ કરતી હોય તો એ અર્થથી થતા અનુબદ્ધ અને ઉપધાત ઈન્દ્રિયને કેવી રીતે ધરે ? જો શબ્દ અને ગન્ધ રૂપ અર્થો, શ્રોત્ર અને દ્રાણેન્દ્રિય સાથે સંબદ્ધ થએલા હોય તોજ પોતાના સંબદ્ધથી થતા કાર્યભૂત અનુબદ્ધ અને ઉપધાત કરવાને સમર્થ થાય. અન્યથા તો સર્વને એ પ્રમાણે અનુબદ્ધ અને ઉપધાત કરે. ૨૦૮.

એ પ્રમાણે સ્પર્શન-રસન-દ્રાણ-અને શ્રોત્ર ઈન્દ્રિયનું પ્રાપ્ત્યકારીપણું સિદ્ધ કર્યું. હવે ચક્ષુ અને મનનું અપ્રાપ્ત્યકારીપણું સિદ્ધ કરવાને માટે પ્રથમ ચક્ષુનું અપ્રાપ્ત્યકારી-પણું સિદ્ધ કરે છે.

લોયળમપત્તવિસયં મળો ચ્વ જમણુગહાદ્મણું તિ ।

જલ-મૂરાલોયાદ્મુ દીસંતિ અણુગહ-વિવાયા ॥ ૨૦૯ ॥

દ્વલ્લેજ્જ પાવિડં રવિકરાણા ફરિસર્ણં વ કો દોસો ? ।

મળેજ્જ ડણુગહં પિવ સવવાયામાવઓ સોમ્મે ॥ ૨૧૦ ॥

ગંહું ન સ્વવેસં પાસડ પત્તં સયં વ નિયમોડયં ।

પત્તેણ ડ મુત્તિમયા સવવાયા-શુભગહા દોજ્જા ॥ ૨૧૧ ॥

જડ પત્તં ગેંદ્વજ્જ ડ, તગયર્મજ્જન-રઓ-મસાર્થયં ।

પેંચ્છેજ્જ, જૈ ન પાસડ અપત્તકારિં તઓ ચકરું ॥ ૨૧૨ ॥

લોચન અપ્રાપ્તિવિષયવાળું છે, કારણ કે તે મનની પેઠે અનુબદ્ધાદિ શૂન્ય છે. (શંકા) જળ અને સૂર્ય આદિકેને લેવામાં અનુબદ્ધ અને ઉપધાત જણાય છે, અર્થ દિશ્ણાદિવડે સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેઠે પ્રાપ્ત કરીને ચક્ષુ દ્વારા પાત્રે એમાં શો દોષ છે ? અને પ્રાપ્ત્ય અર્થ પામીને ઉપધાતના અણાણે અનુબદ્ધ જેવું માને તો એમાં પણ શો દોષ છે ? રૂપના સ્થાન પ્રત્યે જઈને અથવા સ્વયં પ્રાપ્તિ થએલા રૂપને ચક્ષુ ભેટી નથી આવે નિયમ છે; પરંતુ પ્રાપ્તિ થએલા મુર્તિમાન દ્રવ્યથી અનુબદ્ધ તથા ઉપધાત થાય પણ ખરો. જો (ચક્ષુ) પ્રાપ્તિ અર્થને અલ્પ કરે તો તદગત અજન-રજ-તેલ વિગેરેને પણ ભેડ શકે. પરંતુ ભેડ શકતી મર્યાદાથી તે અપ્રાપ્ત્યકારી છે. ૨૧૦.

પ્રાપ્તિ વસ્તુરૂપ વિષય જે ઈન્દ્રિયને મળે ન હોય ને તેનું જ્ઞાન થાય તે દંડિય અપ્રાપ્તિવિષયવાળું કહેવાય. ને લોચન તેનું અપ્રાપ્તિ વિષયવાળું છે, કારણ કે તે મનની

પેઠે ગ્રાહ્ય વસ્તુરૂપ વિષયથી કરાએલા અનુગ્રહ અને ઉપધાતથી રહિત છે. જે ચક્ષુ ગ્રાહ્ય વસ્તુ સાથે સંબંધ પામીને તેને જાણતી હોય તો ચક્ષુને અગ્નિ આદિને જેવાથી સ્પર્શ-નેન્દ્રિયની પેઠે દાહ આદિ ઉપધાત થાય, અને કોમળ રૂ આદિ પદાર્થો જેવાથી અનુગ્રહ થાય, પરંતુ એમ થતું નથી, માટે ચક્ષુ અપ્રાપ્ત્યકારી છે.

શિષ્ય:—મન “અપ્રાપ્ત્યકારી છે” એવું સિદ્ધ કર્યા સિવાય અહીં તેનું દષ્ટાન્ત કેવી રીતે કહોછો? જે ઉલ્લસપક્ષને સમ્મત હોય તેજ દષ્ટાન્ત આપી શકાય.

આચાર્ય:—તદાર્થ કથન સત્ય છે, પરંતુ “મન અપ્રાપ્ત્યકારી છે” એ આગળ સિદ્ધ કરીશું. તેથી અહીં તેનું દષ્ટાન્ત આપ્યું છે.

શિષ્ય:—અસ્તુ, પરંતુ જળ આદિને જેવાથી ચક્ષુને અનુગ્રહ થતો જણાય છે, અને સૂર્યાદિકને જેવાથી ઉપધાત થતો જણાય છે. પાણી-ધી-નીલવસ્ત્ર-વનસ્પતિ-ચન્દ્રમંડળ વિગેરે જેવાથી ચક્ષુને પરમાચારરૂપ અનુગ્રહ જણાય છે, અને સૂર્ય-ચંદ્ર ભીંત વિગેરે જેવાથી આંખમાંથી પાણી નીકળવું વિગેરે ઉપધાત જણાય છે, તોપણ ચક્ષુદિય વિષયના કરેલ અનુગ્રહાદિથી શૂન્ય છે એમ આપ કેમ કહોછો?

આચાર્ય:—તાર્થ કથન વસ્તુસ્વરૂપ સમજ્યા વિનાનું છે, કારણ કે અમારું કથન ચક્ષુને કેઈ પણ વસ્તુથી સર્વથા કદાપિ અનુગ્રહ વા ઉપધાત ન થાય એમ નથી કે જેથી દાહાત્મક સૂર્યના કિરણો આદિ ઉપધાતક વસ્તુવડે તેને જાણ્યા પછી ઘણી વાર તેનેજ જેતાં દૃઢપણે સૂર્યકિરણ લાગવાથી સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેઠે ચક્ષુને બળવારૂપ ઉપધાત ન થાય, વળી જે સ્વરૂપે સૌમ્ય અથવા શીત રશ્મિવાળા એવા જળ-ધી-ચન્દ્ર આદિ વસ્તુઓને ઘણા વખત જેવા છતાં ચક્ષુને ઉપધાત નથી થતો પણ તેના સંબંધથી અનુગ્રહ ન થાય. પણ આથી કરીને વિષય જેવાને અંગે ચક્ષુની અપ્રાપ્ત્યકારીતામાં કંઈ કોપ નથી આવતો.

શિષ્ય:—આપે કહ્યા મુજબ ઉપધાતક અને અનુગ્રહક-એવી વિષયભૂત વસ્તુથી પણ ચક્ષુને અનુગ્રહ તથા ઉપધાતનો અભાવ નથી થતો, ત્યારે તે કેવી રીતે અપ્રાપ્ત્યકારી જણાય છે,? એ આપ જણાવો.

આચાર્ય:—પ્રાપ્ત્યકારીતા માટે એવો નિયમ છે કે-ચક્ષુ જે તે રૂપના પ્રદેશ પ્રત્યે-જઈને (સૂર્ય મંડળાદિથી વ્યાપ્ત પ્રદેશરૂપ સ્થળે જઈને) તે રૂપનો સંબંધ પામીને જોતી જાણતી નથી, તેમજ અન્ય સ્થળેથી આવેલ રૂપ ચક્ષુ પ્રદેશને પ્રાપ્ત થએલ હોય તેને પણ ચક્ષુ જોતી વા જાણતી નથી; પરંતુ યોગ્ય દેશમાં રહેલ અપ્રાપ્ત વિષયનેજ તે જાણે છે.

શિષ્ય:—આપ કહોછો એટલા ઉપરથીજ સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી, એમાં કેઈ અવ્યભિચારી હેતુ કહો. તો બરાબર સમજાય. કદાચ પૂર્વે કહેલ “અનુગ્રહ-ઉપધાત શૂન્યતારૂપ હેતુ પુનઃ અહીં કહેશે તો પરસ્પર વિસંવાદ થશે. કારણ કે-“અનુગ્રહાદિ શૂન્ય છે” એ કથનથી ચક્ષુને વિષયકૃત અનુગ્રહ-ઉપધાતનો નિષેધ કરોછો, અને સૂર્ય કિરણાદિવડે સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેઠે પ્રાપ્ત કરીને દાહ પણ કરે. આ વચનથી પુનઃચક્ષુને અનુગ્રહ ઉપધાત પણ મારોછો.

આચાર્ય:—અનુગ્રહ-ઉપધાત રહિતપણારૂપ જે હેતુ અમે કહેલ છે તે પ્રથમ વિષય પરિચ્છેદ કાળમાંજ કહેલ છે, વિષયને જાણ્યા પછી તો ઘણી વખત તેજ વિષયને જેતાં ચક્ષુને સૂર્ય કિરણાદિવડે ન ચંદ્રકિરણાદિવડે સ્વાભાવિક મૂર્તિમાન ઉપધાતક વા અનુગ્રહક વિષયથી ઉપધાત વા અનુગ્રહ થાય પણ ખરે. એજ અભિપ્રાયથી પુનઃ પણ તેને અનુ-

અહ-ઉપધાત થએલ માનીએ છીએ. કદાચ “ચક્ષુ વિપયને પામ્યા સિવાય વિપયને જાણતી નથી.” એવો નિયમ જો કહીવામાં આવે તો અગ્નિ એર-સમુદ્ર-કંઠક કરવાર-તરવાર-મુરમો-વિગેરેને જોવામાં ચક્ષુને દાહ-સ્ફોટ-ભીંજવું-ચીરાવું-નિરોગતાદિરૂપ ઉપધાત-અનુઅહ થયો જોઇએ. પરંતુ સૂર્યકિરણોદિવડે તેમ અગ્નિ આદિવડે વિપય પ્રાપ્ત થયા છતાં ચક્ષુને દાહાદિ થતાં નથી. તેથી એવું મિદ્ધ થાય છેકે વિપયને પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય ચક્ષુ વિપયને જાણે છે. કારણ કે મનની પેઠે તે ચક્ષુ પણ અંજન તથા અગ્નિઆદિ વિપયોથી ધૂતા અનુઅહ-ઉપધાતથી શૂન્ય છે. પરંતુ વિપયને જાણ્યા પછી પાછગથી કોઈ પણ પ્રાપ્ત થએલા ઉપધાતક વા અનુઅહક પ્રતિમાન દ્રવ્યથી ચક્ષુને ઉપધાત વા અનુઅહ થાય તો તેના અમે નિષેધ કરતા નથી. જેમ એર અને સાકર ખાવાથી મનને મૂર્છા-અને સ્વાસ્થ્ય થાય છે. તેમ અહીં પણ સમજવું.

શિષ્ય:—સૂર્ય અખના કિરણોની પેઠે ચક્ષુના કિરણો નીકળી વિપયને પ્રાપ્ત કરીને વસ્તુ પ્રકાશે છે તેથી ચક્ષુ અપ્રાપ્ત્યકારિ નથી પણ પ્રાપ્ત્યકારી છે. ચક્ષુના કિરણો મૂર્દમ તેમજ તેજસ હોવાથી તેમને અગ્નિઆદિથી દાહ થતો નથી. સૂર્યનાં કિરણોમાં તેવી જ રીતે જણાય છે. એમ માનવામાં આવે તો શી હરકત છે ?

આચાર્ય:—એ કથન પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણવડે સિદ્ધ થતું નહિ હોવાથી માની શકાય એમ નથી. કદાચ એમ કહી શકીશ કે જો ચક્ષુના કિરણો નીકળીને વિપય પ્રાપ્ત કરીને વસ્તુને પ્રકાશે નહિ તો વસ્તુનું જ્ઞાનજ ન થાય. આ કથન પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે કિરણો સિવાય પણ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે. મનને કિરણો નથી તે છતાં પણ અપ્રાપ્ત વસ્તુને તે જાણે છે. વળી સૂર્યકિરણોના ઉદાહરણથી અચેતન ચક્ષુકિરણોને વસ્તુનું જ્ઞાન થવું ઘટતું નથી. જો અચેતન રશ્મિઓને જ્ઞાન થતું હોય તો નખ ઢાંત લાળ આદિની શરીરગત રશ્મિઓને પણ સ્પર્શાદિ વિપયનું જ્ઞાન થવું જોઇએ. પરંતુ એમ થતું નથી. મારે તેમ માનવું અયોગ્ય છે.

ચક્ષુ પ્રાપ્તિવિપયને અહણ કરે છે, એમ જો કહીવામાં આવે, તો ચક્ષુ સાથે સંબદ્ધ એવા અંજન-રજ-મેલ વિગેરેને તે જોઈ શકવી જોઇએ. પણ તેમ જોઈ શકતી નથી તેથી પણ તે અપ્રાપ્ત્યકારી છે.

શિષ્ય:—જો એ પ્રમાણે ચક્ષુ અપ્રાપ્ત્યકારીજ છે તો પછી અપ્રાપ્તિપણ સર્વત્ર મમાન હોવાથી આખા જગતના અર્થને મામાન્યપણે કેમ ન અહણ કરે? અને અમુક અર્થને જ અહણ કરે અને અમુકને ન અહણ કરે એમ શા મારે ?

આચાર્ય:—જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણ કેમ પ્રતિબંધક હોવાથી અપ્રાપ્ત્યકારીપણ સમાન છતાં પણ નિયત અર્થને જ અહણ કરે છે. વળી મન અપ્રાપ્ત્યકારી છતાં પણ દ્રવિયાદિવડે અપ્રકાશિત-મર્ચ્યા નહિ જોએલ કે નહિ સાંભલેલ અર્થમાં પ્રવર્તતું નથી. મારે એવો નિયમ નથી કે જે સાધન અપ્રાપ્ત્યકારી હોય તે મર્ચ અર્થને અહણ કરી જ મહે. ૨૦૬-ધી-૨૧૨.

એ પ્રમાણે ચક્ષુની અપ્રાપ્ત્યકારિતા મિદ્ધ કરીને હવે દ્વંદ્વ આપેલા મનની અપ્રાપ્ત્યકારીતાની જે અસિદ્ધતા માને છે તેને મનની અપ્રાપ્ત્યકારિતા મિદ્ધ કરવા મારે પૂર્વપક્ષને દિધાપન કરતા કહે છે.

ગંતું નેષણ મ્ણોં મંવજ્ઞપ્ત જગમ્ણો વ મિમિષે વા ।

મિદ્ધમિદ્ધં જોયમ્મિ રિ અમ્મગમ્મગમ્ણો મ્ણો મે નિ ॥ ૨૧૩ ॥

નાણુમહો-વધાયાભાવાઓ લોચનં વ, સો ઇહરા ।
 નોય-જલણાઈચિન્તણકાલે જુજ્જેજ્જ દોહિં પિ ॥ ૨૧૪ ॥
 ડવ્વં ભાવમણો વા વણ્ણ જીવોં ય દોહ ભાવમણો ।
 દેહવ્વાવિત્તણઓ ન દેહવાહિં તઓ જુત્તો ॥ ૨૧૫ ॥
 સવ્વગગ્ગ ત્તિ વ હુદ્ધો, કત્તાભાવાઈદોસઓ તણ્ણ ।
 સવ્વ્વા-સવ્વમ્મગ્ગહણપ્પસંગદોસાઈઓ વા વિ ॥ ૨૧૬ ॥
 દવ્વમણો વિણ્ણાયા ન દોહ ગંતુંં વ કિં તઓ કુણ્ણ ? ।
 અહ્ કરણભાવઓ તસ્સ, તેણ જોવોં વિય્ણેજ્જા ॥ ૨૧૭ ॥
 કરણત્તણઓ તણ્ણસંઘિણ્ણ જાણિજ્જ ફરિસગેળં વ ।
 ઇત્તોં ચ્ચિય દેહઓ ન નીહ વાહિં ફરિસળં વ ॥ ૨૧૮ ॥
 નજ્જહ ઉવ્વાઓં સે દોવલ્લો-રક્કયાઈલિંગેહિં ।
 જમણુમ્મહોં અ હરિસાઈણિં તો સોં ઉમ્મયધમ્મો ॥ ૨૧૯ ॥
 જહ દવ્વમણોંડતિવલ્લો પીલેજ્જા હિદિનિરુદ્ધવાવ વ્વ ।
 તયણુમ્મહેણ હરિસાદવ્વ વ્વ નેયસ્સ કિં તત્થ ? ॥ ૨૨૦ ॥
 ઇદ્ધા-ણિદ્ધાહારમ્મવહારે હોન્તિ પુદ્ધિ-હાણોઓ ।
 જહ તહ મણસો તાઓ પોમ્મલગુણ્ણ ત્તિ કોં દોસો ? ॥ ૨૨૧ ॥

જણાય છે જાત્રત અવસ્થા અને સ્વભાવસ્થામાં પણ કે મન જાત્રતે જોયવસ્તુ સાથે સંબંધ પામે છે. લોકમાં પણ આ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે માણે મન અધિક સ્થળે ગયું. અનુભવ અને ઉપધાતના અભાવે લોચનની પેઠે મન જોય સાથે સંબંધ પામતું નથી, સંબંધ પામતું હોય તો પાણી-અગ્નિ આદિના ચિન્તવન કાળે મનને અનુભવને ઉપધાત થાય. દ્રવ્યમન કે ભાવમન વિષયદેશ પ્રત્યે જાય છે? ભાવમન તો જીવરૂપ છે અને તે શરીર વ્યાપિ હોવાથી શરીરની બહાર જાય ઘટે નહિ. (આત્મા) સર્વગત છે, એમ કહેવામાં આવે. તો કર્તૃપણના અભાવાદિ દોષથી અથવા સર્વઅ સર્વઅલુપ્તના પ્રસંગથી તેમ નહિ થાય. દ્રવ્યમન વિજ્ઞાતા નથી તેથી તે વિષય દેશ પ્રત્યે જાત્રતે શું કરે? તે મનના કરણભાવથી જીવ તે મનવડે જાય છે. શરીરગત સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેઠે કરણપણથી જીવ તે વડે જ જાય છે, એ હેતુથી તો સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેઠે તે બહાર નીકળતું નથી. દૌર્બલ્ય-ઉરઃક્ષતાદિ ચિન્હવડે તેને ઉપધાત જણાય છે, અને હર્ષાદિવડે અનુભવ જણાય છે, તેથી મન અનુ-ભવ ને ઉપધાત રૂપ ઉભયધર્મવાળું છે. જો દ્રવ્યમન અતિશય બળવાન છે, તો તે રૂધા-યેલ મન દૃઢ્યમાં રૂધેલા વાયુની પેઠે પીડા કરે, અને તેના અનુભવવડે હર્ષાદિ થાય. તેમાં જોય વસ્તુને શું? જેમ ઈલાનિષ્ઠ આહાર ભક્ષણ કરવાથી શરીરને પુષ્ટિ-હાની થાય છે. તેમ મનથી પણ તે પુષ્ટિ-હાની પુરૂષણના ચુલ્લથી થાય તો શો દોષ છે?

જાત્રત અવસ્થામાં અથવા સ્વભાવસ્થામાં મન શરીરમાંથી નીકળીને મિત્ર શિષ્યરાદિ ઉપર રહેલા જિનબિ બાદિ જોય વસ્તુ સાથે સંબંધ પામે છે, આ બાબત મર્વ કોઇને અનુભવ મિદ્ધ છે, લોકમાં પણ એમ કહેવાય છે, કે માણે મન અધિક સ્થળે ગયું. આથી એવો નિશ્ચય થાય છે, કે મન પ્રાપ્તકારી છે પણ અપ્રાપ્તકારી નથી.

એ પ્રમાણે જો કોઈ કહે તો તે અથોચ્ય છે, કારણ કે જોયવસ્તુ સાથે મન સંબંધ પામતું નથી. ચક્ષુની પેઠે મનને પણ જોયવસ્તુથી ક્રોએલ અનુબદ્ધ અને ઉપધાતનો અસાવ છે, મનનો જોય વસ્તુની સાથે સંબંધ થાય છે એમ જો માનવામાં આવે તો પાણી-અગ્નિઆદિ વિષયનું ચિન્તવન કરતી વખતે મનને અનુબદ્ધ અને ઉપધાત થાય, અર્થાત્ પાણી-અગ્નિ આદિનું ચિન્તવન કરતાં શીતાદિના અનુભવથી સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેઠે અનુબદ્ધ થાય; અને અગ્નિ-ઝેર-શસ્ત્ર આદિનું ચિન્તવન કરતી વખતે ઉષ્ણતાદિના અનુભવથી ઉપધાત થાય. પરંતુ એ પ્રમાણે કંઈ થતું નથી, મારે ચક્ષુની પેઠે મન પણ અપ્રાપ્યકારીજ છે.

“મન વિષય દેશ પ્રત્યે જાય છે” એમ કહેનારાને એમ પૂછીએ છીએ કે-દ્રવ્યમન અને ભાવમન એમ બે પ્રકારે મન છે તો એ બેમાંથી કયું મન વિષયદેશ પ્રત્યે જાય છે? ભાવમન જાય છે એમ કહેવામાં આવે તો તે અથોચ્ય છે, કારણ કે ભાવમન તો ચિન્તાજ્ઞાનતા પરિણામરૂપ છે, અને ચિન્તાજ્ઞાન જીવથી અલિપ્ત હોવાને લીધે જીવજ ભાવ મન થાય છે, વળી એ ભાવમન રૂપ જીવ હેતુમાત્ર વ્યાપિ હોવાથી શરીર બહાર નીકળે નહીં. જે જે હેતુમાત્રમાં વૃત્તિવાળા છે તે તે હેતુની બહાર નીકળતા નથી; જેમ શરીરગત રૂપાદિ પોતે શરીરની બહાર નીકળતા નથી તેમ જીવ પણ શરીર માત્ર વ્યાપિ હોવાથી શરીર બહાર નીકળતો નથી.

જીવ શરીર વ્યાપી નથી પણ અમૂર્ત હોવાથી આકાશની પેઠે સર્વ વ્યાપી છે એમ કહેવામાં આવે તો અનેક દોષો પ્રાપ્ત થશે. જો આત્મા સર્વ વ્યાપી હોય, તો આત્માના કર્તા-લોકતાદિ ધર્મો જે ગોપાલ અંગનાઓને પણ પ્રતીત છે, તે ધર્મો નહિ, જેમ આકાશ સર્વગત હોવાથી કોઈ પણ ક્રિયાનું તે કર્તા નથી, તેમ આત્મા પણ સર્વગત થવાથી કોઈ પણ ક્રિયાનો કર્તા નહિ થાય. આદિ શબ્દથી આત્મા લોકતા નથી, સંસારી નથી, મુખી નથી, દુઃખી નથી ઇત્યાદિ ધર્મોના અભાવપણ એજ હેતુ અને એજ દષ્ટાન્તથી મગજવે.

શિષ્ય:—આત્મા નિષ્ક્રિય હોવાથી તેમાં કર્તા આદિ ધર્મોના અભાવ માનવો તે સાંખ્ય મતાનુસાર કંઈ દાની કરતા નથી. તેઓ કહે છે કે-“અકર્તા નિર્ગુણો, મોક્તાડ્ડમા” એટલે આત્મા કર્તા નથી પણ, નિર્ગુણ અને લોકતા છે.

આચાર્ય:—એ માન્યતા ચુકિત સર્ગત નથી. કારણ કે આત્માને નિષ્ક્રિય માનવામાં આવે તો તેમાં પ્રત્યક્ષાદિ સમાણથી જણાતી લોકતાવાદિ ક્રિયાનો પણ વિરોધ થાય. ભોગાદિ કરવાની ક્રિયા પ્રકૃતિનેજ થાય છે, પુરુષને (આત્માને) નથી થતી. આરિગ્રામાં પ્રતિબિંબના ન્યાયે કર્તાને માત્ર પ્રકૃતિનેચીવે ભોગ ક્રિયાનું કષ્ટપણું છે. એમ કહેવામાં આવે તો તે પણ અસંગત છે, કેમકે “પ્રકૃતેરચ્ચેતનત્વાત્ વૈતન્યં પુરુષસ્ય સ્વરૂપમ્” પ્રકૃતિ અચેતન છે અને પુરુષનું ચેતન્ય તે સ્વરૂપ છે.” એ વચનથી અચેતન પ્રકૃતિને ભોગાદિ ક્રિયા ધટે નહિ, જતાં જો અચેતન (જટ)ને ભોગાદિ ક્રિયા માનવામાં આવે તો અચેતન એવા ધટપટાદિને પણ તે ક્રિયાનો પ્રસંગ થાય.

માત્ર કર્તાપણાદિના અભાવેજ આત્માનું સર્વગતપણું અથોચ્ય છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ સર્વાસર્વ ગ્રહણના પ્રસંગથી પણ આત્માનું સર્વગતપણું અથોચ્ય છે. કારણ કે બીજાઓએ આત્માનું સમમ ત્રિજીવનગતપણમાં પ્રાપ્યકારીપણું માનેલું હોવાથી તે આત્માથી અલિપ્ત જે ભાવ મન તેને પણ સર્વગતપણા થકી સર્વ અર્થની પ્રાપ્તિ થાય અને તેથી તેને સર્વ અર્થને ગ્રહણ કરી શકવાનો પ્રસંગ આવે. બ્યારે એમ થાય ત્યારે તો મર્વ જીવોને સર્વગતપણાની પ્રાપ્તિ થાય, આ દોષના ભયથી એમ કહેવામાં આવે કે પ્રાપ્ત થએલા સર્વ અર્થને ભાવ મન ગ્રહણ કરતું નથી તો એમ કહેવાથી તો સર્વ અર્થને અગ્રહ-

છત્રો પ્રગળ થાય. એટલે કે જેમ ભાવ મન ઈષ્ટ અર્થોને અપ્રાપ્યપણું હોવાથી અહણુ ન કરે તેમ તે ઈષ્ટ અર્થોને આદ્યપણે પણ ન અહણુ કરે, કારણ કે પ્રાપ્તિપણું બન્નેમાં મમાન છે.

પ્રાપ્તિપણું સમાન છતાં એ ભાવ મન કેટલાક અર્થને અહણુ કરે છે અને કેટલાકને નથી અહણુ કરતું એમ કહેવું તેના કરતાં એ મર્વ ઈશ્વર ચેષ્ટિત છે એમ સ્પષ્ટ કહેવામાં આવે તો શું 'ખોટું' છે? પરંતુ એ મર્વ કથન ચુક્તિની કસોટી ઉપર ટકી શકતું નથી. આ ગિવાય આત્માના મર્વગતપણામાં બીજા પણ ઘણાં દૃષણો છે. જેમકે જેવી રીતે અંશુષ્ઠાદિ અવયવમાં દાહાદિ વેદના થતી હોય છે ત્યારે મસ્તકાદિમાં પણ તે વેદના અનુભવાય છે તેવીજ રીતે સર્વ સ્થળે સર્વ કોઈ જગતે તે વેદનાનો અનુભવ થવો જોઈએ, પરંતુ તેમ થતું નથી. કેમકે તેવો અનુભવ થતો નથી. એ પ્રમાણે વેદના નહિ અનુભવાતાં છતાં તે આત્માનો સર્વ સ્થાને સદ્ભાવ માનવામાં આવે તો અતિપ્રસંગ થાય. વળી આત્માને સર્વગત માનતાં સિત્ત સિત્ત દેશમાં રહેલ પુષ્પમાળા ચંદન-સ્રી આદિનો સ્પર્શ થતાં નિરંતર મુખ પ્રાપ્ત થાય. અને અગ્નિ-શસ્ત્ર-જલ આદિનો સ્પર્શ થતાં નિરંતર બળવું ચીરાણું-લીંબણું વિગેરેનો પ્રગળ થાય.

જ્યાં શરીર હોય ત્યાંજ એ પ્રમાણે મર્વ અનુભવાય છે અત્યંત નહિ. એમ કહેવામાં આવે, તો અમે પૂછીએ છીએ કે શાથી એમ કહો છો? જો આજ્ઞામાત્રથીજ એમ કહેવામાં આવતું હોય, તો તે અચોચ છે, કારણ કે તે ઈહાનો વિષય છે, સહકારી ભાવે આત્માને શરીરની અપેક્ષા છે, એમ કહેવામાં આવે તો તે ખોટું છે. કારણ કે નિત્ય પદાર્થને સહકારીની અપેક્ષા ધટે નહિ. વિવાદની ખાતર કદાચ માની લઇએ કે નિત્ય પદાર્થને સહકારીની અપેક્ષા છે પરંતુ તે અપેક્ષ્યમાણ સહકારી એ નિત્ય પદાર્થને કંઈ વિશેષ-ઉપકાર કરે છે કે નહિ? જો કંઈ વિશેષ-ઉપકાર કરે છે તો તે ઉપકાર અર્થાન્તર ભૂત-સિત્ત એવો કરે છે કે અનર્થાન્તરભૂત કરે છે? અર્થાન્તરભૂત કરાતો હોય તો તે વિશેષ-ઉપકાર કંઈ નિત્ય પદાર્થને કર્યો ન ગણાય. હવે એ અપેક્ષ્યમાણ સહકારી નિત્ય પદાર્થથી અનર્થાન્તરભૂત એવો વિશેષ-ઉપકાર કરે છે એમ બીજા પક્ષથી કહેવામાં આવે તો એ ઉપકારથી અવ્યતિરિક્ત આત્મા પણ કૃતક થાય. અને જે કૃતક એટલે કરાએલ હોય તે અનિત્ય હોય છે. આથી કરીને આત્માને અનિત્યપણાનો પ્રસંગ થશે. અપેક્ષ્યમાણ સહકારી નિત્ય પદાર્થને કંઈ વિશેષ ઉપકાર નથી કરતો એમ માનીશું તો ઉપરોક્ત દોષ નહિ આવે. એમ કહેવામાં આવે તો નિત્ય પદાર્થને અગે સહકારીનું સહકારીપણું નહિ ધટે. કેમકે તે કંઈ વિશેષ ઉપકાર કરતું નથી. તે વિશેષ-ઉપકાર નહિ કરવા છતાં પણ તેનું સહકારીપણું માનવામાં આવે, તો સમસ્ત ત્રણે ભુવતને સહકારીપણાની પ્રાપ્તિ થાય. કેમકે તે પણ કંઈ વિશેષ ઉપકાર નથી કરતું. માટે “જ્યાં શરીર હોય ત્યાંજ એ પ્રમાણે દાહાદિનો અનુભવ સર્વગત આત્માને થાય છે.” એમ કહીને સર્વગત આત્માને તે તે પ્રકારના અનુભવમાં શરીરની અપેક્ષા કહી તે વ્યર્થ છે. અહીં આ મંબધમાં ઘણું કહેવા જેવું છે, પરંતુ અન્ય બહુ ગાઢન ધર્મ જ્યથે તેથી નથી કહેતા. આ મર્વ વિવેચનથી એ ચરિતાર્થ થયું કે આત્મા શરીર માત્ર વ્યાપી છે, પણ મર્વ વ્યાપી નથી. અને એથી કરીને આત્માથી અલિત એણું ભાવ મન પણ માત્ર શરીર વ્યાપી છે, તેથી તે શરીર બહાર જઈ શકે નહિ.

હવે દ્રવ્ય મન વિષયદશ પ્રત્યે જ્યથે એમ કહેવામાં આવે તો તે પણ અચોચ છે. કારણ કે કાયધોગની મહાયથી જીવે અહણુ કરેલ ચિન્તાને પ્રવર્તાવનાર મનોવર્ગના-

તર્જાત જે દ્રવ્યો છે તે તેના સમુદાત્મક જે દ્રવ્યમન છે; તે પાથરના હુકમની પેઠે અચેતન હોવાથી સ્વયં વિજાતા નથી, એટલે મેરૂ આદિ વિષયદેશ પ્રત્યે તે જાય તો પણ તેને અર્થબોધ ન થાય.

દ્રવ્યમન સ્વયં જોકે કંઈ જાણતું નથી પણ તે કરણભૂત છે. તેથી દીપકાદિવડે જેમ વસ્તુ પ્રગટ કરાય છે, તેમ કરણભૂત દ્રવ્યમનવડે જીવ મેરૂઆદિ વસ્તુને જાણે છે. આથી એવો નિયમ સિદ્ધ થાય છે કે-દીપક-મણિ ચન્દ્ર-સૂર્ય વિગેરેની પ્રભાથી જેમ પદાર્થો જણાય છે તેમ બહાર નીકળેલા દ્રવ્યમનવડે વિષયદેશને પ્રાપ્ત કરીને જીવ પોતે વસ્તુને જાણે છે. આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે તો તે 'ખોટું' નથી, કેમકે પદાર્થને જાણવામાં દ્રવ્ય-મન એ કરણભૂત છે. એ કંથનં સત્ય છે. પરંતુ કરણ એ પ્રકારનું હોય છે, એક શરીર-ગત અન્તાઃકરણ અને બીજું બહારનું બાહ્યકરણ. તેમાં આ દ્રવ્યમન આત્માનું અન્તાઃકરણ છે. અને ચન્દ્ર-સૂર્ય-મણિ-દીપ પ્રેક્ષા વિગેરે બાહ્યકરણ છે. શરીરની બહાર નીકળ્યા સિવાય શરીરમાં રહેલી દ્રવ્યમનરૂપે અન્તાઃકરણવડે આત્મા સ્પર્શનિન્દ્રિયવડે કમળ નાળા-દિના સ્પર્શની પેઠે મેરૂ આદિ વિષયને જાણે છે. મારે કહેલું દયાન્ત સાધન વિકલ છે-પુનઃ એમ કહેવામાં આવે કે પદ્મનાભમાંથી જેમ તન્તુઓ બહાર નીકળે છે તેમ દ્રવ્ય-મન પણ શરીરમાંથી બહાર કેમ ન નીકળે? આના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે દ્રવ્યમન અન્તાઃકરણ હોવાથી સ્પર્શનિન્દ્રિયની પેઠે શરીરથી બહાર નીકળતું નથી. આ પ્રમાણે દ્રવ્યમન અને ભાવમન શરીર બહાર નીકળ્યા સિવાય વિષયને જાણે છે, તેથી તે અપ્રાપ્તકારી છે, પણ પ્રાપ્તકારી નથી.

પુનઃ મનની અપ્રાપ્તકારિતાની વિરૂદ્ધ એમ કહેવામાં આવે કે મરી ગએલ સ્વજન અથવા નારા પામેલ વસ્તુનું ચિન્તવન કરતાં અતિમય આત્મ-રીઝ ધ્યાનમાં પ્રવર્તેલા મનને દુર્બળતા-હૃદયની પીડા-વાયુપ્રકોપ-વિકલતા વિગેરે ચિન્તથી ઉપધાત થએલા જણાય છે, અને હૃદય યોગ-વેલવના લાલ વિગેરે વસ્તુનું ચિન્તવન ફેરવાં હૃદય-ઉત્સાહ આદિથી અત્યુત્ક્રમ થએલા જણાય છે. આથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે મન અત્યુત્ક્રમ-ઉપ-ધાતરૂપ ઉલ્લસધર્મવાળું છે. મારે મન અપ્રાપ્તકારી નહિ, પણ પ્રાપ્તકારી છે. આ અત્યુત્ક્રમ-ઉપધાત જીવને થાય છે, પરંતુ મન જીવથી કંથયિત અભિજ્ઞ હોવાને લીધે તે અત્યુત્ક્રમ-ઉપધાત મનને થાય છે એમ માનીને મનની પ્રાપ્તકારિતા મિદ્ધ કરવાને મન અત્યુત્ક્રમ-ઉપધાતરૂપ ધર્મવાળું છે એમ કહેવામાં આવે છે* પરંતુ અયોગ્ય છે; કારણ કે હૃદયમાં રૂઢાએલ વાયુનો ગોળો જેમ પીડા કરે છે તેમ મનપણે પરિણામ પામેલા અંશુલ પ્રદગળના સમૂહરૂપ અતિશય બલવાન દ્રવ્યમન શોકાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલી પીડાવડે કર્મ શુદ્ધિ જીવને દેહ દુર્બળતાદિરૂપ પીડા કરે, અને મનપણે પરીણામ પામેલા શુભ પ્રદગળના સમૂહવાલા દ્રવ્યમનના અત્યુત્ક્રમવડે જીવને હર્ષાદિ થાય. એમાં મેરૂ આદિ જોય વસ્તુનો અત્યુત્ક્રમ-ઉપધાત મનને શો થયો છે કંઈજ નહિ. કેમકે મનપણે પરિણમલ અનિષ્ટ પ્રદગળના સમૂહરૂપ દ્રવ્યમન અનિષ્ટ ચિન્તામાં પ્રવર્તવાવડે દેહની દુર્બળતાદિ આપત્તિથી જીવને હૃદયમાં રૂઢાએલા વાયુની પેઠે ઉપધાત કરે છે, અને શુભ પ્રદગળના સમૂહરૂપ દ્રવ્યમન અત્યુત્ક્રમ ચિન્તામાં પ્રવર્તવાવડે હર્ષાદિ ઉત્પન્ન કરવાથી ઓપધની પેઠે જીવને અત્યુત્ક્રમ કરે છે. આથી તો એમ નિશ્ચય થાય છે કે દ્રવ્યમન જીવને અત્યુત્ક્રમ-ઉપધાત કરે છે, પણ માનેલી આદિ જોય વસ્તુ મનને કંઈ પણ અત્યુત્ક્રમ-ઉપધાત નથી કરતી.* આમ હોવાથી એટલે

* એટલા મટે દ્રવ્યમનના ગંધ સૂક્ષ્મ આત્માને જ અત્યુત્ક્રમ ઉપધાતનો મદ્ભાવ છે એમવત્ મનને તેના ગંધનો પણ અભાવ છે.

“ઉપધાત-અનુગ્રહનો અભાવ હોવાથી” એ પૂર્વે કહેલ હેતુની અસિદ્ધતા કહી છે તે અસત્ય છે.

શિષ્ય:—દ્રવ્યમનવરે જીવને શરીરપુષ્ટિઆદિ તથા દુર્બળતાદિરૂપ અનુગ્રહ ઉપધાત થાય છે, એ વાત કેમ માની શકાય ?

આચાર્ય:—લોકમાં પણ એ વાત તો સર્વજનમાં પ્રસિદ્ધ છે કે મનને ગમતો આહાર ખાવાથી શરીરની પુષ્ટિ થાય છે અને અણુગમતો આહાર ખાવાથી કૃશતા થાય છે. એથી કરીને જેમ એ ઇલાનિષ્ટ આહાર ખાવાથી પુદ્ગળના પ્રભાવે પુષ્ટિ-હાની થાય છે તેમ પુદ્ગળમય દ્રવ્યમનથી શરીરને પુષ્ટિ-હાની થાય એમાં શી નવાઈ છે ? કારણ કે બન્નેમાં પુદ્ગલપણું સમાન છે. વળી લોકમાં પણ કહેવાય છે કે “ રે વસ ! ચિન્તાથી આ તારું શરીર કૃશ થયું છે.” આ ઉપરથી એમ ન સમજવું કે ચિન્તા જ કૃશતાદિરૂપ ઉપધાત કહે છે, કેમકે એ ચિન્તા પણ દ્રવ્યમનથી જ થાય છે. અન્યથા ચિન્તા તો જ્ઞાનરૂપ છે, અને જ્ઞાન એ અમૃત છે, અમૃતવસ્તુને આકાશાદિની જે પુદ્ગલકૃત અનુગ્રહ-ઉપધાત થઈ નહિ. ૨૧૩-થી-૨૨૨.

હવે ઉપરોક્ત સર્વ વિવેચન સંબંધી આચાર્યશ્રી પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે છે.

નીલં આગસિલં વા ન નેયમાલંચં સિ નિયમોડયં ।

તળ્લેયકયા જેડળુગહો-વધાયા ય તે નત્યિ ॥ ૨૨૨ ॥

સો પુળ સયમુવધાયણ-મળુગહં વા કરેજ્જ કો દોસો ? ।

જમળુગહો-વધાયા જીવાણં પોમલેહિતો ॥ ૨૨૩ ॥

(મન) નીકળીને અથવા આકાર્ષિને જોય વસ્તુનું આલંબન કરવું નથી, તેથી જોય-વસ્તુકૃત અનુગ્રહ-ઉપધાત મનને નથી થતા. વળી તે મન સ્વયં અનુગ્રહ અથવા ઉપધાત કહે તો શા હેતુ છે ? કારણ કે જીવને પુદ્ગળોથી અનુગ્રહ-ઉપધાત થાય છે. ૨૨૨-૨૨૩.

દ્રવ્યમન શરીરમાંથી નીકળીને જે પિએરે જોય વસ્તુને ગ્રહણ કરવું નથી, તેમ જ શરીરમાં રહ્યું હતું જોય વસ્તુને પોતાની સમીપે એચીને પણ ગ્રહણ કરવું નથી. એવો નિયમ જીવ ઠોકીને અને કહીએ છીએ, અને તેથી કરીને મન પ્રાપ્યકારી નથી એમ પણ કહીએ છીએ, વળી એવો પણ નિયમ કહીએ છીએ કે જોય વસ્તુકૃત અનુગ્રહ-ઉપધાત મનને થાય છે, એમ કહેવું એ સર્વથા અયોગ્ય છે. વળી એ સાચે આ પણ સમજવું કે શુભાશુભ-કર્મના વશથી પોતાના ઇલાનિષ્ટ પુદ્ગળના સમૂહવરે સ્વયં દ્રવ્યમનથી જીવને અનુગ્રહ-ઉપધાત થાય છે; પરંતુ જોયવસ્તુકૃત અનુગ્રહ-ઉપધાત જીવને નથી. અહીં કદાચ એમ પૂછવામાં આવે કે જીવને પણ દ્રવ્યમનથી કસાએલો અનુગ્રહ-ઉપધાત નથી થતો, એમ શા-માટે નથી કહેતા ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે જીવોને અનુગ્રહ ઉપધાત થાય છે તે પુદ્ગળોથી જ થાય છે. કેમકે ઇલાનિષ્ટ શબ્દ-રૂપ-રસ-ગંધ-અને સ્પર્શાદિના ઉપસોગમાં એજ પ્રમાણે જણાય છે, તેથી જીવને દ્રવ્યમનકૃત અનુગ્રહ-ઉપધાતનો નિષેધ નથી કરતા.

શિષ્ય:—શબ્દાદિ ઇલાનિષ્ટ પુદ્ગળમય છે, એ વાત પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણ સિદ્ધ હોવાથી માની શકાય છે, પરંતુ આપ દ્રવ્યમનને ઇલાનિષ્ટ પુદ્ગળમય કહો છો તે માની શકાતું નથી.

આચાર્ય:—ચોગીઓને (જ્ઞાનીઓને) તો દ્રવ્યમન પ્રત્યક્ષથી જણાય છે, અને આપ-જા જેવાઓને અનુમાનથી જણાય છે. તે દેખાડીએ છીએ “ જેના વીના જે ધરતું નથી તે તેના દેખવાથી અંગીકાર કરાય છે ” જેમ સ્ફેદનના દેખવાથી અગ્નિની દાહક શક્તિનું અ-

નુમાન કરાય છે. ઇષ્ટાનિષ્ટ પુદ્ગળસમૂહાત્મક દ્રવ્યમન ન હોય તો જીવોને ઇષ્ટાનિષ્ટ વસ્તુનું ચિન્તવન કરતાં થએલ મુખ પ્રસન્નતા-શરીરની દુર્બળતા વિગેરે અનુગ્રહ-ઉપધાત ધરે નહિ. મારે દ્રવ્યમન પુદ્ગળાત્મક છે એમ જણાય છે. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે એ અનુગ્રહ-ઉપધાત ચિન્તનીયવસ્તુકૃત થતો હશે તો તે અધોન્ય છે, કેમકે જો એમ હોય તો પાણી અગ્નિ ભાત આદિનું ચિન્તવન કરતાં લીંબુનું ખળખું સુધાશાન્તિ વિગેરે થવું જોઈએ. પણ તેમ થતું નથી. હે પુત્ર ! ચિન્તાપરે આ તારૂં શરીર સુકાઈ ગયું છે, ઈત્યાદિ લોકોક્તિઅનુસાર એમ કહેવામાં આવે કે એ અનુગ્રહ ઉપધાત ચિન્તારૂપી જ્ઞાનથી થાય છે તો તે પણ અધોન્ય છે. કારણ કે ચિન્તાજ્ઞાન અમૂર્ત છે, અને અમૂર્ત વસ્તુ આકાશની પેઠે અનુગ્રહ ઉપધાત કરી શકે નહિ. એ વાત પ્રથમજ કહી છે. “ચિન્તાથી તારૂં શરીર સુકાઈ ગયું છે” ઈત્યાદિ લોકોક્તિથી જે કહેવાય છે તે તો કાર્યમાં કારણ શક્તિનો આરોપ કરીને કહેવાય છે, તેથી તે ઔપચારિક છે, વાસ્તવિક નથી.

હવે ખેદાદિથી એ અનુગ્રહ ઉપધાત થાય છે એમ કહેવામાં આવે તો તે ખેદાદિ શું વસ્તુ છે ? શું એ મનોદ્રવ્ય છે ? કે ચિન્તાદિ જ્ઞાન છે ? જો ખેદાદિ મનોદ્રવ્ય છે એમ કહેવામાં આવે તો તે ઈષ્ટ છે. પણ ચિન્તાદિ જ્ઞાનરૂપ છે એમ કહેવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર હંમણાંજ કહો. છે કે જ્ઞાન અમૂર્ત છે ને અમૂર્તને કર્તૃત્વ ધરે નહિ. અનુગ્રહ ઉપધાત નિર્હેતુક થાય છે એમ પણ ન કહેવું. કારણ કે—“નિત્યં સત્ત્વમસત્ત્વં વાડહેતોરત્વાનવેક્ષણાત્ । અવેક્ષાતો દિ ભાવાનાં કાદાચિત્કત્વસંમયઃ ॥ ૧ ॥ એ કથનાનુસાર અન્ય હેતુની અપેક્ષા સિવાયની વસ્તુ નિત્ય વિદ્યમાન હોય અથવા અવિદ્યમાન હોય, કારણ કે અપેક્ષાથી પદાર્થોને કાદાચિત્કપણું હોય છે. અર્થાત્ અનુગ્રહ-ઉપધાત નિર્હેતુક (સ્વાભાવિક) થતા હોય તો નિરન્તર તેઓનો સદ્ભાવ અથવા અભાવ જ હોય. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે અનુગ્રહ-ઉપધાતમાં જીવાદિ કોઈક અન્ય હેતુ છે તો તે પણ અચૂક છે. કારણ કે જીવાદિ હેતુ મદા અવસ્થિત હોવાથી તેના કાર્યભૂત અનુગ્રહ-ઉપધાત પણ સદા અવસ્થિત રહેવા જોઈએ. પરંતુ તે તેમ નથી રહેતા. આ પ્રમાણે લીંબુ પણ સમાધાનો સ્વસ્વશુદ્ધિથી સમજી લેવાં. આ સર્વ વિવેચનથી તાત્પર્ય એ નીકળ્યું કે પુદ્ગળમય દ્રવ્યમન સ્વયં જીવને અનુગ્રહ ઉપધાત કરે છે, પણ મનને જ્ઞેયવસ્તુકૃત અનુગ્રહ ઉપધાત નથી થતો. અને તેથી કરીને મન પ્રાપ્ત્યકારી નથા પણ અપ્રાપ્ત્યકારી છે. ૨૨૨—૨૨૩.

શિષ્ય:—જમત અવસ્થામાં મનને વિપયપ્રાપ્તિ બહે ન થતી હોય, પરંતુ નિદ્રાવસ્થામાં તો મનને વિપય પ્રાપ્તિ થાય છે, એ વાત અનુભવ સિદ્ધ છે. જેમકે—“અમુક મેરૂ પર્વતના શિખર પર રહેલા જિનાલયમાં મારૂં મન ગયું.” આ પ્રમાણે નિદ્રાસ્થ મનુષ્યને સ્વપ્નમાં અનુભવ થાય છે. તેથી પૂર્વે ૨૧૩ મી ગાથામાં “જમત અવસ્થામાં અથવા સ્વપ્નાવસ્થામાં મન જઈને જોય વસ્તુ સાથે મંબધ પામે છે.” એમ જે કહ્યું છે તે ધોન્ય જણાય છે. આના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ મનને પ્રાપ્ત્યકારિતા નથી એ વાત સિદ્ધ કરવાને કહે છે કે—

મિમિષો ન તદાસ્તો યમિચારાઓ અભ્યાસેવર્ક વ ।

યમિચારો ય સર્દસણમુવવાયા-શુગ્ધમાવા ॥ ૨૨૪ ॥

इह पासुतो पेच्छद् मदहमग्रन्य, न य ततो तस्य ।

न य तगमोववाया-शुगहस्व विषुदम् ॥ ૨૨૫ ॥

दीर्षति फामद् कुहं इमि-रिसापादओ विषुदम् ।

સિમિનાણુભૂયસુહ-દુક્લ-રાગ-દોસાદિલિગાં ॥ ૨૨૬ ॥
 ન સિમિણવિષ્ણાણાઓ હરિસ-વિસાયાદઓ વિરુદ્ધંતિ ।
 કિરિયાફલં તુ તિત્તી-મદ-વહ-વંધાદઓ નતિય ॥ ૨૨૭ ॥
 સિવિણેઽવિ સુરયસંગમકિરિયાસંજનિયર્વજનવિસગો ।
 પદિબુદ્ધરસઽવિ કસ્સડ્ દીસડ્ સિમિનાણુભૂયફલં ॥ ૨૨૮ ॥
 સો અજ્ઞવસાણકઓ જાગરઓઽવિ જહ તિવ્વમોહસ્સ ।
 તિવ્વજ્ઞવસાણાઓ હોઈ વિસગો તહા સુમિણે ॥ ૨૨૯ ॥
 સુરયપદિવત્તિ-રડ્સુહ-ગન્માહાણાઈ રહરહા હોજ્જા ।
 સુમિણસમાગયજુર્વર્ણે, ન ય જઓ તાઈ તો વિફલો ॥ ૨૩૦ ॥

અભાવચક્રની પેઠે વ્યભિચાર હોવાથી સ્વપ્ન તેવા-સાચા પ્રકારનું નથી; સ્વદર્શનથી તથા અનુબહુ-ઉપધાતના અભાવથી તેમાં વ્યભિચાર થાય છે. અહીં સુતેલો માણસ પોતાના હૃદયે અન્ય સ્થળે જુએ. (પણ) તે ત્યાં નથી હોતો, અને જગ્યા પછી તેને તદ્દગત અનુબહુ ઉપધાત નથી હોતા. શિષ્ય-જાગ્યા પછી કેટલાકને હર્ષ-વિષાદ આદિ જણાય છે, કેમકે સ્વપ્નમાં અનુભવેલા શુખ-દુઃખાદિથી ઉત્પન્ન થયેલા રાગદ્વેષાદિના એ ચિન્હો છે. શુદ્ધ-સ્વપ્નવિજ્ઞાનથી હર્ષ-વિષાદાદિ થાય, એમાં કંઈ વિરોધ નથી; પરંતુ તુષિ-મદ-વધ-અધન વિગેરે જે ક્રિયાનું ફળ તે તેમાં નથી થતું. શિષ્ય-સ્વપ્નમાં સુરતસંગમક્રિયા જન્ય વીર્યવિસર્ગ પણ જાગ્યા પછી કેટલાકને જણાય છે તે સ્વપ્નાનુભૂત ક્રિયાનું જ ફળ છે. શુદ્ધ-તે વીર્યવિસર્ગ અધ્યવસાયકૃત છે. જેમ જાગત છતાં પણ તીવ્ર માહવાળાને ધાય છે, તેમ સ્વપ્નમાં પણ તીવ્ર અધ્યવસાયથી વીર્યવિસર્ગ થાય છે. જો એમ ન હોય તો સ્વપ્ન સમાગમથી યુવતિને સુરત-પ્રતિપત્તિ-રતિશુખ-ગર્ભાધાનાદિ થવાં જોઈએ. પણ તેમ થતું નથી, માટે તે નિષ્ફળ છે. ૨૨૪—થી—૨૩૦.

‘મારું મન અમુક સ્થળે ગયું’ એવા પ્રકારનું સ્વપ્ન જે નિદ્રાસ્થ માણસને અનુભવાય છે તે તેવા પ્રકારે પદાર્થ હોય તો સત્ય હોય પણ તેમ નથી. જેમ ઉમાડીડો ગાળાકારપણે શીખ ભમાડતાં ચક્રરૂપ નહિ છતાં ચક્રરૂપે જણાય છે, અને ભમાડવાનું બધ કરતાં જેવું મૂળ સ્વરૂપ છે તેવું જણાય છે. તેમ સ્વપ્નમાં મનપડે જાણેલ એવું ગમનાદિ અર્થ સત્ય નથી. કેમકે જાગ્યા પછી તે પદાર્થ હોતા નથી, અને તે તે પદાર્થનો અભાવ તે અવસ્થામાં શરીરની અંદર રહેલા મનને અનુભવાય છે. ૨૨૪.

સ્વપ્નાવસ્થામાં મન એડાદિ સ્થાનપર જાય છે, અને જાગત અવસ્થામાં પાછું ફરે છે. એમ કહેવામાં આવે તો તે પણ અસત્ય છે. કારણ કે જેમ કોઈ મનુષ્ય સ્વપ્નમાં પોતાને એડાદિ સ્થાને ગએલું જુએ છે, વળી કોઈ પોતાના શરીરને પણ નન્દન વનમાં પુષ્પ સુ-રતું જુએ છે, આ સઘળું સત્ય નથી, કેમકે અહીં રહેલાઓ તે સ્વપ્નસ્થ વ્યક્તિને અહીં જ જુએ છે. એ સુતેલ વ્યક્તિનાં બે રૂપ તો હોઈ શકે નહિ, જેમાંથી એકરૂપ અહીં હોય અને બીજું સ્વપ્નગત એડાદિ સ્થાન પર હોય. વળી સ્વપ્નાવસ્થામાં શરીર બહાર જતું હોય તો સ્વપ્નગત અનુભવથી પુષ્પ પરિમલ્લાદિ અને રસ્તે જવાથી ઉત્પન્ન થતા પરિશ-રિરૂપ

નિશ્ચય થાય છે કે નિઠાવસ્થામાં પણ મન અન્યસ્થળે જતું નથી. ૨૨૫.

શિષ્ય:—ભગવા પછી સ્વપ્નગત અનુભવથી અનુગ્રહ-ઉપધાત જણાતા નથી, એમ આપ કહો છો તે ચોખ્ખું જણાતું નથી. કેમકે સ્વપ્ન થયા બાદ ભગવા પછી કોઈક પુરૂષને હર્ષ-વિપાદ-ઉન્માદ-મધ્યસ્થપણું વિગેરે પ્રગટ જણાય છે, એ સ્વપ્નાવસ્થામાં જિન રના-ત્રાદિ જોવાથી થએલું મુખ અને ઈષ્ટ અર્થનો લાભ નહિ થવાથી થએલું દુઃખ તે અનુક્રમે રાગ-દ્વેષના ચિન્હો છે. ઉદાહરણ તરીકે “દર્શન કરવા ચોખ્ખું એવા જે પ્રભુ સ્મરણ માત્રથી પણ પ્રાણિઓનાં મોઢા લયને દૂર કરે છે, તે ત્રિભુવન પૂજિત પાર્થનાથ મહારાજને મેરૂ પર્વત ઉપર બત્રીસ ઇન્દ્રોવડે પરસ્પર સ્પર્ધાથી રનાન કરાતા આલ્યા-વસ્થામાં સ્વપ્નની અંદર મેં આજ નેરૂ કરીને જોયા; તેથી મારા કરતાં પણ આ નયન યુગલ ધન્ય છે, કે જેણે તે પ્રભુને સાક્ષાત્ જોયા.” આવા પ્રકારનો હર્ષ તે સ્વપ્નમાં અનુભવેલા મુખના રાગતું ચિન્હ છે. તથા “જે ભૂમિમાં ઉત્તત વ્રણ ક્ષિણ્ણાના તોરણોની અણિયોની વિસ્તારાતી પ્રભાવડે અટકાવાઓલા સૂર્યના પ્રચંડ કિરણો પણ શીઘ્ર ક્યાંઈ નાશી ગયા, તથા જ્યાં દેવેદ્રો બેઠેલા છે એવી તે ત્રેલોક્યગુરૂની ભૂમિમાં હું” જ્યાં પ્રવેશ કરું છું, તેટલામાં તે હા! મારી અધમ નિદ્રા નાશ પામી ગઈ.” ઇત્યાદિ પ્રકારનો વિપાદ તે સ્વપ્નાવસ્થામાં અનુભવેલા દુઃખના દ્વેષતું ચિન્હ છે. વળી અતિશય કામથી ઉન્માદ થાય છે, યુનિને મધ્યસ્થતા રહે છે. સ્વપ્નાવસ્થાના ખનાવ કે જેને અંગે આવા પ્રકારના અનુગ્રહ-ઉપધાત ભગવા પછી પણ જણાય છે, તેનું કેમ? ૨૨૬.

આચાર્ય:—જમત અવસ્થામાં જેમ કોઈ મનુષ્ય પોતે વિચારેલા મુખદુઃખાનુભવાદિ જ્ઞાનથી હર્ષ અથવા ખેદ પામે છે. તેમ સ્વપ્નવિજ્ઞાનથી પણ હર્ષ-વિપાદાદિ થાય તેનો અમે નિષેધ નથી કરતા, કારણ કે દૃષ્ટ વસ્તુનો નિષેધ કરી શકાય નહિ. પરંતુ સ્વપ્નમાં અનુભવેલ ભોજનાદિ ક્રિયાના ફળરૂપ ભુધારાન્તિ, સુરાપાનાદિ જન્યવિકાર રૂપ મદ, શિરઃછેદાદિ જન્ય પીઠારૂપ વધ, સાંકલાદિથી અંધાવારૂપ અંધન, તથા જળા અને અગ્નિ પ્રવેશથી ભી-ભણ-બળણું વિગેરે થતું નથી. જે એ સ્વપ્નગત ભોજનાદિ ક્રિયાના ફળરૂપ તુષ્ટિ આદિ થતાં હોય, તે જ મનની વિષય પ્રાપ્તિરૂપ પ્રાપ્ત્યકારિતા ધરી શકે, પરંતુ તેમ થતું નથી મરે મનની પ્રાપ્ત્યકારિતા નથી. ૨૨૭.

શિષ્ય:—મહારાજ! સ્વપ્નાનુભૂત ક્રિયાતું ફળ જમત અવસ્થામાં પણ જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે સ્વપ્નમાં અનુભવેલા સ્ત્રી-પુરૂષના સંગમથી સુરત ક્રીડા જન્ય વીર્યવિસર્ગ ભગવા પછી કેટલાકને પ્રાયશ્ચ જણાય છે. જેમ ગૃહવાસમાં સ્ત્રીસંગમથી વીર્યવિસર્ગ જણાય છે, જ્યાં વીર્ય વિસર્ગ જણાય ત્યાં સ્ત્રીસંગ થયો હોવો જોઈએ. એવો સામાન્ય નિયમ છે. તેથી કરીને સ્વપ્નાનુભૂત સુરતક્રીડાજન્ય વીર્યવિસર્ગ જોવાથી અનુમાન કરાય છે કે આને સ્વપ્નમાં યુવતી સાથે સુરત ક્રીડા થઈ છે. આ પ્રમાણે સ્વપ્નની ક્રિયાતું ફળ જમત થયા પછી પણ જણાય છે, તેથી વિષયપ્રાપ્તિ રૂપ મનની પ્રાપ્ત્યકારિતા ધરી શકે છે. ૨૨૮.

આચાર્ય:—વીર્યવિસર્ગ જણાયાથી સ્ત્રીસંગમ જ થયો છે, એમ જેનું કહે છે તે એ-

* હવે કલા પ્રમાણે જ્યારે જમતને મીઠો કાષ મુનેસો પુરૂષ પોતાના દેહને નંદનવનાદિકમાં ગયેલો સ્વપ્નમાં જુને છે અને તેને અડીઆં રહેવા બીજાઓએ અડીઆં જોવા થયી તે ત્યાં પ્રાપ્ત થયેલો નથી દોતો, અને ભગવા પછી જ્ઞાનાંગન સંગમથી અનુગ્રહ ઉપધાત યુગલ-આર્થના પરિપ્રમાદિદ વતા નથી, ત્યારે સ્વપ્નમાં થયેલ વર્તન બળિયાર મિદ થાય છે.

કાન્તે સત્ય નથી, સ્ત્રીસંગમ સિવાય પણ સ્વપ્નમાં હું “તેને આલિંગન કરું છું” આવા સ્વપ્નતિકલ્પિત તીવ્ર અધ્યવસાયથી પણ વિસર્ગ થાય છે. કેટલાક તીવ્રમોહવાળા પ્રબળ-વેદોદય યુક્ત પુરૂષને જાગતા છતાં પણ કોઈ સુવતીનું અતિશય રાગથી ચિન્તવન કરતાં તેને પ્રત્યક્ષ જોતો હોય તેમ સ્વચ્છુદ્ધિથી આલિંગન કરી તેને ભોગવતો હોય તેમ માનતાં તીવ્ર અધ્યવસાયથી વીર્યવિસર્ગ થાય છે. તેવીજ રીતે સ્વપ્નમાં પણ સ્ત્રીસંગમ સિવાય સ્વકલ્પિત તીવ્ર અધ્યવસાયથી વીર્ય વિસર્ગ થાય છે. જો એમ ન હોય તો જાગ્યા પછી તરતજ તે પુરૂષને તે સ્ત્રી જણાવી જોઈએ, અને સ્વપ્નાનુભૂત નખ-હાનત ક્ષત વિગેરેના ચિન્હો પણ જણાવા જોઈએ. પરંતુ તેમાંયું કંઈએ જણાવું નથી. ૨૨૯.

વળી સ્વપ્નગત સુરતક્રીડાવડે થએલ વીર્યવિસર્ગ જે સ્ત્રીસંગમથી જ થયો હોય તે તે ભોગવેલી સ્ત્રીને “જે અમુક પુરૂષ સાથે રતિક્રીડા અનુભવી” એવી પ્રતીતિ થવી જોઈએ. તથા રતિમુખ-ગર્ભધારણ-ઉદરવૃદ્ધિ-કોહક થવા-પુત્ર પ્રાપ્તિ વિગેરે તે સ્ત્રીને થવું જોઈએ. પણ તેવું કંઈ થતું નથી. તેથી તે સ્વપ્નગત સુરતક્રીડા નિષ્ફળ છે; કારણ કે સ્વપ્નમાં સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ પૂર્વક વિશિષ્ટ સુરત ક્રીડા નથી, તેમ ગર્ભધારણાદિ રૂપ વિશિષ્ટ રૂપ પણ નથી, પરંતુ તીવ્ર વેદોદયવડે ઉત્પન્ન થએલ અધ્યવસાય માત્રથી કરાએલ જે સુરત-ક્રીડા તે માત્ર વીર્ય વિસર્ગરૂપ રૂપ વડેજ રૂપવાળી છે; પણ ગર્ભધાનાદિ રૂપ વિશિષ્ટ-રૂપવાળી નથી. એ વિશિષ્ટ રૂપના અભાવે તે ક્રિયા નિષ્ફળ છે, અને તેથી મનને પણ વિષય પ્રાપ્તિરૂપ પ્રાપ્ત્યકારિતા નથી. ૨૨૪-થી-૨૩૦.

નણુ સિમિણઓડવિ કોઈ સચ્ચફલી ફલ્લ જો જહા દિદ્દો ।

નણુ સિમિણમ્મિ નિસિદ્ધં ફિરિયા ફિરિયાફલાઈં ચ ॥ ૨૩૧ ॥

જં પુણ વિણ્ણાળે તપ્પલં ચ સિમિણા વિચુદ્ધમેત્તે ચ ।

સિમિણયનિમિત્તમાવં ફલ્લં ચ તં કો નિવારેઈં ? ॥ ૨૩૨ ॥

વેહપ્પુરળં સહસોદયં ચ સિમિણો ચ કાદ્દયાર્દિણિ ।

સગયાર્દિ નિમિત્તાર્દિ સુમા-સુમફલ્લં નિવેરંતિ ॥ ૨૩૩ ॥

સિમિણમિવ મન્નમાણસ્સ યોળગિદ્ધિસ્સ વંજળોમ્મહયા ।

હોજ્જ વ, ન ઉ સા મળસો સા સ્વલ્લ સોદ્દિયાર્દિણં ॥ ૨૩૪ ॥

પોમલ-મોદય-દન્તે ફરુસગ-વહસાલમંજળે વેવ ।

યોળદ્ધિયસ્સ ઇપ્પ દિદ્ધંતા હોતિ નાયન્વા ॥ ૨૩૫ ॥

કોઈક સ્વપ્ન પણ જેવું દીકું હોય તેવું રૂપ છે, (એમ કહેવામાં આવે તો) તેમાં વાંધા નથી, કારણ કે એમ તો સ્વપ્નમાં ક્રિયા તથા ક્રિયાનાં રૂપ નિષેધાં છે. સ્વપ્નમાંથી જાગ્યા પછી તેવું વિજ્ઞાન અને રૂપ તથા સ્વપ્નનો નિમિત્તભાવ અને રૂપ તેનો કોણ નિષેધ કરે છે? કેહ સ્ફુરણ-સહસા બોલવું અને સ્વપ્ન વિગેરે સ્વગત કાયિકાદિ નિમિત્તો શુભા-શુભ રૂપ જણાવે છે. સ્વપ્ન જેવું માનનારા થીજુદ્ધિનિદ્રાવાળાને વ્યન્નનાવગ્રહ થાય, પણ તે વ્યન્નનાવગ્રહ મનને ન થાય તે તો યોગાદિ હન્દ્રિયોને જ થાય છે. પોમલ (માંસ)-મોદક-હાનત-કુંભાર-અને વઙ્ગની શાખા ભાંગવા સખાથી થીજુદ્ધિ નિદ્રાનાં ઉદાહરણો છે. ૨૩૧-થી-૨૩૫.

શિષ્ય:—સ્વપ્નમાં કોઇને રાજ્યપ્રાપ્તિ થાય છે, તે પછી કેટલેક વખતે તેને ખરેખર રાજ્ય લાભ થાય છે. એ રીતે કોઈકે સ્વપ્ન સત્ય કૃત્તવાળું પણ થાય છે. તો પછી સ્વપ્નમાં પ્રાપ્ત થએલ મેડ ગમનાદિ ક્રિયાને પણ સત્યરૂપે કેમ ન મનાય ?

આચાર્ય:—સ્વપ્ન સર્વથા સત્ય છે એમ ન સમજવું, કારણ કે સ્વપ્નમાં થતી મેડગમનાદિ ક્રિયા અને આર્ગના શ્રમ, તથા પુષ્પ પરિભ્રમણાદિ ક્રિયાના કૃત્તનો પૂર્વે કહેલી યુક્તિથી સત્યપણાએ અમેાએ નિષેધ કરેલો છે. ૨૩૧.

સ્વપ્નમાં જોએલ જિનસ્નાતદર્શનાદિનું જ્ઞાન, અને બાબા પછી હુપાદિરૂપ તેનું કૃત્ત, ઇત્યાદિ સપ્તું અતુલ્ય સિદ્ધ હોવાથી, તેનો નિષેધ કરી શકાય નહિ. વળી અંબુક સ્વપ્નના નિમિત્તથી લવિષ્યમાં અંબુક કૃત્ત અવશ્ય થવાનું, એવા પ્રકારના સ્વપ્નના નિમિત્તભાવનો પણ નિષેધ કરી શકાય નહિ. પરંતુ સ્વપ્નમાં થએલ જે મેડગમનાદિ ક્રિયા તે યુક્તિ પૂર્વક વિચારતાં સંભવતી નથી, તેથી સ્વપ્નમાં તે ક્રિયાનો સત્યભાવે નિષેધ કર્યો છે, તેના જ્ઞાનાદિનો નિષેધ નથી કર્યો, કેમકે તે તો યુક્તિ યુક્ત છે. પરંતુ તત્સંબંધી વિજ્ઞાનાદિ માનવા છતાં પણ મનની પ્રાપ્તિકારિતા સિદ્ધ થતી નથી. ૨૩૨.

શિષ્ય:—જે એમ હોય તો સ્વપ્નના નિમિત્ત ભાવનો પણ આપ નિષેધ કેમ નથી કરતા.

આચાર્ય:—બાહ્ય દ્રવ્યો, અકસ્માત્ બોલેલું વચન, સ્વપ્ન થતું વિગેરે કારિક-વાચિક-અને માનસિક નિમિત્તો લવિષ્યમાં થનારા ગુણાશુભ કૃત્તને જણાવેછે, એ વાત શાસ્ત્રમાં અને લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. તેથી યુક્તિયુક્ત તથા લોક અને શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ એવા એ નિમિત્તભાવનો નિષેધ કેમ કરી શકાય ? ૨૩૩.

શિષ્ય:—થીજીદી નિદ્રાના ઉદયમાં વર્તનાર હસ્તિના દાંતને જેથી કાઢવા પ્રવર્તેલ એવા મનુષ્યને સ્વપ્નમાં મનની પ્રાપ્તિકારિતા થાય છે, તેથી તત્પૂર્વક મનનો વ્યન્નનાવમદ પણ તેને થાય છે. જેમ કોઈ પ્રાણી થીજીદી નિદ્રાના ઉદયમાં “હસ્તિદાંત જેથી કાઢવા રૂપ સ્વપ્ન હું જોઉં છું.” એ પ્રમાણે સ્વપ્ન માનીને મનોવિકલ્પ પૂર્વક દાંત જેથી કાઢવાદિરૂપ ક્રિયા તે મનુષ્ય કરે છે. તેથી મનની પ્રાપ્તિકારિતા પૂર્વક મનનો વ્યન્નનાવમદ પણ થાયછેજ.

આચાર્ય:—થીજીદી નિદ્રાના ઉદયવંત છવને દાંત જેથી કાઢવા માંસ ભક્ષણ કરવું ઇત્યાદિ ગાઢનિદ્રાના ઉદયથી પરવશ થવાથી થાયછે, તેથી સ્વપ્ન જેવું માનતા તેને સ્વપ્નાવસ્થામાં વ્યન્નનાવમદ થાય, એનો અમે નિષેધ નથી કરતા, પરંતુ ઉપર કહેલી યુક્તિથી સ્વપ્નાવસ્થામાં વિષય પ્રાપ્તિનો અભાવ છે તેથી વ્યન્નનાવમદ મનનો નથી થતો, એમાં છે, તેથીકારી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનો વ્યન્નનાવમદ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે કોઈ થીજીદી સ્વપ્નમાં યુવતીભૂમિ આદિમાં સંગીનાદિ શ્રવણ કરતાં ઔરેન્દ્રિયનો વ્યન્નનાવમદ પ્રાપ્ત, પછી પણ જ્યાં જોન્દ્રિયનો વ્યન્નનાવમદ થાય, માંસ ખાદકાદિ ખાતાં રસનેન્દ્રિયનો

આચાર્ય:—વીર્યવેગેન્દ્રિ આદિના સ્પર્શથી સ્પર્શનેન્દ્રિયનો વ્યન્નનાવમદ થાય. વમદ ન થાય, કારણ કે તેમને આગ્રિ-ધુરી આદિ વિષ-

* હવે કદા પ્રાણે જ્યારે જગત્ વિષયની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો બળવું-છેડવું સ્વપ્નમાં જુએ છે અને તેને અત્યંત સહેલાઈથી તેથી વિષય પ્રાપ્તિ સિવાય વ્યન્નનાવમદ નથી, ત્યારે સ્વપ્નમાં થયેલ વર્તન બાહ્યાર સિદ્ધ થાય.

ક્રિયા કરેછે, કે જેથી આપ તેને તે વખતે વ્ય-જનાવગ્રહ કહોછો ?

આચાર્ય:—હા, તે વખતે તે સત્યક્રિયા-ચેષ્ટા કરેછે. એ સંબંધમાં માંસ લક્ષક-મો-
દક ખાનાર-દાન્ત જે'ચનાર-કુંભાર અને વડની શાખા ભાંગનાર થીણદ્વિ નિદ્રાવાળાના
ઉદાહરણો શાસ્ત્રમાં કહોછે, તે આ પ્રમાણે છે.

કોઈ ગામમાં એક કણ્ઠી રહેતો હતો, તે માંસ ખાવામાં અતિ લુપ્થ હતો, કાચુ-
પાકુ ગમે તેવું માંસ હોય તો પણ તે ખાઈ જતો. એક વખત કોઈ ગુણવાન સ્થવિરોએ
તેને બોધ પમાડીને દીક્ષા આપી. દીક્ષા પામેલો તે કણ્ઠી પણ સ્થવિરોની સાથે એક
ગામથી બીજા ગામ એમ લિજ લિજ સ્થળે વિહાર કરતો હતો, એમ વિહાર કરતાં કોઈક
સ્થળે તેણે માંસલુપ્થ પુરોને એક પાડો ચીરતા જોયા, તે જોઈને તેને પણ તે વખતે
પૂર્વ સંસ્કારથી માંસ ખાવાની તીવ્ર ઈચ્છા થઈ. એ તીવ્રઈચ્છાએને આહાર કરતાં-ક'ડીલ-
ભૂમિએ જતાં અને છેલ્લી સૂત્ર પોરિસી પ્રતિક્રમણ ક્રિયા અને રાત્રિની પોરસીને કરતા
સુધીમાં પણ શાન્ત ન થઈ. આખરે એ ઇચ્છાપૂર્વક જ તે સુઈ ગયો. સુતા પછી થીણદ્વિ
નિદ્રાનો ઉદય થયો, તેના પ્રભાવે સથારામાંથી ઊઠીને ગામ બહાર પાડાઓના ટોળામાં
ગયો, ત્યાં જઈ એક પાડાને મારી નાંખી તેવું માંસ ખાવા લાગ્યો. ખાતાં વધુ તે લધ
આવી ઉપાશ્રયના ઉપર નાંખીને પુનઃ સુઈ ગયો. સવારમાં ઊઠીને “ મેં આણું સ્વપ્ન
જેયું ” એમ શુરૂએને કહ્યું, પણ બીજા સાધુઓએ તે લાવેલું માંસ ઉપાશ્રય ઉપર જેયું
અને આચાર્યશ્રીને કહ્યું, તેથી સર્વને ખાત્રી થઈ કે આને થીણદ્વિ નિદ્રાનો ઉદય છે. મારે
તે ચારિત્રને શોધ નથી, એવો નિશ્ચય થયો. એટલે શ્રીસંઘે તેનો મુનિવેશ ખુશ્ચી લઈ
રજા આપી. આ થીણદ્વિ નિદ્રા સમયે માંસ ખાનારનું ઉદાહરણ છે. ૧.

હવે બીજું મોદક ખાનારનું ઉદાહરણ કહીએ છીએ, તે સાંભળ. કોઈએક સાધુએ
લિક્ષાટન કરતાં ગામમાં કોઈક ગૃહની અંદર થાળમાં શાકંબેલા મુરલિ-સ્નિગ્ધ અને મનોર
એવા મોદકો જોયા. તે સ્થળે લિલા રહીને ધણીવાર સુધી લુપ્થભાવે તે જોયા પણ કોઈએ
તેમાંથી કંઈ આપ્યું નહિ. છેવટે નિરાશ થઈ ત્યાંથી ઉપાશ્રય ગયો અને તેજ લાડની તીવ્ર
અભિલાષાપ્રાપ્ત રાત્રે તે સાધુ સુઈ ગયો. સુતા પછી થીણદ્વિ નિદ્રાનો ઉદય થયો, તેના પ્ર-
તાપથી લાડવાવાળા ગૃહ આગળ જઈ ઘરના કમાડ તોડીને ઈચ્છા મુજબ લાડુ ખાધા અને
ખાતાં વધ્યા તે પાત્રામાં નાંખી ઉપાશ્રયમાં લાવીને પાતું સ્થાનકે સુઠીને સુઈ ગયો. સ-
વારે શુરૂ પાસે જઈ કહ્યું કે મને આ પ્રમાણે સ્વપ્ન થયું. પણ બીજા સાધુએ પડીલેલણ
કરતી વખતે એ પાત્રાદિ પાંડલેલતાં તે મોદકો જોયા. આથી ગુર્યાદિકોએ થીણદ્વિ નિદ્રાનો
ઉદય છે, એમ જાણ્યું, તેથી તેનો મુનિવેશ ખુશ્ચી લઈને શ્રીસંઘે રજા આપી. ૨

હવે ત્રીજું દાન્તનું ઉદાહરણ કહીએ છીએ, કોઈક સાધુને એક દિવસે કોઈ હસ્તિએ
બહુ હેરાન કર્યો, તેથી મહામુશીબતે ત્યાંથી ભાગીને ઉપાશ્રયમાં આવ્યો. પછી તે હસ્તિ
ઉપર અવિચ્છિન્ન કોપ યુક્ત રાત્રિએ સુઈ ગયો, સુતા પછી સ્ત્યાનર્જિ નિદ્રાનો ઉદય થયો,
સ્ત્યાનર્જિ નિદ્રાના ઉદય વખતે વજ્રપ્રભનારાય સંધ્યણ વાળાને વામુદેવના અર્ધબળ
જેટલું બળ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી નગરના કમાડ ભાંગી શહેરમાં જઈ તે હાથીને મારી
તેના બે દાન્ત જે'ચી કાઢીને પાછા આવી ઉપાશ્રયના બારણામાં તે દાન્ત મૂકીને સૂઈ ગયો.
સવારે જાગીને શુરૂ પાસે જઈ કહ્યું કે મને આણું સ્વપ્ન થયું. પણ શુરૂએ બારણામાં દાન્ત
જોવાથી જાણ્યું કે આને સ્ત્યાનર્જિ નિદ્રાનો ઉદય છે. તેથી સંઘે તેનો સાધુવેશ લઈને
રજા આપી. ૩.

સાધુ' કુંભારનું' દૃષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે છે. કેમકે કુંભારે મોટા ? ગરુડમાં દીક્ષા લીધી. તે પછી તેને કોઈ એક દિવસે રાત્રિએ મૃત્તા પછી સ્ત્યાનર્જિ નિદ્રાનો ઉદય થયો, તેથી તેણે પૂર્વના અભ્યાસથી માટીના પિંડ તોડતો હોય તેમ સાધુઓનાં મસ્તકો તોડીને એક બાજુએ એકાન્તમાં ધડ અને મસ્તકનો ઢગલો કર્યો. તે વખતે જે બીજા સાધુઓ ખસી ગયા તેઓ અચ્ચા, સવારે તેની સર્વ ચેષ્ટા બધાએ જાણી. આથી શ્રીસંપ્રે તેનો વેશ લઈ લીધો અને રજા આપી. ૪.

હવે વડની શાખા ભાંગવાનું પાંચમું ઉદાહરણ કહીએ છીએ. કેમકે સાધુ ગામમાંથી ગાયત્રી કરીને પાછા ફર્યા, પાછા ફરતાં ગરમીના લીધે પરાભવ પામેલા અને ભરેલા ભાજન વાલા ભૂખ્યા તરસ્યા છાયાને ઇચ્છતા સાધુ માર્ગમાં આવેલા એક વડ વૃક્ષ નીચે આવ્યા તે વડની એક ડાળી અતિશય નીચી હોવાથી તે સાધુના મસ્તકે વાગી, આથી તે અતિશય પરિતાપ પામ્યા, ત્યાંથી ઉપાશયે આવ્યા અને વડ ઉપર ક્રોધ કરતો જ રાત્રિએ મૃતો, પછી સ્ત્યાનર્જિનો ઉદય થયો, એટલે રાત્રિમાં જ ત્યાં જઈ વડની શાખા ભાંગી નાંખી ઉપાશયના આરણ્ય આગળ લાવીને નાંખી પછી પાછો મુખ ગયો. સવારે જાગ્યા પછી “અને આણું સ્વપ્ન થયું” એમ શુરને કહ્યું, પણ દ્વાર આગળ શાખા જોવાથી જ-ણાયું કે એને સ્ત્યાનર્જિનો ઉદય છે, તેથી તેના સાધુવેશ પડાવી લાઇને શ્રીસંપ્રે રજા આપી. ૩

આ નિદ્રાના સંબંધમાં સંક્ષેપથી એ પ્રમાણે ઉદાહરણ છે, વિશેષથી જાણવાની ઇ-ચ્છાવાળાએ નિરીક્ષકનની ચૂર્ચિથી જાણી લેવાં. ૨૩૫

એ પ્રમાણે ૨૧૩ થી ગાથાના પૂર્વાર્ધનું ખંડન કર્યું, હવે તેના ઉત્તરાર્ધનું ખંડન કરવા માટે આચાર્ય શ્રી કહે છે.

જહ દેહત્યં ચક્ષું જંપદં ચંદં ગયં તિ, નં ય સચં ।

સ્ત્વં મણસૌડવિ તહા ન ય રુદી સચિયા સઘ્વા ॥ ૨૩૬ ॥

વિસયમસંપત્તસ્સડવિ સંવિજ્ઞહં વંજણોગમ્હો મણસો ।

જમસંલેક્ષસમદ્ધઓ સવઓગો જં ચ સઘ્વેસુ ॥ ૨૩૭ ॥

સયલેસુ મણોદઘ્વાઈ મેઘ્ણ વંજણં ચ દઘ્વાઈ ।

ખળિયં સંચંઓ કા તેણ તથં જુજ્ઞહં ખણસો ॥ ૨૩૮ ॥

દેહાદણિગ્ગયસ્સડવિ સકાયહિયયાઈયં વિચિંતયઓ ।

નેયસ્સવિ સંવંધે વંજણમેવંપિ સે જુત્તં ॥ ૨૩૯ ॥

મેઘ્ણસ્સ વંજણાણં જં મહણં વંજણોગમ્હો સ મઓ ।

મહણં મણો ન મેઘ્ણં, કો ખાગો વંજણે તસ્સ ॥ ૨૪૦ ॥

તદ્દેસચિન્તણે હોજ્ઞ વંજણં જહ તઓ ન સમયમ્પિ ।

પટમે ચેય તપત્થં મેઘ્ણેજ્ઞ ન વંજણં તમ્હા ॥ ૨૪૧ ॥

સમણ સમણ ગિણ્હં દઘ્વાઈ જેણ મુણ્હં ય તપત્થં ।

જં ચિદ્ધિઓવઓમેડવિ વંજણાવગ્ગહેસીતે ॥ ૨૪૨ ॥

હોઈ મણોદાવાતો પટમાઓ ચેય તેણ સમયાઓ ।

હોઈ તદત્થમ્મહણં તદ્દણ્ણહા ન પ્પવત્તેજ્ઞા ॥ ૨૪૩ ॥

જેમ હેલમાં રહેલ ચક્રુ 'ચન્દ્ર તરફ ગમ' એમ કહેવાય છે એ સત્ય નથી પણ રૂઢિ છે, તેવી જ રીતે મનને આંગે પણ જાણવું, સર્વ રૂઢિ સત્ય નથી હોતી. જો એમ કહેવામાં આવે કે વિષય પ્રાપ્તિ કર્યા સિવાય પણ મનને વ્યંગનાવગ્રહ થાય છે, કેમકે અસંખ્યાત સમયનો ઉપયોગ છે, ને તે સર્વ સમયોમાં (જીવ) મનોદ્રવ્યગ્રહણ કરે છે, દ્રવ્ય અને દ્રવ્યનો સંબંધ તે પણ વ્યંગન કહેલ છે, તેથી મનને વ્યંગનાવગ્રહ ધરે છે. (વળી) શરીરમાંથી નીકળ્યા પિતા પણ શરીરના હૃદયાદિકંતુ ચિન્તવન કરતાં જ્ઞેયનો સંબંધ થવાથી મનને વ્યંગનાવગ્રહ ધરે છે એમ કહે તો તે અધ્યાય છે, (કેમકે) ગ્રાહ્ય સંબંધી વ્યંગનોત્તર જે ગ્રહણ તે વ્યંગનાવગ્રહ માન્યો છે. ગ્રહણ મનજ છે પણ ગ્રાહ્ય નથી, તેથી તેનો કયો ભાગ વ્યંગનાવગ્રહ થઈ શકે? તદ્દેશતુ ચિન્તવન કર્યા પછી પ્રથમ સમયે જ તે અર્થને ગ્રહણ ન કરે તો મનને વ્યંગનાવગ્રહ રજૂ, (પણ એમ બને નહિ.) તેથી તેને વ્યંગનાવગ્રહ થાય નહિ. દરેક સમયે (જીવ મનો) દ્રવ્યને ગ્રહણ કરે છે, જેવડે તે અર્થ જાણે છે, અને ધ્વન્દ્રિયોપયોગમાં પણ વ્યંગનાવગ્રહ વીત્યાબાદ મનોવ્યાપાર થાય છે. મારે પ્રથમ-સમયથી જ તે અર્થતુ ગ્રહણ કરવા મારે પ્રવર્તમાન થાય છે, તે સિવાય બીજી રીતે પ્રવર્તતું નથી. ૨૩૬-થી-૨૪૩

જેમ શરીર ગત ચક્રુ શરીરથી નહિ નિકળ્યા છતાં પણ “મારી આંખ ચન્દ્ર તરફ ગમ” એમ લોકો કહે છે. આ કથન કંઈ સત્ય નથી, જો સત્ય હોય તો અગ્નિ વિગેરેને જોવાથી ચક્રુને દાહાદિ થવાં જોઈએ. જેમ લોક રૂઢિથી માત્ર એમ કહેવાય છે કે “મારી આંખ ચન્દ્ર તરફ ગમ” એજ પ્રમાણે મન સંબંધી પણ કહેવાય છે, કે “મારું મન અનુક રથજે ગયું” આથી એમ ન સમજવું કે રૂઢિ સત્ય છે, કારણ કે બધી રૂઢિઓ સત્ય નથી હોતી. ઘટે ઘટે વૈશ્વવળક્ષ્મવરે વત્પરે શિવઃ । પર્વતે પર્વતે રામઃ, સર્વગો મધુ-સૂદનઃ । ૧ । દરેક વડ પર કુબેર, દરેક ચોક્કમાં શિવ, દરેક પર્વતપર રામ, અને વિષ્ણુ સય રથજે છે. ઇત્યાદિ લોક ઉક્તિઓ અસત્ય પણ છે. ૨૩૬

શિષ્યઃ—એ રૂ શિખર-પાણી-અગ્નિ આદિ વિષયને પ્રાપ્તિ કર્યા સિવાય પણ મનને વ્યંગનાવગ્રહ શા મારે ન માનવો? કારણ કે છાન્નરથનો સર્વ ઉપયોગ અસંખ્યાત સમયવાળો સિદ્ધાન્તમાં કહ્યો છે, પણ એકાદ બે સમયવાળો નથી કહ્યો, તેથી તે ઉપયોગ સંબંધીના પહેલાના સર્વ અસંખ્યાત સમયોમાં દરેક સમયે જીવ મનોવર્ગણામાંથી અનન્તાં મનોદ્રવ્ય ગ્રહણ કરે છે. દ્રવ્ય અને દ્રવ્યનો જે સંબંધ તેને આપે વ્યંગનાવગ્રહ પૂર્વે કહેલ છે, તેથી તે મનોદ્રવ્ય અને તે મનનો સંબંધ તે મનનો વ્યંગનાવગ્રહ છે. જેમ ઔત્રાદિ ધ્વન્દ્રિયોવડે અસંખ્યાત સમય સુધી ગ્રહણ કરતા શબ્દાદિ રૂપે પરિણામ પામેલા દ્રવ્યો અને તે ઔત્રનો સંબંધ તે વ્યંગનાવગ્રહ છે. તેમ આહી પણ અસંખ્યાત સમય સુધી ગ્રહણ કરતાં મનોદ્રવ્ય અને તેનો સંબંધ, તેને પણ વ્યંગનાવગ્રહ શામારે ન કહેવો? ૨૩૭-૨૩૮

વળી શરીરમાંથી બહાર નીકળ્યા સિવાય એટલે શ્રેયાદિ અર્થને પ્રાપ્તિ કર્યા સિવાય પણ પોતાની કાયામાં રહેલા હૃદયાદિકંતુ ચિન્તવન કરતાં મનનો પોતાના શરીરમાં રહેલા હૃદયાદિ જ્ઞેયની સાથે વિષય પ્રાપ્તિરૂપ જે સંબંધ થાય છે તે પણ મનનો વ્યંગનાવગ્રહ જ છે. એ રીતે વિષય પ્રાપ્તિ કર્યા પિતા અને વિષય પ્રાપ્તિ કરીને એમ ઉભય પ્રકારે મનનો વ્યંગનાવગ્રહ ધરી શકે છે. ૨૩૯

આચાર્યઃ—તારી એ માન્યતા બૂલ ભરેલી છે, કેમકે તુ “વિષય પ્રાપ્તિ સિવાય અને ૧૭

વિષય પ્રાપ્તિથી એમ ઉભય પ્રકારે મનનો વ્યન્જનાવગ્રહ કહે છે. ” પણ તારૂં એ કથન સંબંધ વિનાનું છે. ઔત્રાદિ હિન્દિય ચતુષ્થયથી આજ રાષ્ટ્રાદિ વિષય મંબંધી વ્યન્જનોના એટલે રાષ્ટ્રાદિપણે પરિણામ પામેલ જે દ્રવ્યો તેનો તે તે હિન્દિય સાથે સંબંધ થયો. તેને વ્યન્જનાવગ્રહ કહેલ છે, એવું અનેકવાર કહેવાથી ખીજા પણ જાણે છે, પણ તું કહે છે તે વ્યન્જનાવગ્રહ નહિ. કદાચ આહી તું એમ કહીશ કે મનોદ્રવ્ય મનને આજ થયે અને તેથી ઔત્રાદિ હિન્દિયોની પેઠે મનને પણ વ્યન્જનાવગ્રહ કહી શકાશે. એમાં શું અયુક્ત છે? આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે-એ તારૂં કથન યુક્ત નથી. કેમકે ચિન્તાદ્રવ્યરૂપ મન એ આજ નથી પણ પદાર્થને જાણવામાં કરણભૂત છે, મનને આજ તો ઐશિબરોદિ વિષયો છે, તેથી કરણરૂપ મનોદ્રવ્યરાશિનો કયો ભાગ વ્યન્જનાવગ્રહમાં ધરી શકે? કોઈ જ નહિ. કારણ કે આજ વસ્તુને ગ્રહણ કરતાં જ વ્યન્જનાવગ્રહ થાય છે, મનોદ્રવ્ય આજવસ્તુપણે ગ્રહણ કરતાં નથી, પણ કરણરૂપે ગ્રહણ કરાય છે. તેથી તેનો વ્યન્જનાવગ્રહ ન થાય. ૨૪૦

“શરીરમાંથી નીકળ્યા સિવાય પણ સ્વકાયસ્થિત દૃદ્યાદિનું ચિન્તન કરતાં મનને પ્રાપ્તકારિપણું કહ્યું ને વ્યન્જનાવગ્રહ થાય છે એમ કહ્યું.” તારૂં આ કથન પણ અયોગ્ય છે, કેમકે સ્વકાયસ્થિત દૃદ્યાદિ મનનો સ્વદેશ જ છે. જે વસ્તુ જે સ્થાનમાં રહે છે તે વસ્તુનો તેની સાથે સંબંધ હોય છે જ. એમાં વિવાદ જેવું શું છે? શરીરની અંદર એવી કઈ વસ્તુ છે કે જે આત્મદેશથી અમંબદ હોય? એ રીતે જો પ્રાપ્તકારિતા માનવામાં આવે તો તે સર્વેને જીવ સાથે સંબંધ હોવાથી મર્વ જાતો પ્રાપ્તકારી જ છે, પણ એ પ્રમાણે અહીં પ્રાપ્તકારિતા નથી માની, બાહ્ય અર્થની અપેક્ષાએ જ પ્રાપ્તકારી અને અપ્રાપ્તકારીપણાનો વિચાર આહી પ્રવૃત્ત છે. બાહ્ય અર્થ મનવડે પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય પણ ગ્રહણ કરાય છે, તેથી મનનો વ્યન્જનાવગ્રહ નથી.

અથવા પોતાના દૃદ્યાદિનો વિચાર કરતાં બલે મનની પ્રાપ્તકારિતા થાય, પણ વ્યન્જનાવગ્રહ નહિ થાય; કારણ કે સ્વકાયસ્થિત દૃદ્યાદિનું ચિન્તન કરતાં મનનો વ્યન્જનાવગ્રહ ત્યારે જ થઈ શકે કે ત્યારે મન પ્રથમ સમયે પોતાના દૃદ્યાદિ અર્થને જાણી ન શકે. પરંતુ એમ થતું નથી, પ્રથમ સમયે જ મન પોતાના અર્થને જાણે છે ને તેથી તેને અર્થાવગ્રહ થાય છે, ઔત્રાદિની પેઠે પ્રથમ વ્યન્જનાવગ્રહ નથી થતો. કારણ કે ઔત્રાદિ હિન્દિયોને તથાવિધ ઉત્તમ ક્ષયોપગમ ન હોવાથી પ્રથમ અર્થનો (પદાર્થનો) અનુપલબ્ધિ હાજર હોય છે ને તેથી તેમને શ્રેયઃ વ્યન્જનાવગ્રહ થાય છે, અને મનને તે તથાવિધ માંગ ક્ષયોપગમ હોવાથી ગદ્યુહિન્દિયની પેઠે અર્થનો અનુપલબ્ધિકાળ નથી, તેથી પ્રથમ અર્થાવગ્રહ જ થાય છે. આ મંબંધમાં એવો નિયમ છે કે-“તેનો જોયની સાથે સંબંધ થયે છતે અનુપલબ્ધિ કાળ નથી તેનો વ્યન્જનાવગ્રહ નથી.” આ નિયમના અનુસાર જ જો મનને અર્થનો મંબંધ થયે છતે અનુપલબ્ધિ કાળ નથી, તેવી જ રીતે મનને પણ અર્થનો મંબંધ થયે છતે અર્થનો અનુપલબ્ધિ કાળ નથી તેથી, તેનો વ્યન્જનાવગ્રહ નથી. ઉપગ્રા નિયમથી વિપરીત ત્યાં વ્યન્જનાવગ્રહ છે ત્યાં જોયનો સંબંધ થયે છતે ઔત્રાદિ હિન્દિયોની પેઠે અર્થનો અનુપલબ્ધિ કાળ છે. ૨૪૧

મનોદ્રવ્યને ગ્રહણ કરવાની ગણિતગણો જીવ કોઈ અર્થનો વિચાર કરતી વખતે દરેક સમયે મનોદ્રવ્યમદ્યુ કહે છે અને તે ચિન્તનીય અર્થને દરેક સમયે જાણે છે. આ કારણથી પ્રથમ અમરજ ચિન્તનીય અર્થનું ગ્રહણ થાય છે. તેથી એક સમય પણ અર્થનો અનુપલબ્ધિ કાળ ન હોવાથી મનનો વ્યન્જનાવગ્રહ નથી મંબંધવો.

શિષ્ય:—જ્યારે ઇન્દ્રિયના વ્યાપાર રહિતપણે ઓરડા આદિમાં રહીને કેવળ મનવડે અર્થનો વિચાર થાય છે. ત્યારે મનનો વ્યન્જનાવગ્રહ ભલે ન થાય, પણ ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારની સાથે મનનો પણ જે વ્યાપાર થાય છે ત્યાં પ્રથમ અનુપલબ્ધિ કાળ આપ માનો છે. તે વખતે મનનો વ્યન્જનાવગ્રહ શામાટે ન માનવો ?

આચાર્ય:—શબ્દાદિઅર્થને ગ્રહણ કરતી વખતે વ્યન્જનાવગ્રહ થઈ ગયા બાદ મનનો વ્યાપાર થાય છે, એટલે કે ઇન્દ્રિય વ્યાપાર અવસ્થામાં મનનો અર્થાવગ્રહરૂપ વ્યાપાર થાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયના વ્યાપાર કાળે પણ કેવળ અર્થાવગ્રહથી જ માંડીને મન તો વ્યાપાર કરે છે, પણ વ્યન્જનાવગ્રહ કાળે મન વ્યાપાર નથી કરતું. કેમકે અર્થના અનવયોધ રૂપ વ્યન્જનાવગ્રહ છે, અથવા અર્થના અવયોધતું કારણ માત્ર છે, અને મન તો અર્થાવયોધ રૂપજ છે, જે અર્થતું મનન કરે અથવા જેવડે અર્થતું મનન કરાય તે મન, એ પ્રમાણે મન સાર્થક નામવાળું છે. વળી જે વ્યન્જનાવગ્રહકાળે મનનો વ્યાપાર હોય તો તે વખતે મનનો વ્યન્જનાવગ્રહ માનતાં મતિજ્ઞાનના અઠ્ઠાવીસ ભેદ વીંખાઈ જાય. (અઠ્ઠાવીસના બદલે આગણત્રીસ થાય) માટે પ્રથમસમયથીજ મનને અર્થ ગ્રહણરૂપ અર્થાવગ્રહ માનવો ઈષ્ટ છે. જે પ્રથમ સમયથી જ મનને અર્થાવગ્રહ ન માનવામાં આવે તો મનની મનપણે પ્રવૃત્તિ જ ન થાય. પોતાની અનુપલ્પત્તિ જ હોય. કારણ કે જેમ સ્વઅભિધેયઅર્થને ઘોલતાં જ ભાષા કહેવાય. તથા સ્વવિષયભૂત અર્થને જાણતા હોય તે જ અવધિ આદિ જ્ઞાનો કહેવાય છે, પણ ન જાણતાં હોય તેજ્ઞાને અવધિઆદિ જ્ઞાનો નથી કહેવાતાં. તેવી રીતે અહીં પણ સ્વવિષયભૂત અર્થને પ્રથમ સમયથી માંડીને મનન કરે તોજ મન કહેવાય છે, અન્યથા અવાધઆદિની પેઠે તેની પ્રવૃત્તિ ન થાય.

એ સર્વ કથનતું તાર્પર્ય આ છે કે મનને અનુપલબ્ધિ કાળ નથી, અનુપલબ્ધિકાળ ન હોવાથી તેનો વ્યન્જનાવગ્રહ પણ નથી. આ અમે પોતાની બુદ્ધિવડે યુક્તિ માવડી કહેતા નથી. આગમને વિષે પણ વ્યન્જનાવગ્રહ થઈ ગયા પછી જ ઇન્દ્રિયોના ઉપયોગને વિષે મનના વ્યાપારનું કથન છે. આ સંબંધમાં કંઈપણાખ્યની અદરકલું છે કે—“અત્યાજ્ઞતરવારિ ચિત્તં નિયયં તિકાલવિસયંતિ । અત્યંમિ પદુપ્પન્ને વિણિઓગં ઈંદિયં લહ્હ ॥ એટલે મન નિશ્ચય અર્થાનન્તરવારિ અને ત્રિકાળ વિષયિ છે; પરંતુ ઇન્દ્રિયો તો વત માનમાં અર્થ પ્રાપ્ત થવાથી સંબંધ પામે છે.” અર્થાત ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયના વ્યન્જનાવગ્રહવડે શબ્દાદિ અર્થગ્રહણ કર્યા બાદ અર્થાવગ્રહથી માંડીને મન પ્રવર્તે છે, પણ વ્યન્જનાવગ્રહકાળે નથી પ્રવર્તતું, વગી મન ત્રિકાળ વિષયિ છે અને ઇન્દ્રિયો સાંપ્રતકાળ વિષયી છે. ૨૪૨-૨૪૩

હવે મનની અનુપલબ્ધિના કાળનો અભાવ તથા ચક્ષુની અપ્રાપ્યકારિતા યુક્તિપૂર્વક સિદ્ધ કરીને વ્યન્જનાવગ્રહનો ઉપસંહાર કરે છે.

નેયાઽ ચિયં જં સો લહ્હ સર્વં પદ્મ-સદ્ વ્ ॥

તેનાતુત્તં તસ્સામંકપિયર્જજનોગ્ગહણં ॥ ૨૪૪ ॥

જડ નયણિન્દ્રિયમપ્તકારિ સર્વં ન ગિગ્હર કમ્હા ? ॥

ગદ્દા-ગદ્દા કિંક્રમપત્તવિસયત્તસામન્ને ? ॥ ૨૪૫ ॥

વિમેયપરિમાણમનિયમપત્તવિસયંતિ તસ્મ મણસો વ્ ॥

મણસોઽપિ વિસયનિયમો નક્રમર્ જઓ મ મન્વત્ય ॥ ૨૪૬ ॥

અત્યગ્રહણેષુ મુજ્જહ સન્તેષુડિવે કૈવલાગ્રમ્મેષુ ।

તં કિંક્રમગ્રહણં અપત્તકારિત્તસામન્ને ? ॥ ૨૪૭ ॥

કમ્મોદયત વ્વ સદાવત વ્વ નંણુ લોચણેડિવે તં તુલ્લં ।

તુલ્લો વ ઉવાલંભો ઈમ્મો સંપત્તવિસપ્પડિવે ॥ ૨૪૮ ॥

સામત્તયામાવાઓ મણો વ્વ વિસયં પરં ન મેહેજ્ઞા ।

કમ્મવત્તઓવેસમઓ સાણુગહઓ ય સામત્યં ॥ ૨૪૯ ॥

જેય થકી જ મન પ્રતીપ અને શબ્દની ઘેટે સ્વરૂપ પામે છે, તેથી તેને અસંકલ્પિત વ્યવસ્થાનબદ્ધ અનુભવ છે. (શંકા) જો નયનેન્દ્રિય અપ્રાપ્તકારી છે, તો તે સર્વ વસ્તુને શામાટે નથી અહણ કરતી? અપ્રાપ્તવિષયપણું સમાન છતાં કોઈકને અહણ કરે અને કોઈકને અહણ ન કરે એમ શાથી થાય છે?, કેમકે તેને અપ્રાપ્ત વિષયપણાથી મનની ઘેટે વિષયનું પરિભાષા અનિયત છે. (ઉત્તર) મનના વિષયનો પણ નિયમ છે, ને તે પણ સર્વત્ર પ્રસરતું નથી, કેવળજ્ઞાનાદિવડે ગમ્ય એવા વિદ્યમાન છતાં ગહન અર્થોમાં તે મન પણ (કાંઈક) મુઝાય છે, (શંકા) તો અપ્રાપ્તપણું સમાન છતાં શા માટે મનથી તેવું અહણ ન થાય? (ઉત્તર) કેટલાક અર્થને મન નથી અહણ કરતું તે કર્મના ઉદયથી અથવા સ્વભાવથી, તો તે લોચનમાં પણ તુલ્ય છે. અથવા પ્રાપ્ત વિષયમાં પણ આ ઉપાલંબ મરણોજ છે. મારે અશુ સ્વસામર્થ્યના અભાવે મનની ઘેટે વિષય ઉપરાંત નથી અહણ કરતી. કર્મનો ક્ષયપશમ અને અનુભવ એ બેથી એવું સામર્થ્ય છે, ૨૪૪-મી-૨૪૬.

દરેક સમયે મનોદ્રવ્યનું અહણ અને જોય અર્થનો બોધ મનને થાય છે, તેથી તેને અનુપલબ્ધિ કાળ નથી, વળી જોય અથવા ચિન્તાનીય વસ્તુથી જ તે સ્વરૂપ પામે છે, તે બિવાય નથી પામતું. તેથી કરીને જો તે જોય વસ્તુને ન જાણે તો તેનાથી તેની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ શકે? કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મન-પ્રતીપ-શબ્દ-અગ્નિ-સૂર્ય વિગેરે શબ્દો સાર્થક ક્રિયા વાચી છે, જેમકે-જે જાણે અથવા મનન કરે તે મન. જે પ્રગટ કરે અથવા પ્રકાશ કરે તે પ્રતીપ. જે બોલાય તે શબ્દ. જે દાહ કરે-બાળે તે દહન અથવા અગ્નિ. જે તપે તે તપન-સૂર્ય. આ પ્રમાણે વિગિઠ ક્રિયા કરવામાં મન વિગેરે વસ્તુઓ પોતાની મન ભાષણાદિ અર્થક્રિયા ન કરે તો તેઓના સ્વરૂપની હાની થાય. તે કારણથી જમ પ્રતીપ-નીય-શબ્દનીયઆદિ વસ્તુની અપેક્ષાએ પ્રતીપ-શબ્દ વિગેરે નામો પ્રવર્તે છે, તે પ્રતીપ-શબ્દ આદિ વસ્તુને અપ્રતીપન-અશબ્દન આદિ રૂપ કહી શકાય નહિ. તેવીજ રીતે મનનીય વસ્તુનું મનન કરવાથી જ મન એવું નામ પ્રવર્તે છે, તેને અમનનરૂપ કહેવું એ યોગ્ય નથી. આજ કારણથી અસંકલ્પિત શબ્દાદિ સાવે પરિણામ પામેલા શબ્દાદિ દ્રવ્યો અને વ્યવસ્થાનું અહણ મનને યોગ્ય નથી. પરંતુ મંકલ્પિત (અર્થાવમહદ્વારાએ જાણેલા) શબ્દાદિ દ્રવ્યોને મન અહણ કરે છે. મારે મનને અનુપલબ્ધિકાળ નથી, અનુપલબ્ધિકાળ ન હોવાથી તેનો વ્યવસ્થાનવમહદ્ધ પણ નથી. ૨૪૪

મિત્થઃ—આધે જે આ મનને અનુપલબ્ધિનો કાળ નથી એમ કહ્યું, તે તો સમગ્રનું પણ પૂર્વ જે વ્યુત્પન્નિ અપ્રાપ્તકારિતા કહી છે. તેમાં દુષ્ટ શંકા છે, તે આપ રૂપા કરી સમજાવે. જે પૂર્વ કહ્યા મુજબ અશુ અપ્રાપ્તકારી છે, તો તે ત્રિભુવનમન સર્વ વસ્તુ સં-

મૂલને કેમ નથી અહણ કરતી? આપે કહ્યું છે કે અપ્રાપ્ત વિપયને ચક્ષુ અહણ કરે છે, તો પછી અપ્રાપ્તવિપયપણું સર્વત્ર સમાન છતાં કોઈકને અહણ કરે, અને કોઈકને અહણ ન કરે, એમ શામાટે? આથી કરીને આપના કહેવા મુજબ ચક્ષુ અપ્રાપ્ત વિપયને અહણ કરે છે, તેથી તેના આદ્ય વિપયનું મનની ધેડે અપરિમિત પ્રમાણ થશે, કારણ કે—“ જે અપ્રાપ્ત વિપયને જાણે છે, તેને વિપયનું પરિભાષુ નથી હોતું. ” જેમ મન અપ્રાપ્ત વિપયને અહણ કરે છે, તેથી તેના વિપયનું પરિભાષુ નથી. તેમ ચક્ષુ પણ અપ્રાપ્ત વિપયને અહણ કરે છે તેથી તેના વિપયનું પરિભાષુ પણ નથી. ૨૪૫

આચાર્ય:—દૃષ્ટાન્ત ભૂત કહેલું મન જે અપ્રાપ્તિકારી છે તેને પોતાના વિપયનું પરિભાષુ નથી એમ જે તું કહે છે તે અસાધ્ય છે, કારણ કે મન સર્વ અર્થમાં નથી પ્રસરતું. કેવળજ્ઞાનાદિથી જાણી શકાય એવા અનન્તા ગહન અર્થો વિદ્યમાન છે. તેમાંના કેટલાક અર્થમાં મંદમતિવાળા જીવનું મન મુઝાય છે. એટલે કે તે અર્થોને તેમનું મન જાણી શકતું નથી. અહીં પણ અપ્રાપ્તિકારીપણું સમાન છતાં તેવા અર્થોને મન નથી અહણ કરતું તેનું શું કારણ? આ ઉપરથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે મનના વિપય પરિમિત છે, અપરિમિત નથી, અને તેથી કરીને તારૂં દૃષ્ટાન્ત સાધ્યવિકલ હોવાથી સાધ્યની સિદ્ધિ નથી કરતું. ૨૪૬-૨૪૭.

શિષ્ય:—મન કેટલાક અર્થને અહણ નથી કરતું, તે તદ્વાવરણીય કર્મના ઉદયથી અથવા સ્વભાવથી નથી અહણ કરતું.

આચાર્ય:—તો ચક્ષુમાં પણ એ નિયમ સમાન છે, તે પણ તદ્વાવરણીય કર્મના ઉદયથી અથવા સ્વભાવથી કેટલાક અર્થને અહણ કરે છે અને કેટલાકને નથી અહણ કરતી. આ સાથે એ પણ સમજવું કે જેઓ ચક્ષુ અને મનને પ્રાપ્તિકારી માને છે, તેઓને પણ આજ દ્વપણ પ્રાપ્ત થશે, જેમકે-ચક્ષુ પ્રાપ્ત અર્થને અહણ કરે છે તો અતિપ્રાપ્ત થએલ અન્ન-રજ-મેલ-સળી વિગેરે અર્થને તે કેમ નથી અહણ કરતી? સર્વ અર્થને અહણ કરે છે એમ કહેવામાં આવે તો તે ખોટું છે. કેમકે બ્યારે તે ધરને અહણ કરે છે. ત્યારે પટ-શંખ-છીપ વિગેરેને કેમ નથી અહણ કરતું. આના ઉત્તરમાં એમ કહેવામાં આવે કે ધરની પ્રાપ્તિકાળે પટાદિની પ્રાપ્તિ નથી થતી, તેથી મન તેને નથી અહણ કરતું. આ કથન પણ ચોગ્ય નથી, કેમકે તે વખતે પટાદિ પ્રાપ્ત નથી થયા એમ કહેવામાં કોણ હેતુ નથી. કટ-કુટીરાદિ તેમને આવરણ કરતા નથી, કદાચ કદાદિથી આવૃત હોય, તો પણ એરૂં આદિ દૂરસ્થ વસ્તુનું જ્ઞાન મનવડે થાય છે, તો તેમનું કેમ ન થાય? તેથી એમ કેમ કહી શકાય કે ધરની પ્રાપ્તિકાળે પટાદિકો પ્રાપ્ત નથી થયા. આ પ્રમાણે પ્રાપ્તિકારી માનવાથી પણ દોષ પ્રાપ્ત થશે.

ચક્ષુ દન્દિય આગમમાં કહેલા વિપય ઉપરાંતથી વિપયને અહણ કરી શકતી નથી, કેમકે તેને મનની ધેડે વિપય ઉપરાંત અહણ કરવાનું સામર્થ્ય નથી. અપ્રાપ્તપણું સમાન છતાં જે અર્થોમાં જ્ઞાન થવા માટે કર્મના ક્ષયોપશમ અને પ્રકાશ આદિ આમત્રીના મંબદ થકી અનુબહ હોય છે, તે અર્થોમાં કર્મના ક્ષયોપશમથી અને શેષ આમત્રીના અનુબહથી ચક્ષુને અહણ સામર્થ્ય થાય છે. અને જે અર્થોમાં અહણ સંબંધી કર્મના ક્ષયોપશમ તથા શેષ સામત્રી નથી હોતાં ત્યાં અહણ થતું નથી. માટે ચક્ષુ અને મન અપ્રાપ્તિકારી છે. આથી કરીને એ પણ સિદ્ધ થયું કે સ્પર્શન-રસના-ગ્રાણ-અને શ્રોત્ર એ ચારને જ બ્યન્નનાવરણ થાય છે. ચક્ષુ તથા મનને નથી થતો. ૨૪૮

એ પ્રમાણે ચક્ષુ અને મન સિવાય બાકીની ઇન્દ્રિયોથી જ વ્યન્નનાવગ્રહ થાય છે માટે તે વ્યન્નનાવગ્રહ ચાર પ્રકારે છે. એમ સિદ્ધ કર્યું. હવે પૂર્વે ૧૯૩ મી ગાથામાં કહ્યું છે કે-વ્યન્નનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ એમ અવગ્રહ બે પ્રકારે છે. તેમાં પ્રથમ વ્યન્નનથી અર્થનું ગ્રહણ થાય છે. માટે પહેલાં વ્યન્નનાવગ્રહનું સ્વરૂપ કહીશું. પ્રતિબોધક અને શરાવણના ઉદાહરણથી તેનું સ્વરૂપ નન્દી અધ્યયનમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

“વ્યન્નનાવગ્રહનું પ્રરૂપણ પ્રતિબોધક (જમત કરનાર) ના દ્વંદ્વોત્પત્તિ તથા મહત્ક (સરાવણ)ના દ્વંદ્વોત્પત્તિ કરીશ. પ્રતિબોધકનું દ્વંદ્વોત્પત્તિ આ પ્રમાણે-એમ કોઈ પુરૂષ બીજા સુ-તેલા પુરૂષને જમત કરવાને અરે ફલાણા! ફલાણા! એમ કહે, તે વખતે કોઈ મનુષ્ય આ-ચાર્યને પૂછે છે કે-એક સમયમાં પેટેલા પુરૂષગણો ગ્રહણ થાય છે, સંખ્યાતા સમયે પેટેલા પુરૂષગણો ગ્રહણ થાય છે કે અસંખ્યાતા સમયે પેટેલા ગ્રહણ થાય છે? આના ઉત્તરમાં આ-ચાર્યશ્રી કહે છે કે એક સમયમાં અથવા સંખ્યાતા સમયમાં પેટેલા પુરૂષગણો ગ્રહણ નથી થતા, પણ અસંખ્યાતા સમયે પેટેલા પુરૂષગણો જ ગ્રહણ થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રતિબોધ-કનું ઉદાહરણ છે હવે શરાવણનું ઉદાહરણ કહીએ-એમ કોઈ પુરૂષ સારી રીતે પાકેશું શરાવણું (ચપ્પણિયું) લખને તેમાં એક પાણીનું બિન્દુ નાંખે, તે નાશ પામે, બીજું નાંખે તે પણ નાશ પામે ત્રીજું નાંખે તે પણ નાશ પામે. એ પ્રમાણે બિન્દુઓ નાંખતાં નાંખતાં પાણીનું બિન્દુ ચપ્પણીયાને લીનું કરશે, પછી અનુક્રમે તેમાં બિન્દુ રહેશે, વળી તે શરાવણું લશશે, છેવટે બિન્દુ ન સમાતાં બહાર નીકળી જશે ને ચપ્પણીયાને પલાળી નાંખશે. એ પ્રમાણે અહિં વ્યન્નનાવગ્રહમાં પણ અનન્તા પુરૂષગણો નાંખતાં જ્યારે તે (ઈન્દ્રિયરૂપ) વ્યન્નન પૂર્ણ થાય છે, ત્યારે તે મુતેસો પુરૂષ ‘હું’ એમ કહે છે, પરન્તુ તે વખતે જાણતો નથી કે શું આ શબ્દાદિ છે કે બીજું કંઈ? ”

નન્દીઅધ્યયનની દીકામાં પણ આજ પ્રમાણે કહ્યું છે:—મૂળમાં “અસંખ્યાતા સમયે પ્રવેશેલા પુરૂષગણો ગ્રહણ થાય છે” એમ જ કહ્યું છે, તે શબ્દ વિજ્ઞાન ઉત્પત્તિની અવેક્ષાએ કહ્યું છે, અન્યથા સંખ્યક માત્રની અવેક્ષાએ કહીએ તો ન કહેવાય, કેમકે પ્રથમ સમયે જ પુરૂષગણો ગ્રહણ થાય છે. અર્થાત્ પ્રથમ સમયથી અરેલીને અસંખ્યાતા સમય મુધી પ્રવેશ પામેલા શબ્દ દ્રવ્યરૂપ પુરૂષગણો ગ્રહણ થાય છે, અને તે અર્થાવગ્રહરૂપ જ્ઞાનના હેતુ અને છે. આ સર્વમાં છેલ્લા સમયે દાખલ થએલા પુરૂષગણો જ અર્થાવગ્રહરૂપ વિજ્ઞાન ઉત્પત્તિ કરવાપણે ગ્રહણ થાય છે, તે સિવાયના બીજા પુરૂષગણો ઇન્દ્રિય ક્ષયોપશમમાં ઉપકારી છે: માટે સર્વપુરૂષગણો સામાન્યથી ગ્રહણ થાય છે એમ કહ્યું છે. ૨૪૬

એ પ્રમાણે વ્યન્નનાવગ્રહનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરનાર એવો નન્દીસૂત્રનો બીજો ભાગ ઘણું કઠીને સુગમ છે, એમ જાણીને “જ્યારે તે વ્યન્નન પૂર્ણ થાય” ઇત્યાદિ પદની વ્યાખ્યા કરવાને લાભ્યકાર ગદ્યારાજ કહે છે કે—

ત્રોષ્ણ મલ્લગંપિત્ર વંત્રણમાપૂરિયંતિ જં મળિયં ।

તં દર્શ્યમિદિયં વા તસ્સંજોગો વ ન વિરુદ્ધં ॥ ૨૫૦ ॥

દર્શ્યં માર્ગં પૂરિયમિદિયમાપૂરિયં તદ્વા દોષ્ઠં ।

અવરોપ્પરસંસંગો જયા તયા મિષ્ઠ્ઠ તપત્યં ॥ ૨૫૧ ॥

સામન્નમળિદેમં સરુવનામાકુલ્પણારહિયં ।

જહુ એવં જં તેણં ગહિણ સહુત્તિ તં કિહુ ૧ ॥ ૨૫૨ ॥

સદેત્તિ મળઈ વત્તા નમ્મત્તં વા ન સહુવુદ્ધિણ ॥

જહુ હોઈ સહુવુદ્ધિ તોડવાઓ નેવ સો હોજ્જા ॥ ૨૫૩ ॥

જહુ સહુવુદ્ધિમેત્તયમવગ્ગહો તવિસેસણમવાઓ ॥

નણુ સહો નાસહો ન ય રૂઝાઈ વિસેસોડ્યં ॥ ૨૫૪ ॥

પાણીવડે મહાકની પેઠે વ્યન્નન પૂર્ણ થાય, એમ જે કહ્યું છે, તેમાં વ્યન્નન એટલે દ્રવ્ય-ઇન્દ્રિય અથવા તે બેનો સંયોગ છે. તેમાં કંઈ વિરોધ નથી. દ્રવ્યનું પ્રમાણ પૂર્ણ થાય, ઇન્દ્રિય પૂર્ણ હોય અને એ ઉભયનો જ્યારે સંસર્ગ થાય, ત્યારે તે અર્થને ગ્રહણ કરે છે. સામાન્ય અનિર્દેશ્ય સ્વરૂપ-નામકલ્પનાદિ રહિત (અર્થને ગ્રહણ કરે છે.) શિષ્ય-જે એમ છે, તે જે 'તેણે શબ્દગ્રહણ કર્યો. (એમ કહ્યું છે.) તેનું કેમ? ગુરુ- 'શબ્દ' એમ વક્તા કહે છે, અથવા તન્માત્ર (ગ્રહણ કરે છે), શબ્દબુદ્ધિએ નહિ. જે શબ્દબુદ્ધિએ ગ્રહણ કરે, તે તે અવશ્ય અપાય થાય. જે શબ્દબુદ્ધિ માત્ર જાણે એ અવગ્રહ છે અને તેનું શબ્દ તરીકે વિશેષ જ્ઞાન તે અપાય છે, કારણ કે શબ્દ છે અશબ્દ નથી એટલે રૂપાદિ નથી. એવો વિશેષ એમાં છે ૨૫૦-થી-૨૫૪

પાણીવડે શરાવણાની પેઠે વ્યન્નન પૂર્ણ થાય, એમ જે નન્દીસ્ત્રકારે કહ્યું છે; તેમાં સ્ત્રકારે વ્યન્નન શબ્દની ઇન્દ્રિય-દ્રવ્ય-અથવા દ્રવ્ય અને ઇન્દ્રિયનો સંયોગ એ ત્રણ વસ્તુ સમજાવી છે. કારણ કે શબ્દાદિ પરિણામ પામેલ પુણ્ય સમૂહરૂપ દ્રવ્ય, આત્માદિ ઇન્દ્રિયો, અને એ બન્નેનો સંયોગ એ ત્રણેમાં પણ જેવડે અર્થ પ્રગટ કરાય તે વ્યન્નન કહેવાય એવી વ્યન્નન શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તે ધરી શકે છે. ૨૫૦

“જ્યારે વ્યન્નન પૂર્ણ થાય.” આમાં વ્યન્નન શબ્દથી વાચ્ય દ્રવ્યાદિ ત્રણેના પૂર્ણપણાની અંદર દરેકનો તજાવત છે. જ્યારે વ્યન્નન એટલે દ્રવ્ય એમ માનવામાં આવે, ત્યારે 'વ્યન્નન પૂર્ણ થાય' એ પદનો અર્થ એવો કરવો કે-દરેક સમયે પ્રવેશ પામેલા શબ્દાદિ દ્રવ્યોનું પ્રમાણ સ્વચ્છાલક જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ હોય. તથા વ્યન્નન એટલે ઇન્દ્રિય એમ જ્યારે માનવામાં આવે ત્યારે ઉપરોક્ત પદનો અર્થ ઇન્દ્રિય પૂર્ણ છે, વ્યાપ્ત છે. ભરેલ છે, અને વાસિત છે, એવો કરવો. અને વ્યન્નન એટલે ઇન્દ્રિય તથા શબ્દાદિકપણે પરિણામ પામેલા દ્રવ્યોનો સંયોગ, એમ જ્યારે માનવામાં આવે, ત્યારે પૂર્વોક્તપદનો અર્થ ઇન્દ્રિય અને દ્રવ્યનો આહિમાંહે આપત એકમેકભાવવડે કરીને પરિણામ એવો સમજવો. એ ત્રણે પ્રકારનું વ્યન્નન જ્યારે ત્રણે પ્રકારે પૂર્ણ થાય ત્યારે તે વિવક્ષિત શબ્દાદિ અર્થને અવગ્રહણ-એટલે નામ-જાતિ આદિની કલ્પના રહિતપણે ગ્રહણ કરે છે. અને તે પછી 'હું' એમ કહે છે. અર્થાવગ્રહ એક સમયનો છે, તે જિવાયનો દ્રવ્ય પ્રવેશાદિ રૂપ વ્યન્નન-વગ્રહ, તે તે અર્થાવગ્રહની પૂર્વે અત્યર્થહતના જાણવો. ૨૫૧

માહ્યઅર્થ સામાન્ય-વિશેષાત્મક છતાં જીવ તેને પહેલાં સામાન્યરૂપે જ ગ્રહણ કરે છે, વિશેષ રૂપે ગ્રહણ નથી કરે તો, કારણ કે અર્થાવગ્રહનો કાળ એક સમયનો જ છે, તેમાં વિશેષ રૂપે ગ્રહણ કરી શકાય નહિ. કોઈ સામાન્ય અર્થ ગામ-નગર-રોડા આદિ શબ્દવડે નિર્દેશ્ય એટલે કહી શકાય એવો હોય છે. તેને જુદા પાડવા માટે 'અનિર્દેશ્ય' એવું વિશેષણ આપીને કોઈ પર શબ્દથી ન કહી શકાય એવા સામાન્ય-અનિર્દેશ્ય રૂપે અર્થને ગ્રહણ કરે છે, એમ જણાવ્યું.

મકે અર્થાવગ્રહમાં સ્વરૂપ નામ-જાતિ ક્રિયા-ગુણ-દ્રવ્ય-આદિની કલ્પના રહિત વસ્તુ ગ્રહણ
 રે છે. (તેમાં અશુભાદિ ધ્વન્દ્વોવાડે બાણી શકાય એવા રૂપ-રસાદિ અર્થોના પ્રતિનિધત
 વસ્તુવે તે સ્વરૂપ, રૂપ રસાદિ અર્થોને કહેનાર ધ્વનિ તે નામ, રૂપત્વ-રસત્વ વિગેરે જાતિ,
 મા રૂપ પ્રીતિકર છે, આ રસ પુષ્ટિકારક છે. ઇત્યાદિ શબ્દ ક્રિયાપ્રધાન હોવાથી તે ક્રિયા
 છે, કૃષ્ણ-નીલ આદિ ગુણો છે, અને પૃથ્વી આદિ દ્રવ્ય છે.) એ રીતે અર્થાવગ્રહમાં અ-
 નેર્હશ્ય-સામાન્ય રૂપે અર્થનું ગ્રહણ થતું હોવાથી તે પદાર્થનાં સ્વરૂપ-નામ-જાતિ વિગેરે
 ઈ પણ પ્રકાર કહી શકાય નહિ.

શિષ્ય:—જો સ્વરૂપ-નામ-જાતિ આદિની કલ્પના રહિત પદાર્થ અર્થાવગ્રહનો વિષય
 છે, તો પછી નન્દીસૂત્રમાં જે કહ્યું છે કે—“સે જહા નામ ય કેહ પુરિસે જવ્વત્તે સદ્દ સુણેજા,
 તેણે મહેતિ ડગ્ગહિય, નડણ જાણઈ કે વેસ સદ્દાઈ સિ” કેઈ પુરૂષ અવ્યક્ત શબ્દ સાં-
 ભણે, તેણે ‘શબ્દ છે’ એમ બાણુ”, પણ એ કયો શબ્દ છે તે નથી બાણુતો.” એ પ્રમાણે
 કહ્યું છે, તેની સાથે આપે કહેલ વ્યાખ્યાનો વિરોધ જણાય છે; કારણ કે નન્દીસૂત્રમાં પ્ર-
 તીતિ કરનારે અર્થાવગ્રહવડે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો, એમ કહ્યું છે, અને આપ તો સર્વથા શ-
 બ્દાદિ ઉક્લેષ રહિત અર્થાવગ્રહ કહેા છે તેણે શું કારણ? રખર

આચાર્ય:—“તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો” એમ જે સૂત્રમાં કહ્યું છે, ત્યાં ‘શબ્દ’ એ પદ
 સૂત્રકાર કહે છે. અથવા શબ્દ માત્રને રૂપ-રસાદિ વિશેષોથી ભુલેા કર્યા સિવાય શબ્દપણે
 અનિશ્ચિત રૂપે ગ્રહણ કરે છે. આટલા અંશ ઉપરથી જ એમ કહ્યું છે કે “તેણે શબ્દગ્ર-
 હણ કર્યો.” પણ શબ્દ બુદ્ધિથી “આ શબ્દ છે” એવા અધ્યવસાયવડે તેણે તે શબ્દ વસ્તુ
 ગ્રહણ કરેલ નથી. કેમકે ‘શબ્દ’ એવો ઉચ્ચાર કરતાં જ અન્તર્બુદ્ધિ વખત થઈ જાય છે,
 અને અર્થાવગ્રહ તો એક સમયનો જ છે. માટે “તેણે શબ્દગ્રહણ કર્યો” એમ માનવું તે યોગ્ય
 નથી. વળી જો અર્થાવગ્રહમાં શબ્દ બુદ્ધિ થાય (શબ્દનો નિશ્ચય થાય), એમ માનીએ
 તો તે અપાય જ કહેવાય, પણ અવગ્રહ નહીં, કેમકે નિશ્ચય તે અપાય રૂપ છે. અને શ-
 બ્દપણાના નિશ્ચયરૂપ અપાયને પ્રથમજ થયેલો માનીએ તો અર્થાવગ્રહ અને ઇલાનો અભાવ
 થાય. માટે એ માન્યતા ઇષ્ટ નથી.

શિષ્ય:—પ્રથમ સમયે રૂપાદિથી સિદ્ધ ‘આ શબ્દ છે’ એવા પ્રત્યયવાળો અર્થાવગ્રહ
 માનીએ તો ‘તું’ હરકત છે? કેમકે શબ્દ માત્રરૂપે એ સામાન્ય જ છે. એ પ્રમાણે સામાન્ય-
 રૂપ ગ્રહણ કર્યા બાદ ઉત્તર કાળે ધણું કરીને આધુર્યાદિ શબ્દશબ્દના ધર્મો અહીં ધટે
 છે. પણ હકીકતમાં શબ્દમાં રહેલા ધર્મો ઘટતા નથી. આવા પ્રકારની વિમર્શબુદ્ધિ
 તે ઇલા. તે પછી આ શબ્દનો જ શબ્દ છે એવો નિશ્ચય થાય તે અપાય, આ પ્રમાણે આ-
 નવાથી “તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો” ઇત્યાદિ સર્વ આગમભાસર ગણાયે, અને “કયો શબ્દ
 છે એમ નથી બાણુતો તે, તથા તે પછી ઇલામાં પ્રવેશ કરે છે.” ઇત્યાદિ સર્વ જે સૂત્રમાં
 કહ્યું છે તે વિરોધ વિનાનું થયે. આ કથનને આચાર્ય ઉત્તર આપી હર કરે છે. રખર

આચાર્ય:—જો શબ્દબુદ્ધિમાત્રને ન માનતાં “આ શબ્દ છે” એવા નિશ્ચયજ્ઞાનને
 અર્થાવગ્રહ માનવામાં આવે અને તે શબ્દના વિશેષને (આ શબ્દનો શબ્દ છે, ઇત્યાદિ
 વિશેષજ્ઞાનને) અપાય માનવામાં આવે તો અવગ્રહ લક્ષણ રૂપ અભિજ્ઞાનના પ્રથમ ભેદના
 અભાવનો પ્રગળ થાય. કેમકે “આ શબ્દ છે” એવો પ્રત્યય વિશેષજ્ઞાનથી થાય છે, અને
 એ વિશેષજ્ઞાન તો અપાય છે. કદી તું અહીં એમ કહીશ કે—“આ શબ્દનો જ શબ્દ છે”
 ઇત્યાદિ ઉત્તર કાળે ભાવિ જ્ઞાન જ વિશેષ ગ્રાહક છે, અને શબ્દજ્ઞાનમાં તો શબ્દસામા-

ન્યતું જ લાન થાય છે. તેથી તેમાં વિશેષજ્ઞાન ક્યાંથી આવ્યું? કે જેથી એમાં અપા-
યનો પ્રસંગ થાય? આના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે-“આ શબ્દ છે, અશબ્દ નથી” આવો વિશેષ
તે વિશેષજ્ઞાનજ છે. જ્યારે આ શબ્દ છે, એમ અહણ કરાય છે ત્યારે આ રૂપ-રસાદિ
નથી એમ ભિન્નપણે અહણ કરતાં “આ અશબ્દ નથી” એટલે કે શબ્દ છે એવો નિશ્ચય
થાય છે. જો રૂપાદિથી ભિન્ન અહણ કરેલ ન હોય તો આ શબ્દ છે એવો નિશ્ચય પણ ન
થાય. માટે “આ શબ્દ છે, અશબ્દ નથી” એવું લાન તે વિશેષજ્ઞાનજ છે. અને તેથી
કરીને એ વિશેષજ્ઞાનને અપાયનો પ્રસંગ થવાથી તેની પહેલાં થવા જોઈતા અવગ્રહાદિના
અભાવનો પ્રસંગ થાય છે. ૨૫૦-થી-૨૫૪.

હવે અર્થાવગ્રહ અને અપાયના વિષયનો ભેદ જણાવવાને કહે છે.

યોવમિયં નાવાઓ સંત્વાદિવિસેસનમવાહ તિ ।

તત્ત્વમેવાવેક્ત્વાપ્ નણુ યોવમિદં પિ નાવાઓ ॥ ૨૫૫ ॥

इय सुचहुणा वि कालेण सत्त्वमेयाऽवधारणमसंज्ञं ।

जम्मि हवेज्ज अवाओ सबो चिय उग्गहो नाम ॥ २५६ ॥

किं सद्दो किमसद्दो तज्जणीहि ए सद्द एव किह जुत्तं ।

अह पुव्वमीहिज्जणं सद्दो त्ति मयं, तई पुव्वं ॥ २५७ ॥

किं तं पुव्वं गहियं जमीहओ सद्द एव विण्णाणं ।

अह पुव्वं सामण्णं जमीहमाणस्स सद्दो त्ति ॥ २५८ ॥

अत्योग्गहओ पुव्वं होयव्वं तस्स गहणकालેण ।

પુવ્વં ચ તસ્સ વંજણકાલો સો અત્યપરિસુણો ॥ ૨૫૯ ॥

જહ સદ્દો ત્તિ ન ગહિયં ન હ જાણહ જં ક એમ સદ્દો ત્તિ ।

તમજુત્તં સામણે ગહિણ મગ્ગિજ્ઞહ વિસેસો ॥ ૨૬૦ ॥

सत्त्वत्य दैसयंतो सद्दो सद्दो त्ति भासओ भणद ।

इहरा न समयमेत्ते सद्दो त्ति विसेसणं जुत्तं ॥ २६१ ॥

अहव सुए चिय भणियं जह कोइ सुणेज्ज सहमव्वत्तं ।

अव्वत्तमाणदेसं सामण्णं कप्पणारहियं ॥ २६२ ॥

अह व मई, पुव्वं चिय सो गहिओ वज्जणोग्गहે તેણં ।

જં વંજણોગ્ગહમ્મિ વિ ભણિયં વિણ્ણાણમવ્વત્તં ॥ ૨૬૩ ॥

अत्य तयं अव्वत्तं न उ तं गेण्हइ सयं पि सो भणियं ।

न य अग्हियम्मि जुज्झइ सद्दો ત્તિ વિસેસણા બુદ્ધી ॥ ૨૬૪ ॥

ગાથાર્થ-આ થાકું છે તેથી અપાય નથી, શબ્દાદિ શબ્દાણાથી વિશિષ્ટ તે અપાય છે.

(ઉત્તર) તેના આગલ જાણવાના ભેદાની અપેક્ષાએ એ પણ થાકું છે, તેથી એ પણ અપાય

નહિ કહેવાય. એ પ્રમાણે અતિ ઘણા કાળે પણ અર્થ ભેદનો નિશ્ચય અસાધ્ય છે, (કેમકે)

જેમાં અપાય થાય તે સર્વ અવગ્રહ છે. આ શબ્દ છે કે અશબ્દ છે? એવી ઇલા સિવાય શબ્દ

જ છે? એ કેમ ધરે? પહેલાં ઇલા કરીને ‘શબ્દ જ છે’ એવી માન્યતા હોય તો તે ઇલા

(તેની) પૂર્વે છે. તે ઈહાની પૂર્વે શું ગ્રહણ કર્યું, કે જેથી તે ઈહા કરનારને 'શબ્દ જ છે' એવું વિજ્ઞાન થયું? તેમજ કયું પૂર્વે સામાન્ય ગ્રહણ કર્યું, કે જેથી તે ઈહાનું જ્ઞાન થયું. એ સામાન્ય ગ્રહણ અર્થોપગ્રહની પૂર્વે હોવું જોઈએ, પણ તેની પૂર્વે વ્યંગન કાળ છે, અને તે વ્યંગનકાળ અર્થ પરિચય છે, એ આ 'શબ્દ છે' એમ ગ્રહણ ન કર્યું હોય તો " નથી બળતો કે આ શબ્દ કયો છે," એમ કહેવું અસાધ્ય થાય. સામાન્યગ્રહણ કર્યા પછી વિશેષ શોધાય છે. મટે અહિં સર્વત્ર પ્રકાશ કરતાં " શબ્દ-શબ્દ " એમ શાસ્ત્ર-કાર કહે છે, અન્યથા સમયમાત્રમાં 'શબ્દ છે' એવું વિશેષણ યોગ્ય નથી. અથવા સૂત્રમાં જ કહ્યું છે, કે- "જેમ કોઈ અવ્યક્ત શબ્દ સાંભળે" ત્યાં અવ્યક્ત એટલે અનિર્દેશ્ય-સામાન્ય-કલ્પનારહિત સમજવું. અથવા એવી મતિ થાય કે પૂર્વે જ તે અવ્યક્ત વ્યંગનાવગ્રહ-માં ગ્રહણ કરાયું છે, કેમકે વ્યંગનાવગ્રહમાં પણ અવ્યક્તજ્ઞાન કહ્યું છે. તેમાં અવ્યક્ત જ્ઞાન છે, પણ તેને સ્વયંગ્રહણ કરતો નથી એવું પણ કહ્યું છે. પરંતુ (સામાન્ય અવ્યક્ત શબ્દ) ગ્રહણ કર્યા સિવાય 'શબ્દ છે' એવી વિશેષણુદ્ધિ ધરે નહિ. ૨૫૫-થી-૨૬૪.

શિષ્ય:- "આ શબ્દ છે" એવી યુદ્ધિવાળું જ્ઞાન અલ્પ વિશેષ ગ્રાહક હોવાથી અપાય નથી, પણ અવગ્રહ જ છે. ત્યારે "આ શબ્દનો શબ્દ છે." એવું વિશેષણયુક્ત જ્ઞાન થાય ત્યારે તે જ્ઞાન વધારે વિશેષગ્રાહી હોવાથી અપાયરૂપ થાય છે. એ પ્રમાણે અવગ્રહ અને અપાયનો ભેદ માનવામાં આવે તો શું હરકત છે?

આચાર્ય:- જો એ પ્રમાણે જે થોડું જ્ઞાન તે અપાય નહિ, એમ માનવામાં આવે તો અપાય સંબંધી વાત જ બંધ કરવી પડશે. કારણ કે ઉત્તરોત્તર અર્થને વિશેષ ગ્રહણ કરવાની અપેક્ષાએ પૂર્વપૂર્વતા અર્થનો જે નિશ્ચય તે અલ્પ છે, અને તેથી કરીને તે સર્વ અવગ્રહરૂપ જ થશે. તે શબ્દ શબ્દમાં પણ યુવાને-મધ્યમ-વૃદ્ધ-સ્ત્રી-પુરૂષથી ઉત્પન્ન થએલા-પણ મન્દ-મધુરાદિપણ એવા ઉત્તરોત્તર ભેદોની અપેક્ષાએ "આ શબ્દનો શબ્દ છે" ઇ-ત્યાદિ જે જ્ઞાન તે પણ થોડું જ છે. કારણ કે તે ઉત્તરોત્તર વિશેષ ભેદની અપેક્ષાએ અલ્પ વિશેષગ્રાહી છે. તેથી તે પણ અપાય નહિ બની શકે. અને એવે અપાયનો અભાવ થશે. ૨૫૫ જેમકે- "આ શબ્દનો શબ્દ છે." એવી યુદ્ધિમાં શબ્દગત ભેદનો નિશ્ચય કરવો અસાધ્ય છે, કારણ કે શબ્દગત મન્દ-મધુરાદિ ઉત્તરોત્તર ભેદ ધણા છે. એ ધણા ભેદોની અપેક્ષાએ "આ શબ્દનો શબ્દ છે" એવી યુદ્ધિ તે અપાય નહિ પણ અવગ્રહ થશે. એ પ્રમાણે મતિ ધણા કાળે પણ શબ્દગત મન્દ-મધુરાદિ ભેદોનો નિશ્ચય થવો અશક્ય છે. કેમકે તેવા ભેદો અનન્તા છે. આથી કરીને બધાએ ભેદનું જ્ઞાન ઉત્તરોત્તર ભેદજ્ઞાનની અપેક્ષાએ તારા કહેવા પ્રમાણે અલ્પ હોવાથી આ શબ્દ છે એવા જ્ઞાનની પેઠે અવગ્રહ જ થશે. પણ અપાય નહિ થાય.

વળી "આ શબ્દ જ છે" એવું જ્ઞાન અલ્પ હોવાથી તું તેને અર્થોપગ્રહ માને છે, પરંતુ તે જ્ઞાનની પહેલા પણ ઈહા થાય છે, તેથી તે જ્ઞાન ઈહાપૂર્વક હોવાથી તેને અર્થોપગ્રહ નહિ કહી શકાય. ૨૫૬ જેમકે-શું આ શબ્દ છે, કે અશબ્દ (રૂપાદિ) છે? એ પ્રમાણે પ્રથમ ઈહા કર્યા સિવાય 'શબ્દ જ છે' એવું નિશ્ચયજ્ઞાન અસ્ત્રમાત્ર કેવી રીતે થાય? શબ્દગત અન્વય ધર્મેને રૂપાદિથી ભિન્નપણે ગ્રહણ કરવાથી એવું નિશ્ચયજ્ઞાન થાય છે, ને તે જ્ઞાન ઈહા કર્યા સિવાય નથી થતું. કેમકે નિશ્ચયકાળની પૂર્વે ઈહા કરવાવડે જ "આ શબ્દ છે" એવું નિશ્ચયજ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તો તમારા વચનમંત્રી જ નિશ્ચય જ્ઞાનપૂર્વક ઈહા સિદ્ધ થઈ. ૨૫૭

હવે એ પ્રમાણે નિશ્ચયજ્ઞાન ઇલાપૂર્વક થયું, તો ત્યાં એ પ્રશ્ન થાય છે કે ઇલાની પૂર્વે પ્રમાણમાં કેમ વસ્તુ ગ્રહણ કરી કે જોઈ તો ઇલા કરનારને વસ્તુનું “આ શબ્દ જ છે” એવું નિશ્ચય જ્ઞાન થાય છે? વસ્તુ ગ્રહણ કર્યા સિવાય કોઈપણ અકસ્માત પ્રથમ જ ઇલા નથી કરતું. કદી અહીં એમ કહેવામાં આવે કે ઇલાની પૂર્વે નામ જાતિ આદિની કલ્પનારહિત સામાન્ય વસ્તુમાત્ર ગ્રહણ થાય છે, તેથી ઇલામાન વસ્તુનું “શબ્દ છે” એવું નિશ્ચય જ્ઞાન થાય છે. ૨૫૮ જો એ પ્રમાણે થતું હોય તો ઇલાની પૂર્વે જે સામાન્ય ગ્રહણ કરાય છે, તે સામાન્ય ગ્રહણ કાળ હોવો જોઈએ, તે ગ્રહણકાળ એક સામયિક અર્થાવગ્રહના કાળરૂપે તો નહિ કહી શકાય, કેમકે એથી અમારો મત માનવો પડશે. મારે તારા અભિ-પ્રાયથી તે સામાન્ય અમે કહેલ અર્થાવગ્રહની પૂર્વે ગ્રહણકાળે જાણવું જોઈએ. તે ગ્રહણકાળ તો અમે કહેલા અર્થાવગ્રહની પૂર્વનો વ્યંગનકાળ છે. (શબ્દાદિ દ્રવ્યોના માત્ર ઇન્દ્રિયોવરે ગ્રહણ કરવાનો કાળ તે વ્યંગન કાળ) કદી એમ કહેવામાં આવે કે એ વ્યંગનકાળમાં પણ સામાન્ય અર્થનું ગ્રહણ થશે. તો તે ખોટું છે; કેમકે તે વ્યંગનકાળ અર્થપરિશય છે, એટલે તેમાં સામાન્ય કે વિશેષ કોઈપણ પ્રકારના અર્થનું જ્ઞાન નથી થતું. તે વખતે મનરહિત કેવળ ઇન્દ્રિયોના જ વ્યાપાર છે, તેથી તેમાં અર્થનું જ્ઞાન થાય નહિ. એ પ્રમાણે તારું કથન કોઈપણ રીતે યુક્તિસંગત નથી થતું. મારે સમસ્તપણાથી અમે કહેલ અર્થાવગ્રહ જ સામાન્ય ગ્રહણરૂપ છે, એમ ગાથામાં નથી કહ્યું, તોપણ પોતાની રૂણે જાણી લેવું. તે પછી અન્યથા-વ્યતિરેક ધર્મની વિચારણારૂપ ઇલા, અને તે પછી “આ શબ્દ જ છે” એવું નિશ્ચય જ્ઞાન તે અપાય. એમ માનવાથી જહુ યુક્તિસંગત થશે. ૨૫૯

શિષ્ય:—અર્થાવગ્રહ સમયે પ્રથમ “આ શબ્દ છે” એ પ્રમાણે વસ્તુગ્રહણ ન કરી હોય તો નન્દીસૂત્રમાં “નથી જાણતો કે આ કયો શબ્દ છે” એમ જે કહ્યું છે, તે અસત્ય કરે. તેથી રૂપાદિથી ભિન્ન શબ્દરૂપ સામાન્ય ગ્રહણ કર્યા પછી “શુ” આ શબ્દનો શબ્દ છે, કે શૃંગાદિનો છે?” એવા વિશેષનો વિચાર થાય. કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે-“આ શબ્દ શબ્દનો છે, કે શૃંગાદિનો છે?” એવા પ્રકારના વિશેષ જ્ઞાનનો તે વખતે સૂત્રમાં અભાવ કહ્યો છે, પણ શબ્દ સામાન્યમાત્રનું ગ્રહણ થવાનો અભાવ નથી કહ્યો. જો શબ્દ સામાન્યમાત્રનું ગ્રહણ ન થતું હોય, તો વિશેષનો વિચાર જ ન થઈ શકે. કારણ કે જે વિશેષ જ્ઞાનાસા છે તે સામાન્ય જ્ઞાનપૂર્વક જ હોય છે. મારે શબ્દરૂપ સામાન્યને ગ્રહણ કર્યા પછી જ તેના વિશેષનો વિચાર થવો ધટે છે. ૨૬૦

આચાર્ય:—પૂર્વે સર્વ સ્થળે અને અહીં આ સૂત્રના અવયવમાં અવગ્રહની પ્રરૂપણા કરતાં “શબ્દ શબ્દ” એમ વક્તા કહે છે. પરંતુ ત્યાં જ્ઞાનમાં શબ્દનો પ્રતિભાસ નથી થતો. જો એમ ન હોય તો એક ગમયમાત્ર અર્થાવગ્રહના કાળમાં “શબ્દ” એવું વિશેષણ યુક્ત નથી, કેમકે “શબ્દ છે” એવો નિશ્ચય થતાં અનતર્મુહત વખત લાગે છે, આ વાત પૂર્વે કહેલીજ છે. અથવા સાંખ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહની અપેક્ષાએ આ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરાવે. પુ’ભિતાવળ મા કર. ૨૬૧

પગી જો સૂત્રને વીધે તારો અત્યંત આધાર છે તો સૂત્રમાં પણ શબ્દોક્ષિપ રહિત અવ્યક્ત શબ્દમાત્ર ગ્રહણ કરવાનું કહ્યું છે. નન્દીઅ’યનમાં કહ્યું છે કે “સે જહાનામપ પેદ પુરિસે અવ્યક્ત સહ સુણેજા.” એટલે જેમ કોઈ પુરૂષ અવ્યક્ત શબ્દ સાંભળે.” આમાં ‘અવ્યક્ત શબ્દ’ કહ્યો છે, તેનો શ્રો અર્થ? અવ્યક્ત એટલે “આ શબ્દ છે, કે રૂપાદિ છે?” ઇત્યાદિ પ્રકારે અનિર્દેશ્ય તે અવ્યક્ત. (નામ-જાતિ આદિની કલ્પના રહિત).

આ શબ્દનો શબ્દ છે કે શૃંગાદિનો શબ્દ છે. ? કયાદિ બેઠની અપેક્ષાએ આ શબ્દ છે એમ શબ્દોક્તિ પછી અવ્યક્ત છે, તો આપે કહેવું વ્યાખ્યાન ચોગ્ય નથી. એમ ન કહેવું, કારણ કે મુત્રમાં અવગ્રહને અનાકાર ઉપયોગરૂપે કહેલ છે, તે અનાકાર ઉપયોગ સામાન્ય વિષયવાળો છે. અને તારા કહેવા મુજબ તો પ્રથમ સાકારબોધરૂપ અપાય થવાથી અવગ્રહ તથા ક્રિયાનો અભાવ થાય છે. ૨૬૨

શિષ્ય:—અવ્યક્ત અનિર્દેશ્યાદિ સ્વરૂપવાલા શબ્દને અર્થાવગ્રહની પહેલાં વ્યંગના-વગ્રહમાં શ્રોતા ગ્રહણ કરે છે, એમ આપે કહ્યું છે. તો પછી કરીને અર્થાવગ્રહમાં પણ તેને અવ્યક્તાદિરૂપે શાધી કહો છો ? ૨૬૩

આચાર્ય:—વ્યંગનાવગ્રહમાં શ્રોતાને અવ્યક્ત જ્ઞાન છે, તેની અંગે ના નથી કહેતા, પરંતુ તે જ્ઞાન અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી શ્રોતા પોતે પણ જાણી શકતો નથી, તેમાં તો કેવળ વ્યંગનાવગ્રહનું જ ગ્રહણ થાય છે, શબ્દનું ગ્રહણ નથી થતું, જે એમ ન હોય તો તે વ્યંગનાવગ્રહ જ ન કહેવાય. આ વાત પૂર્વે ૧૮૭ મી ગાથાના વિવેચનમાં સવિસ્તર કહી છે તેથી પુનઃ કહેવાની જરૂર નથી. વળી સામાન્યરૂપે અવ્યક્તશબ્દ ગ્રહણ કર્યા સિવાય અકરમાત્-એકકમ 'શબ્દ' એવી વિશેષ યુદ્ધિ ન થાય. અને જે પ્રથમ જ એવી વિશેષ યુદ્ધિ માનીએ તો અર્થાવગ્રહના કાળમાં અપાયનો પ્રસંગ થાય. આ વાત પણ પૂર્વે ધણીવાર કહી છે. માટે તું કહે છે તે ચોગ્ય નથી. ૨૫૫-થી-૨૬૪. અવ્યક્ત શબ્દ-જ્ઞાનનું અર્થાવગ્રહપણું સાબીત કરી તેમાં અનેક ઉપયોગના નિષેધ કરતા કહે છે કે:—

અત્યૌ ત્તિ વિસયગ્રહણં જડં તમ્મિ વિ સો ન વંજણં નામ ।
 અત્યોગહો ચિય તઓ અવિસેસો સંસરો વાવિ ॥ ૨૬૫ ॥
 જેણત્યોગહકાલે ગ્રહણે-દ્વા-સ્વાયસંભવો નત્તિ ।
 તો નત્તિ સદ્ગુદ્ધો, અહરિય નાવગહો નામ ॥ ૨૬૬ ॥
 સામણ્ણ-તયણ્ણવિસેસેહા-વજ્જણ-પરિગ્ગહણઓ સે ।
 અત્યોગહેગસમઓવઓગવાહુલ્લમાવણ્ણ ॥ ૨૬૭ ॥
 અણ્ણે સામણ્ણગ્રહણમાહુ વાલસસ જાયમેચસસ ।
 સમયમ્મિ ચેવ પરિચિયવિસયસસ વિસેમવિનાણ ॥ ૨૬૮ ॥
 તદવત્પમેવ તં પુણ્ણદોસઓ તમ્મિ ચેવ વા સપ્પ ।
 સંત્ત-પહુરાદિમુવહુયવિસેસગ્રહણં પમત્તેજ્જા ॥ ૨૬૯ ॥
 અત્યોગહો ન સમયં અહવા સમઓવઓગવાહુલ્લ ।
 સવવિસેસગ્રહણં સવપરિઓગહો ગિચ્છો ॥ ૨૭૦ ॥
 ણ્ણો વાસ્વાઓ ચિય અહવા સોગહિય-ગીહિય પત્તો ।
 ઉક્કમ-વડવમા વા પત્તા પુવ્વમોગહાર્ણ ॥ ૨૭૧ ॥
 સામણ્ણં ચ વિસેમો સા વા સામણ્ણમુપયમુપયં વા ।
 ન ય યુત્તં સત્ત્વમિયં સામણ્ણાન્નંવણં મોત્તું ॥ ૨૭૨ ॥

અર્થ એટલે વિષયગ્રહણ. જો તે (વ્યજનાવગ્રહ) માં પણ તે (શબ્દરૂપ વિશેષત્વ ગ્રહણ) માનીએ તો વ્યજનાવગ્રહ ન થાય, તેથી તો અર્થાવગ્રહજ થાય, અથવા (ઉભય) સામાન્ય થાય કે સાંકર્ય થાય, જેથી અર્થાવગ્રહકાળે ગ્રહણ-ઈહા ને અપાયનો સંભવ નથી, તેથી ત્યાં શબ્દબુદ્ધિ નથી, જો (શબ્દબુદ્ધિ) છે તો અવગ્રહ નથી. સામાન્ય અને તદન્ય વિશેષરૂપ ઇહા થાય. તે પછી (ઓતાને) વર્જન અને ગ્રહણ થાય. એમ એક સમયના અર્થાવગ્રહમાં ઘણા ઉપયોગ થાય. તુરતના જન્મેલા બાળકને સામાન્ય ગ્રહણ થાય છે, અને પરિચિત વિષયત્વ વિશેષવિજ્ઞાન તો પ્રથમ સમયે જ થાય છે, એમ બીજા (આચાર્ય) કહે છે, પૂર્વોક્તિ દોષથી તે તે સ્વરૂપવાળું જ થયું. અથવા તેજ સમયે શબ્દ-મધુર આદિ બહુ પ્રકારના વિશેષત્વ ગ્રહણ થાય. (એક સમયમાં વિશેષજ્ઞાન માનવાથી) અર્થાવગ્રહ એક સમયનો ન થાય. અથવા એક સમયમાં ઘણા ઉપયોગ થાય, સર્વ વિશેષત્વ ગ્રહણ થાય, સર્વ ભત્તિ અવગ્રહરૂપ થાય, એક અપાયજ થાય, તે અપાય પણ ગ્રહણ કર્યા સિવાય અને ઇહા થયા વિના જ પ્રાપ્ત થાય, અથવા અવગ્રહાદિનો ઉત્કંઠ-વ્યતિકંઠ અવશ્ય થાય, સામાન્ય તે વિશેષ થાય અથવા વિશેષ તે સામાન્ય થાય. અથવા ઉભય સામાન્ય-વિશેષ તે ઉભયરૂપ થાય. મારે સામાન્ય આલંબન સિવાય થાય આ સર્વ યુક્ત નથી. ૨૬૫-થી-૨૭૨.

અર્થાવગ્રહમાં “અર્થ” શબ્દથી વિષયગ્રહણ માનેલ છે, (એટલે કે રૂપાદિ ભેદે અનિશ્ચિત અવ્યક્ત શબ્દાદિ વિષયત્વ ગ્રહણ થયું તે અર્થાવગ્રહ છે એમ માનેલ છે.) વ્યજનાવગ્રહમાં પણ જો તે અવ્યક્ત શબ્દાદિ જણાય છે. એમ માનીએ તો તેને વ્યજનાવગ્રહ જ ન કહેવાય. વળી વ્યજનાવગ્રહમાં તો વ્યજનોનો સંબંધ માત્ર જ કહ્યો છે, અને તુતો તે સંબંધ અતિક્રમીને થએલા અવ્યક્ત અર્થત્વ ગ્રહણ થવાતું માને છે. એ પ્રમાણે અવ્યક્ત અર્થ ગ્રહણ થતો હોય તો તે અર્થાવગ્રહજ કહેવાય. પણ વ્યજનાવગ્રહ ન કહેવાય. કદી એમ કહીશ કે સૂત્રમાં વ્યજનાવગ્રહની અંદર પણ અવ્યક્ત અર્થ ગ્રહણ કરવાતું કહ્યું છે, તો બન્નેમાં કંઈ તફાવત નહિ રહે. જે અર્થાવગ્રહ તેજ વ્યજનાવગ્રહ થશે અથવા મેચકમણિની પ્રહાની જે સંકરતા થશે. મારે એમ માનવું ચોગ્ય નથી. વ્યજનાવગ્રહમાં વ્યજનોનો સંબંધ માત્ર જ થાય છે, અને અર્થાવગ્રહમાં અવ્યક્ત શબ્દાદિ અર્થગ્રહણ થાય છે પણ વ્યક્ત શબ્દાદિ નથી ગ્રહણ થતા. ૨૬૫

અર્થાવગ્રહમાં વ્યક્ત (પ્રગટ) શબ્દાદિ અર્થત્વ જ્ઞાન નહિ થવાતું કારણ એ છે કે-પ્રથમ તો માત્ર અર્થગ્રહણ જ થાય, તે પછી ઇહા અને તે પછી અપાય. એ પ્રમાણે ભત્તિ-જ્ઞાનનો ઉત્પત્તિકંઠ છે. આ ત્રણે, પ્રથમ શબ્દાદિ અર્થત્વ અવ્યક્તપણે ગ્રહણ થાય છે, તે વખતે નથી થતા, કેમકે અર્થાવગ્રહકાળે અર્થગ્રહણ-ઈહા-ને અપાયનો સંભવ નથી, તેથી અર્થાવગ્રહમાં “શબ્દ છે” એવી વિશેષબુદ્ધિ થતી નથી, તેવી વિશેષબુદ્ધિ પહેલાં અર્થગ્રહણ અને ઇહા થાય છે. ત્યાં વિશેષબુદ્ધિ છે, એમ કહેવામાં આવે તો તે અર્થાવગ્રહ નહિ પણ અપાય જ થાય, અને એ યુક્ત નથી, અને એમ માનવાથી અર્થાવગ્રહ અને ઇહાના અભાવનો પ્રમંગ આવે. ૨૬૬

વળી એક સામયિક અર્થાવગ્રહમાં ‘શબ્દ છે’ એવી વિશેષબુદ્ધિ માનવામાં આવે તો બીજા દોષો પણ પ્રાપ્ત થાય છે, કેમકે એ વિશેષબુદ્ધિ નિશ્ચયરૂપ છે, તેવો નિશ્ચય એકદમ-અકસ્માત્ થાય નહિ, પણ અતુકમે થાય. પ્રથમ રૂપાદિથી અભિન્ન શબ્દ સામાન્યત્વ ગ્રહણ થાય; તે પછી તેના વિશેષધર્મો અંબ ધી વિચારણા થાય, તે પછી બીજા રૂપાદિ વિશેષની બુદ્ધિ થાય. એ રીતે તેવા તેવા ધર્મોવે “શુ” આ શબ્દ છે, કે રૂપાદિ છે ? ”

એવી હદા થાય, તે પછી અહણ કરેલા શબ્દ સામાન્યનું અહણ થાય અને બીજા રૂપાદિથી તેના વિશેષો ત્યાં ન હોવાથી તેનું નિવર્તન થાય. એવા અનુક્રમે નિશ્ચય થાય છે. તારા કહેવા મુજબ તો એક સમયના અર્થાવમલમાં સામાન્ય અહણાદિ પ્રકારોવડે શ્રોતાને ઘણા ઉપયોગનો પ્રસંગ થાય. સિદ્ધાન્તમાં એક સમયની અંદર ઘણા ઉપયોગનો નિષેધ કર્યો છે, મારે અર્થાવમલમાં શબ્દાદિ વિશેષ બુદ્ધિ નથી થતી. ૨૬૭

બીજા કેટલાકનું એમ કહેવું છે કે સર્વ વિશેષરહિત અવ્યક્ત સામાન્ય માત્ર વસ્તુનું અહણ કરવું તે તરતના જન્મેલા બાળકને થાય છે. કારણ કે એ અવ્યક્તજ્ઞાન સક્રિતાદિ રહિત અપરિચિતવિષયવાળું છે, પણ જે પરિચિતવિષયવાળું આ શબ્દ એવું જે જ્ઞાન તે તો પ્રથમ શબ્દ અવળ સમયેજ થાય છે. કેમકે તે સ્પષ્ટ છે. આ પક્ષની અપેક્ષાએ “તેણે શબ્દ અહણ કર્યો.” એમ કહેવાય છે. ૨૬૮

આવું કથન પણ યોગ્ય નથી, કેમકે તે પૂર્વોક્ત ૨૬૬-૨૬૭મી ગાથામાં કહેલા દ્વયવાળું છે. એ સિવાય બીજું દ્વય પણ પ્રાપ્ત થાય છે. જે પરિચિતવિષયનું વિશેષજ્ઞાન જીવને પ્રથમ સમયેજ થવું હોય તો તે સમયે આ શબ્દ શંખનો છે, કે શુંગનો છે? સિન્ધ-અધુર-કે કંકશ છે? સ્ત્રી-પુરૂષ-કે કોઈ વાજનનો છે? ઇત્યાદિ ઘણા વિશેષપ્રકારે પણ અહણ થવું જોઈએ, મતલબ કે પરિચિતવિષયવાળાને એકસમયના અર્થાવમલમાં અવ્યક્ત શબ્દજ્ઞાન ઉદ્ભવીને પ્રગટ શબ્દજ્ઞાનનો નિશ્ચય થાય છે, તો પછી બીજા કોઈ અતિશય પરિચિતવિષયવાળા અને સારા બોધવાળા જીવને તેજ સમયે પ્રગટ શબ્દજ્ઞાન ઉદ્ભવીને “આ શંખનો શબ્દ છે” ઇત્યાદિ સંખ્યાતીત વિશેષ બ્રહ્મ જ્ઞાન પણ તેઓના અભિપ્રાયે થવું જોઈએ. કેમકે જીવોની શક્તિ અનુસારે તારતમ્યપણું પ્રગટ જણાય છે.

કેટલાકને પ્રથમ સમયે અતિવિશેષગ્રાહીજ્ઞાન પણ થાય છે. એમ કહેવામાં આવે તો તે ખોટું છે, કારણ કે “આ કયો શબ્દ છે તે જાણતો નથી” એ સૂત્રના અવધવની સાથે તેનો વિરોધ થાય. મધ્યમ શક્તિવાળા પુરૂષ સખંધી એ સૂત્રાવધવ છે એમ કહેવામાં આવે તો તે પણ અસત્ય છે. કેમકે તે સ્થળે એવું કંઈ વિશેષણ કહ્યું નથી. મારે પ્રથમ સમયે સર્વવિશેષવિષયિક જ્ઞાન થાય એમ કહેવું યુક્તિરહિત છે. ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિવાળાને પણ શબ્દધર્મીને અહણ કર્યો સિવાય ઘણા ધર્મો અહણ થવા સંભવતા નથી, કેમકે નિરાધાર ધર્મોની ઉત્પત્તિ ધરે નહિ. ૨૬૯

ઉપર કહ્યા મુજબ એક સમયમાં “શબ્દ છે” એવું વિશેષજ્ઞાન માનવાથી આગમ-વિદ્યોદાદિ બીજા રોપો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. સિદ્ધાન્તમાં એક સમયનો અર્થાવમલ કહ્યો છે. એ અર્થાવમલમાં વિશેષજ્ઞાન માનવામાં આવે તો તે અર્થાવમલ એક સમયનો ન થાય પણ અસંખ્યાત સમયનો થાય, કારણકે વિશેષજ્ઞાન અસંખ્યાતા સમયે થાય છે. (૧) વળી એક સમયમાત્રમાં વિશેષજ્ઞાન માનીયે તો પૂર્વે ૨૬૭મી ગાથામાં કહ્યા મુજબ એક સમયમાં ઘણા ઉપયોગનો પ્રસંગ થાય. (૨) અથવા પરિચિતવિષયનું વિશેષજ્ઞાન સમયમાં માનવાથી વધારે પરિચિતવિષયનું જ્ઞાન તેજ સમયે હમણાં કહ્યા મુજબ વિશેષપ્રકારે અહણ થાય. (૩) અથવા અવમલમાત્રથી વિશેષજ્ઞાન માનવામાં આવે તો હદા વિગેરે ઉત્પન્ન ન થતાં જોઈએ, સર્વ મતિજ્ઞાન અવમલરૂપજ થવું જોઈએ. (૪) અથવા સર્વ મતિ અપાયરૂપજ થવું જોઈએ. કેમકે અર્થાવમલમાં પણ વિશેષ માનવાથી તે વિશેષજ્ઞાન નિશ્ચયરૂપ થાય છે, અને તે નિશ્ચય અપાયરૂપ છે. એ એક સમયમાં અપાયની સિદ્ધિ થાય, ત્યારે “હદા-અપાય-અન્તર્બુદ્ધિ-પ્રમાણ

છે ” એ સિદ્ધાન્તવાક્ય સાથે વિરોધ થાય. (૫) તથા અર્થાવગ્રહ થયા પછી ઇહા થયા ખાદ અપાય થાય છે એવો ક્રમ સિદ્ધાન્તમાં કહ્યો છે. તે ક્રમ પ્રથમ સમયમાં વિશેષ જ્ઞાન માનવાથી રહે નહીં. કેમકે-અવગ્રહ અને ઇહા થયાવિનાજ પ્રથમ એ અપાયની પ્રાપ્તિ થાય. (૬) વળી ત્રીજા ભેદરૂપે કહેલો અપાય તે “ પ્રથમ સમયમાંજ પરિચિત વિષયનું વિશેષજ્ઞાન થાય છે ” એ વચનથી પટ્ટવની વિચિત્રતાએ પ્રથમ માનીએ તો તે પટ્ટવની વિચિત્રતાથી અવગ્રહ-ઇહા-અપાય-ને ધારણાનો અવશ્ય ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમ-થાય. (ઉત્ક્રમ એટલે પશ્ચાત્પૂર્વીથી થવું તે, અને વ્યતિક્રમ તે અનાતપૂર્વીથી થવું તે) એટલે કે જેમ કોઇને શક્તિની વિચિત્રતાથી પ્રથમ અપાય થાય એમ માનેલ છે, તેવીજ રીતે કોઇને પ્રથમ ધારણાજ થાય, તે પછી અપાય તે પછી ઇહા અને તે પછી અવગ્રહ. એમ ઉત્ક્રમ થાય. બીજા કોઇને અવગ્રહ ઉદ્ધિધીને પ્રથમ ઇહાજ થાય, ત્રીજા કોઇને ઇહા ઉદ્ધિધીને અપાય થાય, ચોથા કોઇને અપાય અતિક્રમીને ધારણાજ થાય. ઈત્યાદિ પ્રકારે વ્યતિક્રમ થાય. સાચી આવો ઉત્ક્રમ વ્યતિક્રમ થાય ? એમ પૂછવામાં આવે તો કહેવું કે શક્તિની વિચિત્રતાથી એમ થાય. પરન્તુ ખરી રીતે એવો ઉત્ક્રમ વ્યતિક્રમ થવો યોગ્ય નથી, “ અવગ્રહ-ઇહા-અપાય-ને ધારણા ” એ ક્રમસરજ એ ચારે ભેદા તીર્થકર-ગણધરાદિકે કહ્યા છે તે અન્યથા પ્રકારે થઈ શકે નહિ. (૭) તથા પ્રથમ સમયે જે ગ્રહણ થાય છે તે વિશેષરૂપ છે એમ માનવાથી જે સામાન્ય છે, તે પણ વિશેષરૂપ થાય. કેમકે પ્રથમ સમયે સર્વ વસ્તુ અવ્યક્ત સામાન્યરૂપેજ ગ્રહણ થાય છે. (જો કે ખરી રીતે અર્થાવગ્રહના સમયમાં સામાન્યજ ગ્રહણ થાય છે) (૮) વળી અહીં પ્રથમ સમયે વિશેષ યુદ્ધિ માનવાથી અહીં જે વસ્તુતઃ સામાન્ય છે તે તારા અભિપ્રાયે વિશેષ થશે, અને તે માનેલું વિશેષ તે સામાન્ય થશે. (૯) અથવા સામાન્ય અને વિશેષ ખાને ઉભયસ્વરૂપને પામશે. જેમકે સામાન્ય ગ્રહણ કરે તે અવગ્રહ. આવી વ્યુત્પત્તિવડે વસ્તુ સ્થિતિ પામેલું સામાન્ય જે સ્વરૂપે સામાન્ય છે તે તારા કહેવા મુજબ વિશેષ છે. એ પ્રમાણે એકજ સામાન્યને સામાન્ય તથા વિશેષરૂપતા ઉભય પ્રાપ્તિ થાય છે. વળી તુ જેને વિશેષ કહે છે તે તારા અભિપ્રાયે વિશેષરૂપ છે, પણ વસ્તુતઃ તો સામાન્ય છે, એ રીતે વિશેષને પણ ઉભયરૂપતા પ્રાપ્તિ થાય છે. (૧૦) આ પ્રમાણે અર્થાવગ્રહને અવ્યક્ત સામાન્ય આલખન સિવાય બીજા વિશેષ આલખન માનીએ તો ઉપરોક્ત સર્વ દોષા પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી તે સર્વ અયોગ્ય છે. આમાંની છેલ્લી ત્રણ ગાથામાંના કેટલાક દ્રવ્યો પૂર્વે કહ્યા છે, તે દ્વીથી પ્રસંગોપાત કહ્યા છે પણ તેથી પુનરુક્તિ દોષ ન સમજવો. ૨૬૫થી-૨૬૨, કેટલાકો અવગ્રહની પહેલાં ઇહા માને છે તે ખાટું કહે છે કે:-

કેદિદાહાલોયણપુવ્વમોગ્ધર્મં વૈતિ તત્થ સામણ્ણં ।

ગદિયપહત્થાવગ્ગહકાલે સદે ત્તિ નિચ્છિણ્ણં ॥ ૨૭૩ ॥

તં વંજણોગ્ગહાઓ પુવ્વં પચ્છા સ પવ વા હોજ્જા ? ।

પુવ્વં તદત્થવંજણસંવંધાભાવઓ નત્થિ ॥ ૨૭૪ ॥

અત્યોગ્ગહો વિ જં વંજણોગ્ગહસ્સેવ ચરમમયમ્મિ ।

પચ્છા વિ તો ન જુત્તં પરિસેસં વંજણં હોજ્જા ॥ ૨૭૫ ॥

તં ત્ર સમાલોયણમત્થદરિસણં જહ્, ન વંજણં તો તં ।

અહ વંજણસ્સ તો કહપાલોયણમત્થમુણ્ણસ્સ : ? ॥ ૨૭૬ ॥

સ કિમોગ્ગહો ત્તિ મળ્ણઙ્ ગહણે-હા-વાયલક્ષણત્તે વિ ।
 અહ ઉવયારો કીરઙ્ તો મુળ જહ્-જુજ્જણ સો વિ ॥ ૨૮૧ ॥
 સામળ્ણમેત્તગહણં નેચ્છઙ્ગો સમયમોગ્ગહો પદમો ।
 તત્તોઽળંતરમીહિયવત્થુવિસેસસ્સ જોઽવાઓ ॥ ૨૮૨ ॥
 સા પુણરીહાવાયાવેક્ખાઓ વગ્ગહોત્તિ ઉવયરિઓ ।
 एस विसेसावेक्खं सामण्णं गेण्हणं जेणं ॥ ૨૮૩ ॥
 તત્તોઽળંતરમીહા તત્તોઽવાઓ ય તન્વિસેસસ્સ ।
 इय सामण्ण-विसेसावेक्खा जावंतिमो भेओ ॥ ૨૮૪ ॥
 સન્વત્થે-હા-વાયા નિચ્છયઓ મોત્તુમાઙ્સામળ્ણં ।
 संववहारत्थं पुण सन्वत्याऽवगगहोऽवाओ ॥ ૨૮૫ ॥
 તરતમજોગાભાવેઽવાઙ્ ઘિય ધારણા તદંતમ્મિ ।
 सन्वत्य वासणा पुण भणिया कालंतरसती य ॥ ૨૮૬ ॥
 સહો ત્તિ વ મુયમળિયં વિગમ્પઓ જઙ્ વિસેસવિળ્ણાણં ।
 चेप्पेज्झ तं पि जुज्झइ सववहारोगहे सव्वं ॥ ૨૮૭ ॥
 તપ્પે-ચરાદ્મેઞ્ પુલ્લોઙ્પદોસજાલપરિહારો ।
 जुज्झइ संताणेण य सामण्ण-विसेसववहारो ॥ ૨૮૮ ॥

ભુદા, ભુદા અસંખ્યાત સમયે થનારા તર્ક અને નિશ્ચય સ્વભાવવાળા બને છે
 ઈહા અને અપાય તે અર્થાવગ્રહના એકજ સમયમાં કેમ થટે? ક્ષિપ્ર-અક્ષિપ્રાદિ ભેદવાળો
 અવગ્રહ કહેા છે, તેથી વિકલ્પવશાત્ “શબ્દ છે” એવું વિશેષજ્ઞાન ત્યાં થટે છે,
 એમ કેટલાક કહે છે, ગ્રહણ-ઈહા અને અપાયત્વ છતાં પણ શુ’ તેને અવગ્રહ કહેવાય
 છે? બે ઉપચાર કરાય છે તો તેપણ જેમ થટે છે તેમ સાંભળો-સામાન્યમાત્રનું ગ્રહણ તે પ્ર-
 થમ એક સમયનો નિશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ છે, તે પછી તરતજ ઈહિત વસ્તુ વિશેષનો જે
 નિશ્ચય તે અપાય, તે તે અપાય પુનઃ (આગલના) ઈહા અપાયની અપેક્ષાએ ઉપચરિત અ-
 ર્થાવગ્રહ છે, કેમકે ભાવિ વિશેષની અપેક્ષાએ તે સામાન્ય ગ્રહણ કરે છે, તે પછી તદ્વિશે-
 પની ઈહા અને અપાય; એ પ્રમાણે સામાન્ય વિશેષની અપેક્ષા છેક છેલ્લા ભેદ સુધી કે-
 રવી, આદ્ય સામાન્ય સૂત્રને સર્વત્ર નિશ્ચયથી ઈહા અપાય થાય છે, પણ સંવ્યવહાર માટે
 સર્વત્ર અપાય તે અવગ્રહ છે, તરતમ ચોગના અભાવે અપાયજ થાય, અને તેના અને
 ધારણા થાય, તથા વાસના અને સ્મૃતિ તો સર્વત્ર કાળાન્તરે જ થાય છે, અથવા ‘શબ્દ
 છે’ એમ સૂત્રમાં કહ્યું છે તે અને જે વિકલ્પથી વિશેષજ્ઞાન માનીએ તો તેપણ સર્વ સ-
 વ્યવહાર અર્થાવગ્રહમાં થટે છે (એ મુળજ્ઞ માનવાથી) ક્ષિપ્ર-અક્ષિપ્રાદિ ભેદવાળો પૂર્વોક્ત
 દાવાના સમૂહનો ત્યાગ થાય, અને પરપરાએ સામાન્ય-વિશેષનો વ્યવહાર સગત થાય,
 ૨૭૯-થી-૨૮૮

અર્થાવગ્રહકાળે શબ્દાદિના નિશ્ચય થવાની સાથેજ ઈહા પણ થાય છે, એમ કહેવામાં
 આવે તો તેપણ અયોગ્ય છે, કારણ કે- ભુદા ભુદા અસંખ્યાત સમયે ઉત્પન્ન થનારા તર્ક
 અને નિશ્ચયરૂપ ઈહા તથા તે અપાય અર્થાવગ્રહના એકજ સમયમાં સાથે હોઈ શકે નહીં.

તે ઇલા-અપાય અનુક્રમે અનિશ્ચય અને નિશ્ચયરૂપ સ્વભાવવાળા હોવાથી એક બીજાના અભાવેજ ઉદય પામે છે. વળી અર્થાવગ્રહનો કાળ એક સમયમાત્રનો છે અને ઇલા-અપાયનો કાળ અનંતમુદ્ભૂતનો છે. તેથી તે દરેક અસંખ્યાત સમયે ઉત્પન્ન થનારા હોવાથી અર્થાવગ્રહના એકજ સમયમાં કેવી રીતે થઇ શકે? નજ થઈ શકે. ૨૭૯

અર્થાવગ્રહમાં વિશેષજ્ઞાન માનવાનો આગ્રહ રાખનારાઓ પુનઃ એમ કહેવા માગે કે ક્ષિપ્ર-અક્ષિપ્ર આદિ ભેદવાળો અવગ્રહ છે, તેથી કરીને ‘ શબ્દ છે ’ એવું જ્ઞાન અર્થાવગ્રહમાં ઘટે છે. અને એ વિકલ્પોને લઇને સૂત્રમાં પણ તેજ સદે તિ ડગ્ગદિપ તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો ” એમ કહ્યું છે.

કહેવાની મતલબ એ છે કે-જલદી ગ્રહણ કરે, લાંબા કાળે ગ્રહણ કરે, બહુ ગ્રહણ કરે, અલ્પ ગ્રહણ કરે, બહુ પ્રકારે ગ્રહણ કરે, થોડા પ્રકારે ગ્રહણ કરે અનિશ્ચિત ગ્રહણ કરે, નિશ્ચિત ગ્રહણ કરે, અસંદિગ્ધ ગ્રહણ કરે, સંદિગ્ધ ગ્રહણ કરે, દ્રુવ ગ્રહણ કરે, અદ્રુવ ગ્રહણ કરે એ બાર વિશેષણોયુક્ત અવગ્રહાદિ ભેદો કહ્યા છે, તે વિશેષણો અર્થાવગ્રહ જો એકજ સમયનો હોય તો ઘટે નહિ. આથી એમ જણાય છે કે અર્થાવગ્રહ માત્ર એકજ સમયનો છે એમ નહિ, પરંતુ દીર્ઘકાળનો પણ છે. જો એમ ન હોય તો એક સમય-માત્રમાં ક્ષિપ્રગ્રહણાદિ વિશેષણો કેવી રીતે ઘટી શકે? માટે અર્થાવગ્રહ અસંખ્યાત સમયનો પણ હોઈ શકે છે.

વળી ધણા શ્રોતાઓને શબ્દ ભેરી-આદિ અને વાણી-ત્રનો અવાજ સર્વને સમાન અવશુ-ભાવર થયા છતાં ક્ષણોપશમની વિચિત્રતાએ કોઈક (અબહુ) સામાન્યથી સંમુદાયે વાણી-ત્રનો અવાજ છે એમ ગ્રહણ કરે, કોઈ શબ્દ-ભેરી-વાણી-ત્ર વિગેરેના લિપ્ત લિપ્ત બહુ શબ્દોને ગ્રહણ કરે, કોઈ સ્ત્રી-પુરુષાદિકના વાણી-ત્રના સિદ્ધ અકુસાદિ બહુ ભેદયુક્ત ધણા પ્રકારે ગ્રહણ કરે, અને કોઈ એથી વિપરીત અબહુવિધ થોડા પ્રકારે ગ્રહણ કરે, એ રીતે બહુ બહુવિધાદિ અનેક વિકલ્પવશાત્ કોઈ વખત અવગ્રહમાં સામાન્યથી ગ્રહણ થાય છે અને કોઈ વખત વિશેષ ગ્રહણ થાય છે. એથી કરીને ઉભય પ્રકારે માનવામાં કંઈ હરકત નથી. એજ અપેક્ષાએ સૂત્રમાં પણ “ તેજ સદેતિ ડગ્ગદિપ તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો ” એમ કહીને અર્થાવગ્રહમાં વિશેષજ્ઞાન પણ કહ્યું છે. ૨૮૦

પૂર્વોક્ત બહુ-બહુવિધાદિ વિશેષણવશાત્ વિશેષબોધને અર્થાવગ્રહ તરીકે માનના-રની માન્યતા થોડી નથી, કેમકે બહુ-બહુવિધાદિ બોધરૂપ નિશ્ચય સામાન્ય અર્થના ગ્રહણ અને ઇલા વિના થતો નથી. જે તે બે વિના થતો નથી તે અપાયજ છે ન તેને અર્થાવગ્રહ કેમ કહેવાય? આ વાત પૂર્વે ઘણીવાર કહી છે, તે છતાં પુનઃ પંચ અહોં કહીએ છીએ.

આ સ્થળે કહી એમ કહેવામાં આવે કે-ગ્રહણ અને ઇલા એ બન્ને વિશેષબોધરૂપ નિશ્ચયનાં લક્ષણ ભલે હો, કેમકે તે વિના તે વિશેષબોધ થાય નહી, પરંતુ અપાય તે નિશ્ચયનું લક્ષણ કેવી રીતે થઇ શકે? તેનો તેનું સ્વરૂપજ છે. આના ઉત્તરમાં કહે-વાનું કે-એ કથન સાત્ય છે, પરંતુ ભેદની વિવક્ષાવડે સ્વરૂપ પણ લક્ષણ અને છે જેમ

વિષ અને અમૃતકલશાદિની પેઠે સ્વરૂપવડે કરી જણાય છે. એ પ્રકારે પોતે પોતાના સ્વભાવવડે કરીને ખલ અને સજ્જનો પ્રકટ થાય છે.

શિષ્ય:—જો બહુ-બહુવિધાદિ વિશેષગ્રાહીબોધ અપાયજ છે, તો પછી અવગ્રહાદિના પણ એવા બહુ-બહુવિધાદિ ભેદો સાથી કલા છે ?

આચાર્ય:—જો અવગ્રહાદિ છે તે અપાયના કારણહોવાથી ચોક્કસતાવડે કારણમાં સ્વરૂપે કાર્ય હોય છે એમ ઉપચારથી તે અવગ્રહાદિને પણ બહુ આદિ આલોક કલા છે. આ ઉપરથી અપાયગત વિશેષજ્ઞાનનો અર્થાવગ્રહમાં ઉપચાર કરીશું એમ ન કહેવું, કારણ કે-મુખ્યતો અભાવ હોય તો પ્રયોજનવાળા નિમિત્તમાં ઉપચાર થાય. અર્થાવગ્રહની અંદર અપાય-ગત વિશેષજ્ઞાનનો ઉપચાર કરવામાં કંઈ પ્રયોજન નથી, તેથી તેમાં તેનો ઉપચાર કરવો અયોગ્ય છે.

શિષ્ય:—“ તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો. ” ઇત્યાદિ સૂત્રના યથાશ્રુત અર્થનો નિશ્ચય કરવાનું ત્યાં પ્રયોજન છે. તેથી ઉપચાર કરવામાં શું હરકત છે ?

આચાર્ય:—એ સૂત્રમાં ‘ શબ્દ ’ એ પદ વક્તા કહે છે. એ સંબંધી નિશ્ચય પૂર્વે રપડ મી ગાથામાં કરેલો છે. આટલે તે પ્રયોજન નથી.

શિષ્ય:—સામર્થ્યથી એ વ્યાખ્યાન આપે કરેલું છે, શ્રુતના અર્થ મુજબ નથી કરેલું.

આચાર્ય:—જો ઉપચારથી પણ સૂત્રના અર્થની વ્યાખ્યા કરાય છે, એમ તાર્કિક માનવું હોય, તો જેમ ઘટે તેમ ઉપચાર કરીએ. પરંતુ તારા કહેવા મુજબ ઉપચાર ઘટ્યો નહીં. કારણ કે “ માણવક સિંહ જેવો છે, તળાવ સમુદ્ર જેવું છે. ” ઇત્યાદિકની પેઠે દિવિત સમાનતા હોય અને ઉપચાર કર્યો હોય તો શોભે; પણ એવી સમાનતા તારા કહેવામાં નથી, એટલે ઉપચાર કેવી રીતે ઘટી શક્ય ? કેમકે અર્થાવગ્રહના એક સમયની અંદર અસંખ્યાત સમયે થનાર વિશેષગ્રાહીજ્ઞાન હોઈ શકે નહીં.

શિષ્ય:—તો પછી આપ અર્થાવગ્રહમાં કેવા રીતે ઉપચાર ધરાવો છો ?

આચાર્ય:—“ તેણે શબ્દ સાંભળ્યો ” ઇત્યાદિ સૂત્રમાં જે ‘ શબ્દ ’ પદ છે, તે વક્તા (સૂત્રકાર) કહે છે. એ વાત તો પૂર્વે રપડ મી ગાથામાં કહી છે. હવે ઉપચારિક અર્થ વડે તાર્કિક પ્રયોજન છે ત્યારે એવું વ્યાખ્યાન જે પ્રકારે ઘટે છે તે મુજબ ધરાવીએ છીએ તે સાંભળ. ૨૮૨

સામાન્ય-અવ્યક્ત અનિર્દેશ્ય વસ્તુને ગ્રહણ કરનાર નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ એક સમયનો છે. એક સામયિક અર્થાવગ્રહની જ્ઞાનાદિવસ્તુઓને પરમચોક્કસતાજ નાણું છે, તેથી તેને નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે. અને હવેન્ય મનુષ્યો જેને અર્થાવગ્રહ કહે છે તે વ્યવહારિક અથવા ઉપચારિક અર્થાવગ્રહ છે. નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ થયાબાદ કદિત વસ્તુ વિશેષનો જે અપાય તે અપાયજ પાતે બાવિ ઈંદા અને અપાયની અપેક્ષાએ તથા સવિચ્ચમાં ઘનાર અન્યવિશેષોની અપેક્ષાએ ઉપચારિક અર્થાવગ્રહ છે.

પ્રથમ નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહમાં રૂપાદિથી અભિન્ન અવ્યક્ત શબ્દાદિ સામાન્ય ગ્રહણ થાય છે. તે પછી તેમાં ઈંદા થયા બાદ ‘ આ શબ્દજ છે ’ ઇત્યાદિ નિશ્ચયરૂપ અપાય થાય છે. એ પ્રમાણે અપાય થયા પછી “ શું આ શબ્દ શબ્દનો છે, કે શુંગનો ? ” ઇત્યાદિ શબ્દની વિશેષતા મંબધી ફરી ઈંદા થયા. તે પછી “ આ શબ્દનોજ શબ્દ છે ” ઇત્યાદિ શબ્દની વિશેષતા મંબધી જે અપાય થયો તેની અપેક્ષાએ ‘ આ શબ્દજ છે ’ એવો જે પ્રથમનો નિશ્ચય ને અપાય છતાં પણ ઉપચારથી અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે, કારણ કે તે પછી કદાચ અપાય થાય છે. ઉપચારનું એ એક નિમિત્ત કહ્યું. હવે બીજું કહીએ

છીએ. “ આ શંખનો શબ્દ છે ” ઇત્યાદિ ભાવિ વિશેષની અપેક્ષાએ “ આ શબ્દ છે ” ઇત્યાદિ અપાય જે માટે શબ્દ-સામાન્ય ગ્રહણ કરે છે, તેથી તે અર્થાવગ્રહ છે. જેના પછી ઇલા-અપાય પ્રવર્તે છે અને જે પ્રથમ નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહની પેઠે સામાન્ય ગ્રહણ કરે છે તે અર્થાવગ્રહ છે. તે મુજબ અહીં પણ “ આ શબ્દજ છે ” ઇત્યાદિ અપાય થયા બાદ ઇલા અપાય પ્રવર્તે છે અને “ આ શંખનો શબ્દ છે ” ઇત્યાદિ ભાવિ વિશેષની અપેક્ષાએ “ આ શબ્દજ છે ” એવો નિશ્ચય તે સામાન્ય છે. માટે અર્થાવગ્રહ ભાવિ વિશેષની અપેક્ષાએ સામાન્ય ગ્રહણ કરે છે, એમ નહીં થયું.

એ પ્રમાણે શબ્દ સામાન્યના નિશ્ચયરૂપ અપાય થયા બાદ “ શું આ શંખનો શબ્દ છે, કે શંખનો છે ? ” ઇત્યાદિરૂપ ઇલા પ્રવર્તે છે, તે પછી શંખ જન્યાદિ શબ્દના ધર્મ વિશેષનો ઘોષ થવાથી “ આ શંખનોજ શબ્દ છે ” ઇત્યાદિ રૂપ અપાય થાય છે. આ અપાય પણ બીજા વિશેષની આકાંક્ષાવાળા પ્રમાતાને ભાવિ ઇલા ને અપાયની અપેક્ષાએ સામાન્યગ્રહણરૂપ હોવાથી અર્થાવગ્રહ છે એમ ઉપચાર કરાય છે. એ રીતે સામાન્ય-વિશેષની અપેક્ષા છેક વસ્તુના અન્ય વિશેષ સુધી કરવી. (જે વિશેષ પછી વસ્તુના બીજા વિશેષ ભેદ ન હોય અથવા વસ્તુના બીજા વિશેષો હોય તોપણ જે વિશેષ પછી પ્રમાતાને તે સંબંધી જિજ્ઞાસા શાન્ત થાય તે અન્ય વિશેષ કહેવાય.) ૨૮૨-૨૮૪

આ સઘળું કહેવાથી નિશ્ચિતાર્થ શા થયો તે વિચારીએ-પ્રથમના અવ્યક્ત સામાન્ય માત્ર માહી એક સામયિકજ્ઞાન સિવાય સર્વત્ર વિપયનું જ્ઞાન કરવામાં ઇલા અને અપાય થાય છે. નિશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ થયા બાદ ઇલા થાય અને તે પછી અપાય થાય. એમ વારંવાર એજ ક્રમે છેક અન્ય વિશેષ પર્યન્ત ઇલા-અપાય થાય છે પણ અર્થાવગ્રહ થતો નથી. પરંતુ સંવ્યવહાર માટે એટલે વ્યવહારીજનની અપેક્ષાએ એ ઇલા તે ઇલા નથી અને એ અપાય તે અપાય નથી પણ અર્થાવગ્રહજ છે. કેમકે ત્યાં જે જે અપાય છે તે તે અપાય ઉત્તરોત્તર ઇલા-અપાયની અપેક્ષાએ તથા ભાવિ વિશેષની અપેક્ષાએ ઉપચારથી અર્થાવગ્રહ છે. એ પ્રમાણે તારતમ્યતાથી ઉત્તરોત્તર વિશેષની આકાંક્ષા થાય ત્યાં સુધી સમજણ. ૨૮૫

હવે જો એવી તરતમતા ન હોય તો જ્ઞાતાને ભાવિ વિશેષની આકાંક્ષા શાન્ત થતાં અપાયજ થાય પણ અવગ્રહ ન થાય, કેમકે એ અપાયના નિમિત્તભૂત ઇલાદિનો અભાવ થાય છે તેથી અવગ્રહ ન થતાં અપાયજ થાય છે. અને તે અપાય થયા પછી તે અર્થના ઉપયોગની અપ્રમુખિરૂપ ધારણા થાય છે. આ અપ્રમુખિરૂપ ધારણા અપાયના અન્તેજ થાય છે, શેષ ધારણાના બે ભેદ : વાસના અને સ્મૃતિ તો સર્વત્ર કાળાન્તરને વિષે પણ અવિરૂદ્ધ હોય છે. ૨૮૬

એ પ્રમાણે કહેલા સ્વરૂપવાળા વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહની અપેક્ષાએ યથા શુભાર્થ હોય વ્યાખ્યાન પણ સૂત્રવિરૂદ્ધ નથી. કેમકે “ સદેત્તિ વક્તા મળદ-શબ્દ એમ વક્તા કહે છે. ” ઇત્યાદિ પ્રકારે રૂપરૂપી ગાથામાં “ તેજ સદેત્તિ ડગ્ગદિપ ” તેણે શબ્દગ્રહણ કર્યો ” ઇત્યાદિ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. અથવા “ તેજ સદેત્તિ ડગ્ગદિપ ” એમ જે સૂત્રમાં કર્યું છે તેને જો વિકલ્પથી વિવક્ષાવશયકી વિશેષજ્ઞાન માનીએ તો તેપણ આપવારિક-સાંવ્યવહારિક અર્થાવગ્રહમાં શબ્દ ગ્રહણ કરે છે તે એવું વિશેષજ્ઞાન ઘટે છે કારણકે એ વિશેષજ્ઞાન પછી પૂર્વોક્ત શુક્તિમુજબ ઇલા વિગેરે થાય છે. આ પ્રમાણે માનવાથી “ સે જદા નામય

કેઈ પુરિસે અવ્યક્ત સહ સુણેજા, તેણં સહેતિ ડગ્ગદિપ, ન ડગ જાણઈ કે વેત સહે ? તઓ
ઈહં પવિસહ, તઓ અવાયં ગચ્છઈ ” ઇત્યાદિ સૂત્રનો અર્થ પણ સંગત થશે.

એ પ્રમાણે જે અર્થાવગ્રહજ છે, તે પછી તેને તે રૂપે શા માટે નથી ગ્રહણ કરતા ?
એવી શંકા કરવામાં આવે તો તે ચોખ્ખી નથી, કેમકે “ આ શબ્દજ છે ” ઇત્યાદિ જ્ઞાન
તે અપાયરૂપ અર્થાવગ્રહ છે. અપાય તો સામાન્યગ્રહણ તથા ઈહા સિવાય થતો નથી.
આ વાત પૂર્વે ધણીવાર કહી છે. તેથી પૂર્વજીવ્યાખ્યાન સુખ્ય છે અને આ ગોણુ છે. ૨૮૭

ઉપરોક્ત વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ માનવાથી ક્ષિપ્ર-અક્ષિપ્રાદિ ભેદવાળો પૂર્વોક્ત
દાખલો સમૂહ દૂર થાય છે. અર્થાત એક સમયના નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહની વ્યાખ્યા કરનારને
પહેલાં જે દાખો કહ્યા છે કે-જે અર્થાવગ્રહ એક સમયનો છે તો તેને ક્ષિપ્રગ્રહણાદિ
વિશેષણ કેમ ધરે ? તથા જે અર્થાવગ્રહ સામાન્ય માત્રનેજ ગ્રહણ કરે છે, તો તેને બહુ
બહુવિધાદિ વિશેષણ ગ્રહણ કેમ ધરે ? વળી અર્થાવગ્રહથી વિશેષ ગ્રહણ કરવામાં એક
સમયની અંદર ધણા ઉપયોગો પ્રાપ્ત થાય છે, ઇત્યાદિ દાખલો સમૂહ જે કહ્યો છે તે
વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ માનવાથી દૂર થાય છે. અર્થા કરીને નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ માનનાર
હવે એમ કહી શકે છે કે ક્ષિપ્ર-અક્ષિપ્રાદિ વિશેષણ વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ સંબંધી છે.
કેમકે તે અસંખ્યાત સમયે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેને ક્ષિપ્ર અક્ષિપ્રાદિપણે ગ્રહણ થવું
ધરે છે. તથા વિશેષગ્રાહી હોવાથી તેને બહુ બહુવિધાદિપણે ગ્રહણ થવું પણ ધરે છે. વળી
સામાન્ય ગ્રહણ અને ઇહા એ વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહમાં અસંખ્યાત સમયે થાય છે, તેથી
પૂર્વે ૨૬૭મી ગાથા એક સમયની અંદર ધણા ઉપયોગ થવારૂપ દાખ કહેલ છે તે પણ દૂર થશે.
શિષ્ય:-નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહમાં ક્ષિપ્ર-અક્ષિપ્રાદિ વિશેષણ ‘શુ’ સર્વથા ‘નજ’ ધરે કે
જેથી વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહને અપેક્ષાને આપ કહ્યો છે ?

આચાર્ય:-સુખ્યતાએ તો એ વિશેષણ વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહમાંજ ધરે છે. પરંતુ
કારણમાં કાર્યના ધર્મનો ઉપચાર કરવાથી નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહમાં પણ એ ધરી શકે છે.
આ વાત પૂર્વે કહી છે અને આગળ પણ કહેવારો કે વિશિષ્ટ કારણથી કાર્ય પણ વિશિષ્ટ
થાય છે. જે એ પ્રમાણે કારણ-કાર્યની સામ્યતા ન હોય તો ત્રિભુવનના ઐશ્વર્યદિની
પ્રાપ્તિ થાય, કાષ્ઠના ટુકડામાંથી પણ રતનાદિનો સમૂહ મળે. પરંતુ એમ થવું નથી. હવે
આક્ષતી બાબત કહે છે.

વળી લોકોમાં પરપરાએ સામાન્ય-વિશેષનો જે વ્યવહાર રૂઢ છે, તેપણ વ્યવહારિક
અવગ્રહ માનવાથી સંગત થાય છે, કેમકે લોકમાં જે વિશેષ છે તે અપેક્ષાએ સામાન્ય છે
અને જે સામાન્ય છે તેપણ અપેક્ષાએ વિશેષ છે. ઉદાહરણ તરીકે “ આ શબ્દજ છે ” એ-
પ્રમાણે નિશ્ચિત અર્થ તે પૂર્વ સામાન્યની અપેક્ષાએ વિશેષ છે. અને “ આ શબ્દનો
ખંડ છે ” એવા ઉત્તરવિશેષની અપેક્ષાએ સામાન્ય છે. આ પ્રમાણે છેક અંત્ય વિશેષ
અર્થનું જાણી લેવું. ઉપર ઉપરના જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિરૂપ સંતાનવડે જે આ સામાન્ય-
વિશેષનો વ્યવહાર લોકોમાં રૂઢ છે તે ઔપચારિક અર્થાવગ્રહ માનવામાં આવે તોજ ધરી
પડે, તે સિવાય ધરે નહીં અને તે નહીં અગીકાર કરે તો પ્રથમ અપાય થવા પછી
જ્ઞાની ઉત્પત્તિ અને ઉત્તરવિશેષણ ગ્રહણ ન થાય. ઉત્તરવિશેષણ ગ્રહણ ન થવાથી પ્રથમ
નિશ્ચિતઅર્થ વિશેષરૂપજ થાય પણ સામાન્યરૂપ ન થાય અને એથી પૂર્વોક્ત લોક-

સદ સામાન્ય વિશેષ વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થાય. પરંતુ જે પ્રથમ અપાવની પછી ઇહાની
ઉત્પત્તિ અને ઉત્તરવિશેષણ ગ્રહણ માનવામાં આવે તો તેની અપેક્ષાએ પ્રથમ અપાવ-

માં નિશ્ચિતઅર્થ સામાન્યરૂપ થાય. “જે સામાન્ય ગ્રાહક છે અને જેની પછી ધહાદિ પ્રવૃત્તિ થાય છે તે નિશ્ચયિક આદ્ય અવગ્રહની પેઠે અર્થાવગ્રહ છે.” આ પ્રમાણે ઔપચારિક અથવા વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ સિદ્ધ થયો, તે સિદ્ધ થવાથી સંતાનની પ્રવૃત્તિવડે અન્ય વિશેષ પર્યન્ત સામાન્ય-વિશેષનો વ્યવહાર સિદ્ધ થયો. ૨૭૯-થી ૨૮૮ અહીં મતિજ્ઞાનના પ્રથમ ભેદરૂપ અવગ્રહના અને ભેદનો વિચાર સમાપ્ત થયો.

હવે મતિજ્ઞાનના આકીના ત્રણ ભેદ જે ધહા-અપાય ને ધારણારૂપ છે તેનું સ્વરૂપ કહે છે.

इय सामण्यगहणार्णतरमीहा सदत्यवीमंसा ।

किमिदं सहोऽसहो ? को होज्ज व संख-संगाणं ? ॥ २८९ ॥

महुराइयुणत्तणओऽसंखस्सेवे ति जं न सिंगस्स ।

विण्णार्ण सोऽवाओ अणुगम-वइरेगभावाओ ॥ २९० ॥

तण्णंतरं तयत्पाविच्चवर्णं जो य वासणाजोगो ।

फालंતरे य जं पुणरणुसरणं धारणा सा व ॥ २९१ ॥

એ પ્રમાણે સામાન્યગ્રહણ પછી વિદ્યમાન અર્થની વિચારણા તે ધહા છે. (જેમકે) શુ' આ શબ્દ છે કે અશબ્દ છે? અથવા શબ્દનો શબ્દ છે કે શૂંગનો છે? મહુરાદિ ગુણયુક્ત હોવાથી શબ્દનો શબ્દ છે, શૂંગનો નથી. એવું અન્ય-વ્યતિરેકના સદ્ભાવથી જે જ્ઞાન તે અપાય; એ અપાય પછી તે અર્થનું અવ્યયન અને સંસ્કારરૂપે વાસનાનો જે સંયોગ તથા કાળાંતરે પુનઃ જે અનુસ્મરણ તે ધારણા કહેવાય છે. ૨૮૯-થી-૨૯૧.

નિશ્ચયિક અર્થાવગ્રહમાં રૂપાદિથી અભિજ્ઞ અવ્યક્ત વસ્તુમાત્રનું ગ્રહણ થાય છે અને વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહમાં ઉત્તર વિશેષની અપેક્ષાએ શબ્દાદિ સામાન્ય ગ્રહણ થાય છે, એમ પૂર્વે કહ્યું છે, તે ઉભય પ્રકારના અવગ્રહ પછી વિદ્યમાન અર્થની વિશેષ વિચારણા તે ધહા છે. ઉદાહરણ તરીકે-એ શુ' વસ્તુ ગ્રહણ કરી? શબ્દગ્રહણ કર્યો, કે રૂપાદિ-અશબ્દ ગ્રહણ કર્યો? આવા પ્રકારની વિચારણારૂપ ધહા નિશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ પછી થાય છે; અને વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહમાં શબ્દ સામાન્યગ્રહણ કર્યો પછી શબ્દ અને શૂંગના શબ્દ-માંથી આ શબ્દ શબ્દનો હશે કે શૂંગનો હશે? એવી વિચારણારૂપ ધહા વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ પછી થાય છે. આ ધહાને સશયજ્ઞાન ન સમજવું આ થોડું દેખાડવામાં આવ્યું છે. ખરેખર રીતે તેા વ્યતિરેકધર્મનું નિરાકરણ અને અન્યથા ધર્મની ધરનાને વીશે પ્રવર્તેલો અપાયના સન્નુષ જે બાધ તે ધહા સમજવી, તે આ પ્રમાણે છે. આ અરણ્ય છે, સૂર્ય અસ્ત પામેલ છે તેથી ધણું કરીને અત્યારે અહીં મનુષ્ય સંભાવે નહિ પણ પક્ષિ વિગેરે ત્યાં જણાય છે, તેથી કુંકું હોણું જોઈએ; આ ધણું પૂર્વે કહેલું છે પણ થોડી બુદ્ધિ-વાલાના સ્મરણને માટે કરીને કહેવામાં આવ્યું છે. ૨૮૯

હવે મતિજ્ઞાનના ત્રીજો ભેદ અપાય છે તેનું સ્વરૂપ કહે છે. ઉપર મુજબ ધહા થયા બાદ આ શબ્દ મહુર-સ્તિઆદિ ગુણવાળો હોવાથી શબ્દનો જ છે શૂંગનો નથી, એવું

જે વિશેષ નિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન તે અપાય છે. આમાં અન્યથા-વ્યતિરેક ધર્મના વિચારનો સદ્-ભાવ છે, એટલે કે સન્ન્યુષ રહેલા અર્થના વિદ્યમાન ધર્મોના અસ્તિત્વનો અને અવિદ્યમાન અર્થના ધર્મોના અભાવનો નિશ્ચય થાય છે. વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહના ક્રમથી થનારા અપાયતું એ સ્વરૂપ કહ્યું અને ઐત્ર ગ્રાહ્યાદિ ગુણયુક્ત હોવાથી ‘આ શબ્દ છે’ પણ રૂપાદિ નથી એવા પ્રકારનો નિશ્ચય તે નિશ્ચયિક અર્થાવગ્રહના ક્રમથી થનારા અપાયતું સ્વરૂપ છે. ઇલા અને અપાયના વિષયવાળી વિપ્રતિપત્તિઓ પૂર્વે કહેલી છે તેથી અહીંયાં કહેતા નથી. હવે મતિજ્ઞાનનો ચોથો ભેદ ધારણા તે અવિચ્યુતિ વાસના-સ્મૃતિના ભેદથી ત્રણ પ્રકારે છે તેને કહે છે. ૨૯૦

ઉપરોક્ત સ્વરૂપવાળા અપાયવડે અર્થનો નિશ્ચય થયા પછી જ્યાં સુધી તે અર્થનો નિરન્તર ઉપયોગ રહે ત્યાંસુધી તે અવિચ્યુતિ નામે ધારણાનો પ્રથમ ભેદ સમજવો. નિશ્ચિત અર્થના ઉપયોગનું આવરણ થયાપછી, ફરી તે આવરણના ક્ષોષપશમવડે કાળાન્તરે ઇન્દ્રિય વ્યાપારાદિ સામગ્રી પ્રાપ્ત થવાથી પુનઃ તે અર્થનો ઉપયોગ સ્મૃતિરૂપે જોઈ ઉત્પન્ન થાય તે આવરણના ક્ષોષપશમરૂપ વાસના નામે ધારણાનો બીજો ભેદ જાણવો, અને કાળાન્તરે તેવી વાસનાના પ્રયોધથી પૂર્વકાળે ઇન્દ્રિયોવડે ઉપલબ્ધ અથવા અનુપલબ્ધ એવા અર્થનું જે મનને વિષે સ્મરણ થાય તે સ્મૃતિનામે ધારણાનો ત્રીજો ભેદ છે. ૨૯૧ થી-૨૯૨

“સે જહા નામય કેહ પુરિસે અઘ્વત્તં સહં સુનેજ્ઞા કોઈ પુરૂષ અવ્યક્ત શબ્દ સાંભળે”
 ઇત્યાદિ સૂત્રના અનુસારે શબ્દની અપેક્ષાએ અવગ્રહાદિનો વિચાર કર્યો. હવે “एषं एषणं कमिलावेणं अघ्वात्तं क्वं रस गंध फलं ज्ञेयं પ્રમાણે અવ્યક્ત રૂપ-રસ-ગંધ-અને સ્પર્શનું પણ સમજવું ” ઇત્યાદિ સૂત્રના અનુસારે રૂપ વિગેરેના અવગ્રહાદિનો વિચાર ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

સેસેસુ વિ ર્વાઇસુ વિસણ્મું હોતિ ર્વલક્ષ્વાઈ ।

પાય પચ્ચાસન્નત્તણેણમીહાઈવત્થુણિ ॥ ૨૯૨ ॥

યાણુ પુરિસાઈ-કુટ્ટુ-વ્પલાઈ-સંભિયકરિણ્-મંસાઈ ।

સપ્પુ-વ્પલનાલાઈ વ નમાણર્વાઈવિસયાઈ ॥ ૨૯૩ ॥

एणं चिय सिमिणादिस्स मणसो सद्दाइस्सુ નિસણ્મુ ।

होतिदियवावाराમાने वि अग्गहाईया ॥ ૨૯૪ ॥

ખાકીના રૂપાદિ વિષયોમાં પણ ઇલાદિ ભેદો યજ્ઞ કરીને સાદૃશ્યપણાએ કરીને એવા લક્ષણવાળા હોય છે. સ્થાણુ-પુરૂપાદિ, કુટ્ટ-પલાદિ, સભૂત એવાં કારેલાં-માંસાદિ, સર્પ અને ક્રમળ નાળાદિની પેઠે સમાન રૂપાદિ વિષયો (એના ઉદાહરણ રૂપ) જાણવા. એજ પ્રમાણે સ્વપ્નાદિમાં શબ્દાદિ વિષયોને આગે ઇન્દ્રિયના વ્યાપારનો અભાવ છતાં પણ મનને અવગ્રહાદિ થાય છે. ૨૯૨-થી-૨૯૪.

અર્થાવગ્રહમાં કેવળ સામાન્યમાત્ર વસ્તુ ગ્રહણ થાય છે તેથી તેમાં બીજી વસ્તુની અપેક્ષા નથી પણ ઇલા ઉભયવસ્તુઆહી છે તેથી તેમાં જણાતી વસ્તુથી જુદી વસ્તુ ધણ કરીને બહુધર્મોવડે સાદૃશ્યપણે ગ્રહણ થાય છે, પરંતુ અત્યંત વિલક્ષણ વસ્તુ નથી ગ્રહણ થતી. કેમકે સન્ન્યુષ દૂરથી મન્દમદ પ્રકાશમાં જણાતા સ્થાવરાદિકમાં “શુ” આ સ્થાવરાદિક છે કે પુરૂષ છે? ” એવી ગહા થાય છે. એમાં ઊભા રહેવું-ચડવું-જાડાઈ-ઊંચાઈ વિગેરે ધણા ધર્મોવડે પુરૂષનું સ્થાવરાદિકની સાથે પ્રાયઃ સમાનપણું છે; આથી વિપ-

રીત “શુ” આ સ્થાણુ છે કે ઊંટ છે ?” એવા પ્રકારે ઇલા થતી નથી. કેમકે સ્થાણુવાદિકની સાથે ઊંટની અત્યંત વિલક્ષણતા છે. એટલા માટે સામાન્ય માત્ર ગ્રાહી અવગ્રહ અહીંયાં પ્રથમમાં કહેા નથી, પણ ઇલાદિનેજ કહેલાં છે. ઊલયવસ્તુના અવલંબપણા વડે કરીને જ ઇલાને સદશપણાનું વિશેષણ ધરે છે. “આ સ્થાણુવાદિકજ છે, પુરૂષ નથી.” ઇત્યાદિ રૂપે અપાય પણ સાદૃશ્યપણાએજ થાય છે, તેથી ‘ઇલાદિ’ એમાં કહેલ ‘આદિ’ શબ્દથી તે અપાયાદિ પણ સમજવા. ૨૯૨

ઇલા વિગેરે ભેદોના રૂપાદિસમાન વિષયો આ પ્રમાણે છે:-અશ્વ ઇન્દ્રિયજન્ય ઇલા વિગેરેના રૂપવાળા વિષયો સ્થાણુવાદિક-પુરૂપાદિની પેઠે સમાનધર્મવાળા હોય છે. જેમકે-“શુ” આ સ્થાણુક છે, કે પુરૂષ છે ?” આદિ શબ્દથી શુ” આ છીપ છે કે રૂપાનો ટુકડો છે ? મૃગજળ છે કે સત્યજળનો સમૂહ છે ? દારૂક છે કે સર્પ છે ? ઇત્યાદિ સમાનધર્મવાળા રૂપ વિષયોજ અશ્વજન્ય ઇલા વિગેરેમાં હોય છે.

“આ કુઇનો ગંધ છે, કે પડનો ? સમજીદૃષ્ટનો ગંધ છે કે હસ્તિના મદનો ? કસ્તૂરીનો ગંધ છે કે વનહસ્તિના મદનો ગંધ છે ?” ઇત્યાદિ બન્ને વસ્તુઓનો ગંધ પ્રાયઃ સમાન છે તેથી એ વિગેરે સમાનગંધના વિષયો ધાણુન્દ્રિયજન્ય ઇલાદિના જણવા. શત્રિએ અધારામાં જીભ ઉપર ચૂકતાં “શુ” આ સંભૂતવાંસ કારેલાં છે કે માંસ છે ? ગોળ છે કે ખાંડ છે ? શ્રદ્ધા (દ્રાખ) છે કે શુષ્કરાજદન (રાયણ) છે ?” ઇત્યાદિ એ બન્ને વસ્તુઓનો રમ ધણું કરીને સમાન હોય છે તેથી એ વિગેરે સમાન રસવાળા વિષયો રસ-નેન્દ્રિયજન્ય ઇલાદિના જણવા. “શુ” આ સર્પનો સ્પર્શ છે કે કમળનાળનો ? સ્ત્રીનો સ્પર્શ છે કે પુરૂષનો ? દેહનો સ્પર્શ છે કે પત્થરનો ?” ઇત્યાદિ સમાનસ્પર્શવાળા વિષયો સ્પર્શનેન્દ્રિયજન્ય ઇલાદિકના છે. ૨૯૩ ઇન્દ્રિયોની પેઠે નોઇન્દ્રિય-મનને પણ અવગ્રહાદિ થાય છે. સ્વપ્નમાં અથવા કમાડ બંધ કર્યાથી અધકારવાળા આરદાદિકમાં ઇન્દ્રિયના વ્યાપારનો અભાવ છતાં પણ મનન કરાતા શબ્દાદિ વિષયોમાં મનને અવગ્રહ-ઇલા-અપાધ-ને ધારણા થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે સ્વપ્નાદિકમાં મનની વિચારણામાત્રથી શંભળાતા ગીત વિગેરે શબ્દમાં, પ્રથમ સામાન્યમાત્ર વિચારમાં અવગ્રહ થાય છે, તે પછી “શુ” આ શબ્દ છે કે અશબ્દ છે ?” ઇત્યાદિ વિચારમાં ઇલા થાય છે, પછી શબ્દનો નિશ્ચય થવાથી અપાધ થાય છે, અને ત્યારબાદ ધારણા થાય છે. એજ પ્રમાણે કોઈ દેવણ રૂપ જોતાં કપૂરોદિના ગંધ સુધતાં મોદકાદિકના રસમાં અને યુવતિના સ્તનાદિના સ્પર્શ થતાં તે તે વિચારમાં ઇન્દ્રિયના વ્યાપારવિના પણ કેવળ મનને અવગ્રહાદિ થાય છે. ૨૯૨ થી ૨૯૪.

એ અવગ્રહાદિ ઉત્કંઠ-વ્યતિકંઠથી કેમ ન થાય ? અથવા ઇલાદિ ત્રણ, બે કે એકજ કેમ ન હોય ? શા માટે ચારે ભેદ માનવા જોઇએ ? આવી કોઇને શંકા થાય તો તેના સમાધાન માટે આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

उक्मओऽइक्मओ एगभावेऽवि वा न वत्युस्स ।

જં સન્માત્રાદિગમો, તો સર્વે નિયમિયકમા ય ॥ ૨૯૫ ॥

ईहिज्जइ नाजगहियं नज्जइ नाणीहियं न याऽजायं ।

પારિજ્ઞજં વત્થુ તેણ કમોઽવગ્ગહર્હિં ચ ॥ ૨૯૬ ॥

एतौ क्षिय ते सत्त्वे भवेति भिन्ना य णैव समकारे ।

ન વડકમો ય તેસિં ન અન્નદા નેયસન્માવો ॥ ૨૧૭ ॥

અન્મત્યેઽવાઓ ચિય કત્યદ્ લક્ષિસ્વજ્જણ ઇમો પુરિસો ।

અન્નત્ય ધારણ ચિય પુરોચલદ્દે ઇયં તં તિ ॥ ૨૧૮ ॥

ઉત્પલદલસયવેહ વ્વ દુષ્વિભાવત્તળેણ પદિદ્દાડ ।

સમયં વ મુક્કમકુલિદસણે વિસયાણમ્બલ્લદ્દી ॥ ૨૧૯ ॥

ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમથી અને એમાંના એકના પણ અભાવે વસ્તુનો બોધ ન થાય તેથી તે સર્વ હેતુ આન્યા છે, અને તે નિયમિત ક્રમવાળા જ છે. વસ્તુને શ્રદ્ધા કર્યા સિવાય ઇલા થતી નથી. ઇલા થયા સિવાય અપાય થતો નથી, અને અપાયવિના ધારણા થતી નથી, તેથી અવગ્રહાદિનો એ ક્રમ છે. એથીજ તે સર્વ ભિન્ન કાલે થાય છે, સમકાળે થતા નથી, તેમજ તેમનો વ્યતિક્રમ પણ નથી. (કારણકે) અન્યથા જ્ઞેયનો સદ્ભાવ ન થાય. અભ્યસ્ત વસ્તુમાં કોઈવખત અપાય જણાય છે. (જેમકે) “ આ પુરુષ છે ” અન્યત્ર પૂર્વોપલબ્ધ વસ્તુમાં ધારણા પણ થાય છે. (જેમકે) “ આ તેજ વસ્તુ છે. ” જેમ-ક્રમબદ્ધના સેક્ટોપ ત્ર વિધતાં, અથવા શુષ્કશુષ્કલી લક્ષણ કરતાં દુર્લક્ષપણાથી એકી સાથે વિષયોની ઉપલબ્ધિ જણાય છે. તેમ (કોઈ વખત અપાયની, અને કોઈ વખત ધારણાની તેમજ કોઈ વખત દુર્લક્ષપણાથી તે સાથે બધાની, પણ મતિ જણાય છે.) ૨૬૫-થી-૨૬૬.

પશ્ચાત્પૂર્વીએ થયું તે ઉત્ક્રમ અને અવગ્રહાદિ ચારેમાંથી એકાદિને એકાદીને થયું તે અનાત્પૂર્વી એટલે વ્યતિક્રમ. એ ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમથી અવગ્રહાદિ થાય તો વસ્તુનું સદ્ભાવ સ્વરૂપ જણાય નહિ, તેમજ જો એ અવગ્રહાદિમાંથી એકનો પણ અભાવ હોય તોપણ વસ્તુસ્વરૂપનો બોધ થાય નહિ. એ કારણથી અવગ્રહાદિ ચારે નિયમિત ક્રમસર આન્યા છે. ૨૬૫ અવગ્રહવડે નહિ શ્રદ્ધા કરાએલી વસ્તુની ઇલા થતી નથી, કેમકે ઇલા-વિચાર રૂપ છે અને એ વિચાર વસ્તુ શ્રદ્ધા કર્યાંસિવાય શક્ય શકે નહિ, તેથી પ્રથમ અવગ્રહ કહીને પછી ઇલા કહી છે. એ ઇલા સિવાય અપાય થતો નથી, કેમકે અપાય નિશ્ચયરૂપ છે, એ નિશ્ચય વિચારપૂર્વકજ થાય છે, તેથી ઇલા પછી અપાય કહ્યો છે. અપાયવડે નિશ્ચય થયાવિના ધારણા થતી નથી, કેમકે તે ધારણા અર્થાવધારણારૂપ છે, અને એણે અવધારણ નિશ્ચય થયાવિના થાય નહિ તેથી અપાય કહ્યો પછી ધારણા કહી છે. આ પ્રમાણે અવગ્રહાદિનો નિયમિત ક્રમજ યોગ્ય છે. પણ ઉત્ક્રમ (પશ્ચાત્પૂર્વીથી થયું તે) ને વ્યતિક્રમ (અતુક્રમ સિવાય ગમે તેમ થયું તે) યોગ્ય નથી. કેમકે એથી વસ્તુનો બોધ ન થાય. ૨૬૬

શ્રદ્ધા કર્યાંસિવાય ઇલા નથી થતી ઇત્યાદિ કહેવાથી અવગ્રહાદિ ચારે માનવા યોગ્ય છે. એમાંના એકનો પણ અભાવ હોય તો મતિજ્ઞાન થાય નહિ. “ પ્રથમ શ્રદ્ધા કરી હોય તોજ ઇલા થાય ” ઇત્યાદિ કહેવાથી અવગ્રહાદિ ચારે પરસ્પર સિદ્ધ છે એમ જણાવ્યું છે, કેમકે તે ઉત્તરોત્તર સિદ્ધ સિદ્ધ નવિન પચાસિને શ્રદ્ધા કરે છે. વળી “ શ્રદ્ધા કર્યાંસિવાય ઇલા થતી નથી ” એજ કથનથી અવગ્રહાદિ ચારે સમકાળે નથી થતા, તેમજ ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમથી પણ નથી થતા, પરંતુ ક્રમસર થાય છે. અને યથોક્ત ધર્મવાળાજ છે. જો તેથી વિપરીત ધર્મવાળા હોય તો જ્ઞેયનો સદ્ભાવ ન થાય; એટલે કે શબ્દાદિ જ્ઞેયવસ્તુનો પણ એવો સ્વભાવ નથી કે જે સ્વભાવ એ ચારેમાંથી એકાદરહિત અભિન્ન

સમકાળે થનારા અને ઉત્ક્રમ વ્યતિક્રમથી થનારા અવગ્રહાદિવડે જણાય; પરંતુ એ શબ્દાદિ જ્ઞેયવસ્તુનો પણ એવોજ સ્વભાવ વ્યવસ્થિત છે કે ને સર્વે ભિન્ન જુદા જુદા કાળે થનારા અને ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમથી રહિત અવગ્રહાદિ હોય તોજ તેઓવડે તે સંપૂર્ણ જણાય છે. આ વાત જો કે ઉપરની રદ્દપત્રી ગાથામાં કહી છે, પણ તે સંક્ષિપ્ત હોવાથી અહીં પુનઃ વિસ્તારથી કહી છે. ૨૯૭

શિષ્ય:-નિરંતર પૂર્વે જોએલ હોય, વિચારેલ હોય, અને બોલેલ હોય, એવા સ્વભવસ્ત વિષયમાં ફરી કોઈ સ્થળે કોઈ વખતે એ વિષય જોવાથી અવગ્રહ-ઈહા અતિક્રમીને પ્રથમ અપાયજ થતો સમસ્ત જીવોએ નિર્વિવાદ અનુભવાય છે. જેમકે “આ પુરૂષ છે”. વળી અન્યત્ર કોઈ સ્થળે પૂર્વોપલબ્ધ સુનિશ્ચિત વસ્તુમાં દૃઢવાસનાથી તેની અંદર અવગ્રહ ઈહા-અપાય ઉલ્લંઘીને પ્રથમ સ્મૃતિરૂપ ધારણાજ થતી અનુભવાય છે. જેમકે “આ તેજ વસ્તુ છે કે જે મેં પૂર્વે જાણી હતી” આ પ્રમાણે થતું હોય એમ અનુભવાય છે, તો પછી આપ એમ કેમ કહો છે કે ઉત્ક્રમ-અતિક્રમવડે કે એ ચારમાંથી એકાદનો પણ અભાવ હોય તો પણ વસ્તુ સ્વરૂપનો બોધ ન થાય, અને ગ્રહણ કર્યાસિવાય ઈહા ન થાય? ૨૯૮

આચાર્ય:-કોઈ વખત પ્રથમ અપાય જણાય છે, અને કોઈ વખત પ્રથમ ધારણા જણાય છે એમ જે તું કહે છે તે અયોગ્ય છે. કેમકે જેમ સેંકડો કમળપત્ર વિધવામાં કાળ દુર્લભ છે, તેમ અવગ્રહાદિનો કાળ પણ દુર્લભ છે, તેથી તેમ અનુભવાય છે. ઉદાહરણ તરીકે-જેમ કોઈ શક્તિશાળી યુવાનપુરૂષ કમળના સેંકડો પત્રોને સોય આદિ વડે વિધતાં પોતે એણું માને છે કે મેં આ બધાં પત્ર એકી સાથે વીંધી નાખ્યાં; પરંતુ ખરી રીતે તો એ દરેક પત્ર ભિન્ન ભિન્ન કાળેજ ભેદાય છે. પણ તે કાળ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી જણાતો નથી. તેવી રીતે અહીં પણ અવગ્રહાદિનો કાળ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી ભિન્નપણે જણાતો નથી. પરંતુ એમ ન સમજવું કે તેમનો અભાવ છે તેથી નથી જણાતો.

વળી ઇહાદિ કોઈ સ્થળે સ્પષ્ટ અનુભવાય છે. જ્યાં જ્યાં સ્પષ્ટ અનુભવથી ન જણાય ત્યાં ત્યાં પૂર્વે કહ્યા મુજબ સમગ્ર લેવું કે “ગ્રહણ કર્યાં સિવાય ઈહા નથી અને ઇહા વિના નિશ્ચય નથી.” માટે પ્રથમ અપાય અનુભવાય છે, તે આ કમળપત્ર વીંધવાના ઉદાહરણથી ભ્રાન્તિ સમજવી, આના સંબંધમાં એક બીજું ઉદાહરણ લઈએ. જેમ કોઈને સુકી અને લાંબી સંકુલી-તલસાંકલીનું ભક્ષણ કરતાં તેનો શબ્દ થવાથી શબ્દજ્ઞાન થાય છે, જો સુકી ના હોય તો શબ્દ થાય નહીં, અને તે શબ્દ સાંભળતી વખતેજ એ લાંબી હોવાથી તેનું રૂપ જણાય છે, જો તે ટુંકી હોય તો તેને મુખમાં નાંખ્યા પછી શબ્દ સાંભળવાની સાથે રૂપ જણાય નહિ, તેથી લાંબી સંકુલી કહી છે. એ રૂપ દર્શનની સાથેજ તેનો ગન્ધ-રસ-અને સ્પર્શ પણ અનુભવાય છે. એ પ્રમાણે પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયની ઉપલબ્ધિ એકી સાથે થતી જણાય છે, પણ તે ઉપલબ્ધિ એકી કાલે થતી દેખાય છે તે સાત્ય નથી. કેમકે બધી ઇન્દ્રિયોનું જ્ઞાન એકીસાથે થાય નહિ. મન સાથે જાણ્યેલ ઇન્દ્રિયજ યોનાના વિષયનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી શકે છે, પણ તે વિના નહીં. મન એક ઉપયોગવાળું હોવાથી સર્વ ઇન્દ્રિયો સાથે એકજ સમયે જોડાતું નથી. તેથી એક કાળે અનેકની સાથે સંયોગ થવો અયોગ્ય છે. પરંતુ મન અતિશીઘ્રગતિ વાળું હોવાથી અને કાળનો ભેદ દુર્લભ હોવાથી સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષયોની ઉપલબ્ધિ એકી સાથે થઈ એમ ભ્રાન્તિથી જણાય છે. જેમ ભ્રાન્તિથી એમાં કાળ ભેદ જણાતો નથી તેમ અસ્વસ્ત સ્થાનોમાં અવગ્રહાદિના કાળના સંબંધમાં પણ

समञ्जसु'. भाटे ते अयमवस्थादि श्रेयादिथी विकस नथी. तेम उत्कृष्टम व्यतिक्रमवाणा पण नथी
 शम्भुसिद्ध' लांभापणु' गाथाभां कथं' नथी पण उपलब्धलक्ष्मी ज्ञानसु'. २८५-थी-२८६.

અહીં સુધી આસિનિબોધિત જ્ઞાનના સંક્ષેપથી ચાર ભેદ કહ્યા, હવે તેના અડધા થીસ તથા ત્રણસો છત્રીસ ભેદ જણાવે છે.

सोऽदियाइमेएण छन्विहाऽवगहादओऽभिहिआ ।

ते ह्येति चउन्वीसं चउन्विहं वंजणोगाहणं ॥ ३०० ॥

अद्वाचीसद्भेयं एयं सुयनिस्सियं समासेणं ।

केइत्तु वंअणोगाहवज्जे छोट्ठणमेयम्मि ॥ ३०१ ॥

अस्तुयनिस्सियमेवं अट्टावीसइविहंनि भासंति ।

जमवग्गहो दुभेओऽवग्गहसामण्णओ एक्को ॥ ३०२ ॥

चण्डदरिद्राभावा जम्हा न तमोगाहाइतो भिन्नं ।

तेणोग्गद्दाइसामण्णओ तयं तग्गयं चेव ॥ ३०३ ॥

किह पडिकुवकुडहीणो जुज्झै विंनेण स्वग्गहो, ईहा ।

किं सुसिलिङ्गमवाधो दृश्यणसंकतविचं ति ॥ ३०४ ॥

જહ ડગહાઈમાપણઓડવિ સોઈંદિયાઈના મેઓ ।

तद् उग्राहाइसामण्योऽवि तमणिस्सिया यिन्नं ॥ ३०५ ॥

अट्टावीसइमेयं सुयनिस्सियमेव केवलं तम्हा ।

जम्हा तम्मि समत्ते पुणरम्भुयनिस्सियं भणियं ॥ ३०६ ॥

ઐત્યાદિ દંડિયોના સેદે છ પ્રકારે અવમહાદિ કહેલ છે તેથી તેના ચોવીસ અને ચાર પ્રકારે વ્યન્જનાવમહ કહેલ છે. એમ અઙ્યાવીગ સેદે મક્ષેપથી શ્રુત નિશ્ચિતમતિના છે. કેટલાએક વ્યન્જનાવમહ વર્જિતે (ચોવીસસેદોમાં) અશ્રુત નિશ્ચિતના ચાર સેદ મેળવીને અઙ્યાવીસ સેદ કહે છે, તેમાં બે સેદવાળા અવમહને મામાન્યથી એક અવમહ માનેલ છે. તે વ્યન્જનન અને અર્થને અવમહ અવમહાદિ ચારથી વ્યતિરિક્ત ન હોવાથી તે અવમહાદિથી સિદ્ધ નથી, મારે અવમહાદિ મામાન્યની અપેક્ષાએ તે તદ્દગતજ છે. ઉત્તર-ખીજ કુકડાવિના એક કુકડા કેવી રીતે ચુદ કરે? પ્રતિબિંબ સાથે. આવો વિચાર તે અવમહ. ચુદ કરાવવા મારે શું હીક પડશે? આ ઈલા. દપલમાં સંકાંતબિંબ હીક પડશે. આ અપાય. જેમ અવમહાદિ સમાન છતાં પણ ઐત્રેન્દિયાદિવડે સેદ છે. તેમ અહીં અવમહાદિ સમાન છતાં તે શ્રુતનિશ્ચિતથી સિદ્ધ છે. કેવળ શ્રુતનિશ્ચિત અઙ્યાવીમ બેદે છે, તે પૂર્ણ થયા પછી (આગમમાં) પુનઃ અશ્રુતનિશ્ચિત કહ્યું છે. બહુ-બહુવિધ-ક્ષિપ્ર-અનિશ્ચિત-નિશ્ચિત અને ધ્રુવ એ છે, તથા તેના પ્રતિપદિ (અમહાદિ) વડે ચાર પ્રકારે અવમહાદિ છે. (તેને અઙ્યાવીસ સેદ સાથે શુભવાધી) ત્રણેમાં છત્રીમ સેદ થાય છે. ૩૦૦-૩૦૬

મોત્રાદિ પાંચ દંતિપથી અને છકું ગુણ, એ છથી અવપદાદિ ચાર ચાર ધાય છે, તેથી અવપદાદિ ચારને એ છની માથે મળવાથી ચોવીસ ધયા, અને છીન રૂપરત્ન-રસન-પ્રાણ-અને મોત્ર દંતિપથી ચાર પ્રકારે વ્યગ્ર-ગનાવમદ ધાય છે, મદિ એ ચાર ભેદ પૂર્વોક્ત ચોવીસની માથે મળવાનાં સર્વ મળીને અઠાસવાવીસ ભેદ અનનિધિત મતિમાનના છે.

બીજા આચાર્યો અડધાવીસ લેદ બીજીરીતે ગણાવે છે. તેઓ આ અડધાવીસ લેદા-
માંથી શ્રુતનિશ્ચિતના વ્યંજનાવગ્રહના ચાર લેદ બાદ કરીને બાકી રહેલા ચોવીસ
લેદોમાં ઔત્પત્તિકી, વૈનયિકી, કર્મજ્ઞ અને પારિજ્ઞાનિકી એ ચાર લેદ બુદ્ધિના છે તે શ્રુત-
નિશ્ચિત મતિજ્ઞાનમાં મેળવીને અડધાવીસ લેદ મતિજ્ઞાન છે એમ કહે છે. આના પુરાવામાં
તેઓ એમ કહે છે કે—અહીં સંપૂર્ણ મતિજ્ઞાનના લેદો કહેવાનો અધિકાર છે તેમાં બે
અશ્રુતનિશ્ચિત બુદ્ધિ ચતુષ્ક ન ગણીએ તો શ્રુતનિશ્ચિતરૂપ મતિજ્ઞાનના એક લાગનાજ અડધા-
વીસ લેદ કહ્યા ગણાય, પણ જ્યારે ઉપર પ્રમાણે શ્રુતનિશ્ચિત અને અશ્રુતનિશ્ચિત મેળવીએ
ત્યારે સંપૂર્ણ મતિજ્ઞાનના લેદો સિદ્ધ થાય. બે કેવળ એમજ હોય; તોપણ વ્યંજના-
વગ્રહના ચાર લેદનું શું કરવું? એવી કોઇને શંકા થાય, તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે પૂર્વે વ્યં-
જનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ એવા બે લેદ અવગ્રહના કહ્યા છે, તે અવગ્રહ અહીં સામાન્યથી
એક પ્રકારેજ માનેલ છે. તેમાં વ્યંજનાવગ્રહના ચાર લેદ સમાધાન થય છે, કેમકે સામા-
ન્યમાં વિશેષનો અન્તર્ભાવ થાય છે, ઉદાહરણ તરીકે જેમ ‘સેના’ કહી, એટલે એમાં
હાથી થોડા વિગેરે આવી ગયા; અને ‘વન’ કહેવાથી તેમાં ધવ-ખદિરાદિ વૃક્ષો પણ આવી
ગયા. તેથી અવગ્રહ-હહા-અપાય અને ધારણા એ ચારે પાંચ ઇન્દ્રિયા તથા મન એ છવડે
છ છ પ્રકારે છે. તેથી કરીને શ્રુતનિશ્ચિતમતિના ચોવીસલેદ અને અશ્રુતનિશ્ચિતમતિના બુદ્ધિ-
ચતુષ્કરૂપ ચાર લેદ એમ સર્વ મળીને મતિજ્ઞાનના અડધાવીસ લેદ છે. ૩૦૦-૩૦૧-૩૦૨

આવી રીતે મતાન્તરથી જણાવેલા અડધાવીસ લેદ ચોખ્ય નથી, કેમકે અવગ્રહ-હહા-અપાય
ને ધારણા એ ચાર લેદથી અશ્રુતનિશ્ચિત વિજ્ઞ નથી, તેના બુદ્ધિચતુષ્કરૂપ ચાર લેદ અવગ્ર-
હાદિના અડધાવીસલેદમાં સમાધાન થય છે, તોપણ વ્યંજનાવગ્રહના ચાર લેદ કાઢી નાંખીને
ફરીથી પણ અશ્રુતનિશ્ચિતના ચાર લેદ એમાં ઉમેરવા એ ઠીક નહિ. કારણકે જે અડધા-
વીસ લેદ કહ્યા છે તે અવગ્રહાદિનાજ કહ્યા છે, અને એ અવગ્રહાદિ બુદ્ધિચતુષ્કમાં પણ છે.
એટલા માટે અવગ્રહાદિકના કહેવાવડે કરીને તે અશ્રુતનિશ્ચિત બુદ્ધિચતુષ્ક અડધાવીસ લેદમાં
સંમત કરેલું છે. ૩૦૩

૧૫૫:—ઔત્પત્તિકી વિગેરે બુદ્ધિચતુષ્કમાં અવગ્રહાદિ કેવી રીતે સંભવે ?

આચાર્ય:—એ સંબંધમાં નટપુત્ર ભરત, શિસા, મેટું, કુંકડો, તલ, રેતી, હસ્તિ,
કૂવો, વનખંડ, પાંચસ, આગમન, પાંદડાં, ખીસકોલી અને પાંચ પિતા વિગેરે ધણા
દુષ્ટાન્ત આગમમાં કહ્યા છે. તેમાંથી બાકીનાના ઉપલક્ષણને માટે એક કુંકડાતું ઉદાહરણ
ઔત્પત્તિકીબુદ્ધિમાં અવગ્રહાદિ સમજવા માટે લખ્યું.

કોઈ રાજાએ નટપુત્ર ભરતની બુદ્ધિની પરીક્ષા કરવાને કહ્યું કે—આ મારા કુંકડાને
બીજા કુંકડાવિના એકલાનેજ યુદ્ધ કરાવ. આ ઉપરથી નટપુત્રે મનમાં વિચાર્યું કે બીજા
કુંકડા સિવાય આ એકલો કુંકડો કેવી રીતે યુદ્ધ કરશે? એમ વિચાર કરતાં મનમાં એકદમ
સ્ફુટી આવ્યું કે થોડાતું પ્રતિબિંબ આગળ જોવાથી અભિમાનવડે આ યુદ્ધ કરશે. આ
પ્રમાણે સામાન્યથી જાણ્યું તે અવગ્રહનામનો મતિનો પહેલો લેદ થયો. તે પછી એવો
વિચાર કરે કે તળાવના પાણીમાં પડેલું પ્રતિબિંબ યુદ્ધ કરાવવાને ઠીક પડશે કે દર્પણમાં
પડેલું પ્રતિબિંબ ઠીક પડશે? ઇત્યાદિ બિંબસંબંધી વિચારણા તે છતાં એવી ઇડા થયા
બાદ એવો નિશ્ચય કરે કે પાણી આદિમાં પડેલું પ્રતિબિંબ ક્ષત્રેક્ષત્રે દૂર થાય અને અરુપદ
હોય તેથી યુદ્ધ કરાવવામાં તેનું પ્રતિબિંબ ઠીક નહિ પડે પણ અરેસામાં પડેલું પ્રતિબિંબ

રિથર અને સ્પષ્ટ હોવાથી ચરણાધાત કરવામાં હીક પડશે માટે તેજ યોગ્ય છે. એ પ્રમાણે બિંબ વિશેષતો નિશ્ચય તે અપાય. આ રીતે બુદ્ધિના બીજા ઉદાહરણોમાં પણ અવગ્રહાદિ વિચારી લેવા.

એ પ્રમાણે બુદ્ધિચતુષ્કમાં પણ અવગ્રહાદિ છે. તેથી ક્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનના અવગ્રહાદિ અઠ્યાવીસ લેહોમાં બુદ્ધિચતુષ્ક અવગ્રહાદિવાળા હોવાથી અન્તર્ભાવ થાય છે. માટે અઠ્યાવીસ લેહોમાંથી વ્યવજનાવગ્રહ ચતુષ્ક દર કરીને બુદ્ધિચતુષ્કને ફરી ઉમેરવું એ હીક નથી. ૩૦૪

શિષ્ય:—જે એ પ્રમાણે અવગ્રહાદિની સમાનતાથી અશ્રુતનિશ્ચિત ક્રુતનિશ્ચિતના અવગ્રહાદિમાં અન્તર્ભાવ પામે છે તો પછી આગમમાં આલિનિબોધિકજ્ઞાનના જે લેહ કહ્યા છે, તે કેવી રીતે ધરશે?

આચાર્ય:—જેમ શ્રોત્રેન્દ્રિયના અર્થાવગ્રહ વિગેરે, પ્રાણેન્દ્રિયના અર્થાવગ્રહ વિગેરે, મનના અર્થાવગ્રહ વિગેરે, ઈયાદિ જેમ અવગ્રહાદિનો લેહ છે તેમ અહીં પણ અવગ્રહાદિપણું સમાન છતાં અશ્રુતનિશ્ચિત ક્રુતનિશ્ચિતથી ભિન્ન છે. મતસબ કે મતિજ્ઞાનના અઠ્યાવીસ લેહના વિચારમાં અવગ્રહાદિ સામાન્યધર્મની અપેક્ષાએ અશ્રુતનિશ્ચિતનો ક્રુતનિશ્ચિતમાંજ અન્તર્ભાવ થાય છે, અને ક્રુતનિશ્ચિત અશ્રુતનિશ્ચિતના વિચારમાં વિશિષ્ટધર્મની અપેક્ષાએ ક્રુતનિશ્ચિતથી અશ્રુતનિશ્ચિત ભિન્ન મનાય છે. આ પ્રમાણે માનવાથી આગમમાં કહેલો તેઓનો લેહ કાયમ રહે છે.

આ સંબંધમાં વિરોધ હોવાથી એકનો એકનાથીજ લેહ અને અલેહ કેવી રીતે થાય? એવી શંકા ન કરવી. કારણકે જે એકજ ધર્મવરે લેહ અને અલેહ માનવામાં આવે તો વિરોધ થાય, પણ ભિન્નધર્મથી લેહ અને અલેહ માનવાથી વિરોધ ન થાય, જગતમાં એવી કંઈ વસ્તુ છે કે જેનો અન્યવસ્તુથી લેહ અને અલેહ ન થાય? ઘટાદિવસ્તુ ઘટાદિપણે સમાન હોવાથી પરસ્પર અલેહવાળી છે, તોપણ સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળાદિપણે તો ભિન્ન છે. આ સંબંધમાં અહીં ધણું કહેવા જેવું છે, પણ અંત વિસ્તારના ભયથી નથી કહેતા, વિશેષ જણવાની ઈચ્છાવાળાએ અનેકાન્તજયપતાકાદિ અંતમાંથી જોઈ લેવું. ૩૦૫

શિષ્ય:—જોવા કહ્યુંમાં ઉતરવાનું શું પ્રયોજન છે? પૂર્વે મન્તાતરથી ક્રુતનિશ્ચિત અશ્રુતનિશ્ચિત લેહ માનીને સમસ્ત મતિજ્ઞાનના અઠ્યાવીસ લેહ કહ્યા છે તેજ મુખકારી લાગે છે.

આચાર્ય:—એ પ્રમાણે માનવું તે મિદ્ધાન્તના અભિપ્રાયથી ઉત્પન્ન છે. કેમકે અવગ્રહાદિની સમાનતાથી અશ્રુતનિશ્ચિતનો ક્રુતનિશ્ચિતમાં અન્તર્ભાવ કરીને કેવળ ક્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનજ અઠ્યાવીસ લેહ કહેવું ઉચિત છે, પણ વ્યવજનાવગ્રહ દર કરીને ક્રુતનિશ્ચિત-અશ્રુતનિશ્ચિત મેળવીને અઠ્યાવીસ લેહ કરવા તે ઉચિત નથી; કારણકે આગમમાં ભેદ-પૂર્વક ક્રુતનિશ્ચિત કરીને પછીથીજ અશ્રુતનિશ્ચિત કહ્યું છે તેથી કેવી રીતે તેનો તેમાં પ્રકેષ કરાય? આગમના અભિપ્રાયે ક્રુતનિશ્ચિતમતિનાજ અઠ્યાવીસ લેહ છે. માટે બીજા આચાર્યોનું વ્યાખ્યાન યોગ્ય નથી.

એ પ્રમાણે ૩૦૩ મી ગાથાનું વ્યાખ્યાન દીકાકારે મૂળ દીકાના અભિપ્રાયે કહ્યું. બીજાઓએ ગાથાનું વ્યાખ્યાન બીજી રીતે કરે છે, પણ તેમનો અભિપ્રાય ગંભીર હોવાથી

ટીકાકાર મલધારીમહારજે તદ્દનુસાર વ્યાખ્યાન નથી કર્યું, તેથી અમે પણ તેમાંનું કંઈ લખી શકતા નથી. ૩૦૬

અહીંસુધી મતિજ્ઞાનના અઠ્યાવીસ ભેદો જે રીતે થાય છે તે બતાવીને હવે બીજીરીતે તેના ધણા ભેદો થાય છે તે કહીએ છીએ.

જં વહુ-વહુવિહ-સ્વિષ્ણા-ડનિસ્સિય-નિચ્છિય-ધુવેયરવિભિન્ના ।

પુણસ્મગદાઓ-તો તં છત્તીસત્તિસયમેયં ॥ ૩૦૭ ॥

બહુ બહુવિધ-ક્ષિપ્ર-અનિશ્ચિત-નિશ્ચિત અને ધ્રુવ એ છ ભેદો છે. તથા તેના પ્રતિપક્ષિ અબહુ-અબહુવિધ અક્ષિપ્ર-નિશ્ચિત-અનિશ્ચિત અને અધ્રુવ. એ છ મળી બાર પ્રકારે દરેક અવગ્રહાદિ છે. એ બારે પ્રકારને મતિજ્ઞાનના અઠ્યાવીસ ભેદ સાથે ગુણવાધી ત્રણસોઠીસ ભેદ થાય. ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયોવડે કોઈ બહુ મહણ કરે, કોઈ અલ્પ મહણ કરે, કોઈ બહુ પ્રકારે મહણ કરે, કોઈ થોડા પ્રકારે મહણ કરે. એ પ્રમાણે ધ્રુવ-અધ્રુવ સુધી કહેણું. જેમ અવગ્રહમાં ભેદો થાય છે તે પ્રમાણે હ્રદા-અપાય ને ધારણના દરેક ભેદોમાં પણ એ બાર બાર ભેદ થોજવા, એથી મતિજ્ઞાનના અઠ્યાવીસ ભેદોને બારે ગુણતાં ત્રણસો ઇત્રીસ ભેદો થાય છે. ૩૦૭

હવે શબ્દરૂપ વિષયની અવેક્ષાએ બહુઆદિ અર્થની વ્યાખ્યા કરે છે.

નાનાસદ્સમૂહં વહું પિપં મુણઈ મિન્નજાર્યં ।

વહુવિદમણેમમેયં એકેકં નિદ્ધ-મહુરાર્ઠ ॥ ૩૦૮ ॥

સ્વિષ્ણમચિરેણ તં ચિય સરૂવઓ જં અનિસ્સિયમલ્લિહં ।

નિચ્છિયમસંસયં જં ધુવમચંતં ન વ કયાર્ઠ ॥ ૩૦૯ ॥

એત્તો ધિય પટિવક્કલે સાવેજ્ઞા, નિસ્સિય વિસેસો વા ।

પરપમેહિ વિમિસ્સં નિસ્સિયમવિણિસ્સિયં ઇયરં ॥ ૩૧૦ ॥

એવં વગ્ગ-અંતરનિમિત્તવૃત્તિઓ મડવહુત્તં ।

કિંચિદમત્તવિસેસેણ મિજ્ઞમાણં પુણોડ્ઞંતં ॥ ૩૧૧ ॥

વિવિધપ્રકારના શબ્દસમૂહને પૃથક્પૃથક્ લિખ્યમતિપણે જાણે તે બહુ. દરેકને દ્વિગ્ધ-મધુરાદિ અનેક ભેદ જાણે તે બહુવિધ. શીઘ્રજાણે તે ક્ષિપ્ર. તેનેજ લિંગ રહિત સ્વરૂપથી જાણે તે અનિશ્ચિત. સંશયરહિત જાણે તે નિશ્ચિત, અને નિરન્તર જાણે તે ધ્રુવ પણ કદાચિત જાણે એમ નહિ. એ બહુઆદિના પ્રતિપક્ષભૂત અબહુઆદિ (એથી વિપરીતપણે) સાધી લેવા, પણ નિશ્ચિત-અનિશ્ચિતમાં તફાવત છે. પરધર્મોવડે વિશિષ્ટ તે નિશ્ચિત, અને અવિશિષ્ટ તે અનિશ્ચિત. એ પ્રમાણે બાહ્ય અને અસ્વત્તરનિમિત્તની વિચિત્રતાથી મતિજ્ઞાનના ઘણા ભેદ છે. વળી કિંચિન્માત્ર વિશેષથી ભેદ પામણું મતિજ્ઞાન અનન્તભેદવાળું પણ છે. ૩૦૮-૩૧૧.

સાંભળી શકાય એવા ગોચરસ્થળે વાળિંગ્રાને સમૂહ એકીસાથે વાગવાથી કોઈ ઓતા તે વાળિંગ્રાના સમૂહના શબ્દને જાણે છે, જેમકે નગારું, દક્ષા, શંખ, ભેરી વિગેરેના વિવિધ શબ્દો સાંભળીને ક્ષયોપશમ વિશેષથી અવગ્રહાદિવડે લિખ્યલિખ્ય જાતિના શબ્દો જાણે, એટલેકે આટલા ભેરીના શબ્દો છે આટલા ભાણૂકના શબ્દો છે અને આટલા શંખ-પંડહ વિગેરેના શબ્દો છે. એ પ્રમાણે વિવિધ શબ્દસમૂહને લિખ્યલિખ્ય

દ્રષ્ટુ આવે છે એટલું જ નહિ પણ મુળભેદરૂપ જે હોવા છે તેપણ સંશયરૂપ જ છે. એ એને નિશ્ચયરૂપ માનવામાં આવે તો તે અપાય થાય. વળી ૩૧૦ મી ગાથામાં આવેલું કે “ પરધર્મવડે મિત્ર બહે તે નિમિત્ત ” એ નિમિત્તજ્ઞાન પણ ગાય આદિને અધ્યાદિરૂપે ગ્રહણ કરતાં વિપર્યાસરૂપ જ છે. તાજ કરતાં વિપર્યાસ નથી પણ અન્ય વસ્તુને અન્યરૂપે ગ્રહણ કરવી તે વિપર્યાસ કહેવાય છે. તથા નિશ્ચયિક અર્થાવગ્રહરૂપ અવગ્રહ અનિર્દેશ્ય સામાન્યમાત્ર ગ્રાહી હોવાથી અનધ્યવસાયરૂપ જ છે. કેમકે એમાં કેદાપણ અર્થસંબંધી નિશ્ચય નથી થતો. એ પ્રમાણે અવગ્રહ વિગેરે સંશયોદિતરૂપ હોવાથી જ્ઞાનસ્વરૂપ નથી, અને જ્ઞાનસ્વરૂપ ન હોવાથી એ મતિજ્ઞાનના ભેદો નથી, બે તેમને મતિજ્ઞાનના ભેદો માનીએ, તો તેમાં સેંકડો ફાવો પ્રાપ્ત થશે. ૩૧૩

આચાર્ય:—તારું કથન અમારો અભિપ્રાય બહુયાવિનાનું છે, તેથીજ એમ કહે છે. એમ સંદિગ્ધપણાનો એવો અર્થ નથી કર્યો, કે વસ્તુ નહિ જણાવાથી અને વિપર્યય થવાથી ત્યાં સંશય-વિપર્યય થાય. સંદિગ્ધપણાનો અર્થ એવો છે કે સત્ય નિશ્ચય ક્યાં છતાં પણ તે જ્ઞાનમાં તથાવિધક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી મનમાં કંઈક અદ્વપશંકા દૂર ન થાય. જેમકે —“ બરાબર નથી જાણતો, આ એમ હશે કે અન્યથા હશે ? ” એટલી અદ્વપશંકા માત્રથી એ જ્ઞાનને અજ્ઞાનપણું કહેવું શાસ્ત્ર નથી, કેમકે એથી વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થાય છે. ધૂમ અને વાદળાં આદિથી અગ્નિ અને જળાદિનો નિશ્ચય થયા છતાં, યુગ્મેથી તે નિર્ણય જણાવતાં બધા પ્રમાતાઓને સ્ફેળ શંકામાત્ર રહે છે. આથી તેઓ નિશ્ચતવસ્તુ નથી જાણતા એમ ન કહેવાય, એમને એ જ્ઞાનમાં ક્યાંઈપણ સંશય કે વિપર્યય નથી જણાતા. વળી “ હજી પણ સંશયરૂપ જ છે. ” એ કથન પણ શાસ્ત્ર નથી, કારણ કે—“ શું આં રેંધાણું છે કે ધુરૂષ છે ? ” એવા પ્રકારના સંશયને હજી નથી માનેલ, પરંતુ જે બોધના પછી તરતજ અવરજ નિશ્ચય થાય છે, તથા અન્યધર્મના સંભવ અને વ્યતિરેકધર્મના ત્યાગથી નિશ્ચય સન્નિપ્ત જે બોધ, તેને હજી માનેલ છે. એ પ્રમાણે પૂર્વે ઘણીવાર કહેલું છે. આવો બોધ નિશ્ચયાભિમુખ હોવાથી સંશય નથી, તેમજ નિશ્ચયની સમીપ હોવાથી નિશ્ચયરૂપ પણ નથી. આ ઉપરથી નિશ્ચય મિવાય અન્ય મર્વ સંશયરૂપ હોવાથી અજ્ઞાન છે એમ ન કહેવું; કારણ કે એમ કહેવાથી નિશ્ચયના ઉત્પત્તિક્ષણને પણ અજ્ઞાનપણાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. એમ છતે નિશ્ચયને પણ અજ્ઞાનપણાની પ્રાપ્તિ થાય. અવિશિષ્ટ કારણથી વિશિષ્ટ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય નહિ. આહીં નિશ્ચય ઉપાદાન ક્ષણ કારણ છે અને નિશ્ચયરૂપ કાર્ય છે માટે અજ્ઞાનરૂપ નિશ્ચયઉપાદાનક્ષણથી જ્ઞાનરૂપ નિશ્ચય ઉત્પન્ન ન થાય. “ નિમિત્તજ્ઞાન તે વિપર્યાસરૂપ છે. ” એમ જે તું કહે છે, તેપણ અગોચર છે. કારણ કે લિંગઆશ્રિત જ્ઞાન તે નિમિત્તજ્ઞાન, એવો અર્થ કરીએ તો સર્વથા એ ફાવે ધરતો જ નથી, અને પરધર્મવડે મિત્રજ્ઞાન તે નિમિત્તજ્ઞાન એવો અર્થ કરીએ ત્યારે તો બીજી રીતે માત્ર વ્યાખ્યા જ કરી છે. એ વ્યાખ્યાથી તે જ્ઞાનમાં પરધર્મોની શંકામાત્ર જણાવી છે, તેવા ધર્મોના તેમાં નિશ્ચય છે એમ નથી કહ્યું. જેમકે “ આહીં ગાય છે, પણ અથ જેવી જણાય છે. ” આટલા કારણથી જ આ વિપરીત ઉપલબ્ધિ જણાવી, સર્વથા વિપરીતધર્મના નિશ્ચયથી વિપરીત ઉપલબ્ધિ ન જાણવી. કેમકે મર્વથા વિપરીત ઉપલબ્ધિ માનવાથી ત્યાં અધ્યાદિ હોવા ભેદએ. આથી એમ ન કહેવું કે એમ હોય તો નિમિત્તનો અનિમિત્તથી ભેદ નથી; કેમકે ત્યાં પરધર્મની નિમિત્તતાનો અભાવ હોવાથી વિવક્ષિત વસ્તુના અભાવથી શંકામાત્ર જ છે. વસ્તુ પ્રાપ્તિમાં વિપ્રતા અભાવે વિપર્યય ધર્મની શંકામાત્રથી પણ

અજ્ઞાનતા ન કહેવાય. “ અવગ્રહ અનધ્યવસાયરૂપ છે ” એ કથન પણ અયોગ્ય છે, કારણકે અવગ્રહમાં સાક્ષાત્ અધ્યવસાય (નિશ્ચય) નથી, પણ યોગ્યતાથી તો છે. જો એમ ન હોય તો અવગ્રહના કાર્યભૂત અપાયાદિમાં એ અધ્યવસાય અથવા નિશ્ચય થાય છે તે ન થવા જોઈએ. અતિ ઉન્મત્ત અને મૂર્ખા પામેલાનું જ્ઞાન જ અનધ્યવસાયરૂપ કહેવાય, ત્યાં યોગ્યતાવડે કરીને પણ અધ્યવસાય કહી શકાય નહીં. કેમકે અવગ્રહના કાર્યભૂત અપાયાદિના અધ્યવસાયનું ત્યાં લક્ષણજ નથી.

એ રીતે અવગ્રહાદિમાં સંશયાદિપણું નથી, તે છતાં તેમાં તે માની લઇએ તોપણ સંશય-વિપર્યય ને અનધ્યવસાય એ જ્ઞાનજ છે, તેથી કરીને અવગ્રહાદિ મધ્યે સંશયાદિ-રૂપપણું હોવા છતાં પણ મતિજ્ઞાનના લેદપણામાં વિરોધ આવતો નથી. કારણકે “ ધ્વનિહત વસ્તુ જણાવનાર હોય તે જ્ઞાન, અને તે સિવાયનું અજ્ઞાન, ” એ પ્રમાણે કહેનારાઓના પ્રમાણ-અપ્રમાણભૂત જ્ઞાન-અજ્ઞાનનો વિચાર કરવાને અમે તૈયાર નથી; પરંતુ “ જોવડે કંઈપણ જણાય તે સમ્યગ્દષ્ટિ સંબંધી જ્ઞાન છે ” એટલુંજ માત્ર અમે કહીએ છીએ. તદ્વત્સાર વસ્તુનું જ્ઞાનમાત્ર તો સંશયાદિમાં પણ હોય છે, એટલે તેનામાં સમ્યગ્દષ્ટિ સંબંધી જ્ઞાનપણાની હાની નથી. ૩૧૪

સ્વપરંપર્યાયિવડે અનન્તધર્મયુક્ત ગાય આદિ વસ્તુના એક દેશને જણાવનાર હોવાથી સંશયાદિ, બીજાઓએ માનેલા નિશ્ચયજ્ઞાનરૂપ પ્રમાણની પેઠે જ્ઞાનરૂપજ છે. આ સ્થળે હેતુની અસિદ્ધતા માનીને કોઈ એમ કહેવા માગે કે-સંશયાદિ વસ્તુના એક દેશના જ્ઞાનનું કારણ કેવી રીતે બની શકે? કારણકે વસ્તુ અશરહિત હોવાથી તેને દેશનોજ અભાવ છે, તોપણી તે સંશયાદિ એક દેશમાંહી કેમ કહી શકાય? એ પરનો અભિપ્રાય છે. તેને આચાર્ય માહારાજ કહે છે કે હું કહું છું તે સાવધાન થઇને સાંભળ. ૩૧૫.

આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે ઘટાદિવસ્તુના માટીથી બનવાપણું, પહોળા પેટારપણું, વૃત્તપણું, ગોળ લાંબી ઝીવાયુક્તપણું ઇત્યાદિ અર્થરૂપ પર્યાયો એટલે અર્થપર્યાયો અનન્તા છે; તથા ઘટ, કૂટ, કુંભ, કળશ વિગેરે વચનરૂપ પર્યાયો પણ અનન્તા છે, તેમજ આદિશબ્દથી પરંબ્યાવૃત્તિરૂપ પર્યાયો પણ અનન્તા છે. એ અર્થપર્યાય અને વચનાદિપર્યાયરૂપ અનન્ત શક્તિયુક્ત વસ્તુ છે, તેવી વસ્તુના એક દેશને ગ્રહણ કરનારા સંશયાદિ છે માટે તે જ્ઞાનરૂપ છે. વસ્તુને અમે નિરશ નથી માનતા, પણ ઉપર કહ્યા મુજબ અનન્ત ધર્મયુક્ત માનીએ છીએ, તેથી વસ્તુના અનન્ત દેશો છે. તેમાંથી એક દેશને સંશયાદિ ગ્રહણ કરે છે તેથી તે જ્ઞાનરૂપ છે. જો એ સંશયાદિ કંઈપણ ગ્રહણ ન કરતા હોય તો તે ઉત્પન્નજ ન થાય. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થયું કે “ જે વડે જણાય તે જ્ઞાન ” એ વ્યુત્પત્તિથી સંશયાદિ જ્ઞાન છે. ૩૧૬

સમસ્ત વસ્તુસ્વરૂપને ગ્રહણ કરનાર હોય તેજ જ્ઞાન છે, એક દેશને ગ્રહણ કરનાર હોય તે જ્ઞાન નથી. એમ જો કોઈ કહેવા માગે તો તે અયોગ્ય છે, કારણકે—

અહ્વા ન સઙ્ગમ્પ્રાવ્રાપ્તવા તો ન નાગમિદ્ તે ।

નણ નિજ્ઞાઓડવિ તદ્દેસમેત્તમાહિ ત્તિ અજ્ઞાણ ॥ ૩૧૭ ॥

જદ્દં પવં તેણ તુદં અજ્ઞાણો નત્તિ કોદ્ સંસારે ।

મિચ્છદ્દિટ્ઠીણં તે અજ્ઞાણં નાગમિયરેસિ ॥ ૩૧૮ ॥

સદસંદવિસેસણાઓ ભવહેજ જહિંચિઓવલંમ્માઓ ।

નાણફલામાવાઓ મિચ્છદિદ્ધિસ્સ અણ્ણાણં ॥ ૩૧૯ ॥

પંગં જાણં સવ્વં જાણદ્ધ સવ્વં ચ્ચુજ્ઞાણમેગં તિ ।

ઇય સંન્વમયં સવ્વં સમ્મદિદ્ધિસ્સં જં વત્થુ ॥ ૩૨૦ ॥

જે સંસયાદિગમ્મા ધમ્મા વત્થુસ્સ તેઽવિ પજ્ઞાયા ।

તદ્દહિંગમગત્તેણો તે નાણં ચિય સંસયાદયા ॥ ૩૨૧ ॥

અથવા તે સર્વ ધર્મને જણાવનાર ન હોવાથી તારે તે જ્ઞાનરૂપ નથી. જો એમ હોય તો તારે નિર્ણય પણ અજ્ઞાન થાય, (કેમકે તે) તેના એક દેશનેજ અહણ કરે છે, શકા-એ એમ હોય તો તમારા અતે કોઈપણ સંસારી અજ્ઞાની નહીં થાય ઉત્તર-મિથ્યાદષ્ટિને અજ્ઞાન છે અને બીજા-સમ્યગ્દષ્ટિને તે જ્ઞાન છે. સદ્-અસદના અવિશેષપણાથી, ભવહેજ પેણાથી, યદ્વચ્છાએ ઉપલબ્ધિ થતી હોવાથી અને (વિરતિરૂપ) જ્ઞાનના ફળને અભાવ હોવાથી મિથ્યાદષ્ટિ (જ્ઞાન) અજ્ઞાનરૂપ છે. સમ્યગ્દષ્ટિ એક વસ્તુને જાણતાં સર્વ વસ્તુ જાણે છે અને સર્વ વસ્તુ જાણતાં એકને જાણે છે એમ તેને સર્વ વસ્તુ સર્વમય છે એવો યોધ છે (તેથી તેને જ્ઞાન છે). ને સંસયાદિગમ્ય ધર્મો છે, તેપણ વસ્તુના પચાસ છે, તેને જાણનાર એ સંસયાદિ છે માટે તે નિશ્ચય જ્ઞાન છે. 'ઉર્ધ્વ-ધી-ઉર્ધ્વ' ગાય વિગેરે વસ્તુના મર્વ ધર્મને સંસયાદિ અહણ કરનારા નથી, માટે તે જ્ઞાનરૂપ નથી, પણ જે સંપૂર્ણ વસ્તુસ્વરૂપને અહણ કરે તેજ જ્ઞાનરૂપ છે. એમ કહેવામાં આવે તો તે અધોમય છે; કારણકે એથી તો જ્ઞાનરૂપે આનેજ નિર્ણય પણ અજ્ઞાન થશે, એ નિર્ણય પણ ગાય આદિ વસ્તુના એક દેશનેજ અહણ કરનાર છે. ઉદાહરણ તરીકે-ગૌરવ-આંકે રૂપ છે માટે "આ ખલદ છે" આ ઘટ છે, આ પટ છે, ઈત્યાદિ નિર્ણયવડે ખલદપણ, ઘટપણ, પટપણ વિગેરે વસ્તુના એક દેશજ અહણ કરાય છે. તેથી તેણે પણ જ્ઞાનરૂપણ કેમ થાય ?

ધર્મ ધર્મોસિવાય કદીપણ જુદો નથી હોતો, તેથી એક દેશરૂપ ધર્મ અહણ કરવાથી ધર્મરૂપ સંપૂર્ણ વસ્તુ પણ નિર્ણયવડે અહણ થાય છે, માટે નિર્ણય જ્ઞાનરૂપ છે. એમ કહેવામાં આવે તો સંસયાદિમાં પણ એમજ છે "જુ-આ સ્થાણક છે કે પુરુષ છે ?" કાર્યની ઉત્પત્તિ સંસારથી સ્થાણવાદિરૂપ વસ્તુના એક દેશને જાણે છે. વિપર્યાસ પૂર્વક છે માટે અજ્ઞાનરૂપે જાણેજ છે, અને અનંયવમાય પણ સામાન્યમાત્રરૂપ વસ્તુના એક તે વિપર્યાસરૂપ છે. "એમ જુ વિગેરે વસ્તુના એક દેશને જાણનાર હોવાથી ઉપરોક્ત શકા જ્ઞાન તે નિશ્ચિતજ્ઞાન, એવો અર્થ છે. "તેણે આંકે કરાય છે, એટલે કે સંસારવડે કેવળ જ કરી છે. એ વ્યાખ્યાથી તે જ્ઞાનમાં પરધર્મોની શકામાત્ર વળે સામાન્ય અહણ થાય છે. તેમાં નિશ્ચય છે એમ નથી કહ્યું. જેમકે "અહીં ગાય છે, પણ અજ્ઞાનથી તે જ્ઞાન" એવી આટલા કારણથી જ આ વિપરીત ઉપલબ્ધિ જણાવી, સર્વથા જ્ઞાન છે. સામાન્યથી યથી વિપરીત ઉપલબ્ધિ ન જાણવી. કેમકે સર્વથા વિપરીત ઉપલબ્ધિના સંસારાદિ અધ્યાદિ હોવા ભેદજ આથી એમ ન કહેવું કે એમ હોય તો નિશ્ચિતતાની વ્યુત્પત્તિ એ ભેદ નથી; કેમકે ત્યાં પરધર્મની નિશ્ચિતતાનો અભાવ હોવાથી વિવક્ષિત વસ્તુના આરને વથી શકામાત્રજ છે. વસ્તુ પ્રાપ્તિમાં વિવક્ષા અભાવે વિપર્યાય ધર્મની શકામાત્ર હોવાથી

તેનો અવગ્રહમાં સમાવેશ થાય છે, સશયનો ઈલામાં સમાવેશ થાય છે, (જે કે પહેલા સંશયને ઈલારૂપ નથી માનેલ, પણ તે વ્યવહારીજનની અનુવૃત્તિથી નિષેધેલ છે, સર્વથા નિષેધ નથી કર્યો.) અને વિપર્યાસ (વિપરીત) નિશ્ચયરૂપ હોવાથી અપાયમાં અન્તર્ભાવ પામે છે. એ પ્રમાણે સંશયાદિ ત્રણેનો અવગ્રહાદિ ત્રણમાં સમાવેશ થાય છે, તેથી સાત ભેદ નહીં થાય, એ પ્રમાણે આ અંગીકાર કરવું. અન્યથા-જો એમ ન માનવામાં આવે તો સમ્યક્દષ્ટિના સંશયાદિને મતિજ્ઞાનથી જુદા પાડીને ક્યાં અન્તર્ભૂત કરવા ? અજ્ઞાનમાં તો તેનો સમાવેશ નહીં કરી શકાય, કારણકે શ્રીમાન જ્ઞાતમસ્વામિએ ભગવન્ત મહાવીરદેવને પૂછ્યું છે કે-“ સમ્મદ્વિદ્ધો જં મંતે ! કિં નાણી અન્નાણી ? ગોયમા ! નાણી, નો અન્નાણી. ” ભગવન્ત ! સમ્યક્દષ્ટિજીવે જ્ઞાની કે અજ્ઞાની ? જ્ઞાતમ ! સમ્યક્દષ્ટિ જ્ઞાની છે, અજ્ઞાની નથી. ” ઇત્યાદિ આગમવચનથી સમ્યક્દષ્ટિને સર્વદા જ્ઞાનજ હોય છે, અજ્ઞાન નથી હોતું.

શિષ્ય:- ભલે એ એમ હો, પરન્તુ અહીં સમ્યક્દષ્ટિ સંબંધી મતિજ્ઞાનનાજ અધિકાર છે એમ આપ શાથી કહો છો ?

આચાર્ય:- અહીં પાંચ જ્ઞાનનો વિચાર પ્રસ્તુત છે, તે જ્ઞાન સમ્યક્દષ્ટિનેજ હોય છે; માટે સમ્યક્દષ્ટિ સંબંધી મતિજ્ઞાનનોજ અહીં વિચાર કરાય છે અને તેમનાજ સંશયાદિકાની જ્ઞાનતા સધાય છે. ૩૧૭

શિષ્ય:- જો ઉપર સુજબ સંશયાદિને પણ આપ જ્ઞાનરૂપ કહેશો તો કેમપણ સંસારી જીવ અજ્ઞાની નહિ થાય. કેમકે સંશયાદિ અજ્ઞાન છે અને નિર્ણય તે અબાધિત જ્ઞાન છે. એમ લોકવ્યવહારની સ્થિતિ છે. હવે જો એ સંશયાદિને આપ જ્ઞાનરૂપ કહેશો તો અજ્ઞાનરૂપ લોકવ્યવહારનો નાશ થશે, પણ લોકમાં તો અજ્ઞાન વ્યવહાર જણાય છે તેની શી વ્યવસ્થા કરશો ?

આચાર્ય:- મિથ્યાદષ્ટિના સંશયાદિ તથા નિર્ણય અજ્ઞાનરૂપ છે, અને સમ્યક્દષ્ટિના સંશયાદિ તથા નિર્ણય જ્ઞાનરૂપ છે. આ પ્રમાણે માનવાથી અજ્ઞાન વ્યવહારનો નાશ નહિ થાય. તાત્પર્ય એ છે કે લોકિકજ્ઞાન-અજ્ઞાનનો વ્યવહાર અહીં નથી કર્યો, પણ આગમના અભિપ્રાયે નિશ્ચયિકવ્યવહાર અહીં કર્યો છે એટલેકે આગમમાં મિથ્યાદષ્ટિને સંશયાદિ તથા નિશ્ચય બધુંજે અજ્ઞાનરૂપ કહ્યું છે, અને એજ સંશયાદિ તથા નિશ્ચય સમ્યક્દષ્ટિને જ્ઞાનરૂપ કહ્યું છે, આગમના અભિપ્રાયે સંશયાદિ અજ્ઞાનપણાતું કારણ નથી, પણ મિથ્યાદષ્ટિનો સંબંધ અજ્ઞાનપણાતું કારણ છે. અહીં માત્ર સમ્યક્દષ્ટિના અવગ્રહાદિનો વિચાર કરવો પ્રસ્તુત છે, તેથી બીજી ચર્ચા કરવાથી સર્જું. ૩૧૮

શિષ્ય:- મિથ્યાદષ્ટિતું બધુંજે જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપજ છે, એમ આપ શાથી કહો છો ?

આચાર્ય:- મિથ્યાદષ્ટિને સદ્અસદનો તફાવત નથી, તેનું જ્ઞાન ભવહેતુક છે, યદ્અજ્ઞ-ગમેતેમ તેની ઉપલબ્ધિ થાય છે, અને જ્ઞાનનું રૂપ જે વિરતિ તે તેમને નથી, માટે તેઓનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાનરૂપ છે. ૩૧૯

શિષ્ય:- સમ્યક્દષ્ટિને એવું શું વિશેષ છે કે જેથી તેઓનો સર્વવ્યાપ જ્ઞાનજ કહેવાય ?

આચાર્ય:- પરમાણુ વિગેરે દરેક વસ્તુ સ્વ-પર પચાચાવડે ત્રિભુવનગત સર્વવસ્તુસાંધે સંબંધ ધરાવે છે. જેમકે- એક પરમાણુમાં એકગુણકાલત્વાદિ અનન્તા વર્ણ, ગંધ, રસ વિગેરેના સ્વપદાર્થો છે, અને એ પરમાણુ બીજા પરમાણુ, દ્વયણુક, ત્રયણુકાદિ સર્વવસ્તુથી

ત્ર-કાળ આદિવડે લિપ્ત છે, તેથી તેના વ્યાવૃત્તિરૂપ અનન્તા પરપચાંચો છે, જે અન્ય ક્ષુદ્રોથી એ પરમાણુ લિપ્ત છે તે બધી વસ્તુઓના તે પરમાણુમાં અભાવ છે. જે એમ હોય તો તે પરમાણુ તેઓથી લિપ્ત છે એમ જણાય નહિ. કારણકે અભાવ તે અભાવોત્તના ધર્મ છે, જ્યાં ધર્મ હોય ત્યાં ધર્મી કથયિત હોયોજ બોધ્યો. એમ ન હોય તો તેનો ધર્મ ન કહી શકાય. આથી એ સિદ્ધ થયું કે સર્વ વસ્તુઓ તે પરમાણુમાં સ્વ-અભાવવૃત્તિ દ્વારાએ વર્તે છે, અને તેથી તે પરમાણુ પણ સર્વ વસ્તુ સાથે તેવા પ્રકારના 'અ'ધ ધરાવે છે. આજ રીતે દ્વયણુક-ત્રયણુકાદિના સંબંધમાં પણ સમજી લેવું. તે પણ મન્યથી લિપ્ત છે, અને તેથી સર્વવસ્તુ સર્વમય છે એમ નિશ્ચિત થયું. જે કોઈ અમુક એક વસ્તુ જાણે છે તે બીજી પણ બધી વસ્તુઓ જાણેજ છે. બધી વસ્તુઓ જાણ્યા વિના મમુક વસ્તુ તેનાથી લિપ્ત છે એમ જાણી શકાય નહિ. તેથી જે સર્વ વસ્તુઓ જાણે છે જાજ અમુક એક વસ્તુ પણ જાણે છે. સમસ્ત વસ્તુના જ્ઞાનવિના એક વસ્તુનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન શક્ય નહીં. તે સર્વે વસ્તુઓ વિવક્ષિત વસ્તુથી જુદી છે એમ જાણવું. ને તે નહીં જણાય તો તે તેનાથી લિપ્ત છે એમ જાણી શકાય નહીં.

શિષ્ય:—એવું જ્ઞાનતો કેવળીનેજ હોય છે. બીજને નથી હોતું, કેમકે કેવળી સિવાયના બીજાઓ સૂક્ષ્મ, અતીત, વ્યવહિત, અમૂર્ત આદિ સર્વ વસ્તુઓ શ્રદ્ધા કરી શકે નહિ.

આચાર્ય:—હા સત્ય છે, એ પ્રમાણે સાક્ષાત્પણે તો કેવળીજ જાણે છે, પરંતુ તેમના વચન ઉપરની શ્રદ્ધાદ્વારાએ ભાવથી બીજા સમ્યગ્દૃષ્ટિ પણ કરેક વસ્તુને સર્વમય જાણે છે. 'જે પગ જાણજ સે સર્વ જાણજ, જે સર્વ જાણજ સે પગ જાણજ' ઇત્યાદિ કેવળીભાષિત આગમવચનથી જે એક જાણે છે તે સર્વ જાણે છે, અને જે સર્વ જાણે છે તે એક જાણે છે. આ પ્રમાણેનો આગમ સમ્યગ્દૃષ્ટિને સર્વથા પ્રમાણભૂત છે, અન્યથા તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ ન કહેવાય. જોકે બધાએ સમ્યગ્દૃષ્ટિ એ પ્રમાણે સર્વવસ્તુને સર્વમય નથી જાણતા, પણ યથોક્ત આગમશ્રદ્ધાએ ભાવથી તો જાણે છેજ, તેથી તે સર્વ જ્ઞાની કહેવાય છે. કેવળી-દૃષ્ટ યથાર્થ સ્વરૂપની પ્રમાણતા માનવાવડે તેઓ સર્વદા તે પ્રમાણે જાણે છે. એટલે કે એક વસ્તુને જાણતાં સર્વ વસ્તુને જાણે છે, અને સર્વ વસ્તુને જાણતાં એક વસ્તુ જાણે છે. એ પ્રમાણેનું સિદ્ધાન્ત સમ્યગ્દૃષ્ટિ નિરન્તર પ્રમાણપણે માને છે તેથી પરમાણુ આદિ જે કંઈ વસ્તુ છે તે સર્વને સ્વ-પર પચાંચાવડે સર્વમય માને છે. જગતાં, ઉંઘતાં, ઉભા રહેતાં અને ચાલતા નિરન્તર સમ્યગ્દૃષ્ટિના હૃદયમાં પરમશુદ્ધપ્રજ્ઞાત યથોક્ત વસ્તુ સ્વરૂપની હંક શ્રદ્ધા હોય છે, તેથી તે હૃદયમાં જ્ઞાનીજ કહેવાય છે. ૩૨૦

શિષ્ય:—જે એમ હોય તો સમ્યગ્દૃષ્ટિને નિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન કહે હો પરંતુ સંશયાદિ તો અજ્ઞાન છે એમ લોકમાં બાળકોને પણ રૂઢ છે, તે સમ્યગ્દૃષ્ટિને કેવી રીતે જ્ઞાન હોઈ શકે ?

આચાર્ય:—સંશયાદિથી જાણતા જે ધર્મો છે તે ધર્મો પણ વસ્તુના પચાંચો જ છે, તેથી તે પણ જ્ઞાનના હેતુ હોવાથી સમ્યગ્દૃષ્ટિના સંશયાદિ જ્ઞાનરૂપજ છે. લોક વ્યવહારમાં રૂઢ સંશયાદિપણને આગમમાં અજ્ઞાનપણના કારણરૂપે નથી માનેલ, પરંતુ મિથ્યાદૃષ્ટિના સંબંધને અજ્ઞાનપણાત કારણ માનેલ છે. ને એવો સંબંધ સમ્યગ્દૃષ્ટિના સંશયાદિમાં નથી, તેથી તેઓના સંશયાદિ જ્ઞાનરૂપ જ છે. જેણે કરીને કિંચિત જણાય તે જ્ઞાન કહેવાય છે, સંશયાદિવડે કંઈપણ નથી જણાતું એમ ન કહેવું. કેમકે તેમને પણ વસ્તુ પચાંચો જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ આજળ દૂર ઉચર સ્થાણક પડેલ હોય છતાં

“ આ સ્થાણુક છે કે પુરૂષ છે ? ” એવો સંશય થાય છે, તેમાં જે સ્થાણુકપણું અને પુરૂષપણું જણાય છે તે બન્ને તેમાં પર્યાયપણે હોય છે. સ્થાણુકપણું એમાં અનુગતરૂપે હોય છે અને પુરૂષપણું અભાવરૂપે હોય છે. અથવા સ્થાણુકપણું તે સ્થાણુકનો પર્યાય છે અને પુરૂષપણું તે પુરૂષનો પર્યાય છે, તથા સ્થાણુકમાં “ આ પુરૂષજ છે ” એવો જે વિપર્યાય થાય છે, તેમાં પણ પુરૂષપણું એ વ્યાવૃત્તિરૂપે સ્થાણુકનાજ પર્યાય છે, અને અનુગતપણે પુરૂષનો પર્યાય છે. અનધ્યવસાયમાં જણાતું સામાન્ય તે તો વિવાદરહિત સ્થાણુક આદિ વસ્તુનોજ પર્યાય છે. એ રીતે સંશયોદ્ધિવડે વસ્તુપર્યાયો જણાય છે, અહીં સમ્યગ્દષ્ટિના સંશયોદ્ધિનો અધિકાર છે, મિથ્યાદષ્ટિના સંશયોદ્ધિનો અધિકાર નથી, વળી લોકરૂઢ સંશયોદ્ધિને અજ્ઞાનપણાત કારણ નથી માન્યું. તેથી કરીને સમ્યગ્દષ્ટિના સંશયોદ્ધિ જ્ઞાનરૂપજ છે. ૩૧૭-થી ૩૨૧.

શિષ્યઃ—અનન્તપર્યાયવાળી સર્વ વસ્તુઓ છે, એમ આપે કહ્યું છે. તેવી અનન્ત પર્યાયવાળી ઘટાદિ વસ્તુના ઘટત્વાદિરૂપ એકજ પર્યાયને એક કાળમાં સમ્યગ્દષ્ટિ અહણ કરે છે. આમ અનન્તપર્યાયવાળી વસ્તુ છતાં તેને એક પર્યાયપણે અહણ કરતાં સમ્યગ્દષ્ટિને જ્ઞાન કેમ કહેવાય ? કારણકે અન્યસ્વરૂપે રહેલી વસ્તુને તે અન્યરૂપે અહણ કરે છે. આચાર્યશ્રી આના ઉત્તરમાં કહે છે કે—

પન્જાયમાસયતો એકંપિ તઓ પઓયળવસાઓ ।
તત્તિયપન્જાયં ચિય તં ગેણ્હ ભાવઓ વત્થું ॥ ૩૨૨ ॥
નિણ્ણયકાલેઽવિ જઓ ન તહારૂવં વિદંતિ તે વત્થું ।
મિચ્છદ્દિટ્ઠી, તમ્હા સવ્વં ચિય તેસિમ્મણાણં ॥ ૩૨૩ ॥
કદ્ધયરં વડ્ઞાણં વિવજ્જઓ વેવ મિચ્છદ્દિટ્ઠીણં ।
મિચ્છાભિણિવેસાઓ સવ્વય ઘટે વ્વ પઢ્ધુદ્ધી ॥ ૩૨૪ ॥
અહવા જહિંદનાણોવઓગઓ તમ્મયત્તર્ણ હોઈ ।
તહ સંસયાહમાયે નાર્ણ નાણોવઓગાઓ ॥ ૩૨૫ ॥
તુલ્લમિયં મિચ્છસ્સઽવિ સો સમ્પચાહમાવમ્મુલ્લો ત્તિ ।
ઉવઓગમ્મિઽવિ તો તસ્સ નિચ્ચમન્નાણપરિણામો ॥ ૩૨૬ ॥
જં નિલ્લઓવઓગેઽવિ તસ્સ વિવરીઅવત્થુ-દિવત્તી ।
તો સંસયાહકાલે કત્તો નાણોવઓગો સે ? ॥ ૩૨૭ ॥

સમ્યગ્દષ્ટિ પ્રયોજનપશાત્ એક પણ પર્યાયને અહણ કરતા છતાં તેટલાજ પર્યાયવાળી તે વસ્તુને ભાવથી અહણ કરે છે. નિર્ણયકાળે પણ મિથ્યાદષ્ટિ વસ્તુને તેવા રૂપે નથી જાણતો, તેથી તેઓને બધાએ અજ્ઞાનજ છે. અથવા મિથ્યા અભિનિવેશથી ઘટમાં પરબુદ્ધિ થવાની પેઠે વિપર્યાયજ થાય છે, તેથી મિથ્યાદષ્ટિને કષ્ટતર અજ્ઞાન છે. અથવા જેમ હન્દ્રજ્ઞાનોપયોગથી (ઉપયોગવાનને) તન્મયપણું (ઈન્દ્રપણું) થાય છે, તેમ સમ્યગ્દષ્ટિને સંશયોદ્ધિ છતાં પણ જ્ઞાનોપયોગથી જ્ઞાન છે મિથ્યાત્વીને પણ એ તુલ્ય છે. (એમ કહેવામાં આવે તો તે) અયોગ્ય છે. (કેમકે) તે સમ્યક્ત્વાદિભાવ શૂન્ય

હોવાથી તેને ઉપયોગ છતાં પણ હુમ્મેશાં અજ્ઞાન પરિણામ છે. નિર્ણીત ઉપયોગમાં પણ તેને વિપરીતવસ્તુની પ્રતિપત્તિ હોય છે, તો પછી સશયાદિકાને તો જ્ઞાનોપયોગ ક્યાંથી હોય ? ૩૨૨-થ-૩૨૭.

પ્રયોજનવશાત્ ઘટાદિ વસ્તુના ઘટવાદિ એકજ પર્યાયને અહુણ કરનાર સમ્યક્દષ્ટિ પૂર્વોક્ત પ્રકારે અનન્તપર્યાયવાળી વસ્તુજ આગમપ્રમાણ અગીકાર કરીને લાવથી અહુણ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે-કોઈ સુવર્ણના ઘડો જોઈને નેને ઘડાનુંજ પ્રયોજન છે તેથી તે માણસ “આ ઘડો છે” એમ ઘટપણાનો નિશ્ચય કરે છે, અને જેને સુવર્ણનું પ્રયોજન છે તે માણસ “આ સુવર્ણ છે” એમ સુવર્ણપણાનો નિશ્ચય કરે છે, જેને પાણી ભરવાનું પ્રયોજન છે તે માણસ “આ પાણી ભરવાનું લાવન છે” એવો નિશ્ચય કરે છે, વળી કેટલાક અસ્થામપટુતા-અને પ્રત્યાસતિ (નજીકપણા) આદિકથી અહુણ કરે છે. જેમકે-કોઈ બ્રાહ્મણને દ્વારમાં ઉભેલો જોઈને કોઈ વ્યક્તિ અસ્થામના વશથી “આ ભિક્ષુક છે” એમ કહે છે, કોઈ પટુતાવશાત્ “આ બ્રાહ્મણ છે” એવું કહે છે, અને કોઈ તેની પાસે ભલેલો હોય તે પ્રત્યાસતિથી “આ મહારા ઉપાધ્યાય છે” એમ કહે છે. આ પ્રમાણે અનન્તપર્યાયવાળી વસ્તુના એક પર્યાયને અહુણ કરતા છતાં પણ લાવથી યથાવસ્થિત વસ્તુસ્વરૂપને અહુણ કરનાર સમ્યક્દષ્ટિને સશયાદિકાને પણ જ્ઞાનજ છે. ૩૨૨.

શિષ્ય:—એ પ્રમાણે મિથ્યાદષ્ટિને પણ જ્ઞાન માનવામાં આવે તો શું હરકત છે ?

આચાર્ય:—મિથ્યાદષ્ટિએ કેવળીદૃષ્ટ યથાવસ્થિત વસ્તુ સ્વરૂપના સ્વીકાર ન હોવાથી તેમને નિર્ણયકાળે પણ પરમશુદ્ધિ ઉપદેશેલ અનન્તપર્યાયવાળી વસ્તુનો બોધ નથી તેથી તેઓના નિશ્ચય અને સશય સર્વ અજ્ઞાનરૂપજ છે. ૩૨૩ અથવા મિથ્યાત્વીને સામાન્યથી અજ્ઞાન છે એમ નહીં, પણ અતિ કષ્ટતર અજ્ઞાન છે. કારણ કે સશય-અનધ્યવસાય-અને વિપર્યય એ ત્રણે સામાન્યથી અજ્ઞાનરૂપ કહેવાય છે, પણ મિથ્યાદષ્ટિને તો તે અતિ દુઃસહ મહાદુઃખના ઉત્પન્નત હોવાથી વિશેષતર અજ્ઞાનરૂપ છે. કેમકે તેઓને સર્વજ્ઞભાવિત યથાવસ્થિત વસ્તુમાં વિપર્યાસજ થાય છે, સશય અને અનધ્યવસાય નથી થતા. એ કારણથી સશય અને અનધ્યવસાય ક્રમાં એ વિપર્યય અતિ વિશેષ અજ્ઞાનરૂપ છે. એ વિપર્યય થવાનું કારણ તેમને સર્વત્ર મિથ્યાઅભિનિવેશ હોય છે, એટલે કે ભ્રાહ્મમાં સસારમાં અથવા નરકાદિમાં મિથ્યાઅભિનિવેશથી ઘટમાં પટખુદ્ધિની થેટ સર્વજ્ઞે કહેલ વસ્તુમાં વિપરીત અધ્યવસાયજ થાય છે. તેથી તેઓને કષ્ટતર અજ્ઞાન છે, અને સર્વજ્ઞે કહેલ યથાવસ્થિત વસ્તુતત્ત્વ માનવાથી સમ્યક્દષ્ટિને હુમ્મેશાં જ્ઞાન છે. ૩૨૪

અથવા જેમ હન્દ્રજ્ઞાનના ઉપયોગથી તે ઉપયોગવાન વ્યક્તિ ગરીબ હોવા છતાં પણ ઈન્દ્ર કહેવાય છે, તેમ સમ્યક્દષ્ટિને પણ સમ્યક્દર્શનનો લાભ થતી વખતેજ મતિ આદિ જ્ઞાનનો લાભ થવાથી સર્વદા જ્ઞાનોપયોગજ હોય છે જો એમ ન હોય તો તે મિથ્યાદષ્ટિ કહેવાય, મતિ સશયાદિકાને પણ મૂળ જ્ઞાનોપયોગ ? તે જ્ઞાનીજ છે. જેમ રસકુચિ-કામાના મહાગ્સમાં પરેયુ ધાસાદિક પણ તદ્દૂપપણાને પામે છે તેમ તે સમ્યક્દર્શન હોવાથી જ્ઞાનીજ કહેવાય છે. ૩૨૫

શિષ્ય—સમ્યક્દષ્ટિને જે જ્ઞાનોપયોગથી જ્ઞાન કહે છે, તે જ્ઞાનોપયોગ મિથ્યાદષ્ટિને પણ છે, તો પછી તેઓને જ્ઞાની શામટે ન કહેવાય ?

આચાર્ય:—તારી તે આન્યતા અથોગ્ય છે, કારણ કે મિથ્યાદષ્ટિ સમ્યક્ત્વ જ્ઞાન આદિ

ભાવરહિત હોવાથી તેને જ્ઞાનોપયોગ નથી હોતો, જે તેને એ સમ્યક્વાદિ ભાવ હોય, તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ ન કહેવાય. માટે મિથ્યાદૃષ્ટિને અજ્ઞાન પરિણામ સિવાય અન્ય ઉપયોગ નથી તેથી તે સર્વદા અજ્ઞાની છે; અને સમ્યક્દૃષ્ટિને જ્ઞાનપરિણામ હોવાથી હુમ્મેશાં જ્ઞાની છે. તેમ હોવાથી બેને વિષે તુલ્યપણું ક્યાંથી હોય. ૩૨૬.

વળી નિર્ણયરૂપ ઉપયોગકાળે પણ તે મિથ્યાદૃષ્ટિને સર્વજ્ઞભાવવાને કહેલી વસ્તુમાં વિપરીત જ્ઞાન થાય છે, એટલે કે નિશ્ચિત ઉપયોગમાં પણ તેને જ્ઞાન પરિણામ નથી થતો, તો પછી એ બિચારાને સંશયાદિકાળે તો જ્ઞાનપરિણામ ક્યાંથીજ થાય? નજ થાય. માટે સમ્યક્દૃષ્ટિની પેઠે મિથ્યાદૃષ્ટિને જ્ઞાનના સંપાદન માટે તું ફાગટ ખેદ પામે છે. ૩૨૭

સમ્યક્દૃષ્ટિ સંબંધીજ મતિજ્ઞાન અહીં વિચારીએ છીએ, એમ ધારીને ૩૧૪ મી ગાથામાં કહ્યા મુજબ સંશયાદિમાં જ્ઞાન સિદ્ધ કર્યું, અને એથી સંશયાદિ છતાં પણ અવગ્રહાદિ અજ્ઞાનરૂપ નથી એમ સિદ્ધ થયું. આથી કરીને “સંશયાદિરૂપણાથી અવગ્રહાદિમાં અજ્ઞાનપણું છે.” એવી જે પૂર્વે શંકા કરી હતી તે અયોગ્ય છે, અથવા અહીં માત્ર જ્ઞાનનોજ વિચાર કરવાનો આરંભ નથી, કે જેથી અજ્ઞાનપણાતું આપાદન બાધક થાય; પરંતુ અહીં તો જ્ઞાન અજ્ઞાનાદિરૂપ સામાન્ય મતિજ્ઞાનનોજ વિચાર કરવાનો છે. એ પ્રભાણે જણાવવાને આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

અહવા જહ મુચનાનાવસરે સામણ્ણદેસણં મણિયં ।

તહ મહ્નાનાવસરે સવ્વમહ્નિરુવણં કુણ્ણહ ॥ ૩૨૮ ॥

एसा सम्माणुगया सव्वा नाणं विवज्जए इयरं ।

अविसेसिआ मइ चिय जम्हा निहिदढमाईए ॥ ૩૨૯ ॥

विवरीअवत्थुगहणे जं सो साहणविवज्जयं कुणइ ।

तो तस्सज्ઞાણફલં સમ્મદિટ્ઠિસ્સ નાણફલં ॥ ૩૩૦ ॥

જહ સોડવિ તસ્સ ધમ્મો કિં વિવરીયત્તળંતિ ? તં ન મયે ।

ધમ્મોડવિ જઓ સવ્વો ન સાહણં કિંતુ જો જોગો ॥ ૩૩૧ ॥

जोगा—जोगविवेगं अमुणंनो सो विवज्जयं कुणइ ।

सम्मदिट्ठी उण कणइ तस्स सट्ठाणविणिओगं ॥ ૩૩૨ ॥

અથવા જેમ શ્રુતજ્ઞાનના અવસરમાં સામાન્યપણે (શ્રુત) કહ્યું છે, તેમ મતિજ્ઞાનના અવસરે સર્વ મતિજ્ઞાનતું નિરૂપણ કર્યું છે. સમ્યક્વાતુગત આ સર્વ મતિ તે જ્ઞાન છે, અને વિપર્યયમાં અજ્ઞાન છે. કારણકે અવિશેષિત સર્વ મતિજ છે. એમ પ્રથમ કહ્યું છે. વિપરીત વસ્તુ ગ્રહણ કરવાથી મિથ્યાદૃષ્ટિ સાધન વિપર્યય કરે છે, તેથી તેતું જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપવાળું છે અને સમ્યક્દૃષ્ટિતું જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપવાળું છે. જે તેપણ તેના ધર્મ છે, (તો તેમાં) વિપરીતપણું શું છે? એમ નહિ કહેવું. કેમકે બધાએ ધર્મ કાંઈ સાધન નથી, પણ જે યોગ્ય હોય, તેજ સાધન છે. યોગ્યાયોગ્ય વિશેષ નહિ જાણનાર મિથ્યાદૃષ્ટિ વિપર્યય કરે છે, અને સમ્યક્દૃષ્ટિ સ્વસ્થાને વિનિયોગ કરે છે. ૩૨૮-થી-૩૩૨.

પૂર્વે ૯૯મી ગાથામાં જેમ જ્ઞાન-અજ્ઞાન ઉભયરૂપે શ્રુતજ્ઞાન કહ્યું છે, પણ એકતુ સમ્યક્શ્રુત નથી કહ્યું, કારણકે આગળ શ્રુતજ્ઞાનના યોદ બેદ ગણાવાયે, તેમાં મિથ્યાશ્રુત (વિ. ભા. ૨૨)

પણ કહેવાશે, એ રીતે જેમ લાઘવાર્થી જ્ઞાન-અજ્ઞાન ઉભયરૂપ શ્રુતજ્ઞાન કહ્યું છે, તેમ આહીં પણ મતિજ્ઞાન કહેવાના અવશરે સંશય-વિપર્યય-અનશ્ચયસાથ અને નિર્ણયરૂપ જ્ઞાન-અજ્ઞાનાત્મક સર્વ પ્રકારના મતિજ્ઞાનનું સામાન્યથી નિરૂપણ કર્યું છે. આહીં પાંચજાનના આધાર હોવાથી સમ્યક્ષ્ટિ સંબંધી મતિનું જ એકલું નિરૂપણ નથી કર્યું; તેમ વ્યવહારિક જનની પ્રમાણ અપ્રમાણપણાની ચિન્તાવડે પણ મતિનો નિર્ણય નથી કર્યો, પરંતુ લભયરૂપ સામાન્ય (જ્ઞાનાજ્ઞાનાત્મક) મતિજ્ઞાનનો જ વિચાર કર્યો છે, અને તેથી અવગ્રહાદિ સંશયરૂપ હોય અથવા નિર્ણયરૂપ હોય તેમાં કંઈ હાની નથી. આહીંયાં તો શ્રુતની પેઠે લાઘવ કરવાને માટે મતિમાત્રને વિચારવાનું ઈષ્ટપણું છે. ૩૨૮

શિષ્ય:-હાલે એ સામાન્યમતિનું નિરૂપણ હોય. પરંતુ જ્યારે જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનો વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે તેમાં જ્ઞાન કયું અને અજ્ઞાન કયું ?

આચાર્ય:-સામાન્યપણે કહેલી સમ્યક્ષ્ટિ સંબંધી મતિ સંશયરૂપ હોય કે નિશ્ચયરૂપ હોય તોપણ તે સર્વ જ્ઞાનજ છે, અને મિથ્યાદૃષ્ટિની મતિ સંશયરૂપ હોય કે નિશ્ચયરૂપ હોય તોપણ તે અજ્ઞાનજ છે. આ સંબંધમાં અવગ્રહાદિનું નિરૂપણ કરતાં પ્રથમ નત્તી સૂત્રકારે કહ્યું છે કે-“ અવિસેસિઆ મદં મદનાળં મદઅગ્રાણં ચ, વિસેસિયા મદં સમ્મહિન્દિસસ મદં મદનાળં મિષ્ઠહિન્દિસસ મદં મદઅગ્રાણં ”। એટલે કે અવિશેષિત મતિ તે મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાન છે, તથા વિશેષિતમતિ એટલે સમ્યક્ષ્ટિની મતિ તે મતિજ્ઞાન છે અને મિથ્યાદૃષ્ટિની મતિ તે મતિ અજ્ઞાન છે. એ પ્રમાણે સમ્યક્ષ્ટિનું સર્વ જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપ છે, અને મિથ્યાદૃષ્ટિનું જ્ઞાન તે સર્વ અજ્ઞાનરૂપ છે. ૩૨૯

અથવા મિથ્યાત્વના ઉદયથી મિથ્યાદૃષ્ટિ શ્વ જગદ્ગુરૂ પ્રણીત સર્વ વસ્તુતત્ત્વને વિપરીતજ અહણ કરે છે. વિપરીતપણે વસ્તુ અહણ કરવાના સ્વભાવથી ભોક્ષાદિ ભોગવવાના જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ સાધનને ભોક્ષાદિના સાધનરૂપે નથી માનતો, પણ એથી વિપરીત અજ્ઞાન-મિથ્યાત્વ-અને અવિરતિ આદિને ભોક્ષ આદિના સાધનરૂપે માને છે, તેથી તેનું જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપવાળું-નરકાદિ પ્રાપ્તિના રૂપવાળું હોવાથી અજ્ઞાન જ છે; અને સમ્યક્ષ્ટિનું જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપવાળું-ભોક્ષાદિ રૂપવાળું હોવાથી જ્ઞાન જ છે.

વળી વિપરીતપણે વસ્તુ અહણ કરનાર મિથ્યાદૃષ્ટિએ કહે છે કે-“ વેદવિહિતા હિતા ન કોપાય વેદ વિહિત હિંસા દોષવાળી નથી. તેમજ શ્રુતિવચનથી અશ્વમેધ યજ્ઞના મંથના દિવસે પાંચસો મતાણુ પશુઓ ભોજ્ય, તથા હજારે શ્વો હણીને સેંકડો પાપકર્મ કરીને પવિત્ર ગંગાના જળમાં સ્નાન કરીને શ્વો ભોક્ષે જાય છે.” એ પ્રમાણે સંસારના હેતુ ભૂત શ્વમાતાદિના કારણરૂપ મિથ્યાજ્ઞાનને તેઓ ભોક્ષઆદિના સાધનપણે માને છે, તથા જળ સ્નાન-પશુવધ અને પુત્ર પરિવારના કારણભૂત ગેયુનાદિ ક્રિયામાં તેઓ ભોક્ષનું સાધકપણું માને છે, તેથી તેમનું જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ જ છે, અને સમ્યક્ષ્ટિનું જ્ઞાન સમ્યક્જ્ઞાન ક્રિયાના સયોગથી ભોક્ષાદિમાં પ્રવર્તે છે, તેથી તેઓનું જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપવાળું હોવાથી જ્ઞાનરૂપ જ છે. ૩૩૦

શિષ્ય:-મિથ્યાદૃષ્ટિએ વિપરીત ક્રિયા લક્ષણ મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ ધર્મને ભોક્ષ સાધકપણે માનેલ છે, અને તેજ ધર્મ સમ્યક્ષ્ટિએ માનેલ સમ્યક્જ્ઞાનાદિ રૂપ ભોક્ષ સાધનનો ધર્મ છે, તો પછી એમાં મિથ્યાદૃષ્ટિને વિપરીત શું છે ? આપે ૩૨૦ ત્રી ગાથામાં કહ્યું છે કે-“ દય સવ્યમર્ચ સર્વ સમ્મહિન્દિસસ જં વર્ણુ.” એ પ્રમાણે સમ્યક્ષ્ટિને સર્વ વસ્તુ સર્વભય

છે, એ કથનથી “સર્વ વસ્તુ સર્વમય છે” એમ આપનો સિદ્ધાન્ત થયો, એ ઉપરથી તો જેમ સમ્યજ્ઞાન-દર્શન ચારિત્રરૂપ સાધનનો સમ્યજ્ઞાનાદિ ધર્મ છે, તેમ મિથ્યાજ્ઞાનાદિ પણ તે સાધનનો ધર્મ છે એમ થયું, જે એમ ન હોય તો “સર્વ વસ્તુ સર્વમય છે” એમ નહિ કહી શકાય. ભોક્ષ સિદ્ધિમાટે જે સાધનનો ધર્મ સમ્યજ્ઞેષ્ટિએ માનેલ છે, તે સાધનનો ધર્મ તેની જ સિદ્ધિ માટે મિથ્યાદૃષ્ટિએ પણ માનેલ છે, એમાં ધર્મ ઘડણ કરવાથી ધર્મીપણ કથયિત્ અહણ થાય છે. એટલે એમાં મિથ્યાદૃષ્ટિને વિપરીત શું છે કે જેથી તે-ઓના જ્ઞાનને આપ અજ્ઞાનરૂપ કહો છો ?

આચાર્ય:—એ તારૂ કહેવું યુક્ત નથી. અનન્ત ધર્માત્મક વસ્તુના બધાએ ધર્મો એક જ અર્થને સાધતા નથી; પરન્તુ યોગ્યતાપણે કોઈ ધર્મ કોઈ અર્થને સિદ્ધ કરે છે. જેમ કલશ શરાવણું—કપાલ વિગેરેમાં માટીપણું સમાન છતાં પણ કળશની પેઠે કપાલાદિ મંગળ કાર્યમાં અથવા પાણી ભરવાદિ રૂપ કાર્યમાં ઉપયોગી નથી, વળી મુવર્ણપણું સમાન છતાં પણ કુલ્હણી પેઠે નૂપુર કાનના આલૂપણ માટે ઉપયોગી નથી, તેમજ ચોખા-દાળ-ધી વિગેરેમાં કોઠક ધર્મ સમાન છતાં પણ રસની પેઠે ગન્ધ વિગેરે શરીરની પુષ્ટિ-તૃપ્તિ વિગેરે સાધતા નથી. એજ પ્રમાણે મિથ્યાજ્ઞાનાદિ ભોક્ષાદિ સાધનના વ્યાવૃત્તિ રૂપ ધર્મ હોવાથી ભોક્ષ સાધતા નથી, પણ સસારને જ સાધે છે. ભોક્ષાદિકને તો તેના સાધનયોગ્ય સમ્યજ્ઞાનાદિ ધર્મ જ સાધે છે. કારણ કે ભોક્ષાદિના સાધનભૂત અનન્ત ધર્માત્મકવસ્તુ સમ્યજ્ઞેષ્ટિએ અહણ કયાં છતાં પણ ભોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે તો તેને યોગ્ય સમ્યજ્ઞાનાદિ ધર્મનો તે આશ્રય કરે છે, અને અયોગ્ય સાધન-મિથ્યાજ્ઞાન વિગેરેને છોડી દે છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ તો મિથ્યાત્વના ઉદયથી અજ્ઞાનદૃષ્ટિથી તેમાં મિથ્યાજ્ઞાનાદિકની અયોગ્યતા નહિ જોતા તેના જ આશ્રય લે છે, તેથી તેણું જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ છે. ૩૩૧

વળી મિથ્યાદૃષ્ટિ યોગ્યા-યોગ્ય સાધન ધર્મો નહિ જાણતો હોવાથી સાધનને વિપરીત કરે છે, અને સમ્યજ્ઞેષ્ટિ યોગ્યાયોગ્ય સાધન ધર્મને જાણતો હોવાથી તે સાધનનો યોગ્ય સ્થાને ઉપયોગ કરે છે. તેમ કરવાથી તે સમ્યજ્ઞ આરાધક થઈને ધૃષ્ટાંતનો ભોક્ષા થાય છે. આ સંબંધમાં કહ્યું છે કે—“જિનેશ્વર ભાષિત જ્ઞાન યોગ્ય કાળે પરમભક્તિ રાગથી શીખે છે, અને યોગ્યકાળે દર્શન પ્રભાવક શાસ્ત્રો જાણે છે, અષ્ટ પ્રવચન આતામાં ઉપયુક્ત થઈને આચાર્યાદિ માટે યોગ્યકાળે સર્વ દાપરહિત આહાર પાણીની ગવેપણા કરે છે. એ પ્રમાણે યોગ્ય કાળે આચરણ કરનાર વિશુદ્ધ પરિણામી અસપતન યોગ સેવનાર ત્રિભુવનમાં પ્રશંસવા યોગ્ય, અને સર્વ સુરામુરો જેને નમસ્કાર કરે છે એવા તીર્થંકર-ગણધરાએ કહેલ ક્રિયામાં કુરાળ સમ્યજ્ઞેષ્ટિ, સમ્યજ્ઞાન-દર્શન ચારિત્ર આરાધીને સાત-આઠ ભવમાં કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી નિર્મળ-શાશ્વત ભોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યાં જન્મ-જરા-મરણ-રોગ-તૃષા-દુધા-અને ભય આદિથી રહિત થઈને સાદિ અનન્ત કાળ પર્યન્ત તે અનન્ત મુખ ભોગવે છે.” આ કારણથી સમ્યજ્ઞેષ્ટિ જ્ઞાન તે જ જ્ઞાનરૂપ છે. ૩૩૮-૩૩૨

હવે અવગ્રહાદિના કાળનું નિરૂપણ કરે છે.

उगगद्गु एक्कं समयं ईहा-ऽवाया मुहुत्तमंतं तु ।

કાલમસંખં સંખં ચ ધારણા હોઈ નાયત્વા ॥ ૪ ॥૩૩૩॥

અત્યોગદો જહત્તો સમયં સેમોગહાદઓ વીમું
 અંતોમુદ્ધતમેગં તુ વામણા ધારણં મોતું ॥ ૩૨૪ ॥
 સોત્તાર્ઠણં પત્તાવિસયયા પુવ્વમત્યઓ મણિયા ।
 રૂઢ કઠા સટ્ઠાણે મણ્ણઈ વિસયપ્પમાણં ચ ॥ ૩૨૫ ॥

અવગ્રહનો એક મમય, ઇહા-અપાયનો અન્તર્મુદ્ધર્ત અને ધારણાનો મ'ખ્યાતો-
 અસ'ખ્યાતો સ્થિતિ કાળ જાણવો. અર્થાવગ્રહ જઘન્યથી એક મમય મુધીનો છે અને
 વારનારૂપ ધારણા શિવાય બાકીના અવગ્રહાદિ દરેક અન્તર્મુદ્ધર્તના છે. શ્રોત્ર વિગેરેની
 પ્રાપ્તિ વિષયતા પૂર્વે અર્થથી કહી છે, હવે અહીં તે મૂળ ગાથાથી કહેવારો અને તેના
 વિષયત્વ પ્રમાણ કહેવાયો. ૩૩૩-ધી-૩૩૫.

નિશ્ચયિક અર્થાવગ્રહનો કાળ એક સમયનોજ છે, તથા ઇહા-અને અપાયનો કાલ
 જઘન્યથી તેમજ ઉત્કૃષ્ટથી અન્તર્મુદ્ધર્તનો છે. વ્યંગનાવગ્રહ તથા વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ
 એ દરેકનો કાળ અન્તર્મુદ્ધર્તનો છે. અવિચ્યુતિ અને સ્મૃતિરૂપ ધારણાનો કાળ અન્તર્મુ-
 દ્ધર્તનો છે, તથા-જ્ઞાનાવરણકર્મના ક્ષયોપશમરૂપ અને સ્મૃતિના બીજરૂપ જે વામનારૂપ
 ધારણા છે, તેનો કાળ મ'ખ્યાતા વર્ષના આયુષવાળાને સ'ખ્યાતાકાળ મુધીનો છે, અને
 અસ'ખ્યાતવર્ષના આયુષવાળાને અમ'ખ્યાતાકાળ મુધીનો છે. ૩૩૩.

(પક્ષ-માસ ઋતુ-અયન-સ વામરારૂપ કાળની સ'ખ્યા જેમાં ન હોય તે પદ્યોપ-
 માદિરૂપ અસ'ખ્યાતો-કાળ કહેવાય છે, અને જેમાં એ પક્ષ-માસાદિ કાળતુ પ્રમાણ હોય
 તે સ'ખ્યાતો કાળ કહેવાય છે.) અવગ્રહ એ શબ્દતુ વ્યાખ્યાન અર્થાવગ્રહ કરતું અને તે
 નિશ્ચય તથા વ્યવહારના ભેદ કરીને બે પ્રકારનો છે-અને તેના કાલની વ્યાખ્યા ઉપર ૩૩૩
 મી ગાથામાં જણાવ્યા પ્રમાણે જાણી લેવી. ૩૩૪

અહિં ૧૭૮ મી ગણેલી નિર્ચક્તિની ગાથાતુ વ્યાખ્યાન કરતી વખતે સાખ્યકારે ૨૦૪
 મી ગાથામાં વ્ય-જનાવગ્રહતુ વ્યાખ્યાન કરતાં શ્રોત્રાદિકન્દ્રિયોની પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિ વિષયતા
 પૂર્વે કહેલી છે. હવે અહીં નિર્ચક્તિની ગાથાથી નિર્ચક્તિકાર મહારાજ ચોતે તેની પ્રાપ્તિ-
 પ્રાપ્તિ વિષયતા કહે છે, અને તે સાથે પ્રમગોપાત અર્થે ઇન્દ્રિયોના વિષયતુ પ્રમાણ પણ
 કહે છે. ૩૩૩-થી-૩૩૫

હવે ઇન્દ્રિયોની પ્રાપ્તિ-પ્રાપ્તિવિષયતા અને તેના વિષયતુ પ્રમાણ કહે છે.

પુટ્ટં સુણેઙ્ગ સદ્દ રૂવં પુણ પાસઈ અપુટ્ટં તુ ।
 ગંધં રસં ચ ફાસં ચ વદ્ધપુટ્ટં વિયાગરે ॥ ૫ ॥ ૩૩૬ ॥
 પુટ્ટં રેણું વં તણ્ણમ્મિ વદ્ધમ્પીકયં સદેસેહિ ।
 છિક્કાઈં ચિય મિણ્ણઈ સદ્દવ્વાઈં જે તાઈં ॥ ૩૩૭ ॥
 વહુ-મુહુમ-મારુણાઈ જે પટુતરતં ચ સોત્તવિણ્ણાણં ।
 મંપાઈંદવાઈં વિવરીયાઈં જઓ તાઈં ॥ ૩૩૮ ॥
 ફરિસાર્ણવરમચ્છપ્પસમીસીરુયાઈં વેપ્પંતિ
 પટુપરવિણ્ણાણાઈં જે ચ ન તાણાઈકરણાઈ ॥ ૩૩૯ ॥

અપ્તકારિ નયનં મળો ય નયનસ્સ વિસયપરિમાણં ।

આયંશુલેણ લક્ષ્વં અદ્વિત્તં જોયણાણં તુ ॥ ૩૪૦ ॥

સ્પર્શેલો શબ્દ સંભળાય છે, અસ્પર્શેલ રૂપ જોવાય છે, અને ગન્ધ રસ-તથા સ્પર્શ તો બદ્ધ સ્પૃષ્ટપણે ગ્રહણ થાય છે. શરીરઉપર રેતીની પેઠે સ બદ્ધ તે સ્પૃષ્ટ કહેવાય છે, અને આત્મપ્રદેશો સાથે ગાઠ સ બદ્ધ તે બદ્ધ કહેવાય છે. શબ્દાદિ દ્રવ્યો સ્પર્શ માત્રથીજ ગ્રહણ થાય છે, કેમકે તે દ્રવ્યો ધણા-ગુદ્ધ અને વાસીત હોય છે, તેમજ ઔત્રેન્દ્રિયનું વિજ્ઞાન અતિ પદ્ધતિ હોય છે. ગન્ધાદિ દ્રવ્ય ઔથી વિપરીત છે, કેમકે તે દ્રવ્યો સ્પર્શ થયા પછી આત્મપ્રદેશ સાથે મિશ્ર થયેલા ને ગાઠ સ બધવાળા હોય તોજ ગ્રહણ કરાય છે, વળી ધ્રાણાદિ ઈન્દ્રિયો પદ્ધતર વિજ્ઞાન વાળી નથી. ચક્ષુ અને મન અપ્રાપ્તકારી છે, ચક્ષુના વિષયનું પરિમાણ આત્માંશુલથી એક લાખ યોજન કરતાં અધિક છે. ૩૩૬-થી-૩૪૦

શરીરપર રજના સ્પર્શની પેઠે શબ્દ દ્રવ્યને સ્પર્શમાત્રથીજ ઔત્રેન્દ્રિય ગ્રહણ કરે છે, કેમકે ધ્રાણાદિ ઈન્દ્રિયોના વિષયભૂત દ્રવ્યો કરતાં તે શબ્દ દ્રવ્યો સૂક્ષ્મ-ધણા-અને ભાવુક (વાસિત કરનાર) હોય છે. વળી વિષયને ગ્રહણ કરવામાં બીજી ધ્રાણાદિ ઈન્દ્રિયો કરતાં ઔત્રેન્દ્રિય વધારે પદ્ધત છે.

ધ્રાણેન્દ્રિય-રસનેન્દ્રિય અને સ્પર્શન્દ્રિય અતુકમે સ્વવિષયભૂત ગ ધ-રસ-અને સ્પર્શ-વાળા દ્રવ્યને બદ્ધ સ્પૃષ્ટ હોય તોજ ગ્રહણ કરે છે. એટલે કે સ્વપ્રદેશો સાથે એ દ્રવ્યો અત્યંત ગાઠ સ બધવાળા હોય તોજ તેને ધ્રાણાદિ ઈન્દ્રિયો ગ્રહણ કરી શકે છે, અન્યથા નહીં. કારણ કે વિષયભૂત એ ગ ધાદિ દ્રવ્યો શબ્દ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ થોડા છે સ્પૂલ છે અને અભાવુક (વાસિત કરવાના સ્વભાવ વિનાના) છે; વળી વિષયને ગ્રહણ કરવામાં ઔત્રેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ ધ્રાણાદિ ઈન્દ્રિયો અપદ્ધ છે. એટલા માટે બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ એવાજ ગ ધાદિ દ્રવ્ય સમૂહને ધ્રાણાદિ ગ્રહણ કરે છે.

ચક્ષુ ઈન્દ્રિય યોગ્ય દેશમાં રહેલા સ્વવિષયભૂત રૂપને સ્પર્શ વિનાજ ગ્રહણ કરે છે, પણ અયોગ્ય દેશમાં રહેલ સાધર્મ્ય દ્વયોકાદિ, અથવા ભીત આદિથી અન્તગિત વટાદિ-વસ્તુને તે ગ્રહણ કરી શકતી નથી ભેદ શકતી તથી. કારણ કે-ચક્ષુ અને મન અપ્રાપ્ત-કારી છે તેથી તે સ્પર્શ વિનાજ વસ્તુ ગ્રહણ કરે છે. ૩૩૬

૩૩૭-૩૩૮-૩૩૯ નો અર્થ પ્રથમ ગાથાના અર્થમાં આવી ગયો છે.

શિષ્ય:—જે એ પ્રમાણે ચક્ષુ અપ્રાપ્ત રૂપને ગ્રહણ કરે છે, તે લોકાન્તની પહેલાં જે કંઈ હોય તે સવને ચક્ષુ ઈન્દ્રિય ભેદ શકે. કેમકે અપ્રાપ્તપણ સર્વત્ર મમાન છે.

આચાર્ય:—આગમમાં ચક્ષુ ઈન્દ્રિયના વિષયનું પરિમાણ આત્માંશુલવડે એક લાખ યોજનથી અધિક કહ્યું છે. આથી કરીને સર્વ સ્થળે અપ્રાપ્તકારીપણ સમાન છતાં પણ કહેલા પ્રમાણથી આવક દૂર રહેલી વસ્તુને ચક્ષુ ભેદ શકતી નથી.

અહીં “આત્માંશુલવડે” એમ કહેવાથી અશુલના ત્રણ પ્રકાર સૂચવ્યા છે. ૧ આત્માંશુલ, ૨ ઉત્તમેધાંશુલ, અને ૩ પ્રમાણ અશુલ. જે વખતે જે મેનુષ્યો હોય તે વખતે તેમણે જે પ્રમાણવાળું અશુલ હોય તે આત્માંશુલ કહેવાય છે, આત્માંશુલનું નિયત પ્રમાણ નથી. બીજી ઉત્તમેધાંશુલ, તેણે પ્રમાણ અતુકમે સૂક્ષ્મ-જાદિયુક્તરૂપ પરમાણુ-અસરેણુ-સ્થરેણુ-વાળામ-લીખ-લુ અને ચવ, એ દરેકને આઠ આઠ શુભ કરવાથી થાય છે; આવા ઉત્તમેધાંશુલથી બમણ વીર પ્રભુત આત્માંશુલ કહ્યું છે. અને એવા એક હજાર ઉત્તમેધાંશુલે એક

પ્રમાણાંગુલ કહ્યું છે, આમાંના આત્માંગુલવડે વસ્તુઓ, ઉત્સેધાંગુલવડે શરીર, અને પ્રમાણાંગુલવડે પર્વત-પૃથ્વી-વિમાન વિગેરે મપાય છે. ૩૩૬-થી-૩૮૦

નણ મળિયમુસ્સયંગુલપમાણઓ જીવદેહમાણાઈ ।

દેહપમાણં ચિય તં ન ઉ ઈન્દિય-વિસયપરિમાણં ॥ ૩૪૧ ॥

જં તેણ પંચવણસયકુરાઈવિસયવવહારવોચ્છેઓ ।

પાવડ, સહસ્સગુણિયં, જેણ પમાણંગુલં તત્તો ॥ ૩૪૨ ॥

ઈન્દિયમાણેડવિ તયં મયણિજ્ઞં તિગારડઆઈણં ।

જિન્નિમ્હિદિયાઈમાણં સંવવહારં વિરુજ્જેજ્ઞા ॥ ૩૪૩ ॥

તણુમાણં ચિય તેણં હવિજ્ઞ મળિયં મુણ્ડવિ તં ચેવ ।

ણ્ણ દેહમાણાઈ નારયાઈણ મિજ્ઞંતિ ॥ ૩૪૪ ॥

ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણથી જીવના દેહ આનાદિ થાય છે એમ કહ્યું છે, તે દેહ પ્રમાણ માત્ર તે ઉત્સેધથી જાણવું પણ ઈન્દ્રિય-અને તેના વિષયનું પરિમાણ ન જાણવું, જે ઉત્સેધાંગુલવડે તે માનીએ તો પાંચસો ધનુષ પ્રમાણવાળા મનુષ્યાદિના વિષયના વ્યવહારના ઉચ્છેદ થાય, કેમકે પ્રમાણાંગુલ તો તેથી હજારગણું છે. ઈન્દ્રિય પ્રમાણમાં પણ તેની જાણના છે, કેમકે ત્રણગાઉઆદિ શરીરપ્રમાણ વાળાના જીવહૃદિઈન્દ્રિયોત્થાન માન વ્યવહારમાં વિરોધ પામે. તેથી ઉત્સેધાંગુલવડે શરીરનું માનજ હોવું બેધએ, સૂત્રમાં પણ એમજ કહ્યું છે કે-એવડે નારકાદિના શરીરનું માન જાણવું. ૩૪૧-થી-૩૪૪

શિષ્ય:-અન્યત્ર કહ્યું છેકે-નારકી વિગેરેના શરીરાકિનું પ્રમાણ ઉત્સેધાંગુલથી જાણવું એમાં આદિશબ્દથી ઈન્દ્રિય તથા તેના વિષયનું પ્રમાણ પણ આવી ગયું, એમ બીજા માને છે. કેમકે ઈન્દ્રિયો તો શરીરમાંજ છે, અને તેના વિષયનું પરિમાણ પણ તેના આસન્નપણા થકી તેના ગ્રહણવડે કરીને ગ્રહણ કરાય છે. એ પ્રમાણે શરીર-ઈન્દ્રિય-અને તેના વિષયનું પ્રમાણ ઉત્સેધાંગુલથી માપવા યોગ્ય છે. અને આપ તો ચાહ્યું ઈન્દ્રિયના વિષયનું પ્રમાણ આત્માંગુલથી કહોછો તેનું શું કારણ ?

આચાર્ય:-તારૂં ક્યન યોગ્ય નથી, કેમકે અન્યત્ર ઉત્સેધાંગુલવડે માપવાનું કહ્યું છે તે કેવળ દેહનું પ્રમાણજ સમજવું; તેની સાથે ઈન્દ્રિય અને તેના વિષયનું પરિમાણ ઉત્સેધાંગુલથી ન સમજવું; કારણ કે તે તો આત્માંગુલથીજ માપવા યોગ્ય છે. ૩૪૧

જો કદી ઉત્સેધાંગુલથી ઈન્દ્રિયના વિષયનું પરિમાણ માનવામાં આવે તો પાંચસો ધનુષ-સાઠ ચારસો ધનુષાદિ શરીરપ્રમાણવાળા ભરત-સગરાદિ મનુષ્યોના ઓત્રાદિ ઈન્દ્રિયવડે શબ્દાદિ વિષય ગ્રહણ કરવાનો પ્રસિદ્ધ વ્યવહાર નાશ પામે, કારણકે ભરતચકિતના આત્માંગુલરૂપ જે પ્રમાણ અંગુલ તે ઉત્સેધાંગુલથી હજારગણું કહ્યું છે. વળી ભરત ચકી આદિની અયોધ્યા વિગેરે નગરીઓ અને ભરકરની છાવણીઓ આત્માંગુલ પ્રમાણથી બાર ચોજન લાંબી સિદ્ધાન્તમાં કહેલ છે, જે તે સર્વની ઉત્સેધાંગુલે ગણતરી કરી હોય તો અનેક હજાર ચોજન પ્રમાણ થાય, અને એથી કરીને આયુધશાળામાં અને રક્ષાવારમાં વગાડેલ ભેરી આદિના શબ્દ સર્વને તારા અભિપ્રાયવડે તો સંભળાય નહિ; કેમકે બાર ચોજનથી આવેલો આ શબ્દ ઓત્રેન્દ્રિય ગ્રહણ કરે છે, તે કરતાં વધારે દૂરથી આવેલો

શબ્દ ઓત્રે દ્રિય ગ્રહણ કરી શક્તી નથી. હવે જો એ ઓત્રે દ્રિયના વિષયવાલા બાર ચોજન તારા કહેવા મુજબ ઉત્સેધાંગુલથી ગણીએ, તો હજારો ચોજન દરથી આવેલા ભેરી આદિના શબ્દને તે બધા નગરવાળા તથા રસ્કંધાવારવાળા શ્રવણેન્દ્રિયથી ગ્રહણ કરે નહિ, પણ ભરતાદિની આખી નગરી અને છાવણીમાં એ શબ્દ તો સંભળાય છે, માટે ઈન્દ્રિયોનાં વિષયનું પ્રમાણ આત્માંગુલથીજ સમજવું, પણ ઉત્સેધાંગુલથી નહિ. ૩૪૨

વળી કદંબપુષ્પાદિ આકારવાળી ઓત્રાદિ દ્રવ્ય ઈન્દ્રિયોત્ત્વ પ્રમાણ આંગુલના અ-ક્ષંબ્યાતમા ભાગાદિત્ત્વ છે, તેમાં એક સ્પર્શનેન્દ્રિયત્ત્વ પ્રમાણ ઉત્સેધાંગુલથી મપાય છે અને બાકીની ઈન્દ્રિયોત્ત્વ પ્રમાણ આત્માંગુલથી મપાય છે. ત્રણ ગાઉ આદિના શરીરવાળા યુગલિકોની જીભાઈન્દ્રિયત્ત્વ માન જો ઉત્સેધાંગુલવડે માનીએ તો તેમને કટપટ્કના રસ વિગેરેના જ્ઞાનના વ્યવહારમાં વિરોધ આવે, કેમકે આગમમાં જીભા ઈન્દ્રિયત્ત્વ પ્રમાણ બેથી નવ આંગુલત્ત્વ કહ્યું છે, ત્રણ ગાઉ આદિ પ્રમાણવાળા જીભોને શરીરોત્ત્વસારે તેમના મુખ અને જીભા વિશાળ હોય છે, હવે જો ઉત્સેધાંગુલવડે તેમની જીભા ઈન્દ્રિય બેથી નવ આંગુલ પ્રમાણ માનીએ, તો એવા વિશાળ મુખમાં એવી છુલ્લક આકારવાલી અતિ નહાની જીભા પુરી પડે નહિ, અને તેથી કરીને તેવડે રસાનુભવરૂપ વ્યવહાર થાય નહિ. માટે આત્માંગુલવડે જીભા ઈન્દ્રિયત્ત્વ પ્રમાણ ઘટે છે. આ પ્રમાણે શરીરની બધી ઈન્દ્રિયો ઉત્સેધાંગુલથી નથી મપાતી, તો પછી ઈન્દ્રિયોના વિષયનું પરિમાણ તો ઉત્સેધાંગુલથી કયાંથીજ મપાય ? ૩૪૩

ઈન્દ્રિયત્ત્વ અને ઈન્દ્રિયના વિષયનું પરિમાણ એકાન્તે ઉત્સેધાંગુલવડે માનવામાં ઉપર મુજબ દોષો બતાવ્યા છે, તેથી તે બે સિવાય કેવળ શરીરત્ત્વ પ્રમાણજ ઉત્સેધાંગુલવડે હોવું જોઈએ, અન્યથા યુગલધર્મી જનોને રસવેદન વ્યવહારનો તથા ચક્રવર્તિ-ભરતની નગરી આદિમાં શબ્દ શ્રવણના વ્યવહારનો અભાવ થાય, એટલે કે તેઓને રસત્ત્વ અને શબ્દત્ત્વ જ્ઞાન થાય નહિ, એ વાત હમણાંજ ઉપર કહી ગયા છીએ. વળી ઈન્દ્રિય અને તેના વિષયનું પરિમાણ ઉત્સેધાંગુલથી તુ કહે છે, તે કેવળ તારી મતિકલ્પનાથીજ કહે છે, સૂત્રમાં એવું સાક્ષાત્ કોઈ પણ સ્થળે નથી કહ્યું. તેમાં તો કેવળ ઉત્સેધાંગુલથી શરીર જ માપવાતું કહ્યું છે. જેમકે—“इच्छेपण उस्सेहंगुलप्पमाणेण नेरइअ-तिरिक्खजोणिय-मणुस्स-देवागे सरीराणाहणाउ मिज्जંતિ” એ ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણવડે નારકી-તિર્થંગ-ચ-મનુષ્ય અને દેવોનાં શરીરની ઊંચાઈ મપાય છે. આ પ્રમાણે સૂત્રમાં તો માત્ર શરીરની અવગા-હનાજ ઉત્સેધાંગુલથી માપવાની કહી છે, પણ ઈન્દ્રિય કે તેના વિષયનું પરિમાણ ઉત્સે-ધાંગુલથી માપવાતું નથી કહ્યું. ૩૪૨-થી-૩૪૪

હવે પૂર્વાપર વિરોધ દૂર કરીને ચક્ષુ ઈન્દ્રિયના વિષયનું પ્રમાણ બતાવે છે.

लखेहि एकांसाए साइरेगेहि पुक्खरद्धम्मि ।

उदए पेच्छंति नरा सूरं उकोसए दिवसे ॥ ३४५ ॥

नयणिदियस्स तम्हा विसयपमाणं जहा सुएऽभिदियं ।

आउस्सेहपमाणंगुलाणमेगेणऽवि ण जुत्तं ॥ ३४६ ॥

मुत्ताभिप्पाओऽयं पयासणिज्जं तयं न च पयासे ।

चक्खणओ विसेसो न हि संदेहादलक्खणया ॥ ३४७ ॥

ઉત્કૃષ્ટ દિવસે પુષ્કરવરદ્વીપના અર્ધલાગમાં એકવીસલાખ ચોજનથી અધિક દૂરમાં ઉદય પામેલા સૂર્યને (ત્યાંના) મનુષ્યો જુએ છે, તેથી ઇન્દ્રિયના વિષયનું પરિભાષુ જે સૂત્રમાં કહ્યું છે તે આત્માંગુલ-ઉત્તેષાંગુલ-કે પ્રમાણાંગુલ, એમાંના કોઈ પણ અંગુલ વડે ચુકત નથી. (એમ નહિ કહેણું કારણ કે) લાખ ચોજનનું પ્રમાણ પ્રકાશનીય વસ્તુને અંગે છે, પ્રકાશને અંગે નથી, એવો સૂત્રનો અભિપ્રાય છે. આ તદ્દાવત વ્યાખ્યાનથી મમજવો, પણ મ'દેહથી અસમજસપણું ન માનવું. ૩૪૫-થી-૩૪૭

ગિષ્ય:—“છતાપીસ હજાર ખસોચોજન અને ઉપર માઠીયા એકવીસ લાખ, એટલે દૂરથી સૂર્યને કંઈ સંકાન્તિમાં અહોના મનુષ્યો જુએ છે;” તથા—“પુષ્કરવર દ્વીપના અર્ધ લાગમાં પૂર્વ-પશ્ચિમે રહેનારા મનુષ્યોની ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયનું પ્રમાણ એકવીસલાખ-ચોત્રીસ હજાર-પાંચમેાને સાઠત્રીમ ચોજનનું જણણું.” કારણ કે એટલે દૂરથી ત્યાંના મનુષ્યો ઉદય પામતા સૂર્યને જુએ છે. તેમ અસ્ત પામતા પણ જણણું. વળી પ્રજાપતાદિ સૂત્રમાં ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયનું પરિભાષુ અધિક એક લાખ ચોજન કહ્યું છે, આ એક લાખ ચોજનનું પરિભાષુ કહ્યું છે તે આત્માંગુલ ઉત્તેષાંગુલ કે પ્રમાણાંગુલમાંનાં કોઈ પણ અંગુલપ્રમાણથી માનીએ તો પણ પુષ્કરાર્ધ માટે ચરતું નથી; કેમકે એક લાખ ચોજન પ્રમાણઅંગુલવડે માનીએ, તો પ્રમાણાંગુલ નિષ્પન્ન એકવીસલાખ ચોજન કરતાં એ એક લાખ ચોજન એકવીસમા ભાગે હોવાથી ભાદું અન્તર પડે છે. આમ એક ઠેકાણે અધિક એક લાખ ચોજનથી અધિક વિષય કહ્યો અને બીજે સ્થળે એકવીસ લાખ ચોજનથી અધિક દૂરથી સૂર્ય દેખાવવાનું જણાવી ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયનું પરિભાષુ એક વીસ લાખથી અધિક કહ્યું છે. તેથી સિદ્ધાન્તોક્ત કથનમાં પરસ્પર વિરોધ જણાય છે. ૩૪૫-૩૪૬

આચાર્ય:—એક લાખ ચોજનથી અધિક ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયનું પરિભાષુ જે સૂત્રમાં કહ્યું છે તે અવ્ય' પ્રકાશ રહિત પર્વતાદિ વસ્તુની અપેક્ષાએ કહ્યું છે, પણ ચદ્ર-સૂર્ય આદિ સ્વયં પ્રકાશક વસ્તુની અપેક્ષાએ નથી કહ્યું. ઉદાહરણ તરીકે જેમ કોઈ નિમળ ચક્ષુવાળો જીવ એક લાખ ચોજનથી અધિક દૂર રહેલા પર્વતાદિકને જુએ છે. આ અપેક્ષાએ ચક્ષુના વિષયનું પરિભાષુ એક લાખ ચોજનથી અધિક કહ્યું છે; પરંતુ ચદ્ર-સૂર્ય આદિ પ્રકાશક વસ્તુ માટે એવો નિયમ નથી, એવી વસ્તુઓ તો અધિક દૂરથી પણ જોઈ શકાય. આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાનથી ભેદ મમજવો જોઈએ, તે સમજ્યા સિવાય માત્ર ઉલ્લેખ અધિકાર સાંભળીને સદેહથી સર્વજ્ઞ પ્રણીત સૂત્રમાં વિરોધ માનવો એ કેવળ અજ્ઞાનતા જ છે. ૩૪૫-થી-૩૪૭

કહ્યું છે કે જે જેમ સૂત્રમાં કહ્યું છે તેમજ તે વસ્તુ માત્ર માનવાની હોય ને વિચાર કરવાનો ન હોય તો આચાર્યએ શ્રુતની વ્યાખ્યા કરવાનું શું કામ હતું! અર્થાત્ બીજો અધિકાર માંભળી તે વિચાર કરવાની જરૂર છે.

હવે ચક્ષુ મિવાયની શેષ ઇન્દ્રિયોના વિષયનું પ્રમાણ કહે છે.

વારસર્હિતો સોત્તં સેસાઈ નર્વહિ જોયજેહિતો ।

મિર્હંતિ પત્તમત્યં પત્તો પરજો ન ગેર્હંતિ ॥ ૩૪૮ ॥

દન્વાળ મંદપરિણામઝો ય પરજો જ ઈંદિયવલં પિ ।

અવરમસંલેજ્જંજુલભાગાઝો નયણવજ્જાળં ॥ ૩૪૯ ॥

સંલેજ્જંજુલભાગાઝો નયણસ્સ, મણસ્સ ન વિસયપરિમાણં ।

પોગ્ગલમિત્તિવંધામાગાઝો કેવલસ્સેવ ॥ ૩૫૦ ॥

બાર યોજનથી આવેલા શબ્દને ઓત્ર અને નવયોજનથી આવેલા પ્રાપ્ત અર્થને બા-
કીની (માણુ વગેરે) ઇન્દ્રિયો અહણુ કરે છે; એ કરતાં વધારે દૂરથી આવેલા અર્થને અહણુ
કરતી નથી. દ્રવ્યોના મંદપરિણામપણાથી અને ઇન્દ્રિયોતુ તેવું બળ ન હોવાથી વધારે
દૂરથી આવેલા શબ્દાદિ અર્થને ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયો અહણુ કરતી નથી. ચક્ષુ સિવાયની ઇન્દ્રિયોતુ
વિષય પરિભાષુ જનન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમાભાગતુ છે, ચક્ષુના વિષયતુ પરિભાષુ
(જનન્યથી) અંગુલના સંખ્યાતમાભાગતુ છે. કેવળજ્ઞાનની જેઠે પુરુગળ માત્રના નિષ્ક-
નના અભાવથી મનના વિષયતુ પરિભાષુ નથી. ૩૪૮-થી-૩૫૦.

મેધગર્જના વિગેરેના શબ્દ બાર યોજનથી આવેલ હોય, તો તેને ઓત્રેન્દ્રિય અહણુ
કરે છે, અને ઓત્ર સિવાયની શેષ ધાણુ-રસના-ને સ્પર્શનેન્દ્રિય વધારેમાં વધારે નવયોજન
દૂરથી આવેલા ગંધ-રસ-અને સ્પર્શરૂપ અર્થને અહણુ કરે છે, એ કરતાં વધારે દૂરથી
આવેલા હોય તો તેને તે ઇન્દ્રિયો અહણુ કરતી નથી.

શિષ્ય:—મેધગર્જનાદિના શબ્દ, તથા વર્ષા ઋતુમાં પહેલી વૃષ્ટિ થએથી દૂરથી આ-
વતો ગંધ અહણુ કરાય છે એમ અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે, પણ રસ અને સ્પર્શ એટલે દૂરથી
આવેલા કેવી રીતે અહણુ કરાય ?

આચાર્ય:—જેમ દૂરથી આવેલો ગંધ અનુભવાય છે, તેમ એ ગન્ધવાળા દ્રવ્યનો રસ
પણ કોઈકને અનુભવાય છે. ધ્રાણેન્દ્રિય સાથે ગંધનો સંબંધ થાય તે વખતે તેના રસનો
પણ રસનેન્દ્રિય સાથે સંબંધ થાય છે, એટલે ધણાએ લોકો એમ કહે છે કે—“આ કહે
અથવા તીખી વિગેરે વસ્તુનો ગંધ છે.” આમાં કદુપણુ અથવા તીખાપણુ એ રસનો
જ ગંધ છે. તેમાં જણાય છે કે ગંધ અહણુ થતાં તેના રસનો પણ જીભડાની સાથે સંબંધ
થવાથી તે પણ અનુભવાય છે. એ જ પ્રમાણે સરોવર-સરિતા-કે સમુદ્રાદિ ઉપરથી આ-
વેલા વાયુનો શીતસ્પર્શ પણ અનુભવાય છે. ૩૪૮

શિષ્ય:—જો બાર કે નવ યોજન દૂરથી આવેલા શબ્દ અને ગંધાદિ જણાય છે તો
પછી બાર યોજન અને નવયોજન કરતાં વધારે દૂરથી આવેલા શબ્દ અને ગંધ વિગેરે શાથી
નથી અહણુ થતા ?

આચાર્ય:—બાર અને નવ યોજન કરતાં વધારે દૂરથી આવેલા શબ્દ અને ગંધાદિ
દ્રવ્યો મંદપરિણામવાળા થઈ જવાથી ઓત્ર તથા ધ્રાણાદિ ઇન્દ્રિયોને જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી
શક્તિ નથી, વળી તે ઇન્દ્રિયોની તેની શક્તિ પણ નથી કે જેથી તે કરતાં વધારે દૂરથી
આવેલા શબ્દાદિને અહણુ કરીને પોતાતુ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે. ઇન્દ્રિયોના વિષયતુ એ પરિભાષુ
વધારેમાં વધારે સમજતુ, અને જનન્યથી તો ચક્ષુ સિવાયની ઇન્દ્રિયોના વિષયતુ પરિભાષુ
અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલુ છે, એટલે કે ચક્ષુ સિવાયની ઇન્દ્રિયો જનન્યથી અ-
ંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગથી આવેલા શબ્દાદિ અર્થને અહણુ કરે છે. ૩૪૯

ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયતુ પરિભાષુ જનન્યથી અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ જેટલુ છે,
પણ અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલુ નથી, કેમકે અતિશય નજીકમાં રહેલ અજ્ઞાન-સળી-મેલ
વિગેરેને ચક્ષુ જોઈ શકતી નથી.

ક્ષેત્રથી મનના વિષયતુ પરિભાષુ નથી, કેમકે તે નિયમ રહિત દૂર અથવા નજીક
મૂર્ત વા અમૂર્ત સર્વ વસ્તુને કેવળજ્ઞાનની જેઠે વિષયપણે અહણુ કરે છે. કેવળ પુરુગળોને
જ તે જાણી શકે છે, એવો નિયમ તેને મારે નથી. “જે પુરુગળ માત્રને જ અહણુ કરવામાં

નિયત નથી, તેને વિષયત્વ પરિભાષુ નથી. ” જેમ કેવળજ્ઞાન પુદ્ગળમાત્રને જ અહણ કરવામાં નિયત નહિ હોવાથી તેને વિષયત્વ પરિભાષુ નથી. તેમ મન પણ તેણે હોવાથી તેને પણ વિષયત્વ પરિભાષુ નથી. અને જેના વિષયત્વ પરિભાષુ છે, તે અવધિ-મન-પર્યવ-જ્ઞાનની પેઠે પુદ્ગળમાત્રને જ અહણ કરવારૂપ નિયમ રહિત પણ નથી.

શિષ્ય:—આપે કહેલો હેતુ મતિ-શ્રુત જ્ઞાનથી વ્યભિચારી જણાય છે, તેથી તે અને કાંતિક છે, કારણ કે મૂર્ત-અમૂત સર્વ વસ્તુને વિષયપણે એ બન્ને અહણ કરે છે, છતાં તે બન્ને ચોતાના વિષયોને અહણ કરવામાં નિયમવાળા છે. શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિય જન્ય મતિ-શ્રુતત્વ ક્ષેત્રથી વિષયપરિભાષુ બાર ચોજન આદીત્વ છે, કેમકે બાર ચોજન આદિથી આવેલા જ શબ્દાદિ વિષયો અહણ થાય છે.

આચાર્ય:—ઇન્દ્રિયજન્ય મતિ-શ્રુતના વિષયત્વ એ પરિભાષુ છે, અને ઇન્દ્રિયો તો પુદ્ગળમાત્રને જ અહણ કરવાવાળી છે, એટલે એમાં કંઈ હરકત નથી; પરન્તુ મનોજન્ય મતિ-શ્રુત જેમ પુદ્ગળમાત્ર અહણ કરવામાં નિયત નથી તેમ, ક્ષેત્રથી વિષયત્વ પરિભાષુ પણ તેમને નથી. તો પછી અમે કહેલ હેતુમાં અનેકાંતક દોષ ક્યાંથી આવે? ૩૪૮-થી-૩૫૦

શિષ્ય:—૩૩૬ મી ગાથામાં “ સ્પર્શાગ્નિયો શબ્દ (ઓત્તેન્દ્રિય) સંલગ્નો છે ” એમ આપે કહ્યું છે. તેમાં શબ્દપ્રયોગથી મૂકાએલાં શબ્દદ્રવ્યો જ કેવળ સંલગ્નાય છે, અથવા બીજાં તેથી વાસિતએવાં શબ્દદ્રવ્યો સંલગ્નાય છે, કે મિત્ર શબ્દદ્રવ્યો સંલગ્નાય છે ?

આચાર્ય:—વચનયોગથી મૂકાએલાં કેવળ શબ્દદ્રવ્યો સંલગ્નાતાં નથી, પણ મિત્ર શબ્દદ્રવ્યો અથવા બીજાં તદ્દામિત શબ્દદ્રવ્યો સંલગ્નાય છે, કેમકે તે વાસકસ્વભાવવાળાં છે. અને શબ્દદ્રવ્યથી લોક આજો વ્યાપ્ત છે. આ વાત વધારે સ્પષ્ટતાથી કહેવામાં આવશે તોજ સમજશે. તેથી તે વાત વિસ્તારથી કહીએ છીએ.

ભાસાસમસેદીઓ સદં જં સુણઈ મીસયં સુણઈ ।

ચીસેદી પુણ સદં સુણેઈ નિયમા પરાઘાણ ॥ ૩૫૧ ॥ ૫ ॥

સેદી પપસપંતી વદતો સમ્વસ છદિસિં તાઓ ।

જામ્મ વિમુક્કા ધાવઈ ભાસા સપયમ્મિ પદમમ્મિ ॥ ૩૫૨ ॥

ભાસાસમસેદિવિઓ વચ્ચાસામીસિયં સુણઈ સદં ।

નવુદ્ગમ્માવિયાઈ અણ્ણાઈ સુણેઈ વિદિસત્તયો ॥ ૩૫૩ ॥

અણુસેદીગમ્માઓ પદિધાપામાવમોઽનિમિત્તાઓ ।

સમયંવરાણવત્થાણઓ ય સુણાઈ ન સુણેઈ ॥ ૩૫૪ ॥

ભાસાસમસેદિથી જે શબ્દ સંલગ્નાય છે તે મિત્ર સંલગ્નાય છે, અને વિદિશિથી જે શબ્દ સંલગ્નાય છે તે નિશ્ચયે વાગિત શબ્દ સંલગ્નાય છે. એણે એટલે આદારા પ્રે-શની પંક્તિ, તે પંક્તિએ લોકના અધ્યમાં બોલનારા વક્તાની પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર-દક્ષિણ-ઉપર-અને નીચે એમ છએ દિશાઓમાં હોય છે. તથા વક્તાએ દિશાઓમાં હોયેલી ભાષા તે પ્રથમ મનવમાં પણ સૌકાન્ત પર્યન્ત જાય છે. તેથી બાપાની મનમેષિમાં રહેલો મોત તે ભાષાને મૂકેલા શબ્દદ્રવ્યોથી મિત્રશબ્દરૂપે સંલગ્નો છે, અને વિદિશામાં રહેલો મોત

મૂલ શબ્દ દ્રવ્યવડે ભાષિત (વાસિત) બીજાં દ્રવ્યોને જ સાંભળે છે, પણ તે મૂલ શબ્દ દ્રવ્યોને નથી સાંભળતો; કેમકે શ્રેણિના અનુસારે ગતિ હોવાથી, પ્રતિધાતના અભાવથી, નિમિત્ત ન હોવાથી અને સમય પછી શબ્દસ્થિતિ ન હોવાથી મુકાએલા શબ્દ દ્રવ્યને તે સાંભળતો નથી. ૩૫૧-થી-૩૫૫

જે બોલાય તે ભાષા, અથવા વક્તાએ શબ્દપણે છોડેલ દ્રવ્યસમૂહ તે ભાષા, તેની સરખીદિશાએજ આદ્ય શ્રેણીની પંક્તિરૂપ સમશ્રેણિ તે ભાષાસમશ્રેણિ કહેવાય. એવી ભાષાસમશ્રેણિ-સરખાપણામાં રહેલા શ્રોતાપુરૂષ કોઈ વક્તાનો અથવા અન્ય ભેરીઆદિ-નો જે શબ્દ સાંભળે છે, તે મિત્ર શબ્દ સાંભળે છે. મિત્ર શબ્દ એટલે વક્તાએ છોડેલા શબ્દદ્રવ્યો અને તે શબ્દદ્રવ્યથી વાસિત થએલા વચ્ચેનાં બીજાં શબ્દ દ્રવ્યો, તે બંને મળીને મિત્ર શબ્દ કહેવાય છે. એવા મિત્ર શબ્દને સમશ્રેણિમાં રહેલો શ્રોતા સાંભળે છે, પરંતુ કેવળ વાસકશબ્દ અથવા કેવળ વાચ્યશબ્દને (વક્તાએ શબ્દપણે છોડેલાં શબ્દદ્રવ્યો અને તે શબ્દવડે વાસિત થએલાં એવાં વચ્ચેનાં શબ્દ દ્રવ્યોને) તે શ્રોતા સાંભળતો નથી. તથા વિશ્રેણિમાં રહેલો શ્રોતા પણ વિશ્રેણિ કહેવાય છે તે જે શબ્દ સાંભળે છે તે કેવળ વાસિતશબ્દજ સાંભળે છે. વાસિતશબ્દ એટલે વક્તાએ શબ્દપણે છોડેલા દ્રવ્યોથી અથવા ભેરી આદિના શબ્દદ્રવ્યોથી વચ્ચે રહેલા શબ્દ યોગ્ય પુદ્ગલોમાં શબ્દ પરિણામ પામેલાં જે શબ્દવર્ગણનાં પુદ્ગલદ્રવ્યો તે વાસિતશબ્દ કહેવાય છે. એવા વાસિતશબ્દનેજ વિશ્રેણિમાં રહેલો શ્રોતા સાંભળે છે, પણ વક્તાએ છોડેલાં કેવળ શબ્દ દ્રવ્ય તે સાંભળતો નથી, કેમકે તે પુદ્ગલો તો શ્રેણિના અનુસારે ગતિ કરતા હોવાથી વિશ્રેણિ-વિદિશામાં નથી જતાં. વળી એ શબ્દદ્રવ્યને ભીત આદિને પ્રતિધાત પણ વિશ્રેણિમાં જવા માટે નિમિત્તભૂત નથી થતો, કેમકે એવો પ્રતિધાત ઘેડાં વિગેરે સ્થૂલ દ્રવ્યોને વિદિશામાં જવાને નિમિત્તભૂત થાય છે, આ શબ્દ દ્રવ્ય તો સૂક્ષ્મ હોવાથી તે તેને નિમિત્તભૂત થાય નહિ.

શિષ્ય:-બીજા આદિ સમયોમાં એ શબ્દ દ્રવ્યો સ્વયં વિદિશામાં જતા હોવાથી વિશ્રેણિમાં રહેલો શ્રોતા પણ મિત્ર શબ્દ સાંભળી શકે. એમ કહેવામાં શું દોષ છે ?

આચાર્ય:-એ શબ્દો નિઠળવાના સમયથી પછીના સમયોમાં શબ્દપણે (ભાષા પ-રણામરૂપે) નથી રહેતા કેમકે-“ભાષ્યમાર્ણવ ભાષા, ભાષાસમયાનન્તરં ભાષાડભાષૈવ” ભાષ્યમાણ હોય તેજ ભાષા છે, ભાષાસમય પછીની ભાષા તે ભાષા નથી.” જો કે ચાર સમયે સંપૂર્ણ લોક ભાષાવડે પૂર્ણ થાય છે, તેમાં પણ બીજા આદિ સમયોમાં ભાષા-દ્રવ્યવડે વાસિત થએલા દ્રવ્યોનેજ ભાષાપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

શિષ્ય:-વક્તાએ છોડેલા ભાષાદ્રવ્યો પ્રથમ સમયે દિશામાંજ જાય છે. અને એક સમય પછી ભાષાપણે નથી રહેતા, તો એ શબ્દદ્રવ્યોવડે વાસિત થએલા શબ્દદ્રવ્યો બીજા સમયે વિદિશામાં જાય છે એમ થયું. જો એમ હોય તો દિશામાં તથા વિદિશામાં રહેલા શ્રોતાને જુદા જુદા સમયે શબ્દ સંભળાતો જોઈએ, પણ એમ ન થતાં સર્વને એકીસાથેજ શબ્દ સંભળાય છે. તેનું શું કારણ ?

આચાર્ય:-જુદા જુદા સમયે શબ્દ સંભળાય છે, પણ સમયાદિ કાળનો ભેદ અતિ-સૂક્ષ્મ હોવાથી જણાતો નથી. તેથી તેમ સમજાય છે.

શિષ્ય:-ભલે એમ હોય, પરંતુ “ભાષ્યમાર્ણવ ભાષા” ભાષ્યમાણ હોય તેજ ભાષા”

એ વચનાનુસાર બોલાતી વખતે જે શબ્દો નીકળે તેજ લાપા છે, અને તેથી બીજા સમયે વિશ્રેષ્ઠિમાં રહેલો શ્રોતા જે સાંભળે છે તે અલાપાજ સાંભળે છે એમ નક્કી થયું.

આચાર્ય:-અલાપાજ સાંભળે છે એમ ન કહેવું, કેમકે એ પુદ્ગલો પણ લાપાદ્રવ્ય વડે વાસિત થએલા હોવાથી તેના જેવાજ છે, તેથી તેને પણ લાપા કહેવામાં કંઈ વિરોધ નથી. આજ કારણથી ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં ફરીથી પણ 'શબ્દ' તું અહણ કહ્યું છે. કેમકે તે પરાધાતવડે કરીને વાસિતદ્રવ્યોમાં પણ તથાવિધ શબ્દપરિણામને જણાવનાર છે, આ પ્રમાણે અમારી માન્યતા છે, એ સંબંધી વિશેષ તત્ત્વ તો બહુશ્રુત જાણે. પ્રાણઆદિ ઇન્દ્રિયો પણ મિશ્રગન્ધ આદિ દ્રવ્યનેજ અહણ કરે છે, કેમકે બારીમાંથી પ્રાપ્ત થતી રજની પેઠે તે ગંધ દ્રવ્યો સ્પૂલ હોવાથી તેમને શ્રેણિના અનુસારે ગતિનો નિયમ નથી, એમ વૃદ્ધ ટીકાકાર કહે છે. ૩૫૧

શ્રેણિ એટલે આકાશપ્રદેશની પકિત, તે પકિતએ આકાશમાં સર્વત્ર હોવાથી લોકના મધ્યમાં રહીને બોલનારા વક્તાને પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર-દક્ષિણ-ઉપર-અને નીચે એમ છએ દિશાઓમાં હોય છે. તથા દિશાઓમાં વક્તાએ છાડેલી લાપા પ્રથમ સમયે પણ સર્વ દિશામાં લોકાન્ત પર્યન્ત જાય છે. ૩૫૨

લાપાની સમશ્રેણિમાં રહેલો શ્રોતા તે બોલનારના તથા શબ્દ ભરીના લાપારૂપે નિકલેલો પુદ્ગલ સમૂહ તેણે કરીને મિશ્ર થયેલ એવો શબ્દ સાંભળે છે, અને વિદિશામાં રહેલો શ્રોતા તે શબ્દવડે વાસિત બીજા દ્રવ્યનેજ સાંભળે છે, પણ તે મૂલવક્તાએ કહાડેલને નથીજ સાંભળતો ૩૫૩.

વક્તાએ મૂકેલા શબ્દદ્રવ્યોની તો શ્રેણિના અનુસારે ગતિ થાય છે. તેથી તે વક્તાના મૂલ કાઢેલા શબ્દને સાંભળતો નથી અને એ શબ્દદ્રવ્યને પ્રતિધાત (સ્પર્શના) નથી થતો, કેમકે શબ્દદ્રવ્યો સૂક્ષ્મ હોવાથી બીજાઆદિ નિમિત્તો તેને સ્પર્શના કરી શકતા નથી. વળી શબ્દ નીકળવાના સમય પછી બીજા આદિ સમયોમાં એ શબ્દ દ્રવ્યમાં અવશુભનક શક્તિ રહેતી નથી, તેથી વક્તાએ મૂકાયેલા શબ્દદ્રવ્યોને વિદિશામાં રહેલો શ્રોતા સાંભળતો નથી, પણ તે શબ્દવડે વાસિત થએલા બીજા શબ્દદ્રવ્યનેજ તે સાંભળે છે. ૩૫૧ થી ૩૫૪.

હવે કયા યોગવડે લાપાદ્રવ્યનું અહણ-વિસર્જન થાય છે ને તે કેવી રીતે થાય છે, તે કહે છે.

ગિળહૃદ ય કાઙ્ઘણં નિસિરહૃ તહ વાઙ્ઘણ જોણ .

एगंतरं च गेणहृद निसिरहृ एगंतरं चेव ॥ ૩૫૫ ॥ ૭ ॥

गिण्हिज्ज काङ्घणं किह निसिरहृ वाङ्घण जोणं ?

को वाङ्घं वाजोगो ? किं वाया कायसंरंभो ? ॥ ૩૫૬ ॥

વાયા ન જીવજોગો પોગ્ગલપરિણામઓ રસાદ ઘ .

न य वाप निसिरिज्जहृ,स चिय निसिरिज्जण जमहा ॥ ૩૫૭ ॥

અહ સો વણસંરંભો નિસિરહૃ વો કાઙ્ઘણ વચ્ચં .

तणुजोगवित्तस चिय मण-वङ्गोण चि जमदोत्तो ॥ ૩૫૮ ॥

કિં પુણ તણતરંભેણ જેણ મુંચડ સ વાઝા જોગો ।
મળણ ય સ માણસિઓ તણજોગો સેવ ય વિમત્તો ॥ ૩૫૯ ॥
તણજોગો ચિયમણ-વડજોગા કાણ દવગહણાઓ ।
આણાપાણ લ, ન સે, તઓડવિ જોગંતરં હોજા ॥ ૩૬૦ ॥
તુલે તણજોગતે કીસ વ જોગંતરં તઓ ન કઓ ? ।
મળ-વડજોગા વ કયા, મળણ વવહારસિદ્ધત્યં ॥ ૩૬૧ ॥
કાયકિરિયાઈરિત્ત નાણાપાણુપ્પલં જહ વડેણ ।
દીસડ મળસો ય કુલં તણજોગમંતરો તો સો ॥ ૩૬૨ ॥
અહવા તણજોગાહિઅવડવસમૂહજીવવાવારો ।
સો વડજોગો મળણ વાયા નિસિરિજ્જણ તેણ ॥ ૩૬૩ ॥
તહ તણવાવારાહિઅમળદવસમૂહજીવવાવારો ।
સો મળજોગો મળણ મળણ નેયં જઓ તેણ ॥ ૩૬૪ ॥

ગાથાર્થ:-કાયયોગવડે (શબ્દદ્રવ્ય) ગ્રહણ કરે છે, અને વચનયોગવડે બહાર કાઢે છે. તેને એકાન્તરે ગ્રહણ કરે છે અને એકાન્તરેજ ત્યાગ કરે છે. જો કાયયોગવડે (શબ્દદ્રવ્ય) ગ્રહણ કરે છે, તો વચનયોગવડે કેવી રીતે મૂકે છે? અથવા એ વચનયોગ તે શું વાચા છે, કે કાયાનો વ્યાપાર છે? વાચા તે જીવનો વ્યાપાર નથી, કેમકે તે રસાદિની પેઠે પુદ્ગલનો પરિણામ છે. વળી વાચાવડે શબ્દ મૂકાય નહિ, કેમકે તે વાચા પોતેજ મૂકાય છે. જો વચનયોગ તે કાયાનો વ્યાપાર હોય તો કાયયોગવડે શબ્દ બહાર કાઢે છે, એમ કહેવું જોઈએ. ઉત્તર-મનોયોગ અને વચનયોગ તે કાયયોગ વિશેષજ છે. તેથી (એમ કહેવામાં) કંઈ કાષ નથી. ઉપપ થી ઉપપ

જે કાયયોગવડે શબ્દ મૂકે છે તે વચનયોગ, અને જે કાયયોગવડે મનન કરે છે તે મનોયોગ. એમ કાયયોગજ (વિપાધિ લેકે) ત્રણ પ્રકારે છે. કાયયોગવડે દ્રવ્ય ગ્રહણ થાય છે માટે ધ્યાસોપદ્રવાસની પેઠે મનોયોગ ને વચનયોગ તે કાયયોગજ છે. જો એમ ન હોય તો ધ્યાસોપદ્રવાસ પણ જુદા યોગ ગણાય. કદાચ શંકા થાય કે કાયયોગપણે સમાન છતાં ધ્યાસોપદ્રવાસને જુદા યોગ શા માટે ન ગણ્યો, અને મનોયોગ તથા વચનયોગને જુદા ગણ્યા? તેનો ઉત્તર કહે છે કે વ્યવહારની સિદ્ધિ માટે. જેમ વચનયોગ અને મનોયોગનું ફળ કાયિક્રિયાથી પ્રગટ જુદું જણાય છે. તેમ ધ્યાસોપદ્રવાસનું ફળ કાયિક્રિયાથી જુદું જણાતું નથી, તેથી તે કાયયોગની અન્તર્ગત ગણ્યો છે. અથવા કાયયોગવડે ગ્રહણ કરેલા વચન દ્રવ્યના સમૂહથી જીવનો વ્યાપાર તે વચનયોગ કહેવાય છે, કેમકે તેવડે વચન નીકળે છે. તથા કાયયોગવડે ગ્રહણ કરેલ મનોદ્રવ્યના સમૂહથી જીવનો વ્યાપાર તે મનોયોગ કહેવાય છે, કેમકે તેવડે જ્ઞેયવસ્તુનું મનન થાય છે. ઉપપ-થી-ઉપપ.

યોગ એટલે વ્યાપાર-કર્મ અથવા ક્રિયા, સર્વ વક્તાઓ કાયયોગવડે (કાયાના વ્યાપાર વડે) શબ્દદ્રવ્ય ગ્રહણ કરે છે અને વચનયોગવડે મૂકે છે. એ પ્રમાણે દરેકસમયે ગ્રહણ કરે છે ને મૂકે છે. જેમ એક ગામથી બીજી ગામ આમાન્તર કહેવાય છે અથવા અન્તર રહિત છતાં એક પુરપથી બીજી પુરપ પુરપાન્તર કહેવાય છે તેવીજ રીતે એક સમયથી બીજી સમય તે સમયાન્તર કહેવાય છે તેમાં ગ્રહણ કરે છે અને તેમાં મૂકે છે. ઉપપ

શિષ્ય:-“ સર્વ વસ્તુઓ કાયયોગવડે શબ્દ દ્રવ્ય બ્રહ્મ કરે છે. ” આપણું એ કથન માની શકાય છે, કેમકે કાયાનાં વ્યાપાર સિવાય દ્રવ્ય બ્રહ્મ કરી શકાય નહિ; પરંતુ “ વચનયોગવડે શબ્દ મૂકે છે ” એમ આપે કહ્યું છે તે માની શકાતું નથી, કેમકે બ્રહ્મ કરાતી ભાષાને જીવવ્યાપારરૂપ યોગનો અભાવ હોવાથી આપ કહો છો તેમ સંભવતું નથી. એમ સંક્ષેપથી પુછીને હવે વિસ્તારથી પુછે છે. આપ જેને વચનયોગ કહો છો તે વચનયોગ શું છે? વસ્તુઓ મૂકેલ ભાષાદ્રવ્યના સમૂહરૂપ વાચા તેજ વચનયોગ છે? કે એ ભાષાને મૂકવાના હેતુભૂત કાયાનો વ્યાપાર તે વચનયોગ છે? આ બે પક્ષમાંથી પહેલો પક્ષ તો નહીં ધટે, કેમકે યોગ એટલે શરીર અને જીવનો વ્યાપાર, તે જીવના વ્યાપારરૂપ ભાષા નથી. ભાષા તો રસ-ગંધ આદિની પેઠે પુદ્ગળના પરિણામરૂપ છે, અને જીવ વ્યાપારરૂપ યોગ તે પુદ્ગળપરિણામરૂપ નથી. વળી ભાષાવડે કંઈ પણ મૂકાતું નથી, પરંતુ સ્વયં એ ભાષા પોતે જ મૂકાય છે. જે કર્મ હોય તે કરણ ન થાય, અહીં ભાષા મૂકાય છે, માટે ભાષાજ કર્મ છે, તેથી ભાષાજ વચનયોગ છે, એવો જે પ્રથમ પક્ષનો વિકલ્પ તે ચોખ્ખો નથી. હવે બીજા વિકલ્પથી કાયાનો વ્યાપાર એજ વચનયોગ છે. એમ આપ કહો છો તો કાયયોગવડે શબ્દ મૂકે છે એમ કહો છો, પણ વચનયોગવડે મૂકે છે એમ શા માટે કહો છો ?

આચાર્ય:-કાયાનો વ્યાપાર વિશેષ તેજ મનોયોગ અને વચનયોગ છે. પણ સામાન્ય કાયાનો વ્યાપાર તે મનોયોગ અને વચનયોગ નથી. કારણ કે દેહધારી જીવને કોઈપણ અવસ્થામાં કાયયોગનો અભાવ નથી, સર્વ અવસ્થામાં તેનો સદ્ભાવ છે. કેવળ અશરીરી સિદ્ધાન્તોનેજ કાયયોગ નથી. માટે ભાષા નીકળતી વખતે વચનયોગરૂપ વિશદ પ્રકારનો કાયયોગજ છે. ૩૫૬ થી ૩૫૮.

શિષ્ય:-જો વિશિષ્ટ પ્રકારનો કાયયોગજ મનોયોગ અને વચનયોગ છે, તો પછી એ મનોયોગ અને વચનયોગ સંબંધી કયાજ શા માટે કરતી ?

આચાર્ય:-સર્વ સ્થળે કાયયોગ અનુગત છે, તોપણ જે યોગવડે મનોદ્રવ્ય અને વચનદ્રવ્ય બ્રહ્મ કરાય છે તે મનોયોગ ને વચનયોગ છે. તેમાં જે યોગવડે તે-વચન મૂકે છે તે વચનયોગ, અને જે યોગવડે મનોદ્રવ્ય ચિન્તન કરવામાં વરમારક છે તે મનોયોગ છે. એમ એક કાયયોગ જ ઉપાધીના સેદથી ત્રણ પ્રકારે છે. ખરી રીતે તો સર્વત્ર એક કાયયોગજ છે. ૩૫૯

કાયયોગવડે જ તદ્દત વચન અને મનને ચોખ્ખો પુદ્ગળ દ્રવ્ય બ્રહ્મ થતાં હોવાથી ત્રિસોમ્પદવાગની પેઠે મનોયોગ અને વચનયોગ પણ કાયયોગજ છે. જેમ કાયયોગવડે ત્રિસોમ્પદવાગ ચોખ્ખો પુદ્ગળદ્રવ્ય બ્રહ્મ થવાથી ત્રિસોમ્પદવાગનો વ્યાપાર કાયયોગથી છુટો નથી, તેમ મનોયોગ અને વચનયોગ પણ કાયયોગથી છુટા નથી. કેમકે મનોયોગ તથા વચનયોગને તાત્કાલ પુદ્ગળો કાયયોગવડે બ્રહ્મ કરાય છે તેથી-તે કાયયોગમાંજ અનર્થ થાય છે. જો આ પ્રમાણે ન માનવામાં આવે, એટલે કે ત્રિસોમ્પદવાગરૂપ વ્યાપારને કાયયોગવડે અંગીકાર કરવામાં ન આવે તો એ ત્રિસોમ્પદવાગરૂપ વ્યાપારને કાયા યોગ માનવો પડે. પણ એમ માનવું એ અનુચિત છે તેથી કાયયોગરૂપજ છે, ૩૬૦

શિષ્ય:-સર્વત્ર કાયયોગપણ સમાન છતાં જેમ મનોયોગ અને વચનયોગને કાયયો-

ગથી જુદા ગણ્યા છે તેમ 'શ્વાસોચ્છવાસને પણ કાયયોગથી જુદા ગણીને શોધો યોગ શા માટે ન માનવો? અને જો એ માન્યતા અયોગ્ય હોય તો મનોયોગ અને વચનયોગને પણ કાયયોગથી જુદા ગણીને તેમના જુદા યોગ શા માટે માનવા? કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે-સર્વત્ર કાયયોગ સમાન હોવાથી એક કાયયોગજ માનવો, અથવા તો ઉપાધિના લેહે ચાર યોગ માનવા.

આચાર્ય:—લોક અને લોકોત્તર વ્યવહારની પ્રસિદ્ધિ માટે મનોયોગ તથા વચનયોગને કાયયોગથી જુદા માન્યા છે, અને 'શ્વાસોચ્છવાસને જુદા નથી માન્યા. ૩૬૨. સ્વાધ્યાય કરવો, યીજને પ્રતીતિ કરાવવી વિગેરે વાણીનું ફળ, અને ધર્મધ્યાન-ચિન્તન વિગેરે મનનું ફળ, એ જેમ કાયયોગથી લિપ્ત જણાય છે, તેમ 'શ્વાસોચ્છવાસનું' ફળ કાયયોગથી જુદું નથી જણાતું. યોગનિરોધ કરતાં પણ કાયયોગનો રોધ કહીને 'શ્વાસોચ્છવાસ રોકવાનું' ગણાવ્યું છે.

શિષ્ય:—“આ જાણે છે.” એવી પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરનાર 'શ્વાસોચ્છવાસનું' ફળ પ્રગટ જણાય છે તો શા માટે એને યોગ ન માનવો?

આચાર્ય:—એણું પ્રયોજન તો સર્વ સ્થળે હોય છે, ઔરહાજ ઉપરથી એને જુદા યોગ માનવામાં આવે તો દોડવું-વળગવું વિગેરે વ્યાપાર પણ લિપ્ત ગણાય, અને તેથી એમને પણ જુદા જુદા યોગ માનવા પડે. માટે વિશિષ્ટ વ્યવહારના અંગભૂત અને પરને પ્રતીતિ કરાવવાના ફળવાળા મનોયોગ તથા વચનયોગ હોવાથી તેમને કાયયોગથી જુદા ગણ્યા છે અને 'શ્વાસોચ્છવાસને જુદા નથી ગણ્યા. ૩૬૨

એ પ્રમાણે ભાષા બોલવામાં વ્યાપારતો કાયયોગ તે વચનયોગ છે, અને મનન કરવામાં વ્યાપારતો કાયયોગ તે મનોયોગ છે. એ રીતે મનોયોગ તથા વચનયોગ તે કાયયોગ વિશેષ જ છે.

અથવા એ બન્ને યોગ સ્વતંત્ર છે. કાયિક વ્યાપારવડે મહણ કરેલ જે વચન દ્રવ્યનો સમૂહ તે સહકારી કારણભૂત છે જેમાં એવા વચનદ્રવ્યવડે શબ્દ બોલવા માટે જે જીવને વ્યાપાર તે વચનયોગ કહેવાય છે, અને કાયયોગવડે મહણ કરેલ મનોદ્રવ્યનો સમૂહ તે સહકારી કારણભૂત છે જેમાં એવા મનોદ્રવ્યવડે વસ્તુના ચિન્તન માટે જે જીવને વ્યાપાર તે મનોયોગ કહેવાય છે. આ વ્યાખ્યામાં શબ્દ નીકળતી વખતે અને ચિન્તન કરતી વખતે જો કે કાયાનો વ્યાપાર છે તોપણ તેને અહીં નથી કહ્યો; પરંતુ વચનદ્રવ્ય અને મનોદ્રવ્યની મુખ્યતાએ જીવને વ્યાપાર કહ્યો છે તેથી વચનયોગ અને મનોયોગ-બન્ને સ્વતંત્ર છે, પણ વિશિષ્ટ કાયયોગરૂપ નથી. એમ સમજાવું.

શ્વાસોચ્છવાસની મુખ્યતાએ 'શ્વાસોચ્છવાસ મુખ્યમાં પણ જીવને વ્યાપાર સ્વતંત્ર છે તો તેને પણ જુદા યોગ કેમ ન માનવો? એવી શંકા અહીં ન કરવી. કેમકે હમણાંજ કહ્યું છે કે-લોક અને લોકોત્તર વ્યવહારની સિદ્ધિ માટેજ મનોયોગ તથા વચનયોગ જુદા કહ્યા છે અને 'શ્વાસોચ્છવાસ જુદા નથી કહ્યો. ૩૬૩-થી-૩૬૪.

હવે ૩૫૫ થી ગાથાનું વ્યાખ્યાન કરે છે.

જહ ગામાઓ ગામો ગામંનરમેત્રમેગ યગાઓ ।

પર્ગતરં તિ મળ્ણહ સમયાઓડ્ઙ્ગતરો સમઓ ॥ ૩૬૫-॥

કેઈ ઇગંતરિયં મળ્ણન્તેગંતરં તિ, તેસિ ચ ।

વિચ્છિન્નાવલિસ્ત્વો હોઝ ઘણી, મુયવિરોહો ય ॥ ૩૬૬ ॥

આહ, મુષ્ઠ ચિય નિસિરઝ સંતરિયં ન ચ નિરંતરં મળિયં ।

એગેણ જઓ ગિળ્હઝ સમણેગેણ સો મુયઝ ॥ ૩૬૭ ॥

અણુસમયમળંતરિયં ગહણં મળિયં જંઓ વિમુક્લોઽવિ ।

જુત્તો નિરંતરો ચિય, મળ્ણઝ, કહ સંતરો મળિઓ ? ॥ ૩૬૮ ॥

ગહણાવેક્લ્લાઈ તઓ નિરન્તરં જમ્મિ જાઈ ગંહિયાઈ ।

નચિ તમ્મિ ચેવ નિસિરઝ જહ પઢમે નિસિરણં નત્થિ ॥ ૩૬૯ ॥

નિસિરિઝ્ઝ નાગહિયં ગહળંતરિયંતિ સંતરં તેળં ।

ન નિરંતરંતિ ન સમયં ન જુગવમિતિ હોંતિ પઙ્ગાયા ॥ ૩૭૦ ॥

ગહળં મોક્લ્લો ભાસા સમયં ગહનિસિરણં ચ દો સમયા ।

હોંતિ જહળ્ળંતરઓ તં તસ્સ વ વિત્તીયસમયમ્મિ ॥ ૩૭૧ ॥

ગહળં મોક્લ્લો ભાસા ગહળ-વિસગો ય હોંતિ ડકોસં ।

અંતોમુહુત્તમેત્તં પયત્તમેણ મેઓ સિં ॥ ૩૭૨ ॥

ગાથાર્થ:—જેમ એક ગામથી બીજી ગામ આમાન્તર કહેવાય છે, તેમ એક સમયથી બીજી સમય તે સમયાન્તર કહેવાય છે. કેટલાએક અહણ અને નિસર્ગ એકાન્તર સમયે માને છે પણ એ માન્યતાથી તેમને વિચ્છિન્ન આવળીરૂપ ધ્વનિ પ્રાપ્ત થાય છે અને ક્ષુત વિરોધ પણ થાય. સૂત્રમાં નિસર્ગ અવશ્ય સાન્તરિત કહ્યો છે પણ નિરન્તર નથી કહ્યો, કેમકે એક સમયે અહણ કરે અને એક સમયે મૂકે છે. નિરન્તર દરેક સમયે અહણ કર્યું છે, તેથી ત્યાગ પણ નિરન્તર જ થાય છે; પરંતુ તે સાન્તર કેમ કહ્યો છે? અહણની અપેક્ષાએ ત્યાગ સાન્તર કહ્યો છે, જેમ પ્રથમ સમયે અહણ કરેલા પ્રથમ સમયે ન નીકળે તેમ જે સમયે જે અહણ કર્યા હોય તે તેજ સમયે ન નીકળે. કેમકે નહીં અહણ કરેલાનો ત્યાગ થતો નથી, અને ત્યાગ અહણાંતરિત હોવાથી સાંતર છે, નિરન્તર નથી, તેમજ સાથે નથી-યુગપદ નથી. એ એના પર્યાયો છે. અહણ-ત્યાગ-અને ભાષા એ દરેકનો જ્યન્યથી એક સમય પ્રમાણ કાળ છે, તથા અહણ અને ત્યાગનો-બીજા સમયે જેમ થાય છે તેના બે સમયનો કાળ છે, તેમજ અહણ-ત્યાગ-અને ભાષા એ દરેકનો તથા અહણ અને ત્યાગ એ ઉભયનો ઉત્કૃષ્ઠી અન્તર્મુદ્ગત માત્ર કાળ છે. એમનો પ્રચલના ભેદ ભેદ છે. ૩૬૫-થી-૩૭૨.

જેમ એક ગામથી બીજી ગામ અન્તરરહિત છતાં આમાન્તર કહેવાય છે અથવા એક પુરપથી બીજો પુરપ પણ અન્તર રહિત છતાં પુરપાન્તર કહેવાય છે તેમ અહીં પણ એક સમય પહીનો બીજો સમય અન્તર રહિત છતાં એકાન્તર સમય કહેવાય છે. એ એકાન્તર સમયે એટલે દરેક સમયે ભાષા પુરગતોને અહણ કરે છે અને મૂકે છે. ૩૬૫.

કેટલાએક વ્યાખ્યાતાએ એકેક સમયના અન્તરે અહણ અને નિમર્ગ માને છે, તેઓની એ માન્યતા અયોગ્ય છે. કારણ કે એથી તો અન્તરે અન્તરે છુટી પડેલી રત્નાવળીની પડે શાખ અને તેનું મવળ પ્રાપ્ત થાય. વળી અન્તરે અન્તરે અહણ કરવાના સમયોમાં સર્વને સંભળાય નહિ. તેમજ “અણુસમયમવિતરિયં નિરંતરં ગિળ્હઝ” દરેક સમયે અવિરહિત

નિરન્તર ગ્રહણ કરે છે. એ સૂત્રથી આગમ વિરોધ પણ થાય. કેમકે એ સૂત્ર દરેક સમયે ગ્રહણ કરવાનું પ્રતિપાદન કરે છે, તો તેથી તે દરેક સમયે નિસર્ગ પ્રતિપાદન કરનાર પણ સમજા લેવું. ગ્રહણ કરેલ હોય તેના બીજા સમયે અવશ્ય નિસર્ગ થાય છે જ, ૩૬૬.

શિષ્ય:—મહારાજ! પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં કહ્યું છે કે—“સંતરં નિસિરદ, નો નિરંતરં નિસિરદ; યગેણ સમયેણ ગિણદ્વદ, યગેણ સમયેણ નિસિરદ” એટલે સાન્તર મૂકે છે, નિરન્તર મૂકતો નથી; એક સમયે ગ્રહણ કરે છે અને એક સમયે મૂકે છે. આ સૂત્રથી અન્તર સહિત મૂકવાનું આગમમાં કહ્યું છે તેનું કેમ? ૩૬૭

આચાર્ય:—અણુસમય ઇત્યાદિ પ્રથમ સૂત્રથી દરેક સમયે ગ્રહણ કરવાનું કહ્યું છે, તેથી તેના ત્યાગ પણ અન્તરસહિત દરેક સમયે થવો ચાગ્ય છે; કેમકે—ગ્રહણ કરેલાનો બીજા સમયે અવશ્ય ત્યાગ થવો જોઈએ.

શિષ્ય:—પદ્મવણમાં તે જ રથેણ ત્યાગ કરવાનું પણ અન્તર સહિત કહ્યું છે, તેનું આપ શું કહો છો? ૩૬૮

આચાર્ય:—એમાં વિષયનો વિભાગ કરીને સમજાવવાનું છે. ત્યાં અન્તર સહિત ત્યાગ કરવાનું કહ્યું છે તે ભાષાદ્રવ્ય ગ્રહણ કરવાની અપેક્ષાએ કહ્યું છે. કેમકે પ્રથમાદિ સમયે જે ભાષાદ્રવ્ય ગ્રહણ કરેલ હોય તે દ્રવ્ય તે જ સમયે ન નીકળે, પરંતુ ગ્રહણના સમય પછી બીજા સમયે નીકળે છે. એટલે કે પહેલા સમયે ગ્રહણ કરેલ ભાષાદ્રવ્ય પહેલા સમયે ન નીકળે પણ બીજાસમયે નીકળે છે. એ જ પ્રમાણે બીજાસમયે ગ્રહણ કરેલા ત્રીજાસમયે, ત્રીજાસમયે ગ્રહણ કરેલા ચોથાસમયે ચોથાસમયે ગ્રહણ કરેલા પાંચમાસમયે નીકળે, આ પ્રમાણે ગ્રહણ કરવાની અપેક્ષાએ ત્યાગ કરવો તે અન્તર સહિત છે, કેમકે નહિ ગ્રહણ કરેલાનો ત્યાગ થાય નહિ, પરંતુ સમયની અપેક્ષાએ તો નિરન્તર થાય, બીજા આદિ સર્વ સમયોમાં ત્યાગ હોય છે જ, ૩૬૯.

શિષ્ય:—જો એમ હોય તો ગ્રહણ પણ ત્યાગની અપેક્ષાએ અન્તર સહિત જ હોવું જોઈએ.

આચાર્ય:—ના, ગ્રહણ સ્વતંત્ર છે અને ત્યાગ તો ગ્રહણને પરતંત્ર છે. કારણકે—“ગ્રહણ કર્યા સિવાય કદી પણ ત્યાગ થતો નથી” એવો નિયમ હોવાથી પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં ત્યાગ સાન્તર કહ્યો છે, એટલે કે ગ્રહણ કર્યા પછી ત્યાગ થાય છે. પણ “ત્યાગ કર્યા સિવાય ગ્રહણ ન થાય” એવો નિયમ નથી. કેમકે પ્રથમ સમયે ત્યાગ સિવાય પણ ગ્રહણ થાય છે. આથી ત્યાગ પરાધીન છે. અને ગ્રહણ સ્વાધીન છે, તેથી ત્યાગ અન્તર સહિત કહ્યો છે. આ પ્રમાણે “સંતરં નિસિરદ” અન્તર સહિત નીકળે છે, એ સૂત્રાવયવની વિષયવિભાગવડે વ્યવસ્થા છે; હવે “નો નિરંતરં નિસિરદ” નિરન્તર ન નીકળે” એ સૂત્રાવયવની વિષયવિભાગવડે વ્યવસ્થા કહીએ. નિરન્તર ન નીકળે એટલે નિરન્તર ત્યાગ થાય નહિ, તેમ ગ્રહણની સાથે જ ત્યાગ એમ યુગપત્ પણ થાય નહિ; પરંતુ પૂર્વ સમયે ગ્રહણ અને ઉત્તર સમયે ત્યાગ એમ થાય છે. તથા યગેણ સમયેણ ગિણદ્વદ, યગેણ નિસિરદ. “એક સમયે ગ્રહણ કરે છે અને એક સમયે ત્યાગ કરે છે.” આ સૂત્રાવયવનો ભાષાર્થ પણ ઉપર સુજળ સમજા લેવો. એટલે કે પ્રથમ એક સમયે ગ્રહણ જ કરે છે, ત્યાગ નથી કરતો, બીજા આદિ સમયથી આરંભીને ત્યાગની પ્રવૃત્તિ થાય છે ને છેલ્લા સમયે કેવળ ત્યાગ કરે છે. ગ્રહણ નથી કરતો, કેમકે ભાષાનો અભિપ્રાય પછી શાન્ત થયેલો હોય છે. આ પ્રમાણે એ સૂત્રના વિ. ભા. ૨૪

વિધવવિલાગની વ્યવસ્થાપડે પ્રહલા સમયે કેવળ અહણુ છેલ્લા સમયે કેવળ ત્યાગ અને વચલા સમયોમાં અહણુ તથા ત્યાગ બન્ને થાય છે. ૩૯૦.

‘લાપાદ્રવ્ય’ અહણુ અહણુ ફેરલાનો ત્યાગ અને લાપા એ ત્રણેનો લિત્ત લિત્ત જઘન્યથી એક સમયનો કાળ છે; પરન્તુ અહણુ અને ત્યાગ એ ઉલ્લયનો ઉપરોક્ત દેખાડેલ ન્યાયે અહણુ ક્યાં પછી બીજા સમયે ત્યાગ કરીને મરનારને—અથવા વચન વ્યાખ્યારથી ઉપર રમ થયેલાને જઘન્યથી એ સમયનો કાળ છે.

શિષ્ય:—બ્રાહ્મ એટલે ત્યાગ તે નિસર્ગ જ છે અને બોલાય તે ‘લાપા’ એ પણ નિસર્ગ કહેવાય છે તો પછી બ્રાહ્મથી લાપાનું કાળમાન જુદું કહેવાનું શું કારણ છે ?

આચાર્ય:—એ પ્રમાણે લાપાને લિત્ત અહણુ કરીને એમ જણાવવું છે કે—એ “બોલાય તેજ લાપા” અથવા “લાપાદ્રવ્યનો ત્યાગ તેજ લાપા” એનો કાળ જઘન્યથી એક સમય પ્રમાણ છે. પણ અહણુ અને ત્યાગ એ ઉલ્લય લાપા ન કહેવાય, કેમકે તેનો તો જઘન્યથી એ સમયનો કાળ છે. વળી “બોલાય તે લાપા” એ વ્યુત્પત્તિનો અર્થ કેવળ અહણુમાત્રમાં પડે નહિ. તેથી તેને લાપા કહેવાય નહિ. જો લાપાને અહીં લિત્ત કહી ન હોત તો લાપાદ્રવ્યનું અહણુ અને ત્યાગ એ ઉલ્લયને કોઈ લાપા માની લે, કેમકે અહણુમાં પણ યોગ્યતાએ લાપાપણું છે, પરન્તુ—એ પ્રમાણે માનવાથી “માસિજ્ઞમાણા માસા” “બોલાય તે લાપા” એ આગમવચનમાં વિરોધ પ્રાપ્ત થાય.

શિષ્ય:—જો એમ વિરોધ આવતો હોય તો બ્રાહ્મ શબ્દ દૂર કરીને તેને સ્થાને લાપાજ કહી દો, કેમકે લાપા અને બ્રાહ્મ બન્નેનો એકજ અર્થ થાય છે.

આચાર્ય:—તારું કહેવું સત્ય છે, પરન્તુ કોઈ મહ્યુદ્ધિવાળો એમ માની લે કે—“લાપાનું કાળમાન નથી કહ્યું.” તેવાઓના ઉપકાર માટે બ્રાહ્મ એટલે ત્યાગ અને લાપા એ બન્ને જુદાં કહી કાલમાન કર્યાં છે.

એ પ્રમાણે અહણુ-બ્રાહ્મ-અને લાપા એ ત્રણ તથા અહણુ અને ત્યાગ એ ઉલ્લય એ સવનો ઉત્કૃષ્ટકાળ લિત્ત લિત્ત અન્તર્મુદ્ધર્ત પ્રમાણ છે. તેટલા કાળ પછી યોગાન્તર પામે અથવા મૃત્યુ પામે. એ ઉત્કૃષ્ટકાળપ્રમાણમાં જે મહાપ્રયત્નવાળો હોય તેને નાનું અન્તર્મુદ્ધર્ત જેટલો પ્રમાણકાળ હોય છે, અને જે અદ્યપ્રયત્નવાન હોય તેને માટું અન્તર્મુદ્ધર્ત જેટલો પ્રમાણકાળ હોય છે. ૩૭૧-૩૭૨.

શિષ્ય:—પ્રથમસમયે કેવળ લાપાદ્રવ્ય અહણુ જ થાય છે અને છેલ્લાસમયે કેવળ ત્યાગ જ કરાય છે એમ આપે કહ્યું તેતો ઠીક છે, પરન્તુ મધ્યના સમયોમાં અહણુ અને ત્યાગ ઉલ્લય કર્યાં છે તે યોગ્ય નથી. કેમકે—

ગદ્ય—વિસમ્પપયત્તા પરોષ્વરવિરોહિણો કઈ સમય ? ।

સમય દો સ્વઓગા ન હોજ્જ, કિરિયાણ કો દોતો ? ॥ ૩૭૩ ॥

તિવિહમ્મિ સરીરમ્મી જીવપણ્સા હવંતિ જીવસ્સ ।

જેહિ ડ ગિણહઢ ગદ્યં તો માસઢ માસઓ માસં ॥૩૭૪॥

ગાથાર્થ:—અહણુ અને ત્યાગ રૂપ પ્રયત્ન વિરોધી છે, તે એક સમયમાં કેવી રીતે થાય ? ઉત્તર—એકમપ્રયત્નમાં એ ઉપયોગ ન થાય, પણ એ ક્રિયા ધવામાં દો રાખ છે ? ત્રણ

પ્રકારના શરીરોમાં જીવના પોતાના પ્રદેશો હોય છે, જેથી લાપાદ્રવ્ય ગ્રહણ કરે છે, અને તેથી વક્તા લાવા બોલે છે. ૩૭૩-૩૭૪.

નિરંતર ગ્રહણ અને ત્યાગ માનવાથી બીજા આદિ સમયોથી આરંભીને છેક છેલ્લાના પહેલા સમય સુધી ગ્રહણ અને ત્યાગરૂપ બને પ્રયત્ન દરેકસમયે સાથેજ થાય છે. ને તે પ્રયત્નો પરસ્પર વિરોધી હોવાથી એક સમયમાં કેવી રીતે થઈ શકે?

આચાર્ય:—ગ્રહણ અને ત્યાગમાં વિરોધ માનવો એ જ મોટી ભૂલ છે. કેમકે જો જે દ્રવ્યોનું ગ્રહણ થાય તે જ દ્રવ્યોનો તે જ સમયે ત્યાગ થતો હોય તો વિરોધ માની શકાય, પરંતુ એવું કંઈ થતું નથી. પૂર્વ સમયે ગ્રહણ કરેલા દ્રવ્યોના પછીના સમયે ત્યાગ થાય છે અને ત્યાંજ નવાદ્રવ્યોનું ગ્રહણ થાય છે. વલી વયમાં પુછે છે કે પ્રયત્ન ભલે અવિરોધી હો, પણ એક સમયે બે ઉપયોગની પેઠે બે ક્રિયાઓ ના હોય. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ગ્રહણ, ત્યાગ એ ક્રિયારૂપ હોવાથી એક સમયમાં સાથે થવામાં કંઈ હરકત નથી, કારણકે—“જુગલ્લં દ્વો નિવિય ડચ્છોગા” એકી સાથે બે ઉપયોગ નથી. એ આગમવચનથી એક સમયમાં બે ઉપયોગનો નિષેધ કર્યો છે, પરંતુ ઘણી ક્રિયાઓનો નિષેધ નથી કર્યો. “મનિ-યસુર્ય ગળંતો ઘટ્ટઃ તિવિદેહવિ જ્ઞાનમ્” ભગબલવાલા શ્રુતને ગણનાર ત્રણે પ્રકારના ધ્યાનમાં વર્તે છે. એ વચનથી મન-વચન-અને કાયાની પ્રવૃત્તિ એકજ સમયે માની છે, વળી આંગણી વિગેરેના સંયોગ-વિયોગાદિ રૂપ ક્રિયા, એકકું કરવું કે બહુ કરવું તે રૂપ ક્રિયા, ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ ક્રિયા, ઇત્યાદિ અનેક ક્રિયાઓ એકજ સમયની અંદર ઘણે સ્થળે કહી છે. કોઈ વ્યક્તિ ડાબા હાથે ઘંટડી વગાડે, જમણા હાથે ધૂપ ઉમેવે દૃષ્ટિવડે જિનેયરની પ્રતિમાદિયું દર્શન કરે, યુગ્મથી શ્લોકાદિ બોલે ઇત્યાદિ ઘણી ક્રિયાઓ એક જ સમયમાં સાથે થતી પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે, તો પછી એક સમયમાં ગ્રહણ અને ત્યાગરૂપ બે ક્રિયાઓ સાથે થાય તેમાં કંઈ દોષ નથી. ૩૭૩.

પૂર્વે “કાયયોગવડે ગ્રહણ કરે છે” એમ કહ્યું છે, તે કાયયોગ ઔદારિકાદિ શરીરના પાંચ ભેદો હોવાથી પાંચ પ્રકારે કરે છે. એ પાંચ પ્રકારના યોગમાંથી એ ઔદારિકાદિ ત્રણ કાયયોગવડે વચનદ્રવ્ય ગ્રહણ થાય છે. કેમકે ઔદારિકાદિ ત્રણ શરીરોમાં જીવના પ્રદેશો હોય છે, બીજામાં નથી હોતા. કેમકે તૈજસકર્મણ શરીરો આત્મપ્રદેશમાં હોય છે પણ તેમાં આત્માના પ્રદેશો નથી હોતા. આ કથનથી “લિક્ષુવ” પાત્ર “ઇત્યા” દિની પેઠે જીવ અને તેના પ્રદેશોનો ભેદ ન સમજે, એટલેકે લિક્ષુવ પાત્ર જેમ લિક્ષુથી લિખ છે, તેમ જીવના પ્રદેશો લિખ છે એમ નહિ. વળી આ ઉપરથી “આત્મા પ્રદેશ રહિત છે” એમ કહેનારાઓના મતવું પણ ખડન થયું સમજવું. કેમકે “આત્મા પ્રદેશ રહિત છે” એ કથન યુક્તિ રહિત છે. જેમકે પગને તળીએ સંબંધ રાખનારા જીવપ્રદેશોનો અસ્તક સાથે સંબંધ રાખનારા પ્રદેશો સાથે ભેદ છે કે અભેદ છે? જો ભેદ છે તો જીવ સપ્રદેશી કેમ ન કહેવાય? અને જો અભેદ હોયતો શરીરના બધાએ અવયવો એકરૂપ થવા જોઈએ, કેમકે અલિખ એવા તે જીવપ્રદેશો હોવાથી બધાએ મળી જવા જોઈએ. ઇત્યાદિ તર્કોસાર સમજ લેવું. ઉપરોક્ત જીવપ્રદેશોવડે બોલવાનો અલિખાય વિગેરે સામગ્રી થએથી લાપાદ્રવ્યસમૂહ ગ્રહણ કરાય છે, અને તેવડે વક્તા શબ્દ બોલે છે. પણ અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં, અથવા બોલવાની ઇચ્છાના અભાવે કોઈ બોલવું નથી. અહીં “વક્તા બોલે છે,” એ વાક્યથી “જે બોલાતી હોય તે જ લાપા છે” પણ તેની પહેલા અથવા પછી લાપા કહેવાય નહિ, એ પ્રમાણે જણાવવા માટે મૂળમાં ‘માત્રમ માત્ર-સાપાને બોલે, છે એમાં લાપા શબ્દગૂણ કર્યો છે. ૩૭૪.

। શિષ્ય:- ક્યા ત્રણ પ્રકારના શરીરથી સંબંધવાળા જીવપ્રદેશોવડે ભાષાદ્રવ્ય ગ્રહણ કરીને વક્તા બોલે છે? આના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

ઓરલિય-વેડવિય-આહારઓ ગેળહર્ડ મુયઈ માસં ।

સચ્ચં સચ્ચામોસં મોસં ચ અસચ્ચમોસં ચ ॥ ૩૭૫ ॥ ૧ ॥

સચ્ચા દિયા સયામિદ સંતો મુળઓ ગુણા પયત્યા વા ।

તન્વિવરીઆપોસા મીસા જા તદુભયસદાવા ॥ ૩૭૬ ॥

અળધિકયા જા તીમુડવિ સદો ચિય કેવલો અસચ્ચમુસા ।

एया समेयलकूखणसोदाहरणा जहा मुचे ॥ ३७७ ॥

ફહિ સમણહિ લોગો માસાણ નિરંતરં તુ હોઈ ફુડો ।

लोगस्त य कइभाए कतिभाओ होइ भासाए ॥ ३७८ ॥ ૧૦ ॥

આચાર્ય:- ઔદારિક-વૈક્રિય-અને આદારિક શરીરવાન જીવ, સત્ય, સત્યામૃષા, મૃષા, અને અસત્યામૃષાનું ભાષાનાં દ્રવ્યો ગ્રહણ કરે છે ને મૂકે છે. સતપુરુષોને હિતકારી તે સત્યભાષા, અહીં સત્ એટલે મુનિઓ-ગુણો-અથવા જીવાદિ પદાર્થો મમજવા. સત્યથી વિપરીત તે મૃષા ભાષા, જે ઉભય સ્વભાવવાળી તે મિથ્યાભાષા, અને જે એ ત્રણમાંથી એકમાં ન કહી શકાય. પણ કેવળ શબ્દમાત્ર તે ચોથી અસત્યામૃષાભાષા. એના ઉદાહરણો લક્ષણપૂર્વક ભેદ અહિં સૂત્રમાં કહ્યાં છે. ૩૭૫ થી ૩૭૭. કેટલા સમયે ભાષાદ્રવ્યવડે સંપૂર્ણ લોકવ્યાસ થાય છે અને લોકના કેટલામાણાગને ભાષાનો કેટલામો ભાગ વ્યાપે છે? ૩૭૮

ઔદારિક-વૈક્રિય-અને આદારિક શરીરવાન જીવ સત્ય, સત્યામૃષા, મૃષા, અને અસત્યામૃષાનું ભાષાદ્રવ્યની સંહિત (મમૂહ) ને ગ્રહણ કરે છે અને મૂકે છે. ૩૭૫

સતપુરુષોને હિતકારી આરાધવાયોગ્ય એટલે યથાવસ્થિતવસ્તુની પ્રતીતિ કરાવનાર જે ભાષા તે સત્યભાષા. અહીં સત્ એટલે મુનિઓ, તેમને આ લોક-પરલોકમાં આરાધકહોવાથી મુક્તિ પમાડનાર છે માટે તે હિતકારી છે. અથવા સત્ એટલે મૂળગુણ ઉત્તરગુણનું ગુણો અથવા જીવઅજીવાદિ પદાર્થો. તેમનું અવિપરીત-સત્ય પ્રદર્શન કરવાથી જે ભાષા હિત કરનાર છે તે સત્યભાષા કહેવાય છે. એથી વિપરીતસ્વરૂપવાળી ભાષા તે મૃષાભાષા. એ ઉભયસ્વભાવવાળી ભાષા તે સત્યામૃષા-મિથ્યાભાષા. અને સત્ય મૃષા તથા સત્યામૃષા એ ત્રણે પ્રકારની ભાષાથી વિલક્ષણ દેહને આમ ત્રણ કરતું આજ્ઞા કરવી ઈચ્છાઈ સંબંધી કેવળ વ્યવહારિક શબ્દમાત્રની પ્રવૃત્તિનું ભાષા તે ચોથી અસત્યામૃષા ભાષા કહેવાય છે. આ ચારે પ્રકારની ભાષાઓના ભેદ લક્ષણ તથા ઉદાહરણ દર્શાવેલાં સિદ્ધિનિર્ણયિ વિષે સૂત્રમાં વિસ્તારથી કહેલ છે. વિશેષ જાણવાની જ્ઞાનાભાવનાએ ત્યાંથી ભેદ લેવું. અહીં ભાષાદ્રવ્યનું ગ્રહણ-વિમર્શન કરવા સંબંધી વિચારવાનું પ્રસ્તુત છે, તેથી ભાષા સંબંધી વિશેષ વિચાર નથી કહેતા. ૩૭૬-૩૭૭

શિષ્ય:- ઔદારિક શરીરવાન જીવ ભાષાદ્રવ્ય ગ્રહણ કરે છે અને મૂકે છે. એમ આપે કહ્યું. પણ એ મૂકેલી ભાષા કેટલા દિવસ મુખી વ્યાપે છે? એ સર્વ લોકપ્રવન્ત વ્યાપે છે એમ કહેતા હો તો આપે પહેલાં કહ્યું છે કે-આર યાગન કરતાં વધારે દૂરથી આવેલો

શબ્દ મન્દપરિણામવાળો થઈ જવાથી સંભળાતો નથી. હવે આમાં 'પૂછવાનું' એ છે કે બાર ચોળન કરતાં વધારે દૂરથી ભાષાદ્રવ્ય આવે છે કે નહિ? જો આવતાં હોય, તો વિપયની મર્યાદામાં નિરંતરપણે જેવું એ દ્રવ્યનું વાસના સામર્થ્ય છે તેણું સામર્થ્ય એ મર્યાદાની બહાર પણ છે કે નહિ? કેટલાક દ્રવ્યનું સમગ્ર લોકની વ્યાપ્તિ પર્યંત એવું સામર્થ્ય છે એમ કહેતા હો તો કેટલા સમયે ભાષાદ્રવ્યવચ સંપૂર્ણ લોક વ્યાપ્ત થાય છે? અને લોકના કેટલામા ભાગે ભાષાદ્રવ્યનો કેટલામા ભાગ હોય છે? ૩૭૮.

એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આચાર્યશ્રી નિર્બુદ્ધિની ગાથાથી આપે છે.

ચઙ્ઘિં સમર્ણિ લોગો ભાસાણ નિરંતરં તુ હોઈ ફુહો ।

લોગસ્સ ચ ચરિમંતે ચરિમંતો હોઈ ભાસાણ ॥ ૩૭૯ ॥ ૧૧ ॥

ફોઈ મંદપયત્તો નિસિરઈ સયલાઈ સન્વદન્વાઈ ।

અન્નો તિન્વપયત્તો સો મુંચઈ મિંદિંડં તાઈ ॥ ૩૮૦ ॥

ગંતુમસંતેજ્ઞાઓ અવગાહનવચ્ચા અભિન્નાઈ ।

મિજ્જંતિ ધંસમેંતિ ચ સંતિજ્જે જોઅણે ગંતું ॥ ૩૮૧ ॥

મિન્નાઈ મુહુમયાણ અણંતગુણવહ્દિઆઈ લોગંતં ।

પાવંતિ પૂરયંતિ ચ ભાસાણે નિરંતરં લોગં ॥ ૩૮૨ ॥

જઈણસમુઘાયાગ રૂંદેં કેઈભાસંતિ ચઙ્ઘિં સમર્ણિ ।

પૂરઈ સયલો લોગો અન્ને ડળ તીઈ સમર્ણિ ॥ ૩૮૩ ॥

પદમસમણ ચિય જઓ મુકાઈ જંતિ છહિંસિં તાઈ ।

વિતિયસમયમ્મિ તે ચિય છ ડુંડા હોંતિ છ મ્મયા ॥ ૩૮૪ ॥

મંયંતરેઈ તડેણ સમણ પુન્નેઈ પૂરિઓ લોગો ।

ચઙ્ઘિં સમર્ણિ પૂરઈ લોગંતે ભાસમાણસ્સ ॥ ૩૮૫ ॥

દિસિ વિદ્વિયસ્સ પદમોડતિગમે તે વેવ સેસયા તિન્નિ ।

વિદિસિ દ્વિયસ્સ સમયા પંચાતિગમમ્મિ જં દોણિ ॥ ૩૮૬ ॥

ચઙ્ઘસમયમજ્ઞગહણે તિ-પંચગહણં તુલાઈમજ્ઞસ્સ ।

જહ ગહણે પજ્જંતગહણં ચિત્તા ચ મુત્તગઈ ॥ ૩૮૭ ॥

કત્થઈ દેસગાહણં કત્થઈ ઘેળ્પંતિ નિરવસેસાઈ ।

અકમ-કમજુત્તાઈ કારણવસઓ નિરુત્તાઈ ॥ ૩૮૮ ॥

ચઙ્ઘસમયવિગ્ગહે સતિ-મહલ્લવંધમ્મિ તિસમઓ જહ વા ।

મોતું તિ-પંચસમણેતહ ચઙ્ઘસમઓ રૂંદે નિવદ્ધો ॥ ૩૮૯ ॥

હોઈ અસંતેજ્ઞદ્દમે ભાગે લોગસ્સ પદમ-વિતિણ્ણુ ।

ભાસાઅસંત્રાગી મયણા સેસેણુ સમણ્ણુ ॥ ૩૯૦ ॥

ગાથાર્થ:—કોઇકની ભાષા, ચાર સમયે સંપૂર્ણ લોકમાં વ્યાપ્ત થાય છે, અને લોકના અસંખ્યાતભાભાગે ભાષાનો અસંખ્યાતભાભાગ વ્યાપ્ત હોય છે. કોઇ મંદપ્રયત્નવાળો સંપૂર્ણ સર્વ દ્રવ્ય મૂકે છે, અને કોઇ તીવ્ર પ્રયત્નવાળો તે દ્રવ્યો ભેદીને મૂકે છે. અભિન્ન દ્રવ્યો અસંખ્યાતી અવગ્રાહનાવર્ગીય પર્વન્ત બધને ભેદાય છે અને સંખ્યાત ચોળન ગયા પછી નાશ પામે છે. ભિન્ન દ્રવ્યો સૂક્ષ્મપણાને દીધે અનન્તગુણવૃદ્ધિ પામીને લોકાન્તપર્વન્ત જાય છે, અને ભાષાવડે સંપૂર્ણ લોકને પૂર્ણ કરે છે. જૈનસમૃદ્ધાતની ગતિએ ચાર સમય-વડે સમગ્ર લોક પૂર્ણ થાય છે એમ કેટલાક કહે છે; અને બીજા કેટલાએક ત્રણ સમયે લોક પૂર્ણ થાય છે એવું કહે છે. પ્રથમ સમયે મૂકેલા દ્રવ્યો છએ દિશામાં જાય છે, તે દ્રવ્યો બીજા સમયે દંડભૂત થઇને છ મન્થાનરૂપ થાય છે અને ત્રીજા સમયે એ મન્થાનનાં આન્તરં પૂરાવાથી સમગ્ર લોક પૂર્ણ થાય છે, તથા લોકાન્તે રહીને બોલનારાના ભાષાદ્રવ્યવડે ચાર સમયે લોક પૂર્ણ થાય છે. દિશામાં રહીને બોલનારાના ભાષાદ્રવ્યવડે પહેલા સમયે ત્રસનાડીમાં પ્રવેશ થાય છે, અને બાકીના ત્રણ સમયે હવે કહેવાયે તેમ સમજવું. વિદિશામાં રહીને બોલનારાના ભાષાદ્રવ્યથી પાંચ સમયે લોક પૂર્ણ થાય છે. કેમકે તેમને ત્રસનાડીમાં પેસતાં એ સમય લાગે છે. જેમ ત્રાજવાના મધ્ય ભાગને ગ્રહણ કરવાથી આદ્યન્ત ભાગ ગ્રહણ થાય છે. તેમ ચાર સમયરૂપ મધ્યને ગ્રહણ કરવાથી આદ્યન્તવર્તિ ત્રણ અને પાંચ સમય પણ ગ્રહણ થાય છે. કારણકે સૂત્રની ગતિ વિચિત્ર છે. સૂત્રમાં કોઈક સ્થળે દશથી ગ્રહણ થાય છે, કોઈક સ્થળે સંપૂર્ણ ગ્રહણ થાય છે અને કોઈ વખત કારણવશાત કંમરહિત અને કંમરહિત પણ સૂત્રો ચોળાય છે. જેમ ચાર સમયોના વિગ્રહ છતાં (ભગવતીશમાં) મહાબંધોદ્દેશકની આંદર ત્રણ સમયનો વિગ્રહ કહ્યો છે; તેમ અહીં પણ ત્રણ તથા પાંચ સમય મૂકીને ચાર સમયે લોકવ્યાપ્તિ કહી છે. પહેલા અને બીજા સમયે લોકના અસંખ્યાતભાભાગે ભાષાનો અસંખ્યાતભા ભાગ હોય છે, તથા બાકીના સમયોમાં ભજના હોય છે. ૩૭૯-થી-૩૮૦.

કોઇકની ભાષાથી ચાર સમયે સંપૂર્ણ લોક વ્યાપ્ત થાય છે, અને લોકના અસંખ્યાત ભાભાગે ભાષાનો અસંખ્યાતભાભાગ હોય છે. ૩૭૯.

નાર જે જીવના રોગથી મંદપ્રયત્નવાળો વક્તા સંપૂર્ણ એવાં ભાષાદ્રવ્યો-નહી ભેદ પામેલાં આરોધકહોવાથી કોઇ નીરોગી વક્તા તીવ્રપ્રયત્નવાળો ગ્રહણ અને ત્યાગના પ્રયત્નવડે તે ઉત્તરેણરૂપ થયેા એમ કહેવા કરીને મૂકે છે. ૩૮૦.

જે ભાષા હિત કરનાર છે તે કહે તેના આધારભૂત એવો અસંખ્યેયપ્રદેશાત્મક ક્ષેત્રવિભાગ તે મૃપાભાષા. એ ઉભયસ્વભાવવાળાદુનુદેને ત નત્યામૃષ્ટેલે અનન્તભાષાદ્રવ્યના સૂક્ષ્મતા તથા સત્યામૃપા એ ત્રણે પ્રકારની ભાષાથી વિલક્ષણ કેમકે આદનાવર્ગીય કહેવાય. એવી ઇત્યાદિ સંબંધી કેવળ વ્યવહારિક શબ્દમાત્રની પ્રવૃત્તિરૂપ ભવતાએ મૂકેલા ભાષાદ્રવ્યો ભાષા કહેવાય છે. આ ચારે પ્રકારની ભાષાઓના ભેદ લક્ષણદ્રવ્યમાંથી ભાષાપરિણામ લિંકનિર્ણયિ વિગેરે સૂત્રમાં વિસ્તારથી કહેલ છે. વિશેષ બહુ પછ કહ્યું છે કે—“જાત ત્યાંથી જોઈ લેવું. અહીં ભાષાદ્રવ્યનું ગ્રહણ-વિસર્જન કરવા મેચમાવજ્ઞાતિ, સમિચ્છા પ્રસ્તુત છે, તેથી ભાષા સંબંધી વિશેષ વિચાર નથી કહેતા. ૩૮૧કે છે તે અસંખ્યાત

શિષ્ય:—ઓદારિક શરીરવાનુ જીવ ભાષાદ્રવ્ય ગ્રહણ કરે છે અને ધ્વસ પામે છે.”
કહ્યું. પણ એ મૂકેલી ભાષા કેટલા ક્ષેત્ર મુખી વ્યાપે છે? જો એ મૂકે છે તે સૂક્ષ્મ અને એમ કહેના હો તો આપે પહેલાં કહ્યું છે કે—ચાર ચોળન કરજાય છે, અને પરાધાતદ્વારા

વાસનાવિશેષથી જે દ્રવ્યસમૂહમાં ભાષાપરિણામ ઉત્પન્ન થયો હોય તેવી ભાષાવડે કરીને શેષ સમસ્ત લોકને આગળ કહેવાશે તેવા ન્યાયે કરીને ત્રણઆદિસમયે પૂર્ણ થાય છે. આ સંખ્ય ધર્માં કહ્યું છે કે—“જાઈ મિત્રાઈ નિસિરઈ, તાઈ અળતગુણપરિવ્રજીય પરિવ્રજમાણાઈ લોચનં ફલંતિ। જે દ્રવ્યો લેલાએલાં નીકળે છે તે અનન્તગુણવૃદ્ધિએ વધીને લોકાન્તને સ્પર્શે છે. ૩૮૧-૩૮૨.

જૈનસમુદ્ધાત (કેવળી સમુદ્ધાત)ની ગતિવડે ચારસમયે સકળલોકપૂર્ણ થાય છે અર્થાત “પહેલા સમયે દંડ, બીજા સમયે કમાટ, ત્રીજા સમયે મન્થાન, અને ચોથા સમયે સમગ્ર લોક વ્યાપ્ત થાય છે.” એ પ્રમાણે કેવળીસમુદ્ધાતના ક્રમથી સમગ્રલોક ચાર સમયે ભાષાદ્રવ્યવડે પૂરાય છે એમ કેટલાએક કહે છે, પણ તે યોગ્ય નથી, એ સંખ્યથી આગળ વિવેચન કરાશે. વળી બીજા કેટલાએક ત્રણ સમયે સર્વ લોક ભાષાદ્રવ્યથી પૂરાય છે એવું કહે છે. ૩૮૩ તે એવી રીતે કે—લોકના મધ્ય ભાગમાં રહેલા કોઈ મહાપ્રયત્નવાન વક્તાએ મૂકેલાં ભાષાદ્રવ્યો પ્રથમ સમયેજ જાણે દિશામાં જાય છે, કેમકે જીવ અને સૂક્ષ્મપુદ્ગલોની ગતિ શ્રેણિના અનુસારે હોય છે. તે પછી બીજા સમયે જાણે દિશામાં ગએલા દંડરૂપ દ્રવ્યો ચારે દિશામાં શ્રેણિના અનુસારે વાસિતદ્રવ્યથી ફેલાઈને જ મન્થનરૂપ થાય છે, અને તે પછી ત્રીજા સમયે મન્થનના આન્તરાં પૂરાવાથી સર્વલોક ભાષાદ્રવ્યથી પૂર્ણ થાય છે. તથા સ્વયં ભૂરમણસમુદ્રના છેલ્લા છેડાવાલા લોકાન્તે એટલે અલોકની અત્યન્ત નજીક રહીને બોલનારના અથવા ત્રસનાડીની બહાર ચાર દિશામાંથી કોઈપણ દિશામાં રહીને બોલનારના ભાષાદ્રવ્યથી ચાર સમયે સમગ્ર લોકપૂર્ણ થાય છે. ૩૮૪-૩૮૫. ત્રસનાડીની બહાર ચાર દિશામાંથી કોઈપણ દિશામાં રહેલા બોલનારનાં ભાષાદ્રવ્યો પ્રથમ સમયે ત્રસનાડીમાં પ્રવેશ કરે છે અને બાકીના સમયોમાં કેમ થાય છે તે આગળ (૩૮૬ મી ગાથાના વિવેચનમાં કહેવાશે.) અને લોકાંતે પણ ચારે દિશામાંથી કોઈપણ દિશામાં રહેલા બોલનારના ઉર્ધ્વ અધોધાકની સ્પર્શનાથી ભાષાનાં દ્રવ્યો પ્રથમ સમયે લોકમધ્યે પ્રવેશ કરે છે. અને બાકીના ત્રણ સમયની ભાષના આગળ કહેવાશે તે પ્રમાણે સમજવી.

ત્રસનાડીની બહાર કોઈપણ વિદિશામાં રહીને બોલનારના ભાષાદ્રવ્યથી સમગ્ર લોક પૂર્ણ થવામાં પાંચ સમય લાગે છે. પહેલા સમયે વિદિશામાંથી નીકળેલાં ભાષાદ્રવ્યો લોકનાડીની બહાર દિશાઓમાં આવે છે, બીજા સમયે લોકનાડીની મધ્યમાં આવે છે, ત્રીજી રીતે લોકનાડી અથવા ત્રસનાડીમાં પેસતાં બે સમય લાગે છે. બાકીના ત્રણ સમયની ભાષના ચાર સમયે લોકપૂર્ણ થાય છે તેમાં કહ્યા મુજબ સમજવી એ રીતે પાંચ સમયે લોક પૂરાય છે. ૩૮૬

શિષ્ય:- જે એ પ્રમાણે ત્રણ ચાર અને પાંચ સમયે સમગ્ર લોક ભાષાદ્રવ્યથી પૂર્ણ થાય છે તો પછી નિર્ચક્તિકારમહારાજે માત્ર ચાર સમયેજ સમગ્ર લોક ભાષાદ્રવ્યથી પૂર્ણ થાય છે એમ શાથી કહ્યું ? ૩૮૭

આચાર્ય:- જેમ તાજવાની દાંડીને મધ્યભાગે મહુણ કરવાથી તેના આધ અને અન્ત બન્ને છેડા મહુણ થઈ જાય છે. તેમ આડી પણ ચાર સમયરૂપ મધ્યને મહુણ કરવાથી આધન્તવર્તિ ત્રણ અને પાંચ મમયતુ મહુણ પણ નિર્ચક્તિકારે કરેલુંજ સમજવું. કારણકે સૂત્રની પ્રવૃત્તિ વિચિત્ર પ્રકારની હોય છે. કોઈ સ્થળે સૂત્રમાં દેશ મહુણ થાય છે અને કોઈ સ્થળે સંપૂર્ણ મહુણ થાય છે, વળી કોઈ વખત કારણવશાત ક્રમરાહિત અને ક્રમસહિત પણ સૂત્રો યોગ્ય છે. ૩૮૮ ઉદાહરણ તરીકે જેમ ચાર સમયના વિમલદંડમાં લંગધતી-

મૂલના મહાખંધોદેશકમાં ત્રણ સમયનો વિગ્રહ કહ્યો છે; તેમ અહીં પણ ત્રણ તથા પાંચ સમય મૂકીને નિર્ણયકારે ચાર સમયે લોક વ્યાપ્તિ કહી છે. એમાં કાંઈ હાથ નથી ૩૮૯

હવે ઉપર જે ત્રણ ચાર અને પાંચ સમયે ભાષાદ્રવ્યથી લોકની વ્યાપ્તિ કહી છે, તેનો વિચાર કરીએ—

સૌદરાજ્યલોક ઉંચા એવા લોકના અસંખ્યાતમાભાગે પહેલા અને બીજા સમયે સર્વ-લોક વ્યાપ્તિની ભાષાનો અસંખ્યાતમા ભાગ હોય છે. એટલેકે ત્રણસમયની વ્યાપ્તિમાં, ચારસમયની વ્યાપ્તિમાં ને પાંચ સમયની વ્યાપ્તિમાં, પહેલા અને બીજા સમયે અવશ્ય સર્વત્ર લોકના અસંખ્યાતમાભાગે ભાષાનો પણ અસંખ્યાતમા ભાગજ હોય છે. વિશેષ નહિ, કેમકે ત્રણ સમયની વ્યાપ્તિમાં પહેલા સમયે જ હંદ થાય છે અને બીજા સમયે જ મન્યાન થાય છે, એ હંદાદિ લંબાઈમાં એ કે લોકાન્ત સ્પર્શી હોય છે તેપણ વક્તાના મુખથી નીકળેલ હોવાથી તેના અનુસારે જાણમાં ચાર અંગુલાદિ પ્રમાણવાળા હોય છે, અને એ ચાર અંગુલાદિ પ્રમાણે તે લોકના અસંખ્યાતમા ભાગજ છે. આ પ્રમાણે ત્રણ સમયની વ્યાપ્તિમાં પહેલા ને બીજા સમયે ભાષાનો અસંખ્યાતમા ભાગજ હોય છે. ચાર-સમયની વ્યાપ્તિમાં પણ એજ સમજવું. એટલેકે પહેલે સમયે ભાષાદ્રવ્ય લોકના મધ્યમાં પેસે છે અને બીજા સમયે હંડોનો સંભાવ છે તેથી એ પણ લોકનો અસંખ્યાતમા ભાગજ છે. પાંચ સમયની વ્યાપ્તિ તો મુખે સમગ્ર એની છે. એટલેકે પહેલા સમયે ભાષાદ્રવ્ય વિદિશામાંથી આવીને દિશામાં પ્રવેશ કરે છે, અને બીજા સમયે લોકના મધ્યમાં પ્રવેશ કરે છે, એથી એ પણ લોકનો અસંખ્યાતમા ભાગજ છે. એ રીતે ત્રણ આદિ સમયની વ્યાપ્તિમાં સર્વત્ર પહેલા ને બીજા સમયે લોકના અસંખ્યાતમાભાગે ભાષાનો અસંખ્યાતમા ભાગજ હોય છે. એ સિવાયના બાકીના ત્રીજા ચોથા ને પાંચમા સમયે જાજના સમજવી. એટલેકે એ સમયોમાં કોઈ વખત લોકના અસંખ્યાતમા ભાગે ભાષાનો અસંખ્યાતમા ભાગજ હોય છે, વળી કોઈક વખત લોકના સંખ્યાતમાભાગે ભાષાનો સંખ્યાતમા ભાગજ હોય છે અને કોઈ વખત સર્વલોક વ્યાપી હોય છે. જેમકે-ત્રણ સમયની વ્યાપ્તિમાં ત્રીજા સમયે ભાષા સર્વલોકમાં વ્યાપનાર હોય છે, ચારસમયની વ્યાપ્તિમાં ત્રીજા સમયે લોકના સંખ્યાતમા ભાગે ભાષાનો સંખ્યાતમા ભાગજ હોય છે, કેમકે સ્વયંબૂદ્ધ મળના પશ્ચિમતરવર્તિ લોકાન્તે અથવા ત્રસનાડીની બહાર પાશ્ચિમ દિશામાં રહીને બોલનાર વ્યક્તિના ભાષાદ્રવ્ય પહેલે સમયે ચાર અંગુલાદિ જાણવાળો એક રાજ લાંગો હંદ થઈ તિછાં યજ્ઞને સ્વયંબૂદ્ધમળના પૂર્વતરવર્તિ લોકાન્ત મુકી જાય છે. તે પછી બીજા સમયે એ હંદમાંથી ઉપર-નીચે ચૌદરાજ લાંગો અને પૂર્વપશ્ચિમ તિછાં એકરાજ પહોળો પરાપાતવાસિન દ્રવ્યોનો હંદ થાય છે. અને લોકના મધ્યમાં રહી બોલનાર વ્યક્તિના ભાષાદ્રવ્યના દક્ષિણ ને ઉત્તર દિશાથી પરાપાતવાસિન દ્રવ્યના ચાર અંગુલાદિ જાણવાળા ને એકરાજ પહોળા બે હંદ નીકળીને સ્વયંબૂદ્ધમળના દક્ષિણ-ઉત્તરવર્તિલોકાન્ત મુકી જાય છે. આમ હોવાથી ચાર અંગુલાદિ જાણવાળું ને એકરાજ પહોળું સર્વત્ર લોકના મધ્યમાં ઘેળી જતરે ચિદ થાય છે. આ પ્રમાણે થયા પછી ત્રીજા સમયે ઉર્વ-અધો વ્યવસ્થિત હંદમાંથી ચારે દિશામાં દેડાએડો પરાપાતવાસિનદ્રવ્યનો સમૂદ મધ્યાનરૂપ થાય છે, અને લોકના મધ્યમાં રહેલા મર્વ તરફ એકરાજ વિરૂપ જતરથી ઉપર-નીચે દેડાએડો વાસિનદ્રવ્યનો સમૂદ સમસ્ત ત્રસનાડીને પૂરી રે છે. આમ થવાથી ઉપર નીચે રહેલ હંદ અને મધ્યાનસારે લોકની અંજૂ ત્રસનાડી પૂરાય છે. આમજુ દેવ એ લોકનો સંખ્યાતમા

ભાગ છે. અને તેથી કરીને ચાર સમયની વ્યાપ્તિના ત્રીજાસમયે લોકના સંખ્યાતમા ભાગે સર્વલોકવ્યાપ્તિની ભાષાનો પણ સંખ્યાતમા ભાગ હોય છે એમ સિદ્ધ થયું.

પાંચ સમયની વ્યાપ્તિના ત્રીજા સમયે લોકના અસંખ્યાતમાભાગે ભાષાનો અસંખ્યાતમા ભાગ હોય છે. કેમકે એ વ્યાપ્તિમાં દંડસમયથી તેણું અસંખ્યેય ભાગ વર્તિપણું પૂર્વે કહેલું છે, તથા ચાર સમયની વ્યાપ્તિમાં ચોથાસમયે મંથાનના અન્તર પૂરવાથી ભાષાદ્રવ્ય સર્વલોકમાં વ્યાપે છે. અને પાંચસમયની વ્યાપ્તિમાં ચોથાસમયે લોકના સંખ્યાતમાભાગે ભાષાનો સંખ્યાતમા ભાગ હોય છે. એ વિચાર પણ પૂર્વે કહેલ છે, પરંતુ પાંચ સમયની વ્યાપ્તિમાં પાંચમા સમયે મંથાનના અન્તર પૂરવાથી ભાષાદ્રવ્ય સર્વ લોકવ્યાપ્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે ત્રણ-ચાર-અને પાંચસમયે ભાષાદ્રવ્યની લોકવ્યાપ્તિપણાની ભજના છે. આ સર્વ હકીકત મહાપ્રયત્નવાન વક્તાએ મૂકેલા દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જાણવી. મન્દપ્રયત્નવાન વક્તાએ મુકેલા દ્રવ્યો તો લોકના અસંખ્યાતમાભાગેજ હોય છે, કેમકે દંડાદિના ક્રમથી તે દ્રવ્યોવડે લોકપૂર્ણ થતો નથી. ૩૯૦.

પૂર્વે કહેલી વાત જણાવે છે.

આપૂરિયમ્મિ લોગે દોળ્હવિ લોગસ્સ તહ ચ ભાસાણ્.

ચરિમંતે ચરિમ્મતો ચરિમે સમયમ્મિ સવ્વથ્થ ॥ ૩૯૧ ॥

ન સમુગ્ગાયગઈણ્ મીસયસવર્ણ, મત્તં વ હંઠમ્મિ.

જઈ તોડવિ તીર્હિ પૂરઈ સમણ્હિ જઓ પરાવાઓ ॥ ૩૯૨ ॥

જણે ન પરાવાઓ સજીવજોગો ચ તેણ ચડસમઓ.

હેજ હોજ્જાહિ તર્હિ ઇચ્છા કમ્મ સહાવો વા ॥ ૩૯૩ ॥

ત્વંયોડવિ વોસસાણ્ ન પરાવાઓ ચ તેણ ચડસમઓ.

અહ હોજ્જ પરાવાઓ હવેજ્જ તો સોડવિ તિસમણ્ઓ ॥ ૩૯૪ ॥

ણગવિસમાઈસમણ્ વંઠં ફાકળ ચડર્હિ પૂરઈ.

અયે મર્ણતિ, તંપિ ચ નાગમ-જુત્તિવત્તમં હોઈ ॥ ૩૯૫ ॥

ગાથાર્થ:—લોકપૂર્ણ થએ લોકનો તથા ભાષાનો ચરમાંતે ચરમાંતે સર્વન છેલ્લા સમયે થાય છે. જૈનસમુદ્ધાત (કેવળીસમુદ્ધાત)ની ગતિએ માનીએ તો મિત્ર શબ્દ ન અવણ થાય, અને જો દંડમાં તારો મત માનવામાં આવે તોપણ પરાધાતથી વાસિત દ્રવ્યવડે ત્રણ સમયમાં લોકપૂર્ણ થાય છે. જૈનસમુદ્ધાતમાં વાસના નથી, તે તો જીવનો વ્યાપાર છે તેથી ચાર સમય થાય છે. તેમાં ઇચ્છા-કર્મ-અથવા સ્વભાવ હોતું છે. રક્ષ પણ વિશ્રાપરિણામે થાય છે તેમાં પરાધાત નથી, તેથી ચાર સમયે લોક પૂર્ણ કરે છે; જો તેમાં પરાધાત હોય તો તે પણ ત્રણ સમયે લોક પૂર્ણ કરે. એક દિશામાં દંડ કરીને ચાર સમયે લોકને પૂર્ણ કરે છે. એમ બીજાએ કહે છે, તે પણ આગમ અને યુક્તિથી સંગત નથી. ૩૯૧-થી-૩૯૫.

ત્રણ-ચાર અને પાંચ સમયે ભાષાવડે સમય લોક પૂર્ણ થવાથી તે ત્રણ આદિ સમયના છેલ્લા સમયે પર્યન્તવર્તિ અન્ત થાય છે અને ભાષાનો પણ પર્યન્તવર્તિ અન્ત થાય છે. કેમકે ત્રણ આદિ સમયના છેલ્લા સમયે લોકનો છેડો આવવાથી ભાષા પણ ત્યાં પૂર્ણ થાય છે; તે પછી આગળ ધર્માસ્તિકાચના અભાવે તે ભાષાદ્રવ્યની ગતિ નથી થતી. અહીં જે

અન્ત કહ્યો છે તે પર્યન્તભાગે રહેલો અન્ત સમજવો. પણ આદિમાં રહેલો અન્ત ન સમજવો. એજ કારણથી ચરિમાન્ત શબ્દ ગ્રહણ કર્યો છે. ૩૯૧

હવે ૩૮૩ મી ગાથામાં કહ્યા મુજબ જૈનસમુદ્ધાત-કેવળીસમુદ્ધાતની ગતિન અનુસારે લાપાદ્રવ્યથી લોકપૂર્ણ થાય છે, એમ માનવામાં આવે, તો સર્વ દિશાઓમાં મિશ્રશબ્દ સંલગાય નહિ. કેમકે, કેવળી સમુદ્ધાતમાં પ્રથમ સમયે ઉર્ધ્વ-અધોદિશા તરફ જતાં દંડ થાય છે. તેવો દંડ લાપાદ્રવ્યમાં પણ આનીએ તો ઉર્ધ્વ અને અધો એ દિશામાંજ મિશ્રશબ્દ સંલગાય, પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર-અને દક્ષિણ દિશામાં ન સંલગાય કારણકે એ દિશાઓમાં વિદિશાની પેઠે વજ્રાએ મૂકેલાં દ્રવ્ય જતાં નથી. માટે પરાધાતથી વાસિત દ્રવ્યજ સંલગાય. વળી સામાન્યથી “માત્તાત્મસેદીઝો સર્વ જં સુણ્હ મીસર્વ સુણ્હ-લાપામમકેણિથી જે શબ્દ સંલગાય છે તે મિશ્ર સંલગાય છે.” આ કથનથી છએ દિશાઓમાં મિશ્રશબ્દ સંલગાવાનું કહ્યું છે. અથવા વ્યાખ્યાથી વિશેષ પ્રતિપત્તિ થાય કે ન્યાયથી ઉપરોક્ત કથન માન્ય કરીએ તો ઉપર-નીચે બે દિશામાં રહેલા દંડમાં જ મિશ્ર-શબ્દ સંલગાય અને બાકીની દિશાઓમાં પરાધાતથી વાસિત દ્રવ્યજ સંલગાય એમ વિવાદની ખાતર ઉપરોક્ત મત માની લઇએ તો પણ એથી ત્રણ સમયે લાપાદ્રવ્યથી લોક-પૂર્ણ થાય છે, ચાર સમયે પૂર્ણ નથી થતો. કેમકે લાપાદ્રવ્યમાં વાસના સ્વભાવ હોવાથી તે દંડ ઉપર-નીચે જતાં સામાન્યથો ચારે દિશામાં શબ્દયોગ્ય દ્રવ્યને વાસિત કરીને શબ્દ-પરિણામવાળા કરે છે, તે પછી બીજાસમયે મધ્યન કરીને ત્રીજા સમયે અન્તર પૂર્ણ કરીને લોક પૂર્ણ કરે છે. એ રીતે ત્રણ સમયે લોક પૂર્ણ થાય છે. ૩૯૨.

શિષ્ય:—કેવળીસમુદ્ધાતની પેઠે લાપાદ્રવ્યથી પણ ચારસમયે લોક પૂર્ણ થાય છે, એમ માનવામાં આવે તો કંઈ દોષ છે ?

આચાર્ય:—કેવળીસમુદ્ધાતમાં આત્મપ્રદેશોજ સ્વરૂપે લોકને પૂર્ણ કરે છે તેમાં કોઇનો પરાધાત કે વામના નથી; ને તેથી જ બીજાસમયે મધ્યન નથી થતો પણ કપા દેજ થાય છે. વળી કેવળીસમુદ્ધાત એ જીવનો વ્યાપાર છે, તેથી લોકવ્યાપ્તિને અધિકૃતિ ચાર સમયે કહ્યા છે.

શિષ્ય:—કેવળીસમુદ્ધાતમાં બીજા સમયે મધ્યન કેમ ન થાય ?

આચાર્ય:—ત્યાં કેવળજ્ઞાનથી કેવળી શુભ-દોષનો વિચાર કરીને બીજાસમયે મધ્યન નથી કરતા. અથવા ભવોપગ્રાહી કર્મના વગથી કે સ્વભાવથીજ તે વખતે મધ્યન નથી કરતા, પણ કપાદ જ કરે છે, તે પછી ત્રીજાસમયે મધ્યન કરીને ચોથાસમયે આંતરે પૂરે છે. એ પ્રભાવે કેવળીસમુદ્ધાતમાં લોક પૂર્ણ કરતાં ચાર સમય લાગે છે; પરંતુ લાપાદ્રવ્યની ગતિ ક્ષેત્રિના અનુસારે થાય છે અને જે પરાધાત સ્વભાવ છે તે લોકવ્યાપ્તિમાં હેતુ છે. તેથી પહેલાસમયે ઉર્ધ્વ-અધોગામી દંડ કરીને બીજાસમયે ચારે દિશામાં ક્ષેત્રિના અનુસારે ગતિ થતી હોવાથી તે બીજાસમયે એ લાપાદ્રવ્યનો મધ્યન થાય છે. કારણકે-ઉર્ધ્વ-અધોગામી દંડવડે અન્વયદ્રવ્યને પગપાત થાય છે. વળી તેનો તેવો વામસ્વભાવ ને વાપાદ્રવ્યો સર્વત્ર મુલબ હોવાથી બીજાસમયે મધ્યન જ થાય, અને ત્રીજાસમયે મધ્યનનાં આંતર પરાધાતે મમમલોક લાપાદ્રવ્યથી પૂર્ણ થાય. એ રીતે લોકપૂર્ણ થવામાં ત્રણ સમય લાગે પણ ચાર સમય ન લાગે. ૩૯૩.

શિષ્ય:—એ એમ દોષ, તો અચિત મદારક્રમમાં જીવનો વ્યાપાર નચા, તોપણ તેનો

ખીજ સમયે કપાટ કઢો છે, અને તેથી પ્રજ્ઞાપનાદિ સૂત્રમાં તેનાવડે લોક પૂર્ણ થતાં ચાર સમય કહ્યા છે, તેનું શું કારણ ?

આચાર્ય:—અચિત્ત મહાસ્કંધ કેવળ વિશ્રસાપરિણામથી થાય છે, જલપ્રયોગવડે થતા નથી. એ વિશ્રસાપરિણામ વિચિત્ર હોવાથી તેમાં પ્રશ્ન કરવો યોગ્ય નથી. તેથી એ પ્રમાણે ચાર સમયે લોક પૂર્ણ થાય છે. વળી એ દ્રવ્યોમાં પરાધાત સ્વભાવ નથી તેથી ખીજ દ્રવ્યોમાં તે સ્વપરિણામ ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી, પરંતુ ચેતાના પુદ્ગળોવડે જ લોકને પૂર્ણ કરે છે. જો એમાં પણ પરાધાતસ્વભાવ હોય તો તે પણ ત્રણ સમયે લોકને પૂર્ણ કરે; પરંતુ એમ નથી, તે કારણથી સિદ્ધાન્તમાં અચિત્ત મહાસ્કંધ માટે ચાર સમય કહ્યા છે, અને ભાષાદ્રવ્યમાં પરાધાતસ્વભાવ હોવાથી લોક પૂર્ણ થવા માટે ત્રણ સમય કહ્યા છે. એટલી તો અચિત્ત મહાસ્કંધમાં ને આ શબ્દપુદ્ગલોની વ્યાપ્તિમાં વિષમતા છે. ૩૮૪.

આ સંબંધમાં કેટલાકે એમ કહે છે કે પ્રથમ સમયે ઉર્ધ્વ દિશામાં ફંડ કરે છે અને ખીજ સમયે ત્યાંજ મંથાન કરે છે, તથા અધો દિશામાં પુનઃ ફંડ કરે છે, ત્રીજ સમયે ઉર્ધ્વ દિશાના મંથાનના અંતર પૂરે છે અને અધો દિશામાં મંથાન કરે છે, પછી ચોથા સમયે નીચેના અંતર પૂરીને સમગ્ર લોક ભાષાદ્રવ્યથી પૂર્ણ કરે છે. ઉપર સુખ્ય ખીજ ઓળું કથન યોગ્ય નથી, કેમકે આગમમાં એ પ્રમાણે ક્યાંઈ પણ જોયું કે સાંભળ્યું નથી. વળી તે શુક્તિસંગત પણ નથી. કેમકે શ્રેણિના અનુસારે ગતિ કરવાના સ્વભાવવાળા પુદ્ગલો શું એકજ દિશામાં ગતિ કરે છે ? ખીજ દિશામાં નથી કરતા ? વક્તાના સુખતાહુ આદિના પ્રયતનથી એ પ્રમાણે ગતિ થાય છે એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ યોગ્ય નથી. કેમકે કોઈ વખત વક્તા વિશેષ સન્મુખ રહીને વિશેષી તરફ ભાષના પુદ્ગલોને પ્રેરે, તો તેથી વિદિશામાં પણ એ પુદ્ગલો જાય. વળી એમ થવાથી પડહુ આદિના શબ્દપુદ્ગલોને ચાર સમયનો નિયમ ન રહે. કેમકે એવા પુદ્ગલોને વક્તાનો પ્રયતન નથી, તેથી ગમે તેમ ગતિ કરે. માટે ઉપરોક્ત માન્યતા શુક્તિરહિત અને આગમ વિરૂદ્ધ હોવાથી ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે. ૩૮૫.

હવે આભિનિષેધિક-મતિજ્ઞાનના પયગિા કહે છે.

ईहा अपोह वीमंसा, मग्गणा य गवेसणा ।

सण्णा सई मई पण्णा, सव्वं आभिणिवोहियं ॥ ३९६ ॥ १२ ॥

होइ-अपोहोऽवाओ सई यिई सव्वमेव मइ-पण्णा ।

ईहा सेसा, सव्वं इदमाभिणिवोहियं जाण ॥ ३९७ ॥

मइ-पन्ना-अभिणिवोहिय-बुद्धीओ होंति वयणपज्जाया ।

जा जग्गहाइसण्णा ते सव्वे अत्यपज्जाया ॥ ३९८ ॥

सव्वं वाऽभिणिवोहियमिहो-माहाइवयणेण संगहियं ।

केवलमत्यविसेसं पइंमिन्ना जग्गहाइया ॥ ३९९ ॥

जग्गहणमोग्गहोत्ति य अविसिद्धयवग्गहो तयं सव्वं ।

ईहा जं मइचेह्हा मइवावारी तयं सव्वं ॥ ४०० ॥

અવગમણમવારંતિ ય અત્યાવગમો તયં દ્વદ્વ સર્વં ।

ધરણં ચ ધારણંતિ ય તં સર્વં ધરણમત્યસ્સ ॥ ૪૦૧ ॥

ગાથાર્થ:- ઇહા-અપોહ-વિમર્શ-આર્ગણા ગવેપણા-સંજ્ઞા-સ્મૃતિ-મતિ-અને-પ્રજ્ઞા એ સર્વ આલિનિબોધિક જ્ઞાન છે. અપોહ તે અપાય છે, સ્મૃતિ તે ધારણ છે, મતિ અને પ્રજ્ઞા એ સર્વ મતિજ્ઞાનજ છે. બાકીના નામો ઇહારૂપ છે. એ સર્વ આલિનિબોધિક જ્ઞાન છે. મતિ-પ્રજ્ઞા-આલિનિબોધિક-અને જુદી એ સર્વ વચનપર્યાયો છે, તથા અવગ્રહાદિ-નામો છે, તે સર્વ અર્થપર્યાયો છે. અથવા ઇહા-અવગ્રહાદિવચન વડે સર્વ આલિનિ-બોધિક જ્ઞાન ગ્રહણ કરીએ છીએ. કેવળ અર્થવિશેષ પ્રતિ અવગ્રહાદિ લિખ્ત છે, ગ્રહણ કરવું તે અવગ્રહ, એમ સામાન્યથી સર્વઅવગ્રહરૂપજ છે, અને ઇહા જે મતિની ચેષ્ટા છે, તેથી પણ તે સર્વ મતિનોજ વ્યાપાર છે. નિશ્ચય તે અપાય, એથી સર્વ અર્થ નિશ્ચ-યરૂપ છે, અને ધારી રાખવું તે ધારણ, એથી સર્વ અર્થને ધારણ કરે છે, ૩૮૬-થી-૪૦૧

અ-વચ-વ્યતિરેકી પદાર્થોની વિચારણા તે ઇહા, નિશ્ચય તે અપાય, ઇહાની પછી અને અપાયની પહેલાં "મરતક ખજવાળુ" વિગેરે પુરૂષના ધર્મો અહીં ધટે છે. "એવો પ્રત્ય-ય તે વિમર્શ, અ-વચધર્મના વિચાર તે આર્ગણા, વ્યતિરેકધર્મના વિચાર તે ગવેપણા, અવગ્રહની પછી થનાર મતિવિશેષ તે સંજ્ઞા, પૂર્વે અનુભવેલા અર્થના આલંબનથી થએલ પ્રતીતિ તે સ્મૃતિ, અર્થના બોધ થયા છતાં કોઈ વખત સૂક્ષ્મ ધર્મની આલોચના કરવા રૂપ જુદી તે મતિ. વિશિષ્ટશ્લોકપ્રશમથી ઘણી વસ્તુ સંબંધી યથાવસ્થિત ધર્મની આલોચનારૂપ મતિ તે પ્રજ્ઞા. એ સર્વ આલિનિબોધિકજ્ઞાનના જુદાં જુદાં નામો છે. કોઈ વખત એમાં કિંચિત્ ભેદ જણાય છે, તો પણ ખરી રીતે આ સર્વ આલિનિબોધિક જ્ઞાનજ છે. ૩૮૬

અપોહ એ મતિજ્ઞાનના ત્રીજો ભેદ નિશ્ચયરૂપ અપાય છે. સ્મૃતિ તે ધારણના ભેદ-પણાવડે કરીને અવચયના વિષે સમુદાયના ઉપચાર થકી ધારણા કહેવાય છે. મતિ અને પ્રજ્ઞા પણ મતિજ્ઞાનવિશેષજ છે. એ ક્રિયાય વિમર્શ-આર્ગણા ગવેપણા ને સંજ્ઞા એ સર્વ ઇહાના અંતર્ભૂત છે, કેમકે તે સર્વનો ઇહામાંજ અન્તર્ભાવ થાય છે. આ સર્વમાં વિશેષધર્મથી કોઈ વખત ભેદ જણાય છે, તો પણ સામાન્યધર્મથી તો એ સર્વ આલિ-નિબોધિકજ્ઞાનરૂપજ છે. એ સર્વમાંથી ઇહા-અપોહ વિગેરે કેટલાક અર્થપર્યાયો છે અને કેટલાક વચનપર્યાયો છે. ૩૮૭

જે શબ્દો વસ્તુને સંપૂર્ણ રીતે પ્રતિપાદન કરતા હોય, તે શબ્દો વસ્તુના વચન-પર્યાયો કહેવાય છે; અને જે શબ્દો વસ્તુના એકેકરૂપને દર્શન કરતા હોય તે શબ્દો અર્થ-પર્યાયો કહેવાય છે. મતિ-પ્રજ્ઞા-આલિનિબોધિક-અને-જુદી આ ચાર શબ્દો મતિજ્ઞાનના વચનપર્યાયો છે, કેમકે એ શબ્દો સંપૂર્ણ મતિજ્ઞાનજ પ્રતિપાદન કરે છે. તથા ઇહા અપોહ વિગેરે શબ્દો છે. તે સર્વ અર્થપર્યાયો છે; કેમકે તે શબ્દો મતિજ્ઞાનના એકેકરૂપને જણાવનારા છે. એ બધા અર્થપર્યાયો અને વચનપર્યાયો સામાન્યથી આલિનિબોધિક જ્ઞાનજ છે.

અથવા મર્વવસ્તુનું દર્શન કરનારા શબ્દો તે વચનપર્યાયો, અને તે શબ્દોથી અ-ભિપ્રેય જે અર્થ તેના પોતાના ભેદો (જેમકે સૂચનના કંઠા-આલુખધ વિગેરે ભેદો છે) તે અર્થપર્યાયો છે. આ બધામાંથી મતિ-પ્રજ્ઞા-અવગ્રહ-ઇહા-વિગેરે સર્વ શબ્દો મતિજ્ઞા-

નના વચનપયથિાજ છે. અને એ શબ્દોથી મતિજ્ઞાનના કહેવા યોગ્ય ભેદો તે સર્વ અર્થ-પયથિા છે.

પ્રથમ મતિ-પ્રજ્ઞા વિગેરે શબ્દો સંપૂર્ણ મતિજ્ઞાન વાચી છે, અને અવગ્રહ-ધ્રુવા વિગેરે શબ્દો મતિજ્ઞાનના એકદેશવાચી છે, એમ કહ્યું, હવે અવગ્રહ-ધ્રુવા વિગેરે શબ્દો પણ સંપૂર્ણમતિજ્ઞાન વાચી છે, એમ જણાવવા માટે કહે છે. ૩૯૮

અથવા અવગ્રહ-ધ્રુવા આદિ શબ્દોવડે સંપૂર્ણ મતિજ્ઞાનજ ગ્રહણ થાય છે, પણ તેના એકદેશ ગ્રહણ થાય છે એમ નહિ.

શિષ્ય:—જો એમ હોય તો ઘણા પુરુષોએ ઉચ્ચારેલા ઘટાદિ કેટલાએક શબ્દની પેઠે અવગ્રહાદિ સર્વ શબ્દો એકરૂપજ થવા ભેગ્યએ.

આચાર્ય:—કેવળ અર્થવિશેષની અપેક્ષાએ અવગ્રહાદિ શબ્દો લિખ છે. એટલે કે ગ્રહણ કરવારૂપ અર્થવડે અવગ્રહ શબ્દ, ચેષ્ટારૂપ અર્થવડે ધ્રુવા શબ્દ, નિશ્ચયરૂપ અર્થવડે અપાય શબ્દ અને ધારી રાખવારૂપ અર્થવડે ધારણા શબ્દ. એ સર્વશબ્દોથી આલિનિ-બોધિક જ્ઞાનજ ગ્રહણ થાય છે. એ રીતે ગ્રહણ કરવાદિરૂપ અર્થવિશેષની અપેક્ષાએજ અવગ્રહાદિ શબ્દો લિખ છે. વસ્તુતઃ તો આલિનિબોધિક જ્ઞાનનેજ જ જણાવનારા છે.

શિષ્ય:—જો એ પ્રમાણે અવગ્રહાદિ શબ્દોવડે મર્વ આલિનિબોધિક જ્ઞાનજ ગ્રહણ કરાય છે તો પછી અવગ્રહ-ધ્રુવા-અપાય અને ધારણારૂપ આલિનિબોધિકજ્ઞાનના સર્વ-ભેદોની સંકરતા પ્રાપ્ત થશે. કારણકે તેમની વ્યુત્પત્તિપ્રમાણે ફરકમાં અવગ્રહાદિરૂપ સ્વરૂપ છે, એટલેકે અવગ્રહરૂપ સામાન્ય ગ્રહણ કરવારૂપ, ધ્રુવારૂપ વિચારણારૂપ ઇત્યાદિ સ્વરૂપ યથાયોગ્ય સર્વમાં છે.

આચાર્ય:—કેવળ અર્થવિશેષને અપેક્ષાને અવગ્રહાદિ લિખ લિખ છે. એટલેકે સામાન્ય ગ્રહણ-વિચારણા-નિશ્ચય-અને ધારીરાખવારૂપ સામાન્ય સ્વરૂપ એ સર્વમાં અતુલકેમ હોવાથી અવગ્રહાદિશબ્દવડે અવગ્રહાદિ કહેવાય છે; તેપણ અર્થવિશેષની અપેક્ષાએ એ સર્વ ભુદા ભુદા છે. જેમકે અવગ્રહની અંદર જેવું સામાન્ય અર્થરૂપ ગ્રહણ થાય છે, તેવું ધ્રુવામાં નથી થતું; પરંતુ તેનાથી વિશેષ વિશેષ અર્થ ગ્રહણ અતુલકેમ ધ્રુવા-અપાય ને-ધારણામાં થાય છે. વળી જેવી મતિની ચેષ્ટા ધ્રુવામાં થાય છે, તેવી બીજે નથી થતી, પણ તે કરતાં વિશેષ અપાય ને ધારણામાં થાય છે. અવગ્રહમાં તો સામાન્ય-પણેજ થાય છે. તેમજ અર્થને નિશ્ચય પણ અપાય કરતાં ધારણામાં વિશેષ થાય છે, ધ્રુવા અને અવગ્રહમાં એક બીજાથી વધારે સામાન્યપણે થાય છે. તથા અર્થને ધારી રાખવારૂપ જેવું ધારણામાં મર્વથી શ્રેષ્ઠ થાય છે તેવું અવગ્રહ-ધ્રુવા-ને અપાયમાં નથી થતું. આ રીતે અવગ્રહણાદિ માત્ર સર્વને સમાન છતાં અર્થવિશેષની અપેક્ષાએ અવગ્રહાદિ લિખ લિખ છે, વળી એ અર્થવિશેષ આ અવગ્રહઆદિથી ગ્રાહ્ય છે એમ પહેલાં વિસ્તારથી કહી ગયા હીએ. આ બીજી વ્યાખ્યા વૃદ્ધ સંમત છે, અને પ્રથમની વ્યાખ્યા યુક્તિસંગત છે, તેથી બન્ને વ્યાખ્યા નિર્દોષ છે. ૩૯૯

શિષ્ય:—અવગ્રહાદિ શબ્દવડે સંપૂર્ણ આલિનિબોધિક જ્ઞાન કેવી રીતે ગ્રહણ કરાય છે ?

આચાર્ય:—ગ્રહણ કરવું કે અવગ્રહ, એ વ્યુત્પત્તિથી અવગ્રહ-ધ્રુવા-આદિ ભેદવાળું સર્વ આલિનિબોધિકજ્ઞાન અવગ્રહરૂપજ છે, કારણકે જેમ અવગ્રહ ક્રાન્તપણ અર્થને ગ્રહણ

મળીને કેટલા હોય ? એ પ્રમાણે દ્રવ્યપ્રમાણ કહેવાશે, કેટલા ક્ષેત્રમાં મતિજ્ઞાની હોય ? એણે મતિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર કહેવાશે. મતિજ્ઞાની કેટલા ક્ષેત્રને સ્પર્શે ? એ રીતે સ્પર્શના દ્વાર કહેવાશે, જ્યાં અવગાહીને રહેલ હોય તે ક્ષેત્ર કહેવાય, અને તેની આલુબાલુના પ્રદેશો પણ તેને અડકીને જે રહેલ હોય તે બધા સ્પર્શના કહેવાય. એટલે ક્ષેત્રમાં અને સ્પર્શનામાં તફાવત છે. મતિજ્ઞાનની સ્થિતિ કેટલી હોય ? તેમ કાળદ્વાર કહેવાશે, એકવાર મતિજ્ઞાન પામ્યા પછી ફરી બીજીવાર મતિજ્ઞાન ક્યારે પામે ? તેમ અન્તરદ્વાર કહેવાશે. શેષજ્ઞાનીઓના કેટલામાભાગે મતિજ્ઞાની હોય ? એમ ભાગદ્વાર કહેવાશે, પાંચ ભાગોમાંથી મતિજ્ઞાની કયા ભાગમાં હોય ? તે ભાગદ્વાર કહેવાશે, તથા અદ્યપબહુત્વદ્વાર કહેવાશે, ભાગદ્વાર કહેવાથી અદ્ય-બહુત્વદ્વાર કહેવાઈ ગયું. એમ કહેવામાં આવે તો તે 'ખાટું' છે, કેમકે અહીં તો મતિજ્ઞાનીઓનાં સ્વસ્થાનમાંજ એટલે પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા અને હવે નવા પામતા હોય તેની અપેક્ષાએ અદ્યપબહુત્વ છે, અને ભાગદ્વાર તો બાકીના બીજા જ્ઞાનની અપેક્ષાએ વિચારાય છે. એટલે એ દ્વારમાં ને આ દ્વારમાં તફાવત છે. ૪૦૬

હવે ગતિઆદિ દ્વારો ગણાવીને તેમાં જ્યાં મતિજ્ઞાન પામતા ન હોય અને પૂર્વે પામેલા પણ ન હોય, એમ ઉલ્લેખ રીતે અભાવ હોય તેનો, તથા એ પામતા પામેલા અને તે ઉલ્લેખ રીતે સદ્ભાવ હોય તેનો વિચાર કરે છે.

મઙ્-ઈન્દિય ય કાણ જોણ વેણ કસાય-લેસા ય ।

સમ્મત્ત-નાણ-દંસણ-સંજમમુવયોગ-માહારે ॥ ૪૦૯ ॥ ૧૪૪ ॥

ભાસગ-પરિત્ત-પજ્જત્ત-સુહુમ-સપ્પણી ય ભવ્વ-ચરિમે ય ।

પુવ્વપઢિવન્નણ યા પઢિવજ્જંતે ય મગ્ગણયા ॥ ૪૧૦ ॥ ૧૪૫ ॥

પર્ણિદિયજાઈઓ સમ્મામિચ્છો ય જો ય સવ્વન્ન ।

અપરિત્તા અમ્મવા અવરિમા ય ઇણ સયા મુણ્ણા ॥ ૪૧૧ ॥

વિયલાઽવિસુદ્ધલેસા મળપજ્જવણાણિણો અણાહારા ।

અસપ્પણી અણગારોવ મોગિણો પુવ્વપઢિવન્ના ॥ ૪૧૨ ॥

સેસા પુવ્વપવ્વણા નિયમા પઢિવજ્જમાણયા મર્યા ।

મયણા પુવ્વપવ્વણા અકસાયા ડવેયયા હોંતિ ॥ ૪૧૩ ॥

ગાથાર્થઃ—ગતિ-ઇન્દ્રિય-કાય-યોગ-વેદ-કપાય-લેશ્યા-અભ્યુત્પ-જ્ઞાન-દર્શન-સંયમ-ઉપયોગ-આહાર-ભાષક-પ્રત્યેક-પર્યાય-સૂક્ષ્મ-મંત્રી-ભવ્ય-અને ચરિત્ર એ દ્વારોમાં મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા પામતા તે બન્નેનો સદ્ભાવ અને તે બન્નેનો અભાવ એ ચાર બાબતોનો વિચાર કરાશે. એકેન્દ્રિય ભત્તિ, સમ્યગ્બુદ્ધિઆદિ (મિશ્રદૃષ્ટિ), સર્વસ્ય અપરિત્ત, અભવ્ય અને અચરિત્ર એ સર્વ હ્રમ્ભેશમાં મતિજ્ઞાનથી રહિત છે. વિદ્વેન્દ્રિય-અવિશુદ્ધલેશ્યાવાળા-મનઃપર્યવેશજ્ઞાની-અનાદારી-અસંજી-અને અનાકારોપયોગી એ પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય, (પામતા ન હોય) બાકીના અવશ્ય પૂર્વે પામેલા હોય, અને પામતાની તો ભજના હોય. તથા અવકાષી અને અવેદીમાં ભજનાએ પૂર્વપ્રતિપત્તિ હોય છે. ૪૦૯-થી-૪૧૩.

ગતિઆદિ વીસદ્વારોમાં મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા પામતા, બન્ને રીતે સફલાવ અને અલાવ, એ ચાર આખતનો વિચાર હવે કરાશે. તેમાં પ્રથમ ગતિઆદિ દ્વારોમાં હરકેઇ એકે-દિય જાતિના છવ મતિજ્ઞાન રહિત હોય છે. કેમકે—“ ઉમયામાવો પર્મિવિપ્લુ સમ્મતલહ્વીય ” સમ્યક્ત્વલખિપથી એકે દિયમાં ઉભય રીતે પામેલા અને પામતા (જ્ઞાનનો) અલાવ છે. એ વચનથી એકે દિય છવો મતિજ્ઞાન પામતા નથી અને પૂર્વે પામેલા પણ નથી. કારણકે સમ્યક્ત્વવાળાનેજ જ્ઞાન હોય છે ઇન્દ્રિયદ્વારમાં એકે દિય કાયદ્વારમાં પૃથ્વી-અપ્-તેજ-વાયુ ને વનરૂપિત, તથા સૂક્ષ્મદ્વારમાં સૂક્ષ્મ એ સર્વ મતિજ્ઞાન રહિત હોય છે. તેમજ ‘ સમ્મા મિચ્છદિદ્ધોજે ભત્તે ! કિં નાણી, અન્નાણી ? ગોયમા ! ને નાણી, અત્તાણી ’ હે ભગવન્ત ! મિશ્નદ્દિ જ્ઞાની કે અજ્ઞાની ? જાતમ ! તે જ્ઞાની નહી, પણ અજ્ઞાનિ છે. એ વચનથી સમ્યક્ત્વદ્વારમાં મિશ્નદ્દિ પણ મતિજ્ઞાન રહિત હોય છે. એટલે કે એમાં કેઇ મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા ન હોય, અને પામતા પણ ન હોય. તથા ઉપરોક્ત સર્વ દ્વારોમાં સવજ કેવળી ભગવન્ત પણ મતિજ્ઞાન ગહિતજ હોય છે. કેમકે ગતિદ્વારમાં સિદ્ધો સિદ્ધગતિમાં હોય છે, ઇન્દ્રિયદ્વારમાં અતીન્દ્રિય હોય છે, કાયદ્વારમાં અકાયી, યોગદ્વારમાં અયોગી, લેશ્યાદ્વારમાં અલેશી, જ્ઞાનદ્વારમાં કેવળજ્ઞાની, દર્શનદ્વારમાં કેવળદર્શની, સયમીદ્વારમાં નોસયમીનો-અસયમી પરીતદ્વારમાં નોપરીતનોઅપરીત પર્યાપ્તિદ્વારમાં નોપર્યાપ્તિનોઅપર્યાપ્તિ સૂક્ષ્મદ્વારમાં નોસૂક્ષ્મનોઆદર સજીદ્વારમાં નોસજીનોઅસજી અને ભવ્યદ્વારમાં નોભવ્યનો-અભવ્ય એ સર્વ સર્વજ હોવાથી મતિજ્ઞાન રહિત હોય છે. કેમકે મતિજ્ઞાન છવસ્થનેજ હોય છે. તથા પરીત-ભવ્ય-અને ચરમદ્વારમાં અપરીત-અભવ્ય-અને અચરમ એ બધા મિથ્યાદ્દિ હોવાથી મતિજ્ઞાનથી શૂન્યજ હોય છે. એટલે તેઓમાં મતિજ્ઞાન પામતા નથી હોતા અને પામેલા પણ નથી હોતા. ૪૦૯-થી-૪૧૧.

હવે ગતિઆદિ દ્વારોમાં મતિજ્ઞાનનેજ પામેલા છે અને પામે છે તેઓનો વિચાર કરે છે.

ઇન્દ્રિય—તેઇન્દ્રિય ને ચૌરિન્દ્રિય એ વિકલેદિય, તથા કૃષ્ણ નીલ ને કાષીત એ અવિશુદ્ધલેશ્યાવાળા, મન-પર્યવજ્ઞાની, અનાહારી, અસજી ને અનાકારઉપયોગવાળા. એ સર્વ જો મતિજ્ઞાની હોય તો તે પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય પણ પ્રતિપદમાન એટલે પામતા ન હોય, જેમકે ઇન્દ્રિયદ્વારમાં કેટલાક વિકલેદિયો જે સાસ્વાદન સમક્ષિત સહિત પૂર્વભવથી આવે છે, તેમને પૂર્વ પ્રતિપત્તિની અધેક્ષાએ મતિજ્ઞાન હોય, પરન્તુ કોઇપણ વિકલેદિય પ્રતિપદમાન ન હોય, કારણકે તેમને તેવા પ્રકારની વિશુદ્ધિ નથી હોતી. લેશ્યાદ્વારમાં કૃષ્ણ-નીલ-ને કાષીત એ અશુદ્ધલેશ્યાવાળા પણ કેટલાક પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય પણ પામતા તો નજ હોય. કેમકે વિશુદ્ધલેશ્યાવાળાનેજ તેની નવી પ્રાપ્તિ થાય છે. જ્ઞાનદ્વારમાં સર્વ મન-પર્યવજ્ઞાની પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય પણ પ્રતિપદમાન ન હોય, કારણ કે સમ્યક્ત્વની સાથેજ મતિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ હોય છે, ને મન-પર્યવજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો પછી અપ્રમત્તસયત્તઅવસ્થામા થાય છે. પણ કોઈક છવને સમ્યક્ત્વ સહિત ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય છતાં મતિજ્ઞાનની સાથે મન પર્યવજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ન થાય. જો એમ ન હોય તો અનવિજ્ઞાનીની પેઠે મન-પર્યવજ્ઞાની પણ નિશ્ચયનયના મતે પ્રતિપદમાન હોય, આહારકદ્વારમાં કેટલાએક અનાહારી કેવો વિગેરે પૂર્વભવથી સમક્ષિત પામીને મતુખ્યાદિ ગતિમાં ઉત્પન્ન થતા હોય, તેઓ પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય, પણ પ્રતિપદમાન ન હોય, કેમકે તે વખતે તેમને તેવા પ્રકારની વિશુદ્ધિ ન હોય. સજાદ્વારમાં અસજીને વિકલેન્દ્રિયની પેઠે સમજવું. ઉપયોગદ્વારમાં કેટલાક અનાકાર ઉપયોગી પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય, વિ. ભા. ૨૬

પ્રતિપદમાન ન હોય, કેમકે મતિજ્ઞાન લબ્ધિસ્વરૂપ હોવાથી એનાકાર ઉપયોગમાં તેની ઉત્પત્તિ થાય નહિ.

ઉપરોક્ત સિવાયના બાકીના ગતિદ્વારમાં નારકી વિગેરે, ઇન્દ્રિયદ્વારમાં પંચેન્દ્રિય, કાયદ્વારમાં ત્રસકાયી વિગેરે જાતિની અપેક્ષાએ અવશ્ય મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા હોય, અને પ્રતિપદમાનની તો સજના જાણવી. એટલે કોઈ વખત મતિજ્ઞાન પામતા હોય અને કોઈ વખત પામતા ન પણ હોય, તથા કપાયદ્વારમાં અક્રિયાથી અને વેદદ્વારમાં અવેદી એ સજનાએ પૂર્વે પ્રતિપત્તિ હોય એટલે છદ્મસ્થ હોય ત્યારે પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય અને કેવળી હોય તો ન હોય, અને પ્રતિપદમાન તો નજ હોય, કેમકે એઓ પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામ્યા હોય તેમનેજ ક્ષપક્રમેષ્ટિને ઉપશમમેષ્ટિની પ્રાપ્તિ હોય, અને તેજ અક્રિયાથીને અવેદી હોય છે. ૪૧૨-થી-૪૧૩.

આ પ્રમાણે ભાષ્યકાર મહારાજે ગતિઆદિ દ્વારોમાં મતિજ્ઞાનની સાપદમશ્વરૂપ સૂક્ષ્મપદ્ધતી કરી. પણ શિષ્યજનના અવગ્રહ માટે જૂતિકાર મહારાજ કંઈક વિસ્તારથી કહે છે. જેમકે-મતિજ્ઞાન છે કે નહિ? જો છે, તો તે ક્યાં છે? ઉત્તરમાં ગતિઆદિ સ્થાનોમાં છે, તેમાં નારકી-તિર્યક-મનુષ્ય-ને કેવળ એમ ગતિ ચાર પ્રકારે છે. એ ચારે ગતિમાં અવશ્ય મતિજ્ઞાન પૂર્વે પ્રતિપત્તિ નિશ્ચેદી હોય, અને પ્રતિપદમાનની સજના એટલે કોઈ વખત હોય અને કોઈ વખત ન હોય, મતિજ્ઞાનપ્રાપ્તિના પ્રથમસમયે પ્રતિપદમાન કહેવાય અને મતિજ્ઞાન પામ્યા પછીના બીજા આદિ સમયોમાં પૂર્વે પ્રતિપત્તિ કહેવાય. એટલે પ્રતિપદમાન અને પૂર્વપ્રતિપત્તિમાં તફાવત છે. ઇન્દ્રિયદ્વારમાં સિદ્ધાન્તના મતે એકે દિયમાં પૂર્વપ્રતિપત્તિ કે પ્રતિપદમાન એકે ન હોય, અને કર્મઅથવાજાઓના અભિપ્રાયે તો લબ્ધિપર્યાપ્તિ બાદર પૃથિવી-અપૂ-ને વનસ્પતિ જે કરણ અપર્યાપ્તિ હોય તેમને મતિજ્ઞાન પૂર્વપ્રતિપત્તિ હોય છે, એમ માને છે. કારણકે તેઓમાં સાસ્વાદનવાળાની ઉત્પત્તિ હોય છે. સિદ્ધાન્ત અને કર્મઅથ ઉભયના મતે કરણઅપર્યાપ્તિ એવો વિકલેન્દ્રિયો તો પૂર્વલક્ષથી આવેલ સાસ્વાદનલાવને અપેક્ષાને પૂર્વપ્રતિપત્તિ મતિજ્ઞાનવાળો હોય પરંતુ પ્રતિપદમાન ન હોય, તથા પંચેન્દ્રિય અવશ્ય પૂર્વપ્રતિપત્તિ હોય છે. પણ તેમાં પ્રતિપદમાનની સજના હોય છે.

કાયદ્વારમાં—પૃથિવી-અપૂ-તેજ-વાયુ-વનસ્પતિ અને ત્રસકાય, એ પ્રકારે ૭ કાયા છે. તેમાં પ્રથમની પાંચ કાયામાં પ્રતિપદમાન કે પૂર્વપ્રતિપત્તિ એકે ન હોય, અને ત્રસકાયમાં તો પંચેન્દ્રિયની પેઠે સમજવું. યોગદ્વારમાં યોગ ત્રણ પ્રકારના છે તેમાં જેને મન-વચન-ને કાયા એ ત્રણે યોગ હોય તેમને પંચેન્દ્રિયની પેઠે સમજવું, મનોયોગ સિવાય બે યોગવાળાને વિકલેન્દ્રિયની પેઠે સમજવું, કેવળ કાયયોગવાળાને એકે દિયની પેઠે સમજવું. વેદદ્વારમાં સ્ત્રી-પુરુષ-ને નપુરુષ એ ત્રણે વેદે પંચેન્દ્રિયની પેઠેજ વિચારી લેવું. તથા કપાયદ્વારે અનંતાભુષી ચારેને વિષ્ણુસાસ્વાદનને અંગીકાર કરીને પૂર્વપતિપત્તિ પામીથી અને પ્રતિપદમાન નથી હોતા. ને બારે કપાયને વિષે પંચેન્દ્રિયની પેઠે સમજવું. લેશ્યાદ્વારમાં ભાવલેશ્યાની અપેક્ષાએ કૃષ્ણાદિ ત્રણ અશુભલેશ્યામાં પૂર્વપ્રતિપત્તિ મતિજ્ઞાન હોય, પણ પ્રતિપદમાન ન હોય. તથા તેઓઆદિ ત્રણ શુભલેશ્યામાં પંચેન્દ્રિયની પેઠે હોય.

સમ્યક્ત્વદ્વારમાં નિશ્ચય અને ધ્યનદ્વારનવવડે વિચાર કરવાનો છે. તે આ પ્રમાણે

વ્યવહારનયવાલો એમ માને છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિ અજ્ઞાની છે તે સમ્યક્ત્વને અને જ્ઞાનને પ્રતિપદ્યમાનક થાય છે અને નિશ્ચયનયવાલો માને છે કે સમ્યક્દૃષ્ટિ જ્ઞાની-સમ્યક્ત્વ તથા જ્ઞાનને પામે છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ નહીં-તે પ્રમાણે ભાષ્યકાર કહે છે.

સમ્યક્-નાણરહિયસ્સ નાણણુપ્પજ્જહિ વવહારો ।

નેચ્છઇયનઓ માસઇ ઉપ્પજ્જહિ નેહિં સહિઅસ્સ ॥ ૪૧૪ ॥

વવહારમયં જાયં ન જાયણ માવઓ કયધઠો વ્વ ।

અહવા કયંપિ કજ્જહિ કજ્જહ નિચ્ચં ન ય સમત્તો ॥ ૪૧૫ ॥

કિરિયાવેફલ્લં ચિય પુવ્વમભૂયં ચ દીસણ હોંતં ।

દીસઇ દોહો ય જઓ કિરિયાકાલો ઘઠાઈણં ॥ ૪૧૬ ॥

નારંમે ચ્ચિય દીસઇ ન સિવાદદ્ધાઈ, દીસઇ તદંતે ।

ઇય ન સવણાકાલે નાણં જુત્તં તદંતમ્મિ ॥ ૪૧૭ ॥

ગાથાર્થ:—જે સમ્યક્ત્વ તથા જ્ઞાન રહિત હોય તેને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, એમ વ્યવહારનય કહે છે; અને નિશ્ચયનય એમ કહે છે કે જે સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન સહિત હોય તેને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. કરેલું ધડાની પેઠે તત્ત્વથી થએલું હોય તે કાર્ય થતું નથી, જો કરેલું પણ કરાવું હોય, તો હુએશાં કરે જાઓ, કદીપણ કાર્યની સમાપ્તિ નહિ થાય, એમ વ્યવહારનયનો મત છે કરેલું કરવામાં ક્રિયા નિષ્ફળ થાય અને પૂર્વે નહિ થએલું થતું જણાય છે. તે વિરોધ થાય. વળી ધરાદિનો ક્રિયાકાળ પણ દીર્ઘ જણાય છે. આરંભમાં કાર્ય જણાતું નથી, શિવકાદિ કાળે પણ જણાતું નથી, પરંતુ તેના અન્તે જણાય છે; માટે શ્રવણાદિ કાળે જ્ઞાન યુક્ત નથી પણ તેના અન્તે યુક્ત છે. ૪૧૪-થી-૪૧૭.

૪૧૪ મી ગાથાનો અર્થ મૂલ અર્થથી વધારે ટીકામાં કર્યો નથી. તેથી મૂલના અર્થ પ્રમાણે સમજવો.

વ્યવહારનયવાદી નિશ્ચયનયવાદીને કહે છે કે જો તુ સમ્યક્દૃષ્ટિ અને જ્ઞાની એવો છવ સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન પામે છે એવું માને છે. તો થએલું સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન પુનઃ પણ થાય છે એમ થયું. પરંતુ જે થએલું વિધમાન હોય તે પુનઃ થતું નથી અને કોઈથી કરાવું પણ નથી. કારણકે જેમ પ્રથમ તૈયાર થએલો ઘડો ફરી બીજવાર કરાતો નથી, તેમ જો સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન પણ ભાવથી સમ્યક્દૃષ્ટિને વિધમાન હોવાથી ફરી થતા નથી, તે છતાં જો કરેલું ફરી કરાય એમ માનો તો હુએશાં કરે જાઓ, કદી પણ ક્રિયા બંધ નહીં રહે. ક્રિયા બંધ ન રહેવાથી કાર્ય પણ કદી સમાપ્તિ નહીં થાય. અને એથી ફરીને પ્રસ્તુત મતિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં પણ અનવસ્થા પ્રાપ્ત થશે. ૪૧૫

વળી જો “ કરેલું પણ કરાય છે ” એમ માનીએ તો ધરાદિકાર્ય ઉત્પન્ન કરવામાં ચક્ર શ્રમણાદિરૂપ ક્રિયા નિષ્ફળ થાય, કેમકે તે ક્રિયાતું કાર્ય તો પ્રથમથીજ વિધમાન છે.

વિધમાનકાર્યવાદમાં પ્રત્યક્ષ વિરોધ પણ છે. કેમકે પહેલાં મૃતિપદ અવસ્થામાં ધરાદિ કાર્ય અવિધમાન હોય, અને પછી કે હાર આદિનો વ્યાપાર થયા બાદ તે ધડાઆદિ કાર્ય થતું જણાય છે. આમ છતાં “ વિધમાન કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, ” એમ કેમ કહેવાય ?

નિશ્ચય:—જે મન્યે કાર્ય આરંભાય છે. તેજ મન્યે ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી ઉત્પન્ન થએલું કાર્યજ કરાય છે, કેમકે ક્રિયાકાળ અને નિષ્પાકાળમાં ભેદ નથી.

વ્યવહાર:—ઉપર પ્રમાણે તદ્વારા તરફથી કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે ઉત્પન્ન થતા ઘટાદિ કાર્યોના અમજ્યેયમન્યાત્મક લાંબો ક્રિયાકાળ જણાય છે, તેથી જે સમયે ઘટાદિકાર્ય આરંભાય છે તેજ મન્યે ઉત્પન્ન થાય છે એમ નહિ, પણ મારી લાવવી, તેનો પિંડ કરવો, ચક્રપર મૂકવો, શિવક સ્થાગ કોશઆદિક્રિયા કરવા વડે ઘણા કાળે ઘટાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે.

નિશ્ચય:—ભલે ક્રિયાકાળ લાંબો હોય, પરંતુ કાર્ય તો ક્રિયાના આરંભ મન્યે હોય છે.

વ્યવહાર:—એ કથનાનુસાર ક્રિયાના પ્રથમમન્યેજ કાર્ય ઉત્પન્ન થતું હોય, તો તે ત્યાં જણાવું નેહ્યે. પણ તે વખતે તે જણાવું નથી, તેમજ શિવક-સ્થામ-કોશ-કૃત્ય-લાદિ કાળે પણ જણાવું નથી, પરંતુ ઘટાદિ કાર્યોના લાંબો ક્રિયાકાળ પૂર્ણ થયા પછી એટલે ઘટાદિ સંબંધી સર્વ ક્રિયા પૂર્ણ થયા બાદ ઘટાદિકાર્ય જણાય છે, તેથી ક્રિયા-કાળના અન્તેજ કાર્ય વિધમાન હોય છે, તે પહેલાં નથી હોતું. એજ પ્રમાણે શુદ્ધસમીપે મિદ્ધાન્ત અવસ્થા ચિન્તન-મનન આદિ ક્રિયાકાળે આભિનિયોધિક જ્ઞાન નથી થતું, પણ તે અવસ્થાદિ ક્રિયાકાળના અન્તેજ હોય છે, અને તે જ્ઞાનાપયોગ પણ તેજ વખતે જણાય છે. એ વીતે ક્રિયાકાળે કાર્ય નથી, કેમકે તે વખતે ત્યાં તે જણાવું નથી; પરંતુ ક્રિયાકાળ પૂર્ણ થયા પછીજ કાર્ય થાય છે, કેમકે તે વખતે તે ત્યાં જણાય છે. આ ઉપરથી પ્રાપ્તિ થતું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થએલું ન ગણાય, કેમકે ક્રિયાકાળે તે પ્રાપ્ત થતું હોય છે, અને નિષ્પાકાળે પ્રાપ્ત થયું હોય છે. ક્રિયાકાળ અને નિષ્પાકાળ અત્યન્ત લિપ્ત છે, તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિ અને અજ્ઞાની અમ્યક્ત તથા જ્ઞાન પામે છે, પણ સમ્યક્દૃષ્ટિ અને જ્ઞાની જીવ હોય તે તે પામે છે એમ નહીં. ૪૧૪-થી ૪૧૭.

ઉપરોક્ત વ્યવહારનયનો અભિપ્રાય જાણીને હવે નિશ્ચયનય તેહ પ્રતિવિધાન કરવાને પાતાને અભિપ્રાય જણાવે છે.

નેચ્છદ્વ્યો નાડજાયં જાઈ અમાવચઓ સ્વપુર્ણં વ ।

અહં ચ અજાયં જાયંઈ, જાયંત તો સ્વરવિસાળંપિ ॥ ૪૧૮ ॥

નિચકિરિયાઈદોસા ગણુ તુહા, અમઢ કદ્ધવરગા વા ।

પુલ્લમભૂયં ચ ન તે દોસઈ કિં સ્વરવિસાળંપિ ? ॥ ૪૧૯ ॥

પડસમવળ્પળ્ણાણં પરોપ્પરવિલ્લવલ્લણાણ સુવહળં.

દીદો કિરિયાકાલો જઈ દોસઈ કિં ચ કુમસ્સ ? ॥ ૪૨૦ ॥

અળ્ણારંમે અળ્ણં કહ દોસં, જહ ઘદો પઠારંમે ? ।

સિવકાદઓ ન ઘટઓ કિહ દોસંત સો તદદ્દાપ ? ॥ ૪૨૧ ॥

અન્તે ઘિય આરદ્ધો જઈ દોસઈ તમ્મિ જેવ કો દોસો ? ।

અકર્યં વ સંપદં ગપ્પ કિહ કોરંત કિહં વ પસ્સમ્મિ ? ॥ ૪૨૨ ॥

પદ્મસમયકજ્જકોઢીનિરવિકલ્પો ઘટગયાહિલાસોઽસિ ।

પદ્મસમયકજ્જકાલં થૂલમ્ ! ઘટમ્મિ લાણસિ ॥ ૪-૩ ॥

ગાથાર્થ:—નિશ્ચયનય કહે છે કે-નહિ થએલું થતું હોય તો ગધેડાનાં શીંગડાં પણ થવાં જોઈએ, વળી નિત્યક્રિયા આદિ દોષો (તારામાં પણ) સમાન છે, અથવા અવિદ્યમાન કાર્યમાં તે દુસ્ત્યાજ્ય છે. તથા પૂર્વે નહિ થએલું કાર્ય તને જણાય છે. તો શું ગધેડાનાં શીંગડાં પણ તને જણાય છે કે ? દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતા પરસ્પર વિલક્ષણ ઘણા કાર્યોના ક્રિયાકાળ જો દીર્ઘ જણાય તો એમાં ઘડાને શું ? જેમ પટના આરંભમાં ઘટ નથી જણાતો તેમ અન્યકાર્યમાં અન્યકાર્ય કેમ જણાય ? શિવકાદિ ઘટ નથી એટલે તે વખતે તે ક્યાંથી જણાય ? અન્ય સમયે આરંભેલ કાર્ય જો તે સમયે ન દેખાય તો એમાં શો દોષ છે ? અથવા નહિ કરેલું વર્તમાન સમય ગયા પછી કેવી રીતે કરાય ? અને કેવી રીતે થાય ? કે ! રેલ થૂલમતિ ! દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતા જુદા જુદા કાર્યની પરપરાની અપેક્ષા વિના તું ઘડના અભિલાષવાળો હોવાથી દરેક સમયના કાર્ય કાળને ઘટમાં લગાડે છે. ૪૧૮-થી-૪૨૩.

નિશ્ચયનયવાદી પૂર્વોક્તિ અભિપ્રાય જાણીને વ્યવહારનયવાદીને કહે છે કે “ કરેલા ઘડાની પેઠે થએલું થતું નથી. ” એમ જે તું કહે છે, તેના પ્રતિવિધાનમાં અમે એમ કહીએ છીએ કે-“ આકાશપુષ્પની પેઠે નહિ થએલું થતું નથી. ” એટલે કે આકાશપુષ્પની પેઠે અભાવરૂપ અવિદ્યમાન કાર્ય જો ઉત્પન્ન થતું હોય તો અવિદ્યમાન એવા ગધેડાનાં શીંગડાં પણ થવાં જોઈએ. કારણકે અભાવ તો ઉલ્લયમાં સમાન છે. ૪૧૮.

વળી અમારા વિદ્યમાનકાર્યવાદમાં નિત્યક્રિયાદિ દોષો જે તું આપે છે તે દોષો તારા અવિદ્યમાનકાર્યવાદમાં પણ સમાન છે કારણકે જો અવિદ્યમાન કાર્ય કરાય છે, તો હુમ્મેશાં ક્રિયા કરે જાઓ કેમકે અવિદ્યમાન પણ સર્વદા સમાન છે, પરંતુ એમ કરવાથી એ કદી પણ અવિદ્યમાન એવા એકે કાર્યની ઉત્પત્તિ નહિ થાય. માત્ર ગધેડાના શીંગડા જેવા અવિદ્યમાન કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં ક્રિયા નબૂંજ થશે. અથવા એ દોષો દુસ્ત્યાજ્ય છે. કેમકે વિદ્યમાન કાર્યનું કરવાપણું તે કોઇપણ પર્યાયવિશેષથી સંભવે છે. લોકમાં પણ પર્યાયવિશેષ ધારણ કરવાની અપેક્ષા એજ વિદ્યમાન એવા આકાશાદિને કરવાનું કહેવાય છે. જેમકે-અવકાશ કર, પીઠ કર, પગ કર, ધત્યાદિ જે છે તેને માટેજ કરવાનું કહેવાય છે. માટે વિદ્યમાન કાર્યજ કરાય છે. પણ ગધેડાના શીંગડા સમાન અવિદ્યમાન કાર્ય કોઇપણ પ્રકારે કરાતું નથી.

વળી (૪૧૬ મી ગાથામાં) “ પૂર્વે નહિ થએલું થતું જણાય છે. ” એમ જે તું કહે છે. તેમાં ઉત્પત્તિની પહેલાં સર્વથા અવિદ્યમાન કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. એમ માનીએ તો તદ્દતુસાર ગધેડાનું શીંગડું પણ પહેલાં આવદ્યમાન હોય તે પછીથી ઉત્પન્ન થતું જણાવું જોઈએ. કેમકે આવદ્યમાનપણું ગધેડાનાં શીંગડાં ને ઘડાદિ એ ઉલ્લયમાં પણ સમાન છે. ૪૧૯.

તથા “ ક્રિયાકાળ લાંબો જણાય છે ” એમ જે તું કહે છે તેના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે-દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતાં પરસ્પર વિલક્ષણ ઘણાં કાર્યો જેવાં કે-માટી ખોદવી, તેને એકઠી કરવી, ગુણમાં ભરવી, તે ગુણ ગધેડાની પીઠ પર મૂકવી, પાછી ઉતારવી, તેમાં પાણી ભરવું, તેનો મસગીને પિંડ કરવો, તે પિંડ ચક્ર ઉપર મૂકવો, ચક્ર ભ્રમવતું, તે

પછી મૃત્પિંડના શિવક-સ્થાસ-કોશ કુશલ વિગેરે કાર્યો, એ સર્વ કાર્યોના લાંબો ક્રિયાકાળ જણાય તો એમાં ધરને શું ? અર્થાત્ દરેક સમયે ક્રિયાઓ લિત્ર લિત્ર છે અને મૃત્પિંડાદિ કાર્યો પણ લિત્ર છે, ધરાદિષ્ટ કાર્ય તો છેલ્લી ક્રિયાના સમયેજ થાય છે. તેથી પ્રતિસમય બુદ્ધ બુદ્ધ અનેક કાર્યોના લાંબો ક્રિયાકાળ હોય તેને છેલ્લી ક્રિયાના સમયે થનારા ધરમાં કહેવો તે ખરેખર અજ્ઞાનતાજ છે. ૪૨૦

વળી “ આરંભમાં કાર્ય જણાતું નથી. ” એમ કહેવામાં તારો અભિપ્રાય એવો જણાય છે કે-માટી, ચક્ર, ચીવર, કુંભારઆદિ સામગ્રીની પ્રવૃત્તિના પહેલા સમયે પણ ધરો કેમ જણાતો નથી ? ને જણાતો નથી માટે અવિધમાન છે, અને પછી ત્યાં ઉત્પન્ન થાય છે. એમ જો તારું કહેવું હોય તો તે અધોઘ્ય છે, કારણ કે પ્રથમ આરંભ સમયે કંઈ ધરો આરંભેલો નથી, પણ ચક્ર પર મૃત્પિંડારોપણ આદિજ આરંભેલ છે, તેથી અન્યકાર્યના આરંભમાં અન્યકાર્ય ક્યાંથી જણાય ? નજ જણાય. જેમ પરરૂપ કાર્યના આરંભમાં ધરરૂપ કાર્ય નથી જણાતું તેમ અહીં પણ સમજવું.

તથા “ શિવકાદિકાળે ધર જણાતો નથી. ” એમ જો તે કહ્યું છે. તે યોગ્યજ છે, કેમકે શિવકાદિ કંઈ ધરરૂપ નથી, કે જેથી તે શિવકાદિક ધરરૂપે જણાય, એ તો શિવકાદિકાળ છે, માટે તે વખતે ત્યાં ધરરૂપ કાર્ય નથી જણાતું. અન્ય કાર્યના આરંભમાં અન્ય કાર્યનું દર્શન નજ થાય. ૪૨૧

“ ક્રિયાના અન્તે કાર્ય જણાય છે ” એમ જો તે કહ્યું છે. એમાં આશ્ચર્ય શું છે ? અન્ય-ક્રિયા સમયે આરંભેલ કાર્ય જો અન્યસમયેજ જણાય, તો એમાં નવાઈ જેવું શું ? આથી કરીને અન્યસમયેજ કાર્ય જણાય છે, અન્યત્ર નથી જણાતું, અને તેથી પૂર્વ અવિધમાન કાર્યજ કરાય છે, એમ શાથી કહે છે ? ખરી રીતે તો તે કાર્ય પ્રથમાદિ ક્રિયા સમયે આરંભેલુંજ નથી, અને તેથી જણાતું પણ નથી; પરન્તુ અન્યક્રિયા સમયે આરંભેલું છે, તેથી તે વખતે જણાય છે. વળી તે કાર્ય તે ક્રિયા સમયે કરાતું હોવાથી કરેલુંજ છે, કેમકે સમય નિરંશ છે “ જે કરાએલું છે તે વિધમાનજ છે. ” માટે વિધમાનજ કરાય છે, અવિધમાન નથી કરાતું. અને તેથી જે વિધમાન હોય તેજ કરાય છે એમ સિદ્ધ થયું.

વળી જે સમયે કરાતું હોય, તેજ સમયે કરેલું ન માનીએ, અને નહિ કરાએલું વર્તમાન સમયે કરાતું જો માનીએ, તો તે વર્તમાન સમય વીત્યાબાદ કેવી રીતે કરાય ? કેમકે તે સમય નાશ પામતો હોવાથી અવિધમાનજ છે. તથા લવિષ્યકાળ પણ અતુલ્યજ હોવાથી અવિધમાન છે, તેથી અતીત અને લવિષ્યકાળે પણ કેવી રીતે કાર્ય થાય ? નજ થાય.

વળી જો વ્યવહાર વાદી એમ કહે કે-સર્વ ક્રિયાસમય ક્રિયામાજુ કાળ છે. અને ત્યાં ક્રિયામાજુ વસ્તુ નથી. પરન્તુ ક્રિયા બંધ થયા પછીના જે તરતનો સમય તે સમય કૃત-કાળ છે, કેમકે ત્યાંજ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, માટે કરેલું હોય તેજ કરેલું કહેવાય. પણ કરાતું હોય તે કરેલું ન કહેવાય. વ્યવહારવાદીનું આ પ્રમાણે કહેવું ઠીક છે, પણ તે બાબતમાં અમે અને પુણીએ હીએ કે-તમારાથી ક્રિયાવડે કાર્ય કરામ છે કે ક્રિયા વિના કરાય છે ? જો ક્રિયાવડે કાર્ય કરાય છે, તો ક્રિયા અને કાર્ય લિત્ર લિત્ર કાળે શાથી રહે છે ? કેમકે ખદિરમાં છેદન ક્રિયા, અને પત્તાશમાં તેના કાર્યબૂત છેદ થાય છે એમ કહેવું એ યોગ્યરૂપ નથી. વળી ક્રિયાકાળે કાર્ય નથી થતું અને પછીથી થાય છે એમ

કહેવાથી તો એવું થયું કે નિર્લાગિણી ક્રિયાજ સર્વ અનર્થનું મૂળ છે. કે જે ઉત્પન્ન થતા કાર્યના વિનશ્રૂત થાય છે; કારણકે જ્યાં મુઘી એ ક્રિયા પ્રવર્તે છે ત્યાંમુઘી બિચાર કાર્ય ઉત્પન્નજ નથી થતું; પણ સ્લામી તે કાર્યના વિશ્રૂત થાય છે. આથી તો વ્યવહારવાદીના અભિપ્રાયે એવું થયું કે બુદ્ધિમાનો ક્રિયાનો આરંભ કરે છે તે કેવળ વિપરીતપણેજ આરંભે છે. વ્યં અરે ક્રિયાજ કાર્ય તો કરે છે. પણ કેવળ ક્રિયા ઉપરમ થયાબાદ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહેવામાં આવે તો નિશ્ચયવાદી કહે છે કે અમે પૂછીએ છીએ કે કાર્યનો ક્રિયા સાથે શો વિરોધ છે? કે જેથી ક્રિયા કાર્ય કરે છે તો પણ ક્રિયાકાળ વીત્યા પછી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે? અને તે કાળે નથી થતું? વળી ક્રિયા ઉપરમ થયા બાદ થનાર કાર્ય ક્રિયાના આરંભ સિવાય પણ કેમ નથી થતું? કારણકે ક્રિયાનો અનારંભ અને ઉપરમ અર્થથી અભિન્ન છે.

હવે ક્રિયા વિના કાર્ય થાય છે, એવો ખીએ પક્ષ માનીને કહેતા હો તો હિમવાન- મેર-સમુદ્ર વિગેરેની પેઠે ધરાદિ કાર્યો પણ ક્યાંસિવાય થએલા ગણવા, એટલે કે મેરઆદિની પેઠે ધરાદિ પણ કારણભૂત ક્રિયાવિના થવાં બેઠાએ, અને એથી તપ-સ્વાધ્યાય વિગેરે ક્રિયાઓ સાધુજનો જે મોક્ષ સાધવા કરે છે તે બધી નિરર્થકજ થાય, કારણકે ક્રિયા વિનાજ સર્વ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. આથી મુકલાવ ધારણ કરીને હાલ્યાચાલ્યા સિવાય નિરાકુલપણે ત્રણે જીવનો શાંત રહી જાઓ, કેમકે ક્રિયાના આરંભ સિવાય આલોક અને પરલોક સંબધી ઇચ્છિત કાર્યની સિદ્ધિ થઈ જશે. પરંતુ એમ થતું નથી, માટે ક્રિયાજ કાર્ય કરનારી છે, અને ક્રિયાકાળેજ કાર્ય થાય છે, પણ ક્રિયા ઉપરમ થયાપછી નથી થતું. માટે કંરાતું હોય તેજ કહ્યું, એમ માનવું એ વધારે યુક્ત સંગત છે. ૪૨૨

જે ક્રિયાસમયે પણ કાર્ય છે તો તે ત્યાં કેમ જણાતું નથી? જણાય છે એમ કહેતા હો, તો હું તે કાર્ય કેમ નથી બોધ શકતો? આ પ્રમાણે પૂછવામાં આવે તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે જે વસ્તુ જે સમયે આરંભાય છે તે વસ્તુ તેજ સમયે ઉત્પન્ન થાય છે અને તેજ જણાય છે; પરંતુ સૂક્ષ્મદષ્ટિવાળાઓથી બહારભૂત એટલા માટે સ્પૃહાશુદ્ધિ-વાળાઓ દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતા કાર્યની પરપરાના કાળને ધટમાં ચાળે છે. એટલે કે માટીનો પિંડ કરવો, ચક્ર ભાગવતું વિગેરે સમસ્ત ઉત્પત્તિકાળને ધટનાજ કાળ માને છે. દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતા મૃત્પિંડાદિ કાર્યોની પરપરામાં અપેક્ષારહિત થઈને માટી-કંડ ચક્ર-ચીવર વિગેરે સામગ્રીમાં ધટ ઉત્પન્ન થશે. એવા અભિલાષયુક્ત હોવાથી દરેક સમયે શિવકાદિ જુદા જુદા કાર્યો ઉત્પન્ન થતાં જણાય છે, છતાં તે કાર્યો તે પ્રમાણે તેને ઉત્પન્ન થતાં જણાતા નથી, પણ ધટની ઉત્પત્તિના નિમિત્તભૂત આ સર્વ માટી વિગેરે સામગ્રી છે, એમ માનવાથી તે કાર્યોના અપેક્ષાવિના એ સર્વ કાર્યકાળ ધટમાં ચાળે છે, તેથી પૂર્વ ક્ષણમાં અનુત્પન્ન ધટને નહિ બેવાથી “ક્રિયાકાળે ધટરૂપ કાર્ય હું જોતો નથી” એમ કહે છે; પરંતુ એમ નથી જણવતો કે છેલ્લી ક્રિયાસમયેજ ધટ આરંભાય છે, પૂર્વક્રિયા કાળે તો શિવકાદિજ આરંભાય છે. તેથી કરીને અન્ય કાર્યના આરંભમાં અન્યકાર્ય ન જણાય એ સ્પષ્ટ છે. ૪૨૮-થી-૪૨૩.

હવે ઉપરોક્ત નિશ્ચયનયવાદીના કથન માટે પુનઃ વ્યવહારનયવાદી કહે છે.

फो चरिमसमयनियमो पदमे चिय तो न कोरए कज्जं ।

नाकारणंवि कज्जं तं चेवंत्वमि से समए ॥ ४२४ ॥

ઉપ્પાદયિ ન નાણં જહ તો સો કસ્સ હોઝ ઉપ્પાથો ? ।

તમ્મિ વ જહ અણ્ણાણં તો નાણં કમ્મિ કાલમ્મિ ? ॥ ૪૨૫ ॥

કો વ સરણાઙ્ગાલો ઉપ્પાઓ જમ્મિ હોઝ્જ સે નાણં ।

નાણં વ તદુપ્પાઓ ય દોઽવિ ચરિમમ્મિ સમયમ્મિ ? ॥ ૪૨૬ ॥

ગાથાર્થ:—છેલ્લા સમયનો તો નિયમ છે ? કે જેથી પ્રથમસમયેજ કાર્ય નથી કરાતું, કારણ વિના કાર્ય નથી થતું, માટે તેના તેજ સમયે થાય છે. ઉત્પત્તિ કાળમાં પણ જો જ્ઞાન ન હોય, તો તે ઉત્પત્તિ કોની થાય ? અને જો ઉત્પત્તિ કાળમાં અજ્ઞાન છે તો જ્ઞાન ક્યા કાળમાં થશે ? અથવા ક્યો અવસ્થાદિ કાળ છે કે જેમાં તેને ઉત્પત્તિ અને જ્ઞાન થાય છે ? જ્ઞાન અને તેની ઉત્પત્તિ બન્ને છેલ્લા સમયે થાય છે. ૪૨૪-થી-૪૨૬.

જુદા જુદા કાર્યો, જો પ્રથમસમયથી આંડીને આરંભાય છે, તો છેલ્લા સમયનો શો નિયમ છે ? કે જેથી અમુક-વિવક્ષિત કાર્ય પ્રથમ સમયે નથી કરાતું. અને નહિ કરવાથી તે ત્યાં નથી જણાતું. અર્થાત્ પ્રથમ કાર્યની પેઠે તે વિવક્ષિતકાર્ય પણ ત્યાંજ કરાતું જોઈએ અને જણાતું જોઈએ, આના ઉત્તરમાં નિશ્ચયનયવાદી કહે છે કે—કારણવિના કાર્ય કદીપણ નથી થતું. કારણવિનાતું સ્વાભાવિકકાર્ય હુમેશાં વિવિધમાન હોય અથવા અવિવિધમાન હોય. વળી તે કારણ તે વિવક્ષિત કાર્યની ક્રિયાના અન્ત્ય સમયે નથી હોતું, તેમ પ્રથમાદિ સમયોમાં પણ નથી હોતું, તે સમયોમાં કાર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી અને જણાતું નથી. વસ્તુતઃ ક્રિયાકાળેજ કાર્ય થાય છે, ક્રિયા બંધ પડ્યા પછી નથી થતું; જો એમ ન માનવામાં આવે તો વસ્તુતઃ આભિનિયોધિક જ્ઞાનના સંબંધમાં પણ એ પ્રમાણે થાય છે તેવું કેમ ? ૪૨૪

એટલે કે કાર્યોત્પત્તિના હેતુભૂત જે ઉત્પત્તિરૂપ ક્રિયાવિશેષ તેમાં પણ મતિજ્ઞાન ન માનીએ, અર્થાત્ ક્રિયામાણ અવસ્થામાં પણ કાર્ય ન માનીએ તો ઉત્પન્ન કરાતું કાર્ય અવિવિધમાન હોવાથી તે ઉત્પત્તિ કોની થશે ? ગણેશના શીંગડાની પેઠે અવિવિધમાન વસ્તુની ઉત્પત્તિ થવી શક્ય નથી. અહીં જો કદી એમ કહેવામાં આવે કે તે ઉત્પાદ કાળમાં અજ્ઞાન છે તો પછી જ્ઞાન ક્યા કાળમાં થશે ? ઉત્પાદ થઈ રહ્યા પછી થશે એમ કહેવામાં આવે તો ઉત્પત્તિરૂપ ક્રિયા અને ઉત્પન્ન થવા રૂપ કાર્ય ભિન્ન ભિન્ન કાળે શાથી છે ? ઉત્પત્તિરૂપ ક્રિયા થઈ રહ્યા બાદ થતું કાર્ય ઉત્પત્તિરૂપ ક્રિયાની પહેલાં પણ કેમ નથી થતું ? કારણકે ઉભયમાં સમાનતા છે. ૪૨૫

“અવસ્થાદિકાળે જ્ઞાન નથી” એમ જે પૂર્વે ૪૧૭-મી ગાથામાં કહ્યું છે, તે સંબંધમાં અમે પૂછીએ છીએ કે—હું વ્યવહારવાદી ! તે અવસ્થાદિ કાળ ક્યો છે, કે જેમાં જ્ઞાનનો નિયમ કરવામાં આવે છે ? મતિજ્ઞાનનો ઉત્પત્તિકાળ તેજ અવસ્થાદિકાળ છે, તેમાં શિષ્યને મતિજ્ઞાન થાય છે; તથા શરૂઆતથી શુદ્ધસમીચે ધર્મશ્રવણાદિ કરતું તે મતિજ્ઞાનનો ઉત્પત્તિકાળ છે, તે સિવાયનો બીજો નહિ એમ કહેવામાં આવે તો તે ચોચ નથી. કેમકે મતિજ્ઞાન અને તેની ઉત્પત્તિ એ બન્ને ધર્મશ્રવણાદિ ક્રિયાકાળના સમૂહના છેત્રા સમયેજ થાય છે. પ્રથમાદિ સમયોમાં નથી થતા, પ્રથમાદિસમયોમાં તો જુદા જુદા ધર્માવયોધાદિ કાર્યોનીજ ઉત્પત્તિ થાય છે. અને એ ધર્મયોધાદિમાત્રથીજ અભ્યગજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ચોચ નથી; કેમકે અભ્યગજ્ઞાનમાં પણ ધર્મયોધ તો હોય છે, માટે એમ માનવું ચોચ નથી. પણ ધર્મશ્રવણાદિના કોઈ વિશિષ્ટ છેત્રાસમયેજ મતિજ્ઞાન અને તેની ઉત્પત્તિ થવી ચોચ છે. અને તેથી કરીને અમે પણ ક્રિયાકાળના છેત્રાસમયેજ તેની ઉત્પત્તિ માનેલી છે તે ચોચ છે. માટે ધર્મ

શ્રવણાદિ સવક્રિયાકાળમાં મતિજ્ઞાન નથી, તેમજ તે ક્રિયા બંધ પડ્યા પછી પણ નથી; પરંતુ એ ક્રિયાકાળના એક છેદાસમયેજ તેના આરંભ થાય છે અને ઉત્પત્તિ થાય છે, તેથી કરાતું હોય તેજ કરેલું છે, એમ માનવું ચોગ્ય છે.

જો-કરેલું પણ કરાતું હોય, તો વારંવાર કરે જાઓ, કેમકે કરવાપણું સમાન છે, અને એથી કાર્ય કરવાની અનવસ્થા થશે. એમ કહેતો હોય તો તે પણ ચોગ્ય નથી, કેમકે ક્રિયાકાળ અને નિષ્કાકાળમાં કંઈ ભેદ નથી. જો કાર્ય ઉત્પત્તિ કરનાર આરંભેલી ક્રિયા પાછલતા સમયોમાં પણ થતી હોય તો પુનઃ પુનઃ કરવારૂપ અનવસ્થા થાય; પણ એમ નથી, કારણ કે કાર્ય ઉત્પત્તિ કરનાર ક્રિયા કાર્યની પૂર્વે નથી. તેમ કાર્યની પછી પણ નથી. પરંતુ તે છેદાસમયેજ આરંભાય છે અને પૂર્ણ થાય છે, તેથી પુનઃ પુનઃ કરવારૂપ અનવસ્થા ક્યાંથી થાય ? નજ થાય. II શ્રવણાદિકાળે જ્ઞાન નથી II એમ કહેવાથી જો ધર્મશ્રવણાદિ સર્વ સમયોમાં મતિજ્ઞાન નિષેધતો હોય, તો તે અમારે માન્ય છે. પણ ધર્મશ્રવણાદિ ક્રિયાના છેદાસમયે નિષેધતો હોય, તો તે અશુદ્ધ છે, કેમકે તે છેદાસમયે તો જ્ઞાન સિદ્ધ કર્યું છે, અને એ ધર્મશ્રવણાદિક્રિયાના છેદા સમયે સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાનીને સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું માનેલું છેજ..

એ પ્રમાણે નિશ્ચયનયવાદીનો અભિપ્રાય જાણીને વ્યવહારવાદી કહે છે કે-તે છેદાસમયે સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર વ્યક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું પામેલ નથી, ને તેથીજ મિથ્યાદષ્ટિ અને અજ્ઞાની સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન પામે છે, અને પછી ક્રિયા પૂર્ણ થવાના સમયે સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન એકીસાથે તે મેળવે છે, માટે પ્રસ્તુત સમ્યક્ત્વ દ્વારમાં આમતે સમ્યગ્દષ્ટિ હોય તે સમ્યક્ત્વ અને મતિજ્ઞાન પામેલજ હોય છે, પરંતુ પામતો હોય છે એમ નહિ. કેમકે સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાનનો એકીસાથે લાભ થાય છે, વળી તે કાળે ક્રિયાનો અભાવ હોય છે, અને ક્રિયાના અભાવે પામવાપણું ધટે નહિ. પણ નિશ્ચયનયના મતે તો સમ્યગ્દષ્ટિ આલિનિબોધિક જ્ઞાન પૂર્વે પામેલ હોય છે અને પામતો પણ હોય છે, કેમકે ક્રિયાકાળ અને કાર્યનિષ્કાકાળ એકીસાથે વિદ્યમાન માનેલ છે.

જ્ઞાનદ્વારમાં-મતિ-શ્રુત-અવધ-મનઃપર્યાય ને કેવળ એમ પાંચ પ્રકારે જ્ઞાન છે. તેમાં મતિ શ્રુત-અવધ અને મનઃપર્યાય જ્ઞાનવાળાઓ વ્યવહારનયમને પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય છે, પણ પામતા નથી હોતા. કેમકે જ્ઞાનીને મતિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન હોય, એ વાત પૂર્વે કહી છેજ. તથા કેવળજ્ઞાનીઓને તો મતિજ્ઞાનની પૂર્વપ્રાપ્તિ અને વર્તમાનપ્રાપ્તિ ઉભયનો અભાવ હોય, કેમકે તેમને મતિઆદિ જ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક હોવાથી ન હોય, મતિ-અજ્ઞાન-શ્રુતઅજ્ઞ ન-ને વિલંબજ્ઞાનવાળાઓ કાષ્ઠવખત આલિનિબોધિક જ્ઞાન પામતા હોય છે, પણ પૂર્વે પામેલા નથી હોતા, આની યુક્તિ પૂર્વે કહી છે. વળી નિશ્ચયનયના મતે તો મતિ-શ્રુત-ને અવધિજ્ઞાનવાળાઓ મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા અવશ્ય હોય છે, પણ મતિજ્ઞાન પામતાઓની ભજના હોય છે, કેમકે જ્ઞાનીને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ કહેવું છે. મનઃપર્યાયજ્ઞાની તો પૂર્વે પામેલાજ હોય છે, પામતા નથી હોતા, કેમકે પૂર્વે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ વખતે મતિજ્ઞાન પામેલાનેજ પછીથી મતિજ્ઞાનની અવસ્થામાં મનઃપર્યાયજ્ઞાન હોય છે. કેવળાને તો પૂર્વપ્રાપ્તિ અને વર્તમાન પ્રાપ્તિ એ ઉભય પ્રાપ્તિનો અભાવ હોય છે. એજ પ્રમાણે મતિઆદિઅજ્ઞાનવાળાઓને પણ ઉભયપ્રાપ્તિનો અભાવ હોય છે, કેમકે જ્ઞાનીનેજ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

દર્શનદ્વારમાં-અશ્રુ-અચક્ષુ-અવધિ-ને કેવળ એમ દર્શન ચાર પ્રકારે છે. એમાં અશ્રુ-
વિ. ભા. ૨૭

ના ત્રણ દર્શનમાં લબ્ધિની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા અવશ્ય હોય છે અને પામતાની ભજના હોય છે; એજ ત્રણ દર્શનના ઉપયોગની અપેક્ષાએ તો મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલાજ અવશ્ય હોય છે, પણ પામતા નથી હોતા. કેમકે મતિજ્ઞાન લબ્ધિસ્વરૂપ છે, અને લબ્ધિની ઉત્પત્તિ દર્શનના ઉપયોગમાં નથી હોતી. જે માટે કહ્યું છે કે—“સર્વ લબ્ધિયો સાકારઉપયોગવાળાનેજ ઉત્પન્ન થાય છે.” તથા કેવળદર્શનવાળાને તો મતિજ્ઞાનની પૂર્વપ્રાપ્તિ અને વર્તમાનપ્રાપ્તિ એ ઉભય પ્રાપ્તિનો અભાવ છે.

સંયમદ્વારમાં—સંયત વિગેરે આલિનિબોધિકજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા અવશ્ય હોય છે, અને પામતા ભજનાએ હોય છે. અહીં એવી શંકા થાય કે સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિની અવસ્થામાંજ સંયતો મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા હોવાથી હોય તો પરન્તુ માત્રજ્ઞાન પામતા પણ હોય છે એ મ સંભવે ? આ શંકા સત્ય છે, પરન્તુ જે કોઈ અતિવિશુદ્ધિથી સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર્ય બન્ને એકીસાથે પામે તેને તે અવસ્થામાં સંયમ પામતાં મતિજ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થાય છે. જે માટે આવશ્યક ચુર્ચિમાં કહ્યું છે કે—“નતિય ચરિત્તં સમ્મત્તવિદ્ધં વંત્તણં તુ મયં ગિલ્લં ” । સમ્યક્ત્વ વિના ચારિત્ર્ય નથી, પણ દર્શનની ભજના હોય છે, “સમ્મત્તચરિ-ત્તાઈ જુગવ પુલ્લ મ મમ્મત્તં ” । સમ્યક્ત્વ તથા ચારિત્ર્ય સાથે પ્રાપ્ત થાય, અથવા સમ્યક્ત્વ પૂર્વે પણ પ્રાપ્ત થાય, તેથી ભજના કહેવાય છે.

ઉપયોગદ્વારમાં ઉપયોગ જે પ્રકારે છે—પાંચ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાન, એ આઠ ભેદ સાકારોપયોગ છે, તથા ચાર દર્શન તે અનાકારોપયોગ છે. સાકારોપયોગમાં પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા અવશ્ય હોય છે, પામતા ભજનાએ હોય છે. અનાકારોપયોગમાં મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલાજ હોય છે, પણ પામતા નથી હોતા, કેમકે અનાકારોપયોગમાં લબ્ધિ પ્રાપ્ત નથી થતી.

આહારકદ્વારમાં—આહારિને સાકારોપયોગવાનની પેઠે સમજવું, અને અનાહારી અપા-ન્તરાલ ગતિમાં મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા હોય છે, પણ પામતા તો નથીજ હોતા. ૪૨૪-થી-૪૨૬ હવે ભાષકાદિદ્વારો કહીને સત્પદપ્રરૂપણદ્વાર પૂછ કરે છે.

ભાસાસલદ્વિળો લમઇ ભાસમાળો અમાસમાળો વા ।

પુલ્લપદિવલ્લઓ વા ઉમવંપિ અલદ્વિર નતિય ॥ ૪૨૭ ॥

ગાથાર્થ—ભાષાલબ્ધિયુક્ત વ્યક્તિ જે (મતિજ્ઞાનવાન હોય) તો તો ભાષમાણ અથવા અભાષમાણ હોય, તેમાં ભાષાલબ્ધિમાન પૂર્વે પ્રતિપત્ત હોય, અને ભાષા લબ્ધિ-રહિત વ્યક્તિ ઉભય પ્રકારે પણ ન હોય. ૪૨૭

ભાષાલબ્ધિમાન જે કોઈ મતિજ્ઞાન પામે તો તે ભાષમાણ અથવા અભાષમાણ હોય છે, તેમાં ભાષાલબ્ધિવાળા મનુષ્યાદિ જાતિની અપેક્ષાએ અવશ્ય મતિજ્ઞાનના પૂર્વ પ્રતિપત્ત હોય છે, અને પ્રતિપદ્યમાન ભજનાએ હોય છે. ભાષાલબ્ધિરહિત વ્યક્તિમાં મતિજ્ઞાનના પૂર્વ પ્રતિપત્ત પણ નથી તેમજ પ્રતિપદ્યમાન પણ નથી; કારણકે ભાષાલબ્ધિ-રહિત એકેદ્રિય હોય છે, તેમને પૂર્વે કદા મુજબ ઉભય રીતે મતિજ્ઞાનનો અભાવ હોય છે.

પરીત્તદ્વારમાં—પરીત્ત એટલે પ્રત્યેક શરીરી અથવા જેને ઘોડાં ભવ કરવાના હોય છે તે, જે બન્ને જાતના પરીત્તો મતિજ્ઞાનના અવશ્ય પૂર્વ પ્રતિપત્ત હોય છે અને પ્રતિ-

પદ્ધતિ તો ભજનાએ હોય છે. અપરીતી એટલે સાધારણશરીરવાળા. અથવા અર્ધ-પુણ્યપરાવર્ત કરતાં પણ અધિક સંસાર જેઓને બાકી હોય તેઓ. એ બંને અપરિતો મિથ્યાદષ્ટિ હોવાથી મતિજ્ઞાનના પૂર્વપ્રતિપત્ત ન હોય તેમ પ્રતિપદ્ધતિ પણ ન હોય.

પર્યાયદ્વારમાં છએ પર્યાયિયે પર્યાયિ, પ્રત્યેકશરીરની પેઠે મતિજ્ઞાની બાણવા; અને અપર્યાયિ તો મતિજ્ઞાનના પૂર્વ પ્રતિપત્ત હોય પણ પ્રતિપદ્ધતિ ન હોય. સદ્ધર્મદ્વારમાં સદ્ધર્મજીવો ઉભયપ્રકારે મતિજ્ઞાનરહિત હોય છે, અને બાદરજીવો પર્યાયિજીવોની પેઠે મતિજ્ઞાની બાણવા. સંજ્ઞિદ્વારમાં દીર્ઘકાલિકોસંજ્ઞાવાળા સંજ્ઞી કહેવાય છે. તે સંજ્ઞી જીવો બાદરજીવોની પેઠે મતિજ્ઞાની બાણવા, અને અસંજ્ઞિજીવો અપર્યાયિની પેઠે બાણવા. ભવદ્વારમાં ભવસિદ્ધિજીવો સંજ્ઞિજીવોની પેઠે સમજવા, અને અભવસિદ્ધિ જીવો ઉભયશૂન્ય હોય છે. ચરમદ્વારમાં જેમને છેલ્લો ભવ થવાનો હોય છે તે ચરમભવિ કહેવાય, તે ચરમભવિજીવો ભવ્યજીવોની પેઠે મતિજ્ઞાની, બાણવા, અને અચરમ જીવો અભવ્યની પેઠે બાણવા. આ પ્રમાણે ગતિ આદિદ્વારોમાં સત્પદ્ધતિપદ્ધતિ કરી.

હવે દ્રવ્યપ્રમાણાદિદ્વારે કહે છે.

કિમિદાભિણિયોહિયનાણિજીવદ્વવ્વપ્પમાણમિગસમણ ।
પદિવજ્જેજ્જં તુ નવા પદિવજ્જં જહન્નથો ઇગો ॥ ૪૨૮ ॥
સ્વેત્તપલિઓવમાસંસ્વભાગ ઉક્કોસઓ પવજ્જેજ્જા ।
પુવ્વપવન્ના દોમુવિ પલિયાસંસ્વેજ્જઈમાગો ॥ ૪૨૯ ॥ દારં
સ્વેત્તં હવેજ્જ ચોદ્ધસ ભાગા સત્તોવરિં, અહે પંચ ।
ઈલિઆગઈય વિગ્ગહગયસ્સ ગમણેઽહવાઽઽગમણે ॥ ૪૩૦ ॥
આગમણંપિ નિસિદ્ધં ચરિમાઓ પદ્ધં જં તિરિક્કસ્વેસુ ।
સુર-નારગા ય સમ્મહિટ્ઠી જં ઇતિ મણુપસુ ॥ ૪૩૧ ॥ દારં
અવગાહનાઈરિત્તંપિ ફુસેઽ વાહિં જહાઽણુગોઽભિહિયં ।
પગપપસં સ્વેત્તં સત્તપપસા ય સે ફુસણા ॥ ૪૩૨ ॥
અહવા જત્યોગાદો તં સ્વેત્તં, વિગ્ગાહે મયા ફુસણા ।
સ્વેત્તં વ દેહમેત્તં સંચરઓ હોઽ સે ફુસણા ॥ ૪૩૩ ॥
હોંતિ અસંસ્વેજ્જગુણા નાણાજીવાણ સ્વેત્તફુસણાઓ । દારં ।
પગસ્સ અણેગાણ વ ઉવઓગંતોમુહુત્તાઓ ॥ ૪૩૪ ॥
લક્કીવિ જહન્નેણં પગસ્સેવં પરા ઇમા હોઽ ।
અહ સાગરોવમાઈં છાવટ્ઠિં સાતિરેગાઈં ॥ ૪૩૫ ॥
દો વારે વિજયાઈંસુ ગયસ્સ તિન્નઽન્નુપ અહવ તાઈં ।
અરેરં નરમવિય, નાણાજીવાણ સન્નવદ્ધં ॥ ૪૩૬ ॥ દારં

ગાથાર્થ:-આ લોકમાં આભિનિયોગિક જ્ઞાનવાળા જીવદ્રવ્યોત્ત પ્રમાણ એકસમયમાં રહુ હોય ? પ્રતિપદ્ધતિ મતિજ્ઞાની તો હોય અથવા ન હોય, જે હોય તો જન્યથી

એક હોય અને ઉત્કૃષ્ટથી ક્ષેત્રપલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા હોય, તથા પૂર્વપ્રતિ-
પત્ર મતિજ્ઞાની જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટથી પણ પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ હોય.
વિગ્રહગતિ પામેલાનું ક્ષેત્ર ઉર્વભાગમાં ઇલિકાગતિએ ગમન કરતાં અથવા ત્યાંયા
આવતાં સાતરાજ પ્રમાણ છે, અને અર્ધભાગમાં પાંચરાજ પ્રમાણ છે. સાતમી પૃથ્વીમાંથી
આગમન પણ નિષેધ્યું છે, કેમકે તેઓ ત્યાંથી તિર્યચમાં જાય છે; અને સમ્યગ્દષ્ટિ દેવ-ને
નારડી તો મનુષ્યમાં આવે છે. જેમ પરમાણુનું અવગાહનારૂપ ક્ષેત્ર અને તે અવગાહનાથી
આધિક બહારનું પણ ક્ષેત્ર સ્પર્શના છે, એટલે તેનું એક પ્રદેશનું ક્ષેત્ર છે અને માત-
પ્રદેશની તેની સ્પર્શના છે. તેમ અહિં ઉપર જણાવેલ અવગાહ ક્ષેત્રથી બહારનો કેટલોક
ભાગ સ્પર્શનામાં આધિક લેવો, અથવા જ્યાં અવગાહીને રહેલ હોય તે ક્ષેત્ર છે અને
વિગ્રહગતિમાં સ્પર્શના છે; અથવા ક્ષેત્ર તે હેઠપ્રમાણ છે અને સંચરતાં જેટલું ક્ષેત્ર
વ્યાપે તેને સ્પર્શના કહેવાય છે. એક મતિજ્ઞાની કરતાં સર્વ જીવોને ક્ષેત્ર-સ્પર્શના
અસંખ્યાત યુક્તી છે. એક અને અનેક જીવને મતિજ્ઞાનનો ઉપયોગ અત્યુર્ધત્ હોય છે
ને લગિધ પણ (જઘન્યથી) એજ પ્રમાણે (અન્ત મુર્ધત્) હોય છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી
છામક આગરોપમથી અધિક કાળ પર્યન્ત હોય છે, એ વારે વિજ્ઞાતિમાં અથવા ત્રણવાર
અન્યુત દેવલોકમાં ગએલાને છાસક સાગરોપમ અને તેમાં મનુષ્ય લવનો અધિક કાળ થાય
છે. તથા સર્વ જીવોને તો સર્વ કાળ પર્યન્ત (લગિધ) છે. ૪૨૮-થી ૪૩૬.

આ લોકમાં કેઈપણ એક સમયે આલિનિબોધિક જ્ઞાનવાળા જીવદ્રવ્યોનું પ્રમાણ કેટલું
હોય ? એમ પૂછવામાં આવે તો તેના ઉત્તરમાં કહેવું કે-કેઈપણ એક સમયે મતિજ્ઞાન
પ્રતિપદમાન જીવો હોય અથવા ન પણ હોય, બે હોય તો એક સમયમાં પ્રતિપદમાન
જઘન્યથી એક અને ઉત્કૃષ્ટથી ક્ષેત્રપલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ હોય. તથા
પૂર્વપ્રતિપત્ર મતિજ્ઞાની જણવાને ઇચ્છે ત્યારે જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ એમ બન્ને પ્રકારે ક્ષેત્ર
પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના પ્રદેશરાશિ પ્રમાણ હોય; પણ તેમાં જઘન્યથી ઉત્કૃષ્ટ
પ્રમાણ વધારે હોય છે. ૪૨૮-૪૨૯.

ક્ષેત્રદારનો વિચાર કરતાં સર્વજીવોની અપેક્ષાએ બધા મળીને આલિનિબોધિક-
જ્ઞાનવાળાઓ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગની અંદર વ્યાપ્ત થાય છે, તેથી તેમનું ક્ષેત્ર પણ
લોકના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું છે; પરન્તુ એકજીવની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાનવાળાનું
ક્ષેત્ર સાતરાજ પ્રમાણ છે. કારણકે જ્યારે ઉર્વભાગમાં ઇલિકાગતિએ વિગ્રહ
પામેલો જીવ અન્તર રહિત અન્તરાલ ભાગને સ્પર્શ કરતો અતુત્તર વિમાને જાય ત્યારે
અથવા ત્યાંથી આવતાં ઉપર કહ્યા મુજબ સાતરાજ પ્રમાણ ક્ષેત્ર હોય તથા નીચેના ભાગમાં
એવીજ ગતિએ છડીનરકપૃથ્વીમાં જતાં અથવા ત્યાંયા આવતાં પાંચરાજ પ્રમાણ
ક્ષેત્ર થાય, મતલબકે આલિનિબોધિકજ્ઞાનવાળો અહીંથી મરીને અતુત્તર વિમાનમાં ઉત્પત્ત
થાય, અથવા ત્યાંથી અવધીને અહીં મનુષ્ય થાય, ત્યારે તેના જીવ પ્રદેશનો દંડ સાતરાજ
ક્ષેત્રપ્રમાણ થાય છે. એજ પ્રમાણે નીચેના ભાગમાં ઇલિકાગતિએ છડી નરક પૃથ્વીમાં જતાં
અથવા ત્યાંથી આવતાં પાંચરાજ ક્ષેત્રપ્રમાણ જીવપ્રદેશનો દંડ થાય છે. કારણકે સમ્ય-
કૃત મદજ્ઞ કર્યા પછી જેણે સમ્યક્ત્વ વિરાધ્યું હોય તે છડી નરક પૃથ્વી મુખી જાય છે. એમ
સિદ્ધાન્તવાદીઓનો મત છે, પણ કર્મમન્યવાળાઓ તો એમ કહે છે કે મનુષ્ય અથવા
તિર્યચ ક્ષયોપશમ મન્યકૃત્વ વખીને વૈમાનિકદેવ ગણાય ત્યાં ઉત્પત્ત થાય, પરન્તુ સમ્ય-
કૃત મદજ્ઞ કરીને ત્યાં ઉત્પત્ત ન થાય, સાતમી નરક પૃથ્વીમાં તો ઉત્પત્તના મતે સમ્યક્ત્વ
વખીનેજ ઉત્પત્ત થાય. ૪૩૦.

શિષ્ય:—બલે તે એમ હોય, પરંતુ જેણે સમ્યક્ત્વ મહણ કર્યું હોય, તે સાતમી નરક પૃથ્વીથી આવે, તેને નીચેના ભાગમાં છ રાજ પ્રમાણ ક્ષેત્ર કેમ હોય? સાત રાજ કેમ ન હોય?

આચાર્ય:—જેણે સમ્યક્ત્વ મહણ કર્યું હોય તેણે ગમન તો શું, પરંતુ આગમન પણ સિદ્ધાન્તમાં નિષેધ્ય છે. સાતમી નરક પૃથ્વીમાંથી નીકળીને બધાએ નારકીઓ તિર્યચગતિમાંજ આવે છે, મનુષ્યગતિમાં નથી આવતા. આ સંબંધમાં કહ્યું છે કે—“ સત્તમમહિનેરદ્યા તેઝ ઘાઝ અળતરુવદ્દા, ન ય પાવે માણુસ્તે ” એટલે સાતમીપૃથ્વીના નારકીઓ તેઉ અને વાઉકાયમાંથી અનન્તર નીકળેલા જીવો મનુષ્યપણું પામતા નથી, ” અને મનુષ્યત્વ સહિત દેવ તથા નારકીઓ મનુષ્યમાંજ આવે છે. આ ઉપરથી સમગ્રય છે કે તિર્યચગતિમાં જનારા સાતમી પૃથ્વીના નારકીઓ મિથ્યાત્વસાહુતજ તિર્યચગતિમાં આવે છે, પણ સમ્યક્ત્વ સહિત નથી આવતા. ૪૩૧

હવે સ્પર્શનાદ્વારનો વિચાર કરીએ. તેનો વિચાર કરતાં પ્રથમ સ્પર્શના અને ક્ષેત્રનો તફાવત જાણવો જોઈએ. જે પ્રદેશમાં અવગાહીને રહેલ હોય તે પ્રદેશ ક્ષેત્ર કહેવાય, અને એ અવગાહનથી બહારનું બીજું પણ ક્ષેત્ર સ્પર્શનું હોય તે સ્પર્શના કહેવાય. સિદ્ધાન્તમાં એક પ્રદેશની અંદર અવગાહી રહેલા પરમાણુનું ક્ષેત્ર એકપ્રદેશનું કહ્યું છે, અને સાત પ્રદેશોની તેની સ્પર્શના કહી છે. એટલે કે જે એકપ્રદેશમાં અવગાહી રહેલ હોય તે એક પ્રદેશ, અને બીજા છ દિશાના છ આકાશપ્રદેશ. એમ સર્વ મળીને એક પરમાણુને સાત પ્રદેશોની સ્પર્શના હોય છે. સ્પર્શના અને ક્ષેત્રનો એટલો તફાવત છે. ૪૩૨

અથવા જ્યાં અવગાહીને રહેલ હોય તે ક્ષેત્ર કહેવાય અને વિમહગતિએ જે ક્ષેત્ર સ્પર્શ થાય તે સ્પર્શના અથવા ક્ષેત્ર દેહ પ્રમાણ છે અને સંચરતાં સ્પર્શના થાય છે. ૪૩૩ એક આલિનિબોધિકજ્ઞાનવાળાની જે ક્ષેત્ર-સ્પર્શના છે. તે કરતાં સર્વ આલિનિબોધિકજ્ઞાનવાળાની ક્ષેત્ર સ્પર્શના અસંખ્યાતશુણી છે. કેમકે બધા મળીને આલિનિબોધિક જ્ઞાનવાળા જીવો અસંખ્યાતા છે.

કાળદ્વારનો વિચાર કરતાં મતિજ્ઞાનનો કાળ એ પ્રકારે છે. ઉપયોગથી અને લબ્ધિથી, તેમાં એક જીવનો મતિઉપયોગ કાળ જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી અન્તર્મુહૂર્તનો હોય છે, તે પછી લિલ ઉપયોગ પામે છે. તથા સર્વ લોકગત અનેક આલિનિબોધિક જ્ઞાનવાળાઓનો ઉપયોગ કાળ પણ તેરલોજ છે. પરંતુ તે અન્તર્મુહૂર્ત મ્હોટું જણવું. ૪૩૪

જેણે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોય એવા એક જીવને મતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમ રૂપ આલિનિબોધિક જ્ઞાનની લબ્ધિનો કાળ જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્તનો છે, તે પછી મિથ્યાત્વ અથવા કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, અને ઉત્કૃષ્ટથી છાસઠ સાગરોપમથી અધિક કાળ પર્યન્ત તે જ્ઞાનલબ્ધિનો કાળ છે. ૪૩૫

શિષ્ય:—એટલો બધો કાળ કેવી રીતે પૂર્ણ થાય? તેમજ સર્વજીવોની અપેક્ષાએ તે લબ્ધિનો કાળ કેટલો હોય?

આચાર્ય:—કોઈ શુનિ મતિજ્ઞાન સહિત દેશાનકોઠ પૂર્વપર્યન્ત દીક્ષા પાળીને વિજય-વૈજયન્ત-જયન્ત અને અપસન્નિત એમાંના કોઈપણ વિમાનમાં ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ સાગરોપમનું આયુષ્ય અનુભવીને યુનઃ મતિજ્ઞાનથી પડયા સિવાય મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય. ત્યાં પૂર્વકોઠ પર્યન્ત ફરી દીક્ષા પામીને યુનઃ વિજયાદિવિમાનોમાં ઉત્કૃષ્ટ દેવાય અનુભવે, વળી પાછો ત્યાંથી મતિજ્ઞાન સહિત મનુષ્ય થઈ પૂર્વ કોઠવર્ષ આયુ ભોગવીને સિદ્ધ પામે, એ પ્રમાણે વિજયાદિમાં એ વાર જનારાને અથવા બાવીસ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા અચ્યુત

દેવલોકમાં ત્રણવારે જનારાને છાસક સાગરોપમથી અધિકકાળ થાય. તેમાં છાસક સાગરોપમ ઉપરનો જે કાળ કહ્યો છે, તે મનુષ્યમય સંબંધી ત્રણ અથવા ચાર પૂર્વ દેહનાં વર્ત સમજવાં. તથા સર્વજીવની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાનનો સર્વકાળ છે, એટલે નિરંતર-ગતિ ત્યારે પણ મતિજ્ઞાનવાળા જીવો હોય છેજ. ૪૩૬.

હવે અન્ટર આદિ દ્વારો કહે છે.

एगस्स जहद्वेण अंतरमन्तोमुहुत्तमुक्कोसं ।

પોગલપરિઅટ્ઠં દેસુણં દોસવહુલસ્સ ॥ ૪૩૭ ॥

जममुत्तं तेहिं तओ नाणाजीवाणमन्तरं नत्थि । दारं ।

મહનાળી સેસાણં જીવાણમણ્ણમન્તભાગમ્મિ ॥ ૪૩૮ ॥ દારં ।

भाये त्वओवसमि ए मइनानं नत्थि सेसभावेसु । दारं

યોવા મહનાણવિદો સેસા જીવા અર્ણતગુણા ॥ ૪૩૯ ॥

नेहउत्थओ वितेसो भाग-प्पवहूण तेण वस्सेव ।

પદિવજ્જમાણ-પદિવજ્જમાણમપ્પા-વહું જુત્તં ॥ ૪૪૦ ॥

धोवा पवज्जमाणा-अंतरवगुणिया पवन्नयजहणा ।

उक्कोस ए पवन्ना होंति वितेसाहिया ततो ॥ ४४१ ॥

अहवा मइनानीणं सेसयनानीहिं नाणरहिपिहिं ।

કહજં સહોમણિય અહવા ગચ્છામ્હેણં ॥ ૪૪૨ ॥

लखलण-विहाण-विमया-शुओगदारेहिं वणिण्या बुद्धी ।

લયણંતરમુહિટ્ઠં મુચનાણમઓ પરુવેસં ॥ ૪૪૩ ॥

ગાથાર્થ:—એક જીવને (મતિજ્ઞાન પ્રાપ્તિ) અન્ટર જન્મનથી અન્ટર્યુદ્ભૂતૃત્વ; અને ઉત્કૃષ્ટથી (આશાતનાદિ) બહુ દોષવાળાને અર્થપુદ્ગળ પરાવર્તમાં કંઈક ન્યૂનકાળે પર્યન્તૃત્વ છે. આભિનિબોધિક જ્ઞાનવાળાઓ વડે આ જગત મૂલ્ય નથી, તેથી સર્વ જીવોની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાનૃત્વ અન્ટર નથી. તથા તે મતિજ્ઞાનવાળાઓ શેષજ્ઞાનવાળાઓના અનન્તમાં ભાગે છે, ક્ષાયોપશમિકલાવમાં મતિજ્ઞાન છે, બાકીના ભાવોમાં નથી; મતિજ્ઞાનવાળા ઘોરા છે, અને બાકીના જ્ઞાનવાળા તેથી અનન્તગુણ છે. અહીં ભાગ અને અદ્યપબ્દુત્પદ્ધતિમાં અર્થથી કંઈ ભેદ નથી, તેથી તે મતિજ્ઞાન પામેલા અને પામતાઓનું અદ્યપ-બ્દુત્વ કહેવું યોગ્ય છે. મતિજ્ઞાન પામતા ઘોરા અને તે કરતાં પૂર્વ પામેલા જન્મનથી અસંખ્યાત ગુણ તથા તે કરતાં પૂર્વ પામેલા ઉત્કૃષ્ટથી વિરોધાધિક છે. અથવા મતિજ્ઞાન વાળાઓનું અદ્ય બ્દુત્વ, શેષજ્ઞાન વાળાઓ સાથે, જ્ઞાન રહિતની સાથે, એ ઉભય સાથે, અને ગતિઆદિ ભેદ કરીને કરવું જોઈએ. લક્ષણ-ભેદ-વિષય-અને અનુયોગદ્વારેવડે મતિજ્ઞાનૃત્વ વર્ણન કર્યું. હવે તે પછી પહેલાં કહેલું સુતજ્ઞાન પ્રતીપ્તિ, ૪૩૭-થી-૪૪૩.

કેહાં જીવ સમ્યક્ત્વ સહિત મતિજ્ઞાન પામીને સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થાય, તે પછી અન્ટર્યુદ્ભૂતિ અભ્યાસે રહેને જે પુનઃ પણ સમ્યક્ત્વ સહિત મતિજ્ઞાન પામે તો તેને મતિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના વિરહ કાળરૂપ અન્ટર જન્મનથી અન્ટર્યુદ્ભૂતૃત્વ છે. અને મ્હોટી આશા-તના વિગેરે બહુ દોષવાળા તેમજ સમ્યક્ત્વથી પડેલા જીવને ઉત્કૃષ્ટ અન્ટર અર્થપુદ્ગળ-

પરાવર્તમાં કંઈક ન્યૂનકાળ પર્યન્તનું છે. તેટલા કાળ પછી ફરી સમ્યક્ત્વ અને મતિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય. ૪૩૭

સર્વ જીવની અધિક્ષાએ અન્તર વિચારીએ તો નારકાદિ ચારગતિવાળા આ ત્રણે જીવન મતિજ્ઞાનવાળાઓથી શુન્ય નથી, એટલે કે સર્વજીવની અધિક્ષાએ મતિજ્ઞાનને અન્તર કાળ નથી, કેમકે દરેક સમયે કોઈને કોઈ જીવ તે જ્ઞાનવાળો હોય છેજ.

ભાગદ્વારમાં વિચાર કરતાં મતિજ્ઞાનવાળાઓ બાકીના જ્ઞાનવાળાઓના અનન્તમા ભાગે છે. કેમકે બાકીના જ્ઞાનવાળાઓ કેવળી સહિત અનન્તા છે, અને મતિજ્ઞાનવાળાઓ તો સર્વ લોકમાં પણ અસંખ્યાતાજ છે. ૪૩૮

ભાગદ્વારમાં વિચાર કરતાં મતિજ્ઞાન ક્ષાયોપશમિકભાવમાં થાય છે, કેમકે મતિજ્ઞાનનાવરણ કર્મ ઉદય પામેલું ફીણ થયું હોય અને નહિ ઉદય પામેલું ઉપશાન્ત હોય ત્યારે મતિજ્ઞાન થાય છે.

અદ્ય-બહુત્વથી વિચાર કરતાં મતિજ્ઞાનવાળા ઘોડા છે, અને શેષ જ્ઞાનવાળા-સિંધ-કેવળી વિગેરે તેનાથી અનન્તયુગ્મા છે. ૪૩૯

અહીં ભાગદ્વાર અને અદ્ય-બહુત્વદ્વારમાં અર્થથી કંઈ ભેદ નથી, તેથી ફરીને મતિજ્ઞાન પામેલા અને પામતાઓનું અદ્ય-બહુત્વ કહેવું એમ છે. ૪૪૦.

આલિનિબોધક જ્ઞાનવાળા ઓછામાં ઓછા એક-બે-અથવા ત્રણ હોય છે. અને વધારેમાં વધારે તેથી અસંખ્યાતયુગ્મા હોય છે. એ પ્રમાણે મતિજ્ઞાન પામતા હોય તેવા જીવ સર્વથી ઘોડા છે, તે કરતાં પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય એવા જીવ ઓછામાં ઓછા અસંખ્યાતયુગ્મા છે, કેમકે તે તો ઘણા કાળના સંમિલિત હોય છે, અને પામનારાઓ તો અમુક એકસમયેજ હોય છે. તથા પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય એવા જીવો જ્ઞાન્યપદવર્તિ કરતાં ઉત્કૃષ્ટપદમાં વિશેષાધિક હોય છે. ૪૪૧.

અથવા આ અદ્ય-બહુત્વ બીજી રીતે પણ થાય છે. મતિજ્ઞાનવાળાઓનું અદ્ય-બહુત્વ વિચારતાં બીજા જ્ઞાનવાળાઓના અનન્તમા ભાગે મતિજ્ઞાનવાળા જીવો છે. શેષ જ્ઞાનથી રહિત જીવોની સાથે વિચારતાં મતિજ્ઞાન પામતા ઘોડા છે, અને તે કરતાં પૂર્વે પામેલા અસંખ્યાતયુગ્મા છે. બાકીના જ્ઞાનવાળાઓની સાથે અદ્ય-બહુત્વ વિચારતાં સર્વથી ઘોડા મનઃપર્યવજ્ઞાનવાળા, તેથી અસંખ્યાતયુગ્મા અવધિજ્ઞાનવાળા, તે કરતાં મતિ-શ્રુતજ્ઞાનવાળા વિશેષાધિક અને તે બે-મતિ-શ્રુતજ્ઞાનવાળા પરસ્પર તુલ્ય છે. તથા તેમના કરતાં કેવળજ્ઞાની અનન્તયુગ્મા છે, એજ પ્રમાણે પૂર્વે પામેલા અને પામતાઓની સાથે પણ પોતાની યુદ્ધિથી અદ્ય-બહુત્વ વિચારી લેવું.

અથવા ગતિઆદિના ભેદે અદ્ય-બહુત્વ વિચારવું. જેમકે સર્વથી ઘોડા મતિજ્ઞાનવાળા મનુષ્યો છે, તેથી નારકીઓ અસંખ્યાતયુગ્મા છે. તેથી તર્વયો અસંખ્યાતયુગ્મા છે. અને તેથી દેવો અસંખ્યાતયુગ્મા છે. એ પ્રમાણે સર્વત્ર અદ્ય-બહુત્વ વિચારી લેવું. ૪૪૨.

આલિનિબોધક (મતિ) શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વિદ્વાન, બોધરૂપ લક્ષણ, અવગ્રહ વિગેરે ભેદ, દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિ વિવચ, અને સત્પદગ્રંથણાદિ અનુચોગદ્ધારોથી આલિનિબોધક જ્ઞાનરૂપ યુદ્ધિની વ્યાખ્યા કરી; હવે પછી અતુલને આવવું શ્રુતજ્ઞાન વિસ્તારથી કહેવાશે. ૪૩૭-થી ૪૪૩.

इति श्रीआभिनिबोधिकज्ञानं समाप्तम् ॥

હવે શ્રુતજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહે છે. આ સ્થળે

આભિણિવોહિયનાળે અદ્વાવીસં ॥ નિ० ૧૬

ગાથા નિર્બુદ્ધિમાં દેખાય છે. તે સુગમ બાણીને અગર તેનો અર્થ કહેવાઈ ગયો છે એમ માનીને તેની વ્યાખ્યા સુદી દધને આગળની ગાથા કહે છે.

પત્તેયમક્ષરાઈ અક્ષરસંજોગ જત્તિયા લોણ ।

एवङ्गया सुयनाणे पयडीओ होंति नायवा ॥ ૪૪૪ ॥ ૧૬ ॥ ૧૭ ॥

ગાથાર્થ:—દરેક અક્ષરો અને અક્ષરના સંયોગો લોકમાં જોડલા છે તેટલા જ શ્રુતજ્ઞાનના છે એમ બાણુ, ૪૪૪

દરેક અક્ષરો અક્ષરો અનેક ભેદ છે. જેમકે અક્ષર સાનુનાસિક અને નિરનુનાસિક પુનઃ-એ દરેક દ્વસ્વ-દીર્ઘ-અને ષ્ચુત એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે છે. અને એ દરેક ભેદો પણ ઉદાત્ત અનુદાત્ત અને સ્વરિત એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે છે. એ બધા મળીને એક અક્ષરનાજ અક્ષર ભેદ છે. એજ પ્રમાણે અક્ષરોમાં પણ યથાથોગ્ય અક્ષર અક્ષર ભેદ બાણુવા, તથા દુનિયામાં બેઆદિ અક્ષરોના સંયોગો જેવા કે ઘટ પટ વિગેરે વ્યાખ ત્રી છત્યાદિ, તે સંયોગો અનંતા છે તેમાંએ એકેક સંયોગ સ્વરૂપ પર્યાયની અવેક્ષાએ અનન્તપર્યાયવાળો છે, તેથી શ્રુતજ્ઞાનના ભેદો પણ તેટલાજ બાણુવા, ૪૪૪

એ ઉપર હવે સાબ્યકાર મહારાજ સાબ્ય કહે છે.

સંજુતા-સંજુતાળ તાળમેગસ્વરાઈસંજોગ ।

होंति अर्णता तत्पवि एकेकोऽर्णतपज्जाओ ॥ ૪૪૫ ॥

તે અક્ષરો અક્ષરોના સંયુક્ત અને અસંયુક્ત સંયોગો અનન્તા છે. તેમાં પણ એકેક સંયોગ અનન્તપર્યાયવાળો છે.

સંયુક્ત-અસંયુક્ત એવા એકે આદિ અક્ષરોના સંયોગો અનન્તા છે, જેમકે ॥ અભિધ પ્રાપ્ત ॥ આ વાક્યમાં એકે એક અક્ષરોના સંયોગો છે, તેથી તે સંયુક્ત એકાક્ષર સંયોગ કહેવાય, અને ॥ ઘટ પટ ॥ એ શબ્દોમાં કોઈ અક્ષર સંયુક્ત નથી તેથી તે અસંયુક્ત એકાક્ષર સંયોગ કહેવાય. આવા સંયુક્ત અને અસંયુક્ત સંયોગો અનન્તા છે. અને તે દરેક સંયોગ સ્વ-પર પર્યાયો પૂર્વે કહેલા ન્યાયે કરીને અનન્ત પર્યાયવાળો છે, ૪૪૫

અહીં સાબ્ય પૂછે છે કે—

સંલેક્ષક્ષરજોગ હોંતિ અર્ણતા કહં ? જમમિયેયં ।

पंचत्पिक्कायगोयरमण्णोणविलक्खणमणंतं ॥ ૪૪૬ ॥

અક્ષરસંયોગો સંખ્યાતા હોઈ શકે. અનન્તા કેમ હોય ? ઉત્તર—પંચાત્તિકાય સંખ્યાથી જે અભિધેયો તે અન્યોન્ય વિલક્ષણ હોવાથી અક્ષર સંયોગો અનન્તા છે. ૪૪૬

શિષ્ય:—અક્ષરો અક્ષરો સંખ્યાતા હોવાથી તેના સંયોગો પણ સંખ્યાતાજ હોઈ શકે, અનન્તા કેવી રીતે હોય ?

ગુરુ:—અક્ષરો સંખ્યાતા હોવા છતાં પણ સંયોગો અનન્તા છે. કારણકે માહિા માહે સંખ્યા નહીં એવા પંચાસ્તિકાય સ્કંધ-દેશ-પ્રદેશ-પરમાણુ અને દ્રવ્યણુકઆદિ અલિધેય અનન્તા છે. અને અલિધેય (કહેવા યોગ્ય વસ્તુ) અનન્તા હોવાથી અલિધાનો (વસ્તુનાં નામો) પણ અનન્ત છે, તેથી સંયોગો પણ અનન્તા છે. ૪૪૬

એ વાત સ્પષ્ટ કહે છે.

અણુઓ પદ્મસુદ્ધીર્ણં મિત્રસ્વાઈં ધ્રુવમર્ણતાઈં ।

જં કમસો દન્વાઈં દ્વંતિં મિત્રામિદાણાઈં ॥ ૪૪૭ ॥

પરમાણુથી આરંભીને અણુક્રમે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ સર્વદા અનન્તા દ્રવ્યો લિપ્ત ૨ રૂપવાળાં અને લિપ્ત ૨ નામવાળાં છે. ૪૪૭

એક પરમાણુથી આરંભીને અણુક્રમે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ એક પુરુગલાસ્તિકાયમાં પણ સર્વદા અનન્તા દ્રવ્યો લિપ્ત લિપ્ત રૂપવાળાં અને લિપ્ત લિપ્ત નામવાળાં છે, જેમકે પરમાણુ-દ્વિઅણુક ત્રિઅણુક ચતુરણુક, ઇત્યાદિ છેક અનન્ત પ્રદેશક પર્યન્ત લિપ્ત લિપ્ત રૂપવાળાં સર્વ છે. અને તે દરેક અનેક નામવાળાં પણ છે, જેમકે-અણુ-પરમાણુ-નિરંશ અણુ-એપ્રદેશી-એ ભેદ-એ અવયવ યોગરૂં. ૪૪૭

તપજ્જવસમાણં ।

અર્ણવગમ-પજ્જયં સુત્તં ॥ ૪૪૮ ॥

અલિધેયના અનન્તા પર્યાય સમાન છે. કેમકે શ્રુતમાં પણ

અનન્તા ૨. સૂત્ર કહ્યું છે.

જે કારણે ૧-ય અનન્ત, લિપ્તરૂપવાળુ અને લિપ્તનામવાળુ છે, તે કારણથી અક્ષરસંયોગરૂપ અલિધાનો (નામો) રૂં પ્રમાણ સંખ્યાતુ છે, તેપણુ અલિધેયમાં રહેલા પર્યાયના સમૂહ જેટલું તેરું પ્રમાણ છે. એટલેકે જેટલું પ્રમાણ અલિધેયરૂં છે, તેટલુંજ પ્રમાણ અલિધાનરૂં પણ છે, કેમકે અલિધેયના ભેદથી અલિધાનનો પણ ભેદ હોય છે. કારણકે જે રૂપે અક્ષરો વર્ણો (અક્ષરો) ઘટાડી શબ્દમાં સંયુક્ત છે, તેજ સ્વરૂપે પ્રકારો શબ્દમાં સંયુક્ત નથી, અને જો તેજ સ્વરૂપે પ્રકારો શબ્દમાં પણ વર્ણો સંયુક્ત હોય, તો ઘટ અને ઘટના સ્વરૂપની પેઠે એકરૂપ શબ્દથી કહેવા યોગ્ય હોવાથી અલિધેય (વસ્તુ) માં એકતાનો પ્રસંગ થાય. માટે અલિધેય અનન્ત હોવાથી અલિધાન પણ અનન્ત છે. અને સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે “અનન્તા ગમે તે અનન્તા પર્યાયવાળાં (સૂત્રો) છે.” આથી એ સિદ્ધ થયું કે સંયુક્ત અને અસંયુક્ત અક્ષર સંયોગો અનન્તા છે. ૪૪૮

ક્ત્તો મે વળળેડં સત્તો સુવનાણસવપયડીઓ ? ।

ચોદસવિહનિકલેવં સુવનાણે આવિ વોચ્છામિ ॥૪૪૯॥૧૭। ૧૮।

શ્રુતજ્ઞાનના એ સર્વભેદોને વર્ણવવાની મારી શક્તિ ક્યાંથી હોય ? તેથી શ્રુતજ્ઞાન-સંખ્યાથી ચોદ પ્રકારના નિર્દોષ કહીશું. ૪૪૯

શ્રુતજ્ઞાનના એ સર્વ ભેદો વર્ણન કરવાની મારી શક્તિ ક્યાંથી હોય ? અર્થાત નજ હોય. તે કારણથી શ્રુતજ્ઞાન એટલે સમ્યક્ શ્રુત, શ્રુતઅજ્ઞાન એટલે અસંસીલુ મિથ્યાશ્રુત વિ. લા. ૨૮

અને એ ઉલ્લેખશ્રુત એટલે દર્શનપારબ્રહ્મવિશેષથી અક્ષર અનક્ષરાદ શ્રુતમાં ચૈદ્ય પ્રકારે નિર્દેશ—આસ કહીશું. ૪૪૯

એ ઉપર ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

પયદિત્તિ જો તદંસો હેઝ વા તસ્સ તસ્સમાવો વા ।

તે યાણંતા સવ્યે તઓ ન તીરંતિ વોત્તું જે ॥ ૪૫૦ ॥

પ્રકૃતિ એટલે જે તેનો અંશ અથવા હેતુ અથવા સ્વભાવ તે સર્વ અનન્તા હોવાથી તે બધા કહી શકાય નહિ. ૪૫૦

શ્રુતજ્ઞાનનો અંશ એટલે અંગપ્રવિષ્ટાદિ શ્રુતનો ભેદ તે પ્રકૃતિ કહેવાય. અથવા શ્રુતજ્ઞાનનો બાહ્ય અને અસ્વચ્છર હેતુ તે પણ પ્રકૃતિ કહેવાય. પાનામાં લખેલા જે અક્ષરાદિ તે શ્રુતજ્ઞાનનો બાહ્ય હેતુ છે. અને કથોપશમની વિચિત્રતા તે અસ્વચ્છર હેતુ છે. વળી શ્રુતજ્ઞાન સ્વભાવ એટલે એકેન્દ્રિયથી આરંભીને ચૈદ્યપૂર્વધર પર્યન્તના છવોતું ભિન્ન ભિન્ન રૂપવાળું જ્ઞાન તે પણ પ્રકૃતિ કહેવાય છે. એ સર્વ અંશો—હેતુઓ અને સ્વભાવો અનન્તા છે. તેથી કરીને આશુચ્ય પરિમિત હોવાથી અને વાણી કમવર્તિ હોવાથી તે સર્વ પ્રકૃતિઓ—ભેદો કહી શકાય નહિ. ૪૫૦

કારણકે—

જાર્વતો વયણપહા મુયાણુસારેણ કેઝ લઘ્મંતિ ।

તે સવ્યે મુયનાણં તે યાણંતા મદ્વિસેસા ॥ ૪૫૧ ॥

જેટલા વચનમાર્ગો શ્રુતાનુસારે કોઈ પ્રાપ્ત કરે છે, તે સર્વે શ્રુતજ્ઞાન છે. અને તે શ્રુતાનુસારીમાર્ગો એટલે મતિજ્ઞાનવિશેષો અનન્તા છે. ૪૫૧

જેટલા વચનમાર્ગો—સકેતો અથવા મતિજ્ઞાનવિશેષો કોઈ શ્રુતાનુસારે પ્રાપ્ત કરે છે. તે બધાએ વચનમાર્ગો—સકેતો શ્રુતજ્ઞાનજ છે. અને તે શ્રુતાનુસારી વચનમાર્ગરૂપ મતિવિશેષો અનન્તા છે. અહીં એવી શંકા ન કરવી, કે જે મતિવિશેષ છે તે શ્રુતજ્ઞાન કેમ હોઈ શકે ? કારણકે શ્રુતાનુસારી મતિવિશેષ એ શ્રુતજ્ઞાનજ છે. એ વાત પૂર્વે મતિ—શ્રુતનો ભેદ વિચારતાં વિસ્તારથી કહી ગયા છીએ. ૪૬૧

લકોસયમુયનાણીવિ જાણમાણોડવિ તેડમિલખેડવિ ।

ન તરદિ સવ્યે વોણું ન પહુપ્પદ્દ જેણ કાલો સે ॥ ૪૫૨ ॥

તે અનન્તા શ્રુતજ્ઞાનના વિશેષો અભિલાષ્ય (કહી શકાય એવા) હોય છતાં પણ ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની (ગણપર મહારાજ) સરખા પણ તે સર્વેને બાળતા છતાં પણ કહી શકે નહિ. કારણકે તેમને તે બોલતાં કાળ પૂર્ણ થાય. ૪૫૨ (બ્યારે ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની પણ શ્રુતજ્ઞાન વિશેષ સર્વે કહેવા યોગ્ય એવા હોય પણ કહી શકે નહિ, ત્યારે મહારાજેવા તો ક્યાંથી ન કહી શકે ?) કેમકે આશુચ્ય પરિમિત છે અને વાણી તો અનુક્રમે બોલાય છે, મારે સર્વે ભાવો કહી શકાતા નથી. ૪૫૨

હવે શ્રુતજ્ઞાનમાં ચૈદ્ય પ્રકારે નિર્દેશ કહે છે.

નાણમ્મિ મુપ્પ ચોદ્ધસવિહં ચ મદ્દેણ ત્થ ય અજ્ઞાણે ।

અવિમદ્દેણુમપમ્મિ વિ કિંચિ ત્થામંમવં ચોચં ॥ ૪૬૩ ॥

શ્રુતજ્ઞાનમાં અને “અ” શબ્દથી શ્રુતઅજ્ઞાનમાં તથા ‘અપિ’ શબ્દથી (દર્શનપરિમલ-
વિશેષથી અક્ષર અનક્ષરદ્વિવ) ઉભય શ્રુતમાં કિંચિત્ મથાસંભવ ચોદ પ્રકારે નિરૂપ
કહીશું. ૪૫૩

અક્ષર સળ્ળી સમ્મં સાઈયં ચલુ સપજ્જવસિયં ચ ।

ગમિયં અંગપવિટ્ટં સત્તવિ એ સપડિવક્ષા ॥ ૪૫૪ ॥ ૧૮ । ૧૯ ॥

અક્ષરશ્રુત-સંજ્ઞીશ્રુત-સમ્યક્શ્રુત આદિશ્રુત-સપર્થવસિતશ્રુત (અંતે કરીને માહત)
ગમિકશ્રુત અને અંગપવિટ્ટશ્રુત એ સાતે લેહો પ્રતિપક્ષ સહિત (અનક્ષરશ્રુત-અસંજ્ઞી-
શ્રુત-મિથ્યાશ્રુત-અનાદિશ્રુત-અપર્થવસિત શ્રુત- (અનંત) અગમિકશ્રુત અને અંગબાહ્ય
શ્રુત. ચોદ લેહ (નિરૂપ) શ્રુતજ્ઞાનના છે. ૪૫૪

હવે પ્રથમ લેહ અક્ષરશ્રુત નામનો કહે છે.

ન કલરહ અણુવઓગેડવિ અક્ષરં સો ય વેયનાભાવો ।

અવિમુદ્દનયાણ મયં મુદ્દનયાણં સ્વરં વેય ॥ ૪૫૫ ॥

અનુપયોગમાં પણ જે થયે નહિ તે અક્ષર. તે (નેગમાદિ અશુદ્ધનયોના મતે જીવના
જ્ઞાનપરિણામરૂપ) ચેતનાસ્વભાવ છે, અને (રજુસૂત્રાદિ શુદ્ધનયોના મતે તો) તે
જ્ઞાન ક્ષર છે, થયે છે, અક્ષર નથી. ૪૫૫

કારણ કે—

અવઓગેવિય નાણં મુદ્ધા ઇચ્છંતિ જં ન તવિરહે ।

ઉપ્પાય-ભંગુરા વા જં તેસિં સવપજ્ઞાયા ॥ ૪૫૬ ॥

શુદ્ધનયો ઉપયોગ હોય ત્યારેજ જ્ઞાન માને છે, ઉપયોગ વિના નથી માનતા; કેમકે
તેમના મતે સર્વપર્યાયો ઉત્પત્તિ અને નાશ પામવાવાળા છે. ૪૫૬

ઋણસૂત્રાદિ શુદ્ધનયો ઉપયોગ હોય ત્યારેજ જ્ઞાન માને છે, ને ઉપયોગ વિના નથી
માનતા, જે ઉપયોગવિના પણ જ્ઞાન માનવામાં આવે, તો ઘરાદિને પણ જ્ઞાનવાળા માનવા
જોઈએ, કેમકે તેમને પણ ઉપયોગ નથી. અથવા જે શુદ્ધનયોના મતે મારી આદિ સર્વ
પર્યાયો અને ઘરાઆદિ ભાવો ઉત્પત્તિ અને નાશ પામવાવાળા છે. પણ કોઈએ નિત્ય-
પણાથી અક્ષર નથી. મારે તેમના મતે જ્ઞાન પણ ઉત્પત્તિ અને નાશ પામવાવાળું હોવાથી
ક્ષર-ચાલત છે. પરંતુ નેગમાદિઅશુદ્ધનયોના મતે સર્વ ભાવો-પદાર્થો અવસ્થિત હોવાથી
જ્ઞાન પણ અવસ્થિત-અક્ષર-અચલિત છે. ૪૫૬

જે પ્રમાણે અલિલાપના હેતુભૂત વિજ્ઞાનનું અક્ષરપણું અને અનક્ષરપણું કહ્યું,
હવે અલિલાપવિજ્ઞાનના વિપર્યયભૂત અલિલાપ્યઅર્થોનું અક્ષરપણું અને અનક્ષરપણું
નવવિભાગે કહે છે.

* પ્રથમ કર્મકાંક્ષની સાતમી ગાથા તરીકે આ ગાથા છે. અને આકાંક્ષીગાથાના શ્રુતમાનના પીસમેદ
આ પ્રમાણે આપ્યા છે.

પજ્જય અક્ષર પય સંધાયા પડિવત્તિ તદય અણુઓગે ।

પાહુદપાહુદ પાહુદ વત્તૂ પુજ્ઞા ય સત્તમાસા ॥ કર્મ ૧-૮ ॥

અભિલપ્તાવિય અત્યા સર્વે દન્વદ્વિયાદ જં નિચ્છા ।

પજ્ઞાણાનિચ્છા તેણ સ્વરા અસ્વરા ચૈવ ॥ ૪૬૭ ॥

(ધર-પર-આકાશઆદિ) બધાએ અભિલાષ અર્થો, કલ્યાણસ્થિતિનયના અભિપ્રાયે નિત્ય હોવાથી અક્ષર છે, અને પર્યાયાસ્થિતિનયના અભિપ્રાયે અનિત્ય હોવાથી ક્ષર એટલે ચલિત છે. ૪૫૭.

અહીં શિષ્ય શંકા કરે છે કે—

एवं सर्वं चिय नाणमस्वरं जमविसेसियं मुत्ते ।

अविशुद्धनयमणं को मुयनाणे पदविसेतो ? ॥ ૪૬૮ ॥

(જે ચલિત ન થાય તે અક્ષર) એ પ્રભાણે બે કહીએ તો સર્વ જ્ઞાન અક્ષરજ છે, અને સૂત્રમાં પણ સામાન્યથી કહ્યું છે, તો પછી અવિશુદ્ધનયના મતે શ્રુતજ્ઞાનમાં શો તફાવત છે ? ૪૫૮

જે ચલિત ન થાય તે અક્ષર, એ પ્રભાણે બે કહેતા હો, તો સર્વ-પાંચે પ્રકારનું જ્ઞાન અશુદ્ધનયના મતે અક્ષરજ છે, કેમકે બધાંએ જ્ઞાન પોતાના સ્વરૂપથી ચલિત નથી થતાં અને સૂત્રમાં પણ સામાન્યથીજ કહ્યું છે, કે “ સર્વ જીવોને અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ નિત્ય ઉઘાડો છે.” તેમાં પણ અક્ષરશબ્દથી સામાન્યપણે જ્ઞાન માન્યું છે, પણ શ્રુતજ્ઞાન નથી કહ્યું. વળી બધાએ ભાવો અશુદ્ધનયના અભિપ્રાયે તો અક્ષરજ છે, તો પછી અહીં શ્રુતજ્ઞાનમાં શો તફાવત છે, કે જેથી અક્ષરશ્રુત-અનક્ષરશ્રુત વિગેરે કહેા છા ? ૪૫૮

-ઉપરોક્ત શિષ્યની શંકાનું સમાધાન કરવાને શીશુરૂ કહે છે કે—

जडवि द्रु सर्वं चिय नाणमस्वरं तद्वि रुद्विओ वन्नो ।

भण्णइमस्वरमिहरा न खरड सर्वं सभावाओ ॥ ૪૬૯ ॥

જો કે મર્વજ્ઞાન અક્ષર છે, તો પણ રૂઢિવશાત્ અહીં વર્ણને અક્ષર કહેવાય છે. અન્યથા તો મર્વ વસ્તુ સ્વભાવથી તો ચલિત નથીજ થતી. ૪૫૯

જો કે અશુદ્ધનયોના અભિપ્રાયે મર્વજ્ઞાન અને મર્વભાવો અક્ષર (નિત્ય છે,) તો પણ રૂઢિવશાત્ અહીં આકાશાદિ વર્ણનેજ અક્ષર કહેલ છે. બીજી રીતે તો જેમ છે તેમજ છે, “ ગચ્છતીતિ ગોઃ ” એટલે જે જાય છે તે ગાય, “ પંકે જાને પંકજ ” એટલે કીચડમાં થએલું હોય તે કમળ. ઇત્યાદિ સામાન્ય અર્થનું પ્રતિપાદન કરનારા શબ્દો પણ રૂઢિવશાત્ વિશેષ અર્થનુંજ પ્રતિપાદન કરે છે. તેવીજ રીતે અહીં પણ અક્ષરશબ્દને વર્ણરૂપેજ કહેલ છે. અને વર્ણ એ શ્રુતરૂપ છે, તેથી તેનેજ અહીં અક્ષર અનક્ષર રૂપ કહેલ છે. અન્યથા તો તારા કહેવા મુજબ અશુદ્ધનયોના મતે કરીને તો સર્વ વસ્તુ સ્વભાવથી ચાલત થતી નથી તેથી અક્ષરજ છે. ૪૫૯

दवे ये श्रुतश्रुवर्णनी व्युत्पत्ति कहे છે.

वणिज्जइ जेणज्जसो चित्तं वण्णेण वाऽहरा दव्वं ।

वणिज्जइ दाइज्जइ भण्णइ तेणस्वरं वण्णो ॥ ૪૬૦ ॥

જેમ કાગા સીંહા પીતઝાદિ વર્ણ-રંગવડે ચિત્તચિત્તામણિ ગિયોઝાદિને વીથે પ્રકાશ

છે, તેમ જ વડે અર્થ પ્રકાશાય-પ્રગટ કરાય તે વર્ણ. અથવા ચેતાદિ વર્ણવડે ગાયત્ર્યાદિ દ્રવ્યનું વર્ણન કરાય, દેખાડાય અને બોલાય, તે વર્ણ અક્ષર કહેવાય છે. ૪૬૦

એ વર્ણ (અક્ષર) સ્વર અને વ્યંજન એમ બે પ્રકારે છે, તેથી સ્વર અને વ્યંજન શબ્દનો અર્થ કહે છે.

અવસ્તરસરણેણ સરા વંજનમવિ વંજણેણ અત્યસ્સ ।

અત્યે ય સ્વરઃ ન ય જેણ સ્વિજ્ઞઈ અવસ્તરં તેણ ॥ ૪૬૧ ॥

અક્ષરોના અનુસરવા વડે સ્વરો કહેવાય છે, અને અર્થને પ્રગટ કરવા વડે વ્યંજન કહેવાય છે અથવા જે અર્થનું પ્રતિપાદન કરે, પણ સ્વયં ક્ષીણ ન થાય તે અક્ષર કહેવાય છે, ૪૬૧.

અક્ષરો (પદાર્થોદિશ્ય)ને અનુસરણ કરવા શ્વ સ્વરણવડે અક્ષરોદિ સ્વરો કહેવાય છે, અથવા અક્ષરના એટલે ચૈતન્યના અનુસરણથી અક્ષરોદિ સ્વરો કહેવાય છે. કેમકે શબ્દના ઉચ્ચાર વિના અન્તર્વિજ્ઞાન જાણી મકાઇ નહીં. અને મખ્દમાં સ્વરો તો હોયજ છે. માટે અક્ષરના અનુસરણથી અક્ષરોદિ સ્વરો કહેવાય. અર્થ-પદાર્થને પ્રગટ કરવાવડે કે આદિ વ્યંજન કહેવાય. અહીં પહેલાં અક્ષરશબ્દને જ્ઞાનવાચી કહ્યો છે, અને અહીં વર્ણવાચી કહ્યો છે. તેથી અર્થોને જે કારે છે-વ્યુત્પત્તિથી કહે છે તે અક્ષર. (અર્થશબ્દમાંથી સ્વર અને યક્ષરોના લોપ થવાથી અક્ષર શબ્દ બને છે,) અથવા જુદા જુદા વર્ણોના સંયોગથી જે અનન્તા અર્થો પ્રતિપાદન કરે છે, પણ સ્વયં ક્ષીણ નથી થતા, તે અક્ષર કહેવાય છે. ૪૬૧.

એ પ્રમાણે મ'ક્ષેપથી સ્વર અને વ્યંજનનો શબ્દાર્થ કહ્યો; હવે વિસ્તારથી કહે છે.

સુદ્ધાઽવિ સરંતિ સયં સારંતિ ય વંજનાઈ જં તેણં ।

હોંતિ સરા ન કયાઈવિ તેઈં વિણા વંજણં સરઃ ॥ ૪૬૨ ॥

વંજિજ્ઞઈ જેણસ્ત્યો વદો વ્ય દીવેણ વંજણં સો તં ।

અથ પાપ્ણ સરા વજેતિ ન કેવલા જેણં ॥ ૪૬૩ ॥

દેવળ એકલા અવગરે સ્વરો પણ વિષ્ણુઆદિ વસ્તુને કહે છે અને વ્યંજનોને ઉચ્ચાર-યોગ્ય કરે છે; કેમકે સ્વરો વિના વ્યંજન કદિપણ અર્થપ્રતિપાદન નથી કરતા, તેથી તે સ્વરો કહેવાય છે. તથા જેમ દીવાવડે ઘડો પ્રગટ કરાય છે, તેમ જેવડે અર્થ પ્રગટ કરાય તે વ્યંજન કહેવાય છે, કેમકે વ્યંજન વિનાના એકલા સ્વરો પ્રાયઃ (ધણુંકરીને) અર્થને પ્રગટ કરી શકતા નથી. ૪૬૨-૪૬૩.

વ્યંજન રહિત એકલા અક્ષરોદિ સ્વરો સ્વયં વિષ્ણુઆદિ વસ્તુનું કથન કરે છે, અને વ્યંજનો સ્વર સંયુક્ત હોય તો ઉચ્ચારાય છે માટે તેમને ઉચ્ચાર યોગ્ય કરે છે, તે કારણથી એ અક્ષરોદિ સ્વરો કહેવાય છે, કેમકે તે સ્વરો વિના વ્યંજનોના ઉચ્ચાર કદિપણ અર્થને પ્રતિપાદન કરતા નથી. તેમજ બીજા વ્યંજન સાથે જોડાએલ વ્યંજનો સ્વરો વિના ઉચ્ચારી શકાય પણ નહિ. માટે વ્યંજનોને ઉચ્ચાર યોગ્ય કરનાર હોવાથી અક્ષરોદિ સ્વરો કહેવાય છે.

તથા દીપકવડે જેમ ઘડાદિ અર્થ પ્રગટ કરાય છે-જણાવાય છે, તેમ જે વડે અર્થ-

વસ્તુ પ્રગટ કરાય તે વ્યંગન કહેવાય છે. વ્યંગનની મદદ સિવાય એકલા સ્વરો પ્રાયઃ કદિપણ બાહ્યઅર્થ પ્રગટ કરી શકતા નથી. કારણકે વ્યંગનો કાઢી નાખેલું વાક્ય વિવક્ષિત અર્થ પ્રતિપાદન કરવાને સમર્થ નથી, જેમકે—“સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ” આ વાક્ય-માંથી વ્યંગનો દર કરીએ ત્યારે આ સ્વરો રહે છે” અ અ અ અ અ-આ-અ-આ-ઈ-આ-ઈ” આ એકલા સ્વરો ઉપરોક્ત અર્થ કહેવાને સમર્થ નથી, જેમારે અકાર ઇકાર આદિ એકલા સ્વરો વિષ્ણુ-કામદેવ આદિ અર્થ પ્રતિપાદન કરે છે, તેથીજ એમ કહ્યું છે કે વ્યંગન વિનાના એકલા સ્વરો પ્રાયઃ બાહ્યઅર્થ કદિ પણ પ્રગટ કરી શકતા નથી.

શિષ્ય:—જેમ સંકેતવશાત્ કેવળ અકારાદિ સ્વરો વિષ્ણુઆદિની સંજ્ઞા-નામ છે, તેમ સંકેતવશાત્ કેવળ વ્યંગનો પણ કોઈ વસ્તુની સંજ્ઞા હશે. અને જો એમ હોય તો એમ કેમ કહી શકાય કે “વ્યંગનો સ્વરો વિના કદિપણ અર્થ પ્રતિપાદન કરતા નથી.”

ગુરુ:—કેવળ સ્વરોવડે કોઈક વખત કોઈકની સંજ્ઞા હોય છે, પણ વ્યંગનોથી તો કદિપણ કોઈની સંજ્ઞા નથી જણાતી. મારેજ કહ્યું છે કે “વ્યંગનો સ્વરો વિના કદિપણ અર્થ પ્રતિપાદન કરતા નથી.” ૪૬૨-૪૬૩.

એ પ્રમાણે અક્ષર અને વર્ણ એ બન્ને પયયો સામાન્ય વર્ણવાચક છે. તથા સ્વર અને વ્યંગન એ દરેક વર્ણવિશેષના વાચક છે. તેમાં રૂઢિવશાત્ અક્ષરને વર્ણ કહેવાય છે. તે અક્ષર ત્રણ પ્રકારે છે. તે ખતાવે છે.

તં સંજ્ઞા-વંજન-લક્ષિસર્ણિયં તિવિદમકૂતરં, તત્ત્વ ।

સુવહુલિવિમૈયનિયયં સંજ્ઞાકૂતરમકૂતરાગારો ॥ ૪૬૪ ॥

તે અક્ષર સંજ્ઞાક્ષર-વ્યંગનાક્ષર-લક્ષ્યક્ષર એ નામે ત્રણ પ્રકારે છે. તેમાં અતિપ્રથમ લિપિના બેઢથી નિયત, અક્ષરાકારરૂપ પ્રથમ સંજ્ઞાક્ષર છે. ૪૬૪.

સંજ્ઞાક્ષર-વ્યંગનાક્ષર અને લક્ષ્યક્ષર એમ ત્રણ પ્રકારે અક્ષર છે. તેમાં પ્રથમ જે શાસ્ત્રોમાં અક્ષર પ્રકારની લિપિઓ કહી છે. જેવી કે--હંસલિપિ, ભૂતલિપિ, ઉડીલિપિ, યવનીલિપિ, તુરકિલિપિ, કીરીલિપિ, શાવિડીલિપિ, માળવીલિપિ, નટીલિપિ, નાગરીલિપિ, લાટલીપિ, પારસીલિપિ, અનિમિત્તલિપિ, ચાણાક્યલિપિ અને મૂળદેવીલિપિ. એવગરે અક્ષર પ્રકારની લિપિના બેઢથી નિયત અક્ષરાકારરૂપ મંજાક્ષર છે. તે મંજાક્ષર લિપિના બેઢથી અનેક પ્રકારે છે જેમકે કોઈ લિપિમાં અર્ધ અન્દાકાર રકાર હોય છે, કોઈ લિપિમાં ધકાકાર ઠકાર હોય છે. વિગરે અનેક પ્રકારે છે. ૪૬૪

હવે વ્યંગનાક્ષર કહે છે.

વંજિજડ્ જેણત્યો ઘટો વ્વ દીવેણ વંજનં તો તં ।

મળ્ણઙ્ ભાસિજ્જતં સવ્વમકારાઙ્ તત્થાલં ॥ ૪૬૫ ॥

જેમ દીવાવડે ઘડો પ્રગટ કરાય છે, તેમ જો વડે અર્થ પ્રગટ કરાય તે વ્યંગન કહેવાય છે. વાપાનો કાળ તે તેનો કાળ જાણવો અને તેજ કાળે બોલાતા સર્વ અકારાદિથી હકાર પર્થન્તના અક્ષરો વ્યંગનાક્ષર કહેવાય છે. (અતલબ કે બોલાતો શબ્દ તે વ્યંગનાક્ષર છે, જેમકે તે શબ્દના અર્થને પ્રગટ કરનાર છે.) ૪૬૫.

હવે લક્ષ્યક્ષર કહે છે.

જો અક્ષરોવલંબો સા લક્ષ્મી, તેં ચ હોઈ વિષ્ણાણં ।

ઈન્દિય-મણોનિમિત્તં જો આવરણક્લબોવસમો ॥ ૪૬૬ ॥

જે અક્ષરોપલંબ-લાભરૂપ (અક્ષરની પ્રાપ્તિ) તે લક્ષ્મી છે, અને તે ઇન્દ્રિય-મનો નિમિત્ત શ્રુતઅર્થાનુસારિ વિજ્ઞાન (શ્રુતજ્ઞાનોપયોગ) છે, તેમજ તદાવરણ (શ્રુતજ્ઞાનાવરણ) નો જે ક્ષયોપશામ એ બન્ને લક્ષ્યક્ષર છે. ૪૬૬.

હવે દ્રવ્યશ્રુત અને ભાવશ્રુતનો તફાવત કહે છે.

દ્વસુયં સળ્ળા-વંજનક્ષરં, માવસુત્તમિયરં ત્વ ।

મદ્-સુયવિસેસળમ્મિવિ મોત્તૂળં દ્વસુત્તંતિ ॥ ૪૬૭ ॥

સંજ્ઞાક્ષર અને વ્યંગ્યનાક્ષર એ બન્ને દ્રવ્યશ્રુત છે, અને એ સિવાયનું લક્ષ્યક્ષર તે ભાવશ્રુત છે. મતિ અને શ્રુતના ભેદનો વિચાર કરતાં પણ “ મોત્તૂળં દ્વસુત્તં ” એ ૧૧૭ મી ગાથામાં આ ભેદ કહેલ છે. ૪૬૭.

સંજ્ઞાક્ષર અને વ્યંગ્યનાક્ષર એ બન્ને ભાવશ્રુતનાં કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત છે અને લક્ષ્યક્ષર તે ભાવશ્રુત છે.

શિષ્ય:—અહીં શ્રુતજ્ઞાનના વિચારમાં જે આ ત્રિવિધ અક્ષરનો ભેદ કહેા છે, તેવો ભેદ પૂર્વે મતિ-શ્રુતનો ભેદ વિચારતા “ સોઈદિઓલલ્હી ” ઇત્યાદિ ૧૧૭ મી ગાથામાં કર્યો છે કે નહિ? જે એવો ભેદ ત્યાં છે, તો તે કેવી રીતે છે? તે દેખાડો, અને જો નથી, તો અહીં પણ એવો ભેદ શા માટે કહેા છે?

શુર:—ત્યાં મતિ-શ્રુતનો ભેદ વિચારતાં પણ આ ત્રિવિધ અક્ષરનો ભેદ ૧૧૭ મી ગાથામાં જણાવેલ છે કે—

દ્વસુયં સળ્ળાક્ષરમક્ષરલંબોત્તિ માવસુયમુત્તં ।

સોતોવલલ્લિવયણેણ વંજણં માવસુત્તં ચ ॥ ૪૬૮ ॥

સંજ્ઞાક્ષર તે દ્રવ્યશ્રુત અને અક્ષરોપલંબથી ભાવશ્રુત કહ્યું છે. તથા ઐત્રેન્દ્રિયાપલંબ-લક્ષ્મી એ વચનવડે વ્યંગ્યનાક્ષર અને ભાવશ્રુત કહ્યું છે. ૪૬૮

સંજ્ઞાક્ષર એ ભાવશ્રુતનું કારણ હોવાથી તેને દ્રવ્યશ્રુત કહ્યું અને “ અક્ષરલંબોત્તિ સેત્તેત્તુ ” એટલે શેષશ્લોકોમાં અક્ષરોપલંબ એ વાક્યથી લક્ષ્યક્ષર કહ્યું છે, તે વિજ્ઞાનાત્મક હોવાથી ભાવશ્રુત છે. તથા “ સોઈદિઓલલ્હી હોઈ સુયં ” એટલે ઐત્રેન્દ્રિયાપલંબ તે શ્રુત છે અર્થાત્ ઐત્રેન્દ્રિયવડે જે શબ્દની ઉપલબ્ધિ તે શ્રુત. એ વાક્યથી વ્યંગ્યનાક્ષર કહ્યું છે. અથવા ઐત્રેન્દ્રિયની જે ઉપલબ્ધિ તે શ્રુત એવો અર્થ કરવાથી વિજ્ઞાનાત્મક ભાવશ્રુત કહ્યું છે અને તે ભાવશ્રુત લક્ષ્યક્ષરજ છે. આ પ્રમાણે પૂર્વે પણ ત્રિવિધ અક્ષરનો ભેદ જણાવીને દ્રવ્યશ્રુત અને ભાવશ્રુતનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. ૪૬૮.

લક્ષ્યક્ષરને પ્રમાતા કેવીરીતે પ્રાપ્ત કરે છે, તે કહે છે.

પચક્કલ્મિદિય-મણેહિં લન્નમ્હિં લિંગેણ ચરુક્ષરં કોઈ ।

લિંગમણુમાણમણે સારિક્કલાઈં પમાસંતિ ॥ ૪૬૯ ॥

તે લક્ષ્યક્ષર કોઈને ઇન્દ્રિય અને મનવડે પ્રત્યક્ષરૂપે થાય છે, અને કોઈને લિંગવડે થાય છે. લિંગ એટલે અનુમાન. બીજાઓ માદરથાદિ પાંચ પ્રકારે તે અનુમાન કહે છે. ૪૬૯.

અહુણ કરવાથી સર્વ અનુપલબ્ધિ કહેવી જોઈએ, પરંતુ તે અનુપલબ્ધિ ત્રણ પ્રકારેનું છે એ નિયમયુક્ત નથી. ૪૭૩.

અત્યંત અનુપલબ્ધિ-સામાન્ય અનુપલબ્ધિ-અને વિસ્મૃતિ અનુપલબ્ધિ. આ ત્રણ પ્રકારની અનુપલબ્ધિ કેટલાક માને છે. તેમાં પ્રથમ અરવિપાણ અધ્યશૂંગ-વધ્યાયુ આદિ વસ્તુઓ સર્વથા અભાવ હોવાથી તે જણાતી નથી તેથી તેની અત્યંત અનુપલબ્ધિ કહેવાય. અહં અથવા મગના દાણાઓનું રૂપ જણાતા છતાં પણ તે દાણા મોટા ઢગલાનાં ખ્યા હોય તો તે જણાતા નથી, તેની સામાન્ય અનુપલબ્ધિ કહેવાય અને “આ તે છે” એવું અનુસંધાન કર્યા વિના વિસ્મરણથીજ વસ્તુ ન જણાય તે વિસ્મૃતિથી અનુપલબ્ધિ કહેવાય.

શિષ્ય:-અહીં અક્ષરોપલબ્ધિનો અધિકાર હોવાથી આ ત્રિવિધ અનુપલબ્ધિનું સ્વરૂપ કહેવું એ અપ્રસ્તુત છે.

ગુરુ:-ઉપલબ્ધિથી વિપરીત અનુપલબ્ધિ છે. એ કારણથી ‘વિપરીતપણાએ કરીને’ એ ત્રિવિધ અનુપલબ્ધિ અહીં કહી છે.

શિષ્ય:-તો પણ અનુપલબ્ધિ ત્રણજ છે એવો નિયમ અધોઽય છે. કારણકે અતિ નજીક રહેલી વસ્તુ, અતિ દૂર રહેલી વસ્તુ જણાતી નથી, તેથી તે પણ અનુપલબ્ધિપર પ્રસિદ્ધ છે, માટે આદિશબ્દથી બધીએ અનુપલબ્ધિઓ કહેવી જોઈએ પણ ત્રણજ અનુપલબ્ધિઓ છે, એવો નિયમ તો અધોઽય છે, માટે બધીએ અનુપલબ્ધિએ કહો.

ગુરુ:-એ સર્વત્ સ્વરૂપ અહીં કહેવા જતાં ગ્રંથનો વિસ્તાર થતો જાય, બળી બીજા ગ્રંથોમાં તેનું સ્વરૂપ સવિસ્તર કહ્યું છે. (અગ્યમ્નોક્તવાત) અથવા આ બધીનો સમાવેશ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનમાંજ થાય છે, તેથી અહીં નથી કહેતા. ૪૭૩

એ પ્રમાણે તત્ત્વ-લેહ અને પર્યાયવડે અક્ષરની વ્યાખ્યા કરી, હવે એ અક્ષરશ્રુતતા અધિકારમાં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે અક્ષરલબ્ધિને લબ્ધ્યક્ષર ઉત્પન્ન થાય છે તે વાત ત્રીજી શિષ્ય શંકા કરીને પૂછે છે કે—

અક્ષરલંબો સળ્ળીળ હોજ્જ પુરિસાઙ્વળ્ળવિળ્ળાળં ।

ફત્તો અસ્સળ્ળીળં મળિયં ચ મુયમ્મિ તેસિવિ ॥ ૪૭૪ ॥

પુરુષાદિશબ્દના વર્ણવિજ્ઞાનરૂપ અક્ષરલાલ સંજ્ઞીને હોય, પણ અસંજ્ઞીને ક્યાંથી હોય? તેમને પણ શ્રુતમાં અક્ષરલાલ તો કહ્યો છે. ૪૭૪.

શિષ્ય:-ત્રી-પુરુષ-નપુ-સક-ચર-ચર ક્રિયાદિ વર્ણના વિજ્ઞાનરૂપ અક્ષરલાલ, મનવાણ સંજ્ઞીજીવોને હોય, એ વાત માની શકાય છે, પરંતુ મનરહિત અમત્રીજીવોને એ લાભ ક્યાંથી હોય? નજ હોય. કારણકે અક્ષરલાલ પરોપદશબ્દન્ય હોવાથી મન રહિત અસંજ્ઞીજીવોને તે સંભવે નહીં.

ગુરુ:-અસંજ્ઞીને પણ એ અક્ષરલાલ હોય છે, સૂત્રમાં કહ્યું છે કે “એકદિય મતિ-અજ્ઞાની અને શ્રુતઅજ્ઞાની છે” એ વચનથી એકેદિયાદિ અસંજ્ઞીજીવોને પણ અક્ષરલાલ હોય છે. કારણકે અક્ષર મિવાય શ્રુત હોય શકે નહિ. ૪૭૪

શિષ્ય:-એ કેમ માની શકાય? ત્રીયુક્તે તેના ઉત્તરમાં ઉદાહરણપૂર્વક કહે છે કે—

જહ ચેયણ્ણમકિત્તિમમસ્સણીર્ણં તહોહણાર્ણપિ ।

યોવંતિ નોવલ્લભ્મહિ જોવત્તમિર્વેદિયાઈર્ણં ॥ ૪૭૫ ॥

જેમ અસંજ્ઞીને ચૈતન્ય સ્વાભાવિક છે, તેમ ઓધજ્ઞાન પણ છે, પણ અદ્ય હોવાથી એકેદ્રિયના જીવતવની જેમ તે જણાતું નથી. ૪૭૫.

જેમ અસંજ્ઞીને આહારાદિ સંજ્ઞાદ્વારા ચૈતન્ય-જીવપણું સ્વાભાવિક જણાય છે, તેમ લબ્ધ્યક્ષરાત્મક ઓધજ્ઞાન પણ તેમને છે, પરંતુ તે જ્ઞાન અદ્ય હોવાથી સ્પૃહાદૃષ્ટિવાળાઓથી પૃથ્વીઆદિ એકેદ્રિયના જીવતવની જેમ જાણી શકાતું નથી. જો કે અક્ષરલાભ પરોપદેશ-જન્ય છે, પણ તેમાં સંજ્ઞાક્ષર અને વ્યંગનાક્ષરનો લાભ પરોપદેશજન્ય છે, લબ્ધ્યક્ષર તો ક્ષયોપશમ અને ઇન્દ્રિય નિમિત્ત વાળો હોવાથી અસંજ્ઞીને પણ હોય છે, અને એજ લબ્ધ્યક્ષર મુખ્યતાએ અહીં પ્રસ્તુત છે. સંજ્ઞાક્ષર અને વ્યંગનાક્ષર પ્રસ્તુત નથી કેમકે અહીં આધિકાર તો વ્યાપક એવા જુતજ્ઞાનનો છે. ૪૭૫.

આ સંબધમાં બીજી દૃષ્ટાન્ત કહે છે.

જહ વા સણ્ણીમણકૂલ્લરાણ અસહિ નરવણ્ણવિણ્ણાણે ।

લલ્લકૂલ્લરંતિ મણ્ણહિ કિંપિત્તિ તહા અસણ્ણીર્ણં ॥ ૪૭૬ ॥

અથવા જેમ નિરક્ષર એવા સંજ્ઞીજીવોને મનુષ્યાદિ વર્ણ (અક્ષર) તું જ્ઞાન નહિ છતાં પણ તેમને લબ્ધ્યક્ષર કહેવાય છે; તેમ અસંજ્ઞીને પણ કંઇક છે. ૪૭૬.

જેમ અન્યહોપદેશના અસાધ્ય મુખ્યસ્વભાવવાળા-ભિદ્ધ બાળક-ગોવાળ-ગાય આદિને મનુષ્યાદિના શબ્દોના અક્ષરોત્તું જ્ઞાન નહિ છતાં પણ તેઓને લબ્ધ્યક્ષર છે, એમ કહેવાય છે, કારણ કે તેઓને તેવા શબ્દોઆચારથી બોલાવતાં તે સાંભળે છે અને સામું પણ જીવે છે. અને ગાય પણ શબ્દો-બહુલા આદિશબ્દોથી બોલાવી હોય તો પોતાનું નામ જાણે છે અને પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ આદિ કરે છે. આ પ્રમાણે ગાય આદિને તેવા પ્રકારનો પરોપદેશ નથી, તે છતાં પણ લબ્ધ્યક્ષર છે. એવીજ રીતે અસંજ્ઞીને પણ તે છે. ૪૭૬.

એ પ્રમાણે એકેદ્રિયાદિને જેને જેટલું લબ્ધ્યક્ષર જુત હોય છે, તે કહ્યું; હવે એકેક આકારાદિ અક્ષરના જેટલા પર્યાયો છે, તે વિશેષથી ખતાવે છે.

एकेकमकूलरं पुण स-परपञ्जायमेययो भिन्नं ।

तं सहदव-पञ्जायरासिमाणं मुण्येयत्वं ॥ ૪૭૭ ॥

વળી એકેક અક્ષર સ્વ-પર પર્યાયના કોદથી ભિન્ન છે, તે પર્યાયો સર્વ દ્રવ્ય અને પર્યાયના રાશિ (સમૂહ) પ્રમાણે જાણવા. ૪૭૭

દરેક આકારાદિ અક્ષરો સ્વ-પર પર્યાયના કોદથી ભિન્ન છે, તે સર્વ દ્રવ્યજે ધર્માસ્તિ-કાયાદિ અને તેના પર્યાયના રાશિ જેટલા છે. એટલે કે આ જગતમાં પરમાણુ દ્વયજુકાદિ અને એકેક આકાશ પ્રદેશાદિ જે દ્રવ્યો છે, એ સર્વને એકઠા કરવાથી જે સમૂહ થાય, તેટલો સમૂહ એકેક આકારાદિ અક્ષરોના પર્યાયનો છે. જેમકે તે અક્ષરોમાંના એક આકારનાજ કેટલાક થોડા સ્વપર્યાયો છે, તે પણ અનન્તા છે. અને બાકીના પરપર્યાયો તો તેથી અનન્તા ગુણા છે. આ સમજવામાં એક કલ્પના કરીએ, જેમકે સર્વદ્રવ્ય અને તેના પર્યાયનો રાશિ અનન્તાનન્ત સ્વરૂપ છે, તો પણ અસંતેકકલ્પનાએ તેની સંખ્યા એકલાખ-

પ્રમાણ છે અને અક્ષર ઇકારાદિના વાચ્ય પદાર્થો સર્વની સખ્યા એક હોતર પ્રમાણ છે. હવે તેમાંના એક અક્ષર અક્ષરના, મર્વદ્રવ્યગત લક્ષ પર્થાયના સમૂહમાંથી વિદ્યમાનપણે સંબદ્ધ સ્વપર્થયા કેવળ એકમો પ્રમાણ છે, અને બાકીના બીજા બધાએ પરપર્થયા છે, તે તેમાં અવિદ્યમાનપણે સંબદ્ધ છે. એજ પ્રમાણે ઇકારાદિના અને પરમાણુ-દ્રવ્યજુકાદિના પર્થયા પણ સમજવા. ૪૭૭

હવે સ્વપર્થયા કયા છે, તે જણાવે છે.

જે લમડ કેવલો સે સવળ્ણસહિઓ વ પજ્જનેડગારો ।

તે તસ્સ સપજ્જાયા સેસા પરપજ્જયા સવ્વે ॥ ૪૭૮ ॥

અન્યવર્ણ સાથે અમયુગ્મ અક્ષરના અથવા સયુક્ત એવા અક્ષરના ઉદાત્ત-અનુદાત્ત-સાલુનાસિક-નિરલુનાસિકાદિ યોતાના પર્થયાને અનુભવે છે તે સ્વપર્થયા છે, અને બાકીના બધા તેના પરપર્થયા છે.

અન્ય અક્ષર સાથે જોડાએલ અથવા નહિ જોડાએલ કેવળ અક્ષર, ઉદાત્ત અનુદાત્ત-સાલુનામિક-નિરલુનાસિક વિગેરે જે આત્મગત પર્થયને અનુભવે છે, તે અક્ષરના સ્વપર્થયા છે, કેમકે તે પર્થયા તેમાં અન્તિપણે (વિદ્યમાનરૂપે) છે, અને તે પર્થયા અનન્તા છે, કેમકે તે અક્ષરથી વિષ્ણુ-પરમાણુ આદિ અનન્તાં દ્રવ્ય વાચ્ય છે, અને તે તે દ્રવ્ય પ્રતિપાદન કરવાની એની શક્તિ સિત્ર સિત્ર છે. જે એમ ન હોય, તો તે અક્ષરથી પ્રતિપાદન કરાતા સર્વ એક અરૂપવર્ણથી વાચ્ય હોવાથી સર્વ પદાર્થની એકતા થઈ જાય, આ મિથ્યા બાકીના ઇકારાદિ સંબંધિના ધરાદિગત પર્થયા અક્ષરના પરપર્થયા છે, કેમકે તે તેનાથી સિત્ર છે અને નાન્તિપણે સંબંધવાળા છે. એજ પ્રમાણે ઇકારાદિના પણ સ્વપર્થયા સમજ લેવા. ૪૭૮

અહીં શિષ્ય શંકા કરીને પૂછે છે કે—

જડ તે પરપજ્જાયા ન તસ્સ, અહ તસ્સ ન પરપજ્જાયા ।

જં તમ્મિ અસંવદ્ધા તો પરજ્જાયવવણ્ણસો ॥ ૪૭૯ ॥

જો તે પરપર્થયા છે, તો તે તેના ન કહેવાય, અને તેના હોય, તો પરપર્થયા ન કહેવાય? (એ પર્થયા) તેમાં અસંબદ્ધ હોવાથી પરપર્થયા કહેવાય છે.

શિષ્ય:—જે યોતાના પર્થયા હોય, તેજ તેના પર્થયા કહેવાય છે, પરંતુ જે ધરાદિ પરવસ્તુના પર્થયા છે, તે અક્ષરના પર્થયા ન કહેવાય, અને જો તે અક્ષરના કહેવાય, તો ધરાદિના ન કહેવાય. અને તેથી કરીને જો પરના પર્થયા છે, તો તે તેના કેમ કહેવાય? અને જો તેના કહેવાય, તો પરના કેમ કહેવાય? આ પ્રમાણે કહેવાથી તો આપણ તિરોધ જણાય છે.

ગુરુ:—તદાર કહેવું અભિપ્રાય જાણ્યા વિનાનું છે. કારણકે એ અક્ષર ઇકારાદિમાં ધરાદિ પર્થયા વિદ્યમાનપણે જોડાએલા નહિ હોવાથી તેમને પરપર્થયા કહેવાય છે, અન્યથા વ્યાવૃત્તિરૂપે તો તે પણ તેમાં જોડાએલા છે. અને તેથી કરીને વ્યાવૃત્તિરૂપે તેમને સ્વપર્થયા કહીએ તો કંઈ વિરૂધ્ધ નથી. પરંતુ એ ધરાદિપર્થયા વિદ્યમાનપણે તો ધરાદિમાં જોડાએલા છે, તેથી તે અક્ષરના પરપર્થયા કહેવાય છે.

પરવસ્તુ સ્વરૂપ બે પ્રકારે છે. અસ્તિપણે (વિદ્યમાનરૂપે) અને નાસ્તિપણે (અવિ-

ધમાનપણે) તેમાં જે પર્યાયો જેમાં વિધમાનરૂપે જોડાએલા હોય તે તેના સ્વપર્યાયો કહેવાય છે, અને જે પર્યાયો જેમાં અવિધમાનપણે જોડાએલા હોય, તે તેના પરપર્યાયો કહેવાય છે. આ પ્રમાણે નિમિત્તનો ભેદ જણાવનારાજ સ્વ અને પર શબ્દો છે, પરન્તુ તેમના તેમાં સર્વથા સંબંધ કે અસંબંધ જણાવનારા નથી. આ કારણથી ઘટાદિ પર્યાયો અક્ષરની અંદર વિધમાનપણે જોડાએલા ન હોવાથી પરપર્યાયો કહેવાય છે, પરન્તુ તે પર્યાયો તેમાં સર્વથા પ્રકારે નથી જોડાએલા એમ નહીં. આવધમાનરૂપે તો તે તેમાં પણ જોડાએલા છેજ. અહીં એવી શંકા પણ ન કરવી, કે એકનો સંબંધ ઉભય તરફ અપ્રાપ્ય છે. કારણકે હિમવન્તાદિ એકજ છતાં, તેના બે અંશવડે તેનો પૂર્વ અને પાશ્વમ સમુદ્ગતિસાથે સંબંધ છે. તેવીજ રીતે અહીં પણ પર્યાયોને ઉભય સાથે સંબંધ થાય છે એમ સમજવું. જો એકજરૂપે એકનો ઉભય તરફ સંબંધ માનીએ, તો વિરોધ આવે. એવું તો કંઈ છે નહિ, કેમકે બે રૂપે ઘટાદિ પર્યાયોના સંબંધ બન્ને સ્થળે છે, એટલે કે તે ઘટાદિના પર્યાયોના વિધમાનરૂપે ઘટાદિમાં સંબંધ છે, અને અવિધમાનરૂપે અક્ષરાદિમાં છે.

ગધેડાના શીંગડાની જેમ અસતપણું એ અભાવસ્વરૂપ હોવાથી વસ્તુતઃ સ્વરૂપજ નથી, તો પછી અસતપણે એટલે અવિધમાનરૂપે તેના તેમાં સંબંધ છે. એમ કેમ કહેવાય ? આવી શંકાપણ અહીં ન કરવી; કારણકે ખરવિપાણ (ગધેડાના શીંગડા)ની કંદપના વસ્તુનો અભાવ સિદ્ધ નથી કરતી. જેમકે પ્રાગભાવ (પૂર્વનો અભાવ) પ્રધ્વંસાભાવ (વિધમાનવસ્તુનો નાશ) જેમકે ઘડો ભાંગી જવાથી તેનો નાશ થયો તે પ્રધ્વંસાભાવ કહેવાય (ઘટાભાવ) ઘડાનો અભાવ પટાભાવ (પટનો અભાવ) આદિ વસ્તુના અભાવના વિશેષણની પેઠે, ખરવિપાણાદિમાં પણ એવું વિશેષણ સંભવતું નથી, અભિલાપ રહિત નિરૂપ છઠ્ઠા ભૂતની પેઠે ખરવિપાણાદિનો લોકોએ માત્ર સંકેત કર્યો છે, પરન્તુ છઠ્ઠા ભૂતની પેઠે અમે વસ્તુનો અભાવ નીરૂપ નથી માનતા, કારણકે નિરૂપ એ અભિલાપ રહિત હોવાથી પ્રાગભાવાદિ વિશેષણો તે અભાવને ઘટે નહિ; પરન્તુ વસ્તુસ્વરૂપ એવું છે કે જેમ મૃતિપિંડાદિ પર્યાય (માટીના પિંડ) ભાવ રૂપ છતાં પણ, ઘટાકારાદિ રૂપે નહિ હોવાથી (ઘટનો) પ્રાગભાવ કહેવાય છે. અથવા જેમ કપાલ આદિ પર્યાય ભાવરૂપ છતાં પણ ઘટના આકારનો નાશ થવાથી (ઘટનો) પ્રધ્વંસાભાવ કહેવાય છે, તેવીજ રીતે ભિન્ન પર્યાય પામેલ અક્ષરાદિ ભાવરૂપ છતાં પણ ઘટાદિ વસ્તુના અભાવરૂપે કહેવાય છે, પણ સર્વથા અભાવરૂપે નથી કહેવાતા, કેમકે સર્વથા અભાવ તો સ્વરૂપરહિત નિરભિલાખ્ય છે. (ન કહી શકાય એવો છે.) ખરવિપાણાદિ શબ્દવડે એ અભાવ કહી શકાય છે, તો તેને નિરભિલાખ્ય કેમ કહેવાય ? એમ પણ ન કહેવું. કારણકે તે અભાવતું સર્વથા અપ્રાપ્યપણું જણાવવાને માટેજ સંકેત માત્રથી થતા ખરવિપાણાદિ શબ્દોનો લોકોએ ત્યાં વ્યવહાર કર્યો છે.

વળી જો ઘટાદિપર્યાયોના નાસ્તિપણે (અવિધમાનરૂપે) અક્ષરમાં સંબંધ ન માનવામાં આવે, તો અસ્તિ-નાસ્તિપણું (વિધમાન-અવિધમાનરૂપ) પરસ્પર ભિન્ન સ્વરૂપ હોવાથી અસ્તિપણે (વિધમાનરૂપે) ઘટાદિપર્યાયોના સંબંધ તેમાં માનવો પડે, તેમ માનવાથી અક્ષર પણ ઘટાદિરૂપ થઇ જાય, અને એમ થવાથી આખું જગત એકરૂપ બની જાય, અને તેથી સર્વની સમ્યેજ ઉત્પત્તિ અને નાશ આદિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય.

શિષ્ય:—ઘટાદિમાં રહેલા ઘટાદિ પર્યાયોનું નાસ્તિપણે સ્વરૂપ અક્ષરમાં કેવી રીતે મળ્યું ? કારણકે રૂપી વિના રૂપનો સંબંધ ઘટે નહિ, અને જો તેમ છતાંએ જો તેમાં તે ઘટે તો આખું જગત એકરૂપજ થઇ જાય.

શુદ્ધિ:—ઘટાદિ પર્યાયોના નાસ્તિપણે સંબંધ ઘટાદિ સિવાય અન્યસ્થળે વ્યાપ્તિ થકી કંઈ છે, જે તેમ ન હોય તો સ્વ અને પરના ભાવ સંભવે નહિ. આજ કારણથી કોઈક અપેક્ષાએ વિદ્યની એકતા માનવામાં કંઈ હરકત નથી. કેમકે દ્રવ્યાદિરૂપે સઘળું વિદ્ય એક સ્વરૂપજ છે. આ વિષય અતિગંભીર છે, તેથી સ્થિર શુદ્ધિવાનોએ તેના બહુ વિચાર કરવો. આ પ્રમાણે ઘટાદિ પર્યાયો નાસ્તિપણે અક્ષરમાં છે અને અસ્તિપણે ઘટાદિમાં છે, પરંતુ અક્ષરમાં અસ્તિપણે નથી. તેથીજ ઘટાદિ પર્યાયો અક્ષરના પરપર્યાય કહેવાય છે. ૪૭૬

ઘટાદિ પર્યાયો અક્ષરમાં નહિ જોડાએલા હોવાથી પરપર્યાય કહેવાય છે, તો તે અક્ષરના પર્યાય કેમ કહેવાય ? તે માટે કહે છે.

ચાય-સપજ્જાયવિસેસણાદ્દના વસ્સ જમુવવજ્જંતિ ।

સઘણમિવાસંવદ્ધં હવંતિ તો પજ્જયા વસ્સ ॥ ૪૮૦ ॥

અભાવરૂપે અને સ્વપર્યાયના વિશેષણઆદિવડે ઘટાદિ પર્યાયો અક્ષરના છે, કેમકે તે તેમાં ઉપયોગી છે; જેમ ધન ભિન્ન છતાં પણ સ્વધન કહેવાય છે, તેમ તે ઘટાદિ પર્યાયો પણ તે અક્ષરના કહેવાય છે. ૪૮૦

ઘટાદિ પર્યાયો વિદ્યમાનપણે અક્ષરમાં અસંબંધ છે, તો પણ તે પર્યાયો અક્ષરના છે, કેમકે અભાવરૂપે તે તેમાં જોડાએલા છે. જો ત્યાં તેમના અભાવ ન હોય, તો તે અક્ષર ઘટાદિથકી ભિન્ન ન ગણાય, કેમકે ઘટાદિ પર્યાયો તેમાં પણ જોડાએલા નથી એમ નહિ એમ માન્યું છે, માટે અભાવરૂપે ઘટાદિ પર્યાયો તે અક્ષરમાં જોડાએલા હોવાથી તે પર્યાયો તેના છે. વળી સ્વપર્યાયના વિશેષણવડે-વિશેષણસ્થાપકપણે પરપર્યાયો પણ તેનાં છે, પરપર્યાયો ન હોય તો સ્વપર્યાયો કોઈપણ રીતે છુટાણે મિદ્ધ ન થાય, કારણકે સ્વ અને પર શબ્દની ત્યાં અપેક્ષા છે. આ સંબંધમાં અહીં એવો નિયમ છે કે—“જે જેમાં જોડાએલા છે, તે તેનાથી ભિન્ન છતાં પણ તેનું કહેવાય છે.” જેમ સ્વદત્તાદિકંતુ ધન ભિન્ન છતાં જોડાય છે. અભાવ અને સ્વપર્યાયના વિશેષણાદિ ભાવે ઘટાદિ પર્યાયો પણ અક્ષરના સંબંધ એટલા માટે તે તેના છે અને એ પ્રમાણે અક્ષરના પર્યાયો પણ ઘટાદિકના કહેવા.

સઘણમર્મવદ્દંપિ દુ ચેયણં પિવ નરે જહા વસ્સ ।

ઉવવજ્જંતિ સઘણં મળ્લહ તદ્ વસ પજ્જાયા ॥ ૪૮૧ ॥

જેમ કોઈ પુરૂષમાં સ્વધન અસંબંધ છતાં પણ ચેતન્યની પેઠે તે ધન તેનું કહેવાય છે, (એટલે ચેતન્ય સંબંધ હોવાથી તે ચેતન્યતેનું કહેવાય છે, તેમ પાતાનું ધન પાતાની સાથે સંબંધ નથી છતાં પણ તેનું કહેવાય છે.) કારણકે તે તેની સાથે જોડાએલું છે. તેવીજ રીતે ઘટાદિ પર્યાયો અક્ષરમાં અસંબંધ છતાં પણ તે પર્યાયો અક્ષરના છે. ૪૮૧

એજ વિષય દશાન્તથી વધારે ૬૬ કરે છે.

મદ દંમણ-નાણ-ચરિત્તમાયરા સદ્ધદ્ધપપ્પાયા ।

સદ્દેય-નેય-ફરિયાપ્પાનોરમોગિતિ મિત્તારિ ॥ ૪૮૨ ॥

મદ્દનો મદ્દમણા દ્વ સદ્દગ્ગનિપ્પાપપ્પાતિ મદ્દને વ ।

આપણ-આપણા તદ્ સપ્પે સન્નવવ્વનાર્જ ॥ ૪૮૩ ॥

જેમ દર્શન-જ્ઞાન અને ચારિત્ર ગોચર સ્વકાર્ય નિષ્પાદક સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયો સ્વધનની પેઠે લિપ્ત છતાં પણ અદ્વા કરવા યોગ્ય બાણવાયોગ્ય અને ક્રિયા-કળમાં ઉપયોગી હોવાથી તે પર્યાયો યતિના કહેવાય છે, તેવીજ રીતે અહણ કરવારૂપ અને ત્યાગ કરવા રૂપ કળ-વાળા તે દરેક પર્યાયો અક્ષરોના છે અને ઘટાદિના પણ છે. ૪૮૨-૪૮૩

દર્શન-જ્ઞાન અને ચારિત્રના વિષયભૂત સર્વદ્રવ્ય પર્યાયો લિપ્ત છતાં પણ તે દ્રવ્ય-પર્યાયો યતિના કહેવાય છે, કારણકે તેઓ સ્વકાર્ય નિષ્પાદક છે. એટલે કે દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રમાં ઉપયોગી છે. જેમકે તે પર્યાયોની સમ્યક્દર્શનવડે અદ્વા કરાય છે, જ્ઞાનવડે જણાય છે અને આહાર, વસ્ત્ર, પાત્રઆદિ ઉપકરણ-ઔપધ અને શિખ્યાદિદ્વારાએ ચારિત્રને ઉપયોગી છે. કેવળ નારકી સિવાય સર્વ દ્રવ્ય પર્યાયો ચારિત્રમાં ઉપયોગી છે, તે માટે કહ્યું છે કે “પહેલા પ્રતમાં સર્વજીવો, ખીજા અને છેલ્લા (પાંચમા) પ્રતમાં સર્વ દ્રવ્યો અને ખાકીના ત્રીજા ચોથા પ્રતમાં દ્રવ્યોના કેટલોક ભાગ ઉપયોગી છે.”

આ પ્રમાણે એ સર્વ જ્ઞાન-દર્શન અને ચારિત્રના વિષય છે. પ્રતો ચારિત્રાત્મક છે, અને ચારિત્ર જ્ઞાન-દર્શન વિના હોતું નથી. આજ કારણથી સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાયો અદ્વેયાદિ-રૂપે ઉપયોગી છે, તે સિવાય અદ્વાદિ હોઇ શકે નહિ, કારણકે વિષય વિના વિષયી ન હોય. આ રીતે સ્વકાર્ય નિષ્પાદક જ્ઞાન-દર્શનાદિ સ્વપર્યાયો યતિના-ચુનિના કહેવાય છે, અથવા જેમ કોઈ પુરુષવત્ દ્રવ્ય-ધન તેનાથી લિપ્ત છતાં પણ તેવું કહેવાય છે, તેમ સર્વ દ્રવ્ય પર્યાયો પણ ત્યાગ કરવારૂપ અને અહણ કરવારૂપ કળવાળા હોવાથી તે દરેક સર્વ અક્ષરોના કહેવાય છે, અને ઉપલક્ષણથી લિપ્ત છતાં ઘટાદિના પણ છે. ૪૮૨-૪૮૩

ઉપરોક્ત કથન સૂત્ર વિરૂદ્ધ નથી, કારણકે—

एकं जाणं सर्वं जाणइ सर्वं च जाणमेवंति ।

इयं सव्वमजाणंतो नागारं सव्वहा मुणइ ॥ ૪૮૪ ॥

એકને જાણનાર સર્વ જાણે છે, અને સર્વને જાણનાર એકને જાણે છે. એ પ્રમાણે સર્વને નહિ જાણનાર અકારને પણ સર્વના પ્રકારે નથી જાણતો. ૪૮૪

સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—“ જો એક જાણે છે તે સર્વ જાણે છે, અને જો સર્વ જાણે તેજ એક જાણે છે.” એટલેકે કોઈપણ એક વસ્તુને સર્વ પ્રકારે-સ્વ-પરપર્યાય યુક્ત જાણનાર વ્યક્તિ, સર્વ લોકલોકામાં રહેલી વસ્તુને સર્વપ્રકારે સ્વ-પર પર્યાયયુક્તપણે જાણે છે. જો સર્વ-વસ્તુવત્ જ્ઞાન થયું હોય તોજ એકવસ્તુવત્ સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય. અને જો સર્વપર્યાય સહિત એક વસ્તુ જાણે છે, તેજ એક વસ્તુને પણ સર્વપર્યાય સહિત જાણે છે. કારણકે એક વસ્તુવત્ સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયું હોય, તોજ સર્વવસ્તુવત્ જ્ઞાન થાય. આથી કરીને એ સિદ્ધ થયું કે સર્વપર્યાય સહિત વસ્તુ નહિ જાણનાર અકારરૂપ અક્ષરને સર્વપ્રકારે-સર્વપર્યાય યુક્ત નથી જાણતો, પણ જો સર્વવસ્તુવત્ જ્ઞાન થયું હોય તોજ એક અક્ષર સર્વપ્રકારે જાણી શકે છે. ૪૮૪

શિષ્ય:-જો એમ હોય, તો પણ પ્રસ્તુત અક્ષરના પર્યાયમાં ઘટાદિ પર્યાયોનો શો સંબંધ છે? તેના ઉત્તરમાં શ્રીગુરુ કહે છે કે—

पेसु अनाएसु तओ न नज्जए, नज्जए य, नाएसुं ।

કિહ વસ્સ તે ન ઘમ્મા ઘટસ્સ સ્સાઇયમ્મ વ્વ ? ॥ ૪૮૫ ॥

જે પર્યાયો જાણવાથી જે જણાય અને જે નહિ જાણવાથી ન જણાય તે ઘટના રૂપાદિ ધર્મની પેઠે તેના ધર્મ કેમ ન કહેવાય ?

ઉપર કહ્યા મુજબ જે ઘટાદિ પર્યાયો નહિ જાણવાથી, જે એક અક્ષર પણ ન જણાય, અને એ પર્યાયો જાણવાથી અક્ષર પણ જણાય તે ઘટાદિ પર્યાયો પણ અક્ષરના ધર્મ છે. જેમ રૂપાદિ ઘટના ધર્મ છે તે તેરૂપાદિનું જ્ઞાન ઘટના જ્ઞાનથીજ થાય છે તેમ તે પણ જાણવું. અહીં એવો નિયમ છે કે— જે ન જણાવાથી જે વસ્તુ ન જણાય અને જણાવાથી જણાય, તે રૂપાદિ ઘટના ધર્મોની પેઠે તે તેના ધર્મો છે. અહીં પ્રસ્તુતમાં પણ સમસ્ત ઘટાદિ પર્યાયો જાણ્યા વિના એક અક્ષર સંપૂર્ણ જણાતો નથી, અને તે પર્યાયો જાણવાથી અક્ષર પણ જણાય છે. માટે તે પર્યાયો તેના ધર્મ છે. ૪૮૫

न हि नवरमकूलरं सन्वदन्व-पञ्जायमाणमण्णपि ।

જં વત્થુમત્તિ લોણ તં સન્વં સન્વપજ્જાયં ॥ ૪૮૬ ॥

(એ પ્રમાણે એક) અક્ષર સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયરાશિ પ્રમાણ છે, એટલુંજ નહિ, પરંતુ બીજી પણ લોકમાં જે વસ્તુઓ છે, તે સર્વ સર્વપર્યાયવાળી છે. ૪૮૬.

અહીં અક્ષરને ગ્રહણ કરીનેજ પર્યાયનું પ્રમાણ કેમ કહ્યું ? તેના ઉત્તરમાં સાધ્યકાર મહારાજ કહે છે કે—

इहमकूलराहिगारो पण्णवणिज्जा य जेण तव्विसओ ।

તે વિતિજ્જંતેવં કહમાગો સન્વભાવાણં ? ॥ ૪૮૭ ॥

અહીં અક્ષરનો આધિકાર છે માટે, વળી પ્રપણીય ભાવો અક્ષરનો વિષય છે, તેથી એમ વિચારાય છે કે મર્વભાવોના કેટલામા ભાગે તે પ્રપણીય ભાવો છે ? ૪૮૭

અહીં અક્ષર કહેવાનો આધિકાર છે, તેથી અક્ષરના પર્યાયનું પ્રમાણ કહ્યું, અને સર્વવસ્તુ પણ એજ પ્રમાણે જણાય છે.

શિષ્ય:—ભલે તે તેમ હોય, પરંતુ અક્ષરના સ્વપર્યાય ક્યા ? અને પરપર્યાય ક્યા ? તે કહો.

શુદ્ધ:—અભિસાપ્થ (પ્રપણીય) વસ્તુ મર્વ અક્ષરવડેજ બોલી શકાય છે, તેથી અક્ષરના વિષયભૂત એ વસ્તુઓ અથવા તે વસ્તુ કથન કરવાની શક્તિરૂપ સર્વ પર્યાયો; એટલે કે જે અભિસાપ્થ (કહી શકાય) પર્યાયો તે અક્ષરના સ્વપર્યાયો છે, અને બાકીના અનભિસાપ્થ (ન કહી શકાય) એવા ભાવો—પર્યાયો તે પરપર્યાયો છે. આજ કારણથી એ અભિસાપ્થ-સ્વપર્યાયો, સર્વ અભિસાપ્થ અને અનભિસાપ્થ એવા પર્યાયોના કેટલામા ભાગે છે, એ વિચારાય છે. ૪૮૭.

पण्णवणिज्जा भावा वण्णाण सपज्जया वओ येवा ।

સેવા પરપજ્જાયા તોડ્ડણ્ણુણા નિરમિલ્લણા ॥ ૪૮૮ ॥

પ્રપણીય ભાવો અક્ષરના સ્વપર્યાય દોવાથી ધ્યાત છે, અને બાકીના અપ્રપણીય ભાવો પરપર્યાય દોવાથી તે દરનાં અનન્તગુણ છે. ૪૮૮

આમાન્યથી અભિસાપ્થ ભાવો આકારાદિ અક્ષરના સ્વપર્યાય દોવાથી ધ્યાત છે, અને બાકીના બધા અભિસાપ્થ અનભિસાપ્થ ભાવો પરપર્યાય દોવાથી સ્વપર્યાયથી અનન્તગુણ છે.

આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ આકાશ સિવાય સર્વપદાર્થોનાં સ્વપર્યાય થોડા છે અને પરપર્યાય તેથી અનન્તગુણ છે. પરંતુ લોકલોકઆકાશજ સર્વપદાર્થોના સમૂહથી અનન્તગુણ છે અને શેષ સર્વપદાર્થો તેના અનન્તમા ભાગે છે, તેથી તેઓમાં સ્વ-પરપર્યાયનો ક્રમ વિપરીત જણાવો. એટલે કે આકાશના પરપર્યાય થોડા છે અને સ્વપર્યાય તેથી અનન્તગુણ છે. આ વિષય વધારે સ્ફુટ સમજાવવાને એક કલ્પના કરીએ, જેમકે-સંપૂર્ણ આકાશપ્રદેશના સમૂહથી બાકીના બીજા ધર્માંસ્તિકાય-પ્રદેશો-પરમાણુ દ્વયણક વિગેરે પદાર્થો ખરી રીતે તેા અનન્તા છે, પણ કલ્પનાથી માની લઈએ કે તે દસ છે. અને એક સંપૂર્ણ આકાશના પ્રદેશો સો છે, એ દરેક પદાર્થમાં પાંચ પાંચ સ્વપર્યાયો છે. આ પ્રમાણે વિચારતાં ધર્માંસ્તિકાયાદિ સર્વ પદાર્થોના સ્વપર્યાયો પચાસ થયા, અને આકાશના સ્વપર્યાયો પાંચસો થયા. તેથી આકાશના પરપર્યાયો થોડા છે અને સ્વપર્યાયો તેથી ઘણા છે.

ઉપરોક્ત કલ્પનાનુસારે બાકીના સર્વ પદાર્થો આકાશના અનન્તમા ભાગે છે, અને આકાશ એ સર્વપદાર્થોથી અનન્તગુણ અધિક છે. તેથીજ આકાશમાં સ્વ-પરપર્યાયત્વં અલ્પબહુત્વ વિપરીત જણાવું. આકાશના સ્વપર્યાયોથી અન્યપદાર્થોના સ્વપર્યાયોની અલ્પતા અને પરપર્યાયથી પરપર્યાયની અધિકતા પણ આજ દુષ્ટાન્તથી સમજવી, જેમકે ધર્માંસ્તિકાયાના એક પ્રદેશમાં પાંચ સ્વપર્યાય છે અને પાંચસો પીસ્તાલીસ પરપર્યાય છે, તેથી ધર્માંસ્તિકાયાદિના સ્વપર્યાય થોડા છે અને પરપર્યાય તેથી અનન્તગુણ છે. આજ પ્રમાણે અક્ષર-પરમાણુઆદિમાં પણ સ્વ-પરપર્યાયનો વિચાર સમજી લેવો. ૪૮૮.

ઉપરોક્ત ભાષ્યકાર મહારાજત્વં કથન આગમથી વિરૂદ્ધ છે, એમ જણાવવાને કેટલક કહે છે કે—

નણુ સત્ત્વામાસપ્સવજ્જયા વળ્ણમાણમાદ્દં ।

इह सत्त्वद्व-पञ्जायमाणगहर्णं किमर्त्यति ? ॥ ૪૮૯ ॥

સર્વઆકાશપ્રદેશના પર્યાય જેટલા એક અક્ષરના પર્યાયત્વં પ્રમાણ (આગમમાં કહ્યું) છે, અને અહીં સર્વ દ્રવ્ય (ધર્માંસ્તિકાય, અધર્માંસ્તિકાય, આકાશ, કાળ, પુદ્ગલ ને જીવ) અને તેના સર્વપર્યાયત્વ પ્રમાણ કેમ કહ્યું છે. ૪૮૯

“સત્ત્વામાસપ્સવજ્જય—” તેની ટીકાને ભાગ આમ કહે છે કે સર્વઆકાશના પ્રદેશથી અનન્તવાર ગુણેત્વ અનન્તગુણ જેટલું જણાવેલું છે. તે પણ કેટલું ? એકેક આકાશપ્રદેશો અનન્તા અગ્રહલુપ્તપર્યાયના માત્ર જેટલું અક્ષરના પર્યાયત્વં પરિમાણ છે.

નંદી વગેરે સૂત્રમાં એક અક્ષરના પર્યાયત્વં પ્રમાણ બતાવતાં સર્વ આકાશપ્રદેશથી અનન્તગુણપણું જણાવ્યું છે ત્યારે તમે અહિં આ એક અક્ષરના સ્વપરપર્યાયોને ધર્માંસ્તિકાય અને પુદ્ગલાસ્તિકાયના પણ પ્રદેશોને સાથે લઈ સર્વ દ્રવ્યપ્રદેશ પર્યાય જેટલા એક અક્ષરના પર્યાયો કેમ જણાવો છો ?

એ પ્રશ્નનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે કે.

યોવત્તિ ન નિદ્વિદ્વા इहरा धम्मत्पिकायपञ्जाया ।

के स-परपञ्जायाणं हवतु ? , किं होतु वाऽभावो ? ॥ ૪૯૦ ॥

(ધર્માંસ્તિકાયાદિના પર્યાયો આકાશપ્રદેશના પર્યાયોથી) થોડા છે, માટે આગમમાં નથી કહ્યા. જો એમ ન હોય, તો તે (સ્વપર્યાય પરપર્યાય ન હોવાથી) અભાવ રૂપ થાય ? ૪૯૦

વિ. ભા. ૩૦

ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચદ્રવ્યના પર્યાયો આકાશદ્રવ્યના પર્યાયોના અનન્તમા ભાગે છે, ને તે ઘોડા હોવાથી ન દિસૂત્રમાં કહ્યા નથી, અને આકાશદ્રવ્યના પર્યાયો તે ધર્માસ્તિકાયાદિના પર્યાયોથી અનન્તગુણા હોવાથી આગમમાં (નન્દીસૂત્રમાં) આકાશદ્રવ્યના પર્યાય પ્રમાણે અક્ષરના પર્યાયનું પ્રમાણ સાક્ષાત્ કહ્યું છે, અર્થથી તેા ધર્માસ્તિકાયાદિદ્રવ્યોના પર્યાયો પણ એમાં કહેલાજ છે. અન્યથા જો એમ ન માનીએ તો એ ધર્માસ્તિકાયાદિના પર્યાયો અક્ષરના સ્વપરપર્યાયોમાંથી કયા પર્યાય થાય ?, સ્વપર્યાય થાય ? પરપર્યાય થાય ? કે ગધેડાના શીંગડા જેવો અભાવ થાય ? એ ત્રણ પ્રકારે ભત્તી આવી પડે, કારણકે જગતમાં જે પર્યાયો છે તે સર્વ અક્ષરાદિપદાર્થોના સ્વપર્યાય હોવા જોઇએ અથવા પરપર્યાય હોવા જોઇએ. એ બેમાંથી એકે રૂપે ન હોય તો તેના અભાવજ થઇ જાય. નિયમ પણ એવોજ છે કે “કર્ણ પશુ જે કોઈ પર્યાયો છે. તે રૂપઆદિની પેઠે સ્વ અથવા પર પર્યાય છે, અને જે અક્ષરાદિ વસ્તુના સ્વ અથવા પરપર્યાય રૂપ નથી તે જગતમાં ગધેડાના શીંગડાની પેઠે વિદ્યમાનજ નથી.” આ પ્રમાણે ધર્માસ્તિકાયાદિ પર્યાયો ઘોડા હોવાથી સૂત્રમાં જો કે નથી કહ્યા, પરન્તુ “જે ઈર્ણ જાણજ તે સર્વ જાણજ” એટલે જે એક જાણે છે તે સર્વ જાણે છે, એ સૂનાનુસારે અર્થથી ધર્માસ્તિકાયાદિપર્યાયો અક્ષરના પરપર્યાયરૂપે કહ્યા છે એમ સમજવું. ૪૯૦

પુનઃ એ સખધર્માં શકા કરે છે કે—

કિમર્જતગુણા ભણિયા જમશુરુલહુપજ્જયા પપ્પસમ્મિ ।

એકેકમ્મિ અર્જંતા પળ્લત્તા વીયરાગેહિ ॥ ૪૯૧ ॥

આકાશપ્રદેશના પર્યાય અનન્તગુણા શા માટે કહ્યા છે. ? એકેક પ્રદેશમાં અગુરૂલહુ પર્યાય વડે અનન્તા પર્યાયો વીતરાગોએ કહ્યા છે માટે. ૪૯૧.

શિષ્ય:—સર્વ આકાશપ્રદેશના પર્યાયો અનન્તગુણા શાથી કહ્યા છે. ?

ગુરુ:—દરેક આકાશપ્રદેશમાં વીતરાગોએ (તીર્થકરમણુધરોએ) અગુરૂલહુ પર્યાયો અનન્તા કહ્યા છે, માટે અનન્તગુણા કહ્યા છે. મતલબ કે નિશ્ચયનયના મતે સર્વ આકાશ (સ્વરૂપ) વસ્તુ ગુરૂલહુ છે, અને સૂક્ષ્મ વસ્તુ અગુરૂલહુ છે, તેમાં અગુરૂલહુવસ્તુના પર્યાયો આગમમાં અગુરૂલહુ કહ્યા છે અને ગુરૂલહુવસ્તુના પર્યાયો ગુરૂલહુ કહ્યા છે. આકાશ પ્રદેશો અગુરૂલહુ છે, તેથી તેના પર્યાયો પણ અગુરૂલહુ કહેવાય છે. અને તે પર્યાયો દરેક પ્રદેશમાં અનન્તા છે, આથીજ સર્વ આકાશપ્રદેશોથી તેના પર્યાયો અનન્તગુણા કહ્યા છે. ૪૯૧.

પુનઃ બીજી રીતે શકા કરે છે કે—

તત્પાવિસેસિયં નાણમક્કુલરં રૂઢ મુયક્કુલરં પગય ।

ત કિદ્ કેવલપજ્જાયમાણતુલ્લં હવિજ્જારિ ॥ ૪૯૨ ॥

ત્યાં સૂત્રમાં સામાન્યથી જ્ઞાનરૂપ અક્ષર કહ્યું છે, અને અર્દ્ધો સુતાક્ષર પ્રસ્તુત છે; તે તે સુતાક્ષર કેવલજ્ઞાનના પર્યાય સમાન કેમ હોઇ શકે ? ૪૯૨

નન્દીસૂત્રમાં જ્ઞાન એટલે અક્ષર એમ સામાન્યથી કહ્યું છે. એ પ્રમાણે સામાન્ય કહેવાથી કેવળજ્ઞાન એક હોવાથી ત્યાં કેવળજ્ઞાનાક્ષરજ્ઞ કહ્યું હોય એમ જણાય છે, અને અર્દ્ધો સુતાક્ષરના અધિકાર હોવાથી સુતાક્ષર એટલે અકાશાદિ અક્ષરજ્ઞ કહેવા યોગ્ય છે, તે અકાશાદિ

શ્રુતાક્ષર કેવળજ્ઞાનના પચાઈ પ્રમાણ કેમ હોઈ શકે? કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે-કેવળજ્ઞાન સર્વદ્રવ્ય-પચાઈને જણાવનાર હોવાથી તેનું પ્રમાણ ભલે સર્વદ્રવ્ય-પચાઈના રાશિ પ્રમાણ હોય, પરંતુ શ્રુતજ્ઞાન તો તેના કરતાં અનન્તમા ભાગનો વિષય ગ્રહણ કરાવનાર હોવાથી, કેવળજ્ઞાનના પચાઈ પ્રમાણ શ્રુતાક્ષરનું પ્રમાણ કેમ હોઈ શકે?

શુદ્ધ:—જેમ અહીં શ્રુતનો અધિકાર છે, તેમ ત્યાં નંદીસૂત્રમાં પણ શ્રુતનો અધિકાર હોવાથી તે સ્થળે અકારાદિ અક્ષરજ કહેલ છે પણ કેવળજ્ઞાનાક્ષર નથી કહ્યું.

શિષ્ય:—પરંતુ ત્યાં આગળજ પછી કહ્યું છે કે “સર્વં જીવોને પણ અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ સદા ઉધારો છે” આ ઉપરથી ત્યાં કેવળાક્ષર કહ્યું હોય એમ જણાય છે, પણ શ્રુતાક્ષર કહ્યું હોય એમ જણાતું નથી; કારણકે સંપૂર્ણ દ્વાદશાંગી જાણનારાઓને સંપૂર્ણ શ્રુતાક્ષર હોય છે. તેથી “સર્વં જીવોને અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ નિત્ય ઉધારો છે.” એવો અર્થ ત્યાં ધરતો નથી.

શુદ્ધ:—એ પ્રમાણે તો કેવળાક્ષર પણ ત્યાં ધરતું નથી, કારણકે કેવળી ભગવન્તોને સંપૂર્ણ કેવળાક્ષર છે. તેથી “સર્વં જીવોને અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ નિત્ય ઉધારો છે” એવો અર્થ ત્યાં પણ નથી ધરતો. જો કદિ છું એમ કહીશ કે ત્યાં સામાન્યથી સર્વં જીવો કહ્યા છે, છતાં પણ અપિરાખ્યથી કેવળી શિવાયના બીજા સર્વં જીવોને અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ નિત્ય ઉધારો છે” એમ લેવું ને તેથી કેવળાક્ષર માનવામાં કંઈ વિરોધ નથી, જો એ પ્રમાણ કહેતો હોય તો શ્રુતાક્ષર માનવામાં પણ એ ન્યાય સમાનજ છે; કારણકે જેમ ત્યાં સામાન્યથી સર્વં જીવો કહ્યા છે, છતાં અપિરાખ્યથી કેવળી શિવાયના સર્વં જીવો કહ્યા છે, એમ કહે તેમ અહીં પણ સમસ્ત દ્વાદશાંગી જાણનાર શિવાયના બીજા સર્વં જીવોને અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ નિત્ય ઉધારો છે, એમ કહી શકાય, માટે ખરી રીતે તો ત્યાં અને અહીં અકારાદિ શ્રુતાક્ષરજ કહેલ છે પણ કેવળાક્ષર નથી કહ્યું. ૪૯૨

અથવા અહીં શ્રુતાક્ષર કહ્યું છે, અને ત્યાં કેવળાક્ષર કહ્યું છે, એમ માનીએ તો પણ શ્રુતાક્ષરના પચાઈ, કેવળજ્ઞાનના પચાઈની સમાન કહેવામાં કંઈ વિરોધ નથી. કારણકે—

सपञ्जाएहि उ केवलेण तुल्लं न होज्ज न परेहि ।

स-परपञ्जाएहि तु तुल्लं तं केवलेणेव ॥ ४९३ ॥

શ્રુતાક્ષર સ્વપચાઈવડે કેવળજ્ઞાનની સમાન નથી, તેમ પરપચાઈવડે પણ નથી, પરંતુ સ્વ અને પર ઉભય પચાઈવડે શ્રુતાક્ષર કેવળજ્ઞાનની સમાન છે. ૪૯૩

અકાર, ઈકાર, ઉકાર વિગેરે અક્ષરોના અનુગત પચાઈ શ્રુતજ્ઞાનના સ્વપચાઈ છે, એ સ્વપચાઈવડે શ્રુતાક્ષર, કેવળાક્ષરની સમાન નથી; કારણકે સર્વ પચાઈના અનન્તમા ભાગે શ્રુતજ્ઞાનના સ્વપચાઈ છે, અને કેવળજ્ઞાન સર્વદ્રવ્ય-પચાઈનો વિષય કરનાર હોવાથી સર્વદ્રવ્ય પચાઈના રાશિ પ્રમાણ છે. જેમકે જગતમાં સમસ્તદ્રવ્યના પચાઈનો સમુદ્ધ અનન્તાનન્ત પ્રમાણ છે, તોપણ અમરકલ્પનાથી એ સમુદ્ધનું પ્રમાણ એક લાખ છે, એમ માનીએ. એ લાખમાંથી શ્રુતજ્ઞાનના સ્વપચાઈ સો છે, અને પરપચાઈ નવ્વાણુ હજાર ને નવસો છે. આ પ્રમાણે ઉપલબ્ધિવિશેષરૂપ જે એકલાખ પચાઈ, તે કેવળજ્ઞાનના સ્વપચાઈ છે, કેમકે તે સર્વદ્રવ્ય-પચાઈને જાણનાર છે; અને શ્રુતના સોજ પચાઈ સ્વપચાઈ છે. તેથી શ્રુતાક્ષરને કેવળાક્ષરના સ્વપચાઈની તુલ્યતા નથી.

પરપર્યાયવડે પણ શ્રુતાક્ષર કેવળાક્ષરના પર્યાય તુલ્ય નથી. કારણકે શ્રુતજ્ઞાનના ધર-પદાદિરૂપ ભિન્ન પર્યાયો અનન્તાનન્ત છે, તેા પણ અસત્કલ્પનાએ ઉપર જણાવ્યા મુજબ નંબાણુહનર ને નવસો એ પર્યાયો છે એમ માનતાં છતાં પણ સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયનો રાશિ જે લાખ છે તેના તુલ્ય એ સો પર્યાયો નથી; કેમકે સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયના અનન્તમા ભાગરૂપ, કલ્પનાથી અનેલા શ્રુતજ્ઞાનના સો જે સ્વપર્યાયો તે ઝાઝા હોવાથી પરપર્યાય-જે નવાણું હનર ને નવસો હોવાથી લાખ કરતાં ન્યૂન છે. અને કેવળજ્ઞાન તો સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયના રાશિ તુલ્ય છે. આટલે પરપર્યાયથી પણ શ્રુતજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનની સમાન નથી. પરન્તુ સ્વ અને પર ઉભય પર્યાયથી શ્રુતજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનની સમાન છે, કેમકે કેવળજ્ઞાનની પેઠે શ્રુતના પણ સ્વ-પરપર્યાયો સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયના રાશિ પ્રમાણ છે. ૪૯૩

શિષ્ય:—જો એ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનની સમાન છે, તેા પછી શ્રુતમાં અને કેવળજ્ઞાનમાં તફાવત શો છે ?

ઉપરોક્ત શિષ્યના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

અવિસેસકેવલં પુણ સયપજ્જાણહિં ચેવ તત્તુલ્લં ।

જં નેયં પદં તં સન્નવાવવાવારવિણ્ણુત્તં ॥ ૪૯૪ ॥

અવિશેષ કેવળજ્ઞાન સ્વપર્યાયવડેજ શ્રુતની તુલ્ય છે, કેમકે તે જોયરૂપ સર્વભાવો જાણવામાં નિયુક્ત છે. ૪૯૪

શ્રુત અને કેવળજ્ઞાનના પર્યાયોમાં સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયરાશિ પ્રમાણતા સમાન છે, તેને લક્ષને ઉભયમાં સમાનતા છે, તેા પણ બન્નેમાં વિશેષતા છે, જેમકે-સ્વ-પરપર્યાયરૂપ વિશેષ સ્પષ્ટિત સામાન્યથી અનન્તપર્યાયયુક્ત કેવળજ્ઞાન તે અવિશેષ કેવળજ્ઞાન છે. એણે અવિશેષ કેવળજ્ઞાન માત્ર સ્વપર્યાયથીજ સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયના રાશિના પ્રમાણ બેરહુ છે, અને શ્રુતજ્ઞાન તેા સ્વ-પરપર્યાય મળીને સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયના રાશિ પ્રમાણ બેરહુ છે. એટલે એ બેમાં તફાવત છે. કેવળજ્ઞાનના એટલા બધા પર્યાયો શાથી છે ? એવી પૃચ્છા કરતે હોય તેા તેના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે-કેવળજ્ઞાન સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાયોને જાણે છે, અને તે જ્ઞાનવડે જણાતા ભાવો જ્ઞાનવાદિનયના અતે જ્ઞાનરૂપે પરિણમેલા હોવાથી જ્ઞાનમયજ છે, તેથી તે જણાતા ભાવો કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્યાયોજ છે. અતે તેથીજ કેવળજ્ઞાન સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયના રાશિ તુલ્ય છે, બાકીના શ્રુતાદિજ્ઞાનો સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયરાશિના અનન્તમા ભાગનેજ જાણે છે, તેથી તેમના સ્વપર્યાયો સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયરાશિના અનન્તમા ભાગેજ છે. આ કારણથી શ્રુતજ્ઞાન સ્વપર્યાયવડે સર્વદ્રવ્ય-પર્યાય રાશિ તુલ્ય નથી. એ પ્રમાણે શ્રુત અને કેવળજ્ઞાનમાં વિશેષતા છે, અર્હી આ પક્ષમાં કેવળજ્ઞાનના પરપર્યાયો નથી કહ્યા, કારણ કે કેવળજ્ઞાનના સમસ્ત જોયમાં સહેલા વિષયભૂત જે પર્યાયો (ભાવો) છે, તે જ્ઞાનાદિતવાદિનયના અતે જ્ઞાનરૂપ હોવાથી અર્થાપત્તિથીજ સ્વપર્યાય કહ્યા છે, પરન્તુ પરપર્યાયની અપેક્ષાએ નથી કહ્યા, આથી અવિશેષકેવળજ્ઞાનમાં વિરોધની શંકા ન કરવી. ૪૯૪

એ પ્રમાણે જ્ઞાનવાદિનયના અતે કેવળજ્ઞાનના પરપર્યાયોનો અભાવ કહ્યો છે, પરન્તુ વસ્તુતઃ તેા તે સ્વ-પરપર્યાય મહિતજ છે. તે જણાવે છે.

વત્તુમહારં પદં તંપિ સ-પરપજ્જાપમેયમો મિત્તં ।

તં જેણ જોરમાવો મિત્તા ચ વઓ ઘરાઈયા ॥ ૪૯૫ ॥

વસ્તુસ્વભાવથી તો તે કેવલજ્ઞાન સ્વ-પરપર્યાયિના ભેદથી ભિન્ન છે; કેમકે તે કેવલજ્ઞાન જીવનો સ્વભાવ છે અને ઘટાદિ તેથી ભિન્ન છે. ૪૯૫.

યથાવસ્થિત વસ્તુ સ્વરૂપથી તો તે કેવલજ્ઞાન પણ અકાશદિ અક્ષરશ્રુતની પેઠે સ્વ અને પરપર્યાયિના ભેદથી ભિન્ન છે, પરન્તુ ઉપર કહ્યા મુજબ માત્ર સ્વપર્યાય યુક્ત છે એમ નહિ. કારણ કે કેવલજ્ઞાન એ પ્રતિનિયત જીવપર્યાયરૂપ જીવસ્વભાવ છે, કંઈ ઘટાદિ સ્વરૂપ નથી, તેથી ઘટાદિ તે સ્વભાવરૂપ પણ નથી પરન્તુ તેથી ભિન્ન છે. માટે કેવલજ્ઞાનથી જણાતા ઘટ-પટાદિ ભાવો કેવલજ્ઞાનના સ્વપર્યાય કેમ થઈ શકે ? એમ માનવાથી તો સર્વ સૌકર્ય-એકતા આદિ દોષોનો પ્રસંગ થાય, કેવલજ્ઞાન અમૂર્ત હોવાથી ચેતનપણું-સર્વજ્ઞ-પણું-અપ્રતિપાતિપણું, નિરાવરણપણું વિગેરે કેવલજ્ઞાનના સ્વપર્યાયિ છે અને ઘટાદિપર્યાયિ બ્યાવૃત્તિની અપેક્ષાએ પરપર્યાયિ છે.

આ સંબંધમાં બીજાઓ વળી એમ કહે છે કે સર્વદ્રવ્યગત સર્વપર્યાયિ કેવલજ્ઞાન જાણે છે, પણ જે સ્વભાવે તે એક પર્યાય જાણે છે, તેજ સ્વભાવે બીજા પર્યાયને નથી જાણતું, પરન્તુ ભિન્નસ્વભાવથીજ જાણે છે. જો એમ સ્વભાવ ભેદ ન હોય, તો સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયમાં એકતાનો પ્રસંગ થાય માટે સ્વભાવભેદલક્ષણ સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયિના રાશિ તુલ્ય કેવલજ્ઞાનના સ્વપર્યાયિ છે, અને સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયિ ત પરપર્યાયિ છે. એ પ્રમાણે કેવલજ્ઞાનના સ્વપરપર્યાય બન્ને પરસ્પર સમાન છે. ૪૯૫.

એ પ્રમાણે માનવાથી શું થયું ? તે કહે છે.

અવિસેસિર્વંપિ સુત્તે અક્ષરપઞ્જાયમાણમાદૃઢં ।

મુય-કેવલક્ષ્ત્રારણં एवं દોષંપિ ન વિરુદ્ધં ॥ ૪૯૬ ॥

સૂત્રમાં સામાન્યથી અક્ષરપર્યાયિતું પ્રમાણ કહ્યું છે. પણ એ પ્રમાણે માનવાથી બન્ને શ્રુતાક્ષર અને કેવળાક્ષરતું પ્રમાણ વિરુદ્ધ નથી. ૪૯૬

નન્દીસૂત્રમાં સામાન્યથી સર્વઆકાશપ્રદેશથી અનન્તગુણું અક્ષરપર્યાયિતું પ્રમાણ કહ્યું છે. તે પ્રમાણે શ્રુતાક્ષર અને કેવળાક્ષર એ બન્ને માનવામાં વિરોધ નથી, કેમકે શ્રુતાક્ષર અને કેવળાક્ષરના સ્વ-પર પર્યાયિ નિર્વિવાદ સમાન છે. જો કે ઉપરની ગાથામાં બીજા-ઓના મતે કેવલજ્ઞાનના સ્વપર્યાયિ ઘણા કહ્યા છે, તોપણ તેથી ભિન્ન એવા શ્રુતજ્ઞાનના પણ તેરલાજ પર્યાયિ વધે છે. આપ્રમાણે સામાન્યથી શ્રુત અને કેવલજ્ઞાનના પર્યાય સમાન છે, તેથી સૂત્રમાં “ અક્ષરપર્યાય ” ની જગાપર શ્રુતાક્ષર અને કેવળાક્ષર બન્ને મૂલ્ય કરીએ તોપણ કંઈ હાની નથી. ૪૯૬

ઉપરોક્ત સર્વપર્યાયપ્રમાણ અક્ષર (જ્ઞાન) બધુંએ જ્ઞાનાવરણકર્મથી આવરાય છે ? કે થોડું આવરાય છે ? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે—

તસ્સ ઇ અણતંભાગો નિચ્ચુઘાદો ય સન્વત્રીવાણં ।

મણિયો મુયમ્મિ કેવલિવજ્જાણં તિવિહમેઓઽવિ ॥ ૪૯૭ ॥

તે સર્વપર્યાયપ્રમાણ અક્ષરનો-જ્ઞાનનો અનન્તમો ભાગ હૃદયેશાં આવરણરહિત (ઉપરો) છે. (અને તે ભાગ) કેવલિસિવાય સર્વજીવોને (બધાન્ય-મધ્યમ-ને ઉત્કૃષ્ટ એમ) ત્રણ પ્રકારે સૂત્રમાં કહ્યા છે.

તેમાં પ્રથમ સર્વથી જઘન્ય અક્ષરનો અનન્તમા ભાગનું સ્વરૂપ કહે છે.

સો પુણ સવ્વજહ્નો ચેયણં નાવરિજ્જહ કયાઈ ।

उकोसावरणम्मि वि जलयच्छन्नकमासो ज्व ॥ ४૯૮ ॥

સર્વથી જઘન્ય અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ ચૈતન્યમાત્ર છે. તે ઉત્કૃષ્ટ આવરણ છતાં પણ મેધથી આનંદાદિત સૂર્યના પ્રકાશની પેઠે કદિપણ અવરાતો નથી. ૪૯૮.

સર્વથી જઘન્ય અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ તે આત્માના આત્મત્વપણાનું કારણ ચૈતન્યમાત્ર છે. એ ચૈતન્ય ઉત્કૃષ્ટ-અતિશય ગાઠ આવરણ છતાં પણ અવરાતું (ઢંકાતું) નથી. જો તે અનન્તમા ભાગ કર્મોથી અવરાય તો છતાં એ અણુ સ્વરૂપ અર્ધજન્ય. જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ અત્યંત ગાઠમેધથી ઢંકાઈ ગયો હોય, તોપણ રાત્રિ-દિવસનો વિભાગ જણાવનાર કિંચિત્ પ્રકાશ કદિપણ ઢંકાતો નથી. તેવી રીતે અણુનું અણુ જણાવનાર ચૈતન્યમાત્ર કદિપણ અવરાતું-ઢંકાતું નથી.

હવે સર્વથી જઘન્ય અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ કેને હોય ? તે કહે છે.

યોગદ્ધિસહિયનાણાવરણોદયઓ સ પત્તિવાઈણં ।

वेइंदियाइयाणं परिवहइइ कमविसोहीण ॥ ४૯૯ ॥

ધીણુદ્ધિનામની મહાનિદ્રાસહિત જ્ઞાનાવરણના ઉદયથી તે સર્વથી જઘન્ય અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ પૃથ્વીકાયાદિએકેન્દ્રિયાને હોય છે, તે પછી અણુકેન્દ્રે વિશુદ્ધિથી બેધન્દ્રિયાદિને અણુકેન્દ્રે વધારે વધારે હોય છે. ૪૯૯

હવે ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ કેને હોય ? તે કહે છે.

उकोसो उकोसयमुयणाणविदो, तओऽवसेसाणं ।

होइ विमज्झो मज्जे छट्ठाणगयाण पाएण ॥ ૫૦૦ ॥

ઉત્કૃષ્ટ અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ ઉત્કૃષ્ટ સુતજ્ઞાનીને હોય છે, અને તે સિવાય બાકીના (ઉત્કૃષ્ટ સુતજ્ઞાની અને એકેન્દ્રિયાદિની મધ્યમા) છત્થાન ગતઅવોને મધ્યમ એવો અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ હોય છે. ૫૦૦

ઉત્કૃષ્ટ અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ સંપૂર્ણ સુતજ્ઞાનીને હોય છે. અહીં એવી શંકા ન કરવી કે સંપૂર્ણ સુતજ્ઞાનીને સંપૂર્ણ સુતજ્ઞાનાક્ષર હોવાથી તેમને અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ કેમ હોય ? કારણકે “ કેવળી સિવાયનાઓને ત્રિવિધ અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ હોય છે. ” એ વચનથી માત્રાન્ય અક્ષરની અધેક્ષાએ તેમને અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ કહ્યો છે. જો એમ ન હોય, તો જેમ કેવળીઓ સંપૂર્ણ કેવળાક્ષરચક્ષુ હોવાથી ત્રિવિધ અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ તેમને અંભવતો નથી, તેથી “ કેવળી સિવાયનાઓને ત્રિવિધ અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ કહ્યો છે. ” તેમ સંપૂર્ણ સુતજ્ઞાની પણ સમસ્ત સુતાક્ષરચક્ષુ હોવાથી, તેમને પણ એ ત્રિવિધભાગ સંભવે નહિ, તેથી તેમનું પણ વર્જન કરીને એમ કહેત કે “ ઉત્કૃષ્ટ સુતજ્ઞાની સિવાયનાઓને ત્રિવિધ અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ હોય છે. ” પરંતુ એમ કહ્યું નથી. તેથી એમ સમજવું કે માત્રાન્ય અક્ષરની અધેક્ષાએ સંપૂર્ણ સુતજ્ઞાનીને ઉત્કૃષ્ટ એવો અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ કહ્યો છે. અને એ પ્રમાણે માત્રાન્ય અક્ષર કહેવાથી કેવળાક્ષરની અધેક્ષાએ સંપૂર્ણ સુતાક્ષર તેના અનન્તમા ભાગે કહ્યું છે, તે ચોખ્ખું છે.

કારણકે કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્યાયી શ્રુતજ્ઞાનના સ્વપર્યાયી અનન્તમા ભાગે છે. વળી તે પરોક્ષ વિષયવાળું અને અસ્પષ્ટ છે. સંમિલિત સ્વ-પરપર્યાયની અપેક્ષાએ શ્રુતાક્ષર અને કેવળાક્ષરની સમાનતા જે પૂર્વે કહી છે, તે અહીં નથી કહી.

વળી બીજા આચાર્યો “ સો પુણ સર્વજ્ઞહત્તો ” એ ૪૯૮ મી ગાથાનો અર્થ એવો કરે છે કે “ તે એટલે અક્ષરના અનન્તમા ભાગને બદલે અક્ષર લાલ ” એનો આવો અર્થ અનેક દોષયુક્ત છે, તેમજ શ્રીમાન જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણની કરેલી ટીકામાં તેવો અર્થ જણાતો નથી, તેથી તે કથન અસંગત જણાય છે. કારણ કે “ તેનો અનન્તમા ભાગ નિત્ય ઉધારો છે. ” એ વાક્યથી એ ૪૯૭ મી ગાથામાં અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ કહેવાનો પ્રસ્તાવ છે, છતાં તત્ત્વશબ્દથી “ અક્ષરલાલ ” એવો અર્થ ક્યાંથી આવ્યો ? શું આકાશમાંથી પડ્યો ? અથવા જે તત્ત્વશબ્દથી “ અક્ષરલાલ ” એવો અર્થ કરીએ, તે “ કેવળી સિવાયનાઓને ત્રિવિધ ભેદે અક્ષરલાલ છે ” એમાં કેવળીનું વર્જન કેમ કર્યું ? કારણકે જેમ શ્રુતાક્ષરની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ અક્ષરલાલ સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનીને હોય છે, તેમ કેવળાક્ષરની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ અક્ષરલાલ કેવળીને પણ હોવો જોઈએ. કેવળીને વર્જવાથી શું ફળ ? વળી ક્ષમાશ્રમણપૂજ્યે પણ ૪૯૮ મી ગાથામાં “ તે જમન્ય અનન્તમા ભાગ ” એવો અર્થ કર્યો છે. અહીં શ્રુતનો આધકાર હોવાથી શ્રુતાક્ષરજ મહર્ષ કરવું, પણ સામાન્ય અક્ષર ન મહર્ષ કરવું, એમ કહેવું તેપણ અયુક્ત છે. કારણકે પ્રાચીન બંને ટીકાઓમાં સામાન્ય અક્ષરજ કહેલ છે. વળી જે અહીં શ્રુતાક્ષરજ મહર્ષ કરીએ તે “ તે શ્રુતાક્ષરનો અનન્તમા ભાગ સર્વજ્ઞોને નિત્ય ઉધારો છે ” એવો અર્થ માનવો પડે. તેમ માનવાથી સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનીને તેમજ તેથી અનન્તભાગાદિહીન શ્રુતજ્ઞાનીને શ્રુતાક્ષરનો અનન્તમા ભાગ ધરે નહિ. વળી “ કેવળી સિવાયનાઓને ત્રિવિધ શ્રુતાક્ષર હોય છે ” એ વાક્ય અસબદ્ધ થાય, કારણકે કેવળીને સર્વથા શ્રુતાક્ષરનો અભાવ છે, તેથી તેમનું વર્જન કરવું નિરર્થક છે. આ સંબંધમાં સત્ય અર્થ કેવળી અથવા બહુ-શ્રુત જણે.

પૂર્વોક્ત એકેન્દ્રિય અને ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનીની મંથમાંના ઇસ્થાન પતિત જ્ઞોને પ્રાયઃ મધ્યમ અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ હોય છે. કોઈ ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનીથી બીજે કોઈ શ્રુતની અપેક્ષાએ સમાન પણ હોય છે, તેથી પ્રાયઃ બાકીનાઓને મંથમ હોય છે એમ કહ્યું છે. અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટશ્રુતજ્ઞાની સિવાયના કોઈ બીજાઓને ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનીના સમાન અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ હોય છે, તેથી પ્રાયઃ કહ્યું છે. ૫૦૦

અક્ષરશ્રુતનો વિચાર પૂર્ણ થયો, હવે અનક્ષર શ્રુતનો કહે છે.

उत्तसियं नीससियं निच्छूढं खासिअं च छीयं च ।

निर्स्साधियमणुसारं अणक्खरं छेलियाईयं ॥ ૫૦૧ ॥ ૧૧૨૦ ॥

ઉત્તવાસ, નિઃથાસ, શુક્ટુ, ખાંશી, છીક, મુંધટ્ટ, અવસ્વાર અને ચપટી વગાડવી વિગેરે (કુ કમારવી-સીતાર કરવો ઇત્યાદિ) અનક્ષર શ્રુત છે.

उत्तसियाई दण्डमुयमेत्तमहवा मुओववत्तस्स ।

સબ્બો ચિય વાવારો મુયમિહ તો કિં ન વેદાવિ ? ॥ ૫૦૨ ॥

રુદીર્ઘે તં મુયં સુવ્વદ્ધિત્તિ ચેદ્ધા ન સુવ્વદ્ધ કયાડ ।

અહિગમયા વળ્લા ડવ જપણુસ્સારાદઓ તેણે ॥ ૫૦૩ ॥

ઉચ્છ્વાસાદિ દ્રવ્યશ્રુત માત્ર છે, અથવા શ્રુતોપયુક્તોનો સર્વ વ્યાપાર (ચેદ્ધા) અહીં શ્રુત માન્યો છે. તો (ગમનાદિ) ચેદ્ધા પણ શ્રુત કેમ નહિ?; સંભળાય તે શ્રુત એ ન્યાયે ઉચ્છ્વાસાદિજ શ્રુતપણે પ્રસિદ્ધ છે, (ગમનાદિ) ચેદ્ધા કદિ પણ સંભાળાતી નથી તેથી તે શ્રુત નથી. વળી અક્ષરોની પેઠે અનુસ્વારાદિ અથ જણાવનારા છે, તેથી તે શ્રુત છે. ૫૦૨-૫૦૩

ઉપરોક્ત ઉચ્છ્વાસાદિ અનક્ષરશ્રુત, શબ્દમાત્ર હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત છે, કેમકે શબ્દ તે ભાવશ્રુતનું કારણ છે, અને કારણ તે દ્રવ્યજ છે. તથાવિધ ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસ સાંભળવાથી “આ વ્યાક્રત રોકયુક્ત છે” એવું જ્ઞાન થાય છે, એજ પ્રમાણે ભવિષ્ય સંકેતપૂર્વકે ધુકધુક, બગામુ ખાકુ, ખુખારો કરવો વિગેરે સાંભળવાથી ચેતાનું અથવા પરતું જ્ઞાન વ્યક્તિને થાય છે. મારે એ ઉચ્છ્વાસાદિ ભાવશ્રુતનું કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત છે. અથવા શ્રુતજ્ઞાનના ઉપયોગવાલી વ્યક્તિનો ઉચ્છ્વાસાદિ સર્વ વ્યાપાર શ્રુતજ છે.

શિષ્ય:—જો એ પ્રમાણે શ્રુતોપયોગવાળાનો સર્વવ્યાપાર શ્રુતજ કહેવાય, તો પછી તેમનો ગમન-આગમન-ચલનઆદિ ચેદ્ધાદિ વ્યાપાર પણ શ્રુત કેમ ન કહેવાય ?

ગુરુ:—ઉપરોક્તન્યાયે એ બન્નેમાં શ્રુતપણાની પ્રાપ્તિ સમાન છતાં પણ ઉચ્છ્વાસાદિનેજ શ્રુત કહેવાય છે, મસ્તક ધુણાવતું-હાથ ચઢાવવો વિગેરે ચેદ્ધાને શ્રુત નથી કહેવાતું; કેમ કે શાસ્ત્રજ્ઞ લોકમાં એજ પ્રસિદ્ધ છે, વળી “સંભળાય તે શ્રુત” એન્યાયથી ઉચ્છ્વાસાદિ સંભળાય છે મારે તે શ્રુત છે. પણ હસ્તાદિની ચેદ્ધા દશ્યહોવાથી કદિએ સંભળાતી નથી; તેથી તે શ્રુત નથી. અને અનુસ્વારાદિ તો અક્ષરાદિ અક્ષરોની પેઠે અર્થ જણાવનારા છે, તેથી તે તો નિર્વિવાદ શ્રુત છેજ. ૫૦૨-૫૦૩

અનક્ષરશ્રુત પૂર્ણ થયું; હવે સંજિશ્રુતનું સ્વરૂપ કહે છે.

સળિસ્સ મુયં જં તં સળિમુયં સો ય જસ્સ સાં સળ્લા ।

હોદ્ધ તિહા કાલિય-દેહ-દિદ્ધિવાઓવણેણ ॥ ૫૦૪ ॥

સંજિત' જે શ્રુત તે સંજિશ્રુત, જેને સંજ્ઞા હોય તે સંજ્ઞી કહેવાય, સંજ્ઞા શીર્ષ કાલિકી-હેતુવાદોપદેશિકી-અને દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી. એમ ત્રણ પ્રકારે છે. ૫૦૪

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

જહં સળ્લાસંવંણેણ સળિણ્ણો, તેણ સળિણ્ણો સન્ને ।

પર્ગિદિયાદિયાણડવિ જં સળ્લા દસવિહા મળિયા ॥ ૫૦૫ ॥

જો સંજ્ઞાના સંબંધથી સંજ્ઞી હોય, તો તે વડે સર્વજીવો સંજ્ઞી કહેવાય, કેમકે એકે દિયાદિને પણ દશ પ્રકારની સંજ્ઞા કહી છે. ૫૦૫

જેને સંજ્ઞા હોય તે સંજ્ઞી. એ પ્રમાણે સંજ્ઞાના સંબંધથી જો સંજ્ઞી કહેવાય તો તે તે સંજ્ઞાના સંબંધથી સર્વ એકોદ્યાદિ જીવો પણ સંજ્ઞી કહેવાય. કેમકે પણ છદ્મરથ અસંજ્ઞી ન કહેવાય; એ પ્રમાણે અતિવ્યાપિનો પ્રસંગ આવે, કારણકે સર્વ એકોદિય જીવોને

પ્રજ્ઞાપનાદિસૂત્રમાં દસપ્રકારની સંજ્ઞાઓ કહી છે. જેમકે-આહારસંજ્ઞા-લયસંજ્ઞા-ઐશ્વર્ય-સંજ્ઞા-પરિગ્રહસંજ્ઞા-કોષસંજ્ઞા-માનસંજ્ઞા-માયાસંજ્ઞા-લોકસંજ્ઞા-ઓત્પસંજ્ઞા અને લોકસંજ્ઞા. આજ પ્રમાણે એકાદ્યદિને પણ કહી છે. તો પછી એમાં અસંજ્ઞી કયા ? આગમમાં જુદે જુદે સ્થળે અનેકવાર અસંજ્ઞી તો કહ્યા છે. એમાં સમજવું શું ? ૫૦૫

ઉપરોક્ત શિષ્યની શંકાનું સમાધાન કરતા શ્રીગુરુ કહે છે કે—

યોવા ન સોહળાવિ ય જં સા તો નાહિકોરણ રૂઈં .

કરિસાવળેણ ધળવં ન રૂવવં મુત્તિમેત્તેણ ॥ ૫૦૬ ॥

જહ વહુદવ્વો ધળવં પસત્થરૂવો અ રૂવવં હોઈ .

મહૂઈં સોહળાવ ય તહ સળ્ણો નાળસળ્ણાવ ॥ ૫૦૭ ॥

(એ સંજ્ઞાઓ) સ્વરૂપ અને સારી નહિ હોવાથી તેનો અહીં અધિકાર નથી. કારણ કે કાર્યપણ હોય તેટલા (એક રૂપેયા) માત્રથીજ ધનવાન અને સામાન્યરૂપ સહિતપણાથીજ રૂપવાન ન હોય. પણ જેમ ધણા દ્રવ્યથી ધનવાન અને સુંદરરૂપથીજ રૂપવાન કહેવાય છે, તેમ ભોટી અને સારી જ્ઞાનસંજ્ઞાથીજ સંજ્ઞી કહેવાય છે. ૫૦૬-૫૦૭

જેમ અદ્વૈતદ્રવ્યવાન વ્યક્તિ લોકમાં ધનવાન ન કહેવાય, તેમ એ દસવિધ સંજ્ઞાઓ-માંની કેટલીકે ઓત્પસંજ્ઞાત્મક સ્વરૂપ હોવાથી, તે વડે સંજ્ઞી ન કહેવાય. વળી આહાર, લય, પરિગ્રહ, ઐશ્વર્ય સંજ્ઞાઓ ભોટી છે, તો પણ તે સંજ્ઞાઓથી એ સંજ્ઞી ન કહેવાય. કારણકે તે ભોહાદિજન્ય હોવાથી સારી નથી-વિશિષ્ટ નથી. લોકમાં પણ અવિશિષ્ટ મૂર્તિમાત્રથીજ રૂપવાન નથી કહેવાતો. ત્યારે કય સંજ્ઞાવડે સંજ્ઞી કહેવો તે કહે છે, જેમ કોઈ વ્યક્તિ ધણાદ્રવ્યવડે ધનવાન કહેવાય છે અને સુંદરરૂપવડેજ રૂપવાન કહેવાય છે, તેમ અહીં પણ ભોટી અને સારી જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમથી થયેલ મનોજ્ઞાન-સંજ્ઞાવડેજ સંજ્ઞી કહેવાય છે, સંજ્ઞા એટલે મનોવિજ્ઞાન, એ મનોવિજ્ઞાન રૂપ ભોટી અને સારીસંજ્ઞાવડેજ સંજ્ઞી કહેવાય છે, બીજી સંજ્ઞાઓથી નહિ. માટે મનોવિજ્ઞાનરૂપ સંજ્ઞા જેમને હોય, તે સંજ્ઞી કહેવાય, તે સિવાયના સંજ્ઞી કહેવાય નહિ. ૫૦૬-૫૦૭

પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રકારની સંજ્ઞાઓમાંની પહેલી દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞાનું સ્વરૂપ કહે છે.

રૂઈ દીઠકાલિકી કાલિકિત્તિ સળ્ણા જયા મુરોઠંપિ .

સંમરૂ મૂયમિસ્સં ચિંતેઈ ય કિહ ણુ કાયવ્વં ? ॥ ૫૦૮ ॥

કાલિપસળિગિત્તિ તત્તો જસસ તઈં સો ય જો મળોજોળે .

સ્વંધેડળેને થેનું મત્તરૂ તલ્લદિસંપળ્ણો ॥ ૫૦૯ ॥

“ શુ’ થઈ ગયું’ અને શુ’ થયે શુ’ કરવું ” એ પ્રમાણે અતિસાંખ્યા ભૂત અને લવિષ્યકાળ સંબંધી જે વડે ચિન્તવન થાય, તેને અહીં દીર્ઘકાલિકી અથવા કાલિકી સંજ્ઞા કહી છે. એ કાલિકીસંજ્ઞા જેને હોય, તે કાલિકીસંજ્ઞા કહેવાય. મનજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમ થકી મનોલગ્નિયુક્ત, તે કાલિકીસંજ્ઞાવાલો છવ છે તે તે મનોધોગ્ય અનન્તા રૂકંભો મહણ કરીને (તેમને મનપણે પારણમાવીને ચિન્તનીય વસ્તુનું) ચિન્તવન કરે છે. ને તેનેજ સંજ્ઞી કહેવાય છે. (આ કાલિકીસંજ્ઞાવાળા ગર્ભજાતિર્થ-અ-મનુષ્ય-દેવ-અને નારકી હોય છે.) ૫૦૮-૫૦૯

રૂપે જહોવલદ્ધી ચક્રપુમઓ દંસિણ પયાસેળં ।

તહ ઉવિહોયઓગો મળદન્વપયાસિણ અત્યે ॥ ૫૧૦ ॥

જેમ દીપકાદિના પ્રકાશવડે જણાએલા ઘટાદિ અબધી રૂપમાં ચક્ષુવાળા જીવને ચક્ષુજ્ઞાન થાય છે, તેમ મનોજ્ઞાનાવરણ કર્ષના ક્ષયોપશમવાળા જીવને ચિતામાં પ્રવર્તેલા મનવડે પરિણમેલા મનોદ્રવ્યવડે પ્રકાશિત અર્થમાં પાંચ ઇન્દ્રિય અને સ્વતંત્ર મનના ભેદથી ત્રિકાળ વિપયિ ૭ પ્રકારનો ઉપયોગ થાય છે. ૫૧૦

અહીં આ સંબંધમાં શિષ્ય પૂછે છે કે-શું અસંગિને મનોદ્રવ્યોપલબ્ધિ (જ્ઞાન) સર્વથા નથીજ થતી. ? તેના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

અવિમુદ્ધચક્રપુનો જહ નાહપયાસમ્મિ રૂવવિળ્ળાળં ।

અસળ્ળિણો તહત્યે યોગમળોદન્વલદ્ધિમઓ ॥ ૫૧૧ ॥

જેમ અવિશુદ્ધચક્ષુવાળા જન્તુને મન્દપ્રકાશમાં અરૂપદ રૂપવિજ્ઞાન થાય છે, તેમ અસંગિને સ્વરૂપમનોવિજ્ઞાન ક્ષયોપશમવશાત્ અરૂપ મનોદ્રવ્ય મહુષ્કાક્ષિ હોવાથી શબ્દાદિ અર્થમાં અરૂપદ ઉપલબ્ધિ થાય છે. ૫૧૧

એ પ્રમાણે અસંગિ-મ મૂર્છન પચેન્દ્રિયને અરૂપદ જ્ઞાન થાય છે, તે પછી એકદિશાદિને તે કેવું થાય છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

જહ મુન્છિયાઈયાળં અગ્ગત્તં સન્નવવિસયરિળ્ળાળં ।

एगंदियाण एवं, सुद्धयरं वेदियाईणं ॥ ૫૧૨ ॥

જેમ મૂર્છા પામેલાઓને મર્વવિપયનું અવ્યક્ત જ્ઞાન હોય છે, તેમ એકદિશાદિને પણ અતિઉત્કૃષ્ટ આવરણના ઉદયથી અવ્યક્ત જ્ઞાન હોય છે. અને બેકન્દ્રિયાદિને વધારે વધારે શુદ્ધ-રૂપદ જ્ઞાન હોય છે, અને અસંગિ પચે દ્રિશો થકી અત્યંત રૂપદજ્ઞાન સંગીજીવોને થાય છે.

[શિષ્ય:-મર્વ જીવોને ચૈતન્ય મમાન છતાં પણ વિવિધ પ્રકારની ઉપલબ્ધિ થવાનું શું કારણ છે ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે સામર્થ્ય થકી જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમના વિચિત્ર પણા થકી વિવિધ પ્રકારની ઉપલબ્ધિ થાય છે. ૫૧૨

વક્ત્રી ઉપરની શંકનું મમાધાન ઉદાહરણ પૂર્વક કરે છે,

તુલ્હે છેદકમાયે જં સામત્યં તુ ચક્રયણસ્સ ।

તં તુ જહક્કમહીળં ન હોઈ સરપત્તમાઈણં ॥ ૫૧૩ ॥

ईय मणोविसईणं जा पटुया होइ उगगहईसु ।

તુલ્હે ચેયણમાયે વસ્સણીળં ન સા હોઈ ॥ ૫૧૩ ॥ દારં

છેદકભાષ સમાન છતાં પણ ચક્રરત્નનું જેવું છેદવાનું સામર્થ્ય છે, તેવું સામર્થ્ય તરવાર ઘાતરકું-ખાણુ આદિ છેદક વસ્તુનું નથી; કેમકે (તેઓમાં તેથી) અતુકને હીન હીન સામર્થ્ય છે. તેવીજ રીતે સર્વ જીવોને ચૈતન્ય ભાવ સમાન છતાં પણ મનોવિપયિ (સંગી) જીવોની જેવી જ્ઞાનપટ્ટતા હોય છે, તેવી જ્ઞાનપટ્ટતા અસંગીઆદિને (સમ-અર્થમય ચેન્દ્રિય-વિકલેન્દ્રિય-એકેન્દ્રિયને નથી હોતી. તેઓમાં તેનાથી ક્રમશઃ હીન હીન જ્ઞાનપટ્ટતા હોય છે. ૫૧૩-૫૧૪

એ પ્રમાણે કાલકીસંજ્ઞા કહેવાયે સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી કહેા; હવે હેતુવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા કહેવાયે સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી કહે છે.

જે પુણ સંચિતેંડં દટ્ટા-ણિદેસુ વિસયવત્યુસુ ।

વત્તંતિ ય નિવટ્ઠંતિ સદેહપરિવાલણાહેં ॥ ૫૧૫ ॥

પાપણ સંપણ ચ્ચિય કાલમ્મિ ન યાદીદીહકાલણ્ણા ।

તે હેતુવાયસણ્ણી નિચ્છેટ્ટા હોંતિ અસસણ્ણી ॥ ૫૧૬ ॥ દારં

પ્રાતાના શરીરના પાલન માટે-વિચારીને ઈષ્ટાનિષ્ટ વિષયમાં પ્રાયઃ સાંપ્રત કાળેજ (અતીત અનાગતાવસન્નિ હોય, પણ અતિદીર્ઘકાળજ નહિ) પ્રવર્તે અને નિવર્તે, તે (બેઘન્દિયાદિ) છવા હેતુવાદોપદેશક સંજ્ઞાથી સંજ્ઞી છે, અને (પૃથ્વી આદિ) નિષેધ તે હેતુવાદસંજ્ઞાની અપેક્ષાએ અસંજ્ઞી છે. ૫૧૫-૫૧૬.

હવે દૃષ્ટિવાદોપદેશસંજ્ઞાવડે સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી કહે છે.

સમ્મદ્વિટ્ઠી સન્ણી સંતે નાણે સ્વઓવસમિયમ્મિ ।

અસન્ણી મિચ્છત્તમ્મિ દિટ્ઠિવાઓવણ્ણે ॥ ૫૧૭ ॥

દૃષ્ટિવાદોપદેશ સંજ્ઞાવડે ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનમાં વર્તનાર સમ્યગ્દૃષ્ટિ, તે (વિશિષ્ટ-સંજ્ઞાયુક્ત હોવાથી) સંજ્ઞી છે, અને મિથ્યાદૃષ્ટિ તે (વિપરીતપણાથી) અસંજ્ઞી છે. ૫૧૭

સ્વનાણી કિં સન્ણી ન હોઠ્ઠ હોઠ્ઠ વ સ્વઓવસમનાણી ? ।

સન્ણા સરણમણાગચર્ચિત્તા ય ન સા જિણે જમ્મ્હા ॥ ૫૧૮ ॥

ક્ષાયિકજ્ઞાનવાન સંજ્ઞી કેમ ન હોય ? અને ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનવાન કેમ હોય ? (અતીત અર્થેતુ) સ્મરણ અને (અનાગત અર્થેતુ) ચિન્તવન તે સંજ્ઞા કહેવાય, એવી સંજ્ઞા ક્ષાયિક જ્ઞાનીને (જિનેશ્વરને) નથી.

શિષ્યઃ—જ્ઞાનના આવરણનો સર્વથા નાશ થવાથી થએલું જ્ઞાન, તે ક્ષાયિકજ્ઞાન કહેવાય છે, એવા ક્ષાયિક જ્ઞાનવાળા-કેવળજ્ઞાની સંજ્ઞી કેમ ન કહેવાય ? અને ક્ષાયોપ-શમિકજ્ઞાનવાળાજ સંજ્ઞી કહેવાય એવું શું કારણ ? જો વિશિષ્ટસંજ્ઞાયુક્ત સમ્યગ્દૃષ્ટિને તમે સંજ્ઞી કહેતા હો, તો ક્ષાયિકજ્ઞાનવાળાને ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનવાળા કરતાં વધારે વિશિષ્ટ સંજ્ઞા હોય છે, તો શા માટે ક્ષાયિકજ્ઞાનવાળાને-કેવળીને સંજ્ઞી ન કહેવાય ?

ગુરુઃ—અતીત અર્થેતુ સ્મરણ અને અનાગત અર્થેતુ ચિન્તવન, તે સંજ્ઞા કહેવાય છે. એવી સંજ્ઞા ક્ષાયિકજ્ઞાની-કેવળીને નથી. કેમકે તેમને સર્વદા સર્વ અર્થ (પદાર્થ) જણા-એલા છે, તેથી તેમને સ્મરણ-ચિન્તવન નથી. સ્મરણ-ચિન્તવન ન હોવાથી તે ક્ષાયિકજ્ઞાની સંજ્ઞી નથી, પણ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનવાનજ સંજ્ઞી છે. ૫૧૮

ફરી શિષ્ય શાંકા કરીને પૂછે છે કે—

મિચ્છો હિયા-હિયવિભાગનાણસન્ણાસમણિઓ કોઠ્ઠ ।

દીસદ્, સો કિમસન્ણી, સન્ણા જમસોહણા વસસ ॥ ૫૧૯ ॥

જદ્ દુચ્ચયણમવયણે કુચ્ચિયસીલં અસીલમસદ્દે ॥

મણ્ણ વદ્ નાણપિ હુ મિચ્છાદિટ્ઠિસ્સ અણ્ણાણં ॥ ૫૨૦ ॥

મિથ્યાદૃષ્ટિ પણ હિતાહિતના વિલાગરૂપ જ્ઞાનાત્મક સંજ્ઞાચુક્ર જગ્યાય છે, તો તે (દૃષ્ટિવાદોપદેશીકી સંજ્ઞાવડે) અસંજ્ઞી કેમ કહેવાય છે? જેમ (લોકોમાં) દુર્વચન એ અવચન, અને અસતીનું ખરાબ વર્તન તે અશીલ (શીલરહિત કહેવાય છે;) તેમ મિથ્યાદૃષ્ટિનું જ્ઞાન પણ અવશ્ય અજ્ઞાન કહેવાય છે. ૫૧૯-૫૨૦

હારણ કે

સયસવવિસેસણાઓ ભવહેઝ જદિચ્છિઓવર્લમાઓ ।

નાળફલાભાવાઓ મિચ્છાદિદ્વિસ્સ અગ્ગાણં ॥ ૫૨૧ ॥

સત્તા અને અસત્ ભેદરહિત-ભવહેતુક-ચદ્વચ્છાથી ઉપસન્નિધવાણું હોવાથી તેમજ જ્ઞાના જ્ઞાન ફળનો (ચારિત્રનો) અભાવ હોવાથી મિથ્યાદૃષ્ટિનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાન છે; ૫૨૧
શિષ્ય:—દેવાદિચારે ગતિના મિથ્યાદૃષ્ટિ, દીર્ઘકાલિકીસંજ્ઞાની અપેક્ષાએ સંજ્ઞી છે તો તેઓને દૃષ્ટિવાદોપદેશસંજ્ઞા કેમ ન કહેવાય ?

આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે કે—

જહો ન હેઝણ, હેઝઈ ન કાલમ્મિ મળ્ળણ સળ્ળા ।

જહ કુચ્છિયત્તગાઓ, તહ કાલો દિદ્ધિવાયમ્મિ ॥ ૫૨૨ ॥

જેમ પૃથ્વી આદીક જીવ સંખ્યાની જે આધસંજ્ઞા તે હેતુવાદોપદેશસંજ્ઞાની અપેક્ષાએ (અશુભ હોવાથી) હેતુવાદોપદેશ સંજ્ઞાનો વિચાર કરતાં સંજ્ઞા નથી કહેવાતી, અથવા કાલિકસંજ્ઞાનો વિચાર કરતા હેતુવાદોપદેશસંજ્ઞા કાલિકસંજ્ઞાની અપેક્ષાએ અશુભ હોવાથી સંજ્ઞા નથી કહેવાતી; તેમ દૃષ્ટિવાદોપદેશસંજ્ઞાનો વિચાર કરતાં કાલિક સંજ્ઞા પણ (તેની અપેક્ષાએ અશુભ હોવાથી) સંજ્ઞા ન કહેવાય. (તેથી મિથ્યાદૃષ્ટિ હોવા પણ આની અપેક્ષાએ સંજ્ઞી ન કહેવાય.) ૫૨૨

આ પ્રમાણે ત્રિવિધ સંજ્ઞાનું સ્વરૂપ કહીને હવે કંઈ સંજ્ઞા કયા જગ્યાએ હોય, તે કહે છે

પંચગ્ગોહસળ્ળા હેઝઅસળ્ળા ચ વેંદિયાર્ણં ।

સુર-નારય-મધ્ધુબ્ધવજીવાણં કાલિગો સળ્ળા ॥ ૫૨૩ ॥

છંદમત્પાણં સળ્ળા સમ્મદ્ધિઠ્ઠીણ હોઈ મુચનાણં ।

મદ્ધવાવારવિમુક્કા સળ્ળાવીતા તુ કેવલિણો ॥ ૫૨૪ ॥

પૃથ્વીઆદિ પાંચસ્થાવરને આધસંજ્ઞા, બેઘન્દિયાદિને હેતુવાદોપદેશ સંજ્ઞા, દેવ-નારકી અને ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્થ-ચ તથા મધુબ્ધને દીર્ઘકાલિકીસંજ્ઞા, છંદમત્ સમ્પદ્ધિને દૃષ્ટિવાદોપદેશ સંજ્ઞા છે; અને મતિના વ્યાપારે રહિત હોવાથી કેવળી ભગવન્તો સંજ્ઞારહિત છે. ૫૨૩-૫૨૪

પૃથ્વી-અપ-ત્તેજ-વાયુ-અને વનસ્પતિકાયને વાઙઉપર ચડવાના અભિપ્રાય આદિરૂપ આધસંજ્ઞા છે, પૂર્વેત્રિવિધ સંજ્ઞામાં આ આધસંજ્ઞા નથી કહી, તેથી એકેન્દ્રિયને સર્વથા અસંજ્ઞી કહ્યા છે, ત્યારે અહીં સ્વાભિવની પ્રરૂપણામાં તેઓને આધસંજ્ઞા કહી છે, તેનું શું હારણ? આવી શંકા ન કરવી, કેમકે એકેન્દ્રિયને આધ સંજ્ઞાજ છે, તે સિવાયની હેતુવાદોપદેશ સંજ્ઞા નથી, એ ઉપરથી સંજ્ઞા ત્રણજ છે એમ નહિ, પરંતુ તેથી અધિક પણ છે. એમ જણાવવાને માટે તેઓને આધસંજ્ઞા કહી છે. વળી એ આધસંજ્ઞાનું જેનું સંજ્ઞાપદ્ધું છે, તેનું પૂર્વે કહેલું છે. તેથી એમાં શંકાનું સ્થાન નથી

શિષ્ય:-ભલે એ એમહોય, પરંતુ એકે દિયને આહાર-ભય કેાધ વિગેરે દશ પ્રકારની સંજ્ઞાઓ આગમમાં કહી છે, અને તમે અહીં આ એક ઓધસંજ્ઞાજ કેમ કહી ?

ગુરુ:-લતાઆદિમાં એ સંજ્ઞા સ્પષ્ટ જણાય છે, તેથી એ સાક્ષાત કહી છે, બાકીની બીજી ઉપલક્ષણથી જાણીલેવી, ને એ કહેવાથી શેપસંજ્ઞાઓનો નિવેધ નથી કર્યો.

ગેધન્દ્રિય-તેષ્ઠન્દ્રિય-ચૌરિન્દ્રિય-અને-સમ્બૃચ્છિન પ'ચેન્દ્રિયને હેતુવાદ સંજ્ઞા હોય છે, દેવ-નારકી-ગર્ભજતિર્યંચ ને મનુષ્યોને દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા હોય છે. અને છદ્મસ્થસમ્ય-ગૃહાદિને દૃષ્ટિવાદસંજ્ઞા હોય છે. તેઓ' જે શ્રુત તે સંજ્ઞી શ્રુત કહેવાય છે. ઉપરોક્ત સંજ્ઞા વડે સંજ્ઞી કહેવાતા જીવો સિવાયના સ્મરણ-ચિન્તાઆદિમતિ-શ્રુતના વ્યાપાર રહિત ભવસ્થ કેવળી અને સિધ્ધતા જીવો સંજ્ઞા રહિત છે. ૫૨૩-૫૨૪

પુનઃ શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે—

મોક્ષણ હેતુ-કાલિય-સમ્યક્કર્મ જહુત્તરવિમુક્તં ।

કિં કાલિઓવણસો કીરડ આર્ય સુત્તમ્મિ ? ॥ ૫૨૫ ॥

અવિશુદ્ધ એવી હેતુવાદોપદેશસંજ્ઞા તે થકી વિશુદ્ધપણ થકી કાલિક અને તેથી વિશુદ્ધ-તરપણા થકી દૃષ્ટિવાદસંજ્ઞા છે. છતાં એ અનુક્રમ મૂકીછને નન્દીસૂત્રમાં (તેમજ તમે). પણ પ્રથમ કાલિકી સંજ્ઞા કેમ કહી. ?

આચાર્યશ્રી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે કે—

સળિણ્તિ અસળિણ્તિ ય સચ્ચસુણ કાલિઓવણસેળં ।

પાયં સંવવહારો કીરડ તેણાઓ સ કઓ ॥ ૫૨૬ ॥ દારં

સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી એવો સર્વ વ્યવહાર આગમમાં ધણું કરીને કાલિકી સંજ્ઞાવડેજ કરાય છે, તેથી પ્રથમ તે કહેલ છે. ૫૨૬

સ્મરણ-ચિન્તાવનાદિરૂપ દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞાના જ્ઞાનયુક્ત સમનરકં પ'ચેન્દ્રિયનેજ આગમમાં સંજ્ઞી કહેલા છે, અને મનરહિત સંબૃચ્છિન પ'ચેન્દ્રિયને અસંજ્ઞી કહેલા છે. આ પ્રમાણે દીર્ઘકાલિકસંજ્ઞાવડેજ સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞીનો વ્યવહાર થાય છે, તેથી યથોત્તર વિશુદ્ધિના ક્રમ મૂકીને નન્દીસૂત્રમાં અને અહીં પ્રથમ કાલિકીસંજ્ઞા, તે પછી હેતુવાદિકી અને તે પછી દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા કહેલ છે.

એ પ્રમાણે સંજ્ઞી શ્રુત અને અસંજ્ઞી શ્રુત કહેાને હવે સમ્યક્શ્રુત તથા મિથ્યાશ્રુત' સ્વરૂપ કહે છે—

અંગા-ળંગપવિટ્ઠં સમ્માસુયં લોડયં તુ મિચ્છસુયં ।

આસજ્ઞં ચ સામિત્તં લોડય-લોડત્તરે યયણા ॥ ૫૨૭ ॥

અંગપ્રવિટ્ઠ અને અનંગપ્રવિટ્ઠ શ્રુત સમ્યક્શ્રુત છે. તથા લૌકિક શ્રુત તે મિથ્યા શ્રુત છે; સ્વામિ (ગ્રાહક) ને અનુસરીને એ લૌકિક અને લોકોત્તર શ્રુતમાં ભજના છે.

આચાર્યાંગગ આદિ અંગપ્રવિટ્ઠ શ્રુત અને આપરયક આદિ અનંગ પ્રવિટ્ઠ (અંગબાહ્ય) શ્રુત છે. એ બન્ને સ્વામીની અપેક્ષા વગર સ્વાભાવિક અમ્યક્ શ્રુત છે. તથા લૌકિક ભારતાદિ સ્વાભાવિક મિથ્યાશ્રુત છે. પરંતુ તેના ગ્રાહકની અપેક્ષાએ લૌકિક અને લોકોત્તર બન્નેમાં ભજના છે. એટલે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિએ મહણ કરેલ ભારતાદિ અમ્યક્ શ્રુત કહેવાય.

છે, કેમકે તે તેના યથાવસ્થિત વસ્તુતત્ત્વના બોધથી વિષયવિભાગે તેની યાજના કરે છે, અને બિધ્યાદૃષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલ આચારાંગાદિ શ્રુત પણ બિધ્યાશ્રુત થાય છે, કેમકે તે બિધ્યાદૃષ્ટિ તે આચારાંગાદિને યથાવસ્થિત તત્ત્વબોધના અભાવે વિપરીતપણે યાજે છે, ૫૨૭

સમ્પત્તપરિગદ્ધિયં સમ્પ્રસુયં, તં ચ પંચહા સમ્મં ।

ઉવસામયં સાસાણં સ્વયસમર્જં વૈયયં સ્વદ્યયં ॥ ૫૨૮ ॥

સમ્યક્ત્વપૂર્વક ગ્રહણ કરેલ શ્રુત તે સમ્યક્શ્રુત છે. તે સમ્યક્ત્વ ઔપશમિક-સાસ્વાદન ક્ષાણોપશમિક-વેદક અને ક્ષાયિક એમ પાંચ પ્રકારે છે. ૫૨૮

ઉદય પામેલા બિધ્યાત્વ માહેનીયકર્મના ક્ષય અને બાકીનાને અનુદય અવસ્થાનું પમાણુ' તે ઉપશમ ને તેથી થએલ તત્ત્વશ્રદ્ધાને તે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય. બિધ્યાત્વનો ઉદય નહિ થયાછતાં (જોકે તેના ઉદયની તૈયારી હોય,)માત્ર અનન્તાનુબંધી કપા-યના ઉદયથી કલુપિત થએલ આત્મપરિણામ-તત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ રસના આસ્વાદ્યુક્ત પરિણામે વર્તે, તે સાસ્વાદનસમ્યક્ત્વ છે; અથવા સમસ્ત પ્રકારે યુક્તિમાર્ગરૂપી સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ કરે તે આશાતન એટલે અનન્તાનુબંધીકપાયનું વેદણું. તે આશાતને કરીને સહિત વર્તે તે સાશા-તન સમ્યક્ત્વ કહેવાય. ઉદય પામેલા બિધ્યાત્વનો ક્ષય અને નહિ ઉદય પામેલનો ઉપશમ, એમ બિધ્યાત્વના ક્ષય અને ઉપશમ ઉભયથી થએલ તત્ત્વશ્રદ્ધાને તે ક્ષાણોપશમિક સમ્યક્ત્વ છે. અનન્તાનુબંધી ચતુષ્થય અને બિધ્યાત્વ-મિશ્ર અને સમસ્તિભાહુનીય એ દર્શનસમક્તનો ધણાભાગે ક્ષય કર્યો હોય એવા જીવવડે એ દર્શન ભાહુનીયનો છલો અંશ અનુભવાય તે વેદક સમ્યક્ત્વ છે, અને એ દર્શનભાહુનીયની સાતે પ્રકૃતિનો સર્વથા નાશ થવાથી થએલું તત્ત્વશ્રદ્ધાને તે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ છે.

એ સમ્યક્ત્વનો વિસ્તાર અર્થ હવે લાખ્યકાર કહે છે.

ઉવસામગસેદિગયસ્સ હોઈ ઉવસામિયં તુ સમ્પત્તં ।

જો વા અકયતિપુંજો અલ્લવિયમિચ્છો લહ્હ સમ્મં ॥ ૫૨૯ ॥

ઉપશમશ્રેણિ પામેલાને ઉપશમગમ્યક્ત્વ હોય છે. અથવા જેણે ત્રણ પુ'જ ન કર્યા હોય, અને બિધ્યાત્વનો ક્ષય પણ ન કર્યો હોય, તે ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પામે છે. ૫૨૯

દર્શનસમક્ત ઉપશમાવીને ઉપશમશ્રેણિ પામેલાને ઉપશમગમ્યક્ત્વ હોય છે. અથવા જે અનાદિ બિધ્યાદૃષ્ટિ જીવ હોય, તેણે શુદ્ધ-અશુદ્ધ અને મિશ્ર એવા વિભાગે બિધ્યાત્વ ભાહુનીયના ત્રણ પુ'જ ન કર્યા હોય, તેમજ બિધ્યાત્વનો ક્ષય પણ ન કર્યો હોય, તેને અનતર કરણમાં પ્રવેગ કરતાં ઉપશમગમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ જો બિધ્યાત્વનો ક્ષય ન કર્યો હોય, (ત્રણ પુ'જ ન કર્યા હોય અને બિધ્યાત્વનો ક્ષય પણ ન કર્યો હોય) તેનેજ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ થાય છે.

શિષ્ય ત્રણ પુ'જ કેવી રીતે થાય ?

ગુરુ:—કોઈ અનાદિ બિધ્યાદૃષ્ટિ જીવ તથાવિપ્રગુરુ આદિ મામત્રો પામીને અપૂર્વ-કરણવડે બિધ્યાત્વભાહુનીયના પુ'જમાંથી પુરુષોને શુદ્ધ કરતાં અર્ચગુદ્ધ કરવારૂપ મિશ્ર-પુ'જ કરે, અને સર્વથા શુદ્ધ કરવારૂપ ગમ્યક્ત્વ પુ'જ કરે, તથા જે પુરુષોના અશુદ્ધ રહે તે બિધ્યાત્વ પુ'જ કહેવાય. આ ત્રણ પુ'જનું સ્વરૂપ સર્વથા શુદ્ધ અર્ચગુદ્ધ અને અશુદ્ધ તેમજીયા (મદન) કોદરાના ઉદાદરજીથી વધારે સ્પષ્ટ સમગત છે, આ ઉદાદરજી પ્રસિદ્ધ

હોવાથી અહીં નથી લખતા. એ ત્રણપુ'જ કરીને તેમાંથી સમ્યક્ત્વપુ'જના પુદ્ગળો વિપાક-
થી અનુભવતાં ક્ષાયોપશમિકસમ્યગ્દષ્ટિ કહેવાય છે. આ ત્રણે પુ'જ કરેલા હોય, તે સમ્યગ્
દર્શની છે, કેમકે તે સમ્યક્ત્વ પુદ્ગલ વેદ છે. એ ત્રણમાંથી સમ્યક્ત્વપુ'જ ઉવેળ્યા હોય,
ને મિશ્રપુ'જને વેદતાં મિશ્રદષ્ટિ થાય છે અને એ મિશ્રપુ'જ પણ ઉવેળીને કેવળ એક
મિથ્યાત્વપુ'જનોજ અનુભવ કરનાર મિથ્યાદષ્ટિ થાય છે. ૫૨૯

સ્ત્રીણમ્મિ ઉડ્ડણમ્મિ ય અણુદિજ્જતે ય સેસમિચ્છતે ।

અંતોમુહુત્તમેત્તં ઉવસમસમ્મં લહ્હુ જીવો ॥ ૫૩૦ ॥ દારં

ઉદય પામેલ મિથ્યાત્વનો ક્ષય થયો હોય અને શેષ મિથ્યાત્વ અનુદિત છે તે અન્ત-
ર્મુહૂર્ત માત્ર સુધી જીવ ઉપશમ સમકિત પામે છે.

કોઇ અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિજીવ યથાપ્રવૃત્તિકરણવડે આયુ સિવાય સાતે કર્મોની દીર્ઘ-
સ્થિતિ અપાવીને દરેકની અન્તઃ કોટાકોટી પ્રમાણુ સ્થિતિ અવશેષ રાખે છે. પછી અપૂર્વ-
કરણવડે અંત્યોક્ષ કરીને અનિવૃત્તિ કરણમાં પડે છે. કદપ લાભ્યમાં કહ્યું છે કે—“ જે અંત્યો
ત્યાંમુધી પહેલું” યથા પ્રવૃત્તિ કરણ, અંત્યોત્તં ઉક્ષેધન કરતાં બીજું અપૂર્વકરણ અને સમ્યક્ત્વ
સન્નુપ્ત જીવ થાય, તે ત્રીજું અનિવૃત્તિ કરણ.” એ અનિવૃત્તિ કરણમાં ઉદય આવેલું મિથ્યા-
ત્વ અનુભવવડે ત્યાંજ ક્ષીણ કરે, અને શેષસત્તામાં રહેલું અનુદિત મિથ્યાત્વ તેને પરિણામની
વિશુદ્ધિવશાત્ અન્તર્મુહૂર્ત સુધી ઉદયમાં આવવા ન દે. તે અન્તર્મુહૂર્તમાત્ર કાળમાં જીવ ઉપશમ
સમ્યક્ત્વ પામે છે. એટલો કાળ પૂર્ણથતાં ત્રણ પુ'જ નહિ કરેલ હોવાથી પુનઃ તે જીવ
મિથ્યાત્વના ઉદયથી ઉપશમસમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થઇને મિથ્યાત્વ પામે છે. સિદ્ધાન્તવાદીનો મત
એવો છે કે—કોઇપણ અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિજીવ તથાવિધ સામગ્રી મળવાથી અપૂર્વકરણવડે
ત્રણ પુ'જ કરીને સમકિતભાહુનીરૂપ શુદ્ધપુદ્ગળોને વેદતા ઉપશમ સમકિત પામ્યા સિવાય
પ્રથમજ ક્ષયોપશમ સમ્યગ્દષ્ટિથાય છે, વળી બીજાઓ એમ કહેછે કે—યથાપ્રવૃત્તિકરણાદિ
ત્રણ કરણવડે અન્તર કરણમાં જીવ ઉપશમ સમકિત પામે છે, તે ત્રણ પુ'જ કરેતોજ નથી.
તેથી કરીને ઉપશમ સમકિતથી ભ્રષ્ટ થએલ અવશ્ય મિથ્યાત્વેજ જાય છે. કદપલાભ્યમાં પણ
એમજ કહ્યું છે, કે—“ જેમ બીજું આલંબન નહિ પામેલ ઇલેકા પોતાતું (મૂળ સ્થાન
નથી મૂકતી. એટલેકે—યેજ પોતાના શરીરને આગલ—ચલવતી આધાર રૂપસ્થાનને નહીં
પામતી પૂર્વના સ્થાનને છોડતી નથી તેમ ઉપશમસમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ઉપશમસમ્યક્ત્વથી
ભ્રષ્ટ થઈ ત્રણપુ'જ નહીં કરેલા હોવાથી મિશ્ર—અને શુદ્ધપુ'જરૂપ સ્થાનના આધારવગરનો
પાછો ઉપશમસમ્યક્ત્વ મિથ્યાત્વેજ જાય છે.” કર્મઅન્થવાળાઓ વળી એમ માને છે કે—
સર્વ અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ પ્રથમ સમ્યક્ત્વ પામતી વખતે યથાપ્રવૃત્તિકરણાદિ ત્રણ કરણ
પૂર્વક અન્તર કરણ કરે છે, અને ત્યાં ઉપશમ સમકિત પામે છે. આ જીવ ત્રણ પુ'જ કરેછેજ.
અને તેથી કરીને ઉપશમ સમકિતથી ભ્રષ્ટ થએલ જીવ ક્ષાયોપશમ સમ્યગ્દષ્ટિ-મિશ્રદષ્ટિ-અથ-
વા મિથ્યાદષ્ટિ થાય છે. ૫૩૦

હવે સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વતું સ્વરૂપ કહે છે.

ઉવસમસમ્મત્તાઓ ચયઓ મિચ્છં અપાવમાણસસ ।

સાસાયણસમ્મત્તં વયંતરાલમ્મિ છાવલિયં ॥ ૫૩૧ ॥

આ અંતર કરણમાં ઉપશમ સમકિતના કાળમાંથી ઝાઝામાં ઝાઝો એકસમય અને વધારે-
માં વધારે છ આવળી પ્રમાણુ કાળ બાકી રહે ત્યારે કોઇક જીવને અનન્તાનુબન્ધી કપાયના

ઉદયથી ઉપશમસમક્રિતથી પડતાં અને મિથ્યાત્વ પામ્યા પહેલાં તે બેની અન્તરાલે જન્યથી એકસમય અને ઉત્કૃષ્ટથી છ આવળી પર્યન્ત પૂર્વોક્ત શબ્દાર્થવાલું સાસ્વાદન સમક્રિત હોય છે. ૫૩૨.

હવે ક્ષયોપશમ સમક્રિતનું સ્વરૂપ કહે છે.

મિચ્છત્તં જમ્મુદ્ગ્ગં તં સ્વીણં અણુદ્ગયં ચ ઉવસંતં ।

મીસીભાવપરિણયં વેદજ્ઞંતં સ્વઓવસમં ॥ ૫૩૨ ॥

જે ઉદય પામેલું મિથ્યાત્વ હોય તેને ક્ષય કહ્યું હોય અને નહિ ઉદય પામેલું (સત્તામાં) હોય તેને ઉપશમાવ્યું હોય; એવા મિશ્રભાવે પરિભાણ પામીને જે અનુભવાતું હોય તે ક્ષયોપશમ સમક્રિત કહેવાય છે. ૫૩૨

જે ઉદયમાં આવેલું મિથ્યાત્વ હોય તેને વિપાકાદિવડે ભોગવીને ક્ષીણ કહ્યું હોય અને શેષસત્તામાં રહેલું અનુદિત હોય તેને ઉપશમાવ્યું હોય એટલે તેનો ઉદય અટકાવ્યો હોય, અને મિથ્યાત્વસ્વભાવ દૂર કર્યો હોય, તેમાં મિથ્યાત્વ અને મિશ્રપુંજની અપેક્ષાએ તેનો ઉદય અટકાવ્યો હોય તથા શુદ્ધપુંજની અપેક્ષાએ મિથ્યાત્વ સ્વભાવ દૂર કર્યો હોય તે ક્ષયોપશમ સમક્રિત કહેવાય છે.

શિષ્ય:—જો એમ હોય, તો અટકાવેલ ઉદયવાળા મિથ્યાત્વરૂપ અશુદ્ધપુંજ અને મિશ્રપુંજ રૂપ એ બેની અટકાવેલા ઉદયરૂપ ઉપશાન્તનીજ અનુદીર્ણતા થવી ધટે છે, પણ મિથ્યાત્વસ્વભાવ રહિત સમ્યક્ત્વભોહનીયરૂપ શુદ્ધપુંજની નથી ધટતી; કેમકે તે શુદ્ધ પુંજ તો વિપાકોદયવડે સાક્ષાત્ અનુભવાય છે, અને તમે તો “ઉપશાન્ત અને અનુદીર્ણ” એમ બે સ્વભાવવાળું ક્ષયોપશમથી સહિત કહો છો તેનું શું કારણ ?

ગુરુ:—તારી કહેલું સાચુ છે, પરંતુ મિથ્યાત્વ સ્વભાવ રહિત શુદ્ધપુંજનો સ્વરૂપ (મિથ્યાત્વરૂપ) ઉદય નહિ ધતો હોવાથી તેને વિષે અનુદીર્ણતાનો ઉપચાર કર્યો છે. અથવા અશુદ્ધ અને મિશ્રપુંજરૂપ એમ બે મિથ્યાત્વરૂપ અનુદીર્ણપણું સમજવું, પણ શુદ્ધપુંજરૂપ સમ્યક્ત્વ ભોહનીયત્વ નહિ, કેમકે તે તો મિથ્યાત્વસ્વભાવ રહિત હોવાથી ઉપશાન્તજ છે. ઉદય આવેલા મિથ્યાત્વનો ક્ષય અને શેષ રહેલ જે અશુદ્ધ તથા મિશ્રપુંજ લક્ષણવાળું મિથ્યાત્વ તેનો અનુદય અને દૂર કરેલા સ્વભાવવાળું ઉપશાન્ત પામેલું શુદ્ધપુંજવાળું મિથ્યાત્વ એ સર્વ સારીરીતે રહેલ છે તેજ સ્પષ્ટપણે કહે છે. એ રીતેઉદય પામેલ મિથ્યાત્વનોક્ષય, અને નહિ ઉદય પામેલ મિથ્યાત્વનો ઉપશમ એ ઉભય સ્વભાવનો મિથ્યાત્વ પુણ્યરૂપ ધર્મિમાં જે મિશ્રભાવપણે પરિણામ પામેલ ગુરિતરસવાળો અનુભવાતો જે શુદ્ધપુંજ-મૂળ મિથ્યાત્વનાં દળ છતાં પણ ક્ષયોપશમવડે શુદ્ધ ધર્મલ હોવાથી તેને ક્ષયોપશમમિદ્ સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. જે કારણથી શોધેલા મિથ્યાત્વના પુણ્યો આત્મન્ત સ્વચ્છ વસ્તુ જેમ તેમ યથાવસ્થિતતત્ત્વથી અન્યવસાયરૂપ સમ્યક્ત્વને આવરણ કરનાર થતા નથી એટલા માટે ઉપચારથી સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે.

શિષ્ય:—ઉદય પામેલ મિથ્યાત્વનો ક્ષય અને નહિ:ઉદય પામેલનો ઉપશમ, તેને તમે આદ્ય ક્ષયોપશમ સમક્રિત કહ્યું છે, અને પૂર્વે ઉપશમ સમક્રિત પદ એજ પ્રમાણે કહ્યું છે, તો પછી એ બેમાં તફાવત શા ?

ગુરુ:—ક્ષયોપશમ સમક્રિતમાં સમ્યક્ત્વનોહનીયરૂપ શુદ્ધપુંજના પુણ્યો વેળાય છે-અનુભવાય છે, અને ઉપશમ સમક્રિતમાં તેમ નથી. વળી ઉપશમસમક્રિતમાં પ્રદેશાવધી

પણ મિથ્યાત્વ નથી અનુભવાતું, અને ક્ષયોપશમસમક્રિતમાં તો મિથ્યાત્વ પ્રદેશોદયથી અનુભવાય છે. એટલે બધો એ બેમાં તફાવત છે. ૫૩૨

હવે વેદક અને ક્ષાયિકસમક્રિતનું સ્વરૂપ કહે છે.

વેયસત્મ્પત્તં પુણ સવ્વોદયચરમપોગલાવત્યં ।

સ્ત્રીણે દંસણમોદે તિવિહમ્મિવિ સ્વાર્ચ્યં હોદ્ ॥ ૫૩૩

સમ્યક્ત્વપુર્ણતા છેલ્લા અંશનો જે અનુભવ તેને વેદક સમ્યક્ત્વ કહે છે; અને (અનન્તાનુબન્ધીયતુષ્કસહિત) ત્રણે દર્શનમોહનીયનો ક્ષય થયે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થાય છે ૫૩૩

અનન્તાનુબન્ધીયતુષ્ક મિથ્યાત્વ-મિશ્ર-તેમજ સમ્યક્ત્વ પુર્ણ એ દર્શનસંપત્તિના યજ્ઞા ભાગે ક્ષય થયો હોય, તેમાંના શુદ્ધ પુર્ણતા પુદ્ગળોના છેલ્લા અંશને અનુભવતાં વેદક સમ્યક્ત્વ થાય છે.

શિષ્ય:—જે એમ હોય તો, ક્ષયોપશમિક અને વેદક સમક્રિતમાં શો તફાવત ? કારણકે ઉભયમાં સમ્યક્ત્વ પુર્ણતા પુદ્ગળો અનુભવાય છે.

ગુરુ:—ક્ષયોપશમિક સમક્રિતમાં સમસ્ત શુદ્ધપુર્ણતા અનુભવ થાય છે, અને વેદકમાં તો તેનો છેલ્લો અંશ અનુભવાય છે. માત્ર એટલોજ આ બેમાં તફાવત છે. પરમાર્થથીતો વેદક પણ ક્ષયોપશમિક સમક્રિતજ છે. કેમકે અનુભવાતા છેલ્લા અંશ સિવાયના સર્વ પુદ્ગળોનો ક્ષય, અને છેલ્લા અંશમાં રહેલા પુદ્ગળોનો મિથ્યાત્વભાવ દૂર થવારૂપ ઉપશમ, એમ ક્ષય અને ઉપશમ ઉભય સ્વભાવથી થતું હોવાથી તે ક્ષયોપશમિકજ છે. વળી બીજે ઘણે સ્થળે ક્ષાયિક-એપશમિક-અને ક્ષયોપશમિક એમ સમ્યક્ત્વના ત્રણ પ્રકારજ કહ્યા છે, ત્યાં વેદક સમક્રિતનો સમાવેશ ક્ષયોપશમ સમક્રિતમાં કર્યો છે, કેમકે અદ્ય લેદથી લેદ માનવામાં આવે, તો આદ્યિક સમક્રિત પણ માનવું પડે, અને તેમ માનવાથી અતિવ્યાપ્તિ હોય આવે. આટે એ ત્રણ લેદજ માનવા યોગ્ય છે.

અનન્તાનુબન્ધી ચાર ક્ષાયનો ક્ષય થયા બાદ, મિથ્યાત્વ-મિશ્ર અને સમ્યક્ત્વરૂપ શુદ્ધ પુર્ણ એ ત્રિવિધ દર્શનમોહનીયનો સર્વથા નાશ થવાથી, ક્ષાયિક સમક્રિત થાય છે. આ પાંચે પ્રકારના સમ્યક્ત્વમાંથી કેટલું પણ સમ્યક્ત્વવાલાએ ગ્રહણ કરાગેલું શ્રુત હોય, તે સમ્યક્ શ્રુત કહેવાય, અને મિથ્યાત્વથી ગ્રહણ કરાગેલું હોય તે મિથ્યાશ્રુત કહેવાય છે. ૫૩૩

શિષ્ય:—સર્વ સામાન્યશ્રુતમાંથી કેટલું સમ્યક્શ્રુતજ હોય ? અને કેટલું મિથ્યાશ્રુતજ હોય ? તેમજ શ્રુત સિવાયના શેષ ચાર જ્ઞાનોમાંથી કયા જ્ઞાનનો મિથ્યાત્વના ઉદયથી વિપર્યાસ થાય ? અને કોનો નથી થતો ?

એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

ચોદસ દસ ય અમિત્તે નિયમા સમ્પત્ત સેસણ મયણા ।

મદ્-ઓહિન્નિવજ્ઞાસેડવિ હોદ્ મિચ્ઙ્ઙં ન પુણ સેસે ॥ ૫૩૪ ॥

ચોદથી સંપૂર્ણ દશ પૂર્વ મુધીતુશ્રુત અવશ્ય સમ્યક્ શ્રુતજ છે, તે સિવાય બાકીનું શ્રુત સમ્યક્શ્રુત અથવા મિથ્યાશ્રુત હોય છે. માત્ર અને અવધિજ્ઞાનનો વિપર્યાસથતાં તેમાં મિથ્યાત્વ હોય છે, પણ શેષ જ્ઞાનમાં નથી હોતું ૫૩૪.

ચોદપૂર્વથી સંપૂર્ણ દશપૂર્વ સુધીનું શ્રુત અવશ્ય સમ્યક્ શ્રુતજ છે, તેથી જેને એક શ્રુત હોય, તે અવશ્ય સમ્યક્દષ્ટિજ હોય, પરંતુ મિથ્યાદષ્ટિ કંદિપણ ન હોય, એ સિવાયનું શ્રુત એટલે સંપૂર્ણ દશપૂર્વમાંથી ઓછું ઓછું કરતાં છેક સામાયિક પર્યંતનું શ્રુત જેને હોય, તે સમ્યક્દષ્ટિ હોય, અથવા મિથ્યાત્વના ઉદયે વિપરીતપણાવડે મિથ્યાદષ્ટિ પણ હોય છે. તેથી તે શ્રુત પણ સમ્યક્દષ્ટિએ ગ્રહણ કર્યું હોય તો સમ્યક્શ્રુત થાય છે, અને મિથ્યાદષ્ટિ એ ગ્રહણ કર્યું હોય તો મિથ્યાશ્રુત થાય છે. એ શ્રુત સિવાયના ચાર જ્ઞાનોમાંથી મતિ અને અવધિ જ્ઞાન મિથ્યાત્વના ઉદયથી વિપરીતપણાએ મતિઅજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન રૂપે થાય છે, પણ મનઃપર્યાય અને કેવળજ્ઞાન કંદિપણ વિપર્યાસ નથી પામતાં; કેમકે મનઃ પર્યાય અને કેવળજ્ઞાન હોય, ત્યારે મિથ્યાત્વનો ઉદયજ ન હોય, એટલે વિપર્યાસ ક્યાંથી થાય ? મનઃપર્યાયજ્ઞાન અપ્રમત્તચારિત્રિને જ હોય છે, અને કેવળજ્ઞાન ચાર ધાતિકર્મનો જેને ક્ષય થયો હોય તેનેજ હોય છે, એટલે તે જ્ઞાનવાલામાં મિથ્યાત્વનો ઉદય પણ ક્યાંથી હોય ? ૫૩૪

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે-

તત્તાવગમસહાયે સઙ્ગ સમ્મ-સુયાણ ક્કો પઙ્ગિસેસો ? ।

જહ નાગ-દંસગાળં મેઓ તુલ્લેડવોહમ્મિ ॥ ૫૩૫ ॥

નાણમવાય- ધિઈઓ દંસણમિટ્ઠં જહોગહે-હાઓ ।

તહ તત્તર્હં સમ્મં રોહજ્ઞં જોણ તં નાળં ॥ ૫૩૬ ॥

તત્ત્વાવબોધ રૂપ સ્વભાવ બન્નેમાં તુલ્ય છતાં, સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતમાં શો તદ્દાવત છે ? જેમ સમાન બોધપણું છતાં જ્ઞાન અને દર્શનમાં ભેદ છે તેમ અહીં પણ સમજવું. જેમકે અપાય-ધારણા એ જ્ઞાન, અને અવગ્રહ-ધંદા એ દર્શનરૂપ છે; તેમ તત્ત્વની રૂચિ તે સમ્યક્ત્વ, અને જે વડે રૂચિ થાય તે શ્રુતજ્ઞાન. ૫૩૫-૫૩૬

શિષ્ય: -રાગાદિ કોપરહિત હોય તેજ દેવ, તે દેવની આજ્ઞાનુસાર વર્તનારા હોય તેજ શુદ્ધ, અને જીવ અજીવ આદિ તત્ત્વોનો વાસ્તવિકબોધ-તેમાં જીવ નિત્ય અનિત્ય આદિ અનેક સ્વભાવ યુક્ત છે, કર્તા છે, ભોક્તા છે, મિથ્યાત્વાદિ હેતુ વડે કર્મ બાંધનાર છે, તપ-સંયમાદિવડે કર્મથી મુક્ત થાય છે, ઈત્યાદિ બોધ સ્વરૂપ સમકિત કહેવાય છે, અને શ્રુત જ્ઞાન પણ એવાજ બોધ રૂપ છે, તો સમ્યક્ત્વ-અને શ્રુતજ્ઞાનમાં શો તદ્દાવત છે, કે જેથી એમ કહેા છે ? કે “ સમ્યક્ત્વથી ગ્રહણ કરાએલ હોય તે સમ્યક્ શ્રુત છે ”

શુદ્ધ-જેમ જ્ઞાન અને દર્શન ઉદયમાં બોધ સ્વરૂપ સમાન છતાં પણ એ બેમાં કિચિત્ ભેદ છે, તેમ તત્ત્વબોધરૂપ સ્વભાવ સમાન છતાં પણ સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતમાં કિચિત્ ભેદ છે. જેમ અપાય અને ધૃતિ (ધારણા) વચનપર્યાય ગ્રાહકપણે વિશેષબોધાત્મક દોષાધી જ્ઞાન મનેલ છે, અને અવગ્રહ તથા કંદા અર્થપર્યાય વિષયપણે ગામાન્ય બોધાત્મક દોષાધી દર્શન મનેલ છે; તેમ અહીં પણ જીવાદિતત્ત્વ સંબંધી રૂચિ તે સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે અને જેવડે એ જીવાદિ તત્ત્વની રૂચિ-અદા થાય તે જ્ઞાન કહેવાય છે. મતલબકે દર્શનમોહનીય કર્મના કષોપરામાદિ વડે તત્ત્વમદાનાત્મક રૂચિ જીવન થાય છે, અને તે રૂચિવડે જીવાદિતત્ત્વમદાનાત્મક વિશિષ્ટ શ્રુત થાય છે. તેથી તે શ્રુતઅજ્ઞાન મનીને શ્રુત જ્ઞાન થાય છે.

શિષ્ય:—જે એમ હોય તેપણુ વિશિષ્ટ તત્ત્વાવબોધરૂપ શ્રુતજ સમ્યક્ત્વ થયું, પણ એથી ભિન્ન બીજું કંઈ શ્રુત જણાતું નથી. તો પછી “ સમ્યક્ત્વથી બહુ કરાએલું હોય તે સમ્યક્ શ્રુત ” એમ કેમ કહી શકાય ?

ગુરુ:—જેમ જ્ઞાન અને દર્શનમાં વસ્તુઅવબોધરૂપ બહુવાપણું સમાન છતાં પણ વિશેષ આહુક અને સામાન્ય આહુક પણે ભેદ છે, તેમ અહીં પણ શુદ્ધતત્ત્વાવબોધરૂપ શ્રુતમાં તત્ત્વશ્રદ્ધાન અંશ તે સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે, અને એ સમ્યક્ત્વયુક્ત તત્ત્વાવબોધ તે શ્રુત-જ્ઞાન કહેવાય છે. એટલે એ બેમાં તફાવત છે. સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતજ્ઞાનનો એકી સાથે લાભ થાય છે, તો પણ કાર્ય અને કારણના ભાવથી ભેદ છે. એ માટે કહ્યું છે કે “ જેમ દીપક અને પ્રકાશ એકીસાથે ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ કારણ-કાર્યનો ભેદ છે, તેમ એકીસાથે ઉત્પન્ન થયેલ સમ્યક્ત્વ પણ જ્ઞાનયુ' કારણ છે. (કેમકે) જ્ઞાન સમ્યક્ત્વની સાથેજ ઉત્પન્ન થયું હોય છતાં પણ, કતક (કાચકાં) ચૂણાદિ જેમ જળને શુદ્ધ કરે છે, તેમ સમ્યક્ત્વ જ્ઞાનને શુદ્ધ કરે છે. ” આથી યોગ્યજ કહ્યું છે કે “ સમ્યક્ત્વથી બહુ કરાએલું હોય તે સમ્યક્શ્રુત, અને મિથ્યાત્વથી બહુ કરાએલું હોય તે મિથ્યાશ્રુત. ” ૫૩૫-૫૩૬

એ પ્રમાણે સમ્યક્શ્રુત અને મિથ્યાશ્રુત કહીને, હવે સાદિ સપર્યવસિત અને અનાદિ-અપર્યવસિત શ્રુતયુ' સ્વરૂપ કહે છે-

અત્યિત્તિનયસ્તેપં અણાદિપજ્જંતમત્તિકાય વ્વ ।

इयरस्स साइसंतं गइपज्जाएहिं जीवो व्વ ॥ ५३७ ॥

નિત્યવાદિ (દ્રવ્યાસ્તિક) નયના અભિપ્રાયે, પંચાસ્તિકાયની પેઠે શ્રુત અનાદિ અનન્ત છે; અને પર્યાયાસ્તિકનયના અભિપ્રાયે ગતિઆદિપર્યાયો વડે જીવની પેઠે શ્રુત સાદિ-સાન્ત છે. ૫૩૭

નિત્યવાદિ-દ્રવ્યાસ્તિક નયના અભિપ્રાયે આ દ્વાદશાંગીશ્રુત નિત્ય હોવાથી પંચા-સ્તિકાયની પેઠે અનાદિ-અનન્ત છે. કારણ કે જે જીવદ્રવ્યોએ આ શ્રુત ભણ્યું છે, ભણે છે, ને ભણશે તે જીવદ્રવ્યો કદિ પણ નાશ પામવાના નથી, માટે તેથી અભિન્ન તેના પર્યાયભૂત શ્રુત પણ અનાદિ-અનન્ત છે. કેમકે સર્વથા અવિદ્યમાન વસ્તુ કયાંઈ પણ ઉત્પન્ન નથી થતી, જે એવી અવિદ્યમાન વસ્તુ ઉત્પન્ન થતી હોય, તો રેતીમાંથી પણ તેલ ઉત્પન્ન થયું જોઈએ. વળી વિદ્યમાન વસ્તુનો અત્યન્ત નાશ પણ નથી થતો; અને જે અત્યન્ત નાશ થતો હોય, તો સર્વશૂન્યતાનો પ્રસંગ આવે. જેમકે-જે જે નારકી ઘટ-પટ આદિ નાશ પામે છે, તે તે વસ્તુ જો સર્વથા અન્વયરહિત નાશ પામતી હોય, તો કાળ અનન્ત હોવાથી અનુક્રમે સર્વ જીવ અને યુદ્ધગણાદિ સમૂહનો ઉચ્છેદ (નાશ) થાય અને તેથી આજુ' વિદ્ય શૂન્ય બની જાય. તેથી શ્રુતના આધારભૂત દ્રવ્યો સર્વ વિદ્યમાન હોવાથી, તેમનાથી અભિન્ન તેના પર્યાયરૂપ શ્રુત પણ તદ્દરૂપજ છે, એટલે અનાદિ અનન્ત છે.

અનિત્યવાદિ-પર્યાયાસ્તિક નયના અભિપ્રાયે તો આ શ્રુત જીવના નારકાદિપર્યાયની પેઠે અનિત્ય હોવાથી સાદિ-સાન્ત છે. જેમકે શ્રુતજ્ઞાનવાળાને નિરન્તર ભુદા ભુદા દ્રવ્યાદિ સંબંધી ઉપયોગો ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે, વળી શ્રુત તેમનાથી કંઈભુદું નથી કેમકે તેના કાર્યભૂત જીવાદિ તત્ત્વનો બોધ અન્ય સ્થળે જણાતો નથી. અન્ય સ્થળે એ

બોધ નહિ જણાયા છતાં પણ જો ત્યાં તેની કલ્પના કરીએ તો અતિપ્રસંગ થાય. મારે દ્રવ્યાદિમાં શ્રુતનો ઉપયોગ સાદિ-સાન્ત છે. ૫૩૭

હવે નયની અપેક્ષા સિવાય દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવની અપેક્ષાએ શ્રુતશ્રુત સાદિ અનાદિ વિગેરે સ્વરૂપ કહે છે.

દન્વાદ્વિના વ સાદ્યમણાદ્યં સંતર્પનરહિયં વા ।

દન્વમ્મિ એકપુરિસં પહુચ્ચ સાદિ સનિહણં ચ ॥ ૫૩૮ ॥

દ્રવ્યાદિની (દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ને ભાવની) અપેક્ષાએ શ્રુત, સાદિ-અનાદિ-સાન્ત ને અનન્ત છે. દ્રવ્યમાં એક પુરુષની અપેક્ષાએ શ્રુત સાદિ અને સાન્ત છે.

કારણ કે—

ચોદસપુત્રી મણુઓ દેવત્તે તં ન સંપરદ સર્વં ।

દેસમ્મિ હોઈ મયણા સદ્દાગમવેડવિ મયણા ચ ॥ ૫૩૯ ॥

કોઈ ચૌદ પૂર્વધર મનુષ્યને (મરણ પામ્યા પછી) દેવપણામાં તે સર્વશ્રુત નથી સાંભરતું, કેટલુંક સાંભરે અને કેટલુંક ન સાંભરે. મનુષ્યભવમાં પણ એ શુભ્રમ ભજના ભજવી. ૫૩૮

કોઈ ચૌદ પૂર્વધર મુનિ મરણ પામીને દેવલોકમાં ગયેલ હોય, તેને ત્યાં પૂર્વે ભલેકે બધું સર્વશ્રુત નથી સાંભરતું, પણ કલ્પચર્ચિના અનુભારે અગીયાર અંગરૂપ અથવા કોટ્યાચાર્યના મતે અર્ધસૂત્રમાત્ર સાંભરે છે. મનુષ્યજન્મમાં પણ ભજના છે, મિથ્યાત્વાદિ કારણથી કોઈક શ્રુતજ્ઞાન પછી ભય છે, અને કોઈને એ કારણોના અભાવે નથી પણ ૫૩૯) કેમકે એ મિથ્યાત્વાદિજ શ્રુતને પાડવામાં કારણભૂત છે. ૫૩૯

તેજ કહે છે—

મિચ્છ-ભવંતર-કેવલ-ગેલન-પમાયમાદ્વિના નાસો ।

આહ કિમત્થં નાસઈ કિં જીવાઓ તયં મિણ્ણં ? ॥ ૫૪૦ ॥

કોઈ આ ભવમાં રહેનારને મિથ્યાત્વની પ્રાપ્તિ-ભવાન્તર ગમન-કેવળ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ-ગ્લાન અવસ્થા-અને પ્રમાદાદિવડે શ્રુતનો નાશ થાય છે. (આ પ્રમાણે એકજીવ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જ્યારે શ્રુતનો લાભધાય ત્યારે આદિ, અને નાશ ત્યારે અન્ત તેથી શ્રુત સાદિ-સાન્ત) આહીં શિષ્ય પૂછે છે કે-શ્રુતનો નાશ કેમ થાય છે, શ્રુત એ શ્રુત જીવથી ભિન્ન છે? ભિન્ન હોય તોજ જીવ નિત્ય છતાં તે શ્રુતનો નાશ થવો સંભવે. ? ૫૪૦

જદ મિદ્ધં તગ્માપેડવિ તો તઓ તસ્સમાવરહિત્તિ તિ ।

અણ્ણાણિ ધિય નિચ્ચં અંધ જ્ઞ સમં પર્વેણ ॥ ૫૪૧ ॥

જો શ્રુત જીવથી ભિન્ન હોય તો શ્રુતજ્ઞાન છતાં પણ આંધળો મનુષ્ય જે શ્રુતનો અર્થ ન જોઈ શકે, તેમ જીવ શ્રુતસ્વભાવ રહિત હોવાથી નિત્ય અજ્ઞાનીજ થાય. (અર્થ ભણી ન શકે.) ૫૪૧

આચાર્યશ્રી આનો ઉત્તર આપે છે કે—

તં તા નિયમા જીવો જીવો ન તદેવ કેવલં જમ્હા ।

તં ચ તદ્વિજ્ઞાનં વા કેવલનાર્ણં ॥ સો જુજ્ઞા ॥ ૫૪૨ ॥

શ્રુતજ્ઞાન અજીવ સ્વભાવ નથી, પણ જીવસ્વભાવ હોવાથી અવશ્ય જીવજ છે, પણ જીવ કેવળ શ્રુતજ છે એમ નહિ, કારણકે જીવ શ્રુતજ્ઞાન થાય, શ્રુત અજ્ઞાન થાય, કેવળ-જ્ઞાન થાય, મતિ-અવધિ-મનઃપર્યાય-અથવા વિભિન્ન જ્ઞાન પણ થાય. ૫૪૨.

શિષ્ય પૂછે છે કે—

તે જઈ જીવો નાસે તળાસો હોડ સન્વસો નતિય ।

જે સો ઉપ્પાય-ઘ્વય-ધ્રુવવમ્પાણંતપજ્ઞાઓ ॥ ૫૪૩ ॥

જો તે શ્રુત (જીવ સ્વભાવ હોવાથી) જીવ છે, તો શ્રુતનો નાશ થએ જીવનો પણ નાશ થાય, પરંતુ સર્વથા નાશ ન થાય. કેમકે જીવ ઉત્પાદ-બ્યય અને ધ્રુવ રૂપ ધર્મવાળો અને અનન્ત પર્યાયવાલો છે. ૫૪૩

જો શ્રુતજ્ઞાન જીવના સ્વભાવભૂત છે, તો જીવથી શ્રુત છૂટું નથી એમ થયું, અને તે સાથે શ્રુતજ્ઞાનકૃત વસ્તુનો બોધ જીવને થાય છે, તેથીજ જીવનું જ્ઞાનીપણું છે, એ પણ એથી સમગ્ર છે; જ્યારે એમ છે, ત્યારે શ્રુતનો પ્રતિપાત-નાશ થએ જીવનો પણ નાશ થવો જોઈએ; કેમકે “જે જેનાથી અભિન્ન હોય, તે તેનો નાશ થયે નાશ પામે” જેમકે ધરસ્વરૂપનો નાશ થએ, ધરવસ્તુનો પણ નાશ થાય, તેમ અહીંપણ શ્રુતનો નાશ થએ જીવનો પણ નાશ થવો જોઈએ.

શુદ્ધ:—હા, શ્રુતનો નાશ થએ, જીવનો પણ નાશ થાય, પરંતુ તે પર્યાય વિશિષ્ટ માત્ર અન્વયવાળો જીવનો નાશ થાય, નહિ કે સર્વથા પર્યાયાન્તર વિશિષ્ટ જીવનો નાશ થાય. કારણ કે જીવ ઉત્પાદ-બ્યય-અને ધ્રુવ સ્વભાવયુક્ત અનન્ત પર્યાયવાળો છે, તેથી કહીને જે જીવ શ્રુતપર્યાય વડે નાશ પામે છે, તે જીવજ શ્રુતઅજ્ઞાનાદિ પર્યાયપણે ઉત્પન્ન થાય છે, અને સચેતન-અમૃત-સત્ત્વ-પ્રમેયત્વ આદિ અન્વયથી ભિન્ન પાડનાર અનન્તા અનુગત પર્યાયો વડે યુક્ત સર્વ અવસ્થામાં ધ્રુવ પણે રહેલ છે. તેથી શ્રુતપર્યાયમાત્રનો નાશ થએ જીવનો સર્વથા નાશ કેવી રીતે થાય? નજ થાય. હા, જો કહિ જીવનો આ એકજ શ્રુત પર્યાય હોય, અને તેનો નાશ થાય, તો જીવનો સર્વથા નાશ થાય, પરંતુ તેમ તો નથી. શ્રુતપર્યાયમાત્રથી નાશ પામ્યા છતાં પણ શ્રુતઅજ્ઞાનાદિપર્યાયપણે ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉપરોક્ત અનન્તપર્યાયયુક્તપણું હોવાથી નિરન્તર ધ્રુવપણે રહે છે. ૫૪૩.

માત્ર આત્માજ ઉત્પાદ-બ્યય-અને ધ્રુવ સ્વભાવવાળો છે એમ નહિ, પરંતુ સર્વ વસ્તુમાત્ર એવા સ્વભાવવાળી છે તે જણાવે છે.

સર્વં ચિય પદસમયં ઉપ્પજ્ઞ નાસય ચ નિર્જં ચ ।

एवं चेन य सुह-दुक्ख-वंध-मोक्खाइसम्भावो ॥ ૫૪૪ ॥

સર્વ વસ્તુ દરેક સમયે ઉત્પન્ન થાય છે-નાશ પામે છે-અને ધ્રુવપણે (નિત્ય) રહે છે. અને એ પ્રમાણે હોવાથીજ સુખ-દુઃખ-બંધ અને મોક્ષ આદિ સદ્ભાવ ધરે છે ૫૪૪

આ વિદ્યમાની ઘટ-પદ, સ્તંભ, કુમ્ભ, ચૂદ આદિ સર્વ વસ્તુઓ પુરાણાદિ પદ્યો નાશ પામે છે, નવીનાદિપદ્યો ઉત્પન્ન થાય છે, અને દ્રવ્યપણે નિરન્તર ધ્રુવ-અવસ્થિત રહે છે. એજ પ્રમાણે વસ્તુસ્વભાવ હોવાથીજ સુખ-દુઃખ, બંધ, મોક્ષ આદિનો સદ્ભાવ ધરે છે, તે સિવાય નથી ધરતો. તેમાં પણ પુણ્યમાળા-અન્દન-અંગના-સર્પ-વિદ્ય આદિ સદ્કારી

કારણ હોય તોજ સુખ-દુઃખાદિ થવા ઘટે છે, અન્યથા એ કારણો સિવાય, હૃમ્ભેશાં તે સુખ-દુઃખાદિના મદલાવ અથવા અસદલાવ થાય. હવે જો વસ્તુને ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રુવાત્મક ન માનવામાં આવે, અને એકાન્તે વસ્તુને નિત્ય સ્વરૂપ માનવામાં આવે, તો તે નિત્ય સ્વરૂપ વસ્તુને એ સહકારી કારણની અપેક્ષા ઘટે નહિ. જેમકે-ઢોળી અપેક્ષા રખાય છે, તેવા સહકારી કારણ વડે નિત્ય વસ્તુમાં કંઈ વિશેષતા કસાય છે, કે નથી કરાતી ? જો વિશેષતા કસાય છે, તો તે વિશેષતા તેનાથી ભિન્નરૂપે કસાય છે કે અભિન્નરૂપે કસાય છે. ? ભિન્ન રૂપે કરાતી હોય, તો તેથી તે નિત્ય વસ્તુને શું લાલ થયો ? કંઈજ નહિ. જો અહીં એમ કહેવામાં આવે, કે ભિન્નરૂપે કરાએક વિશેષતા નિત્યવસ્તુમાં વિશેષતા કરનાર છે. તો એમ ન કહેવું. કેમકે એમકહીએ તો તો અન્ય સ્થા હોય આવશે, જેમકે-એ વિશેષ કરનાર પણ, તે વિશેષતાથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે ? જો ભિન્ન છે, તો તેને શો લાલ થયો ? ઈત્યાદિ ઉપગ્રેક્ત આવર્તતાં અનવસ્થા હોય થશે. જો બીજો પક્ષ અગીકાર કરીને કહેવામાં આવે, કે સહકારી કારણોવડે નિત્ય વસ્તુમાં જે વિશેષતા કસાય છે, તે તેનાથી અભિન્નરૂપે કસાય છે; તો ત્યાં અમે પૂછીએ છીએ કે-એ વિશેષતા વિદ્યમાન કસાય છે, કે અવિદ્યમાન કસાય છે ? જો વિદ્યમાન કસાય છે, એટલે તેમાં વિશેષતા છે, છતાં પણ કસાય છે, તો તેમાં શું કરાયું ? છતાંએ કરાયું એમ માનવામાં આવે, તો અનવસ્થા હોય આવશે. હવે જો અવિદ્યમાન કસાય છે, એટલે નિત્ય વસ્તુથી અભિન્ન અને અવિદ્યમાન એવી વિશેષતા કસાય છે, એમ કહેવામાં આવે, તો એ કથન અત્યન્ત વિરૂદ્ધ છે, કેમકે અવિદ્યમાન એવા ગધેડાના શીંગડાંની પેઠે તેને કરવાથી પણ તેની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય ? અથવા અવિદ્યમાન કસાય છે, એમ માનતા હો, તો વસ્તુની અનિત્યતા થશે, કેમકે વસ્તુથી અભિન્ન વિશેષતા કરવામાં વસ્તુ પણ કસાય છે, એમ થશે. આ ઉપગ્રેક્ત હોયથી અથવા માટે એમ કહેવામાં આવે, કે એ સહકારી વડે એમાં કંઈ વિશેષ નથી કરાવું. તો તે તેના સહકારી કારણો ન કહેવાય, કેમકે તેઓ કંઈ પણ તેમાં વિશેષ કરતા નથી. તેમ છતાં પણ જો તેમને સહકારીપણે માનવામાં આવે તો અતિ પ્રસક્તિહોય આવશે. જેમકે-કંઈ પણ વિશેષ કર્યા વિના પણ સહકારીની અપેક્ષા રાખવામાં આવે, તો વિદ્યના મર્વે ભાવોવું સહકારીપણું તે એકમાંજ આવે, કારણ કે જેમ એક વસ્તુ તે કાર્યમાં કંઈ વિશેષ નથી કરેલું; છતાં સહકારી બનાય છે તેમ સર્વ વસ્તુ પણ તે કાર્યમાં વિરોધ નથી કરતી તેથી સર્વને સહકારી માનવા પડશે અને એમ વિશેષ નહિ કરવાપણું ગમાન હોવાથી જુદા જુદા કોઈ પણ કાર્યવું પ્રતિનિયત સહકારી કારણ છે. એમ માનવું મિથ્યા થશે. વસ્તુ માત્રનો સ્વભાવજ એવો છે, કે જેથી કંઈ પણ વિરોધ ન કરે, તો પણ પ્રતિનિયત સહકારીની અપેક્ષા રાખીનેજ કાર્ય ઉત્પત્ત થાય છે, આમ કહેવું; એ તો કેવળ મતારથમાત્ર છે. કેમકે જે વખતે વસ્તુ ઈષ્ટ સહકારીની અપેક્ષાએ કાય ઉત્પન્ન કરે છે, તે વખતે તે વસ્તુમાં તેની અપેક્ષા રાખવા રૂપ સ્વભાવ રહે છે કે નથી રહેતો ? જો સ્વભાવ નથી રહેતો, તો વસ્તુ અનિત્ય થાય છે, કેમકે સ્વભાવના નાશ થતાં સ્વભાવવાન પણ તેથી અભિન્ન હોવાથી નાશ પામે છે; અને એ સ્વભાવ તે વખતે (કાર્યોત્પત્તિ વખતે) રહે છે, એમ કહેવામાં આવે, તો કાર્યની ઉત્પત્તિ ન થાય, કેમકે જેમ કાર્યોત્પત્તિ પહેલાં અપેક્ષા રાખવારૂપ સ્વભાવ હોવાથી કાર્યોત્પત્તિ ન થય, તેમ તે વખતે (કાર્યોત્પત્તિ વખતે) પણ તે સ્વભાવ હોવાથી કાર્યોત્પત્તિ ન થાય. અથવા એ સ્વભાવ છતાં પણ કાર્યોત્પત્તિ થાય, તો નિરન્તર એ પ્રમાણે કાર્યોત્પત્તિ થતીજ જોયએ; કેમકે એ સ્વભાવ હૃમ્ભેશાં

અવસ્થિત છે. વળી સહકારી કારણો પણ નિત્ય હોવાથી હુએશાં બધાં મળીને કાર્થોત્પત્તિ રૂપ ઉપકાર કરે, અથવા એવો ઉપકાર નજ કરે, કારણકે નિત્યવસ્તુ હુએશાં એકજ સ્વભાવ વાળી હોય છે, તેથી કાર્યનો હુએશાં સદ્ભાવ હોય અથવા તો બીલકુલ અભાવજ હોય.

હવે જો એકાન્ત અનિત્ય-ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી સર્વ વસ્તુ માનવામાં આવે, તો તે પણ અધોગ્ય છે; કેમકે ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી વસ્તુને ક્ષણભાવ સ્વભાવવાળી કહેવાય છે, તેથી બીજા આદિ ક્ષણોમાં તેનો અભાવ અનિશ્ચયે પણ માનવો જોઈએ. હવે એ ભાવ અને અભાવમાં પરસ્પર અન્યપણું છે, કે અનન્યપણું છે. ? જો અન્યપણું-ભુદાપણું છે, તો તે સર્વથા છે, કે કથંચિત્-કોઈકે અપેક્ષાએ છે ? જો સર્વથા ભુદાપણું છે, તો બીજા આદિ ક્ષણોમાં પણ તે વસ્તુનો સદ્ભાવ થશે. કેમકે તે સિવાય પ્રથમ ક્ષણના ભાવનું બીજા આદિ ક્ષણોના અભાવથી ભિન્નપણું ઘટે નહિ. કારણ કે એકાન્ત ભિન્ન અભાવથી ભાવની નિવૃત્તિ-નાશ ઘટે નહિ. જો ઘટે, તો પરના અભાવથી ઘટભાવનો પણ નાશ થવો જોઈએ, ભાવ અને અભાવમાં કથંચિત્ ભુદાપણું છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ અયુક્ત છે, કેમકે એમ માનવાથી ક્ષણિકવાદનો ત્યાગ કરીને અનેકાન્તવાદ (સ્થાવાદ) માનવો પડશે. હવે જો ભાવ અને અભાવમાં અનન્યપણું (અભિન્નપણું) માનવામાં આવે, તો તે અનન્યપણું સર્વથા પ્રકારે છે, કે કથંચિત્ છે ? જો સર્વથા અભિન્નપણું છે, તો પ્રથમ ક્ષણનો સદ્ભાવ, તેજ બીજા આદિ ક્ષણોમાં અભાવ છે અને તેથી બીજા આદિ ક્ષણોમાં પણ ભાવજ (સદ્ભાવજ) થશે. અથવા બીજા આદિ ક્ષણોનો અભાવ નિરૂપાગ્ય (તુચ્છ) હોવાથી અને તેજ પ્રથમ ક્ષણના ભાવરૂપ હોવાથી પ્રથમ ક્ષણનો ભાવ એજ અભાવ થશે; અને જો કથંચિત્ ભાવાભાવનું અભિન્ન પણું માનતા હો તો, ઉપર કહ્યા મુજબ અનેકાન્ત ભત અંગીકાર કરવો પડશે.

બોધ:—બીજા આદિક્ષણોનો અભાવ, અભાવરૂપજ હોવાથી, પ્રથમ ક્ષણના ભાવની સાથે તે તેનાથી અન્ય છે કે અનન્ય છે ? એવી કલ્પના કરવી યોગ્ય નથી, કારણ કે જો ભાવ અભાવથી ભેદભેદ સિવાય કોઈ ત્રીજા રૂપે વર્તતો હોય, તો એ કલ્પના યોગ્ય અણાય, પરંતુ તેમ તો નથી. વળી બીજા ક્ષણનો અભાવ કલ્પિતજ હોવાથી ઉપરોક્ત વિકલ્પનો વિષય પણ નથી.

આચાર્ય:—જો એ પ્રમાણે બીજા ક્ષણનો અભાવ કલ્પિત છે, તો તે અસત્ હોવાથી બીજા આદિક્ષણોમાં પણ ભાવનો પ્રસંગ થશે, તો પછી ક્ષણસ્થિતિધર્મવાળી વસ્તુ છે, એમ ક્યાંથી રહ્યું ? પ્રથમ ક્ષણથી વ્યતિરિક્ત બીજા આદિક્ષણોનો અભાવ પરિકલ્પિત છે, પરંતુ તેથી અવ્યતિરિક્ત તો તે જજ, એમ કહેતા હો, તો પ્રથમ ક્ષણનો ભાવ એજ બીજા આદિક્ષણોનો અભાવ થશે, અને ત્યાં પૂર્વે કહેલ દોષ આવશેજ. વળી એમ કહેવામાં આવે કે અયુક્ત વસ્તુનો ઉત્તર કાળમાં થનાર પદાર્થાન્તર ભાવ, તેજ બીજા આદિક્ષણોનો અભાવ છે, તો ત્યાં પૂર્વે કહેલ અન્ય-અનન્યપણાની કલ્પના થશે, અને ત્યાં કહેલ દોષ પણ આવશે. ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી વસ્તુજ બીજા આદિક્ષણોનો અભાવ છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ અયુક્ત છે. કારણ કે ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી વસ્તુ, ક્ષણ ભાવ સ્વભાવ વાળી કહેવાય છે, તેથી તે ભાવ અને અભાવ પરસ્પર અન્યપણે છે કે અનન્યપણે છે ? ઇત્યાદિ વિકલ્પો કરતાં જે દોષ આવે છે, તે દોષ અહીં પણ આવશે.

બોધ:—બીજા આદિક્ષણોના અભાવમાં પ્રથમ ક્ષણનો ભાવ નથી, જો ત્યાં ભાવ છે

એમ માનીએ તો બીજા આદિશ્લેષોનો અભાવ ઘટે નહિ. માટે પ્રતિયોગીનો ત્યાં અભાવ હોવાથી, “ ભાવ, અભાવથી અન્ય છે કે અનન્ય છે ? ” એવી કલ્પના કરી શકાય નહિ, કારણ કે બ્યારે ભાવ છે, ત્યારે અભાવ નથી, અને અભાવ છે ત્યારે ભાવ નથી.

આચાર્ય:—જો એમ હોય, તો તે ભાવજ અભાવભૂત હોવાથી, ભાવની પેઠે અભાવ પણ ભાવનો ધર્મ થયો, બ્યારે અભાવ એ ભાવનો ધર્મ થયો, ત્યારે સર્વદા વસ્તુના મહાભાવજ થયો, અને તેથી વસ્તુ સ્વહૃદયથીજ ભાવાભાવ ધર્મવાળી ઉત્પન્ન થાય છે, એમ માનવું જોઈએ. કેમકે કમરહિત કાચથી કમવાનું ધર્મ યુક્ત કાર્યની ઉત્પત્તિ ઘટે નહિ. તેથી બ્યારે ભાવ હોય ત્યારે અભાવે હોય, એટલે વસ્તુ ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી ક્યાંથી રહી ? અથવા પ્રથમ ક્ષણની પેઠે પછીના ક્ષણોમાં પણ ભાવ અને અભાવની સાથે અવસ્થાતમાં વિરોધ ન હોવાથી નિરંતર વસ્તુનો સદ્ભાવ થયો. એ પ્રમાણે સ્વભાવાન્તર કલ્પના પણ કરી શકાય. અહીં એમ ન કહેવું, કે અક્ષણિક પદાર્થમાં અર્થક્રિયા ન થાય, માટે સ્વભાવાન્તર કલ્પના ન કરી શકાય. કેમકે એ કહેવુંજ અયોગ્ય છે, ક્ષણિક પદાર્થમાંજ અર્થક્રિયા ન થાય; જેમકે નહિ ઉત્પન્ન થએલ ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે ? ૧ ઉત્પન્ન થતો ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે ? ૨ ઉત્પન્ન થએલો ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે ? ૩ નાગ પામતો ક્ષણિકપદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે ? ૪ કે નાગ પામેલ ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે ? ૫ આ પાંચ વિકલ્પોમાંથી કયા વિકલ્પે અર્થક્રિયા કરે છે ? (૧) નહિ ઉત્પન્ન થએલ ક્ષણિક પદાર્થ તો અર્થક્રિયા કરી શકતો નથી, કેમકે તે અવિગ્રમાન છે. (૨) ઉત્પન્ન થતો ક્ષણિક પદાર્થ પણ નથી કરતો, કેમકે ઉત્પન્ન થવાની અવસ્થામાં તમે ક્ષણિકવાદીઓ અર્થક્રિયા નથી માનતા. જો માનતા હો, તો તે વખતે પદાર્થનો કેટલોક અંગ ઉત્પન્ન થયો હોય, અને કેટલોક અશા ન થયો હોય, તેથી માંગ વસ્તુ માની ગણાવો, અને તેમ ધવાથી અમારા મન્તાવ્યાનુસાર દ્રવ્યપર્યાય ઉલ્લઘટન વસ્તુની સિદ્ધિ ધવાથી અમારા પક્ષની સિદ્ધિ થયો. કારણકે અંગ માનવાથી અશવાન અવધવીની સિદ્ધિ થાય છે, અને તે અવધવી અહીં દ્રવ્ય છે, તથા અશો તે પર્યાયો છે. એમ દ્રવ્ય પર્યાય ઉલ્લઘટન વસ્તુની સિદ્ધિ થાય છે. (૩) ઉત્પન્ન થએલ ક્ષણિકપદાર્થ પણ અર્થક્રિયા કરતો નથી, કેમકે તે મૂર્ખો ઉત્પન્ન થએલ હોવાથી મહકારી કારણોથી કંઈ વિશેષતા તેમાં નથી થઈ, જો વિશેષતા થઈ હોય, તો ભિન્ન કારણથી થએલ વિશેષતાનો તેથી ભેદ થાય. મહકારી કાચ તેવું અવિશેષપણું છે તે મહકારી કારણોની માથે મળીને આ ઉત્પન્ન થએલો ક્ષણિક પદાર્થ વિગિહ અર્થક્રિયા કરે છે, એમ કહેવું એ કેવળ શતાના ચિત્તજ સમાધાન કરવા જેવું છે. કેમકે જો એ પ્રમાણે વસ્તુ વિશિષ્ટ અર્થક્રિયા કરે, તો તે માત્ર મહકારી કારણોના સંયોગનીજ અપેક્ષા રાખે, તે સિવાય કંઈ વિશેષ નહીં કરે, તો પછી બીજા અનેક અસહકારીની સાથે પણ એનો સંયોગ છે, માટે અમુક સહકારીની અપેક્ષાથીજ અર્થક્રિયા કરે છે. ? માટે એ સહકારીઓથી તેમાં વિશેષતા શું થાય છે ? કંઈજ નહિ, કેમકે ક્ષણિક પદાર્થમાં એવી વિશેષતા ઘટે નહિ. (૪) હવે શેષા પક્ષથી નિવર્તમાન એવો ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ અમુક્ત છે; કારણ કે નિવર્તમાન અવસ્થા તમે ક્ષણિકવાદી માનતા નથી જો માનતા હો તો વસ્તુને સાંશ માનવી પડ્યો. અને તેથી સ્વાદ્વાદ મત માનવો પડ્યો. (૫) છેવટે પાંચમા વિકલ્પથી નિવૃત્ત એવો ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે, એમ કહેવા હો, તો તે પ્રત્યાપ માન છે, કેમકે નિવૃત્ત પદાર્થ અવિધમાન હોવાથી અર્થ-

ક્રિયા કેવી રીતે કરે ? આ પ્રમાણે કોઇ પણ પ્રકારે ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી વસ્તુ ધટતી નથી, માટે દ્રવ્યપર્યાયાત્મક નિત્ય અનિત્ય રૂપેજ વસ્તુ માનવી જોઈએ, કેમકે તેવા પ્રકારેજ વસ્તુ સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે, જેમકે માટીનો પિંડ-સિવક-સ્થાસ-ઘટ-અને કપાસ આદિ સર્વમાં માટીનો અન્વય સામાન્યપણે જણાય છે, અને એ દરેકમાં માંહોમાંહે સિત્તના પણ અનુલવાય છે, એટલે જેવો આકાર મૃતિપિંડનો છે, તેવો આકાર સ્થાસ-સિવકાદિમાં નથી જણાતો, પરંતુ દરેકમાં સિત્તલિત્ત આકારજ અનુલવાય છે. વળી જેવો આકારભેદ અને તેણે જ્ઞાન વિઝતીય પાણી-અગ્નિ-પવન આદિમાં થાય છે, તેવો આકારભેદ સિવકાદિમાં નથી થતો, કેમકે એ સર્વમાં માટીનો અન્વય સામાન્યપણે અનુલવાય છે. આવો સર્વજન પ્રસિદ્ધ અનુલવ છતાં પણ તે અનુલવ અથાગ્ય છે, એમ તો ન કહી શકાય, કેમકે એમ કહેવામાં આવે તો તેથી અતિપ્રસંગ થાય. વળી આ સંવેદન અનુલવ તે ભ્રાન્તિ છે, એમ પણ ન કહી શકાય, કારણ કે દેશ કાળ અને મનુષ્યની ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થામાં પણ એવુંજ સંવેદન થાય છે. તેમજ અર્થ પદાર્થથી થએલ યથાથ-જ્ઞાન સિવાય જાતિના વિકલ્પોથી પદાર્થની વ્યવસ્થા માનવી તે પણ ઉચિત નથી, કેમકે જાતિવિકલ્પો પ્રતીત થવામાં બાધક રૂપ હોવાથી અનાદેય છે.

એકાન્ત નિત્યવસ્તુઓમાં પણ યથોક્ત સંવેદન થયું ધટ્યું નથી, કેમકે તેઓમાં ભિન્નભિન્ન આકારના કારણભૂત એવા ધર્મભેદનો અભાવ છે, આ માટે અન્યત્ર કહ્યું છે કે “ધર્મ-ભેદનો અભાવ હોવાથી એકાન્ત નિત્યપદાર્થમાં અન્વય-વ્યતિરેકની પેઠે સંકુટ સંવેદન ન થાય.” જો ધર્મ ભેદ માનવામાં આવે તો નિત્યપણાની હાની થાય. માટે એકાન્ત નિત્ય વસ્તુમાં યથોક્ત સંવેદન ન થાય. તેમજ એકાન્ત અનિત્યપદાર્થમાં પણ યથોક્ત સંવેદન થાય નહિ, કારણકે તેઓમાં અનુવૃત્તિ આકારના કારણભૂત દ્રવ્યનો અન્વય નથી એ માટે કહ્યું છે કે-“એકાન્ત અનિત્ય પદાર્થોમાં દ્રવ્યનો અન્વય ન હોવાથી અન્વય-વ્યતિરેકની પેઠે સત્ય સંવેદન ન થાય.” આ સંવેદનમાં કોઇ બાધક હેતુ નથી, કેમકે કોઈ પણ વખત એવો હેતુ જણાયો નથી, માટે અન્વય વિના વ્યતિરેક નથી અને વ્યતિરેક વિના અન્વય નથી. કહ્યું છે કે-“નાડ્યયઃ સ દિ મેદૃશ્વાદ્ ન મેદોડમ્યવૃત્તિઃ । મૃદ્દ્રવ્યમેદસંસ્તૃત્તિ-જાત્યન્તરં ઘટઃ ॥૧૧ ॥” આ સંબંધમાં ધણું કહેવા યોગ્ય છે, પણ વિસ્તારના ભયથી તેમજ અન્યત્ર કહેલું હોવાથી અહીં નથી કહેતા. આ મતમાં અને બીજા પ્રયોગમાં આ વાદ ધણે સ્થળે કહેવાયો, પરંતુ અહીં એક સ્થળે ભણેલ હોવાથી બીજે ઠેકાણે તે ધ્રુવે જણી શકાય, એમ માનીને કંઈક વિસ્તારથી આ વાદ સ્થાનક લખ્યું છે. માટે આથી કંચાળો કે અરૂચિ ન કરવી, કેમકે એ બહુ ઉપયોગી છે. ૫૪૪

સાદિ સપર્યવસિન-સાદિ અપર્યવસિત-અનાદિસપર્યવસિત અને અનાદિઅપર્યવ-સિત શ્રુતતા આ ચાર ભાંગાઓમાંનો પહેલો ભાંગો દ્રવ્યથી એક ધુરંપની અપેક્ષાએ કહ્યો; બીજો ભાંગો તો કેવળ કહેવામાત્રનોજ છે, કેમકે એ ક્યાંઈ પણ સંભવતો નથી. માટે હવે ત્રીજો અને ચોથો ભાંગો ભવ્ય અને અભવ્યની અપેક્ષાએ કહે છે—

અહવા મુત્તં નેજ્વાળમાવિનોડનાદ્યં સપર્જત્તં ।

જીવર્ત્તં પિવ નિયયં સેસાળમળાદ-પર્જત્તં ॥ ૫૪૫ ॥

અથવા ભવ્યને શ્રુત અનાદિ સાન્ત હોય છે, અને બાકીના અભવ્યને છવત્વની જેટ શ્રુત પણ અવરય અનાદિ અનન્ત છે. ૫૪૫

જે મોક્ષ જવાને લાયક હોય તે લવ્ય હવ કહેવાય, એવા લવ્ય હવને લવ્યત્વની પેઠે શ્રુત પણ અનાદિ કાળથી છે તેથી અનાદિ શ્રુત છે, અને જ્યારે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તે શ્રુતનો અન્ત થાય તેથી સાન્ત શ્રુત, એમ એક લવ્યહવની અપેક્ષાએ અનાદિ સાન્ત શ્રુત કહેવાય. તથા જે કદિપણ મોક્ષને લાયક ન થાય તે અલવ્ય કહેવાય, એવા અલવ્ય હવને હવત્વ અથવા અલવ્યત્વની પેઠે શ્રુત અનાદિ કાળથી જ અને લવિઅમાં અનન્ત કાળ પયન્ત રહેશે, કેમકે અલવ્યને સંસારમાં કદિપણ શ્રુતનો નાશ ન થાય, મારે એક અથવા સર્વ અલવ્યની અપેક્ષાએ અનાદિ અનન્ત શ્રુત કહેવાય, અહીં જે શ્રુત કહ્યું છે, તે સમ્યક્ શ્રુત કે મિથ્યાશ્રુત એવા ભેદ સિવાય લવ્ય અને અલવ્યને સામાન્ય રૂપે શ્રુત સમજવું. ૫૪૫

દ્વયથી એક હવની અપેક્ષાએ શ્રુતનો સાદિ-સપર્યવસિત એવો પહેલો ભાગો પૂર્વે કહ્યો છે, અને સર્વહવોની અપેક્ષાએ શ્રુતનો ચોથા ભાગો આગળ ૫૪૮ મી ગાથામાં કહેવાશે. હવે ક્ષેત્ર અને કાળને લાવથી એક હવની અપેક્ષાએ શ્રુતનો પ્રથમ સાદિ-સપર્યવસિત ભાગો કહે છે—

સ્વેત્તે મરહે-રવયા કાલે ચ સમાઓ દોષિણ તત્ત્વેવ ।

માવે પુણ પળવર્ગ પળવર્ણિજ્જે વ આસજ્જ ॥ ૫૪૬ ॥

ક્ષેત્રથી ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રમાં અને કાળથી ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીમાં શ્રુત સાદિ-સપર્યવસિત છે. તથા ભાવથી શુદ્ધ પ્રજ્ઞાપનીય ભાવો જાણીને કહે તેથી સાદિ-સપર્યવસિત છે. ૫૪૬

ક્ષેત્રથી વિચારતાં ભરત-ઐરવતક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સમ્યક્ શ્રુત સાદિ-સપર્યવસિત છે, કેમકે એ ક્ષેત્રોમાં પ્રથમતીર્થકરના વખતમાં દ્વાદશાંગી રૂપ શ્રુત થાય છે તેથી સાદિશ્રુત, અને છેલ્લા તીર્થકરના તીર્થનો અન્ત થતાં તેનો પણ અન્ત થાય છે તેથી સાન્તશ્રુત. એ પ્રમાણે ક્ષેત્રથી સાદિ-સાન્તશ્રુત સમજવું. તથા કાળથી વિચારતાં ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીની અપેક્ષાએ ભરત-ઐરવતક્ષેત્રમાં સાદિ-સપર્યવસિત શ્રુત છે. કારણકે ખન્ને કાળના ત્રીજા આરામાં દ્વાદશાંગશ્રુતની ઉત્પત્તિ થાય છે તેથી સાદિશ્રુત, અને ઉત્સર્પિણીના ચોથા આરાની આદિમાં તથા અવસર્પિણીના પાંચમા આરાના અન્તે તે શ્રુતનો અન્ત થાય છે, તેથી સપર્યવસિતશ્રુત કહેવાય. એમ કાળથી સાદિ-સપર્યવસિતશ્રુત સમજવું. અને ભાવથી વિચારતાં પ્રજ્ઞાપણીય અર્થો જાણીને શુદ્ધ તે કહે, તેથી સાદિ સપર્યવસિત થાય. ૫૪૬

કારણ કે—

ઉવઓગ-સર-પયત્તા યાણવિસેસા ય હોંતિ પળવવ ।

મહ-ઢાળ-મેય-સંઘાય-વળ્ણ-સદ્દામ્માવેસુ ॥ ૫૪૭ ॥ દારં

ઉપયોગ-અપાજ-પ્રયત્ન અને સ્થાન વિશેષ ધર્મો પ્રરૂપક શુદ્ધમાં હોય છે; તથા ગતિ-સ્થિતિ-ભેદ-સંઘાત-વર્ણ અને શબ્દાદિ ધર્મો પ્રરૂપણીય પદાર્થોમાં હોય છે. (એ ઉભય ધર્મો અનિત્ય હોવાથી શ્રુત પણ સાદિ-સપર્યવસિત છે.) ૫૪૭

આન્તરિક્ષ શ્રુતપરિણામ તે ઉપયોગ, ધ્વનિ (અપાજ) તાલુ-ઓષાદિ સંબંધી વ્યાપાર તે પ્રયત્ન, પરીકાદિ આરાત વિશેષ તે સ્થાન, એ ધર્મો યા ભાવો જ્યારે પ્રરૂપક શુદ્ધ

વ્યાખ્યાનાદિ કરતા હોય ત્યારે હોય છે, વળી એ ધર્મો અનિત્ય હોવાથી સાદિ-સપર્થ-વસિત છે, તેથી એ ભાવોની અપેક્ષાએ શ્રુત પણ વક્તાથી અનન્ય હોવાથી સાદિ-સપર્થ-વસિત છે. તેમજ પરમાણુ આદિનો ગતિપરિણામ સ્થિતિપરિણામ અન્યથી જોડાએલ હોય તો તેથી લુપ્ત પડવારૂપ ભેદ-અન્યની સાથે સંયોગ-કૃષ્ણ નીલાદિવર્ણ-મન્દ મધુરાદિ રાખ્દ; આદિ રાખ્દથી રસ-ગન્ધ-સ્પર્શ-આકૃતિ વિગેરે પચાસ ધર્મો પરમાણુ આદિ પ્રરૂપ-ણીય ભાવોમાં (પદાર્થોમાં) હોય છે. એ ભાવો અનિત્ય હોવાથી સાદિ-સપર્થવસિત છે, અને તેથી શ્રુત પણ સાદિ-સપર્થવસિત છે, કેમકે એ ભાવો શ્રુતને આદ્ય છે, અને આદ્યક તે આદ્યત્વ કારણ હોય છે, આદ્ય કાર્ય-કારણના અભેદાપચારથી શ્રુત પણ સાદિ-સપર્થ-વસિત છે. ૫૪૭

એ પ્રમાણે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ ને ભાવની અપેક્ષાએ શ્રુતનો સાદિ-સપર્થવસિત પ્રથમ સાંગો કહેા; હવે અનાદિ અપર્થવસિત ચોથો સાંગો કહે છે.

દ્વ્યે નાણાપુરિસે સ્વેતિ વિદેહાદં કાલુ જો તેમું ।

સ્વય-સ્વસમભાવમ્મિ ચ મુપનાણં વદ્દણ સયયં ॥ ૫૪૮ ॥ દારં

દ્રવ્યથી વિવિધ જીવોની અપેક્ષાએ, ક્ષેત્રથી મહાવિદેહની અપેક્ષાએ, કાળથી અતુ-ત્સર્પિણી, અવસર્પિણીની અપેક્ષાએ અને ભાવથી ક્ષયોપશમભાવની અપેક્ષાએ, શ્રુત-જ્ઞાન નિરન્તર હોય છે. (અનાદિ-અપર્થવસિત છે.) ૫૪૮

દ્રવ્યથી નારક-તીર્થ-ચ-દેવ-મનુષ્યગત વિવિધ સમ્યક્દષ્ટિજીવોને સમપ્રકૃત ત્રણે કાળમાં હોય છે, કદિ પણ વિચ્છેદ પામતું નથી. તેથી તેઓની અપેક્ષાએ શ્રુતજ્ઞાન અ-નાદિ-અપર્થવસિત છે. ક્ષેત્રથી મહાવિદેહક્ષેત્રમાં શ્રુતજ્ઞાન અનાદિ અપર્થવસિત છે, કેમકે ત્યાં સર્વદા તીર્થ પ્રવર્તે છે, તેથી ત્યાં કદિપણ શ્રુતનો વિચ્છેદ નથી થતો, કાળથી મહા-વિદેહને વિષે અતુત્સર્પિણીઅવસર્પિણી કાળમાં શ્રુત અનાદિ-અપર્થવસિત છે, કેમકે ત્યાં ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીરૂપ કાળચક્ર નહિ હોવાથી શ્રુત કદિપણ વિચ્છેદ પામતું નથી. અને ભાવથી ક્ષયોપશમ ભાવમાં શ્રુત અનાદિ-અપર્થવસિત છે, કેમકે વિવિધ જીવોની અપેક્ષાએ કોઇ નહિ ને કોઇ જીવને શ્રુતજ્ઞાન હોય છેજ. સામાન્ય મહાવિદેહને વિષે અતુ-ત્સર્પિણીઅવસર્પિણી કાલને વિષે દ્વાદશાંગી શ્રુત કદાપી નાશ પામતું નથી, કેમકે તીર્થ-કર ગણધરોનો નિરન્તર તેમાં સદ્ભાવ છે. ૫૪૮

એ પ્રમાણે એક અનેક જીવાદિની અપેક્ષાએ સાદિ-સપર્થવસિત અને અનાદિ અપ-ર્થવસિત શ્રુત કહ્યું; હવે ગમિક અને અગમિક શ્રુત કહે છે.

મંગમળિયાદ ગમિયં જં સરિસમં ચ કારણવસેળં ।

ગાહાદ અગમિયં સ્વલ્લ કાલિયમુપ દિદ્ધિવાણં ચ ॥ ૫૪૯ ॥

સાંગા અને ગણિતાદિ જેમાં જાહુ હોય તે, અથવા કારણવશાત્ સમાન પાઠ જેમાં ધણા હોય તે ગમિકશ્રુત પ્રાયઃ દષ્ટિવાદ આદિમાં હોય છે; અને ગાથા શ્લોકાદિરૂપ અસદૃશ પાઠાત્મક હોય, તે અગમિકશ્રુત પ્રાયઃ કલિકશ્રુત હોય છે. ૫૪૯

એ પ્રમાણે ગમિક-અગમિકશ્રુત કહીને હવે અગમિયં તથા અગમ્યાદ્ય શ્રુત કહે છે.

મળહર-ચેરકર્યં વા આણસામુકવાગરણઓ વા ।

ધ્રુવ-ચલવિસેસઓ વા અંગા-જંગેસુ નાણત્તં ॥ ૫૫૦ ॥

ગણધરકૃત અતે સ્થવિરકૃત, અથવા ત્રિપદીજન્ય અને છુટા અર્થ પ્રતિપાદનથી યદ્યે તેમજ ધ્રુવ અને અનિયતશ્રુત એવા જે વિશેષો તે અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગખાણમાં ભેદ હારણ છે. ૫૫૦

ગીતમસ્વામિ આદિ ગણધરોએ કરેલું દ્વાદશાંગરૂપ શ્રુત અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત કહેવાય છે, અને ભદ્રપાહુસ્વામિ આદિ વૃદ્ધ આચાર્યોએ કરેલું આવશ્યકનિર્ણયિત આદિ શ્રુત અંગખાણ શ્રુત કહેવાય છે. અથવા ત્રણવાર ગણધર મહારાજે પૂજવાથી તીર્થકર મહારાજે કહેલ ઉત્પાદ-વ્યય-ને ધ્રુવ રૂપ ત્રિપદીથી થએલું દ્વાદશાંગ શ્રુત તે અંગપ્રવિષ્ટશ્રુત, અને પ્રથમ પૂજ્યા સિવાય અર્થ પ્રતિપાદન કરવાથી થએલું આવશ્યકાદિ શ્રુત અંગખાણશ્રુત કહેવાય છે, અથવા નિયતશ્રુત એટલે સર્વ તીર્થકરોના તીર્થમાં અવશ્ય થનારું દ્વાદશાંગ શ્રુત તે અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત કહેવાય, અને અનિયત એટલે સર્વ તીર્થકરોના તીર્થમાં અવશ્ય થાયજ એમ નહિ, એણે તન્દુલવૈચારિકાદિ પ્રકરણરૂપ શ્રુત અંગખાણ શ્રુત કહેવાય છે. અર્થાત ગણધરકૃત ત્રિપદી જન્ય-અને ધ્રુવ શ્રુત જે દ્વાદશાંગ રૂપ છે, તે અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત; અને સ્થવિરકૃત-અર્થ પ્રતિપાદનરૂપ- તેમજ અનિયત આવશ્યક પ્રકરણાદિ શ્રુત અંગખાણ શ્રુત છે. ૫૫૦.

નંદી સૂત્રની દીકામાં અંગખાણ અને અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુતની વ્યાખ્યા કરતાં મહાયગિરિજી મહારાજ આ પ્રમાણે કહે છે. કે સર્વોત્કૃષ્ટ શ્રુતલક્ષિધર્મપણ ગણધર મહારાજે રચેલું મૂળ જૂત સૂત્ર, અથવા જે સર્વજ્ઞ નિયત હોય એવું આચાર્યમાદિ તે અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત; અને તે સિવાય ખીન શ્રુતસ્થવિરોએ રચેલું હોય તે અંગખાણ શ્રુત. તેમાં અંગખાણ શ્રુત બે પ્રકારે છે. સામાયિકાદિ ૭ પ્રકારનું આવશ્યક અને તેથી વ્યતિરિક્ત આવશ્યક વ્યતિરિક્ત શ્રુત બે પ્રકારનું છે. એક કાલિકશ્રુત અને બીજું ઉત્કાલિકશ્રુત. તેમાં જે શ્રુત રાત્રિ અને દિવસની પ્રથમ અને ચરમ પોરણીમાંજ બણાય, તે કાલિકશ્રુત અને જે કાળવેળા વળીને સર્વ કાળે બણાય તે ઉત્કાલિકશ્રુતને તે દસવૈકલિક વિગેરે અનેક પ્રકારે છે, તેમાંના કેટલાક અપ્રસિદ્ધ ધન્યોના નામ આ પ્રમાણે છે. ૧ સ્થવિરાર્ધ કલ્પનું પ્રતિપાદન કરનાર કલ્પશ્રુત. તે બે પ્રકારનું છે, એક સુષ્કલ્પ તે અસ્પષ્ટ-અ અને અદ્ય અર્થવાણું છે, બીજું મહાકલ્પ શ્રુત તે મહામય અને મહાઅર્થવાણું છે. ૨ જીવાદિપદાર્થની પ્રરૂપણા કરનાર પ્રતાપના ૩ પ્રમાદ-અપ્રમાદના સ્વરૂપનો ભેદ અને વિષાક જણાવનાર પ્રમાદાપ્રમાદ અધ્યયન. ૪ નંદી ૫ અ-યોગહાર. ૬ દેવેન્દ્ર રાવ. ૭ તદુચ વૈચારિક. ૮ ચક્રાવેધ્યક. ૯ સ્વપ્રવચ્ચ. ૧૦ પોરણીમંડળ. ૧૧ મંડળપ્રવેશ. ૧૨ વિદ્યાચારણવિનિયમ. ૧૩ ગણિ વિદ્યા. ૧૪ ધ્યાનવિભક્તિ. ૧૫ મરણવિભક્તિ. ૧૬ આત્મવિશુદ્ધિ. ૧૭ વીતરાગચત. ૧૮ સંલેખનાશ્રુત. ૧૯ વિહારકલ્પ ૨૦ ચરણવિધિ. ૨૧ આ-ઉપવ્યાખ્યાણ ૨૨ મહાપચપ્પાણ. એ વિગેરે ઉત્કાલિકશ્રુત છે.

કા લકશ્ચુત પચ અનેક પ્રકારે છે. ૧ ઉત્તરાધ્યયન. ૨ દશાકલ્પ. ૩ વ્યવહાર ૪ બૃહલકલ્પ. ૫ નિઘીય, ૬ મહાનિઘીય, ૭ ક્ષયિભાષિત ધન્યો, ૮ જ્ઞાનકોષ પત્તિ. ૯ દીપ-સાગર પત્તિ. ૧૦ મદ-પત્તિ ૧૧ ક્ષુદ્રકવિમાન પ્રવિભક્તિ ૧૨ મહા વિમાન પ્રવિભક્તિ. ૧૩ અંગચૂલિકા. ૧૪ વર્ગચૂલિકા ૧૫ વિવાહચૂલિકા. ૧૬ અરજોપપાત. ૧૭ વરજોપપાત. ૧૮ ગરજોપપાત. ૧૯ ધરજોપપાત. ૨૦ વૈષ-ગજોપપાત. ૨૧ વૈભવોપપાત ૨૨ દેવેન્દ્રોપપાત ૨૩ ઉત્થાનશ્રુત. ૨૪ સંશુત્થાન શ્રુત. ૨૫ નાગપરિણ. ૨૬ નિરપાવસિત. ૨૭ કલ્પકા ૨૮ કલ્પાવન સિત્તા. ૨૯ પ્રવિષ્ટા. ૩૦ પ્રુપચૂદા. ૩૧ વૃષ્ટિદશા એ વિગેરે ચોરાણી હનર પ્રકીર્ણક ધન્યો બગવન પ્રથમ જિનેધર કામ દેવના અવતાર : હોય, અને સખ્યાતા હનર પ્રકીર્ણક ધન્યો મધ્યના બારીય જિનેધરના સખામાં હોય, તથા આદહનર પ્રકીર્ણક ધન્યો બગવન

મહાવીર દેવના સમયમાં હોય છે. અથવા જે જિનેશ્વરને જેટલા શિષ્યો ઉત્પાનિકી વિગેરે ચાર પ્રકારની શુદ્ધિવાળા હોય તેમના તેટલા હજારોનો હોય, અને પ્રત્યેકશુદ્ધ પણ તેટલાજ હોય એ સર્વ ગ્રન્થો આવશ્યક વ્યતિરિક્ત જે ઉઃકલિકશ્રુતને કલિકશ્રુત, તે બધું અંગમાલ્ય કહેવાય. ઉપર જણાવેલા ગ્રન્થોમાં શું શું હકીકત આવે છે, તે જાણવાની મુશ્કેલીવાળાએ નંદીસૂત્રની દીપ્ત જોઈ લેવી. અહીં વિસ્તાર ચવાના બયથી તે સર્વ નથી લખ્યું.

અંગપ્રવિષ્ટશ્રુત બાર પ્રકારે છે. ૧ આચારાંગ, ૨ સૂત્રકૃતાંગ ૩ સ્થાનાંગ ૪ સમવાયંગ, ૫ વ્યાખ્યાપ્રવૃત્તિ ૬ ગાતાધર્મકથા ૭ ઉપાસકકથા ૮ અંતકૃતકથા ૯ અનુત્તરોપપાતિકકથા ૧૦ પ્રશ્નવ્યાકરણ ૧૧ વિપાકસૂત્ર ૧૨ અને દષ્ટિવાદ, તેમાં પ્રથમ આચારાંગ સૂત્રમાં શ્રમણ નિર્ચ્ચયોના આચાર, જોયર વિધિ, વિનય, વિનયની શિક્ષા, ભાષા, અભાષા ચરણ સિત્તરી કરણસિત્તરી, સંયમ માના અને આહારાદિની માનાનો વીચાર પ્રશ્નો છે, તેમાં ગાનાચાર દર્શનાચાર ચારિત્ર ચાર તપાચાર વીધીચાર એ પાંચ આચાર છે. તથા આચારાંગમાં પરિમિત વાચના સંખ્યાતા અનુયોગદાર સંખ્યાતા હંદ, સંખ્યાતા શ્લોક, સંખ્યાતા નિર્ણયકિત્તો, સંખ્યાતા પ્રતિપત્તિઓ છે વળી એમાં જે શ્રુત રકથ, પચીસ અધ્યયન, પંચાદી ઉદેશજીકાળ, પંચાદી સમુદેશજીકાળ, અઢાર હજાર પદ, સંખ્યાત અક્ષર, અનન્તા પર્વાય, પરિમિત ત્રસજીવો, અનન્તા સ્થાવરજીવો, શાશ્વત પદાર્થો, અશાશ્વત પદાર્થો, વિગેરે જિનપ્રશ્નિતભાવો આચારાંગમાં દલા છે.

૨ સૂત્રકૃતાંગમાં એકસો એસી બેઠ ક્રિયારાદિના, ચોરાદી અક્રિયાવાદિના, સદસઠ અગ્નિવાદિના, અને બીસ વિનયવાદિના, સર્વ મળી ત્રણસો ત્રસઠ બેઠ પાંચડીઓના તેમાં સંવિસ્તર વર્ણુઆ છે. વળી એની પરિમિત વાચના, સંખ્યાતા અનુયોગદાર, સંખ્યાતા હંદ, સંખ્યાતા શ્લોક, સંખ્યાતા નિર્ણયકિત્તો, સંખ્યાતા પ્રતિપત્તિઓ છે. તેમજ એમાં જે શ્રુત રકથ, ત્રેવીસ અધ્યયન, તેવીસ ઉદેશજીકાળ, તેવીસ સમુદેશજીકાળ, બીસ હજાર પદ, સંખ્યાતા અક્ષર, અનન્તાગમ, અનન્તા પર્વાય, પરિમિત ત્રમજીવો અનન્તા સ્થાવરજીવો, તથા શાશ્વત અશાશ્વત જિન પ્રશ્નિતભાવો, બીજા અંગ સૂત્રકૃતાંગમાં દલા છે.

૩ સ્થાનાંગ સૂત્રમાં ટંક-કૂટ-પર્વત, શિખરી, પ્રાગમાર, કુંડો, શુકાઓ, ખાણો, દરો, નદીઓ વિગેરેનું સ્વરૂપ દર્શુ છે. આ સૂત્રની પરિમિત વાચના, સંખ્યાતા અનુયોગદાર, સંખ્યાતા હંદ, સંખ્યાતા શ્લોક, સંખ્યાતા નિર્ણયકિત્તો, સંખ્યાતા સમઠજીવો, સંખ્યાતા પ્રતિપત્તિઓ છે. તથા આ સૂત્રમાં એક શ્રુતરકથ, દસ અધ્યયન, એકવીસ ઉદેશજીકાળ, એકવીસ સમુદેશજીકાળ, બહોતેર હજાર પદ, સંખ્યાતા અક્ષર, વિગેરે પૂર્વવત્ છે.

૪ સમવાયંગમાં એકથી સો પર્વતની સંખ્યાવાળા પદાર્થોના જેમાં અન્તરભાવ થાય છે, તેની પ્રશ્ન પણ કરી છે. આના અનુયોગદાર, હંદ વિગેરે પૂર્વવત્ સંખ્યાતા છે, શ્રુતરકથ એક છે, અધ્યયન એક છે, ઉદેશજીકાળ એક છે, સમુદેશજીકાળ એક છે, એક લાખને સુખાળીસ હજાર પદ છે, તે સિવાય અક્ષર-ગમ પર્વાય વિગેરે પૂર્વવત્ છે.

૫ વ્યાખ્યા પ્રવૃત્તિ સૂત્રમાં જીવ-અજીવ આદિની પ્રશ્નણા કરી છે. એના હંદ-શ્લોક વિગેરે પૂર્વવત્ સંખ્યાતા છે, તેનો એક શ્રુતરકથ છે, અધિક એકસો અધ્યયન છે, દસ હજાર ઉદેશ છે, દસ હજાર સમુદેશ છે, બીસ હજાર પ્રશ્ન છે, જે લાખ ને અઠાવીસ હજાર પદ છે, અક્ષર-પર્વાય વિગેરે પૂર્વવત્ સંખ્યાતા છે.

૬ ગાતાધર્મકથાંગમાં ધર્મકથામાં ઉદાહરણજીન નગરો ઉદાનો ચૈત્યો, વનખડો, સમવસરજીવો વિગેરેનું વર્ણુ છે, આ ગ્રન્થમાં સર્વ મળીને સાડત્રણ કોડ કથાનકો છે, આના અનુયોગ-હંદ-શ્લોક વિગેરે પૂર્વવત્ છે. વળી આ ગ્રન્થમાં જે શ્રુત રકથ છે, યોગજીસ અધ્યયન છે, યોગજીસ ઉદેશજીકાળ છે, યોગજીસ સમુદેશજીકાળ છે, પાંચ લાખને છોતેર હજાર પદ છે, અક્ષર-પર્વાય વિગેરે પૂર્વવત્ છે.

૧ ઉપાસક દર્શાંગમાં આવકોના નગરો, ઉદ્યાનો, ચૈત્યો વનખંડ, સમવસરણો, તેમના રામજો, તેમના માતા-પિતા, ધર્માચાર્ય, ઇન્દ્રલોક-પરલોક સંબંધી તેમની રૂઢિ વિગેરેનું વર્ણન છે. એમાં અનુયોગદ્વાર-છંદ વિગેરે પૂર્વવત્ છે. શ્રુતસ્કંધ એક છે, દશ અધ્યયન છે, દસ ઉદેશયુક્ત છે, દસ સમુદેશયુક્ત છે, અગ્નીઆર લાખ ને બાવન હજાર પદો છે, અક્ષર-પર્યાય વિગેરે પૂર્વવત્ બધી લેવા.

૮ અન્તકૃતદર્શાંગમાં તીર્થંકર વિગેરે ચરમચરીરી જીવોના નગરો ઉદ્યાનો ચૈત્યો વિગેરેનું વર્ણન છે, તેના છંદ-લોકો વિગેરે પૂર્વવત્ છે, એક શ્રુતસ્કંધ છે, આઠ વર્ગ છે, આઠ ઉદેશયુક્ત છે, આઠ સમુદેશયુક્ત છે, ત્રેવીસલાખને ચાર હજાર પદો છે, અક્ષર-પર્યાય-ગમ વિગેરે પૂર્વવત્ છે.

૯ અનુત્તરોપાસિક દર્શાંગમાં અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન યનારાના નગર-ઉદ્યાન-ચૈત્ય વિગેરેનું વર્ણન છે. અનુયોગ-છંદ-લોકો વિગેરે પૂર્વવત્ છે. શ્રુતસ્કંધ એક છે, ત્રણ વર્ગ છે, ત્રણ ઉદેશયુક્ત છે, ત્રણ સમુદેશયુક્ત છે. છેતાગીસ લાખ અને આઠ હજાર પદ છે. અને અક્ષર-પર્યાય વિગેરે પૂર્વની પેઠે છે.

૧૦ પ્રજાઆકરણમાં પૂઠેલા, નદી પૂઠેલા અને પૂઠેલા, તથા નદી પૂઠેલા વિવિધ પ્રકારે એકસો આઠ આઠ પ્રજોના ઉત્તર છે, તેમજ તે સિવાય નાગકુમાર વિગેરે દેવોની સાથે સાધુઓના દિવ્ય સંપાદ થયેલા તેનું વર્ણન છે. અનુયોગદ્વાર-છંદ વિગેરે પૂર્વવત્ છે, તેના શ્રુતસ્કંધ એક છે. પીસ્તાલીસ અધ્યયન છે, પીસ્તાલીસ ઉદેશયુક્ત છે. પીસ્તાલીસ સમુદેશયુક્ત છે, બાણ લાખ ને સોળ હજાર પદ છે, અને અક્ષર-પર્યાય વિગેરે પૂર્વની પેઠે છે.

૧૧ વિપાકસત્રાંગમાં શુભાશુભકર્મના ફળ-વિપાકનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. તેના અનુયોગદ્વાર-છંદ વિગેરે પૂર્વવત્ સંખ્યાતા છે જે શ્રુતસ્કંધ છે, વીસ અધ્યયન, વીસ ઉદેશયુક્ત, વીસ સમુદેશયુક્ત છે, અને એક કોડ ચોરાશીસ ખ અને બત્રીસ હજાર પદ છે, પર્યાય-અક્ષર વિગેરે પૂર્વવત્ છે.

૧૨ દષ્ટિવાદ. તેના પાંચ ભેદ છે, પરિકર્મ, સત્ર પૂર્વગત, અનુયોગ, અને ચૂલિકા. તેમાં પરિકર્મ શ્રુત પ્રકારે છે, સત્ર પાત્રીય પ્રકારે છે, પૂર્વગત ચૈદ પ્રકારે છે, અનુયોગ જે પ્રકારે છે, અને ચૂલિકા પ્રથમના ચાર પૂર્વની છે, બાકીના પૂર્વ ચૂલિકા વિનાના છે. આ દષ્ટિવાદના અનુયોગ છંદ વિગેરે પૂર્વવત્ સંખ્યાતા છે. એક શ્રુતસ્કંધ છે. અને સંખ્યાત હજાર પદો છે.

ઉપરોક્ત દાદર્શાંગ-બાર અંગમાં શું શું વિષય ચર્ચા છે, તે સંબંધી નન્દીસુત્રમાં બહુ સારી રીતે વર્ણવ્યું છે, તે જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ ત્યાંથી જોઈ લેવું. અહીં અન્યવિસ્તારના બાબતી માત્ર સંક્ષિપ્ત સાર લીધે છે.

શિષ્ય: પ્રશ્નો આગમથી અંભણાય છે કે “ ગણકર અહારાજ પ્રથમ પૂર્વોની રચના કરે છે. ” એ પૂર્વોમાં સંપૂર્ણ વાદ્યમય અન્તર્ભૂત થાય છે, તેથી ચૈદ પૂર્વાત્મક બારઅંગજ હોવા જોઈએ, શેષ અંગ અથવા અંગબાહ્ય શ્રુત રચવાથી તો લાભ ? શિષ્યની એ શંકાઈ સમાધાન કરવાને શીગુર કહે છે કે—

જઈયિ ચ મૂયાવાણ સવ્વસ્સ વઓગયસ્સ ઓયારો ।

નિજ્જહણા તહાવિ હુ દુમ્મેહે પપ્પ ઇત્તી ય ॥ ૫૫૧ ॥

જોકે ભૂતવાદમાં-દષ્ટિવાદમાં સર્વ વાદ્યમયનો અન્તર્ભૂત થાય છે; તો પણ મૂયાવાણ તથા શ્રીઓના ઉપકાર માટે શેષ શ્રુતની રચના કરી છે. ૫૫૧

સંપૂર્ણ વિશેષ શુદ્ધ સર્વ વસ્તુ સમૂહનું પ્રતિપાદન જેમાં કરેલું હોય, તે ભૂત અથવા ગ્રામાન્ય-વિનોયદિ સર્વ ધર્મ શુદ્ધ જીવોના લોક-પ્રલોક જેમાં કહેલ હોય તે ભૂતવાદ અથવા દષ્ટિવાદ કહેવાય. એવા દષ્ટિવાદમાં સમગ્ર વાદ્યમયનો અન્તર્ભૂત થાય છે; તેથી પણ તે ભૂતવાદને મહાજ-મારજ કરવાને અવશ્ય એવા મંદ બુદ્ધિવાળા જીવો અને શ્રીઓના ઉપકાર માટે શેષ અંગબાહ્યશ્રુતની રચના કરી છે. ૫૫૨

ત્રીઝાને દૃષ્ટિવાદ યા ભૂતવાદ શ્રુત શા માટે ન અપાય ? તે માટે કહે છે.

તુચ્છા ગારવવહુલા ચર્લિદિયા દુવ્વલા ધિર્ધૈય ય ।

इति अद्वैतसंक्षयणा भूयावाओ य नो त्तीयं ॥ ૫૫૨ ॥

તુચ્છ સ્વભાવવાળી-બહુ અભિમાનવાળી-અપલેન્દ્રિય અને બુદ્ધિએ દુર્બળ-મન હોવાથી ત્રીઝાને અતિશયવાળા અધ્યયનો અને દૃષ્ટિવાદ આપવાની આશા નથી. ૫૫૨

ત્રીને જો કેઈ પણ રીતે દૃષ્ટિવાદ શ્રુત આપ્યું હોય, તો તે તુચ્છાદિ સ્વભાવથી "હુ" પણ દૃષ્ટિવાદ ભણું છું " એવા આભમાન યુક્ત મનથી પુરૂષના પરિભવાદિ કાર્યમાં પ્રવર્તે અને તેથી દુર્ગતિ પામે. એમ જાણીને અતિશય કૃપાસિન્ધુ-પરેષપકાર કરવામાં જ પ્રવૃત્તિવાળા ભગવાન તીર્થકરેએ ઉત્થાન-સમુત્થાન શ્રુત વિગેરે અતિશયવાળા-અમત્કારવાળા અધ્યયનો અને દૃષ્ટિવાદ શ્રુત ત્રીઝાને આપવાની ના કહી છે. પરંતુ તેઓના પર અતુચ્છ કરવાને માટે તેમને પણ શ્રુત આપવું જોઈએ, એમ જાણીને શેષ અગીઆર અંગાદિની રચના કરી છે. ૫૫૨.

એ પ્રમાણે અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્ય શ્રુત કહીને શ્રુતજ્ઞાનના ચૈદ ભેદો કહ્યા; હવે શ્રુતનો વિષય કેટલો છે તે કહે છે.

उवज्जो सुयनाणी सर्वं द्रव्याई जाणइ जहत्थं ।

पासइ य केइ सो पुण तमचवखुइंसणेणं ति ॥ ૫૫૩ ॥

ઉપયોગવાન શ્રુતજ્ઞાની સર્વ દ્રવ્યોદિ યથાર્થ જાણે છે. અને વળી કેટલાએક કહે છે કે તે અચક્ષુદર્શન વડે જુએ છે. ૫૫૩

જો શ્રુતજ્ઞાની ઉપયોગવાન હોય, તો તે 'પર્યાસ્તિકાયરૂપ સર્વ દ્રવ્ય લોકલોકરૂપ સર્વ ક્ષેત્ર અતીતાદિરૂપ સર્વકાળ અને ઔદયિકાદિ સર્વભાવો સ્પષ્ટાવભાસિ શ્રુતજ્ઞાનવડે યથાર્થ જાણે છે; પરંતુ સામાન્યઆદિ દર્શનવડે જુએ નહિ. કેમકે તેમને તે ન હોય, જેમ મનઃપર્યાવજ્ઞાન સ્પષ્ટાર્થ આહક છે, તેથી ત્યાં દર્શન નથી, તેમ શ્રુતજ્ઞાન પણ સ્પષ્ટાર્થ-આહી હોવાથી અર્થ વિકલ્પન અવસ્થામાં, અન્તર્જલ્પાકાર રૂપ હોવાથી, અર્થને વિશેષ પ્રકારેજ અહણ કરે છે, પણ સામાન્ય પ્રકારે અહણ નથી કરતું. નન્દીસૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે-“ તે શ્રુતજ્ઞાન સંક્ષેપથી ચાર પ્રકારે કહ્યું છે; દ્રવ્યથી-ક્ષેત્રથી, કાળથી, ને ભાવથી. દ્રવ્યથી ઉપયોગવાન શ્રુતજ્ઞાની સર્વ દ્રવ્યો જાણે, પણ જુએ નહિ. ક્ષેત્રથી સર્વક્ષેત્ર જાણે પણ જુએ નહિ. કાળથી સર્વ કાળ જાણે, પણ જુએ નહિ. ભાવથી સર્વ ભાવ જાણે, પણ જુએ નહિ. ” આ સ્થળે બીજાઓ “ શ્રુતજ્ઞાની જ્ઞાનથી જાણે ” અને અચક્ષુ દર્શનથી જુએ છે, ” એમ માને છે, કારણ કે જેને શ્રુતજ્ઞાન હોય, તેને મતિજ્ઞાન અવશ્ય હોય છેજ. મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનને ચક્ષુ તથા અચક્ષુ એ બે દર્શન કહ્યાં છે, તેમાં ચક્ષુદર્શનવડે મતિજ્ઞાન જુએ છે અને અચક્ષુદર્શનવડે શ્રુતજ્ઞાની જુએ છે. ૫૫૩

આ ઉપરોક્ત બીજાઓનો અભિપ્રાય અયોગ્ય છે, કેમકે—

तेसिमचवखुइंसणसामण्णाओ कहं न मइनाणी ।

पासइ, पासइ व कहं सुयनाणी किंऊओ भेओ ? ॥ ૫૫૪ ॥

તેમને અચક્ષુદર્શન સમાન છતાં પણ મતિજ્ઞાની તે વડે કેમ ન જુએ, અને શ્રુતજ્ઞાની કેમ જુએ ? એ ભેદ શાથી છે. ? ૫૫૪

મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનમાં ઇન્દ્રિય-અનોનિમિત્તપણું અમાન હોવાથી અવશ્યદર્શન પણ ઉલ્લેખમાં સમાન છે, તો પછી અવશ્યદર્શનવડે મતિજ્ઞાની ન લુએ અને શ્રુતજ્ઞાની લુએ, એનું શું કારણ ? જો શ્રુતજ્ઞાની અવશ્યદર્શનથી લુએ, તો મતિજ્ઞાની પણ તે વડે લુએ, અને જો તે ન લુએ તો તે પણ ન લુએ. કારણ કે ન્યાય ઉલ્લેખ સમાન છે, માટે સ્વેચ્છાભાષિપણા સિવાય એમ કહેવાનું બીજું કંઈ કારણ જણાતું નથી. ખરી રીતે તો “ શ્રુતજ્ઞાની જાણે, પણ લુએ નહિ.” એમજ કહેવું ચોખ્ખું છે. ૫૫૪

અથવા પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં કહેલ પર્યત્તાની અપેક્ષાએ શ્રુતજ્ઞાનમાં પણ પર્યત્તા કહેલી છે, અને તેથી તે અપેક્ષાએ “ શ્રુતજ્ઞાની જાણે અને લુએ ” એમ કહેવું ચોખ્ખું છે, તે માટે આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

મદ્ભેયમચ્ચવચ્ચુદ્ધંસર્ણં ચ વજ્જિત્તુ પાસણા મળિયા ।

પળ્લવણાણં ચ ફુદ્ધા તેણ મુણ પાસણા જુત્તા ॥ ૧૫૫ ॥

મતિજ્ઞાન મતિઅજ્ઞાન-ને અવશ્યદર્શન સિવાયની “ પર્યત્તા ” પ્રજ્ઞાપનામાં સ્ફુટપણે કહેલ છે, તેથી શ્રુતજ્ઞાનમાં પણ પર્યત્તા યુક્ત છે. ૫૫૫

પર્યત્તા સાકાર અને અનાકાર એમ બે પ્રકારે છે, શ્રુતજ્ઞાન સાકાર પર્યત્તા, અર્વાધ જ્ઞાન સાકાર પર્યત્તા, મનઃપર્યવજ્ઞાન સાકાર પર્યત્તા, કેવળજ્ઞાન સાકાર પર્યત્તા, શ્રુતઅજ્ઞાન સાકાર પર્યત્તા વિભાગજ્ઞાન સાકારની પર્યત્તા એમ છ પ્રકારે સાકાર પર્યત્તા છે અવશ્યદર્શન અનાકાર પર્યત્તા અર્વાધદર્શન અનાકાર પર્યત્તા, અને કેવળદર્શન અનાકાર પર્યત્તા, એમ ત્રણ પ્રકારે અનાકાર પર્યત્તા છે. આ પ્રમાણે મતિજ્ઞાન-મતિઅજ્ઞાન-અવશ્યદર્શન સિવાયની નવ પ્રકારે “ પર્યત્તા ” પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના ત્રીશમાં પદની અંદર સ્ફુટ રીતે કહી છે. તેથી શ્રુતજ્ઞાનમાં પણ પર્યત્તા કહી છે, તે ચોખ્ખું છે અને તેની અપેક્ષાએ “ શ્રુતજ્ઞાની જાણે છે, અને લુએ છે, ” એમ કહેવું પણ યુક્ત છે.

જેમ ઉપયોગ શબ્દથી માકાર ઉપયોગ અને અનાકાર ઉપયોગ એમ બન્ને ભેદ કહેવાય છે, તેમ પર્યત્તા શબ્દથી પણ સાકાર પર્યત્તા અને અનાકાર પર્યત્તા એમ બે ભેદ કહેવાય છે.

શિષ્ય:—જો એમ હોય, તો સાકાર અને અનાકાર પર્યત્તા એ બન્ને સાકાર ઉપયોગ અને અનાકાર ઉપયોગના માત્ર પર્યાય શબ્દો થયા, તો પછી ઉપયોગથી પર્યત્તા કહી શા માટે કહી ?

ગુરુ:—સાકાર ઉપયોગ બાહ્ય પ્રકારે છે અને સાકાર પર્યત્તા તો છ પ્રકારે છે, કેમકે મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાનમાં પર્યત્તા નથી કહી; વળી અનાકાર ઉપયોગ ચાર પ્રકારે છે, અને અનાકાર પર્યત્તા ત્રણ પ્રકારે છે, કેમકે અવશ્યદર્શનમાં પર્યત્તા નથી કહી.

એટલે ઉત્કૃષ્ટ રીતે જોવું. એવું ઉત્કૃષ્ટ જોવાપણું, શીઘ્ર ત્રણે ત્રિકાળ વિષય અર્થ પદ્ધતર બોધ હોય ત્યારે થાય; મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાન પ્રાયઃ સાંપ્રતમાન હોવાથી, તેમાં શીઘ્ર પદ્ધતર બોધ નથી થતો, માટે તેમાં પર્યત્તા નથી કહી તેવીજ રીતે જેમ અશુ ઇન્દ્રિયને શીઘ્ર અવબોધ થાય છે, તેમ બાહ્યની જ્ઞાનાદિ ઇન્દ્રિયને નથી થતો, કેમકે અશુ ઇન્દ્રિયના ઉપયોગની અપેક્ષાએ તે ઇન્દ્રિયના ઉપયોગ દીર્ઘ દીર્ઘ-કાળે કહેલ છે, અને મન શીઘ્ર અર્થ પરીચ્છેદક છતાં પણ તેમાં પર્યત્તા નથી કહી, કેમકે

ઉપયોગજ કહેલ છે, આ કારણથી અચક્ષુદર્શનમાં પરચતા નથી કહી. આ પ્રમાણે સાકાર-ઉપયોગ આઠ પ્રકારે અને સાકારપરચતા છ પ્રકારે છે, તથા અનાકારઉપયોગ ચાર પ્રકારે અને અનાકારપરચતા ત્રણ પ્રકારે છે. એ રીતે ઉપયોગ અને પરચતામાં તફાવત હોવાથી ઉપયોગથી પરચતા ભિન્ન કહી છે. તેથી મતિજ્ઞાન-મતિઅજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શન સિવાય બાકીનાં શ્રુતજ્ઞાનાદિમાં પરચતા કહી છે, એ પરચતાની અપેક્ષાએ “શ્રુત જ્ઞાની જાણે છે ને જુએ છે,” એમ કહેવું તે યોગ્ય છે.

કેટલાક પુસ્તકોમાં “તેથી શ્રુતજ્ઞાનમાં પરચતા શુદ્ધ છે” તેને બદલે તેથી શ્રુતજ્ઞાનમાં પરચતા અશુદ્ધ છે” એમ જણાય છે, ત્યાં એવો અર્થ સમજવો કે પૂર્વની ૫૫૩ મી ગાથામાં “પાસદ ય કેદ સો પુણતમચક્રુદ્સજેણ” એ પાઠથી અચક્ષુદર્શનની અપેક્ષાએ શ્રુતજ્ઞાનમાં પરચતા કહી છે, તે અયોગ્ય છે, કેમકે પ્રજ્ઞાપનામાં મતિજ્ઞાન-મતિઅજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શન મિલાવની છ પ્રકારની પરચતા કહી છે. તેથી “શ્રુતજ્ઞાની જાણે, પણ જુએ નહિ” એમ અર્થ સમજવો (આ ગાથા પૂર્વ દીકાકારોએ ગ્રહણ કરે છે, પણ અર્થ સહેલો છે એમ કહી તેઓએ આ ગાથાની વ્યાખ્યા નથી કહી, તેથી વૃત્તિકારે સ્વમોધાનુસાર વ્યાખ્યા કરી છે, અને તેથી બીજા બુદ્ધિમાનોએ પણ શાસ્ત્રવિરોધ ન આવે તેમ વ્યાખ્યા કરવી.) ૫૫૫

એ પ્રમાણે સ્નેહી અને વિપચથી શ્રુતજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહ્યું- હવે સત્પદપ્રરૂપણાદિ નવ અનુયોગદ્વારોવડે ગાથાદિ ભાગીજ્ઞા સ્થાનમાં તે શ્રુતની પ્રરૂપણા કરીશું.

જહ નવહા મહનાળં સંતપયપરૂવગાઢા ગગિયં ।

તહ નેયં સુચનાળં જં તેણ સમાણસામિત્તં ॥ ૫૫૬ ॥

એમ સત્પદપ્રરૂપણાદિ વડે મતિજ્ઞાન નવ પ્રકારે જણાવ્યું, તેમ શ્રુતજ્ઞાન પણ (એ નવ દ્વારો વડે) જાણવું. કેમકે જે મતિજ્ઞાનના સ્વામી છે, તે શ્રુતજ્ઞાનના પણ સ્વામી છે, ૫૫૬,

સન્વાહસયનિહાણં તં પાણં જઓ પરાહીણ ।

તેણ વિજેયહિયત્થં ગહ્ણોપાઓ ઇમો તસ્સ ॥ ૫૫૭ ॥

સર્વઅતિશયનું નિધાન તે શ્રુતજ્ઞાન પ્રાયઃ પરાધીન (શુરૂ આધીન) હોવાથી તીર્થ-કર-ગણધરોએ શિષ્યજનના હિતને માટે તેને ગ્રહણ કરવાનો ઉપાય (વિધિ) આ પ્રમાણે કહ્યો છે. ૫૫૭.

આગમસત્થગ્ગહણં જં બુદ્ધિગુણેહિ અદ્દહિં દિદ્દહં ।

વેતિ સુચનાણલભં તં પુવ્વવિસારયા ધીરા ॥ ૫૫૮ ॥ ૨૦૨૧ ॥

જે બુદ્ધિના આઠગુણોવડે આગમશાસ્ત્રનું ગ્રહણ કહ્યું છે, તેનેજ શ્રુતજ્ઞાનનો લાભ છે એમ ધીર એવા પૂર્વજ્ઞો કહે છે. ૫૫૮.

એવા શાસ્ત્રને વીશે આગળ કહેવાશે તે બુદ્ધિના આઠગુણોવડે શુરૂ પાસેથી શાસ્ત્રનું (શ્રુતજ્ઞાનનું) ગ્રહણ તેજ શ્રુતલાભ પૂર્વના જણકાર પડિત પુરૂષો કહે છે. ૫૫૮.

સાસિજ્ઞે જેણ તયં સત્થં તં ચાડવિસેસિયં નાણ ।

આગમ एव य सत्थं આગમસત્થં તુ સુચનાળં ॥ ૫૫૯ ॥

તસ્તાયાણં મહર્ણં દિદ્વં જં મદ્ગુણેહિં સત્યમ્મિ ।

વૈતિ તયં સુચલંભં ગુણા ય સુસ્સૂસનાર્ઘ્યા ॥ ૫૬૦ ॥

જે વડે યોધ કરાય, તે શાસ્ત્ર, તે સામાન્યથી જ્ઞાન કહેવાય છે. અને આગમ એજ શાસ્ત્ર તે આગમશાસ્ત્ર, તેને શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય. તે શ્રુતનું આદાન એટલે મહત્ત્વ કરવાનું શાસ્ત્રમાં જે યુદ્ધિના ગુણવડે કહ્યું છે તેને શ્રુતલાભ કહે છે, તે ગુણો શૂશ્રૂપાદિક બહુવા. ૫૫૯-૫૬૦.

તે આઠ ગુણો કહે છે.

સુસ્સૂસઈ પડિપુચ્છઈ સુણેઈ ગિણહઈ ય ર્ઘેહય યાવિ ।

તત્તો અપોહતી ય ધારેઈ કરેઈ વા સમ્મં ॥ ૫૬૧ ॥ ૨૧ । ૨૨ ॥

સાંભળવાની ઈચ્છા કરે, પૂછ, અવણ કરે, મહત્ત્વ કરે, વિચારે, અને તે પછી નિશ્ચય કરે, ધારી રાખે, અને સમ્યગ્ અનુદાન કરે. ૫૬૧.

૧ પ્રથમ વિનય સહિત ગુરુ મુખથી શ્રુત સાંભળવાની ઈચ્છા કરે. ૨ તે પછી પૂછ, એટલે ભણેલું શ્રુત શંકા રહિત કરે, ૩ પછી એ ભણેલું શ્રુત અર્થથી સાંભળે, ૪ તે સાંભળીને અવ-મહ વડે મહત્ત્વ કરે, ૫ મહત્ત્વ કરીને ઈલાથી વિચાર કરે કે “શુ” તે આજ પ્રમાણે છે કે અન્યથા છે ? ” એમ વિચાર કરતાં સ્વયુદ્ધિથી પણ કંઈક ઉત્પ્રેક્ષા કરે. ૬ તે પછી નિશ્ચય કરે, કે જે પ્રમાણે ગુરુએ કહ્યું છે તે તેમજ છે. ૭ બ્યારે એ પ્રમાણે નિશ્ચય થાય એટલે હમ્મ-સાં થાતાના ચિત્તમાં તે ધારી રાખે. ૮ તે પછી શાસ્ત્રમાં કહેલ સમ્યક્ અનુદાન કરે, કારણકે શાસ્ત્રમાં કહેલું અનુદાન પણ શ્રુતજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમમાં, અને ગુરુનું ચિત્ત મેળવી લેવામાં ઉત્તમૂત હોવાથી શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને ઉપાય છે.

૧ અથવા ગુરુ મહારાજ જે જે કાર્ય માટે આજ્ઞા કરે, તે સર્વ અનુમહ માનીને સાંભળવાની ઈચ્છા કરે. ૨ તે તે કાર્ય કરતી વખત ધુનઃ પૂછ. ૩ એ પ્રમાણે આરાધન કરેલ ગુરુની પાસે સ્ત્ર અને તેના અર્થ સારી રીતે સાંભળે. ૪ સાંભળીને અવમહવડે મહત્ત્વ કરે, તે પછીના વિચારાદિના અર્થ ઉપર કદાચ મુજબ મનજવે. બીજા વળી એમ કહે છે કે ૧ પ્રણવેલા ગુરુએ આર્દ્ર કરેલા વચનને રૂઢી રીતે સાંભળે છે ૨ અને સાંભળેલાને તેવી રીતે અવમહવાવડે મહત્ત્વ કરે, ગુરુએ સમ્યક્ રાતે કરે ત્યાં મુધી સમજવું. આ પ્રમાણે એ આઠ પ્રકાર ગુરુની આરાધના અતની પ્રાપ્તિમાં મૂલ ઉપાય ભૂત હોવાથી ગુરુ આરાધનાના વિષયમાં તે આઠે ગુણો થાને છે. ૫૬૨

સુમ્મમ્મં ય સોઝં સુચમિયન્છઈ સચિણઓ ગુરુમુદાઓ ।

પટિપુચ્છઈ તં ગદિયં પુણોઽવિ નિસ્સંકિયં પુણઈ ॥ ૫૬૨ ॥

સુણઈ મદત્તપમપીરં મદ્દને-દ્વા-ડવાય-પારણા તત્તમ ।

મમ્મં પુણઈ સુચાણં અર્છંપિ મઓ સુચં ભદ્દ ॥ ૫૬૩ ॥

સુસ્મસઈ વા જં ગુરુઓ જંવંતિ પુલ્લમણિઓ ય ।

કુણઈ પટિપુચ્છઈ સુણેઈ સુચં મદત્તં વા ॥ ૫૬૪ ॥

ગુરુપા એટલે વિનય સહિત શુરુ મુખથી સાંભળવાની ઇચ્છા કરે, પુનઃ પૂછ એટલે તે મહુણ કરેલું પુનઃ શંકારહિત કરે, શ્રવણ કરે એટલે તેનો અર્થ ભણીને સાંભળે, તે પછી મહુણ કરી, વિચારી, નિશ્ચય કરી, ધારી રાખીને તેનું શાસાણાનુસાર અનુયાન કરે, કેમકે તેથી બીલું પણ શ્રુત પ્રાપ્ત થાય, અથવા શુરુ જે જે કહે તે સાંભળવાની ઇચ્છા કરે, અને પૂર્વે કહ્યું હોય તે પ્રમાણ કરે, પુનઃ પૂછીને સૂત્ર અથવા તેનો અર્થ સાંભળે. ૫૬૨-૫૬૩-૫૬૪.

હવે શ્રવણ કરવાનો વિધિ કહે છે.

મૂયં હુંકારં ચા ઘાઢક્ષાર-પડિપુચ્છ-વીમંસા ।

તત્તો પસંગપારાયણં ચ પરિણિદૂઠ સમત્તપ્ ॥ ૫૬૫ ॥ ૨૨ । ૨૩ ॥

મૂક રહેલું, હુંકારો આપવો, બાઢકાર કરવો, પ્રતિપૂચ્છા કરવી, મીમાંસા કરવી, પછી પ્રસંગ પારંગત થવું તેમ કરવાથી છેલ્લે સાતમી પરિનિષ્ઠા થાય. ૫૬૫.

પહેલી વાર સાંભળતાં ગાત્ર સ્થિર કરીને જોનપણે સર્વ એક ચિત્તે ધારી રાખવું, ૧ તે પછી બીજવારે હુંકારો દેવો. વંદન કરવું. ૨ પછી ત્રીજવખતે બાઢકાર કરવો એટલે આપે કહ્યું તે તેમજ છે, અન્યથા નથી, એમ કહેવું. ૩ ચોથી વખત પછી પૂર્વાપરસૂત્રનો અભિપ્રાય સાંભળીને કંઈક પૂચ્છા કરવી, એટલે એ બાબત એમ કેમ ? એવી રીતે પૂછવું. ૪ પછી પાંચમી વખત મીમાંસા કરવી, એટલે પ્રમાણની જાણાસા કરવી. ૫. છઠી વખત ઉત્તરોત્તર શુણપ્રાપ્તિ અને ચાલતા વિષયની સંપૂર્ણ માહિતી થાય. ૬. સાતમી વખતે છેલ્લે પરિનિષ્ઠા થાય એટલે શુરુની ઘટે સારી રીતે બીજાને કહી શકે એવું જ્ઞાન થાય. ૭. આ પ્રમાણે શિષ્યે શ્રવણ કરવાનો વિધિ છે, ૫૬૫

હવે શુરુએ કેવી રીતે વ્યાખ્યાન કરવું તે કહે છે.

સુત્તત્થો લલ્લ પઢમો ચિત્તિ નિજ્જુત્તિમીસિઓ મણિઓ ।

તદ્દઓ ય નિરવસેસો ઘસ વિહી હોઈ અણુઓગો ॥ ૫૬૬ ॥ ૨૩ । ૨૪ ॥

પ્રથમ અનુયોગમાં (પહેલીવાર સૂત્રાર્થ પ્રતિપાદન કરતાં) માત્ર સૂત્રનોજ અર્થ કહે, બીજી વખત સૂત્રસ્પર્શકનિર્ણયિત મિશ્ર કહે, અને ત્રીજવાર પ્રસંગાનુપ્રસંગ સંપૂર્ણ અનુયોગ કહે. આ પ્રમાણે સૂત્રના અર્થ કહેવાનો વિધિ છે. ૫૬૬

શ્રુતજ્ઞાનનો અધિકાર સમાપ્ત થયો.

સ ખચેય લોકાકાશના પ્રદેશો, તથા આવળીના અસખ્યાતમા લાગથી માંડીને છેક અસખચેય ઉત્તરર્ધિણીને અવસર્ધિણીના મમથો, એ ઉભય સિત્ર સિત્ર અમખ્યાતા પ્રમાણવાળા છે, આ કારણથી ક્ષેત્ર અને કાળની અપેક્ષાએ અવધિના અસખ્યાતા ભેદો છે. તથા ખલુ શબ્દવડે સૂચવેલા અવધિના અનન્તા ભેદો પણ છે, જેમકે સખ્યાતીત એટલે કેવળ અસખચેય એમ નહિ, પણ સખ્યાતીત એટલે અનન્ત પણ સમજવું. કારણ કે અનન્ત એ પણ સખ્યાતી અતીતજ છે. તેથી અવધિજ્ઞાનના અનન્તા ભેદ પણ કંઠી શકાય, કેમકે અવધિજ્ઞાની અનન્ત પ્રદેશી અને અનન્ત પર્યાયી સમસ્ત યુગ્મજ્ઞાસ્તિકાધને બુદ્ધિ છે. આમ હોવાથી અનન્ત દ્રવ્ય અને પર્યાયની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનના અનન્તા ભેદો પણ છે. ૫૭૦-૫૭૧.

હવે પૂર્વે કહેલ નિર્ચક્ષિતની ગાથાના ઉત્તરર્ધવું વ્યાખ્યાન કહે છે.

ભવપચ્છાયા નારય-સુરાણ પક્વવીણ વા નમોગમનં ।

ગુણપરિણામનિમિત્તા સેસાણ સ્વઓવસમિયાઓ ॥ ૫૭૨ ॥

જેમ પક્ષીઓને આકાશ ગમન ભવહેતુક છે, તેમ દેવ અને નારકીને (અવધિ) ભવહેતુક છે; અને આકાશોને ક્ષયોપશમથી થાય છે, આટલુંજ પરિણામના નિમિત્તવાળું છે. ૫૭૨.

હવે આ સખધર્માં શકા અને સમાધાન કહે છે,

ઓહી સ્વઓવસમિષ્ ભાને મણિઓ મવો તહોદરૂપ ।

તો કિહ ભવપચ્છાઓ વોતું જુત્તોડવહી દોપું ॥ ૫૭૩ ॥

સોડવિ હુ સ્વઓવસમો કિતુ સ ઇવ જ સ્વઓવસમલામો ।

તમ્મિ સહ હોયવરસં મળ્લજ્ઞ ભવપચ્છાઓ તો સો ॥ ૫૭૪ ॥

અવધિજ્ઞાન ક્ષયોપશમભાવમાં કહેલ છે, અને ભવ ઔદયિકભાવમાં કહેલ છે, તે દેવ-નારકીનું અવધિજ્ઞાન ભવપ્રત્યયિક કહેવું કેમ થાય કહેવાય ? ઉત્તર-તે (દેવનારકીનું) અવધિ પણ ક્ષયોપશમથીજ થાય છે, પરન્તુ તેવા ક્ષયોપશમનો લાભ તે દેવ-નારકીના ભવ હોય, તે અવશ્યજ થાય છે, તે કારણથી તે અવધિ ભવપ્રત્યયિક કહેવાય છે. ૫૭૩-૫૭૪

શિષ્ય.—કર્મના ક્ષયોપશમ વિગેરે શું ભવ આદિના નિમિત્તવાળા છે. ? શુદ્ધી તેના ઉત્તરે આટલું છે કે—

ઉદય-સ્ત્રવ્ય સ્ત્રવ્યોવમમો-વસમા જ ચ કમ્મણો મણિયા ।

દવ્ય સિત્ત ફાલં મવ ચ માવ ચ સંવપ્પ ॥ ૫૭૫ ॥

કર્મના જે ઉદય-સ્ત્રવ્ય-ક્ષયોપશમ-ને ઉપશમ કહેલો છે, તે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ અને ભાન એ પાચને પામીને થાય છે. ૫૭૫

શિષ્યની સમના સમાધાન આટલું શુદ્ધી કહે છે કે કર્મના ક્ષયોપશમ વિગેરે દ્રવ્ય ક્ષેત્રાદિ પામીને થાય છે; કારણ કે યુગ્મજ્ઞાના, ચન્દનસર્પ, વિષ વિગેરે દ્રવ્યો પામીને પ્રાણીઓને મુખ-દુઃખ આદિના ઉદય વિગેરે તીર્થકર-ગુણધરોએ સિદ્ધાન્તમા કરેલ છે, અને એ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષથી પણ જણાય છે, આ કારણથી દેવ-નારકીયોને તે ભવની અપેક્ષાએજ ક્ષયોપશમ નિમિત્તવાળું અવધિજ્ઞાન અવશ્ય હોય છે. ૫૭૫

હવે પૂર્વે કહેલ પદ્મની જે નિર્ધુક્તિ ગાથા છે, તેનું વ્યાખ્યાન કરવાને ભાગ્ય કહે છે.

इय सन्वपयडिमाणं कह कपवसवण्णमत्तिणी वाया ।

कोच्छिति सव्वं सव्वाउणाऽवि संखेज्जकालेणं ? ॥ ५७६ ॥

એ પ્રમાણે સર્વ બેદાતું પ્રમાણ, કમસર વણું (અક્ષર)ને અનુસરનારી એવી વાણી-થી સર્વ આયુષ અને સંખ્યાતાકાળ વડે કેમ કહી શકાય? ૫૭૬.

હવે આદ્ય પ્રકારનો નિર્લેપ કહે છે.

ओही खेत्तपरिमाणे संठाणे आणुगामिए ।

अवाट्टिए चले तिव्व-मंदपडिवाउप्पयाइ य ॥ ५७७ ॥ २६।२७ ॥

नाणं-दंसणविभंगे देसे खित्ते गई इय ।

इइढीपत्ताणुओगे य एनेया पडिवत्तिओ ॥ ५७८ ॥ २७।२८ ॥

૧ અવધિ, ૨ ક્ષેત્ર પારિમાણ, ૩ સંસ્થાન, ૪ અનુગામિ, ૫ અવસ્થિત, ૬ ચળ, ૭ તીવ્ર મન્દ. ૮ પ્રતિપાત અને ઉત્પાદાદિ, તથા ૯ જ્ઞાન, ૧૦ દર્શન, ૧૧ વિભંગ, ૧૨ દેશ, ૧૩ ક્ષેત્ર, ૧૪ ગતિ, ને ઋદ્ધિપ્રાપ્તિ એ પ્રતિપત્તિઓ છે. ૫૭૭-૫૭૮.

અહીં અવધિ આદિથી ગતિ પર્યંતના આદ્ય દ્વારે અને તે પછી ઋદ્ધિઓ કહેવાશે. તેમાં પ્રથમ નામ- સ્થાપનાદિ વડે ભિન્ન એવો અવધિ કહેવાશે. ૧ તે પછી જીવન્ય-મધ્યમ-ને ઉત્કૃષ્ટ ભેદે અવધિનું ક્ષેત્રપરિમાણ કહેવાશે. ૨ તેમજ તેનું સંસ્થાન કહેવાશે. ૩ આનુગામી અને અનાનુગામિ અવાધજ્ઞાન કહેવાશે. ૪ તથા દ્રવ્યાદિમાં અવધિજ્ઞાન કેટલા કાળ પર્યંત પડ્યા સિવાય ઉપયોગથી અને લખિંથી રહે છે, એ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાનની સ્થિતિ કહેવાશે. ૫ વાળી વધવાથી અને ઘટવાથી અનવસ્થિત અવધિનુંમાન કહેવાશે. ૬ તેમજ તીવ્ર-મન્દ-ને મધ્યમ અવધિજ્ઞાન કહેવાશે. તેમાં તીવ્ર અવધિ એટલે વિશુદ્ધ અવાધ, મન્દ એટલે અશુદ્ધ, અને મધ્યમ એટલે શુદ્ધાશુદ્ધ અવાધ૭ દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ એક કાળે પ્રતિપાત અને ઉત્પાદ કહેવાશે. ૮ જ્ઞાન-દર્શન-ને વિભંગ કહેવાશે. એટલે એમાં જ્ઞાન કયું? દર્શન કયું? અને વિભંગ કયું? એ ત્રણેનું પરસ્પર અદ્યપબદ્ય કહેવાશે. ૯, ૧૦, ૧૧ અવધિજ્ઞાન કેને દેશથી કેખવાના વિષયવાળું અને કેને સર્વથી કેખવાના વિષયવાળું હોય તે કહેવાશે. ૧૨ સંખ્ય-અસંખ્ય, સંખ્ય અને અસંખ્ય અપાન્તરાણ ક્ષેત્રદ્વારાએ અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્રનો વિષય કહેવાશે. ૧૩ તથા ૪૦૮મી ગાથામાં કહેલા ગતિ આદિદ્વારા કહેવાશે. ૧૪ તેમજ ઋદ્ધિ પ્રાપ્તિના વ્યાખ્યાનરૂપ અનુયોગ કહેવાશે. ૧૫ આ ઉપરાંત પ્રતિપત્તિઓ અનુક્રમે કહેવાશે. અવધિના ભેદોજ આ પ્રતિપત્તિના હેતુ છે, તેથી તેમનેજ પ્રતિપત્તિઓ કહેવાય છે. ૫૭૭-૫૭૮.

આ અવધિના આદ્ય નિર્લેપ શાથી છે? તે આદ્ય ભાગ્યકાર કહે છે કે—

गइपज्जंता चोदस रिद्धी चसमुच्चियचि पंचदसी ।

ओहिययंयि व मोचुं सेयरमणुगामियं काउं ॥ ५७९ ॥

कई चोदसमेयं भणंति ओहिति न पयही जम्हा ।

पयहीण य निक्खेवो जं भणिओ चोदसविहो चि ॥ ५८० ॥

ગતિ પર્યન્ત ચૈદ અને ચશબ્દથી પદ્મરમી ઋદ્ધિ; અથવા 'અવધિ' પદ મૂકી દધને અનુગામિ 'તથા અનનુગામિ એમજ' (ભેદ) કરાને કેટલાએક ચૈદ ભેદ કહે છે, કેમકે અવધિ એ ભેદ નથી અને અહીં ભેદનો નિર્દેશ કહ્યો છે, તેથી તેના ચૈદ ભેદ છે. ૫૭૬-૫૮૦.

અવધિ આદિથી ગતિ પર્યન્ત ચૈદ નિર્દેશો અને પદ્મરમી ગાથામાં ચ શબ્દથી જણાવેલ- કહેલી ઋદ્ધિઓ એ પદ્મર દ્વારા કહેવાયે. અથવા ૫૭૭ મી ગાથામાં કહેલ 'અવધિ' એ પદ મૂકી દધને અનુગામી તથા અનનુગામી એવા ભેદ કરીને ચૈદ પ્રકારનો નિર્દેશ કેટલાએક આચાર્યો કહે છે. કેમકે અવધિ એ ભેદ નથી પણ મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય છે, અને અહીં તે ભેદના વિચારનો આરંભ છે. તેથી ભેદનોજ નિર્દેશ અહીં કહેવો ભોળાઓ આ બ્યાન ખ્યાન પણ યોગ્ય છે. માત્ર આ પદ્યમાં અવધિ શબ્દ દરેક સ્થળે વિશેષણરૂપે લેવાનો જેમકે અવધિનું ક્ષેત્ર પરિભાષ્ય, અવધિનું સંસ્થાન વિગેરે. ૫૭૬-૫૮૦

પ્રથમ પદ્યને સમ્મત પ્રથમદ્વાર કહે છે.

નામં ઠવણા દવિષ્ણે કાલે ભવે ચ ભાવે ચ ।

एसो खलु ओहिस्सा निखवेवो होइ सत्तविहो ॥ ५८१ ॥ ૨૮૦૨૧ ॥

નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભવ અને ભાવ, એ સાત પ્રકારે અવધિજ્ઞાનનો નિર્દેશ છે. ૫૮૧.

આ ઉપરોક્ત નિર્બુદ્ધિની ગાથાનો વિસ્તાર ભાષ્યદ્વાર કહે છે.

अवहित्त जस्स नामं जह गज्जायाऽवाहत्ति लोपमि ।

ठवणावहिनिकवेवोःहोइ जहज्जवाहविन्नासो ॥ ५८२ ॥

જેમ લોકમાં મર્યાદાને અવધિ કહે છે, તેમ જેનું અવધિ એવું નામ કરાય તે નામ અવધિ. જે અક્ષાદિનો વિન્યાસ થાય છે તે સ્થાપના અવધિનો સ્થાપના નિર્દેશ છે. ૫૮૨.

જેમ દુનિયામાં મર્યાદાને અવધિ કહેવાય છે, તેમ જે કોઈ ઇવાદિ પદાર્થનું અવધિ એવું નામ કરાય, તે નામ માત્રથી કેવળ નામ અવધિ કહેવાય છે. તથા અક્ષાદિમાં જે નિર્દેશ કરાય છે, તેમ કોઈ વસ્તુમાં અવાધનો વિન્યાસ કરવો તે સ્થાપનામાત્ર કહેવાય છે. ૫૮૨.

અથવા બીજી રીતે નામ અને સ્થાપના અવધિનું સ્વરૂપ કહે છે.

अद्या नामं तस्सेर जयमिहाणं सपञ्चओ तस्स ।

ठवणाकारविसेसो तद्दत्तचित्तेत-सामोणं ॥ ५८३ ॥

અથવા તેનુંજ 'અવધિ' એવું નામ એ નામ અવધિ છે. કેમકે (જે નામ) નામ એ પણ અવધિ જ્ઞાનનો સ્વરૂપથી છે. તથા તે અવધિના દ્રવ્ય-ક્ષેત્રને આપણે વિશેષ તે સ્થાપના અવધિ છે. ૫૮૩

અથવા "અવધિ" એવા અક્ષરોની પદ્ધતિ સજ્ઞા તે નામ અવધિ છે, અથવા નામ એ અવધિજ્ઞાનનો વચનરૂપ સ્વરૂપથી છે. તથા અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત પદાર્થ-પર્યાલિ દ્રવ્ય, ભરતારિ ક્ષેત્ર અને સ્વામિપણના આધારભૂત જે માધ્ય વિગેરે તેઓનો આ કાર વિશેષ તે પણ સ્થાપના અવધિ છે. કેમકે વિષય અને વિષયીભાવના સંબંધથી

એઓના આકારમાં અવધિ સ્થપાય છે. પૂર્વની ગાથામાં મર્યાદા અને અક્ષાદિમાં અવધિ-જ્ઞાન અસંખ્ય હતાં પણ તેમને નામઅવધિ અને સ્થાપનાઅવધિ તરીકે કહ્યા છે, અને અહીં નામ અને દ્રવ્યોદિ આકારમાં અવધિજ્ઞાન સંખ્યદ્દ હોવાથી તેમને નામઅવધિ ને સ્થાપના અવધિ કહેલ છે. એટલે એમાં ને આમાં તફાવત છે. ૫૮૩

હવે દ્રવ્યઅવધિ કહે છે, તે બે પ્રકારે છે, આગમથી અને નોઆગમથી, તેમાં અવધિ પદાર્થને જાણનારે છતાં તેમાં ઉપયોગરહિત હોય, તે આગમથી દ્રવ્યઅવધિ કહેવાય. કેમકે “ ઉપયોગ રહિત હોય તે દ્રવ્ય ” એ વચનથી તે અનુપયોગી અનુભ્ય દ્રવ્યઅવધિ કહેવાય છે. તથા નોઆગમથી જે જ્ઞાત્રીર દ્રવ્યઅવધિ ને ભવ્યશરીરદ્રવ્યઅવધિ છે, તેનું સ્વરૂપ તો જાણીતું છે. તેથી તેને છાત્રીને જ્ઞાત્રીર ભવ્યશરીરવ્યતિરિક્ત દ્રવ્યઅવધિ ભાવ્યકાર મહારાજ પોતે કહે છે.

દઘ્નોહો ઉપ્પજ્ઞદ્વિ જત્ય તઓ જં ચ પાસણ તેળં ।

જં વોવગારિ દવ્વં દેહાઈ તદુભવે હોઈ ॥ ૫૮૪ ॥

જ્યાં અવધિ ઉત્પન્ન થાય તે, તથા તે અવધિ વડે જે દ્રવ્ય જુએ તે, અથવા અવધિ ઉત્પન્ન થવામાં જે દ્રવ્ય-દેહાદિ ઉપકારી હોય તે દ્રવ્ય અવધિ છે. ૫૮૪.

મોઢા પર્વતની જે શિલા આદિ ઉપર કાર્યોત્સાહમાં રહેલા સાધુઆદિને અવધિ ઉત્પન્ન થાય તે શિલાદિ, તથા પૃથ્વી-પર્વતાદિ રૂપી દ્રવ્ય-પદાર્થને તે અવધિવડે સાધુઆદિ જુએ છે તે, તેમજ અવધિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં શરીરાદિ દ્રવ્ય સહકારીપણે ઉપકારી હોય તે, એ સર્વ દ્રવ્યઅવધિ કહેવાય છે. કારણ કે અહીં આધારઆદિભૂત જે શિલાદિ દ્રવ્યો તે ઉત્પન્ન થતા અવધિજ્ઞાનના સહકારી કારણો છે. એ માટે કહ્યું છે કે—

ભૂતસ્ય માવિનો વા માવસ્ય દિ કારણં તુ યજ્ઞોકે ।

તદ્ દ્રવ્યં તત્ત્વજ્ઞેઃ સચેતનાડ્ચેતનં ગદિતમ્ ॥ ૧ ॥

ભૂત અથવા ભાવિ પદાર્થનું જે કારણ હોય, સચેતન અથવા અચેતન તેને લોકમાં ૧૮૨જોએ દ્રવ્ય કહ્યું છે ” આ વચનથી ઉપરોક્ત શિલાદિ સર્વ વસ્તુ દ્રવ્ય-અવધિ કહેવાય છે. આ સિવાય બીજા પણ તપ-સંયમોદિ અવધિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના કારણો છે, તેને પણ દ્રવ્યઅવધિપણે જાણવા. પણ દ્રવ્યરૂપે તે ન હોવાથી અહિં ગણાવેલ નથી, ૫૮૪

હવે ક્ષેત્રઅવધિ અને કાળઅવધિનું સ્વરૂપ કહે છે.

સ્વેતે જત્યુપ્પજ્ઞદ્વિ કદિજ્ઞણ પેચ્છણ વ દવ્વાઈં ।

પવં ચેવ ય કાલે ન ઉ પેચ્છદ્વિ સિત્ત-કાલે સો ॥ ૫૮૫ ॥

જે ક્ષેત્રમાં (અવધિ) ઉત્પન્ન થાય, અથવા જે ક્ષેત્રમાં અવધિની પ્રરૂપણા થાય, અથવા જે ક્ષેત્રમાં રહેલાં દ્રવ્યો જુએ, તે સર્વ ક્ષેત્રઅવધિ છે. એજ પ્રમાણે જે કાળમાં અવધિ ઉત્પન્ન થાય, પ્રરૂપણા થાય, કે જોવાય, તે કાળઅવધિ છે. ક્ષેત્ર અને કાળને તે અવધિવાળો સાક્ષાત્ જુએ નહિ. ૫૮૫.

જે નગરના ઉદાનાદિમાં રહેલા સાધુઆદિને અવધિ ઉત્પન્ન થાય તે અવધિના અધિકરણભૂત ક્ષેત્ર તે ક્ષેત્રઅવધિ કહેવાય છે. અહીં આધારભૂતક્ષેત્રની સુખ્યતાની વિવક્ષાએ વ્યપદેશ કર્યો છે. અથવા જે ક્ષેત્રમાં અવધિની પ્રરૂપણા કરાય તે, તેમજ જે ક્ષેત્રમાં રહેલાં દ્રવ્યો અવધિજ્ઞાની જુએ છે. તેને પણ તેની સુખ્યતાની વિવક્ષાએ ક્ષેત્રઅવધિ કહેવાય છે.

એજ પ્રમાણે જે પ્રથમપૌરૂષીઆદિ કાળમાં અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તે, અથવા જે કાળમાં અવધિની પ્રરૂપણા કરાય તે, તેમજ જે કાળવિશિષ્ટદ્વયને અવાધજ્ઞાની બુદ્ધિ છે તેને તેની સુખ્યપણાની વિવક્ષાએ કાળઅવધિ કહેવાય છે.

[શબ્દ:—અવધિજ્ઞાની ક્ષેત્ર અને કાળમાં રહેલા દ્વયો બુદ્ધિ છે એમ કહ્યું છે, તો શું તે અવાધજ્ઞાની ક્ષેત્ર અને કાળને સાક્ષાત્ નથી જોતાં ?

શુદ્ધ:—ક્ષેત્ર અને કાળ અરૂપી હોવાથી અવધિવાળો સાક્ષાત્ તેને જોઈ શકતા નથી, કેમકે અવધિજ્ઞાની રૂપીયસ્તુનેજ જોઈ શકે છે. પરંતુ આધારભૂત ઉદાનાદિ બુદ્ધિ છે, તથા વતનારૂપ કાળને તો તે બુદ્ધિ છે, કારણ કે વર્તના તો દ્વ્યનો પર્યાય છે. ૫૮૫.

હવે ભવ અને ભાવ અવધિનું સ્વરૂપ કહે છે.

જમિ મવે લપ્પજ્જહ વટ્ટહ પાસડ વ જં મવોધી સો ।

એવ ચ મવોધી વટ્ટહ ય તઓ સ્વઓવસમે ॥ ૫૮૬ ॥

જે ભવમાં જે અવધિ ઉત્પન્ન થાય વર્તનું હોય અને બુદ્ધિ તે અવધિ ભવઅવધિ છે. એજ પ્રમાણે ભાવઅવધિ છે, અને તે ક્ષયોપશમભાવમાં છે. ૫૮૬.

જે નારકાદિ ભવમાં અવધિજ્ઞાન સ્વરૂપ ઉત્પન્ન થાય છે તે, અથવા જે ભવમાં અવધિ ઉત્પન્ન થયેલ હોય છે તે નારકાદિ ભવ અથવા પોતાના કે પરના એકથી અસંખ્યાતા ભવને બુદ્ધિ તે ભવઅવધિ છે. અહીં આધારભૂત અથવા વિષયભૂત ભવને [વે જે અવધિ હોય તેને ભવઅવધિ કહેલ છે. આજ પ્રમાણે ભાવઅવધિ પણ મમજનું જેમકે-જે ક્ષયોપશમિકભાવમાં અવધિ ઉત્પન્ન થાય તે, અથવા જે ક્ષયોપશમિકભાવ જ્યેષ્ઠીજ ઉત્પન્ન થાય તે, અથવા ઔદયિકાદિ પાંચ ભાવોમાંના કોઈ પણ એકને કે સર્વને બુદ્ધિ છે તે ભાવઅવધિ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં ક્ષરપણે આવેલા અને બીજા વ્યાખ્યાનમાં વિશેષણપણે આવેલા અવધિનો નિર્દેશ કહ્યો. ૫૮૬

હવે અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્રપરિમાણ કહેવાને ભાષ્યકાર મહારાજ પ્રસ્તાવના કરતા કહે છે કે—

ઓહિસ્સ સેત્તમાણં જહણમુક્વોસ્સ-વજ્જિમં તત્થ ।

પાણ તટારિયં જે તેણ જહણયં વોરુઠં ॥ ૫૮૭ ॥

અવધિજ્ઞાનના (વિષયભૂત) ક્ષેત્રનું પ્રમાણ જન્ય-ઉત્કૃષ્ટ-ને મધ્યમ એમ ત્રણ પ્રકારે છે; તેમાં પ્રથમ મધુ' કરીને જન્યપ્રમાણવાળું અવધિ થાય છે, તેથી પ્રથમ તે ક્ષેત્રનું જન્ય પ્રમાણ કહીશ. ૫૮૭

તેજ વાત કહે છે.

જાવટ્ટયા તિસમયાહારગસ્સ સુહુમસ્સ પળગજીવસ્સ ।

ઓગાહણા જહણ્ણા ઓહીસેત્તં જહણ્ણં તુ ॥ ૫૮૮ ॥ ૨૧૩૦ ॥

ત્રણ ગમય પર્યન્ત આદાર કરનાર સૂક્ષ્મ પનક (વનરૂપિ વિશેષ) જીવનું જેટલું જન્ય મરીદી દેાય, તેટલુંજ અવધિજ્ઞાનના (વિષયભૂત) ક્ષેત્રનું જન્ય પ્રમાણ છે. ૫૮૮. એ પ્રમાણે નિર્ગુણની વાથાનો સંદેશાર્થ છે. હવે એ ગંભીરમાં ગાંધારાવિ અર્થનું વ્યાખ્યાન કરવાને ભાષ્યકાર મહારાજ ભાષ્ય કહે છે. ૫૮૮

જો જોયણસાહસો મચ્છો નિયણ સરીરદેસમ્મિ ।

ઉવવજ્જંતો પઢમે સમણ સંલિવડ આયામં ॥ ૫૮૯ ॥

પયરમસંલેજ્જંગુલભાગતણું મચ્છદેહવિચ્છિણ્ણં ।

ઘીણ તણ મૂઠું સંલિવિહં હોડ તો પણઓ ॥ ૫૯૦ ॥

ઉવવાયાઓ તણ સમણ જં દેહમાણમેયસ્સ ।

તળણેયદલ્લભાયણમોહિસ્સવેત્તં જહન્નં તં ॥ ૫૯૧ ॥

એક હજાર યોજન લંબાઇવાળો જે મત્સ્ય (મરીને) પોતાના શરીરના એક દેશમાં ઉત્પન્ન થતાં પહેલા સમયે લંબાણ સંક્ષેપે છે, બીજે સમયે મત્સ્યના જેટલે જેટલું વિસ્તીર્ણ અને અંશુલગન અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું જાડું (આત્મપ્રદેશોત્) પ્રતર હોય તેના સંક્ષેપ કરી સૂચી કરે છે. ત્રીજે સમયે (આત્મપ્રદેશોત્) સૂચિ સંક્ષેપીને તે પછી પનક (વનસ્પતિ વિશેષ) પછે ઉત્પન્ન થાય છે. એવા મત્સ્યને ત્રીજા સમયે પનકના શરીરનું જેટલું પ્રમાણ હોય છે. તેટલું તે અવધિના જ્યેષ્ઠ્યના ભાગન (આધાર) ભૂત ક્ષેત્રનું જ્ઞાન્ય પ્રમાણ છે. ૫૮૯-૫૯૦-૫૯૧.

એક હજાર યોજન લંબાઇવાળો કોઇ મત્સ્ય મરીને પોતાનાજ શરીરના બાહ્યદેશમાં ઉત્પન્ન થતાં પ્રથમ સમયે આત્મ પ્રદેશની લંબાઇને સંકોચે છે, તે સંકોચતાં મત્સ્યના શરીર જેટલું વિસ્તૃત (લાંબુ પહોળું) અને જાડાઇમાં અંશુલના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણ જીવ પ્રદેશોત્ પ્રતર થાય છે. આટલો વ્યાપાર પ્રથમ સમયે થાય છે.

શિષ્ય:—પ્રથમ સમયે આત્મપ્રદેશની લંબાઇને સંકોચે છે, એમજ કહ્યું છે, અને તમે પ્રતર કરવાનું કહો છો તે ક્યાંથી કહો છો. ?

ગુરુ:—બીજે સમયે પ્રતરના સંક્ષેપ કરવાનું કહ્યું છે, તેથી તે પ્રતરના સંક્ષેપ પ્રતર ક્યાં સિવાય થાય નહિ. તેથી કરીને બીજે સમયે તે પ્રતરને બને બાલુથી સંકોચીને જાડાઇમાં અંશુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ અને લંબાઇમાં મત્સ્યના શરીર પ્રમાણ સૂચિ કરે છે. તે પછી ત્રીજે સમયે સૂચિના સંક્ષેપથી અંશુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા શરીરની અવગાહનાવાળો થઇને પૂર્વભવનું મત્સ્યાશુ ક્ષીણ થયે નવા ભવનું આશુ ઉદય થવાથી વિગ્રહગતિ સિવાય તેજ મત્સ્યના શરીરના કોઇ એક દેશમાં પનકરૂપે (સૂક્ષ્મવનસ્પતિ જીવવિશેષપણે) ઉત્પન્ન થાય છે, આ ઉત્પત્તિ સમયથી ત્રીજે સમયે આ પનક જીવના શરીરનું જ્ઞાન્યમાં જેટલું પ્રમાણ હોય છે, તેટલું આજ્ઞામાં આશુ અવધિજ્ઞાનનું વિષયભૂત ક્ષેત્ર છે. તે ક્ષેત્ર અવધિજ્ઞાનને જે બાહ્ય દ્રવ્યો છે, તેમનું આધારભૂત છે, તે જ્યેષ્ઠ્યના આધારપણુથીજ એ ક્ષેત્રને અવધિજ્ઞાનના વિષય કહેવાય છે, પણ સાક્ષાત્પણે ક્ષેત્ર એ અવધિનો વિષય નથી. કારણકે ક્ષેત્ર તો અમૂર્ત છે અને અવધિજ્ઞાન તો મૂર્ત પદાર્થને જાણનાર છે, આજ ત્રણ ગાથામાં કહેલા અર્થને કહેનારા વૃદ્ધોએ કહ્યું છે કે—” જે કોઈ હજાર યોજન પ્રમાણવાળો મત્સ્ય મરીને પોતાના શરીરના કોઈ પણ બાહ્ય ભાગમાં સૂક્ષ્મ પનકપણે ઉત્પન્ન થાય તે ગ્રહણ કરવો. તે જીવ પ્રથમ સમયે (આત્મપ્રદેશની) લંબાઈ સંકોચીને અંશુલના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણ જાડું અને લાંબુ પહોળું તો પોતાના શરીર જેટલું એનું પ્રતર જીવ સામર્થ્યથી કરે. પછી તે પ્રતરને પણ બીજા સમયે સંકોચીને જાડી-પહોળી અંશુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણવાળી અને લંબાઈમાં પોતાના

શરીર પ્રમાણ એવી સૂચિ કરે છે. ત્રીજે સમયે એ સૂચિ સંકેતિને પોતાના શરીરના એક દેશમાં સૂક્ષ્મપનકરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. આ પનકને ત્રીજા સમયે પોતાની જોડી જથ્થા અવગાહના હોય છે, તેટલું અવાધજ્ઞાનથી આજી વસ્તુના આધારભૂત ક્ષેત્રમાં જથ્થા પ્રમાણ છે. આ પ્રમાણ મુનિવૃન્દના સુસંપ્રદાયથી બાણુ. ૫૮૯-૫૯૦-૫૯૧

અહીં કોઈ પૂછે છે કે—

કિં મચ્છોઽવિમહલ્લો કિં તિસમઙ્ગો ચે કીસ વા મુહુમો ।

ગહિઓ કીસ વ પળઓ કિંવ જહણાવગાહણઓ ? ॥ ૫૯૨ ॥

શા માટે અતિ મોટા ભત્રસ્ય ગ્રહણ કર્યો ? શા માટે ત્રણ સમયે પોતાના શરીરમાં ઉત્પન્ન થનાર ગ્રહણ કર્યો ? શા માટે સૂક્ષ્મ ગ્રહણ કર્યો ? શા માટે પનક જથ્થા કહ્યો ? ને શા માટે જથ્થા અવગાહનાવાળો કહ્યો ? ૫૯૨

ઉપરના પ્રશ્નોના આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે.

મચ્છો મહલ્લકાઓ સંલિત્તો જો ય તીર્હિ સમર્પિ ।

સો કિર પયત્તવિસેસેણ સળ્લમોગાહણં કુણ્ણ ॥ ૫૯૩ ॥

સળ્લયરા સળ્લયરો મુહુમો પળઓ જહણવેહો ય ।

મુવહુવિસેસવિસિટ્ઠો સળ્લયરો સન્નવેહેસુ ॥ ૫૯૪ ॥

અતિ મોટા શરીરવાળો ભત્રસ્ય ત્રણ સમયે આત્મપ્રદેશોને સંકેપે છે, તે કેવળ પ્રયત્ન વિશેષથી સૂક્ષ્મ અવગાહના કરે છે. સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જથ્થાને દેહવાળો સૂક્ષ્મપનકજથ્થા બહુ વિશેષણ વિશિષ્ટ મર્વ શરીરમાં સૂક્ષ્મશરીરવાળો છે. ૫૯૩-૫૯૪.

જે હજાર યોજન લંબાઈવાળો મહાકાય ભત્રસ્ય છે, તે ત્રણ સમયે પોતાના આત્મ પ્રદેશોને મંકેપે છે, તે સમયે તે કેવળ પ્રયત્ન વિશેષથી અતિ સૂક્ષ્મ અવગાહના કરે છે, અને જે અન્યત્ર દૂર જઈને ઉત્પન્ન થાય, તેમજ વિગ્રહ ગતિએ બાય, તે તે વખતે જથ્થા પ્રદેશો કંઈક વિસ્તાર પામે અને તેથી અવગાહના મોટી થાય, એ કારણથી અધિગ્રહગતિએ પોતાના શરીરદેશમાંજ ઉત્પન્ન થાય એવો ભત્રસ્ય લેવો એમ કહ્યું. વળી સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ પનકજથ્થા છે, તે કારણથી સર્વ શરીરોથી જથ્થા અવગાહનાવાળો બહુ વિશેષણુક પનકજથ્થા ગ્રહણ કર્યો છે. ૫૯૩-૫૯૪

શા માટે ત્રણ સમયનો આહારક ગ્રહણ કર્યો એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે.

પદમ-પિડ્ડત્તિસળ્લો જપટ્ઠયુલો ચરત્તયાર્હસુ ।

તડયસમયમ્મિ જોગા ગહિઓ તો તિસમયાહારો ॥ ૫૯૫ ॥

પહેલા અને બીજામયમાં અતિસૂક્ષ્મ હોય છે, તથા ચોથા આદિ સમયે અતિ સૂચૂલ થાય છે, પણ ત્રીજાસમયે ચોથા થાય છે, તે કારણથી ત્રણ મયનો આહારક (પનકજથ્થા) ગ્રહણ કર્યો છે. ૫૯૫

આ સંબંધમાં બીજા દેરસાએક આચાર્યોના મત જણાવે છે.

કેઈ દો સસમમયા તડઓ પળયત્તનોવવાયમ્મિ ।

અદ તિસમઙ્ગો આહારઓ ય મુહુમો ય પળઓ ય ॥ ૫૯૬ ॥

ઉવવાણ ચૈવ તઓ જઓ જહણ્ણો ન સેસસમણ્ણુ ।

તો રહ તદ્દેહસમાણમોહિરેત્તં જહણ્ણં તુ ॥ ૫૧૭ ॥

કેટલાએક આચાર્યો ભત્સના એ સમય અને ત્રીજો સમય પનકપણાની ઉત્પત્તિમાં; એ પ્રમાણે ત્રણ સમયનો આહારક સૂક્ષ્મપનક થાય છે, તે કારણથી ઉત્પત્તિમાંજ એ જઘન્ય (શરીરવાળો છે), બીજા સમયોમાં નથી. અને તેથી કેવળ તેના શરીર પ્રમાણે અવધિ-
‘ભત્ત’ જઘન્યક્ષેત્ર છે, એમ કહે છે. ૫૮૬-૫૮૭

‘ ત્રણ સમયનો આહારક ’ એ સંબંધમાં કેટલાએક આચાર્યો એમ કહે છે કે-પ્રથ-
મના એ સમય તો ભત્સ્ય અંબ’ધી મહુણ કરાય છે, તેમાં પહેલા સમયે આત્મપ્રદેશના વિસ્તારનો સંકેત કરી પ્રતર કરે છે, બીજા સમયે સ્થિતિ છે અને ત્રીજા સમયે એ સ્થિતિ સંકેતીને પનકપણે ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે વિમલગતિ વિના ત્રણ સમયે ઉત્પન્ન થએલો પનકજીવ ત્રણ સમય તો આહારક કહેવાય છે, જે વિમલ ગતિએ ઉત્પન્ન થતો હોય તો તે આહારક ન હોય, કેમકે જેટલા સમય વિમલગતિમાં વચમાં જાય તેટલા સમય તે અનાહારક હોય છે. આમ હોવાથી ત્રણ સમયે અને વિમલગતિ વિના ઉત્પન્ન થએલો પનક અતિસૂક્ષ્મ સિદ્ધ થાય છે, એમ સિદ્ધ થએથી ૫૮૮ મી ગાથામાં કહેલ નિર્ચુક્તિ-
કારણ’ વચન આદાય’ ગણાય. વળી અહીં એ પનક જેમ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ હોય એમ કહેવું જોઈએ તો એ બાબત આ બ્યાખ્યાનમાં ઘણી સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે, જેમકે ઉત્પત્તિ સમયેજ તે પનકજીવ જઘન્ય અવગાહનાવાળો છે, બીજા સમયોમાં નહિ, કેમકે બીજા આદિ સમયોમાં તો તે કંઈક મોટો થાય છે, અને નિર્ચુક્તિકારે તો જઘન્ય અવ-
ગાહનાવાળો કહ્યો છે, માટે ઉપરોક્ત સ્વરૂપવાળા અતિ સૂક્ષ્મ પનક જીવના પ્રથમ સમ-
યના શરીર જેટલું જઘન્યથી અવધિજ્ઞાનતું વિષયભૂત ક્ષેત્ર છે.

અહીં ભાષ્યકારની ગાથા વિના ટીકાકાર મહારાજ પોતે એમ કહી એ આચાર્યોના ભત્ત’ અંબ’કરે છે કે-એ પ્રમાણે તેઓતું બ્યાખ્યાન યોગ્ય નથી, કેમકે ત્રણ સમયનો આહાર-
ક એ શબ્દ પનકજીવના વિશેષણરૂપે કહેલ છે, અને તેથી ભત્સના આયુષ્યના જે એ સમય તે પનકના સમય છે, એમ કહેવું ઉચિત નથી. વળી એપ્રમાણે માનવાથી જઘન્ય અવ-
ગાહના થાય છે, એમ કહેવું છે, તે પણ યોગ્ય નથી. કારણકે અહીં અતિસૂક્ષ્મ અથવા અતિ મોટી અવગાહના સાથે કંઈ પ્રયોજન નથી, પણ યોગ્ય અવગાહના સાથે પ્રયોજન છે, અને તેજ યોગ્ય અવગાહના તેના જણનારાઓએ જોએલ છે, કે જે પ્રથમ જઘન્ય અવગાહનાવાળો છતાં તેજ ભવમાં ત્રણ સમય આહાર મહુણ કરે છે ત્યારે જેવડો થાય છે તેટલું અવધિજ્ઞાનતું જઘન્ય ક્ષેત્ર છે. માટે વધારે વિસ્તારથી સર્જુ. ૫૮૬-૫૮૭.

આપ્રમાણે અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત ક્ષેત્રતું જઘન્ય પ્રમાણ કહેવું. હવે તેતું ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ કહે છે.

સવ્વવહુઅગણિજીવા નિરંતરં જત્તિયં મરેઽજ્ઞંસુ ।

ખેત્તં સવ્વદિસાગં પરમોહીં ખેત્ત નિદ્દિટ્ઠો ॥ ૫૧૮ ॥ ૩૦૩૧ ॥

સર્વથી ઘણા અગ્રિકાયના જીવોથી નિરંતર ભરેલું જેટલું ક્ષેત્ર સર્વ દિશામાં હોય, તેટલું પરમાવધિજ્ઞાનતું ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર કહેલું છે. ૫૮૮.

આ અવસર્પિણીમાં અજતનાથ સ્વામિના વખતે સર્વથી ધણા અગ્નિકાયના જીવો હતા, તે અગ્નિકાયના જીવોને વિશિષ્ટ સૂચિરચનાએ નિરંતર ગોઠવીને બેઠેલું આકાશક્ષેત્ર એક દિશામાં રોકાય, તે સૂચિને ચારે બાજુ ભાવતાં બેઠેલું ક્ષેત્ર સર્વદિશામાં સૂચિભ્રમણ કરતાં રોકાય એટલું પરમાવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત ક્ષેત્રતુ' પ્રમાણ મહાસુનિયોએ કહેલું છે, ૫૮૮

એપ્રમાણે નિર્યુજિની ગાથાનો અક્ષરાર્થ છે; અને સાવાર્થ તો સાધ્યકાર મહારાજ સાંપ્રદાયિક અર્થ પ્રતિપાદન કરનાર એવી સાધ્યની ગાથાથી કહે છે.

અન્વાયાણ સન્વાસુ કમ્પમૂમિસુ જયા તદારંભા ।

સન્વવહયો મણુસ્સા હૌનઽનિયનિર્ણિદકાલમ્મિ ॥ ૫૯૯ ॥

પાંચભરત-પાંચઐરવત તથા પાંચ મહાવિદેહ એ સર્વે પંદર કર્મભૂમિઓમાં આ અવસર્પિણીમાં અજતજિનેદરના કાળે સવથી ધણા ગર્ભજ મનુષ્યો હોય છે, તે વખતે ધણે આરંભ થયાથી જો (મહાવૃષ્ટિઆદિ) વ્યાધાત ન હોય, તો તે વખતે (બાદર અગ્નિકાયજીવો પણ સર્વથી ધણા હોય છે,) ૫૯૮.

શિષ્ય:—શું એ બાદર અગ્નિકાયજીવોથીજ એટલા અગ્નિકાયજીવોતુ' પ્રમાણ પૂર્ણ કરાય છે ? કે સૂક્ષ્મ અગ્નિકાયના જીવો મળીને એટલું પ્રમાણ થાય છે. ? જો સૂક્ષ્મ અગ્નિકાય મળીને એટલું પ્રમાણ થતું હોય, તો તે સૂક્ષ્મ પણ વિશિષ્ટ ગ્રહણ કરાય છે કે એકલા બાદરજ વિશિષ્ટ ગ્રહણ કરાય છે. ? ૫૯૯

આચાર્યશ્રી શિષ્યના એ પ્રશ્નતુ' ઉત્તર આપતા કહે છે કે—

ઉક્કોસયા ય મુહુમા જયા તયા સન્વવહુમમગ્ગીર્ણં ।

પરિમાર્ણં સંભવતો તં છદ્ધા પૂરણં કુણ્ઠ ॥ ૬૦૦ ॥

ઉત્કૃષ્ટ બાદર અગ્નિકાયના ઉત્કૃષ્ટ જીવો જ્યારે હોય છે, ત્યારે સર્વથી ધણા સૂક્ષ્મ અગ્નિકાયના જીવોતુ' પ્રમાણ પણ સંભવ માત્રથી હોય છે. તે બધાજીવો છ પ્રકારે ક્ષેત્રને પૂર્ણ કરે છે, ૬૦૦

અનંતાનન્ત અવસર્પિણીઓમાં બીજા જિનેદરનો તેજ કાળ ગ્રહણ કરાય છે, કે જ્યારે પધારેમાં પધારે બાદર અગ્નિકાય જીવો હોય છે, એ ઉત્કૃષ્ટ બાદર અગ્નિકાય અને ઉત્કૃષ્ટ સૂક્ષ્મ અગ્નિકાય જીવો મળીને સર્વથી ધણા અગ્નિકાયના જીવોતુ' પ્રમાણ થાય છે. તે પ્રમાણ સંભવમાત્રથી અધેકાએ છ પ્રકારની રચનાએ સુદ્ધિથી કરાય છે, તેમાંના પાંચપ્રકાર અનાદેશરૂપ છે અને છઠ્ઠા પ્રકાર સ્થાનાદેશરૂપ છે. ૬૦૦.

તે જણાવવાને કહે છે કે—

એવેવાગાસપ્પસજીવરયણાણે સાવમાહે ય ।

ચવરંસયણં પયરં સેઠો છટ્ઠો સુયાણ્મો ॥ ૬૦૧ ॥

એકેક આકાશ પ્રદેશમાં જીવ રચનાએ અને સ્વઅવગાહની રચનાએ, એ બેમાં પણ મમચોરસ ધન, પ્રતર અને એણિ એ ત્રણ પ્રકારે કરવાથી છ પ્રકારે રચના થાય, તેમાં છઠ્ઠો પ્રકાર સ્થાનાદેશ છે. ૬૦૧.

એકેક આકાશ પ્રદેશે એકેક જીવની રચનાએ અને અસંખ્યેય આકાશ પ્રદેશમાં મારી રહેવાથી એટલા પ્રદેશે એકેક જીવની રચનાએ એમ બે પ્રકારે થતી જે રચના તે મમચોરસ

ધનપત્રે સર્વ અગ્નિકાય જીવોવડે કરાય છે, તેની સ્થાપના આ પ્રમાણે કરવી.

૦	૦	૦
૦	૦	૦
૦	૦	૦

આ

દરેક આકાશ પ્રદેશમાં સ્થાપેલા નવ અગ્નિકાયજીવોની ઉપર અને નીચે બીજા પણ નવ નવ જીવો એજ પ્રમાણે સ્થાપવા. આ કલ્પનાથી સત્યાવીશ આકાશ પ્રદેશ અને જીવોવડે ધન થયું સમજવું, ખરી રીતે તો તે અસંખ્યાતા છે. બીજા પ્રકારે ધન કરવું તે પણ આજ રીતે સમજવું, માત્ર આમાં તદ્દાવન એટલો કે તેની અવગાહના અસંખ્ય પ્રદેશની હોવાથી અસંખ્યેય આકાશ પ્રદેશો એકેક જીવની સ્થાપના કરીને ધન કરવું. એજ પ્રમાણે એકેક આકાશ પ્રદેશો એકેક જીવની સ્થાપનાવડે અને અસંખ્યેય પ્રદેશમાં એકેક જીવની સ્થાપનાવડે પ્રતર પણ બે પ્રકારે થાય છે અને સૂચિપણ બે પ્રકારે થાય છે. ઉપરોક્ત રીતીએ બે પ્રકારે ધન અને બે પ્રકારે પ્રતર મળીને ચાર ભેદ, તથા એકેક પ્રદેશ એકેક જીવની સ્થાપનાએ સૂચિ કરવારૂપ પાંચમો ભેદ એ પાંચ પ્રકાર મળણ કરવા શોધ્ય નથી, કેમકે એમાં બે હોય છે. એક દોષ તો એ છે કે આ પાંચ પ્રકારની સ્થાપનાએ સ્થાપેલા અગ્નિકાયના જીવોને અમત્કલ્પનાએ અવધિજ્ઞાનીથી જાણે દિશાઓમાં ભ્રમાવીધે તો તે જીવો ધોહાજ દેવને સ્પર્શે છે, અને બીજો દોષ એ છે કે એકેક આકાશ પ્રદેશમાં એકેક જીવની સ્થાપના કરવી એ આગમવિરૂદ્ધ છે, કેમકે અસંખ્યેય આકાશ પ્રદેશ વિના જીવો અવગાહ થઈ શકે નહિ.

શિષ્ય:—અમત્કલ્પનાએ એક પ્રદેશમાં પણ અવગાહ માનીએ તો શું હરકત છે?

ગુરુ:—એમ નહિ. સંભવ હોય તો કલ્પના પણ વિરોધ વિનાજ કરવી ભોક્ષ્ય, વિરોધવાળી કલ્પનાથી શું કાયદો? આ કારણથી ઉપરોક્ત પાંચ પ્રકાર અનાદેશરૂપ હોવાથી અમાદ્ય છે, અને અસંખ્યેય આકાશ પ્રદેશાત્મક સ્વઅવગાહમાં પંક્તિએ જીવ સ્થાપનાની રચનાવડે સૂચિ કરવા રૂપ છઠ્ઠો પ્રકાર શ્રુતાદેશરૂપ છે, કેમકે આજ પ્રકાર શ્રુતમાં કહેલો છે તેથી તે માદ્ય છે. આ યથોક્ત સૂચિ ધણા ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે એ પ્રથમ ગુણ છે, વળી એ પ્રમાણે અવગાહ માનવામાં કંઈ વિરોધ થતો નથી એ બીજો ગુણ છે, અને તેથી અગ્નિકાયના જીવના મરીરને સ્થાપવાની રચનાએ કરેલી સૂચિને અવધિજ્ઞાનીથી અમત્કલ્પનાએ જાણે દિશાઓમાં ભ્રમાવીધે તો આ લોકમાં પણ લોકપ્રમાણ અસંખ્યાતા ખડો પર્યન્તના ક્ષેત્રને સ્પર્શે. આટલું ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર અવધિજ્ઞાનનો વિષય છે. ૬૦૧

અહાં કોઈ શંકા કરીને પૂછે છે કે—

ઘન-પયરસેદિગણિયં નણુ તુલં ચિય, વિકલ્પના કીસ ।

છદ્ધા કીરફ, ઘણ્ણફ ગુરિસપરિવલ્લેવઓ મેઓ ॥ ૬૦૨ ॥

ધન-પ્રતર-અને એણિયું ગણિત સમાનજ છે. તો સામ્રાદે જ પ્રકારે વિકલ્પ કરાય છે? પુરૂષના પરિક્ષેપથી એ બધામાં ભેદ હોવાથી એમ કહેવાય છે. ૬૦૨.

શિષ્ય:—એકેક આકાશપ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવોથી થએલ ધન-પ્રતર-ને એણિવડે વ્યાસ થયેલ આકાશપ્રદેશો તેના સંખ્યારૂપ ગણિતની અપેક્ષાએ સમાન છે, તથા અસંખ્યેય આકાશપ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવોથી થએલ ધન-પ્રતર-ને એણિવડે વ્યાસ આકાશપ્રદેશની સંખ્યાતું ગણિત પણ સ્વસ્થાનમાં પરસ્પર સમાન છે. જેમકે-એકેક આકાશપ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવોનું ધન, જેટલા આકાશપ્રદેશોમાં વ્યાસ છે, તેટ-

સાજ પ્રદેશોમાં પ્રતર અને શ્રેણિ પણ વ્યાપ્ત છે ઉદાહરણ તરીકે જેમ કોઈ વાળેકું અથવા પહોળું કરેકું વગર સમાન આકાશ પ્રદેશને સ્પર્શે છે, તેમ તે જીવની અવગાહનાના ધન આદિ માટે પણ સમજવું. એજ પ્રમાણે અસંખ્યેય આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાહી રહેલા જીવોથી થએલ ધન-પ્રતર અને સૂચિવડે પણ સ્વસ્થાનમાં પરસ્પર સમાન આકાશ પ્રદેશો સ્પર્શાય છે. આ કારણથી બે પ્રકારના અવગાહથી બે પ્રકારનું માન માનવું એજ ઠીક છે, પણ પ્રતર અને સૂચિના બંને ભેદ વધારે કરીને છ વિકલ્પ શામાટે કરાય છે?

ગુરુ:—પુરૂષ પરિક્ષેપથી એ છ વિકલ્પનો ભેદ કરાય છે. ધન-પ્રતરારદિવડે વ્યાપ્ત ધ્યેય આકાશ પ્રદેશોની મંખ્યાને અહીં વિષયપણે વિચારાતી નથી; પણ ધન-પ્રતરારદિમાંથી કોઈ રચના વિશેષને અવધિજ્ઞાનીથી સર્વ દિશાઓમાં ભભાવે, તો તે રચના ધણું ક્ષેત્ર સ્પર્શે છે, એજ અહીં સુખ્ય ગ્રહણ કરવા યોગ્ય વિષય છે. અને એમ હોવાથી આ છ વિકલ્પો જુદા જુદા ભેદ છે, જેમકે-એકેક પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવવડે કરાએકું ધન જોડા ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે, તે કરતાં અસંખ્યેય પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવથી કરાએકું ધન અસંખ્યેય ગુણ ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે, તેથી પણ એકેક પ્રદેશમાં અવગાહી જીવોનું પ્રતર અસંખ્યેય ગુણ ક્ષેત્ર સ્પર્શે છે, તેના કરતાં અસંખ્યેય પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવોનું પ્રતર અસંખ્યેય ગુણ ક્ષેત્ર સ્પર્શે છે. તેથી એકેક પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવોની સૂચિ અસંખ્યેય ગુણ ક્ષેત્ર સ્પર્શે છે, અને તેથી પણ અસંખ્યેય આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાહી રહેલા અગ્નિકાય જીવોની સૂચિ અવાધજ્ઞાનીથી સર્વ દિશાઓમાં ભભાવતાં અસંખ્યેય ગુણ ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે. તે ક્ષેત્ર અસીકમાં પણ લોકપ્રમાણ અમંખ્યાતા ખંડ પ્રમાણ થાય. એટલું ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર અવધિજ્ઞાનનો વિષય છે. ૬૦૨.

એજ કહેલા અર્થને સાખ્યકાર મહારાજ પોતેજ કહે છે.

નિયયાવગાહનાગણિજીવસરીરાવલી સમંતેર્ણ ।

મામિજ્ઞાત ઓહિન્નાણિદેહપર્જંતઓ સા ય ॥ ૬૦૩ ॥

અદ્વગંતૂળમલોગં લોગાગાસપ્પમાણમેત્તાઈ ।

ઠાઠ અસંલેજ્જાઈ ઉદમોહિકૂલેત્તમુક્કોસં ॥ ૬૦૪ ॥

જીવની પોતાની અવગાહના અને અગ્નિકાય જીવોના શરીરની પંક્તિ અવધિજ્ઞાનના શરીરના પર્યંતથી સર્વ દિશામાં (જુદીએ) ભભાવાય, તો તે પંક્તિ અસીકમાં અસંખ્યાતા લોકાકાશ પ્રમાણ માત્ર ખંડ અતિક્રમિતે સ્થિર થાય છે, એટલું અવધિજ્ઞાનનું ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર છે. ૬૦૩-૬૦૪.

શિષ્ય:—રૂપી કલ્પનેજ અવાધજ્ઞાની જુએ છે એમ કહેવાય છે, અને ક્ષેત્ર તો અખંત-અરૂપી છે, તે અવધિજ્ઞાનનો વિષય કેમ થઈ શકે ?

ઉપરોક્ત શિષ્યની મંકાના સમાધાનાર્થે ગુરૂથી કહે છે કે—

મામત્ત્યમેત્તમેયં જદ્દ દટ્ટવ્વં હવેજ્જ, પેત્તેજ્જ ।

જ તુ તં તત્ત્વત્તિય જઓ સો સ્મિતિનિવંધણો મણિઓ ॥ ૬૦૫ ॥

જે એટલું ક્ષેત્ર અવધિજ્ઞાનના વિષયપણે કદું છે, તે કેવળ સામર્થ્યમાત્ર કદું છે, એટલેકે જો એટલા ક્ષેત્રમાં કદં રૂપી કલ્પ જોવા યોગ્ય હોય, તો તે તેને જોઈ શકે, પણ

રૂપીદ્રવ્ય અલોકમાં નથી. (તેથી ત્યાં કંઈ જુએ નહિ.) કેમકે અવધિજ્ઞાન રૂપીદ્રવ્ય-વિષયક કહ્યું છે. ૬૦૫.

શિષ્ય:—જે એમ છે, તેા જેને લોકપ્રમાણ અવધિજ્ઞાન થઇને પછી વિશુદ્ધવશાત્ લોકથી બહાર પણ અવધિજ્ઞાન વધે, તેને તેની વૃદ્ધિથી શું કામદા ? કેમકે લોકબહાર અવધિજ્ઞાનથી જોવા ચોચ્ય એવી રૂપી વસ્તુનેા તેા અભાવ છે.

શિષ્યની એ શંકાના સમાધાન માટે શ્રીગુરુદેવ કહે છે કે—

વદ્દંતો વળ વાહિં લોચત્યે ચેવ પાસર્દ દર્શં ।

સુદ્દમયરં સુદ્દમયરં પરમોદી જાવ પરમાણું ॥ ૬૦૬ ॥ (મ.)

લોકબહાર વૃદ્ધિ પામતું અવધિજ્ઞાન, લોકમાં રહેલા દ્રવ્યનેજ સૂક્ષ્મતર રીતે જુએ છે, અને પરમાવાધ છેક પરમાણુ પણ જુએ છે. (આ તેનું તાત્ત્વિક કૃણ છે, અને અલોકમાં તેા લોકપ્રમાણ અસંખ્યેય ખડોમાં દ્રવ્ય જોવાનું સામર્થ્ય માનજ કહ્યું છે.) ૬૦૬.

આ પ્રશ્નેપગાથા અન્ય આચાર્યની કહેલી છે, પણ ઉપયોગી હોવાથી અહીં તેની વ્યાખ્યા કરી.

એપ્રમાણે અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત જઘન્ય અને ઉત્ક્રમ્ય ૧ (જુ કહ્યું. એ સિવાયનું' સર્વ વિમધ્યક્ષેત્ર જાણવું. હવે જે વિમધ્ય ૧, અને જે કાળમાં જે વિમધ્યક્ષેત્ર હોય છે, તે કહેવા ૧

જે કો ૨૩
જે નાણમાગમી તો નહ દર્શં ? દર્શમાગમો કહ શુ ? 1
જે નાણમાલેયાણં માં ૧ કહેલેજ્જ દોસુ સંલિજ્જા ।

અંગુલમાત્રલિયંતો આવલિયા અંગુલપુહુત્તં ॥ ૬૦૮ ॥ ૩૧ ૩૨ ॥

હસ્થમ્મિ સુહુત્તંતો દિવસંતો ગાડયમ્મિ વોહ્વો ।

જોયણ દિવસપુહુત્તં પક્ખંતો પળ્લવીસાઓ ॥ ૬૦૯ ॥ ૩૨ ૩૩ ॥

મરહમ્મિ અહ્મસો જંબુદીવમ્મિ સાહિઓ માસો ।

વાસં ચ મળ્લયલોણ વાસપુહુત્તં ચ રુયગમ્મિ ॥ ૬૧૦ ॥ ૩૩ ૩૪ ॥

ક્ષેત્રથી અંગુલના અસંખ્યાતમાભાગને જોતાં કાળથી આવગીના અસંખ્યાતમા ભાગ પર્યંત જુએ છે, અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગને જોતાં કાળથી આવગીના સંખ્યાતમા ભાગ પર્યંત જુએ, અંગુલ પ્રમાણ જોતાં આવગીકાઅન્તર્ભાગ પર્યંત જુએ, અંગુલ પૃથ્વ-ફલ જોતાં આવગીકા પર્યંત જુએ, હસ્ત પ્રમાણ ક્ષેત્રે અન્તર્મુહૂર્ત, ગાઉ પ્રમાણ ક્ષેત્રે દિવસાન્તર્ભાગ કાળ સુધી, ચોજન પ્રમાણક્ષેત્રે દિવસ પૃથક્ત્વ સુધી, પચીસ ચોજનક્ષેત્રે પક્ષાન્તર્ ભાગ સુધી, હસ્તક્ષેત્રે અર્ધમાસ સુધી, જંબુદ્વીપે એક માસ અધિક, મનુષ્યલોકે એક વર્ષ પર્યંત અને રૂચકદ્વીપ સુધીના ક્ષેત્રે વપ પૃથક્ત્વપર્યંત જુએ છે. ૬૦૮-૬૦૯-૬૧૦,

અહીં ક્ષેત્રનો અધિકાર હોવાથી પ્રમાણ અંશુલ ગ્રહણ કરવું. અને કેટલાએક કહે છે કે અવધિજ્ઞાનનો અધિકાર હોવાથી ઉત્સેધાંશુલ ગ્રહણ કરવું. એ બેમાંનું જે બહુ-શ્રુત કહે તે અંશુલ ગ્રહણ કરવું. એવા અંશુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ ક્ષેત્રને અવધિ-જ્ઞાનથી જોતાં કાળથી અતીત અનાગત આવસીકાના અસંખ્યાતમા ભાગ માત્રનેજ લુએ છે, આવસિકા એટલે અસંખ્યાત સમયના સમુદાયરૂપ કાળ વિશેષ. અહીં ક્ષેત્ર-કાળને લેવાનું કહ્યું છે, તે ઉપચારથીજ કહ્યું છે, કેમકે ક્ષેત્રમાં વ્યવસ્થિત લેવા ચોખ્ય દ્રવ્યો અને વિવક્ષિત કાળાન્તર્વર્તિ તેના પર્યાયો અવધિજ્ઞાની લુએ છે, પણ ક્ષેત્ર-કાળને જોતા નથી, કારણકે તે મૂર્તદ્રવ્યનેજ જોઇ શકે છે. આ પ્રમાણે આગળ પણ સર્વત્ર સમજી લેવું. હવે પ્રસ્તુત વાત કહે છે, અંશુલના સંખ્યાતમા ભાગ માત્ર ક્ષેત્રને જોતાં આવસિકાના સંખ્યા-તમા ભાગ પર્યન્ત કાળને લુએ છે, અંશુલ પ્રમાણ ક્ષેત્ર જોતાં કાળથી આવસિકાના મુધી લુએ છે. કાળથી આવસિકાપર્યન્ત જોનાર ક્ષેત્રથી અંશુલ પૃથક્ત્વ લુએ છે. પૃથ-ક્ત્વ એટલે સિદ્ધાન્તકારની પરિભાષાથી બેથી નવ પર્યન્તની સંખ્યા કહેવાય છે. ક્ષેત્રથી હરેત પ્રમાણ જોતાં કાળથી અન્તર્મુદ્વર્ત મુધી લુએ છે. કાળથી દિવસાન્તઃ જોનાર ક્ષેત્રથી ગાઉપર્યન્ત લુએ છે. ચોળન પ્રમાણ ક્ષેત્ર જોનાર અવધિજ્ઞાની કાળથી બેથી નવ દિવસ મુધી લુએ છે, પક્ષાન્તઃ જોનાર ક્ષેત્રથી પચીસ ચોળન મુધી લુએ છે. સંપૂર્ણ ભરતક્ષેત્ર જોનાર અવધિજ્ઞાની કાલથી સંપૂર્ણ પખવાડીઆ પર્યન્ત લુએ છે. જંબુદ્વીપ જોનાર અવધિજ્ઞાની કાળથી એક માસ કરતાં અધિક કાળ લુએ છે. અરીદ્વીપ ને બે સમુદ્ર પ્રમાણ મનુષ્યક્ષેત્રને જોનાર અવધિજ્ઞાની એક વર્ષ પર્યન્તનો કાળ લુએ છે. ક્ષેત્રથી રૂચક દ્વીપ પર્યન્ત અવધિજ્ઞાન થયે કાળથી વર્ષ પૃથક્ત્વ પર્યન્ત જાણે છે, ખીજા કહે છે કે હરેત વર્ષ પર્યન્ત જાણે છે. અહીં જ્યાં જ્યાં કાળથી પ્રમાણ કહ્યું છે, ત્યાં ત્યાં અતીત અના-ગત ઉભય કાળ સમજવો. એટલે કે તેટલો તેટલો કાળ અતીત અને અનાગત જાણે. ૬૦૮-૬૦૯-૬૧૦.

એ પ્રમાણે નિર્ધુક્તિની આધારવતો અર્થ કહ્યો, હવે તે ઉપર ભાષ્યકાર મહારાજ ભાષ્ય કહે છે.

સ્વેત્તમસંલેજ્જંગુલમાગં પાસંતમેવ કાલેળ ।

આવલિયાણ માર્ગં મૂયમણાગમં ચ જાગાઠ ॥ ૬૧૧ ॥

તત્યેવ ય લે દવ્વા તેમિં ચિય લે હવંતિ પજ્જાયા ।

ઇય સ્વેત્તે કાલમ્મિ ય જોણ્જા દવ્વ-પજ્જાયાં ॥ ૬૧૨ ॥

સંલેજ્જંગુલમાણ આવલિયાણિ મુણ્ઠ તદ્દમાગં ।

અંગુલમિદ્દ પેત્તેનો આવલિયંતો મુણ્ઠ કાલં ॥ ૬૧૩ ॥

આવલિયં મુણમણો સંપુર્ણ સ્વેત્તમંગુલપુદ્ધત્તં ।

એવં સેત્તે કાલં કાલે સેત્તં ચ જોણ્જા ॥ ૬૧૪ ॥

અવધિજ્ઞાની અંશુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ ક્ષેત્રને જોતાં કાળથી અતીત અનાગત આવસિકાના અસંખ્યાતમા ભાગને જાણે છે. (એટલે કે) તે ક્ષેત્ર-કાળમાં રહેલા અવધિયોગ) દ્રવ્યો અને તેના પર્યાયો જાણે છે, એ પ્રમાણે ક્ષેત્ર અને કાળમાં દ્રવ્ય

અને પર્યાયની સર્વત્ર યોજના કરવી. અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગને જાણનાર આવલિકાના સંખ્યાતમા ભાગને જાણે છે, અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્ર જાણનાર આવલિકાન્તઃ કાળ જાણે છે, આવલિકા પર્યન્ત કાળ જાણનાર સંપૂર્ણ અંગુલ પૃથક્ત્વ ક્ષેત્ર જાણે છે, એ પ્રમાણે ક્ષેત્રમાં કાળ અને કાળમાં ક્ષેત્રની યોજના કરવી. ૬૧૨-૬૧૨-૬૧૩-૬૧૪.

સંલેજ્જમ્મિ ડ કાલે દીવ-સમુદ્ધાવિ હોતિ સંલેજ્જા ।

કાલમ્મિ અસંલેજ્જે દીવ-સમુદ્ધા ય મહાઅવ્વા ॥ ૬૧૫ ॥૩૪૩૫॥

સંખ્યાતાકાળત્વ જ્ઞાન થએ દ્રીપ-સમુદ્ધો પણ સંખ્યાતા જણાય છે, અને અસંખ્યાતા કાળત્વ જ્ઞાન થએ દ્રીપ-સમુદ્ધોની ભજના જાણવી. ૬૧૫.

માસ-વર્ષાદિરૂપ કાળ તે સંખ્યાતો કાળ કહેવાય છે, અહીં પ્રજામાં “તુ” શબ્દ છે તે વિશેષણ માટે છે, એથી એક હજાર વર્ષ ઉપર નો કાળ તે અહીં સંખ્યાતો કાળ ગણવો, આજ કારણથી પૂર્વની ૬૧૦મી ગાથામાં “વાસસહસ્તં ચ દયગમ્મિ” એટલે રૂચકદ્રીપ સુધીના ક્ષેત્રત્વ જ્ઞાન થએ કાળથી હજાર વર્ષ પર્યન્ત જાણે છે, એવું પાકાન્તર છે, એવું હજાર વર્ષ ઉપરાન્ત સંખ્યાતા કાળ સંખ્યા અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થએ ક્ષેત્રથી પણ સંખ્યાતા દ્રીપ-સમુદ્ધને અવધિ જ્ઞાની જાણે છે. અપિ શબ્દ ગ્રહણ કર્યો છે તેથી માટે એક દ્રીપ અગર તેનો એક દેશ પણ જાણે છે, તથા પદ્યોપમાદિરૂપ અસંખ્યાતા કાળ સંખ્યા અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થએ ક્ષેત્રથી ભજના હોય છે, એટલે કે કોઈ મનુષ્યને અસંખ્યાત કાળ પર્યન્તત્વ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થએ ક્ષેત્રથી પણ અસંખ્યાતા દ્રીપ-સમુદ્ધ પર્યન્તત્વ જ્ઞાન થાય છે, કોઈ વખત મોટા સંખ્યાતા દ્રીપ-સમુદ્ધ પર્યન્તત્વ થાય છે, કોઈ વખત એક મોટા દ્રીપ સમુદ્ધત્વ થાય છે અને કોઈ વખત તેનો એક દેશત્વ જ્ઞાન થાય છે, આણું અવધિ સ્વયંભૂરમણના તિર્યચત્વ જાણવું. અથવા સ્વયંભૂરમણ વિષયક મનુષ્યત્વ બાહ્યાર્વાધિ અથવા તે વિષયવાળું મનુષ્યત્વ અસંખ્યાત અવધિ જાણવું; પણ યોજનાની અપેક્ષાએ તો સર્વ પક્ષોમાં અસંખ્યાત ક્ષેત્રજ સમજવું ૬૧૫.

એ પ્રમાણે નિર્ચુક્તિની ગાથાનો અર્થ કહો, હવે તે ઉપર ભાષ્ય કહો છે.

કાલે અસંલ્પ દીવ-સાગરા સુદ્ધયા અસંલેજ્જા ।

મયગિજ્જા ચ મહાસા સેત્ત પુણ તં અસંલેજ્જે ॥ ૬૧૬ ॥

અસંખ્યાતા કાળત્વ જ્ઞાન થએ ક્ષુદ્ર દ્રીપ-સમુદ્ધો અસંખ્યાતા જુએ છે, અને અસંખ્યાત યોજના મહાન દ્રીપ-સમુદ્ધોની ભજના છે, પણ તે ક્ષેત્ર તો યોજનાની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત જ હોય છે. ૬૧૬.

આ પ્રાણે પરિસ્થૂર ન્યાયની અપેક્ષાએ ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ અવશ્ય થાય છે.

હવે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ જેની વૃદ્ધિમાં જેની વૃદ્ધિ થાય છે, અને જેની વૃદ્ધિમાં જેની વૃદ્ધિ નથી થતી, તે જણાવવાને નિર્ચુક્તિકાર કહે છે કે-

કાલે ચડણહૃદુદ્ધી કાલો મહાયવ્વો સેત્તુદ્ધી ॥

કુદ્ધીય દ્વ-પજ્જવ મહાયદ્ધા સેત્ત-કાલા ડ ॥ ૬૧૭ ॥૩૫૩૬॥

કાળની વૃદ્ધિમાં ક્ષેત્રાદિ ચારેની વૃદ્ધિ થાય છે, અને ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ થયે કાળની ભજના જાણવી. તથા દ્રવ્ય પર્યાયની વૃદ્ધિ થએ ક્ષેત્ર-કાળની વૃદ્ધિ ભજનાએ જાણવી. ૬૧૭,

અવધિગોચર એવો કાળ વૃદ્ધિ પામવાથી ક્ષેત્રાદિ ચારેની અવરય વૃદ્ધિ થાય છે, કારણ કે સર્વમાં કાલ સૂક્ષ્મ છે ને કાળથી પણ ક્ષેત્ર મૂક્ષ છે, ક્ષેત્રથી દ્રવ્ય અને દ્રવ્યથી પર્યાયો મૂક્ષ છે. જેમકે કાળનો એકપણ સમય વધવાથી ક્ષયોપશમની વિશેષતાથી ક્ષેત્રના ઘણા પ્રદેશો વધે છે, અને ક્ષેત્રવૃદ્ધિથી દ્રવ્ય વૃદ્ધિ અવશ્ય થાય છે, કેમકે દરેક આકાશ-પ્રદેશો દ્રવ્યની પ્રચુરતા હોય છે. તેમજ દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થવાથી પર્યાયોની વૃદ્ધિ થાય છે, કારણ કે દરેક દ્રવ્યમાં પર્યાયોની બહુલતા છે.

શિષ્ય:-લે એમ હોય, તો કાળની વૃદ્ધિ થએ બાકીના ક્ષેત્રાદિ ત્રણની વૃદ્ધિ થાય છે, એમ કહેવું ચોચ છે, પણ ચારની વૃદ્ધિ થાય છે, એમ શાથી કહ્યો છે ?

ગુરુ:-તહાર કહેવું સત્ય છે પણ આતો સામાન્ય વચન છે, જેમકે-દેવદત્તે ભોજન કરવાથી સર્વ કંકુએ ભોજન કર્યું છે, આ પ્રમાણે કહેવું જેમ કોઇ રહિત છે તેમ તે પણ સમજવું.

હવે અવધિગોચર ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ થવાથી, કાળની વૃદ્ધિ થાય અથવા ન પણ થાય, ક્ષેત્રની ઘણી વૃદ્ધિ થાય, તો કાળની વૃદ્ધિ થાય, પણ અદ્ય ક્ષેત્રવૃદ્ધિથી કાળવૃદ્ધિ ન થાય; કારણ કે લે એમ ન હોય, તો ક્ષેત્રના પ્રદેશાદિની વૃદ્ધિ થએ કાળના મમયાદિની વૃદ્ધિ અવશ્ય થાય, એ પ્રમાણે તો અગુણ માત્ર ક્ષેત્ર વધવાથી કાળની અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી વધી જાય, એમ થવાથી “ અગુણ પ્રમાણ એણીના પ્રદેશાપહાર કરતાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી થાય, ” (ગાથા ૬૨૧માં) કહેવું થયે તથા આવલિકામાત્રું જાન ધયે અગુણ પૃથક્ત્વ ક્ષેત્ર જાણે છે, ” (ગાથા ૬૦૮ માં) એમ કહેવું થયું, અને દ્રવ્ય-પર્યાયો દ્રતાવાળું થાય. માટે ક્ષેત્રવૃદ્ધિ થએ કાળવૃદ્ધિ ભજનાએ હોય છે, અને દ્રવ્ય-પર્યાયો અવશ્ય વધે છે. તથા દ્રવ્યપર્યાયોની વૃદ્ધિમાં ક્ષેત્ર-કાળની વૃદ્ધિ ભજનાએ હોય છે, એ કહે કે વધે અથવા ન વધે. જેમકે-અવસ્થિત ક્ષેત્ર કાળમાં તથાવિંશ શુભ અન્યવસાયથી ક્ષયોપશમની વૃદ્ધિ થએ દ્રવ્ય વધે છે. અને દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થએ પર્યાય વૃદ્ધિ અવશ્ય થાય છે, કારણ કે દરેક દ્રવ્યમાં અનન્યતા પર્યાયો છે, બધા-બધી પણ એકેક દ્રવ્યના પર્યાયો ચાર ચાર અવધિજ્ઞાનીને જણાય છે. તથા પર્યાયની વૃદ્ધિ થએથી દ્રવ્ય વૃદ્ધિ થાય અથવા ન પણ થાય, કારણકે અવસ્થિત દ્રવ્યમાં તથાવિંશ ક્ષયોપશમની વૃદ્ધિ થવાથી પર્યાયો વધે છે. ૬૧૭.

એ પ્રમાણે નિર્ણયિની ગાથાનો અર્થ કહ્યો, હવે ભાષ્ય કહે છે.

કાલે પવદ્દમાણે સવ્યે દવ્યાદમો પવદ્દતિ ।

સેત્તે કાલો મદ્ધો વદ્દતિ ષ દવ્ય-પજ્જાયા ॥ ૬૧૮ ॥

મયણાય સેત્ત-કાલા પરિવદ્દતેસુ દવ્ય-મારેસુ ।

દવ્યે વ દડ માવો માવે દવ્યે તુ મયણિજ્ઞે ॥ ૬૧૯ ॥

કાળની વૃદ્ધિ થતાં મર્વ દ્રવ્યાદિ વધે છે અને ક્ષેત્રવૃદ્ધિએ કાળની વૃદ્ધિ થાય અથવા ન પણ થાય પણ દ્રવ્ય-પર્યાય તો વધે છે. તથા દ્રવ્ય-ભાવની (પર્યાયની) વૃદ્ધિ થવાથી ક્ષેત્ર અને કાળની વૃદ્ધિ થાય અથવા ન થાય અને દ્રવ્યની વૃદ્ધિમાં ભાવનો મર્વજ્ઞે ભજવાને વૃદ્ધિ થાય પણ ભાવની વૃદ્ધિમાં દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થાય અથવા ન પણ થાય. ૬૧૮-૬૧૯.

હવે આગળની ગાથાને અને શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે.

અણ્ણોણ્ણનિવટ્ઠાણં જહ્ણપાર્ણણં રોત્ત-કાલ્લણં ।

મમય-વ્પપ્પમાણં કિં વુટ્ઠં હોત્ત મહિયં વા ॥ ૬૨૦ ॥

(અવધિજ્ઞાનના વિષયપણે કહેલા) અન્યોઅન્ય સંબંધવાળા જઘન્યાદિરૂપ ક્ષેત્ર અને કાળના પ્રદેશ અને સમયોત્ત્ત્વ પ્રમાણ શું દ્રવ્ય છે હીન છે કે અધિક છે? ૬૨૦ ઉપરોક્ત પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે કે સર્વત્ર પ્રતિયોગી એવા આવલિકાના અસંખ્યેય ભાગાદિ રૂપ કાળથી ક્ષેત્ર અસંખ્યેય ગણુજ છે. કારણકે—

સુહુમો ય હોઈ કાલો તત્તો સુહુમતરયં હવઈ સ્વેત્તં ।

અંગુલસેદીમેત્તે ઓસપ્પિણીઓ અસંસ્વેજ્ઞા ॥ ૬૨૧ ॥૩૬૩૭

કાળ સૂક્ષ્મ છે અને તેનાથી ક્ષેત્ર વધારે સૂક્ષ્મ છે (કારણકે) અંગુલ પ્રમાણ શ્રેણી માત્રમાં અસંખ્યાત અવસર્પિષ્ણિના સમય જેટલા પ્રદેશો છે. ૬૨૧.

કાળ સૂક્ષ્મ છે કારણકે સેંકડો કમળપત્રનો છેદ કરતાં દરેક પત્ર ભેદવામાં અસંખ્યાત સમય લાગે છે એમ આગમમાં કહ્યું છે. કાળના અતિ સૂક્ષ્મપણાથી તે ભિન્ન ભિન્ન જણાતા નથી, તેવા કાળથી પણ ક્ષેત્ર વધારે સૂક્ષ્મ છે, કેમકે અંગુલપ્રમાણ શ્રેણીમાત્ર ક્ષેત્રમાં જે પ્રદેશો છે તે પ્રદેશોમાંથી દરેક સમયે એકેક પ્રદેશ અપહરીએ તો અસંખ્યાત અવસર્પિષ્ણિકાળે સર્વ પ્રદેશો અપહરાય, અર્થાત્ અસંખ્યાત અવસર્પિષ્ણિકાળના જેટલા સમયો છે, તેટલા અંગુલપ્રમાણ શ્રેણિરૂપ ક્ષેત્રમાં પ્રદેશો છે. ૬૨૧

એ ઉપરોક્ત અર્થ સમજાવવાને ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

સ્વેત્તં મહુચરમંગુલસેદોમેત્તે પપ્પસપ્પરમાણં ।

જમસંસ્વેજ્ઞોમપ્પિણિત્તમયુત્તમં યોરોઓ કાલો ॥ ૬૨૨ ॥

ક્ષેત્ર વધારે (સૂક્ષ્મ છે) કેમકે અંગુલપ્રમાણ શ્રેણિરૂપ ક્ષેત્રમાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિષ્ણિના સમય જેટલા પ્રદેશો પ્રમાણ છે, તેવી કાળ સ્તૂળ છે. ૬૨૨

શિષ્ય:—શુદ્ધેવ ! કાળથી ક્ષેત્ર સૂક્ષ્મ છે, એમ કહ્યું છે સમજાયુ, પણ ક્ષેત્રથી દ્રવ્ય અને ભાવ (પર્યાય) કેવા છે ? તે કૃપા કરી સમજાવો.

શિષ્યની એ શંકાના સમાધાનમાટે કાળથી ક્ષેત્ર-દ્રવ્ય-અને ભાવોત્ત્ત્વ અનુક્રમે સૂક્ષ્મપણું જણાવવાને શ્રીશુદ્ધેવ કહે છે કે—

કાલો સ્વિત્તં દર્વ્વં માવો ય જહુત્તરં સુહુમમેયા ।

થોવા સંસ્વા-જંતા-સંસ્વા ય જમોહિવિસયમ્મિ ॥ ૬૨૩ ॥

કાળ-ક્ષેત્ર-દ્રવ્ય-ને ભાવ અનુક્રમે સૂક્ષ્મભેદવાળા છે, કારણકે અવધિજ્ઞાનના વિષયમાં અનુક્રમે તેઓ થોડા-અસંખ્યગુણા અનંતગુણા અને સંખ્યાત કે અસંખ્યાતગુણા છે, ૬૨૩.

એજ વાત સ્પષ્ટ કરી કહે છે.

સવ્વમસંસ્વેજ્ઞગુણં કાલાઓ સ્વેત્તમોહિવિસયમ્મિ ।

અવરોપ્પરસંવદ્ધં સમય-પપ્પસપ્પમાણેણં ॥ ૬૨૪ ॥

સ્વેત્તવિસેસેહિત્તો દવ્વમણંતગુણિયં પપ્પસેહિં ।

દવ્વેહિત્તો માવો સંસ્વગુણોઽસંસ્વગુણિઓ વા ॥ ૬૨૫ ॥

અવધિજ્ઞાનના વિષયમાં પરસ્પર સંબંધવાળા દ્રવ્યાદિમાં સર્વ ક્ષેત્રોત્ત્વ પ્રમાણ પ્રદેશ-પ્રમાણવડે કાળના સમયની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતગુણ છે. ક્ષેત્ર પ્રદેશોથી પ્રદેશોવડે દ્રવ્ય અનંતગુણું છે. તથા દ્રવ્યપ્રદેશોથી ભાવ (પર્યાય) સંખ્યાત અથવા અસંખ્યાતગુણ

હારિક શરીરને અહણુ યોગ્ય યનન્તી વર્ગજ્ઞાઓ છે, અને તે પછી તેનેજ અમહણુ વર્ગજ્ઞાઓ; તેજ જાનની યનન્તી છે. ૬૩૩-૬૩૪-૬૩૫.

સજાતીય વસ્તુઓના સમુદાય તે વર્ગજ્ઞા કહેવાય છે, અમુદાય, અમુહ, વર્ગ, શાશિ, એના પર્ચાય જુદા જુદા નામો છે. તેથી કરીને અહીં મમસ્ત લોકાકાશના પ્રદેશમાં એકેક જુદા પરમાણુઓના સમુદાય, તે એક વર્ગજ્ઞા છે. તે પછી મમસ્ત લોકાકાશ વર્તિ'એ પ્રદેશવાલા સ્કંધોના સમુદાય, તે બીજી વર્ગજ્ઞા. એજ પ્રમાણે ત્રિપ્રદેશી સમુદાયની ત્રીજી વર્ગજ્ઞા, ચાર પ્રદેશી સ્કંધોના સમુદાયની ચોથી વર્ગજ્ઞા. પાંચ સ્કંધોના સમુદાયની પાંચમી વર્ગજ્ઞા. છ પ્રદેશી સ્કંધોના સમુદાયની છઠ્ઠી વર્ગજ્ઞા રીતે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ છેક સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધોની સંખ્યાતી વર્ગજ્ઞા હો પછી એકેક પ્રદેશનો વૃદ્ધિએ અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધોની અસંખ્યાતી વર્ગજ્ઞા. પછી એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ યનન્ત પ્રદેશી સ્કંધોની યનન્તી વર્ગજ્ઞાઓ તો એ શરીરને નહિ અહણુ કરવા યોગ્ય છે. એ ઔદારિક શરીરને નહિ અહણુ કરવા યોગ્ય વર્ગ અતિક્રમીને, એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ તથાવિધ વિશિષ્ટપરિણામથી પરિણત એવી પ્રદેશી સ્કંધોની યનન્તી વર્ગજ્ઞાઓ ઔદારિક શરીરને અહણુ કરવા યોગ્ય છે, એટલે હારિક શરીર ઉત્પન્ન કરવાને યોગ્ય છે, તે પછી એ અહણુ યોગ્ય યનન્તી વર્ગજ્ઞા અતિ ને, એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી પુનઃઔદારિક શરીરને અયોગ્ય એવી યનન્તી વર્ગજ્ઞા.

આ વર્ગજ્ઞાઓ ઘણા પરમાણુ' દ્રવ્યોથી બનેલી અને મૂક્ષમપરિણામવાળી છે ઔદારિક શરીરને અમહણુ યોગ્ય છે, તેમજ વૈક્રિયની અપેક્ષાએ ઘોડા પરમાણુ દ્રવ્ય બનેલી અને સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી વૈક્રિય શરીરને પણ અહણુ કરવા યોગ્ય માત્ર એ વર્ગજ્ઞાઓ ઔદારિક શરીર યોગ્ય વર્ગજ્ઞાઓની સમીપ હોવાથી તેના ભેજાય છે, તે કારણથી એ ઔદારિકને અમહણુ યોગ્ય કહેવાય છે. ૬૩૩-૬૩૪-૬૩૫.

હવે કાર્મણ પર્ચન્તની બાકીની વર્ગજ્ઞાઓનું સ્વરૂપ કહે છે.

एवमजोगा जोगा पुणो अजोगा य वगगार्णता ।

वेदव्याख्याणं नैवं विविगवमेकेन ॥ ६३६ ॥

એ પ્રમાણે અયોગ્ય-યોગ્ય અને પુનઃ અયોગ્ય યનન્તી વર્ગજ્ઞાઓ છે, વૈક્રિય (વૈક્રિય-આહારિક-તૈજસ-સાપા-ધાત્મો-સ્વાસ-મન-અને કાર્મણ) વર્ગજ્ઞાઓના ૬ ત્રણ ત્રણ ભેદો જાણવા. ૬૩૬.

પુનઃ ઔદારિક શરીરને અમહણુ યોગ્ય વર્ગજ્ઞાઓની ઉપર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિ વધતી વૈક્રિય શરીરને અમહણુ યોગ્ય છે, કેમકે તે તેની અપેક્ષાએ અદ્ય દ્રવ્યથી બનેલ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી તેને અહણુ યોગ્ય નથી, તેમજ એ વર્ગજ્ઞાઓ દ્રવ્યથી બનેલી અને સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી ઔદારિક શરીરને પણ અહણુ યોગ્ય નથી. કેવળ વૈક્રિય શરીરને અહણુ યોગ્ય વર્ગજ્ઞાની સમીપ હોવાથી તેના જણાય છે, તેથી તે વૈક્રિય શરીરને અમહણુ યોગ્ય વર્ગજ્ઞાઓ કહેવાય છે. આજ પ્રમાણે પણ સર્વત્ર સમજી લેવું.

એ વૈક્રિયને અમહણુ યોગ્ય વર્ગજ્ઞાઓની ઉપર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી વે ને લાપક દ્રવ્યથી બનેલી ને તેને લાપક તથાવિધ મૂક્ષમપરિણામવાળી હોવાથી શરીરને અહણુ કરવા યોગ્ય યનન્તી વર્ગજ્ઞાઓ છે. એ અહણુ યોગ્ય વર્ગજ્ઞાની ઉપર

કેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી તેનાથી ધણું દ્રવ્યથી બનેલી ને સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી વૈકિંચ શરીરને અગ્રહણ યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે. એ અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાની ઉપર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી (ઉત્તર વર્ગણાની અપેક્ષાએ) અહ્ય દ્રવ્યથી બનેલી સ્થુલ પરિણામવાળી હોવાથી આહારક શરીરને અગ્રહણ યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે. એ અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓની ઉપર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી આહારકને લાયક ધણું દ્રવ્યથી બનેલી તથાવિધ વધારે સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી આહારક શરીરને ગ્રહણ યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે. એ ગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓની ઉપર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી અતિ ધણું દ્રવ્યથી બનેલી અને અતિ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી આહારક શરીરને અગ્રહણ યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે.

એ પ્રમાણે તૈજસ-સાપા-સાસોચ્ચવાસ-મન અને કાર્મણ વર્ગણાઓને અનુક્રમે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી દરેક વર્ગણાની અયોગ્ય-યોગ્ય અને પુનઃ અયોગ્ય એવા ત્રણ ત્રણ ભેદવાળી અનન્તી વર્ગણાઓ સમજી લેવી. ૬૩૬.

એ દરેક વર્ગણાના ત્રણ ત્રણ ભેદ શાથી જણાય છે? તે માટે કહે છે કે-

एकैकस्मादपि पञ्चतन्मि य ह्वंतऽजोगाहं ।

उभयाजोगाहं जओ तेषा-भासंतरे पदः ॥ ૬૩૭ ॥

એકેક વર્ગણાની આદિ ને અન્તમાં અયોગ્ય દ્રવ્યો હોય છે, કેમકે તૈજસ અને સાપાની મધ્યે અયોગ્ય દ્રવ્ય કહેવાય છે, તેથી ઉભયને અયોગ્ય દ્રવ્યો હોય છે. ૬૩૭.

ઐહારિક-વૈકિંચ વિગેરે દરેક વર્ગણાની આદિમાં અને અન્તમાં અયોગ્ય દ્રવ્ય હોય છે. કારણકે ૬૨૭મી ગાથામાં કહ્યા મુજબ તૈજસ અને સાપા દ્રવ્યની મધ્યનાં દ્રવ્ય એ ઉભયને અયોગ્ય છે, એમ કહ્યું છે, તે ઉપરથી જેમ તૈજસના અંતે અયોગ્ય દ્રવ્યો કહે છે તેમ તે શરીરાદિ ને ઐહારિકાદિ સર્વ વર્ગણાના અન્તે તે અયોગ્ય દ્રવ્ય હોય છે, અને જેમ ભાસા વર્ગણાની આદિમાં તેને અયોગ્ય દ્રવ્ય કહેવાય છે, તેમ ઐહારિકાદિ વર્ગણાની આદિમાં પણ તે ઐહારિક શરીરાદિને અયોગ્ય દ્રવ્યો કહેવાય છે. તથા ઉભયની મધ્યવર્તિ દ્રવ્યો સર્વ વર્ગણાઓમાં ઉભયને અયોગ્યપણું સમાન છતાં પણ જે જેની પાસે હોય તે તેના જેવી જણાય છે, તે કારણથી તે તે વર્ગણાના અયોગ્યપણાને વ્યવહાર કરાય છે. એમ પહેલાંજ કહ્યું છે. આ પ્રમાણે દરેકના ત્રણ ત્રણ ભેદો થાય છે. ૬૩૭.

હવે કાર્મણ વર્ગણાની ઉપર બીજી વર્ગણાઓ છે કે નહિ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે.

कम्भोर्विर्धुवेयर-सुण्णेरवग्गणा अणंताओ ।

चउधुवणंतरतणुवग्गणा य मीसो अह अचित्तो ॥ ૬૩૮ ॥ ૨૧૪૦ ॥

કર્મવર્ગણા ઉપર ધ્રુવ-અધ્રુવ-શન્ય અને અશન્ય વર્ગણાઓ અનન્તી છે. તે પછી ચાર ધ્રુવાનન્તર અને ચાર શરીરવર્ગણા છે, તેમજ (તે ઉપર) મિત્રવર્ગણા અને અમિત મહાર્કધ છે. ૬૩૮

એ નિર્ચુકિતની ગાથા છે, તેના અર્થને લાખ્યકાર મહારાજ સવિસ્તર કહે છે.

નિચં હોતિ ધ્રુવાઓ ઇયરા લોપ ન હોતિવિ કયાઈ ।

एगुत्तरवुहदीए कयाइ सुण्णंतराओऽवि ॥ ૬૩૯ ॥

જાઓ હવંતિ તાઓ સુખ્ણંતરવર્ગેણત્તિ મળંતિ ।

નિયયં નિરંતરાઓ હોંતિ અસુખ્ણંતરાડ્ ત્તિ ॥ ૬૪૦ ॥

ધ્રુવવર્ગણાઓ નિત્ય હોય છે અને અધ્રુવવર્ગણાઓ લોકમાં કદિ નથી પણ હોતી, તથા એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ શૂન્યાન્તર વર્ગણાઓ પણ કહેવાય છે, એવી રીતે આંતરાની શૂન્યતાવાળી જે હોય છે તે શૂન્યાન્તર વર્ગણાઓ કહેવાય છે, અને જે અન્તર રહિત હોય છે તે અશૂન્યાન્તર વર્ગણાઓ છે. ૬૩૯-૬૪૦

કર્મણુ શરીરને અમલણુ યોગ્ય વર્ગણાની ઉપર એકેક પરમાણુએ વધતી અતિ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી અનન્ત સ્કંધાત્મક પહેલી ધ્રુવવર્ગણા છે. તે પછી એકેક પરમાણુની વૃદ્ધિએ વધતા અનન્તા સ્કંધોથી બનેલી ધ્રુવવર્ગણાઓ પણ અનન્તી છે. ધ્રુવ એટલે બધા લોકના ભાગમાં વ્યાપ્ત હોવાથી જે સર્વકાળ અવસ્થાધિ-નિત્ય છે, તેને ધ્રુવ વર્ગણા કહે છે, આ વર્ગણાઓને ધ્રુવ કહેવાથી આની પહેલાની ઐદારિકથી કર્મણુપર્યન્તની બધીએ વર્ગણાઓ ધ્રુવ સમજવી, કેમકે એ વર્ગણાઓ પણ હુમ્મેશાં લોકમાં વિદ્યમાન છે. હુમ્મણાં ઉપર કહેલી ધ્રુવવર્ગણાઓ અને હવે પછી કહેવાશે તે અધ્રુવ આદિ સર્વ વર્ગણાઓ અમલણુ યોગ્ય છે, કેમકે એ બધી અતિ ઘણાં દ્રવ્યથી બનેલી અને અતિ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી કોઈ પણ જીવે ઐદારિકાદિલાવે કદિ પણ અલણુ કરી નથી.

એ ધ્રુવ વર્ગણા ઉપર એકેક પ્રદેશે વધતી અનન્તી અધ્રુવ વર્ગણાઓ છે. એ અધ્રુવ વર્ગણાઓ તથાવિધ પુદ્ગળ પરિણામની વિચિત્રતાથી કદિ લોકમાં નથી પણ હોતી, એજ કારણથી તે અધ્રુવ કહેવાય છે. તે પછી એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી અનન્તી શૂન્યાન્તર વર્ગણાઓ હોય છે, એ વર્ગણાઓ એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી હુમ્મેશાં હોય છે. પરન્તુ કોઈ વખત એ વર્ગણાઓમાં વચ્ચે વચ્ચે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિ છુટી પણ જાય છે, નિરંતર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિવાળી નથી હોતી, એ કારણથી તેને શૂન્યાન્તર વર્ગણાઓ કહેવાય છે. એ પછી એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી અશૂન્યાન્તર વર્ગણાઓ છે, એ વર્ગણાઓ લોકમાં નિરંતર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી હોય છે, એમાં વચ્ચે કદિ પણ વૃદ્ધિ તૂટતી નથી. તેથી તેને અશૂન્યાન્તર વર્ગણા કહેવાય છે. ૬૩૯-૬૪૦

ધ્રુવર્ણંતરાઈં ચત્તારિ જં ધ્રુવાઈં અળંતરાઈં ચ ।

મેયપરિણામઓ જા સરોરજોગત્તણામિદ્રુહા ॥ ૬૪૧ ॥

સંવદુગદેહજોગત્તણેગ વા દેહવગ્ગણાડ્ ત્તિ ।

મુદુમો દગ્ગયવાયરપરિણામો મોસયત્તંત્રો ॥ ૬૪૨ ॥

જે સર્વકાળ ભાવિની અને એકોત્તર વૃદ્ધિવાળી હોય તે ધ્રુવાનન્તર વર્ગણાઓ ચાર છે. અને જે બે પરિણામથી શરીરની યોગ્યતાની મનુષ્ય દેાય, અથવા બે સ્કંધના શરીરની યોગ્યતાથી જે હોય તે શરીર વર્ગણા કહેવાય છે, સૂક્ષ્મ અને કપાલ ગત આર પરિણામ તે મિશ્રસ્કંધ કહેવાય છે. ૬૪૧-૬૪૨

ઉપરોક્ત અશૂન્યાન્તર વર્ગણાઓની ઉપર ધ્રુવાનન્તર વર્ગણાઓ ચાર છે, જે સર્વકાળ ભાવિની અને નિરંતર એકોત્તર વૃદ્ધિવાળી વર્ગણા દેાય તે ધ્રુવાનન્તર વર્ગણાઓ છે. પ્રથમ ધ્રુવાનન્તર વર્ગણાઓ અનન્તી છે, એજ પ્રમાણુ બીજી-ત્રીજી-ને ચોથી ધ્રુવાનન્તર વર્ગણાઓ

પણ અનન્તી છે. ક્રુપવર્ગણાઓ બેકે પહેલાં કહી છે, પરંતુ તેનાથી આ વર્ગણાઓ ભિન્ન છે, કારણકે તે કરતાં આ અતિ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી અને ઘણાં દ્રવ્યોથી બનેલી છે. તેથી ભિન્ન કહી છે.

શિષ્ય:—ભલે એમ હોય; પરંતુ જો એ કેવળ એકોત્તર વૃદ્ધિવાળી છે, તો એમાં ચાર ભેદ કરવાનું શું કારણ છે ?

ગુરુ:—એ ચાર વર્ગણાઓમાંજ નિરંતર એકોત્તર વૃદ્ધિ હોય છે, અને અન્તરાલમાં તે વૃદ્ધિ તુટી જાય છે ત્યારેજ ભુદ્ધી વર્ગણાના આરંભ થાય છે, અથવા વૃદ્ધિનું તુટે તો પણ કંઈક વર્ણાદિ પરિણામની વિચિત્રતા તે ભેદના આરંભમાં કારણ છે, એમ અમારું માનવું છે, પછી તો ખડુશ્રુત બહે, એજ પ્રમાણે આગલ કહેવાસે તેવી શરીર વર્ગણામાં પણ સમજવું.

ઉપર કહેલી ચાર ક્રુપાનન્તર વર્ગણાની ઉપર કરેને એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિશ્રુત અનન્ત વર્ગણાત્મક ચાર તત્ત્વ (શરીર) વર્ગણા છે. આ વર્ગણાઓ ભેદ અને અભેદના પરિણામથી ઔદારિકાદિ શરીરોની યોગ્યતાની સન્ન્યુષ્ઠ હોવાથી તેને શરીર વર્ગણા કહેવાય છે. અથવા આગળ કહેવાયે તેવા મિશ્ર સ્કંધ અને અચિત્ત સ્કંધની મૂર્તિની યોગ્યતાને સન્ન્યુષ્ઠ હોવાથી તેને શરીર વર્ગણા કહેવાય છે. તથા અનન્તાનન્ત પરમાણુથી બનેલ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળો અને કંઈક બાહર પરિણામ સન્ન્યુષ્ઠ થએલ સ્કંધ તે મિશ્ર સ્કંધ કહેવાય છે, ૬૪૧-૬૪૨.

હવે અચિત્ત મહાસ્કંધનું સ્વરૂપ કહે છે.

જઙ્ઘસમુઘાયગઈંણ ચરહિં સમણ્હિં પૂરણં કુણહં ।

લોગસ્સ તેહિં ચેવ ય સંહરણં તસ્સ પહિલોમં ॥ ૬૪૩ ॥

જૈન સમુદ્ધાતની ગતિથી ચાર સમયે લોકને પૂર્ણ કરે છે, અને તેજ પ્રમાણે ચાર સમયે (એ અચિત્ત મહા સ્કંધનું) પ્રતિલોભ રીતે સંહરણ થાય છે. ૬૪૩.

જૈન કેવળી સમુદ્ધાતની રીતિએ (પહેલે સમયે કંઠ, બીજે સમયે કપાઠ, ત્રીજે સમયે મંથાન અને ચોથા સમયે તેના આન્તર પૂરીને સમગ્ર લોક પૂર્ણ કરે.) વિશ્વસા પરિણામ વશાત્ ચાર સમયે સંપૂર્ણ લોકને પૂર્ણ કરે-વ્યાપ્ત થાય, તે અચિત્ત મહા સ્કંધ કહેવાય છે. એ અચિત્ત મહાસ્કંધનું સંહરણ પણ પ્રતિલોભપણે પછીના ચાર સમયે થાય છે. એ પ્રમાણે એ અચિત્ત મહા સ્કંધમાં આઠ સમય લાગે છે. ૬૪૩.

શિષ્ય:- અહીં પુદ્ગલના વિચાર ચાલે છે, તેમાં પુદ્ગળ મહા સ્કંધ એ અચેતનજ છે, તેને અચિત્તપણાનું વિશેષણ આપવાથી શું લાભ છે ? કારણકે એમાં કંઈ એથી ભિન્ન પાડવા યોગ્ય નથી.

શિષ્યની એ શંકાના સમાધાનાર્થે આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

જઙ્ઘસમુઘાયસચિત્તકમ્પપોગલમયં મહાલેખં ।

પહં તસ્સમાણુમાવો હોઠ અચિત્તો મહાલેખો ॥ ૬૪૪ ॥

જૈન સમુદ્ધાતમાં સચિત્તકર્મ પુદ્ગળમય મહા સ્કંધ હોય છે, તેની સમાન અનુભાવ-આદિવાળો અચિત્ત મહા સ્કંધ હોય છે, (તેથી તેનાથી જુદો પાડવા અચિત્તપણાનું વિશેષણ આપ્યું છે.) ૬૪૪.

આ સંબંધમાં ખીજા ડેરલાંકે અત્રે, તે અત્રે પતાવીને તેનું નિવારણ કરતા સાધ્ય-
કાર મહારાજ કહે છે કે—

उक्कोसपएसो जमवगाहठिओ चउट्टाणो ॥ ६४५ ॥

अण्णेऽत्रि तओ पोगलमेया संतिच्चि सद्धेयं ॥ ६४६ ॥

આ પ્રસ્તુત અગિય મહારાજ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશોથી બનેલો છે, કારણકે આમાં રિકાદિ સર્વ વર્ગીયોમાં સ્થા પહોં છેવટે આ મહારાજ સ્થા છે, તેથી જણાય છેકે આજ મહારાજ સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રદેશવાળો છે, તે સિવાય બીજા કોઇ તેજલા કે વધારે પ્રદેશવાળા સ્થા નથી, આ ઉપરાંત બીજા યુગાળ વિશેષાની કથાજ બંધ થાય છે. આ પ્રમાણે કેટલાં એકાં માત્ર છે.

ઉપર સુજબ તેઓનું માનવું સાત્ય નથી, કેમકે ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધની લેખા
બીજા જે ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશી સ્કંધો તે તેની અપેક્ષાએ પ્રજાપનામાં ચતુરસ્થાનપતિત કહેલ છે. પ્રજા
નામાં કહ્યું છે કે—“ હે ભગવન્ ! ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશનાજ સ્કંધોના કેટલા અર્થવો કહ્યા છે. ?
ગૌતમ અનનતા કહ્યા છે, ભગવન્ શા આદે એમ કહેવાય છે. ? ગૌતમ ! ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી
સ્કંધ બીજા ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધો (એકેક કલ્પ હોવાથી) એની સાથે દ્રવ્યાર્થ પહે ગમાન
છે, પ્રદેશાર્થપહે ગમાન છે, અને અવગાહનાર્થપહે ચતુરસ્થાન પતિત છે, જેમ કે અર્થ-
અથે ભાગાદીન, સંખ્યેય ભાગાદીન, સંખ્યેય ગુણાદીન, અમરખ્યેય ગુણાદીન, અસંખ્યેય
ભાગઅધિક, સંખ્યેય ભાગ અધિક, સંખ્યેય ગુણ અધિક, અમરખ્યેય ગુણ અધિક, એમ
પ્રમાણે સ્થિતિવડે પણ ચતુરસ્થાન પતિત છે ” અને આ અધિકૃત મહાસ્કંધ તો બીજા

અચિત્ત મહાસ્કંધની સાથે અવગાહના અને સ્થિતિવડે સમાનજ છે આ ઉપરથી જણાય છે કે આ સિવાય બીજા પણ કેટલાક ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધો પ્રજ્ઞાપનામાં માનેલા છે.

વળી પ્રજ્ઞાપનામાં ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધ આઠ સ્પર્શવાળો કહ્યો છે, અને આ અચિત્ત મહાસ્કંધ ચાર સ્પર્શવાળા માન્યો છે, તેથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધોના ભેદની સિદ્ધિવડે પૂર્વોક્ત વર્ગણા મિથ્યને અચિત્ત મહાસ્કંધો સિવાય બીજા પણ કેટલાક પુદ્ગળ વિશેષો અહણ કર્યા વિનાના છે એમ માનવું, આટલાથીજ સર્વ પુદ્ગલાસ્તિકાય અહણ કરેલ છે એમ ન સમજવું. ૬૪૫-૬૪૬.

એ પ્રમાણે ૬૩૨મી ગાથામાં કહ્યા મુજબ દ્રવ્ય વર્ગણાઓ કહી, હવે ક્ષેત્રાદિ વર્ગણાઓ સ્વરૂપ કહે છે.

વગવવસોગાદાણ વગ્ગેગા વવસવુદ્દીવ ।

સંલેજોગાદાણ સંલેજા વગ્ગના તત્તો ॥ ૬૪૭ ॥

તત્તો સંલેજાયાસંલેજાતત્તવવસમાણાણ ।

ગંતુમસંલેજાઓ જોગ્ગાઓ કમ્મુણો મણિયા ॥ ૬૪૮ ॥

તત્તો સંલેજાયા તસ્સેવ પુણો હવંતિજોગ્ગાઓ ।

માણસદન્વાર્ણવિ પર્વં તિવિગ્ગપ્પમેક્કે ॥ ૬૪૯ ॥

એક પ્રદેશાવગાહી સ્કંધોની એક વર્ગણા, તે પછી એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ સંખ્યાત-પ્રદેશાવગાહી સ્કંધોની સંખ્યેય વર્ગણા, અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાહી સ્કંધોની અસંખ્યેય વર્ગણા (એ વર્ગણા અતિક્રમીને) તે પછી અસંખ્યેય પ્રદેશાવગાહી સ્કંધોની કર્મઅહણ યોગ્ય વર્ગણાઓ કહી છે. તે પછી તેનેજ અઅહણ યોગ્ય અસંખ્યાત વર્ગણાઓ છે. એજ પ્રમાણે મનોદ્રવ્યાદ દરેકના ત્રણ ત્રણ ભેદ જણવા, ૬૪૭-૬૪૮-૬૪૯.

ક્ષેત્રવર્ગણાનો ક્રમ દ્રવ્યવર્ગણાથી વિપરીત જણવો, એટલે કે એકેક પરમાણુ અને દ્રવ્યજુકાદિથી માંડીને અનન્તાણુ પર્યન્તના સ્કંધો, જે એક આકાશપ્રદેશમાં અવગાહી રહ્યા હોય, તે સર્વની એક વર્ગણા, દ્રવ્યજુકાદિથી અનન્તાણુ પર્યન્તના બે પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા સ્કંધોની બીજી વર્ગણા, અણુકાદિથી અનન્તાણુ પર્યન્તના ત્રણ પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા સ્કંધોની ત્રીજી વર્ગણા, એ પ્રમાણે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ સંખ્યાતા પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા સ્કંધોની સંખ્યાતી વર્ગણા, અને અસંખ્યેય પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા સ્કંધોની અસંખ્યેય વર્ગણા છે. એ વર્ગણાઓ અતિક્રમીને એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી અસંખ્યેય પ્રદેશાવગાહી સ્કંધોની અસંખ્યેય વર્ગણાઓ કર્મને અહણયોગ્ય તીર્થકર ભગવાને કહેલી છે તે પછી થોડા પરમાણુઓથી બનેલી, સ્થૂલ પરિણામ વાળી અને બહુ આકાશ પ્રદેશને અવગાહી રહેલી એકેક આકાશ પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી કર્મને અઅહણ યોગ્ય અસંખ્યેય વર્ગણાઓ છે. તદનન્તર એજ પ્રમાણે એકેક આકાશ પ્રદેશાવગાહની વૃદ્ધિએ વધતી મનને અઅહણ યોગ્ય પણ અસંખ્યેય વર્ગણાઓ છે. એટલીજ વર્ગણાઓ પાછી તેને અહણ યોગ્ય છે અને એટલીજ પુનઃ મનને અઅહણ યોગ્ય છે. એજ પ્રમાણે ધ્યાસમ્યવાસ-સાપા તૈજસ-આહારક-વૈકિય-અને ઔદારિક વર્ગણાઓના અઅહણ યોગ્ય-અહણ યોગ્ય, અને અઅહણ યોગ્ય એવા દરેકના ત્રણ ભેદ (દ્રવ્ય વર્ગણાઓથી વિપરીત પણ) ક્ષેત્રથી જણવા.

ધ્રુવાદિ દરેક વર્ગીયોત્ના સ્કંધો પણ અંગુલના અસંખ્યેય ભાગ પ્રમાણ આકાશ પ્રદેશમાં અવગાહી રહ્યા છે એમ જાણવું. પરંતુ તેના વિચાર આહી નથી કર્યો, કારણકે શરીરમાં એ અનુપયોગી હોવાથી જ્યોત્તે તે વર્ગીયોત્ને કદિપણ ગ્રહણ કરી નથી. અથવા કદીને અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગીયોત્માં તેના અનતભાવ સમજવો. અને દ્રવ્યવર્ગીયોત્ના અધિકારમાં ધ્રુવાદિ વર્ગીયોત્ના વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે, તે કેવળ તેનું સ્વરૂપ જાણવા માટેજ કર્યો છે. કાળ અને ભાવ વર્ગીયોત્ અનુક્રમે સમયાદિ સ્થિતિ તથા વર્ણાદિ માત્ર અંગીકાર કરીને સામાન્યથી કહેવાશે. આથી તે વડે પણ સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય ગ્રહણ કરાય છે એમ સમજવું. એ પ્રમાણે ક્ષેત્ર વર્ગીયો કહી, ૬૪૭-૬૪૮-૬૪૯.

હવે કાળવર્ગીયોત્ સ્વરૂપ કહે છે.

एषा समयविर्द्धिर्ण संखेज्जा संखसमयविद्याणं ।

हौति असंखेज्जाओ तओ असंखेज्जसमयाणं ॥ ६५० ॥

એક સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુઆદિની એકવર્ગીય, સંખ્યાતા સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુ આદિની સંખ્યાતા વર્ગીય અને અસંખ્યેય સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુ આદિની અસંખ્યેય વર્ગીયોત્ છે. ૬૫૦

અમુક વિવક્ષિત પરિણામથી સામાન્યપણે જે પરમાણુઓ અથવા સ્કંધો એક સમયની સ્થિતિવાળા હોય, તે સર્વની એક વર્ગીય જાણવી, એજ પ્રમાણે એકેક સમયની વૃદ્ધિએ સંખ્યાતા સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુ આદિની સંખ્યાતા વર્ગીયોત્ છે, અને અસંખ્યેય સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુ આદિની અસંખ્યેય વર્ગીયોત્ છે, આ રીતે આ વર્ગીયોત્થી સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય ગ્રહણ કરાય છે, કેમકે એક સમયની સ્થિતિથી માંડીને અસંખ્યેય સમયની સ્થિતિ ઉપરાંત પુદ્ગલોની સ્થિતિજ નથી. ૬૫૦

હવે ભાવવર્ગીયોત્ સ્વરૂપ કહે છે.

एषा एगगुणार्ण एगुत्तरबुद्धिया तओ कमसो ।

संखेज्जगुणाण तओ संखेज्जा वग्गणा हौति ॥ ६५१ ॥

संखाईयगुणार्ण संखाईया य वग्गणा तत्तो ।

हौति अणेतगुणाणं दब्बाणं वग्गणाऽणंता ॥ ६५२ ॥

वण्ण-रस-गंध-फासाण हौति वीसं समासमेणं ।

गुल्लङ्कु-अगुल्लङ्कणं चायर-सुद्धमाण दो वग्गा ॥ ६५३ ॥

એક ગુણવાળા પરમાણુ આદિની એક વર્ગીય, તે પછી અનુક્રમે એકોત્તર ગુણ વૃદ્ધિ એ સંખ્યેય ગુણવાળા પરમાણુઆદિની સંખ્યેય વર્ગીયોત્, અસંખ્યેય ગુણવાળા પરમાણુ આદિની અસંખ્યેય વર્ગીયોત્ અને અનન્ત ગુણવાળા પરમાણુઆદિ દ્રવ્યોની અનન્તી વર્ગીયોત્ છે. વર્ણ-રસ-ગંધ-ફાસ ને સ્પર્શના મક્ષેષે વીગ લેકે છે, તેના ગુણધર્મ અને અગુણધર્મ-પર્યાયનાં બાદર અને સદ્મ એવા બે વર્ગ છે. ૬૫૧-૬૫૨-૬૫૩.

એકગુણ દૃષ્યવર્ણવાળા પરમાણુ અને સ્કંધો જે હોય તે સર્વની એક વર્ગીય, દ્વિગુણ દૃષ્યવર્ણવાળા પરમાણુઆદિની બીજી વર્ગીય, ત્રિગુણ દૃષ્યવર્ણવાળા પરમાણુ આદિની ત્રીજી વર્ગીય, એ પ્રમાણે એકેક ગુણ વૃદ્ધિએ સંખ્યેયગુણ દૃષ્યવર્ણવાળા પરમા

છું. આદિની સંખ્યાત વર્ગણા, અસંખ્યગુણા કૃષ્ણવર્ણયુક્ત પરમાણું આદિની અસંખ્યય વર્ગણા અને અનન્તગુણા કૃષ્ણવર્ણયુક્ત-પરમાણું આદિની અનન્તી વર્ગણા છે. આજ પ્ર- માણે બાકીના લીલો-લાલ પીળો અને સફેદ એ ચાર વર્ણમાં, સુરલિ અને દુરલિ એ બે ગન્ધમાં, તીજો-કડવો-કપાયલો-ખાટો અને મીઠો એ પાંચ રસમાં, કર્કશ-કોમળ-ભારી હલકો-ઠંડો-ઉષ્ણ-ચીકણો-અને સુકો એ આઠ સ્પર્શમાં, એમ સર્વ મળી વીસ ભેદોમાં દરેક ભેદની ઉપર સુગંધ એક ગુણાની એક, સંખ્યગુણાની સંખ્ય, અસંખ્યગુણાની અસંખ્ય અને અનન્તગુણાની અનન્તી વર્ગણા કહેવી. માત્ર એટલું વિશેષ કે જ્યાં વર્ણ હોય ત્યાં એકાદિગુણો વર્ણ કહેવો, ગન્ધ હોય ત્યાં એકાદિગુણો ગન્ધ કહેવો, રસ હોય ત્યાં એકાદિગુણો રસ કહેવો, અને સ્પર્શ હોય ત્યાં એકાદિ ગુણો સ્પર્શ કહેવો.

તથા ગુરૂલધુ પર્યાયવાળી સ્વૂલ પરિણામ યુક્ત વસ્તુઓની એક વર્ગણા અને અગુરૂ લધુ પર્યાયવાળી સૂક્ષ્મ પરિણામ યુક્ત વસ્તુઓની બીજી વર્ગણા, એમ બેજ વર્ગણા છે. આ પ્રમાણે એ ભાવ વર્ગણાઓથી સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય ગ્રહણ કરાય છે, કેમકે ઉપરોક્ત વર્ણાદિ ભાવ સિવાય અન્યત્ર પુદ્ગલોનો સદ્ભાવ નથી. ૬૫૨-૬૫૨-૬૫૩.

એ પ્રમાણે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવ વર્ગણાઓનું સ્વરૂપ કહીને હવે પ્રસ્તુત વિષયનું સ્મરણ કરી ઉપસંહાર કરે છે.

મળિયં તૈયા-માસાવિમજ્જદન્વાવગાહપરિમાણં ।

ઓહિનાનારંભો પરિણિટ્ટાણં ચ તં જૈસુ ॥ ૬૫૪ ॥

તેજસ અને ભાષાદ્રવ્યની મધ્યના દ્રવ્યોનું અવગાહ પરિમાણ, તથા જે દ્રવ્યોમાં અવાધજ્ઞાનનો આરંભ અને પતન થાય છે, તે કહ્યું. ૬૫૪.

તેજસ અને ભાષાદ્રવ્યની મધ્યમાં જે તે ઉભયને અયોગ્ય દ્રવ્યો છે તે દ્રવ્યોનું અવ- ગાહ પરિમાણ અને ઉપલક્ષણથી અનન્ત પરમાણું પ્રચિત સ્કંધોનું સ્વરૂપ; તેમજ જે દ્રવ્યોમાં અવધિજ્ઞાનનો આરંભ અને પતન થાય છે તે કહ્યું. એટલેકે પૂર્વે ફરજમી ગાથામાં શિષ્યે પૂછ્યું હતું કે તેજસ અને ભાષાની અન્તરાલે જે અયોગ્ય દ્રવ્ય છે, તેનું કેવું સ્વરૂપ છે, અને કેટલા પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલ છે ? શિષ્યના આ પ્રશ્નને ઉત્તર ગુરૂએ ઔદારિકાદિ વર્ગણાઓનું સ્વરૂપ કહીને આપ્યો. ૬૫૪.

ગુરૂલધુ અને અગુરૂલધુ દ્રવ્ય પ્રથમ અવધિજ્ઞાની ભુએ છે, એમ પહેલાં કહ્યું છે, તેમાં ગુરૂ લધુ દ્રવ્યમાં આરંભાયેલ અને અગુરૂલધુદ્રવ્યમાં આરંભાયેલ અવધિજ્ઞાનનું જે સ્વરૂપ છે તે કહે છે.

ગુરૂલહુદન્વારદ્વો ગુરૂલહુદન્વાઈ પેચ્છિત્તં પચ્છા ।

ઇયરાઈ કોઈ પેચ્છઈ વિભુજ્ઞમાણો કમેગેવ ॥ ૬૫૫ ॥

અગુરૂલહુસમારદ્વો સદ્દં વદદ્દઈ કમેણ સો નાહો ।

વદદંતો ચિય કોઈ પેચ્છઈ ઇયરાઈ સયરાઈ ॥ ૬૫૬ ॥

ગુરૂલધુદ્રવ્યથી આરંભાયેલું (તેજસ સમીપના દ્રવ્યથી શરૂ થએલું) અવધિ વધતું વધતું નીચેનાં (ઔદારિકાદિ) ગુરૂલધુદ્રવ્યોને જોઇને, પછીથી વિશુદ્ધ થઇને કોઈક (ભાષાદિ) અગુરૂલધુદ્રવ્યોને ભુએ છે. અને વિશુદ્ધિ નથી પામતા તે ગુરૂલધુદ્રવ્યોને વીશે કેટલોક કાળ રહીને પછી પડી જાય છે, તથા અગુરૂલધુદ્રવ્યથી આરંભાયેલું

(ભાષાસમીપનાં દ્રવ્યોથી શરૂ થયેલું) સ્વધિ અનુક્રમે ઉપર વધે છે, પણ નીચે નથી વધતું; (કેમકે ઉપરનાંજ અગુરુલઘુ ભાષાદ્રવ્યો તે જુએ છે.) અને કોઈક સ્વધિજ્ઞાન તથા વિશ્વવિશુદ્ધિવાળું થઈને વધતું (આદારિકાદિ) ગુરુલઘુદ્રવ્યોને પણ એકીસાથે જુએછે. ૬૫૫-૬૫૬
હવે પછીની ગાથાના સંબંધ કરવાને શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે.

ગુરુલઘુમગુરુલઘું વા તેષા-ભાસંતરેત્તિ નિદિદ્ઠં

ઓરાલઈયાણં કિં ગુરુલઘુમગુરુલઘુયં વા ? ॥ ૬૫૭ ॥

તૈજસ અને ભાષાની અન્તરાલમાં ગુરુલઘુ અને અગુરુલઘુદ્રવ્ય છે, એમ તમે કહ્યું છે. પરંતુ આદારિકાદિદ્રવ્યો ક્યાં ગુરુલઘુદ્રવ્ય છે અને ક્યાં અગુરુલઘુદ્રવ્ય છે ? તે કહો. ૬૫૭.
આચાર્યશ્રી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે.

ઓરાલિય-વેડવિચય-આહારગ-તેય ગુરુલઘુ દઢવા ।

કમ્મગ-મળ-ભાસાઈ ઇયાઈ અગુરુલઘુયાઈ ॥ ૬૫૮ ॥ ૪૦૪૨ ।

આદારિક-વૈકલ્ય-આહારક-ને તૈજસ (તથા તેના જેવા જણાતા બીજા સ્થૂલદ્રવ્યો) ગુરુલઘુદ્રવ્યો છે, અને કાર્મણ-મન-ભાષા-ને આસોચ્ચાસ (તથા બીજા પરમાણુદ્રવ્યો અને આકાશ વિગેરે) અગુરુલઘુદ્રવ્યો છે. ૬૫૮.

એ વાતને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવાને વ્યવહાર અને નિશ્ચયનયની વિચારણાઓ કહે છે.

ગુરુયં લઘુયં ડમયં નોમયંભિતિ વાવહારિયનયસ્સ ।

દઢં સેદ્ધ દ્વીયો વાઙ્ગ વોમં જહાસંસં ॥ ૬૫૯ ॥

નિચ્છયઓ સઘ્વગુરં સઘ્વલઘું વા ન વિજ્ઞાણ દઢં ।

વાયરમિહ ગુરુલઘુયં અગુરુલઘું સેસયં સઘ્વં ॥ ૬૬૦ ॥

દેહું, દીપકં, વાયુ અને આકાશાદિ અનુક્રમે ગુરુ-લઘુ-ગુરુલઘુ અને અગુરુલઘુ દ્રવ્ય છે. એમ વ્યવહારનયનો મત છે; અને નિશ્ચયથી તો સર્વથા ગુરુ અથવા સર્વથા લઘુ દ્રવ્યજ નથી. (કિંવત્) સ્થૂલદ્રવ્ય ગુરુલઘુ છે અને શેષ સર્વ અગુરુલઘુ છે. ૬૫૯-૬૬૦.

જે દ્રવ્ય ઉંચે અથવા તિર્ણ કેંદ્રુ હોય, પણ સ્વભાવથીજ નીચે પડે છે, તે રૂકું આદિ ગુરુદ્રવ્ય છે, જે સ્વભાવથીજ ઉર્ધ્વગતિ સ્વભાવવાળું હોય, તે દીપકંસિકાદિ લઘુ દ્રવ્ય છે, જે ઉંચે અથવા નીચે ગતિ નહિ કરતાં કેવળ સ્વભાવવાળાં તિર્ણગતિવાળું હોય તે વાયુ આદિ ગુરુલઘુદ્રવ્ય છે; અને જે ઉર્ધ્વ-અથવા કે તિર્ણગતિમાંથી કોઈ પણ ગતિ નહિ કરનાર અથવા એ સર્વ ગતિ કરનાર હોય, તે આકાશ-પરમાણુ આદિ અગુરુલઘુ દ્રવ્ય છે. આ પ્રમાણે વ્યવહારનયનું માનવું છે.

નિશ્ચયનયના મતે તો એકાન્તે ગુરુસ્વભાવવાળું કોઈ પણ દ્રવ્ય નથી, કારણકે રૂકું વિગેરે ગુરુસ્વભાવવાળું છે, તેપણ પરપ્રયોગથી તેની ઉર્ધ્વગતિ જણાય છે, તેમજ એકાન્તે લઘુદ્રવ્ય પણ નથી, કારણકે અનિલપૃસ્વભાવવાળાં બાષ્પ વિગેરે પણ હરનતાકનાદિવગે અયોગામી જણાય છે. મારે એકાન્તે ગુરુ અથવા એકાન્તે લઘુ વસ્તુજ નથી. પરંતુ આ લોકમાં આદારિકવર્ગના વિગેરે અને પૃથ્વી પર્વતાદિ જે કોઈ સ્થૂલ વસ્તુ છે, તે સર્વ

શુરલધુ દ્રવ્ય છે, અને શેષ-ભાષા-શ્વાસોચ્વાસ-મનોવર્ગણા વિગેરે તથા પરમાણુ દ્વ્યલુક અને આકાશ વિગેરે સર્વ વસ્તુ અશુરલધુ દ્રવ્ય છે. ૬૫૬-૬૬૦.

અહીં વ્યવહારવાદી પૂછે છે કે—

જઈ ગરુયં લહુયં વા ન સન્વહા દન્વમતિય તો કીસ !

ઉદ્દમહોઽવિ ચ ગમણં જીવાણં પોગલાણં ચ ? ॥ ૬૬૧ ॥

ઉદ્દં લહુકમ્માણં મણિયં ગુરુકમ્મણામહોગમણં ।

જીવા ચ પોગલાવિ ચ ઉદ્દમ-હોગમિણો પાયં ॥ ૬૬૨ ॥

જે એકાન્ત લધુ અથવા શુર દ્રવ્ય નથી, તો જીવ અને 'જોતુ' ઉર્વગમન અને અધોગમન શાથી થાય છે ? કેમકે લધુકર્મવાળાતું ઉર્વગમન અને શુરકર્મવાળાતું અધોગમન કહ્યું છે. જીવ અને પુદ્ગલો પણ પ્રાયઃ ઉર્વગામી અને અધોગામી છે ૬૬૧-૬૬૨.

વ્યવહારવાદી પૂછે છે કે જે એકાન્તશુર અથવા એકાન્તલધુ દ્રવ્ય સર્વથા નથી, તો જીવ અને પુદ્ગલોતું અતુકમે ઉર્વગમન અને અધોગમન શાથી થાય છે ? કારણકે લધુકર્મવાળાજોતુતું સૌધર્મદેવલોકાદિમાં ઉર્વગમન, અને શુરકર્મવાળાજોતુતું સાતમી પૃથ્વી આદિમાં અધોગમન, સિદ્ધાન્તમાં કહ્યું છે. અથવા આ પ્રમાણે કહેવાથી શું ? સર્વ સિદ્ધાન્ત જાણનારાઓને પણ આ જાણીતું છે કે જીવો અને પુદ્ગલો પ્રાયઃ ઉર્વ લોકાન્ત-થી અધોલોકાન્ત સુધી જાય છે અને અધોલોકાન્તથી ઉર્વલોકાન્ત સુધી જાય છે. પ્રાયઃ શાબ્દથી શ્રેણિના અતુસારે તિર્છાગમન પણ કરે છે. આ પ્રમાણે જે તેઓમાં શુરતા અને લધુતા ન હોય, તો તેઓ અધોગમન અને ઉર્વગમન શાથી કરે ? કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે લોકોગલોકાદિના અધોગમનમાં શુરતા કારણ છે, દીપકલોકાદિના ઉર્વગમનમાં લધુતા કારણ છે, વાયુ આદિના તિર્છાગમનમાં શુરલધુપણ કારણ છે, અને આકાશાદિના અવસ્થા-નમાં અશુરલધુતા કારણ છે, કેમકે આનતાદિ દેવવિગ્નાન વિગેરે આકાશ પ્રતિષ્ઠિત છે. આમ હોવાથી તારે પણ શુર આદિ ચાર પ્રકારે વસ્તુ અમારી પેઠે માનવી જોડાએ ૬૬૧-૬૬૨.

ઉપરોક્ત વ્યવહારવાદીને નિશ્ચયવાદી ઉત્તર આપે છે.

અન્ન ચિય ગુરુલહુયા અન્નો દન્વાણ વિરિયપરિણામો ।

અન્નો ગદ્ધપરિણામો નાવસ્તં ગુરુલહુનિમિત્તો ॥ ૬૬૩ ॥

દ્રવ્યોની શુરતા અને લધુતા કંઈ અન્યજ છે, અને વીર્ય પરિણામ પણ અન્યજ છે, તેમજ તેમના ગતિપરિણામ પણ અન્યજ છે. શુરતા અને લધુતા અવશ્ય નિમિત્ત નથી. ૬૬૩. કારણકે—

પરમલહૂણમણ્ણં જં ગમગમયોઽવિ તત્ત્વ કો હેઠ્ઠ ? ।

ઉદ્દં ધૂમાર્ણં ધૂલયરાર્ણપિ કિં કર્જ્જં ? ॥ ૬૬૪ ॥

કિં વ વિમાણાર્ણં નાહોગમણં મહાગુરુણંપિ ।

તણુયરદેહો દેવો હમ્સુવ્ઝ વ કિં મહાસેલં ? ॥ ૬૬૫ ॥

અતિશય લધુ પરમાણુજોતુ જે અધોગમન થાય છે, તેમાં શેષ હોય છે ? અને અ-તિશય રૂ લ ધૂમાર્ણુ ઉર્વગમન થાય છે તેમાં શું પ્રયોજન છે ? અથવા અતિશય વિ. ભા. ૩૮

ભારી વિધોનાદિતું અધોગમન કેમ નથી ? અને અતિસૂક્ષ્મ દેહવાળો દેવ મોટા પર્વતને કેમ ઉપાડી શકે છે ? ૬૬૪-૬૬૫.

અતિલઘુ પરમાણુઓની નીચેના ભાગમાં ગતિ થાય છે, એમાં અધોગતિ પરિણામની વિશેષતા વિનંતી બીજી કંથો હેતુ છે ? કોઈપણ નહિ. તથા અતિશય સ્થૂલ ધૂઆદિતું બે ઉર્ધ્વગમન થાય છે, તેમાં પણ ઉર્ધ્વગતિપરિણામની વિશેષતા સિવાય બીજી કંથો કારણ છે ? કોઈપણ નહિ. આ પ્રમાણે પ્રબળ અધોગતિના પરિણામે પરમાણુ ગત લઘુતા અતિક્રમી અને પ્રબળ ઉર્ધ્વગતિના પરિણામે ધૂઆદિ ગત શુદ્ધતા અતિક્રમી છે.

આ રીતે ગતિપરિણામથી શુદ્ધતા અને લઘુતાનો અતિક્રમ કહ્યો, હવે પ્રબળ સ્થિતિ પારણામવડે પણ શુદ્ધતા અતિક્રમ બતાવે છે. જે અધોગમનમાં શુદ્ધતા કારણ છે એમ માનીએ, તો આનતાદિ દેવલોકના વિમાનો, સિદ્ધશિલા વિગેરે અતિશુદ્ધ પદાર્થો અધોગમન કેમ નથી થતું ? તેમાં પણ પ્રબળ સ્થિતિપરિણામને તેમની શુદ્ધતા અતિક્રમીને સ્થિરતા કરે છે. વળી અતિ નાના શરીરવાળો મહાવીર્યવાન દેવ મોટા પર્વતને ઉપાડી ઉંચે કેમ ફેકે છે ? જે શુદ્ધતા અધોગતિઆદિતું કારણ હોય, તો તે પર્વત પોતાની શુદ્ધતાથી મહાવીર્યવાળા દેવને દબાવી નીચેના બાજુએ જાય. માટે ઉર્ધ્વગતિ અને અધોગતિમાં શુદ્ધતા કે લઘુતા કંઈ કારણ નથી. ૬૬૪-૬૬૫.

જે એમ કહેવામાં આવે કે-

અહ તસ્સ વીરિયં તં તો નાહોગમનકારણં ગુરુયા ।

ઉદ્ગ્રહકારણં વા લઘુયા ઇતંત્રો જુષ્ઠા ॥ ૬૬૬ ॥

તે દેવને અતિશય વીર્ય (શક્તિ) છે, જેથી મોટા પર્વતને તે ઉપાડે છે, તો એકાન્ત અધોગતિતું કારણ શુદ્ધતા અને ઉર્ધ્વગતિતું કારણ લઘુતા છે, એમ કહેવું યુક્ત નથી. ૬૬૬.

વિરિયં ગુરુ-લઘુયાણં જહાધિયં ગદ્વિવજ્જયં કુણ્ડ ।

તદ્ ગદ્-વિદ્પરિણામો ગુરુ-લઘુયાઓ વિલંબેદ્ ॥ ૬૬૭ ॥

જેમ અધિકવીર્ય ભારી-હળવા પદાર્થની ગતિ વિપર્યય કરે છે, તેમ અધિકગતિ અને સ્થિતિના પરિણામ પણ શુદ્ધતા અને લઘુતાને ઉદ્ધેષે છે. ૬૬૭.

ઉપરોક્ત ન્યાયે જેમ દેવ વિગેરેનું અધિકવીર્ય શુદ્ધ-લઘુવસ્તુઓની ગતિ વિપરીત કરે છે, તેમ ગતિ અને સ્થિતિના અધિકપરિણામ પણ પૂર્વોક્ત ન્યાયે વસ્તુની શુદ્ધતા અને લઘુતા અતિક્રમે છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ ભારી પર્વતમાં દેવવીર્યથી અતિના વિપર્યય બતાવ્યો, તેમ હસ્ત તારિત લઘુ બાષ્પાદિમાં પણ દેવતાદિના વીર્યથી ગતિવિપર્યય બતાવ્યો. આ ઉપરથી અધોગતિઆદિનું શુદ્ધતા વિગેરે એકાન્ત કારણ નથી, પણ દેવાદિનું વીર્ય અને પ્રબળ ગતિ-સ્થિતિના પરિણામ પણ તેનું કારણ છે, તો પછી અધોગતિઆદિની સિદ્ધિ માટે શુદ્ધતા વિગેરે ચાર વસ્તુઓ માનવાની શું પ્રયોજન છે ? માત્ર એમનું કહેવું યુક્તિસંગત છે કે સ્થૂલવસ્તુ શુદ્ધલઘુ છે અને બાકીની સૂક્ષ્મ અને અમૂર્ત સર્વ વસ્તુઓ અશુદ્ધલઘુ છે. ૬૬૭.

હવે આગળની નિર્જુજિની ગાથાનો અર્થ કરવાને કહે છે કે-

મણિઓ રોત-દાણં મુદ્દાણં ચિપ પરોખરનિયંધો ।

ફદ માણં ચિપ મળ્લદ્ દવ્યેણ સમં નિયંધોડ્યં ॥ ૬૬૮ ॥

મન ને કાર્મણ તથા તેજસાદિ દ્રવ્ય દેખનાર અવધિના ક્ષેત્ર ને કાલ. (૨૯૯)

(૬૦૮ મી ગાથામાં) કહ્યા મુજબ (દ્રવ્યરહિત) શુદ્ધ ક્ષેત્ર અને કાળનો પરસ્પર સંબંધ કહ્યો, હવે તેમનાજ દ્રવ્ય સાથે સંબંધ કહીશું. ૬૬૮.

સંલેજ્જ મણોદવ્વે માગો લોગ-પલિયસ્સ વોદ્ધવ્વો ।

સંલેજ્જ કમ્મદવ્વે લોણ થોવૂણયં પલિયં ॥ ૬૬૯ ॥૪૧॥૪૨॥

મનોવર્ગણાદ્રવ્ય જોનાર અવધિજ્ઞાની કાળથી પદ્યોપમના સંખ્યાતમા ભાગને અને ક્ષેત્રથી લોકના સંખ્યાતમા ભાગને જુએ છે, કર્મવર્ગણાદ્રવ્ય જોનાર અવધિ લોકના સંખ્યાતમા ભાગને અને પદ્યોપમના સંખ્યાતમા ભાગને જુએ છે, તથા સંપૂર્ણ લોક જોનાર અવધિ પદ્યોપમમાં કંઈક ન્યૂનકાળ જુએ છે. ૬૬૯.

ઉપરોક્ત ગાથાને સ્પષ્ટ કરવાને ભાષ્યકાર મહારાજ ભાષ્ય કહે છે.

લોગપલિયાણ માગં સંલ્લપં મુણ્ઠ જો મણોદવ્વે ।

સંલેજ્જે પુણ માણ પાસડ જો કમ્મુણો જોમે ॥ ૬૭૦ ॥

સયલં લોયં પાસં પાસડ પછોવમં સ દેમૂળં ।

મુદ્ધાણ કિમત્વાણે મહ્ણમિહં સ્વેત્ત-કાલાણં ? ॥ ૬૭૧ ॥

કમ્મદ્ધવ્વમર્ફો પેચ્છડ દુગ્ગમેત્તિયંતિ જં મળિયં ।

સ્વરિંપિ તઓ કમસો સાહેજ્જા તયણુમાણેર્ણ ॥ ૬૭૨ ॥

જે અવધિ મનોદ્રવ્ય જાણે છે, તે લોકના અને પદ્યોપમના સંખ્યાતમા ભાગ જાણે છે. જે કર્મદ્રવ્ય દ્રવ્ય જાણે છે તે લોક અને પદ્યોપમના સંખ્યાતમા ભાગને જાણે છે. અને સંપૂર્ણ લોક જોનાર અવધિ કંઈક ન્યૂન પદ્યોપમ કાળ જાણે છે. (અહીં દ્રવ્યસાથે ક્ષેત્ર-કાળનો સંબંધ પ્રસ્તુત છતાં) શા માટે શુદ્ધ ક્ષેત્ર-કાળનું અહીં અસ્થાને મહણ કર્યું છે. ? ક્ષેત્ર-કાળ એ બેજ માત્ર જાણે છે એમ જે કહ્યું છે, તે કર્મદ્રવ્ય અતિક્રમીને તે પછી અતુલને મુવર્ગણાદિ દ્રવ્ય જોતાં તે અતુભાનથી છેક પરમાવધિ સાથે છે, (એમ સામર્થ્યથી સમજવું) ૬૭૦-૬૭૧-૬૭૨.

હવે બીજો પછુ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર અને કાળનો સંબંધ કહે છે.

તેયા-કમ્મસરીરે તેયાદવ્વે ય માસદવ્વે ય ।

વોદ્ધવ્વમસંલેજ્જા દીવ-સમુદ્ધા ય કાલો ય ॥ ૬૭૩ ॥૪૨॥૪૩॥

તેજસશરીર અને કાર્મણશરીર જોનાર અવધિ, તથા તેજસદ્રવ્ય અને ભાષાદ્રવ્ય જોનાર અવધિ, ક્ષેત્રથી અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્ર અને કાળથી પદ્યોપમના અસંખ્યાતા ભાગને જાણે છે. ૬૭૩.

તેજસશરીર અને કાર્મણશરીર જાણનાર અવધિજ્ઞાન, તથા તેજસવર્ગણા દ્રવ્ય અને ભાષાવર્ગણાદ્રવ્ય જાણનાર અવધિજ્ઞાન, ક્ષેત્રથી અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્ર અને કાળથી પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગને જાણે છે. અહીં તેજસ અને કાર્મણશરીર જોનાર અવધિ-જ્ઞાનનો વિષય ક્ષેત્ર અને કાળથી સામાન્યપણે સમાન કહ્યો છે, તોપણ એટલું વિશેષ સમજવું કે તેજસશરીર કરતાં કાર્મણશરીર સૂક્ષ્મ છે, તેથીકરીને કાર્મણશરીર જોનાર

અવધિજ્ઞાનનો વિષય ક્ષેત્ર અને કાળથી, તેજસશરીર જોનાર અવધિજ્ઞાન કરતાં વિશેષ સમજવો. કાર્મણશરીર કરતાં પણ નહીં બાંધેલા તેજસવર્ગણાદ્ય સૂક્ષ્મ હોવાથી તેજસવર્ગણાદ્ય જોનાર અવધિજ્ઞાનનો વિષય કાર્મણશરીર જોનાર અવધિજ્ઞાનના વિષય કરતાં વધારે જાણવો. તેજસવર્ગણાદ્ય કરતાં ભાષાવર્ગણાદ્ય સૂક્ષ્મ હોવાથી તેજસવર્ગણાદ્ય જોનાર અવધિજ્ઞાન કરતાં ભાષાવર્ગણાદ્ય જોનાર અવધિજ્ઞાનનો વિષય વધારે જાણવો.

શિષ્ય:—પહેલાં કર્મવર્ગણાદ્ય જોનાર અવધિજ્ઞાનનો જે વિષય કહ્યો છે, (લોકના તથા પથોપમના સંખ્યાતા ભાગો કહ્યા છે) તે કરતાં કાર્મણશરીર જોનાર અવધિજ્ઞાનનો વિષય ઓછો કહ્યો છે, તેણે શું કારણ ?

શુર:—પહેલાં જે કર્મવર્ગણાદ્ય કહ્યાં છે, તેણે શરીરપણે નહિં બાંધેલા (નહિં અદૃશ્ય કરેલાં) દ્રવ્યો કહ્યાં છે—અને અહિં તો શરીરપણે અદૃશ્ય કરેલાં દ્રવ્યો કહ્યાં છે. શરીરપણે નહિં અદૃશ્ય કરેલા દ્રવ્યો કરતાં અદૃશ્ય કરેલાં દ્રવ્યો સ્થૂળ હોય છે; જેમ નહિં વણાવણા તન્તુઓ કરતાં વણાવણા તન્તુઓ સ્થૂળ હોય છે, તેમ અહીં પણ સમજવું. તેથી અહીં કાર્મણશરીર જોનાર અવધિજ્ઞાનનો વિષય ઓછો કહ્યો છે. ૬૭૩.

ઉપરોક્ત અર્થ કહેનાર ભાષ્યની ગાથા કહે છે,

एवाहं ज्ञानो कर्मयदव्येहितोऽनियूलयरयाहं ।

तेषां इयाहं तमहा योवयरा लेख काल त्व ॥ ૬૭૪ ॥

કાર્મણદ્રવ્યોથી એ તેજમાદિદ્રવ્યો અતિસ્થૂળ છે, તેથી અહીં ક્ષેત્ર-કાળને ધ્યાન વિષયપણે કહ્યા છે. ૬૭૪.

શિષ્ય:—હો શુરદેવ ! જેમ જ્યન્ય અને મૃત્યમ અવધિજ્ઞાન કેટલાકજ રૂપીદ્રવ્યોને લુપ્તે છે, તેમ ઉત્કૃષ્ટ અવધિ પણ કેટલાક રૂપીદ્રવ્યોનેજ લુપ્તે છે, કે સર્વ રૂપીદ્રવ્યને લુપ્તે છે. ?

શિષ્યની એ શંકાના સમાધાનાર્થે શુરદેવ નિર્બુદ્ધિની ગાથા કહે છે કે—

एगणएसोगाढं परमोही लहई कम्मगसरीरं ।

लहई य अशुल्लहुयं तेयसरीरं भवपुहुचं ॥ ૬૭૫ ॥ ૪૩।૪૪॥

એકપ્રદેશાવગાઠ દ્રવ્ય, કાર્મણ શરીર અને અશુલ્લપુદ્રવ્ય પરમાવધિ લુપ્તે છે અને તેજસશરીર જોનાર બેધી નવ ભવ મુધી લુપ્તે છે. ૬૭૫.

એક પ્રદેશાવગાઠ (એક આકાશના પ્રદેશમાં રહેલ) પરમાણુ—દ્રવ્યણુકાદિ અનન્તાણુક સ્વયં પર્યન્ત સર્વદ્રવ્ય, તથા કાર્મણશરીર પરમાવધિજ્ઞાન-ઉત્કૃષ્ટાવધિજ્ઞાન લુપ્તે છે.

શિષ્ય:—“ એકપ્રદેશાવગાઠ ” એમ સામાન્યથી કહેલ છતાં પરમાણુ—દ્રવ્યણુકાદિ દ્રવ્ય બધું છે, એમ શાથી કહેો છે ? અને મુગમાં કહ્યા મુજબ “એકપ્રદેશાવગાઠ કાર્મણ શરીર” બધું છે, એમ કેમ નથી કહેતા ?

શુર:—કાર્મણ શરીર અસંખ્યેય પ્રદેશાવગાઠી હોવાથી એક પ્રદેશાવગાઠી કહી શકાય નહિં. વળી અશુલ્લપુ સર્વદ્રવ્ય અને ચ શબ્દથી અશુલ્લપુસર્વદ્રવ્ય પરમાવધિ લુપ્તે છે. ભતિની અપેક્ષાએ એક વચન છે, એમ ના કહીએ તો—એક પ્રદેશ અવગાહવાળા કાર્મણ શરીર અશુર

લઘુદ્રવ્ય તથા ગુરુલઘુદ્રવ્ય પરમાવધી જાણે છે એમ અંગીકાર થઈ જાય, તથા જે અવધિ તૈજસશરીરને લુએ છે, તે અવધિ કાળથી લવપૃથક્ત્વ (બેથી નવ લવ પર્યન્ત લુએ છે.) પૂર્વે તૈજસ શરીર જોનાર અવધિજ્ઞાનનો કાળ પદ્યોપમના અસંખ્યા-તમા ભાગે કહ્યો છે, તે અસંખ્યાતો કાળ આ લવપૃથક્ત્વકાળથી જુદો અને આ લવપૃથક્ત્વકાળ, તે અસંખ્યાતકાળથી જુદો નથી, પણ લવપૃથક્ત્વની અંદરજ એ પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ-કાળ છે તેથી અધિક નથી. અને એ લવપૃથક્ત્વકાળ પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગની અંદરનોજ છે. તેથી બહારનો નથી.

શિષ્ય:-એક પ્રદેશાવગાહી પરમાણુ વિગેરે અતિસૂક્ષ્મ છે, તે સૂક્ષ્મ પરમાણુ આદિને જાણવાથી, સ્થૂલ કાર્મણ શરીરાદિ પણ જણાયજ, તો પછી તેમને જુદા શાથી કહ્યા છે ? અથવા “ એક પ્રદેશાવગાહી દ્રવ્ય લુએ છે ” એમ ન કહેતાં “ સર્વરૂપી દ્રવ્ય લુએ છે ” એમ કહો તો શું બાધા છે ?

ગુરુ:-જે પરમાણુ આદિ સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય લુએ છે, તે કાર્મણ શરીરાદિ સ્થૂલ દ્રવ્યને અવશ્ય લુએ છેજ, પરન્તુ જે સ્થૂલ દ્રવ્ય લુએ છે, તે સૂક્ષ્મ દ્રવ્યને અવશ્ય લુએ છે એવો નિ-યમ નથી; કારણકે દરજમી ગાથામાં કહ્યા મુજબ ઉત્પન્ન થતું અવધિજ્ઞાન અગુરુ લઘુ-દ્રવ્ય લુએ છે અને ગુરુલઘુદ્રવ્ય નથી જોઈ શકતું, અથવા ઘટાદિ સ્થૂલ વસ્તુને પણ નથી જોઈ શકતું, વળી મન:પર્વાયજ્ઞાની મનોદ્રવ્ય સૂક્ષ્મ છતાં પણ પ્રત્યક્ષ લુએ છે, અને ચિન્ત-નીય ઘટાદિવસ્તુ સ્થૂલ છતાં પણ નથી જોઈ શકતા, આમ વિજ્ઞાન(વિષયની વિચિત્રતા હોવાથી થતા સંશયનો છેદ કરવા માટે એકપ્રદેશાવગાહ એમ કહેવાથી બાકીનું બીજું વિશેષ કહ્યું છે તેમાં કંઈ કાપ નથી. અથવા એકપ્રદેશાવગાહ એમ કહેવાથી પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય કહ્યાં, કાર્મણ શરીર કહેવાથી બાકીના કર્મવર્ગણા પર્યન્તનાં દ્રવ્ય કહ્યાં, અગુરુલઘુ કહેવાથી કર્મ વર્ગણા ઉપરનાં દ્રવ્ય કહ્યાં અને ચ શબ્દથી સૂચિત ઘટ-પટ-પૃથ્વી-પર્વતાદિ કહ્યાં, એ પ્રમાણે સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાનનો વિષય છે. આમ હોવાથી “ સર્વરૂપી દ્રવ્ય જાણે છે ” એમ કહ્યું હતું તેનો પણ ઉત્તર આવી ગયો; કેમકે સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય રૂપી દ્રવ્યજ છે. ૬૭૫

હવે આ નિર્બુક્તિનીગાથાનો અર્થ પ્રતિપાદન કરનારી ભાષ્યની ગાથા કહે છે.

एगपएसोगाढं पेच्छइ पेच्छइ य कम्मयतणुपि ।

अगुरुल्लहुह्वाणि य चसद्दओ गुरुल्लहूँपि ॥ ६७६ ॥

तेयसरीरं पासं पासइ सो भवपुहुत्तमेगभवे ।

णेगेहुं वहुतरए सरेज्ज न उ पासती सवे ॥ ६७७ ॥

(પરમાવધિ) એકપ્રદેશાવગાહી (પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય) લુએ છે, કાર્મણ શરીર લુએ છે, અગુરુલઘુદ્રવ્ય લુએ છે, અને ચ શબ્દથી ગુરુલઘુદ્રવ્ય પણ લુએ છે તથા તૈજસ શરીર જોનાર કોઈ એક લવમાં થએલું અવધિ (અતીત. અનાગત) લવ પૃથક્ત્વ સુધી લુએ છે, અને ઘણા લવોમાં થએલું હોય તો ઘણા લવો સ્મૃતિથી જાણે છે, પણ તે સર્વ પૃથક્ત્વ લવોની પેઠે સાક્ષાત્ લુએ નહીં-૬૭૬-૬૭૭

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

एगपएसोगाढे भणि किं कम्मयं पुणो भणियं ।

एगपएसोगाढे दिट्ठे का कम्मए चित्ता ? ॥ ६७८ ॥

અગુરુલહુગહર્ણપિ ય ઇગપેસાવગાહઓ સિદ્ધં ।

સર્વં વા સિદ્ધમિઓ રુવગયં લહૃ સર્વંતિ ॥ ૬૭૯ ॥

એક પ્રદેશાવગાહ (દ્રવ્ય જાણે છે) એમ કહીને પુનઃ કાર્મણ શરીર જીએ છે એમ શા માટે કહ્યું ? વળી એકપ્રદેશાવગાહ કહે છે તે કાર્મણની શી ચિન્તા ? અગુરુલહુ દ્રવ્યનું અહુણ પણ એક પ્રદેશાવગાહથી સિદ્ધ છે, અથવા “ રૂપગત સર્વ જાણે છે ” એમ કહેવાથી સર્વ સિદ્ધ થાય છે. ૬૭૮-૬૭૯.

ઉપરોક્ત શિષ્યના પ્રશ્નોના શુદ્ધી ઉપસંહારપૂર્વક ઉત્તર આપે છે.

ઇગોગાહે મળિણ્ડવિ સંસઓ સેસણ જહારંમે ।

સળ્હયરં પેચ્છંતો ધૂલયરં ન મુણ્ઙ ઘઢાઈ ॥ ૬૮૦ ॥

જહ વા મળોવિદો નતિય દંસળં સેસણ્ડવિધૂલેડવિ ।

ઇગોગોહે ગહિણ ત્હ સેસે સંસઓ હોજ્જા ॥ ૬૮૧ ॥

દ્વિ નાળવિસયવડ્ચિત્તસંમને સંસયાવળોયત્યં ।

મળિણ વેગોગોહે કેડ વિસેસે પર્યંસંતિ ॥ ૬૮૨ ॥

“એકપ્રદેશાવગાહ દ્રવ્ય જાણે છે,” એટલું જ કહેવાથી શેષ દ્રવ્યના વિષયમાં સશય રહે છે, જેમ આરંભમાં અતિ સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય જોનાર અવધિ ધરાદિસ્થૂપ દ્રવ્ય પણ નથી જોતું. અથવા જેમ અનપર્યવજ્ઞાની રોપ સ્થૂલ દ્રવ્યને પણ નથી જોતો, તેમ એકપ્રદેશાવગાહ એટલું જ કહેવાથી બાકીનાને વિષે સશય થાય. એ પ્રમાણે જ્ઞાન વિષયની વિચિત્રતા ધ્યેયથી સશય દૂર કરવા માટે એકપ્રદેશાવગાહ દ્રવ્ય જાણે છે એમ કહીને (ભા. દ્રવ્યાહુ સ્વામી) કેટલાક વિશેષ પણ બતાવે છે. ૬૮૦-૬૮૧-૬૮૨.

હવે બીજી રીતે ઉપરના પ્રશ્નોનું સમાધાન કરે છે.

ઇગોગાહગહળેડળુગાદઓ કમ્મયંતિ જા સર્વં ।

તદુયરિ અગુરુલહૃં વસહઓ ગુરુલહૃંપિ ॥ ૬૮૩ ॥

ઇવં વા સર્વાઈ ગહિયાઈ તેસિમેય નિયપત્યં ।

સર્વં રુવમયં વિ ચ ઇવં ત્રિમ નાપરમઓડતિ ॥ ૬૮૪ ॥

એકપ્રદેશાવગાહ કહેવાથી પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય કદાં, કાર્મણશરીર કહેવાથી કાર્મણ પાર્યંતનાં દ્રવ્ય કદાં, અગુરુલહુ કહેવાથી કાર્મણ શરીર ઉપરનાં દ્રવ્ય કદાં અને ચરાજદી શુરુલહુ દ્રવ્ય કદાં. એ પ્રમાણે એમના નિયમ માટે એ સર્વ અહુણ કદાં છે. કેમકે એ સર્વ રૂપગત (રૂપી) છે તેથી અન્ય કદાં રૂપી દ્રવ્ય નથી. ૬૮૩-૬૮૪

એ પ્રમાણે પરમાવધિને દ્રવ્યથી વિષય કદાં, હવે ક્ષેત્ર અને કાળના તેના વિષય કદાં છે.

પરમોહિ અસંલેજ્જા લોગમ્મેત્તા સમા અસંલિજ્જા ।

રુવગયં લહૃ સર્વં સેત્તોવામિયં અગણિજીવા ॥ ૬૮૫ ॥ ૪૪૪ ॥

ઉપર અવધિજ્ઞાન લોકપ્રમાણ અસંખ્યાતા ખડા, અસંખ્યાતા ઉપરિવિદી-અવસ

ર્ષિણી કાળ સર્વ રૂપી દ્રવ્ય યુક્ત જીવે છે. તેમાં ક્ષેત્રનું પ્રમાણ (પૂર્વોક્ત રીતે) સર્વ અગ્નિકાય જીવોની અવગાહનાની મુજબ વ્યાપ્ત થાય એટલું ક્ષેત્ર જીવે છે, ૬૮૫

પરમાવધિ (ઉત્કૃષ્ટ અવધિ) ક્ષેત્રથી લોકપ્રમાણ અલોકના અસંખ્યાતા ખડા, કાળથી અસંખ્યેય ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી, દ્રવ્યથી સર્વ રૂપી દ્રવ્ય, અને ભાવથી તે દરેકના અસંખ્યાત પર્યાયો જીવે છે. એમાં પરમાવધિના વિષયપણે જે અસંખ્યાત લોક કહ્યા છે, તે અસંખ્યાતા લોકનું પ્રમાણ, પૂર્વે કહ્યા મુજબ સ્વઅવગાહનાએ વ્યવાસ્થિત ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાવાળા સૂક્ષ્મ-બાદર અગ્નિકાય જીવોની મુજબ ભાવતાં જેટલું ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત થાય, તેટલું પ્રમાણ જાણવું.

શિષ્ય:—રૂપી દ્રવ્ય પરમાવધિ જાણે છે, એવું હમણાં ગાથા ૬૭૯ માં કહ્યું તો છે, ફરી અહીં શા માટે કહ્યું.

ગુરુ:—સ્મૃતિરહિત હોય તેને સંભારી આપવાને માટે ફરી કહ્યું છે, અથવા “રૂપી દ્રવ્ય” એ પદને ક્ષેત્ર અને કાળના વિશેષણ રૂપે સમજવાને કહ્યું છે. જેમકે લોક પ્રમાણ અસંખ્યાતા ખડા અને અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળ રૂપીદ્રવ્ય યુક્ત પરમાવધિ જાણે છે, રૂપીદ્રવ્યરહિત ક્ષેત્ર-કાળ જાણે નહિ, કારણકે ક્ષેત્રકાળ કેવળ અમૂર્ત છે, અને અવધિ તો રૂપીદ્રવ્યનેજ જાણે છે. ૬૮૫

એજ અર્થ કહેવાને ભાષ્યકાર મહારાજ ભાષ્ય કહે છે.

સ્વેત્તમસંસ્વેજ્જાઈ લોગસમાઈ સમા ચ કાલં ચ ।

દર્શ્યં સર્વં રૂપં પાસઈ તેસિં ચ પજ્જાપ ॥ ૬૮૬ ॥

અસંખ્યાતા લોકપ્રમાણ ખડા જેટલું ક્ષેત્ર, અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી જેટલો કાળ, સર્વ રૂપી દ્રવ્ય અને તેના પર્યાયો આગલ કહેશે તેવી પર્યાય સંખ્યાને અવધિ જ્ઞાન જાણે છે, ૬૮૬

શિષ્ય પૂછે છે કે—

સ્વેત્તોવમાણમુત્તં જમગણિજીવેહિં કિં પુણો મંણિયં ? ।

તં ચિય સંસ્વાઈયાઈ લોગમેચાઈ નિદિદ્ધં ॥ ૬૮૭ ॥

પહેલાં જે અગ્નિકાયના જીવોથી ક્ષેત્રનું ઉપમાન કહ્યું છે, તે ફરીથી કેમ કહ્યું ? લોકપ્રમાણ સંખ્યાતા ખડા કહીને તેજ પ્રમાણ નિયતપણે કહ્યું છે. (નવું નથી કહ્યું) ૬૮૭

શિષ્ય:—અગ્નિકાયના જીવોવડે ક્ષેત્રનું ઉપમાન પદ્ધતી ગાથામાં નિયુક્તિકાર મહારાજે પૂર્વે કહેલું છે, તે ઉપમાન ફરી ૬૮૫ મી ગાથામાં શા માટે કહ્યું છે ?

ગુરુ:—પૂર્વે જે ક્ષેત્રનું ઉપમાન કહ્યું છે, તે માન અલોકમાં અસંખ્યાતા લોકપ્રમાણ ખડા જેટલું છે, એમ એજ પ્રમાણને નિયતપણે અહીં કહ્યું છે, નવું કંઈ નથી કહ્યું. વળી ૬૮૬ મી ગાથામાં “ સર્વ રૂપાત જાણે છે ” એમ કહ્યું છે, તે પછી ભાષ્યકાર મહારાજે ૬૮૬ મી ગાથામાં “ સર્વરૂપી દ્રવ્યને જાણે છે ” એમ કહીને અવધિજ્ઞાનના દ્રવ્યથી વિષય જણાવ્યો છે, ૬૮૭

૬૭૫ મી ગાથાથી અવધિજ્ઞાનના દ્રવ્યથી વિષય કહ્યો છે, હવે અકપ્રદેશાચારા એ પદ ક્ષેત્ર અને કાળના વિશેષણરૂપે બીજા પ્રકારે કહે છે.

છટ્ઠિં હેટ્ઠિમ-માઙ્ગિમગોવિજ્ઞા સત્તમિં ચ ઉવરિહ્ણા ।

સંમિષ્ણલોગનાલિં પાસંતિ ઋણુત્તરા દેવા ॥૬૧૭॥૪૧૫૦

સૌધર્મ અને ઇશાન કલ્પવાસી દેવ-દેવેન્દ્રો પહેલી પૃથ્વી મુધી અવધિજ્ઞાનવડે જીએ છે, સનાકુમાર અને માહેન્દ્ર કલ્પવાસી દેવ-દેવેન્દ્રો બીજી પૃથ્વી મુધી જીએ છે, બ્રહ્મા અને લાંતક કલ્પવાસી ત્રીજી મુધી, શુક અને સહસ્રાર કલ્પવાસી ચોથી મુધી, આનંત અને પ્રાણત કલ્પવાસી પાંચમી પૃથ્વી મુધી, આરણ અને અમ્યુત કલ્પવાસી દેવ-દેવેન્દ્રો તેજ પાંચમી પૃથ્વી મુધી વધારે શુદ્ધ જીએ છે, નીચેના ત્રિકના અને મધ્યના ત્રિકના એમ (છ) ગ્રેવયક-વાસી દેવો છઠ્ઠી પૃથ્વી મુધી જીએ છે, ઉપરના (ત્રણ) ગ્રેવયકવાસી દેવો સાતમી પૃથ્વી મુધી જીએ છે, અને અનુત્તરવિમાનવાસી દેવો સંલિખ-સપ્તણ લોકનાડી ધોતાના અવધિજ્ઞાનવડે જીએ છે. (આ પ્રમાણે દેવ-નારડીના અવધિજ્ઞાનનો જે વિષય ક્ષેત્રથી કહ્યો, તદનુસારે દ્રવ્ય-કાળ-અને ભાવથી પણ સમજી લેવો.) ૬૯૫-૬૯૬-૬૯૭.

નીચેના ભાગમાં વૈમાનિક દેવોના અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્રપ્રમાણ કહ્યું; હવે તિથિ અને ઉચ્ચે તેઓના અવધિનું ક્ષેત્રપ્રમાણ કહે છે.

एएसिमसंखेज्जा तिरियं दीवा य सागरा चव ।

बहुययरं उवरिमगा उद्धं च सकप्पथूभाई ॥६१८॥૫૦૫૧

એ દેવલોકવાસી દેવો તિર્થો જન્મદ્વીપાદિ અસંખ્યાતા દ્વીપો અને લવણાદિ અસંખ્યાતા સમુદ્રો પર્યન્ત જીએ છે. તેમાં પણ ઉપર ઉપરના દેવો વધારે વધારે જીએ છે, તથા ઉચ્ચે તે બધાએ દેવો સ્વકલ્પના સ્વરૂપાદિ (આદિ શબ્દ થકી સ્વભાવિ મહાજ્ઞા કરવા) પર્યન્ત જીએ છે. (તેથી ઉપર નહિ.) ૬૯૮

હવે વૈમાનિક સિવાયના દેવોના અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્રપ્રમાણ સામાન્યથી કહે છે.

संखेजजोयणा खल्ल देवाणं अहसागरे ऊणे ।

तेण परमसंखेज्जा जहण्णयं पण्णवासिं तु ॥६१९॥૫૧૫૨

અધ સાગરોપમથી ન્યુન આયુષવાળા દેવો સંખ્યાતા યોજન મુધી (અવધિજ્ઞાનથી) જીએ છે, અને તેથી વધારે આયુષવાળા દેવો અસંખ્યાતા યોજન મુધી ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર જીએ છે, તથા જનન્યથી પચીસ યોજન મુધીનું ક્ષેત્ર જીએ છે. ૬૯૯

येमाणियवज्जारणं सामण्णमिणं नहवि उ विसेसो ।

उद्धमहे तिरियं पि य मंठाणवसेण विण्णेओ ॥ ૭૦૦ ॥

વૈમાનિક વિનાના (ભવનપતિ આદિ) દેવોના અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્રનું પ્રમાણ સામાન્ય (ઉપર મુજબ) કહ્યું, તેપણ ઉચ્ચે-નીચે-અને તિથિ આગળ કહેવાશે, તે સંસ્થાન-કેઈ દિશાએ ન્યનાપિક-વિગ્રેષ બાણુ. ૭૦૦.

હવે જ્યોતિષ અને વૈમાનિક દેવોનું જનન્ય અવધિ ક્ષેત્ર કહે છે.

पणुवोसमोयणाई दमराससहसिमया, तिई जेसि ।

इरिहोऽपि जोइसाणं संरोज्ज दिईरित्तेमेणं ॥ ૭૦૧ ॥

વેમાણિયાળમંગુલમાગમસંલ્લં જહણઓ હોઈ ।

અવધાણ પરમવિઓ તબ્બવજો હોઈ તો પચ્છા ॥ ૭૦૨ ॥

જેમની દશહજાર વર્ષની સ્થિતિ હોય, તેમના એટલે લાવનપતિ અને વ્યંતરેના અવધિતું જન્ય ક્ષેત્ર પચીસ ચોજનનું છે. તથા જ્યોતિષિના બન્ને પ્રકારના અવધિતું ક્ષેત્ર સ્થિતિવિશેષે સંખ્યાતા ચોજનનું છે પણ જન્યથકી ઉત્કૃષ્ટ મોટા પ્રમાણવાળું જાણ્યું વૈમાનિક દેવોતું જન્ય અવધિક્ષેત્ર અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગે ઉત્પત્તિ સમયે પરલવતું હોય છે, અને તે પછી તો દેવતું હોય છે, ૭૦૧-૭૦૨.

અક્રોસો મળુણસું મળુસ્સ-તેરિચ્છિણસું ચ જહણો ।

અક્રોસ લોગમેત્તો પડિવાઈ પરં અપડિવાઈ ॥ ૭૦૩ ॥ ૫૨૧૫૩ ॥

(જન્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવથી) ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાન મતુષ્યામાંજ હોય છે, (દેવાદિ-માં નથી હોતું.) અને જન્ય અવધિજ્ઞાન મતુષ્ય તથા તિર્થચોમાંજ હોય છે, (દેવનાર-કમાં નથી હોતું.) ઉત્કૃષ્ટ અવધિ બે પ્રકારનું છે-લોકગત-સંપૂર્ણ લોકમાત્ર જેનાર ઉત્કૃષ્ટ અવધિ પ્રતિપાતિ હોય છે અને તે ઉપરતું અલોકગત (અલોકમાં પણ જેનાર) અવધિ અપ્રતિપાતિ હોય છે. વળી લોકગત અવધિ થકી આગળ એક પ્રદેશ જુએ તે અપ્રતિ-પાતિજ હોય છે. ૭૦૩.

અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર પ્રમાણદ્વાર કહ્યું. હવે બીજું સંસ્થાન દ્વાર કહે છે.

થિવુઆગાર જહન્નો વટ્ટો અક્રોસમાયઓ કિંચિ ।

અજહણમળુક્રોસો ચ લેત્તઓડેગસંઠાળો ॥ ૭૦૪ ॥ ૫૩૧૫૪ ॥

જન્ય અવધિ સ્તિષ્ઠક-બિન્દુ આકારે ગોળ હોય છે, તે સૂક્ષ્મપનકની અવગાહ-નાના પ્રમાણવાળું હોય છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અવધિ તે પરમાવાધ કંઈક દીર્ઘ આકારે હોય છે, તે પ્રથમ ખતાવેલા અશિક્ષાયજીવોની સુચિને ભ્રમણ કરવાના દૃષ્ટાંત મુજબ અવધિજ્ઞાન વાળાના શરીરની ચારે તરફ લભાવવાના આકારવાળું તથા મધ્યમ અવધિ ક્ષેત્રથી અનેક આકારવાળું હોય છે. ૭૦૪.

પળઓ થિવુઆગારો તેળ જહણોડવહી તયાગારો ।

ડયરો સેદિપરિકલેવઓ સદેહાણુવત્તી ॥ ૭૦૫ ॥

પનક સ્તિષ્ઠક (બિન્દુ) આકારે છે, તેથી જન્ય અવધિ તેવા આકારવાળું છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અવધિ, પોતાના (અવધિવાલાના) શરીરના ફરતી (અશિક્ષાયજીવોની) શ્રેણિ લભાવવાથી કંઈક દીર્ઘાકારે છે. ૭૦૫.

હવે મધ્યમ અવધિજ્ઞાન અનેક આકારે છે, તે વાત વિશેષથી નિયુક્તિકાર ખતાવે છે.

તપ્પાગારે પલ્લગ-પડહગ-જ્ઞલરિ-મુહંગ-પુપ્ફ-જવે ।

તિરિય-મળુયાળ ઓહી નાળાવિહસાંઠઓ મળિઓ ॥ ૭૦૬ ॥ ૫૪૧૫૫ ॥

નેરદય-મવળ-વળયર-જોડસ-રૂપ્પાલયાળમોહિસ ।

નેવેજ્ઞણુત્તરાળ ચ હોંતાકિતઓ જહસંલ્લં ॥ ૭૦૭ ॥

નારદીએને અવધિજ્ઞાન ત્રાપાના આકારે, ભુવનપતિને પદ્મનાઆકારે, વ્યન્તરેને પડ્મના આકારે, જ્યોતિષીએને ઝલ્હરીના આકારે, સૌધમાંદિ અમ્યુત પર્યન્તના કલ્પવાસી દેવાને મૃદંગના આકારે, ઐવેયકવાસી દેવાને પુષ્પચંગેરીના આકારે, અને અનુત્તર વિમાનવાસીદેવાનું ચવનાલક (સરકંચુક) ના આકારે, તથા તિર્થચ અને મનુષ્યોને વિવિધ આકારે અવધિજ્ઞાન હોય છે. ૭૦૬-૭૦૭

તપ્તેણ સમાગારો તપ્પાગારો સ ચાયયત્તંસો ।

ઉદ્દાયઓ ય પહો ઝવરિં ચ સ કિંચિ સંલિચી ॥ ૭૦૮ ॥

નચાયઓ સમોઽવિય પદ્મો દિદ્ધોવરિં પર્વઓ સો ।

ચમ્માવળદ્ધવિચ્છિન્નવલયસ્વા ય જ્ઞલ્હરિયા ॥ ૭૦૯ ॥

ઉદ્દાયઓ મુદંગો હેદ્દે સ્વંદો તહોવરિં તણુઓ ।

પુષ્પસિદ્ધાવલિરદયા ચંગેરી પુષ્પચંગેરી ॥ ૭૧૦ ॥

જવનાલકચિ મળિઓ ઝમ્મો સરકંચુઓ કુમારીણ ।

અહ સત્ત્વકાલનિયઓ કાદાચિક્કો ય સેસાણ ॥ ૭૧૧ ॥

ત્રાપાના જેવો આકાર તે ત્રાપાકાર, તે દીર્ઘ ત્રિકોણ હોય છે; પદ્મના આકાર ઉર્ધ્વ લાંબો અને ઉપરકંઠક સાંકડો હોય છે; અતિ દીર્ઘ નહિ ને ઉપર-નીચે સમાન એવો પદ્મ આકાર છે, હેઠ ને ઉપર ચામકાથી આંધેલ વિસ્તીર્ણ વલયરૂપ ઝલ્હરીના આકાર છે, ઉર્ધ્વ આયત્ત એવો મૃદંગ હોય છે, તે હેઠ પહોળો અને ઉપર સાંકડો છે; પુષ્પ શિખાવળીર ચિત ચંગેરી જેવી અહિં પુષ્પચંગેરી લેવી; કુમારીકાના ઉર્ધ્વસરકંચુક (જે મરૂદેશમાં બહુ પ્રસિદ્ધ છે,) તે ચવનાલક કહ્યો છે (આ સંસ્થાનાની અપેક્ષાએ), દેવ-નારદી-ઓનું અવધિ સર્વકાળ નિયત છે, (તદાકારેજ રહે છે, અન્યાકારે થતું નથી) અને બાકીના તિર્થચ-મનુષ્યોનું અવધિ અનિયત (કોઈકને તેજ આકારે રહે છે, અને કોઈકને અન્ય આકારે પણ પરિણમે) છે. ૭૦૮ થી ૭૧૧

નાળાગારો તિરિયં-મણુપ મચ્છા સયંમુરમણે વ્વ ।

તત્ત્વ વલયં નિસિદ્ધં તસ્સિદ્ધ પુણ તંપિ હોઝાહિ ॥ ૭૧૨ ॥

સ્વયંભૂરમણસમુદ્રમાં મત્સ્યોની પેઠે તિર્થચ-મનુષ્યોમાં અવધિજ્ઞાન (ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ) વિવિધ આકારે હોય છે, સ્વયંભૂરમણમાં વલયાકારે મત્સ્ય નથી હોતા, પણ તિર્થચ-મનુષ્યોમાં અવધિજ્ઞાન તે તેવા આકારે પણ હોય છે. ૭૧૨.
હવે કંઈ દિશામાં કેને ન્યૂનાધિક અવધિ હોય છે તે કહે છે.

મવળવડ-વંતરાણં ઉદ્દં વહુગો અહો ય સેસાણં ।

નારગ-ઝોઝગાણં તિરિયં ઓરાલિઓ ચિત્તો ॥ ૭૧૩ ॥ દારં -

ભવનપતિ અને વ્યન્તરેને ઉર્ધ્વદિશામાં અવધિ વધારે હોય છે, અને બાકાના (વૈમાનિક) દેવાને અધોદિશામાં બહુ હોય છે, નારદી અને જ્યોતિષીએને તિર્થ વધારે હોય છે, અને ઔદોરિકશરીરવાળાને (તિર્થચ-મનુષ્યોને) વિવિધ પ્રકારે હોય છે. (કોઈને ઉર્ધ્વદિશામાં, કોઈને અધોદિશામાં, અને કોઈને તિર્થદિશામાં, બહુ હોય છે.) ૭૧૩
અહીં સંસ્થાનકાર પૂર્ણ થયું.

હવે અનુગામિ અને અનનુગામિક દ્વાર કહે છે.

અણુગામિઓ ય ઓહી નેરઙ્યાણં તહેવ દેવાણં ।

અણુગામી અણુગામી મીસો ય મણુસ્સ-તેરિચ્છે ॥૭૧૪॥૫૫૫૬॥

- અણુગામિઓડણુગચ્છઈ ગચ્છંતં, લોચણં જહા પુરિસં ।

इयरो य नाणुगच्छइ ठियप्पईवो व्व गच्छंतं ॥ ७१५ ॥

उभयसहावो भीसो देसो जस्साणुयाइ णो अन्नो ।

कासइ गयस्स गच्छइ एणं उवहम्मइ जहत्ति ॥ ७१६ ॥ दारं

(અન્ય સ્થળે) જનારા પુરૂષની સાથે લોચનની પેઠે જે અવધિજ્ઞાન સાથે જાય તે અનુગામિક અવધિજ્ઞાન કહેવાય, તે તેણે અવધિ નારકી અને દેવાને હોય છે. સ્થિર દીપકની પેઠે જે અવધિ જનારા પુરૂષની સાથે ન જાય, તે અનનુગામિક અવધિ, તથા એ ઉભય સ્વભાવવાળું તે મિશ્ર, એક આંખવાળા પુરૂષની પેઠે જેમાં અવધિના કોઈક ભાગ અન્યસ્થળે જતાં સાથે જાય છે અને કોઈક ભાગ સાથે નથી જતો તે મિશ્ર અવધિજ્ઞાન છે. આ ત્રણે અનુગામી, અનનુગામી અને મિશ્ર અવધિ અનુષ્ઠ અને તિર્વચોને હોય છે. ૭૧૪-૭૧૫-૭૧૬.

હવે અવસ્થિતદ્વાર કહે છે, એ અવસ્થિત દ્વાર પણ અવધિજ્ઞાનના આધારભૂત ક્ષેત્રથી ઉપયોગથી અને લાખ્યથી વિચારવા યોગ્ય છે; તેમાં પ્રથમ ક્ષેત્રથી અને ઉપયોગથી કહે છે.

खेत्तस्स अवट्ठाणं तेत्तीसं सागराइ कालेणं ।

दव्वे भिन्नमुहुत्तो पज्जवलंभे य सत्तट्ठ ॥ ७१७ ॥૫૬૫૭॥

કાળથી (અવધિના) ક્ષેત્રનું અવસ્થાન (સ્થિતિ) તેત્રીસ સાગરોપમનું છે; તથા દવ્વમાં (અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ) અન્તર્મુહૂર્ત સુધી છે, અને પર્યાયમાં સાત-આઠ સમય સુધી છે. ૭૧૭.

અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો ઉત્પત્તિ સમયે જે ક્ષેત્રમાં અવગાહી રહ્યા હોય છે, તે ક્ષેત્રમાં તે દેવો પાતાના ભવનો અન્ત થાય ત્યાંસુધી રહે છે, તેથી તેઓનું અવધિજ્ઞાન એક જ ક્ષેત્રમાં તેત્રીસ સાગરોપમ સુધી અવસ્થિત રહે છે આ પ્રમાણે તેત્રીસ સાગરોપમ સુધી ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાન અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્રથી છે. હવે ઉપયોગની તેનું અવસ્થાન કહે છે.

પુરૂષસાદિક દ્રવ્યમાં અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ, તે ક્ષેત્રમાં અથવા અન્યક્ષેત્રમાં અન્તર્મુહૂર્ત સુધી હોય છે. તે ઉપરાન્ત સામર્થ્યના અભાવે એકદ્રવ્યમાં ઉપયોગ નથી હોતો. અને તે જ દ્રવ્યમાંના પર્યાયો જણાતાં એક પર્યાયમાં સચરતાં અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ સાત અથવા આઠ સમય સુધી અવસ્થિત રહે છે, તે ઉપરાંત નહિ. કેટલાએક આચાર્યો કહે છે કે પર્યાયો બે પ્રકારના છે, -ગુણો અને પર્યાયો. તેમાં જે સહવર્તિ હોય, તે ચેત-રક્તાદિરૂપ ગુણો જણવા અને જે ક્રમવર્તિ હોય તે નવા-પુગણાદિરૂપ પર્યાયો જણવા, એમાં ગુણોમાં આઠ સમય સુધી અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ રહે છે અને પર્યાયોમાં સાત સમય સુધી ઉપયોગ અવસ્થિત રહે છે; -કારણ દ્રવ્ય સ્થૂલ હોવાથી તેમાં અન્તર્મુહૂર્ત સુધી ઉપયોગ રહે છે, ગુણો તેથી સૂક્ષ્મ હોવાથી તેમાં આઠ સમય સુધી ઉપયોગ રહે છે અને પર્યાયો તેથી પણ સૂક્ષ્મ હોવાથી તેમાં સાત સમય સુધી ઉપયોગ અવસ્થિત રહે છે. ૭૧૭.

હવે લઙ્ઘિથી અવધિજ્ઞાનનું અવસ્થાન કહે છે,

અદ્વાર્ણે અવદૂઠાણં છાવર્દિ સાગરા ઉ કાલેણં ।

ઉક્રોસયં તુ ઇયં ઇક્રો સમઓ જહન્નેણં ॥ ૭૧૮ ॥ ૫૭૫૮ ॥

લઙ્ઘિથી કંઈક અધિક ઊંચક સાગરોપમકાળ અવધિજ્ઞાનનું ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાન છે અને જઘન્ય એક સમય મુખીનું છે. ૭૧૮.

(મિથ્યાત્વની અવધિદર્શન હોય છે તેથી એક વખત ઊંચક સાગરોપમ સાથે અવધિદર્શન રહે ને પછી અન્તર્મુદૂર્તા મુખી મિથ્યાત્વમાં પણ સાથે રહે, ને વળી સમસ્તવત્ત્વી સાથે થયેલ અવધિજ્ઞાન સાથે રહે, તેથી અવધિ દર્શનને સ્થિતિ એકસો બીજી સાગરોપમ અધિક થાય, નરભવની અધિકતા તો છેજ.) પણ આહીં અદ્વાર્ણે અવધિ જ્ઞાનાવરણકર્મના ક્ષયોપશમની પ્રાપ્તિરૂપ લઙ્ઘિ માનેલ છે. તે લઙ્ઘિ દ્રવ્યાદિ ઉપયોગ વાળાને અથવા અનુપયોગીને તે ક્ષેત્ર અથવા અન્યક્ષેત્રમાં હોય છે. આથી એ ક્ષયોપશમ મરૂપ લઙ્ઘિ ઊંચક સાગરોપમ કરતાં કંઈક અધિકકાળ પર્યન્ત નિરન્તર અવસ્થિત રહે છે. આ અવધિજ્ઞાનના ઉપયોગનું અને લઙ્ઘિનું અન્તર્મુદૂર્તાદિરૂપ અવસ્થાન કહ્યું છે, કે ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાન સમજવું. અને જઘન્ય અવસ્થાન તો એક સમયનુંજ હોય છે. આ જઘન્ય અવસ્થાન, એક સમય પછી અવધિજ્ઞાન પછી જવાથી અથવા અનુપયોગથી મરૂપ અને તિર્યચોને હોય છે, તથા જે દેવ-નારદીઓને ભવના ઉદ્ધવા સમયે સમ્યક્ત્વનો ભાવ થવાથી વિભંગજ્ઞાન અવધિજ્ઞાનરૂપે પરિણમે છે, અને તે પછી મરૂપ પામતાં તે તેમનું અવધિજ્ઞાન નાશ પામે છે ત્યારે તેમને પણ એક સમયનું અવધિ હોય છે. ૭૧૮

ઉપરોક્ત નિર્મુક્તિની ગાથાના અર્થનુંજ પ્રતિપાદન કરવાને લાખ્યકાર મહારાજ લાખ્ય કહે છે કે—

આહારે ઉવઓગે લદ્ધોપ વા હવિજ્ઞસ્વત્પાણં ।

આહારો સે રોત્તે વેત્તીસં સાગરા વત્થ ॥ ૭૧૯ ॥

વિજયાદ્ધુવવાપ જત્થોગાદો ભવચ્છમો જાવ ।

રોત્તેસ્વત્તિદ્દહ તર્હિ દલ્લેમ્મુ ય દેહસયણેમ્મુ ॥ ૭૨૦ ॥

આધાર-ઉપયોગ-અને લઙ્ઘિમાં અવધિજ્ઞાનનું અવસ્થાન હોય છે. આધાર એક અવધિનું ક્ષેત્ર, તેમાં તેનીસા સાગરોપમ મુખી (અવધિનું) અવસ્થાન છે. (તે પ્રમાણે) વિગ્યાદિમાં ઉપયોગ થએલા દેવ જ્યાં અવગાદીને રહેલ હોય, ત્યાં તે ક્ષેત્રમાં ભવ રામ મુખી રહે છે તેથી તેદલો કાળ અવધિજ્ઞાન તે ક્ષેત્ર અને દેહરાયનીય (સાધ) રૂપદ્રવ્યમાં હોય છે. ૭૧૯-૭૨૦.

ક્ષેત્રથી અવસ્થાન કદીને હવે ઉપયોગથી દ્રવ્ય-શુદ્ધ-ને પયાંવમાં અવધિજ્ઞાનનું અવસ્થાન કરે છે.

દલ્લે મિદ્ધમુદ્ધત્તે મગ્ગજ્ઞાણસ્ય વ હવિજ્ઞસ્વત્તમિય ।

ઉવઓગો ત વ પરમો સામત્થામાપારમો વત્થ ॥ ૭૨૧ ॥

દલ્લે મત્તેવ મુગે સંચરમો મગ્ગ વડ્ઢ વા સમપા ।

મુગ્ગે પુલ મદ્ઢ મુગે મગ્ગિ મગ્ગજ્ઞે મગ્ગ ॥ ૭૨૨ ॥

જહ જહ મુહુર્મં વર્ત્યું તહ તહ યોવોવઓગયા હોઈ .

દન્વ-ગુગ-પજ્જવેસું તહ પત્તેયંપિ નાયન્વં ॥ ૭૨૩ ॥

ત્યાં અથવા અન્યક્ષેત્રમાં દ્રવ્યની અંદર અન્તર્ભૂક્ત સુધી ઉપયોગ હોય છે, તે ઉપરાંત તે અવધિના સામર્થ્યના અભાવે તે ઉપયોગ નથી હોતો. તેજ દ્રવ્યના ગુણોમાં (એક ગુણથી ખીજા ગુણમાં) સંચરતાં સાત અથવા આઠ સમય સુધી ઉપયોગ હોય છે, અને ખીજા આચાર્યો ગુણોમાં આઠ સમય અને પર્યાયોમાં સાત સમય સુધી ઉપયોગ કહે છે; કારણકે જેમ જેમ વસ્તુ સૂક્ષ્મ હોય, તેમ તેમ ઉપયોગ થાડો (કાળ) હોય છે, તેવીજ રીતે પ્રત્યેક દ્રવ્ય-ગુણ-અને પર્યાયોમાં સમજવું. ૭૨૧-૨૨-૭૨૩.

હવે લબ્ધિથી અવધિનું અવસ્થાન કહે છે.

તરયડ્ઙ્ગત્ય ય સ્વેત્તે દન્વે ગુણ-પજ્જવોવઓગે ય ।

ચિદ્દહ લદ્ધી સા પુણ નાણાવરણક્ષઓવસમો ॥ ૭૨૪ ॥

સા સાગરોવમાઈં છાવર્ઢિં હોજ્જ સાઈરેગાઈં ।

વિજયાઈસુ દો વારે ગયસ્સ નરજમ્મણા સમયં ॥ ૭૨૫ ॥

તે અથવા અન્ય ક્ષેત્રની અંદર દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય અને ઉપયોગમાં લબ્ધિ રહે છે, લબ્ધિ એટલે જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ, તે લબ્ધિ વિભ્યાદિમાં ભેદાર ગમેલાને મનુષ્ય જન્મ સાથે (ગણતાં) છાસઠ સાગરોપમથી કંઈક અધિકકાળ પર્યન્ત હોય છે. ૭૨૪-૭૨૫. હવે ઉપયોગ અને લબ્ધિનું જથ્થા અવસ્થાન કહે છે.

સન્વજહ્ણો સમઓ દન્વાઈસુ હોઈ સન્વજીવાણં ।

સ પુણ મુર-નારણાં હવેજ્જ કિહ સેત્ત-કાલેમું ? ॥ ૭૨૬ ॥

સર્વ ભૂવોના અવધિજ્ઞાનનું દ્રવ્યાદિકમાં જથ્થા અવસ્થાન એક સમયનું છે. પરન્તુ તે જથ્થા અવસ્થાન દેવ-નારકીઆને સ્વક્ષેત્ર-કાળમાં કેવી રીતે હોય ? ૭૨૬.

એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

ચરિમસમયમ્મિ સમ્મં પઢિવજ્જંતસ્સ જં ચિય વિષંઙં ।

તં હોઈ ઓહિનાણં મયસ્સ ચિત્તિયમ્મિ સે પઢઈ ॥ ૭૨૭ ॥ દારં

ભવના છેલ્લા સમયે સમ્યક્ત્વ પામતાં, જે વિલગજ્ઞાન હોય, તે અવધિજ્ઞાન થાય છે, (તે પછી) મરણ પામતાં તેમને તે નાશ પામે છે. (એ રીતે દેવ-નારકીના અવધિજ્ઞાનનું જથ્થા અવસ્થાન એક સમયનું છે.) ૭૨૭.

હવે ચલદ્વાર કહે છે.

તુહદાં વા હાણી વા ચંડવિહાં હવઈ સેત્ત-કાલાણં ।

દન્વેસુ હોઈ દુવિહા પજ્જવિ પુણ છવિહા હોઈ ॥ ૭૨૮ ॥ ૫૮૫૯ ॥

વિષયભૂત ક્ષેત્ર અને કાળની વૃદ્ધિ અને હાની ચાર પ્રકારે હોય છે, ને દ્રવ્યમાં તે વૃદ્ધિ હાર્ન બે પ્રકારે અને પર્યાયમાં તે ૭ પ્રકારે હોય છે. ૭૨૮.

દ્રવ્યાદિ વિષયની અપેક્ષાએ ચળ અવધિજ્ઞાન વધતું-ઘટતું હોય છે, તે વધ-ઘટ ધવામાં વૃદ્ધિ અને હાની ૭ ૭ પ્રકારે આગમમાં કહી છે. જેમકે અનન્તભાગવૃદ્ધિ, અસંખ્યાતભાગવૃદ્ધિ, સંખ્યાતભાગવૃદ્ધિ, સંખ્યાતગુણવૃદ્ધિ, અસંખ્યાતગુણવૃદ્ધિ, અને

વુદ્ધીય ચિય વુદ્ધી હાળી હાળોય ન સ વિવજ્ઞાસા ।

ભાગે ભાગો ગુણે ગુણો ય દવ્વાઈસંજોય ॥ ૭૩૩ ॥

દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ને ભાવનો પરસ્પર સંબોધે વિચાર કરતાં એકની વૃદ્ધિમાં અન્યની વૃદ્ધિજ થાય છે, અને એકની હાનીમાં અન્યની હાનીજ થાય છે, પરંતુ એથી વિપરીત એટલે એકની હાની ને બીજાની વૃદ્ધિ તથા એકની વૃદ્ધિ અને અન્યની હાનો એમ નથી થતું; ઉપલી ગાથાના અર્થભાગની વ્યાખ્યા બીજે પ્રકારે કરે છે, એક દ્રવ્યાદિની વૃદ્ધિમાં બીજાની વૃદ્ધિજ પણ હાનિરૂપ વિપર્યાસ નહીં, પણ એકની વૃદ્ધિમાં બીજાનું અવસ્થાન પણહોય છે. અને એક દ્રવ્યાદિની હાનીમાં બીજાની હાનીજ હોય પણ વૃદ્ધિરૂપ વિપર્યાસ નહીં પણ અવસ્થાન તો હોય છે. અને ક્ષેત્રાદિની અસંખ્યાતમા ભાગે વૃદ્ધિ છતે બીજાનો પણ ભાગે વૃદ્ધિ થાય અથવા અવસ્થાન રહે છે. શુષ્કાકાર વૃદ્ધિ નથી થતી, અને શુષ્કવૃદ્ધિ છતે બીજાની શુષ્કવૃદ્ધિ થાય છે અથવા અવસ્થાન રહે છે; પણ ભાગવૃદ્ધિ નથી થતી. તેમજ દ્રવ્યાદિની સંખ્યાતાદિ ભાગે વૃદ્ધિ થતાં અન્યની સંખ્યાતાદિ ભાગે વૃદ્ધિ થાય (પણ સંખ્યાતાદિ શુષ્ક ન થાય), અને સંખ્યાતાદિ શુષ્ક વૃદ્ધિ થતાં અન્યની પણ સંખ્યાતાદિ શુષ્કજ વૃદ્ધિ થાય (પણ ભાગે વૃદ્ધિ ન થાય). (આ પ્રમાણે વૃદ્ધિ-હાની પ્રાયઃ સમજવી, કેમકે ક્ષેત્રાદિમાં સંખ્યાતાદિ ભાગે વૃદ્ધિ થયે દ્રવ્યાદિમાં સંખ્યાતાદિ શુષ્કવૃદ્ધિ પણ થાય છે). ૭૩૩.

આ સંબંધમાં શિષ્ય પૂછે છે કે:-

કહ લેત્તસંસ્થભાગાઈસંભવે સંભવો ન દવ્યેડવિ ? ।

કિહ વા દવ્યેડવેતે પજ્જવડંસ્તિજ્ઞભાગાઈ ॥ ૭૩૪ ॥

ક્ષેત્રની અસંખ્યાત ભાગાદિ વૃદ્ધિ થએ, દ્રવ્યમાં પણ તેવી વૃદ્ધિ કેમ ન થાય ? તથા દ્રવ્યની અનંત ભાગાદિ વૃદ્ધિ થયે, પર્યાયોની અસંખ્યાત ભાગાદિ વૃદ્ધિ કેમ થાય છે? ૭૩૩.

આધારભૂત ક્ષેત્રની અસંખ્યાત ભાગાદિ ચાર પ્રકારે વૃદ્ધિ થતાં, તે ક્ષેત્રમાં રહેલ દ્રવ્યોની પણ એ પ્રમાણે વૃદ્ધિ કેમ નથી થતી ? અને છએ પ્રકારેજ કેમ થાય છે ? તથા દ્રવ્યના અનંતપણામાં દ્રવ્યની અનંત ભાગાદિ બે પ્રકારે વૃદ્ધિ થતાં, પર્યાયોની અસંખ્યાત ભાગાદિ વૃદ્ધિ કેમ થાય છે ? અથવા દ્રવ્યમાં અનંતશુષ્કવૃદ્ધિમાં પર્યાયોની અસંખ્યાત શુષ્કવૃદ્ધિ કેમ થાય છે?, મતલબ કે દ્રવ્યો ક્ષેત્રના આધારે છે, અને પર્યાયો દ્રવ્યના આધારે છે, તેથી જેવી હાની-વૃદ્ધિ આધારની થાય, તેવીજ હાની-વૃદ્ધિ આધારની પણ થવી જોઈએ, તેમ છતાં ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ-હાની ચાર પ્રકારે, દ્રવ્યની બે પ્રકારે અને પર્યાયની ૭ પ્રકારે કેમ થાય છે એમ વિચિત્ર કેમ થાય છે ? ૭૩૪

આચાર્યશ્રી એ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપે છે-

લેત્તાણુવત્તિણો પોમ્મલા ગુણા પોમ્મલાણુવત્તો ય ।

સામણ્ણા વિણ્ણેયા ન સ ઓદ્ધિજ્ઞાણવિસયમ્મિ ॥ ૭૩૫ ॥

ક્ષેત્રાણુવર્તિ પુદ્ગળો છે અને પુદ્ગળાણુવર્તિ શુષ્ક પર્યાયો છે, એમ સામાન્યથી જાણું. પણ અવધિજ્ઞાનથી જાણવાના વિષયમાં એમ નથી. ૭૩૫
વિ. ભ. ૪૦

પરમાણુ-સ્કંધ વિગેરે પુદ્ગલો ક્ષેત્રાનુવર્તિ છે, અને ગુણ-પદાર્થો પુદ્ગલાનુવર્તિ છે, એમ એમનું સામાન્ય સ્વરૂપ કોણ નથી માનવું? સર્વ કે ઈ માને છે. કારણ કે સમસ્ત લોકાકાશના અસંખ્યાતમા લાગાદિમાં સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાયનો અસંખ્યાતમાદિ ભાગજ સામાન્યથકી સ્વરૂપે વર્તે છે, તથા સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાયના અનન્તમાદિ ભાગમાં સમસ્ત પદાર્થ રાશીના પણ અનન્તમાદિ ભાગ છે. આ કારણથી ક્ષેત્રની અસંખ્યાદિ ભાગે વૃદ્ધિ-હાની થતાં, તદનુસારે દ્રવ્યની પણ તેવીજ વૃદ્ધિ-હાની થાય, તથા દ્રવ્યની અનન્તમા ભાગાદિ વૃદ્ધિ-હાની થતાં તદનુસારે પદાર્થોની પણ તેવીજ વૃદ્ધિ-હાની થાય; પરંતુ અહીં અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત ક્ષેત્રાદિની વૃદ્ધિ-હાની વિચારવાનો પ્રસ્તાવ છે, કાંઈ સામાન્યથી તેમના સ્વરૂપનો વિચાર કરવાનો અહીં પ્રસ્તાવ નથી, આ કારણથી ઉપરોક્ત પ્રકારે વૃદ્ધિ-હાની કહી છે, તે અવધિજ્ઞાનારરમુર્ખના ક્ષયોપશમને આધીન હોવાથી વિચિત્ર છે. ૭૩૫.

એજ ઉપરોક્ત અર્થ વિસ્તારથી લાખ્યકાર કહે છે.

દન્વાઈ સત્વેત્તાઓડ્ઞંતગુણા પજ્જવા સદન્વાઓ ।

નિયયાહારાહીણા તેસિં બુદ્ધી ય હાણી ય ॥ ૭૩૬ ॥

ન ચ નિયયાહારવસા અવહિનિવંધો જઓ પરિત્તો સો ।

ચિત્તે તદ્દાણ્ણહાડવિ ય આણાગેડ્ઞો ય પાણ ॥ ૭૩૭ ॥

દ્રવ્યો સ્વક્ષેત્રથી અનન્તગુણાં છે, અને પદાર્થો સ્વદ્રવ્યથી અનન્તગુણાં છે. તેમની વૃદ્ધિ અને હાની પોતાના આધારને આધીન છે, પણ અવધિજ્ઞાનના વિષય પોતાના આધારવશાત્ વધતો ઘટતો નથી, તેથી તે નિયતવિષયનો વિચિત્ર ક્ષયોપશમ હોવાથી તે સામાન્ય કરતાં અન્ય પ્રકારે વિચિત્રપણે છે ને તે પ્રાયઃ આજ્ઞાગ્રાહ્ય છે. ૭૩૬-૭૩૭.

સ્વરૂપથી તો સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાયરૂપ દ્રવ્યો, સ્વઆધારભૂત ક્ષેત્રથી અનન્તગુણાં છે, કારણ કે એકેક આકાશપ્રદેશમાં અનન્તા પરમાણુ-દ્રવ્યકણાદિ દ્રવ્યો અવગાહી રક્ષાં છે, અને પદાર્થો પણ સ્વાથપભૂત દ્રવ્યોથી અનન્તગુણાં છે, કારણ કે એકેક પરમાણુ આદિ દ્રવ્યો અનન્તા પદાર્થવાળા છે. આ પ્રમાણે દ્રવ્યનો સ્વઆધાર ક્ષેત્ર છે અને પદાર્થોનો સ્વઆધાર દ્રવ્ય છે. તેથી દ્રવ્ય-પદાર્થોની વૃદ્ધિ-હાની સામાન્યથી તેમને આધીન છે, એટલે કે ક્ષેત્રની ચાર પ્રકારની વૃદ્ધિ-હાની થતાં દ્રવ્યની પણ ચાર પ્રકારે હાની-વૃદ્ધિ થાય, અને દ્રવ્યની બે પ્રકારે વૃદ્ધિ-હાની થતાં પદાર્થોની પણ બે પ્રકારે વૃદ્ધિ-હાની થાય. એવો સામાન્ય નિયમ તો અગ્રે પણ સ્વીકારીએ છીએ, એમાં કંઈ વિરોધ નથી; પરંતુ અવધિજ્ઞાનનો વિષય સ્વઆધારવશાત્ વધતો-ઘટતો નથી, કેમકે તે તો ઉપરોક્ત સ્વરૂપે પ્રતિનિયત છે, અને વિચિત્ર ક્ષયોપશમથી વિચિત્ર પ્રકારે છે. તેથી તે જેમ મુજિધી ધરે છે, તેમ પ્રવર્તે છે, તેમજ તેને ઉદ્ભવથીને અન્યથારૂપે પણ પ્રવર્તે છે, એવાને નિયત સ્વરૂપે નથી પ્રવર્તેતો. આજ્ઞાગ્રાહ્ય હોવાથી આજ્ઞાજ અહીં પ્રમાણ છે, તેથી સ્વેચ્છાપૂર્વક ગુણ તર્ક કરવાથી ગુણ લાભ? વળી પ્રાયઃ શબ્દથી ઉપર મુજબ મુજિધી પણ નજાવેલ પ્રાય ધરે છે. ૭૩૬-૭૩૭.

દવે તીવ્ર-મંદ દ્વાર કહે છે.

ફહ્વા ય અસંલેજ્ઞા સંલેજ્ઞે યાવિ ઇગજીવસ્સ ।

ઇગપ્ફહ્વવોગે નિયમા સઽવત્થ ઉવઉત્તો ॥ ૭૩૮ ॥૫૧૬૦॥

ફહ્વા ય આણુગામી અણાણુગામો ય મીસયા ચેવ ।

પહિવાઈ અપહિવાઈ મીસો ય મણુસ્સ-તેરિચ્છે ॥ ૭૩૯ ॥૬૦૬૧॥

એક જીવને અસંખ્યાતા અને સંખ્યાતા ફેરફાર હોય છે, તેમાંના એક ફેરફારમાં ઉપયોગ છે તે સર્વ ફેરફારમાં અવશ્ય ઉપયોગ થાય છે; એ ફેરફાર અનુગામી, અનનુગામી અને મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારે છે; પુનઃ તે ફેરફાર પ્રતિપાતી, અપ્રતિપાતી અને મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારે મનુષ્ય-તિર્થંચમાં હોય છે. ૭૩૮-૭૩૯.

જેમ ઔરંગઝેબી બાળીઆથી અન્તરિત દીપકનો પ્રકાશ નીકળે, તેમ અવધિજ્ઞાના-વરણના ક્ષયોપશમથી જન્ય એવા અવધિજ્ઞાનનું નીકળવું તે ફેરફાર કહેવાય છે; તે ફેરફાર એક જીવને સંખ્યાતા અથવા અસંખ્યાતા પણ હોય છે. એમાંના એકફેરફાર જીવ ઉપ-યોગવાન હોય તો, નિશ્ચય સર્વફેરફારે પણ ઉપયોગવાન હોય. કારણ કે જેમ એક વ્યક્તિએ ઉપયોગ થએ, બીજાને વ્યક્તિએ ઉપયોગ થાય છે. તેમ જીવ પણ એક ઉપયોગવાન હોવાથી એક ફેરફારના ઉપયોગ વખતે સર્વફેરફારે ઉપયોગવાન થાય છે.

એ ફેરફાર ત્રણ પ્રકારના હોય છે, અનુગામી-અનનુગામી અને એ ઉભયસ્વરૂપવાળા મિશ્ર, તેમાં જે દેશમાં રહેલા અવધિજ્ઞાનવાળા જીવને ફેરફાર ઉત્પન્ન થએલા હોય તે ફેરફાર તે દેશથી અન્ય સ્થળે જતાં સાથે જાય તો તે અનુગામી ફેરફાર કહેવાય, એથી વિપરીત-સાથે ન જાય તે અનનુગામી, અને તેમાંથી કેટલાક સાથે જાય અને કેટલાક સાથે ન જાય તે મિશ્રફેરફાર કહેવાય. પુનઃ એ ત્રણે પ્રકારના ફેરફાર પ્રતિપાતી, અપ્રતિપાતી અને ઉભય સ્વભાવવાળા મિશ્ર હોય છે. જે કેટલોક કાળ રહીને પછી નાશ પામે તે પ્રતિપાતી, તેથી વિપરીત-મરણપર્યંત રહે તે અપ્રતિપાતી, અને એ ઉભયસ્વભાવવાળા હોય તે મિશ્ર. આવા પ્રકારના ફેરફાર મનુષ્ય-તિર્થંચને જે અવધિજ્ઞાન હોય તેમાં હોય છે, કેવ-નારકીના અવધિમાં હોતા નથી.

શિષ્ય:—અહીં તીવ્ર-મન્દ દ્વાર કહેવાનો અવસર છતાં અવધિજ્ઞાનનાં ફેરફારનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરીને પ્રસ્તાવ વિશ્દ્ધ વ્યાખ્યાન કેમ કરે છે ?

ગુરુ:—અનુગામી અને અપ્રતિપાતી ફેરફાર ધણું કરીને અતિવિગુહિયુક્ત હોવાથી તીવ્ર કહેવાય છે; તથા અનનુગામી અને પ્રતિપાતી ફેરફાર અચૂદ્ધ હોવાથી મન્દ કહેવાય છે; અને મિશ્ર ફેરફાર મધ્યમ કહેવાય છે. તેથી ફેરફારનું સ્વરૂપ કહેવાથી તીવ્ર-મન્દ દ્વાર પણ અર્થથી કહું સમજવું.

શિષ્ય:—અનુગામી અને અપ્રતિપાતી ફેરફારમાં તથા અનનુગામી અને પ્રતિપાતી ફેરફારમાં પરસ્પર શો તફાવત છે ?

ગુરુ:—અપ્રતિપાતી ફેરફાર અનુગામીજી હોય છે, પણ અનનુગામી નથી હોતા. અનુગામી ફેરફાર તો પ્રતિપાતી અને અપ્રતિપાતી ઉભય પ્રકારના હોય છે, એટલે એમાં તફાવત છે. તથા પ્રતિપાતી ફેરફાર અવશ્ય પડી જાય છે અને પડી ગયા પછી અન્ય સ્થળે ગએલાને પુનઃ કદાચિત્ ઉત્પન્ન થાય છે, એ પ્રમાણે અનનુગામી ફેરફારમાં નથી થવું. ૭૩૮-૭૩૯.

ઉપર મુજબ નિર્ણયિતકરે કહેલ અર્થ લાખ્યકાર મહારાજ સવિસ્તર કહે છે.

જાલંતરત્યદીવ્વપ્પહોવમો ફહ્વાવાહી હોઈ ।

તિવ્વો વિમલો મંદો મલોમસો મીસરુવો ચ ॥ ૭૪૦ ॥

ઓરડાના બળીયાથી અન્તરિત રહેલ દીપકની પ્રભાના નિગમની સમાન ફક્કે વધે હોય છે; તેમાં વિશુદ્ધ ક્ષયોપશમથી જન્ય ફક્કેથી થએલ અવધિજ્ઞાન નિર્મળ હોવાથી તીવ્ર કહેવાય છે, અને અશુદ્ધ ક્ષયોપશમથી જન્ય ફક્કેથી થએલ અવધિ મતીન હોવાથી મન્દ કહેવાય છે, તથા મધ્યમ ક્ષયોપશમજન્ય ફક્કેવાધિ મિશ્ર હોવાથી તીવ્ર મન્દ કહેવાય છે. ૭૪૦.

ઉવઓગં પ્પેણડવિ દિતો સો ફહ્વર્હિ સચ્ચેર્હિ

ઉવડજ્જહ જુગવં ચિય જહ સમયં દોર્હિ નયણેર્હિ ॥ ૭૪૧ ॥

જેમ એક ચક્ષુએ ઉપયોગ આપતાં સાથેજ બન્ને ચક્ષુએ ઉપયોગવાન થાય છે, તેમ એક ફક્કે ઉપયોગ આપતાં, એકીઆધે સર્વ ફક્કેએ ઉપયોગવાન થાય છે. ૭૪૧.
આ સંબંધમાં શિષ્ય પૂછે છે કે—

કિહ્ બોવઓગવહુયા ? મળ્ણહ્ ન વિસેસઓ સ સામણ્ણ

તમ્મયવિસેસવિમુહો લંબાવારોવઓગો વ્વ ॥ ૭૪૨ ॥

(ધણા ફક્કેએ ઉપયોગવાન હોવાથી) બહુ ઉપયોગના પ્રસંગ કેમ ન થાય ? ઉત્તર—
બ્રાહ્મ વસ્તુગત વિશેષ વિમુખ એવો તે લશ્કરના ઉપયોગની ઘેટે સામાન્ય ઉપયોગ છે, પણ વિશેષ ઉપયોગ નથી. ૭૪૨.

શિષ્ય:—એ પ્રમાણે અનેક ફક્કેએ ઉપયોગવાન થવાથી ધણા ઉપયોગ તે અવધિ-જ્ઞાનવાળાને કેમ ન થાય ?

ગુરુ:—ચક્ષુદ્વયના ઉપયોગની ઘેટે તેવા પ્રકારના સ્વભાવથી જીવને એક અમયમાં એકજ ઉપયોગ હોય છે, તેથી અનેક ફક્કેએ ઉપયુક્ત છતાં પણ ધણા ઉપયોગ નથી થતા. અથવા, અનેક વસ્તુવિશેષના ઉપયોગમાં આ પ્રમાણે અનેક ઉપયોગ થાય, જેમકે—આ હસ્તિઆ છે, દક્ષિણ બાલુએ મોડાઓ જી ૧૭ીબાલુએ રથો છે, અને આગળ પડાતિ છે, આ પ્રમાણે અનેક વસ્તુવિશેષના ઉપયોગમાં ધણા ઉપયોગ થાય, પણ અહીં એવો અનેક વસ્તુવિશેષના ઉપયોગ નથી; પરન્તુ બ્રાહ્મવસ્તુના વિશેષોથી વિમુખ એવો સામાન્ય ઉપયોગજ છે, જેમ બન્ને ચક્ષુથી (હાથી—મોડા—રથ વિગેરે સેન્યસમૂહ લેવાથી) આ લશ્કર છે, એવો સામાન્ય એકજ ઉપયોગ થાય છે, પણ જુદા જુદા ઉપયોગ નથી થતા તેમ અહીં પણ ધણા ઉપયોગ નથી થતા. ૭૪૨.

અણુગામિ-નિયય-સુદ્ધાઈં સેયરાઈં ચ મીસયાઈં ચ ।

પ્પેક્કસો વિમિત્તાઈં ફહ્વાઈં વિચિત્તાઈં ॥ ૭૪૩ ॥

તીવ્ર અપ્રતિપાતી અનુગામી, મન્દ પ્રતિપાતી અનનુગામી અને મિશ્ર, એ ત્રે જુદા જુદા ફક્કે વિચિત્ર પ્રકારનાં છે. ૭૪૩.

અનુગામી ફક્કે પ્રતિપાતી અપ્રતિપાતી અને મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારે છે, અનનુ-

ગામી ફેફકો પણ પ્રતિપાતી-અપ્રતિપાતી અને મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારે છે. તથા અનુગામી અને અનુગામી (મિશ્ર) ફેફકો પણ એ મુજબ ત્રણ પ્રકારે છે. પુનઃ એ અનુગામી આદિ ફેફકો તીવ્ર-મન્દ અને મધ્યમ એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે છે. એ રીતે એ ફેફકો જન્ય-મધ્ય-માદિ ભેદ અનેક પ્રકારે છે. ૭૪૩

૧૨૫૫ પૂછે છે કે—

નિયયાણુગામિયાણં કો મેઓ કો વ તન્નિવવક્તાણં ? ।

નિયઓઽણુજાદ્ નિયમા નિયઓઽનિયઓ ય અણુગામો ॥ ૭૪૪ ॥

ચયદ્ ચિય પદિવાઈ અણાણુગામી ચુઓ પુળો હોઈ ।

નર-તિરિગહર્ણ પાઓ જં તેમ્મ વિસોહિસંક્કેસા ॥ ૭૪૫ ॥

અપ્રતિપાતી અને અનુગામી ફેફકોમાં, તથા તેથી વિપક્ષ પ્રતિપાતી અને અનુગામી ફેફકોમાં શો તફાવત છે ? ઉત્તર-અપ્રતિપાતી ફેફકો (અવધિજ્ઞાનવાળાની સાથે) અવશ્ય જાય છે, અને અનુગામી ફેફકો (અનુપહત લોચનની પેઠે) અપ્રતિપાતી, અથવા (ઉપહત લોચનની પેઠે) પ્રતિપાતી હોય છે. તથા પ્રતિપાતી ફેફક પછી જાય છેજ (અને પછા પછી પણ કોઈ વખત અન્ય સ્થળે ઉત્પત્ત થાય છે અને અનુગામી ફેફક એવા નથી; કેમકે જે સ્થળે રહેલાને એ ફેફકો ઉત્પત્ત થયા હોય, તેજ સ્થળમાં રહેતા તે સ્થળે છે અથવા નથી પણ સ્થવતા, જે સ્થળે છે, તેપણુ દેશાન્તરમાંથી પુનઃ ઉત્પત્તિ સ્થળે આવેલાને તે ઉત્પત્ત થાય છે. એટલે એમાં પરસ્પર તફાવત છે.) વિશુદ્ધિ તથા સંકલેશથી ફેફકોની તીવ્ર મંદતા હોય છે, એવા ફેફકો વિશુદ્ધિ અને સંકલેશવશાત્ પ્રાયઃ મનુષ્ય અને તીર્થચોમાં હોય છે. ૭૪૪-૭૪૫.

ગહ્ણમણુગામિયાઈણ કિ કયં નિવ્વ-મંદચિન્તાણ ।

પાયમણુગામિનિયયા તિન્વા મંદા ય જં રૂયરે ॥ ૭૪૬ ॥

તીવ્ર-મન્દદ્વારેના વિચાર કરતાં અનુગામીઆદિ ફેફકોનું કથન કેમ કર્યું ? ઉત્તર-અનુગામી અને અપ્રતિપાતી ફેફકો મધ્ય કરીને તીવ્ર હોય છે, અને અનુગામી તથા પ્રતિપાતી ફેફકો ઘણું કરીને મન્દ હોય છે. મિશ્ર ફેફકો ઉભયસ્વભાવવાળા છે, આથી ફેફકોની મધ્યમ કરતાં તીવ્ર-મન્દ દ્વાર પણ કહ્યું. ૭૪૬.

બીજે મત બતાવીને તેની અવિરૂદ્ધતા જણાવે છે:—

અણ્ણે પદિવાયુ-પ્પાયદાર ઇવાણુગામિયાઈણિ ।

નર-તિરિયગ્ગહ્ણેણં અહ્વા દોમ્મુપિ ન વિરુદ્ધં ॥ ૭૪૭ ॥

અન્ય આચાર્ય એમ કહે છે કે મનુષ્ય અને તીર્થચરું કથન કરવાથી અનુગામીઆદિ ભેદો પ્રતિપાત અને ઉત્પાતદ્વારમાંજ અન્તર્ભૂત થાય છે, અથવા બન્ને દ્વારમાં એ ભેદો વિરૂદ્ધ નથી. ૭૪૭.

આ સંબંધમાં અન્ય આચાર્યો એમ કહે છે કે મનુષ્ય અને તીર્થચરના અવધિજ્ઞાનનાજ પ્રતિપાત તથા ઉત્પાત થાય છે, તેથી પ્રતિપાત-ઉત્પાદદ્વાર મનુષ્ય તીર્થચ સંબંધીજ છે, અને તેથીજ કરીને એ અનુગામી આદિ ભેદો પ્રતિપાત-ઉત્પાદ દ્વારમાંજ અન્તર્ભૂત

થાય છે. ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે કે તીવ્ર-મંદ અને પ્રતિપાત-ઉત્પાદ એ બન્ને દ્વારમાં અનુગામી આદિ ભેદો ધટે છે, તેથી કંઈ વિરુદ્ધ નથી. ૭૪૭.

તીવ્ર-મંદદ્વાર પૂર્ણ થયું, હવે પ્રતિપાત-ઉત્પાદદ્વાર કહે છે.

વાહિરલંભે ભજો દત્તે સ્વેતે ચ કાલ-ભાવે ચ ।

ઉપ્પા-પહિવાઓઽવિ ચ તદુભયં ચેગસમર્ણ ॥ ૭૪૮ ॥૬૧૬૨॥

દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ને ભાવ સંબંધી બાહ્ય વિષયના અવધિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં એક સમયે ઉત્પાદ, પ્રતિપાત અને ઉત્પાદપ્રતિપાતની ભજના હોય છે. ૭૪૮.

નિર્ચુક્તિકારોક્ત અર્થને વિસ્તારથી ભાષ્યકાર કહે છે:

વાકિરઓ ઇગદિસો ફટ્ટોહી વાઝવા અસંવદ્ધો ।

દત્તવાઙ્મુ મયણિજ્ઞા તત્તુપ્પાયાદઓ સમર્થ ॥ ૭૪૯ ॥

એક દિશામાં થએલું અવધિ અથવા કંકુકાવધિ, કે અસંબંધ અવધિ તે બાહ્યઅવધિ કહેવાય છે. એ બાહ્ય અવધિમાં દ્રવ્યાદિ વિષે એક સમયે ઉત્પાદાદિની ભજના હોય છે. ૭૪૯.

જે અવધિજ્ઞાનવાળાનું અવધિ એક દિશામાં હોય તે, અથવા અનેક દિશાઓમાં હોય પણ વચ્ચે વચ્ચે અન્તરવાળું કંકુકાવધિ હોય તે, બાહ્યઅવધિ કહેવાય છે, અથવા જે અવધિજ્ઞાનવાળા જીવનું અવધિ, મર્વ બાલુએ ગોળાકાર છતાં પણ અગુલાદિ ક્ષેત્રના વ્યવધાનથી મર્વ બાલુએ અસંબંધ હોય, તે પણ બાહ્ય અર્થાધિ કહેવાય. આ અભિપ્રાય ભાષ્યકાર અને પ્રાચીન ટીકાકારોના છે. આવશ્યક ચર્ચિકાર તો આ ત્રીજા પક્ષને અહુણ કરીને એમ કહે છે કે—બાહ્યઅવધિની પ્રાપ્તિ એટલે જે ક્ષેત્રમાં રહેલાને અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય, તે સ્થળમાં તેનું અવધિજ્ઞાન કંઈ પણ ન જીએ, પરંતુ એ ઉત્પત્તિ સ્થાન એક અગુલ, અગુલ પૃથક્ત્વ, એક વેત, વેતપૃથક્ત્વ, સંખ્યાતા અથવા અસંખ્યાતા થોજન અતિકંમ્બા પછી જીએ, તે બાહ્યઅવધિની પ્રાપ્તિ કહેવાય છે. આવા પ્રકારના અવધિમાં એક સમયે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ને ભાવ સંબંધી ઉત્પાદાદિની ભજના જાણવી.

કારણ કે—

ઉપ્પાઓ પહિવાઓ ઉભયં વા દોજ્ઞ ઇગસમર્ણ ।

વહમુમયમેગસમર્ણ ? વિભાગઓ ત ન સન્વસ્સ ॥ ૭૫૦ ॥

ઉત્પાદ-પ્રતિપાત-અને ઉત્પાદપ્રતિપાત એક એક સમયે થાય છે, એક સમયે ઉત્પાદ પ્રતિપાત કેવી રીતે થાય ? (અવધિના) વિભાગથી એમ થાય, સર્વ અવધિનું એમ ન થાય. ૭૫૦.

કોઈ વખત એક સમયે ઉત્પાદ થાય છે એટલે પ્રથમ અદ્યપદવ્યાદિ સંબંધી બાહ્યઅવધિ ઉત્પન્ન થકને પછી અધિકકવ્યાદિ પદાર્થોને જીએ. કોઈ વખત એક સમયે પૂર્વે જોએલા દ્રવ્યાદિ કરતાં હીન હીન દ્રવ્યાદિ જીએ તે પ્રતિપાત કહેવાય છે. કોઈ વખત ઉત્પાદ અને પ્રતિપાત બન્ને એક સમયમાં થાય છે, એટલે જ્યારે એક દિશાના બાહ્ય અવધિમાં બાલુબાલુ સંકેતરૂપ પ્રતિપાત થાય, ત્યારે આગળના ભાગમાં વૃદ્ધિરૂપ ઉ-

ત્પાદ થાય, અને આગળના ભાગથી સંકેતરૂપ પ્રતિપાત થાય, ત્યારે બાહ્યબાહ્ય વિસ્તારરૂપ અવધિનો ઉત્પાદ થાય. એજ પ્રમાણે અન્તરવાળાં અનેક દિશાના બાહ્યઅવધિમાં જ્યારે એક દિશામાં ઉત્પાદ થાય ત્યારે બીજી દિશામાં પ્રતિપાત થાય; અને એજ પ્રમાણે વલયાકાર સર્વ દિશાના બાહ્યઅવધિમાં પણ જે સમયે એક દેશમાં વલયના વિસ્તારની અધિક્તારૂપ ઉત્પાદ થાય, તે સમયે અન્ય દિશામાં વલયના સંકેતરૂપ પ્રતિપાત થાય. ઇત્યાદિ પ્રકારે એક સમયમાં ઉત્પાદાદિની ભજના જાણવી.

શિષ્ય:—પરસ્પર વિરૂદ્ધ ધર્મવાળા ઉત્પાદ અને પ્રતિપાત એકજ સમયમાં કેવી રીતે સંભવે ?

શુર:—સર્વ અવધિજ્ઞાનના ઉત્પાદ અને પ્રતિપાત એકી સાથે માનીએ તો વિરોધ આવે, પણ તેમ નથી, અહીં તો એ ઉત્પાદ પ્રતિપાત અવધિજ્ઞાનના વિભાગની અપેક્ષાથી માનેલ છે, તેથી કંઈ વિરોધ નથી. ૭૫૦.

એ સંબંધમાં ઉદાહરણ કહે છે-

દાવાનલો વ્વ કત્થઈ લગ્ગઈ વિજ્ઞાઈ સમયમન્નતો ।

તદ્દ કોઈ ઓદ્દિસો સે જાયઈ નાસઈ વિદ્ધો ॥ ૭૫૧ ॥

જેમ અગ્નિ કોઈ એક બાજુએ (ધાસ આદિને બાજતો) સળગે છે, અને તે સાથેજ બીજી બાજુએ (ધાસ આદિ બળી ગયેલા સ્થળે) ઓલવાઈ જાય છે, તેમ આ બાહ્ય-અવધિ પણ કોઈ એક દેશમાં વૃદ્ધિ પામે છે અને તે સાથે કોઈ બીજા દેશમાં નાશ પામે છે. (આથી એકીસાથે ઉત્પાદ-પ્રતિપાત થવામાં કંઈ વિરૂદ્ધ નથી.) ૭૫૧.

બાહ્યઅવધિનું સ્વરૂપ કહીને હવે અભ્યંતર અવધિનું સ્વરૂપ કહે છે,

અર્વિન્નતરલક્કીય ઉ તદુભયં નત્થિ ઇગ્ગસમણં ।

ઉપ્પા પહિવાઓઽવિય ઇગ્ગયરો ઇગ્ગસમણં ॥ ૭૫૨ ॥ ૬૨૬૩ ॥

અભ્યંતર અવધિની પ્રાપ્તિમાં એકજ સમયે ઉત્પાદ-પ્રતિપાત નથી થતા, પણ એક-સમયે ઉત્પાદ-પ્રતિપાતમાંથી એકજ થાય છે. ૭૫૨.

જે જ્યને સર્વ બાજુએ અન્તરરહિત એવું અવધિજ્ઞાન હોય, તે અભ્યંતર અવધિજ્ઞાનવાળો કહેવાય. એવા અભ્યંતર અવધિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિપાત અને ઉત્પાદ એકી સાથે એકસમયે નથી થતા, કારણ કે આ અવધિ દીપકપ્રભાના પડળની પેઠે અવધિજ્ઞાનવાળા જીવની સાથે સર્વ બાજુએ અન્તરરહિત, અખંડ, સંખંડ, વિભાગરહિત એક સ્વરૂપવાળું છે, અને ચૂર્ણિમાં પણ કહ્યું છે કે—“અભ્યંતર અવધિની પ્રાપ્તિ એટલે જે ક્ષેત્રમાં રહેલાને અવધિજ્ઞાન થયું હોય, ત્યાંથી આરંભીને તે અવધિજ્ઞાનની અન્તરરહિત સંબંધપૂર્વક સંજ્યાતા અથવા અસંજ્યાતા યોજનપર્યન્ત ક્ષેત્રથી અવધિજ્ઞાનવડે જાણે છે અને જુએ છે, તે અભ્યંતર અવધિ કહેવાય છે.” આવા પ્રકારના એક અખંડ અભ્યંતર અવધિજ્ઞાનમાં એક સમયે પ્રતિપાત અથવા ઉત્પાદ એ બેમાંથી એકજ થાય છે, પણ એકીસાથે એ ઉભય નથી થતા. વળી એકને વિરૂદ્ધ ધર્મેના સંબંધ પણ ન થાય. કારણ કે જેમ આવરણરહિત સર્વ બાજુએ ફેલાયેલ દીપકપ્રભાનો સંકેત અને વિસ્તાર એ

એમાંથી એકજ થાય છે, પણ એક દિશામાં સકોચ અને બીજી દિશામાં વિસ્તાર, એમ નથી થતું. તેવી રીતે અહીં પણ મમજ્જુ. ઉપર.

એજ અર્થ સાધ્યકાર કહે છે.

અગ્નિતરલદ્વો સા જત્ય પર્વપ્પમબ્બ સબ્બત્તો ।

સવદ્ધમોદિનાણં અગ્નિતરઓડ્ઢવિદ્ધાણી ॥ ૭૫૩ ॥

દીપકપ્રભાની પેઠે જ્યાંથી અવધિ થયું હોય ત્યાંથી સર્વ વ્યાભુએ અવધિજ્ઞાનીને અંગુલિપદ્મ જે અવધિજ્ઞાન અવ્યન્તરથી હોય છે, તે અવ્યન્તરસાધિ કહેવાય છે, ૭૫૩-હવે ઉત્પાદ-પ્રતિપાતની વિધિ કહે છે.

ઉપ્પાઓ વિગમો વા ટીગસ્સ વ તસ્સ નોમયં સમયં ।

ન ભવણ-નાસા સમયં વત્થુસ્સ જમેગયમ્મેણં ॥ ૭૫૪ ॥

દીપકની પેઠે તેના ઉત્પાદ અને નાશ એ ઉભય સાથે ન થાય, કારણ કે વસ્તુને ઉત્પાદ અને નાશ એકીસાથે એક ધર્મથી નજ થાય. ૭૫૪.

વસ્તુની ઉત્પત્તિ અને નાશ એકીસાથે એકજ ધર્મથી કદીપણ ન થાય, જેમ અંગુલીરૂપ દ્રવ્ય જે ધર્મવડે સરળ થાય છે, તેજ ધર્મવડે તે સરળતાનો નાશ નથી થતો, કારણ કે એમ થતું વિરુદ્ધ છે, પરંતુ સિત્તધર્મથી એકજ વસ્તુના એક કાળે ઉત્પાદ અને નાશ થાય છે, જેમ તે અંગુલીરૂપદ્રવ્ય જે સમયે સરળતાપણે ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ સમયે વક્તાપણે નાશ પામે છે; પણ અંગુલીરૂપ દ્રવ્યપણે તે અવસ્થિતજ રહે છે. ૭૫૪.

એજ વાત સ્પષ્ટપણે કહે છે.

ઉપ્પાય-વ્ય-ધુવયા સમયં યમ્મંતરેણ ન વિરુદ્ધા ।

જહ ઉજુ વર્વંણુલિયા મુર-નર-જીવત્તણાઈ વા ॥ ૭૫૫ ॥

ઉપ્પજ્ઞહ ઉજુયાપ નાસહ વક્ત્તણેણ તસ્સમયં ।

ન હ તમ્મિ ચેવ ઉજુયાનાસો વક્ત્તમવર્ણં ચ ॥ ૭૫૬ ॥

જેમ મરણપણ, વકપણ અને અંગુલીપણ એ ત્રણે એકે કાલે જુદા જુદા ધર્મવડે વિરુદ્ધ નથી. જેમ કોઈ સાધુ જે સમયે મરીને દેવપણે ઉત્પન્ન થાય છે તેજ સમયે મનુષ્યપણે નાશ પામે છે એટલે દેવપણ, મનુષ્યપણ અને દેવપણ વિગેરે એકીસાથે સિત્ત સિત્ત ધર્મવડે વિરુદ્ધ નથી. (એકીસાથે જુદા જુદા ધર્મવડે) સરળપણે તે અંગુલી ઉત્પન્ન થાય છે, વકપણે નાશ પામે છે (અને અંગુલીરૂપે સ્થિર રહે છે) પરંતુ તેજ સમયે એકજ ધર્મવડે સરળતાનો નાશ અને વક્તાની ઉત્પત્તિ નથી થતી. ૭૫૫-૭૫૬.

કારણ કે—

લદ્ધત્તલામનાસો જુજ્ઞહ લામો ય તસ્સ સમણ ।

જહ તમ્મિ ચેવ નાસો નિચ્ચવિણટ્ટે કુઓ મવર્ણં ? ॥ ૭૫૭ ॥

સન્નુપ્પાયામાવા તદમાવે ચ વિગમો ભવે કસ્સ ? ।

ઉપ્પાય-વપામાવે કાડ્ઢવિદ્ધિં સન્નહા મુણ્ણં ॥ ૭૫૮ ॥

જેને સ્વસત્તા પ્રાપ્ત થઇ હોય, તેના નાશ અને ઉત્પાદ (એક) સમયે (બુદ્ધાબુદ્ધ) ધર્મવડે થાય, જો તે સમયે તેજ ધર્મવડે નાશ ઉત્પાદ થાય, તો તેવી નિત્યવિનાશી વસ્તુની ઉત્પત્તિજ ક્યાંથી હોય? અને સર્વથા ઉત્પત્તિના અભાવે નાશ પણ કેના થાય? (એમ) ઉત્પત્તિ અને નાશના અભાવે અવસ્થિતિ કેની હોય? એમ થવાથી સર્વથા શૂન્યપણું થાય, ૭૫૭-૭૫૮.

જેણે સ્વસત્તા પ્રાપ્ત કરી હોય, તેવી વસ્તુનો નાશ થવો સંભવે, પણ જેણે સ્વસત્તા પ્રાપ્ત ન કરી હોય એવા ગધેડાના શીંગડા જેવી અનુત્પન્નવસ્તુનો નાશ કહી શકાય નહીં. વસ્તુનું સ્વસ્વરૂપ એક સમયે એકજ હોય છે, જો કદિ જે સમયે સરળપણાના ધર્મથી સરળપણું ઉત્પન્ન થાય છે, તે સમયે તેજ ધર્મથી તેના વિનાશ માનીએ, તો તેવો નાશ સર્વદા હોવાથી ઉત્પત્તિના અભાવે, નિત્યવિનાશી, અને કદિપણ સ્વસ્વરૂપ નહિ પામેલ વસ્તુમાં સત્તારૂપ ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થાય? નજ થાય, આ પ્રમાણે સર્વદા વિનાશયુક્ત હોવાથી, સદૈવ વસ્તુની ઉત્પત્તિનો અભાવ થાય, અને એમ થવાથી નાશ પણ કેના થાય? કારણ કે જો કેઇ વખત કંઈપણ ઉત્પન્ન થયું હોય, તો તેનો કોઇપણ વખત વિનાશ થવો ધટે. આ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ અને વિનાશના અભાવે અવસ્થિતિ પણ ક્યાંથી હોય? કેમકે જે વસ્તુ ઉત્પાદ-વ્યયરહિત હોય, તે વસ્તુની ગધેડાના શીંગડાની જેટલી અવસ્થિતિ પણ ન હોય, એમ થવાથી સર્વથા ત્રણે જગત શૂન્યપણું પામે, કારણ કે ઉત્પાદ-વ્યય-અને પ્રવપણા-રહિત વસ્તુ સત્તાદિ ધર્મના અભાવે અરવિષાણની જેટલી નહિ, ૭૫૭-૭૫૮.

આગળનો સંબંધ યોજવાને લાખ્યકાર મહારાજ કહે છે.

દઢ્ઠાઈર્ણં તિર્ણં પુર્વં મળિઓ પરીપ્પરનિર્વંધો ।

इह दृक्स्वस्स गुणेणं भण्णइ दव्वासिओ जं सो ॥ ૭૬૧ ॥

દ્રવ્યાદિ ત્રણનો (દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-ને કાળનો) પરસ્પર સંબંધ પહેલાં કહ્યો છે, અને અહીં ઉત્પાદ પ્રતિપાત દ્વારના પ્રસંગથી દ્રવ્યનો શુણ્ણની સાથે સંબંધ કહીએ છીએ, કેમકે શુણ્ણ, દ્રવ્યામિત છે. ૭૫૨.

दृवाओ असंखेज्जे संखेज्जे यावि पज्जवे लहइ ।

दो पज्जवे दुगुणिण लहइ य एकाओ दृवाओ ॥ ૭૬૦ ॥ ૬૩ ૬૪ ॥

દ્રવ્ય કરતાં અસંખ્યાતાશુણ્ણા પર્વાયો ઉત્કૃષ્ટથી અવધિજ્ઞાની બુદ્ધે છે, મધ્યમથી સંખ્યાતાશુણ્ણા પર્વાયો અને જન્યથી દ્વિયુષિત બે પર્વાયો બુદ્ધે છે. ૭૬૦.

एगं दृवं पेच्छं खं अहवा स पज्जे नस्स ।

उक्कोसममंखिज्जे संखेज्जे पेच्छइ कोई ॥ ૭૬૧ ॥

दो पज्जे दुगुणिण सच्चजहण्णेण पेच्छए ते य ।

वण्णईया चउरो नाणंते पेच्छइ कयाइ ॥ ૭૬૨ ॥

એક સંકલ્પ અથવા પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય જોનાર અવધિજ્ઞાની ઉત્કૃષ્ટથી તેના અસંખ્યાતા પર્વાયો બુદ્ધે છે, મધ્યમથી કેઇ સંખ્યાતા પર્વાયો બુદ્ધે છે, અને જન્યથી વિ. લા. ૪૨

(૩૨૨) -

અવાધવિલગમાં જઘન્યાદની તુલ્યાતુલ્યપણું.

દ્વિગુણિત એ પચાસિ વર્ણાદિયાર જરૂર જીએ છે, પરંતુ કદિપણ એક દ્રવ્યના અનન્તા પચાસિ ન જીએ. (પણ અનન્તા દ્રવ્ય સમૂહને જોતાં તેના અનન્તા પચાસિ થાય તે જીએ.) ૭૬૧-૭૬૨.

ઉત્પાદ-પ્રતિપાતદ્વાર રૂર્ણ થયું. હવે જ્ઞાન-દર્શન-અને વિલગરૂપ ત્રણે દ્વાર સાથે કહે છે.

સાગારમળાગારા ઓહિ-વિભંગા જહણયા તુલ્લા ।

ઉવરિમગેવેજ્જેસું પરેણ ઓહી અસંખેજ્જો ॥ ૭૬૩ ॥ ૬૪૬૫ ॥

સાકાર અનાકાર અવધિ અને વિલગજ્ઞાન જઘન્યથી તુલ્ય છે, ઉપરના ઐવેયકોમાં તથા અનુત્તરવિમાનમાં અવાધજ્ઞાન અસંખ્યાતગુણા વિપયવાળું છે. ૭૬૩.

અહીં પ્રસ્તુત અવધિજ્ઞાનનો વિચાર કરતાં એ અવધિ, જ્ઞાન છે ? દર્શન છે ? કે વિલગ છે ? અથવા એ પરસ્પર તુલ્ય છે ? કે અધિક છે ? ઉત્તર-વસ્તુને વિગ્રેષરૂપે મહુષ કરે તે સાકાર યોધ તે જ્ઞાન કહેવાય છે, તેવો અવાધનો સાકાર યોધ સમ્યગ્દૃષ્ટિને અવધિ-જ્ઞાનરૂપે છે, અને એજ સાકારયોધ મિથ્યાદૃષ્ટિને વિલગજ્ઞાનરૂપે છે. વસ્તુને સામાન્યરૂપે મહુષ કરે તે અનાકારયોધ દર્શન કહેવાય છે, તેવો અવધિનો અનાકારયોધ તે અવધિ-દર્શન કહેવાય છે. તેમાં અવધિજ્ઞાન અને અવધિદર્શન તથા વિલગજ્ઞાન અને દેહલાકના મતે વિલગદર્શન, તે જુદાજુદા સ્વસ્થાનમાં અને એક ધીજની અપેક્ષાએ પરસ્થાનમાં ભવનપતિ દેવોથી આરંભીને છેક ઉપરના ઐવેયક વિમાનમાં રહેનારા દેવો સુધી, જે જે ક્ષેત્રાદિ વિપયની અપેક્ષાએ પરસ્પર તુલ્ય છે, અન્યમ સમાન સ્થિતિવાળાનાં અન્યમ જ્ઞાન-દર્શન પણ તેજ પ્રમાણે તુલ્ય છે, અને ઉત્કૃષ્ટ સમાન સ્થિતિવાળાના ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન-દર્શન પણ તેજ પ્રમાણે સમાન છે.

એ ઐવેયક વિમાનોની ઉપર અનુત્તર વિમાનોમાં અવાધજ્ઞાન-દર્શનરૂપ અવધિ છે, પણ વિલગજ્ઞાનરૂપ અવધિ નથી, કેમકે તે વિલગ તેા મિથ્યાદૃષ્ટિને હોય છે, અને અનુ-સરદેવોમાં મિથ્યાદૃષ્ટિ ન હોય, તેથી વિલગજ્ઞાન ત્યાં ન હોય. એ અનુત્તરદેવોડં અવધિ ક્ષેત્રથી અને કાળથી અસંખ્યાત વિપયવાળું છે અને દ્રવ્ય-ભાવથી (પર્યાયથી) તેા અનન્ત વિપયવાળું છે. મમાન સ્થિતિવાળા તિર્યચ-મનુષ્યોને પણ તીવ્ર-મન્દાદિ ક્ષયો-પશમરૂપ કારણની વિચિત્રતાથી ક્ષેત્ર-કાળ સંબંધી વિપયમાં પણ અવધિજ્ઞાન-દર્શનની વિચિત્રતા છે, પરંતુ સમાનતા નથી, કેમકે એ સમાનતા તેા દેવોમાંજ કહી છે ૭૬૩.

એજ અથ ભાષ્યકાર કહે છે—

સવિસેમં સાગારં તં નાળં, નિન્વિસેસમળગારં ।

તં દંસર્ણવિ તાદં ઓહિ-વિભંગાણ તુલ્લાઈ ॥ ૭૬૪ ॥

આરબ્મ જહણાઓ ઉવરિમગેવેજ્જગાવસાળાણં ।

પરજોડ્વહિનાળં ચિય ન વિભંગમસંત્વયં તં ચ ॥ ૭૬૫ ॥

સાકાર એટલે વિગ્રપ્રાહી યોધ, તે જ્ઞાન કહેવાય, અને અનાકાર એટલે સામાન્ય-પ્રાહી યોધ, તે દર્શન કહેવાય; એ અવધિજ્ઞાન-દર્શન તથા વિલગજ્ઞાન-દર્શન જઘન્ય

સ્થિતિવાળા દેવોથી આરંભીને છેક ઉપરના ઐવેયક સુધીના દેવોને તુલ્ય હોય છે, તે ઉપર (અતુત્તર દેવોને) કેવળ અવધિજ્ઞાન-દર્શનજ હોય છે ને તે અસંખ્યાત વિષયવાળું હોય છે, તેઓને વિભાગ નથી હોતું. ૭૬૪-૭૬૫.

જ્ઞાન-દર્શન-વિભાગરૂપ ત્રણ દ્વાર પૂર્ણ થયાં. હવે દેશ દ્વાર કહે છે.

નેરઙ્ગ્ય-દેવ-તિત્થંકરા ય ઓહિસ્સઽવાહિરા હૈંતિ ।

પાસંતિ સન્વઓ સ્વલ્લુ સેસા દેસેણ પાસંતિ ॥ ૭૬૬ ॥ ૬૫૬૬ ॥

નારકી દેવ-અને તીર્થંકરો અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્રની અભ્યન્તર હોય છે, અને સર્વ દિ-શાઓમાં જુએ છે; તથા બાકીનાજ જીવો દેશથી જુએ છે. ૭૬૬.

નારકી-દેવ-અને તીર્થંકરો અવધિજ્ઞાનથી જણાતા ક્ષેત્રની અન્દરજ વર્તનારા હોય છે, જેમ હીપક પોતાના પ્રભાપડાળની બહાર નથી હોતો, તેમ તેઓ પણ અવધિજ્ઞાનથી પ્રકાશિત ક્ષેત્રની બહાર નથી હોતા. તેથી તેઓ અબાધ અવધિજ્ઞાનવાળા કહેવાય છે, અથવા ગાથાના પૂર્વાર્ધનો બીજી રીતે અર્થ કરતાં નારકી-દેવ-ને તીર્થંકરો અવશ્ય અવધિજ્ઞાનવાળા હોય છે, અને તેઓ સર્વ દિશાઓ અને વિદિશાઓમાં જુએ છે, પણ દેશથી અમુક દિશા કે વિદિશામાં જુએ છે એમ નહિ. પણ એ સિવાયના અવધિજ્ઞાનવાળા તિર્યંચ અને મતુલ્યોજ દેશથી જુએ છે અને સપ્તથી પણ જુએ છે એટલે ઉભય પ્રકારે જુએ છે, માત્ર દેશથીજ જુએ છે એમ નહિ. ૭૬૬.

એજ વ્યાખ્યાન ભાષ્યકાર કહે છે.

ઓહિણાણસ્વેત્તંભંતરગા હૈંતિ નારવાઈયા ।

સન્વદિસોઽવહિત્તિસઓ તેંસિં દીવપ્પમોવમ્મો ॥ ૭૬૭ ॥

(પૂર્વે જણાવેલ) નારકી આદિ જીવો અવાધજ્ઞાનના ક્ષેત્રની અન્દરજ હોય છે, અને તેમના અવધિજ્ઞાનનો વિષય હીપકપ્રભાની જેટલો સર્વ દિશામાં હોય છે. ૭૬૭.

આ સંખ્યામાં શંકા કરીને સમાધાન કરે છે.

અર્ઘિમતરત્તિ મણિણ મળ્લહ પાસંતિ સન્વઓ ફીસ ? ।

ઓયહ્ જમસંતયદિસો અંતોઽવિ ટિઓ ન સન્વત્તો ॥ ૭૬૮ ॥ .

“અભ્યન્તર અવાધવાલા” એમ કહીને, સર્વ દિશાઓમાં જુએ છે, એવું શા માટે કહે છે ? ઉત્તર-અન્તર સહિત દિશા-વિદિશામાં જોનાર અવધિજ્ઞાનવાળો મધ્યમાં રહ્યો છતો પણ સર્વ દિશામાં જોઈ શકતો નથી. ૭૬૮.

શિષ્ય:—“નારકી વિગેરે જીવો અવધિજ્ઞાનથી જણાતા ક્ષેત્રની અભ્યન્તર હોય છે.” એમ કહીને તેઓ “સર્વ દિશિ-વિદિશિમાં જુએ છે” એમ ફરી શામાટે કહ્યું? કારણ કે જે અવાધજ્ઞાનથી જણાતા ક્ષેત્રની અભ્યન્તર હોય છે, તેઓ સર્વ તરફથી જુએ છેજ. તેથી સર્વ તરફથી (દિશિ-વિદિશિથી) જુએ છે, એમ કહેવું, એ નકાસુંજ છે.

ગુરુ:—પૂર્વે ૭૪૬ મી ગાથામાં ફક્કાવધિ અને અસંખદ વલયાકાર ક્ષેત્ર પ્રકાશક અવધિ એમ બે પ્રકારનું બાહ્ય અવાધ કહ્યું છે, તેવા અવધિવાળા સાધુ વિગેરે અવધિ-જ્ઞાનથી જણાતા ક્ષેત્રની અન્દર રહ્યા છતાં પણ વચ્ચે વચ્ચે અન્તરાલ નહિ જોવાથી સર્વ

દિશા-વિદિશામાં નિરન્તર જોઈ શકતા નથી, આ કારણથી તેવા અવધિજ્ઞાનવાળાં પાડવાને “ સર્વ દિશાં-વિદિશામાં જુએ છે. ” એમ વિશેષથી ફરીને કહ્યું છે.

શિષ્ય:—આ અવધિ અબ્રાહ્મઅવધિજ નથી, તો તેને જુડ પાડવાનું શું પ્રયોગ

શુર:—તારું કહેવું સત્ય છે, છતાં સિદ્ધાન્તમાં કહેલ અબ્રાહ્મઅવધિપણું એમ પરન્તુ લોકપ્રસિદ્ધ, અવધિજ્ઞાનથી પ્રકાશિત દ્વેષની મધ્યમાં રહેવાપણું તો અહીં તેથી તેને જુડ પાડવાને “ સર્વ તરફથી જુએ છે ” એમ કહેવું જોઈએ. ૭૬૮.

હવે બીજા વ્યાખ્યાનમાં શિષ્ય શંકા કરે છે કે—

નિયયાવહિનો અઘંતરત્તિ વા સંસયાવળોયત્થં ।

તો સવ્વઓઽભિહાણં હોઽ કિમઘંતરગમહણં ? ॥ ૭૬૯ ॥

નારદ વગેરે અભ્યન્તર અવધિવાળા છે કે નિયત અવધિજ્ઞાનવાળા છે, તેઓ તરફથી જુએ છે ? એમ શા માટે કહ્યું ? સંશય દૂર કરવાને જો એમ કહ્યું હોય, તે વર્તત ?” એમજ કહેવું યોગ્ય છે, પરન્તુ “ અભ્યન્તર ” એમ કહેવાનું શું પ્રયોગન છે ? શુરથી એનો ઉત્તર કહે છે.

અઘંતરત્તિ તેણં નિયયાવહિનોઽવસેસયા મહયા ।

મવપચયાદવયસા સિદ્ધે કાલસ્સ નિપપોઽયં ॥ ૭૭૦ ॥

અભ્યન્તર અવધિવાળા એ શબ્દથી નિયત અવધિવાળા કહ્યા, અને બાકીનાં ભજના કહી. તથા ભવપ્રત્યયાદિ વચનવડે નિયતાવધિપણું સિદ્ધ થયે (અહીં અન્તરાવધિ શબ્દથી) કાળનો નિયમ કહ્યો છે. ૭૭૦.

શુર:—“ સર્વ તરફથી જુએ છે ” એમ કહેવાથી નારદી આદિને દેશથી જો સંશય દૂર થાય છે. “ અબ્રાહ્મઅવધિવાળા ” એ શબ્દથી નારદી-દેવ-અને તી નિયત અવધિવાળા કહ્યા છે, અને બાકીના મનુષ્ય-તીર્થચો અવધિજ્ઞાનવાળા અથવા વધિજ્ઞાન વિનાના હોય છે. તથા ‘ સર્વ ’ શબ્દથી સર્વથી અને દેશથી જોવા સંશય દૂર થાય છે, પણ તેઓને નિયત અવધિપણું નથી હોતું. એથી ફરીને “ ધિથી અબ્રાહ્મ છે ” એમ કહ્યું. તેમજ “ નારદી અને દેવોને ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન એ વચનથી અને “ ત્રણ જ્ઞાનસહિત મર્વ તીર્થકરો ” ગુહ્યમમાં હોય છે ” એ વચન નારદી-દેવ-અને તીર્થકરોને નિયત અવધિપણું સિદ્ધ છે, તો પછી આમ કહેવાથી શું ? શંકા થતી હોય તો, એના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે—“ ભવપ્રત્યયાદિ ” વચનથી ના દેવોને નિયતઅવધિપણું સિદ્ધ થાય છે, પરન્તુ એથી એમ નથી જણાતું કે એમનું ભવના અન્ત પર્યન્ત રહે છે કે દેરલોક કાળ રહીને પાછું પડી જાય છે ? આ કારણ “ અબ્રાહ્મવધિ ” એમ કહેવાથી કાળનો નિયમ કર્યો છે, એટલે કે એમને સર્વકાળ વધિ હોય છે, પણ વચ્ચે પડી જતું નથી.

શિષ્ય:—જો એમ હોય તો તીર્થકરોને અવધિજ્ઞાન સર્વકાળ નથી રહેતું, કે દેવજ્ઞાન થતાં તેનો અભાવ થાય છે, તેથી સર્વકાલ અવધિ હોય છે એ વાક્યમાં રોધ પ્રાપ્ત થશે.

શુર:—દેવજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતાં ખરે જોતાં તેનો વિષયપરિચ્છેદ નાશ નથી થા

માત્ર કેવળજ્ઞાન થતાં સંપૂર્ણ વસ્તુને અનન્ત ધર્મયુક્ત સારીરીતે જાણે છે, અથવા છદ્મસ્થ અવસ્થાનકાળને આ નિયમ કહ્યો છે, તેથી કંઈ વિરોધ નથી.

“ બાકીના દેશથી જુએ છે ” એ પદ્યનું વ્યાખ્યાન કરે છે.

સેતે હિય દેસેણ ન ચ દેસેણેવ સેસયા કિંતુ ।

દેસેણ સવ્વઓડવિ ચ રેચ્છંતિ નરા તિરિવ્સા ચ ॥ ૭૭૧ ॥

બાકીના મનુષ્ય અને તિર્યચોજ દેશથી જુએ છે, પણ તેઓ દેશથીજ જુએ છે એમ નહિ, તેઓ દેશથી અને સર્વથી પણ જુએ છે. ૭૭૧.

દેશદ્વાર પૂર્ણ થયું; હવે ક્ષેત્રદ્વાર કહે છે.

સંખેજ્જમસંખેજ્જો પુરિસમવાહાણે સેત્તઓ ઓહી ।

સંવદ્ધમસંવદ્ધો લોગમલોગે તુ સંવદ્ધો ॥ ૭૭૨ ॥ ૬૬૬૭ ॥

ક્ષેત્રથી અર્વાધજ્ઞાન પુરૂષથી (જીવથી) સંબદ્ધ અથવા અસંબદ્ધ હોય છે, અસંબદ્ધમાં સંખ્યાતા વા અસંખ્યાતા યોજન પ્રમાણ અભ્યાધા હોય છે, અને લોકમાં બંને પ્રકારનું હોય છે એટલે સંબદ્ધ ને અસંબદ્ધ પણ હોય છે. અલોકમાં તો સંબદ્ધજ હોય છે. ૭૭૨.

જેમ દીપકમાં પ્રભાપટલ સંબદ્ધ-લાગેલું હોય છે, તેમ અર્વાધજ્ઞાનવાળા જીવની સાથે અર્વાધજ્ઞાન લાગેલું હોય છે-સંબદ્ધ હોય છે, એટલે જીવાધિષ્ઠિતક્ષેત્રથી આરંભીને જ્યાંસુધીનું અર્વાધજ્ઞાન હોય ત્યાંસુધીમાં જોવાયોચ વસ્તુને અન્તરરહિત પ્રકારે છે-જુએ છે; અને કોણકે અર્વાધજ્ઞાન, અતિ અન્ધકારથી વ્યાસ પ્રદેશ ઉજ્જીધીને દૂર રહેલ ભીંત આદિમાં જણાતી પ્રદીપપ્રભાની પેઠે પુરૂષ અભ્યાધાએ-જીવમાં અસંબદ્ધ હોય છે. (અભ્યાધા એટલે અંતર)

ક્ષેત્રથી એ સંબદ્ધ અને અસંબદ્ધ એવું અર્વાધજ્ઞાન સંખ્યાતા અથવા અસંખ્યાતા યોજન સુધીનું પુરૂષ (જીવ) અભ્યાધાએ હોય છે. માત્ર આ અર્વાધજ્ઞાનજ સંખ્યાતા અથવા અસંખ્યાતા યોજનનું હોય છે, એમ નહિ, પરંતુ પુરૂષાદિ અન્તરાલરૂપ બાધા પણ સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા યોજન સુધીની હોય છે. આ અન્તર કહ્યું છે, તે અસંબદ્ધ અર્વાધજ્ઞાનમાંજ હોય છે, સંબદ્ધ અર્વાધમાં નથી હોતું; કેમકે ત્યાં અર્વાધ સંબદ્ધ હોવાથી અન્તર સમ્ભવે નહિ. આ અસંબદ્ધ અર્વાધમાં અને અન્તરમાં ચાર ભાગા છે, જેમકે-સંખ્યાતા યોજનનું અન્તર અને સંખ્યાતા યોજનનું અર્વાધ, અસંખ્યાતા યોજનનું અન્તર અને અસંખ્યાતા યોજનનું અર્વાધ, અસંખ્યાતા યોજનનું અન્તર અને સંખ્યાતા યોજનનું અર્વાધ, સંખ્યાતા યોજનનું અન્તર અને અસંખ્યાતા યોજનનું અર્વાધ, આ ચારે ભાગા અસંબદ્ધ અર્વાધમાં ઘટે છે, પણ સંબદ્ધ અર્વાધમાં તો એ ભાગાજ નથી, કારણ કે એમાં અન્તર ન હોવાથી ભાગા નથી થતા.

લોક અને અલોકમાં પણ અર્વાધ સંબદ્ધ હોય છે, તેમાં પણ ચાર ભાગા છે. જેમકે-જે લોકપ્રમાણ અર્વાધ છે, તે પુરૂષમાં સંબદ્ધ છે અને લોકાન્તમાં પણ સંબદ્ધ છે; જે લોક દેશવર્તી અવસ્થાંતર અર્વાધ છે, તે પુરૂષમાં સંબદ્ધ છે, પણ લોકાંતે સંબદ્ધ નથી; લોકાન્તે સંબદ્ધ અને પુરૂષમાં અસંબદ્ધ; એ ભાગા શૂન્ય છે, કારણ કે જે અર્વાધ લોકાન્તે સંબદ્ધ હોય, તે પુરૂષમાં અવસ્થા સંબદ્ધ હોય, પણ અસંબદ્ધ ન હોય, માટે એ

ભાંગો ન સંભવે. બાહ્યઅવધિ લોકાન્તે અને પુરૂષમાં બન્નેમાં અસંબદ્ધ છે; અને જે અવધિ અલોકમાં સંબદ્ધ છે, તે અવધિ પુરૂષમાં સંબદ્ધ હોયજ, તેથી ત્યાં બીજા ભાંગો ન થયે. ૭૭૨.

એજ અર્થ કહેવાને હવે ભાષ્યકાર કહે છે.

ઓદી પુરિસે કોઈ સંવદ્ધો જહ પમા પદીવમ્મિ ।

દૂરંધયારદીવયદરિસણમિવ કોઈ વિચ્છિણ્ણો ॥ ૭૭૩ ॥

સંલેજ્જમસંલેજ્જં દેહાઓ લેત્તમંતરં કાંડં ।

સંલેજ્જા-ડસંલેજ્જં પેચ્છહ તદંતરમવાહા ॥ ૭૭૪ ॥

સંવદ્ધા સંવદ્ધે નર-લોચંતેસુ હોઈ ચરમંગો ।

સંવદ્ધો હ અલોચ નિયમા પુરિસેડવિ સંવદ્ધો ॥ ૭૭૫ ॥

દીપકમાં પ્રભાની પેઠે પુરૂષમાં કોઈક અવધિ સંબદ્ધ હોય છે, અને કોઈક અવધિ, હરે અન્વયકારમાં જણાતા દીપકની પેઠે અસંબદ્ધ હોય છે; શરીરથી સંખ્યાતા અથવા અસંખ્યાતા થોળન ક્ષેત્રનું અન્તર કરીને સંખ્યાતા અથવા અસંખ્યાતા થોળનમુધી લુએ છે, શરીર અને અવધિજ્ઞાનથી જણાતા ક્ષેત્ર વચ્ચેનું જે અન્તર તે અખ્યાધા કહેવાય છે. પુરૂષ અને લોકાન્તમાં અવધિજ્ઞાનને વિષે સંબદ્ધ અસંબદ્ધતા ચાર ભાંગો છે; અને જે અવધિ અલોકમાં સંબદ્ધ છે, તે અવધિ પુરૂષમાં પણ અવશ્ય સંબદ્ધ હોય છેજ. ૭૭૩-૭૭૪-૭૭૫

ક્ષેત્રદ્વાર પૂર્ણ થયું. હવે ગતિદ્વાર કહે છે.

ગઈ નેરહયાઈઆ હેદ્ઠા જહ વણિણયા તહેવ રહં ।

રૂઢ્ઠી ઘસા વણિણજ્જહત્તિ તો સેસિયાઓડવિ ॥ ૭૭૬ ॥ ૬૭૬૮ ॥

નરકાદિ ગતિદ્વારો (ગર-ઈદિય ય-કાપ. ગા. ૪૦૯) જેમ પૂર્વે (મતિજ્ઞાનની વ્યાખ્યાના અવસરે) કહ્યાં છે, તેમ અહીં પણ મમજવાં (સિદ્ધાન્તમાં) અવધિજ્ઞાન ઋદ્ધિ કહેવાય છે, તેથી (એ સંબંધથી) બીજી પણ ઋદ્ધિઓ કહીશું. ૭૭૬.

ગતિ આદિ દ્વારોમાં મતિજ્ઞાન કરતાં અવધિજ્ઞાનમાં જે વિશેષ કહેવાયું છે તે ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

જે પઢિવજ્ઞંતિ મઈ તેડવહિનાળંપિ સપહિઆ અળ્ણે ।

વેય-કસાયાઈઆ મળપજ્જવનાણિણો ચેવ ॥ ૭૭૭ ॥

સમ્મા સુર-નેરહયાડનાહારા જે ય હોંતિ પજ્જત્તા ।

તે ચિય પુવ્વપવણ્ણા ત્રિયલાડસણ્ણી વ મો ણં ॥ ૭૭૮ ॥

જે મતિજ્ઞાન પામે છે, તે અવધિજ્ઞાન પણ પામે છે, અને બીજા પણ તેથી અધિક પામે છે. વેદ અને કથાપરહિત તથા મનઃપર્યવજ્ઞાની, તેમજ સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવ-નારદી અને અનાદારી તથા અપર્યાપ્ત અવધિજ્ઞાન પામના હોય છે. વળી વિદલેન્દ્રિય અને અસંસી સિવાય પૂર્વપ્રતિપક્ષ અવધિજ્ઞાનવાળા પણ મતિજ્ઞાનની પેઠેજ સમજવા. ૭૭૭-૭૭૮.

પૂર્વે જે મતિજ્ઞાનને પામનારા કહ્યા છે, તેજ અહીં અવધિજ્ઞાનને પણ પામનારા જણવા, કેવળ તેથી ઊભા આધક પણ અવધિજ્ઞાન પામતા હોય છે, કેમકે અવેદી-અક-પાત્રી-અને મનઃપર્યવજ્ઞાની, મતિજ્ઞાનતા પૂર્વપ્રતિપક્ત કહ્યા છે, એટલે મતિજ્ઞાનને પામે-લાજ હોય એમ કહ્યું છે અને અહીં તો, તેઓ અવધિજ્ઞાન પામતા પણ હોય છે, કારણ કે બેમાંથી કોઇ પણ શ્રેણિમાં વર્તતા હોય તેવા અવેદી અને અકપાત્રી જીવોને કેટલાકને અ-વધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અને જેઓને અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થયું હોય તેવા મતિ-શ્રુત ચારિત્રવાળાને પ્રથમ મનઃપર્યવજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે મનઃપર્યવજ્ઞાનવાળાઓને પણ કેટલાકને પાછળથી અવધિજ્ઞાન થાય છે.

વળી અનાહારી અને અપર્માસા પૂર્વપ્રતિપક્ત મતિજ્ઞાનવાળાજ કહ્યા છે, પામતા નથી કહ્યા; પરંતુ અહીં તો, જેઓ સમ્યક્ત્વથી પડયા ન હોય એવા તિર્યચ-મનુષ્યો-માંથી જેઓ દેવ-નારકી થાય છે, તેઓ અવધિજ્ઞાન પામતા પણ હોય છે.

પૂર્વપ્રતિપક્ત પણ મતિજ્ઞાનની ઘેટેજ સમજવા એટલે કે જેઓ પૂર્વપ્રતિપક્ત મતિ-જ્ઞાનવાળા કહ્યા છે, તે અવધિજ્ઞાનના પણ પૂર્વપ્રતિપક્ત જણવા. તેમાં વિકલેન્દ્રિય અને અસંજી પચેન્દ્રિય અવધિજ્ઞાનના પૂર્વપ્રતિપક્ત નથી હોતા, કારણ કે તેઓ જે સામ્યાકન સમ્યક્દષ્ટિ હોય તો મતિજ્ઞાનના પૂર્વપ્રતિપક્ત કહ્યા છે પણ તેઓ અવધિજ્ઞાનના પ્રતિપ-ધમાન કે પૂર્વપ્રતિપક્ત એ બેમાંથી એકકે ભેદમાં નથી. ૭૭૭-૭૭૮.

ગતિ આદિ દ્વાર પૂર્ણ થયું, હવે બાકીની ઋદ્ધિઓ કહે છે.

આમોતહિ વિષ્ણોતહિ खेलोतहि जल्लओसही चैव ।

संभिन्नसोय उजुमइ सव्वोतहिमेव वोद्धव्वा ॥ ૭૭૯ ॥ ૬૮૬ ॥

चारण आसीविस केवली य मणनाणिणो य पुव्वधरा ।

अरहंत-चक्रवट्टी वलदेवा वासुदेवा य ॥ ૭૮૦ ॥ ૬૯૧ ॥ ૭૦૦ ॥

આમર્ષઐપદિ, વિષ્ણુઐપદિ, શ્લેષ્ઠૐપદિ, મહૌપદિ, સંલિન્નઐતો, ઋદ્ધુમતિ, સંવૌપદિ, ચારણવિદા, આશીવિષ, કેવળી, મનઃપર્યવજ્ઞાની, પૂર્વધર, અહંન્ત, અકર્ત્તા, બળદેવ, અને વાસુદેવ; એ ઋદ્ધિઓ જણવી. ૭૭૯-૭૮૦.

૧ હસ્તાદિના સ્પર્શમાત્રથીજ કોઈપણ રોગીના રોગને દૂર કરવાને સમર્થ જે લખિ થાય તે આમર્ષઐપદિ કહેવાય. અહીં લખિ અને લખિમાનના અલેદ ઉપચાર કરવાથી એ લખિમાન સાધુજ આમર્ષઐપદિ કહ્યા છે. ૨ વિષ્ણુઐપદિ, ૩ શ્લેષ્ઠૐપદિ ને ૪ મહૌપદિ-વાળાના ઝાડો-પિશાખ, શ્લેષ્ઠ (કડુ) અને મેલ એ બધા મુવાસિત હોય છે, તેમજ પોતાના અથવા પરના રોગોને દૂર કરવાની યુદ્ધિએ સાધુના ઝાડો-પિશાખ આદિવડે સ્પર્શ કરતાં તે રોગો દૂર થાય છે. ૫ જે લખિથી શરીરના સર્વ ભાગોએ સાંભળી શકે તે સંલિન્ન-ઐતોલખિ કહેવાય છે અથવા પાંચમાંની કોઇપણ ઇન્દ્રિયવડે બાકીની સર્વ ઇન્દ્રિયવડે જાણી શકાય એવા વિષયોને જાણે તે સંલિન્નઐતો કહેવાય. અથવા એત્ર ઇન્દ્રિય ચક્ષુત્ કાર્ય કરનાર થવાથી ચક્ષુરૂપણાને પામેજ હોય, અને ચક્ષુ એત્રત્ કાર્ય કરનાર થવાથી એત્રરૂપણાને પામેજ હોય, એમ જેની સર્વ ઇન્દ્રિયો પરસ્પર એકરૂપતાને પામેજ હોય તે સંલિન્નઐતો કહેવાય. તેમજ બાર થોજન પર્યન્ત વિસ્તારાએલા અને એકીસાથે બોલ-

નારા ચક્રવર્તીના લશ્કરના શબ્દોને, તથા એટીસાથે વગાડતા તેમના વાજિત્રોના પરસ્પર લક્ષણ અને સેદથી લુદા લુદા એવા શબ્દો, અને સિત્ર સિત્ર મનુષ્યોથી થએલા શબ્દો-એટી આદિના ધણા શબ્દો જે એટીસાથે સાંભળે તે પણ સંલિતશ્રોતા કહેવાય છે. આ સંલિતશ્રોતાલઙ્ગિ પણ ઝડિજ છે.

૬ ધર-પરાદિના વિચારને સામાન્યમાત્ર ગ્રહણ કરનારી મતિ તે ઝંઝુમતિ લઙ્ગિ છે, આ લઙ્ગિ વિપુલમતિની અપેક્ષાએ કંઈક ન્યૂન વિશુદ્ધતાવાળી છે ને તે એક મનઃપર્યવજ્ઞાન સેદજ છે. જ જેના ઝાડો-પિશાબ, કેશ, નખ વિગેરે સર્વ અવયવો મુવાસિત અને રોગ દૂર કરવાને સમર્થ હોય તે સર્વઔપધિ લઙ્ગિ છે. અથવા એકજ સાધુને આમર્ષઔપધિ વિગેરે સર્વ લઙ્ગિઓ હોય તે સર્વઔપધિલઙ્ગિ કહેવાય છે.

૮ અતિશયસદ્ધિત ગમનાગમનરૂપ લઙ્ગિચુક્ર જે હોય તે ચારણલઙ્ગિમાત્ર કહેવાય; તે બે પ્રકારે છે-એક વિદ્યાચારણ અને બીજા જંઘાચારણ. તેમાં કોઈ વિવક્ષિત આગમ-રૂપ વિદ્યાની મુખ્યતાએ ગમનાગમન કરે તે વિદ્યાચારણ. આ લઙ્ગિ યથાવિધિ અતિ-શયપૂર્વક નિરંતર છકું તપ તપતાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ લઙ્ગિવડે લઙ્ગિમાત્ર થયેલ મુનિ એક પગલે માતુષોત્તર પર્વત ઉપર જઈને ત્યાંના ચૈત્યોને વંદના કરે, ત્યાંથી બીજા પગલે નંદીશ્વર નામના આકાશ દ્વીપે જઈ ત્યાંના ચૈત્યોને વંદના કરે. ત્યાંથી એકજ પગલે પાછા ફરીને જ્યાંથી ગયા હોય ત્યાં આવે ને અહિંના ચૈત્યોને વાંદે. આ પ્રમાણે તિર્થ દિશામાં ગમનાગમન થાય, અને ઊર્ધ્વ દિશામાં તો અર્ધધી એક પગલે નંદનવનમાં જઈ ત્યાંના ચૈત્યોને વાંદે, ત્યાંથી બીજા પગલે શ્રેષ્ઠવર્ત ઉપર પાંડુકવનમાં જઈ ત્યાંના ચૈત્યોને વાંદીને પછી ત્રીજા પગલે ત્યાંથી પાછા ફરીને જે સ્થળેથી ગએલ હોય તે સ્થળે પાછા આવે ને ત્યાંના ચૈત્યોને વાંદે.

હુતાતનુ (કરેળીઆની જાળના તાંતણાથી બનાવેલ પુરક તનુઓ) અથવા સૂર્ય કિરણોની મદદવડે બને જંઘાએ આકાશમાત્રે ચાલે તે જંઘાચારણ કહેવાય. આ લઙ્ગિ યથાવિધિ અતિશયપૂર્વક નિરંતર વિષ્ટ-અગમની તપસ્યા કરતાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ લઙ્ગિવડે લઙ્ગિમાત્ર મુનિ એક પગલે અર્ધધી તરમા રચકવર્ણિ જઈને ત્યાં ચૈત્યોને વાંદી, ત્યાંથી પાછા ફરતા બીજા પગલે નંદીશ્વરદ્વીપે આવીને ત્યાંના ચૈત્યોને વંદના કરી, ત્યાંથી ત્રીજા પગલે જ્યાંથી ગએલ હોય ત્યાં પાછા આવે. આ પ્રમાણે તિર્થ દિશામાં ગમનાગમન કરે અને ઊર્ધ્વદિશામાં તો અર્ધધી એક પગલે પાંડુકવનમાં જઈ ત્યાંના ચૈત્યોને વાંદી ત્યાંથી પાછા ફરતા બીજા પગલે નંદનવનમાં આવી ત્યાંના ચૈત્યોને વંદના કરીને ત્રીજા પગલે જ્યાંથી ગએલ હોય ત્યાં પાછા આવે.

૯ જેની દાઝમાં વિષ હોય તે આશીવિષ કહેવાય; તે બે પ્રકારે છે. એક જાતિથી અને બીજા કર્મથી. તેમાં જાતિથી આશીવિષ વીંછી, દેડા, સર્પ અને મનુષ્યની જાતિઓ છે ને તે અનુક્રમે વધારે વધારે વિવંવાળા હોય છે, કારણ કે વીંછીનું ઝેર વધારેમાં વધારે અર્ધ ભરતક્ષેનપ્રમાણ શરીરમાં વ્યાપી શકે એટલું હોય છે, દેડાનું વિષ આખા ભરતક્ષેનપ્રમાણ શરીરમાં વ્યાપી શકે એટલું હોય છે, સર્પનું વિષ જંઘૂડીપ્રમાણ શરીરમાં વ્યાપી શકે એટલું હોય છે અને મનુષ્યનું વિષ અદીદ્રીપ્રમાણ શરીરમાં વ્યાપી શકે એટલું હોય છે. આ સર્વ સેદા જાતિથી આશીવિષ કહેવાય છે; અને પંચેન્દ્રિય તિર્વચ, મનુષ્ય અને ચક્રસાર મુખીના દેવો તે કર્મથી આશીવિષ છે. તેઓ તપ અનુશાનથી અથવા કોઈ બીજા શુભથી, વીંછી-સર્પ આદિથી જે કાંઈ સાધ્ય હોય, તે તેઓ કરે છે.

શાપ આપવાદિવડે બીજાને મારી નાંખી શકે છે, એમાં પણ દેવા અપર્યાપ્તિ અવસ્થામાં એવી શક્તિવાળા હોય છે, કારણ કે તેઓ પૂર્વે મનુષ્યભવમાં ઉપાર્જિત આશીર્વાદ-લ-લિધિવાળા હોવાને સહસ્રાર દેવલોક પર્યન્તના દેવોમાં ઉત્પન્ન થયા હોય ત્યારે પર્યાપ્તિ અવસ્થા ન થાય ત્યાંસુધી તેવી શક્તિવાળા હોય છે, તે પછી તે લખિંદ્ર નથી હોતી, જો કે પર્યાપ્તિ દેવો પણ શાપાદિવડે બીજાને નાશ કરી શકે છે, તેપણ તે વખતે તેઓને લખિંદ્ર છે એમ ન કહેવાય.

કેવળીની ઋદ્ધિ એ સર્વ પ્રસિદ્ધ છે, તથા વિપુલ અતિશય મનઃપર્યવજ્ઞાની, એટલે ધણા વિશેષાયુક્ત વસ્તુના વિચારોને ગ્રહણ કરે તે વિપુલમતિ. અથવા સોંકડો પર્યાય સહિત ચિન્તનીય ધરાદિ વસ્તુવિશેષના વિચારને ગ્રહણ કરનારી મતિ તે વિપુલમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાન.

શિષ્ય:—સામાન્યથી એક મનઃપર્યવજ્ઞાનજી અહીં કહ્યું હોત તો ચાલત, કારણ કે એ એકથીજ ઋણુમતિ અને વિપુલમતિનો સંગ્રહ થઈ જાત, વળી ઋણુમતિ અને વિપુલમતિ એ બે અહીં કહ્યા, તે પણ ભુદા ભુદા સ્થલેકેકેમ કહ્યા? કારણ કે તે એકજ સ્થળે કહેવા યોગ્ય છે.

ગુરુ:—તહાડું કહેતું સત્ય છે, પરંતુ કેાઈ અતિશય જ્ઞાનીએ જોએલ વિચિત્ર કારણથી સૂત્રની વિવિધ રચના હોય છે, તેથી શંકા કરવા જેવું નથી. છતાં એ બેમાં ઋણુમતિ આવેલું આલેખ્યું જાય છે, ને વિપુલમતિ તેમ નથી માટે ભેદ છે. કેવલજ્ઞાનની પછી વિપુલમતિ કહેવાતું કારણ પણ એવું સંભવે કે વિપુલમતિવાળાને જરૂર કેવલજ્ઞાન થાય છે. કેવળી-મનઃપર્યવજ્ઞાની અને પૂર્વધરોની ઋદ્ધિ પ્રસિદ્ધ છે, કેમકે ધન્દ્રોને પણ તેઓ પૂજ્ય છે. અહીંન્ત, ચક્રી, બ્રહ્મદેવ, અને વાસુદેવની ઋદ્ધિઓ પણ સર્વને પ્રસિદ્ધ છે. તેથી તેવું વિવેચન નથી કરતા. ૭૭૯-૭૮૦.

એજ અર્થે ભાષ્યકાર કહે છે.

સંકરિસળમામોસો મુચ્ચ-પુરીસાળ વિપ્પુસો વિપ્પો ।

અન્ને વિદિ ત્તિ વિદ્વા ભાતંતિ ય પ ત્તિ પાસવર્ણ ॥ ૭૮૧ ॥

एए अन्ने य वहू जेसिं सन्ने य सुरमओऽवयवा ।

रोगोवसमसमत्या ते होंति तओसहिष्पत्ता ॥ ७८२ ॥

जो मुणइ सन्वओ मुणइ सन्वविसए व सन्वसोएहिं ।

मुणइ बहुए व सदे भिन्ने संभिन्नसोओ सो ॥ ७८३ ॥

रिजु सामणं तम्मत्तगाहिणी रिजुमई मणोनाणं ।

पापं विसेसविमुहं घटमेत्तं चितियं मुणइ ॥ ७८४ ॥

विबलं वत्थुविसेसणमाणं तग्गाहिणी मई विउला ।

चितियमणुसरइ घटं पसंगओ पज्जयसएहिं ॥ ७८५ ॥

अइसयचरणसमत्या जंवा-विज्जाहिं चारणा मुणओ ।

जंપ્રાહિં જાઈ પડમો નીસે કાઠં રવિકરેડવિ ॥ ૭૮૬ ॥

एगुप्पाएण गओ रुयगवरमिओ तओ पडिनिचओ ।

चोएणं नंदिस्सरमिहं तओ एइ तइएणं ॥ ७८७ ॥

पढमेण पढगवणं चीओप्पाएण नंदणं एइ ।

तइओप्पाएण तओ इह जंयाचारणो एइ ॥ ७८८ ॥

पढमेण माणुमुत्तरनगं स नंदिस्सरं तु चिइएण ।

एइ तओ तइएणं कयचेइयवंदणो इहइं ॥ ७८९ ॥

पढमेण नंदणवणे चीओप्पाएण पढगवणमि ।

एइ इहं तइएणं જો વિજ્ઞાચારણો હોइ ॥ ७९० ॥

आसी दाढा तगयमहाविसासीविसा दुविहमेया ।

ते कम्म-जाइमेएणणेगहा-चउविहविगप्पा ॥ ७९१ ॥

मणनाणिगाहणेणं विउलमई केवलो चउम्मेओ ।

सम्मत्त-नाण-दंसण-चरणेहिं खयणमूर्एहिं ॥ ७९२ ॥

ओहिन्नाणावसरं मणपज्जव-કેવલાણ કિં ગહણં ? ।

લહિપસંગેણ કયં ગહણં જહ સેસલહીણં ॥ ७९३ ॥

સ્પર્શ કરવાથી રોગ દૂર થાય તે આમર્ષઐપધિ, અરો-પિશાખ સુવાસિત હોઇને રોગ દૂર કરવાને સમર્થ હોય તે વિપ્રોપધિ, બીજાઓ વિડ એટલે વિદ્યા અને પ્ર એટલે પિશાખ એ બે ઐપધિપણને પામેલા હોય તેને વિપ્રોપધિ કહે છે. આ અને બીજા ધણા અવધનો સુવાસિત હોઇને રોગ સમાવવાને સમર્થ હોવાથી તે તે ઐપધિપણને પામેલા હોવાથી તે સર્વોપધિ કહેવાય. જે સર્વ ઇન્દ્રિયોથી સાંભળે અને સર્વ વિષયો એતેન્દ્રિયથી જાણે, અથવા ભિન્ન ભિન્ન ધણા શબ્દો સાંભળે તે સંભિન્ન એતા કહેવાય. સામાન્યમાત્ર આહિણી મળે તે ઋતુમતિ મનઃપર્વવજ્ઞાન છે, એ પ્રાયઃ વિશેષવિષુષ ધટમાત્ર ચિન્તવ્યો છે એમ જાણે. અને વિષુષમતિ તે, ઋતુમતિએ જાણેલી વસ્તુને વિશેષપણે મહણ કરે એટલે સેંકડો પર્ણિ કરીને યુક્ત એ રી ચિત્તનીય વસ્તુને વિશેષપણે મહણ કરનારી હોય છે. જ્ઞા અને વિદ્યાવડે અતિશય ગમનાગમન કરવાને સમર્થ હોય તે ચારણ યુનિયો છે. તેમાં જ્ઞાચારણ યુનિ સર્વના દિરેણીની મદદવડે એક કુદકે રચકર દીધે જાય, ત્યાંથી પાછા ફરતાં બીજા કુદકે નંદીચરદીધે આવે અને ત્રીજા કુદકે અર્ધી પાછા આવે. (ઉર્વદિશામાં) પહેલા કુદકે પંડવનમાં જાય બીજા કુદકે નંદનવનમાં આવે અને ત્રીજા કુદકે ત્યાંથી અર્ધી પાછા આવે. વિદ્યાચારણયુનિ પહેલા કુદકે માત્રોપાતર પર્વતપર જાય, બીજા કુદકે નંદીચરદીધે જાય અને ત્રીજા કુદકે ત્યાંથી અર્ધિં આવી ચેત્યવદન કરે. (ઉર્વદિશામાં) પહેલા કુદકે નંદનવનમાં જાય, બીજા કુદકે પંડવનમાં જાય અને ત્રીજા કુદકે ત્યાંથી અર્ધી આવે. આશી એટલે દાહ, તેમાં જેને મહાવિય હોય તે આશીવિય કહેવાય, તે આશીવિય કર્મથી અને જાતિથી એમ બે પ્રકારે છે. તિર્થયાદિ અનેક પ્રકારે કર્મથી આશીવિયો છે અને જાતિવડે આશીવિયો તિર્થયાદિ ચાર પ્રકારે છે. અર્ધી મનઃપર્વવજ્ઞાન

મહાશ્વ કરવાથી વિપુલમતિ મનઃપર્યવ કહ્યું છે, અને સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન-દર્શન-તથા ચારિત્રવડે કેવળી ચાર પ્રકારે છે, આહીં અવધિજ્ઞાન કહેવાના અવસરે મનઃપર્યવજ્ઞાન ને કેવળજ્ઞાન શામાટે કહ્યું ? જેમ અવધિજ્ઞાનાવસરે ઋદ્ધિની સમાનતાથી બાકીની ઋદ્ધિઓ કહી છે, તેમ લબ્ધિના અવસરે તે કહ્યા છે. ૭૮૨-૭૮૩.

વાસુદેવ આદિના બળતું વર્ણન કરવાને નિર્યુક્તિકાર કહે છે.

સોલસ રાયસહસ્તા સઽવલેણં તુ સંકલનિવદ્ધં ।

અંછંતિ વાસુદેવં અગડતડમ્મિ ઠિયં સંતં ॥ ૭૯૪ ॥૭૦૧૭૧॥

ઘેતૂળ સંકલં સો વામગહત્યેગ અંછમાણાણં ।

મુંજિજ્જ વિલિંપિજ્જ વ મહુમહ્ણં તે ન ચાણંતિ ॥ ૭૯૫ ॥૭૧૧૭૨॥

દો સોલા વત્તીસા સઽવલેણં તુ સંકલનિવદ્ધં ।

અંછંતિ ચક્કવટ્ઠિં અગડતડમ્મિ ઠિયં સંતં ॥ ૭૯૬ ॥૭૨૧૭૩॥

ઘેતૂળ સંકલં સો વામગહત્યેગ અંછમાણાણં ।

મુંજિજ્જ વિલિંપિજ્જ વ ચક્કહરં તે ન ચાણંતિ ॥ ૭૯૭ ॥૭૩૧૭૪॥

જં કેસવસ્સડ વલં તં દુગુણં હોઝ ચક્કવટ્ઠિસ્સ ।

તત્તો વલા વલવગા અપરિમિયવલા જિગવરિંદા ॥ ૭૯૮ ॥૭૪૧૭૫॥

વીર્યાંતરાયના ક્ષયાપશમથી વાસુદેવાદિકંતુ' બહુ અધિક દેખાય છે તે આ પ્રમાણે; સોળ હજાર રાજાઓ હારત-અર્થે આદિ સર્વ બળવડે સાંકળથી બાંધેલા ને દૂપતટપર રહેલા વાસુદેવને ખેંચે, તોપણ ન ખેંચાય અને એ વાસુદેવ ડાબા હાથે સાંકળ મહાશ્વ કરીને તે બધાએ ખેંચાતા (જમણા હાથે) ભોળન ને વિલેપન કરે, તે રાજાઓ તેને (વાસુદેવને) જરાપણ ખેંચી શકે નહિ. બત્રીસ હજાર રાજાઓ સર્વ બળવડે સાંકળથી બાંધેલા ને દૂપતટપર રહેલા ચક્રવર્તિ ને ખેંચે, અને તે ચક્રવર્તિ ડાબા હાથે સાંકળ મહાશ્વ કરીને ખેંચાતા (જમણા હાથે) ભોળન અને વિલેપન કરે, પણ તે રાજાઓ ચક્રીને ખેંચી શકે નહિ. વાસુદેવતું જોયું બળ હોય, તેથી ચક્રવર્તિતું બળ બમણું હોય, શેષ સામાન્ય લોકના બળથી બળદેવો વધારે બળવાન હોય, અને જીનેશ્વરો અપરિમિત બળવાળા હોય. ૭૮૪ થી ૭૮૮. ભાવાર્થ ઉપર પ્રમાણે પણ વધારામાં “સમસ્ત વીર્યાંતરાયના ક્ષયથી અપરિમિત બળવાળા જીનેશ્વરો હોય છે.”

ઉપરોક્ત ઋદ્ધિઓ સિવાય બીજી પણ ક્ષીરાશ્રવાદિ લબ્ધિઓ છે, તે ભાષ્યકાર મંહારાજ કહે છે.

સીર-મહુ-સપ્પિસાઓવમા હ વયણા તયાસવા હોંતિ ।

કોદ્દપયસમુનિગલમુત્તયા કોદ્દબુદ્ધીયા ॥ ૭૯૯ ॥

જો મુત્તપપણ વહું મુયમણુધાવડ પયાણુસારી સો ।

જો અત્યપપણત્યં અણુસરડ સ વીયવુદ્ધી હ ॥ ૮૦૦ ॥

“અકર્ત્તની લાખ ગાયોનું” દ્વધ પચાશ હજાર ગાયોને પાય એમ અર્ધ અર્ધના અતુકમવડે કરીને છેવટે એક ગાયનું જે દ્વધ નીકલે તે દ્વધ-મધ-અને ધી શર્કરાદિ અત્યંત મધુર દ્રવ્યથી પણ અતિશય મીઠાશવાળું મધ એ પ્રકારે ધી પણ લેવું, તેના સ્વાદ જેવાં જેનાંવચનો હોય, તે (તીર્થંકર-ગણધરાદિ) ક્ષીરાશ્રવ, મધ્વાશ્રવ અને ધૃતાશ્રવ લઙ્ઘિવાળા જાણુપા તેઓ સમસ્તજનને સુખ કરનાર હોય છે. કોષ્ઠક (કોઠારમાં રહેલા) ધાન્યની પેઠે જેને સૂત્ર અને અર્ધ નિરંતર સ્મૃતિયુક્ત હોવાથી ચિરસ્થાયી હોય, તે કોષ્ઠયુદ્ધિ લઙ્ઘિમાન કહેવાય, જે સૂત્રના એકજ પદથી સ્વચ્છદિવડે ધણું શ્રુત જાણે તે પદાનુસારી લઙ્ઘિમાન કહેવાય, અને જે (ઉત્પાદ-વ્યય-ને ધ્રુવ ઇત્યાદિ) એકજ અર્ધપ્રધાનપદવડે ખીજા ધણા અર્ધને જાણે તે ખીજયુદ્ધિ (ગણધરે) કહેવાય. ૭૯૬-૮૦૦.

ઉદય-વલય-વલઓવસમો-વસમસમુત્પા વહુપ્પગારાઓ ।

एवं परिणामवसा लब्धीओ होंति जीवाणं ॥ ८०१ ॥

એ પ્રમાણે પરિણામવશાત્ ઉદય-લય-ક્ષયોપશમ અને ઉપશમથી થએલી બહુ પ્રકારની લઙ્ઘિઓ જીવોને હોય છે. ૮૦૧.

ઉપર કહેલી અને એ સિવાય બાજી પણ લઙ્ઘિઓ જીવોને શુભ-શુભતરાદિ પરિણામવશાત્ અનેક પ્રકારની હોય છે, તેમાં વૈક્રિય અને આહારકાદિ નામકર્મના ઉદયથી વૈક્રિય અને આહારક લઙ્ઘિ પ્રાપ્ત થાય છે, દર્શનભોહુનીયાદિકર્મના ક્ષયથી ક્ષાયિક સમકિત-ક્ષીણ ભોહુપણું અને ભોક્ષ વિગેરે લઙ્ઘિઓ થાય છે, દાનાન્તરાય-લાભાન્તરાય આદિકર્મના ક્ષયોપશમથી અક્ષીણમહાનસી વિગેરે લઙ્ઘિ થાય છે, જે લઙ્ઘિવડે કરીને એક જણે લાવેલી શિક્ષા ધણાઓ ખાય તોપણ ખૂટે નહિ, અને જ્યારે ચોતે ખાય ત્યારે નિધાને પામે, તે અક્ષીણમહાનસી લઙ્ઘિ કહેવાય, અને દર્શનભોહુનીય આદિ કર્મના ઉપશમથી ઉપશમસમકિત અને ઉપશાન્ત ભોહુપણું વિગેરે લઙ્ઘિઓ થાય છે. ૮૦૨

આ સંબંધમાં બીજો અત બતાવીને તેડું ખંડન કરે છે.

कैर्दं भणति वीसं लब्धीओ तं न जुजए जग्हा ।

लद्धित्ति जो विसेसो अपरिमिया तै य जीवाणं ॥ ८०२ ॥

गणहर-तेया हारय-पुलाय-वोमाइगमणलब्धीओ ।

एवं बहुगाओवि य सुव्वंति'ન સંગહીયાઓ ॥ ૮૦૩ ॥

કેટલાએક વીસ લઙ્ઘિઓ કહે છે, તે યોગ્ય નથી; કેમકે “લઙ્ઘિ” એવો જે વિશેષ, તે જીવોને અસંખ્ય છે. ગણધરલઙ્ઘિ, તેજસલઙ્ઘિ, આહારકલઙ્ઘિ, પુલાકલઙ્ઘિ, આકાશગમનલઙ્ઘિ વગેરે ધણી લઙ્ઘિઓ સંભળાય છે, પણ તે અહીં કહી નથી. ૮૦૨-૮૦૩

જેઓ વીસ લઙ્ઘિઓજ છે એમ કહે છે, તે વીસ લઙ્ઘિઓ આ પ્રમાણે માને છે, જેની ક્ર—૧ આમર્ષપ્રેપધિ, ૨ સ્વેષ્ઠપ્રેપધિ, ૩ મૈત્રેયપધિ, ૪ વિપ્રેયપધિ, ૫ સર્વેયપધિ, ૬ કોષ્ઠયુદ્ધિ, ૭ ખીજયુદ્ધિ, ૮ પદાનુસારીયુદ્ધિ, ૯ સંશ્લિતઓતા, ૧૦ મજ્જુમર્મત, ૧૧ વિપુલમર્મત, ૧૨ ક્ષીરમધુતાશ્રવાલઙ્ઘિ, ૧૩ અક્ષીણમહાનસીયુદ્ધિ, ૧૪ વૈક્રિયલઙ્ઘિ, ૧૫

ચારણલખિંધ, ૧૬ વિધાધર, ૧૭ અર્હન્ટ, ૧૮ ચક્રી, ૧૯ બગદેવ અને ૨૦ વાસુદેવ એ વીશ લખિંધો છે.

આ વીશ લખિંધો ભવસિદ્ધિ પુરૂષલ્લોચને હોય છે. એમાંથી જનલખિંધ-બગદેવ-ચક્રી-વાસુદેવ-સંલિખિંધો-જંધાચરણ અને પૂર્વધર એ સાત લખિંધો ભવસિદ્ધિ પુરૂષલ્લોચને નથી હોતી, ૧૩ હોય છે. તેમજ એ સાત અને ઋણમતિ તથા વિપુલમતિ મળીને નવ લખિંધો અભવ્ય પુરૂષલ્લોચને પણ કહી નથી હોતી. વળી અભવ્ય સ્ત્રીઓને એ કહેલી નવ અને ક્ષીરમધ્વાશ્રય મળીને દશ લખિંધો નથી હોતી પણ બાકીનીજ હોય છે. ૮૦૨-૮૦૩.

મઘ્વા-મઘ્વાઈવિસેસળત્યમહવા તયંપિ સત્તિયારં ।

મઘ્વાવિ અમઘ્વ દ્વિય જં ચક્રહરાદઓ મળિયા ॥ ૮૦૪ ॥

અથવા ભવ્ય-અભવ્ય આદિના ભેદ કરવાને વીશ લખિંધો કહી છે એમ કહે છે તે પણ કોપયુક્ત છે. કેમકે ચક્રવર્તિ વિગેરે ભવ્યની લખિંધો છતાં પણ અભવ્ય ભવ્ય સાધારણ તરીકે એ લખિંધો કહી છે. ૮૦૪.

જો ઉપરોક્ત મતાવશ્યી એમ કહે કે-એ વીશ લખિંધો ભવ્યોનેજ હોય છે, અને બાકીની ભવ્ય તથા અભવ્ય ઉભયને સાધારણ હોય છે. તેઓનું એમ કહેવું તે પણ કોપયુક્ત છે, કારણ કે એ વીશ સિવાયની બીજી ગણધર-પુલાક અને આહારકાદિલખિંધો ભવ્યોનેજ હોય છે. તેમજ ઉપરોક્ત વીશ લખિંધોમાં કહેલી વૈકિંચલખિંધ-આમર્ષ્યો-પદિ વિગેરે લખિંધો અભવ્યોને પણ હોય છે. આમ હોવાથી ભવ્યાભવ્યને જો ભેદ કહ્યો, તે તો ન રહ્યો. વળી ચક્રવર્તિ વિગેરે ભવ્યપણે પ્રસિદ્ધ છતાં પણ તેમને જ વીશ લખિંધો કહી છે, તેમાંની આમર્ષ્યોપદિ-વૈકિંચ-વિધાધરપણું વિગેરે લખિંધો અભવ્યની સમાન હોવાથી તે અભવ્યની લખિંધોમાં કહેલી છે, તેથી તેમાં પણ કોપ આવે છે. કારણ કે આમર્ષ્યોપદિ આદિની આદ્ય ચક્રવર્તિ આદિ લખિંધો અભવ્યને પણ થવી જોઈએ, પણ એ લખિંધો અભવ્યને કદિપણ હોતી નથી. ૮૦૪.

શિષ્યઃ—શાથી જણાય, કે ચક્રવર્તિ લખિંધ ભવ્યોનેજ હોય ?

પોગલપરિપટ્ટદં જં નર-દેવંતરં મુદ મળિયં ।

તો સો મઘ્વો, કાલો જમયં નેઘ્વાનમાવીણં ॥ ૮૦૫ ॥

અર્ધપુદ્ગળપરાવર્તનું જે અંતર નરદેવ (ચક્રિ) નું કહ્યું છે, તેથી તે ભવ્યજ છે. કારણ કે આટલો કાળ જેનું ભવિષ્યમાં નિર્વાણ થવાનું હોય તેનેજ હોય છે. ૮૦૫.

“ શ્રી ભગવતીજમાં કહ્યું છે કે-હું ભગવન્ત ! ચક્રવર્તિ થયને બીજાચાર ચક્રવર્તિ થાય તેમાં કાળથી કેટલું અંતર હોય છે ? ગાતમ ! જવન્યથી એક સાગરોપમ અધિક, અને ઉત્કૃષ્ટથી અર્ધપુદ્ગળપરાવર્તમાં કર્ધક ન્યન-અંતર હોય છે. ” આ ઉપરથી ચક્રવર્તિ ભવ્યજ હોય છે, કારણ કે અર્ધપુદ્ગળપરાવર્તપ્રમાણ અંતર-કાળ જેને ભવિષ્યમાં મોક્ષ થવાનો હોય, તેનેજ ઘટે છે. અને જેમાં અભવ્યો હોય તેવા ભવનપતિ આદિ દેવોનું તો ઉત્કૃષ્ટથી અંતર વનરપતિના કાળ જેટલુંજ કહ્યું છે. વળી ધન્વ-ચક્રવર્તિ આદિ પદ્યોભ્ય કર્મના બંધ પણ ભવ્યને જ કહ્યો છે. તેથી ચક્રવર્તિ ભવ્ય હોય તેજ થાય છે. ૮૦૫.

આ પ્રમાણે પ્રસંગાગત ઋદ્ધિઓ અને અવધિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી કહીને ઉપ-સંહાર કરતાં ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

મણિઓઽવહિણો વિસઓ તદ્દાવિ તસ્સંગઈ પુણો મળઈ ।

સંસ્તેવર્ણ દિયં અન્વામોહત્યમિદં ચ ॥ ૮૦૬ ॥

અવધિજ્ઞાનનો વિષય (વિસ્તારથી) કહ્યો, તોપણ ફરી સંક્ષેપથી કહે છે. કેમકે સં-ક્ષેપરૂપિણ્યોના હિત માટે અને ગ્રાહ ન થાય તે માટે ફરી કહે છે. ૮૦૬.

પૂર્વોક્તપ્રકારે અવધિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ અને તેનો દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિરૂપ જે વિષય તે વિસ્તારથી કહ્યો; તોપણ ફરીને અહીં તેનો વિષય સંક્ષેપથી કહે છે. ભગવાન દેવવાચકગણીજી જે નન્દી અધ્યયન સૂત્રકાર છે, તેઓએ પણ પ્રથમ વિસ્તારથી અવધિજ્ઞાન કહીને ફરી પણ સંક્ષેપથી તેનો વિષય કહ્યો છે. જેમકે—“તે અવધિજ્ઞાન સંક્ષેપથી ચાર પ્રકારે છે; દ્રવ્યથી-ક્ષેત્રથી-કાળથી-અને ભાવથી. આ પ્રમાણે સંક્ષેપરૂપિ મન્દમતિવાળા જીવોના હિત માટે અને વ્યાગ્રાહ ન થાય તે માટે પુનઃ સંક્ષેપથી પણ વિષય કહ્યો છે. ૮૦૬.

ઉપર કહ્યો મુજબ અવધિજ્ઞાનનો વિષય કહે છે.

દન્વાઈ અંગુલા-વલિસંસ્તેજ્ઞાઈયમાગવિસયાઈ ।

પેચ્છઈ ચરગુણાઈ જહ્ણઓ મુત્તિમંતાઈ ॥ ૮૦૭ ॥

વકોસં સંસ્વાઈયલોગપોગલસમાનિવદ્દાઈ ।

પદ્ધવ્વં સંસ્વાઈયપજ્ઞયાઈ ચ સન્વાઈ ॥ ૮૦૮ ॥

જમન્યથી અવધિજ્ઞાની દ્રવ્યથી અને ક્ષેત્રથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગવર્તિરૂપી દ્રવ્યોને જીએ છે. કાળથી એ દ્રવ્યના આવડીના અસંખ્ય ભાગવર્તિ અતીત અનાગત પર્યાયોને જીએ છે, અને ભાવથી દરેક દ્રવ્યના ચાર જીવે જીએ છે. તથા ઉત્કૃષ્ટથી અવધિજ્ઞાની દ્રવ્યથી અને ક્ષેત્રથી અસંખ્ય લોકાકાશપ્રમાણ ખડોમાં અવગાહી રહેલા દ્રવ્યોને જીએ છે (જાણે છે) (જે કે સૂર્ય દ્રવ્યો તે એકલજ સેકાકાશમાં હોય છે, પરંતુ કેવળ શક્તિમાત્રથી એકું એરહું પ્રમાણ કહ્યું છે.) કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી અન્તર્ગત એ દ્રવ્યોના અતીત અનાગત પર્યાયોને જાણે છે, અને ભાવથી એકેક દ્રવ્યનાં અસંખ્યાત પર્યાયો જીએ છે-જાણે છે. ૮૦૮.

આ પ્રમાણે જમન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી પહેલાં અવધિજ્ઞાનનો વિષય વિસ્તારથી કહ્યો હતો, અને અહીં પુનઃ સંક્ષેપથી પણ કહ્યો.

એ કહેવાથી અવધિજ્ઞાનનો વિચાર પણ પૂર્ણ કર્યો.

મનઃપર્યવજ્ઞાન.

હવે મનઃપર્યવજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહેવાને ભાષ્યકાર મહારાજ પ્રસ્તાવના કરે છે.

ઓહિવિભાગે મણિયંપિ લદ્ધિસામણઓ મળોનાણં ।

વિસયાઈવિભાગત્થં મળ્લં નાણક્કમાયાતં ॥ ૮૦૯ ॥

અવધિજ્ઞાનના અવસરે લખિંધ સામાન્યથી મનઃપર્યવજ્ઞાન કહ્યું છે; તેપણુ વિષયાદિના વિભાગ કરવાને પાંચ જ્ઞાનના અનુક્રમે આવેલું મનઃપર્યવજ્ઞાન કહે છે. ૮૦૯.

મળપજ્જવનાણં પુળ જળમળપરિચિંતિયત્થપાગહણં ।

માણુસલ્લેક્ખનિવહ્નં ગુણપચ્છદ્ધયં ચરિત્તવઓ ॥ ૮૧૦ ॥ ૭૫૭૬ ॥

મનઃપર્યવજ્ઞાન જીવોના મનમાં ચિન્તિતવેલા અર્થને પ્રગટ કરનાર છે. તે મધ્ય ક્ષેત્ર-પ્રમાણુ વિષયવાળું છે, ને ગુણુ પ્રત્યયિક હોવાસાથે ચારિત્રવન્તને હોય છે.

રૂપીદ્રવ્યને બાણુવું, ક્ષયોપશમ ભાવે થવું અને પ્રત્યક્ષાદિપણુ મનઃપર્યવજ્ઞાનની અવધિજ્ઞાનની સાથે સમાનતા છતાં પણ સ્વામી આદિના ભેદે આમાં ભેદ છે. આ મનઃપર્યવજ્ઞાન મનુષ્યક્ષેત્રમાં (અટી દ્વીપ અને એ સમુદ્ર) રહેલા પ્રાણીઓના મનથી ચિન્તિતવેલા અર્થને પ્રગટ કરે છે, પણ એ ક્ષેત્રથી બહારના પ્રાણીઓના ચિન્તિત અર્થને બાણી શકતું નથી. વળી ક્ષમા આદિ વિશિષ્ટગુણોથી અપ્રમત્ત ચારિત્રવાળાનેજ આ મનઃપર્યવજ્ઞાન થાય છે, બીજાને નહિ.

પુણસદ્દો ઉ વિસેસેઋવિનિવંઘાઈતુલ્લભાવેઽવિ ।

ઈદમોહિદ્વાળાઓ સામિવિસેસાઈળા મિત્તં ॥ ૮૧૧ ॥

(મૂળમાં) પુનઃ શબ્દ વિશેષાર્થ છે. રૂપીદ્રવ્ય બાણુવાદિપણુ સમાન છતાં પણ સ્વામિ-આદિના વિશેષથી આ મનઃપર્યવજ્ઞાન અવધિજ્ઞાનથી ભિન્ન છે. ૮૧૧

આ જ્ઞાન, કેને ને કેટલા ક્ષેત્રનો વિષય કરનાર હોય છે? તે કહે છે,

તં સંજયસ્સ સવ્વપ્પમાયરહિયસ્સ વિવિહરિદ્ધિમઓ ।

સમયક્લેત્તર્મ્મતરસણિમળોગયપરિણાણં ॥ ૮૧૨ ॥

તે મનઃપર્યવજ્ઞાન વિવિધ ઋદ્ધિવાળા અપ્રમત્ત સંયતને, મનુષ્યક્ષેત્રની અન્દર રહેલા સંજી જીવોના મનોગત ભાવને બાણુનાર હોય છે. ૮૧૨.

એ પ્રમાણુ મનઃપર્યવજ્ઞાનના ક્ષેત્રથી વિષય કહીને હવે દ્રવ્યથી-કાળથી અને ભાવથી વિષય કહે છે,

મુળં મળોદન્વાઈં નરલોણ સો મણિજ્જમાણાઈં ।

કાલે મૂય-મવિસે પલિયાડસંલેજ્જમ્મંગમ્મિ ॥ ૮૧૩ ॥

દન્વમળોપજ્જાણ જાણં પાસંદ ય સમ્મણંતે ।

તેણાવભ્રાસિણ ડળ જાણંદ વજ્જેડ્ડુમાળેણં ॥ ૮૧૪ ॥

તે મનઃપર્યવશાની મનુષ્યક્ષેત્રમાં સંજીવ્યોએ ચિન્તવેલા મનોદ્રવ્યને પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણ અતીત અનાગત કાળપર્યન્ત જાણે છે; અને તે મનના અનન્તા પર્યાયો જાણે છે, તથા દ્રવ્યમનવડે જાણેલા બાહ્યદાદિ પદાર્થોને તો અનુમાનથી જાણે છે. ૮૧૩-૮૧૪.

મનુષ્યક્ષેત્રમાં સંજીવ્યોએ કાયચોને ઝડપ કરીને મનોયોગવડે મનપણે પરિણમી વેલા મનોદ્રવ્યને મનઃપર્યવશાની જાણે છે. આ તે જ્ઞાનનો દ્રવ્યથી વિષય કહ્યો, અને ભાવથી તો સર્વપર્યાયરાહીના અનન્તમાત્રાને રૂપાદિ અનન્તાપર્યાયો દ્રવ્યમનના, જે ચિન્તાનુગત હોય તેને જાણે છે. પણ ભાવમનના પર્યાયોને જાણે નહિ. કારણ કે ભાવમન તો જ્ઞાનરૂપ છે અને જ્ઞાન અમૂર્ત છે, અમૂર્ત વિષયને તો જ્ઞાનરૂપ ઝડપ કરી શકે નહિ, તેથી ચિન્તાનુગત મનોદ્રવ્યના પર્યાયો જાણે, પણ ચિન્તનીય બાહ્યદાદિ વસ્તુના પર્યાયો ન જાણે. દ્રવ્યમનવડે વિચારેલા બાહ્યદાદિ પદાર્થોને તો અનુમાનથી જાણે પરંતુ સાક્ષાત ન જાણે. કેમકે ચિન્તવન કરનાર તો રૂપી અને અરૂપી ઉભય પ્રકારની વસ્તુઓનું ચિન્તવન કરે, પરંતુ જ્ઞાનરૂપ અમૂર્ત વસ્તુને તો સાક્ષાત ન જાણે, તેથી સમજી શકાય છે કે ચિન્તનીય વસ્તુ અનુમાનથી જ જણાય છે. કાળથી, ઉપરોક્ત મનોદ્રવ્યના પર્યાયો ભૂત અને ભવિષ્યકાળ સંબંધી પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગપર્યન્ત જાણે છે.

નન્દીચૂરમાં કહ્યું છે કે તે મનઃપર્યવશાન સંક્ષેપથી ચાર પ્રકારે કહ્યું છે. દ્રવ્યથી-ક્ષેત્રથી-કાળથી-અને ભાવથી. દ્રવ્યથી મનુષ્યમતિ અનન્તપ્રદેશી અનન્તા સ્કંધો જાણે છે અને જુએ છે. મનઃપર્યવશાન ઉત્તમ ક્ષયોપશમથી થતું હોવાથી વસ્તુને વિશેષરૂપે ઝડપ કરવું જ ઉપદેશ થાય છે પણ સામાન્યરૂપે ઝડપ કરવું નથી ને તેથી આ મનઃપર્યાય માત્ર જ્ઞાનરૂપ જ છે, દર્શનરૂપ નથી.

શિષ્ય:—જે દર્શન હોય તોજ જુએ છે, એમ કહી શકાય, અને અહીં દર્શનનો નિષેધ કેમ કરો છે ?

શ્રીચુર ઉપરોક્ત શિષ્યની શંકાના સમાધાનાર્થે કહે છે કે—

સો ય ફિર અચક્ષુર્દંસગેળ પામઈ જહા મુયજ્ઞાની ।

જુત્તં દુષ્ટ પરોક્ષે ન ષ પચક્ષે મળોનાળે ? ॥ ૮૧૫ ॥

જુતજ્ઞાનીની પેઠે મનઃપર્યવશાની અચક્ષુર્દર્શનવડે જુએ છે. પરોક્ષ જુતજ્ઞાનમાં (અચક્ષુર્દર્શન) યુક્ત છે, પણ પ્રત્યક્ષ મનઃપર્યવશાનમાં ન હોય. ૮૧૫.

પૂર્વે ૫૫૩ મી ગાથામાં કહ્યું છે કે “ઉપયોગવાન જુતજ્ઞાની સર્વદ્રવ્યાદિ યથાર્થ જાણે છે અને જુએ છે. તેમાં કેટલાએક કહે છે કે તે જુતજ્ઞાની દ્રવ્યાદિને અચક્ષુર્દર્શનથી જુએ છે.” તેમ મનઃપર્યવશાની પણ અચક્ષુર્દર્શનથી જુએ છે. જેમકે ઘટ-પટાદે અર્થ ચિન્તવનાર વ્યક્તિનાં મનોદ્રવ્યોને મનઃપર્યવશાની પ્રત્યક્ષથી જાણે છે, અને તેજ દ્રવ્યોને માનસ અચક્ષુર્દર્શનથી વિચારે છે. આ અપેક્ષાએ “જુએ છે” એમ કહેવાય છે. કારણ કે મનઃપર્યવશાનીને મનઃપર્યવશાન પછી તરતજ માનસઅચક્ષુર્દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી મનઃપર્યવશાનથી જાણે છે અને અચક્ષુર્દર્શનથી જુએ છે.

શિષ્ય:—સગવન! મતિ-જુતજ્ઞાન પરોક્ષ હોવાથી જુતજ્ઞાન પરોક્ષાર્થ વિષયવાળું છે અને અચક્ષુર્દર્શન પણ મતિજ્ઞાનનો ભેદ હોવાથી પરોક્ષાર્થ વિષયવાળું જ છે, તેથી જુતજ્ઞાનના વિષયભૂત ઝેર-રેતુર્ગ આદિ પરોક્ષ પદાર્થમાં અચક્ષુર્દર્શન ઉચિત છે, કેમકે તે

અચક્ષુદર્શનને પણ તેનું આલંબન છે તેથી તે શ્રુતના સમાન વિષયવાળું છે; પરન્તુ “અવધિ-મન:પર્યાય-અને કેવળજ્ઞાન એ ત્રણ પ્રત્યક્ષ હોવાથી” મન:પર્યાયજ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષ અર્થનો વિષય કરનાર છે. તેથી પરોક્ષ અર્થનો વિષય કરનાર અચક્ષુદર્શનની તે મન:પર્યાયજ્ઞાનમાં કેવી રીતે પ્રવૃત્તિ થાય? કારણ કે તે સિદ્ધ વિષયવાળું છે. ૮૧૫.

શ્રીગુરુ એના ઉત્તર આપે છે—

જહુ જુજ્જણ પરોક્ષે પચ્ચક્ષે નણ વિસેસઓ ઘટ્ટ ।

નાળં જહુ પચ્ચક્ષં ન દંસણં તસસ કો દોસો ? ॥ ૮૧૬ ॥

જે પરોક્ષ અર્થમાં અચક્ષુદર્શન યુક્ત છે તેા પ્રત્યક્ષ અર્થમાં વિશેષ કરીને તે ઘટે છે. જે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે અને દર્શન પ્રત્યક્ષ નથી એમ કહો તેા તેમાં તે જ્ઞાનમાં શું કાંપ આવે છે? ૮૧૬

જે પરોક્ષ અર્થમાં અચક્ષુદર્શનની પ્રવૃત્તિ માની શકાય છે, તેા પછી પ્રત્યક્ષ અર્થમાં તેા તે વિશેષ કરીને માનવી જોઈએ, કેમકે ચક્ષુપ્રત્યક્ષથી જણાએલ ઘટ આદિ જે પ્રત્યક્ષ અર્થ તે તે સંબંધી અચક્ષુદર્શનમાં વિશેષ અનુબાહક છે; તેમ આહી માત્ર મનોદ્રવ્યરૂપ અર્થને પ્રત્યક્ષપણે અહણ કરતા મન:પર્યાયજ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષપણું યુક્ત છે; અને અચક્ષુદર્શન એ મતિજ્ઞાનનો ભેદ હોવાથી, તેમજ પરોક્ષ અર્થ ને અહણ કરનાર હોવાથી, તેમાં પ્રત્યક્ષપણું નથી; તેાપણુ તે દર્શન મન:પર્યાયજ્ઞાનને અનુબાહક તેા થાય છે.

શિષ્ય:—એમ માનવાથી તેા મન:પર્યાયજ્ઞાનના પ્રત્યક્ષપણામાં વિરોધ આવશે.

ગુરુ:—વિરોધ નહિ આવે કારણ કે જેમ અવધિજ્ઞાનવાળાને ચક્ષુદર્શન અને અચક્ષુદર્શનવડે પરોક્ષ અર્થને જોતાં તેના પ્રત્યક્ષપણામાં કંઈપણ વિરોધ નથી આવતો, તેમ આહી પણ મન:પર્યાયજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શન અનુક્રમે પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ અર્થનો વિષય કરનાર હોવાથી મન:પર્યાયજ્ઞાનના પ્રત્યક્ષપણામાં કંઈ વિરોધ નથી. મન:પર્યાયજ્ઞાનવાળો પોતાના જ્ઞાનથી મનોદ્રવ્ય-પર્યાયને સાક્ષાત્પણે જાણે છે અને માનસઅચક્ષુદર્શનથી પરોક્ષપણે જુએ છે. ૮૧૬.

ખીજા આચાર્યો “ જુએ છે ” એ પદ ખીજી રીતે સમજાવે છે. તે માટે તેમના મત જણાવે છે.

અન્નેઽવધિદંમણઓ વર્ચતિ ન ય તરસ તં સુણ મણિયં ।

ન ય મણપજ્જવદંસણમન્નં ચ ચલ્લપ્પયારાઓ ॥ ૮૧૭ ॥

ખીજા આચાર્યો, અવધિદર્શનથી (મન:પર્યાયજ્ઞાની) જુએ છે, એમ કહે છે, (તે યુક્ત નથી, કેમકે) મન:પર્યાયજ્ઞાનીને તે અવધિદર્શન શ્રુતમાં કહ્યું નથી, અને દર્શનના ચાર પ્રકાર (ચક્ષુદર્શન આદિ) સિવાય ખીજું મન:પર્યાયદશન પણ કહ્યું નથી. ૮૧૭.

ખીજા કેટલાક આચાર્યો એમ કહે છે કે મન:પર્યાયજ્ઞાની અવધિદર્શનથી જુએ છે અને મન:પર્યાયજ્ઞાનથી જાણે છે. તેઓનું એમ કહેવું અયોગ્ય છે. કારણ કે મન:પર્યાયજ્ઞાનવાળાને અવધિદર્શન શ્રુતમાં કહ્યું નથી. અર્થાત્ મન:પર્યાયજ્ઞાનવાળાને અવાધજ્ઞાન અને અવધિદર્શન હોતું જ જોઈએ એમ કંઈ નથી; અવધિ સિવાય પણ મતિ-શ્રુત-ને મન:પર્યાય, એમ ત્રણ જ્ઞાન આગમમાં કહ્યાં છે. જેમકે—“ હે ભગવત્ ! મન:પર્યાયજ્ઞાન લબ્ધિવાળા જીવે, જ્ઞાની હોય કે અજ્ઞાની હોય? જાતમ ! તે જ્ઞાની હોય, અજ્ઞાની ન

હોય. (તેમાં) કેટલાએક ત્રણ જ્ઞાનવાળા હોય અને કેટલાએક ચાર જ્ઞાનવાળા હોય. જે ત્રણ જ્ઞાનવાળા હોય, તે મતિ-શ્રુત અને મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળા હોય, અને જે ચાર જ્ઞાનવાળા હોય તે મતિ-શ્રુત-અવધિ-ને મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળા હોય.” આ પ્રમાણે મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળાને અવધિજ્ઞાન-દર્શનનો નિયમ નથી, તેથી તે “અવધિદર્શનથી જુએ છે” એમ કેમ કહી શકાય ?

શિષ્ય:—જે એમ માનવું અચુક હોય, તો જેમ અવધિજ્ઞાનનું દર્શન છે, તેમ મનઃપર્યાયનું પણ દર્શન માનીને “મનઃપર્યાયદર્શનવડે મનઃપર્યાયજ્ઞાની જુએ છે,” એમ માનીએ તો શો દોષ છે ?

શુદ્ધ:—ચક્રુ આદિ ચાર પ્રકારના દર્શન સિવાય પાંચમું મનઃપર્યાયદર્શન સિદ્ધાન્તમાં કહ્યું નથી, કે જેવડે મનઃપર્યાયજ્ઞાની જુએ છે એમ કહી શકાય. આગમમાં કહ્યું છે કે—“હે ભગવન્ ! કેટલા પ્રકારનાં દર્શન કહ્યાં છે. ગીતમ ! ચાર પ્રકારનાં દર્શન કહ્યાં છે. ચક્રુદર્શન, અચક્રુદર્શન, અવધિદર્શન અને કેવળદર્શન.” આ રીતે મનઃપર્યાયદર્શનનો અભાવ હોવાથી મનઃપર્યાયજ્ઞાની મનઃપર્યાયદર્શનથી જુએ છે એમ કહી શકાય નહિ. ૮૧૭.

હવે બીજો આભપ્રાય જણાવીને કહે છે.

અહવા મળપજ્જવદંસણસ્સ મયમોહિદંસણં સણ્ણા ।

વિન્નંમંદંસણસ્સ વ નણુ મળિયમિદં સુપાર્થં ॥ ૮૧૮ ॥

અથવા વિભંગદર્શનની પેઠે અવધિદર્શન મનઃપર્યવદર્શનની સંજ્ઞા (નામ) વાળું માન્યું હશે. ના, એમ કહેવું તે શ્રુતથી વિરુદ્ધ છે. ૮૧૮

અથવા જે કોઇ એમ માને કે જેમ વિભંગદર્શન એ અવધિદર્શનજ કહેવાય છે, તેમ મનઃપર્યવદર્શન પણ અવધિદર્શનજ છે. અર્થાત્ અવધિદર્શન એ મનઃપર્યાયદર્શનનું બીજું નામ હશે. એટલે કે જેમ ચક્રુ આદિ ચાર દર્શન સિવાય પાંચમું વિભંગદર્શન નથી કહ્યું, પરંતુ અવધિદર્શનમાંજ તેનો સમાવેશ કર્યો છે, તેમ મનઃપર્યવદર્શન પણ અવધિદર્શનમાં અન્તર્જાત થશે, અને તેથી મનપર્યવજ્ઞાની મનઃપર્યવદર્શનથી જુએ છે, એમ કહી શકાય. આચાર્યશ્રી કહે છે કે—એમ નહિ, કારણ કે એ અભિપ્રાય આગમથી વિરુદ્ધ છે. ૮૧૮.

લેણ મળોનાણવિઓ દો વિણિ વ દંસણાઈ મળિપાર્થં ।

જદ્ ઓહિદંસણં હોજ્જ હોજ્જ નિયમેણ વો વિણિ ॥ ૮૧૯ ॥

કારણ કે-મનઃપર્યવજ્ઞાનીને એ અથવા ત્રણ દર્શનો કહ્યાં છે, જો તેમને અવધિદર્શન હોય તો અવશ્ય ત્રણ દર્શનજ હોય. ૮૧૯.

મીભગવતીસુત્રમાં આશીવિપદ્રેશે મનઃપર્યાયજ્ઞાનના ચળધમાં ચક્રુ-અચક્રુદર્શન અથવા ચક્રુ-અચક્રુ-અને અવધિદર્શન એમ બે અથવા ત્રણ દર્શન કહ્યાં છે, તેમાં બે મતિ-શ્રુત-અને મનઃપર્યાય એમ ત્રણ જ્ઞાનવાળા હોય તેને બે દર્શન અને બે મતિ-શ્રુત-અવધિ અને મનઃપર્યાય એમ ચાર જ્ઞાનવાળા હોય, તેને ત્રણ દર્શન કહ્યાં છે. મારે મનઃપર્યવજ્ઞાનવાળાને અવધિદર્શન કહેવું, એ આગમ વિરુદ્ધ છે, અને બે મનઃપર્યવજ્ઞાનવાળાને અવધિદર્શન હોય, તો મતિ-શ્રુત-અને મનઃપર્યાય એ ત્રણ જ્ઞાનવાળાને પણ

અવશ્ય ત્રણ દર્શન હોવાંજ જોઈએ, પણ એ ન હોવાં જોઈએ, પરંતુ તેમને તો બેજ દર્શન કહ્યાં છે, તેથી ઉપરોક્ત અભિપ્રાય સૂત્રવિરુદ્ધ છે. ૮૧૯.

પુનઃ બીજા આચાર્યનો મત જણાવે છે.

અન્ને ચ મળોનાળી જાણઈ પાસઈ ય જોડવહિસમગ્નો ।

इयरो य जाणइ चिय संभवमेत्तं सुणइमिहियं ॥ ૮૨૦ ॥

બીજાઓ એમ કહે છે કે જે અવધિજ્ઞાન સહિત મન:પર્યવજ્ઞાની હોય, તે જાણે છે અને જુએ છે, તથા જે અવધિજ્ઞાનરહિત હોય તે માત્ર જાણે છેજ, છતાં સંભવમાત્રથી જુએ છે, એમ સૂત્રમાં કહ્યું છે. ૮૨૦.

જે અવધિજ્ઞાન સહિત ચાર જ્ઞાનવાળા મન:પર્યવજ્ઞાની હોય, તે- મન:પર્યવજ્ઞાનથી જાણે છે અને અવધિદર્શનથી જુએ છે. અને જે અવધિજ્ઞાન રહિત ત્રણ જ્ઞાનવાળા મન:પર્યવજ્ઞાની હોય, તે કેવળ મન:પર્યવજ્ઞાનથી જાણે જરા પણ જુએ નહિ, કેમકે તેમને અવધિદર્શન નથી હોતું. આ ઉપરથી કેવળ મન:પર્યવજ્ઞાનની અપેક્ષાએ સંભવ માત્ર-થીજ જાણે છે અને જુએ છે એમ નન્દીસૂત્રમાં કહ્યું છે. ૮૨૦.

વળી બીજા આચાર્યો, જાણે છે અને જુએ છે, એ પદોના અર્થ બીજી રીતે કરે છે તે જણાવવાને કહે છે કે—

અન્ને જં સાગારં તં તં જાણં ન દંસણં તમ્મિ ।

जम्हा पुण पच्चक्खं पेच्छइ तौ तेण तज्जाणी ॥ ૮૨૧ ॥

કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે (મન:પર્યાયજ્ઞાન) સાકાર છે, તેથી તેમાં દર્શન નથી, પરંતુ તે પ્રત્યક્ષ હોવાથી તેવડે તે જ્ઞાની જુએ છે. ૮૨૧.

મન:પર્યાયજ્ઞાન અતિશય શ્રેષ્ઠ ક્ષયોપશમથી થતું હોવાથી, તે સાકારજ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે જ્ઞાનરૂપજ હોવાથી માત્ર જાણે છે, પરંતુ તેમાં અવધિ-કેવળજ્ઞાનની પેઠે દર્શન નથી, તેથી તે જુએ નહિ.

શિષ્ય:—ત્યારે મન:પર્યાયજ્ઞાની જુએ છે એમ કેમ કહી શકાય ?

શુદ્ધ:—મન:પર્યવજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ હોવાથી તે જ્ઞાનવાળા મન:પર્યવજ્ઞાનથી જુએ છે. કેમકે પ્રત્યક્ષ ઐત્દે વધારે સારી રીતે જોવું તે. આ ઉપરથી મન:પર્યવજ્ઞાની તેવડે જુએ છે અને તે સાકાર હોવાથી જાણે છે. મારે યથોક્તન્યાયથી દર્શન ન હોય તો પણ મન:પર્યાયજ્ઞાની જુએ છે અને જાણે છે એમ કહી શકાય.

આ અભિપ્રાય પણ મૂળ દીકારે દ્વિપિત કહ્યો છે. કારણ કે-મન:પર્યાયજ્ઞાન સાકાર હોવાથી તેમાં દર્શન નથી, અને પ્રત્યક્ષ હોવાથી “જેવડે વસ્તુ દેખાય તે દર્શન,” એમ જે વચનયુક્તિ કહી છે તે વિરુદ્ધ છે. કેમકે આ જ્ઞાન સાકાર હોવાથી એમાં દર્શનનો નિષેધ કર્યો છે, છતાં પણ “જેવડે દેખાય તે દર્શન” એ બ્યુત્પત્તિથી દર્શનની પ્રાપ્તિ કહી છે. વળી “જાણે છે” એ પદથી તેવું સાકારપણું સિદ્ધ કર્યું છે. અને “જુએ છે” એ પદથી દર્શનરૂપ શબ્દથી તેવું અનાકારપણું સિદ્ધ કર્યું છે, આથી પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી એ અભિપ્રાય પણ અયોગ્ય છે. ૮૨૧.

શિષ્ય:—જો ઉપરોક્ત સર્વ અભિપ્રાયો દાવવાળા હોવાથી અયોગ્ય છે, તો ‘જુએ છે’ એમ માનવામાં દાવરહિત સત્ય અભિપ્રાય કયો છે તે કૃપા કરી જણાવો.

મળે, પન્નવળાણ મળપજ્જવનાણપાસણા મળિયા ।

તાણ વ પાસણ સો, સંદેહો હેરણા કેણ ? ॥ ૮૨૨ ॥

કહીએ છીએ કે, પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં મનઃપર્યવજ્ઞાનને જોવાપણું કહ્યું છે, તેથીજ તે જુએ છે. એમાં કયા હેતુથી સંદેહ રહે છે ? ૮૨૨.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં ત્રીશમાં પદે મનઃપર્યાવજ્ઞાનને સારી રીતે જોવારૂપ સાકાર ઉપયોગ વિષયક જોવાપણારૂપ પરચતા કહી છે, ને તેવડે મનઃપર્યાવજ્ઞાની “જુએ છે” એમ કહેવાય છે, આ અભિપ્રાયજ આગમોક્ત હોવાથી નિર્દોષ છે, બાકીના અભિપ્રાયો આગમોક્ત ન હોવાથી દોષવાળા છે, તેથી તે અગ્રાહ્ય છે.

(આ ગાથા પ્રક્ષેપ હોય એમ જણાય છે, કેમકે આ ગાથા જુની બન્ને દીકાઓમાં અને કેટલાકે ભાષ્યના પુસ્તકોમાં પણ નથી, કેમકે ભાષ્યના પુસ્તકોમાં જણાય છે, વળી કંઈકે સાભિપ્રાય હોવાથી અગ્રે અહીં કહી છે.)

સત્યદ પ્રરૂપણાદિકારો અવધિજ્ઞાનની ચેઠે મનઃપર્યવજ્ઞાનનાં પણ કહેવા, માત્ર અ-પ્રમત્ત સંયત આ જ્ઞાનના ઉત્પાદકે સ્વામી છે, તેના અનુસારે સર્વત્ર લિન લિનપણું સ્વયં વિચારી લેવું. ૮૨૨.

મનઃપર્યવજ્ઞાનનો વિચાર પૂર્ણ થયો.

કેવલજ્ઞાન.

હવે કેવલજ્ઞાનનો અધિકાર કહે છે.

અહ સત્ત્વદત્તવપરિણામભાવવિન્નત્તિકારણમ્નંતં ।

સાસયમપ્પડિવાર્ડે ઇગ્ગવિહં કેવલજ્ઞાનં ॥ ૮૨૩ ॥ ૭૬।૭૭।

સર્વ દ્રવ્યાદિના પરિણામની સત્તાને વિશેષ જાણવાનું કારણ, અનન્ત, શાશ્વત અને અપ્રતિપાતિ એવું કેવલજ્ઞાન જે છે તે એકપ્રકારે છે. ૮૨૩.

નંદી વિગેરે સૂત્રમાં કહ્યા મુજબ તથા શુદ્ધિ, લાભ અને પૂર્વે ૭૬ મી ગાથામાં કહ્યા મુજબ અનુક્રમ જણાવવાને મૂળમાં “અહ” શબ્દ મૂક્યો છે. એટલે કે મનઃપર્યવજ્ઞાનનું કહ્યા પછી હવે કેવલજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહીશું. આ કેવલજ્ઞાન જવાદિ સર્વદ્રવ્યના પ્રયોગ-સ્વભાવ અને તે બન્ને પ્રકારે પણ થતા પરિણામ-ઉત્પાતાદિ સર્વ પર્યાયો તેની મત્તાને વિશેષ પ્રકારે જાણનાર છે. વળી ભેદ વિનાનું છતાં પણ સર્વ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર કાલ અને ભાવના અસ્તિત્વજ્ઞાને જણાવનાર છે. જાણવા યોગ્ય અનન્ત વિષય હોવાથી તેમજ અનન્ત પર્યાયનાનું હોવાથી કેવલજ્ઞાન અનન્ત છે (અન્તરહિત છે.) નિરન્તર ઉપયોગવાળું હોવાથી શાશ્વતું છે, નાશ નહિ પામતું હોવાથી અવ્યય છે-અપ્રતિપાતિ છે. સર્વ જ્ઞાનાવરણનો ક્ષય થએ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી તેમજ સર્વ જાણવયોગ્ય પદાર્થને જણાવનાર હોવાથી અને મતિ આદિ જ્ઞાનોની અપેક્ષા વિનાનું હોવાથી કેવલ એવું જે જ્ઞાન તે કેવલજ્ઞાન છે, તે એકજ પ્રકારનું છે, એટલે તેમાં બીજા ભેદ નથી. ૮૨૩.

ઉપરોક્ત અર્થ જણાવવાને હવે લાખ્ય કહે છે.

મળપજ્જવનાણાઓ કેવલસુદેસ-સુદ્ધિ-લાભેર્હિ ।

પુવ્વમળંતરમંભિહિયમહાસદ્દોડ્યં તયત્યમ્મિ ॥ ૮૨૪ ॥

સવ્વદબ્બાણ પઓગ-વીસસા-વીસયા જહાજોમં ।

પરિણામા પજ્જાયા જમ્મ-વિનાસાદઓ સવ્વે ॥ ૮૨૫ ॥

તેર્સિં ધાવો સત્તા સલક્ષણં વા વિસેસઓ વસસ ।

નાળં વિણ્ણતીણ કારણં કેવલંનાળં ॥ ૮૨૬ ॥

કિં વહુણા સવ્વં સવ્વઓ સયા સવ્વભાવઓ નેયં ।

સવ્વાવરણાઈયં કેવલમેગં પયાસેઈ ॥ ૮૨૭ ॥

પજ્જાયઓ અળેતં સાસયમિદ્દં સદોવઓગાઓ ।

અવ્વયઓડપટિવાઈ ઇગવિહં સવ્વસુદ્ધીણ ॥ ૮૨૮ ॥

મનઃપર્યવજ્ઞાન પછી પૂર્વે કહ્યા મુજબ ઉદ્દેશ-શુદ્ધિ-અને લાભવડે સર્વ આવરણોને ક્ષય થયે સર્વોત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધિ થવાથી કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સર્વની ઉપર કેવળજ્ઞાન કહ્યું છે, તેમજ સમસ્ત જ્ઞાનોના લાભ થયા પછીજ કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે તેથી સર્વની પછી કેવળજ્ઞાન કહ્યું છે. મનઃપર્યવજ્ઞાન કહ્યા પછી કેવળજ્ઞાન કહીશું એમ કહ્યું છે તે જણાવવા માટે આ અથ શબ્દ છે. સર્વ દ્રવ્યના યથાથોગ્ય પ્રયોગ-વિમ્લસા-ભિન્નથી જન્ય પરિણામો એટલે ઉત્પાદ-વ્યય આદિ સર્વ પર્યાયો, તેના ભાવ એટલે સ્વ-લક્ષણ-સત્તા, તેવું જ્ઞાન, અથવા વિશેષ જ્ઞાનત્વ કારણ તે કેવળજ્ઞાન. વધારે શું કહેવું, સર્વ પદાર્થને સર્વથા પ્રકારે નિરન્તર સર્વ પર્યાયથી ભણે, સર્વ આવરણરહિત એવું એકજ કેવળજ્ઞાન પ્રકારે છે. તે પર્યાયથી અનન્ત છે, નિરન્તર ઉપયોગવાળું હોવાથી શાશ્વત્ છે, નાશ નહિ પામતું હોવાથી અપ્રતિપાતિ છે અને સર્વશુદ્ધિવાળું હોવાથી એકજ પ્રકારે છે. ૮૨૪ થી ૮૨૮.

શિષ્ય:—જેને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય એવા જે તીર્થંકરાદિ તે શબ્દવડે દેશના આપે છે, તો તે શબ્દ દ્રવ્યશ્રુત છે, અને એ દ્રવ્યશ્રુત ભાવશ્રુત વિના પ્રાયઃ નથી હોતું. ને એમ હોવાથી કેવળીને ભાવશ્રુતની પ્રાપ્તિ કેમ ન થાય ?

ઉપરોક્ત શિષ્યની શંકાતું સમાધાન કરવાને શ્રીશુર કહે છે કે—

કેવલનાણેણસ્થે નાહં જે તત્થ પન્નવળજોમ્મે ।

તે માસઈ તિત્થયરો વડ્ડજોગસુયં હવઈ સેસં ॥ ૮૨૯ ॥ ૭૭૭૭૮ ॥

કેવળજ્ઞાનવડે અર્થ જાણીને તેમાં જે અર્થ કહેવા યોગ્ય હોય તેને તીર્થંકર બોલે છે, તે બોલવું (તેમને) વચનયોગ છે, પણ તે બાકીનાઓને શ્રુત છે,

જેને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય તે તીર્થંકરાદિ ધર્માસ્તિકાયાદિ મૂર્ત કે અમૂર્ત, અભિલાખ્ય અથવા અનભિલાખ્ય પદાર્થો કેવળજ્ઞાનવડેજ જાણીને તેમાંથી કહી શકાય એવા યોગ્ય અર્થોને કહે છે; પણ શ્રુતજ્ઞાનવડે જાણીને નથી કહેતા, કેમકે શ્રુતજ્ઞાન ક્ષાયોપશ-

મિક છે અને કેવળીને કેવળજ્ઞાન તો ક્ષાયિક છે, જેમ સર્વથા ગુદ્ધ પરમાં થોડી શુદ્ધિ છે એમ કહેવું અયોગ્ય છે, તેમ કેવળજ્ઞાન છતે શ્રુતજ્ઞાન છે એમ કહેવું અયોગ્ય છે, કેવળજ્ઞાની ઉપર કદાચ સુજ્ઞાન કહી શકાય એવા સર્વ અભિલાષ્ય અર્થોમાંથી મહત્ત્વ કરનારની શક્તિની અપેક્ષાએ જેને જેટલા યોગ્ય હોય તેટલા અભિલાષ્ય અર્થોજ કહે છે, જેમ ગણધર મહારાજને ઉપાદાદિ ત્રણ પદ કહેવાથી સર્વ અર્થોનું જ્ઞાન થાય છે તેમ સર્વ પ્રાણિને યોગ્ય અર્થો કહે છે. પણ સર્વ અભિલાષ્ય અર્થ નથી કહેતા, કેમકે સર્વ અભિલાષ્ય (કહી શકાય એવા) અર્થો અનન્તા છે અને આશુપ પરિમિત છે, તેથી સર્વ અભિલાષ્યો પણ કહી શકાય નહિ. તેમાં કેવળજ્ઞાનવડે જણાએલ અર્થ કહેનાર શબ્દોનો સમૂહ તે કેવળી ભગવન્તને નામકર્તૃદય જન્ય વચનયોગ્ય છે, પરન્તુ શ્રુત નથી, કેમકે શ્રુત તો ક્ષાયોપશમિક છે અને કેવળીનું જ્ઞાન તો ક્ષાયિક છે, તેથી તેમને ભાવશ્રુત નથી.

શિષ્ય:—વચનયોગ એટલે વચન પરિરૂપદ અથવા વચનવીર્ય, તે ભલે નામ કર્તૃદય જન્ય હોય, પરન્તુ ઉપદેશ આપનાર કેવળીના પુરુષાત્માત્મક શબ્દો શા રૂપ છે ?

ગુરુ:—એ શબ્દો પણ સાંભળનારાઓને ભાવશ્રુતનું કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુતજ છે, પણ ભાવશ્રુત નથી, જે છદ્મસ્થ ગણધરાદિનું શ્રુતમ થાતુસારી જ્ઞાન છે, તેજ કેવળીગત જ્ઞાનની અપેક્ષાએ ભાવશ્રુત છે, પણ કેવળીનું જ્ઞાન તે ભાવશ્રુત નથી, કેમકે તેમને તે જ્ઞાન ક્ષાયિક છે, અને ભાવશ્રુત તો ક્ષાયોપશમિક છે.

અથવા કેવળીથી બોલાતા શબ્દો, તે વખતે શ્રુત નથી, પરન્તુ તે શબ્દ સાંભળનારાઓને સાંભળ્યા પછી થતા જ્ઞાનનું કારણ હોવાથી ઉપચારથી શ્રુત છે, જે વખતે બોલાય છે તે વખતે તે શબ્દો શ્રુત નથી. અથવા કેવળી સંબંધી વચનયોગ ઔપચારિક હોવાથી જાણીશ્રુત શ્રુત છે. આ સંબંધમાં વળી બીજાઓ એમ કહે છે કે તે કેવળી એવા વક્તાને વચનયોગ એટલાને થતા શ્રુતનું કારણ હોવાથી તે દ્રવ્યશ્રુત છે. મતલબ કે પૂર્વોક્તિ અર્થ કેવળજ્ઞાનવડે જણીને કેવળી ઉપદેશ છે તેથી તેમને તે શબ્દો વચનયોગ છે, અને સાંભળનારાઓને ભાવશ્રુતનું કારણ હોવાથી તે દ્રવ્યશ્રુત છે. ૮૨૬.

એજ અર્થ કહેવાને હવે ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

નારુણ કેવલેણં માસદ ન મુષ્ણ જં મુયાર્ણો ।

પણ્ણવણિજ્ઞે માસદ નાણમિલપ્પે મુયાર્ણે ॥ ૮૩૦ ॥

તત્યવિ જોગે માસદ નાજોગે ગાહયાણુવિત્તીણ ।

મણિણ વ જમ્મિ સેમં સયમૂહદ મણદ ત્તમ્મત્તં ॥ ૮૩૧ ॥

વડ્ડજોગો તં ન મુયં ત્વઓવસમિયં મુયં જઓ ન તઓ ।

વિત્તાણં સે સ્વદ્યં સહો વણ ટવ્વમુપમેત્તં ॥ ૮૩૨ ॥

સેમં હત્તમત્તયાણં જં વિત્તાણં મુયાણુસારેણં ।

તં માયમુયં મણ્ણડ સ્વઓવસમિઓગોગાઓ ॥ ૮૩૩ ॥

મણ્ણેનં વા ન મુયં સેમં કાર્લં મુયં મુણેતાણં ।

તં ચેવ મુયં મણ્ણડ કારણકન્નોયારેણ ॥ ૮૩૪ ॥

અહવા વજ્જોગમુયં સેસં સેસંતિ જં ગુણભૂયં ।

ભાવમુયકારણાઓ જમ્પહાણં તઓ સેસં ॥ ૮૩૬ ॥

વજ્જોગમુયં તેસિંતિ કેહ તેસિંતિ ભાસમાણાણં ।

અહવા મુયકારણઓ વજ્જોગમુયં મુળેતાણં ॥ ૮૩૬ ॥

કેવળી કેવળજ્ઞાનવડે જાણીને ઉપદેશે છે, પણ શ્રુતવડે જાણીને નહિ, કેમકે તેમનું જ્ઞાનં શ્રુતાતીત છે. (શ્રુતરહિત છે.) અભિલાખ્ય ભાવો બોલે છે, પણ અનભિલાખ્ય ભાવો નથી બોલતા, તેમાં પણ આહુકની અનુવૃત્તિએ ધ્યાન્ય અર્થ બોલે છે, અધ્યાન્ય નથી બોલતા. જે શબ્દો બોલ્યા પછી શેષકાળે (શ્રીતા) સ્વયં વિચારે છે તે ભાવશ્રુત છે, અને કેવળી બોલે તે માત્ર વચનયોગ છે, પણ શ્રુત નથી, કેમકે શ્રુત ક્ષાયોપશમિક છે, ને તે ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન તો તેમને નથી, તેમને તો ક્ષાયિકજ્ઞાન છે. તેમના શબ્દો (શ્રીતાને) દ્રવ્યશ્રુતમાત્ર છે. શેષ છન્દશ્ચોત્તરં જે શ્રુતાનુસારે વિજ્ઞાન છે તે ક્ષાયોપશમિક ઉપયોગથી ભાવશ્રુત કહેવાય છે. બોલાતી વખતે કેવળીના શબ્દો શ્રુત નથી, પણ સાંભળ્યા પછી શ્રીતાઓને તે શબ્દોથી ભાવશ્રુત થાય છે મારે કારણકાર્યના ઉપચારથી તે દ્રવ્ય શ્રુત કહેવાય છે. અથવા વચનયોગજ શ્રુત છે, પણ તે શ્રેષ્ઠ ઐટલે ગુણભૂત શ્રુત છે, કેમકે તે ભાવશ્રુતજ કારણ હોવાથી અપ્રધાન શ્રુત છે, તેમને ઐટલે બોલનારાઓનેજ તે વચનયોગ શ્રુત છે, એમ કેટલાક કહે છે, અથવા સાંભળનારાઓને શ્રુતજ કારણ હોવાથી વચનયોગ શ્રુત છે. ૮૩૦ થી ૮૩૬.

આ પ્રમાણે કેવળજ્ઞાનજ સ્વરૂપ કહ્યું, હવે એના ગતિ આદિ દ્વારોમાં સત્પદ્મપ્રપ્તિ આદિ કહે છે.

તેમાં પ્રથમ ગતિદ્વારમાં મનુષ્યગતિ અને સિદ્ધગતિમાં કેવળજ્ઞાન હોય છે, ખીજામાં નહિ. ઇન્દ્રિયદ્વારમાં અતીન્દ્રિયને હોય છે, કાયદ્વારમાં ત્રસકાય અને અકાયમાં હોય છે, યોગદ્વારમાં સંયોગી અને અયોગીને હોય છે, વેદદ્વારમાં અવેદીને હોય છે, કપાયદ્વારમાં અકપાયીને હોય છે, લેશ્યાદ્વારમાં સલેશી અને અલેશ્યાવાળાને હોય છે, સમ્યક્ત્વદ્વારમાં સમ્યક્વૃદ્ધિને હોય છે, જ્ઞાનદ્વારમાં કેવળીને હોય છે, દર્શનદ્વારમાં કેવળદર્શનવાળાને હોય છે, સંયત્તદ્વારમાં સંયત્તી અને નાસંયત્તીનાઅસંયત્તીને હોય છે, ઉપયોગદ્વારમાં સાકાર અને અનાકાર બન્ને ઉપયોગમાં હોય છે, આહારકદ્વારમાં આહારી અને અનાહારી બન્નેમાં હોય છે, ભાષકદ્વારમાં વક્તા અને અવક્તા ઉભયમાં હોય છે, પરીત્તદ્વારમાં પરીત્તને અને નોપરીત્તનોઅપરીત્તને હોય છે. પર્યાસિદ્ધારમાં પર્યાસિદ્ધ અને નોપર્યાસિદ્ધનો અપર્યાસિદ્ધ હોય છે. સદ્મદ્વારમાં બાદરને અને નોબાદરનોઅસદ્મને હોય છે, સંશ્લીદ્વારમાં નાસંશ્લીનોઅસંશ્લીને હોય છે, લવ્યદ્વારમાં લવ્યને અને નોલવ્યનોઅલવ્યને હોય છે. ચરમદ્વારમાં ચરમ ઐટલે લવચ્ચ કેવળીને અને નોચરમનોઅચરમ ઐટલે સિદ્ધને કેવળજ્ઞાન હોય છે.

કેવળજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા અને અત્યારે પામતા જે હવે તેના વિચાર ધોતાની જુદીથી કરી લેવો. દ્રવ્યપ્રમાણુદ્વારમાં-કેવળજ્ઞાન પામનારા વધારેમાં વધારે એક સમયે એકસો આઠ હોય છે, અને પૂર્વે કેવળજ્ઞાન પામેલાઓ લવચ્ચકેવળી ઝાઝામાં ઝાઝા અને વધારેમાં વધારે બેધી નવકોડ હોય છે, અને અનન્તા સિદ્ધને કેવલજ્ઞાન હોય છે. ક્ષેત્ર અને સ્પર્શનાં દ્વારમાં જઘન્યથી લોઘના અસંખ્યા મા ભાગે કેવળી હોય છે અને ધી

(સમુદ્ધાતાવસરે) સર્વલોકમાં હોય છે. કાળદ્વારમાં સાદિ અપર્યવસિત (અનન્ત) કાળ સુધી સર્વ કેવળી હોય છે. કેવલજ્ઞાનનું અન્તર નથી, કેમકે તે ઉત્પન્ન થયા પછી નાશ પામતું નથી. ભાગદ્વાર મતિજ્ઞાનની પેઠે સમજવું. ભાગદ્વારમાં કેવળજ્ઞાન ક્ષાયિકભાવે હોય છે, અને અદ્ય-અહુત્વદ્વાર પણ મતિજ્ઞાનની પેઠે સમજવું. ૮૩૦-૮૩૬.

કેવળજ્ઞાનનો વિચાર પૂર્ણ થયો.

તે પૂર્ણ થવાથી

પાંચે જ્ઞાનનો અધિકાર પૂર્ણ થયો.

સમુદાયાર્થદ્વાર. (૪)

પૂર્વે બીજી ગાથામાં કહેલા ફલ યોગ મંગલાદિ કારોમાંનું ત્રીજું મંગળદ્વાર પૂર્ણ કરીને હવે ચોથું સમુદાયાર્થ દ્વાર કહેવાનો ઉપક્રમ કરે છે.

કેવલનાર્ણ નન્દી મંગલમિતિ ચેહ પરિસમચાઈં ।

અદ્રુણા સ મંગલત્યો મળ્ણઙ્ પગ્ગોઽણુઓગો ત્તિ ॥ ૭૩૭ ॥

કેવળજ્ઞાન અહીંઆં સમાપ્ત થયું, અને તે સમાપ્ત થયે છતે નામાદિ ભેદ કરીને ભેદવાદી ન'દી સમાપ્ત થઈ, અને તે સમાપ્ત થયે છતે મંગલ સમાપ્ત થયું; હવે તે મંગળે કરીને સાધ્ય એવો પ્રકૃત અનુયોગ કહીએ છીએ. ૮૩૭.

શિષ્ય:—પૂર્વોક્ત પાંચ જ્ઞાન માંહેના કયા જ્ઞાનનો આ અનુયોગ કહ્યો છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં શ્રીગુરુ કહે છે.

સો મહનાર્ણાદર્ણ કયરસ્સ ?, મુયસ્સ, જં ન સેસાઈં ।

હોંતિ પરાહીણાઈં ન ય પરચોદે સમત્યાઈં ॥ ૮૩૮ ॥

પાણ પરાહીણં દોવો વ્વ પરણ્ણવોહ્મયં જં ચ ।

મુયનાર્ણં તેણ પરણ્ણવોહ્મત્થં વટ્ણુઓગો ॥ ૮૩૯ ॥

મતિજ્ઞાનાદિ પાંચ જ્ઞાનોમાંથી કયા જ્ઞાનનો આ અનુયોગ કહ્યો છે ? , શ્રુતજ્ઞાનનો, બીજા જ્ઞાનનો નહિ; કેમકે બીજા જ્ઞાનો પરાધીન (શુદ્ધઆધીન) નથી, તેમજ બીજાને યોધ કરવામાં સમર્થ નથી; અને શ્રુતજ્ઞાન પ્રાય: પરાધીન છે, વળી જે દીપકની પેઠે (સ્વ) પરનું પ્રયોધક છે, તેથી બીજાઓને યોધ કરવા માટે તે શ્રુતજ્ઞાનનો અનુયોગ કહીએ છીએ. ૮૩૮-૮૩૯.

શિષ્ય:—હે શુદ્ધેવ ! પૂર્વોક્ત મતિ આદિ પાંચ જ્ઞાનોમાંથી કયા જ્ઞાનનો અહીં અનુયોગ કહ્યો છે ?

શુદ્ધ:—શ્રુતજ્ઞાનનો અહીં અનુયોગ કહીએ છીએ, બીજા જ્ઞાનનો નહિ; કારણ કે શ્રુત સિવાયના મતિ આદિ જ્ઞાનો પરાધીન નથી, પરન્તુ સ્વઆવરણના ક્ષય અથવા તેના ક્ષયોપગમથી પાતાની ભેળેજ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તેનો અનુયોગ કરાય નહિ, અને

શ્રુતજ્ઞાન પરાધીન હોવાથી તેનો વ્યાખ્યાન કરવારૂપ અનુયોગ કરવો જોઈએ. શ્રુતજ્ઞાનજ પરાધીન છે, પ્રાયઃ પરાધીન છે એમ કહેવાતું કારણ એટલુંજ છે કે પ્રાયેક ભુદ્ર વિગેરેને શ્રુતજ્ઞાન કેવલ ક્ષયોપશમથી ગુરુત્તર સામગ્રી વિના સ્વયં ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી શ્રુતજ્ઞાન પ્રાયઃ (ધાતુ) કરીને) પરાધીન છે એમ કહીએ છીએ, એ રીતે બીજાં જ્ઞાનો પરાધીન નથી. વળી શ્રુતજ્ઞાનજ બીજાને બોધ કરવાને સમર્થ છે, કેમકે તે વાચ્યલ (બોલવું) છે, બીજાં જ્ઞાનો મૂક હોવાથી બીજાને બોધ કરી શક્તાં નથી. અર્થાત્ ઉપદેશવડે બીજાને બોધ કરાય છે, અને ઉપદેશ શબ્દવડે થાય છે, એ શબ્દ કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી શ્રુતજ્ઞાનમાંજ અન્તર્ભૂત થાય છે, બીજા જ્ઞાનોમાં નહિ. તેથી શબ્દાત્મક શ્રુતજ બીજાને બોધ કરનાર છે. તથા દીપકની ઘેટે શ્રુતજ્ઞાનજ પોતાના અને પરના સ્વરૂપને પ્રગટ કરનાર છે, બીજાં જ્ઞાનો એ પ્રભાણે સ્વ-પર પ્રકાશક નથી. કેમકે શ્રુતજ્ઞાનજ પોતાનું અને બા-
હીના ચાર જ્ઞાનોનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરી શકે છે, બીજાં નહિ. અને અનુયોગ પણ બીજાને બોધ કરના માટેજ પ્રવર્તે છે, આવા કારણથી શ્રુતજ્ઞાન પરપ્રબોધક હોવાથી નજીકપણાથી બીજાઓને તે શ્રુતનું વ્યાખ્યાન જણાવવા માટે શ્રુતજ્ઞાનનો અનુયોગ કરીશું' ૮૩૮-૮૪૯.
શિષ્ય પૂછે છે કે—

સોઽદિગઓ ચિય આવાસયસ્સ કયરસ્સ કિં ત્ય ચિંતાપ? ।

તં ચિય સુવંતિ સાહજ સુયાણુઓગાભિહાણેણં ॥ ૮૪૦ ॥

પહેલી ગાથામાંજ આવશ્યકનો અનુયોગ કહું છું એમ કહેવાથી આ અધિકૃત અનુ-
યોગ આવશ્યકનોજ છે, એમ જણાવેલું છે, તો પછી પાંચ જ્ઞાનમાંના કયા જ્ઞાનનો અનુ-
યોગ કરાય છે, એમ અહીં કહેવાતું શું પ્રયોજન છે? (ઉત્તર) શ્રુતજ્ઞાનનો અનુયોગ છે
એમ કહેવાથી તે આવશ્યક પણ શ્રુતનો ભાગ છે એમ અહીં કહે છે. ૮૪૦

હવે અનુયોગ શબ્દનો અર્થ કહે છે.

અણુવચનમણુઓગો સુયસ્સ નિયણ જમભિદિણં ।

વાવારો વા જોગો જોડણુરૂવોડણુરૂલો વા ॥ ૮૪૧ ॥

અહવા જમત્યઓ યોવ-પચ્છમાવેદિં સુયમણું તસ્સ ।

અભિદેણ વાવારો જોગો તેણં વ સંવંધો ॥ ૮૪૨ ॥

સૂત્રનો પોતાના અભિધેયની સાથે જે સંબંધ તે અનુયોગ અથવા સૂત્રનો પોતાના
અર્થ સંબંધી જે અનુકૂલ-અનુરૂપ યોગ-વ્યાપાર નિરૂપણ કરવું તે અનુયોગ અથવા એક
સૂત્રનો અનંતો અર્થ હોવાથી અને જિનેશ્વરના મુખથી ઉત્પાદ વ્યય દ્વારોપરથી અર્થની
ત્રિપદી સાંભળીને રચેલ હોવાથી અર્થથી સ્તોક (ચાક) અને પશ્ચાત્ ભાવ-પછી થનાર
પણાથી સૂત્ર અણુ-લગુ (નાનું) હોય છે ને તે સૂત્રનો પોતાના અભિધેયમાં જે વ્યાપાર
(પ્રવૃત્તિ) અથવા અર્થની સાથે સંબંધ તે અનુયોગ છે. ૮૪૧-૮૪૨.

આવસસયસ્સ જહ સો તત્તંગાર્ણ અટ્ટ પુચ્છાઓ ।

તં હોઝ સુયક્વંતો અઙ્ગયણાં ચ, ન ચ સેસા ॥ ૮૪૩ ॥

જે એ અનુયોગ આવશ્યકનો છે, તો તેમાં અંગાદિ આઠ-પ્રકાર સંભવે છે. (જેમકે
આવશ્યક એ અંગ છે કે બહુ અંગો છે? શ્રુતસ્કંધ છે કે બહુ શ્રુત-સ્કંધો છે? અધ્યયન
વિ. ભ. ૪૪

(૩૪૬) મંગલ તરીકે નન્દીની વ્યાખ્યાનો અનિયમ ને તેનું ફલ.

છ. કે બહુ અધ્યયનો છે ? ઉદ્દેશ છે કે બહુ ઉદ્દેશાઓ છે ? (ઉત્તરમાં આ આઠ પ્રશ્નોમાંથી બે પ્રશ્ન સંભવે છે.) તે આવશ્યક છ અધ્યયનના સમુદાયરૂપ હોવાથી શ્રુતસ્કંધ છે અને તે દરેક આવશ્યક અધ્યયનરૂપ હોવાથી અધ્યયનો પણ છે. બાકીના છ પ્રકાર સંભવતા નથી. ૮૪૩

શિષ્ય પૂછે છે કે—

નણ નંદોવક્ત્રાણે યણિયમર્ણગં ફહ કઓ સંકા ?

મળ્ણફ અકર સંકા તસ્સાનિયમં ચ દાણ્ફ ॥ ૮૪૪ ॥

નન્દી અધ્યયનનું વ્યાખ્યાન કરતાં (આવશ્યક) અંગ બાહ્ય કહ્યું છે, તેથી શંકા ક્યાંથી થાય ? ઉત્તરમાં નન્દી વ્યાખ્યાન ન કર્યું હોય તો શંકા થાય તેના સમાધાન માટે (પ્રશ્નોત્તર) અને અત્રે આ ઉત્તરથી નન્દીની વ્યાખ્યાનો અનિયમ બતાવે છે. અર્થાત્ નન્દીની વ્યાખ્યા ક્યાં શિવાય પણ આવશ્યકની વ્યાખ્યા થાય એમ જણાવે છે. ૮૪૪

નન્દી અધ્યયનનું વ્યાખ્યાન કરતાં કહ્યું છે કે “આ પ્રસ્થાપકની અપેક્ષાએ અંગ-બાહ્યના ઉદ્દેશ સમુદેશ અનુસાર અને અનુયોગ પ્રવર્તે છે” ઇત્યાદિ વચનથી આવશ્યક અંગબાહ્ય હોવાથી અંગ નથી એમ કહેલું છે. તો અહીં આ શંકા શાથી થાય છે કે જેથી ઉપરોક્ત પ્રશ્નો કરાય ?

શુરૂ—અત્રે શ્રુતસ્કંધાદિ સંબંધી તો શંકા થાય, કારણ કે ત્યાં નન્દી અધ્યયનમાં આવશ્યકના આ શ્રુતસ્કંધાદિ બાબતનો નિર્ણય નથી કર્યો, તેથી તે સંબંધી પ્રશ્ન થવો જોઈએ. આવશ્યક અંગ છે કે અનંગ (અંગબાહ્ય) છે ? એ પ્રશ્નમાં પણ જ્યારે કોઈ શિષ્ય નન્દી અધ્યયન સાંભળ્યા બિવાય પ્રથમ આવશ્યકજ સાંભળે ત્યારે શંકા થાય તેથી અત્રે આ અંગ અનંગનો પ્રશ્ન પણ લીધો કેમકે તેને આવશ્યક અંગ છે કે અંગબાહ્ય છે ? એવી શંકા થાય છે.

શિષ્ય—“મંગલને માટે પહેલાં નન્દી અધ્યયન સાંભળીને પછી આવશ્યક સાંભળવું” આવો કેમ હોવા છતાં કેમ નન્દી અધ્યયનની વ્યાખ્યા ક્યાં વિના આવશ્યકનું વ્યાખ્યાન નન્દી અધ્યયનની પહેલાં શા માટે કરવું જોઈએ, કે જેથી ઉપરોક્ત શંકા થાય ?

શુરૂ—અંગ-અનંગ સંબંધીના પ્રશ્ને નિર્ણયના વચનથી પ્રથમ નન્દીનું વ્યાખ્યાન કરવાનો અનિયમ બતાવે છે, એટલે કે પ્રથમ નન્દીનું વ્યાખ્યાન કરવું જ જોઈએ એમ નહિ, પરંતુ વિશિષ્ટ પુરુષાદિની અપેક્ષાએ એથી ઉત્કૃષ્ટ પણ થાય. ૮૪૪

શિષ્ય—સર્વ શાસ્ત્રોમાં મંગલને માટે આદિમાં નન્દીનું વ્યાખ્યાન કરવું જોઈએ, એમ કહ્યું છે, તો પછી તમે નન્દીના વ્યાખ્યાનનો અનિયમ શાથી કહો છો ?

શિષ્યની એ શંકાના સમાધાન માટે યીશુર કહે છે કે—

નાણામિહાણમેત્તં મંગલમિદ્દં ન તોર્ણં વક્ત્રાણં ।

ફરમદાણે જુજ્ઞફ, જં સા વોયુંં સુયવલંબો ॥ ૮૪૫ ॥

સામાન્ય રીતે પાંચ જ્ઞાન કહેવા માત્રથીજ નન્દીરૂપ મંગળ માન્યું છે, પણ અહીં અસ્થાને તે નન્દી (પાંચ જ્ઞાન)નું વ્યાખ્યાન કરવા યોગ્ય નથી; કેમકે તે નન્દી જુરો શ્રુતસ્કંધ છે. ૮૪૫

શાસ્ત્રની આદિમાં પાંચ જ્ઞાનનું કથન કરવા માત્રથીજ મંગળ માન્યું છે, પણ શાસ્ત્ર રૂપ સર્વ નન્દીનું વ્યાખ્યાન મંગળરૂપ નથી માન્યું, કેમકે અહીં અસ્થાને તે નન્દીશ્રુતનું

વ્યાખ્યાન અયોગ્ય છે. જેમ માર્ગમાં ચાલનાં મંગળભૂત ફહી-ફૂર્વા-અક્ષત વિગેરે વસ્તુ-
ઓતું નામ અથવા દર્શન પ્રમુખજ મંગળરૂપે ગ્રહણ કરાય છે, પણ તેતું લક્ષણ કે ગુણ
અવશ્ય વગેરે મંગળરૂપે ગ્રહણ કરાતાં નથી, તેમ અહીં પણ પાંચ જ્ઞાનોતું કીર્તનજ મંગ-
ળરૂપ છે પણ સમગ્ર નન્દી સૂત્રતું વ્યાખ્યાનજ કંઈ મંગળરૂપ છે એમ નહિ. કેમકે અ-
હીઆં તેતું અસ્થાન છે. આવશ્યકશાસ્ત્રના આરંભમાં શાસ્ત્રાન્તરભૂત નન્દીતું વ્યાખ્યાન
અહીં અયોગ્ય છે, વળી એમ પણ ન કહેવું કે નન્દી સર્વ શાસ્ત્રોની અન્તર્ભૂત છે, કેમકે
તે પદ અને વાક્યના સમૂહરૂપ હોવાથી સિદ્ધાન્તમાં તેને સિત્ર શ્રુતસ્કંધપણે કહેલ છે.
વળી ઘણા અધ્યયનના સમૂહરૂપ પણ નથી. કેમકે તે એકજ અધ્યયનરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. ૮૪૫
શિષ્ય:—તો અહીં નન્દીતું વ્યાખ્યાન અસ્થાને છે, તો તમે શરૂઆતમાં પાંચે જ્ઞાન
વિસ્તારથી શા માટે કહ્યાં? કેમકે જ્ઞાન એ નન્દીરૂપજ છે, તેથી તમારા કહેવામાં પૂર્વાપર
વિરોધ આવે છે ?

શ્રીગુરુ એનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે—

इह साणुगहमुद्रयं न च नियमोऽयमहवाऽपरादोऽयं ।

दाइजइ कहणाए कयाइ पुरिसादवेक्खाए ॥ ૮૪૬ ॥

અહીં આવશ્યક શાસ્ત્રના આરંભમાં પ્રથમ વિસ્તારથી જે પાંચ જ્ઞાનો કહ્યાં છે તે
શિષ્યના અતુમહુ માટે કહેલ છે. પરંતુ એનો કંઈ નિયમ નથી કે જ્ઞાનના વિસ્તારે કથ-
નથીજ મંગલ થાય અથવા કેાઇ વખત પુરુષાદિની અપેક્ષાએ કથન કરવાની વિધિમાં આ
અપવાદ પણ જણાય છે. એટલે ઉલટી રીતે શાસ્ત્રતું વ્યાખ્યાન કરાય છે. અને તેથી
આવશ્યકાદિના આરંભે નન્દીરૂપ પાંચ જ્ઞાનોતું પણ વ્યાખ્યાન કરાય છે. ૮૪૬

આ પ્રમાણે આવશ્યક શ્રુતસ્કંધનો અનુચોગ અહીં નક્કી થવાથી હવે શું કરવું જો-
ઇએ ? તે માટે કહે છે.

आवस्सयसुयखंयो नामं सत्यस्स तस्स जे मेया ।

ताइं अज्झयणाइं नासो आवस्सयाइणं ॥ ૮૪૭ ॥

कज्जो पिहपिहाणं जहत्यमजहत्यमत्यसुण्णं ति ।

नामे चेव परिच्छा गेज्झं जइ होहिइ जहत्यं ॥ ૮૪૮ ॥

આવશ્યક શ્રુતસ્કંધ એવું (આ શાસ્ત્રતું) નામ છે, તે શાસ્ત્રનાં (સામાયિકાદિ)
જે કોટા તે અધ્યયનો છે, તેથી (આવશ્યક, શ્રુતસ્કંધ, અધ્યયન વિગેરે) આવશ્યક-
આદિ પદોના સિત્ર સિત્ર નિક્ષેપ કરવો જોઇએ; કેમકે કેટલાક નામો (દીપા-અગ્નિ વિગે-
રે) યથાર્થ છે, કેટલાક નામો (પલાશ-મંડપ વિગેરે) અયથાર્થ છે, અને કેટ-
લાક નામો (ડિત્ય-ઉવિત્ય વિગેરે) અર્થ શૂન્ય છે, (અને શાસ્ત્રતું નામ અર્થ યુક્ત હોવા)
જોઇએ, કેમકે તેમાંજ સમુદાયાર્થતું જ્ઞાન થાય છે) તેથી નામ વડેજ (શાસ્ત્રની) પરી-
ક્ષા કરવી જોઇએ, જો અર્થ યુક્ત નામવાળું શાસ્ત્ર હોય તો તે શ્રાદ્ધ થાય છે. ૮૪૭-૮૪૮.

હવે તેજ આવશ્યક વિગેરે પદના નિક્ષેપા કહે છે.

नामाईओ नासो चउव्विहो मंगलस्स व च नेओ ।

विण्णेओ य विसेसो सुत्तगओ, किंचि बुच्छापि ॥ ૮૪૯ ॥

મંગળની પેઠે (આવશ્યક વિગેરેના) નિક્ષેપા પણ નામાદિ (નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય

વળી ન્યૂનાધિક અક્ષરવાળું શ્રુત બોલવામાં દોષ થાય છે, તેજ ન્યૂનાધિકતાવાળું લૌકિક ઉદાહરણથી કહીને લોકોત્તરની સાખીતી કરે છે.

અદિષ્ઠ કુણાલ-કવિણો હીણે વિજ્ઞાહરાદિદંટના ।

વાલા-ચરાઆમોયણ-મેસજ્જવિવજ્જતિ સમય ॥ ૮૬૧ ॥

અધિકાક્ષર સૂત્ર પાઠમાં કુણાલ અને વાનરનું દ્ષાન્ત, હીનાક્ષર પાઠમાં વિદ્યાધરાદિનાં દ્ષાન્ત અને હીનાધિક ઉલય પાઠમાં બાળક અને રોગીને વિપરીતપણે બોજન આપધ આપવાનું દ્ષાન્ત. ૮૬૧

પાટલીપુત્ર નગરમાં ગૌર્યવંશથી ઉત્પન્ન થએલો અધોઃક્રમી નામનો રાજા હતો, તેને પોતાની એક રાણીથી કુણાલ નામે પુત્ર થયો, રાજાએ તે પુત્રને ઉજ્જયણી નગરી તેના ભોગવદા માટે આપી. તે પછી કુમાર તે નગરીમાં રહીને આઠ વર્ષનો થયો એટલે પત્રવાહક દ્વેતે (ખેપીયાએ) આવીને 'રાજાને કહ્યું કે " આપનો પુત્ર હવે આઠ વર્ષનો થયો છે. " પત્રવાહકથી એ સમાચાર જાણીને રાજાએ આન્ત:પુરમાં રહીનેજ પોતાના હસ્તે કુમાર માટે પત્ર લખ્યો. તેમાં લખ્યું કે " દ્વાનીમધોયતાં કુમાર: એટલે કુમાર હવે લખો. " એ પ્રમાણે લખેલો પત્ર બીડયા સિવાય ત્યાંજ મૂકીને રાજા લઘુશંકા માટે ઊઠ્યો, એટલે ત્યાં રહેલી બીજી કોઇ રાણીએ તે પત્ર વાંચ્યો. વાંચીને વિચાર્યું કે મારે પણ પુત્ર છે, પરન્તુ નાનો છે અને કુણાલ મોટો છે. તેથી રાજ્યને યોગ્ય કુણાલ ગણાય, પણ મારો પુત્ર ન ગણાય, માટે એવી કોઈ શુદ્ધિ કરે કે જેથી કુણાલ રાજ્યને અધોઃય થાય. એક વિચારી અંજનની સળી શુકથી લિંબવીને અધોયતાં પદમાંના અગ્નિ ઉપર અનુસ્વાર કર્યો. એથી " દ્વાનીમધોયતાં કુમાર: એટલે હવે કુમાર અંધ થાઓ. " એમ થયું. તે પછી તે પત્ર રાણીએ એજ પ્રમાણે એ રચણે મૂક્યો. રાજાએ આવીને વાંચ્યા સિવાય તે પત્ર કુમાર પાસે મોકલ્યો. આવેલો પત્ર કુમાર પાસેના કોઇ માણસે સનમાં વાંચીને વિદ્વલ લખેલું મનીને પ્રગટ ન વાંચ્યો. કુમારના આગ્રહથી બ્યારે પ્રગટ વાંચ્યો, એટલે ભાવાર્થ જાણીને કુમારે કહ્યું કે ગૌર્યવંશમાં ઉત્પન્ન થએલો અમારા વડીલોની આજ્ઞા ત્રણ ભુવનમાં પણ કોઈ ઉલ્લંઘન નથી કરતું તો પછી તેમનાજ વંશમાં જન્મેલો હું પિતાની આજ્ઞાનું કેમ ઉલ્લંઘન કરું ? એ ના થાય, એમ કહીને તે વખતેજ અગ્નિમાં તપાવેલી લોહાની સળી લઇને શોક-આકંઠ કરતા સર્વ પરિજનોએ શેકયા છતાં પણ આંખમાં આંજીને અન્ધ થયો. આ બનાવ જાણીને રાજા અતિશય એક પાશ્યો, પણ પછી શા ઉપાય ? તે પછી કુણાલ પાસેથી ઉજ્જયણી લઇને કોઈ બીજી યોગ્ય ગામ તેને આપ્યું. તે ગામમાં રહીને કુણાલ કુમાર ઉત્કૃષ્ટ સંગીતજ્ઞા રીખ્યો. કેટલાક દિવસ વિત્યા બાદ તેને એક પુત્ર થયો, એટલે રાજ્ય પ્રાપ્તિ માટે તે કુણાલ પાટલીપુત્ર નગરે ગયો. ત્યાં જઇને પોતાની સંગીતજ્ઞાથી સમસ્ત નગરવાસી જનનાં ચિત્ત તેણે આકર્ષી લીધાં. તેની એ ખ્યાતિ રાજા પાસે જવાથી રાજાએ કુણાલને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. કુણાલે રાજભુવનમાં જઈ પડકાર પાછળ રહીને અતિ-મુંઢર સંગીત કર્યું; એથી રાજા અત્યન્ત પ્રસન્ન થઇને બોલ્યો કે " અરે ! તું મોગ, તારા ઇચ્છિત હું તને આપીશ. " રાજાનું એ વચન સાંભળીને કુણાલે કહ્યું કે—

ચંદ્રગુપ્તપુત્તો ચ વિંદુસારસ્સ નત્તુઓ ।

અસોગસિરિણો પુત્તો અંઝો જાયડ કાર્ગણિ ॥ ૮૬૨ ॥

ચંદ્રગુપ્તનો પ્રપૌત્ર, વિંદુસારનો પૌત્ર (પુત્રનો પુત્ર) અને અધોઃક્રમીનો અન્ધપુત્ર કાકળિ (રાજ્ય) માગે છે. ૮૬૨

પાટલીપુત્ર નગરમાં નન્દવંશનો નાશ કરનાર એવા આણ્વક્યના યુદ્ધ વૈભવથી ગૌર્યવંશી ચંદ્રયુગ પ્રથમ રાજ થયો, તે પછી અનુક્રમે બિન્દુસાર અશોકશ્રી અને કૃષ્ણાલ થયા, તેથી કૃષ્ણાલ ચંદ્રયુગ પ્રપૌત્ર થાય બિન્દુસારનો પૌત્ર એટલે પુત્રનો પુત્ર થાય અને અશોકશ્રીનો પુત્ર થાય. તે તમારી પાસે કાકણિ માગે છે. એટલે ક્ષત્રિય ભાષામાં રાજ માગે છે, કૃષ્ણાલની પાયાના સાંભળીને રાજાએ આશ્ચર્ય સહિત પડકાર દૂર કરાવ્યોને કૌતુકવાલા રાજાએ પૂછ્યું એટલે કુમારે સર્વ હકિકત સવિસ્તર કહી સંભળાવી. પછી રાજાએ કહ્યું કે તું અન્ધ હોવાથી રાજ્યને શું કરીશ ?

કુમારે કહ્યું—દેવ ! મારે રાજ્યને ચોગ્ય પુત્ર થયો છે,
રાજા:—ક્યારે ?

કુમાર:—“ સંપ્રતિ ” હમણાં.

રાજાએ કૃષ્ણાલના પુત્રનું નામ એ ઉપરથી “ સંપ્રતિ ” રાખ્યું, અને તેને રાજ્ય આપ્યું. આ પ્રમાણે જેમ અહીં અકાર ઉપર એકજ બિન્દુથી કુમારને નેત્રનું દુઃખ થયું, તેમ સૂત્રમાં પણ બિન્દુઆદિ અધિક થવાથી સર્વ અર્થનો અનર્થ થઈ જાય છે. ૮૬૨ ભાવની આધિકતામાં બાળું લૌકિક ઉદાહરણ છે; તે આ પ્રમાણે છે—

કોઈ એક જગલમાં એક સરોવર હતું, તે લોકમાં “ કામિક તીર્થ ” ના નામથી પ્રસિદ્ધ હતું. તે સરોવરના કાંઠે એક વંજુલનું વૃક્ષ હતું, તે વૃક્ષની શાખા ઉપર ચડીને જે કોઈ તિર્થંક સરોવરના પાણીમાં પડે, તેા એ તીર્થના પ્રભાવથી તે તિર્થંક મનુષ્ય થઈ જાય, અને જે મનુષ્ય પડે તેા દેવ થાય, પણ જે લોભના અધિકપણથી બીજવાર એ શાખા પરથી પાણીમાં પડે તેા પડનાર પુનઃ પોતાની મૂળ અવસ્થાને પામે. એક વખત ત્યાં વાનરમિથુનના કેખતાં મનુષ્ય યુગલ વંજુલ વૃક્ષની શાખા પરથી સરોવરના જળમાં પડ્યું, અને તીર્થના પ્રભાવથી દેહીપ્રમાન દેવયુગલ થઈ ગયું. એ જોઈને વાનરમિથુન પણ એ પ્રમાણે સરોવરમાં પડ્યું અને સુન્દર મનુષ્યયુગલ થયું. તેમાં મનુષ્યરૂપ થએલ વાનરે અધિક લોભથી સ્ત્રીને કહ્યું કે આપણે પુનઃ સરોવરમાં પડીએ કે જેથી દેવરૂપ બનીએ. સ્ત્રીએ ના પાડી અને કહ્યું કે ફરી પડવાથી કોણ જાણે શું એ થઈએ, આપણું આ સુન્દર મનુષ્યરૂપ છે તેજ બસ છે. શાસ્ત્રોને વિષે અત્યંત લોભ નિષેધ કરેલો છે. આ પ્રમાણે સ્ત્રીએ વાર્યા છતાં પણ તે પુરૂષ અતિલોભથી ફરી તે સરોવરમાં પડ્યો એટલે પુનઃ પોતાના મૂળ સ્વરૂપે વાનર થયો. તે પછી તે સ્ત્રીને ત્યાં આવેલા કોઈ રાજાએ પોતાની અતિ વહાલી પત્ની કરી, અને વાનરને કોઈ હન્દ્રજલિક (મદારી) લઈ ગયો. તેણે તેને નાચતાં રીખખ્યું. એક દિવસે મદારી તેજ વાનરને લઈ રમત કરવાને તે સ્ત્રીએ સહિત બેઠેલા એવા રાજા પાસે ગયો. વાનરાએ તે રાણીને ઝાળખી અને રાણીએ પણ તે વાનરને ઝાળખ્યો, એથી બાંધ્યા છતાં પણ વાનર રાણીને લેવા માટે તેની સન્મુખ મારવાર દોડવા લાગ્યો, એટલે રાણીએ કહ્યું કે—

જો જહા વટ્ટપ કાલો, તં વહા સેવ વાનરા ! !

મા વંજુલપરિચ્છેદો, વાનરા ! પઢળં સર ॥ ૮૬૩ ॥

હે વાનર ! જે કાળ જેવો વર્તે છે તેવો તેનો અનુભવ કર, વંજુલના પતનના લાભથી ભ્રષ્ટ થયેલા હે વાનર ! હવે તે પતન સંભાળીશ નહીં. ૮૬૩

જેમ અધિક લોભનો અભિપ્રાય વાનરને દુઃખ માટે થયો, તેમ માત્રાદિએ અધિક સૂચ પણ અનર્થ માટે થાય છે.

હવે અક્ષરદિએ હીન એવા સૂત્રપાઠમાં દુઃખ જણાવવાને ઉદાહરણ કહે છે,
વિજ્ઞાહર રાયગિહે ઉપ્પય પઢળં ચ હીણદોસેળ ।

કહળોસરગાગમળં પયાણુસારિસ્સ ઢાળં ચ ॥ ૮૬૪ ॥

હીનાક્ષરપણના દોષથી રાજગૃહ નગરમાં ઉત્પાત અને પતન કરતા અર્થાત્ ઇચ્છિત સ્થાને નહિ જઈ શકતા વિદ્યાર્થને જોઈને (શ્રેણિકે) સગસરણમાં આવી ભગવન્તને પૂછ્યું. ભગવન્તે તેનો ખુલાસો કર્યો, અને તેથી પદાતુસારી અભય કુમાર તેણે તે વિદ્યા પૂછ કરી ને તેથી વિદ્યાધરે અભયકુમારને) વિદ્યા આપી. ૮૬૪

રાજગૃહનગરમાં એક વખત ભગવાન મહાવીર સમવસર્યા, તે વખતે તેમની પાસે તેમની ધર્મદેશના સાંભળીને મર્વ મલા ઉઠી, તે સાથે શ્રેણિક પણ રાજભુવન તરફ જવા લાગ્યો, તેવામાં તેમણે દૂર કોઈ વિદ્યાધરને પાંખ વિનાના પક્ષીની જેઠે આકાશમાં ઉત્પાત અને પતન કરતો જોયો તેથી આશ્ચર્ય પામીને શ્રેણિક રાજ પાછા ભગવન્ત પાસે આવીને તે વિદ્યાધર મ'ખ ધી હરીકત પૂછવા લાગ્યા. ભગવન્તે કહ્યું કે એ વિદ્યાધરને આકાશગામિની વિદ્યાના એક અક્ષર વિસ્મૃત થયો છે, તેથી તે વિદ્યા મારી રીતે સ્ફુરતી નથી માટે તે ઉઠીને પાછો નીચે પડે છે. ભગવન્તણુ' એ કંથન પિતા પાસે રહિલા અભયકુમારે સાંભળ્યું. તેથી તેણે તે વિદ્યાધર પાસે જઈને કહ્યું કે જો તું મને આ આકાશગામિની વિદ્યાથી સમાન સિદ્ધિવાળો કરે, તો તે પામીને હું તને એ વિદ્યાના વિસ્મૃત અક્ષર સંભારી આપું. વિદ્યાધરે એ શરત કબુલ કરી, એટલે અભયકુમારે પદાતુસારીલખ્ધથી વિસ્મૃત અક્ષર સંભારી આપ્યો. વિદ્યાધર શરત મુજબ એ વિદ્યા અભય કુમારને આપીને મુખપૂર્વક વૈતાલ્ય પર્વતપર જઈ શુન્દરીઓ સાથે સંગમમુખ અનુભવવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે જેમ હીનાક્ષરવાળી વિદ્યા સ્મરણમાં આવતાં પણ કામ લાગતી નથી અને અનથ કરનારી થાય છે. તેમ સૂત્ર પણ હીનાક્ષર હોયતો અનર્થકારી થાય છે. ૮૬૪

હવે હીનાધિક અક્ષરવાળા સૂત્ર માટે ઉદાહરણ કહે છે.

નિત્ત-સ્ફુભેસયાઈ માર્ણ પીલેજ્ઞ ઝળણ દેડ ।

પરળ્લ ણ તેદિં અરિણ્દિં પરડ વાલો તદ્દાહરે ॥ ૮૬૫ ॥

તીખા-કંઠ્યા ઓસરો (રોગી પીકા ન પામે એમ માનીને) રોગીને તેના માતાપિતા કે વૈદ્યાદિ જે તે ઓછા આપે, તો તેથી ગુણ ન થાય, અને વધારે આપે તો મરણ થાય. એજ પ્રમાણે હીનાધિક આહારમાં ખાળક પણ મરણ પામે ૮૬૫

એજ પ્રમાણે સૂત્રમાં પણ હીનાધિક અક્ષર હોય તો અનેકદોષ પ્રાપ્ત થાય, કારણ કે—
અત્યસ્સ વિસંત્રાગો મુયમેઆગો તઓ ચરણમેઓ ।

તત્તો મોક્ષભાવો મોક્ષભાવેક્ષલા દિવલા ॥ ૮૬૬ ॥

(ન્યુનાધિક અક્ષરથી) સૂત્રનો ભેદ થાય, અને સૂત્રના ભેદથી અર્થમાં વિમ'વાદ થાય, ને તેથી ચારિત્રનો ભેદ થાય, ચારિત્રન. ભેદથી શોધનો અભાવ થાય, અને શોધના અભાવે શીક્ષા નિષ્ફળ થાય. ૮૬૬

આ પ્રમાણે આગમથી દ્રવ્યાવરયક હતું, હવે નોઆગમથી દ્રવ્યાવરયક કહે છે.

નોઆગમઓ જાણવ-મન્વસરીરા ડરિત્તમાવાસં ।

છોડ્ય લોગુચરિયં કુપ્પાયયળં જહા મુત્તે ॥ ૮૬૭ ॥

જાશરીર ભવ્યશરીર અને તે ઉભયથી વ્યતિરિક્ત, એમ નોઆગમથી દ્રવ્યઆવશ્યક ત્રણ પ્રકારે છે, તેમાં ઉભય વ્યતિરિક્ત એવું નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યક લૌકિક, લોકોત્તર અને કુપ્રાવચનિક એ ત્રણ પ્રકારે જેમ અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં કહ્યું છે તેમ જાણવું. ૮૬૭

જાશરીરદ્રવ્યઆવશ્યક, ભવ્યશરીર દ્રવ્યઆવશ્યક, અને તે ઉભયથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય-આવશ્યક એમ નોઆગમથી દ્રવ્યઆવશ્યક ત્રણ પ્રકારે છે. જેણે પૂર્વે સારી રીતે આવશ્યક શીખેલું મિદ્ધશિક્ષાને વિષે પ્રાપ્ત થયેલું જીવે છોડી દીધેલું એવું મુનિનું જીવરહિત શરીર તે જાશરીરદ્રવ્યઆવશ્યક છે, કેમકે તે શરીરથી પૂર્વે ભાવઆવશ્યક અનુભવેલ છે, જે વ્યક્તિ ભવિષ્યમાં આવશ્યક જાણશે, પણ હુમણું વર્તમાનકાળે નથી જાણતી તે વ્યક્તિનું જીવવાનું દેવતાદિનું શરીર યોગ્યપણાથી ભવ્યશરીરદ્રવ્યઆવશ્યક છે, એ ઉભયથી વ્યતિરિક્ત નોઆગમથી દ્રવ્યઆવશ્યક ત્રણ પ્રકારે છે, એક લૌકિક, બીજું લોકોત્તર અને ત્રીજું કુપ્રાવચનિક. તેમાં પ્રથમ રાજા વિગેરેનાં મુખ ધોવા આદિ જે અવશ્યનાં કાર્ય તે લૌકિક વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય આવશ્યક, અને જે સાધુઓનાં મુણે રહિત, કેવળ વેશ માત્ર ધારણ કરી સાધુ જેવા જણાતા પગડે પગડે અનેક અસંયમ સ્થાનનું સેવન કરનારા મુનિઓ વિગેરે સપાર-સાંજ પ્રતિક્રમશાદિ અવશ્ય કાર્યો કરે તે લોકોત્તર દ્રવ્ય-આવશ્યક, તથા જે પાપમંડીજનો આચુંડા વિગેરે દેવનાના સ્થાનોમાં વિલેપનાદિ આવશ્યક કાર્યો કરે છે તે કુપ્રાવચનિક દ્રવ્યઆવશ્યક છે. એ નોઆગમથી ઉભય વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય-આવશ્યકના ત્રણ ભેદ જાણવા. તેમાં જે નો ગમ્ છે તે આગમના સર્વથા નિષેધ અર્થમાં સમજવો, કેમકે ઉપરોક્ત આવશ્યકમાં જરા પણ આગમ જ્ઞાન નથી. આ નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યકનું સ્વરૂપ ભેદપૂર્વક જેમ અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં કહ્યું છે તેમ સવિસ્તર જાણી લેવું. ૮૬૭

ઉપર જે લોકોત્તર નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યક કહ્યું છે, તેમાં ઉદાહરણ કહે છે.

છોડતરે અમિત્તલખમાસેવાલોચનાં વદાહરણં ।

સ રચનદાહનવાણિયનાણ જઈહુવાલદો ॥ ૮૬૮ ॥

લોકોત્તરમાં નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યકમાં નિરંતર દોષ સેવનાર અને આલોચના કરનાર સાધ્વાભાસનું દષ્ટાન્ત છે, તે સાધ્વાભાસને ગીતાર્થમુનિએ રત્નદાહન વણિકના ઉદાહરણથી કમકે આપ્યો. ૮૬૮

લોકોત્તરમાં નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યકમાં નિરંતર દોષ સેવીને આલોચના (પ્રાપચિત) કરનાર સાધ્વાભાસનું ઉદાહરણ છે, તે આ પ્રમાણે—

વસન્તપુર નગરમાં એક અગ્નીતાર્થ અધિભાષાસ ગમ્થ પોતાના આચાર્ય સહિત વિચરતો હતો, એ ગમ્થમાં એક મુનિ રહેનો હતો તે હુમ્મેશાં દોષયુક્ત-સાધુને ઉપયોગમાં ન આવે એવા ભાત-પાણી ગ્રહણ કરીને પ્રતિક્રમણ કરતી વખતે મહાન્ સંવેગી હોય તેમ દેખાવ કરતો ને કરેલા સર્વ દોષો શુદ્ધ અમીષે પ્રગટ કરીને પ્રાયશ્ચિત લેતો હતો, શુદ્ધ પણ તેને તે મુજબ પ્રાયશ્ચિત આપતા હતા. તે સાથે પ્રાયશ્ચિત આપતાં હુમ્મેશાં કહેતા કે 'અહો ! આ મુનિ કેવો ધર્મશ્રદ્ધાળુ મહાભાગ છે ! જે આ પ્રમાણે હુમ્મેરે એવી આલોચના કરીને મુખપૂર્વક પ્રાયશ્ચિત લે છે. ખરેખર સરળ હોવાથી એ મુનિ શુદ્ધ છે, કેમકે દોષ એવો સહેલો છે પણ આલોચના કરવી તે મુશ્કેલ છે.' આવું જોડને બીજા ભોળા સાધુઓ વિચારવા લાગ્યા કે 'ખરેખર આલોચના કરવી એજ સાધ્ય છે. દોષો સેવવામાં વિ. ભા. ૪૫

અગત્ય નથી અને જો એ પ્રમાણે હરમેશાં આલોચના કરીએ તો પછી નહિ કરવા યોગ્ય કાર્ય કરીએ તો પણ એમાં કંઈ દોષ નથી કેમકે તેની આલોચના કરવાથી શુદ્ધિ કરી દુષ્કરકારી થઈ શકાય છે. આવા વિચારથી પ્રાયઃ આખા ગમ્મમાં 'આલોચણ' પણ અનાયાગ સેવનાં એવી સૂચના પ્રસરી ગઈ.

એ પ્રમાણે અવિધિએ વર્તતાં કેટલોક કાળ ગયો, તેવામાં તે ગમ્મમાં કોઈ બીજા વિદ્વાન મુનિ પ્રાહુણ તરીકે આવ્યા, તેમણે તે સર્વ અવિધિ જોઈને વિચાર્યું કે અરેરે આ સૂચન શુદ્ધિ આખા ગમ્મનો નાશ કર્યો, આ વિચારથી તેમણે તે શુદ્ધિ કહ્યું કે હે મુનિ ! તમે આ નિત્ય દોષ સેવનાર સાધુનાં આ પ્રમાણે વખાણ કરો છો, તેથી ગિરિનગરવાસી લોકો અને રાજાની પેઠે દુઃખ પામશે.

અભણ શુરઃ—એ કેવી રીતે ?

વિદ્વાન મુનિ.—ગિરિનગર નામી એક શહેર હતું, તેમાં કોઠાધિપતિ એક વણિક રહેતો હતો; તે વણિક અગ્નિદેવના ભક્ત હોવાથી દરવર્ષે રતનાથી એક ઓરડો ભરીને તે ઓરડો અગ્નિથી સજગાવી દેતો, તેને તે પ્રમાણે કરતો જોઈને તે નગરવાસી લોકો અને રાજા તેની પ્રશંસા કરતા હતા, કે અહો ! આ શેઠની અગ્નિદેવ ઉપર કેવી ભક્તિ છે ? કે જે દરવર્ષે અગ્નિદેવને આ પ્રમાણે રતનાથી તૃપ્ત કરે છે. આવી રીતે પ્રશંસા થવાથી તે શેઠ વધારે આદરથી એજ પ્રમાણે અગ્નિદેવને તૃપ્ત કરવા લાગ્યો. એમ કરતાં એક વખત મહાનિર્જીવર પવન ઉપનિષ્ઠ થયો, તેથી આખા નગરમાં એ મજગાવેલો અગ્નિ દેલાયો, જેથી રાજા-મહેલ સહિત સર્વ નગર બળીને ભસ્મીભૂત થઈ ગયું. જ્યારે એવો મહા અનર્થ થયો ત્યારે રાજાએ અને લોકોએ વિચાર્યું કે અરેરે આપણે એ શેઠને એ પ્રમાણે કરતાં પહેલીથીજ કેમ ન શક્યા ? અને તેની પ્રશંસા શા માટે કરી ? જો એ પ્રમાણે કરતાં આપણે એને પ્રથમજ શેઠનો હોત, તો આપણે આ વખત અત્યારે ન અંતવત ? આ પ્રમાણે ધણેજ પચાત્તાપ કરીને તે વણિકનો કંઈ કરી તેને નગર બહાર કાઢી મૂક્યો.

એ પ્રમાણે હે આચાર્ય ! તમે પણ આ અવિધિએ વર્તતા સાધુની પ્રશંસા કરવાથી પોતાનો અને ગમ્મનો ઉત્થાપનો નાશ કરો છો. મારે આ માધુને તેમ કરતાં અટકાવો, જેથી મધુરાનગરીના લોક અને તેના રાજાની પેઠે સર્વ સુખી થાઓ, ને જેથી તમે અનર્થને ભજવાવાલા ન થાઓ.

આચાર્યઃ—એ કેવી રીતે ?

વિદ્વાન મુનિ—સાંભળો. મધુરાનગરીમાં પણ અગ્નિદેવના ભક્ત કોઈ ધનવાન વણિક રહેતો હતો. તેણે પણ રતનાથી ભરીલા ઘરને સજગાવવાનો આદેશ કર્યો, એટલે તે નગરવાસી લોકોએ અને ગામોએ તેનો કંઈ કરી તિરસ્કાર પૂર્વક કહ્યું કે જો તારે અગ્નિદેવને તૃપ્ત કરવા હોય તો, અમરુષમાં જઈને ઘર દહીને શા માટે એમ નથી સજગાવતો ? એમ કહીને તે શેઠને નગર બહાર કાઢ્યો. તેથી જો સઘળા અગ્નિના અનર્થથી બચીને સુખી થયા. એ પ્રમાણે-હે આચાર્ય ! તમે પણ આ સાધુને ગમ્મ બહાર કાઢીને પોતાને તથા ગમ્મને મહાઅનર્થથી બચાવો.

આવી ઘણી શુદ્ધિઓથી એ આચાર્યને રીખામણ આપી, પણ શુર અભણ (અગીતાર્ય) અને આમદી હોવાથી તેમજ અનર્થ હોવાથી પોતાની અપોચ પ્રવૃત્તિથી (ન નિવર્તી) તે સાધુને અટકાવ્યો નહિ. એટલે એ વિદ્વાન પ્રાહુણ મુનિએ ગમ્મના બીજા

સાધુઓને કહ્યું કે હું મહાભાગ્ય મુનિઓ ! આવા અભણ ગુરૂના તાબે રહિવાથી હવે સર્વે તેમનો ત્યાગ કરીને અન્ય સ્થળે જાઓ, નહિ તો તમને સર્વને અનર્થ પ્રાપ્ત થશે. વિદ્વાન મુનિના ઉપદેશથી તે સાધુઓએ તેમનો ત્યાગ કર્યો. આવા પ્રકારના ગરુડવાળાનું જે આવશ્યક તે નોઆગમથી લોકોત્તર દ્રવ્યઆવશ્યક કહેવાય છે. તે દ્રવ્યઆવશ્યક ઉદાહરણ-પૂર્વક કહ્યું. ૮૬૮

આ પ્રમાણે ઉદાહરણપૂર્વક દ્રવ્ય આવશ્યક કહ્યું; હવે ભાવઆવશ્યક કહીશું. તે ભાવ આવશ્યક આગમથી અને નોઆગમથી એમ બે પ્રકારે છે. તેજ વાત કહે છે.

આગમઔ ભાવાવાસયં વદત્યોવજોગપરિણામો ।

નોઆગમઔ ભાવે પરિણામો નાજ-કિરિયામ્ ॥ ૮૬૯ ॥

આવશ્યકના અર્થના ઉપયોગ રૂપ પરિણામ તે આગમથી ભાવ આવશ્યક છે, અને જ્ઞાન-ક્રિયા ઉલ્લેખના પરિણામ તે નોઆગમથી ભાવ આવશ્યક છે. (અહીં નોઆગમ મિશ્ર-અર્થમાં સમજવો.) ૮૬૯

ઉપરોક્ત નોઆગમથી ભાવઆવશ્યક ત્રણ પ્રકારે છે તે કહે છે.

લોહ્ય લોહત્તરિયં કુપ્પાવયણં ચ તં સમાસેણં ।

લોકોત્તરં પસત્યં સત્યે તેનાહિગારોડ્યં ॥ ૮૭૦ ॥

લૌકિક-લોકોત્તર-અને કુપ્પાવચનિક. એમ ત્રણ પ્રકારે સંક્ષેપથી નોઆગમભેદમાં ભાવ આવશ્યક છે. તેમાં લોકોત્તર ભાવાવશ્યક એક છે. તેનોજ આ શાસ્ત્રમાં અધિકાર છે. ૮૭૦

નોઆગમથી ભાવ આવશ્યક લૌકિક-લોકોત્તર-અને કુપ્પાવચનિક એમ ત્રણ પ્રકારે છે. એવો અતુલ્ય પૂર્વે વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય આવશ્યકમાં પણ કહ્યો છે, અને ભાવ-આવશ્યકમાં તો અલ્પોપકારસ્વરૂપમાં બધની અતુલ્યતાદિ કોઈ હેતુ વડે કરીને લૌકિક-કુપ્પાવચનિક-અને લોકોત્તર એવો અતુલ્ય જોયો છે. તેમાં દિવસના પૂર્વ ભાગમાં ભારત અને પાછલા ભાગમાં રામાયણ વાંચવું ઇત્યાદિ જે લોકમાં પ્રચલિત છે તે નોઆગમથી લૌકિક ભાવ આવશ્યક છે, અને મત્ર પાઠાદિ પૂર્વક યજ્ઞ અજાદિ હોમાદિ કરવા તે કુપ્પાવચનિક ભાવાવશ્યક છે. તથા ઉપયોગ પૂર્વક આવશ્યક અવજ કરવું પડિલેહણ આવર્તાદિ ક્રિયામિશ્ર ઉલ્લેખાળ સુષે સુહૃપતિ રાખીને, આવર્ત કરવા પૂર્વક મન્દનાદિ સુત્રારૂપ આવશ્યક સૂત્ર બોલવા તે લોકોત્તર ભાવ આવશ્યક છે. આ પ્રમાણે સમજે ઠેકાણે જ્ઞાનક્રિયાની મિશ્રતા વિચારવી. આ ત્રિવિધ નોઆગમથી ભાવ આવશ્યકમાં લોકોત્તર ભાવાવશ્યક અરેખર અતુલ્ય મોક્ષ સુખની પ્રાપ્તિમાં હેતુભૂત હોવાથી લોકોત્તર ભાવ આવશ્યક એક છે. અને તેનોજ અહીં શાસ્ત્રમાં અધિકાર કમય છે. ૮૭૦

હવે આવશ્યકનાં પચાંચાનો (જુદા જુદાં નામો) કહે છે.

તસ્સામિન્નત્યાઈં સુપસત્યાઈં જહત્યનિયયાઈં ।

અન્વામોહાડનિમિત્તમાહ પજ્ઞાયનામાઈ ॥ ૮૭૧ ॥

અન્ય અન્ય સ્થાનને વિષે આવશ્યકનાં જુદા જુદાં નામો સાંભળવાથી શિષ્યને વ્યા-ક્રાહ આદિ ન થાય એટલા માટે તે આવશ્યકનાં એકજ અર્થવાળાં સુપ્રસરત યથાર્થ ને નિયત એવાં આવશ્યકનાં જુદા જુદાં નામો કહે છે. કેમકે તેથી અનેક દેશમાંથી ચિત્તેલા શિષ્યોને સુષે સુષે અર્થની પ્રતિપત્તિ થાય છે ૮૭૧

આવસ્તયં અવસ્સકરણિજં ધ્રુવ નિગ્રહો વિસોહી ય ।

અઙ્ગયણછક વગો નાઓ આરાદ્ધના મગ્નોઃ॥ ૮૭૨ ॥

આવશ્યક-અવશ્ય કરવા યોગ્ય-ધ્રુવ-નિગ્રહ-વિશુદ્ધિ-છઅધ્યયન-વર્ગ-ન્યાય-આરાધના અને માર્ગ (એ દશ આવશ્યકતાનાં લુદાં લુદાં નામે છે.) ૮૭૨

આવશ્યક એટલે શું ? તે કહે છે.

સમણેણ સાવણ ય અવસ્સકાયન્વયં હવદ્ જમ્હા ।

અંતો અહો-નિસિસ્સ ડ તમ્હા આવસ્સયં નામ ॥ ૮૭૩ ॥

સાધુ અને આવકને રાત્રિ અને દિવસના અંતે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે, તે કારણથી આ આવશ્યક કહેવાય છે. ૮૭૩

જદવસ્મં કરણિજં તેણાવસ્સયમિદં ગુણાણં વા ।

આવસ્સયમાહારો આ મજ્ઞાયા-પિવિદ્ધિવાઈ ॥ ૮૭૪ ॥

આ વસ્તં વા જીવં કરેઈ જં નાણ-દંસણ-ગુણાણં ।

સંનેઙ્ગ-ભાવણ-ચ્છાવણેઈ વાઽઽવાસયં ગુણો ॥ ૮૭૫ ॥

જે કારણથી અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે, તે કારણથી તે આવશ્યક છે એ અર્થ પૂર્વની ગાથામાં કહેલ છે. અથવા આવશ્યક પદમાં આ શબ્દ મર્યાદાને અભિવિધિ અર્થનો વાચક છે તેથી મર્યાદા અને અભિવિધિ વડે શુદ્ધોત્તર આધાર તે આવશ્યક છે. અથવા જે આ એટલે સમસ્ત પ્રકારે જીવને જ્ઞાન-દર્શન શુદ્ધોત્તરે વશ કરે તે આવશ્યક. અથવા સાંનિધ્યભાવનાચ્છાદનાવડે શુદ્ધી આત્માને વાસિત કરે તે આવાસક કહેવાય છે. ૮૭૪-૮૭૫

અવશ્ય કરવા યોગ્ય હોવાથી આવશ્યક કહેવાય છે. એ આવશ્યક પદમાં જે આશ્ચર્ય છે તે મર્યાદાને અભિવિધિવાચી છે, એટલે મર્યાદાવડે અથવા અભિવિધિવડે (જ્ઞાનાદિ) શુદ્ધોત્તર આધાર તે આવશ્યક. અથવા જે ક્રિયા આત્માને જ્ઞાનાદિ શુદ્ધોત્તરે વશ કરે તે આવશ્યક. અથવા આત્માને જે જ્ઞાનાદિ શુદ્ધોત્તરે સાંનિધ્ય કરે-વાસિત કરે તે આવાસક. અથવા વસ્તુ મુગ્ધ-ધૂપઆદની જેડે જે આત્માને શુદ્ધોત્તરે વડે આચ્છાદિત કરી ચોભાવે તે આવાસક. અથવા જે આત્માનું દેવોથી સંવરણ કરે એટલે દેવો આજ્ઞા ન કે તે આવાસક છે. ૮૭૪-૮૭૫

આ પ્રમાણે આવશ્યકપદના લુદા લુદા દસ નામેમાંના પહેલા આવશ્યક અથવા આવાસક પદનો અર્થ કહ્યો. હવે બાકીનાં પદોનો અર્થ કહે છે.

एवं चिय सेसाईं विटसा मुय-लमलणाणुसारेणं ।

कमसो वत्तव्वाइं तहा मुय-वरयेवनापाइं ॥ ८७६ ॥

એ-૪ પ્રમાણે બાકીના પદો પણ વિદ્વાને શ્રુતમાં કહેલા લક્ષણને અનુસારે અનુક્રમે કહેવાં. તથા શ્રુત-સ્કંધનાં નામે પણ એ-૪ પ્રમાણે કહેવાં. ૮૭૬

ત્રોક્ષાભિલાષી લોભથી અવશ્ય કરાય છે મારે અવશ્યકરણીય કહેવાય છે. તથા અર્થથી શાશ્વત્ હોવાથી ધ્રુવ. જે વડે દિનિદ્ય-કષાય વિગેરે બાવ મર્યાદાને નિમ્મદ-રોધ કરાય તે નિમ્મદ. બીજા આચાર્યો ધ્રુવ એટલે પ્રવાદથી અનાદિ કાળના કર્મ તેનો જે વડે નિમ્મદ થાય તે પ્રતિનિમ્મદ, એમ તે બે પદનું એક-૪ પદોપનમ કહે છે. તથા કર્મથી મહત્તમ ય-એસા આત્માને વિશુદ્ધિના દેનુ હોવાથી વિશુદ્ધિ, સામાયિકઆદિ છ અધ્યયન રૂપ હોવાથી

પરિધયન, જે વડે રાગ આદિ દોષો દૂરથી ન્યન્ય તે વર્ગ. ણીજઓ એ બે પદ્યું એક-
જ નામ કહે છે, જેમકે પામ ચિકાદિ છ અધ્યયનનો સપ્રહ હોવાથી છ અધ્યયનનો વર્ગ
કહેવાય છે. ઇચ્છિત અર્થની સિદ્ધિનો એક ઉપાય હોવાથી ન્યાય, અથવા જીવ અને કર્મનો
સંબંધ દૂર કરનાર હોવાથી ન્યાય. મોક્ષ આરાધનાનો હેતુ હોવાથી આરાધના, મોક્ષનગરે
પહોંચાડનાર હોવાથી માર્ગ. એ પ્રમાણે આવશ્યક પદના દશ પર્યાય નામોનો અર્થ જાણવો.

તથા તેજ પ્રમાણે શ્રુત અને સ્કંધનાં પર્યાય નામો પણ શ્રુતમાં કહેલા લક્ષણથી જાણવાં,
જેમકે શ્રુત-સૂત્ર-અન્ય-સિદ્ધાન્ત-પ્રવચન-આજ્ઞા-ઉપદેશ-અને આગમ એ વિગેરે શ્રુતનાં
એકજ અર્થવાળા નામો છે. તથા ગણ-કાય-નિકાય-સ્કંધ-વર્ગ અને રાશી એ વિગેરે
સ્કંધના એજ અર્થવાળાં નામો છે. તેનાં અર્થ વિદ્વાને શ્રુતાનુસારિ લક્ષણથી કરવા. અહીં
વિસ્તાર થવાના લયથી કહ્યા નથી. ૮૭૬

એ પ્રમાણે આવશ્યક પદના નામાદિ નિદેશો કહ્યા, હવે શ્રુતપદના એ નામાદિ
નિદેશો કહીશું.

આગમઓ દ્રવ્યસુર્ય વત્તા સુત્રોવઓગનિરવેશ્વો ।

નોઆગમઓ જાણય-મવ્વસરીરા-હરિત્તિમિદં ॥ ૮૭૭ ॥

શ્રુતોપયોગ રહિત વક્તા તે આગમથી દ્રવ્ય શ્રુત છે; અને જ્ઞાશરીર-ભવ્યશરીર
તથા એ ઉભય વ્યતિરિક્ત એમ નોઆગમથી દ્રવ્યશ્રુત ત્રણ પ્રકારે છે. ૮૭૭

નામ અને સ્થાપનાશ્રુત સુગમ હોવાથી તેનું કથન અહીં નથી કરતા પણ દ્રવ્ય-
શ્રુત અને ભાવશ્રુતમાં જાણવા જેવું છે તેથી તેને કહીશું. તેમાં દ્રવ્ય શ્રુત બે પ્રકારે છે. આગમ-
થી અને નોઆગમથી. શ્રુતના ઉપયોગ રહિત જે વક્તા તે આગમથી દ્રવ્યશ્રુત છે. અને
નોઆગમથી દ્રવ્યશ્રુત જ્ઞાશરીર ભવ્યશરીર અને એ ઉભય વ્યતિરિક્ત એમ ત્રણ પ્રકારે
છે. એમાંના પહેલા બે લોક આવશ્યક પ્રમાણે જાણવા, અને ત્રીજો લોક નીચે પ્રમાણે જા-
ણવો. ૮૭૮

પત્તાઙ્ગયં સુત્તં સુત્તં ચ જમંદજાઈ પંચરિદં ।

આગમઓ ભાવસુર્ય સુઓવત્તો તઓડળળ્ળો ॥ ૮૭૮ ॥

પત્રાદિમાં રહેલ શ્રુત અને જે અંડભદિ પાંચ પ્રકારનું સૂત્ર તે બન્ને નોઆગમથી
ઉભય વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય શ્રુત છે. તથા શ્રુતોપયોગવાન જે જીવ તે તેનાથી અનન્ય હોય
તેથી તે આગમથી ભાવશ્રુત છે. ૮૭૮

પાના-પુસ્તક-વસ્ત્ર આદિમાં લખેલું શ્રુત અથવા સૂત્ર તે ઉભયવ્યતિરિક્ત દ્રવ્યશ્રુત
કહેવાય છે. અહીં શ્રુત અને સૂત્ર બંને શબ્દો એકજ અર્થમાં છે, તેથી દ્રવ્ય શબ્દનો સમાન-
નામવડે અપ્રધાન અર્થ રાખી અંડજ-વોંડજ-કીટજ-વાળજ અને વહકજ સૂત્ર એમ જે આગ-
મમાં પાંચ પ્રકારે સૂત્ર કહ્યું છે, તે પણ સૂત્રના નામના સરખાપણાથી જુદું ઉભયવ્યતિ-
રિક્તદ્રવ્ય શ્રુત કહેવાય છે. તેમાં ચારિંદ્રિય યતિના કાઝઓએ બનાવેલ કોશરોમાંથી થ-
એલું સૂત્ર અંડજ સૂત્ર કહેવાય છે. તેને લોકમાં ચરક સૂત્ર (રેશમ) કહે છે, કપાસથી
થએલું સૂત્ર તે વોંડજ સૂત્ર કહેવાય છે. કીટજ સૂત્ર પાંચ પ્રકારે છે. પદ મલય-અંશુક
ચીનાશુક અને કૃમિરાગ. આ પાંચે પદમય કહેવાય છે. વાળજ (વાળથી થએલું) સૂત્ર
પણ પાંચ પ્રકારે છે. પેટાના ઊનનું-ઊંટના ઊનનું- મૃગના વ.ગરુ-ગોંદરના વાળનું
અને પેટાદિના ઊનથી ઉગરેલી કિદ્દિ થકી ઉત્પન્ન થએલું સૂત્ર કિદ્દિશ અથવા પેટાદિક

ઉત્તના બે ત્રણના મધોગથી ઉત્પન્ન થયેલું કિટ્ટિશ; અર્થાદિના વાળનું તથા વદન્ય મૂત્ર તે શણ મિગેરેલું મૂત્ર, એ સર્વ ઉલ્લેખ વ્યતિરક્ત દ્રવ્ય શ્રુત (મૂત્ર) બંધાયું.

ભાવ શ્રુત બે પ્રકારે છે-આગમથી અને નોઆગમથી. તેમાં શ્રુતના ઉપયોગશ્રુત જે શ્રુતના લક્ષણાર હોય તે આગમથી ભાવ શ્રુત છે, અહીં ઉપયોગવાન જે છવ તે ઉપયોગથી અલિપ્ત હોવાંથી તે છવનેજ ઉપચારવડે ભાવ શ્રુત કહેલ છે. ખરી રીતે તો શ્રુતનો ઉપયોગ એજ ભાવશ્રુત છે. ૮૭૮

હવે નોઆગમથી ભાવશ્રુત કહે છે.

નોઆગમઓ માથે લોહ્ય લોહચરં પુરામિહિયં ।

સમ્પત્તપરિગ્રહિયં સમ્પ્રમુયં મિચ્છમિયરંતિ ॥ ૮૭૯ ॥

નોઆગમથી ભાવશ્રુત લોકિક (ભારત-રામાયણાદિ) અને લોકોત્તર (અંગપ્રવિ-
ષ્ઠાદિ) એમ બે પ્રકારે છે, તે પહેલાં (શ્રુતજ્ઞાનાધિકારે) કહ્યાં છે. એ સર્વ સમ્યગ્દૃષ્ટિએ
મહણ કરેલ હોય તો સમ્યક્ શ્રુત છે, અને મિથ્યાદૃષ્ટિએ મહણ કરેલ હોય તો મિથ્યાશ્રુત છે. ૮૭૮

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

આગમઓ માવમુયં જુતં નોઆગમે કહં હોઈ ? ।

જડ નાગમો ન મુત્તં, યદ મુત્તમનાગમો કિદ શુ ? ॥ ૮૮૦ ॥

આગમથી ભાવશ્રુત તો શુદ્ધ છે, પણ નોઆગમમાં ભાવશ્રુત કેમ ધરે ? (કારણ
કે નોઆગમ નિષેધાર્થે હોવાથી) જે આગમનો અભાવ છે તો શ્રુત નહિ, અને જે શ્રુત છે
છે તો આગમનો અભાવ કેમ ? આ તો મારી મા વાંઝણીની પેઠે વિદ્વ છે, ૮૮૦

ઘવઓનો જમ્મતે ત તં જડ વાગમોઽવતેમ ત્તુ ।

નોઆગમોત્તિ एवं કિમણુવત્તમ્મિ દવ્વમુયં ? ॥ ૮૮૧ ॥

જેટલા જેટલા શ્રુતનો ઉપયોગ, તે તે આગમથી ભાવશ્રુત છે, અને બાકીનું (ઉપયોગ
રહિત) નોઆગમથી ભાવશ્રુત છે, ને એમ કહેતા હો તો અનુપયોગમાં દ્રવ્યશ્રુત
કેમ કહ્યું ? ૮૮૧

જે જે શ્રુતના લક્ષણારાઓને વીશે જેને જેને શ્રુતનો ઉપયોગ હોય તે તે લક્ષણારુદ્ધ
આગમથી ભાવ શ્રુત છે, અને એવ ઉપયોગ રહિત હોય તેનું શ્રુત નોઆગમથી ભાવ શ્રુત
છે, એમ ને કહેતા હો તો ૮૭૭ મી ગાથામાં “ શ્રુતોપયોગ રહિત વજ્ઞા તે આગમથી
દ્રવ્યશ્રુત છે” એમ જે પૂર્વે અનુપયોગી વજ્ઞાને દ્રવ્યશ્રુત કહ્યો છે, તેનું શું થયું? કા-જ
કે તે વિષયને તો તમે અહીં હમણાં નોઆગમથી ભાવશ્રુત કહ્યો છે, તેથી તે દ્રવ્યશ્રુત
વિષય રહિત થયું. ૮૮૧

અવિસુદ્ધનયમણ વ જદ્દુલ્લિમુયમણુવત્તેઽવિ ।

માવમુયં ચિય પદઓ કિમણુવત્તેઽસ દવ્વમુયં ? ॥ ૮૮૨ ॥

અથવા ને એમ કહેતા હો કે અવિશુદ્ધ નયના મતે લગ્નિશ્રુત તે ભાવશ્રુત (અને
જેનું દ્રવ્યશ્રુત) તો તે ભાવશ્રુત અનુપયોગીમાં પણ છે, અનુપયોગી વજ્ઞાને દ્રવ્ય-
કેમ કહેતા હો ? ૮૮૨

અથવા વહી આચાર્ય મદારાજ ! કહી એમ કહે કે અવિશુદ્ધનયના મતે મુતલગ્નિ

પણ ભાવશ્રુત કહેવાય છે, તેથી અનુપયોગી છતાં પણ તે લબ્ધિ શ્રુત જીવમાં જે લબ્ધિ-રૂપ શ્રુત છે, તે ભાવશ્રુત છે; અને એ લબ્ધિશૂન્યજીવનું શ્રુત તે દ્રવ્ય શ્રુત છે, આમ માનવાથી દ્રવ્યશ્રુત વિષય રહિત નહિ થાય. આ પ્રમાણે જે કહેતા હો, તો અનુપયોગી વેદાંતને દ્રવ્યશ્રુત કેમ કહે છે ? કારણ કે તેને પણ શ્રુતલબ્ધિના સદ્ભાવથી ભાવ-શ્રુતનીજ પ્રાપ્તિ થશે. અને દ્રવ્યશ્રુત તો વિષય રહિતજ રહેશે. કેમકે કોઈ પણ શ્રુતલબ્ધિ વિના બોલતું નથી. તેથી એમ કહેવું એ કેવળ વાણીમાત્રજ છે બીજું કંઈ નથી. ૮૮૨ ઉપરોક્ત બધા પક્ષોનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે કે—

આગમસુબોવઓગો સુદ્ધો ચિય ન ચરણાઈસમિસસો ।

મોસેડવિ વા વિવક્ષા સુયસ્સ ચરણાઈમિન્નસ્સ ॥ ૮૮૩ ॥

ચારિત્રાદિથી મિશ્ર નહિ, પણ શુદ્ધ સુતોપયોગ તે આગમથી ભાવશ્રુત છે. મિશ્ર ઉપ-યોગમાં પણ ચારિત્રાદિથી લિખ સુતોપયોગની વિવક્ષા કરીએ તો પણ તે આગમથી ભાવ-શ્રુત છે. ૮૮૩

ઉપરના જે પ્રશ્નો કર્યા છે, તે નોશબ્દને નિવેદ્યાર્થમાં સમજાવે કર્યા છે. તે અયોગ્ય છે, આચાર્યજી મહારાજ મિશ્રને કહેનાર નોશબ્દને ચિત્તમાં ધારીને કહે છે. “મિશ્ર કહેનાર નો શબ્દ વડે કરીને દ્રવ્ય શ્રુત, આગમથી ભાવ શ્રુત, અને નોઆગમથી ભાવ શ્રુત એ ત્રણ કેમ ભૂંડા અંગીકાર કરાય છે ? ઉત્તર—ઉપયોગ રહીત શ્રુતના અધ્યયન કરનારનું દ્રવ્ય-શ્રુત અને કેવળ શુદ્ધ શ્રુતનો ઉપયોગ તે આગમથી ભાવ શ્રુત, અથવા ચારિત્રાદિથી મિશ્ર-સુતોપયોગ પણ એકલા શ્રુતના ઉપયોગની વિવક્ષાથી આગમથી ભાવ શ્રુત કહેવાય છે. ૮૮૩

ચરણાઈસમેયમ્મિ સ ઉવઓગો જો સુણ તઓ સમ્પ ।

નોઆગમોત્તિ મ્મણ્ણ નોસહો મિત્તમ્મવામ્મિ ॥ ૮૮૪ ॥

ચારિત્રાદિયુક્ત શ્રુતમાં જે ચારિત્રાદિવડે મિશ્ર સુતોપયોગ, તેને સિદ્ધાન્તમાં નોઆગ-મથી ભાવ શ્રુત કહેવાય છે. નોશબ્દ અહીં મિશ્ર ભાવમાં છે. નિવેદને કહેનારે નોશ-બ્દ અહીંઆં ઇચ્છતા નથી. ૮૮૪

નોશબ્દને દેશનિવેદ્યમાં અથવા સર્વનિવેદ્યમાં ગ્રહણ કરીએ, તો જે દ્રવ્ય અર્થે છે તે ૮૮૫-૮૮૬ એ બે ગાથાથી કહે છે.

સંવવનિસેહે દોસો સંવસુયમળાગમો પસજ્જેજ્જ ।

હોજ્જા વાડળાગમઓ સુયવજ્જમળાગમસુયે તુ ॥ ૮૮૫ ॥

(નોશબ્દ) સર્વ નિવેદ્યાર્થમાં ગ્રહણ કરતાં દોષ આવે છે. (કેમકે) તેથી સર્વ શ્રુત અનાગમરૂપ થાય. અથવા અનાગમથી શ્રુત સિવાયના (અતિઆદિ જ્ઞાનો) અના-ગમરૂપ થાય. ૮૮૫

જે નોશબ્દને સર્વનિવેદ્યાર્થમાં ગ્રહણ કરીએ તો, જે ભાવશ્રુત હોય, તે સર્વ અ-નાગમ રૂપ થાય. એમ માનવું પડે તેથી તે અયોગ્ય છે, કારણકે શ્રુત તો આગમરૂપે પ્ર-સિદ્ધ છે. અથવા સર્વનિવેદ્યાર્થમાં નોશબ્દ માનવાથી શ્રુત વિનાના અતિઆદિ ચાર જ્ઞા-નો જે ભાવ અનાગમરૂપ છે તે ભાવશ્રુત થાય. એટલે કે એ ચાર જ્ઞાનો શ્રુતરૂપ નહિ હોવા છતાં પણ, તેમને શ્રુતપણનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. ૮૮૫

નોશબ્દને દેશનિવેદ્યાર્થમાં ગ્રહણ કરીએ તો પણ દોષ આવે છે.

દેમનિસેહે સયન્તં નોઆગમમ્ સુયં ન પાવેજ્ઞા ।

મિત્રંપિ વ તં દેમો ચરણાર્દ્રિયં પમજ્જેજ્ઞા ॥ ૮૮૬ ॥

(નોશબ્દ) દેશ નિવેધાર્થમાં લઈએ, તો મર્વ શ્રુત નોઆગમથી ભાવશ્રુત ન થાય; અથવા વિવક્ષાથી ભિન્ન ગણેલું એવું પણ એ ભાવશ્રુત ચારિત્ર આદિના એક દેશ થાય. ૮૮૬

અથવા જે નોશબ્દને દેશ નિવેધાર્થમાં ગ્રહણ કરીએ, તો આચાર્યગં આદિ સમસ્ત શ્રુત નોઆગમથી ભાવશ્રુત ન ગણાય; પરંતુ તેનો કેટલોક ભાગ જ નોઆગમથી ભાવશ્રુત ગણાય. અને નોઆગમથી ભાવશ્રુત તો એ સર્વશ્રુતને કહ્યું છે. કેમકે સમસ્ત દ્વા-દશાંગી જ્ઞાન-દર્શન ચારિત્રના પચાસના પિંચાત્મક છતાં સિદ્ધાન્તમાં નોઆગમથી ભાવશ્રુત પણ પ્રસિદ્ધ છે. એ મિશ્રવચન નોશબ્દને આનીયે તો ઘટે છે. અથવા નોશબ્દને દેશનિવેધાર્થમાં લઈએ, તો ભાવશ્રુત ભિન્ન છતાં પણ, ચારિત્રાદિના એક ભાગ ગણાય, અને એ તો ચારિત્રાદિની આધે અભિન્ન દેશવાણું કહેવાય છે. એમ ન કહીએ તો ધાર્ત્વજન-કપિચોવર્ગક-ની ધેડે સંસ્કર એકત્વાદિ દોષોના પ્રસંગ થાય. માટે નોશબ્દ દેશનિવેધાર્થમાં પણ ન ગ્રહણ કરતાં મિશ્રવચનમાં જ ગ્રહણ કરવો. જેથી ઉપરોક્ત દૂષણો ન આવે. ૮૮૬

વળી નોશબ્દને દેશનિવેધાર્થમાં આનતાં શ્રીને પણ દાપ આવે છે, તે કહે છે,

હોજ્ઞ વ નોઆગમમ્ સુઓવરવ્ચોઽવિ જં સ દેમમ્મિ ।

ઉવવજ્ઞઞ ન ડ સન્ને તેણાયં પ્રાસમાવમ્મિ ॥ ૮૮૭ ॥

અથવા શ્રુતોપયોગી પણ નોઆગમથી ભાવશ્રુત થાય, કેમકે તે ઉપયોગ શ્રુતના એક દેશમાં જ ઘટે છે, મર્વશ્રુતમાં નહિ. તેથી નોશબ્દ મિશ્રભાવમાં જ ગ્રહણ કરવો. ૮૮૭

વળી નોશબ્દને એક દેશાર્થમાં ગ્રહણ કરવામાં આવે, તો પહેલાં જે શ્રુતોપયોગીને આગમથી ભાવશ્રુત કહેલ છે, તે પણ નોઆગમથી ભાવશ્રુત થાય, કારણકે એ શ્રુતોપયોગ શ્રુતના એક દેશમાં જ ઘટે, પણ મર્વ શ્રુતમાં ન ઘટે. કેમકે મર્વશ્રુત તો અનન્ત એવા અભિલાષ્ય અર્થના વિવચવાણું હોવાથી મર્વશ્રુતમાં એકી વખતે ઉપયોગ ન ઘટે, માટે નોશબ્દને એક દેશવચનમાં આનવાથી એ શ્રુતોપયોગી પુરૂષ નોઆગમથી ભાવશ્રુત થાય, અને એમ ધવાથી આગમથી અને નોઆગમથી ભાવશ્રુતનો જે તદ્દાત છે તે નોશ પાત્રે. માટે નોશબ્દને એક દેશવચનમાં ન આનતાં મિશ્રભાવમાં જ ગ્રહણ કરવો યોગ્ય છે. ૮૮૭

ફરી શિષ્ય શંકા કરીને પૂછે છે કે—

આહ નણુ પોમમાને નામિદિઓ ય નોસદ્દો ।

દેમે લદ્દન્નમાને દલ્લે ફિરિપાય માવે ય ॥ ૮૮૮ ॥

નોશબ્દ મિશ્રભાવમાં નથી કહ્યો, પણ દેશ-તે ધરી અન્યભાવ-દ્રવ્ય-ક્રિયા-અને ભાવ-અર્થમાં નોશબ્દ કહ્યો છે. ૮૮૮

નોશબ્દ સામાન્ય રીતે નિવેચવાયક હોવાથી મિશ્રભાવમાં તો ક્યાં પણ કહ્યો નથી; દેશ-તદન્યભાવ-દ્રવ્ય-ક્રિયા-અને ભાવ એ પાંચ અર્થમાં કહેલ છે. તેમાં દેશ અર્થમાં તો પ્રયોગ કરીએ તો આ પ્રમાણે અર્થ સમજાય છે. જેમકે નોપર એટલે ઘરનો એક દેશ (ભાગ) કેમકે ઘરનો એક દેશ તે અન્ય પણ ન કહેવાય તેમ ઘર પણ ન કહેવાય

પરંતુ 'નોષ્ટ' કહેવાય. જેમકે-ઘટનો એક ભાગ ગ્રીવાઆદિ નહિ થએ તેના બીજા ભાગે પણ તેની પેઠે નહિ થયાથી આખાએ ઘટનો અભાવ થાય, અને એ પ્રમાણે-પર શક્ય આદિમાં પણ અભાવના પ્રસંગથી સર્વ શૂન્યતા પ્રાપ્ત થાય, વળી ઘટનો એક ભાગ તે 'ઘટ' પણ ન કહેવાય કેમકે એમ માનવાથી તો તેના દરેક અવયવો 'ઘટ' કહેવાય, અને એથી એકજ ઘટમાં અનેક ઘટની પ્રાપ્તિ થાય; એમ થવાથી ઘટ સંખ્યાથી બધી પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ આદિના વ્યવહારનોજ નાશ થાય. માટે ઘટનો એક દેશ (ભાગ) તે 'નોષ્ટ'જ કહેવાય.

નોશબ્દ તદન્ય ભાવમાં પણ હોય છે, જેમકે-" નો ઘટ " એમ કહેવાથી ઘટથી ભિન્ન પર આદિ સમગ્રય છે. ઉદાહરણ તરીકે " નો બ્રાહ્મણ " એમ કહેવાથી, બ્રાહ્મણ સિવાયના ક્ષત્રિયાદિ સમગ્રય છે. તેમ એ પણ જાણવું.

દ્રવ્યાર્થમાં નો શબ્દ ધરાદિનો એક દેશવાચી છે. જેમકે 'નોષ્ટ નોપટ નોસ્ત'ભા " ઇત્યાદિ પૂર્વે નો શબ્દ દેશવાચી કહેલ છે તેથી આ ભિન્ન છે. કેમકે પહેલાં જે નો શબ્દનો દેશ વાચી કહેા છે, તે ધરાદિ સાથે સંખ્યાવાળો તેનો ફેરલોક ભાગ તેને નોષ્ટાદિ કહેલ છે. અને અહીં તો તે ધરાદિનો એક ભાગ ગ્રીવા આદિ જે ઘટથી જુદો થઇને શરીમાં પડ્યો હોય તે ધરાદિથી જુદો હોવાથી પૃથગ્-સ્વતંત્ર દ્રવ્ય કહેવાય છે. તેથી નો શબ્દ દ્રવ્યાર્થમાં જુદા એક દેશને કહેનાર પણ છે.

નોશબ્દ ક્રિયા નિષેધવાચી પણ છે, જેમકે-નથી પાકવું- ન પકાવવું વિગેરે. ભાવ-નિષેધાર્થમાં પણ નો શબ્દ છે. જેમકે- નહીં સુવાય છે. નહીં ઉભા રહેવાય છે. અહીંઆં અકર્મક ધાતુને ભાવે પ્રયોગ " જોડેલો પ્રયોગ નો શબ્દ સાથે વાપરેલો છે, ભાવ અને ક્રિયાનો તફાવત કેમપણ શબ્દશાસ્ત્ર (વ્યાકરણ) થી જાણી લેવો. આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન વિવક્ષાથી દેશાદિ અર્થમાં નોશબ્દ જોયો છે, પણ મિશ્રભાવમાં તો ક્યાર્થ નથી જોયો. ૮૮૮

આચાર્યશ્રી ઉપરોક્ત શિષ્યના વચનહું સમાધાન કરે છે કે—

સચ્ચમયં વેસાઇસુ તદ્વત્થવસેણ સદ્વિણિઓગો ।

અમિયત્યા વ નિયાવા જુજ્જઈ તો મીસમાવેડવિ ॥ ૮૮૯ ॥

સત્ય છે કે આ નોશબ્દ દેશાદિ અર્થમાં છે, તો પણ અર્થવશાત્ શબ્દનો વિનિયોગ થાય છે. (જે અર્થ જ્યાં ઘટે તે અર્થમાં ત્યાં તેનો પ્રયોગ કરાય છે.) અને નિપાતો (અવ્યયો) અનેક અર્થવાળા છે, તેથી તે મિશ્રભાવમાં પણ ઘટે છે. ૮૮૯

અથવા નોશબ્દ અહીં દેશવાચી કહીએ તોપણ કંઈ હાની નથી. કેમકે—

અવિસેસિયસંમિસ્તોવઓગદે સુત્તિ વા સુયં કારં ।

નોઆગમમાવસુણ નોસદ્દો હોજ્જ દેસેડવિ ॥ ૮૯૦ ॥

અવિશેષિત સંમિશ્ર ઉપયોગનો શ્રુત એક દેશ છે, તેથી નોઆગમથી ભાવશ્રુતમાં નોશબ્દ દેશઅર્થમાં પણ હોય શકે. ૮૯૦

અખંડ ધરાદિનો ગ્રીવાદિ એક દેશ છે તેમ સામાન્ય જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રના સંમિશ્ર ઉપયોગનો શ્રુત એક દેશ છે, તેથી નોશબ્દ દેશ વાચી પણ લેવામાં હાની નથી, અર્થાત્ સામાન્યથી જેમ પરિપૂર્ણ ધટનો ગ્રીવાદિ એક ભાગ જેમ નોષ્ટ કહેવાય છે. તેમ અવિશેષિત (સામાન્યથી) જ્ઞાન-ક્રિયાના પરિણામરૂપ અખંડ વસ્તુનો શ્રુત પણ એક દેશ છે તેથી વિ. ભા. ૪૬

જ્ઞાનક્રિયાના પરિણામ એ નોઆગમથી ભાવ શ્રુત છે, કારણ કે તેમાં એક દેશ તરીકે શ્રુત છે ૮૯૦

હવે બીજા આચાર્યનો મત જણાવીને તેમાં દ્વય આપે છે.

નોઆગમઓ કેઈ સદ્સહાયશ્રુતઓગમિચ્છંતિ ।

નણ સુતરમાગમતં હિ દન્વ-માત્રાગમે શ્રુતં ॥ ૮૯૧ ॥

શબ્દ સહિત શ્રુતોપયોગને કેટલાક આચાર્યો નોઆગમથી ભાવશ્રુત માને છે, (તે અયોગ્ય છે) કેમકે તેવા ભાવ આગમમાં નોઆગમપણું સ્ફુટ રીતે યોગ્ય છે. ૮૯૧

કેટલાક આચાર્યો શબ્દ સહિત શ્રુતોપયોગને નોઆગમથી ભાવશ્રુત માને છે. એટલે કે શ્રુતોપયોગ પૂર્વક બોલનારનો જે શ્રુતોપયોગ સહિત શબ્દ તે નોઆગમથી ભાવ શ્રુત છે, કેમકે તે ઉપયોગ અને શબ્દ એ બેના સમુદાયમાં ઉપયોગ લક્ષણ આગમનો એક દેશ તે છે અને શબ્દની અપેક્ષા વિના કેવળ ઉપયોગ માત્ર તે આગમથી ભાવ શ્રુત છે, માટે શબ્દ સહિત શ્રુતોપયોગ તે નોઆગમથી ભાવશ્રુત છે.

ઉપર પ્રમાણે તેઓનું 'માનવું' અયુક્ત છે, કેમકે એમાં શ્રુતોપયોગ એ સ્ફુટ રીતે ભાવ-આગમ છે અને શબ્દ એ દ્રવ્ય આગમ છે તેથી તેમાં આગમપણું યોગ્ય છે, એટલે કે શબ્દ સહિત શ્રુતોપયોગ તે આગમથી શ્રુત કહેવાય, પણ નોઆગમથી શ્રુત ન કહેવાય, કેમકે જે કેવળ શ્રુતોપયોગ પણ આગમ કહેવાય છે, તે પછી તેની સાથે શબ્દરૂપ દ્રવ્ય આગમ મળવાથી તો તે સારી રીતે આગમ કહેવાય, પણ નોઆગમ તો નજ કહેવાય, કારણ કે નોઆગમ તો આગમ અનાગમરૂપ સમુદાયમાંજ થઈ છે. ૮૯૨

ઉપર જણાવેલ પક્ષ તરફથી પક્ષ કરીને ખડન કરતા કહે છે કે—

અહ નાગમોત્તિ સદ્દો નોઆગમયા ય તદહિયત્તગઓ ।

આગમઓ દન્વસુર્યં કિહ સદ્દો નાગમો જઈ સો ? ॥ ૮૯૨ ॥

શબ્દ આગમ નથી, માટે અનાગમરૂપ શબ્દથી અધિક હોવાથી ઉપયોગમાં નોઆગમ-અપણું છે. જે તે શબ્દ આગમ નથી, તો પછી આગમથી દ્રવ્યશ્રુત કેમ થાય ? ૮૯૨

જે એમ કહેવામાં આવે કે શબ્દ એ આગમ નથી, તેથી કરીને અનાગમરૂપ શબ્દ કરતાં ઉપયોગ અધિક હોવાથી ઉપયોગમાં નોઆગમપણું છે, કેમકે આગમ-અનાગમરૂપ સમુદાયમાં ઉપયોગ એ આગમનો એક ભાગથી તેમાં નોઆગમપણું યુક્ત છે.

જે એ પ્રમાણે શબ્દ એ આગમ ન હોય, તો આગમથી દ્રવ્ય શ્રુત કેવી રીતે થાય ? નજ થાય, કેમકે શબ્દને અનાગમરૂપ માનેલ હોવાથી શબ્દ આગમના લેહમાં મુપ્રસિદ્ધ છતાં પણ તે આગમથી દ્રવ્ય શ્રુત ન થાય, ખરી રીતે તો શબ્દ એ દ્રવ્યથી આગમન છે, તેથી દ્રવ્ય આગમ સહિત ભાવઆગમ તે આગમથીજ ભાવ શ્રુત ગણાય છે, પણ નોઆગમથી ભાવશ્રુત ગણાવું નથી. ૮૯૨

પુનઃ મતાન્તર જણાવીને તેમાં દ્વય આપે છે.

અન્ને નોઆગમઓ સામિત્તાણાસિર્યં સુર્યં વૅવિ ।

જઈ ન સુયમણુવઓમે નણ સુયરમણાસિર્યં નતિય ॥ ૮૯૩ ॥

બીજાએ સ્વામિની અપેક્ષાએ શ્રુતોપયોગને આગમથી ભાવશ્રુત કહે છે અને સ્વા-

મિની અપેક્ષાવિના નોઆગમથી ભાવશ્રુત કહે છે. એ અનુપયોગીમાં શ્રુત ન કહ્યું, તો પછી સ્વામિની અપેક્ષા વિના તો ભાવશ્રુત સ્કંધ રીતે નથીજ. ૮૯૩

બીજા કેટલાક આચાર્યો સ્વામિઆશ્રિત શ્રુતોપયોગને ભાવશ્રુત કહે છે, અને સ્વામી અનાશ્રિત શ્રુતોપયોગને નોઆગમથી ભાવશ્રુત કહે છે, આ પ્રમાણે તેઓનું માનવું બીલકુલ નકામું છે. કારણ કે અનુપયોગી વક્તામાં ભાવશ્રુત નથી કહ્યું, પરંતુ દ્રવ્યશ્રુતજ કહ્યું છે. તો પછી તે સ્વામિમાં અનાશ્રિત એવું શ્રુત તે તો ભાવશ્રુત પ્રગટ રીતે નથીજ. કેમકે સ્વામિ સિવાય પુસ્તકાદિમાં લખેલા શ્રુતમાં ઉપયોગ નજ હોય અને ઉપયોગ સિવાય ભાવશ્રુત સર્વથા ન હોય “ સ્વામિ અનાશ્રિત શ્રુત ક્યાંઈ પણ છે ” એમ પ્રતિપાદન કરનારનું એ તો મહાસાહુમિકપણું છે. માટે તેઓનું તે મન્તવ્ય નકામું છે ૮૯૩ એ પ્રમાણે નોઆગમથી ભાવશ્રુત કહ્યું, હવે શ્રુતના એક અર્થવાળા પર્યાય નામો કહે છે.

મુચ-મુત્ત-ગંય-સિદ્ધંત-સાસને આળ-વચળ ઉવર્ણે ।

પળવળ આગમેવિ ય પગદ્વા પજ્જયા મુત્તે ॥ ૮૯૪ ॥

શ્રુત-સૂત્ર-અ-થ-સિદ્ધાન્ત-શાસન-આજ્ઞા-વચન-ઉપદેશ-પ્રરૂપણા-અને આગમ એ સૂત્રના એક અર્થવાળા પર્યાય નામો છે. એ નામોનો અર્થ પ્રથમ સંક્ષેપ વડે કરીને કહ્યો છે. એ પ્રમાણે શ્રુતનો નામાદિ ન્યાસ કર્યો ૮૯૪.

હવે સ્કંધનો કરે છે.

સ્વંપર્ણજ્ઞવચ્ચો વક્તાઽઽગમઞ્ચો સ દવ્વસ્વંધો ડ ।

નોઆમમઞ્ચો જાળય-મવ્વસરીરા-ઽરિત્તોઽયં ॥ ૮૯૫ ॥

સ્કંધપદમાં અનુપયોગી વક્તા તે આગમથી દ્રવ્યસ્કંધ છે. અને નોઆગમથી ઝાશરીરદ્રવ્યસ્કંધ-ભવ્યશરીરદ્રવ્યસ્કંધ અને તદુભયવ્યતિરિક્તદ્રવ્યસ્કંધ. (એમ નોઆગમથી દ્રવ્યસ્કંધ ત્રણ પ્રકારે છે, (અહીં નામસ્કંધ અને સ્થાપનાસ્કંધ સમજી શકાય એવા હોવાથી કહ્યા નથી) ૮૯૫

હવે વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કંધ સચિતાદિભેદ ત્રણ પ્રકારે છે, તે કહે છે.

સચિત્તો અચિત્તો મીસો ય સમાસઞ્ચો જહાસંસ્વં ।

દુપયાઈ દુપપમાઈઞ્ચો ય સેનાઈદેસાઈ ॥ ૮૯૬ ॥

(વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કંધ) સચિત્ત-અચિત્ત અને મિથ્ય, એમ સંક્ષેપથી ત્રણ પ્રકારે છે તે અતુલકે દ્વિપદાદિ-દ્વિપ્રદેશાદિ અને સૈન્યના અપ્રદેશાદિ બંધુવા ૮૯૬

વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કંધ, સચિત્ત અચિત્ત અને મિથ્ય, એમ સંક્ષેપથી ત્રણ પ્રકારે છે. તેમાં પ્રથમ મનુષ્ય-શુક (પાપટ)-ઝેના-(સારિકા) વિગેરે દ્વિપદ સચિત્ત દ્રવ્યસ્કંધ છે-દ્વાડિમ આગ્ર બીજેરા વિગેરે અપદ સચિત્ત દ્રવ્ય સ્કંધ છે, ગાય-લેસઆદિ-અનુપદ દ્રવ્યસ્કંધ છે. અને બે પ્રદેશથી આર લીને અનન્તાણુક પચન્તના સ્કંધો તે અચિત્ત દ્રવ્યસ્કંધ છે. તથા હાથી-પોડા-રથ-પાયદળ-તરવાર-ભાલા-આદિના સમૂહરૂપ સેનાનો આગલો-પાછલો કે મધ્યનો ભાગ તે મિથ્ય દ્રવ્યસ્કંધ છે. આદિ શબ્દથી ગામ નગર આદિ પણ મિથ્યસ્કંધ છે ૮૯૬

બીજી રીતે વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કંધના ત્રણ ભેદ કહે છે.

અહવા કસિળો અકસિળો અળેગદવ્વો સ્સ ઇવ વિળેઞ્ચો ।

દેસાઽવચિઓવચિઓ અળેગદવ્વો વિસેસોઽયં ॥ ૮૯૭ ॥

અથવા કૃત્ત્વસ્કન્ધ-અકૃત્ત્વસ્કન્ધ-અને અનેકદ્રવ્યસ્કન્ધ. એમ ત્રણ પ્રકારે સ્કન્ધો છે. દેશે અપચિત અને દેશે ઉપચિત તેજ અનેક દ્રવ્ય સ્કન્ધ બન્યો. (પૂર્વોક્ત મિત્ર સ્કન્ધથી) આમાં એટલો ભેદ છે. ૮૯૭

અથવા વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કન્ધ બીજી રીતે પણ ત્રણ પ્રકારે છે. કૃત્ત્વસ્કન્ધ-અકૃત્ત્વસ્કન્ધ-અને અનેકદ્રવ્યસ્કન્ધ. તેમાં જેનાથી બીજો કોઈ મોટો સ્કન્ધ ન હોય તે કૃત્ત્વ (પરિપૂર્ણ) સ્કન્ધ બન્યો. તે અર્થસ્કન્ધ-હસ્તિસ્કન્ધ-અને મનુષ્યસ્કન્ધાદિ બન્યા. શિષ્ય:—જો એને કૃત્ત્વ સ્કન્ધ કહેતા હો તો તે પ્રકારાન્તર ન થયા, કેમકે પૂર્વોક્ત સચિત અર્થાદિ સ્કન્ધનું બીજું નામ કહ્યું

શુર:—એમ નહિ. પૂર્વે સચિતસ્કન્ધનો અધિકાર હોવાથી કેવળ જોવા કહ્યા હતા. અને અહીં તો જીવ અને જીવથી વ્યાપ્ત શરીરના અવયવોનો સમુદાય તેને કૃત્ત્વસ્કન્ધપણે કહેલ છે, આથી અભિધેય (કહેવાયોગ્ય વસ્તુ) ના ભેદથી પ્રકારનો પણ ભેદ થયો.

શિષ્ય:—ભલે એમ હોય, પરંતુ કેવળ અર્થાદિ સ્કન્ધને કૃત્ત્વસ્કન્ધપણું ધરવું નથી, કારણકે તેની અપેક્ષાએ હસ્તિ આદિ સ્કન્ધ વધારે મોટા હોય છે.

શુર:—એમ નહિ. કારણકે અસંખ્યેય પ્રદેશાત્મક જીવ, અને જીવાધિષ્ઠિત શરીરના પુરુષોનો સમુદાય, તેજ અર્થાદિસ્કન્ધપણે કહેલ છે, વળી જીવ અસંખ્યેય પ્રદેશાત્મક હોવાથી સર્વત્ર સમાન છે. તેથી હસ્તિઆદિ સ્કન્ધ મોટો છે એમ કહી શકાય નહિ. જો જીવપ્રદેશ અને પુરુષોનો સમુદાય બંને સાથે વધે, તો ગર્ભાદિસ્કન્ધ અર્થાદિ સ્કન્ધ કરતાં મોટો કહેવાય, પણ તેમ તો નથી, કારણકે સમુદાયની વૃદ્ધિના અભાવ હોવાથી અને માત્ર પુરુષોની વૃદ્ધિ-હાની અહીં નહિ કહેલ હોવાથી સર્વત્ર અર્થાદિમાં કૃત્ત્વસ્કન્ધપણું વિરૂદ્ધ નથી. વળી બાળ આચાર્યો પૂર્વોક્ત સચિતસ્કન્ધના વિચારમાં જીવ અને જીવાધિષ્ઠિત શરીર પુરુષોના સમુદાયને સચિતસ્કન્ધ કહે છે, અને અહીંયાં બુદ્ધિવંતે શરીરથી છુટા કરેલો કેવળ જીવ કૃત્ત્વ સ્કન્ધ છે એમ કહે છે. આ પ્રમાણે બંને વ્યાખ્યાનમાં ફેરફાર કરીને કહે છે. તેથી તેમનો તો અહીં આ વ્યાખ્યાનમાં કંઈ પ્રશ્ન નથી, કેમકે અર્થહસ્તિઆદિના જીવપ્રદેશોમાં ન્યૂનાધિકપણું નથી તેથી સર્વત્ર કૃત્ત્વસ્કન્ધપણું વિરૂદ્ધ નથી.

જેનાથી બીજો અર્થત મોટો સ્કન્ધ હોય, તે અપૂર્ણ હોવાથી અકૃત્ત્વસ્કન્ધ કહેવાય. તે બેપ્રદેશાદિથી માંડીને છેક સર્વોત્કૃષ્ટ અનન્ત પરમાણુના સમુદાયથી બનેલા સ્કન્ધમાં એક પરમાણુએ ન્યૂન સ્કન્ધ પર્યન્ત બન્યું. કેમકે ઉત્કૃષ્ટઅનન્તાણુસ્કન્ધની અપેક્ષાએ એક પરમાણુએ ન્યૂન એવો ઉત્કૃષ્ટ અનન્તાણુવાળો સ્કન્ધ અકૃત્ત્વ (અપૂર્ણ) સ્કન્ધ કહેવાય, તેની અપેક્ષાએ બે પરમાણુએ ન્યૂનસ્કન્ધ અકૃત્ત્વસ્કન્ધ કહેવાય. એ પ્રમાણે એકે પરમાણુની હાનીએ છેક ત્રણ પ્રદેશવાળો સ્કન્ધની અપેક્ષાએ બે પ્રદેશવાળો સ્કન્ધ અકૃત્ત્વસ્કન્ધ બન્યો. આથીજ પૂર્વોક્ત અચિત્તસ્કન્ધથી આનો ભેદ છે. પૂર્વે બે પ્રદેશી સ્કન્ધથી આરંભીને સંપૂર્ણ ઉત્કૃષ્ટ અનન્તાણુ સ્કન્ધ પર્યન્તના સર્વ સ્કન્ધોને સામાન્યથી અચિત્ત સ્કન્ધરૂપે કહેલ છે, અને અહીં સંપૂર્ણ ઉત્કૃષ્ટ અનન્તાણુવાળો એક સ્કન્ધ મદ્ય નથી ક્યો, કેમકે તે પરિપૂર્ણ હોવાથી કૃત્ત્વસ્કન્ધ છે.

સચિત-અચિત્તરૂપ અનેક દ્રવ્યોથી બનેલા સ્કન્ધ તે અનેકદ્રવ્યસ્કન્ધ છે, તે રસાપચિતોપચિત અર્થ-હસ્તિઆદિ સ્કન્ધ બન્યો. એટલેકે નખ-દન્ત દેશાદિરૂપ પ્રદેશમાં

જવપ્રદેશથી સહિત તે દેશોપયિત, અને પીઠ-હૃદય-આહુ ઊરઆદિ ૩૫ પ્રદેશમાં જવ-પ્રદેશથી વ્યાપ્ત તે દેશોપયિત. એ પ્રમાણે વિશિષ્ટ એક પરિણામથી પરિણત સચેતન-અચેતન દેશના સમુદાયાત્મક એવો જે અર્થાદિ સ્કંધ તે અનેકદ્રવ્યસ્કંધ જાણવો.

શિષ્ય:—જો એમ હોય તો કૃત્સ્નસ્કંધથી આમાં શો તફાવત રહ્યો ?

શુદ્ધ:—ત્યાં અર્થગજઆદિના જેટલા અવયવો જવપ્રદેશોવડે વ્યાપ્ત હોય, તેટલા અવયવોનેજ કૃત્સ્નસ્કંધપણે કહેલ છે, પણ જવ પ્રદેશોથી અવ્યાપ્ત નખ આદિ અવયવોની અપેક્ષા સહિત નથી કહેલ. અને અહીં તો નખાદિ સહિત બીજા અવયવો જે જવ-પ્રદેશથી વ્યાપ્ત હોય તે ઉભયને. અનેકદ્રવ્યસ્કંધ કહેલ છે. એટલે કૃત્સ્નસ્કંધ અને અ-નેકદ્રવ્યસ્કંધમાં તફાવત છે.

શિષ્ય:—તો પૂર્વેક્ત મિશ્રસ્કંધથી આનો શો તફાવત છે ?

શુદ્ધ:—અર્થ-હસ્તિઆદિ જોવો અને ખડ્ગઆદિ અજોવો લિપ્ત લિપ્ત છતાં પણ તે-મના સમૂહની કલ્પનાવડે તેમને મિશ્રસ્કંધપણું કહ્યું છે. અને અહીં તો જવપ્રયોગથી વિશિષ્ટ એક પારિણામે પરિણત સચેતન-અચેતન દ્રવ્યોને અનેકદ્રવ્યસ્કંધપણું કહેલ છે. એટલો એ મિશ્રમાં ને આ અનેકદ્રવ્યમાં તફાવત છે, આજ કારણથી મૂળ ગાથામાં પણ “ વિસેસો ” એમ કહીને કૃત્સ્નસ્કંધથી અને મિશ્રસ્કંધથી આ અનેકદ્રવ્યસ્કંધનો ભેદ છે, એમ કહ્યું છે. ૮૯૭

એ પ્રમાણે દ્રવ્યસ્કંધ કહ્યો, હવે ભાવસ્કંધ કહે છે.

આગમભાવક્ત્વંચો સ્વંપયત્પોવઓગપરિણામો ।

નોઆગમઓ ભાવમ્મિ નાણ-કિરિયા-ગુણસમૂહો ॥ ૮૯૮ ॥

સ્કંધ પદાર્થોપયોગ પરિણામ તે આગમથી ભાવસ્કંધ છે. અને જ્ઞાન-ક્રિયા-તથા શુ-ચનો સમૂહ તે નોઆગમથી ભાવસ્કંધ છે. ૮૯૮

અહીં આવશ્યકશ્રુતસ્કંધના ઉપયોગરૂપ અવયોધ તે જ્ઞાન જાણવું, અને ક્રિયા તે તે-માં કહેલી સામાચારી તથા મૂળ-કિતર શુષ્ક ભેદથી લિપ્ત તે શુષ્કો જાણવા, એ વચ્ચેનો સમુદાય તે જ્ઞાન-ક્રિયા અને શુષ્કનો સમૂહ જાણવો. ૮૯૮

એજ જ્ઞાન-ક્રિયા-અને શુષ્કનો સમૂહ જાણવો છે.

સામાદ્યાદ્યાર્ણ છન્દઃસ્યયણાણ સો સમાવેસો ।

નોઆગમોત્તિ મળ્લજ્ઞ નોસહો મીસમાવમ્મિ ॥ ૮૯૯ ॥

સામાયિકાદિ છ અધ્યયનોના સમાવેશ તે જ્ઞાન-ક્રિયા-અને શુષ્કનો સમૂહ કહેવાય છે. (કેમકે તે જ્ઞાન-ક્રિયા-અને શુષ્કમય છે) અને તે સમૂહ નોઆગમથી ભાવસ્કંધ કહે-વાય છે. કારણકે નો શબ્દ (અહીં) મિશ્રભાવમાં છે. (અને જ્ઞાન-ક્રિયા-તથા શુષ્કનો ઉપયોગ તે પણ મિશ્ર છે.) ૮૯૯

એ પ્રમાણે ભાવસ્કંધનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે સ્કંધના એક અર્થવાણાં નામો કહે છે.

ગણ-કાય-નિકાપ ય સ્વંયે વર્ગે તદેત્ર રાસી ય ।

બુંદે પિંદે નિમરે સંધાપ્ આત્તલ સમૂહે ॥ ૯૦૦ ॥

ગણ, કાય, નિકાય, સ્કંધ, વર્ગ, રાસી, પુજ, પિંડ, નિકર, સંધાત, આકૃલ અને સમૂહ, (એ સ્કંધનાં પદાર્થનામો છે. સામાયિકાદિ છ અધ્યયનના સમુદરૂપ આ શ્રુત છે તેથી આ સમુદાય તે આવશ્યકશ્રુતસ્કંધ જાણવો.) ૯૦૦

હવે સામાયિકાદિ અધ્યયનોના અર્થના અધિકારો જણાવવાને માટે પ્રસ્તાવના કહે છે.

કિંં પુણ હક્ક-ક્ષયણં?, લેણ હલત્યાદિગારવિણિવત્તં ।

સામાય્યાયણં તે ય ઇમે છ જ્ઞહાસંસં ॥ ૧૦૧ ॥

૧૦૧ માટે (આવરયક) છ અધ્યયનાત્મક છે, છ અર્થાધિકારથી જોડાયેલું છે તેથી આવરયક છ અધ્યયનાત્મક છે. એ સામાયિકાદિ છ અધ્યયનોના છ અર્થાધિકાર આ પ્રમાણે અનુક્રમે જણાવા. ૯૦૧

ઉપરોક્ત છ અર્થાધિકાર કહે છે.

સાવજ્જજોગવિરઈં રક્કિત્તણ ગુણવચ્ચો ય પઠિવત્તી ।

લલિયસ્સ નિંદણા વણતિગિચ્છ ગુણધારણા ચેવ ॥ ૧૦૨ ॥

સાવધયોગ (પાપવ્યાપાર)ની વિરતિ, જિનેશ્વરોની સ્તુતિ, ગુણવન્તની પ્રાંતપતિ, સંખલના થઈ હોય તેની નિન્દા, અપરાધ રૂપ પ્રણની ચિકિત્સા, અને ગુણની પ્રતિપતિ (એ છ અધ્યયનોના છ અર્થાધિકાર છે.) ૯૦૨

સાવધયોગની વિરતિ (પાપ વ્યાપારનો ત્યાગ) કરવા રૂપ અર્થાધિકાર સામાયિક અધ્યયનમાં છે. અહિંન્તોના ગુણનું કીર્તન કરવા રૂપ અર્થાધિકાર ચતુર્વિંશતિ સ્તવાધ્યયન (લોગસ્સ)માં છે. ગુણવાન ગુરુને વન્દન-પૂજન કરવા રૂપ જે પ્રતિપતિ તે અર્થાધિકાર વન્દનાધ્યયન (વાંદણાં)માં છે. સુત-શીલમાં સંખલના થઈ હોય તેની નિન્દા કરવા રૂપ અર્થાધિકાર પ્રતિક્રમણાધ્યયન (વંદિતુ કે અમજસુત્ર)માં છે. ચએલા અપરાધની માફી માટે ચારિત્રરૂપ આત્માના અપરાધરૂપી પ્રણની ચિકિત્સા કરવારૂપ અર્થાધિકાર કારોત્સ-ગાધ્યયનમાં છે. વ્રતનો ભંગ અથવા અતિચાર થવાથી લાગેલા કર્મને કાઉત્સગથી દૂર નહિ થયેલાને દૂર કરવાને અનશનાદિગુણધારણ કરવારૂપ અર્થાધિકાર પ્રત્યાખ્યાન અધ્યયનમાં છે. એ પ્રમાણે આવરયક-શ્રુત-સ્કંધરૂપ ત્રણ પદનો નામાદિ ન્યાસ કર્યો. તેમજ છ અર્થાધિકાર કહેવારૂપ સમુદાયાર્થનું નિરૂપણ પણ કર્યું. ૯૦૨

હવે પૂર્વે કહ્યા ગુજબ અધ્યયનનો નામાદિ ન્યાસ કહેવો લોકએ. પણ તે અહીં નથી કહેતા, કારણકે—

દારક્કમાગયાણં વીસુંં વીસુમિહમોહનિપ્પજ્જે ।

અન્નક્ષયણાણં નાસં વક્કામો લાયવનિપિત્તં ॥ ૧૦૩ ॥

દારોના અનુક્રમે આવેલા અધ્યયનોનો ન્યાસ લિજ લિજ, આધનિપ્પજ નિક્ષેપમાં અહીં આગળ જતાં લાવવાર્થ કહેવાશે. ૯૦૩

હવે ઉપરોક્ત કરીને આગળના વિષયનો સંબંધ કરતાં કહે છે કે—

આવસ્સયસ્સ एसो પિંદત્વો વણિચ્ચો સમાસેણં ।

एत्तो एत्तेकं પુણ અજ્ઞયણં વણ્ણસ્સામિ ॥ ૧૦૪ ॥

એ પ્રમાણે આવરયકનો (આવરયક શ્રુતસ્કંધ એવું લેવું અર્થે શુદ્ધ નામ છે તેનો) સંધર્થ-સમુદાયાર્થ સંક્ષેપથી કહ્યો. હવે પછી સામાયિકાદિ એકેક અધ્યયનનો અર્થ

૯૦૪

સમુદાયાર્થ નામનું ચોથું દ્વાર પૂર્ણ થયું.

હવે પાંચમું દ્વાર કહેવાની ઇચ્છાથી પ્રથમ સામાયિક અધ્યયન કહે છે.

તત્યઽઙ્ગયણં સામાયંતિ સમભાવલક્ષણં પદમં ।

જં સન્નિગુણાહારો વોમં પિવ સન્નિદન્વાણં ॥ ૧૦૬ ॥

તે છ અધ્યયનોમાં સમભાવ લક્ષણ સામાયિક નામે પહેલું અધ્યયન છે. જેમ સર્વ-દ્રવ્યોના આધારભૂત આકાશ છે તેની પેઠે સર્વશુદ્ધોનો એ આધાર છે. ૯૦૫

એ છઠ્ઠે અધ્યયનોમાં સમભાવ લક્ષણ સામાયિક નામા અધ્યયન સર્વમાં પહેલું છે, કારણકે સર્વ ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોનો આધાર જેમ આકાશ છે, તેમ સામાયિક અધ્યયન પણ સર્વ મૂળોત્તરશુદ્ધોનો આધાર છે. સામાયિક હોય, તોજ તે મૂળોત્તર શુદ્ધો હોય ને ન હોય તો તે શુદ્ધો પણ નહોય, કેમકે સમતારહિત પ્રાણિની અંદર કંદિપણ પરમાર્થિક-શુદ્ધો હોતા નથી, ૯૦૫

અથવા સામાયિક અધ્યયન પ્રશ્નમ હોવામાં બીજું પણ કારણ છે.

અહવા તન્મેય સ્વિય સેસાં જ દંસનાદ્યં તિવિદં ।

ન ગુણો ય નાણ-દંસણ-ચરણમ્બહિઓ જઓ અત્થિ ॥ ૧૦૬ ॥

અથવા બાકીનાં અધ્યયનો સામાયિકઅધ્યયનના લેહો છે, કેમકે સામાયિક દર્શનાદિ ત્રણ પ્રકારે છે, અને જ્ઞાન-દર્શન-ને ચારિત્રથી અધિક બીજા શુદ્ધો નથી. ૯૦૬

બાકીના ચતુર્વિંશતિ સ્તવાદિ અધ્યયનો સામાયિકઅધ્યયનના લેહોજ છે. કેમકે દર્શન સમ્યક્ત્વ-સામાયિક-શ્રુતસામાયિક અને ચારિત્રસામાયિક એમ ત્રણ પ્રકારે સામાયિક છે, આ ત્રણ લેહમાં બધાએ શુદ્ધની ભતિ અન્તર્ભૂત થાય છે. કેમકે જ્ઞાન-દર્શન અને ચારિત્ર સિવાય ચતુર્વિંશતિ સ્તવાદિગતશુદ્ધો ભિન્ન નથી, તેથી બાકીના અધ્યયનો સામાયિક અધ્યયનના લેહો હોવાથી સામાયિક અધ્યયન સર્વથી પહેલું કહ્યું છે. ૯૦૬

અણુઓગદ્વારાઈ મહાપુરસ્સેવ તસ્સ ચત્તારિ ।

અણુઓગોત્તિ તદત્યો દારાઈ તસ્સ વ મુહાઈ ॥ ૧૦૭ ॥

એ સામાયિક અધ્યયનના મહાનગરની પેઠે ચાર અનુયોગદ્વારો છે. અનુયોગ એટલે તેની (તે અધ્યયનની) બ્યાખ્યા કરવાના દ્વારો એટલે પ્રવેશ કરવાનાં મુખો. ૯૦૭

સામાયિક અને અનુયોગને માટે એ નગર અને દ્વારની કલ્પના અર્થવાળી છે. તે અતોવે છે.

અરુપદ્વારમનગરં કણગદારંપિ દુક્લસંચારં ।

ચત્તમૂલદ્વારં પુણ સપદિદ્વારં મુહાહિમમં ॥ ૧૦૮ ॥

નિરંતર પ્રાકારના વલયે કરીને વીંટાયેલું દ્વાર (વનાલું) નગર એ નગર નથી, કેમકે માણુ-સોને જવા આવવાનો અભાવ હોય છે અને એક દ્વારવાળું પણ હાથી વીંગેરેથી શંકાસવાલુ હોવાથી દુઃખે સંચાર થાય એવું હોય છે, પરંતુ ચાર મૂળદ્વાર અને પ્રતિદ્વારવાળું નગર મુખે ગમનાગમનવાળું થાય છે. ૯૦૮

સામાયમહાપુરમપિ અરુપદ્વારં તદેગદારં વા ।

દુરહિમમં, ચત્તદારં સપદિદ્વારં મુહાહિમમં ॥ ૧૦૯ ॥

(એજ પ્રમાણે) સામાયિકરૂપ મહાનગર પણ (અર્થે ભણવાના ઉપાય ભૂત એવા

(૩૬૮) • ઉપક્રમાદિ અનુયોગદ્વારેના બોદો અને તેની નિરૂપિત.

ઉપક્રમાદિ) દ્વારે શાસ્ત્ર હોય, તે તેનો અર્થ જાણી શકાય નહિ. એક દ્વાર હોયતો મુશ્કેલીથી પણ કાળે જાણી શકાય, અને ફરેલાં બોદોએ કરીને સહિત ઉપક્રમાદિ ચાર અનુયોગદ્વાર મુજબ હોય તે મુખ્યપૂર્વક ધ્યાન કાળમાં તેનો અર્થ જાણી શકાય. ૯૦૯ તે દ્વારે આ પ્રમાણે છે.

તાળીયાણિ ઉવક્રમ-નિસ્તેવા-ડણુગમ-નયસનામાઈ ।

છ-ત્તિ-દુ-દુવિક્ષપાઈં પમેયઓડ્ણેગમેયાઈં ॥ ૧૧૦ ॥

તે અનુયોગદ્વારે આ પ્રમાણે છે. ઉપક્રમ-નિરૂપ-અનુગમ અને નય, એ અનુયોગદ્વારેનાં નામો છે, તે તે અનુક્રમે છ, ત્રણ, બે, બે બોદોવાળા છે, અને ઉત્તરભેદો અનેક પ્રકારે છે. ૯૧૦.

એ પ્રમાણે પાંચમું દ્વારોપન્યાસ અને છઠું બોદ દ્વાર પૂર્ણ થયું.

હવે સાતમું નિરૂપિતદ્વાર કહે છે.

સત્યસ્તોવક્રમણં ઉવક્રમો તેણ તમ્મિ વ તઓ વા ।

સત્યસત્તમીવીકરણં આણયણં નાસદેસમ્મિ ॥ ૧૧૧ ॥

તે વડે, તે છતે અથવા તેથી શાસ્ત્રને નિરૂપ કરવા યોગ્ય કરાય તે ઉપક્રમ. અથવા શાસ્ત્રને સમીપ કરવું એટલે ન્યાસ દેશમાં લાવવું તે ઉપક્રમ ૯૧૧

દૂર રહેલી શાસ્ત્રઆદી વસ્તુને તે તે પ્રતિષ્ઠાદન કરવાના પ્રકારોવડે નિરૂપ કરવા યોગ્ય કરવું તે ઉપક્રમ, ઉપક્રાન્ત વસ્તુ એટલે ઉપક્રમાન્તર્ગત બોદોવડે વિચારેલ વસ્તુનેજ નિરૂપ થાય છે અન્યથા નહિ. અથવા ગુરુવચનવડે શાસ્ત્રને નિરૂપ યોગ્ય કરાય છે તેથી તે ઉપક્રમ, અથવા શિષ્યને શ્રવણનો લાભ છતે જે અટે શાસ્ત્ર નિરૂપ યોગ્ય કરાય છે તેથી ઉપક્રમ અથવા વિનીત શિષ્યના વિનયથી શાસ્ત્રને નિરૂપ યોગ્ય કરાય તે શ્રવણલાભ તેથી તે વિનય ઉપક્રમ. કેમકે વિનયવડે આરાધિત ગુરુ શાસ્ત્રને નિરૂપ કરવા યોગ્ય કરે છે, આદીઆં સમજે દેશણે શાસ્ત્રનું સમીપીકરણ. શાસ્ત્રનું ન્યાસ દેશમાં લાવવું અને નિરૂપયોગ્ય કરવું, એ રૂપ ઉપક્રમ જાણવો. ૯૧૧

હવે નિરૂપની નિરૂપિત કહે છે.

નિક્વિસ્વપ્પદ તેણ તર્હિ તઓ વ નિક્વલેવર્ણ વ નિક્વલેવો ।

નિયઓ વ નિચ્છિઓ વા સેયો નાસોત્તિ જે મણિયં ॥ ૧૧૨ ॥

જે વડે જે છતે અથવા જેથી શાસ્ત્રના નામાદિવડે નિરૂપ (વ્યવસ્થા) કરાય તે નિરૂપ અથવા નામાદિવડે શાસ્ત્રના ન્યાસ-વ્યવસ્થા કરવી તે નિરૂપ, અથવા “નિ” એટલે નિશ્ચિત, અને “ક્ષેપ” એટલે શાસ્ત્રાદિના નામાદિવડે ન્યાસ તે નિરૂપ કહેલ છે. ૯૧૨

હવે અનુગમની નિરૂપિત કહે છે.

અણુગમ્મડ તેણ તર્હિ તઓ વ અણુગમણમેવ વાડણુગમો ।

અણુઓડ્ણુરૂપઓ વા જે સુત્તથાણમણસરણ ॥ ૧૧૩ ॥

જે વડે-જે છતે અથવા જેથી સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરાય તે અનુગમ, અથવા “અણુ” એટલે સૂત્રનું “ગમ” એટલે વ્યાખ્યાન તે અનુગમ, અથવા અનુરૂપ-યોગ્ય રીતે અર્થનું કથન કરવું તે અનુગમ, અથવા સૂત્ર અને અર્થનો યોગ્ય સંબંધ કરવો તે અનુગમ. ૯૧૩

હવે નયની નિરૂપિત કહે છે.

સ નયઃ તેજ તર્હિ વા તથોઽહવા વત્સુળો વ જં નયણં ।

વહુહા પજ્ઞાયાણં સંભવઓ સો નઓ નામ ॥ ૧૧૪ ॥

તે (વક્તા સંભવ થતા પયયિા વડે) વસ્તુને જાણે તે નય, અથવા જે વડે-જે છે તે જેથી વસ્તુ જણાય તે નય, અથવા વસ્તુનો જે યોધ તે નય, (અનન્ત ધર્માત્મક વસ્તુમાં એક અંશઆહી યોધ તે નય,) વસ્તુના ઘણા પયયિાના સંભવથી અમુક પયયિા, વડે વસ્તુને જાણુ' તે નય, ૯૧૪

સાતમ્ નિરૂપિતદ્વાર પૂર્ણ થયું.

પ્રથમ ઉપક્રમ-પછી નિરૂપ-પછી અનુગમ-અને તે પછી નય, આ પ્રમાણે એ અનુગમ દ્વારેનો અનુક્રમ કહેવાયું થું કારણ છે ? એવી શંકાના સમાધાન માટે આક્રમ ક્રમ પ્રયોજન દ્વાર કહે છે.

દારક્રમોઽયમેવ ડ નિવિલ્પપ્પ જ્ઞેણ નાસમીવર્થ્ય ।

અણુગમ્મઇ નાણત્યં નાણુગમો નયમયવિહીણો ॥ ૧૧૫ ॥

સંવંધોવક્રમઓ સમીવમાણીય નત્યનિવલ્લેવં ।

સત્યં તથોઽણુગમ્મઇ નર્હિ નાણાવિહાર્ણેર્હિ ॥ ૧૧૬ ॥

દ્વારેનો આજ અનુક્રમ છે, કારણકે જે સમીપ ન લવાયું હોય તેના નિરૂપ નથી કરાતા. નામાદિ નિરૂપ વિના અર્થથી અનુગમન થયું નથી, તેમજ નયમત સિવાય અનુગમ પણ થતો નથી, પરંતુ ક્રમથી સમીપ લાવીને નામ-સ્થાપનાદિ વડે નિરૂપિત એવું જે શાસ્ત્ર તે અર્થથી અનુસરાય છે, અને વિવિધ નયો વડે તેની વ્યાખ્યા કરાય છે. ૯૧૫-૯૧૬

આહી હવે ઉપક્રમ કહેવાનો અધિકાર છે, તે ઉપક્રમ, ભાવ ઉપક્રમના આતુપૂર્વીનામ-પ્રમાણ-વક્તવ્યતા-અર્થાધિકાર અને સમવનાર એ જે છ લેહો છે તેથી આગળ વિસ્તારથી કહેવાશે. એ વિસ્તૃત અર્થયું તાત્પર્ય મન્દજીવિવાળાઓ અહણ કરી શકે નહિ; તેથી તેઓના ઉપર અનુમત્ત કરવાને ભાવ ઉપક્રમગત આતુપૂર્વીઆદિ છ લેહો સંક્ષિપ્તથી કહે છે.

શુદ્ધમાત્રોવક્રમર્ણ કા પરિવાહી કૃત્યમજ્ઞયર્ણ ।

માવમ્મિ કમ્મિ વટ્ટઇ કિમિદં દવ્વં ગુણો કમ્મં ? ॥ ૧૧૭ ॥

જીવમુણોઽજીવમુણો કિં નાણં દંસણં ચરિત્તં વા ।

પચ્ચલ્લં અણુમાણં ઓવમ્મમહાગમો વાવિ ? ॥ ૧૧૮ ॥

લોઽય લોઽત્તરિઓ કિં સુયમત્યોઽહવોર્થ્ય હોજ્ઞા ।

અપ્પયઓઽણંતરઓ પરંપરં વાઽસમઓ કસસ ? ॥ ૧૧૯ ॥

કિં દિટ્ઠિનાઈયં કાલિયં વ કિં વા સુયત્યપરિમાણં ।

સસમય-પરસમઓમયસિદ્ધંતાણં વ કો વ્ત્તો ? ॥ ૧૨૦ ॥

ફો વ સમપગદસો સમુદાયત્યાહિયાર ઇહ નિયઓ ।

અજ્ઞયણોવક્રમર્ણ કાપન્નમિદેવમાઈર્હિ ॥ ૧૨૧ ॥

કદ રીતે શુદ્ધ પ્રસન્ન થાય? ક્યા અનુક્રમે આ કેટલામું અધ્યયન છે? ક્યા ભાવમાં આ અધ્યયન છે? શું આ દ્રવ્ય છે, ગુણ છે, કે કર્મ છે? (ગુણ છે તો) જીવનો ગુણ છે, કે અજીવનો ગુણ છે? (જીવનો છે તો) જ્ઞાન, દર્શન કે ચારિત્ર છે? (જ્ઞાન છે તો) પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે, અનુમાન છે, ઉપમાન છે, કે આગમરૂપ છે? (આગમરૂપ છે તો) લૌકિક આગમ છે કે લોકોત્તર આગમ છે? (લોકોત્તર આગમ છે તો) સૂત્રાગમ છે, અર્થાગમ છે, કે ઉલ્લાસાગમ છે? અથવા આત્માગમ છે, અનન્તરાગમ છે, કે પરંપરાગમ છે? દૃષ્ટિવાદ છે કે કાલિક છે? આ સૂત્રાર્થનું પરિમાણ કેટલું છે? આમાં સ્વસિદ્ધાન્ત-પરસિદ્ધાન્ત-અને ઉલ્લાસિદ્ધાન્તમાંથી ક્યા સિદ્ધાન્ત તથા તેના ક્યા ભાગરૂપ અહીં સમુદાયાર્થ અધિકારમાં નિયત છે? ઇત્યાદિ પ્રકારે અહીં અધ્યયનનો ઉપક્રમ કરવો. ૯૧૭-૯૨૧

સામાયિકાદિ અધ્યયનના જ્ઞાન માટે તેની ઇચ્છાવાળા શિષ્યે શુદ્ધતા ભાવનો ઉપક્રમ કરવો, એટલે શુદ્ધભારાજ ક્યા પ્રકારે પ્રસન્ન થાય એમ વિચારવું. પરિપાટી એટલે અનુક્રમ, તે અનુક્રમ ત્રણ પ્રકારે છે, પૂર્વાત્પૂર્વીક્રમ, પશ્ચાત્પૂર્વીક્રમ, અને અનાત્પૂર્વીક્રમ. આ ત્રણ અનુક્રમમાંથી ક્યા અનુક્રમ આ અધ્યયનમાં ઉપયોગી છે? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવું કે આ ત્રણે અનુક્રમ ઉપયોગી છે, જેમકે પૂર્વાત્પૂર્વી ક્રમથી આ સામાયિકાધ્યયન પહેલું છે, પશ્ચાત્પૂર્વી ક્રમથી છું છે અને અનાત્પૂર્વીક્રમથી તો માત્રસો અકાર ભાંગા થાય છે, તેથી અનિયત છે. સામાયિકાદિ જ ભાવનો વિષય હોવાથી આ અધ્યયન ક્યા ભાવમાં હોય? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવું કે ક્ષયોપશમ ભાવમાં હોય. આ અધ્યયન દ્રવ્ય છે ગુણ છે કે કર્મ છે? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવું કે આ અધ્યયન ગુણ છે. જો ગુણ છે, તો તે જીવનો ગુણ છે કે અજીવનો ગુણ છે? જીવનો ગુણ છે, જો જીવનો ગુણ છે તો તે જ્ઞાન છે, દર્શન છે કે ચારિત્ર છે?, જ્ઞાન છે તો તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે અનુમાનરૂપ છે ઉપમાન છે કે આગમરૂપ છે? જો આગમરૂપ છે, તો તે લૌકિક આગમ છે, કે લોકોત્તર આગમ છે? લોકોત્તર આગમ છે. લોકોત્તર આગમ છતાં પણ તે સૂત્રાગમ છે, અર્થાગમ છે, કે ઉલ્લાસાગમ છે? અથવા આત્માગમ છે, અનન્તરાગમ છે, કે પરંપરાગમ છે? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સમજવું કે તીર્થકરોને આ અધ્યયન અર્થથી આત્માગમ છે તથા ગણધરોને અનન્તરાગમ અને બીજાઓને પરંપરાગમ છે. અને ગણધરોને સૂત્રથી આત્માગમ, જામ્બુસ્વામીને અનન્તરાગમ, અને બાહીનાઓને પરંપરાગમ છે. વળી લોકોત્તર આગમ છે તો આ અધ્યયન દૃષ્ટિવાદિક છે કે કાલિક છે? કાલિક છે, (એટલે કાળ વખત વર્ગિત થાય વખતે બહુપતે કાલિક, એવો અર્થ અહીં લેવો) કાલિક છે તો તેના સૂત્ર અને અર્થનું પરિમાણ કેટલું છે? સૂત્રાક્ષર વગેરે પરિમિત છે, અને અર્થ વગેરે અનન્તા છે; તથા આ અધ્યયનમાં સ્વસિદ્ધાન્ત-પરસિદ્ધાન્ત-અને ઉલ્લાસિદ્ધાન્ત એમાંથી ક્યા કહેવાનું છે? અહીં સ્વસિદ્ધાન્ત કહેવાનો છે. સ્વસિદ્ધાન્ત છે, તો ક્યા ગાત્રોના વિલાસ સમુદાયાર્થપણે અધિકૃત છે? સાધ્યયોગની વિરતિનો અહીં અર્થાધિકાર છે. સમન્વિત તો આત્મપૂર્વીઆદિમાં કહી ગયા, તેથી છુદો નથી કહેતા. ઇત્યાદિ પ્રકારે આ અધ્યયનનો ઉપક્રમ કરવો. એટલે નિદેશની યોગ્યતા કરવી. ૯૧૭-થી ૯૨૧

હવે જ પ્રકારે ઉપક્રમ કહે છે.

નામાઈ હમ્બેઓ સ્વક્રમો દન્વઓ સચિત્તાર્થ ।

વિવિહો દુવિહો ય પુણો પરિકમ્મે વત્યુનાસે ય ॥ ૯૨૨ ॥

નામાદિ છ પ્રકારે ઉપક્રમ છે. તેમાં દ્રવ્ય ઉપક્રમ સચિત્તાદિ ત્રણ પ્રકારે છે, અને તે દરેક પુનઃ પરિકર્મ અને વસ્તુનાશ એમ બન્ને પ્રકારે છે, દરર

નામ ઉપક્રમ-સ્થાપના ઉપક્રમ-દ્રવ્ય ઉપક્રમ-ક્ષેત્રઉપક્રમ-કાળ ઉપક્રમ અને ભાવ ઉપક્રમ એમ છ પ્રકારે ઉપક્રમ છે, એમાંના નામઉપક્રમ અને સ્થાપનાઉપક્રમ સુગમ હોવાથી તેનું સ્વરૂપ નથી કહેતા, અને દ્રવ્ય ઉપક્રમનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ, આગમથી તથા નોઆગમથી એમ દ્રવ્ય ઉપક્રમ બે પ્રકારે છે; ઉપક્રમ પદના અર્થને જાણનાર હોય, પણ તેના ઉપયોગવાન ન હોય તે આગમથી દ્રવ્ય ઉપક્રમ કહેવાય, અને નોઆગમથી દ્રવ્ય ઉપક્રમ તે ત્રણ પ્રકારે છે, ફાશરીર દ્રવ્ય ઉપક્રમ-લઘ્યશરીર દ્રવ્યઉપક્રમ-અને તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય ઉપક્રમ, એમાંના પ્રથમના બે ભેદ સુગમ છે, અને ત્રીજો ભેદ સચિત્તાદિ ત્રણ પ્રકારે છે. તેમાં સચિત્ત દ્રવ્ય ઉપક્રમ દ્વિપદ-ચતુષ્પદાદિ જીવોના, અચિત્ત દ્રવ્ય ઉપક્રમ ગાળ-ખાંડ વિગેરેના, અને મિશ્ર ઉપક્રમ તે આલસરણાદિ ચુક્ત દ્વિપદાદિ જીવોના જાણવો, આ સચિત્તાદિ ઉપક્રમ પરિકર્મ અને વસ્તુનાશ એમ બે બે પ્રકારે થાય છે. દરર

એજ પરિકર્મ અને વસ્તુનાશનું સ્વરૂપ કહે છે.

परिकर्मं किरियाए वर्धूणं गुणवित्तसपरिणामो ।

तदभावे य विणासो दव्वार्णं जहाजोगं ॥ १२३ ॥

ક્રિયાવડે વસ્તુઓના ગુણવિશેષના પરિણામ તે પરિકર્મ; અને વસ્તુનો અભાવ થાય તે વિનાશ કહેવાય. એ પ્રમાણે દ્રવ્યાદિનો ઉપક્રમ યથાયોગ્ય જાણવો. દરર

ક્રિયાવિશેષથી વસ્તુઓના ગુણવિશેષના પરિણામ તે પરિકર્મ કહેવાય છે. જેમકે ધી-રસાયણાદિના ઉપયોગથી સ્નેહ-મર્દનઆદિ ક્રિયા વડે પુરૂષાદિના ઉત્તમ વર્ણ-બળ ચુવાવસ્થા થવી વિગેરે, તેમજ કર્ણ-સ્કંધઆદિની વૃદ્ધિ થાય છે. એ પ્રમાણે ક્રિયા વિશેષથી પુરૂષાદિ વસ્તુને બળ-ધાવનાદિરૂપ ગુણ પરિણામ પામે છે. કેટલાએકના મતે શાસ્ત્ર-શિક્ષપ મન્ધર્વ-નૃત્યઆદિ કળા પ્રાપ્ત કરવી તે દ્રવ્ય ઉપક્રમ છે, પણ એ શાસ્ત્રાદિ વિજ્ઞાન વિશેષને ગ્રહણ કરવા રૂપ હોવાથી ભાવ ઉપક્રમમાં તેનો સમાવેશ થાય, પરંતુ જે આત્મદ્રવ્યના સંસ્કારની અપેક્ષાએ તેને દ્રવ્ય ઉપક્રમ કહીએ તો કંઈ વિરોધ નથી, એજ પ્રમાણે શુક-સારિકા વિગેરે દ્વિપદાદિને શિક્ષાવડે ગુણપ્રાપ્તિ કરવામાં જે દ્રવ્ય ઉપક્રમ તે સચિત્તનો પરિકર્મથી ઉપક્રમ જાણવો.

વસ્તુનો નાશ થએથી વિનાશ ઉપક્રમ કહેવાય છે, જેમકે કાળાન્તરે પુરૂષાદિનો નાશ થવાનો હોય તો પણ તે પુરૂષાદિ વસ્તુનો તરવાર આદિ વડે હમણાંજ નાશ કરવો, તે વિનાશ ઉપક્રમ કહેવાય. એજ પ્રમાણે હસ્તિ-અથએઆદિ ચાર પગવાળા અને દાડિમ-આમ્ર અને કેહ વિગેરે પગવિનાના જીવોના પરિકર્મથી અને વિનાશથી જે ઉપક્રમ તે પણ સચિત્તદ્રવ્ય ઉપક્રમ સમજ લેવો તથા મણિ-મોતી-વસ્ત્ર વિગેરે અચિત્ત દ્રવ્યનો ખાર-માટી-પુટપાક આદિ વડે પરિકર્મરૂપી ઉપક્રમ અને ઘણ ઘણ આદિ વડે દીપવાથી નાશરૂપી ઉપક્રમ જાણવો. તેમજ વસ્ત્ર અલંકારાદિ ચુક્ત દ્વિપદાદિ મિશ્ર દ્રવ્યનો પણ એજ પ્રમાણે પરિકર્મ અને વિનાશથી ઉપક્રમ જાણવો. જેમ આ દ્રવ્યનો ઉપક્રમ કહ્યો, તેવીજ રીતે કાળ અને ક્ષેત્રનો ઉપક્રમ પણ સમજવો. તે અનુક્રમે આગળજ કહેવાશે. દરર

अर्हा शिष्य शंका करे छे अने गुरु तेनुं समाधान करे छे કે—

સ્વેત્તમસ્ત્વં નિચં ન તસ્સ પરિકમ્પનાં ન ચ વિનાસો ।

આહેયગતયસેણ ચ કરણ-વિનાસોવયારોડ્ય ॥ ૧૨૪ ॥

ક્ષેત્ર અમૃત અને નિત્ય હોવાથી તેનો પરિકર્મ અને વિનાશ થઇ શકે નહિ, (ઉત્તર) એ પરિકર્મ અને વિનાશ (ક્ષેત્રના) આધેયગત દ્રવ્યમાં થતો હોવાથી તે ક્ષેત્રમાં ઉપચાર કરાય છે. ૯૨૪

શિષ્ય:—આધેય દ્વારાએ પણ તે કેવી રીતે થઇ શકે? તે માટે કહે છે કે—

નાવાઈ ઉવકમ્પણં ફલ-કુલિયાઈર્હિ વાવિ સ્વેત્તસ ॥

સંમજ્જભૂમિકમ્મે પંચતલાગાઈયાણં ચ ॥ ૧૨૫ ॥

જળના આધારભૂત ક્ષેત્રનો વહાણ આદિ વડે ઉપક્રમ કરાય છે, અને ભૂમિના આધાર-ભૂત ક્ષેત્રનો હળ-કુલિકા આદિ વડે પરિકર્મરૂપ ઉપક્રમ થાય છે. એજ પ્રમાણે સંમર્જન-ભૂમિકર્મ-અને માર્ગમાં તળાવ આદિ કરવા વડે ક્ષેત્રનો પરિકર્મ ઉપક્રમ થાય છે, તેમજ હસ્તિ આંધવા આદિ વડે ક્ષેત્રનો વિનાશ ઉપક્રમ થાય છે. ૯૨૫

હવે કાળ ઉપક્રમ કહે છે.

જં વત્તણાઈરુવો કાલો દવ્વાણ ચેવ પજ્જાઓ ।

તો વકરણવિનાસે કીરડ કાલોવયારો ચ ॥ ૧૨૬ ॥

જે વર્તનાદિરૂપ કાળ છે, તે દ્રવ્યોના પર્થાય છે, તેથી તે દ્રવ્યના પરિકર્મ અને વિનાશમાં કાળના પરિકર્મ અને વિનાશનો ઉપચાર કરાય છે. ૯૨૬

કેટલાએક આચાર્યો કાળને વર્તનાદિ રૂપેજ માને છે, પણ સમયાદિરૂપ નથી માનતા. તેથી દ્રવ્યના પરિકર્મ અને વિનાશમાં કાલના પરિકર્મ અને વિનાશ થાય છે એટલે કે દ્રવ્યના પર્થાયમાં કાળ ઉપક્રમનો ઉપચાર કરાય છે, કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે—દ્રવ્યલુક-અલુકઆદિ રૂપે પરમાણુઆદિ દ્રવ્યલુક રહેલું તે વર્તના, વસ્તુઓનું નવા-લુનાદિરૂપે થતું તે પરિણામ અને અતીત-અનાગત-વત માનરૂપ-ક્રિયા, એ પ્રમાણે વર્તના-પરિણામ અને ક્રિયાદિરૂપ કાળ છે, તે દ્રવ્યોના પર્થાયો છે અને તેથી દ્રવ્યના પરિકર્મ અને વિનાશનો વર્તનારૂપ દ્રવ્યના પર્થાયમાં ઉપચાર કરાય છે. તેથી કાળના પણ પરિકર્મ ઉપક્રમ અને નાશોપક્રમ કહેવાય છે. ૯૨૬

હવે જેઓ સમયાદિરૂપે કાળ માને છે, તેઓના મતે સમયાદિરૂપ કાળના પરિકર્મ અને વિનાશ કેવી રીતે થાય? તે માટે કહે છે કે—

છાયાઈ નાલિયાઈ વ પરિકમ્મં સે જહત્તવિણ્ણાણં ।

વિસ્સાઈચારેર્હિ ચ તસ્સ વિણાસો વિવજ્જાસો ॥ ૧૨૭ ॥

શકુંઆદિના પદછાયારૂપ છાયાવડે અથવા યદિકાદિવડે સમયાદિરૂપકાળનું યથાર્થ જ્ઞાન થતું તે કાળનો પરિકર્મ અને નક્ષત્રમહાઆદિની ગતિવડે અનિષ્ટ રૂપ દાયકપણે થતું તે કાળનો વિનાશ-વિપર્ણશ કહેવાય. ૯૨૭

એ પ્રમાણે કાળ ઉપક્રમ કહ્યો; ભાવ ઉપક્રમ કહે છે.

જં પરહિયયાકૂયાવધારણમુવકમ્મો સ માવસસ ।

વસ્સામુમસસ મરૂણિ-ગણિયા-મચ્ચાદઓડમિદિયા ॥ ૧૨૮ ॥

જે ઇગિત આકારાદિવડે કરીને બીજાના દ્રવ્યના ભાવને બળપુરું તે ભાવ ઉપક્રમ છે

તે મોક્ષના કારણભૂત શુભ અને સંસારના કારણભૂત અશુભ એવી રીતે બે પ્રકારે છે, તે માંના અશુભ ભાવઉપક્રમમાં બ્રાહ્મણી-ગણિકા-અમાત્ય વિગેરેનાં દૃષ્ટાન્તો દર્શા છે. ૯૨૮

કોઇ એક બ્રાહ્મણીને ત્રણ કન્યાઓ હતી, તેણીએ વિચાર્યું કે આ કન્યાઓને પરણાવ્યા પછી એવી યુક્તિ કરે કે જેથી તેઓ સુખી થાય. એમ વિચારીને સર્વથી મોટી પુત્રીને પરણાવ્યા પછી કહ્યું કે. તારે વાસભુવનમાં પ્રથમ સમાગમ થતાં તારે તારા પતિને કંઈક શુંહો પ્રગટ કરીને તેના મસ્તકે લાતનો પ્રહાર કરવો, તે પછી જે બને તે મને કહેજે. ' માતાના શીખવ્યા મુજબ તે કન્યાએ તે પ્રમાણે કર્યું, એટલે તેના પતિ અતિસ્નેહથી તરલીત મનવાળો થઇને કહેવા લાગ્યો, ' અરે! વહાલી ! આમ પ્રહાર કરવાથી તારા મુકુમાળ ચરણને ખીડા થઇ હશે, ' ઇત્યાદિ, એમ કહિને પ્રિયતમાના ચરણનું મર્દન કરવા લાગ્યો. બીજે દિવસે આ બનાવનો હકીકત તેણીએ પોતાની માતાને કહી, એ બનાવથી તેની માતા જમાઇને ભાવ જાણીને ખુશી થઇ ને પુત્રીને કહ્યું કે ' હે પુત્રી ! તું તારા શુદ્ધમાં તારી ઇચ્છા મુજબ કર, તારો પતિ તારા વચનને કદિપણ અનાદર નહિ કરે, ' તે પછી બ્રાહ્મણીએ બીજી પુત્રીને ઉપર મુજબ શીખવ્યું, અને તેણીએ પણ તે પ્રમાણે પોતાના પતિના મસ્તકપર પ્રહાર કર્યો, એટલે તેના પતિ બોલ્યો, " અરે ! કુલીન અબળાને આમ કરવું યોગ્ય નથી, " ઇત્યાદિ કહીને ક્ષણવાર રોશ કરીને શાન્ત થઈ ગયા, બીજે દિવસે બનેલો બનાવ તેણીએ પોતાની માતાને કહ્યો, એટલે કહ્યું કે બેટા તું પણ તારા શુદ્ધમાં ઇચ્છામુજબ વરત, માત્ર થોડીવાર ક્રોધ કરીને તારો પતિ શાન્ત થઇ જશે, ' એજ પ્રમાણે ત્રીજી પુત્રીને શીખવવાથી તેણીએ એજ પ્રમાણે પતિને પ્રહાર કર્યો, એટલે તેના પતિએ અતિક્રોધપૂર્વક ગર્જના કરીને કહ્યું ' અરે! તું ' ખરેખર કોઈ નીચકુળની જણાય છે, એમ ન હોય તો નીચ અબળાને યોગ્ય આવું નીચ કામ તું કેમ કરે ઇત્યાદિ ધણું ધણું કહીને અતિશય માર મારીને શુદ્ધ બહાર કાઢી મૂકી, બીજે દિવસે બનેલી હકીકત તેણે માતાને જણાવી એટલે તેણે જમાઇને સ્વભાવ જાણીને વિચાર્યું કે જમાઇને સમજાવવાનું કામ પુત્રિને દુરાસધ છે, તેથી તે જમાઇ પાસે ગઇ અને બોલી કે " હે પુત્ર ! અમારા કુળનો રીવાજ છે, કે વહુએ પ્રથમ સમાગમે પતિને આ પ્રમાણે કરવું. " આમ હોવાથી તમારો રોષ ઉચિત નથી ઇત્યાદિ રીતે જમાઇને સમજાવીને ખુશી કર્યો, પછી પુત્રીને કહ્યું બેટા ! આ તારો પતિ તારે દુરાસધ છે, તેથી ઇષ્ટદેવની પેઠે પ્રમાદ રહિત એની સેવા કરજે, નહિ તો તું મહાદુઃખ પામીશ. '

ગણિકાનું દૃષ્ટાન્ત:—કોઇ એક નગરમાં ચોસઠ કળા જાણનાર દેવદત્તા નામની રૂપાદિ શુભવાળી વેશ્યા રહેતી હતી.તેણીએ પોતાને ત્યાં આવનાર કામી જનોના અભિપ્રાય જાણવાને માટે રતિભુવનમાં પોતપોતાનો વ્યાપાર કરતી રાજપુત્ર-વેશ્યપુત્રઆદિ જાતિઓના આલેખો ચીતરાવ્યા. તેથી ત્યાં જે કોઈ રાજપુત્રાદિ આવે, તે તે આલેખોના પોતાને અનુકુળ વ્યાપાર બેઠને તે તે ચિત્રની પ્રશંસા કરે. આ ઉપરથી તે ગણિકા પ્રશંસા કરનારની જાતિનો નિશ્ચય કરીને તે પ્રશંસક ચોગ્ય ખાતર બરદાસ કરતી હતી, જેથી તેઓ પ્રસન્ન થઇને ગણિકાને પુરુષ દ્રવ્ય આપતા.

અમાત્યનું દૃષ્ટાન્ત:—કોઇક નગરનો રાજા પોતાના અમાત્ય (પ્રધાન) સાથે નગર બહાર અર્થ ફેરવવા નીકળ્યો. માર્ગમાં જતાં કોઇશૂન્ય પ્રદેશમાં રાજાના અગ્વે પેશાબ કર્યો. એ જગ્યાની પૃથ્વીનો ભાગ સ્થિર હોવાથી ત્યાં ' આબોચીયુ' ભરાઈ રહ્યું, રાજા ફરીને પાછો આવ્યો, તો પણ તે પેશાબ મુકાયો નહિ, અને તેજ પ્રમાણે ' આબોચીયુ' ભરેલું

જોયું. આથી રાજાએ વિચાર્યું કે આ પ્રદેશમાં મુદર તળાવ બંધાવ્યું હોય, તો ઘણા વખત મુઠ્ઠી પાણી મુકાય નહિ. એમ વિચાર કરતો ઘણા વખત મુઠ્ઠી રાજા તે પ્રદેશને બોધ રહ્યો. આ ઉપરથી ધર્મિતાકારવડે રાજાનો તે અભિપ્રાય બાજીને પ્રધાને તે સ્થળે કેટલાક વખત પછી રાજાના હુકમ મિલાય મોટું સરોવર બોધાવ્યું. અને તે સરોવરની પાળ ઉપર નાના પ્રકારના સર્વ રૂપમાં યુષ્પ-ફળ આપનાર વૃક્ષોના સમૂહ રોપ્યો તે પછી કેટલાક દિવસો વીત્યાબાદ એજ માર્ગે રાજા પુનઃ ફરવા નિકળ્યો અને તે સરોવર જોયું, તેથી પ્રધાનને પૂછ્યું, અહો ! આ માનસરોવર જેવું અતિ રમણીય સરોવર અહીં કોણે કરાવ્યું ? પ્રધાને કહ્યું-મહારાજ આપેજ કરાવ્યું છે. રાજાએ સાંભળીને વિસ્મય પૂર્વક બોલ્યો, ‘પ્રધાનજી શું કહ્યો છો ? મેં એ કરાવવાની કોને ક્યારે આજ્ઞા આપી છે. ?’ આ ઉપરથી પ્રધાને પૂર્વોક્ત સર્વ હકીકત કહી, આથી રાજાએ વિચાર્યું કે ‘અહો ! બીજાના મનને અભિપ્રાય જાણવામાં આ પ્રધાન કેવો કુશળ છે, એમ વિચારિ પ્રસન્ન થઇને પ્રધાનના પગારમાં વધારો કરી આપીને બીજી પણ ઘણી મહેરબાની કરી આ પ્રમણે બીજા પણ સાંસારિક ફળવાળા હોવાથી અપ્રશસ્ત ગણાતા એવા લાવો-લાવોપક્રમે પોતાની ખુદ્દિથી વિચારી લેવા. ૯૨૮

સીસો શુરણો ભાવં જમુવક્મણ સુયં પસત્યમણો ।

સહિયત્ય સ પસત્યો ઇહ ભાવોવક્મોઽહિગમો ॥ ૯૨૯ ॥

શિષ્ય શાસ્ત્રનું ભણવું એ આદિ પોતાના હિત માટે જે શુદ્ધના શુભ લાભને જાણે, તે પ્રશસ્ત લાવોપક્રમ છે, અને અહીં આ પ્રશસ્ત લાવોપક્રમનોજ અધિકાર છે. ૯૨૯ અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

કો વક્ત્રવાણાવસરે શુરુચિત્તોવક્મમાહિગારોઽયં ?

મળ્લજ્ઞ વક્ત્રવાર્ણમં શુરુચિત્તોવક્મો પદમં ॥ ૯૩૦ ॥

શુરુચિત્તાયત્તાઈ વક્ત્રવાર્ણગાઈ જેણ સત્વાઈ ।

તો જેણ સુપ્પસન્નં હોઈ તયં તં તદ્વા કલ્લં ॥ ૯૩૧ ॥

અહીં આવશ્યકાનુયોગનો (આવશ્યકના વ્યાખ્યાનનો) અવસર છે, તેમાં શુદ્ધના ચિત્તના ઉપક્રમ (શુદ્ધના લાભ જાણવા) નો અપ્રસ્તુત અધિકાર કેમ કહ્યો છે. ? ઉત્તરમાં કહે છે કે જે શુરુચિત્તોપક્રમ છે, એ વ્યાખ્યાનનું પ્રથમ અંગ છે (કારણ છે) કારણ વિના કાર્ય હોતું નથી, માટે ચાલતી બાબતમાં તે બાબતના કારણના અધિકારનું કહેવું તે કાંઈ અપ્રસ્તુત નથી, માત્ર શુરુચિત્તોપક્રમ વ્યાખ્યાનનું પ્રથમ અંગ છે, એટલું જ નહીં પરન્તુ શાસ્ત્રાદિનાં ઉપક્રમ-પુસ્તક-ઉપાત્રય-આહાર-વસ્ત્ર-પાત્ર વિગેરે મહાયક કારણો પણ વ્યાખ્યાનના જે અંગ છે, તે સર્વ શુદ્ધની પ્રસન્નતાને આધીન છે; તેથી જેમ શુદ્ધ પ્રસન્ન થાય તેમ શિષ્યે કરવું જોઈએ. ૯૩૦-૯૩૧

શુદ્ધ ચિત્ત પ્રમત્ત કરવાનો ઉપાય કહે છે

જો જેણ પગારેણં તમ્મ કરણ-વિણયા-ડણુવત્તીદિં ।

આરાહણાય મમ્મો સો ચિય અન્વાહમ્મો તસ ॥ ૯૩૨ ॥

આગારિગિયજ્ઞસલં જડ સેયં વાયસ વણ પુજ્ઞા ।

તદાવિ ય સિં ન વિક્રુદે વિરહમ્મિ ય કારણં પુચ્છે ॥ ૯૩૩ ॥

નિવપુચ્છિણ મળિઓ ગુરુના ગંગા કઝોમુદી વહર ।

સંપાદ્યવં સીસો જહ તહ સન્વત્ય કાયવ્વં ॥ ૧૩૪ ॥

મહારાજ જે પ્રકારે વિનય-અનુવૃત્તિનાદિવડે પ્રસન્ન થાય, તેમ શિષ્યે કરવું જોઇએ, કારણ કે શિષ્યને તેજ ગુરુઆરાધનાના નિર્વિઘ્ન માર્ગ છે. આકાર ને ધર્મિતમાં કુશળ એવા શિષ્યને જે ગુરુમહારાજ “ કાગડો સોદ છે ” એમ કહે, તે પશુ તેમણે તે કથન મિથ્યા ન કરે, પરંતુ એકાન્તમાં તેણે કારણ રહે. રાજના કહેવાથી ગુરુએ શિષ્યને કહ્યું કે “ ગંગા ક્યા મુખે વહે છે ? ” શિષ્યે તે સાંભળીને ગુરુએ કહ્યું તેજ પ્રમાણે સર્વ કાર્ય કર્યું. ૯૩૨-૯૩૩-૯૩૪

કાન્યકુબ્જ નગરમાં (કનોજમાં) કોઇક રાજાએ કોઈ આચાર્ય સાથે વાતચીત કરતાં કહ્યું મહારાજ અમારા રાજપુત્રો વિનોત હોય છે, આચાર્યે કહ્યું—ના, સાધુઓ વિનીત થાય છે, આમ પરસ્પર વિવાદ શતાં આચાર્યે પુનઃ કહ્યું—રાજા વિવાદ કરવાથી શું કળ ? તમારા રાજપુત્રોમાંથી જે કોઈ ઉત્કૃષ્ટ વિનયવાન હોય તેની પરીક્ષા કરો, અને અમારા સાધુઓમાંથી જે તમને અભિનીત જણાય તેની પરીક્ષા કરો, એટલે જણાશે કે બન્નેમાં કોણ વિનીત છે અને કોણ અવિનીત છે. આચાર્ય મહારાજણે એ કથન અંગીકાર કરીને જે પાતાનો પુત્ર વિનયશુણ્ધી ધણેજ પ્રસિદ્ધ હતો તેને આજ્ઞા કરીને કહ્યું—રાજામાર ! ગંગા ક્યા મુખે વહે છે. તે ચોધી લાવ. રાજાની આવી આજ્ઞા સાંભળીને કુમારે કહ્યું—મહારાજ ! એમાં શું શોધવાનું છે ? નાના બાળકો પણ જાણે છે કે ગંગા પૂર્વાભિ-મુખે વહે છે, આથી રાજાએ ગુરુસે રાખે કહ્યું—અરે ! ખાલી આહી રહીનેજ વિતંડાવાદ શા માટે કરે છે ? ત્યાં જઈ તપાસ કરી આવીને કહે, એ પ્રમાણે રાજાએ કહેવાથી કુમારને ઘણો ગુરુસો ચડ્યો. પણ તે અન્તરમાં સમાવી મહાકંઠે રાજદ્વારમાંથી બહાર નીકળ્યો મુખ્યદ્વારમાંથી નીકળતાં રતા કોઈ મિત્રે પૂછ્યું—“ભાઈ ! ક્યાં જાઓ છો ? ” કુમારે અસૂચાથી કહ્યું—“અરણ્યમાં રેડને મીઠું આપવા” આથી આશ્ચર્ય પામી મિત્રે કહ્યું—એમ કેમ કહો છો ? સત્ય વાત શું છે ? તે જે ગુરુ રાખવા યોગ્ય ન હોય તો જણાવો, મિત્રના કહેવાથી રાજકુમારે રાજાને સર્વ આજ્ઞા જણાવ્યા, આથી મિત્રે હસીને કહ્યું—અરે કુમાર ! રાજાને એવો કદામહ થયો તો શું તમને પણ એવો કદામહ છે, કે જેથી નકામા રખડવા જાઓ છો, થોડો કાળ અધિકારીને રાજા પાસે જઈને કહો કે ગંગા પૂર્વ તરફ વહે છે, રાજપુત્રે પણ તેમજ કહ્યું. આ બાબતની ગુપ્તચર ગુરુએ રાજાને ખબર આપી, એટલે રાજા વિલંબે થઇ બોલ્યો. “હીક, હવે સાધુની પરીક્ષા કરીએ” પછી આચાર્યના શિષ્યો-માંથી જે શિષ્ય રાજાને અવિનીત જણાયા, તેને ગુરુએ આજ્ઞા કરી કે હું ભદ્ર ! જઈને તપાસ કર કે ગંગા કય તરફ વહે છે. ગુરુની આજ્ઞા સાંભળીને શિષ્યે વિચાર્યું કે ગંગા પૂર્વ તરફ વહે છે એણે ગુરુ મહારાજ જાણે છે, છતાં શા માટે મને તપાસ કરવાનું કહેતા હશે, અવશ્ય એવી આજ્ઞા કરવાત કંઈક કારણ હશે. કારણ સિવાય એવી આજ્ઞા કરે નહિ. માટે મારી ફરજ છે, કે મારે શુની આજ્ઞાનુસાર ગંગા કય તરફ વહે છે એ બરાબર તપાસીને કહેવું. એમ વિચારી ગુરુની આજ્ઞા મરતક ધરીને તરતજ બહાર નીકળ્યો. બહાર જઈને ગંગા નદી પર ગાં, ત્યાં જોયું કે ગંગા પૂર્વ તરફ વહે છે. બીજાઓને પૂછતાં પણ જણાયું કે તે પૂર્વ તરફ વહે છે, પુનઃ શુષ્કતણુઆદિને પ્રવાહમાં વહેતાં જોયાં, એમ અન્યથ-વ્યતિરેકથી પ્રવાહો નિશ્ચય કરીને ગુરુ પાસે આવી કહ્યું, મહારાજ ! ગંગા પૂર્વ તરફ વહે છે, ને જે તેની સત્યતા માટે આ પ્રમાણે કહ્યું અને તત્ત્વ તો ગુરુએ

જાણે છતાં સર્વ ધીના કહી. શુરચરે પણ ખાનગીમાં એજ હકીકત કહી એટલે રાજને શુર વચનમાં પ્રતીતિ થઈ કે રાજપુત્રો વિનીત નથી પણ સાધુઓજ વિનીત છે, એમ રાજાએ હર્ષ પૂર્વકે શુર વચન આગીકાર કર્યું. ૯૩૨-૯૩૩-૯૩૪

પુનઃ શિષ્ય પૂછે છે કે—

જુત્તં ગુરુમયગહર્ણં કો સેસોવક્ત્રમોવઓગોડત્ય ? ।

ગુરુચિત્તપસાયત્યં તેડવિ જહાજોગમાર્જજા ॥ ૯૩૫ ॥

ઉપરોક્ત કારણથી શુરભાવોપક્રમ કહેવો યોગ્ય છે, પણ બાકીના નામ-સ્થાપનાદિ ઉપક્રમોના અહીં શું ઉપયોગ છે ? ઉત્તરમાં કહે છે કે શુરના ચિત્તને પ્રસન્ન કરવાને તે પણ યથાયોગ્ય ઉપયોગી થાય છે. ૯૩૫

જેમકે—

પરિક્રમ્મ-નાસણાઓ દેસે કાલે ય જા પહા જોગા ।

તાઓ દુઝાઈજં કજાહારાઈકજ્જેસુ ॥ ૯૩૬ ॥

ઝવહિયજોગદુઝો દેસે કાલે પરેણ વિપણ ।

ચિત્તજૂ અણુકૂલો સોસો સમ્મં સુયં છાઈ ॥ ૯૩૭ ॥

તે તે દેશ ને કાળને યોગ્ય દ્રવ્યાદિના પરિક્રમ અને નાશ એ બન્ને ઉપક્રમો શુરના આ-હારાદિ કાર્યમાં કરવા. એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ વિનયથી તે તે દેશ-કાળને યોગ્ય દ્રવ્યાદિ લાવના-રને શુરચિત્ત બાણનાર એવો અતુલ શિષ્ય સારી રીતે શ્રુતને મેળવે છે. ૯૩૬-૯૩૭

મરદેશ આદિ દેશમાં અને ગ્રીષ્મ આદિ કાળમાં, શુરના આહારાદિ કાર્યમાં જે જે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-અને કાળનો પરિક્રમ-અને નાશ ઉચિત હોય, તે તે પરિક્રમ-નાશ શુરના ચિત્તની પ્રસન્નતા માટે કરવા. તેમાં કહી-દુધ-ગોળ-સુઠાદિ શુરને ઉપયોગી દ્રવ્યવડે દ્રવ્યનો પ-રિક્રમ, ઉપાધ્યયના પ્રમાણના આદિવડે ક્ષેત્રનો પરિક્રમ, શિષ્યને દીક્ષા આપવામાં સુદૂર્ત ધિક્કા આદિ જોતું તે કાળનો પરિક્રમ; અને એજ પ્રમાણે એક દ્રવ્યનો બીજા દ્રવ્યની સાથે સંયોગાદિ કરી આપવા વડે મેલેખાદિ દ્રવ્યનો જે નાશ તે નાશ ઉપક્રમ પ-ણ સમજાવેલા. એ પ્રમાણે તે તે દેશ-કાળને યોગ્ય આત્મ-મન-વસ્તુ-પાત્ર-ઓપધ્યાયિવડે શુરના કાર્યમાં પરિક્રમ ને નાશનો કરનાર એવો જે ઉત્કૃષ્ટ વિનયથી વર્તનારો શિષ્ય તે શુરના ચિત્તને બાણવાદી સારી રીતે શ્રુત પ્રાપ્ત કરે છે. ૯૩૬-૯૩૭.

અથવા—

અહવોવક્ત્રમસામણ્ણઓ મયા ય તે નિહરઓગાવિ ।

અણ્ણત્ય સોવઓગા પવં ચિય સન્નનિસ્સેવ ॥ ૯૩૮ ॥

અહીં પ્રસ્તુતમાં નામસ્થાપનાદિ ઉપક્રમો નિરૂપણો છે, તેા પણ ઉપક્રમ શબ્દ કરીને સરખા હોવાથી તે અહીં કહ્યા છે. એ કે અન્યત્ર તે ઉપયોગી છે. એજ પ્રમાણે બીજે રથલે પણ બાકીના સર્વ નિરૂપણ સમજવું. ૯૩૮

અથવા—

શુરભાષોવક્ત્રમં કયમજ્જયણસ્સ છન્વિહમિણિં ।

તત્તયણુબ્ધવાઈસું ઇમમજ્જયણં સમોતારે ॥ ૯૩૯ ॥

(નામાદિ છ પ્રકારના ઉપક્રમનો વિચાર કરતાં) ગુરૂના લાવનો ઉપક્રમ કહ્યો (એ કહેવાથી એક પ્રકારે ઉપક્રમના છ ભેદ કહ્યા) હવે બીજી રીતે સામાયિક અધ્યયનનો છ ભેદ ઉપક્રમ કહે છે. (આનુપૂર્વી-નામ-પ્રમાણ, વકાવ્યતા-અર્થાધિકાર અને સમવતાર,) આનુપૂર્વી આદિ ઉપક્રમ દ્વારેમાં આ સામાયિક અધ્યયનનો સમવતાર કરવો. ૯૩૬

હવે આગુપૂર્વી નામનો જે પ્રથમ ઉપક્રમ છે તેમાં સામાયિક અધ્યયનનો અવતાર કરે છે,

अणुपुण्ड्रसमोयारो कज्जो सामाइयस्स संभवथो ।

नियमावतारणं पुन कित्तिण-गणणाणुपुन्वीसु ॥ ९४० ॥

જેમ સંભવે તેમ સામાયિક અધ્યયનના દશ આનુપૂર્વીમાં સમવતાર કરવો, તેમાં ઉત્કૃષ્ટતાનુપૂર્વી તથા ગણનાનુપૂર્વીમાં તે તેનું અવશ્ય અવતરણ કરવું. ૯૪૦

જે જે અતુપૂર્વીમાં આ સામાયિક અધ્યયનનો અવતાર થઈ શકે, તે તે અતુપૂર્વીમાં અવતાર કરવો. “ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ગણના-ઉત્કીર્તન સંસ્થાન-સામાચારી અને ભાવાતુપૂર્વી. આ દશ પ્રકારે આતુપૂર્વી છે તેમાંથી ઉત્કીર્તનાતુપૂર્વી અને ગણનાતુપૂર્વીમાં આ અધ્યયનનો સમવતાર થાય છે, સામાયિક-ચતુર્વિંશતિસ્તવર્ગત્યાદિ માત્ર આવર્ય-કાધ્યયનનાં નામજા યોગ્યતાં તે ઉત્કીર્તન કહેવાય,” આ સામાયિક અધ્યયન છે એમ કહેવાથી એ અધ્યયનનો ઉત્કીર્તનાતુપૂર્વીમાં સમવતાર થાય છે. તથા એક-બે-ત્રણ ઇત્યાદિ સંખ્યા તે ગણના કહેવાય છે, તેમાં પ્રથમ અને બીજી આદિ જે ગણતરી તેમાં આ અધ્યયનનો સમવતાર થાય છે, તેથી ગણનાતુપૂર્વીમાં પણ એનો સમવતાર થયો કહેવાય. ૯૪૦ ગણનાતુપૂર્વીથી કેહલાયું આ સામાયિક અધ્યયન છે, તે કહે છે.

पुन्याणुपुविओ तं पदमं, पच्छाणुपुविओ छट्ठं ।

जायद्व गणिज्जमाणं अनियमितमणानुपुन्वी ॥ ९४१ ॥

પૂર્વતપૂર્વથી તે સામાયિક અધ્યયન પહેલું છે, અને પશ્ચાતપૂર્વથી છેલ્લું છે. તથા અનાતપૂર્વથી ગણતાર અનિયત છે, (ઘરલે કોઈ વખત પહેલું-કોઈ વખત બીજું-કોઈ વખત ત્રીજું-કોઈ વખત ચોથું, ઇત્યાદિ થાય છે. આ જો અધ્યયનના અનાતપૂર્વથી સાતસેતે અઠાર ભાગા થાય છે.) ૯૪૨

એ ભાગા કરવાની રીત બતાવે છે.

एगादेगुत्तरया छगच्छगया परोस्परब्धत्वा ।

पुरिमंतिमद्गद्दीणा परिमाणमणाणुबुन्दीणं ॥ ९४२ ॥

એકઠી એકેક વધતા અંક છ પર્યંત રજાપવા, પછી તેઓને પરસ્પર ગુણવાધી જે સંખ્યા થાય, તેમાંથી પહેલા અને છેલ્લા ભાંગા સિવાય સર્વ ભાંગા અનાનુપૂર્વીના થાય. હજર એકોત્તર વધતા છ અંક પર્યંત છ અંક અદિ છ અધ્યયન સંખ્યા હોવાથી તે રજાપવા, અને તે પછી પરસ્પર તેમનો ગુણાકાર કરતાં જે સંખ્યા આવે તેમાંથી પહેલા અને છેલ્લા એ બે ભાંગા સિવાય બાકી સર્વ ભાંગાની સંખ્યા અનાનુપૂર્વીની નજીવી. જેમકે-૧-૨-૩-૪-૫-૬-આ એકોનો પરસ્પર ગુણાકાર કરવો, એકે એકને બેએ ગુણતાં બે થાય, બેને ત્રણ વડે ગુણતાં છ થાય. છ વડે ચારને ગુણતાં ચોવીસ થાય, ચોવીસથી પાંચને ગુણતાં એકસો વીસ થાય, એકસોવીસથી છને ગુણતાં સાતસોવીસ થાય. આમાંથી પહેલો ભાંગા પૂર્વાનુપૂર્વિય છે, અને છેલ્લો ભાંગા પશ્ચાનુપૂર્વિય છે તેથી તે બે ભાંગા

ખાંદ કરતાં શેષ સાતસો અક્ષર લાંગા જે રહ્યા તે છ અધ્યયન સંખ્યાથી અનાનુપૂર્વીના લાંગા થાય. આજ પ્રમાણે બીજા પણ સાતસ્યાદિથી અનન્તા પદ સુધી અનાનુપૂર્વીના લાંગા કરવા હોય તો જે આ સામાન્ય રીત છે, તે પ્રમાણે કરવા. ૯૪૨

હવે વિશેષથી અનાનુપૂર્વીના લાંગા કરવાની રીત કહે છે.

પુગ્વાણુપુચ્ચિદ્દેહા સમયમણેષણ કુળ જહાજે ।

સ્વરિમત્સું પુરઓ નસેજ્જ પુગ્વક્રમો સેસે ॥ ૧૪૩ ॥

અનુક્રમે અમુક પદો સ્થાપવા ન તેની નીચે સકેતનો ભેદ ન થાય તેમ યથાજ્યેષ્ઠ સ્થાપવા. અને તેના આગળ ઉપર સમાન પદો સ્થાપવા. ન જે શેષ પદો રહે તે પૂર્વ લાગમાં અનુક્રમે સ્થાપવા. ૯૪૩

જે પદોની વિવક્ષા હોય તે પદોની અનુક્રમે સ્થાપના કરવી, તેવી સ્થાપના તે પૂર્વા-પૂર્વી કહેવાય, તે પૂર્વાનુપૂર્વીની નીચે બેઆદિ લાંગા કરવાની ઈચ્છાથી પદોની સ્થાપના જ્યેષ્ઠપદને અતિક્રમ્યા સિવાય કરવી. અહિં જ્યેષ્ઠ એટલે મોટો ન લેવો પણ જે અંક જેની આદિમાં હોય તે તેનું જ્યેષ્ઠ પદ કહેવાય. જેમકે બેનો જ્યેષ્ઠ અંક એક તેજ ત્રણનો અનુજ્યેષ્ઠ અને ચાર આદિ અંકનો તે જ્યેષ્ઠાનુજ્યેષ્ઠ કહેવાય. એજ પ્રમાણે બેનો અંક ત્રણનો જ્યેષ્ઠ ચારનો અનુજ્યેષ્ઠ અને પાંચ આદિનો જ્યેષ્ઠાનુજ્યેષ્ઠ કહેવાય. એ પ્રમાણે ઉપરના અંકની નીચે જ્યેષ્ઠ અંક સ્થાપવો, જ્યેષ્ઠ ન હોય, તો અનુજ્યેષ્ઠ સ્થાપવો અને તે પણ ન હોય તો જ્યેષ્ઠાનુજ્યેષ્ઠ અંક સ્થાપવો. આમ સ્થાપના કરતાં સમય ભેદ ન કરવો. એટલે જે લાંગા કરવાના હોય, તેમાં તેને તે આંક કેર આવે તે સમયભેદ કહેવાય, તે સમય ભેદ કયાં સિવાય ઉપરોક્ત સ્થાપના કરવી. વસ્તુતઃ સમયભેદ કયારે થાય કે જ્યારે કરેલા લાંગાની અંદર બીજો આંક પહેલાની સમાન આવે ત્યારે સમયભેદ થાય, આ પ્રમાણે સમય ભેદ (સકેતનો ભેદ) કયાં સિવાય જ્યેષ્ઠાદિ અંકની સ્થાપના કરવી. એ સ્થાપેલા અંકની આગળ ઉપરના લાંગાના અંકોની સમાન અંકો સ્થાપવા. અને શેષ વધેલા અંકો તેની પૂર્વેક્રમે સ્થાપવા. એટલે જે અંક મળ્યાએ નાનો હોય તે પ્રથમ સ્થાપવો અને જે મોટો હોય તે પછી સ્થાપવો તે પૂર્વેક્રમ કહેવાય.

આ રીતી વધારે સ્પષ્ટ સમજાવવાને માટે દર્શન જ્ઞાન-અને ચારિત્ર એ ત્રણ પદના લાંગા કરીએ, આ ત્રણ પદને પરસ્પર શુભવાથી સામાન્ય રીતે બધા મળી છ લાંગા થાય છે. અને વિશેષથી તો આ પ્રમાણે છે, ૧-૨-૩ આ પૂર્વાનુપૂર્વી લક્ષણ પહેલો લાંગો છે. તેની નીચે લાંગા કરવામાં એકનો જ્યેષ્ઠ અંક નથી પણ બેનો જ્યેષ્ઠ એક છે, તેથી બેની નીચે એક મૂકવો અને તેની આગળ ઉપર કહ્યા મુજબ ઉપરના અંક સનાન અંક મૂકવો એટલે ઉપર ત્રણનો આંક હોવાથી અહિં પણ ત્રણનો અંક મૂકવો. અને શેષ રહેલો બેનો અંક પાછળથી મૂકવો. એટલે ૨-૧-૩ આ બીજો લાંગો થાય. આની નીચે ત્રીજો લાંગો કરવાનેબેનો જ્યેષ્ઠ અંક એક છે, પણ તે ત્યાં સ્થાપવો નહિ. કેમકે આગળ ઉપરની મુજબ આકો મેલવાથી તેની સમાન એક અંક આવવાથી સમયભેદ થાય. વળી એકનો જ્યેષ્ઠ અંક છે નહિ પણ છેડે ત્રણ છે તેનો જ્યેષ્ઠ અંક બેનો છે તેથી ત્રણની નીચેબેનો અંક મૂકવો. અહિં આગલનો લાંગ નથી. તેથી પાછલનો ભાગે એક અને ત્રણનો અંકો પૂર્વેક્રમે મૂકવા એટલે ૧-૩-૨ એ ત્રીજો લાંગો થાય. આની નીચે એકનો જ્યેષ્ઠ અંક નથી અને ત્રણને જ્યેષ્ઠ અંક બે છે. પણ તે તેની નીચે ન મૂકવો, કેમકે આગળ સમાન અંક આવવાથી સમયભેદ થાય. માટે ત્રણની ની-

એ અનુજયેષ્ઠ અંક એક સ્થાપવો આગળના ભાગમાં ઉપર મુજબ બેનો અંક સ્થાપવો અને પાછળવયેનો ત્રણનો અંક સ્થાપવો એટલે ૩-૨-૨ આ ચોથો ભાગો થાય. આની નીચે ત્રણનો જયેષ્ઠ બે અને અનુજયેષ્ઠ એક છે, પણ તે તેની નીચે ન સ્થાપવો. કેમકે આગળ સમાન અંક આવવાથી સમયભેદ થાય, વળી એકનો જયેષ્ઠ અંક નથી, પણ બેનો જયેષ્ઠ એક છે તે તેની નીચે સ્થાપવો અને પાછળથી વધેલા બે અંક બે અને ત્રણ અનુક્રમે સ્થાપવા, એટલે ૨-૩-૧ આ પાંચમો ભાગો થાય. આગળના ભાગમાં જયેષ્ઠ એક છે, પણ તે તેની નીચે ન મૂકવો, કેમકે આગળ સમાન અંક આવવાથી સમયભેદ થાય, મારે ત્રણનો જયેષ્ઠ અંક બે છે, તે તેની નીચે સ્થાપવો, આગળના ભાગમાં એક મૂકવો અને પાછળના ભાગમાં વધેલો ત્રણનો અંક મૂકવો એટલે ૩-૨-૧ આ છઠ્ઠો ભાગો થાય. આ છઠ્ઠે ભાગોની સ્થાપના આ પ્રમાણે છે.—

૧-૨-૩

૨-૧-૩

૧-૩-૨

૩-૧-૨

૨-૩-૧

૩-૨-૧

આ છ ભાગોમાંનો પહેલો ભાગો અતુપૂર્વિનો છે અને છેલ્લો ભાગો પશ્ચાતુપૂર્વિનો છે, તેથી એ બે સિવાયના મધ્યના ચાર ભાગો અનાતુપૂર્વિનો છે. બીજા પણ ચાર-પાંચ છ-સાત આદિ પદોના ભાગો કરવા હોય, તે આજ રીતે કરવા. આ પ્રમાણે સંક્ષેપથી ઉત્કીર્તના અને ગણના આતુપૂર્વી કહી, અને વિસ્તારથી તે નામાદિ ભેદ અતુયોગદ્વારથી જાણવી. ૯૪૩

એમ અતુપૂર્વીનામનો ઉપક્રમનો પહેલો ભેદ કહ્યા, હવે બીજો ભેદ જે નામ છે, તેનું સ્વરૂપ સંક્ષેપથી કહે છે.

જં વત્સુળોઽભિહાળં પજ્જયમેયાણુસારિં સં નામં ।

પદમેયં જં નમણ પદમેયં જાદ જં મળિયં ॥ ૯૪૪ ॥

જે વસ્તુનું નામ હોય અને પર્યાયભેદાતુસારિ દરેક ભેદમાં નમે અને દરેકભેદોનાં વાચકપણે પરિણમે તેને નામ કહેણું છે. ૯૪૪

જે જીવાદિ વસ્તુના જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ-તવા-પુરાણાદિ વિવિધ સ્વભાવોને વાચકપણે અતુસરે, અને દરેક પર્યાયભેદને બોલતાં તેના તેના વાચકપણે પરિણમે તે નામ કહેવાય છે. ૯૪૪ એ નામ એકનામ-બેનામ-ત્રણનામ ઇત્યાદિ દસનામ પર્યંત દસ ભેદ છે. વળી એ સર્વ અલિલાપ્ય વસ્તુવિષયિ હોવાથી તેને અતુયોગદ્વારમાં દશ અને પેઠા ભેદથી ઘણા ભેદવાળું કહ્યું છે. તેમાં છ નામમાં ક્ષયોપશમિક ભાવની અંદર સામાયિકઅધ્યયનનો અવતાર થાય છે. તેજ જણાવે છે.

હિવિહનામે માવે સ્વઓવસમિણ સુયં સમોયરહ ।

જં સુયનાણાવરણક્લઓવસમજં તયં સવ્યં ॥ ૯૪૫ ॥

અતુયોગદ્વારમાં છ પ્રકરના નામમાં છ ભાવો કહ્યા છે, તેમાંના ક્ષયોપશમ ભાવમાં સર્વ શ્રુતોનાં સમવતાર થાય છે, કેમકે શ્રુતજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી સર્વશ્રુત થાય

છે ને સામાયિક અધ્યયન પણ શ્રુતવિશેષ રૂપ હોવાથી તે સામાયિકનો પણ ક્ષયોપશમ ભાવમાં જ સમવતાર થાય છે. ૯૪૫

હવે પ્રમાણત્વ સ્વરૂપ કહે છે.

દ્વવાદ્વચત્તમેયં પમીયણ જેણ તં પમાણં તિ ।

ઇદમજ્ઞયણં ભાવોત્તિ ભાવમાણે સમોયરહ ॥ ૯૪૬ ॥

જીવાણ્ણત્તણઓ જીવગુણે વોહભાવઓ નાણે ।

છોડત્તરમુત્તત્યોભયાગમે ત્તસસમાવાઓ ॥ ૯૪૭ ॥

દ્રવ્યાદિ ચાર પ્રકાર જે વડે જણાય તે પ્રમાણ છે. આ અધ્યયન ભાવરૂપ હોવાથી ભાવ-પ્રમાણમાં ઉતરે છે, જીવથી અનન્ય હોવાને લીધે જીવગુણમાં બોધસ્વરૂપ હોવાથી જ્ઞાનમાં અને લોકોત્તરહોવાથી તથા સૂત્રાર્થોભયરૂપ હોવાથી લોકોત્તર સૂત્રાર્થ ઉભયરૂપ આગમમાં ઉતરે છે, કેમકે તે તત્સ્વરૂપ છે. ૯૪૬-૯૪૭

દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ને ભાવ એમ ચાર પ્રકારે પ્રમેય છે. એ પ્રમેયના કોઈથી દ્રવ્યપ્રમાણ-ક્ષેત્રપ્રમાણ-કાળપ્રમાણ-ને ભાવપ્રમાણ, એમ પ્રમાણ પણ ચાર કોટ છે, જે વડે દ્રવ્યાદિ ચારે જણાય તે પ્રમાણ, એ ચાર પ્રકારના પ્રમાણમાંથી આ સામાયિક અધ્યયનનો અવતાર ભાવપ્રમાણમાં થાય છે, કેમકે તે શ્રુતવિશેષપણાએ જીવપર્યાય હોવાથી જીવભાવ છે. ભાવપ્રમાણ ત્રણ પ્રકારે છે, શુણ્ણપ્રમાણ-નયપ્રમાણ-સંખ્યાપ્રમાણ, આ સામાયિક શુણ્ણરૂપ હોવાથી એમાંના શુણ્ણપ્રમાણમાં તેનો અવતાર થાય છે. શુણ્ણપ્રમાણ પણ બે પ્રકારે છે, જીવશુણ્ણપ્રમાણ અને અજીવશુણ્ણપ્રમાણ, એમાંથી જીવશુણ્ણપ્રમાણમાં એનો અવતાર થાય છે, કેમકે તે જીવથી અનન્ય છે. જીવશુણ્ણ ત્રણ પ્રકારે છે. જ્ઞાનશુણ્ણ-દર્શનશુણ્ણ-ને આદિત્રશુણ્ણ, એમાંના જ્ઞાનશુણ્ણમાં સમવતાર થાય છે, કારણકે આ અધ્યયન જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, જ્ઞાન પણ ચાર પ્રકારે છે, પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-ઉપમાન-અને આગમ, એમ ચાર પ્રકારે જ્ઞાનશુણ્ણ છે, તેમાંથી આગમજ્ઞાનમાં આનો સમવતાર થાય છે. આગમજ્ઞાન બે પ્રકારે છે, લૌકિક અને લોકોત્તર. તેમાં આ સામાયિક લોકોત્તર હોવાથી તથા આગમ સૂત્ર-અર્થ અને સૂત્રાર્થરૂપ ઉભય સ્વરૂપ એમ ત્રણ પ્રકારે હોવાથી ત્રિવિધ લોકોત્તર આગમમાં આનો સમવતાર થાય છે, કેમકે તે તત્સ્વરૂપ-તત્સ્વભાવરૂપ છે. ૯૪૬-૯૪૭

આત્માગમ-અનન્તરાગમ-અને પરપરાગમ, એવા બીજી રીતે ત્રિવિધ લોકોત્તર આગમમાંથી કયા આગમમાં એનો અવતાર થાય છે. ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે—

સુયઓ ગણહારીર્જ્ઞ-તસ્સિસ્સાણં તદ્દાડ્વસેસાણં ।

પર્યં અત્તા-ર્ણતર-પરંપરાગમપમાણમ્મિ ॥ ૯૪૮ ॥

અત્યેણ હ તિત્થંકર-ગણહર-સેસાણમેવમેવેદં ।

આ અધ્યયન સૂત્રથી ગણધરેને આત્માગમ છે, તેમના શિષ્યોને અનન્તરાગમ છે અને એ સિવાયના બાકીનાઓને પરપરાગમ છે. તથા અર્થવડે આ અધ્યયન તીર્થકરેને આત્માગમ છે, ગણધરેને અનન્તરાગમ છે અને બાકીનાઓને પરપરાગમ છે. ૯૪૮ આ અધ્યયન સૂત્રથી ગણધરેને આત્માગમ છે, કેમકે તેઓએજ સામાયિકને સૂત્રરૂપ રચેલ છે, માટે આ અધ્યયનત્વ આગમન એમના પોતાથીજ છે તેથી આત્માગમ છે. અને તેમના જ શ્રુત્વાભિ વિગેરે શિષ્યોને આ અધ્યયન ગણધર મહારાજેથી પ્રાપ્ત થયું છે, તેથી તે જ શ્રુત્વાભિ આદિને જ અનન્તરાગમ છે, તથા તે સિવાયના શેષ પ્રભવસ્વાભિ સમ્યક્ભવ

સૂરિ આદિ આચાર્યોને આ અધ્યયન ગણધર મહારાજની અપેક્ષાએ પરંપરાએ પ્રાપ્ત થએલ હોવાથી પરંપરાગમ છે. આ સૂત્ર થકી અનુક્રમે આત્માગમાદિની યોજના કરી. અર્થથી આ સામાયિક અધ્યયન તીર્થકરોને આત્માગમ છે, કેમકે તેમણે તેની પ્રથમ અર્થથી પ્રરૂપણા કરી છે. ગણધરોને અનન્તરાગમ છે, કેમકે તેમને તે સાક્ષાત્ તીર્થકરોથી પ્રાપ્ત થએલ છે, અને શેષ જંબુસ્વામિ આદિને પરંપરાગમ છે, કેમકે તેમને તે પરંપરાએ પ્રાપ્ત થએલ છે. ૯૪૮

મૂઢનયં તિ ન સંપદ્ નયપ્પમાણેઽવ્યારો સે ॥ ૯૪૯ ॥

હમણાં તેનો નય પ્રમાણમાં અવતાર નથી થતો, કેમકે તે મૂઢ નયવાળું છે. ૯૪૯

કાલિક શ્રુત મૂઢનયવાળું કહેવાય છે તેનો નયપ્રમાણમાં અવતાર નથી થતો. પૂર્વાચાર્યોએ શિષ્યને વ્યાખ્યાન થવાના ભયથી હમણાં એ કાલિકશ્રુતનો નયપ્રમાણમાં અવતાર નથી કહ્યો. ૯૪૯

શિષ્ય:-કેટલા વખત પછી કાલિકશ્રુતમાં નયવિચારનો નિષેધ 'કથો ? તે માટે આ-આર્થશ્રી કહે છે કે-

આસિ પુરા સો નિયમો અણુઓગાનમપુદ્ગલભાવમ્મિ ।

સંપદ્ નરિય પુદ્ગલે હોજ્જ વ પુરિસં સમાસજ્જ ॥ ૯૫૦ ॥ દાર્

પહેલાં અનુયોગ જુદા નહિ હતા ત્યારે તેમાં નયવિચાર અવશ્ય હતો, પણ હમણાં તે જુદા હોવાથી નથી, અથવા પુરૂષવિશેષની અપેક્ષાએ નય અવતાર હોય છે. ૯૫૦

પહેલાં જ્યારે ચરણકરણાનુયોગ-ગણિતાનુયોગ-ધર્મકથાનુયોગ-અને દ્રવ્યાનુયોગ પૃથક્ ભાવે નહિ હતા. ત્યારે તે નયાવતાર અવશ્ય હતો, પણ હમણાં એ ચારે અનુયોગ લિપ્ત લિપ્ત હોવાથી નયાવતાર નથી થતો. શ્રીમાનઆર્ચરક્ષિત સૂરિએ એકજ સૂત્રમાંથી ચારે અનુયોગનું વ્યાખ્યાન થતું હતું તે બંધ કર્યું. ને તે વખત તેમાં જે નયવિચાર પણ વિસ્તારથી હતો. તે પણ બંધ કર્યો. તેમણે એ સંખ્યામાં બહુ વિચારથી યુક્તતા શિષ્યોને જોઇને ચારે અનુયોગ જુદા જુદા કર્યાં. કાલિકશ્રુતમાં ચરણકરણાનુયોગ, ઉત્તરાધ્યયનાદિમાં ધર્મકથાનુયોગ, સૂર્યપ્રકાશિઆદિમાં ગણિતાનુયોગ, અને દૃષ્ટિવાદમાં દ્રવ્યાનુયોગ એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી, તેથી હમણાં પ્રાયઃનયવિચારનો નિષેધ છે. જો કે કોઈ પ્રાણ પુરૂષની અપેક્ષાએ નયનો વિધિ છે. પણ તે પ્રાયઃશબ્દથી અનિયત છે. આ કારણથી સામાયિકનો પણ નયોમાં અવતાર નથી થતો. ૯૫૦

હવે સંખ્યાપ્રમાણમાં તેનો અવતાર કહે છે.

સંસ્વામાણે કાલિયમુયપરિમાણે પરિત્તપરિમાણં ।

મુયઓ સદત્ત્વઓ પુણ મળિયં તમળંતપજ્જાયં ॥ ૯૫૧ ॥

(નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ઉપમા-પરિમાણ-અને ભાવ એ આઠ પ્રકારની સંખ્યા અનુયોગમાં કહી છે) તે સંખ્યાપ્રમાણનો વિચાર કરતાં કાલિકશ્રુતના પરિમાણ નામની સંખ્યામાં અવતાર થાય છે. તે કાલિકશ્રુત પરિમાણ એ પ્રકારે છે, સૂત્રથી અને અર્થથી, સૂત્રથી આ સામાયિક અધ્યયન સંખ્યાતા અક્ષરાદવાળું હોવાથી નિયત પરિમાણ-વાળું છે અને અર્થાદિથી અનન્ત પર્યાયવાળું હોવાથી અનન્ત પરિમાણવાળું છે. ૯૫૧

હવે વક્તવ્યતા કહે છે.

સમઓ જો સિદ્ધંતો સો સ-વરો-મયગઓ તિવિદ્ધેઓ ।

તત્ત્વ ઇમં અજ્ઞયર્ણ સસમયવત્તન્વ્યાનિયયં ॥ ૯૫૨ ॥

જે સમય તે મિદ્ધાન્ત કહેવાય છે, તે મિદ્ધાન્ત સ્વમિદ્ધાન્ત-પરમિદ્ધાન્ત અને ઉલય સિદ્ધાન્ત એમ ત્રણ પ્રકારે છે. (તેથી ચાતુર્યોગકારમાં સ્વમમયવજ્રવ્યતા-પરમમયવજ્રવ્યતા અને સ્વ-પર (ઉલય) મમયવજ્રવ્યતા એમ વજ્રવ્યતા પણ ત્રણ પ્રકારે કહી છે.) તેમાંથી આ સામાયિક અધ્યયન સ્વમમયવજ્રવ્યતાથી નિયત છે, કેમકે એમાં સ્વસમયનુગ પ્રતિપાદન કરેલું છે. ૯૫૨

આ અધ્યયનજ સ્વમમયવજ્રવ્યતાનિયત છે એટલું જ નહિ, પણ મર્ફઅધ્યયને સ્વસમયવજ્રવ્યતા નિયત છે, સ્વમમયનુજ આહીઆં અગીકાર કરનાપણું છે. કારણકે-

પરસમઓ ઉમયં વા સમ્મદ્દિદ્વિસ્સ સસમનો જેણં ।

તો સવ્વજ્ઞયણાઈં સસમયવત્તવ્વનિયયાઈં ॥ ૯૫૩ ॥

પરમમય અથવા ઉલયમમય તે મમ્યગ્ધૃષ્ટિને સ્વમમયજ છે, (કારણકે તે તેના યથાર્થ વિપય વિભાગ કરે છે. જો કે કેટલાક અધ્યયનોમાં પરમમય અને ઉલયસમયની વજ્રવ્યતા છે. તોપણ મમ્યગ્ધૃષ્ટિએ મહુણ કરેલ છે.) તેથી મર્ફ અધ્યયને સ્વમમયવજ્રવ્યતા નિયત છે; એ વાત પૂર્વે ઘણી વખત કહેલી છે. ૯૫૩

વળી-

મિચ્છત્તમયસમૂહં સમ્મત્તં જં ચ તદુવગારમ્મિ ।

વટ્ટં પરસિદ્ધંતો તો તસ્સ તઓ સસિદ્ધંતો ॥ ૯૫૪ ॥

સ્થાતપદ્યુક્તમિથ્યાતવમતનો મમ્મહ તેજ મમ્યગ્ધૃષ્ટિ છે, કેમકે સ્વસિદ્ધાન્તમાં પરસિદ્ધાન્ત ઉપકારી છે, આટ મમ્યગ્ધૃષ્ટિને તે અગિદ્ધાન્ત છે. ૯૫૪

એકાન્ત ક્ષણિકપણુ અથવા અક્ષણિકપણુ માનનારા બૌદ્ધાદિદર્શનાના સમૂહને સ્થાતપદ્યુક્ત મહુણ કહવા તેજ મમકિત છે, કેમકે એ પરસિદ્ધાન્ત સ્વસિદ્ધાન્તમાં ઉપકારી છે, પરસિદ્ધાન્તની વ્યાવૃત્તિથીજ સ્વમિદ્ધાન્તની મિદ્ધિ થાય છે, કારણકે પરસિદ્ધાન્તવાળાઓએ અસમજમપણું જોડને સ્વમિદ્ધાન્તમાં સ્થિરતા થાય છે. તેથી મમ્યગ્ધૃષ્ટિને એ પરસિદ્ધાન્ત તે પણ સ્વમિદ્ધાન્તજ છે, કેમકે તે પરસિદ્ધાન્તનો તે મમ્યગ્ધૃષ્ટિ સ્વસિદ્ધાન્તની સ્તીતિએ વિપય વિભાગથી વિવર કરે છે, આટ સર્વઅધ્યયનો સ્વસમયવજ્રવ્યતા નિયત છે. ૯૫૪

હવે અર્થાધિકાર કહે છે.

સાવજ્ઞજોગવિરઈં અજ્ઞયણત્યાહિગાર ક્કહ સો ય ।

મળ્લગ સમુદાયત્યો સસમયવત્તવ્વવાદેસો ॥ ૯૫૫ ॥

સાવધયોગની વિરતિ તે આહી સામાયિકઅધ્યયનનો અર્થાધિકાર છે, અને તેજ મમુદાયાર્થ કહેવાય છે જો આટ તે વિરતિરૂપ મમુદાયાર્થ તે સ પૂર્ણ સ્વ સમયવજ્રવ્યતાનો એક વિભાગ કહેવાય છે. ૯૫૫

હવે સમવતાર કહે છે.

અટ્ટુણા ય સમોયારો જેણ સમોયારિયં પટ્ટહારં ।

સામદ્યં સોડ્ડુણઓ છાપ્પઓ ન ત્તુ પુણો વચ્છો ॥ ૯૫૬ ॥

હવે સમવતારનો અવસર છે, તે સામાયિકનો અવતાર લાઘવમાટે દેએ દ્વારે પહેલાંથીજ કહેવ છે, તેથી પુનઃ અહીં નથી કહેતા. ૯૫૬

છએ એટ યુક્ત એવું ઉપક્રમદ્વાર પૂર્વ થયું.

2 12

2 13

;

• •

अभिषेक

ଆଇ.ଏ.

—

३. ३५१-

ಮುಕ್ತಾಯ

नामः।

३३६५।

124-

અથવા-
અનિચ

ସଞ୍ଚାଳନା
ଭାଷା

નાદની પ્રાપ્તિ લાભ થાય છે માટે તે આય, જેથી પાપકર્મની નિર્જરા થાય છે માટે ક્ષ
પણા. ૯૬૨ સામાયિક એવું જે વિશેષ નામ છે. તેના નિર્દેષા જણાવતા કહે છે,

સામાય્યં તિ નામં વિસેસવિહિયં ચરવિહં તં ચ ।

નામાઈં નિરુત્તીર્ણ સુત્તપ્પાસે ય તં વોચ્છં ॥ ૯૬૨ ॥

આ પ્રસ્તુત અધ્યયનનું “ સામાયિક ” એવું વિશેષ નામ છે, તે નામાદિ ચાર પ્રકારે
છે. (નામ સામાયિક- સ્થાપનાસામાયિક-દ્રવ્યસામાયિક-અને લાવસામાયિક,) તેવું
સ્વરૂપ આગળ સૂત્રસ્પર્શકનિર્ણયિતમાં કહેવાશે ૯૬૨

અહીં આ સંબંધમાં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે ને તેના શ્રીગુરુ ઉત્તર આપે છે કે

इह जइ कीस निरुत्ते तत्त व भणियमिह भणए कीस ? ।

નિકલેવમેત્તમિહં તસ્સ નિરુત્તીર્ણ વક્ષાણં ॥ ૯૬૩ ॥

જો ચારપ્રકારનાં વિશેષનામ અહીં કહ્યાં, તો પછી નિર્ણયિતમાં શા માટે કહેવાશે ?
અને જો ત્યાં કહેવાશે, તો તે અહીં શા માટે કહ્યાં ? ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે અહીં તો નામાદિ
નિર્દેષપજ કહ્યા છે, અને ત્યાં નિર્ણયિતમાં તો તેના અર્થ કહેવાશે, ૯૬૩

પુનઃ શિષ્ય પૂછે છે—

तो कोस पुणो मुत्ते, सुत्तालावो अतो न तन्नामं ।

इह ण नामं नत्थं तं वक्खायं निरुत्तीए ॥ ९६४ ॥

(જો નિર્ણયિતમાં તે સામાયિકનો અર્થ કહેવાશે.) તો પછી “કરેમિ મંતે! સામાય્યં”
ઈત્યાદિ પાઠ પુનઃપણ સૂત્રાનુગમમાં કેમ કહેવાશે? ઉત્તર-ત્યાં, સામાન્ય સૂત્રની વ્યાખ્યા નહિ
કરાય, પણ સૂત્રાલાપકનું વ્યાખ્યાનજ કહેવાશે, તેના નામનું વ્યાખ્યાન નહિ કરાય. અહીં
નામાદિ વડે સામાયિકનો નિર્દેષ કર્યો છે, અને ત્યાં નિર્ણયિતમાં તેના અર્થનું વ્યાખ્યાન
કર્યું છે (એમ વિષય વિભાગથી પુનર્નિર્ણય દોષ નથી આવતો.) ૯૬૪

પુનઃ શિષ્ય શંકા કરે છે,

इह पुण कीस न भणइ जं निक्खेवो इमो स निज्जुत्ती ।

निज्जुत्તી वक्खाणं निक्खेवो नासमेत्तं तु ॥ ९६५ ॥

અહીં સામાયિકની વ્યાખ્યા કેમ નથી કરતા ? ઉત્તર-અહીં નિર્દેષપજ પ્રસ્તુત છે અને
વ્યાખ્યાન તે નિર્ણયિતરૂપ છે, તેથી તે વ્યાખ્યાન-નિર્ણયિત વ્યાખ્યાનાત્મક છે અને નિર્દેષ
તો ન્યાસ માત્ર છે, ૯૬૫

શિષ્ય:-અહીં નિર્દેષદ્વારમાં સામાયિકનું વ્યાખ્યાન કેમ નથી કરતા ? અને આગળ
નિર્ણયમાં કેમ કરશે ?

ગુરુ:-અહીં નિર્દેષપજ પ્રસ્તુત હોવાથી તેજ કહેવો ઉચિત છે, અહીં વ્યાખ્યાન કેમ ન
કહી શકાય ? નજ કહી શકાય. એવો નિર્ણયમાંજ કહેવ વ. કારણ કે નિર્ણયિત તે અનુગમનો
સેઠ હોવાથી વ્યાખ્યાનાત્મક હોય છે, ને તેથી આ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન ત્યાંજ કહેવું યોગ્ય
છે, અને નામાદિ નિર્દેષ તો કેવળ ન્યાસ માત્ર છે, વ્યાખ્યાનરૂપ નથી, વ્યાખ્યારૂપ તો
અનુગમન છે, માટે અહીં સામાયિકનું વ્યાખ્યાન કરવું યોગ્ય નથી. ૯૬૫

આ નિક્ષેપનિર્ણયિત પણ નિર્ણયિત અનુગમમાં કહી છે એ સત્ય છે, પરંતુ આ નિર્ણયિત નિક્ષેપ માત્રજ છે. ૯૬૫

શિષ્ય: જો નિર્ણયિતમાંજ વ્યાખ્યાન કહેવું યોગ્ય છે એમ આપ કહેતા હો તો અહીં પ્રસ્તુતમાં જે નિક્ષેપ છે, તે પણ આગળ નિર્ણયિતઅનુગમમાં નિક્ષેપ નિર્ણયિત પણ કહેવાશે. કેમકે અનુગમ એ પ્રકારે છે, સૂત્રાનુગમ અને નિર્ણયિતઅનુગમ. તેમાં નિર્ણયિતઅનુગમ ત્રણ પ્રકારે છે. નિક્ષેપનિર્ણયિતઅનુગમ, ઉપોદ્ધાતનિર્ણયિત અનુગમ, અને સૂત્રસ્પર્શિક નિર્ણયિત અનુગમ. વળી આજ અન્થમાં પૂર્વે આવશ્યક આદિ પદોનું નામ સ્થાપનાદિ નિક્ષેપદ્વારાએ જે વ્યાખ્યાન કર્યું છે, તે નિક્ષેપનિર્ણયિતઅનુગમ કહ્યો છે, એમ સૂત્રાલાપકનું એ વ્યાખ્યાન કરતાં નિક્ષેપના પ્રસ્તાવમાં કહેવાશે. આ પ્રમાણે આ સામાયિકના નિક્ષેપ પણ નિક્ષેપ નિર્ણયિતપણે અનુગમની વંખતે કહેવાશે, માટે એમ કેમ કહેા છે કે અહીં વ્યાખ્યાન નહિ કરાય પણ નિર્ણયિતમાંજ કરાશે ?

ગુરુ—સત્ય છે, કે આ નિક્ષેપ લક્ષણ નિર્ણયિત છે, પરંતુ આનિર્ણયિત નામ સ્થાપનાદિ નિક્ષેપનું સ્વરૂપ માત્ર નિરૂપણ કરવા માટેજ છે, વિશેષાર્થ નિરૂપણ કરવા માટે નથી, અને ત્યાં નિર્ણયિતમાં તો (ગા. ૨૮૦૪) શબ્દાર્થ આદિનો વિચાર કરાશે. ૯૬૬.

આ બાબત બહુ કહેવાથી શું ? આ વિષય અતિગહન છે, તેથી સંક્ષેપમાં વિશેષ-વિષયવિભાગનું તાત્પર્ય કહીએ છીએ કે—

નિક્ષેવમિત્તમિદ્ વાં અત્યવિચારો ય નાસજુતીષ ।

સદ્ગમો ય નિરુત્તે મુત્તપ્પાસમ્મિ મુત્તમગ્ગો ॥ ૯૬૭ ॥

અહીં નિક્ષેપ માત્ર કહ્યો છે, અને અર્થવિચાર તો ન્યાસનિર્ણયિતમાં કહેવાશે, તથા શબ્દ સંબંધી વિચાર ઉપોદ્ધાત નિર્ણયિતમાં અને સૂત્રગત વિચાર સૂત્રસ્પર્શિક નિર્ણયિતમાં કહેવાશે. ૯૬૭.

આ નિક્ષેપદ્વારમાં સામાયિકના કેવળ નામાદિ નિક્ષેપજ કહેલ છે, અને નિક્ષેપ નિર્ણયિતમાં તેના અર્થનું માત્ર નિરૂપણ કરાશે, ઉપોદ્ધાતનિર્ણયિતમાં સામાયિકના શબ્દાર્થ કહેવાશે અને સૂત્રસ્પર્શિકનિર્ણયિતમાં સૂત્રાલાપદ્વારા આવેલ સામાયિકના અર્થનો વિચાર કરાશે. માત્ર સામાયિકના નામનોજ અર્થ કહેવાશે એમ નહિ. આ પ્રમાણે દરેક દ્વારમાં વિષયવિભાગથી વ્યવસ્થા કરી છે, તેથી સર્વ શુક્તિયુક્તજ છે. ૯૬૭.

આ પ્રમાણે નામ નિષ્પત્ત નિક્ષેપ કહ્યો, હવે સૂત્રાલાપક નિક્ષેપ કહે છે.

જો મુત્તપયન્નાસો સો મુત્તલાવયાણ નિક્ષેવો ।

इह पचलक्खणो सो णिक्खित्त्वपइ न पुण किं कज्जं ? ॥ ૯૬૮ ॥

મુત્તં ચેવ ન પાવઈ ઇહ મુત્તલાવયાણ કોઽવસરો ? ।

મુત્તાણુગમે કાહિઈ તળ્લાસં લાવયનિમિત્તં ॥ ૯૬૯ ॥

(“ કરેમિ મન્તે ! સામાયંચ ”) એ સૂત્રના પદોનો નામાદિરૂપે જે ન્યાસ કરવો તે સૂત્રાલાપક નિક્ષેપ છે, અને અહીં તેજ કહવાનો અવસર છે, પણ તેમના નિક્ષેપ અહીં નહિ કરાય, કારણકે અહીં સૂત્રજ નથી, તો સૂત્રાલાપકનો અવસર ક્યાંથી હોય ? એ સૂત્રાલાપક તો સૂત્રાનુગમમાં કહેવાશે અને લાખવ માટે તેનો ન્યાસ પણ ત્યાં કરાશે. ૯૬૮-૯૬૯,

इह जइ पत्तोऽवि तओ न नस्सए कोस भणए इहं ? ।
दाइजइ सो निरसेवमेत्तसामणओ नवरं ॥ ९७० ॥

જે અહીં સૂત્રાલાપક નિદેશનેા અવસર છતાં પણ તેના નિદેશ નથી કરતા, તે તેને અહીં ત્રીજાસેદપણે શા માટે કહેા ? ઉત્તર-આધનિધ્યત્તાદિ નિદેશની સાથે નિદેશ પણાની સમાનતાથી માત્ર અહીં તે બતાવ્યો છે, પણ અથ ગૌરવના લાયથી તેના ઉપન્યાસ નથી કર્યો. ૯૭૦.

બીજી નિદેશ દ્વાર પૂર્ણ થયું.

હવે અતુગમનામે ત્રીજી અતુગમદ્વાર કહે છે.

संपयमोद्धारिणं संनिस्खत्ताणमणुगमो कज्जो ।
सोऽणुगमो दुविगणो नेओ निज्जुत्ति सुत्ताण ॥ ९७१ ॥

કહેલા આધાદિ નિદેશાના વ્યાખ્યાન રૂપ હવે અતુગમ કહીશું. તે અતુગમ બે પ્રકારે જાણવો. સૂત્રાતુગમ અને નિર્ધુક્તિઅતુગમ. ૯૭૧.

તેમાં નિર્ધુક્તિઅતુગમ ત્રણ પ્રકારે છે, તે કહે છે.

निज्जुत्ती तिविकप्पा नासो-वग्गाय-मुत्तवक्खणं ।
निकेवस्साणुगया उद्देशाईहुवग्गाओ ॥ ९७२ ॥

નિર્ધુક્તિ ત્રણ પ્રકારે છે, નિદેશ-નિર્ધુક્તિ-ઉપોદ્ધાતનિર્ધુક્તિ-અને સૂત્રરૂપશિર્કનિર્ધુક્તિ. એમાંથી નિદેશ નિર્ધુક્તિ (આવશ્યકાદિ પદના નિદેશદ્વારાએ) કહી છે, અને ઉપોદ્ધાત નિર્ધુક્તિ ઉદ્દેશ-નિર્દેશાદિ દ્વારે પડે જાણવી. ૯૭૨.

હવે તેજ ઉદ્દેશાદિ દ્વારે કહે છે.

उद्देशे निहेसे य निग्गमे खेत्त काल पुरिते य ।
कारण पच्चय लक्खण नए समोयारणाणुमए ॥ ९७३ ॥
किं कइमिह वस्स कहिं केसु कहं केचिरं इवइ कालं ।
कइ संतरमचिरहियं भवा-गरिस-फोसण-निरुत्ती ॥ ९७४ ॥

આ બે ગાથાની વ્યાખ્યા આગળ કરીશું. કેટલાએક દ્વારમાં યથાસ લખ આદેશ પરિહાર કહેવાને ઇચ્છતા સતા પ્રથમ ઉદ્દેશ નિર્દેશાનું સ્વરૂપ કહે છે. ૯૭૩-૯૭૪.
હવે ઉદ્દેશ અને નિર્દેશનું સ્વરૂપ કહે છે.

अज्झयणं उद्देशोऽभिहितं सामाइयवि निहेसो ।
सामण-विसिट्ठणं अभिहाणं सत्य-नामाणं ॥ ९७५ ॥

આમાન્ય-વિશેષ શાસ્ત્રના નામનું જે કથન કર્યું છે, તે ઉદ્દેશ-નિર્દેશ છે, જેમકે ‘અધ્યયન’ એવું આમાન્યથી કહ્યું, તે ઉદ્દેશ. અને ‘સામાયિક’ એમ વિશેષ કહ્યું, તે નિર્દેશ છે. ૯૭૫.

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

દારોવન્નાસાદ્મ નિવલેવે વોહ-નામનિષ્કન્ને ।

ઉદેસો નિદેસો યણિઓ રહ કિં ગુણમ્મહણં ? ॥ ૧૭૩ ॥

(આવશ્યક શાસ્ત્રનું પહેલું અધ્યયન સામાયિક છે, તેના ચાર અનુચોગ દ્વાર છે. ઇત્યાદિ) દ્વારોના ઉપન્યાસ કરતાં તેમજ આધનિષ્પન્ન અને નામ નિષ્પન્ન નિદેશોમાં સામાન્ય નામ રૂપ ઉદ્દેશ અને વિશેષનામરૂપ નિર્દેશ પૂર્વે અનેક વાર કહેલ છે, ફરીથી અહીં (ઉપોદ્ધાત નિર્ચક્તિમાં) તે શા માટે કહ્યો છે ? ૯૭૬.

એ પ્રશ્નનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે કે—

રહ વિહિયાણમણામયમ્મહણં તત્ત્વઽન્નહા કહં કુણઠ ।

તેસિં મ્મહણમ્મકાઠં દારન્નાસાદ્મજ્ઞાઈં ? ॥ ૧૭૭ ॥

અહીં ઉપોદ્ધાતમાં કહેલા ઉદ્દેશ અને નિર્દેશ એ બે દ્વારો જે છે તેજ ત્યાં દ્વારોનો ઉપન્યાસ કરતાં શાસ્ત્રકારે આનાગતકાલમાં ગ્રહણ કરેલ છે, અન્યથા સામાન્ય-વિશેષ નામરૂપ ઉદ્દેશ-નિર્દેશ કહ્યા સિવાય તે દ્વારોપન્યાસ આદિ કાર્ય આશ્રય વિના કેવી રીતે કરે ? ૯૭૭.

અહવા તત્ત્વુદેસો નિદેસોઽવિ ય કઓ રહં તેસિં ।

અત્યાગુમવાસરે વિદ્ધાણવલ્લાણમારદ્ધં ॥ ૧૭૮ ॥

અથવા ત્યાં દ્વારોપન્યાસના પ્રસ્તાવમાં માત્ર સામાન્ય-વિશેષ કથનરૂપ ઉદ્દેશ અને નિર્દેશ કહ્યા છે, અને અહીં અર્થાનુગમના અવસરે (અર્થવ્યાખ્યાના પ્રસ્તાવમાં) તે ઉદ્દેશ-નિર્દેશના ભેદ કહેવાનો આરંભ છે. ૯૭૮.

અલ્લે વ વિત્તેસમિહં મ્મણંતિ નોદેસવલ્લમેયંતિ ।

જાણાવિયમ્મજ્ઞયણં સમાસદારાવયારેણં ॥ ૧૭૯ ॥

ખીભઓ એ સંબંધમાં અહીં વિશેષ કહે છે, કે સમાસદ્વારમાં તે સામાયિકર્ત્ત્વ અવતરણ કરવાથી આ અધ્યયન ઉદ્દેશબદ્ધ નથી, એમ જણાવ્યું છે. ૯૭૯.

ઉદ્દેશ અને નિર્દેશ આઠ આઠ પ્રકારે છે, તે આગળ કહેવાશે. તેમાંના સમાસદ્વારમાં સંક્ષેપથી કથન કરનાર રૂપ સમાસોદ્દેશ અહિં છે પણ ઉદ્દેશોદ્દેશ નથી એમ કહેવાશે. જેમકે—અંગ-સુતરકંઠ-અધ્યયન-ઉદ્દેશ-ઈત્યાદિ, તેમાં આ સામાયિક અધ્યયન કેવળ અધ્યયનરૂપ ઉદ્દેશ છે કેમકે ઉદ્દેશ રહિત છે. એવી રીતે ઉદ્દેશ-નિર્દેશના આઠ આઠ ભેદ અહિં કહેવાથી છઠું સમાસ દ્વાર અહિં છે એમ જણાવ્યું. અને એ સમાસ દ્વારથી વિચારતાં આ અધ્યયન ઉદ્દેશ રહિત છે, એમ જણાવ્યું. ૯૮૦.

ઉપરોક્ત કથન કંઈ ઉપયોગી નથી, કારણકે—

અંગાદ્ગ્રન્થકાલે કાલિયસુચમાણસમવયારે ય ।

તમણુદેસવલ્લં મ્મણિયં ચિય રહ કિમ્મહિયં ? ॥ ૧૮૦ ॥

(આવશ્યક, અંગ છે, કે અંગો છે ? એ પ્રમાણે) અંગાદિના પ્રશ્ન વખતે તેમજ કાલિક શ્રુત (ઉપલક્ષણથી ઉત્કલિક) પરિભાષા સંખ્યાવતારમાં આ અધ્યયનની સંખ્યાનો અવતાર કર્યો છે, વળી “ ઉદ્દેશ નથી તેમ ઉદ્દેશા પણ નથી ” એમ નિષેધ કરેલ હોવાથી સામાયિક અધ્યયન ઉદ્દેશકબદ્ધ નથી એમ જણાવ્યું છે, તે પછી અહીં નાદિ જાણેલું વધારે શું જણાવ્યું ? માટે ઉપરની ગાથામાં કહેલું કંઈ ઉપયોગી નથી. આ પ્રમાણે ઉદ્દેશ નિર્દેશના સંબંધમાં ચાલના પ્રત્યવસ્થાન કર્યા.

હવે સામાયિક ક્યાંથી નીકળ્યું ? એ રૂપ નિર્ગમિદ્વાર કહેતાં પ્રથમ આક્ષેપ પરિહાર કહે છે.

નણુ નિગમો મઓ ચિય ઐત્તા-જંતર-પરંપરાગમઓ ।

નિગમણહ રાઈહિતો આગયમેયં પરંપરયા ॥ ૧૮૧ ॥

આત્માગમ-અનન્તરાગમ-અને પરંપરાગમથી આ અધ્યયન તીર્થિકરાદિ પાસેથી પરંપરાએ આવેલું છે, એમ પહેલાં આગમદ્વારે ભાવપ્રમાણના આગમરૂપ જ્ઞાનના ભેદમાં કહી ગયા છે, તેથી નિર્ગમિદ્વાર તેમાંજ અતર્જૂત થાય છે, અહીં પુનઃ કેમ કહો છો ? ૯૮૧.

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

इह तैसि चिय भण्णइ निहेसो निगमो जहा तं च ।

उवयातं तेहितो स्वेत्ताडविसैसियं बहुहा ॥ १८२ ॥

અહીં તેમનાજ નિર્દેશ રૂપ નિર્ગમિ કહેવાશે, જેમકે આ અધ્યયન તેમનાથી જ આવેલું છે, તે ક્ષેત્રાદિ વિશેષણ યુક્ત થણા પ્રકારે છે.

પૂર્વે મામાન્ય ઉદ્દેશમાત્રથી જાણેલ તીર્થિકરાદિના વિશેષ કથન રૂપ નિર્દેશ અહીં કહેવાશે, જેમકે-શ્રીમાન મહાવીર જિનેન્દ્રથી આ સામાયિક અર્થથી નીકળ્યું છે, અને મુત્રથી તે ગૌતમજલ્પધરાદિથી નીકળ્યું છે, એ સર્વ આગળ કહેવાશે, તે સામાયિક ક્ષેત્ર-કાળ-પુરૂષ-કારણ અને પ્રત્યયાદિ વિરોધણ યુક્ત અનેક પ્રકારે છે, તે તીર્થિકરાદિ થકી જેવી રીતે આવ્યું છે, તે પ્રમાણે કહેવાશે, ૯૮૨

હવે લક્ષણ દ્વાર મંબંધી શંકા કરે છે કે—

अज्ञयणलक्खणं नणु खओवसमियं गुणत्पमाणे वा ।

नाणागमाइगहणे मणियं किमिहं पुणो महणं ? ॥ १८३ ॥

(સાવધ યોગની વિરતિ વિગેરે સામાયિકત્વ લક્ષણ છે, તે આગળ કહેવાશે.) ક્ષ-યોપશમ ભાવ તે આ અધ્યયનત્વ લક્ષણ છે, (કેમકે ઉપક્રમના ભેદરૂપ છ નામમાં ક્ષયોપશમભાવમાં તેનો અવતાર કર્યો છે.) અથવા ભાવ પ્રમાણના પહેલા શુભ પ્રમાણમાં આ અધ્યયન આગમોદિ રૂપ કહ્યું છે તેથી તે જ્ઞાન રૂપ છે, એમ એવું લક્ષણ કહેલું જ છે, ફરી અહીં અતુલગમમાં શા માટે કહો છો ? ૯૮૩.

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

निहेसमेचमुत्तं वक्खाणिज्जइ सवित्थरं तमिह ।

अहवा मुयस्स भणियं लक्खणमिह तं चउहं पि ॥ १८४ ॥

પૂર્વે સામાયિકત્વં લક્ષણ નિર્દેશમાત્રથી કહ્યું છે, અને અહીં તે તેણે સવિસ્તર વ્યાખ્યાન કરાશે. અથવા ત્યાં તે ક્ષયોપશમરૂપ લક્ષણ શ્રુતસામાયિકત્વં કહ્યું છે, અને અહીં તે (સમ્યક્ત્વસામાયિક-શ્રુતસામાયિક દેશવિરતિસામાયિક-અને સર્વવિરતિસામાયિક,) એ ચારે પ્રકારના સામાયિકત્વં લક્ષણ કહેવાશે. ૯૮૪

હવે નયદ્વાર સંબંધી આક્ષેપ પરિહાર કહે છે—

મળિયા નયપ્પમાણે મળ્લંતોહ પુણો નયા કોસ ? ।

મૂલદ્વારે ય પુણો ણ્ણસિં કો પુ વિણ્ણઓમો ? ૯૮૫ ॥

પૂર્વે ભાવપ્રમાણના ભેદરૂપ નયપ્રમાણમાં નયો કહ્યા છે, તે પછી ફરી અહીં શા માટે કહેા છે ? અથવા મૂળ અનુયોગદ્વારમાં કહેવાશે, તે છતાં જોમણ ફરી કથન કરવાથી શું ફેળ છે ? ૯૮૫

આત્માર્થથી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

જે ચિય નયપ્પમાણે તે ચિય ઇહં સવિત્થરા મળિયા ।

જં તમ્મવકમમેત્તં વવત્થાણમિણં અણુમો સિ ॥ ૯૮૬ ॥

અહવા તત્થ પમાણં ઇહં સરુવસ્સ નિચ્છઓ તેસિં ।

તત્થોવર્ક્કતા વા ઇહ તદણુમયાવચારોડ્યં ॥ ૯૮૭ ॥

ત્યાં પ્રમાણદ્વારમાં જે નયો સંક્ષેપથી કહ્યા છે, તેજ નયો અહીં ઉપોદ્ધાતમાં અને આગળ નયદ્વારમાં વિસ્તારથી કહેવાશે. કારણ કે પૂર્વે ભાવ પ્રમાણમાં જે કહ્યું તે ઉપક્રમ માત્ર છે, અને અહીં અનુગમદ્વાર હોવાથી તેમણે સવિસ્તર વ્યાખ્યાન કરાશે. અથવા ત્યાં પ્રમાણદ્વારના અધિકાર હોવાથી નયોત્તર માત્ર પ્રમાણપણું કહ્યું છે અને અહીં તે તેમના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરાશે અથવા ત્યાં નયોનો માત્ર ઉપક્રમજ કર્યો છે, અને અહીં ઉપોદ્ધાતમાં તે કયા નયને કયું સામાયિક આદિ ઈષ્ટ છે, એવા વિચાર કરાશે. ૯૮૬-૯૮૭

મુળદ્વારમાં કહેલા નયોની સાથે આનો ભેદ સમજાવે છે—

સામાઈયસમુદાયત્થમેત્તવાવરતપ્પરા ણ્ણ ।

મૂલદ્વારનયા પુણ સુત્તપ્પાસોવઓગપરા ॥ ૯૮૮ ॥

ઉપક્રમ વખતે નયપ્રમાણદ્વારમાં કહેલા અને ઉપોદ્ધાતનિર્ણયિતદ્વારમાં કહેલા નયો અધ્યયનરૂપ સામાયિકનો સમુદાયાર્થમાત્ર કહેવાને ઉપયોગી છે, પણ સૂત્રાર્થનો વિનિયોગ કરનારા નથી, અને આગળ કહેવાશે એવા મૂળ નયદ્વારમાં તે તે નયો સૂત્રસ્પર્શોપયોગી છે, એટલે અધ્યયનના દરેક પદે સૂત્રાર્થનો વિપય કરનારા છે. ૯૮૮

હવે કિંદ્વારમાં આક્ષેપ પરિહાર કહે છે—

જીવપુણો નાણં તિ ય મળિણ્ણ ઇહ કિં તિ કા પુણો સંકા ? ।

તં ચિય કિં જીવાઓ અણ્ણમળ્લેતિ સંદેહો ॥ ૯૮૯ ॥

સામાયિક જ્ઞાનરૂપ હોવાથી જ્ઞપ્ત છે, એમ પૂર્વે પ્રમાણદ્વારમાં કહ્યા છતાં સામાયિક શું છે ? એવી શંકા અહીં કેમ થાય છે ? કે જેથી ફરી કિંદ્વાર કહેા

(૩૬૦) ઉદ્દેશાદિક્ષારોની અપુનરક્રીતાને ઉપક્રમ તથા ઉપોદ્ધાતનો ભેદ.

છા ? ઉત્તર-તે સામાયિક જ્ઞાન છતાં પણ જીવથી અન્ય છે ? કે અનન્ય છે ? એવો સં-
કલ્પ દૂર કરવાને માટે અહીં કિંદાર કહ્યું છે.

હવે કથંદારમાં આક્ષેપ પરિહાર કહે છે -

મળિષ સ્વઓવસમિયં કિં પુણો લબ્ધમ્ કહં તંતિ ।

इह सो चिय चितिज्जइ किह लब्धइ सो स्वओवसमो ? ॥ ૧૧૦ ॥

નામદ્વારમાં સામાયિકને ક્ષાયોપશમિક કહ્યું છે, એથી તદાવરણકર્મના ક્ષયોપશમથી
તે પ્રાપ્ત થાય છે, એમ સ્પષ્ટ થયેલું જ છે, છતાં ફરીથી “ તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? ”
એવો અર્થ પ્રતિપાદન કરનાર કથં દાર પુનઃ કેમ કહો છો ? ઉત્તર-અહીં કથં દારમાં તે
ક્ષયોપશમનો જ વિચાર કરાશે, એટલે એ ક્ષયોપશમ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય, તે કહેવાશે, ૯૯૦

દાર ધણાં હોવાથી આ પ્રમાણે દરેક દાર માટે કહેતાં મંથ વિસ્તૃત થઈ જવાના
ભયથી સંક્ષેપ કરતા સતા કહે છે—

किं बहुणा, जमुवक्कम-निक्खेवेसु भणियं पुणो भणइ ।

अत्याणुगमावसरे तं वक्खणाहिगारत्थं ॥ ૧૧૧ ॥

વધારે શું કહેવું ? ઉપક્રમ અને નિક્ષેપદ્વારમાં જે કહ્યું છે, તે અહીં ફરી કહે છે,
તેવું કારણ એ છે કે-અહીં અર્થાનુગમનો અધિકાર હોવાથી તે સર્વથા અહીં વ્યાખ્યાન
કહેવાશે, ૯૯૧

હવે સામાન્ય ઉપોદ્ધાતના સંબંધમાં જ ચાલના (સંક્રા) કરે છે—

सत्यसमुत्पाणत्यो पाणोत्रकमो तद्वाज्यं पि ।

सत्यस्त्वोवोग्वाओ को एएसि पइविसेसो ? ॥ ૧૧૨ ॥

પ્રાયઃ ઉપક્રમ જે છે તે શાસ્ત્રના સમુત્થાન માટે છે, (અતુપૂર્વી આદિ દ્વારોવડે શાસ્ત્ર
ને નામાદિ નિક્ષેપ થાય છે,) તેવી રીતે આ ઉપોદ્ધાત પણ (ઉદ્દેશ-નિર્દેશાદિ દ્વા-
રોવડે-વ્યાખ્યાન થાય છે,) શાસ્ત્ર સમુત્થાન માટે છે, તે આ એમાં તદ્વાવત શું ? ૯૯૨
તેનો ઉત્તર કહે છે—

उद्देशमेत्तनियओ उवक्कमोऽयं तु तव्विचोहत्थं ।

पाणोवग्वाओ नणु मणोओऽयं जओऽणुगमो ॥ ૧૧૩ ॥

નામ-સ્થાપના-દ્રવ્યાદિવડે, તથા આતુપૂર્વી આદિ દ્વારોવડે ઉપક્રમ કેવળ શાસ્ત્રના
ઉદ્દેશ માત્રને જ કરે છે, અને આ ઉપોદ્ધાત તે ધણું દરીને શાસ્ત્રનું સવિસ્તર વ્યાખ્યાન
કરે છે, કેમકે ઉપોદ્ધાત તે અનુગમનો ભેદ છે, ૯૯૩

नासस्स व संबंधणमुवक्कमोऽयं तु मुच्चवक्खाए ।

संनपोवोग्वाओ भण्णइ जं सा तद्वत्तमि ॥ ૧૧૪ ॥

અધ્યયનના નામાદિ નિક્ષેપનો સંબંધ દરીને તેને થાય છે, તે ઉપક્રમ કહેવાય
છે, અને સૂત્રની વ્યાખ્યાનો સંબંધ દરીને તેને થાય છે, તે ઉપોદ્ધાત કહેવાય છે,
કારણ તે પછી સૂત્રની વ્યાખ્યા થાય છે. એ પ્રમાણે ઉપક્રમ અને ઉપોદ્ધાતમાં તદ્વા
છે, આ સદેપથી કહ્યું. ૧૧૫૨૫થી તે તે આગળ કહેવાય.

હવે સૂત્ર સ્પર્શક નિર્ધુક્તિ કહે છે.

संपद् सुत्तप्फासियनिज्जुत्ती जं सुयस्स वक्खाणं ।

तीत्तेऽवसरो सा उण पत्तावि ण भण्णए इहइं ॥ ९९५ ॥

સત્તતું વ્યાખ્યાન કરનારી જે નિર્ચુક્તિ તે સત્તતપરિશ્કિનિર્ચુક્તિ કહેવાય, હવે તે કહેવાનો અવસર છે, પરંતુ તે હાથમાં અહીં નથી કહેતા. ૯૮૫

શિષ્ય પૂછે છે કે—

किं जेणासइ सुत्ते कस्स तइं तं जया कमप्पत्ते ।

सुत्ताणुगमे वोच्चिइ होहिइ तीए तया भागो ॥ ९९६ ॥

તે સૂત્રરૂપશિક્ષિનો અવસર છતાં પણ તે કેમ નથી કહેતા ? ઉત્તર-કેમપ્રાપ્તે છતાં પણ અહીં સૂત્ર નહિ હોવાથી કેનો રૂપશર્કરી તેનો ઉપયોગ થાય ? આગળ સૂત્રાદ્યગમ કહીશું, ત્યાં તેનો અધિકાર પ્રાપ્ત થવાથી તે પણ કહીશું. ૯૮૬.

ફરીને શિષ્ય શાંદા કરે છે—

अत्याणमिदं तीसे जइ तो सा कीस भणए इहई ? ।

इह सा भण्णइ निज्जुत्तिमेत्तसामन्नओ नवरं ॥ ९९७ ॥

જો તે સૂત્રસ્પર્શિકનિર્ધુક્તિયું અહીં સ્થાન નથી, તો તે શામાટે અહીં કહ્યો છે ? ઉત્તર-નિર્ધુક્તિમાત્રની સમાનતાથી તે સૂત્રસ્પર્શિકનિર્ધુક્તિ અહીં ઉપોદ્ધાત તે નિર્દેષ નિર્ધુક્તિની સાથે કહીએ છીએ (પણ સૂત્રસ્પર્શિકપણે નથી કહેતા, કેમકે અહીં સૂત્રજ નથી.) આ પ્રમાણે ત્રણે પ્રકારની નિર્ધુક્તિ કહી, અને તે કહેવાથી નિર્ધુક્તિ અણગમ પણ કહેા. ૯૮૭

હવે સૂત્રાનુગમ કહે છે.

तेणेदाणि सूतं सूताणुगमेऽभिधेयमणवज्जं ।

अकखलियाइविस्तुद्धं सलखणं लखणं चेमं ॥ ९९८ ॥

(સૂત્ર હોય તો સૂત્રસ્પર્શિઃ નિર્ચુકિત પ્રવર્તે) તે માટે હવે સૂત્રાનુગમનમાં ન્યૂનાધિક્ષાદિ દોષરહિત, અસ્પર્શિતાદિ શુદ્ધોપદો વિશુદ્ધ, એવું સૂત્ર કહેવું જોઈએ, તે સૂત્રનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે. ૯૮૪

अपगन्ध-महत्त्वं वत्तोसादोसविरहियं जं च ।

लक्षणजुतं सुतं अद्वहि य गुणेहि स्ववेयं ॥ ९९९ ॥

અદ્યપ્રથમ અને મહાર્થવાણી, બીજીસ દોષરહિત, અને આઠ શુદ્ધ સહિત, એ લક્ષણ-
યુક્ત જે હોય, તે સૂત્ર કહેવાય છે. ૯૯૯

“ઉત્પાદ-વ્યય-અને ધ્રુવ યુક્ત હોય તે સત્ કહેવાય” ઇત્યાદિ સૂત્રની ષટે જે અલ્પપ્રથમ અને મહા અર્થવાળું હોય, તે સૂત્ર કહેવાય. એ સૂત્ર બનીસ દોષરહિત હોવું જોઈએ. તે બનીસ દોષો આ પ્રમાણે છે. “આ જગત્ પૃથ્વીરકૃત છે.” એમ કહીને સત્યનું

ગોપન કરવું, તથા “ આત્મા નથી ” એમ કહીને અસત્યવું પ્રતિપાદન કરવું તે અસિદ્ધ વચન કહેવાય ૧ “ વેદમાં કહેલી હિંસા ધર્મ માટે છે ” ઇત્યાદિ કહેવું તે ઉપધાનનક છે. ૨. અ-આ-ઇ-ઈ ઇત્યાદિ અક્ષરોનો ક્રમભાવ જણાવાય પણ તેમાં કોઈ અર્થ ન હોય, તે નિર્રથક ૨. દસદાહિમ, છપ્પડા, માંસપિંડ, કીટિશા ! ઉતાવળ કર. ઉત્તરદિશા ઇત્યાદિ સંબંધ વિનાનું બોલવું તે અપાર્થક ૩. જે વચનથી વિવક્ષિત વાક્યનો અનિષ્ટ એવો અર્થાન્તર થઇ જવાથી ઉપધાત કડી શકાય તે છગ. જેમ નવી કાંચળવાલો ૪. જીવેને પાપ વ્યાપારના પોષક એવો અહિતોપદેશ આપવો તે કુહિલ, જેમકે. “ આખા જગતને મારીને પણ જેની જુદી લેપાતી નથી, તેવો મનુષ્ય કદવચરે આકાશની પેઠે કર્મથી લેપાતો નથી. ઇત્યાદિરૂપ પાપોપદેશ તે કુહિલ ૫. વેદવચનની પેઠે તથાવિધ્યુક્તિરહિત નિષ્કળ વચન તે નિઃસાર. ૬. અક્ષર માત્રા પદાદિવરે ઓછું-વધુ વાક્ય હોય, તે ન્યૂનાધિક અથવા હેતુ-ઉદાહરણથી અધિક હોય તે અધિક, જેમકે કૃતક અને પ્રયત્નાનન્તરીયક-પણું હોવાથી શબ્દ અનિત્ય છે. આમાં કૃતક અને પ્રયત્નાનન્તરીયકપણું એ બે હેતુ હોવાથી આ વાક્ય હેતુ અધિક કહેવાય. તથા ઘટ અને પટની પેઠે શબ્દ કૃતક હોવાથી અનિત્ય છે, આમાં ઘટ અને પટ એ બે ઉદાહરણ હોવાથી ઉદાહરણ અધિક છે. ૭ ઘટની પેઠે શબ્દ અનિત્ય છે. આમાં હેતુ નથી માટે તે હેતુન્યૂન. અને શબ્દ કૃતક હોવાથી અનિત્ય છે, આમાં ઉદાહરણ નથી માટે ઉદાહરણ ન્યૂન કહેવાય. ૮ નવમો પુનરૂક્તદોષ તે બે પ્રકારે છે એક શબ્દથી અને બીજો અર્થથી, ઘટ-ઘટ-ઘટ-ઇત્યાદિ પુનઃ પુનઃ કહેવું તે શબ્દથી પુનરૂક્ત, અને જડો દેવદત્ત દિવસે જન્મતો નથી, એમ કહેવાથી અર્થાપત્તિથી જણાય છે કે તે રાત્રે જન્મે છે. તે છતાં એમ કહે કે “ જડો દેવદત્ત દિવસે જન્મતો નથી, રાત્રે જન્મે છે. ” આ અર્થથી પુનરૂક્ત છે. ૯ “ કર્મ છે, કર્મનું ફળ છે, પણ કર્મનો કંતો નથી. ” ઇત્યાદિ કથનમાં પૂર્વવચનથી પછીનું વચન હણાય, તે વ્યાહતદોષ ૧૦ તે હસ્તીઆના ગંદસ્થળથી પડેલા મદના બિંદુઓવરે હસ્તી-આર્થ-રથ-અને સેના તણાઈ જાય એવી ભયંકર નદી બહેવા માંડી ઇત્યાદિ અધરિતાર્થ કથન તે અયુક્તદોષ ૧૧ સ્પર્શન-રસન પ્રાણ-ચક્ષુ-અને શ્રોત્રના સ્પર્શ-રસ-ગન્ધ-રૂપ ને શબ્દ એ વિષયો છે, એમ ક્રમસરં કહેવું બેઠકો, તેને બદલે સ્પર્શ-રૂપ-શબ્દ-ગન્ધ ને રસ તેમના અર્થો છે, એમ કહે તે ક્રમભિન્ન દોષ. ૧૨ જે વાક્યમાં વચનનો ફેરફાર હોય તે વચનભિન્ન જેમકે “ વૃક્ષાવેતો વુષિપ્તતાઃ ” ૧૩. જે વાક્યમાં વિક્ષિપ્તો ફેરફાર હોય તે વિશક્ષિ ભિન્ન, જેમકે, “ વૃક્ષં પદ્ય ” એમ કહેવાનું હોય, ત્યાં “ વૃક્ષઃ પદ્ય ” એમ કહે, ૧૪ જે વાક્યમાં લિંગનો ફેરફાર હોય તે લિંગ ભિન્ન “ જેમકે અયં સ્ત્રી ” ૧૫ પોતાના સિદ્ધાન્તમાં નહિ કહેવું કહેવું તે અન-સિદ્ધિત દોષ, જેમકે ગ્રાત પદાર્થ વેચેષિકના મતે પ્રકૃતિ અને પુરૂષ સહિત નવ પદાર્થ સાંખ્યના મતે દુઃખ-અમુદય-માર્ગ અને નિરોધ એ ચાર આર્યસત્ય બોધના મતે કહ્યા ૧૬ છતાં તેથી અતિરિક્ત-કંતીર્ણ કહેવું તે અનભિદ્ધિત દોષ ૧૬ જ્યાં આવાઈ-દનું પદ કહેવાનું હોય ત્યાં વેગાલીય છંદનું પદ કહે તે અપદદોષ ૧૭ “ અગ્નિ ઠરા છે ” “ આકાશ મૂર્તિમાન છે. ” ઇત્યાદિ વસ્તુ સ્વભાવને અન્યથા કહેવો તે સ્વભાવહીન દોષ ૧૮. જે વિષય ચાલતો હોય તે ઇડીને ત્યાં બીજો વિષય વિસ્તારથી કહીને દેરી પાછો તેજ વિષય કહેવો તે વ્યવહિત દોષ ૧૯ “ રામ વનમાં પડા ” એમ બૂનકાણથી કહેવાનું હોય, ત્યાં “ રામ વનમાં પડે છે ” એમ વર્તમાનકાણથી કહે, તે કાળ વ્યત્યય દોષ ૨૦ જ્યાં અસ્થાને વિરામ દોષ, અથવા સર્વથા વિરામ ન હોય, તે યતિદોષ ૨૧. અસંકાર રૂઢિત હોય, તે ઇયિદોષ. ૧૨ સ્વસિ-

દ્વાન્ત વિરોધિ વચન હોય, તે સમય વિરૂદ્ધ ઢાંધ ૨૩. જે વાક્યમાં હેતુ વિનાનું કથન હોય તે વચનમાત્ર ઢાંધ ૨૪. જે વાક્યમાં અર્થાપત્તિથી અનિષ્ટ આવે તે અર્થાપત્તિદોષ, જેમકે “ધરના કુતરાને ન મારવો,” આમ કહેવાથી બાબ કુતરાઓને મારવામાં હરકત નથી, એમ ઉપરથીજ સમજાય છે. ૨૫ જે વાક્યમાં સમાસ કરવાનો હોય ત્યાં ન કરે, અથવા વિપરીત સમાસ કરે, તે સમાસદોષ ૨૬ જે વાક્યમાં હીન ઉપમા હોય જેમકે “એ સરસવ જેવો” તથા જે વાક્યમાં અધિક ઉપમા હોય, જેમકે “એ જેવો સર્સવ” આવાં વાક્યો ઉપમાદોષવાળા છે, તેથી તે ઉપમાદોષ ૨૭ “એ સમુદ્ર જેવો” ઇત્યાદિ કથન તે અતુ-પમાદોષ ૨૮ સ્વરૂપભૂત અવયવોનું નિરૂપણ ન કરે, અથવા વિપરીત નિરૂપણ કરે, જેમકે પર્વતનું નિરૂપણ કરવાનું હોય, ત્યાં તેના અવયવભૂત શિખરોનું નિરૂપણ ન કરે, અને સમુદ્રા-દિના અવયવોનું નિરૂપણ કરે. તે રૂપકદોષ ૨૯. દેવદત્ત હાંડલીમાં રાંધે છે, એમ કહેવું હોય ત્યાં રાંધે છે એ પદ ન કહે અને દેવદત્ત હાંડલીમાં, આટલુંજ કહે, તે નિર્દેશ ઢાંધ ૩૦ “વિદ્યમાન ભાવ તે સત્તા” એ પ્રમાણે સત્તા તે પદાર્થનો પર્યાયજ છે, છતાં વૈશેષિકોએ તેને છ પદાર્થોથી ભુદા પદાર્થ તરીકે માનેલ છે, એવું વાક્ય હોય, તે પદાર્થ દોષવાળું કહેવાય. એમ માનવું એ અયોગ્ય છે, કારણ કે વસ્તુ અનન્ત પર્યાયવાળી હોવાથી એ પ્રમાણે તે પદાર્થ પણ અનન્ત થાય. ૩૧ જ્યાં સાંધ કરવાનો હોય ત્યાં વાક્યનો સંધિ ન કરે, અથવા દોષયુક્ત સંધિ કરે, તે સંધિદોષ ૩૨. આ બત્રીસ દોષરહિત જે સૂત્ર હોય તે લક્ષણ યુક્ત સૂત્ર કહેવાય.

આ લક્ષણ યુક્ત સૂત્ર છતાં જરૂર આઠ ગુણે સહિત હોય, જેમકે-ઉક્ત અને અતુક્ત દોષ રહ્યાતે નિર્દોષ, ૧ ‘ગો’ શબ્દની થેઠ બહુપર્યાય યુક્ત તે સારવાળું. ૨ અનવય-વ્યતિરેક સહિત હેતુયુક્ત. ૩. ઉપમા-ઉપમેક્ષા આદિ અસંકારથી વિભૂષિત. ૪. દૃષ્ટાન્તપૂર્વક. ૫. અભાસભાષાવાળું સોપચાર. ૬ વર્ણાદિ ઉચિત પ્રમાણયુક્ત ૭. કર્ણને મનોહર લાગે તેવું મધુર ૮. બીજાઓ વળી છ ગુણ સહિત મૂન કહે છે. તે આ પ્રમાણે. બહુ અર્થ સંભાળી પરિમિતઅક્ષરવાળું ૧ અસદ્વિધ ૨. સારવાળું ૩ ચારે પ્રકારના અનુચોગથી વ્યાખ્યા થઇ શકે એવું ૪. ચમત્કાર હિતાર આદિ નિર્દર્શક અવ્યયો વિનાનું ૫. કામ વ્યાપાર આદિ પ્રરૂપક ન હોય ૬. આવા પ્રકારનું જે સૂત્ર હોય, તે અર્વજાએ કહેવું હોય છે. આ ગુણોમાં જેઓ આઠ ગુણ કહે છે, તેઓ પાછળના છ ગુણોના તેમાં અન્તર ભાવ કરે છે, અને જેઓ છ ગુણો યુક્ત એવું સૂત્ર કહે છે, તેઓ તે આઠ ગુણોને આ છ ગુણોમાં અન્તર્ભૂત કરે છે. ૯૯૯

આવું દોષરહિત અને ગુણયુક્ત સૂત્ર સૂત્રાનુગમમાં કહેવું લેખ્ય. આવું સૂત્ર કહ્યા પછી સૂત્રસ્પર્શિક નિર્ણયિતનો અવસર ક્યારે પ્રાપ્ત થાય છે? તે કહે છે.

સુતેઽણુગ મુદ્દે ત્તિ નિચ્છિઽ તદ્દ કષ્ પચન્દ્રે.

સુત્રાલાવયનાસે નિક્ષિલ્લે સુત્રાપાસો ડ ॥ ૧૦૦૦ ॥

(કરેમિ મંતે ! સામાદય સન્ધ સાવજ્ઞજોગં ઇત્યાદિ) સૂત્રનો ઉચ્ચાર ક્યાં પછી આ સૂત્ર ગુદ્ધ છે એવો નિશ્ચય થાય, એટલે (કરેમિ, મદન્ત, સામાયિકં, સાવણ, યોગં) પદ્મચ્છેદ કરીને નામ-રચાપનાદિ ન્યાસમાં સૂત્રાલાપકનો અતુકેને નિરૂપ કરવો તથા તેના વ્યાખ્યાનને અંગે સૂત્ર સ્પર્શિક નિર્ણયિત પ્રવર્તાવવી. ૧૦૦૦

ઉપર પ્રમાણે હોવાથી સૂત્રાનુગમાદિનો વખત જણાવતા કહે છે.

एवं सुत्ताणुगमो सुत्तालावगगओ य निक्खेवो ।

सुत्तफासियनिजुत्ती नया य वच्चति समयं तु ॥ ૧૦૦૧ ॥

આ પ્રમાણે સૂત્રાનુગમ-સૂત્રાલાવગગત નિક્ષેપ-સૂતરસ્પર્શિકનિર્ણયિત અને નધો એ સર્વ એકી સાથે કરેલ સૂત્રમાં જવા પામે છે. ૧૦૦૧

સંહિતાદિ છ પ્રકારની વ્યાખ્યાને જણાવવા કહે છે કે—

सुत्तं पयं पयत्यो संभवओ विगहो विचारो य ।

दूसियसिद्धी नयमयवितेसओ नेयमणुसुत्त ॥ ૧૦૦૨ ॥

પ્રથમ ઉપરોક્ત લક્ષણવાળું સૂત્ર કહેણું, તે પછી પદ્મજેલ કરા ખતાવવો, તે પછી પદાર્થ કહેવો, તે પછી મમાસ જે હોય તે સંલવથી વિગ્રહ સમાસ કહેવો, તે પછી પ્રશ્ન રૂપ ચાલનાનો વિચાર કરીને દૂપણ દૂર કરવા રૂપ પ્રત્યવસ્થાન કહેણું, પછી આ પ્રમાણે નિર્ણય કરેલ અર્થનો કરેલ સૂત્રમાં નથોના મત વિશેષથી વિચાર કરવો. ૧૦૦૨

સંહિતા તે સૂત્રનો ઉચ્ચાર કરવારૂપ હોવાથી પદ અને પદાર્થનો વિચાર કહે છે.

पयमत्यवायग जोयगं च तं नामियाइ पंचविहं ।

कारग-समास-तद्धिय-निरुत्तवचओऽवि य पयत्यो ॥ ૧૦૦૩ ॥

परवोहद्विओ वत्यो फिरिया-कारगविहाणओ वचओ ।

पज्जायवयणओऽवि य तह भूयत्पाभिहाणेणं ॥ ૧૦૦૪ ॥

पञ्चवरवओऽहवा सोऽणुमाणओ लेसओ व सुत्तस्स ।

वचओ व जहासंभवमागमओ हेउओ चेव ॥ ૧૦૦૫ ॥

પદ જે પ્રકારે છે, એક અર્થનું વાચક, અને બીજું અર્થનું ચોતક, એમ બે પ્રકારે છે; અને તે પદ નામિકાદિ પાંચ પ્રકારે છે, કારકવાચ્ય-સમાસવાચ્ય-તદ્વિતવાચ્ય અને નિર્કત વાચ્ય એમ પદાર્થ ચાર પ્રકારે છે, અથવા ક્રિયા-કારકના ભેદથી, પર્યાયવચનથી, અને ભૂતાર્થ કહેવાથી, એમ બીજાને બોધ કરવામાં હિતકારી એવા અર્થ ત્રણ પ્રકારે છે, અથવા સૂત્રનો અર્થ પ્રત્યક્ષથી-અનુમાનથી અને લેશથી એમ પણ ત્રણ પ્રકારે છે, અથવા ચર્ચા-સંલવ આગમથી અને હિતથી એમ બે પ્રકારે પણ કહેવાય છે. ૧૦૦૩-૧૦૦૪-૧૦૦૫.

૧ વાચક અને ચોતક એમ પદ બે પ્રકારે છે, તેમાં “વૃક્ષ ઉણુ” છે, ઇત્યાદિ વાચકપદ છે, અને પ્ર. ચ. વિગેરે ચોતકપદ છે. ૨ તથા સામાન્યથી નામિકાદિ પાંચ પ્રકારે પણ પદ છે. “અથ-અનલ” ઇત્યાદિ નામિક પદ છે, “ખણુ” વિગેરે નિપાતિક પદ છે, “પરિ” વિગેરે ઉપસર્ગિક પદ છે, “ધાવતિ” ઇત્યાદિ આખ્યાતિક પદ છે, અને “સંયત” વિગેરે મિશ્રપદ છે. આવી રીતે પદોનો વિચાર કરવો, એ વ્યાખ્યાનનું બીજું અંગ છે. ૩ ત્રીજું અંગ પદાર્થ તે કારકવાચ્યાદિ ચાર પ્રકારે છે. જેમકે “તિ ર્મોઘઓ રંધે છે” ઇત્યાદિ પદો કારક વાચ્ય કહેવાય, “રાજનો પુરૂષ તે રાજપુરૂષ.” આવા પદો સમાસ વાચ્ય કહેવાય, “વમુદેવનો પુત્ર વામુદેવ” આવા પદો તદ્વિતવાચ્ય કહેવાય, “જે ભમે છે અને અવાજ કરે છે તે ભમર” આવા પદો નિર્કતવાચ્ય કહેવાય. ૪ અથવા શ્રેતાઓને બોધ કરવામાં

હિતકારી પદાર્થ ત્રણ પ્રકારે છે જેમકે “ ઘડાય છે તે ઘડ ” આવા પદો ક્રિયાકારકના ભેદથી કહેવાય છે, “ ઘટ-કુટ-કુંભા-કુંભાર, ” આવા પદ પર્યાયવચન કહેવાય છે, જે ઊંચા કાંડાવાળા લાંબી ઓવાવાળા અને પહોળા પેદારાવાળા હોય તે ઘટ, આવા પદ ભૂતાર્થ વાચ્ય કહેવાય છે. ૫ બીજી રીતે પણ પદાર્થ-સૂત્રનો અર્થ ત્રણ પ્રકારે કહેવાય છે. પ્રત્યક્ષથી-અનુમાનથી અને લેશથી, તેમાં પ્રથમ જેવું પુસ્તકાદિમાં લખેલું જાણીએ, અથવા સાક્ષાત્ ગુરુમુખથી જેવું સાંભળીએ તેવું સાક્ષાત્ પ્રગ્નીએ તે પ્રત્યક્ષથી પદનો અર્થ કહેવાય છે જેમકે- “ સમ્યગ્ દર્શન જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ ”, પ્રત્યક્ષથી જણાએલ એવો અર્થ જાણીનેજે અર્થાપતિથી જણાએલા પદાર્થનું કથન કરે તે પદાર્થ અનુમાનથી વાચ્ય કહેવાય, જેમકે “ મિ-થ્યા દર્શનાદિ મોક્ષમાર્ગ નથી. ” આવો અર્થ પૂર્વેકિત કથનથી અર્થથીજ જણાય છે. માટે આવા પદો અનુમાનથી વાચ્ય છે. અહીં જે અનુમાન છે, તે અર્થાપતિરૂપ અનુમાન જાણવું, “ સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-અને ચારિત્ર. ” આ ત્રણે સમુદિત હોય તોજ મોક્ષ માર્ગ છે, અન્યથા એકેક ભિન્ન હોય તો મોક્ષ માર્ગ નથી. આ પ્રમાણે સમુદિત-સમસ્ત પદોથી જે નિર્દેશ કરાય તે લેશથી વાચ્ય પદાર્થ કહેવાય છે. ૬ તથા આગમથી અને હેતુથી એમ બે પ્રકારે પણ પદાર્થ વાચ્ય છે. જેમકે-લઘ્ય-અસલ્ય-નિગોદ આદિનું પ્રતિપાદન કરનારા પદો આગમથીજ-આજ્ઞામાત્રથીજ એ પદાર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. કારણ કે લઘ્યાલઘ્યાદિ પદાર્થની વિદ્યમાનતામાં આગમ સિવાય અન્ય કોઇ પ્રમાણ નથી. માટે એવા પદો આગમથી વાચ્ય કહેવાય છે અને જે પદના અર્થમાં હેતુ સંભવે તે હેતુવાચ્ય પદાર્થ કહેવાય છે. જેમકે-આત્મા કાય પ્રમાણ છે, પણ સર્વગત નથી; કારણ કે તે કુંભાર આદિની પેઠે કર્તા છે. અહીં કોઇ એમ કહે કે આ હેતુથી તો આત્મા મૂર્તિમાન છે, એવું પણ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે કુંભારાદિ કર્તા હોવાથી મૂર્તિમાન છે, તેમ આત્મા પણ કર્તા હોવાથી મૂર્તિમાન હોવો જોઇએ. આ કથન પણ કંઈ અસત્ય નથી. કેમકે સંસારી આત્માને મૂર્ત માનવાથી કંઈ હાની નથી, માટે ભલે એ હેતુથી આત્માનું મૂર્તપણું સિદ્ધ થાય, એથી કંઈ હેતુ હાપવાળો નથી હરતો, આવા પદાર્થ તે હેતુથી વાચ્ય છે. ૧૦૦૩-૧૦૦૪-૧૦૦૫.

હવે યોથા પદ વિગ્રહ કહે છે.

પાય પયવિચ્છેઓ સમાસવિસઓ તયત્યનિયમત્થં ।

પયવિગ્રહોત્તિ મળ્લસો મુદ્ધપણ ન સંમવડ ॥ ૧૦૦૬ ॥

પ્રાયઃ સમાસવિષયિ પદોનો તેના અનેક અર્થ સંભવ છતે અર્થના નિયમ માટે પદ-એક કરવો, તે પદવિગ્રહ કહેવાય છે, તે પદવિગ્રહ શુદ્ધ એક પદમાં નથી સંભવતો ૧૦૦૬ રાજનો પુરૂષ તે રાજપુરૂષ, એવે પદ જેની પાસે હોય તે એવેપદવાળો, ઘણા ઉન્મત્ત હાથીઓ જે વનમાં હોય તે મત્તપણું માતંગવન, આ પ્રમાણે પ્રાયઃ સમાસ સંબંધી બે અથવા ઘણા પદોનાં જ્યારે અનેક અર્થ થતા હોય, ત્યારે તે પદના ઇષ્ટ અર્થના નિયમને માટે ઉપર-સુજળ પદ-એક કરવો તે પદવિગ્રહ કહેવાય છે. એ પદ વિગ્રહ એક (શુદ્ધ) પદમાં નથી થતો. માટે બે અથવા ઘણા પદનો પદ-એક કરવો એમ કહ્યું છે. કોઇ શબ્દમાં પદ-એક થાય, છતાં તે સમાસ વિષયિ નથી હોતા; જેમકે-પારાસર્થ એટલે વ્યાસ, જમદગ્ન્ય એટલે પરશુરામ, આ પદોનો પદ-એક થાય છે. જેમકે પારાશરનો પુત્ર તે પારાસર્થ, જમદગ્નિનો પુત્ર તે જમદગ્ન્ય, આ પ્રમાણે એમનો પદ-એક થાય છે, પણ તે સમાસ વિષયિ પદો નથી, માટે પ્રાયઃ શબ્દ મૂક્યો છે.

હવે ચાલના અને પ્રત્યવસ્થાન કહે છે,

મુત્તગયમત્યવિસય વ દૂસર્ણં ચાલર્ણં મયં, તસ્ત્ ૧

સદ્-ત્યયણ્યાઓ પરિહારો પચત્ત્યાણં ॥ ૧૦૦૭ ॥

સૂત્ર સંબંધી દ્વપણ જણાવણુ તે ચાલના કહેવાય, અને તે દ્વપણનો શબ્દ શુદ્ધિથી તથા અર્થશુદ્ધિથી પરિહાર કરવો તે પ્રત્યવસ્થાન કહેવાય.

સૂત્ર સંબંધમાં અથવા અર્થસંબંધમાં શિષ્ય યા કોઇ વાદી દ્વપણ બતાવે તે ચાલના કહેવાય, અને તે દ્વપણનો એટલે શબ્દ સંબંધી દ્વપણનો શબ્દ સંલપિત શુદ્ધિવડે પરિહાર કરવો, ત પ્રત્યવસ્થાન કહેવાય, અથવા શબ્દાર્થગત દ્વપણનો નયમત વિશેષથી પરિહાર કરવો તે પ્રત્યવસ્થાન કહેવાય. આ બાબત ઉદાહરણથી વધુ સ્પષ્ટ કરીએ; જેમકે, કરોમિ ભવન્ત્ ! સામાયિકં આ પ્રમાણે કોઇએ શુદ્ધસંબોધન વાત્ય કહ્યું, તેમાં કોઇ દ્વપણ બતાવે કે નયારે શુદ્ધ ન હોય ત્યારે “ ભવન્ત ” શબ્દ ન કહેવો જોઇએ, અને જો કહેવામાં આવે તો તે નિરર્થકપણારૂપ હોવાનું પાત્ર થાય. આ પ્રમાણે જે દ્વપણ તેના પરિહાર કરવાને ઉત્તરમાં કહેવું કે—શુદ્ધના અભાવે સ્થાપનાઆર્થની આગળ સર્વ સામાન્યારી કરાય છે, એમ જણાવવાને માટે શુદ્ધ ન હોય ત્યારે પણ ભવન્ત શબ્દનો પ્રયોગ ઉપયોગી છે, જેમ સાક્ષાત્ અર્હન્તના અભાવે તેમની પ્રતિભાની પૂજા સેવા સાર્થક છે, તેમ અર્હાં પણ સમજવું. અથવા શુદ્ધના અભાવે, સ્વતંત્રપણાને નિષેધ જણાવવાને માટે તથા વિનયમૂળ ધર્મ છે એમ બતાવવાને શુદ્ધના શુદ્ધનો જ્ઞાનોપયોગ કરવો. એમ પણ એ પદશી જણાય છે. અથવા નામ-સ્થાપના દ્રવ્ય-અને ભાવ એમ ચાર પ્રકારે આચાર્ય છે. તેમાં ભાવ આચાર્યરૂપ આચાર્યનો ઉપયોગ જે શિષ્યના હૃદયમાં વર્તે છે, તે સંબંધી આ “ ભવન્ત ” શબ્દરૂપ સંબોધન છે. આથી શુદ્ધના સર્વથા અભાવ છે એમ સિદ્ધ ન થયું, કેમકે શિષ્યના હૃદયમાં તે શુદ્ધમય આચાર્ય વર્તે છે. આ પ્રમાણે સર્વત્ર ચાલના અને પ્રત્યવસ્થાનનું સ્વરૂપ સમજવું. આ રીતે સંહિતા-પદ-પદાર્થ-પદવિગ્રહ-ચાલના ને પ્રત્યવસ્થાન એમ છ પ્રકારે તંત્રની વ્યાખ્યા અન્ય લોકોએ કહી છે, તે પ્રમાણે અર્હાં પણ કહી. ૧૦૦૭

શિષ્ય:—આ છ પ્રકારે વ્યાખ્યાનનું સ્વરૂપ કહ્યું છે, તે સર્વત્ર વ્યાપક છે, કે અમુક નિયતસૂત્ર સંબંધીજ છે? શિષ્યના એ પ્રશ્નનું ઉત્તર આપવાને આચાર્ય મહારાજ ઉપસંહાર પૂર્વક નેગમાદિ નયોનો વિષય બતાવતા છતાં કહે છે કે—

પ્રથમશુસુત્તમત્યં સઘનયમયાવવારપરિસુદ્ધં ।

માસેજ્જ નિરવસેસં પુરિસં વ પહુચ્ચ જં જોમ્મં ॥ ૧૦૦૮ ॥

એ પ્રમાણે છ પ્રકારના વ્યાખ્યાનથી દરેક સૂત્ર અને સર્વ નયના અભિપ્રાયથી પરિશુદ્ધ સર્વ અર્થ જણાવવો. તેમાં પ્રજ્ઞાદિ શુદ્ધ શુદ્ધિ પુરવતે આશિને જે વ્યાખ્યા જેને યોગ્ય હોય તે તેની આગળ કહેવી (કારણ કે જિનમતમાં સૂત્ર કે અર્થ, નયરહિત કંઈ પણ નથી, માટે નયવિશારદ વક્તાએ યોગ્ય યોગ્ય આગળ તે નયોનું વ્યાખ્યાન કરવું.) ૧૦૦૮

ઉપર જણાવેલ મહિતાદિની વ્યાખ્યાનો સમવતાર સૂત્રાદિ અનુગમાદિમાં જણાવે છે.

હોર કયત્તો વોત્તું સપયચ્છેયં સુયાણુમો ।

સુચાલ્યવજ્ઞાસો નામાદ્વજ્ઞાસવિનિબોગ ॥ ૧૦૦૯ ॥

સુત્તપ્પાસિયનિજ્જુત્તિનિઓગો સેસઓ પયત્પાઈં ।

પાયં સોં ચિય નેગમનયાદમયગોયરો હોઈ ॥ ૧૦૧૦ ॥

અરુપસિતાદિ શુદ્ધયુક્ત સૂત્ર અને તેનો પદચ્છેદ કરીને સૂત્રાનુગમ કૃતાર્થ થાય છે, નામ-સ્થાપનાદિ નિરૂપણના સંબંધ માત્ર કરાને સૂત્રાલાપક નિરૂપણ કૃતાર્થ થાય છે, અને શેષ પદાર્થાદિ-ચારૂપ વ્યાખ્યા સૂત્રસ્પર્શિક નિર્ચુક્તિમાં ઉપયોગી થાય છે, અને તેજ પદાર્થાદિ પ્રાયઃ નેગમાદિનયના અભિપ્રાયથી જણાય છે, પદાર્થાદિ કહે છે તેજ નેગમાદિનયની પ્રવૃત્તિ છે. ૧૦૦૬-૧૦૧૦

પાય પયવિચ્છેઓં ચ સુત્તપ્પાસોવસંયિઓ જેણ ।

કત્પઈ ત્પત્પ કારગ-કાલાદ્ગઈં તઓં ચેવ ॥ ૧૦૧૧ ॥

પ્રાયઃ પદવિચ્છેદ પણ સૂત્ર સ્પર્શિક નિર્ચુક્તિમાં અન્તર્ભૂત છે. કેમકે વિચ્છિન્ન પદોના અર્થ અને કારક-કાળ તથા ક્રિયાદિનો અવગ્રાહ પદચ્છેદથીજ થાય છે. (તેથી પદવિચ્છેદને સૂત્ર સ્પર્શિક નિર્ચુક્તિ કહે છે) આથી પદચ્છેદ પણ તદન્તરભૂતજ છે. અને તેથી પદાર્થાદિજ નેગમાદિ નયોના વિષય છે, એમ નહિ. પરંતુ પદચ્છેદ અને સૂત્રાલાપકન્યાસાદિ પણ પ્રાયઃ નયના વિષય છે. આ પ્રમાણે અહીં અનુગમતું સ્વરૂપ કહ્યું. તે સાથે સમસંગ નયો પણ કહ્યાં, આથી આ સ્થળે ચારે અનુયોગ દ્વાર પૂર્ણ થયા. ૧૦૧૧

અણુઓગદ્ધારાણં પરુવણ તપ્પઓયણં જં ચ ।

ઈહ ચેવ પરિસમાણિયમહામોહત્વમત્પાણે ॥ ૧૦૧૨ ॥

અહીં અસ્થાનેજ શિષ્યને વ્યાખ્યાન ન થાય તે માટે અનુયોગદ્ધારેની પ્રરૂપણા અને તેનું પ્રયોજન અહીં પૂર્ણ કહ્યું. ૧૦૧૨

કારણ કે—

દાદપદારવિભાગો સંલેવેનેહ વિત્થરેનાવિ ।

દારાણં વિણિઓગં નાહિ કાઠં જહાઓગં ॥ ૧૦૧૩ ॥ પેઢવંધો સમ્મચો

અહીં અનુયોગદ્ધારેના વિલાગ સંદેષથી જણાવ્યો, એટલે તેથી શિષ્ય યથાયોગ્યસ્થાને વિસ્તારથી પણ વિનિયોગ કરવાઈ જાણી શકશે, સુઝાશે નહીં. ૧૦૧૩

॥ અનુયોગદ્ધારે પૂર્ણ થયા. ॥

હવે તિત્થયરે મગવન્તે એ ૧૦૨૫ થી નિર્ચુક્તિગાથાની પ્રસ્તાવના કરતા સતા આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

સંપયમત્પાણુમે સત્થોવોવમ્માયવિત્થરં વોચ્છં ।

કયમંગલોવયારો સોઽતિમહત્થોત્તિ કાઠુજં ॥ ૧૦૧૪ ॥

હવે અર્ધાનુગમનમા ત્રીજા અનુયોગદ્ધારમાં મંગલોપચાર કરીને હું શાસ્ત્રનો ઉપાદ-
ખાત વિસ્તારથી કહીશ, કેમકે તે સર્વ સિદ્ધાન્તના અનુયોગમાં સમાન હોવાથી અતિ મહા-
ર્થવાળો છે. ૧૦૧૪

અહીં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે—

નણ મંગલં કયં ચિય કિં મુજ્જો, અહ કયંપિ કાયવં ।

દારે દારે કીરડ તો કીસ ન મંગલગ્ગહણં ? ॥ ૧૦૧૫ ॥

મંગળ પ્રથમ કહ્યું છે, છતાં ફરીથી કેમ કરો છો ? અને જો મંગળ કયાં છતાં ફરી કરવું જોઈએ, તો ઉપક્રમોદિ દરેક દ્વારે શા માટે મંગળ નથી ગહણ કરતા ? ૧૦૧૫

આ પ્રશ્નનો બીજા આચાર્ય ઉત્તર આપે છે, તે અયોગ્ય છે, એમ જણાવવા સાથે ભાષ્યકાર મહારાજ તેનો યોગ્ય ઉત્તર આપે છે.

નણ મજ્ઝમ્મિવિ મંગલમાદ્દુ તં ચ મજ્ઝમેયં તિ ।

સત્યમણારદ્દે ચિય एयं કત્તોચ્ચયં મજ્ઝં ? ॥ ૧૦૧૬ ॥

(શાસ્ત્રની આદિમાં-મધ્યમાં-ને અન્તમાં મંગળ કરવું જોઈએ. એમ પૂર્વાચાર્યોએ કહ્યું છે.) તેમાં આદિમંગળ પ્રથમ કહ્યું છે, અને આ મધ્યમંગળ છે. (આ ઉત્તર અયોગ્ય છે, કેમકે આદિ મંગળ માટે નહીં કરી છે, અને તે પછી અનુયોગદ્વારે કહ્યા.) પણ સામાયિક અધ્યયનરૂપ શાસ્ત્રનો હુલ આરંભ નથી થયો, એટલે આ મધ્યમંગળ કયાંથી કહેવાય ?

વળી બીજા આચાર્ય બીજી રીતે આને મધ્યમંગળ સિદ્ધ કરે છે.

વજરણુઓગદ્દારં જ સત્થં તેણ તસ્સ મજ્ઝમિણં ।

સાહરૂ મંગલગ્ગહણં સત્યસ્સગાઈં દારાઈં ॥ ૧૦૧૭ ॥

આર અનુયોગ દ્વારવાળું શાસ્ત્ર છે, તેથી (ઉપક્રમ અને નિષ્કેપ એ બે દ્વાર કહ્યા પછી અનુગમાત્મક ઉપાદ્યાતરૂપ ત્રીજા દ્વારની આદિમાં આ મંગળ કહ્યું છે તેથી) આ મધ્યમંગળ છે. કેમકે શાસ્ત્રનો આરંભ ન થયો હોય, તોપણ અનુયોગદ્વારે શાસ્ત્રના અંગૂઠા હોવાથી તે તેનાથી ભિન્ન નથી. ૧૦૧૭

આ સમાધાન પણ બરાબર નથી, તે માટે ભાષ્યકાર પોતે કહે છે કે—

તહવિ ન મજ્ઝ एयં મણિયમિહાવસ્સયસ્સ જં મેજ્ઝં ।

તં મંગલમાદ્દુ પટ્ટમજ્ઝયણસ્સ હોજ્ઝાહિ ॥ ૧૦૧૮ ॥

તમે કહ્યું તેવી રીતે પણ આ મધ્યમંગળ નથી થયતું, કેમકે હ અધ્યયનાત્મક આવશ્યકતા જે અધ્યભાગ, ત્યાં મધ્યમંગળ કહેવાતું કહ્યું છે. (અને તમે કહ્યું તે આવશ્યકતા મધ્ય ભાગ નથી થયો) પરંતુ આ સામાયિક અધ્યયનનો અધ્યભાગ થાય છે, તેથી આ તેવું મધ્યમંગળ ના કહી શકાય. ૧૦૧૮

વળી બીજા કોઈ આચાર્ય કહે છે કે—

મણિયં ચ પુવ્વમેયં સવં ચિય મંગલંતિ કિમ્પણં ? ।

મંગલનિયમુદ્ધિપરિગ્ગદ્ધિપિ પારાવિઓ સીસો ॥ ૧૦૧૯ ॥

પૂર્વે કહ્યું છે કે આ અર્વાશાસ્ત્ર મંગળરૂપ છે, તો પછી આ મધ્યમંગળોદિ મહત્ત્વ શું ? શિષ્યને પણ ત્રણ મંગળ કયાં છે એવો શુદ્ધિપરિમહ પણ પૂર્વે કરાવ્યો છે. ૧૦૧૯

લિત્ર લિત્ર આચાર્યોનાં મતાન્તર બતાવીને હવે આચાર્યશ્રી પાતે યથાવસ્થિત સમા-
ધાન કરે છે કે—

આવસ્સયસ્સ તં કયમિણ તુ નાવાસમેત્તયં કિંતુ ।

સઘાણુબોગનિજ્જુત્તિસત્થપારંમં એવાયં ॥ ૧૦૨૦ ॥

પૂર્વે (૭૯ મી ગાથામાં) જે મંગળ કહ્યું છે તે આવશ્યકતુ પ્રથમ-આદિ મંગળ
કહ્યું છે, અને અહીં આ મંગળ કેવળ આવશ્યક માત્રતુજ નથી, પરંતુ સર્વસૂત્રના અનુ-
યોગમાં સંબદ્ધ એવા ઉપોદ્ધાતનિર્ચુક્તિરૂપ શાસ્ત્રની આદિમાં આ પ્રથમ મંગળ છે. ૧૦૨૦

કારણ કે—

દસગાલિયાઈનિજ્જુત્તિગહણઓ મળિયમ્મવરિ વા જં ચ ।

સેસેમ્મુવિ અજ્ઞયણેમ્મ હોઈ એસેવ નિજ્જુત્તી ॥ ૧૦૨૧ ॥

આગળ જે દશવૈકાલિકાદિની નિર્ચુક્તિ અહણ કરાશે, તેમાં અને તે ઉપરાંત ચતુર્થિ-
શતિસ્તવાદિ સર્વ સિદ્ધાન્તગત અધ્યયનોમાં સર્વમાં આજ ઉપોદ્ધાત નિર્ચુક્તિ છે. તેથી
સર્વ અનુયોગની ઉપોદ્ધાત નિર્ચુક્તિરૂપ શાસ્ત્રનો આ પ્રારંભ છે. ૧૦૨૧

શિષ્ય પૂછે છે કે—

સામાઈયવક્ત્રાણે દસાલિયાઈણ કોડહિગારીડયં ।

જ પાયમ્મુવગ્ગાઓ તેસિં સામન્ન એવાયં ॥ ૧૦૨૨ ॥

ઈહ તેસિં તમ્મિ ગણ વીસું વીસું વિસેસમેવાયં ।

વેચ્છિઈ મુહં લહું ચિય તગ્ગહર્ણં લાયવત્થમઓ ॥ ૧૦૨૩ ॥

અહીં સામાયિકઅધ્યયનના વ્યાખ્યાનમાં દશવૈકાલિકાદિ અહણ કરવાનો શા
આધકાર છે ? (ઉત્તર) પ્રાયઃ તે દશવૈકાલિકાદિનો ઉપોદ્ધાત પણ આ શાસ્ત્ર સાથે
સમાન હોવાથી તે અહીં કહેલ છે, અહીં તે દશવૈકાલિકાદિનો સામાન્ય ઉપોદ્ધાત જણ-
વાથી નિર્ગમાદિ પૃથક્ પૃથક્ વિશેષતા પણ કંઈક મુખપૂર્વક સંકેતાધથી જણાવી શકાય,
આ કારણથી લાઘવ માટે દશવૈકાલિકાદિ પણ અહણ કરેલ છે. ૧૦૨૨-૧૦૨૩.

હવે ઉપસંહાર કરીને તાત્પર્ય કહે છે.

તમ્હા જેણ મહત્થં સત્થં સઘાણુબોગવિસયમિણં ।

સત્થંતરમેવડહવા તેણ પુણો મંગલમ્મહર્ણં ॥ ૧૦૨૪ ॥

તે માટે આ ઉપોદ્ધાતરૂપ શાસ્ત્ર સર્વ અનુયોગનો વિષય હોવાથી મહાર્થવાર્ણ છે,
અથવા એમાં બહુ વક્ત્ર-ચતા હોવાથી જુદાજ શાસ્ત્ર છે, તેથી અહીં પુનઃ મંગળ કહ્યું છે.
તેજ મંગળ કહે છે.

તિત્થયરે મગ્ગંતે અણુત્તરપરક્કમે અમિયનાળી ।

તિણે સુગઙ્ગઙ્ગણ સિદ્ધિપહપણ્ણ વંદે ॥ ૧૦૨૫ ॥

સર્વોત્કૃષ્ટ પરાક્રમવાળા, અપરિમિત જ્ઞાનવાળા, સંસારથી તરેલા, અને મોક્ષ પામેલા,
એવા મોક્ષમાર્ગના ઉપદેશક, તીર્થંકર ભગવાનને, હું વંદન કરું છું. ૧૦૨૫

ઉપરોક્ત નિર્યુક્તની ગાથાના વિસ્તારાર્થે સામ્યકાર પોતેજ હવે કહે છે.

વિજ્ઞાનં જં તેજ તર્હિ તયો વ તિત્યં તયં ચ દલ્ભમ્મ ।

સરિયાઈણં ભાગો નિરવાયો તમ્મિ ય પસિદ્ધે ॥ ૧૦૨૬ ॥

તરિયા તરણં તરિયવયં ચ સિદ્ધાણિ, તારયો પુરિમો ।

વાહો-હુવાઈ તરણં, તરણિજ્ઞં નિન્નયાઈયં ॥ ૧૦૨૭ ॥

હુએ તરી ગકાય એવી વસ્તુ બેધી તરાય અથવા બે છતાં તરાય, તે તીર્થ કહેવાય. (એ તીર્થ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ને સાવ એમ ચાર પ્રકારે છે. તેમાં નામ અને સ્થાપના તીર્થ મુગમ હોવાથી તેનું વિવેચન નથી કરતા, અને દ્રવ્યાદિતીર્થનું વિવેચન કરીએ છીએ) નદી-સમુદ્ર આદિનો બે કોઇ ઉતરવા આટનો કષ્ટ રહિત નિયત પ્રદેશ તે દ્રવ્ય તીર્થ છે. એ તીર્થ મિદ્ધ થવાથી તેમાં તરવું-તારનાર અને તરવા ચોખ્ય એ ત્રણ સિદ્ધજ છે. કેમકે તરનાર પુરુષ, તારનાર અર્થ અથવા વહાણ, અને તરવા ચોખ્ય નદી વિગેરે છે. ૧૦૨૬-૧૦૨૭.

આ નદી વિગેરેને દ્રવ્યતીર્થ ગાથી કહી ગકાય ? તે આટ કહે છે કે—

દેહાદિતારયં જં વજ્જમલાવણયણાદિમેત્તં ચ ।

પેગંતાણચંતિયફલં ચ તો દલ્ભતિતથ તં ॥ ૧૦૨૮ ॥

આ તીર્થ શરીર આદિને તારનાર છે, અને બાહ્યમઆદિને માત્ર દૂર કરનાર છે, વળી અનેકાન્તિક ફળવાળું અને અનાત્યંતિક ફળવાળું છે, આટ તે દ્રવ્યતીર્થ કહેવાય છે. ૧૦૨૮.

આ તીર્થ શરીરાદિકને તારે છે એટલે નદી આદિના આમા તીરે પહોંચાડે છે, પણ છવને અમારમમુદ્ધથી શ્રદ્ધારૂપ આમા તીરે નથી પહોંચાડતું. વળી શરીરના બાહ્ય ચેલનેજ આ તીર્થ દૂર કરે છે, પણ પ્રાણાતિપાતાદિન્ય અન્તરંગ કર્મરૂપ ચેલને દૂર નથી કરતું. તેમજ આ નદી વિગેરે તીર્થ અનેકાન્તિકફળવાળું છે, એટલે કે કોઇ વખત તરીને સામે તીર જવાય છે અને કોઇ વખત અંદર ફળી જવાય છે પણ ખરું. વળી અનાત્યંતિક ફળવાળું છે, એટલે કે એક વખત આ નદી વિગેરે ત્યાં હોઇએ, તો પણ ફરીથી તે તરવી પડે છે, આટ નદી વિગેરે તીર્થ અપ્રધાનતીર્થ હોવાથી દ્રવ્યતીર્થ છે. ૧૦૨૮

હવે બીજા તીર્થવાળાઓના મત બતાવીને તેમાં દ્વપણ આપે છે.

કદ તારણાફલયંતિ પ્હાણ-વાળા-ડગાદગાર્દિદં ।

ભવતારયંતિ કેડં નં નો જીવોવચાયાઓ ॥ ૧૦૨૯ ॥

મૂળંગંપિવ તમુદ્દહ્યં વ ન ચ પુણ્ણકારણં પ્હાણં ।

ન ચ જટમોગ્ગં તં મંદળં વ કામંભાવાઓ ॥ ૧૦૩૦ ॥

અનાન-પાન-અવનાદનાદિવટે નદી આદિ તીર્થ બે આટ વિધિ પ્રમાણે એવું ઘડી તારનાર ફળવાળું છે, આટ તે અસાર તારક પણ છે. એમ કેટલાએક કહે છે, તે અપોખ્ય છે. કેમકે તે આંદ્રીયાદિની પેઠે વધવાન બેતું છે. વળી સ્નાન પુન્યનું કારણ પણ નથી અને ધનિને ધોખ્ય પણ નથી, કેમકે તે અ જાણની પેઠે કામનુ અંગ છે, ૧૦૨૯-૧૦૩૦

અન્યદશ નવાળાઓ નદી વિગેરે સ્નાન-પાન-અવગાહનાદિવડે વિધિપૂર્વક સેવવાથી સંસારથી તારનાર છે માટે તે તીર્થ છે એમ માને છે, કારણ કે શરીરને તારણુ-મેલ ધોવો-તૃપાનો નાશ કરવો-દાહની શાન્તિ કરવી વિગેરે ફળવાળું તે નદી આદિ તીર્થ સ્થાન છે, આ રીતે તૃપાછે વિગેરે પ્રત્યક્ષ ફળવાળું તે નદી આદિ તીર્થ જણાય છે, તે ઉપરથી સંસારથી તારવા રૂપ પરોક્ષફળવાળું પણ તે છે, એમ અનુમાન કરી શકાય છે.

અન્યદર્શનીઓનું આ કથન અયોગ્ય છે. કેમકે સ્નાન વિગેરે, તરવાર ધતુપ આદિની પેટે, જીવધાતના હેતુ હોવાથી કુર્વતિ આપનાર છે. તે સંસારથી તારનાર કેવી રીતે હોઈ શકે ? જીવધાતના હેતુઓ પણ સંસારથી તારનાર છે એમ માનીએ, તો સુના-વધભૂમિ વિગેરે પણ સંસારથી તારનાર થઈ જાય. તે માટે નદી વિગેરે તીર્થ, ખાંડણીઆ આદિની પેટે, જીવધાતના હેતુ હોવાથી સંસાર તારક નથી. વળી એ તીર્થમાં કરેલું સ્નાન પુન્યનું કારણ પણ નથી, અને આભૂષણની પેટે કામનું અંગ હોવાથી યતિજનને યોગ્ય પણ નથી. કારણકે કામના અંગો પણ પુન્યના હેતુ મનાય, તો પુરૂષોને તાંબૂલ ભક્ષણ-પુષ્પ બંધન-શરીરને સુવાસિત કરણુ-મર્દન કરણુ વિગેરે કામના અંગો પણ પુન્યના હેતુ થવા જોઈએ, પરંતુ તેમ નથી. માટે શરીરતારણાદિ માત્ર ફળ જોઈને સંસાર તારકાદિ વિશિષ્ટ ફળનું અનુમાન કરણું અયોગ્ય છે, ૧૦૨૬-૧૦૩૦

આ સંબંધમાં તેઓ કદી એમ કહે કે—

દેહોવગારિ વા તેજ તિત્યમિહ દાહનાસળાઈર્હિ ।

મહુ-મજ્જ-મસ-વેસ્સાદઓડવિ તો તિત્યમાવજ્જ ॥ ૧૦૩૧ ॥

દાહની શાન્તિ-તૃપાનો નાશ ઈત્યાદિ કરવાવડે ગંગા આદિનું જળ શરીરને ઉપકારી હોવાથી તીર્થજ છે. (જો એમ હોય.) તો મહુ-મદિરા-માંસ-વેશ્યા વિગેરે પણ તીર્થ થવા જોઈએ કેમકે તે પણ શરીરને ઉપકારી છે, ૧૦૩૧

દ્રબ્યતીર્થતું સ્વરૂપ કહીને હવે ભાવતીર્થતું સ્વરૂપ કહે છે.

ભાવે તિત્થં સંવો સુયવિહિયં તારઓ વર્હિ સાહ ।

નાળાડિતિયં તરણં તરિયવં ભવસમુદ્ધોડય ॥ ૧૦૩૨ ॥

સંધ તે સુતવિહિત ભાવતીર્થ છે, તેમાં સાધુ તારનાર છે, જ્ઞાનાદિ ગ્રણુ તરવાણું સાધન છે, અને આ સંસાર સમુદ્ર તે તરવાયોગ્ય છે, ૧૦૩૨

શ્રીસંધ ભાવતીર્થ છે. આ સંધરૂપ તીર્થમાં સાધુ મહારાજ તારક (તારનાર) છે, જ્ઞાન-દર્શન-ને આરિત્ર તરણુ (તરવાણું) સાધન) છે, અને સંસાર સમુદ્ર તરણીય છે. (તરવા યોગ્ય છે). આ તીર્થ અને તારકાદિ પરસ્પર વિવેકાવશાત્ લિત્રાલિત્ર છે. જેમકે-સમ્યગ્દર્શનાદિપરિણામાત્મક હોવાથી સંધ તીર્થ છે, કેમકે તેમાં ઉતરેલાઓ અવશ્ય સંસાર સમુદ્રથી તરે છે. એ સંધની અન્તર્ગત તેના વિશેષભૂત સાધુ મહારાજ, સમ્યગ્દર્શનાદિના અનુદાનથી તરનાર છે, જ્ઞાનાદિ ગ્રણુ તેના કરણભૂત હોવાથી તરણુ (તરવાણું) સાધન) છે. અને ઔદયિકાદિ ભાવ પરિણામાત્મક સંસાર સમુદ્ર તે તરણીય (તરવા યોગ્ય) છે. ૧૦૩૨

વિ. ભા. ૫૧

કારણ કે—

જં નાળ-દંસળ-ચરિત્તભાવઓ તદિવસ્ત્વભાવાઓ ।

ભવભાવઓ ય તારેઝ તેણ તં ભાવઓ તિત્યં ॥ ૧૦૩૩ ॥

જે માટે જ્ઞાન-દશન-ને ચારિત્ર ભાવવડે, તેના વિપક્ષભૂત અજ્ઞાનાદિ થકી અને સંસારભાવથી તારી જવાય છે માટે તે ભાવતીર્થ કહેવાય છે. ૧૦૩૩

જે જ્ઞાનાદિ સ્વરૂપ હોય છે, તે અજ્ઞાનાદિભાવથી અન્યને તારે છે, કેવળ અજ્ઞાનાદિ ભાવથી તારે છે એટલું જ નહિ, પણ તે સાથે સંસારથી પણ ભવ્યાત્માને તારે છે, કારણ કે સ્વયં જ્ઞાનાદિ સ્વરૂપ હોવાથી બીજા ભવ્ય જીવોને અજ્ઞાનથી અને સંસારથી તારે છે, માટે શ્રીસંઘ પણ ભાવતીર્થ છે. ૧૦૩૩

અથવા—

તહ કોહ-લોહ-રૂમમયદાહ-તળ્હા-મલાવળયનાઈ ।

અંગનેણચંતં ચ કુળઙ્ગ ય સુદ્ધિ ભવોવાઓ ॥ ૧૦૩૪ ॥

કોધરૂપ દાહ-લોભરૂપ તૃષ્ણા-અને કર્મભય ભેલ, એ ત્રણેને જે એકાન્તથી અત્યન્ત દૂર કરે, અને સંસાર સંયુદ્ધથી (કર્મ ભેલ દૂર કરીને) શુદ્ધ કરે તે શ્રીસંઘ ભાવતીર્થ કહેવાય. ૧૦૩૪

અથવા “ તિત્ય ” એટલે ત્રિસ્થ એવો અર્થ પણ થાય તે જણાવે છે.

દાહોવસમાઙ્ગુ વા જં તિસુ યિયમહવ દંસણાંસુ ।

તો તિત્યં સંયો ચિય હમયં વ વિસેસણવિસેસ્સં ॥ ૧૦૩૫ ॥

દાહોપશમાદિ અથવા અભ્યગ્નદર્શનાદિ ત્રણ અર્થમાં જે રહેલ હોય, અથવા ત્રણ માં સ્થિતિરૂપ વિશેષણના વિશેષ્ય રૂપે જે રહેલ હોય, તે શ્રી સંઘ તીર્થ કહેવાય છે. ૧૦૩૫

અથવા તિત્ય એટલે ત્રણ અર્થ એવો અર્થ પણ થાય છે, જેમકે—

કોહગ્ગિદાહસમગાદઓ વ તે ચેવ જસ્સ તિણ્ણત્યા ।

હોઈ નિયત્યં તિત્યં તમત્યસહો પ્પલ્લત્થોડય ॥ ૧૦૩૬ ॥

કોધાગ્નિનો દાહ સમાવવાદિ રૂપ પૂર્વે કહેલા ત્રણ અર્થ જેના હોય, તે ત્રિ અર્થ કહેવાય છે, અથવા જ્ઞાનાદિ ત્રણ અર્થ જેનાથી અલિપ્ત હોય, તે પણ ત્રિ અર્થ કહેવાય છે. ને તે શ્રી સંઘ છે. અહીં અર્થશબ્દ કૃણવાચી સમજવો. આ ઉપરથી એમ કહ્યું કે શ્રી સંઘ ને તેથી અલિપ્ત દર્શનાદિક ત્રણ ભવ્યોએ સેવ્યાં થકાં ઉપર કહેલા ઉપશમાદિ ત્રણ અર્થને પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૦૩૬

અથવા અર્થ એટલે વસ્તુ પર્યાય, એવો અર્થ થાય તેને અંગે કહે છે, કે—

અહવા સમ્મહંસણ-નાળ-ચરિત્તાઈં તિત્તિ અસસત્યા ।

તં તિત્યં પુવોડયમિહ અત્યો વત્થુપજ્ઞાઓ ॥ ૧૦૩૭ ॥

અથવા અભ્યગ્નદર્શન જ્ઞાન-અને-ચારિત્ર એ ત્રણ અર્થ જેને હોય તે પૂર્વોક્ત પ્રકારે તીર્થ કહેવાય, તે જ સંઘ, જેમકે તે તે થકી અલિપ્ત છે તે હેતુ માટે, અહિં અર્થ શબ્દ તે વસ્તુપર્યાય અર્થમાં સમજવો. ૧૦૩૭

આ પ્રમાણે ભાવ થકી તીર્થ-ત્રિસ્થ-અર્થ કહીને હવે જૈન તીર્થજ ઇચ્છિત અર્થને સાધનાર છે, તે સિવાય અન્ય બીજું તીર્થ તેવું નથી, એમ પ્રમાણવડે જણાવે છે.

इहं सम्मं सद्धानो-वलद्धि-क्रिरियासमायओ जइणं ।

तित्यमभिप्येयफलं सम्मपरिच्छेयक्रिरिय च ॥ १०३८ ॥

સારી રીતે જાણેલ રોગને દૂર કરવાની ક્રિયાની ઘેડે, જૈન તીર્થજ સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાત્મક હોવાથી ઇષ્ટ અર્થ સાધનાર છે. ૧૦૩૮

જેમ કોઈ હું સીઆર વૈધને સારી રીતે રોગ આદિનું સ્વરૂપ જાણીને શ્રદ્ધાળુ રોગી પ્રત્યે સારી દવા અને પ્રયોગાદિ ક્રિયા કરતાં ઇચ્છિત અર્થની સિદ્ધિ થાય છે, તેમ જૈન-તીર્થથી પણ ઇચ્છિત અર્થની સિદ્ધિ થાય છે. કારણ કે તે સમ્યક્ દર્શન જ્ઞાન-ચારિત્રાત્મક છે. ૧૦૩૮

જૈન તીર્થ સિવાયના અન્ય તીર્થ એ પ્રમાણે ઇચ્છિત અર્થ સાધક નથી તે માટે કહે છે.

नाभिप्येयफलाई तयंगवियलत्तओ कुवित्थाई ।

वियलनयत्तणओऽविय विफलाअं त्रियलक्रिरिय च ॥ १०३९ ॥

ઇચ્છિત અર્થને સાધક એવા કારણોથી રહિત હોવાથી અન્ય તીર્થો ઇષ્ટાર્થસાધક નથી. વળી સર્વનયરહિત હોવાથી અધુરી ક્રિયાની ઘેડે એ તીર્થો ફળ રહિત પણ છે. ૧૦૩૯

ખોદાદિ પ્રણીત અન્યતીર્થો ઇચ્છિત ફળ વાળાં નથી, કેમકે તે સમ્યક્ જ્ઞાનાદિ કારણ રહિત છે, અને વળી તે સંપૂર્ણ નય રહિત છે, તેથી પણ ફળ રહિત છે. કારણ કે બાકે-કાંશમાહી સર્વ નયો મળવાનીજ તે વડે સંપૂર્ણ અનન્ત ધર્માત્મક વસ્તુનો નિશ્ચય થાય છે, અને એ ખોદાદિ પ્રણીત તીર્થો તો એક યા બે નયાવલગી હોવાથી સમગ્ર નયાભિપ્રાય રહિત છે, તેથી તે સંપૂર્ણ ઇષ્ટ ફળ સાધનારા નથી, જેમ કોઈ વૈદને રોગીનો રોગ દૂર કરવાને માટે જે યથાર્થ ક્રિયા કરવાની હોય, તે ક્રિયા અધુરી હોય તો સંપૂર્ણ ઇચ્છિત ફળ સાધક નથી થતી, તેમ આ અન્ય તીર્થો પણ ઇષ્ટાર્થસાધક થતા નથી, એવી રીતે દ્રવ્યભાવ તીર્થ કહ્યાં. ૧૦૩૯

હવે બીજી રીતે દ્રવ્ય-જ્ઞાને ભાવતીર્થનું સ્વરૂપ કહે છે.

अह्वं मुहोत्तारुत्तारणाइ ददो चउविहं तित्थं ।

एवं चिय भावम्मिवि तत्थाइमयं सरक्खाण ॥ १०४० ॥

तचण्णियाण वित्थिय विसयमुहकुसत्थभावणावणियं ।

तइयं च वोडियाणं चरिम जइणं सिवफलं तु ॥ १०४१ ॥

અથવા સુખાવતાર અને સુખોત્તાર આદિ ચાર પ્રકારે દ્રવ્યતીર્થ છે, એજ પ્રમાણે ભાવતીર્થ પણ ચાર પ્રકારે છે. તેમાં પ્રથમ પ્રકારનું તીર્થ શેષમતવાળાનું, વિષયમુખ યુક્ત તે કુશાત્રની ભાવનાવાળું હોવાથી, બીજા પ્રકારનું તીર્થ બોધમતવાળાનું, ત્રીજા પ્રકારનું તીર્થ દિગમ્બરોનું, અને ચોથા પ્રકારનું તીર્થ શ્રેષ્ઠ ફળ આપનાર (ચૈતારમર) વૈનોનું છે. ૧૦૪૦-૧૦૪૧

૬મ્મ તીર્થ ચાર પ્રકારે છે, પ્રથમ જે તીર્થમાં મુખે ઉતરી શકાય અને મુખે પાર તરી શકાય, તે પહેલો પ્રકાર. જે તીર્થમાં મુખે ઉતરી શકાય અને દુઃખે તરી શકાય, તે બીજો પ્રકાર. જે તીર્થમાં દુઃખે ઉતરી શકાય અને મુખે તરી શકાય, તે ત્રીજો પ્રકાર. અને જે તીર્થમાં દુઃખે ઉતરી શકાય અને દુઃખે તરી શકાય, તે ચોથો પ્રકાર. આજ પ્રમાણે ભાવતીર્થમાં પણ ચાર પ્રકાર છે, જેમકે જે તીર્થમાં-દર્શનમાં જીવો મુખે પ્રવેશ કરે અને મુખે નીકળી શકે-મૂકી શકે, તે પહેલો પ્રકાર. આજ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ પ્રકારમાં પણ યથાયોગ્ય સમજી લેવું.

૧. ઉપરોક્ત ભાવતીર્થના ચાર પ્રકારમાંનો પહેલો પ્રકાર શિવદર્શન વાળાનો જાણવો. કેમકે રાગ-દ્વેષ-ક્રોધ-અન્દિય-પરિસહ-ઉપસર્ગ-મન-વચન-અને કાયા વિગેરેના જય કરવા રૂપ દુષ્કર અવુદ્ધાન કરવાનું તેઓના દર્શનમાં નથી જણાતું, ગમે તે પ્રકારે મત પાળવાનું કહ્યું છે, તેથી પ્રાણીઓ તેમની દીક્ષા સહેલાઈથી આંગીકાર કરે છે, અને વળી તેમના શાસ્ત્રોમાં એવી કોઈ નિયુષ્ઠ યુક્તિ નથી, કે જેથી વાસિત અતરાત્રાવાળો પુરૂષ તેમની દીક્ષાના ત્યાગ ન કરે. ઉલટું તે સંબંધમાં તો કહ્યું છે કે-“ બાર વર્ષ પર્યંત શેષી દીક્ષા પાળીને તે પછી જો અશક્ત હોય, તો યજ્ઞ કરીને તેનો ત્યાગ કરે, તો પણ કંઈ દોષ નથી. ” આ પ્રમાણે તેઓએ કહેલું હોવાથી તેમની દીક્ષાના ત્યાગ કરવામાં કંઈ દોષ નથી. તેથી જીવો તેમની દીક્ષાના ત્યાગ પણ કરી શકે છે; માટે જૈવ તીર્થ પહેલા પ્રકારનું છે.

૨ બોઢોતું તીર્થ બાળ પ્રકારનું છે. તેઓ કહે છે કે-“ કોમળ શર્યા, સવારમાં ઊઠીને પેયા, મધ્યાહ્ન લોજન, અપરાહ્ન પાન, સાંજે દ્રાક્ષા ખંડ, અને અર્ધરાત્રિએ સાકર, એ સર્વને અન્તે શાક્યપુત્રે મોક્ષ લેએલ છે. વળી “ મનોજ્ઞ લોજન ખાધને, મનોજ્ઞ શયન આસન લોગવીને, મનોજ્ઞ આવાગમાં રહીને, મુનિ મનોજ્ઞ ધ્યાન કરે. ” ઇત્યાદિ તેઓના કહેવાથી-વિષય મુખની સિદ્ધિ થાય છે, માટે તેમના તીર્થમાં મુખે પ્રવેશ થઈ શકે છે, તથા તેમના શાસ્ત્રમાં કહેલી કૃષ્ણિઓવડે તીવ્ર વાસના ઉત્પન્ન થતી હોવાથી તેના સંસ્કારનો ત્યાગ થતો નથી. મતનો ત્યાગ કરવામાં પણ મહાસંસારાદિ દંડ કહેલ હોવાથી તેઓની પાસેથી મહુષ્ય કરેન મત દુઃપરિત્યાગ્ય હોવાથી તેમના તીર્થનો ત્યાગ મુખે કરી શકાતો નથી. એટલે એ બીજા પ્રકારનું તીર્થ છે.

૩ ત્રીજા પ્રકારનું તીર્થ કિંગમ્બરોતું છે, તેમના તીર્થમાં-દર્શનમાં નમ્રપણું વિગેરે લગ્ગાદિના હેતુ હોવાથી, તે તીર્થમાં પ્રવેશ કરી શકાતો નથી, અને અનપણીય વસ્તુનો ઉપસોગ-ક્રોધની બહુલતા વિગેરે તેમનું અમગ્નજસપણું જણાવાથી, તેમજ નમ્રપણાદિની લગ્ગાદિ ઉદ્વિગ્ન થએલાઓ તે તીર્થનો મુખે ત્યાગ કરે છે.

૪ ચોથા પ્રકારનું મોક્ષરૂપ આપનાર તીર્થ જૈનોનું છે. જૈન સાધુઓને રાગ-દ્વેષ-ક્રોધ-અન્દિય-પરિમહ-ઉપસર્ગાદિનો જય, તથા અપ્રમત્તપણે મમિતિ-યુક્તિ-લોચ વિગેરે કષ્ટ સંસ્કારનું હોય છે, તેથી તેઓના તીર્થમાં દુઃખે પ્રવેશ થાય છે, અને તેમના શાસ્ત્રમાં

કહેલ નિપુણ યુક્તિઓવડે અતિતીવ્ર અને ઘણી સારી વાસના ઉત્પન્ન થતી હોવાથી અને પ્રતનો ત્યાગ કરવામાં અતિ મહાન સંસારાદિ દંડ કહેલ હોવાથી તેઓના તીર્થના ત્યાગ પણ થઈ શકતો નથી.

બાળઓ મુખે પ્રવેશ થાય અને દુઃખે સસારનો ત્યાગ કરાય વગેરે ભેદો મોક્ષ પ્રાપ્તિમાં માને છે. જેમકે શૈવદર્શનવાળાઓના મતે ઈશ્વરોક્ત અદ્ય અનુધાનવડેજ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ માન્યું છે. બૌદ્ધોએ દુઃખે પામી શકાય એવા વિશિષ્ટ ધ્યાન માર્ગથી ચાલી જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ આદિતા ક્રમવડે મુક્તિની પ્રાપ્તિ માનેલ છે, તેઓ કહે છે કે “દુઃખે આ સંમાર ઉતરી શકાય છે.” દિગમ્બરોએ શિક્ષાશુદ્ધિ વિગેરે ગૌણપણે માનેલ હોવાથી અને નમ્રતાદિ રૂપ નિર્જનપણાની મુખ્યતાથીજ મુક્તિ માનેલ છે. અને ચિતામ્બર સાધુઓએ પૂર્વોક્ત મહાકંપવાળા અનુધાનથી મોક્ષ માનેલ છે, તેથી તેઓએ તીર્થ દુઃખે તરી શકાય એવું છે. ૧૦૪૦-૧૦૪૨

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

નણું જં દુહાવયારં દુઃસ્વચ્ચારં ચ તં દુરહિગ્મં ।

લોચમ્મિ પૂર્યં જં સુદાવયારં સુહચ્ચારં ॥ ૧૦૪૨ ॥

જે તીર્થમાં દુઃખે પેરી શકાય અને દુઃખે તરી શકાય એવું હોય, તે તીર્થ દુરહિગ્મ છે. લોકમાં પણ જે તીર્થ મુખે પેરી શકાય અને મુખે તરી શકાય એવું હોય, તે તીર્થ પૂર્ય થાય છે-આજી થાય છે. ૧૦૪૨

જે તીર્થમાં દુઃખે પ્રવેશ થાય અને દુઃખે તરી શકાય એવું હોય, તે તીર્થ અનાદરણીય છે, અને તમે જેન તીર્થ એવાજ પ્રકારનું કહ્યું છે, તેથી તે અચુક્ત છે. કારણ કે એવું તીર્થ તો હલકું અનિષ્ટ અર્થને સાધક અને બાધક થાય છે, લોકમાં પણ જે તીર્થ મુખે પ્રવેશ કરી શકાય એવું અને મુખે તરી શકાય એવું હોય, તેજ તાર્થ ઉપાદેય થાય છે અને તેજ ઈષ્ટ અર્થ સાધક ગણાય છે. માટે આ ઉપરથી તો પ્રથમ પ્રકારનું તીર્થજ એપરંકર છે, એમ જણાય ॥ ૧૦૪૨

આચાર્યશ્રી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે કે—

एषं तु दधतितथं भावे दुक्खं हियं लहइ जीवो ।

मिच्छन्त-उत्ताणा-उविरइ-वित्तयसुहभावणाणुगवो ॥ ૧૦૪૩ ॥

पट्टिवणो उण कम्माणुभावओ भावओ परमसुद्ध ।

किह मोच्छइ जाणंतो परमहियं दुल्लहं च पुणो ॥ ૧૦૪૪ ॥

એ પ્રમાણે તો દ્રવ્યતીર્થ માટે હોય છે, પરંતુ અત્યંત હિતકારી ભાવતીર્થને તો મધ્યાત્મ-અજ્ઞાન-અવિરતિ-અને વિષય મુખની ભાવનાવાળો જીવ, દુઃખે પ્રાપ્ત કરે છે. પુનઃ શુભકર્મના અનુભાવથી પરમાર્થથી પરમ શુદ્ધ એવા એ તીર્થને પાસીને “એ પરમ હિતકારી અને દુર્લભ છે.” એમ જાણીને તેને કેમ મૂકી દે ? નજ મૂકી દે ૦૪૩-૧૦૪૪

અથવા જેમ—

અફલસ્વદં વ કિરિયં રોગી દુક્ષં પવજ્જપ પદમં ।

પદિવત્તો રોગક્લયમિચ્છંતો મુંચપ દુક્ષં ॥ ૧૦૪૫ ॥

इय कम्मवाहिगहिओ संजमकिरियं पवज्जप दुक्खं ।

पदिवत्तो कम्मक्लयमिच्छंतो मुंचप दुक्खं ॥ १०४६ ॥

અથવા જેમ રોગનો ક્ષય કરવા ઇચ્છતો રોગી અતિકર્કશ ક્રિયા પ્રથમ દુઃખે પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ તે પામીને રોગનો-દુઃખનો ક્ષય કરવા ઇચ્છતો તે ક્રિયાને દુઃખે મુકે છે. એ પ્રમાણે કર્મરૂપ વ્યાપિથી મહાએલો શબ સંયમક્રિયા દુઃખે પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ તેને પામીને કર્મ ક્ષય ઇચ્છતો છતો તેને દુઃખે મુકે છે અથવા દુઃખથી મુકાય છે. ૧૦૪૫-૧૦૪૬ હવે તીર્થકર શબ્દનો અર્થ કહે છે.

अणुलोम-हेज-वस्सीलया य जे भाववित्यमेयं तु ।

कुवंति पगासंति य ते वित्ययरा ह्यित्यकरा ॥ १०४७ ॥

જે હેતુથી-તત્ત્વસ્થાવથી-અને અણુલોમથી આ ભાવતીર્થ કરે છે અને પ્રકાશે છે, તે હિતાર્થકારી તીર્થકર છે. ૧૦૪૭

સદ્ધર્મરૂપ તીર્થ કરવામાં તેઓજ હેતુબૂત હોવાથી તે તીર્થકર કહેવાય છે. વળી સ્વયં કૃતાર્થ છતાં પણ તીર્થકર નામકર્મના ઉદયથી સમગ્ર બ્રાહ્મિવર્ગ ઉપરની ક્યાને લીધે સદ્ધર્મરૂપ તીર્થના ઉપદેશ કરવાનો તેમનો સ્વભાવ હોવાથી તે તીર્થકર કહેવાય છે. તેમજ સ્ત્રી-પુરૂષ-બાળ-વૃદ્ધ-સ્થવિરકક્ષપ-જિનકક્ષપ આદિને અણુરૂપ ઉત્સર્ગ-અપવાદની દેશનાવડે અણુલોમથી સદ્ધર્મરૂપ તીર્થ કરનારા હોવાથી તે તીર્થકર કહેવાય છે, એવા એ તીર્થકર સર્વ બ્રાહ્મિઓને ભક્ષરૂપ હિતકરનાર હોવાથી હિતાર્થકારી છે. ૧૦૪૭

હવે ભગવન્ત શબ્દનો અર્થ કહે છે.

ईसरिय-रूत्र-सिरि-जस-धम्म-पयत्ता मया भगाभिकत्वा ।

ते तेसिमसामण्णा सेनि जओ तेण भगवंते ॥ १०४८ ॥

ઐશર્ય-રૂપ-લક્ષ્મી-યશ-ધર્મ-અને પ્રયત્ન એ છે ભગ શબ્દના અર્થ કહેવાય છે, તે તેમને (તીર્થકરને) અસામાન્ય છે, તેથી તેઓ ભગવન્ત છે. ૧૦૪૮

ભગ સંજ્ઞાથી કહેવાતા ઐશર્ય આદિ છ અર્થો તીર્થકરોમાં અસાધારણ હોવાથી તેઓ ભગવાન્ કહેવાય છે. પ્રથમ સ્વાભાવિક, કમક્ષયથી થએલ અને દેવોએ કરેલ ચોત્રીસ અતિશય રૂપ પરમ ઐશર્ય તેમને હોય છે. અને રૂપ તો સર્વ દેવો એકત્ર થઇને એક અંશુકા પ્રમાણ રૂપ વિકુર્વે, ને તે રૂપને ભગવાન્ના અંશુકા આગલ રાખે તો તે રૂપ અંગારાની પેઠે જિનેશ્વરના ચરણના અંશુકાની પાસે ચોસા ન પામે એવું છે. ગણધર-આહારક લલિતવાળા મુનિ અતુતરવિમાનવાસી દેવો-ચક્રિ-વામુદેવ-બળદેવ-ને મંડળીક રાગઓ અતુકમે હીન હીન રૂપવાળા હોય છે, અને તે સિવાય બાકીનાઓ છ સ્થાન પતિત છે, એ પ્રમાણે તેમનું રૂપ અતુપમ હોય છે, વળી તપ-તેજ-ને વિભૂતિરૂપ લક્ષ્મી પણ અસાધારણ હોય છે. તથા અતુપમ શુભ સમૂહથી પ્રગટ થએલ શરદ્ નકુના ચંદ્ર સમાન નિર્ભજ ગુણ ભુવનમાં વ્યાપે એવો તેમનો યશ હોય છે, તેમજ સમસ્ત ચારિત્ર-

મોહનીય કર્મના ક્ષયથી થએલ ઉત્તમ ક્ષમા-માર્દવ આદિ સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મ તેમને હોય છે, તથા સર્વ હિતકારી અનુક્રાંતોમાં પ્રમાદ રહિત તેમનો જે યત્ન તે પણ આરિત્રાવરણનો ક્ષય થવાથી અનુપમ હોય છે. ૧૦૪૮

હવે “અણુત્તરપરક્રમે” એ શબ્દની વ્યાખ્યા કરે છે.

વિરિયં પરિક્રમો ઇહ પરેડરયો વા જઓ તદક્કમણં ।

સોડણુત્તરો વરો સિં અણુત્તરપરક્રમા તો તે ॥ ૧૦૪૯ ॥

પરાક્રમ એટલે વીર્ય, તે પરાક્રમ ભગવંતોને સમસ્ત વીર્યાન્તરાયના ક્ષયથી સર્વ નરેન્દ્ર-દેવેન્દ્રથી પણ અનન્તગુણ હોવાથી અનુત્તર છે, અથવા પર એટલે કપાયાદિ ભાવ શત્રુઓ, તેમણે આક્રમણ એટલે પરાભવ કરવાથી તે પરાક્રમ પણ તેઓને અનુત્તર-સર્વોત્કૃષ્ટ છે. ૧૦૪૯

હવે “અભિયનાણી” એ શબ્દની વ્યાખ્યા કરે છે.

અમિયમણંતં નાણં તં તેસિં અમિયનાણિણો તો તે ।

તં જેણ નેયમાણં તં ચાણંતં જઓ નેયં ॥ ૧૦૫૦ ॥

માપી ન શકાય તે અનન્ત, એવું જ્ઞાન (કેવળ જ્ઞાન) તેમને હોવાથી તે અભિત જ્ઞાનવાળા છે, કેમકે જ્ઞેયત્વ પ્રમાણ અનન્ત છે તેથી જ્ઞાન પણ અનન્ત છે. ૧૦૫૦

હવે “તિણ્ણુ મુગઈગઈગએ” એ શબ્દની વ્યાખ્યા કરે છે,

તિણ્ણા સમઈકંતા ભવણ્ણવં, કં ગઈ ગયા તરિંડે ? ।

સુગઈણ ગઈ પત્તા સુગઈગઈગયા તઓ હોંતિ ॥ ૧૦૫૧ ॥

સંસાર સમુદ્રને અતિક્રમ્યા છે તેથી તરેલા. તરીને કઈ ગતિ પામેલા ? ઉત્તર-સિદ્ધાની ગતિ પામેલા, અને તેથી તેઓ મુગતિગતિગત છે. (અર્થાત્ સંસાર સમુદ્ર તરીને સિદ્ધગતિ પામેલ હોવાથી તેઓ તરેલા-આશ પામેલા છે.) ૧૦૫૧.

હવે “સિદ્ધિપહુપએસએ” એ પદની વ્યાખ્યા કરે છે.

સ ચિય સુગઈણ ગઈ સિદ્ધી સિદ્ધાણ જો પહો તીસે ।

તદેસયા પહાણા સિદ્ધિપહપસયા તો તે ॥ ૧૦૫૨ ॥

તેજ (ઉપરોક્ત) સિદ્ધાની ગતિ તે સિદ્ધગતિ-આશ, તે સિદ્ધિના જે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર રૂપ માર્ગ, તેના ઉપદેશક હોવાથી તે સિદ્ધિ માર્ગના ઉપદેશક છે. ૧૦૫૨.

હવે તે સિદ્ધિ-આશનો માર્ગ બતાવે છે.

સિદ્ધિપહો પુણ સમ્મત્ત-નાણ-ચરણાઈં વલ્લમાણાઈં ।

મવહેઝવિવલ્લાઓ નિયાણપઠિકૂલકિરિય ત ॥ ૧૦૫૩ ॥

રોગના નિદાનથી પ્રતિકૂળ ક્રિયાની ઘેઠે, જે હવે કહેવાયે, તે સમ્યક્ દર્શન-જ્ઞાન-અને ચારિત્ર એ ત્રણ સંસાર હેતુના વિધાતક હોવાથી આશ માર્ગ છે. ૧૦૫૩.

સમ્યક્ દર્શન-જ્ઞાન-ને ચારિત્ર એ મે ટકામર્ગ છે, કારણ કે મિથ્યાત્વ-અજ્ઞાન-અને અવિરતિ આદિ જે સંસાર હેતુ છે તેના તેઓજ વિધાતક છે, તેથી કરીને જે હેતુ જેના વિપક્ષ સ્વભાવવાળો હોય છે, તે હેતુ તેના વિપક્ષનો સાધક થાય છે, જેમ અજ્ઞાન-આદિ રોગના નિદાનના પ્રતિપક્ષભૂત લઘનાદિ ક્રિયા નિરોગતા સાધે છે, તેમ અહીં પણ મિથ્યાત્વાદિ સંસાર હેતુના વિપક્ષભૂત સમક્રિતાદિ છે, તેથી તેઓ સંસારના વિપક્ષભૂત ભોક્ષના સાધક છે. અથવા ઇષ્ટ અર્થનો વિધાત કરનાર હેતુના પ્રતિપક્ષભૂત હોવાથી સમ્યક્ત્વાદિ ત્રણે ઇષ્ટ અર્થને સાધનારા છે. તેથી કરીને જેના વિધાતકહેતુનો જે પ્રતિપક્ષભૂત સ્વભાવ તે તેનો સાધક થાય છે, જેમ નિરોગતાના વિધાતક અજ્ઞાન-આદિના પ્રતિપક્ષભૂત લઘન આદિ ક્રિયા નિરોગતા સાધે છે; તેમ અહીં પણ ભોક્ષરૂપ ઇષ્ટ અર્થના વિધાતક મિથ્યાત્વાદિ છે, અને તેના પ્રતિપક્ષભૂત સમ્યક્ત્વાદિ છે, તેથી તેઓ ભોક્ષરૂપ ઇષ્ટ અર્થના સાધક છે. ૧૦૫૩.

હવે વંદે શબ્દનો અર્થ કહીને મહાવીરદેવને નમસ્કાર કરવાને પ્રસ્તાવના કરે છે.

વંદેઽભિવાદયે અભિયુગામિ વા તે ત્રિલોમંગલે ।

સામણ્ણવંદનમિળં તિત્થયરત્તાવિસિદ્ધાણં ॥ ૧૦૫૪ ॥

પત્તેયવંદનમિનો સંપદ્ તિત્થાદિવસ્સ વીરસ્સ ।

સુયનાગત્યપ્પમ્ભવો સ વિસેસેણોવગારિત્તિ ॥ ૧૦૫૫ ॥

તુલ્લુગુણાં પરિસં નમિઝ્જણ જહ ય સસામિયં નમદ્ ।

તહ તુલ્લુગુણેઽવિ ઝિણે નમિઝં તિત્થાદિવં નમદ્ ॥ ૧૦૫૬ ॥

તે ત્રણ લોકમાં આંગણિક એવા તીર્થકરોને વંદન કરે'છું' એટલે પ્રણામ કરે'છું' અથવા સ્તુતિ કરે'છું', અહીં સર્વ જિનોમાં તીર્થકરપણું સમાન હોવાથી નકપણાદિ સર્વ તીર્થકરોને આ સામાન્ય વંદન કહ્યું છે. હવે પછી વર્તમાન તીર્થના અધિપતિ શ્રીવીરને શુદ્ધ વંદન કરીશ, કેમકે શ્રુતજ્ઞાનના તેઓજ હેતુ હોવાથી વિશેષ ઉપકારી છે. અથવા રાજ વિગેરે સમાન યુગ્મવાળાના સમૂહને જોઈ જેમ કોઈ સર્વને સમાન પ્રણામ કરે છે, અને પછી પોતાના સ્વામિને નમસ્કાર કરે છે, તેમ અહીં પણ સમાન યુગ્મવાળા સર્વ તીર્થકરોને સામાન્યથી નમીને પછી તીર્થના અધિપતિ શ્રીવીરને નમસ્કાર કર્યો છે. ૧૦૫૪-૫૫-૫૬.

વંદામિ મહાભાગં મહામુર્ણિ મહાયસં મહાવીરં ।

અમર-નરરાયમહિયં તિત્થયરમિમસ્સ તિત્થસ્સ ॥ ૧૦૫૭ ॥ ૭૧૮૧ ॥

મહાપ્રભાવવાળા-મહામુર્ણિ-મહાયશાવાળા, ઇન્દ્ર અને અકલતિર્થી પૃથ્વી અને આ તીર્થને પ્રવર્તાવનાર એવા શ્રીમહાવીર જિનેશ્વરને હું વંદન કરે'છું' ૧૦૫૭.

શ્રી મહાવીર લગવાન અચિન્ત્ય શક્તિવાળા એટલે મહાપ્રભાવવાળા હોવાથી મહા-ભાગ છે, તથા જગતની ત્રિકાલસ્થિતિ જાણતા હોવાથી મહામુર્ણિ, અથવા સર્વ મુર્ણિ-

ઓમા પ્રધાન હોવાથી મહામુનિ. સર્વત્ર ત્રિભુવનમાં તેમનો યશ વ્યાપેલો હોવાથી મહા-
યશવાળા, કપાયાદિ મહાશત્રુ સૈન્યનો જય કરવાથી મહાવીર, અથવા થોડા કર્મ ખપા-
વેલા સાધુઓની અપેક્ષાએ જે વિશેષથી કર્મ ખપાવે છે તે વીર, અથવા લવ્યજીવોને જે
બ્રાહ્મપ્રત્યે પહોંચાડે છે તે વીર, અથવા જે સ્વયં શોભે જાય છે તે વીર, અથવા કર્મરૂપ
શત્રુનો નાશ કરવાથી વીર, અથવા ખીજાએ નહિ અનુભવેલ મહાતપરૂપ લક્ષ્મીવડે જે
શોભે છે તે વીર, અથવા અંતરંગ મોહના મહાસૈન્યનો નાશ કરવાને જે અનન્ત તપો-
વીર્યને યોગે છે તે વીર, કહું છે કે “ જે કર્મનો નાશ કરે છે અને તપવડે શોભે છે. તેમજ
તપોવીર્ય કરીને યુક્ત છે, તેથી તે વીર કહેવાય છે.” વળી તે ઇન્દ્રો અને ચક્રવર્તિઓથી પૂજીત
તેમજ આ વર્તમાનતીર્થના પ્રવર્તક હોવાથી મહા ઉપકારી છે, માટે ઉપરોક્ત નિરોપણોથી
વિશેષિત એવા શ્રીમહાવીરદેવને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧૦૫૭

ઉપરોક્ત નિર્બુક્તિની ગ થા ઉપર હવે ભાષ્ય કહે છે.

માગોઽર્ચિતા સત્તો સ મહામાગો મહાપ્રભાવોત્તિ ।
સ મહામુણી મહંતં જં મુણઙ્ મુણિપ્પહાણો વા ॥ ૧૦૫૮ ॥
તિહુયણધિક્કલાયજસો મહાજસો નામઓ મહાવીરો ।
વિકંતો વ કસાયાહસ સેનપ્પરાજયઓ ॥ ૧૦૫૯ ॥
ઈરેઙ્ વિસેસેણ વ સ્વેઙ્ કમ્માઈ ગમપઙ્ સિવં વા ।
ગચ્છઙ્ ય તેણ વીરો સ મહં વીરો મહાવીરો ॥ ૧૦૬૦ ॥
અમર-નરરાયમહિયંતિ પૂહયં તેહિં, કિમુય સેસેહિં ? ।
સંપઙ્ગતિત્વરસ પહું મંગલ્લ મહોવગારિં ચ ॥ ૧૦૬૧ ॥

લાગ એટલે અચિન્ત્યશક્તિ. તેથી તે મહાલાગ અથવા મહાપ્રભાવવાળા, અનન્ત
અર્થ જાણે તે મહામુનિ અથવા મુનીઓમાં પ્રધાન તે મહામુનિ, ત્રિભુવનમાં વિખ્યાત
યશવાળા હોવાથી મહાયશ એવા મહાવીરજિન, અથવા કપાયાદિ શત્રુ સૈન્યનો પગજય
કરવાથી વીર, અથવા જે વિશેષે કરીને કર્મ ખપાવે, અથવા બ્રાહ્મ પમાડે અને ધોતે બ્રાહ્મ
જાય, તેથી તે વીર, એવા મહાન વીર તે મહાવીર, ખીજાઓથી તો શુ ? પણ અમર-ન-
રરાજ પૂજીત એટલે ઇન્દ્ર અને ચક્રવર્તિઓથી પણ પૂજીત. તથા વર્તમાન તીર્થના સ્વામિ
ભાંગદ્યકારી અને મહોપકારી એવા શ્રીમહાવીરદેવને વંદન કરું છું. ૧૦૫૮ થી ૧૦૬૧.

એ પ્રમાણે અર્થ પ્રણેતાને અંગળ માટે વંદન કરું. હવે સૂત્રકારને વંદન કરે છે.

एककारसऽत्रि गणहरे पत्रायण पत्रयणस्स वंदामि ।

सर्वं गणहस्वंसं वायगवंसं पत्रयणं च ॥ १०६२ ॥ ८० । ८२ ॥

(ઉત્તમ જ્ઞાન-દર્શનાદિ ગુણોના સમૂહને ધારે તે ગણધર,) એવા ગોતમાદિ આગી-
આરે ગણધરો, જે આગમના પ્રથમ ઉપદેશક છે તેમને, તથા સર્વ ગણધરો-આચાર્ય
પરંપરારૂપ વંશને, અને ઉપાધ્યાયના વંશને, તેમજ આગમને, હું વંદન કરું છું.
વિ. ભા. ૫૪

એ નિર્યુક્તિની ગાથા ઉપર લાખ્યકાર મહારાજ કહે છે.

પુજ્ઞો જહડત્યવત્તા મુયવત્તારો તદ્દા ગણહરાયિ ।

પુજ્ઞા પવાયગા પવયણસ્સ તે વારસંગસ્સ ॥ ૧૦૬૩ ॥

જહ વા રાયણત્તં રાયનિઉત્તપણઓ મુદ્દં લહદ્દ ।

તહ જિણવરિંદિવિહિયં ગણહરપણઓ મુદ્દં લહદ્દ ॥ ૧૦૬૪ ॥

જહ મૂલમુયપ્પભવા પુજ્ઞા જિણ-ગણહરા તદ્દા જેહિં ।

તદ્દુભયમાણીયમિદં સમપ્પિયં તેસિં કિહ ન પુજ્ઞો ? ॥ ૨૦૬૫ ॥

જિણગણહરુગયસ્સડિવિ મુયસ્સ ક્કો ગહણ-ધરણ-દાણાં ।

કુણમાણો જહ ગણહરવાયગવંસો ન હોજ્ઞાહિ ? ॥ ૧૦૬૬ ॥

સીસહિયા વત્તારો ગણાહિવા ગણહરા તયત્યસ્સ ।

મુત્તસ્સોવજ્ઞાયા વંસો તેસિં પરંપરઓ ॥ ૧૦૬૭ ॥

પગયં પહાણવયણં પવયણં વારસંગમિહ તસ્સ ।

જહ વત્તારો પુજ્ઞા તંપિ વિસેસેણ તો પુજ્ઞં ॥ ૧૦૬૮ ॥

જેમ અર્થના વક્તા તીર્થંકર પૂજ્ય છે, તેમ સૂત્રના વક્તા ગણધરો પણ પૂજ્ય છે, કેમકે તેઓ દ્વાદશાંગ પ્રવચનના વાચક છે; અથવા જેમ રામએ કહેલા દ્રવ્યાદિ વસ્તુ રાજ્ય નિયુક્ત એવા પ્રધાન આદિને નમસ્કાર કરવાથી મુખે પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ જિનેશ્વરે કરેલ મંગળ આદિ પણ ગણધરોને પ્રણામ કરવાથી મુખે પ્રાપ્ત થાય છે; વળી જેમ મૂળ શ્રુતના હેતુભૂત જિનેશ્વર અને ગણધરો પૂજ્ય છે, તેમ જેઓ એ સૂત્રાર્થમય શ્રુત આદેશા કાળ મુધી અહીં લાવ્યા તેઓના વંશ કેમ પૂજવા ચાહ્ય ન હોય ? હોયજ. કેમકે જિનેશ્વર અને ગણધરોથી શ્રુત ઉત્પન્ન થયું છે, પણ જે આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયનો વંશ ન હોત તો તેનું પ્રહણ-ધારણ-ને દાન આદિ કોણ કરત ? તથા જેમ (જાતમ સ્વામિ આદિ) ગણાધિપા અને (જમ્પુસ્વામિ વિગેરે) ગ્રેષ્ઠ આચાર્ય ગણધરો, દ્વાદશાંગ અર્થના વ્યાખ્યાતા હોવાથી શિષ્યવર્ગને હિતકારી છે, તેમ તે દ્વાદશાંગ સૂત્રને લજ્જાવનાર ઉપાધ્યાયો-પણ શિષ્યવર્ગને હિતકારી છે, અને તે ઉપાધ્યાયની પરંપરારૂપ વંશ તે પણ હિતકારી છે, માટે પૂજ્ય છે, અહીં પ્રકૃત અને પ્રધાન એવું વચન જે દ્વાદશાંગીને પ્રવચન, તેના વક્તાઓ જે પૂજ્ય છે, તેા તે દ્વાદશાંગરૂપ પ્રવચન વિગેષ પૂજવા ચાહ્ય છે. ૧૦૬૩ થી ૧૦૬૮.

આ પ્રમાણે તીર્થંકર અને ગણધરોને નમસ્કાર કર્યા પછી શું કરવું છે ? તે કહે છે.

તે વંદિઝણ સિરસા અત્યપુહુત્તસ્સ તેહિં કહિયસ્સ ।

સુચનાણસ્સ ભગવઓ નિજ્જુત્તિં કિત્તિહસ્સામિ ॥ ૧૦૬૯ ॥ ૮૧૮૩

તે તીર્થંકર-ગણધરોને મન-વચન-કાયાએ પન્દન કરીને તેઓએ કહેલા સૂતાર્થરૂપ ભગવાન શ્રુતજ્ઞાનની નિર્યુક્તિ કહીશ. ૧૦૬૯.

એ નિર્યુક્તિની ગાથાના વિસ્તારાર્થ લાખ્યકાર હવે કહે છે.

તે તિત્થયરાઈણઽભિવન્દિતં મુકયમદ્ગલાયારો ।

નિવિગ્નમઓ વોચ્છં પમયમુગ્ધાચાનિજ્જુત્તિ ॥ ૧૦૭૦ ॥

તે તીર્થકરાદિને નમસ્કાર કરવા પૂર્વક સારી રીતે મંગળોપચાર કરીને હવે પછી નિર્વિગ્નપણે પ્રકૃત ઉપોદ્ધાત નિર્ણયિત કરીશ, ૧૦૭૦.

અત્યો મુયસ્સ વિસઓ તત્તો મિઝં મુયં પુહુતંતિ ।

ઉમયમિટં મુયનાણં નિયોજણં તેસિ નિજ્જુત્તી ॥ ૧૦૭૧ ॥

અર્થ એટલે શ્રુતનો વિષય-અભિધેય, તેથી સૂત્ર કથચિત્ ભિન્ન હોવાથી તે પૃથક્ કહેવાય, એ સૂત્ર-અર્થરૂપ હોય તે શ્રુતજ્ઞાન, ન જેનો પરસ્પર સંબંધ કરવો (આ સૂત્રનો આ અર્થ.) તેરૂપ નિર્ણયિત, (તે કહીશું). ૧૦૭૧.

હવે “અત્ય પુહુત” શબ્દનો બીજી રીતે અર્થ કરે છે.

અત્યસ્સ વ પિહુમાવો પુહુત્તમત્યસ્સ વિત્યરત્તંતિ ।

ઈહ મુયવિસેસણં ચિય અત્યપુહુત્તં વ સે સળ્લા ॥ ૧૦૭૨ ॥

અથવા અર્થનો પૃથુભાવ એટલે જીવાદિ અર્થનો વિસ્તાર તે અર્થ પૃથુત્વ તે અહાં શ્રુતજ્ઞાનનું વિશેષણ સમજાવું. અથવા અર્થપૃથુત્વ એ શ્રુતજ્ઞાનનું નામ સમજાવું. (એવા તે શ્રુતજ્ઞાનની નિયુક્તિ હું કહીશ.) ૧૦૭૨.

અથવા—

અત્યઓ ય પુહુત્તં જસ્સ તઓ વા પુહુત્તઓ જસ્સ ।

જં વા અત્યેણ પિહું અત્યપુહુત્તંતિ તવ્માવો ॥ ૧૦૭૩ ॥

અથવા અર્થથી જેનો કથચિત્ ભેદ હોય, તે અર્થપૃથુત્વ, અથવા જેનાથી ભિન્નપણે અર્થ હોય તે અર્થપૃથુત્વ, અથવા અર્થથી પૃથુત્વ એટલે વિસ્તીર્ણ હોય તે અર્થપૃથુત્વ. ૧૦૭૩.

કોની કોની નિર્ણયિત કહેવાશે ? તે કહે છે.

આવસ્સયસ્સ દસકાલિયંસ્સ તહ ઉત્તરજ્ઞમાયારે ।

મુયગહે નિજ્જુત્તિં વોચ્છામિ તહા દસાણં ચ ॥ ૧૦૭૪ ॥ ૮૨૮૪

કપ્પસ્સ ય નિજ્જુત્તિં વવહારસ્સ વ પરમનિઉણસ્સ ।

સૂરિયપણ્ણત્તીણ વોચ્છં ઇસિમાસિયાણં ચ ॥ ૧૦૭૫ ॥ ૮૩૮૫

ણ્ણસિં નિજ્જુત્તિં વોચ્છામિ અહં જિણોવણ્ણેણ ।

આહરણ-હેઝ-કારણપયનિવહમિણં સમાસેણ ॥ ૧૦૭૬ ॥ ૮૪૮૬

આપરચકાદિકશાસ્ત્રો-ઉત્તરાધ્યયન-આચારાંગ-સૂત્રકૃતાંગની-તથા દશાશ્રુતસ્કંધની નિર્ણયિત કહીશ, તેમજ કલ્પ-પરમનિપુણ એવો વ્યવહાર-સૂચકપ્રસંગિ-અને દેવેન્દ્રસ્તવાદિ ઋષિભાષિત મંત્રોની નિર્ણયિત કહીશ એ શ્રુતવિશેષોની નિર્ણયિત, જિનાપદેશથી હેતુ-ઉદાહરણ-આને કારણ સહિતપણે સંપ્રેમથી કહીશ. ૧૦૭૪-૧૦૭૫-૧૦૭૬.

હવે ભાષ્યકાર મહારાજ હેતુ-ઉદાહરણ-અને કારણત્વ સ્વરૂપ કહે છે.

હેતુ અણુગમ-વડરેગલસ્ત્રગો સઙ્ગવત્પુપજ્ઞાઓ ।

આહરણં દિદ્વંતો કારણમુવવત્તિમેત્તં તુ ॥ ૧૦૭૭ ॥

एवं पयाण निवहो हेतु-दाहरण-कारणत्याणं ।

अहवापयनिवहो चिय कारणमाहरण-हेतुणं ॥ ૧૦૭૮ ॥

અન્ય-વ્યતિરેક લક્ષણ સાધ્ય વસ્તુનો પર્યાય તે હેતુ, અને ઉદાહરણ એટલે દૃષ્ટાન્ત તથા ઉપપત્તિમાત્ર હોય તે કારણ. એ પ્રમાણે હેતુ-ઉદાહરણ-અને કારણરૂપ અર્થોવાળાં પદાનો સમૂહ, અથવા કારણ-ઉદાહરણ-અને હેતુના પદનો સમૂહ (જેમાં હોય એવી નિર્ધારિત કહીશી,) ૧૦૭૭-૧૦૭૮.

‘જ્યાં સાધન હોય ત્યાં સાધ્ય હોયજ, એ પ્રમાણે સાધનનો સાધ્યની સાથે અન્ય-તે અનુગમ. અને સાધ્યના અભાવે સાધનનો અભાવ તે વ્યતિરેક. આ પ્રમાણે અન્ય-વ્યતિરેક સ્વરૂપ જે હોય તે હેતુ કહેવાય. જેમકે-“ શબ્દ કૃતક હોવાથી અનિત્ય છે. ” અહીં અનિત્યપણું સાધ્ય છે અને કૃતકપણું હેતુ છે, તેમાં કૃતકપણું એ વસ્તુનો પર્યાય છે, જે તે અન્યનો પર્યાય હોય, તો વૈધર્મ્યકરણાદિ દાપ્યુક્ત થવાથી સાધ્યને સાધી શકે નહિ. તથા જે સાધ્યર્થથી અથવા વૈધર્મ્યથી સાધ્ય સાધવાને કહેવાય તે ઉદાહરણ અથવા દૃષ્ટાન્ત કહેવાય. જેમકે-જે ભોક્તા છે તે દેવદત્તની ચેઠે કર્તા પણ છે, આ સાધ્ય ઉદાહરણ કહેવાય, અને જે કર્તા નથી તે આકાશની ચેઠે ભોક્તાપણું નથી, આ વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત કહેવાય.

હવે કારણત્વ સ્વરૂપ કહે છે. જો કે અન્યત્ર કારણને હેતુજ કહેલ છે, પરંતુ અહીં હેતુથી તેને સાક્ષાત્ પૃથક કહ્યું છે, કારણ એટલે ઉપપત્તિમાત્ર. જેમકે-“ જ્ઞાન અને અના-આધાની ઉત્તર્યંતાથી સિદ્ધો અતુપમ સુખી છે. ” અહીં ઉપપત્તિમાત્ર છે. કેમકે સર્વજન પ્રતીત એવું સાધ્ય-સાધન ધર્માનુગત કોષપણું દૃષ્ટાન્ત અહીં જણાવી શકાય તેમ નથી. પ્રકૃષ્ટજ્ઞાનવાળા અને રાગ-દ્વેષ-શુધા-પિપાસા-પરપરાભવાદિવડે મનોઆધારહિત સાધુઓ પરમસુખી જણાય છે. આમાં અતિપ્રકર્ય પામેલ કેવલજ્ઞાનરૂપ જ્ઞાનની સાથે અને સર્વથા નિરાધાધપણાની સાથે અતુપમ સુખનો અન્ય જો કે નથી જણાતો, તોપણ ગીતાર્થ-પ્રશાન્ત સાધુને સુખી બોવાથી સિદ્ધોની નિરૂપમ સુખ સમૃદ્ધિની સંભાવના કંચ છે. તેથી અહીં ઉપપત્તિમાત્રજ છે.

અહીં ભાષ્યકારે પ્રથમ હેતુ કહ્યો છે અને પછી ઉદાહરણ કહ્યું છે, તે એમ જણાવવાને કે પ્રાયઃ એજ પ્રમાણે પ્રયોગનો ઉપન્યામ થાય છે, પણ નિર્ધારિતકારે જે પ્રથમ દૃષ્ટાન્ત અને તે પછી હેતુ કહ્યો છે, તે એમ જણાવવાને કે એ પ્રમાણે હેતુ કહ્યા સિવાય પ્રથમ દૃષ્ટાન્તજ બતાવાય એવો પણ ન્યાય છે. જેમકે મત્સ્યાદિને પાણીની ચેઠે ગતિપરિણામ પામેલ જીવ-પુદ્ગલોને ધર્માસ્તિકાય ગતિઉપદેશક છે. વળી કોઈ સ્થળે દૃષ્ટાન્ત સિવાય કેવળ હેતુજ કહેવાય છે, જેમકે-પૂર્વે ‘ત્રે’ જોએલ ચિન્હવાળો હોવાથી આ મારો અર્થ છે. અહીં દૃષ્ટાન્ત નથી. નિર્ધારિતકારે કહ્યું છે કે-“ જનવચન સિદ્ધજ છે, પણ કોઈ વખત ઉદાહરણ કહેવાય છે, અને કોઈ વખત તેવા પ્રકારનો એતા પામીને હેતુ પણ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે હેતુ-ઉદાહરણ-અને કારણને કહેનારા પદાનો સમૂહ જેમાં હોય, એવી

નિર્બુક્તિ કહીશ, અથવા હેતુ અને ઉદાહરણના કારણભૂત પદોનો સમૂહ જેમાં હોય એવી નિર્બુક્તિ હું કહીશ. ૧૦૭૭-૧૦૮૮.

હવે આગળની નિર્બુક્તિની ગાથાનો સંબંધ જોડવાને કહે છે કે.

इय सवसंगहाईएँ जेणमावासयं अधिक्य च ।

सामाइयं च तस्सवि तो पढमं तस्स वोच्छामि ॥ १०७९ ॥

(પૂર્વે ૧૦૭૪ મી ગાથાના) મંત્રહમાં પ્રથમ આપરયકની નિર્બુક્તિ કહેવાતું કહું છે, અને અહીં અધિકાર પણ તેનોજ છે. તેમાં પણ સામાયિક પહેલું છે, તેથી પ્રથમ સામાયિકની નિર્બુક્તિ કહીશ. ૧૦૭૯.

એજ વાત નિર્બુક્તિકાર કહે છે.

सामाइयानिज्जुत्तिं वोच्छं उवएसियं गुरुजणेणं ।

आयरियपरंपरण आगयं आणुपुवीए ॥ १०८० ॥ ૮૫૮૭

શુરજનોએ ઉપદેશેલ અને આચાર્યોની પરંપરાએ અનુક્રમે આવેલ સામાયિકની નિર્બુક્તિ કહીશ. ૧૦૮૦.

શુરજન એ શબ્દનો અર્થ સામ્યકાર કહે છે.

जिण-गणहरगुरुदेसियगायरियपरंपरागयं तत्तो ।

आयं व परंपरया पच्छा सयगुरुजणोद्धिट्ठं ॥ १०८१ ॥

જિનેશ્વર-ગણધર આદિ શુરજનોએ ઉપદેશેલ એવી તથા તેમના પછી થયેલ જ'ણુ-સ્વામિ વિગેરે આચાર્યની પરંપરાએ આવેલ અને તે પછી વર્તમાન પોતાના શુરજને કહેલ સામાયિકની ઉપોદ્ધાત નિર્બુક્તિ કહીશ. ૧૦૮૧.

પરંપરા શબ્દનો સામાર્થ્ય કહે છે.

उज्जेणीओ नीया जहेट्ठगाओ पुरा परंपरया ।

पुरिसेहिं कोसंबिं तहागपयं परंपरया ॥ १०८२ ॥

જેમ પૂર્વે ઉજ્જયિણીથી રાજપુરમાં પરંપરાએ ઇરા કૌશાંબીમાં આણી, તેમ આ-ચાર્યની પરંપરાએ આ નિર્બુક્તિ પણ આવી છે. ૧૦૮૨.

આનો સામાર્થ્ય કથાનકથી જાણી શકાય એમ છે, તેથી સંક્ષેપથી તે સંબંધી કથા કહીએ છીએ.

આ ભરતદેવમાં યશુના નદીના તીરે પૂર્વદિશારૂપ વધૂના કંઠમાં યુક્તાહાર સમાન કૌશાંબી નામે મહાનગરી હતી. ત્યાં મહાસાનીકરાજનો પુત્ર પોતાના કુલરૂપી સરોવરને વીરો કમલ સમાન શતાનીક નામે રાજ્ય કરતો હતો, તેને અતિશય રૂપવતી ચેટ-કરાજની પુત્રી અને શ્રી મહાવીરસ્વામીના ચરણકમલને વિગે ભમરીસમાન મૃગાવતીનામે પદ્મશણી હતી. કોષાએક દિવસ શતાનીક રાજ્યે પોતાના નગરમાં રહેનાર અને આરાધન કરેલા એવા શાકેતપુર નગરના પ્રતિષ્ઠિત સુર પ્રિય યક્ષ પાસેથી વરદાન પામેલા નિરંપરાધ કોષ યિત્રકારના અયુકાને અને તેની જોડેની (તર્જની) આંગળીનો અગ્રભાગ જે ચિત્રક-ળામાં અતિ ઉપયોગી હતો, તેને અનુસંકલિપત મિથ્યા અપરાધથી છેદી નાંખ્યો. આથી

અપમાન પામેલા ચિત્રકરે અત્યંત ક્રોધિત થઇ તેનું વૈર લેવાને ઉપાય ચિન્તવીને મૃગાવતીનું યથાવસ્થિતરૂપ પુનઃવરદાન મેળવીને ચિત્રપટમાં આલેખ્યું. પછી એ ચિત્રપટ સ્ત્રીહુબ્ધ અને અતિપ્રળવાન એવા ઉબજચિનીના ચંદ્રપ્રલોત રાજને બતાવ્યું. તે જોઇનેજ અતિશય ક્રમથી પરાધીન થએલા રાજાએ મૃગાવતીની યાચના માટે પોતાના દૂતને શતાનીક રાજ પાસે મોકલ્યો. શતાનીક રાજાએ આથી અતિક્રોધિત થઇ તે દૂતને અપમાન પૂર્વક તિરસ્કાર કરીને પાછો કાઢ્યો. તેથી ચંદ્રપ્રલોતે અતિક્રોધાયમાન થઇ મહાબલવાન અને અનેક સુલોટાની કોડીઓવાલા શુક્રેન્દ્ર ચાહ રાજાઓની સાથે મોટા લશ્કર સાંહત શતાનીક રાજ ઉપર ચઢાઇ કરી. ચંદ્રપ્રલોતને મોટા લશ્કર યુક્ત આવતા સાંભળીને તથા પોતે તેનાથી અદ્ય લશ્કરવાળો છે એમ જાણીને લયથી શતાનીક રાજને અતિસાર રોગ થયો અને તેથી તે મરણ પામ્યો.

આથી મૃગાવતીએ વિચાર્યું, કે અરે! ધિક્કાર છે મારા આ રૂપને કે જેને લીધે મારા સ્વામી મરણ પામ્યા, પરંતુ આ વ્યતિકર આટલાથીજ અટકે એમ જણાતું નથી. કોડો-લખમાં પણ અતિ દુઃખાપ્ય અને શ્રીમાન્ મહાવીર પ્રભુના ઉપદેશથી ચિત્રકાળ પર્યન્ત પાળેલું 'મારું' શીળરતન હુંદાય એવો પ્રસંગ આવ્યો છે, તો તે માટે કંઈક ઉપાય ચિન્તવું. એમ વિચારતી મૃગાવતીએ સ્વચ્છદ્ધિથી ઉપાય ચિન્તવીને ચઢી આવતા ચંદ્રપ્રલોતની સન્મુખ દૂત મોકલ્યો. તે દૂતે ત્યાં જઇને મૃગાવતીના વચનથી કહ્યું, કે મહારાજ! કેવી મૃગાવતી આપ શ્રીમાન્ દેવને વિનંતિ કરે છે કે મારા સ્વામી દેવગત થયા હોવાથી હવે હું તમારે સ્વાધીનજ છું, પરંતુ મારો પુત્ર ઉદયન જે રાજનો વારસ છે, તે હજી બાળક છે, તેને સ્વસ્થ-નિર્ભય કર્યા સિવાય જો હું તમારી પાસે આવું, તો સીમાડાના રાજાએ તેનો પરાલવ કરીને રાજ લઇ લેશે, માટે આપ ત્યાં દૂર રહીનેજ મારા પુત્રને નિર્ભય કરો. એમ કર્યા સિવાય જો આપ મારા દેશની સીમામાં આવશો તો હું વિષ આદિ પ્રયોગથી મરણ પામીશ.

દૂતનાં વચનો સાંભળીને ચંદ્રપ્રલોતે કહ્યું, અરે? મારા વિદ્યમાન છતાં જ કુમાર સન્મુખ ઊંચી દૃષ્ટિ પણ કેણ કરી શકે એમ છે?

દૂત:-દેવ! એ સત્ય છે, પરંતુ ઊંચી દૃષ્ટા કરીને આશીકે રહેલા વિપદરત સૈક્યો થોળન દૂર રહેલો વેદ શું કરી શકે? માટે આપ જેમ ઉદયન કુમાર નિર્ભય થાય તેમ કરો.

ચંદ્રપ્ર:-જો એમ છે, તો શું કરું કે જેથી તે નિર્ભય થાય?

દૂત:-દેવ! આપની નગરીની ઇંટો ઘણી મજબુત હોવાય છે, તો તે ઇંટોથી કૌશાંબીનગરીને મજબુત કોટ કરાવી આપો. દૂતના વચનથી રાજાએ તેમ કરવાને કહ્યલું, પણ ઉબજચિનીથી કૌશાંબીનગરી અતિ દૂર હોવાથી ગાડા-ગાડી વિગેરે વાહનોથી ઇંટો જલદી લાવીશકાય એમ ન હોવાથી પોતાના અગમ્ય પદાતિ પુરોવાની પરંપરાએ ઉબજચિનીથી ઇંટો લાવીને કૌશાંબીને ફરતો મહાન કિલ્લો કરાવ્યો, તે પછી મૃગાવતીના હોવાથી ધન ધાન્ય-જળ-ધાસ આદિવડે તે નગરીને પૂર્ણ કરી. બ્યારે એ પ્રમાણે મર્વ ગામત્રીથી નગરી પૂર્ણ થઈ અને નગરીને લાંબા કાળ સુધી ચેરો નાખવામાં આવે તોપણ અંદરના લોકોને કંઈપણ હરકત ન થાય એ પ્રમાણે થયું એટલે મૃગાવતીએ નગરીના દ્વારો બંધ કરીને ચંદ્રપ્રલોતને કહ્યો, ચંદ્રપ્રલોત પણ ત્યાં આવીને નગરીના દ્વારો બંધ બેઠને વિલગો

ધર્મ રહ્યો. તે અવસરે મૃગાવતીએ વિચાર્યું કે હવે પુત્રના શબ્દોપદ્રવથી તો હું નિશ્ચિંત થઈ પણ આ દુરંત સંસારનું સ્વરૂપ એવું અગમ્ય છે કે ક્યારે કંઈ આપત્તિ આવશે તે જાણી શકાતું નથી. ધન્ય છે તે આમ-નગરઆદિ દેશો કે જ્યાં ભગવન્ મહાવીરદેવ વિચરે છે, અને તે લોકો તે ધન્ય છે કે જેઓ ભગવાનના ચરણકમલની રજપડે કરીને રંગેલા કપાલવાલા નીરંતર તેમની સેવા કરવાવાલા છે અને તેમના વચનરૂપી અમૃતવૃદ્ધિવડે કરીને કાલને નિર્ગમન કરે છે. હમણાં તે પ્રભુ અહીં આવે તો હું તેમની પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરું. તેનો આવો અભિપ્રાય જાણીને જગતખન્ધુ સર્વજ્ઞ મહાવીરદેવ ત્યાં પધાર્યા. એટલે મૃગાવતી તથા ચંડપ્રઘોત રાજા ભગવન્તને વન્દન કરવા આવ્યા, તે અવસરે ધર્મોપદેશ થઈ રહ્યો ખાદ મૃગાવતીએ ચંડપ્રઘોત પાસેથી દીક્ષા લેવાની આજ્ઞા માગી, રાજાએ ભગવન્તની લજ્જાથી અને દેવ-મનુષ્યને અમુરોની પરપદાથી લજ્જા પામેલાએ તેને આજ્ઞા આપી એટલે તેણીએ વ્રતગ્રહણ કર્યું.

આ કથાનો ઉપનય એ છે, કે જેમ પુરૂષની પરંપરાએ ઉજ્જવિનીથી કૌશાંબીમાં ઇંટો આપી, તેમ આ નિર્ચુક્તિ પણ આચાર્યની પરંપરાથી મારા મુખી આવી છે. ૧૦૮૨

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

દ્વસસ પરંપરઓ જુતો ભાવમુયસંકમો કત્તો ? ।

સહોડવિ નાગઓડયં સ એવ જિણ-ગણહરુચરિઓ ॥ ૧૦૮૩ ॥

દ્રવ્યનું પરંપરાએ આગમન યુક્ત છે, પણ ભાવરૂપ શ્રુતનો એ પ્રમાણે સંક્રમ કેવી રીતે થાય ? વળી જિનેશ્વર-ગણધર મહારાજે કહેલ શબ્દ પણ આવેલ નથી. ૧૦૮૩.

ઇલિકાદિ (ઇંટો વીગેરે) દ્રવ્યનું આગમન પુરૂષપરંપરાએ યુક્ત છે, પણ નિર્ચુક્તિ તો ભાવશ્રુતરૂપ હોવાથી તેનો એ પ્રમાણે સંક્રમ કેવી રીતે થઈ શકે ? કેમકે ભાવશ્રુત તે જીવનો ગુણ છે, કદાચ એમ કહેા કે કારણશ્રુત શબ્દાત્મક દ્રવ્યશ્રુત એ પ્રમાણે પરંપરાએ આવે છે, તેથી ભાવ શ્રુતમાં પણ ઉપચારથી આગમન કર્યું છે. તો આ કથન પણ અચોગ્ય છે. કેમકે જિનેશ્વર-ગણધરેએ જે શબ્દો પ્રથમ કહેલ છે, તેજ શબ્દો અહીં આવેલ નથી, કારણ કે તે શબ્દો તો ઉચ્ચાર કર્યા પછી તરતજ ઉપરમ પામેલ છે, એટલે તેની અપેક્ષાએ પણ આગમન કેમ સંભવે ? નજ સંભવે. ૧૦૮૩.

શિષ્યની એ પૃચ્છાનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે કે—

આગયમિવાગયં તં તત્તો જત્તો સમુગ્મવો જસસ ।

સ પરંપરઓ-ય જઓ તમાગયમિઓ તદુવચારો ॥ ૧૦૮૪ ॥

જેનો જેનાથી ઉદ્ભવ હોય, તે તેનાથી આવેલું કહેવાય છે, અને તે પરંપરા જેનાથી ઉદ્ભવે છે તે આચાર્યશ્રી તે આવેલ છે. એમ તેનો ઉપચાર કરાય છે. ૧૦૮૪.

જેમ રૂપીઆ વિગેરેથી અથવા ઘટ વિગેરેથી ભોજન આદિની કે ઘટરૂપાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે ભોજનાદિ અથવા રૂપાદિ વસ્તુ, રૂપીઆથી અથવા ઘટાદિથી આવેલ છે, એમ કહેવાય છે. જેમ ગંગાનો પ્રવાહ દિમવાન્ પર્વતથી આવેલો છે, તેમાં દિમવાન્ તેનો હેતુ છે. તેવી રીતે આ નિર્ચુક્તિનો ઉદ્ભવ પણ આચાર્યશ્રીની પરંપરાથી છે, અને તેથી જે જન્મ્યુસ્વામિ વિગેરે આચાર્યશ્રીની પરંપરાએ આ સામાયિક આવેલ છે, તેમનાથીજ આ નિર્ચુક્તિનો ઉદ્ભવ પણ છે, આ કારણથી સામાયિક નિર્ચુક્તિ તેમનાથી આવેલ છે, એવો ઉપચાર કરાય છે, અહીં તે તેમનાથી ઉત્પન્ન થએલ છે, અથવા તેમના પાસેથી જાણેલ છે, એવો અર્થ સમજવો. ૧૦૮૪.

હવે નિર્યુક્તિ શબ્દનો અર્થ કહે છે.

નિજ્જુત્તા તે અત્થા જં વદ્ધા તેણ હોઈ નિજ્જુત્તી ।

તહવિ ય ઇચ્છાવેઈ વિભાસિડં સુત્તપારિવાહી ॥ ૧૦૮૫ ॥ ૮૬૧૮૮

જે કારણથી નિશ્ચયવડે કરીને અથવા અધિકપણાવડે કરીને અથવા પ્રથમ રીતે સિદ્ધ છે તથા કહેલા તેજ અર્થો અહિં ગુપ્ત્યા છે એટલે કે જનાદિ અર્થો સૂત્રમાં નિર્યુક્ત છે એટલે સંબદ્ધ છે તે કારણથી તે નિર્યુક્તિ કહેવાય છે, (જો કે પ્રથમજ સૂત્રમાં અર્થ સંબદ્ધ છે,) તે પછી (એતા ઉપર અનુબદ્ધ કરવાને શુદ્ધને) સૂત્રપરિવાહી તે અર્થો કહેવાવાને ધ્યક્ષ છે, ૧૦૮૫.

એ ગાથાનો વિસ્તારાર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

જં નિચ્છયાઈજુત્તા છુત્તે અત્થા ઇમીઈ વચ્ચાયા ।

તેણેયં નિજ્જુત્તી નિજ્જુત્તયામિહાણાઓ ॥ ૧૦૮૬ ॥

જે કારણથી સૂત્રમાં નિશ્ચયથી-અધિકતાથી-આદિમાં-અથવા સારી રીતે જનાદિ વિધમાન અર્થો નિર્યુક્ત-સંબદ્ધ છે, તે અર્થો આ નિર્યુક્તિવડે કહેવાય છે, તે કારણથી આને નિર્યુક્તિ કહેવાય છે, ૧૦૮૬.

શિષ્ય પૂછે છે કે—

છુત્તે નિજ્જુત્તાઈ નિજ્જુત્તોઈ પુણો કિમત્થાણં ? ।

નિજ્જુત્તે વિ ન સવે કોઈ મવવચ્ચાણિયં મુણઈ ॥ ૧૦૮૭ ॥

સૂત્રમાં નિર્યુક્ત એવા જનાદિ અર્થોનું વ્યાખ્યાન કરવાને માટે નિર્યુક્તિ કરવાથી શું લાભ છે ? (સૂત્રમાં જે વિધમાન અર્થો કહેા છે, તે અર્થો શિષ્ય વર્ગસ્વયં જાણી લેશે, તે માટે નિર્યુક્તિ કહેવી નિર્વર્થક છે.) ના એમ નહિ, સૂત્રમાં કહેા છતાં પણ (તથા પ્રકારની શુદ્ધિરહિત શિષ્યો) નિર્યુક્તિથી કહેા સિવાય સર્વ ને છતાં અર્થને જાણી શકતા નથી ૧૦૮૭.

એ કારણથી.

તો સુપપરિવાહિ ચિય ઇચ્છાવેઈ તમણિચ્છમાણેપિ ।

નિજ્જુત્તે વિ તદત્થે ચોત્તં તદણુગદ્દાણ ॥ ૧૦૮૮ ॥

તે કારણથી કહેવાને નહિ ધ્યક્ષતાં છતાં પણ તે સૂત્ર પદતિજ નિર્યુક્તિકાર આચાર્યને, સૂત્ર નિર્યુક્તિ જનાદિ અર્થોને કહેવાને અજાણા એતાઉપર અનુબદ્ધ કરવાને પ્રેરે છે. ૧૦૮૮.

એ સંબંધમાં દુષ્કાન્ત કહે છે.

પાળ્યલિહિયંપિ મંતો પદઈ પમામડ તદ્દા કરાઈંહિ ।

ટાણઈ ય પડવનું મુદ્ધવોહત્યં મદ્દ ડહંપિ ॥ ૧૦૮૯ ॥

જેમ કોઈ ગાય (ગિરગમ્ય જનાવનાર ગોરીપુત્ર) પાણીઆમાં અનેક પ્રકારની આ-લેખિત વસ્તુ વાંચે છે, તેની વ્યાખ્યા કરે છે અને મુખ્યજનોને સ્તેલાકથી બોધ કરવાને દુસ્તારિયો દરેક વસ્તુ જાતે છે. (જેમકે આ સીમા અન્યજનમાં પાતાના સ્વામિને સારીવડે કરીને કાચો દુનો, તેથી તેને આ જનમાં આવી આવગમ કુળમાં જન્મ થવારૂપ

વિપાક થયો. વળી આ સ્ત્રી પોતાના સ્વામિના મિત્રો અથવા પ્રાહુણ આવતા ત્યારે મોઢું ચડાવતી હતી. અને આ સ્ત્રી પોતાની પાસે વૈભવ છતાં પણ આવેલા યાચકોને નિરંતર “ નથી નથી ” એમ કહેતી હતી. (નિરાશ કરતી હતી) તેથી તેને આવા આવા પ્રકારના દુઃખ વિપાક અનુભવવા પડ્યા. ઇત્યાદિ પ્રકારે) તેમ અહીં પણ વિવિધ શ્રોતાઓના વિચિત્રપણાને જોઇને આચાર્યશ્રી સર્વની ઉપર અનુચ્છદ કરવાની યુદ્ધિથી સૂત્રમાં સંબદ્ધ એવા અર્થોને નિર્ચુક્તિથી સંવિસ્તર કહે છે. ૧૦૮૫.

અહવા મુયપરિવાદો મુઓવણસોડ્યમેવ જદવસ્સં ।

સોપથં નિસ્સંક્રિયમુયવિણયત્થં મુવોહંપિ ॥ ૧૦૯૦ ॥

અથવા શ્રુતપરિપાટી એટલે શાસ્ત્રનો સ્વીકાર તે આવો છે કે શંકારહિત થવાને તથા શ્રુતના વનચોપચારને માટે શ્રુત મુબોધ હોય છતાં પણ શાસ્ત્ર મોક્ષની ઇચ્છા વાલાએ સાંભળવું ઈચ્છેલા માટે એ પ્રકારની સૂત્રની પરિપાટી સૂત્રમાં સંબદ્ધ અર્થો છે તેને પણ કહેવાને ટ્રેસ છે એટલે આચાર શ્રુતમાં રહેલા શ્લોકોને કહેવડાવવા ટ્રેસ છે, ને અવશ્ય સાંભળવું જોઇએ ૧૦૯૦

શ્રુતપરિપાટીની જગાપર કેટલીએક પ્રતોમાં સૂત્ર પરિપાટી પાઠ છે. તે માટે કહે છે.

इच्छह विभासिचं मे मुयपरिवार्डि न मुहु बुज्झामि ।

નાતિમર્દં વા સીસો છુમિચ્છાવેદં વોજ્ઞં જે ॥ ૧૦૯૧ ॥

હે ભગવન્ત ! હું મન્દભતિ સૂત્ર પરિપાટી સમ્યક્ જાણતો નથી, માટે આપ તે મને કહેા, એ પ્રમાણે શિષ્ય શુરને નિચુક્તિ કહેવાને ટ્રેસ છે. અથવા આ શિષ્ય મદ્યુદ્ધિવાળો છે માટે નિર્ચુક્તિજ ટ્રેસણા કરે છે કે તમે આ શિષ્યને મહારા અર્થો સમજાવો ૧૦૯૧.

હવે આગળની ગાથાનો સંખ્ય જોડવાને શકા કરે છે કે —

कत्तो पल्लयमागयमायरियपरंपराए मुयनार्ण ।

સામાદ્યાદ્યમિદં સથં ચિય મુત્તમત્થો વા ? ॥ ૧૦૯૨ ॥

પ્રથમ આધે કહ્યું છે કે આચાર્યની પરંપરાએ આવેલી સામાયિકનિર્ચુક્તિ કહીશ, પણ આ સામાયિક નિર્ચુક્તિ પ્રથમ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઇને આચાર્યની પરંપરાએ આવેલ છે ? તથા સામાયિકથી લઇને બિન્દુસાર પર્યન્તનું સૂત્રાર્થરૂપ સર્વ શ્રુત પણ દેનાથી ઉત્પન્ન થઇને આચાર્યપરંપરાએ આવેલું છે ? ૧૦૯૨.

આ સ્થલે વચમાં પ્રશ્ન કરાવી સમાધાન આપના કહે છે કે —

एयं नणु भणियं चिय अत्यपुहुत्तस्स तेहिं कहियस्स ।

इह तेसिं चिय सीलाइकहण गहणप्फलविसेसो ॥ ૧૦૯૩ ॥

એ વાત પૂર્વે કહેલ છે કે તે તોર્થકર-ગણધરોએ કહેલ અર્થપ્રથક્તવરૂપ શ્રુતજ્ઞાનની નિર્ચુક્તિ કહીશ એટલે અહિં કહેવાની જરૂર નથી. ઉત્તરમાં જણાવે છે કે હા ત્યાં કહેલ છે કે તોર્થકરોથી સૂત્રાર્થની ઉત્પત્તિ થઈ છે પણ અહીં તો હવે તેમનાં શીલાદિ કથન મંથન અને ફળવિશેષ એ ત્રણ વસ્તુ વિશેષથી કહેવાશે ૧૦૯૩.

૧૦૯૨ ગાથામાં કહેલ પ્રશ્નોના ઉત્તર માટે કહે છે,

તવ-નિયમ-નાણરુક્ષં આરુઢો કેવલી અમિયનાળી ।

તો મુચ્ચ નાણવૃદ્ધિં ભવિયજનાવિવોહણદ્વાદા ॥ ૧૦૯૪ ॥ ૮૭૮૯

તં વૃદ્ધિમણ પઢેણ ગણહરા ગિણિહરં નિરવસેસં ।

તિત્થયરભાસિયાઈં ગંથંતિ તઓ પવયણદ્વા ॥ ૧૦૯૫ ॥ ૮૮૧૦

તપ-નિયમ-અને જ્ઞાનરૂપ વૃક્ષપર આરુઢ અનન્તજ્ઞાનવાળા કેવળી મહારાજ લબ્યજનોને બોધ કરવા માટે તે વૃક્ષથી જ્ઞાનરૂપ પુષ્પની વૃદ્ધિ કરે છે. તે જ્ઞાનરૂપ પુષ્પને યુદ્ધિમય પદમાં ગણધરો ગ્રંથ કરીને તીર્થકરોએ કહેલ વચનો પ્રવચન માટે શુદ્ધ છે. ૧૦૯૪-૧૦૯૫

વૃક્ષ બે પ્રકારનાં છે દ્રવ્ય વૃક્ષ તથા સાવવૃક્ષ જેમ કોઈકે મનુષ્ય કંઠપવૃક્ષપર ચડીને તેના મુવાસિત પુષ્પો એકઠા કરીને નીચે રહેલા બીજ ચડવાને અસમર્થ મનુષ્યને અનુકંપાથી આપે છે, અને તે મનુષ્ય તે પુષ્પો જમીન પર પડી ધૂળવાળા ન થાય તે માટે સ્વચ્છ અને વિસ્તૃત વસ્ત્રમાં લઇ લે છે, તે પછી તેનો યથાધોન્ય પોતે ઉપસોગ કરે છે અને બીજાઓની પાસે પણ તેનો ઉપસોગ કરાવીને ઉપકાર કરી મુખ પાત્રે છે. તેવીજ રીતે તપ-નિયમ-અને જ્ઞાનરૂપ વૃક્ષપર આરુઢ થએલ અનન્તજ્ઞાનવાળા કેવળી લગવન્ત લબ્યજનોને બોધ કરવાને જ્ઞાનરૂપ પુષ્પની વૃદ્ધિ કરે છે, ગણધરો યુદ્ધિરૂપી પદમાં તે લે છે ને પોતે ધારણ કરવા પૂર્વક બીજાને પણ શુદ્ધીને આપી પરોપકાર કરે છે એમ ઉપનય જોડેલો. તેમાં તપ તે બાહ્ય છે ભેદ અને અભ્યન્તર છે ભેદ એમ બાર પ્રકારે છે. દન્દ્રિય અને નોદન્દ્રિયનો નિઘ્રરૂપ સંયમ તે નિયમ, એમાં યોગાદિ દન્દ્રિયોનો નિઘ્ર તે દન્દ્રિયસંયમ અને ક્રપાય આદિનો નિઘ્ર તે નોદન્દ્રિયસંયમ, જ્ઞાન તે સંપૂર્ણ કેવળજ્ઞાન, એ પ્રકારના તપ-નિયમ અને કેવળજ્ઞાનરૂપ વૃક્ષપર આરુઢ થએલા સર્વજ્ઞ લગવન્ત તે વૃક્ષથી લબ્યજનોને બોધ કરવા માટે જ્ઞાનના કારણભૂત શબ્દરૂપ પુષ્પની વૃદ્ધિ કરે છે, તે પુષ્પવૃદ્ધિ પોતાની નિર્ભળ-યુદ્ધિરૂપ પદમાં ગાત્રમાદિ ગણધરો સંપૂર્ણ ગ્રંથ કરે છે, અને તે પછી પ્રવચન માટે વિવિધ પુષ્પમાળાની ધોડે તે વચનોની સૂત્ર તરીકે રચના કરે છે. ૧૦૯૪-૧૦૯૫.

હવે એજ અર્થ બાધ્યકાર કહે છે.

સ્વસ્તાસ્વયનિસ્વયનત્યમિહ દ્વરુસ્તદિદ્વંત્રી ।

જહ કોઈ ત્રિચલવણસંદમજ્જયારદ્વિયં રમ્યં ॥ ૧૦૯૬ ॥

તુંગં ત્રિચલવણસં સાહસઓ કપ્પરુસ્તમારુઢો ।

પજ્જવગહિયવદ્ધિદમુમુરમિદ્ધુમુપોડ્ણકંપાણ ॥ ૧૦૯૭ ॥

કુમુમત્યમ્મિચિદ્વિયપુરિસપસારિય પડેમુ પવિસ્તવ્હ ।

ગંથંતિ તેડવિ યેનું સેમ્મજનાણુગદ્ધાણ ॥ ૧૦૯૮ ॥

લોગવણમંદમજ્જે ચોચીમાહસપસંપદોવેઓ ।

તવ-નિયમ-નાણપડયં સ કપ્પરુક્ષં સમારુઢો ॥ ૧૦૯૯ ॥

મા દોજ્જ નાણગહણમ્મિ સંમઓ તેણ કેરમ્મિગહણં ।

મોડવિ ત્તદ્ધા તઓડયં મવગ્ગૂ અધિયનાગિણિ ॥ ૧૧૦૦ ॥

પજ્જનાનાકુસુમો તાઈં છઠમત્યમૂમિસંચેસુ ।

નાળકુસુમત્થિગણહરસિયવુદ્ધિપટેસુ પત્તિવવ્ઙ્ ॥ ૧૧૦૧ ॥

પૂર્વોક્તિ વૃક્ષાદિભૂત રૂપક નિરૂપણ કરવા માટે અહિં દ્રવ્યવૃક્ષણું દર્શાવત છે. જેમ કેાઈ અતિશય શક્તિમાન પુરૂષ, વિસ્તીર્ણ વનખડની મંચમાં રહેલા મનોહર, ઉંચા અને વિસ્તીર્ણ સ્કંધવાળા કલ્પવૃક્ષપર ચડીને, સંપૂર્ણ બહુ પ્રકારનાં મુત્તાસિત પુષ્પો ગ્રહણ કરીને અનુકંપાથી, બીજા પુષ્પના અર્થી એવા ભૂમિપર પટ પ્રસારીને રહેલા પુરૂષોને આપે છે. તે પુરૂષો પણ બીજા જનોના અનુગ્રહ માટે તેને શુભ છે. તેવીજ રીતે વિશ્વરૂપ વનખડની મંચમાં રહેલા, તપ-નિયમ-અને જ્ઞાનરૂપ કલ્પવૃક્ષપર ચઢેલા ચોત્રીસ અતિશયરૂપ સપ્ત સિયુક્ત ભગવન્ત, સંપૂર્ણજ્ઞાનરૂપ પુષ્પો છત્રસ્થરૂપ ભૂમિપર રહેલા-અને જ્ઞાનરૂપ પુષ્પના અર્થી ગણધર મહારાજાઓની નિર્મળ શુદ્ધિરૂપ પરમાં નાંખે છે. અહીં જ્ઞાનશબ્દ ગ્રહણ કરવાથી કયા જ્ઞાનવાળા એમ સરાય ન થાય તે માટે મૂળમાં કેવળી શબ્દ ગ્રહણ કરેલ છે, તે કેવળી પણ શ્રુતઅવધિઆદિથી ચાર પ્રકારે છે, તેથી અભિતજ્ઞાની એટલે સર્વજ્ઞ એમ કહ્યું છે. ૧૦૮૬-થી ૧૧૦૧.

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

કોસ કહેડ કયત્થો કિં વા ભવિયાણ ચેવ વોહર્થ ।

સલ્લોપાયવિહિણે કિં વાડમથે ન વોહેઈ ? ॥ ૧૧૦૨ ॥

ભગવન્ત કૃતાર્થ છતાં શા માટે ધર્મોપદેશ કહે છે ? તેમાં પણ સર્વ ઉપાય-અને વિધિ બાણવા છતાં ભવ્ય જીવોને બોધ કરવાનેજ શામાટે ધર્મ કહે છે ? અભવ્યને પણ કેમ બોધ નથી કરતા ? ૧૧૦૨.

આચાર્યશ્રી એના ઉત્તર આપે છે કે—

નેગંતેણ કયત્થો જેણોદિઙ્ગં જિણિન્દનામં સે ।

તદવંજ્ઞફલં તસ્સ ચ સ્વવળોવાઓડ્યમેવ જથો ॥ ૧૧૦૩ ॥

જે વ કયત્થસ્સવિ સે અણુવકયપરોવગારિસામથં ।

પરમહિયદેસયત્તં ભાસયસામથમિવ રવિણો ॥ ૧૧૦૪ ॥

કિં વ કમલેસુ રાઓ રવિણો વોહેઈ જેણ સો તાઈં ।

કુમુપસુ વ સે દોસો જં ન વિબુઙ્ગંણિ સે તાઈં ? ॥ ૧૧૦૫ ॥

જં વોહ-મહલનાઈં સૂરકરામરિસઓ સમાણાઓ ।

કમલ કુમુયાણ તો તં સામથં તસ્સ તેસિં ચ ॥ ૧૧૦૬ ॥

જહ વોલ્લગાર્હિં પગાસધમ્માવિ સો સદોસેણ ।

હઈઓડવિ તમોરુવો દવમમવાણ જિણસૂરો ॥ ૧૧૦૭ ॥

સઙ્ગં તિગિચ્છમાણો રોગં રાગો ન મણ્ણવે જ્ઞો ।

મુણમાણો ય અસઙ્ગ નિસેહ્યંતો જહ અદોસો ॥ ૧૧૦૮ ॥

તહ મવકમ્પરોગ નાસંતો રાગવં ન જિણવેજ્ઞો ।

ન ય દોસિ અમવાસઙ્ગકમ્પરોગ નિસેહ્યંતો ॥ ૧૧૦૯ ॥

મોત્તુ અજોગં જોગે દલિપ્પ રૂવં કરેડ રુવારો ।

ન ચ રાગદ્વોસિલ્લો તદેવ જોગે વિવોહેતો ॥ ૧૧૧૦ ॥

તીર્થંકર એકાન્તે કૃતાથ નથી. કેમકે તેમને જિન નામ કર્મના ઉદય છે, ને તે કર્મ નિષ્ફળ નથી થતું, તેથી તેનો ક્ષય કરવાને ધર્મોપદેશ આપવો એજ ઉપાય છે. અથવા તે કૃતાર્થ છતાં પણ સૂર્યના પ્રકાશ સ્વભાવની જેમ તે ભગવાનનો અનુપકૃત છતાં પરોપકારીપણાથી પરમહિત કરવાનો સ્વભાવ છે. જેમ કમળો સૂર્યથી બોધ પામે છે, તેથી શું કમળોપર તે રાગી છે? અને કુમુદ પુષ્પો તેથી વિકસ્વર નથી થતા એટલે શું કુમુદ પુષ્પોપર તે દ્રેષી છે? (ના.) જેમ સૂર્ય કિરણોનો પરમર્શ સમાન છે, તેાપણ કમળોને વિકસ્વર કરે છે અને કુમુદને વિકસ્વર નથી કરેતા. તેથી તે કમલ વગેરેના અને તે સૂર્યના તેવોજ સ્વભાવ છે. અથવા જેમ ઉદય પામેલ સૂર્ય, ધૂવડાદિને ષોતાના ઢોપથી અધકારતું છે, તેમ અભવ્યોને જિનેશ્વર મહારાજરૂપ સૂર્ય પણ બોધ કરી શકતા નથી. અથવા જેમ સાધ્ય-રોગની ચિકિત્સા કરનાર વૈદ્ય તે રોગીપર રાગી નથી કહેવાતો, અને અસાધ્ય રોગ જાણીને ચિકિત્સા નહિ કરવાથી દ્રેષી નથી કહેવાતો; તેમ ભવ્યના કર્મરૂપ રોગનો નાશ કરનાર જિનેશ્વરરૂપ વૈદ્ય તે ભવ્યો ઉપર રાગી નથી અને અભવ્યના અમાધ્ય એવા કર્મરૂપ રોગ હોવાથી તેનો નાશ ન કરવાથી દ્રેષી પણ નથી. અથવા જેમ અયોગ્ય કાષાદિ મૂળે ધોમ્ય કાષાદિમાં મુધાર રૂપ કરે છે, તેથી તે મુધારાદિ તે કાષાદિ ઉપર રાગી-દ્રેષી નથી. તેમ જિનેશ્વર પણ ધોમ્યને બોધ કરવાથી રાગી નથી અને અયોગ્યને બોધ નહિ કરવાથી દ્રેષી પણ નથી. ૧૧૦૩-થી-૧૧૧૦.

હવે નિર્ધુજિની બીજી ગાથાની વ્યાખ્યા લાખ્યકાર કહે છે.

તં નાણરુમ્મરુદ્ધિં ઘેતું વીવાડમુદ્ધઓ સદં ।

ગંધંતિ પવયણદ્વા માલા કટ્ટ ચિત્તરુમ્માર્ણ ॥ ૧૧૧૧ ॥

પગયં વયળં પવયણપિહ મુચનાળં ફદં તયં હોજ્ઞા ? ।

પવયણમહવા સંયો ગંધેનિ તયણ્ણદ્વાર ॥ ૧૧૧૨ ॥

તીર્થંકરે મૂકેલ જ્ઞાનરૂપ પુષ્પની વૃદ્ધિને બીજાનિષ્ક્રિયાળા (જે એક પદ્ધતી અનેક પરો મદ્ય કરે તે બુદ્ધિને બીજાબુદ્ધિ કહેવાય તેવા અને આદિગણથી કોઠારમાં ધાન્યની માફક અખંડ સૂતાર્થ કારણ કરે એવી જે કોષ્ટબુદ્ધિ તેવાળા) ગુપ્તર મહારાજને સમમપણે મદ્ય કરીને, વિચિત્ર પુષ્પમાળાની ધેડે તે જ્ઞાનરૂપ પુષ્પની પ્રવચન મટિ (સૂત્ર) રચના કરેછે. પ્રવચન એટલે પ્રધાનવચન અથવા-(અગસ્ત વચન, અથવા આદિવચન, અથવા સખ) પ્રવચન જે હાદમાંગ મુન તે કેવી રીતે થાય? તેથી હાદમાંગરૂપ પ્રવચન મારે અથવા મંથના અનુમદ મારે સૂત્ર રચના કરે છે. ૧૧૧૧-૧૧૧૨.

અથવા બીજા કારણથી પણ તેની રચના કરે છે તે કારણ જણાવે છે.

ઘેતું ચ મુહં મુહમૃણણ-ધારણા દાટં પુચ્છિટં ઘેવ ।

પ્પળિં કારણેહિં જીયં નિ કયં ગણહેહિં ॥ ૧૧૧૩ ॥ ૮૧/૧૧

સુખપૂર્વકે અહણુ કરી શકાય, ગણી શકાય, ધારી શકાય, બીજાને આપી શકાય અને પૂજી શકાય, એ કારણોથી પણ ગણુધરોએ શ્રુત રચના કરી છે. ૧૧૧૩.

છુટા વેરાએલા પુખ્ત સમૂહની પેઠે ભગવન્તે કહેલા વચનવૃન્દને સૂત્રરૂપે શુદ્ધેલ હોય, એટલે પદ-વાક્ય-પ્રકરણ-અધ્યાય-પ્રાભુતાદિના નિયતક્રમ પ્રમાણે વ્યવસ્થાપત કરેલ હોય, તો તે મુખે અહણુ કરી શકાય; જેમકે “આ શાસ્ત્રનો આટલો ભાગ અહણુ કર્યો અને હવે આગળ આટલો અહણુ કરવાનો બાકી રહ્યો” વળી એ પ્રમાણે વ્યવસ્થિત હોય, તો તેનું પરાવર્તન સારી રીતે કરી શકાય અને તેની સ્મૃતિ પણ રાખી શકાય, શિષ્યને શિખવતું હોય તોપણ સુગમ થાય, શંકા પડવાથી તેનો નિશ્ચય કરવાને શરૂને સુખપૂર્વક પ્રશ્ન પણ કરી શકાય. આવા કારણોથી ગણુધર અહારાભેએ જીવિતની મુજબ અવ્યવસ્થિત એવા દ્વાદશાંગશ્રુતની ગણુધરના કલ્પ હોવાથી રચના કરી છે.

એજ અર્થ હવે ભાષ્યકાર કહે છે.

મુક્કુસુમાળ મહનાડ્યાઈ જહ દુક્કરં કરેહં જે ।

ગુચ્છાળં ચ મુહયરં તહેવ જિણવયણકુસુમાળં ॥ ૧૧૧૪ ॥

પય-વક્ક-વગરણ-જ્ઞાપ-પાહુદાઈનિયતકમપમાળં ।

તદણુસરના મુહં ચિય વેપ્પઈ મહિયં રૂઢં મેઝ્ઝં ॥ ૧૧૧૫ ॥

एवं गुणं धरणं दाणं गुच्छा य तदणुसारेण ।

होइ मुहं जीयंति य कायवमियं जओऽवस्सं ॥ ૧૧૧૬ ॥

सर्वेहिं गणहरेहिं जीयंति सुयं जओ न वोच्छिन्नं ।

गणहरमज्झाया वा जीयं सवाणुचिहं वा ॥ ૧૧૧૭ ॥

જેમ છુટા પુખ્તોનું અહણુ આદિ દુષ્કર છે, અને (પુખ્તના) શુચ્છાઓનું અહણુદિ યુક્ત છે, તેમ જિનવિચયનરૂપ પુખ્તો પણ, પદ-વાક્ય-પ્રકરણ-અધ્યાય-પ્રાભુતાદિ નિયત-ક્રમાનુસારે વ્યવસ્થિત હોય, તો તેને અનુસારે સૂત્રને સુખપૂર્વક અહણુ કરી શકાય (જેમકે) “આટલું અહણુ કર્યું, અને આટલું અહણુ કરવાનું રહ્યું.” વળી એ પ્રમાણે નિયમિત હોય તો, પરાવર્તન-સ્મરણ-દાન-અને પૂજા પણ તદ્દનુસારે મુખે થાય, આ કારણોથી ગણુધરોએ શ્રુત રચ્યું છે, કેમકે તેઓએ તે અવશ્ય કરવું જોઈએ. અથવા સર્વ ગણુધરોએ જીવના જીવિતની પેઠે અવ્યવસ્થિત એવું શ્રુત રચ્યું છે, કેમકે શ્રુતનો કદીપણ વિચ્છેદનથી થતો. અથવા ગણુધરોની એજ મર્યાદા છે, કે તેઓએ ગણુધરનામકર્મના ઉદયથી શ્રુત રચના કરવીજ જોઈએ, કેમકે સર્વ ગણુધરોએ તે પ્રમાણે કરેલ છે. ૧૧૧૪-થી-૧૧૧૭.

હવે આગળની નિર્બુક્તિની ગાથાનો જાળવેલો જોડવાને ભાષ્યકાર કહે છે કે--

જિણમણિઈ ચિય મુત્તં ગણહરકરણમ્મિ કો વિસેસો ત્ય ? ।

સો તદવિકલો માસઈ ન ચ વિત્થરઓ મુયં કિત્તુ ॥ ૧૧૧૮ ॥

(તીર્થંકર ભાષિત વચનોને ગણુધરો સ્વરૂપે રચે છે.) એ વચનથી તીર્થંકરે કહેલ વચનોનેજ સૂત્ર કરે છે, એમાં શું વિશેષ છે? તીર્થંકરેજ શ્રુત કહે છે તે ગણુધરોની બુદ્ધિની અપેક્ષાએજ અલ્પ માત્ર કહે છે, પણ સર્વને સાધારણ એવા વિસ્તારથી નથી કહેતા. પરંતુ શ્રી જિનેશ્વર અહારાજ શું કહે છે ને ગણુધરોના આદેશ સૂત્ર રચે છે તે દેખાડે છે.

(૪૨૨) 'અરિહંત' અર્થના વક્તા ને સૂત્રના રચનાર ગણધરે ઉપજોવાદિતું અર્થપણું.

અર્થ ભાસઈ અરહા સુત્તં ગંથંતિ ગણહરા નિરૂણં ।

સાસનસ્સ હિયદ્ઠાણ તઓ સુત્તં પવત્તેઈ ॥ ૧૧૧૯ ॥ ૧૦૧૨

અરિહંત અર્થ કહે છે, અને ગણધરે તેનું સૂક્ષ્માર્થ ને ઘણાં અર્થવાણું સૂત્ર ગુણે છે. -રચે છે. તેથી સાસનના હિત માટે સૂત્ર પ્રવર્તે છે. ૧૧૧૯.

આગળ એજ અધિકાર વિસ્તારથી કહેતાં ભાષ્યકાર શંકા સમાધાન કહે છે.

નણુ અત્યોડણમિલણો સ કહં ભાસઈ ન સદ્દુલ્લો સો ? ।

સદ્દમ્મિ તદુવયારો અત્યપ્પચ્ચાયણફલમ્મિ ॥ ૧૧૨૦ ॥

અર્થ અનભિલાષ્ય હોવાથી તીર્થંકર તે અર્થને કેવી રીતે બોલી શકે ? કેમકે અર્થ શબ્દરૂપ નથી ? ઉત્તર-અર્થની પ્રતીતિ કરાવવામાં કારણભૂત એવા શબ્દની અંદર અર્થના ઉપચાર કયાં છે, (“ તેથી અર્થ કહે છે એમ કહ્યું. ”) ૧૧૨૦

પુનઃ શંકા કરે છે કે—

તો સુત્તમેવ ભાસઈ અત્યપ્પચ્ચાયણં, ન નામત્યં ।

ગણહરિણોડ્ઠિ તં ચિય કરિતિ કો પડ્ધિસેસો ત્ય ? ॥ ૧૧૨૧ ॥

(જે એમ હોય) તો અર્થની પ્રતીતિ કરાવનાર સૂત્ર તેજ તીર્થંકરે પણ કહે છે, પણ અર્થ નથી કહેતા એમ થયું, અને ગણધરે પણ તેનેજ સૂત્ર કરે છે, તો એ બેમાં તફાવત શું છે ? ૧૧૨૧.

એ શંકાનું આચાર્યશ્રી સમાધાન કરે છે—

સો પુરિસાવેવક્ષાણ ધોવં બણઈ ન વ વારસંગાઈં ।

અત્યો તદવિક્ષાણ સુત્તં ચિય ગણહરાણં તં ॥ ૧૧૨૨ ॥

તીર્થંકર મહારાજ ગણધરરૂપ પુરૂષની અપેક્ષાએ થોડુંજ કહે છે, પણ દ્વાદશાંગ નથી કહેતા, દ્વાદશાંગની અપેક્ષાએ તે અર્થ છે, અને તેજ અર્થ ગણધરેની અપેક્ષાએ સંક્ષેપ સૂચક હોવાથી સૂત્ર છે.

ભગવાન તીર્થંકર ગણધર જેવા પુરૂષની અપેક્ષાએ “ ઉપ્પજ્ઞેહ વા, વિગમેહ વા, પુચ્છેહ વા ” એટલે ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ પામે છે, અને સ્થિર રહે છે. એ પ્રમાણે કેવળ ત્રણ માતૃકાપદ રૂપ અર્થ કહે છે, પણ બારે અંગો નથી કહેતા. એ ત્રણ જે માતૃકા પદો તે શબ્દરૂપ છતાં પણ દ્વાદશાંગની અપેક્ષાએ સંક્ષિપ્ત હોવાથી અર્થ કહેવાય છે, અને ગણધરેની અપેક્ષાએ એજ માતૃકાપદ શબ્દરૂપ હોવાથી સૂત્ર કહેવાય છે. એ પ્રમાણે ઉભયમાં-ત્રિનોકા અર્થ અને ગણધરેનો સૂત્રમાં તફાવત છે. ૧૧૨૨.

શિષ્ય:—માતૃકાપદ શબ્દરૂપ હોવાથી તે સૂત્રરૂપ છે, એ સમજી શકાય છે, પણ તેજ માતૃકાપદ અર્થરૂપ પણ છે, એ કેવી રીતે ? તેના આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે.

અંગાડસુત્તરયણાનિરવેક્કો લેણ તેણ સો અત્યો ।

અદવા ન સેસપવયણહિયત્તિ જહ વારમંગમિણં ॥ ૧૧૨૩ ॥

પવયણહિયં પુણ તયં જે સુરગહણાઈ ગણદરેહિતો ।

ચારસવિદં પવત્તઈ નિરૂણં સુદ્ધમં મદ્દત્યં ચ ॥ ૧૧૨૪ ॥

અંગાદિ સૂત્ર રચનાથી નિરપેક્ષ હોવાથી તે ત્રણ માતૃકાપદ અર્થ કહેવાય છે, અથવા જેમ આ દ્વાદશાંગ શેષ પ્રવચનને હિતકારી છે, તેમ તે હિતકારી નથી. પ્રવચન (સંઘ) ને હિતકારી તો તેજ છે, કે જેનું મુખે ગ્રહણ-ધારણ થઈ શકે, અને એવું તો ગણધરોએ રચેલું આચારાંગાદિ બાર પ્રકારનું સૂત્રજ છે. તેથી દ્વાદશાંગીસૂત્ર છે ને તે નિપુણ એટલે સૂક્ષ્મ અર્થ પ્રતિપાદક અને મહા અર્થવાળું છે ૧૧૨૩-૧૧૨૪.

નિપુણ એવો અર્થ કયો તેની અપેક્ષાએ અર્થાન્તર કહે છે.

નિયયશુણં વા નિવર્ણં નિદ્ધોતં ગણહરાઽહવા નિવર્ણા ।

તં પુણ કિમાઽ-પજ્જંતમાણમિહ કો વ સે સારો ? ॥ ૧૧૨૫ ॥

અથવા તે શ્રુત નિયતશુણવાળું એટલે સર્વ સંનિહિત સૂત્રના શુણવાળું હોવાથી નિદ્ધોષ છે કેટલીક જગાપર નિવર્ણા એવો પાઠ છે તેના અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મ અર્થને દેખનાર એવા હોવાથી ગણધરોજ નિપુણ કહેવાય, તે શ્રુતની આદિમાં શુ ? અન્તમાં શુ ? અને તેના સાર શુ ? છે ? ૧૧૨૫.

એ પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપવાને નિયુક્તિકાર કહે છે કે—

સામાઽયમાર્ઘ્યં સુચનાણં જાવ ત્રિંદુસારાઓ ।

તત્સવિ સારો ચરણં સારો ચરણસ્સ નિવાણં ॥ ૧૧૨૬ ॥ ૧૧૧૯૩

સામાયિકથી યાવત્ બિન્દુસાર પર્યન્ત શ્રુતજ્ઞાન છે, તેમાં સામાયિક આદિ શ્રુત છે અને બિન્દુસાર અન્તિમ છે. એ શ્રુતજ્ઞાનનો સાર ચારિત્ર છે અને ચારિત્રનો સાર મોક્ષ છે. ૧૧૨૬

સમગ્ર શ્રુતમાં સામાયિક આદિશ્રુત છે, કેમકે ચારિત્રગ્રહણ કરતાં શરૂઆતમાં સામાયિકનું જ જ્ઞાન કરાય છે, અને તે પછી છેક અન્તે બિન્દુસાર નામનું મોક્ષનું પૂર્વ શ્રુત છે, એ શ્રુતના બે-અનેક-અને બાર ભેદ છે. અને તે શ્રુતનો સાર ચારિત્ર છે, અહીં સાર શબ્દનો અર્થ પ્રધાન અથવા ફળ સમજવો, એટલે શ્રુતજ્ઞાનથી ચારિત્ર પ્રધાન છે, અને તેજ તેનું ફળ છે. અથવા સમ્યક્ત્વનો સાર પણ ચારિત્ર છે, અથવા શ્રુતજ્ઞાનનો સાર ચારિત્ર પણ અને અપિરાજક કહ્યો છે તેથી મોક્ષ પણ સાર છે. જો એમ માનવામાં ન આવે તો જ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ ન થાય, પરંતુ જ્ઞાનરહિત એકલું ચારિત્રજ મોક્ષનો હેતુ થાય, ને એમ માનવું એ અનુચિત છે કેમકે “ સમ્યગ્ દર્શનજ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ (તાપાર્થ. ૧-૧) તથા “ નાણ-કિરિયાહિ મોક્ષો ” એટલે સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્-જ્ઞાન-અને સમ્યક્ચારિત્ર મોક્ષમાર્ગ છે, અથવા જ્ઞાન અને ક્રિયાવડે મોક્ષ થાય છે, આ સૂત્રનાં પદો અયોગ્ય કરે. અહીં જ્ઞાન અને ચારિત્ર બન્ને મોક્ષના સમાન હેતુ છે. પરંતુ એક જોણું હેતુ છે અને બીજો મુખ્ય હેતુ છે, તેથી “ જ્ઞાનનો સાર ચારિત્ર છે, અને ચારિત્રનો સાર મોક્ષ છે. ” એમ કહ્યું છે. અહીં સારશબ્દ ફળવાચી સમજવો. એટલે તપ-સંયમરૂપ ચારિત્રનું ફળ મોક્ષ છે. શૈલેશી અવસ્થામાં થનારા સર્વ સંવરરૂપ ચારિત્ર વિના મોક્ષ ન થાય, સર્વસંવરરૂપ ચારિત્ર હોય, તો મોક્ષ થાયજ, તેથી ચારિત્રનું ફલ-સાર મોક્ષ કહ્યું, અન્યથા તો સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણ સમુદિતજ મોક્ષના હેતુ છે, કેમકે શૈલેશી અવસ્થામાં પણ ક્ષાયિકદર્શન અને ક્ષાયિકજ્ઞાન અવશ્ય હોય છે ૧૧૨૬.

તેનું સાર ચારિત્ર છે એ પદની વ્યાખ્યા બીજી રીતે કરે છે.

સોઝં મુયઃખવં વા દુઃખેઝં સારમેત્તમેનસ્સ ।

ઘેચ્છે તયેનિ પુચ્છઈ સોસો ચરણં ગુરુ મળઈ ॥ ૧૧૨૭ ॥

અથવા સામાયિકાદિ બિન્દુસાર પર્યંત શ્રુતાર્ણવ દુર્ગાદિ છે, એમ શ્રવણ કરીને તેનો સાર માત્ર અહણ કરીશ, તેથી શિષ્ય પૂછે છે કે આ દ્વાદશાંગશ્રુતનો સાર શું છે ? શુર કહે છેકે તેનો સાર ચારિત્ર છે, (ચારિત્રનો સાર ભોક્ષ છે એ વાત તો વગર પૂછેજ ગાથાને અંતે જણાવી છે) ૧૧૨૭.

શિષ્ય પૂછે છે કે—

અન્નાણઓ હયત્તિ ય કિરિયા નાણ કિરિયાદિ નેઢાણં ।

મળિયં તો કિહ ચરણં સારો નાણસ્મ તપસારો ? ॥ ૧૧૨૮ ॥

અજ્ઞાનથી ક્રિયા હણાએલી છે, એવા આગમના વચનથી જ્ઞાન અને ક્રિયા અમુકિત હોય તોજ તેનાથી ભોક્ષ થાય એમ આગમમાં કહ્યું છે તો જ્ઞાનનો સાર ચારિત્ર છે એમ કેમ કહેવાય ? કેમકે ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન તો અસાર છે ? ૧૧૨૮.

આત્માર્થશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે કે—

ચરણોવલદ્ધિદેઝ જં નાણં ચરણઓ મ નેઢાણં ।

સારોત્તિ તેણ ચરણં પદાણ-ગુણભાવઓ મળિયં ॥ ૧૧૨૯ ॥

નાણં પપાસયં વિચ મુત્તિ-વિમુદ્ધિપ્પલ્લં ચ જં ચરણં ।

મોવલ્લો ય દુગાહોણો ચરણં નાણસ્સ તો સારો ॥ ૧૧૩૦ ॥

જે મટે ચારિત્રની પ્રાપ્તિમાં મતિશ્રુતાદિ જ્ઞાન એ મુખ્ય હેતુ છે, કેમકે જ્ઞાન વિના હાંડવા લાયકતથા અહણ કરવા લાયક પદાર્થનો બોધ થતો નથી અને ચારિત્રથી ભોક્ષ થાય છે, તેથી ચારિત્ર એ જ્ઞાનનો સાર છે. વળી સર્વસંવરરૂપ ચારિત્ર ભોક્ષનું પ્રધાન કારણ છે અને જ્ઞાન ગૌણભાવે કારણ છે, જ્ઞાન કરવા લાયક નહીં કરવા લાયક વીગેરે વસ્તુનું પ્રકાશક છે અને ચારિત્ર શુભિ તથા વિશુદ્ધિના દ્વંવાણું છે, અને ભોક્ષ તો એ બન્નેને આધીન છે તેથી જ્ઞાનનો સાર ચારિત્ર છે. ૧૧૨૯-૧૧૩૦

મતિ-શ્રુતાદિ જ્ઞાન ચારિત્ર પ્રાપ્તિનું મુખ્ય કારણ છે કેમકે જ્ઞાન વિના ચારિત્રના વિષય ભૂત જન-અજન આદિનું અને હેય-ઉપદેય આદિનું જ્ઞાન નથી થતું. અને જ્ઞાન ન હોવાથી યથાર્થ ક્રિયા કરી શકાય નહિ. વળી તપ-સંયમરૂપ ચારિત્રથી ભોક્ષ થાય છે, આ કારણથી મર્વ સંવરરૂપ ચારિત્ર ભોક્ષનું મુખ્ય કારણ છે. અને જ્ઞાન તો ભોક્ષના કારણનું કારણ હોવાથી ગૌણભાવે કારણ છે. કારણ કે અદ્વૈતાદિ વસ્તુનું પ્રકાશક હોવાથી જ્ઞાન તો માત્ર વસ્તુનું જ્ઞાન કરવામાંજ વ્યાપારાય છે, અને ચારિત્ર તો સંવર અને કર્મ-નિર્જારક શુભિ અને વિશુદ્ધિ આત્મક દ્વંવાણું છે. તેથી ભોક્ષ, જ્ઞાન અને ચારિત્ર ઉભયને આધિન છે. માત્ર મુખ્યતાએ ભોક્ષ ચારિત્રને આધીન છે, અને ગૌણપણે જ્ઞાનને આધિન છે, આ કારણથી ચારિત્રને જ્ઞાનનો સાર કહ્યો છે. ૧૧૨૯-૧૧૩૦

બીજી રીતે પણ જ્ઞાનથી ચારિત્ર મુખ્ય છે, તે જણાવે છે.

જં સવનાણલાભાણંતરમહવા ન મુચ્છં સવો ।

મુચ્છં ય સવતંવરલામે તો સો પદાણયરો ॥ ૧૧૩૧ ॥

અથવા કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી તરતજ સર્વ જીવો ભોક્ષ નથી પામતા, પરંતુ શૈલેશી અવસ્થામાં સર્વસંવરરૂપ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થએ સર્વ જીવો ભોક્ષ પામે છે. તે કારણથી તે સર્વસંવરરૂપ ચારિત્રજ અવયવપણા તરીકે કરીને ભોક્ષતું પ્રધાનતર કારણ છે. ને તે સંવરક્રિયારૂપ હોવા થકી ચારિત્ર છે. ૧૧૩૨.

આ કહેલી વાતજ સ્પષ્ટ સમજાવે છે.

લામેઽવિ જસ્ય મોક્ષો ન હોઈ જસ્ય ય સ હોઈ સ પહાળો ।

एवं चिय सुद्धनया नेवाणं संजयं वेति ॥ ११૩૨ ॥

જે માટે અત્યાદિ પાંચ જ્ઞાનનો લાભ થયા છતાં પણ તરતજ ભોક્ષ નથી મળતું, તેથી તે તેનું જાણ કારણ છે, અને જેનો લાભ થવાથી તરતજ અવશ્ય ભોક્ષ થાય છે એવો સંવર તે જ્ઞાનથી ભોક્ષતું પ્રધાન કારણ છે. આ પ્રમાણે ઋણસૂત્રાદિ શુદ્ધનયો સંયમનેજ ભોક્ષ કહે છે. કારણ કે અત્યંતનજીક કારણ એવા સર્વ સંવરરૂપ સંયમનેજ નિર્વાણરૂપ કાર્યના ઉપચાર થકી ભોક્ષ કહે છે, પણ જ્ઞાનને ભોક્ષ નથી કહેતા કેમકે વ્યવહારનય, તપ-સંયમ-નિર્ગ્રન્થ-પણ્ડ-અને પ્રવચન તેને ભોક્ષ કહે છે, તથા શબ્દ અને ઋણસૂત્રનયો ચારિત્રનેજ ભોક્ષ કહે છે. ૧૧૩૨.

આ સ્થળે કોઇ જ્ઞાનવાદી કહે છે કે—

आह पहाणं नाणं न चरितं, नाणमेव वा सुद्धं ।

कारणमिह न उ किरिया सावि हु नाणफलं जम्हा ॥ ११૩૩ ॥

જ્ઞાનજ પ્રધાન છે, પણ ચારિત્ર પ્રધાન નથી, અથવા અહીં જ્ઞાનજ ભોક્ષતું કારણ છે, પરંતુ ક્રિયા નથી; કેમકે તે ક્રિયા તો જ્ઞાનનું ફળ છે. ૧૧૩૩

ભોક્ષના કારણોમાં જ્ઞાનજ મુખ્ય છે, ચારિત્ર મુખ્ય નથી; અથવા જ્ઞાનજ એકલું ભોક્ષતું કારણ છે પણ ક્રિયા ભોક્ષતું કારણ નથી. કેમકે એ ક્રિયા પણ જ્ઞાનનું ફળ-કાર્ય છે જેમ શ્રુતિકા ધરતું કારણ છે, છતાં ધરતી અપાન્તરાસર્વતિ પિડ-શિવક-કુશલઆદિનું પણ કારણ થાય છે. એવીજ રીતે જ્ઞાન પણ ભોક્ષતું કારણ છે, અને ભોક્ષ થવા પહેલાં થતી જે સર્વ સંયમાદિ ક્રિયા તેનું પણ કારણ છે. વળી જેમ ક્રિયા જ્ઞાનનું કાર્ય છે, તેમ તે ક્રિયા પછી થનાર ભોક્ષ આદિ પણ જ્ઞાનનું કાર્ય છે. તેમજ ક્રિયાની પૂર્વે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિના તત્ત્વપરિજ્ઞાનાદિ અને રાગ દ્વેષનો નિગ્રહ વિગેરે થાય છે, તે સર્વ જ્ઞાનનું જ કાર્ય છે, અને આ દુનિઆમાં પણ સર્વજનને પ્રત્યક્ષ છે કે મનચિન્તિત અહિમત્તથી પવિત્ર થયેલ મહાત્મ્ય, વિપલક્ષણ વિચારપહાર-ભૂત-શાકિનીઆદિનો નિગ્રહ કરે છે, તે સર્વ ક્રિયા રહિત જ્ઞાનનું જ ફળ-કાર્ય છે. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ભોક્ષ જ્ઞાનનું જ કાર્ય છે ૧૧૩૩.

સ્પષ્ટપણા માટે એજ વાત બતાવે છે—

जह सा नाणस्स फलं तह तेसंपि तह वोहकालेवि ।

नेयपरिच्छेयमयं रागादिविणिग्गहो जो य ॥ ११૩૪ ॥

जं च मनोचितियमंतपूयविसभक्खणाइवहुमेयं ।

फलमिह तं पच्चक्खं किरियारहियस्स नाणस्स ॥ ११૩૫ ॥

જેમ તે ક્રિયા જ્ઞાનનું ફળ છે, તેમ બીજું ભોક્ષાદિ પણ જ્ઞાનનું ફળ છે, તથા સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિકાળે તત્ત્વપરિજ્ઞાન અને રાગાદિનો નિગ્રહ જે થાય છે, તે સર્વ જ્ઞાનનું ફળ છે, અને મનોચિન્તિત મન્નથી પવિત્ર વિપલક્ષણાદિ બહુ પ્રકારનું જે ફળ અહીં પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તે ક્રિયારહિત કેવલ જ્ઞાનનું જ ફળ છે. ૧૧૩૪-૧૧૩૫.

આચાર્યશ્રી જ્ઞાનવાદિને ઉત્તર આપે છે કે—

જેનં ચિય નાનાઓ કિરિયા તત્તો ફલં ચ તો દોઢિ ।

કારણમિદરા કિરિયારહિયં ચિય તં પસાહેજ્ઞા ॥ ૧૧૩૬ ॥

જે માટે જ્ઞાનથી ક્રિયા થાય છે, અને તે ક્રિયાથી ભોક્ષરૂપ ઇષ્ટફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી જ જ્ઞાન ને ક્રિયા એ બન્ને ભોક્ષનું કારણ છે. અન્યથા ભોક્ષ થવામાં પરિકલ્પનાની નિરૂપકતાને લીધે ક્રિયા રહિત જ્ઞાનજ ઇષ્ટફળ સાધક થાય ૧૧૩૬.

અને વળી—

નાળં પરંપરમણંતરા ચ કિરિયા તયં પહાણયરં ।

જુત્તં કારણમહવા સમયં તો દોઢિ જુત્તારં ॥ ૧૧૩૭ ॥

જ્ઞાન પરંપરાએ કાર્યને ઉપકાર કરે છે, અને ક્રિયા અનન્તર ઉપકાર કરે છે, તેથી તે ક્રિયાજ પ્રધાન કારણપણે યુક્ત છે, અને જે બન્ને એકી સાથે ઉપકાર કરતા હોય તો બન્ને પ્રધાન કારણ કહેવાં ચાએ છે. ૧૧૩૭

જ્ઞાનથી ક્રિયા થાય છે, પણ તે ક્રિયાને તમે જ્ઞાનવાદી ભોક્ષનું કારણ માનો છો કે નહિ ? જે ન માનતા હો, તો તેની અપેક્ષા વિના માત્ર જ્ઞાનથી જ ભોક્ષ થવો લોક્યો, કેમકે જે કારણ નથી તેની અપેક્ષાની શું જરૂર છે ? અને ક્રિયા પણ કાર્યનું કારણ છે, એમ જે માનતા હો, તો—

કારણમતં ધોતું કિરિયમણંતં કહ મયં નાળં ? ।

સહચારિત્તે વ કહં કારણમેક્કં ન પુણરેક્કં ? ॥ ૧૧૩૮ ॥

એમ છે તો આંતરા રહીતપણે ઉપકાર કરનાર ક્રિયારૂપ અન્ય કારણ મૂકીને જ્ઞાનરૂપ પરંપરાએ કાર્ય કરનારને કારણ કેમ માનો છો ? એ જણાવો, બન્ને સાથે કાર્યને ઉપકાર કરે છે. (એમ કહેતા હો તો) એક જ્ઞાનનેજ કારણ શા માટે કહો છો ? અને ક્રિયાને કારણ કેમ નથી કહેતા ? ૧૧૩૮ વળી—

રાગાદિસમો સંજમકિરિય ચિય નાણકારણા હોજ્ઞ ।

તોસે ફલે વિવાઓ તં તત્તો નાણસહિયાઓ ॥ ૧૧૩૯ ॥

રાગાદિના ઉપશમ તે સંયમ ક્રિયાજ છે, અને તે ક્રિયા જ્ઞાનરૂપ કારણવાળી છે. (જ્ઞાનથી થાય છે) તે ક્રિયાના ફળમાં વિવાદ છે, જ્ઞાનથી જ ભોક્ષ થાય છે ? ક્રિયાથી જ ભોક્ષ થાય છે ? જ્ઞાન સહિત ક્રિયાથી થાય છે ? આમાં જ્ઞાનસહિત ક્રિયાથી જ થાય. ૧૧૩૯

સમ્યક્ત્વે એમણે તે સંયમ ક્રિયાજ છે બીજું કંઈ નથી, અને તે સંયમ ક્રિયા જ્ઞાનવાદીને માનવામાં આમટે કોઈ વિરૂદ્ધ નથી; પરંતુ તે ક્રિયાના ફળ સમ્યક્ત્વ સિદ્ધિ કે તેથી જે ભોક્ષરૂપ ફળ થાય છે, તે માત્ર એકલા જ્ઞાનથી જ થાય છે ?

અથવા એકલી ક્રિયાથીજ થાય છે? એકલા જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે, એમ તો નહિ કહી શકાય? કેમકે જ્ઞાન પછી મોક્ષ પ્રાપ્તિ પહેલાં ક્રિયાની ઉત્પત્તિ તમે પણ માનો છો, વળી એકલી ક્રિયાથી પણ મોક્ષ નહિ કહી શકાય, કેમકે જ્ઞાનશૂન્ય ક્રિયા ઉન્નત મરુદ્ધની ક્રિયા જેવી છે, અને તેવી ક્રિયાથી પણ મોક્ષ પ્રાપ્તિ થવી એવુંજ. મારે જ્ઞાનરહિત ક્રિયાથી મોક્ષ થાય એમ કહેવું તે પણ અયોગ્ય છે, અને તેથી ત્રીજો પક્ષ જ્ઞાનસહિત જે ક્રિયા, તેનાથી મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ કહેવું તેજ યોગ્ય છે. ૧૧૩૯

અને વળી—

परिजवणार्ई किरिया मंतेसुऽवि साहणं न तम्मचं ।

तण्णाणओ य न फलं तं नाणं जेणमकिरियं ॥ ११४० ॥

મંત્રોમાં પણ જપ કરવાદિરૂપ ક્રિયા છે, એકલું મંત્ર જ્ઞાનજ કાર્ય સાધક નથી. જ્ઞાનથીજ તે રૂપ થાય છે, (એમ કહેતા હો તો) ના, જ્ઞાનનું તે રૂપ નથી, કેમકે તે ક્રિયા રહિત છે. ૧૧૪૦

વિષયવિધાન-આકાશગમનાદિના ઉતુબૂત મંત્રોમાં પણ જપ કરવો-સાધના કરવી વિશેરે મંત્રસહાયવાળી ક્રિયા કાર્યસાધક છે, કેવળ મંત્રજ કાર્યસાધક છે એમ નહિ. અહીં કોઈ એમ કહે કે આ કથન તો પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધ છે, કેમકે કોઈ વખત મંત્ર સ્મરણરૂપ જ્ઞાન માત્રથીજ હૃદયજની સિદ્ધિ થાય છે. એના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે મંત્રસ્મરણરૂપ જ્ઞાનનુંજ એ રૂપ નથી, કેમકે ક્રિયારહિત એકલું જ્ઞાન અમૂર્ત છે, અને જે ક્રિયારહિત અમૂર્ત હોય છે, તે આકાશની પેઠે કાર્ય કરવું નથી. અહીં જ્ઞાનને ક્રિયારહિત માન્યું છે, એટલે તે કેવી રીતે કાર્ય સાધક થાય? જે કાર્યસાધક હોય છે, તે કુંભારની પેઠે ક્રિયા સહિતજ હોય છે. તમારું મોનેલું જ્ઞાન એવું નથી, એટલે તે એકલું કંઈપણ ન કરી શકે, આ કથન પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધ પણ નથી. કારણ કે ક્રિયાની મદદ વિના એકલું જ્ઞાન કંઈપણ રૂપવાળું જણાતું નથી. ૧૧૪૦

तो तं कचो, भण्ड तं समयनिवद्धदेवओवहियं ।

किरियाफलं चिय जथो न मंतनाणोवओगरस्स ॥ ११४१ ॥

તો તે કાર્ય કોનાથી થાય છે? કહીએ છીએ કે તે કાર્ય સંકેતનિબદ્ધ દેવતાઓ કરે છે, તેથી તે ક્રિયાનુંજ રૂપ છે, મંત્રના જ્ઞાનોપયોગનું નથી. ૧૧૪૧.

અહીં કોઈ એમ પૂછે કે વિષયવિધાન-આકાશગમનાદિ કાર્ય મંત્રજ્ઞાનથી નથી થતું; તો કોનાથી થાય છે? તેના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે તે કાર્ય મંત્રાધીન દેવોથી કરાએલું છે, કેવળ મંત્રજ્ઞાનનાઉપયોગનુંજ એ રૂપ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે સંકેત પૂર્વક-ન્યાંન્યાં દેવોના મંત્રો સંકેતમાં જોડાએલા હોય છે, ત્યાં ત્યાં તે તે દેવોથી કરાએલું કાર્ય, તેનું રૂપ છે, અને દેવતાઓ સક્રિય હોવાથી એ કાર્ય ક્રિયાનુંજ રૂપ છે. એટલે ફક્ત જ્ઞાનોપયોગ માત્રનુંજ રૂપ છે એમ નહિ.

જ્ઞાનવાદી:—દેવતાને આમંત્રણ કરવું કેવળ મંત્રાનું સ્મરણ જ્ઞાનોપયોગથી થાય છે કે નહિ? જો થાય છે, તો ગેપ છીજ કાર્યો પણ મંત્રજ્ઞાનોપયોગથી કેમ ન થાય? અને જો એ પ્રમાણે દેવતાનું આમંત્રણ ન થતું હોય, તો તેઓ અહીં આવીને આકાશગમન-વિષયોપહાર આદિ કાર્યો કેવી રીતે કરે છે?

આચાર્ય:—મંત્રોના સ્મરણથી દેવતાનું આમંત્રણ થાય છે, પરંતુ એકલા મંત્રસ્મરણના જ્ઞાનોપયોગથી નથી થતું, પણ વારંવાર મંત્રનો બપ પૂજન વિગેરે ક્રિયાની સહાયવાળા મંત્રસ્મરણથીજ તે આમંત્રણ થાય છે. ૧૧૪૧

શિષ્ય:—પ્રભો ! શું જ્ઞાન સર્વથા નિષ્ક્રિય છે ? અથવા કોઈ વિશિષ્ટ ક્રિયાની અપેક્ષાએ નિષ્ક્રિય છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

વત્સુપરિચ્છેયન્નલં હવેજ્ઞ કિરિયાપ્નં ચ તો નાર્ણં ।

ન ડ નિવ્વત્તયમિદ્દં મુદ્દં ચિય તં જઓડમિહિયં ॥ ૧૧૪૨ ॥

જ્ઞાન, વસ્તુનો બોધ થવારૂપ અને ચારિત્રક્રિયામાં સહકારિ, થવારૂપ ફળપાત્ર છે, પરંતુ ભોક્ષ રૂપ ઈષ્ટફળ ઉત્પન્ન કરવામાં તે અનંતર શુદ્ધ કારણ નથી, તે માટે કહ્યું છે કે—૧૧૪૨.

સુયનાણમ્મિવિ જીવો વટ્ટંતો સો ન પાડણહ મોક્કલં ।

જો તવ-સંજમમહ્ણ જોગે ન ચણ્હ વોહું જે ॥ ૧૧૪૩ ॥ ૧૨૧૯

કેવલ શ્રુતાદિજ્ઞાનમાં જીવ વર્તતો હોય, તે ભોક્ષ પામતો નથી, કેમકે તે તપ-સંયમ-આત્મક યોગો વહેન કરી શકતો નથી. ૧૧૪૩

ઉપરોક્ત અર્થ ભાષ્યકાર મહારાજ શુદ્ધિપૂર્વક સિદ્ધ કરે છે.

સકિરિયાવિરહાઓ ન ઇચ્છિયસંપાવયંતિ નાર્ણંતિ ।

મગ્ગણૂ વાડ્ઞેદ્ધો વાયવિહીણોડહ્વા પોઓ ॥ ૧૧૪૪ ॥

જેમ આગને બળુનારે મનુષ્ય ગમનાદિ ચેષ્ટારહિત હોવાથી ઈષ્ટસ્થળે પહોંચાતો નથી, અથવા ઈષ્ટદિશામાં લઈ જનાર વાયુની ક્રિયા વિનાનું વહાણ, ઇચ્છિત બંદરની દિશામાં પહોંચાતું નથી; તેમ ચારિત્રરૂપ મલ્લિયા રહિત જ્ઞાન પણ ભોક્ષરૂપ ઇચ્છિત અર્થ પ્રાપ્ત કરાવતું નથી. ૧૧૪૪

જેમકે—

જહ છેવલહ્નિજ્ઞામઓડવિ વાણિયગહ્નિચ્છિયં મૂમિં ।

વાણ વિણા પોઓ ન ચણ્હ મહ્ણવં તરિઉં ॥ ૧૧૪૫ ॥ ૧૨૧૫

તહ નાણલહ્નિજ્ઞામઓડવિ સિહ્ધિવસહિં ન પાડણહ્ ।

નિડણોડવિ જીવપોઓ તવ-સંજમમારૂયવિહૂણો ॥ ૧૧૪૬ ॥ ૧૨૧૬

સંસારસાગરાઓ ઉચ્છુદ્ધો મા પુણો નિવુડ્ઢેજ્ઞા ।

ચરણગુણવિપ્પહૂણો વુડ્ઢહ્ સુવહ્નું પિ જાણંતો ॥ ૧૧૪૭ ॥ ૧૫૧૭

જેમ હુડરીઆર ખડાગીવાણું વહાણ, અનુકૂળ પવન વિના વણિકની ઈષ્ટ ભૂમિએ મહાસમુદ્ર તરીને પહોંચતું નથી, તેમ જ્ઞાનરૂપ ખડાગીચુક્ત, જીવરૂપ વહાણ તપ-સંયમ વિરૂપ વાયુ રહિત ભોક્ષરૂપ ભૂમિએ પહોંચતું નથી. માટે તે દેવાનુગ્રિય ! શોભાય

કષ્ટવડે કરીને શ્રીજીનેશ્વરના કર્મે કરીને યુક્ત એવો માનવજન્મ પામીને સંસાર સાગરની ઉપર આવેલો છે, તો હવે ચરણ-કરણાદિ યુગ્મ રહિત થઇને ફરી તેમાં છુટ નહિ, તું એમ નહીં બોલ કે હું વિશેષ શ્રુતજ્ઞાને કરીને યુક્ત છું તેથી તેના બલે કરીને મુક્તિને પામીશ, કેમકે ધણું સાફ જાણનારા શ્રુતજ્ઞાની પણ સંસારમાં કુંબ્યા છે. (તેથી જ્ઞાનને અભિમાન દૂર કરીને ચરણકરણાદિ અવુદ્ધાનમાં પ્રગાદ રહિત થઇ ઉદ્ધમ કરવો.) ૧૧૪૫-૧૧૪૬-૧૧૪૭.

ઉપરની ત્રીજી ગાથાનો લાવાર્થ લાખ્યકાર દુષ્ટાન્તપૂર્વક સમજાવે છે.

સંસારસાગરાઓ કુમ્મો ઇવ કમ્મચમ્મવિવરેણ ।

અમ્મજિવમિહ જરૂણં નાળાઇપગાસમાસજ્જ ॥ ૧૧૪૮ ॥

દુલ્હં પિ જાણમાણો સયણસિણેહાઙ્ગા તયં તત્તો ।

સંજમકિરિયારહિઓ તત્ત્યેવ પુણો નિયુદ્ધેજ્જા ॥ ૧૧૪૯ ॥

કૂર્મની ઘેઠે આ જીવ સંસાર સાગરમાંથી કર્મરૂપ સેવાળના છિદ્રવડે બહાર નીકળીને જૈનદર્શન સંખધી જ્ઞાનાદિરૂપ પ્રકાશ પામીને પુનઃ તે પ્રાપ્ત થયું દુર્લભ છે, એમ જાણતાં છતાં પણ સ્વજનના સ્નેહાદિવડે તે જીવ સંયમક્રિયારહિત ફરી આજ સંસારમાં પૂબે છે. ૧૧૪૮-૧૧૪૯.

જેમ કોઇ કૂર્મ (કાચખો) અતિશય તુણ-પત્રાદિ યુક્ત ને ગાઠ સેવાળથી આચ્છાદિત મહાઅધકારવાળા મોઠા દ્રહમાં રહેલા અનેક જળચર પ્રાણિઓથી વ્યથિત ચિત્તવાળો થઈ ચારે બાજુ ભ્રમણ કરતો મહામુશીબતે સેવાલતું છિદ્ર પામીને, તેવડે દ્રહ ઉપર આવીને, શરદપૂર્ણિમાના ચન્દ્રની ચન્દ્રિકાના સ્પર્શના સુખનો અનુભવ કરી, ધોતાના બન્ધુ એવા જળચરજીવોના સ્નેહથી આકૃષ્ટ ચિત્તવાળો થઇને વિચારવા લાગ્યો, કે મારા સ્નેહીઓ ખિચારા આ અપૂર્વ સુરલોકઅમાન સુખ કયારે અનુભવશે ? તેઓને પણ આ સુખતું દર્શન કરાવું, એમ વિચારીને કૂર્મ પુનઃ દ્રહમાં ઘેરી ગયો, તે પછી સર્વ સ્નેહી જળચરોને લઈ પૂર્વતું છિદ્ર સોધવા લાગ્યો, પરંતુ એ છિદ્ર તો કૂર્મ ગયા પછી તુરતજ પૂરાઈ ગયું. એટલે ગમે તેટલી શોધ કરવા છતાં એ છિદ્ર ન મળ્યું, તેથી તે મહાદુઃખ અનુભવવા લાગ્યો. એજ પ્રમાણે આ જીવરૂપ કૂર્મ અનાદિકર્મસંતાનથી અવરાએલ, મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ અધકાર યુક્ત જીહી જીહી જાતની માથાની નેત્રની જવર કોઠ-લગન્દર આદિની શારીરિક વેદના અને ઇષ્ટવિશોગ-અનિષ્ટસંયોગાદિ માનસિક વેદનારૂપ જળચરના સમૂહવાળા સંસાર-સમુદ્રથી મહા મુશીબતે મનુષ્યલવની પ્રાપ્તિને યોગ્ય કંઈદયરૂપ છિદ્ર પામીને, મનુષ્યપણું પામવારૂપ ઉપરના ભાગે આવીને જિનેશ્વરરૂપ ચંદ્રના વચનરૂપ ચન્દ્રિકાના સંગમ સુખને અનુભવીને “આ જિનવચનરૂપબોધિનો લાભ દુર્લભ છે” એમ જાણવા છતાં સ્વજન-સ્નેહ અને વિપયાસક્ત ચિત્તથી આ જીવ પુનઃ સંસારસાગરમાં પૂબે છે, આજ કારણથી નિયુક્તિકારે કહ્યું છે કે આ પ્રમાણે સંસારસમુદ્રમાં હે ભવ્ય ! તું કુંબ્યા નહિ. પરંતુ સદ-તુદ્ધાન કરવામાં અપ્રમાદી થા આનો વિશેષ ખુલાસો કરે છે “મનુષ્યલવ પ્રાપ્તિને રોકનાર કર્મ તે સેવાલ જાણવી અને તેની અનુદય અવસ્થા તે કર્મ વીવર જાણવું અને જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રના સ્વરૂપનો જે બોધ તેરૂપ જીનેશ્વર રૂપ ચંદ્ર સંખધી જ્ઞાનપ્રકાશ તેને ચરદ્રાશએ પામીને જ્ઞાનાદિકને દુર્લભ જાણતો છતો સ્વજનના સ્નેહાદિકથી વિશેષે જોડાયેલો સંયમક્રિયાએ રહિત થઈ સંસાર સમુદ્રમાં સંસારીજીવ ફરીને બેસે છે. ૧૧૪૮-૧૧૪૯.

પુનઃ જ્ઞાનવાદી શકા કરીને પૂછે છે કે—

અહ અજ્ઞાણી કુમ્મો પુણો નિમજ્જેજ્ઞ ન ઇણ તન્નાણી ।

સકિરિયાપરિહીણો વુટ્ટઈ નાણી જહડનાણી ॥ ૧૧૫૦ ॥

નેચ્છઈયનયમપ્પણ વ અન્નાણી વેવ સો મુણેન્તોઽવિ ।

નાણફલાભાવાઓ કુમ્મો વ નિવુટ્ટઈ જીવો ॥ ૧૧૫૧ ॥

હિત-હિત નહિ બાણનાર-અજ્ઞાની એવો કુર્મ પુનઃ બળમાં દૂબે એમાં આશ્ચર્ય નથી, (પરન્તુ હિતા-હિતને બાણનાર જ્ઞાની સંસારસાગરમાં કેમ દૂબે ?) ઉત્તરમાં કહે છે કે જ્ઞાની છતાં અજ્ઞાનીની જેમ સત્ક્રિયા રહિત હોવાથી (સંસારમાં) દૂબે છે, અથવા નિશ્ચયનયના મતે તે જ્ઞાની છતાં પણ અજ્ઞાનીજ છે, કેમકે તેને જ્ઞાનના ફળરૂપ વિરતિના અભાવ છે. એટલે તે કુર્મની જેમ પુનઃ જનમ જરા રોગ મરણરૂપ પ્રવાહવાલા સંસારમાં દૂબે છે. ૧૧૫૦-૧૧૫૧

એજ કારણથી નિર્બુદ્ધિકાર કહે છે કે—

સુવહુંપિ સુયમહીયં કિં કાહિતી ચરણવિપ્પહૂણસ્સ ।

અંધસ્સ જહ પલિત્તા દીવસયસહસ્સકોડીઽવિ ? ॥ ૧૧૫૨ ॥ ૧૬૧૯

ધણું કુત ભણ્યો હોય તો પણ ચારિત્ર રહિતને અજ્ઞાનજ બાણવું, કેમકે તે જ્ઞાન શુદ્ધ ફળવાળું થાય; જેમ અન્ધ મનુષ્યને લાખખો કોડ પ્રદીપ દીવાઓ નકામા છે, તેમ ચારિત્ર વિનાના મનુષ્ય અતિધણું કુત ભણેલો હોય, તોપણ તે શું કરી શકે ? કંઈજ નહીં. ૧૧૫૨

એજ અર્થે બાધ્યકાર કહે છે.

સંતંપિ તમણ્ણાણં નાણફલાભાવઓ સુવહુંયંપિ ।

સકિરિયાપરિહીણં અંધસ્સ પઈવકોઢિ હ ॥ ૧૧૫૩ ॥

અન્ધમનુષ્યને કોડો દીપકની જેમ સત્ક્રિયા રહિત ધણું જ્ઞાન હોય તોપણ, જ્ઞાનના ફળરૂપ વિરતિના અભાવ હોવાથી તે અજ્ઞાન છે. ૧૧૫૩.

એ વાદી પૂર્વે કહેલ દક્ષાન્ત અને દાર્શનિકની વિષમતા જણાવે છે.

અંધોઽણવબોહો ચિયં વોહફલં પુણં મુયં કિમણ્ણાણં ? ।

વોહોઽવિ તઓ વિફલો વસ્સ જમંઘસ્સ વડવવોહો ॥ ૧૧૫૪ ॥

અહીયાં દક્ષાન્તનું 'વેપમ્મપણું' છે, અન્ધ મનુષ્યને આંધળાપણાને લીધે ધણા દીવાઓ હોય તોપણ ઘસાદિ અર્થના બોધ થતો નથી. પરન્તુ કુત તો ચક્ષુવાળાને દીપકની જેમ બોધક હોવાથી અજ્ઞાન કેમ કહેવાય ? ઉત્તર કહે છે કે તે બોધ છે, પણ ચારિત્ર રહિત તે બોધ અન્ધના બોધની જેમ તેને તે નિષ્ફળ છે. ૧૧૫૪

પરન્તુ જો—

અપ્પંપિ સુયમહીયં પગાસયં હોઈ ચરણજુત્તસ્સ ।

પ્પકોઽવિ જહ પઈવો સ્વક્કલુઅસ્સ પયાસેઈ ॥ ૧૧૫૫ ॥ ૧૭૧૧

જેમ ચક્રુવાળાને એક દીપક પણ ત્યાગ અને ગ્રહણ ક્રિયાના હેતુપણા થકી પ્રકાશક થાય છે, તેમ ચારિત્રવાળાને થોડું ભણાએણું શ્રુત પણ પ્રકાશક થાય છે. ૧૧૫૫.

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

કિરિયાફલસંભવઓ અપ્યંપિ સુયં પમાસયં હોઃ ।

एकोऽपि हु चक्रमुपओ किरियाफलदो जह पईवो ॥ ११५६ ॥

જેમ ચક્રુવાળાને એક દીપક પણ ક્રિયારૂપ ફળ આપનાર છે, તેમ ચારિત્રવાળાને થોડું પણ શ્રુત, ક્રિયારૂપ ફળના સંભવથી પ્રકાશક થાય છે. ૧૧૫૬.

હવે આગળની ગાથાનો અર્થ જોડવાને ભાષ્યકાર કહે છે —

न हि नाणं विहलं चिय किलेसफल्यंपि चरणरहिंयस्स ।

निष्फलपरिवहणाओ चंदणभारो खरस्सेय ॥ ११५७ ॥

ચારિત્ર રહિતનું જ્ઞાન સર્વથા નિષ્ફળજ છે એમ નથી, પણ પઠન-શુણન-ચિંતનાદિ ક્લેશરૂપ ફલવાળું છે. જેમ ગધેડાને અંદનભાર નિષ્ફળ વહન કરવાથી ક્લેશ થાય છે, તેમ આ સમજવું ૧૧૫૭

નિર્બુક્તિકાર પણ એમજ કહે છે કે—

जहा खरो चंदणभारवाही, भारस्त भागी न हु चंदणस्त ।

एवं खु नाणी चरणेण हीणो, नाणस्त भागी न हु सोगईए ॥ ११५८ ॥ ११५९ ॥

જેમ અંદનનો ભાર વહન કરનાર ગધેડો, તેના ભારનેજ ભાગી છે, પણ અંદનની મુગન્ધનો ભાગી નથી, તેમ ચારિત્ર રહિત એવો જ્ઞાની માત્ર જ્ઞાનનોજ ભાગી છે, તે જ્ઞાનનું પઠન-શુણન-પરાવર્તન-ચિંતનાદિકથી થયેલા કષ્ટનું ભાગન છે. પરંતુ કેવપણું મતુષ્યપણું તથા સિદ્ધિ લક્ષણરૂપ સફળતિનો ભાગી નથી. ૧૧૫૮.

એ ઉપરોક્ત કથનથી કોઇને એકાન્તે જ્ઞાનમાં અનાદર અને જ્ઞાનશૂન્ય ક્રિયામાં આદર ન થાય તે માટે પુનઃ નિર્બુક્તિકાર કહે છે કે—

हयं नाणं कियाहीणं, हया अन्नाणओ किया ।

पासंतो पंगुलो दहो, धावमाणो य अंधओ ॥ ११५९ ॥ ११६० ॥

શહેરમાં થયેલ દાહ સમયે દેખતા એવા પગુ અને દોડતા એવા અંધળા બળી ગયા તેની પેઠે, ક્રિયા વિનાનું જે જ્ઞાન તે નિષ્ફળ છે અને જ્ઞાન વિનાની ક્રિયા તે પણ નિષ્ફળ છે. ૧૧૫૯

એજ અર્થ ભાષ્યકાર સ્પષ્ટપણે કહે છે.

हयमिह नाणं किरियाहीणंति जओ हयंति जं विफलं ।

लोयणविन्नाणं पिव पंगुस्स महानगरदाहे ॥ ११६० ॥

काहिइ नाणच्चायं किरियाए वेव मोक्खमिच्छंते ।

मा सीसो, तो भजइ हया य अन्नाणओ किरिया ॥ ११६१ ॥

અડસંકલ્પુરતાહમિ અંધપરિધાવણાકિરિયલ્લ ।

તેણું અન્નોન્નવેકલા સાહનમિહ નાણ-કિરિયાઓ ॥ ૧૧૬૨ ॥

મહોદય નગરનો દાહ હોય, ત્યારે ચક્રુવાળા પંચુના જ્ઞાનની થેઠે ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન નિષ્ફળ છે. (આ ઉપરથી) ક્રિયાવડેજ મોક્ષ ધ્વજનાર શિષ્ય જ્ઞાનનો ત્યાગ ન કરે, તે માટે કહે છે કે જ્ઞાનવિનાની ક્રિયા પણ અતિ સાંકડું નગર બળે છતે તેમાંથી નીકળવાને દોડતા અન્ધની ક્રિયાની થેઠે નિષ્ફળ છે. માટે અન્ધોઅન્ધની અવેક્ષાએ જ્ઞાન-ક્રિયા એ બન્ને મોક્ષનાં સાધન છે. ૧૧૬૦-૧૧૬૧-૧૧૬૨.

જેમ કોઈ મોટું નગર સળગ્યું હોય, ત્યારે તેમાંથી ભાગવાને માટે ચક્રુવાળો પંચુ જેમ અશક્ત છે, તેમ સત્ક્રિયા રહિત એણું એકલું જ્ઞાન પણ મોક્ષ પ્રાપ્તિ કરાવનાર ન હોવાથી નિષ્ફળ છે. આ ઉપરથી કોઈ માત્ર ક્રિયાવડેજ મોક્ષની ધ્વજા રાખનાર જ્ઞાનનો સર્વથા અનાદર કરે તો તેને માટે પણ આચાર્યશ્રી કહે છે કે સમ્યગ્જ્ઞાન વિનાની ક્રિયા પણ સળગતા એવા સાંકડાનગરમાંથી નીકળવા ધ્વજનાર અન્ધમનુષ્યની થેઠે નિષ્ફળ છે. પરંતુ અન્ધપુરુષ જો પંચુપુરુષને ખાંધપર લઈ લે ને તેણે બતાવેલા માર્ગે જાય તો તે બન્ને જણા બચીને ઉપડવ રહિત સ્થળે શુભ પામે છે, તેમ મોક્ષ શુભ ધ્વજનારાએ પણ જ્ઞાન અને ક્રિયા બન્નેને સમુદિત સેવવાંજ જોઈએ. ૧૧૬૦-૧૧૬૧-૧૧૬૨.

અહીં કોઈ શંકા કરે છે કે—

પત્તેપમમાવાઓ નિર્વાણં સમુદિયામુડવિ ન જુત્તં ।

નાણ-કિરિયામુ વોતું સિકતાસમુદાયતેલ્લં વ ॥ ૧૧૬૩ ॥

જ્ઞાન અને ક્રિયાની પ્રત્યેક અવસ્થામાં નિર્વાણનો અભાવ હોવાથી સમુદિત જ્ઞાન-ક્રિયામાં પણ સમુદિત રેતીના કણીઆમાં તેલની થેઠે, નિર્વાણ કહેણું યુક્ત નથી.

લુહી લુહી જાનાવસ્થા અને ક્રિયાવસ્થામાં મોક્ષ સાધવાનું સામર્થ્ય નથી, તો પછી એ બન્ને જ્ઞાન-ક્રિયાવડે મોક્ષ થાય છે એમ કહેણું પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે-જે પ્રત્યેક અવસ્થામાં નથી હોતું તે તેના સમુદાયમાં પણ નથી હોતું. જેમ રેતીના લુહા લુહા કણીઆમાં તેલ નથી, તેથી તેના સમુદાયમાં પણ નથી. એવીજ રીતે ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાન-ક્રિયા વડે મોક્ષ નથી થતું, તેથી તે બન્ને સમુદિત હોય, તોપણ તેઓથી મોક્ષ થવું નથી ધરતું.

એ કથન એકાન્ત સત્ય નથી, કેમકે માટી-તન્તુ-ચક્ર-ચીવરાદિ પ્રત્યેકથી ઘટાદિ ઉત્પન્ન નથી થતા, પણ તેના સમુદાયથી ઉત્પન્ન થતા જણાય છે. તેવીજ રીતે પ્રત્યેક જ્ઞાન ક્રિયાથી મોક્ષ નથી થતો પણ તેના સમુદાયથી થાય છે.

અને વળી—

વોહું ન સવ્વહ ચિય સિક્કનાતેલ્લં વ સાહનામાવો ।

દેસોક્કનારિયા જા સા સમયાયમિ સંપુણ્ણા ॥ ૧૧૬૪ ॥

લુહા લુહા રેતીના કણીયામાં તેલની થેઠે, જ્ઞાન-ક્રિયામાં સર્વથા મોક્ષના સાધનપણાનો અભાવ નથી. પરંતુ એ પ્રત્યેક અવસ્થામાં મોક્ષ પ્રત્યેકે થોડું ઉપકારીપણું છે, તે ઉપકારીપણું સમુદિત અવસ્થામાં પૂર્ણ થાય છે. (આથી જ્ઞાન-ક્રિયાનો સંયોગ તેજ મોક્ષ સાધક છે. એમ સિદ્ધિ .) ૧૧૬૪.

નિર્ચુક્તિકાર પણ એમજ કહે છે.

સંજોગસિદ્ધીય ફલં વયંતિ, ન હુ એગચક્ષેણ રહો પયાઈ ।

અંધો ય પંચૂ ય વળે સમેચ્ચા, તે સંપડત્તા નગરં પવિટ્ટા ॥૧૧૬૫॥ ૧૦૦૧૧૦૨

જ્ઞાન-ક્રિયાનો સંયોગ હોય, તોજ ચોક્ષરૂપ કહ્યું છે, લોકમાં પણ એક ચક્રથી રથ નથી ચાલતો, અંધ અને પંચુ વનમાં ભેગા થયા, તે બન્ને ભેડાઇને નગરમાં પેઠા (તેમ અહીં પણ બહુવું.) ૧૧૬૫.

જ્ઞાન-ક્રિયાનો સંયોગ હોય, તોજ તીર્થકરોએ ચોક્ષરૂપ રૂપ કહ્યું છે, જેમ લોકમાં પણ એક ચક્રથી રથ ચાલતો નથી, તેમ એકજ જ્ઞાન અથવા ક્રિયાથી ચોક્ષ થતો નથી, આજ પ્રમાણે બીજા પણ સર્વ કાર્યો સામગ્રીજન્યજ છે. અહીં અન્ધ અને પંચુનું ઉદ્ધારણ સમજવા જેવું છે. કેઈ નગરના લોક રાત્રના કંઈક લયથી અરણ્યમાં ગયા, ત્યાંથી પણ ચોરના લયથી વાહનાદિનો ત્યાગ કરીને ભાગ્યા. તેવામાં ત્યાં અનાથ એવા એક અન્ધ અને બીજો પંચુ એ બે બિચારા ભાગવાની શક્તિ વિનાના હોવાથી ત્યાંજ ઉભા રહ્યા, એવામાં એ જંગલમાં દાવાનળ લાગ્યો, એટલે એ બન્ને અથડાતા કુટાતા ભેગા થયા. તે વારે એ લયમાંથી બચવાને અન્ધપુરૂષ પંચુને પોતાની ખાંધ ઉપર ઉપાડ્યો. પંચુ પુરૂષ આંધળાને સમવિષમ કુંકું-કંટકાદિએ રહિત યોગ્ય માર્ગ કહેતો અને તેના અનુસારે તે આંધલો ચાલતો, તેથી પંચુના ચતુઃજ્ઞાનવડે અને અન્ધની ગતિક્રિયાવડે સારા માર્ગે જવાથી બન્ને સુખપૂર્વક નગરમાં પહોંચ્યા. આજ પ્રમાણે સર્વ કાર્યસિદ્ધિમાં સંયોગજ હેતુ છે, એમ બહુવું. ૧૧૬૫.

એજ અર્થ લાભ્યકાર કહે છે.

દુગસંજોગમ્મિ ફલં સમ્મંકિરિઓ-વલલ્લિમાવાઓ ।

ઈદ્દપુરાગમણં પિવ સંજોણ અન્ધ-વંચૂણં ॥ ૧૧૬૬ ॥

વરેયો જં વિફલે ન તત્થ સમ્પકિરિઓ-વલલ્લોઓ ।

દોસંતિ ગમણવિફલે જહેગચ્ચે સુવિ રહમ્મિ ॥ ૧૧૬૭ ॥

ઇદ્દનગરમાં આવવા માટે અન્ધ અને પંચુના સંયોગની પેઠે જ્ઞાન-ક્રિયારૂપ ઉલ્લેખનો સંયોગ હોય, તો ચોક્ષરૂપ રૂપ થાય છે, કેમકે તેમાં સમ્યક્ ક્રિયા અને જ્ઞાનનો સદ્ભાવ છે. એથી ઉત્કટ જેમ એક ચક્રવાળો રથ પૃથ્વીપર ગમન કરવાને નિષ્ક્રિય જણાય છે, તેમ જેમાં ચોક્ષરૂપ રૂપ ન થાય, તે સમ્યક્ ક્રિયા અને જ્ઞાન રહિત છે. એમ બહુવું. માટે જ્ઞાન ક્રિયા એ બન્નેના સંયોગે ચોક્ષ થાય છે. એમ નક્કી સમજવું.

હવે આગળની નિર્ચુક્તિની ગાથાનો સંખંધ ભેડવાને કહે છે.

સહકારિત્તે તેસિં કિં કેળોવકુરુને સહાવેણ ।

નાણ-ચરણાણમહવા સહાવનિદ્ધારણમિયાર્ણિ ॥ ૧૧૬૮ ॥

જ્ઞાન અને ક્રિયા તેમના સહકારીપણામાં તે જ્ઞાન અને ક્રિયા કયા કયા સ્વભાવે ઉપકાર કરે છે? ઉત્તરમાં કહે છે કે બિન્નસ્વભાવે, અથવા બીજી રીતે સંખંધ કહે છે કે જ્ઞાન-ચારિત્રના સ્વભાવનું અહીં હવે નિર્ધારણ કરાય છે. ૧૧૬૮

વિ. ભા. ૫૫

શિષ્ય:—હે પ્રભો ! જ્ઞાન-ક્રિયાના સહકારીપણામાં તેઓ કયા સ્વભાવે ઉપકાર કરે છે ? શું શિષ્યિકા વહન કરનારા પુરુષોના મમૂહની પેઠે સામાન્યથી સરખી રીતે ઉપકાર કરે છે ? કે ગતિક્રિયામાં ચક્ષુ અને પગ આદિની પેઠે ભિન્ન સ્વભાવપણે ઉપકાર કરે છે ?

ગુરુ:—ભિન્ન સ્વભાવપણે તેઓ ભોક્ષ્યમનનાં ઉપકાર કરે છે, તે સમજવા માટે અથવા સ્વતંત્ર રીતે જ્ઞાન-ક્રિયાના સ્વભાવનું નિરૂપણ કરવા માટે આ પ્રમાણે કહે છે. ૧૧૬૮.

નાણં પયાસયં સોહઓ તવો સંજમો ય ગુત્તિકરો ।

તિપ્પહં પિ સમાઓગે મોક્ષ્વો જિણસાસણે મણિઓ ॥૧૧૬૯॥ ૧૦૧-૧૦૨

જ્ઞાન પ્રકાશક છે. તપ શોધક છે, અને મંથમ શુષ્કિ કરનાર છે. એ ત્રણેના યોગ હોય તોજ જિનશાસનમાં ભોક્ષ કહેલ છે. ૧૧૬૯

જેમ કોઈ ઉધાગ દ્વારવાળું અને ઘણી બારીઓ તથા બાળીઓથી છિદ્રવાળું શૂન્ય ઘર, વાયુઆદિથી આવી પડેલ રજ અને કચરાથી પૂર્ણ ભરેલું હોય, તેમાં વસવાની ઇચ્છાથી કોઈ તે શૂન્ય ઘર માફ કરવાને માટે તે ઘરના સર્વ બારી-બારણાં બહારનો કચરો ન આવે તે માટે બંધ કરે, અને હલમધ્યમાં દીવો સળગાવીને થૂંકે, તે પછી કોઈ પુરુષને અંદરનો સર્વ કચરો દૂર કરવાને યોગે, એ પ્રમાણે કરવાથી હલ સ્વચ્છ થાય એટલે પછી એમાં નિવાસ કરે. એ હલ સ્વચ્છ કરવામાં દીપક કચરાને પ્રગટ કરવારુપ બ્યાપારવડે ઉપકારી છે, બારણાં બંધ કરવાં, તે બહારનો કચરો અંદર ન આવે, તેમાં ઉપકારી છે, અને પુરુષ અંદરનો કચરો કાઢી નાખીને સ્વચ્છ કરવા વડે ઉપકારી છે, જેમ એ ત્રણે ભિન્ન સ્વભાવે ઉપકારી છે; તેમ અહીં પણ આશ્વરૂપ ઉધાગ દ્વારવાળો જીવરુપ આરડો મહાશુભમયભોક્ષતા વાસે કરીને શૂન્ય છે, અને નિઃસ્થાત્વાદિ હેતુરૂપ પવનવડે આકર્ષાએ કર્મરૂપ કચરાથી ભરેલો છે, તેને ભોક્ષ મુખના નિવાસ માટે શુદ્ધ કરવાનો છે. તેમાં જીવાદિ પદાર્થ પ્રગટ કરનાર જ્ઞાન દીપકને સ્થાને છે, કર્મરૂપ કચરો દૂર કરનાર એવું તપ પુરુષના સ્થાને છે, અને નવેન કર્મરૂપ કચરાનો પ્રવેશ ન થવા દેનાર મંથમ બારણા બંધ કરવાને સ્થાને છે. એ રીતે જ્ઞાનાદિત્રણેના સંયોગ થયો હોય, તોજ જિનશાસનમાં જીવને ભોક્ષ કહેલ છે-એવા શુદ્ધ સ્વરૂપવાળા જીવન દિશમાં નિરંતર ભોક્ષ મુખ સ્થિતિ કરે છે. ૧૧૬૯

આત્મા શુદ્ધ કરવાને જ્ઞાનાદિ ત્રણેની શી જરૂર છે ? એમાંના એકથી પણ આત્મ શુદ્ધિ કેમ ન થાય ? એ પ્રશ્નના સમાધાનાર્થે ભાષ્યકાર કહે ॥ કે—

અસહાયમસોદ્ધિકરં નાણવિહ પગાસમેત્તમાવાઓ ।

સોહેદ્ ઘરકયારં જહ સુપગાસોડવિ ન પડેવો ॥ ૧૧૭૦ ॥

ન ય સવ્વવિસોદ્ધિકરી કિરિયા વિ જમપગાસઘમ્મા સા ।

જહ ન તમોગેહમલં નરકિરિયા સવ્વહા હરડ ॥ ૧૧૭૧ ॥

દોવાડપયાસ પુણ સકિરિયાપ વિસોદ્ધિયકયારં ।

સવરિયકયારાગમદારં સુદ્ધ ઘરં હોદ ॥ ૧૧૭૨ ॥

તહ નાણદોરવિમલં તવકિરિયાસુદ્ધકમ્મપકયારં ।

સંજમનંવરિયપહં જીવયરં હોદ સુવિસુદ્ધં ॥ ૧૧૭૩ ॥

જેમ સારા પ્રકાશવાળો દીપક પણ ગૃહનો કચરો શુદ્ધ કરતો નથી, તેમ જ્ઞાન પણ પ્રકાશ માત્ર સ્વભાવવાળું હોવાથી સંયમાદિની સહાય વિના જીવગૃહને શુદ્ધ કરી શકતું નથી, તથા અધિકારવાળા ગૃહનો કચરો જેમ મનુષ્યની ક્રિયા દૂર કરી શક્તી નથી, તેમ એકલી ચારિત્ર્ય-ક્રિયા પણ અપ્રકાશ ધર્મવાળી હોવાથી સર્વથા વિશુદ્ધિ કરી શક્તી નથી, પરંતુ દીપાદિનો પ્રકાશ અને સત્ક્રિયાવડે કચરો આવવાના દ્વારો બંધ કરવાથી ગૃહ જેમ શુદ્ધ થાય છે, તેમ જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશવડે અને તપરૂપ ક્રિયાવડે કર્મરૂપ કચરો શુદ્ધ કરવાથી તથા સંયમવડે આશ્રવદ્વારો બંધ કરવાથી જીવરૂપ ગૃહ સુવિશુદ્ધ થાય છે. ૧૧૭૦-થી-૧૧૭૩

શિષ્ય:—પહેલાં જ્ઞાન-ક્રિયા બેથી ભોક્ષ કહ્યો, અને હવે જ્ઞાન-તપ-તથા સંયમ એ ત્રણથી ભોક્ષ કહ્યો છે. આમ કહેવાથી તો પૂર્વાપર વિરોધ જણાય છે. તેના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

સંજમ-તત્ત્વોર્મ્યં જં સંવરનિજ્જરફલા મયા કિરિયા ।

તો તિગસંજોમોઽવિ હુ તાઽ ચિય નાળ-કિરિયાઓ ॥ ૧૧૭૪ ॥

સંયમ અને તથોમય જે ક્રિયા તે સંવર અને નિર્જરારૂપ ફળવાળી છે. તેથી એ ત્રણનો સંયોગ પણ તે જ્ઞાન-ક્રિયારૂપજ છે. ૧૧૭૬

જ્ઞાન-તપ-ને સંયમ, એ ત્રણ છે તે પણ પૂર્વોક્ત જ્ઞાન-ક્રિયારૂપજ છે. કેમકે ચારિત્ર્ય ક્રિયાનાજ તપ અને સયમ એ બે ભેદ છે. તથા સંવર અને નિર્જરા તેનું ફળ છે. કેમકે સંયમ, આશ્રવદ્વાર રોકવામાં હેતુ છે, અને તપ કર્મ નિર્જરાત્વ કારણ છે. એટલા માટે જો કે જ્ઞાનાદિ ત્રણથી ભોક્ષ કહ્યું છે, પરંતુ તપ અને સંયમનો એક ક્રિયામાંજ અન્તર્ભાવ કરવાથી જ્ઞાન-ક્રિયારૂપ બેથીજ ભોક્ષ છે.

શિષ્ય:—“ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રવાણિ ભોક્ષમાર્ગઃ ” એટલે સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ ત્રણ, ભોક્ષમાર્ગ છે, એમ પ્રસિદ્ધ છે, અને તમે તો આહી જ્ઞાન-ક્રિયાવડે ભોક્ષ કહ્યો છે. માટે એમ કહેવાથી પણ વિરોધ જણાય છે.

આચાર્ય:—હું ભદ્ર ! તુહારી આ શકા અભિપ્રાય જાણ્યા સિવાયની છે. કેમકે જ્ઞાન કહેવાથી સમ્યક્ત્વ એમાં આવીજ ગયું. સમ્યક્ત્વ સિવાય જ્ઞાન હોઈ શકેજ નહિ. કેમકે મિથ્યાદૃષ્ટિનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાનપણેજ પૂર્વે અનેકવાર કહ્યું છે, અથવા સમ્યક્ત્વ એ જ્ઞાન વિરોધજ છે. તે સંબંધમાં પૂર્વે પૃથક મી ગાથામાં કહ્યું છે. માટે સમ્યક્ત્વ તે જ્ઞાનની અન્તર્ગતજ છે. અને તેથી જ્ઞાન કહેવાથી સમ્યક્ત્વ પણ તેની સાથે કહેલુંજ છે. ૧૧૭૪

હવે આગળની ગાથાનો સંબંધ જોડવાને ભાષ્યકાર કહે છે કે—

ન લહૃદ્ સિવં સુયમ્મિવિ વદંતો અચરણો ત્તિ જં તસ્સ ।

હેજુ સ્વઓવસમઓ જહ વદંતોઽવહિણાણે ॥ ૧૧૭૫ ॥

સકિરિયમ્મિવિ નાળે મોક્ષો સ્વયમ્મિ ન ડ સ્વઓવસમે ।

સુતં ચ સ્વઓવસમે ન તમ્મિ તો ચરણજુત્તેવિ ॥ ૧૧૭૬ ॥

જેમ અવધિજ્ઞાનમાં વર્તમાન જીવ ભોક્ષ પામતો નથી, તેમ ચારિત્ર વિનાનો જીવ . કુતજ્ઞાનમાં વર્તમાન છતાં પણ ભોક્ષ પામતો નથી; કેમકે તેને તે જ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક છે.

શિષ્ય:—હે પ્રભો ! જ્ઞાન-ક્રિયાના સહકારીપણામાં તેઓ કયા સ્વભાવે ઉપકાર કરે છે ? શું શિષ્યના વહન કરનારા પુરુષોના સમૂહની જેમ સામાન્યથી સરખી રીતે ઉપકાર કરે છે ? કે ગતિક્રિયામાં વશુ અને પાગ આદિની જેમ સિત્ત સ્વભાવપણે ઉપકાર કરે છે ?

ગુરુ:—બિન્ન સ્વભાવપણે તેઓ ભોક્ષગમનમાં ઉપકાર કરે છે, તે સમજવા માટે અથવા સ્વતંત્ર રીતે જ્ઞાન-ક્રિયાના સ્વભાવનું નિરૂપણ કરવા માટે આ પ્રભાણે કહે છે. ૧૧૬૮.

नाणं पयासयं सोहओ तवो संजमो य गुत्तिकरो ।

તિપ્પણં પિ સમાઓગે મોક્ષો જિણસાસણે મણિઓ ॥૧૧૬૯॥ ૧૦૧-૧૦૨

જ્ઞાન પ્રકાશક છે, તપ શોધક છે, અને સંયમ ગુણિ કરનાર છે, એ ત્રણેના યોગ હોય તો જ જિનશાસનમાં મોક્ષ કહેલ છે, ૧૧૬૯

જેમ કોઈ ઉપાસા દ્વારાળું અને ઘણી બારીઓ તથા બાળીઓથી છિદ્રવાળું શૂન્ય ઘર, વાયુઆદિથી આવી પડેલ રજ અને કચરાથી પૂર્ણ ભરેલું હોય, તેમાં વસવાની ઇચ્છાથી કોઈ તે શૂન્ય ઘર સાફ કરવાને માટે તે ઘરના મર્વ બારી-બારણાં બંધ ન આવે તે માટે બંધ કરે, અને ગૃહમંથનમાં દીવો સળગાવીને મૂકે, તે પછી તર આગલી અંદરનો સર્વ કચરો દૂર કરવાને યોજે, એ પ્રભાણે કરવાથી ગૃહ સ્વચ્છ થા એમાં નિવાસ કરે. એ ગૃહ સ્વચ્છ કરવામાં દીપક કચરાને પ્રગટ કરવારૂં કરી ભેડે છે કે-ઉપકારી છે, બારણાં બંધ કરવાં, તે બહારનો કચરો અંદર ન આવે, તે અને પુરુષ અંદરનો કચરો કાઢી નાખીને સ્વચ્છ કરવા વડે ઉપકારી છે. સિત્ત સ્વભાવે ઉપકારી છે; તેમ અહીં પણ આશ્વરૂપ ઉભા ॥ ૧૧૭૮ ॥ સદ્ગુણમયભોક્ષના બાસે કરીને શૂન્ય છે, અને મિથ્યારસચરણં તદદ્વાપ । કર્મરૂપ કચરાથી બેઠેલ મોક્ષેરેકેયં ચ કેવલ જં મુણ્ડમિહિયં ॥ ૧૧૭૯ ॥

કોઈ કહે છે કે-અર્થથા સ્વાવારક કર્મનો ક્ષય થવાથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, ને તેથી ઉદયમાં થતું નથી (અને તેથી મોક્ષ થશે) તો જ્ઞાનને રોકનાર કર્મના ક્ષયની માફક મોક્ષને રોકનાર કર્મનો નાશ થવાથી મોક્ષ થશે તો પછી ચારિત્રવડે શું લાભ છે ? (ઉત્તર) શ્રુતજ્ઞાન તેમજ અતિ-અવધિ અને મનઃપર્થવ આ ચાર જ્ઞાન કર્મના ક્ષયથી નથી થતાં પણ સ્વાવારક કર્મના ક્ષયથી કેવળજ્ઞાન અને ક્ષાયિક ચારિત્ર થાય છે, ને તે ક્ષાયિક જ્ઞાન ને ચારિત્રમાં રહેલાને અનંતરપણે મોક્ષ મળે છે. અહીં કહેલ ચારિત્ર સહિત શ્રુત તે મોક્ષ મેળવનાર ક્ષાયિક જ્ઞાન અને ચારિત્રના લાભને માટે થાય છે. શ્રુતજ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક શાથી કહે છે ? અને કેવળજ્ઞાન ક્ષાયિક ભાવે છે એમ શાથી કહે છે ? ઉત્તરમાં આગળ મમાં તે જ્ઞાનાદિને તેવાં કહ્યાં છે. ૧૧૭૮-૧૧૭૯

અહીં કોઈ પૂછે છે કે-જેમ સર્વથા સ્વઆવરણીય કર્મનો ક્ષય થએ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી કરીને જેમ ચારિત્ર વિના પણ એ જ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષય થાય છે તેમ મોક્ષપ્રાપ્તિને આવરનાર કર્મ પણ કોઈક પ્રકારે ક્ષય થશે, અને તેથી મોક્ષ થશે. એમાં પછી એમાં ચારિત્રનું શું પ્રયોજન છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે અર્વજ્ઞાન સ્વઆવરણીય કર્મનો ક્ષય થવાથી નથી થતાં, પણ અતિ-શ્રુત-અવધિ અને મનઃ પર્થવ કે ચાર જ્ઞાનો સ્વઆવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી થાય છે, ક્ષયથી તો માત્ર એક કેવળજ્ઞાન થાય છે. એટલે આ કેવલરૂપ ક્ષાયિકજ્ઞાન અને મોક્ષનીયનો ક્ષય થવાથી થએલ ક્ષાય

નામ અને ગોત્રકર્મની વીસ કોડા કોડી સાગરોપમ, મોહનીયની સિત્તર કોડા કોડી સાગરોપમ અને બાકીના (જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણ-વેદની અને અન્તરાય) કર્મની ત્રીસ કોડાકોડી સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે, તથા આયુષ્યની તેત્રીસસાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે તથા જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણ આયુ-મોહનીય-અને અન્તરાય કર્મની અન્તર્મુહર્તની છે. નામ-ગોત્રની આઠ મુહૂર્તની, અને વેદનીયની બાર મુહૂર્તની જઘન્ય સ્થિતિ છે. ૧૧૮૭-૧૧૮૮

અનિવૃત્તિ બાદર ગુણસ્થાનકે વર્તનાર મહાત્મા મોહનીયનો જઘન્ય સ્થિતિ બંધ કરે છે તથા મિથ્યાદષ્ટિ તિર્યચ-અનુષ્ઠા આયુનો જઘન્ય સ્થિતિ બંધ કરે, જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણ વેદનીય, નામ-ગોત્ર-અને અન્તરાય કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ મુક્ત સંપરાયે બંધાય છે, અહીં જઘન્ય સ્થિતિ કહી છે, તે કપાય પ્રત્યયિક કહી છે, અને યોગ પ્રત્યયિક વેદનીયની જઘન્ય સ્થિતિ ઉપશાંતમોહ આદિ ગુણસ્થાનકે એક સમયની પણ હોય છે. ૧૧૮૭-૧૧૮૮

શિષ્ય:—આ બધી કર્મપ્રકૃતિયો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળી સાથેજ બંધાય છે કે એકનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધ થતાં, પછી બીજોના પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ થાય છે કે તેમાં કોણ બીજી રીતે ઉત્કૃષ્ટ બંધ થાય છે !

આચાર્યશ્રી:—એમાં આ પ્રમાણે વિવચિત્તા છે.

મોહસ્સુકોસાઈ વિર્દિર્ સેસાણ છન્દમુકોસા ।

આવસ્સુકોસા વા મજ્જિમિયા વા ન વ જહણ્ણા ॥ ૧૧૮૯ ॥

મોહવિવજ્જુકોસયવિર્દિર્ મોહસ્સ સેસિયાણં ચ ।

. ઉકોસ મજ્જિમા વા કાસઈ વ જહણ્ણિયા હોજ્જા ॥ ૧૧૯૦ ॥

મોહનીયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધાય ત્યારે શેષ છ કર્મની તેા ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિજ બંધાય છે, અને આયુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ અથવા મધ્યમ સ્થિતિ બંધાય છે, પણ જઘન્ય નથી બંધાતી, તથા મોહનીય સિવાયના કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં, મોહનીયની અને બીજા કર્મની ઉત્કૃષ્ટ અથવા મધ્યમ સ્થિતિ બંધાય, અને કોઈકની જઘન્ય સ્થિતિ પણ બંધાય.

જ્યારે મોહનીયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધાય, ત્યારે શેષજ્ઞાનાવરણ દર્શનાવરણ-વેદનીય નામ-ગોત્ર અને અન્તરાય, એ છ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિજ હોય છે. કારણ કે ઉત્કૃષ્ટ સંકલેશમાં મોહનીયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધાય છે. તેમાં વર્તનારો જીવ જ્ઞાનાવરણ આદિકર્મની પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધે છે. તથા જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા મોહનીયની સાથે ઉત્કૃષ્ટ નરકાયુ બાંધીને સાતમી પૃથ્વીમાં જીવ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તે નરકાયુની અપેક્ષાએ આયુ-કર્મની પણ તેત્રીસ સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હોય છે, અને જ્યારે છઠી આદિ પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે આયુની મધ્યમ સ્થિતિ હોય છે, પણ જઘન્ય નથી હોતી, કેમકે એવા સંકલેશે વર્તનારો જીવ નરકમાંજ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેવા સંકલેશમાં વર્તનારને ક્ષુદ્રક ભવ પ્રમાણ એવી આયુની જઘન્ય સ્થિતિ નથી હોતી. વળી ઉત્કૃષ્ટ સંકલેશમાં દેવ-નાર-કી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળું મોહનીય કર્મ બાંધીને તિર્યચમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પણ આયુષ્યની જઘન્ય સ્થિતિ નથી હોતી, કેમકે ક્ષુદ્રક ભવ પ્રમાણ જઘન્ય સ્થિતિ આયુવાળા જીવોમાં દેવ-નાર-કી ઉત્પન્ન નથી થતા.

મોહનીય સિવાય જ્ઞાનાવરણ આદિ કોઈપણ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધાય, ત્યારે મોહનીયની અને અમુક ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા કર્મથી બીજા કર્મની ઉત્કૃષ્ટ અથવા મધ્યમ

સ્થિતિ હોય છે. પણ જ્યન્ય નથી હોતી. કેમકે જ્યારે સર્વોત્કૃષ્ટ સંકલેશે વર્તનાર જીવ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળું જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મ બાંધે ત્યારે શેષ ભોહનીય આદિકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હોય છે, અને જ્યારે સ્વપ્રાયોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ સંકલેશમાં (ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ યોગ્ય સંકલેશમાં ભોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના કારણભૂત સંકલેશની અપેક્ષાએ મધ્યમ હોય છે, ત્યારે ત્યાં વર્તનાર જીવ ભોહનીય કર્મ મધ્યમ સ્થિતિવાળું પણ બાંધે છે. અને દર્શનાવરણ તથા વેદનીય આદિ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના કારણભૂત સંકલેશની અપેક્ષાએ તો, તે ઉત્કૃષ્ટ અથવા મધ્યમ સ્થિતિવાળું બંધાય છે. ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ સંકલેશમાં દર્શનાવરણ આદિકર્મો તીવ્રસચ્ચુકત ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા બંધાય છે, અને મધ્યમ સંકલેશમાં મધ્યમ સ્થિતિવાળા બંધાય છે, પણ જ્યન્ય સ્થિતિ તેમની ત્યાં નથી સંભવતી, કારણ કે ભોહનીય અને દર્શનાવરણીય વિગેરે કર્મની જ્યન્ય સ્થિતિ અન્તમુ-હૂર્તાદિ પ્રમાણ કહી છે તે સ્થિતિ તો અનિવૃત્તિ બાદર અને સૂક્ષ્મ સંપરાય શુદ્ધિએ બંધાય છે, અને તે બે શુદ્ધિઓમાં રહેનાર જીવ જ્ઞાનાવરણ આદિકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કદિપણ ન કરે, પરંતુ મિથ્યાદષ્ટિજ કરે, માટે જ્ઞાનાવરણ આદિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં ભોહનીય અને દર્શનાવરણીય આદિની જ્યન્ય સ્થિતિ નથી હોતી. કેમકે આયુકર્મની જ્યન્ય સ્થિતિ હોય છે, પણ તે જ્યારે અગ્રુથ અથવા તિર્યક ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળું જ્ઞાનાવરણ આદિકર્મ બાંધે ત્યારે તેમને જ્યન્ય ક્ષણિક ભવનું આયુ બાંધતાં જ્યન્ય સ્થિતિ હોય છે. આ પ્રમાણે આ બે ગાથાની વ્યાખ્યા વૃત્તિકરે પોતાના જ્ઞાનના અનુસારે ઉત્કૃષ્ટ મધ્યમાદિ બંધને આગે કહી, એમાં જે પરમાર્થ-સત્ય હોય તે કેવળી અથવા બહુચુત જાણે. ૧૧૮૬-૧૧૮૭

આ ઉપરોક્ત બંધની સ્થિતિના કારણથી;

સમ્મ-સુય-વેસ-સન્નવવયાણ સામાયણમેક્કંપિ ।

ચકોસઠિર્ઠે ન લહ્ મહાવણ પુવ્વલહ્ઠાઈ ॥ ૧૧૯૧ ॥

સન્નવજહ્ણવિઠ્ઠો વિ ન લમણ જેણ પુવ્વવહિવન્નો ।

આવયજહ્ણવિઠ્ઠો ન પવજ્જતો ન પહિવન્નો ॥ ૧૧૯૨ ॥

સમ્યક્ત્વ સામાયિક-શ્રુત સામાયિક-દેશવિરતિ સામાયિક-અને સર્વ વિરતિ સામાયિક એ ચારેમાંનું એક પણ સામાયિક ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિવાળો જીવ ન પામે, પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા આયુષ્યની અંદર વર્તતા અનુત્તરદેવાદિ કેમકે પહેલાનું કેમકે સામાયિક હોય, અને બીજાઓને ન હોય. જ્ઞાનાવરણાદિ જ્યન્ય સ્થિતિવાળા પણ એ ન પામે, કેમકે તે પૂર્વે પામેલ હોય છે, અને જ્યન્ય સ્થિતિવાળા આયુષ્યમાં પૂર્વે પામેલ પણ ન હોય, તેમ પામતા પણ ન હોય.

૧૧૯૬ રૂપાદિની પ્રાપ્તિનું કારણ કહે છે.

આડે કર્મને પયહીણં અવિમરુઓ ઉ કોહિકોહીણ ।

વીસ સાગરાણં-નહ

ચવઠમેગયરં ॥૧૧૯૭॥ ૧૦૪-૧૦૬

સયરી તે ક

૪ (દરેક કર્મ પ્રકૃતિની એક લેખ એ ચારમાંથી કેમકે

એજ અથે ભાષ્યકાર કહે છે.

અંતિમકોઢાકોઢીણ સવ્વકમ્માણમાલ્લવજ્ઞાણં ।

પલિયાસંલિજ્ઞાણમે ભામે સ્ત્રીણે હ્વદ્ ગંઠો ॥ ૧૧૯૪ ॥

આશુ સિવાયના સર્વ કર્મની અંતિમ કોઠાકોઠી સાગરોપમપ્રમાણ સ્થિતિમાંથી પદ્ધતિ-પમના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ સ્થિતિ ક્ષય પામે એટલે અંતિય દેશ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧૯૪ અંતિય એટલે શું ? તે કહે છે.

ગંઠિ ત્તિ સુદુબ્બેઓ કલ્લલ્લઘણરુદ્ધગૂઢગંઠિ વ્વ ।

જીવસ્સ કમ્મજ્ઞિઓ ઘણરાગ-દ્વોસપરિણામો ॥ ૧૧૯૫ ॥

કોઠાર-નિબિડ-શુદ્ધ-અને અત્યંત પ્રચય પામેલ વાંશની ગાંઠ જેવી દુર્લેધ હોય છે તેવી કર્મજનિત એવા જીવના ગાઢરાગદ્વેષના પરિણામ છે તે રૂપ અંતિય તે પણ ધણીજ દુર્લેધ છે.

મિન્નમ્મિ સમ્મિ લામ્મો સમ્મત્તાઈણ મોક્કલ્લદેઝ્ઞાણં ।

સો ચ દુલ્લહો પરિસમ્પ-ચિત્તવિધાયાહિવિગ્ગેહિં ॥ ૧૧૯૬ ॥

સો તત્થ પરિસ્સમ્મદ્ધ ધોરમહાસમરનિગ્ગયાહ વ્વ ।

વિજ્ઞા ચ સિદ્ધિકાલે જહ વહુવિગ્ગા તદ્દા સોઽવિ ॥ ૧૧૯૭ ॥

એ અંતિયના ભેદ થાય છે ત્યારેજ ભોક્ષના હેતુભૂત સમ્યક્ત્વાદિના લાભ થાય છે. અને એ અંતિયભેદ મનોવિધાત તથા પરિશ્રમાદિવડે અતિદુર્લભ છે. કેમકે ત્યાં અંતિયભેદ કરવામાં પ્રવર્તેલ જીવ, મહાધોર સંપ્રાપ્તમાંથી જય પામીને નીકળેલા સુલટની પેઠે પરિશ્રમ પામે છે, અથવા વિદ્યાસિદ્ધિ વખતે જેમ તે વિદ્યા ધણી વિધે સિદ્ધ થાય છે, તેમ તે અંતિય-ભેદ પણ મહાસુશીખતે થાય છે. ૧૧૯૬-૧૧૯૭.

આહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

કમ્મદ્વિદ્ધિં સુદીહા સ્વવિયા જદ્દ નિમ્મુણેજ, સેસંપિ ।

સ સ્વવેઝ નિમ્મુણો ચિય કિંચ પુણો દંસણાઈહિં ? ૧૧૯૮

જો સમ્યક્ત્વાદિ ગુણ વિના પણ જીવે કર્મની ધણી લાંબી-ઘંઘણોતર કોઠાકોઠ સાગરોપ-પમની સ્થિતિ ખપાવી, તો પછી શેષ-આકીની અંતઃકોઠાકોઠીની સ્થિતિ પણ તે મુજબજ ગુણ સિવાય ખપાવે, (અને ભોક્ષ પણ એજ પ્રમાણે પામે.) એમાં સમ્યક્ત્વદાનાદિ ગુણોત્તું શું પ્રયોજન છે ? ૧૧૯૮

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

પાપણ પુલ્લસેવા પરિમડઈં સાહણમ્મિ સુસ્તરિયા ।

હોદ્દ મહાવિજ્ઞાપ કિરિયા પાયં સવિગ્ગા ચ ॥ ૧૧૯૯ ॥

તદ્દ કમ્મદ્વિદ્ધિસ્વવણે પરિમડઈં મોક્કલ્લસાહણે સુહ્દં ।

ઈહ દંસણાઈકિરિયા દુલ્લહા પાયં સવિગ્ગા ચ ॥ ૧૨૦૦ ॥

અહવ જઓ ચિય મુવહું સ્વવિયં તો નિમ્મુણો ન સેસંપિ ।

સ સ્વવેઝ લહ્દ ચ જઓ સમ્મત્ત-સુયાદ્ગુણલામં ॥ ૧૨૦૧ ॥

જેમ મહાવિદ્યાને સાધવામાં પહેલાંની તેની સેવા સહેલી હોય છે, અને એ મહાવિદ્યા સાધતી વખતે જે ક્રિયા હોય છે, તે મહા મોટી અને પ્રાયઃ વિપ્રવાળી હોય છે, તેમ કર્મ-સ્થિતિ અપાવવામાં જે યથાપ્રવૃત્તિ કરણ ક્રિયા હોય છે, તે સહેલી હોય છે, અને અનિ-ક્ષેપથી આરંભીને મોક્ષસાધનમાં જે સમ્યગ્દર્શન તથા જ્ઞાનસહિત જે ચારિત્ર ક્રિયા છે, તે મહામોટી હુંલ અને વિપ્રવાળી હોય છે. અને સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાનસહિત ચારિત્રની ક્રિયા વિના અથવા ગુણરહિત અવસ્થામાં કોઈને કોઈ દીવસ મોક્ષ થતો નથી, ઘણાં કર્મ અપા-વ્યાં, તેથી તે ગુણરહિત શેષ કર્મ ન અપાવે, કેમકે (ખુલુ કર્મના ક્ષય થયો તેથી અનિ-ક્ષેપ થવા પછી) સમ્યક્ત્વ-શુભ આદિ ગુણનો લાભ થાય છે. (આ કારણથી શેષ કર્મ-સ્થિતિ ગુણરહિતપણે ક્ષય નથી પામતી.) ૧૧૯૬-૧૨૦૦-૧૨૦૨

યથાપ્રવૃત્તિ કરણાદિના અનુક્રમે જીવ પ્રતી લેઈ કરે છે, તેમાં કેને કેટલાં કરણ હોય? તે શંકાનો ઉત્તર કહે છે.

કરણં અહાપવત્તં અપુવ્વમનિપટ્ટિમેવ મચ્છાણ ।

इयरेसि पदमं विय भण्ण करणंति परिणामो ॥ ૧૨૦૨ ॥

યથાપ્રવૃત્તિકરણ-અપૂર્વકરણ-અને અનિવૃત્તિકરણ એ ત્રણ કરણ લાગ્યોને હોય છે, તથા અલભ્યોને પહેલું માત્ર યથાપ્રવૃત્તિ કરણ જ હોય છે. અહિં કરણ એટલે જીવના પરિણામવિશેષ જણવા. ૧૨૦૨

અનાદિકાળથી કર્મ અપાવવામાં પ્રવર્તેલ આત્માના અધ્યવસાય-પરિણામ વિશેષ તે પહેલું યથાપ્રવૃત્તિકરણ, પૂર્વે કદિપણ પ્રાપ્ત નહિ થએલ એવા અપૂર્વ સ્થિતિ ધાત-રસધાત આદિ કરનાર અધ્યવસાય વિશેષ તે બીજું અપૂર્વકરણ, સમ્યગ્દર્શનના લાભ થતા મુક્તિમાં જે પરિણામ પાછા ન પડે તે અનિવર્તિ કરણ, આ ત્રણે અધ્યવસાયરૂપ કરણો અનુક્રમે વધારે વધારે વિશુદ્ધ છે. અને તે લાભ્યોને હોય છે. તથા અલભ્યોને તો તે પહેલું યથા-પ્રવૃત્તિકરણ જ હોય છે, બીજાં બે કરણો નથી હોતાં. ૧૨૦૨

એ કરણોમાંનું કયું કરણ કઈ અવસ્થામાં હોય છે? તે કહે છે.

જા મંત્રી તા પદમં ગર્વિ સમ્પચ્છઓ અપુવં તુ ।

अनिघटीकरणं पुण सम्पत्तपुरवखडे जीवे ॥ ૧૨૦૩ ॥

અનિઘટ્ટસ્થાન પર્યન્ત પહેલું યથાપ્રવૃત્તિકરણ, અનિઘટ્ટો લેઈ કરતાં બીજું અપૂર્વકરણ અને જીવ સમ્યક્ત્વ સન્નિપ્ત થાય, ત્યારે તે ત્રીજું અનિવર્તિકરણ. ૧૨૦૩

અનાદિકાળથી આરંભીને જ્યાં મુક્તિ તીવ્ર રાગ દ્વેષના પરિણામરૂપ અનિઘટ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત થાય, ત્યાં મુક્તિ યથાપ્રવૃત્તિકરણ છે. કારણ કે તે અવસ્થામાં કર્મ અપવાના કારણ ભૂત અધ્યવસાય માત્ર હોય છે, પણ કર્મ અપાવવાની જુદી હોતી નથી, ને તેથી જ તે યથાપ્રવૃત્તિકરણ કહેવાય છે, તથા તેમાં ગિરિનદીના પાણીની મોલનાનો ન્યાય કહેવાય છે અને માત્ર ઉદ્ધય પ્રાપ્તિ આઠે કર્મ પ્રકૃતિના સર્વદા ક્ષય ત્યાં કરાય છે, અનિઘટ્ટો બીજું અપૂર્વકરણ હોય છે, કેમકે પૂર્વના અધ્યવસાય કરતાં વધારે શુદ્ધ અધ્યવસાયથી અનિઘટ્ટો લેઈ થાય છે. અને તે પછી જીવ સમ્યક્ત્વની સન્નિપ્ત થાય છે અથવા જેને હમણાં જ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થવાનું છે, તેને ત્રીજું અનિવર્તિકરણ, કેમકે તેવા અતિ વિશુદ્ધ અધ્યવસાય થવા પછી તરત જ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨૦૩

આ ત્રણ કરણથી થતી જે સામાયિક પ્રાપ્તિ તેનાં દૃષ્ટાંતો કહે છે.

પહ્લગ-ગિરિસરિવલ-પિવીલિયા-પુરિસ-પહ-જરગહિયા ।

કોદ્દવ-જલ-વ્રથાણિ ય સામાઙ્ગલામદિટ્ઠંતા ॥૧૨૦૪॥૧૦૫-૧૦૭

પલ્લવ-પર્વત નદી પાપાણ-કીડિઆ-પુરુષા-માર્ગ-તાવનાળા-કોદર-જળ-અને વસ્ત્રો
આ ત્રણ દૃષ્ટાંત સામાયિકપ્રાપ્તિનાં થાજવા. ૧૨૦૪

પલ્લવ-(પાલા) નું દૃષ્ટાંત કહે છે.

જો પહ્લેડતિપહ્લે ઘણં પક્ષિવદ્ યોવયોવયરં ।

સોહેદ્ વહુવહુયતરં શિજ્ઞે તં યોવકાલેણ ॥ ૧૨૦૫ ॥

તદ્ કમ્મયજ્ઞપહ્લં જીવોડ્ઞામોગઓ વહુતરાગં ।

સોહંતો યોવતરં ગિણંતો પાવણં ગંઠિ ॥ ૧૨૦૬ ॥

જેમ કોઈ કણથી મોટાપલ્લવમાં થોડું થોડું ધાન્ય નાંખે, અને વધારે વધારે કાઢે, તે
ધાન્ય થોડાજ કાળમાં ક્ષય પામે છે; તેમ કર્મરૂપ ધાન્યના પલ્લવમાંથી જીવ અનાભોગપણે
ધણું કર્મ ક્ષય કરતો, નવાં કર્મ થોડાં મહણ કરીને અનિચ્છલને પામે છે. ૧૨૦૬

જેમ કોઈ કુદ્ભિષક ધણી મોટી ધાન્યથી ભરેલી કોડીમાં કોઈ વખત થોડું થોડું ધાન્ય
નાંખે છે, અને તેમાંથી શુદ્ધવ્યવહાર માટે વધારે વધારે કાઢે છે. એમ કરવાથી કેટલાક કાળે
તે ધાન્ય પૂરું થઈ જાય છે. તેવીજ રીતે ચિર સચિત કર્મરૂપ ધાન્યના પલ્લવમાંથી આત્મા
કોઈક પ્રકારે અનાભોગથી ધણું કર્મ ખપાવતો, અને નવાં થોડાંજ મહણ કરતો અનિચ્છલને
પામે છે. ને તે વખતે આશુ સિવાયનાં સાતે કર્મ એક કોડકોડા સાગરોપમમાં કંઈ ન્યૂન
અવશેષ રાખીને બાકીનાં સર્વ કર્મ ખપાવે છે. આ પ્રમાણે યથાવૃત્તિ કરણથી થાય છે.

શિષ્ય:—ભગવત ! અનિચ્છલેદ થયા પૂર્વે જીવ અસંયત-અવિરત ને અનાદિ ત્રિધ્યાદૃષ્ટિ
હોય છે, એવા જીવને ધણું કર્મના ક્ષય અને થોડા કર્મના બંધનો આગમમાં નિષેધ કર્યો
છે. તે સખંધમાં અન્યત્ર કહ્યું છે કે—“જેમ અતિ મોટા પલ્લવમાં કોઈક મહાન્ય કુંલ પ્રમાણ
ધાન્ય નાંખે, અને નાલિકા પ્રમાણ કાઢે; તેમ અસંયત-અવિરતજીવ ધણું કર્મ બાંધે અને
થોડાં કર્મની નિર્જરા કરે, તથા મોટા પલ્લવમાંથી જેમ કોઈ કુંલ પ્રમાણ કાઢે અને નાલિકા
પ્રમાણ નાંખે; તેમ જે પ્રમત્ત સંયત હોય છે, તે ધણું કર્મ નિર્જરે છે, અને થોડાં બાંધે
છે, અને કોઈ મોટા પલ્લવમાંથી કુંલ પ્રમાણ કાઢે છે, અને થોડું પણ નાંખતા નથી, તેમ
જે અપ્રમત્ત સંયત હોય, તે ધણું કર્મની નિર્જરા કરે છે અને થોડાં પણ બાંધતા નથી.
આ રીતે ઉપર મુજબ આવરતિ ત્રિધ્યાદૃષ્ટિને દરેક સમયે બંધ થણે અને નિર્જરા થોડી
કહી છે. પણ તમે તો એથી વિપરીત કહો છો, તેણે કેમ ?

શુર:—ભાઈ ! એકાન્ત એવો નિયમ નથી, કે અવિરત અસંયત ત્રિધ્યાદૃષ્ટિને ધણું
કર્મનો બંધ અને અલ્પ કર્મનીજ નિર્જરા થાય. જો એકાન્ત એવોજ નિયમ હોય, તો બહુકર્મી
જીવોને કંદિપણ સમ્યક્ત્વનો લાભ ન થાય, પણ એમ નથી. કારણ કે સમ્યક્ત્વ જીવોને
સમકિત પામ્યા પહેલાં ધણું કર્મના ક્ષય થવાથી સમકિત પ્રાપ્ત થએલું પ્રત્યક્ષ જણાય છે.
વળી જો સર્વદા ધણું કર્મનો બંધ થાય એમજ માનીએ, તો કાળક્રમે સર્વ પુરુષગણશિને
પણ કર્મપણે મહણ કરવાનો પ્રસંગ આવે, અને કોઈપણ પુરુષમહણ કરવાનું રહે નહિ,

પરન્તુ એમ થતું નથી, કેમકે સ્તંભ-કુંભ-અભ-પૃથ્વી-શુદ્ધ-શરીર-વૃક્ષ-પર્વત-નદી-મયુર
આદિ ભાવે પરિણામ પામેલા પ્રુદ્ગણો હુએશાં જણાય છે, અને કર્મબંધ પણ વર્તમાન-
આદિમાં જણાય છે. આટલે બન્ધ અને નિર્જરાના સંબંધમાં ત્રણ ભાંગા સમજવા. પ્રથમ
કોષકને ઉત્કૃષ્ટ બંધ હેતુથી, અને પૂર્વ બદ કર્મક્ષયના હેતુની ન્યૂનતાથી કર્મ બંધ વધારે
થાય છે, કોષકને કર્મ બંધના હેતુની અને કર્મક્ષયના હેતુની સમાનતાથી કર્મનો બંધ
અને નિર્જરા સમાન થાય છે. તથા કોષકને બંધ હેતુની ન્યૂનતાથી અને ક્ષયના હેતુની
ઉત્કૃષ્ટતાથી કર્મબંધ થોડો થાય છે અને નિર્જરા વધારે થાય છે. આ ત્રણ ભાંગામાંથી
ત્રીજા ભાંગામાં બ્યારે કોષક મિથ્યાદૃષ્ટિ વર્તેલો હોય, ત્યારે તેને અન્યિદેશ પ્રાપ્ત થાય છે.
૧૨૦૫-૧૨૦૬

અનાભોગપણે એટલા બધા કર્મનો ક્ષય કેવી રીતે થાય ? એ શકાના ઉત્તરમાં આ-
ચાર્યશ્રી પર્વતની નદીના પાપાણુનું બીજું દેશાન્ત કહે છે.

ગિરિનદ-વત્તણિપત્તરઘટનોવમ્મેણ પદમકરણેણ ।

જા મંડી કમ્મદ્વિદ્ધં સ્વચ્છમણામોગઓ તસ્સ ॥ ૧૨૦૭ ॥

પર્વતની નદીના માર્ગમાં પડેલા પત્થરોના ધારના જેવી ઉપમાવાળા એવા પ્રથમ
કરણુવડે જવને અનાભોગથી કર્મ સ્થિતિનો ક્ષય થવાથી અનિષ્ઠપ્રદેશ થાય છે.

જેમ પર્વતની નદીના માર્ગમાંના પથરો અનાભોગથી એટલે “અમે આવી આકૃતિ-
વાળા થઈએ” એવી ઇચ્છા વિના તે પાણીના પ્રવાહથી ધસાવાથી અથવા પરસ્પર અથ-
રાવાથી, એમ કોણ પણ રીતે એ પથરો ગોળ-ત્રિકોણ-ચતુષ્કોણ-લાંબા-કૂંકા વિગેરે અનેક
આકારવાળા થઈ જાય છે, તેમ અહીં પણ કોષક રીતે અનાભોગપણે યથાપ્રવૃત્તિ કરણથી
કર્મ અપાત્રીને અનિષ્ઠપ્રદેશ પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૨૦૭

કીડિઓનાં દેશાન્ત કહે છે.

સ્તિવિસામાવિયગમણં યાણૂસરણં તઓ સમુપ્પયણં ।

યાણં યાણુસિરે વા ઓરુહણં વા મુદ્દગાણં ॥ ૧૨૦૮ ॥

સ્તિદ્ગમણં પિવ પદમં યાણૂસરણં વ કરણમણુવ્વં ।

ઉપ્પયણં પિવ તત્તો જીવાણં કરણમનિર્વાદ્ધં ॥ ૧૨૦૯ ॥

યાણુ વ મંઠિદેસે મંઠિયસત્તસ્સ તત્તવત્તયાણં ।

ઓયરણં પિવ તત્તો પુણોડવિ કમ્મદ્વિદ્ધિવુદ્ધી ॥ ૧૨૧૦ ॥

જેમ કેટલીક કીડિઓ હુએશાં-સ્વાભાવિક પૃથ્વીપર આમ તેમ ગમન કરે છે, કેટલીક
સ્થાણુ-કૂંકાપર ચડે છે; કેટલીક તે ખીલાપરથી ઊડી જાય છે, કેટલીક ખીલા આગ-
ળાજ રહી જાય છે અને કેટલીક ચઢીને ખીલા પરથી ઊતરી જાય છે; તેમાં કીડિઓનાં
સ્વાભાવિક ગમનની પેઠે હુએશાં પ્રવર્તતું પહેલું યથાપ્રવૃત્તિકરણ છે, ખીલાપર ચડવા
સમાન અપૂર્વકરણ છે, ખીલાપરથી ઊડવા સમાન જીવોને અનિવર્તિકરણ છે. (આ કરે-
ણના બળે જીવ મિથ્યાત્વથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ ગુણસ્થાને જાય છે.) અનિષ્ઠકસત્ત્વ (અનિષ્ઠકસે-
નહિ કરેલ જીવ) ને સ્થાણુની પેઠે અનિષ્ઠ દેશ આગળ અવસ્થાન હોય છે, અને ત્યાંથી
પુનઃ પાછા ફરવારૂપ કર્મસ્થિતિની વૃદ્ધિ થાય છે. ૧૨૦૮-૧૨૦૯-૧૨૧૦.

હવે શુસાફર પુ ઘોડું દષ્ટાન્ત કહે છે.

જહ વા વિઝિ મળૂમ જતહવિપહં સહાવગમણેજા ।
 ઘેલાફકમમીયા તુરંતિ પતા યદો ચોરા ॥ ૧૨૧૧ ॥
 દદુંદુ મગતહત્યે તે ઇગો મગગો પદિનિયત્તો ।
 વિતિઓ ગદિઓ તદ્દઓ સમફકંતો પુરં પત્તો ॥ ૧૨૧૨ ॥
 અઢત્તો મવો મળૂસા જીવો કમ્પદિઈ પહો દોહો ।
 મંદો ય મયત્પાળં રામ-દોસા ય દો ચોરા ॥ ૧૨૧૩ ॥
 મગ્ગો ટિડપરિવહ્દો ગદિઓ પુળ મંદિઓ ગઓ તદ્દઓ ।
 સમ્પનપુરં एवं જોણ્જા નિળિળ કર્ણાઈ ॥ ૧૨૧૪ ॥

અથવા જેમ કોઈ ત્રણ મનુષ્યો સ્વભાવિકગતએ અટવીમાં જતાં ઘણા માર્ગ ચાલી ગયા. તેવામાં વેળાનો અતિક્રમ થવાથી તેઓ ભય પામ્યા, એટલામાં ત્યાં ભયસ્થાનકે જે ચોર તેમને મળ્યા. માર્ગમાં જે ચોરોને જોડેને (ત્રણમાંનો) એક મનુષ્ય માર્ગમાંથી પાછો ફર્યો, બીજાને ચોરોએ પકડયો, અને ત્રીજો ચોરોનો તિરસ્કાર કરીને ઇછનગરે પહોંચી ગયો. અહીં અટવી તે સંસાર, મનુષ્યો તે અંધિદેશથી પાછા ફરેલા અંધિદેશમાં રહેલો અને અંધિનો ભેડ ફરેલો એવા તે ત્રણે જણે, કર્મની સ્થિતિ તે દીર્ઘપથ, અંધ તે ભયસ્થાન, જે ચોરો તે રાગ-દ્વેષ, જે ભાગી ગયો તેની સમાન અભિજ્ઞાનથી યુનઃ સ્થિતિ વધારનાર જીવ, જે પકડાયો તેની જેવો અંધિદેશ આગળ રહેલો જીવ અને જે ચાલ્યો ગયો તેની મારફત સમ્યક્ત્વરૂપ નગરે પહોંચેલો જીવ જણવો, આ પ્રમાણે ત્રણ કરણમાં પણ યોજના કરવી. (ત્રણ પુરૂષતું સ્વભાવિક ગમન તે અંધિદેશ આગળ લાવનાર યથાપ્રવૃત્તિકરણ, શીઘ્રગતિથી ચોરોનો તિરસ્કાર કરવો તે અપૂર્વકરણ અને સમ્યક્ત્વાદિકરણ ઇછનગરે પહોંચ્યાનાર તે અનિવર્તિકરણ જણવું. ૧૨૧૧-થી-૧૨૧૪.

શિષ્ય:—પ્રશ્નો! અન્યથોડ કરીને જીવો સમ્યક્ત્વાદિકરણ ગ્રાક્ષમાર્ગ પામે છે, તે પરો-પદેશથી પામે છે? કે ઘોડાની ઓળે સ્વાભાવિકપણે પામે છે? અથવા એ બેના પણ યોગ છતાં એકે પ્રકારે નથી પામતા?, આચાર્યશ્રી આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાને માર્ગતું દષ્ટાન્ત આપે છે કે—

ઉવણસઓ સયં વા લમફ પહં કોઈ ન લમફ કોઈ ।
 મંદિત્પાળં પત્તો સમ્પત્તપહં તદ્દા મવ્વો ॥ ૧૨૧૫ ॥

જેમ કોઈ મનુષ્ય અટવીમાં આમ તેમ રખડતાં સ્વયં યોગ્ય માર્ગ પામે છે, કોઈક બીજાના કહેવાથી માર્ગ પામે છે અને કોઈક નથી પણ પામતો; તેવી રીતે કોઈક ભવ્યાત્મા સંસાર અટવીમાં ભ્રમતાં અંધિદેશ પામીને સ્વયં સમ્યક્ત્વાદિ સન્માર્ગ પામે છે, કોઈક પરોપદેશથી પામે છે, અને કોઈક દુર્લભ્ય અભવ્ય નથી પણ પામતા, અને અંધિ-દેશ પામેલો પાછો વળે છે. ૧૨૧૫

જવરવાળાનું દષ્ટાન્ત કહે છે.

મેતજ્ઞેજા સયં વા નસસદ્ જરઓ ન નસસણ કોઈ ।
 મવ્વસ મંદિવેસે મિચ્છત્તમહાજરો-વેવં ॥ ૧૨૧૬ ॥

જેમ કોઈ તાવવાળા મનુષ્યને સ્વભાવિક રીતે ઘોરલે ઐપધ વિના તાવ દૂર થાય છે, કોઈકને ઐપધોપચારથી દૂર થાય છે અને કોઈકને ઐપધોપચાર કરવાથી પણ દૂર નથી થતો; તેમ મિથ્યાત્વરૂપ મહાભયર પણ કોઈક ભવ્યાત્માને સ્વાભાવિક રીતે રહેલો નાશ પામે છે, કોઈકને શુદ્ધચતુષ્કર ઐપધોપચારથી નાશ પામે છે અને કોઈકને નાશ નથી પણ પામતો. (ભવ્યાત્માને આ ત્રણે પ્રકાર હોય છે અને અભવ્યને તો એક ત્રીજો પ્રકાર જ હોય છે). ૧૨૧૬.

કોદરાનું ઉદાહરણ કહો છે.

નાસઈ સયં વ પરિક્રમઓ વ જહ કોદવાળ મયમાવો ।

નાસઈ તહ મિચ્છમઓ સયં વ પરિક્રમણાણ વા ॥ ૧૨૧૭ ॥

જેમ કોઈક કોદરાનો માદકસ્વભાવ સ્વાભાવિક રીતે નાશ પામે છે, કોઈકનો છાણ આદિના પ્રયોગથી નાશ પામે છે, અને કોઈકનો તે સ્વભાવ નથી નાશ પામતો, તેમ કોઈક જીવનો મિથ્યાત્વભાવ સ્વાભાવિક રીતે દૂર થાય છે, કોઈકને શુદ્ધમહારાજના ઉપદેશથી નાશ થાય છે, અને કોઈકને સર્વથા નથી પામતો. ૧૨૧૭

શાવડે મિથ્યાત્વ શુદ્ધ થાય છે ? તે માટે કહો છે—

અપુષ્પેણં તિપુંજં મિચ્છત્તં કુણ્ડ કોદવોવમયા ।

અનિયટ્ટીકરણેણ ડ સો સમ્મહંસણં લહ્હ ॥ ૧૨૧૮ ॥

જીવો જેણા કોદરા સમાન મિથ્યાત્વના અપૂર્વકરણવડે ત્રણ પુજ કરે છે, પણ સમ્યગ્ દર્શન તો અનિવર્તિ કરણવડેજ પામે છે. ૧૨૧૮.

જેમ કોઈક મનુષ્ય છાણ વિગેરેના પ્રયોગથી કોદરાને શુદ્ધ કરે છે, તેમાં તેના ત્રણ પ્રકાર થાય છે. કોઈ કોદરા સર્વથા શુદ્ધ થાય છે, કોઈ અર્ધા શુદ્ધ થાય છે, અને કોઈ બિલકુલ શુદ્ધ નથી થતા. તેવીજ રીતે જીવો અપૂર્વકરણવડે મિથ્યાત્વ શોધીને તેના શુદ્ધ-અર્ધશુદ્ધ-અને અશુદ્ધ એવા ત્રણ પુજ કરે છે. તેમાં સમ્યક્ત્વને આવરનાર એવા રસને અપાવીને શુદ્ધ કરેલા જે મિથ્યાત્વના પુદ્ગળોનો પુજ તે જિનોક્ત તત્ત્વરૂપિને આવરનાર નથી, માટે તેને ઉપચારથી સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. અર્ધશુદ્ધ મિથ્યાત્વ પુદ્ગળોનો પુજ તે સમ્યગ્મિથ્યાત્વ-મિશ્ર કહેવાય છે. અને સર્વથા અશુદ્ધ પુદ્ગળપુજ તે મિથ્યાત્વ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે અપૂર્વકરણથી ત્રણ પુજ થાય છે, પરંતુ અનિવર્તિકરણ વિશેષથી જીવ સમ્યક્ત્વ પુજે જાય છે, બીજા બે પુજે નથી જતો. જ્યારે સમ્યક્ત્વથી પતિત થઈને પુનઃ સમ્યક્ત્વ પામે છે, ત્યારે પણ અપૂર્વકરણવડે ત્રણ પુજ કરીને અનિવર્તિકરણથી સમકિત પામે છે.

શિષ્ય:—બીજીવાર સમકિત પામતાં અપૂર્વકરણની અપૂર્વકરણતા કેમ કહી શકાય ? કેમકે પૂર્વે તેની પ્રાપ્તિ થયેલ છે.

આચાર્ય:—ચોટીજવાર સુધી તેનો લાભ થાય છે, ઘોરલે અપૂર્વ જેવું હોવાથી તેને અપૂર્વકરણ કહેવાય છે. એમ વૃદ્ધોત્ત કથન છે. સિદ્ધાન્તવાદીઓ પણ એમજ કહે છે. પણ કર્મમિથ્યાત્વનાઓ તો “મિથ્યાત્વ” અન્તરકરણ કરે છે.” તે અન્તરકરણમાં પડેલો જીવ ઉપશમ સમકિત પામે છે, અને તેવડે મિથ્યાત્વના ત્રણ પુજ કરે છે, તે પછી ક્ષાયોપશ-

અભવ્યને શ્રુત આમાયિક લેવાનાં કારણો ને જલ તથા વસ્તુ' દેખાતા. (૪૪૭)

મિક પુ'જના ઉદયથી ક્ષાયોપશમિક સમર્કિત પામે છે. એમ માને છે. અર્થાત્ અપૂર્વકરણથી ત્રણપુ'જ નથી કરતા ને ઉપશમમાં કરેલ શુદ્ધ પુ'જના ઉદયથી દેર સમ્યક્ત્વ પામે છે. '

આ પ્રમાણે અભવ્યાત્માને સર્વત્ર સમ્યક્ત્વ લાભ કહ્યો, હવે અધિપ્રદેશે આવેલ અભ-
વ્યને શુ' થાય ? તે કહે છે.

તિત્યંકરાશ્પૂર્વં દદ્મુણ્ણેણ વાવિ કજ્ઞેણ ।

મુયસામાયલાહો હોજ્ઞ અમવસ્સ ગંઠિમ્મિ ॥ ૧૨૧૯ ॥

તીર્થેકરાદિની પૂજા જોઇને અથવા બીજા કોઈ પણ પ્રયોજનથી અન્ધિસ્થાન પામેલા અભવ્યને માત્ર શ્રુતઆમાયિકનો લાભ થાય છે. ૧૨૧૯

તીર્થેકરની વિભૂતિ વિગેરે જોઇને “આધર્મથી આવેલ સત્કાર થાય છે, દેવપણું-રાજ્ય વિગેરે પ્રાપ્ત થાય છે.” ઇત્યાદિ બુદ્ધિથી અન્ધિસ્થાન પામેલા અભવ્યને તે વિભૂતિ માટે અથવા દેવપણું-રાજ્યપણું-સૌભાગ્ય-સ્વપ-બળ વિગેરે બીજા પ્રયોજનથી, સર્વથા મોક્ષની મદદા વિના પણ કિંચિત્ કષ્ટકારી અતુષ્ઠાન કરવાથી અજ્ઞાનરૂપ શ્રુતસામાયિકનો માત્ર લાભ થાય છે, કેમકે અભવ્યને પણ અગીઆર અંગતુ' અધ્યયન કર્યું છે. પરંતુ સમ્ય-
ક્ત્વાદિનો લાભ તેા તેમને નથીજ થતો.

હવે “અપુલ્લેષુ તિપુ'જ” એ ૧૨૧૮ થી ગાથાતુ' વિવરણ કરે છે.

મયળા દરનિઘલિયા નિઝલિયા ચ જહ ફોદવા તિવિહા ।

તહ મિચ્છત્તં તિવિહં પરિણામવસેણ સો કુળઈ ॥ ૧૨૨૦ ॥

જેમ પ્રયોગથી શુદ્ધ-અર્ધશુદ્ધ-અને અશુદ્ધ એમ ત્રણ પ્રકારે કોદરા થાય છે. તેમ અપૂર્વકરણરૂપ પરિણામના વશથી શુદ્ધ-અર્ધશુદ્ધ-અને અશુદ્ધ એમ ત્રણ પ્રકારે મિ-
થ્યાત્વ થાય છે. ૧૨૨૦

હવે જળ અને વસ્ત્રનાં દેખાતો કહે છે.

જહ વેહ કિંચિ મલિણં દરમ્મદં મુદ્ધમંસુ વત્થં ચ ।

પવં પરિણામવસા કરેઈ સો દંસણં તિવિહં ॥ ૧૨૨૧ ॥

અથવા જેમ પાણી તથા વસ્ત્ર એતુ' હોય, તે શુદ્ધ કરવા છતાં પણ કોઈકે શુદ્ધ ન થાય, કોઈકે અર્ધ શુદ્ધ થાય, અને કોઈકે સર્વથા શુદ્ધ ન થાય, અને કોઈકે સર્વથા શુદ્ધ થાય છે. તેમ જલ પણ અપૂર્વકરણરૂપ પરિણામના વશથી દર્શનમોહનીય કમને શોધતાં અશુદ્ધ અર્ધશુદ્ધ અને શુદ્ધ એવા મિથ્યાત્વ-મિશ્ર-અને સમ્યક્ત્વ, એમ ત્રણ પ્રકાર કરે છે. ૧૨૨૧

હવે સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી દેશવિરતિ આદિનો લાભ કેવી રીતે થાય ? તે કહે છે.

સમ્પત્તમ્મિ ચ લદ્ધે પલિયપુદ્ધત્તેણ સાવઓ હોઈ

ચરણો-વસમ-સયાણં સાગર સંલંવરા હોંતિ ॥ ૧૨૨૨ ॥

પવં અપ્પરિવદિણ સમ્પત્તે દેવ-મણુયજન્મેસુ ।

અણ્ણયરતેદિવજ્જં ઇગમવેણં વ સન્વાઈ ॥ ૧૨૨૩ ॥

સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી બાકી રહેલી સ્થિતિમાંથી પદ્યોપમ પૃથક્ત્વે (એથી નવ પદ્યો-

પમ) જેટલો કાળ વીત્યા બાદ દેશવિરતિ થાય છે, તે પછી સંખ્યાતા સાગરોપમ વીત્યા બાદ ચારિત્ર પામે છે, તે પછી સંખ્યાતા સાગરોપમ વીત્યાબાદ ઉપશમશ્રેણિ પામે છે અને તે કરતાં સંખ્યાતા સાગરોપમ જેટલી સ્થિતિ આછી થયા પછી ક્ષપકશ્રેણિ પામે છે. આ પ્રમાણે દેવમનુષ્યભવમાં ગમનાગમન કરતાં સમ્યક્ત્વથી પડ્યા સિવાય મનુષ્યભવમાં દેશવિરતિ આદિના લાભ થાય છે. અથવા અતિયુગ પરિણામથી ઘણા કર્મની અપી ગયેલી સ્થિતિવાલો જીવ એક ભવમાં પણ ઉપગમ અને ક્ષપક એમાંથી એક શ્રેણિ તે દેશવિરતિ આદિ સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે. (સિદ્ધાન્તના અભિપ્રાયે એક ભવમાં બે શ્રેણિ ન થાય, પણ એકજ થાય.) ૧૨૨૨-૧૨૨૩.

હવે જેના ઉદયથી સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિ ન થાય અથવા થઈ તોપણ નાશ પામે તેવાં સમ્યક્ત્વાદિનાં આવરણો કહે છે.

અહુણા જસ્સોદયઓ ન લમહ દંસણાસામર્યં ।

લહ્દં વ પુણો મસ્સહ તદિહાવરણં કસાર્યાઈ ॥ ૧૨૨૪ ॥

અહવા સ્વયાઈઓ કેવલાઈ તં જેસિં તે કહ કસાયા ।

કો વા કસ્સાવરણં કો વ સ્વયાઈકમો કસ્સ ? ॥ ૧૨૨૫ ॥

હવે જેના ઉદયથી (જીવને) દર્શનાદિ સામાયિક પ્રાપ્તિ ન થાય, અને પ્રાપ્તિ થયા હોય, તોપણ નાશ પામે, તે અહીં કપાય વિગેરે (સમ્યક્ત્વાદિના) આવરણ છે. અથવા જે કપાયના કપાદિથી જે કેવળજ્ઞાનાદિ (કેવળદર્શન-ચારિત્રાદિ) થાય છે, તે કેટલા કપાય છે ? કયા કપાય કયા સામાયિકનું આવરણ છે ? અથવા કયા કપાયના કયા ક્રમે કાય આદિ થાય છે ? ૧૨૨૪-૧૨૨૫

આચાર્યથી એ પ્રશ્નોના અનુક્રમે ઉત્તર આપે છે.

પદમિલ્લુઆણ ઉદય નિયમા સંજોયણાકસાયાણં ।

સમ્મદંસણલંભં ભવસિદ્ધીયાડવિ ન લહંતિ ॥ ૧૨૨૬ ॥ ૧૦૬-૧૦૮

પહેલાં સંયોજના નામના અનન્તાનુબન્ધિ કપાયના ઉદયે, સમ્યગ્દર્શનના લાભ ભવસિદ્ધિક (તદ્ભવમોક્ષગામી) જીવો પણ આવશ્ય ન પામે.

પહેલા જે અનન્તાનુબન્ધી અથવા સંયોજના એવા જે કોઈ-માન-માયા ને હોય કપાયો તેના ઉદયથી ભવસિદ્ધિક અટકે તદ્ભવ મોક્ષગામી જીવોને પણ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્તિ ન થાય, તો પછી અભવ્યોને તો કયાંથીજ થાય ?

અનન્તાનુબન્ધી કપાયને પહેલા કપાય સાથી કહ્યો ?

સર્વળં પદુષ્ પદમા પદમણ્ણવિધાણ્ણો તિ વા જમ્હા ।

સંજોયણાકસાયા મવાદિસંજોયણાઓ (દો) તિ ॥ ૧૨૨૭ ॥

સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્તિ થતાં અને ક્ષપકશ્રેણિમાં પ્રથમ તેનાજ કાય થાય છે, અથવા સમ્યગ્દર્શનરૂપ પ્રથમ જીવનો ધાત કરનાર હોવાથી તે પ્રથમ કપાય છે. અને સંસારમાં ચોળનાર હોવાથી તેને સંયોજના કપાય કહેવાય છે. ૧૨૨૭

કપાય એટલે શું ? એના સમાધાન માટે કપાયની શબ્દ વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

કર્મં કર્તૃં ભવો વા કસમાઓ સિં જઓ કસાયા તે ।

કસમાયયંતિ વ જઓ ગમયંતિ કર્તૃં કસાય ત્તિ ॥ ૧૨૨૮ ॥

આઓ વ યવાદાર્ણ તેણ કસાયા જઓ કસસ્તાયા ।

ચત્તારિં વહુવયણઓ एवं વિદ્યાદઓડવિ ગયા ॥ ૧૨૨૯ ॥

કપ એટલે કર્મ અથવા ભવ, તેમના આય, એટલે લાભ જેથી થાય, તે કપાય, અથવા કર્મ યા સંસાર જેથી આવે તે કપાય, અથવા કર્મ કે સંસારને છૂટાં પામે તે કપાય. અથવા આય એટલે ઉપાદાન-હેતુ, સંસાર યા કર્મના હેતુ હોવાથી તે કપાય છે. બહુવચનના પ્રયોગથી એ કપાયો ચાર છે, અને દેશવિરતિ આદિગુણોના અનુ-કર્મે ધાત કરનારા હોવાથી તે બીજી-ત્રીજી-ચોથા કહેવાય છે. ૧૨૨૮-૧૨૨૯

ભવસિદ્ધિયાવિ ભણિય નિયમા ન લહંતિ તયમમ્મ વાવિ ।

અવિસદ્ધેણ વ મહિયા પરિત્તસંસારિયાર્હયા ॥ ૧૨૩૦ ॥

ભવસિદ્ધિ કે છવો પશુ (પહેલા કપાયના ઉદયથી સમ્યક્ત્વને પામતા નથી એમ કહેવાથી અભવ્ય તો અવરથ તેને નજ પામે, અને અપિ શબ્દથી પરિત્ત સંસારી છવો પશુ ન પામે એમ સમજાવું. ૧૨૩૦

દેશવિરતિનાં આવરણ કહે છે.

વિતિયકસાયાણુદણ અપ્પચ્ચક્ષાણનામધેયાણં ।

સમ્મદ્દંસણલંભં વિરયાવિરહં ન ડ લહંતિ ॥ ૧૨૩૧ ॥ ૧૦૭-૧૦૯ ॥

અપ્રત્યાખ્યાન નામના બીજા કપાયના ઉદયથી (લભ્યાત્મા) સમ્યક્દર્શન પામે, પરંતુ દેશવિરતિ ન પામે. ૧૨૩૧

સદ્ધં વેસો વ જઓ પચ્ચક્ષાણં ન જેસિ ઉદયમ્મિ ।

તે અપ્પચ્ચક્ષાણા સન્વનિસેહે મઓડકારો ॥ ૧૨૩૨ ॥

સમ્મદ્દંસણલંભં લહેદ્ધે ભવિય તિ વક્કેસોડયં ।

વિરયાવિરહવિસેસણતુસદ્દંસલક્કિઓડયં ચ ॥ ૧૨૩૩ ॥

જે માટે આ બીજા કપાયના ઉદયથી છવ, સર્વથી કે દેશથી પ્રત્યાખ્યાન ન પામે, તેથી તે કપાયો અપ્રત્યાખ્યાની કહેવાય છે. આમાં અકાર સર્વ નિષેધાર્થક છે. લભ્યાત્માને સમ્યક્ દર્શનને લાભ થાય છે. એ વાક્ય શેષ છે, અને વિરતાવિરતિ શબ્દથી આવકપણુને લાભ ન થાય એ વાત સંલક્ષિત છે. ૧૨૩૨-૧૨૩૩.

હવે સર્વવિરતિગુણનું આવરણ કહે છે.

તદ્વિયકસાયાણુદણ પચ્ચક્ષાણાવરણનામધેજ્ઞાણં ।

દેસેક્કદેસવિરહં ચરિત્તલંભં ન ડ લહંતિ ॥ ૧૨૩૪ ॥ ૧૦૮-૧૧૦ ॥

પ્રત્યાખ્યાનાવરણ નામના ત્રીજા કપાયના ઉદયે દેશ વિરતિનો લાભ થાય છે, પરંતુ સર્વ વિરતિરૂપ ચારિત્રનો લાભ નથી થતો. ૧૨૩૪

ભાષ્યકાર પ્રત્યાખ્યાનાવરણ શબ્દનો અર્થ કરે છે.

सर्वं पञ्चवक्त्राणं वर्तेति ते जं न देसमेणं ।

પચ્ચવક્ષાણાવરણા આમજ્ઞાદી-સદત્યેસુ ॥ ૧૨૩૫ ॥

જે માટે ત્રીજા કપાયો સર્વ વિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્યાનનું આવરણ કરે, પણ દેશ વિરતિનું ન કરે, માટે તેને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કહે છે, અહીં આદ્યશબ્દ મર્યાદા અથવા કપડે અર્થમાં છે. ૧૨૩૫

આ ત્રીજા પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કપાયના ઉદયથી સર્વ વિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્યાનનું આવરણ થાય છે, પણ દેશ વિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્યાનનું આવરણ નથી થતું, કારણ કે પ્રત્યાખ્યાનાવરણનું આવરણ કરે, તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ એવી વ્યુત્પત્તિ અહીં ન કરવી, પણ આવરણ શબ્દના “ આદ્ય ” ઉપરથી મર્યાદાએ પ્રત્યાખ્યાનનું આવરણ કરે, અથવા સાવધયોગની અનુભૂતિમાત્ર વિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્યાનનું આવરણ કરે તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ. અનન્ત સાવધયોગનું પ્રત્યાખ્યાન કરીને દેશવિરતિવાળો આવક અગ્નીઆરમ્ભ પ્રતિમા બધારે પામ્યો હોય, ત્યારે પણ સાવધયોગની પરિમિત અનુભૂતિ માત્રનું પ્રત્યાખ્યાન નથી કરતો, તેનું કારણ આત્મિક કપાયરૂપ આવરણજ છે. આથી આ કપાયને કપ્યત્પ્રત્યાખ્યાનાવરણ પણ કહેવાય છે. ૧૨૩૫

શિષ્ય:—ભગવન! આ આવરણ તે વિદ્યમાન પ્રત્યાખ્યાનનું હોય કે અવિદ્યમાન પ્રત્યાખ્યાનનું હોય? આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે કે—

नासंतस्सावरणं न सतोऽभवाच्चैविरमणपसंगा ।

પચ્ચવક્ષાણાવરણા નમ્હા તસ્સંભવાવરણા ॥ ૧૨૩૬ ॥

એકાન્તે અવિદ્યમાન પ્રત્યાખ્યાનનું આવરણ હોતું નથી, (કેમકે અવિદ્યમાનનું આવરણ માનીએ, તો અવિદ્યમાન એવા ખરેખરિણનું પણ આવરણ માનવું જોઈએ.) તેમ વિદ્યમાન પ્રત્યાખ્યાનનું આવરણ પણ નથી હોતું, કેમકે અભવોને પણ (પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કપાયો હોવાથી) વિરતિનો પ્રસંગ થાય. તે માટે પ્રત્યાખ્યાનની પરિણતિને આવરણ કરે તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કહેવાય છે. ૧૨૩૬.

એજ વાત દૃષ્ટાન્તપૂર્વક વધારે સ્પષ્ટ કહે છે.

उदए विरइपरिणई न होइ जेसि खयाइओ होइ ।

પચ્ચવક્ષાણાવરણા ત ઇહ જહા કેવલાવરણ ॥ ૧૨૩૭ ॥

કેવળજ્ઞાનાવરણના ક્ષયથી જેમ કેવળજ્ઞાન, તેમ જે કપાયના ઉદયથી વિરતિ પરિણામ ન થાય, પણ જેના ક્ષયાદિથી થાય, તે અહીં પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કહેવાય છે. ૧૨૩૭

જેમ કેવળજ્ઞાનાવરણથી વિદ્યમાન કેવળજ્ઞાન નથી અવરાતું, તેમ અવિદ્યમાન કેવળજ્ઞાન પણ નથી અવરાતું; કારણ કે જે વિદ્યમાન કેવળજ્ઞાન અવરાતું હોય, તો અભવોને પણ કેવળીપણાનો પ્રસંગ થાય, કેમકે તેમને તે જ્ઞાન પ્રગટ થયું હોય તો તે કેવળજ્ઞાનાવરણથી અવરાએલું માનવું પડે. અભવોને પણ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ હોતું, પરંતુ તદાવરણથી તે અવરાયેલું છે એમ કહેવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે જે અપણી-

ણીયાથી ક'કાએલા દીપકની થેદે, તે વડે તે ચોતાને તો જરૂર પ્રગટ કરી શકે, પણ અલ-
વ્યાને તેમ તો નથી થતું. વળી અવિદ્યમાન કેવળજ્ઞાન પણ તદાવરણથી અવરાતું નથી,
કેમકે જે અવિદ્યમાન અવરાતું હોય, તો અવિદ્યમાન એવા ગધેડાનાં સીંગડાં પણ અવ-
રાવવાં લેખ્યએ. મારે એ ઉભય રીતે ન માનતાં સદસદ્ (વિદ્યમાન-અવિદ્યમાન) રૂપ
કેવળજ્ઞાન તેના આવરણથી અવરાય છે, એટલે કે છવદ્વયરૂપે વિદ્યમાન કેવળજ્ઞાન અવ-
રાય છે, અને આવિર્ભૂત પરિણતિએ આવિદ્યમાન અવરાય છે. એ સદસદ્રૂપ (વિદ્યમાન
અવિદ્યમાનરૂપ) કેમકે અપેક્ષાએ એકજ છે. આ પ્રમાણે જેમ મદરાદ્વયરૂપ કેવળ જ્ઞાન
તદાવરણથી અવરાય છે, એટલે કે આવરણના સામર્થ્યથી છવ કેવળજ્ઞાન પરિણતિએ પરિ-
ણામ નથી પામતો, તેમ આ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કપાયના ઉદયથી વિરતિપરિણામ પણ
સદસદ્વે અવરાય છે, અર્થાત્ વિરતિપરિણામે છવ પરિણામ પામી શકતો નથી. અહીં
ધણું કહેવા જેવું છે, પણ અન્ય વધી જવાના ભયથી કહેતા નથી. ૧૨૩૭.

યથાખ્યાતચારિત્ર આવરનાર ચોથા કપાયણું સ્વરૂપ કહે છે.

મૂલગુણાણં લંભં ન લહૃદ્ મૂલગુણઘાઈણો ઉદય ।

સંજલણાણં ઉદય ન લહૃદ્ ચરણં અહક્લાયં ॥ ૧૨૨૮ ॥ ૧૦૯-૧૧૧ ॥

મૂળગુણો ધાત કરનાર કપાયોના ઉદયથી મૂળગુણોની પ્રાપ્તિ ન થાય, અને સંજલન
કપાયના ઉદયથી યથાખ્યાત ચારિત્રનો લાભ ન થાય. ૧૨૩૮

સમ્યક્ત્વ-મહાપ્રત-ને અણુપ્રત, એ ત્રણે ઉત્તર ગુણોના આધારભૂત હોવાથી મૂળ ગુણ
કહેવાય છે. તે મૂળ ગુણોના ધાત કરનાર અનન્તાનુષંગી-અપ્રત્યાખ્યાની અને પ્રત્યાખ્યાના-
વરણ કપાયોના ઉદયથી ઉપરોક્ત મૂળગુણો પ્રાપ્ત થતા નથી. તથા પરિસહાદિના સ યોગે
ચારિત્રવાળાને થોડો જાળવલ્યમાન કરે તે સંજલન કપાય, આ કપાયના ઉદયથી યથાખ્યાત
ચારિત્ર-કપાયરહિત એણું વીતરાગ ચારિત્ર પ્રાપ્ત ન થાય, અને પ્રાપ્ત થયું હોય, તો નાશ
પામે. માત્ર આ વીતરાગ ચારિત્રનોજ આ કપાયો ધાત કરે છે એટલુંજ નહિ પરન્તુ
શેષચારિત્રવાળાને પણ તેમના ચારિત્રમાં આ કપાયો દર્શોપધાતરૂપ અતિચાર લગાડે છે.

મૂળગુણો કયા ? તે લાખ્યકાર કહે છે.

સન્મત્તસમેયાઈ મહન્વચા-ગુન્વચાઈ મૂલગુણા ।

મૂલં સેસાઠારો વારસ તગ્વાઈણો યય ॥ ૧૨૩૯ ॥

સમ્યક્ત્વ સહિત મહાપ્રતો અને અણુપ્રતો તે મૂળગુણો છે, કેમકે ત્રિ શેષ ઉત્તરગુણોના
આધારભૂત હોવાથી મૂળ રૂપ છે, તથા એ મૂળગુણોના ધાત કરનારા એ પ્રથમના ખાર
કપાયો છે. ૧૨૩૯.

રાત્રિભોજનને મૂળગુણ કેમ ન કહેવાય ?

નિસિમ્મચવિરમણંવિ હુ નણુ મૂલગુણો કહં ન ગહિયં તં ? ।

વયધારિણો ચિય તયં મૂલગુણો સેસયસ્તિયરો ॥ ૧૨૪૦ ॥

આહારવિરમણાઓ તવો જ્વ તવ ઇવ વા જમોડનસર્ણ ।

અહવ મહન્વયસંરક્ષણત્તણાઓ સમિર્દં જ્વ ॥ ૧૨૪૧ ॥

રાત્રિસોજન વિરમણને પણ મૂળગુણરૂપે કેમ ન કહ્યું ? ઉત્તર-પ્રતધારી સંયમીને તે મૂળગુણ છે, અને શેષ દેશવિરતિને ઉત્તરગુણરૂપ છે. અથવા તપની પેઠે આહાર વિરમણ રૂપ હોવાથી એ ઉત્તર ગુણ છે. અથવા અગ્નિ ત્યાગરૂપ હોવાથી તે તપજ છે. (અને તપ તો ઉત્તર ગુણજ છે.) અથવા તે સમિતિની પેઠે મહાપ્રત્યુ રક્ષણ કરનાર હોવાથી ઉત્તર ગુણ છે. ૧૨૪૦-૧૨૪૧.

શિષ્ય:—એ યુક્તિથી તો પ્રતધારીને રાત્રિસોજન મૂળગુણ ન થાય ? તેના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

તદ્વિ તયં મૂલગુણો મળ્લ મૂલગુણપાલયં જમ્હા ।

મૂલગુણમ્મહાનમ્મિ ય તં ગહિયં ઉત્તરગુણ જ્વ ॥ ૧૨૪૨ ॥

જમ્હા મૂલગુણ ચ્ચિય ન હોતિ તત્ત્વિરહિયસ્સ પદિપુત્ત્રા ।

તો મૂલગુણમ્મહાને તમ્મહાનમિહજ્જયઓ નેયં ॥ ૧૨૪૩ ॥

તોપણ તે રાત્રિસોજન વિરમણ નામનું છઠું પ્રત મૂળગુણને પાળનાર હોવાથી મૂળ ગુણ કહેવાય છે. અને તેથી મૂળગુણને અલ્પ કરવાથી ઉત્તરગુણની પેઠે તેનું પણ અલ્પ કહ્યું સમજવું. કારણ કે રાત્રિ સોજન વિરમણ વિના મહાપ્રતાદિ મૂળગુણો પરિપૂર્ણ નથી થતા, માટે મૂળગુણ કહેવાથી તે પણ કહ્યું છે, એમ અર્થથી બહુી લેવું. ૧૨૪૨-૧૨૪૩

રાત્રિસોજન વિરમણ સિવાય મહાપ્રતાદિ મૂળગુણો, પરિપૂર્ણ થતા નથી, કેમકે રાત્રિ-સોજન વિરમણ ન હોય, તો રાત્રિએ સોજન માટે લિક્ષાયે પર્યટન કરવું પડે, અને તેથી અગ્નિ-પ્રદીપ વિગેરેનો સ્પર્શ થાય, અને તેથી પશ્ચાત્ક્રમાંદિ અનેપણા દોષયુક્ત આહાર અલ્પ કરવાથી પ્રાણાતિપાત વિરમણ પ્રતનો ભંગ થાય, વળી અધકારના ભળે પડેલું સુવર્ણ આદિ દ્રવ્ય લેવાની ઈચ્છા થાય, એ સંસોગની પણ મંભાવના થાય, ઈત્યાદિ કારણોથી બીજા પ્રતોને પણ લોપ થાય, માટે રાત્રિસોજન વિરમણ સિવાય પ્રાણાતિપાત વિરતિ આદિ મૂળગુણો સંભવેજ નહિ. આ પ્રમાણે રાત્રિસોજન વિરમણ નામનું પ્રત મહાપ્રતોને અત્યંત ઉપકારી હોવાથી મહાપ્રતો કહેવાથી, તે પણ કહ્યું છે, એમ સમજ લેવું. ૧૨૪૨-૧૨૪૩

અહીં શિષ્ય પુનઃ પુછછે—

જહ્ મૂલગુણો મૂલવ્વઓવગારિ ત્તિ તં તવાઈયા ।

તો સવ્વે મૂલગુણા જહ્ વ ન તો, તંપિ મા હોજ્જા ॥ ૧૨૪૪ ॥

સવ્વહઓત્રકારી જહ્ તં ન તથા તવાદઓ વીહ્તું ।

જં તે તેણુત્તરિયા હોતિ ગુણા તં ચ મૂલગુણો ॥ ૧૨૪૫ ॥

એ રાત્રિસોજન વિરમણ, મૂળપ્રતને ઉપકારી હોવાથી મૂળગુણરૂપ છે. તો તપ આદિ પણ ઉપકારી હોવાથી તે બધા પણ સર્વે મૂળ ગુણ થયા, અને એ તપાદિને મૂળગુણ નહિ માને તો એ રાત્રિસોજન વિરમણ પણ મૂળગુણ કહી નહિ થાય. (ઉત્તર) એમ રાત્રિ-સોજન વિરમણ સર્વે પ્રતને ઉપકારી છે, તેમ તપ આદિ પૃથક્ પૃથક્ ઉપકાર કરે છે સર્વને ઉપકારી નથી, માટે તે ઉત્તરગુણો છે, અને રાત્રિસોજન વિરમણ મૂળગુણ છે. ૧૨૪૪-૧૨૪૫

શિષ્ય:—રાત્રિભોજન વિરમણ મૂળગુણને ઉપકારી હોવાથી તેને મૂળગુણ તરીકે કહોછો, તો તપ-સમિતિ વિગેરે પણ મૂળગુણને ઉપકારી છે માટે તે પણ મૂળગુણ તરીકે કહેવા લેખ્યો, અને ઉત્તરગુણત્વ નામજ બંધ કરવું. અને જો તપ વિગેરે મૂળ ગુણ નથી, તો તે રાત્રિભોજન વિરમણ પણ મૂળગુણ નથી, કેમકે તપવિગેરે ઉપકારી છતાં મૂળગુણરૂપ નથી, તો રાત્રિભોજન વિરમણ પણ ઉપકારી છતાં મૂળગુણ ન કહેવાય. વળી આપના કહેવામાં પૂર્વાપર વિરોધ જણાય છે. કેમકે આપ સાહેબે પહેલાં કહ્યું છે, કે “સમિતિની પહે આ મહાવ્રતત્વ” રક્ષણ કરનાર હોવાથી ઉત્તર ગુણ છે.” અને હવે આમ કહો છો, કે “મહાવ્રતત્વ” રક્ષણ કરનાર હોવાથી આ મૂળગુણ છે.”

આચાર્ય:—અને કહ્યું છે, તેમાં વિરોધ કંઈ નથી; રાત્રિભોજન વિરમણ ઉભય પ્રર્મવાણું છે. અહરથાને આરંભજન્ય પ્રાણાતિપાતથી નિવૃત્તિ નથી. એટલે તેમને તે ઉત્તર-ગુણરૂપ છે; કેમકે તેમને રાત્રિભોજન અત્યન્ત ઉપકારી ન હોવાથી રાત્રિભોજનની વિરતિ શિવાય પણ મૂળગુણ અખંડ રહેછે. પણ મહા વ્રતધારી મુનિઓને આરંભજન્ય એવા પણ પ્રાણાતિપાતથી નિવૃત્તિ છે, અને રાત્રિભોજનમાં એ પ્રાણાતિપાત વિગેરે થાય છે, માટે જો તે રાત્રિભોજન કરે, તો તેમના મૂળ ગુણોના ભંગ થાય, અને રાત્રિભોજનત્વ વિરમણ કરે તો મૂળગુણત્વ રક્ષણ થાય, અને તેથી તે મહાવ્રતોને તે અત્યન્ત ઉપકારી હોવાથી, મુનિઓને મૂળગુણ રૂપ છે, અને તપ વિગેરે આ પ્રમાણે અત્યન્ત ઉપકારી ન હોવાથી ઉત્તરગુણરૂપ છે. વળી રાત્રિભોજન વિરમણ જેમ સર્વ વ્રતને ઉપકારક છે, તેમ તપ-સમિતિ વિગેરે જુદા જુદા ઉપકારક નથી, માટે તે ઉત્તર ગુણ છે. અને રાત્રિભોજન વિરમણ વ્રત મૂળગુણોને અત્યન્ત ઉપકારી હોવાથી મૂળગુણ છે. તેમજ જેમ પ્રાણાતિપાતાદિ પાંચ વ્રતોમાંના એકનો પણ અભાવ થતાં શેષવ્રતોનો અભાવ થાય છે, તેથી તે મૂળગુણ છે; તેવીજ રીતે રાત્રિભોજન વ્રતના અભાવે પણ સર્વ વ્રતનો અભાવ થાય છે, તેથી રાત્રિભોજન વિરમણ વ્રત પણ અત્યન્ત ઉપકારી હોવાથી મૂળ ગુણ છે. ૧૨૪૪-૧૨૪૫.

હવે “સંનવલણ” એ ૧૨૩૮ થી ગાથાના ઉત્તરાર્ધ વ્યાખ્યાન કરે છે.

ईति सगराहं वा संपाप वा परीसहार्ण ।

जलणाओ संजलणा नाहक्खायं तदुदयमि ॥ १२४६ ॥

अकसायमहक्खायं जं संजलणोदण न तं तेणं ।

लम्भइ लद्धं च पुणो भरसइ सबं तदुदयमि ॥ १२४७ ॥

न ह नवरिमहक्खाओवघाणो सेसचरणदेसंपि ।

चाएति, ताणमुदण होइ जजो साइयारं तं ॥ १२४८ ॥

કંઈક જાનવલ્લભાન થવાથી, અથવા એકદમ જાનવલ્લભાન થવાથી, અથવા પરિ-સહાર્દિ આવવાને લીધે જવલ્લભાન થવાથી સંનવલન કપાય કહેવાય છે. આ કપાયના ઉદયથી યથાખ્યાતચારિત્ર ન હોય, કેમકે યથાખ્યાત ચારિત્ર કપાય રહિત છે, અને સંનવ-લનનો ઉદય હોય ત્યાં સુધી કપાય રહિતપણું ન હોય, ને તેથીજ યથાખ્યાત ચારિત્ર પ્રાપ્ત ન થાય, અને થયું હોય તોપણ આ કપાયના ઉદયથી પુનઃ ભ્રષ્ટ થાય. (આ પ્રમાણે) આ કપાયો માત્ર યથાખ્યાત ચારિત્રનોજ ધાત કરે છે એમ નહિ, પણ તે સિવાયના શેષ બીજા ચારિત્રનો પણ દેશથી ધાત કરે છે, કેમકે તેના ઉદયથી બાકીના ચારિત્ર પણ અતિ-ચાર-દોષયુક્ત થાય છે. ૧૨૪૬-૧૨૪૭-૧૨૪૮

એજ વાત નિર્ણયકાર કહે છે.

સદ્વેડવિ ચ અદ્યારા સંજલણાણં તુ ઉદયઓ હૈંતિ ।

મૂલચ્છેજં પુળ હોઝ વારસળ્હં કસાયાણં ॥ ૧૨૪૯ ॥ ૧૧૦-૧૧૨ ॥

સર્વે અતિચારો સંજવલન કપાયના ઉદયથી થાય છે, અને પહેલા બાર કપાયના ઉદયથી મૂળગુણનો છેદ-નાશ થાય છે. ૧૨૪૯

આલોચના-પ્રતિક્રમણ વિગેરે પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધ કરવા યોગ્ય સર્વ અતિચારો (ચારિત્ર-વિરાધના વિશેષ) મંજવલન કપાયના ઉદયથી થાય છે, અને પહેલાના બાર કપાયના ઉદયથી મૂળછેદ થાય છે, એટલે આઠમા મૂળ પ્રાયશ્ચિત્તથી જે દોષનો સમૂહ દૂર કરી શકાય તે મૂળછેદ કહેવાય, અથવા મૂલથી સર્વ ચારિત્રનો ઉચ્છેદ થાય, તે ઉચ્છેદ આ પ્રમાણે અતનતાબન્ધી કપાયના ઉદયથી સમ્યક્ત્વનો નાશ થાય, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણના ઉદયથી દેશવિરતિનો નાશ થાય, અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણના ઉદયથી સર્વ વિરતિરૂપ ચારિત્રનો નાશ થાય. ૧૨૪૯

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

અદ્યારા છેદંતા સવ્યે સંજલણહેયવો હૈંતિ ।

સેસકસાઓદયઓ મૂલચ્છેજં વયારુહ્ણં ॥ ૧૨૫૦ ॥

અહવા સંજમમૂલ ચ્છેજં તદ્યકલસોદપ નિયયં ।

સમ્મત્તાઈ મૂલચ્છેજં પુળ વારસળ્હંપિ ॥ ૧૨૫૧ ॥

છેદ પર્યન્ત સાત પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તથી જેનો અન્ત થાય, તે અતિચાર કહેવાય, તે સર્વ આતચાર મંજવલન કપાયથીજ જન્ય છે, અને એજ બાર કપાયના ઉદયે સમસ્ત ચારિત્રનો છેદ કરનાર દોષ સમૂહ થાય છે. (તેની શુદ્ધિ માટે) પુનઃ ત્રતારોપણ કરાય છે. અથવા ત્રીજા પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કપાયના ઉદયે સર્વ વિરતિરૂપ સંયમનો અવશ્ય મૂળથી છેદ થાય છે, અને એજ આઠ કપાયના ઉદયથી સમ્યક્ત્વ ને દેશવિરતિગુણનો મૂળચ્છેદ થાય છે. ૧૨૫૦-૧૨૫૧

મૂલચ્છેજે સિદ્ધે પુવ્વદ્ધે મૂલગુણઘાઙ્ગહણેણં ।

ઇય કીસ પુળો ગહર્ણ, અદ્યારવિસેસળત્યંતિ ॥ ૧૨૫૨ ॥

પગયમહવસ્વાયંતિ ચ અદ્યારે તમ્મિ ચેવ મા જોણ ।

તો મૂલચ્છેજમિણં સેસચરિત્તે નિઓપ્પઙ્ગ ॥ ૧૨૫૩ ॥

(૧૨૩૮ મી ગાથાના) પૂર્વાર્ધમાં મૂળગુણઘાતિ કહેવાથી બાર કપાયો મૂળચ્છેદ છે, એમ નિદ્ધ થવા છતાં, ફરી તે વાતને અહીં સામાટે કહી ? (ઉત્તર) અતિચારોની વિરોધ વ્યવસ્થા કરવા માટે ફરી કહ્યું છે, કેમકે અહીં પ્રસ્તુતમાં યથાખ્યાત ચારિત્ર છે, તેથી તેમાં શિષ્ય મૂળચ્છેદની યોજના ન કરે અને આ મૂળચ્છેદની યોજના એજ સામાયિકાદિ ચારિત્રમાં કરે, તેથી અહિં પુનઃ એ વાત કહી છે. (મનસબ કે મૂળચ્છેદ અને પુનઃશબ્દથી આ ગાથાર્ધમાં એમ મનાવજું, કે સંજવલનના ઉદયથી એજ ચારિત્રના સર્વે અતિચારો ઘાય છે, અને બાર કપાયના ઉદયથી સર્વ વિરતિ આદિ મૂળચ્છેદ થાય છે.) ૧૨૫૨-૧૨૫૩

એ પ્રમાણે આવરણદ્વાર કહીને, હવે જે આવરણના ક્ષયોપશમાદિથી ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે, તે કહે છે.

વારસવિદે કસાણે સ્વરૂપે ઉવસામિણે વ જોગેહિં ।

લઘ્મઙ્ગ ચરિત્તલંભો તસ્સ વિસેસા ઇમે પંચ ॥ ૧૨૫૪ ॥ ૧૧૧-૧૧૩ ॥

પ્રશસ્ત મન-વચન-કાયાના યોગવડે ખાર પ્રકારના કપાયના ક્ષય-ઉપશમ-અથવા ક્ષયોપશમ થયાથી ચારિત્રનો લાલ થાય છે. તે ચારિત્રના ૧૨૬૦ મી ગાથામાં કહેવાશે એવા પાંચ ભેદ છે, ૧૨૫૪

એજ અર્થે ભાષ્યકાર કહે છે.

સ્વરૂપે ઉવસમિણે વા વાસદેવેણ સ્વઓવસમિણે વા ।

વારસવિદે કસાણે પસત્યજ્ઞાનાઙ્ગોમેહિં ॥ ૧૨૫૫ ॥

સ્ત્રીણા નિવાયહુયાસણો વ છારપિહિવ વ ઉવસતા ।

દરવિજ્ઞાયવિદ્યાદિયજલણોચમ્મા સ્વઓવસમા ॥ ૧૨૫૬ ॥

પ્રશસ્ત મનાદિયોગવડે ખાર પ્રકારના કપાયના ક્ષય-ઉપશમ અને વાશબ્દથી ક્ષયોપશમ થએથી, ચારિત્રનો લાલ થાય છે. છુટાઈ ગએલા અગ્નિની ષેડે ક્ષીણ કપાયો હોય, રાખથી ઢકેલા અગ્નિ ષેડે ઉપશાન્ત કપાય હોય, અને કંઈક ઓલવાઈ ગયેલ ને કંઈકઠાંકી રાખેલ અગ્નિ જેવો કપાયનો ક્ષયોપશમ હોય છે. (આ કપાયમાં, કપાયકર્મના દલિલનો અનુભવ થાય છે.) ૧૨૫૫-૧૨૫૬

કપા ચારિત્રનો કેવી રીતે લાલ થાય છે ? તે કહે છે.

સ્વયઓ વા સમઓ વા સ્વઓવસમઓ વ તિણિ લઘ્મન્તિ ।

સુદુમ્મા-દ્વન્ત્રાયાઈ સ્વયઓ સમઓ ય નગ્ગત્તો ॥ ૧૨૫૭ ॥

કપાયના ક્ષયથી-ઉપશમથી-અથવા ક્ષયોપશમથી પ્રથમના ત્રણ (સામાયિક-છેટાપ-સ્થાપનીય-ને પરિહારવિશુદ્ધિ) નામનાં ચારિત્રો પ્રાપ્ત થાય છે, અને સૂક્ષ્મસંપરાય તથા યથાખ્યાતચારિત્ર (ઉપશમ શ્રેણિમાં) કપાયના ઉપશમથી, અને (ક્ષપક શ્રેણિમાં) કપાયના ક્ષયથી પ્રાપ્ત થાય છે. (અર્થાત્ આ બે છેલ્લાં ચારિત્રો ક્ષયોપશમથી થાય નહિ.) ૧૨૫૭

શિષ્ય:—પ્રભો ! આપે પૂર્વે ૧૨૫૪ મી ગાથામાં કહ્યું છે, કે તેના આ પાંચ પ્રકાર છે. તેમાં માત્ર શું સામાન્ય ચારિત્ર વાચક તત્ શબ્દ છે, કે ખાર કપાયના ક્ષય આદિથી, હમણાં જે ચારિત્ર કહ્યું તેને કહેનાર છે ? આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે કે—

લઘ્મઙ્ગ ચરિત્તલામો સ્વયાઈઓ વારસણ્હે નિયમોઙ્ગ ।

ન ઉ પંચવિહનિયમણં પંચ વિસેમત્તિ સામણ્ણ ॥ ૧૨૫૮ ॥

જ તિણિ વારસણ્હે લઘ્મન્તિ સ્વયાઈઓ કસાયાણં ।

સુદુમ્મં પણ્ણરસણ્હે ચરિમં પુણ સોલસણ્હેપિ ॥ ૧૨૫૯ ॥

ખાર કપાયોના ક્ષયાદિથી ચારિત્રનો લાભ થાય છે, એવો નિયમ છે, પણ ખાર કપાયના ક્ષયથી પાંચ પ્રકારના ચારિત્રનો લાભ થાય છે, એવો નિયમ નથી. કારણ કે ખાર કપાયના ક્ષયાદિથી પ્રથમનાં ત્રણ (સામાયિક-છેદાપરસ્થાપનીય-પરિહાર વિશુદ્ધિ) ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે, પંદર કપાયના ક્ષયાદિથી સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. અને સોળે કપાયના ક્ષયાદિથી છેલ્લું (યથાખ્યાત) ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. માટે એ પાંચ ભેદ સામાન્ય ચારિત્રનાં છે. ૧૨૫૮૧૨૫૮

એ પાંચ ચારિત્રાણું સ્વરૂપ કહે છે.

સામાઙ્ય તથ પદમં છેઓવદ્ઠાવણં ભવે વીચં ।

પરિહારવિસુદ્ધીયં સુહુમં તહ સંપરાયં ચ ॥ ૧૨૬૦ ॥ ૧૧૨-૧૧૪ ॥

તત્તો ચ અહ્વલાયં લાયં સત્ત્વામિ જીવલોચમ્મિ ।

જં ચરિઙ્ગ સુવિહિયા વચ્ચંતંચરા-મરં ઠાણં ॥ ૧૨૬૧ ॥ ૧૧૩-૧૧૫ ॥

પહેલું અહીં સામાયિક ચારિત્ર છે, બીજું છેદાપરસ્થાપનીય, ત્રીજું પરિહારવિશુદ્ધિક, ચોથું સૂક્ષ્મસંપરાય અને તે પછી પાંચમું સર્વ જીવલોકમાં પ્રસિદ્ધ એવું યથાખ્યાત નામનું ચારિત્ર છે. જે પાંચમા ચારિત્રને આચરીને સુવિહિત સાધુઓ અજરામર-ત્રોક્ષ સ્થાન પામે છે. ૧૨૬૦-૧૨૬૧

રાગ-દ્વેષરહિતપણું તે સમ અથવા વિશુદ્ધિ કરેક સમયે અપૂર્વ અપૂર્વ નિર્જરાના હેતુભૂત તે સમ વિશુદ્ધિનો, આય એટલે લાભ, તે સામાયિક (સર્વ સાવધયોગની વિરતિ) આ ઉપરથી સર્વ પણ ચારિત્રો સામાયિકજ છે, પરંતુ છેડે આદિ વિશેષભાવડે અર્થથી અને નામથી ભિન્ન ભિન્નપણું પામે છે. આમાંનું પહેલું ચારિત્ર છેદાદિ વિરોધજ રહિત હોવાથી સામાન્યપણે સામાયિક ચારિત્ર કહેવાય છે, તેના બે ભેદ છે, એક ઇતરકાલિક અને બીજું યાવતકાલિક, ભરત-એરાવત ક્ષેત્રમાં પહેલા અને છેલ્લા તીર્થકરના તીર્થની અંદર પંચમહાવ્રતનું આરોપણ ન કર્યું હોય એવા શિષ્યને ઇતરકાલિક સામાયિક ચારિત્ર હોય છે; અને એજ ભરત-એરાવત ક્ષેત્રમાં ચંદના બાવીસ તીર્થકરના સાધુઓને તથા મહા વિદેહ ક્ષેત્રના સર્વ સાધુઓને ઉપસ્થાપનાનો અભાવ હોવાથી યાવતજીવ પર્યન્તનું ચારિત્ર હોય છે, તે યાવતકાલિક સામાયિક ચારિત્ર છે.

પૂર્વપર્યાયનો છેડ અને મહાવ્રતોમાં આત્માને સ્થાપન કરવો, એમ જે ચારિત્રમાં હોય, તે બીજું છેદાપરસ્થાપનીય ચારિત્ર છે. તેના પણ બે ભેદ છે, એક સાતિચાર અને બીજું નિરતિચાર. ઇતરકાલિક સામાયિક ચારિત્રવાળા શિષ્યને ઉપસ્થાપનામાં જે ચારિત્રનું આરોપણ કરાય, અથવા એક તોર્થમાંથી બીજા તીર્થમાં આવતા એટલે કે પાર્થનાથના તીર્થમાંથી મહાવીરસ્વામિના તીર્થે આવનાં પંચમહાવ્રત અંગીકાર કરવાં, તે નિરતિચાર છેદાપરસ્થાપનીય ચારિત્ર છે; અને પંચમહાવ્રતરૂપિ મૂળગુણનો જેને ધાત થયો હોય, એવાને પુનઃ મહાવ્રતનું આરોપણ કરવું તે સાતિચાર છેદાપરસ્થાપનીય ચારિત્ર છે.

પરિહાર એટલે તપવિષય, એ તપવડે કર્મનિર્જારરૂપ વિશુદ્ધિ જે ચારિત્રમાં હોય, તે ત્રીજું પરિહાર કહેવાય, તેના પણ બે ભેદ છે, એક નિર્વિશ્રામનક અને બીજું નિર્વિશ્રામિક, એમાં જે .. આ ચારિત્રનું સેવન કરનારા હોય, તે નિર્વિશ્રામનક

કહેવાય, આ ચારિત્ર પણ તેમનાથી અલિત્ર હોવાને લીધે નિર્વિશમાનક કહેવાય, તથા જેઓએ આ ચારિત્રનું સેવન કર્યું હોય તે મુનિષો નિર્વિષ્ટકાયિક કહેવાય. તે ચારિત્ર પણ તેમનાથી અલિત્ર છે. માટે નિર્વિષ્ટકાયિક કહેવાય.

જેથી આત્મા સંસારને પામે, તે સંપરાય-કપાય, એ કપાયના મૂક્ષભોભાંશો જે ચારિત્રમાં હોય, તે સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર, તેના બે ભેદ; એક વિશુદ્ધ્યમાનક, અને બીજું સકલિચ્છમાનક, તેમાં ક્ષપકશ્રેણિ અથવા ઉપશમશ્રેણિ ચડતાં આ વિશુદ્ધ્યમાનક ચારિત્ર હોય છે, અને ઉપશમ શ્રેણિથી પડતાં સકલિચ્છમાનક હોય છે,

સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ અને સર્વથી વિશુદ્ધ એતું પાંચમું યથાખ્યાત ચારિત્ર છે, આ ચારિત્રનું સેવન કરીને મુવિહિતો-મુમાધુઓ અજરામરસ્થાન (મોક્ષ) ને પામે છે. આ ચારિત્ર સર્વથા કપાયોદય રહિત હોવાથી, ઉપશાન્તભાહુ તથા ક્ષીણભાહુ છદ્મસ્થ વીતરાગને, તેમજ સયોગી અને અયોગી કેવળીને હોય છે. ૧૨૬૦-૧૨૬૧

હવે એ પાંચ ચારિત્રનો વિસ્તારાર્થ લાખ્યકાર મહારાજ કહે છે.

સર્વમિર્ણ સામાદય ઇયાદિસેસઓ પુનો મિર્ણ ।

અવિસેસિયમાદ્યમં ટિયમિહ સામન્નસન્નાદ ॥ ૧૨૬૨ ॥

સાવજ્જજોગવિરહિતિ તત્થ સામાદ્યં દુદ્ધા તં ચ ।

ઇત્તરમાવકહં ચિય પદમં પદમંતિમજિનાણં ॥ ૧૨૬૩ ॥

તિત્થેસુમનારોવિયવયસ્સ સેહસ્સ થોવકાલીયં ।

સેસાણમાવકહિયં તિત્થેસુ, વિદેહયાણં ચ ॥ ૧૨૬૪ ॥

સર્વે ચારિત્રો સામાયિક છે, માત્ર છેદાદિવિશેષણોથી લિત્ર લિત્ર છે, પહેલું ચારિત્ર વિશેષણ રહિત હોવાથી સામાન્ય સંજ્ઞામાં છે, એટલે સાવધ યોગની વિરતિ તે સામાયિક ચારિત્ર છે તેના બે ભેદ છે, ૧. અવરહસિક અને ૨. આવરહસિક; પહેલા અને છેદા નિરત્યેરના તીર્થમાં અનારોપિત મહાપ્રતવાળા શિષ્યને યોગ કાળનું જે ચારિત્ર હોય છે, તે પહેલું અવરહસિક સામાયિક; અને શેષ તીર્થકરોના તીર્થમાં તથા મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં સર્વ સાધુ-ઓને આવરહસિક સામાયિક હોય છે. ૧૨૬૨-૧૨૬૩-૧૨૬૪

શિષ્ય પૂછે છે કે—

નણુ જાવજ્જોવાદ્દ ઇત્તરિયપિ મહિયં મુયંતસ્સ ।

હોદ્દ પડ્ડણ્ણાલોવો જહાવકહિયં મુયંતસ્સ ॥ ૧૨૬૫ ॥

“હું ભગવન્ત ! હું ચાવત જીવ-જીવન પર્યન્ત સામાયિક કરું છું” આ પ્રભાણે પ્રત મહણ કરતી વખતે લીધેલું સામાયિક ઉપસ્થાપનામાં મૂકી દેવાથી, ચાવતકથિક ચારિત્રનો ત્યાગ કરવાની પેઠે, પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કેમ ન થાય ? ૧૨૬૫

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે.

નણુ મણિયં સવ્વં ચિય સામાદ્યમિર્ણ વિમુદ્ધિઓ મિત્ત ।

સાવજ્જવિરહમદ્યં કો વયલોવો વિમુદ્ધોદ્દ ॥ ૧૨૬૬ ॥

(૪૫૮) : છેદાપસ્થાપનીયમાં વિશુદ્ધતા અને પરિહારવિશુદ્ધિ આરિત્ર.

અન્નિક્તમઓ મંગો જો પુણ તં ચિય કરેડ મુદ્ધયરં ।

સન્નામેત્તવિસિદ્ધં મુદ્ધમં પિવ તસ્સ કો મંગો ? ॥ ૧૨૬૭ ॥

પહેલાંજ કહ્યું છે કે સર્વઆરિત્ર સાવધયોગની વિરતિમય હોવાથી સામાયિક છે, અને છેદાદિ વિશુદ્ધિયોથી લિત્ર લિત્ર છે, તે પછી વિશિષ્ટ શુદ્ધિમાં વ્રતનો ભંગ ક્યાંથી થાય ? (નજ થાય.) કેમકે પ્રવ્રજ્યાનો ત્યાગ કરનારને વ્રતનો ભંગ થાય, પણ જે પૂર્વે મહાવ્રત કરેલ આરિત્રને વધારે શુદ્ધ કરે, સંજ્ઞા-નામભાવથી વિશિષ્ટતા-લિત્રતાને પામે, તેને (સામાયિક આરિત્રવાળા જે છેદાપસ્થાપનીય-પરિહાર વિશુદ્ધિ-કે સૂક્ષ્મ સંપરાય આરિત્ર અંગીકાર કરનારને) વ્રતનો ભંગ ક્યાંથી થાય ? નજ થાય (ઉલટી વધારે વ્રત શુદ્ધિ થાય.) ૧૨૬૬-૧૨૬૭.

છેદાપસ્થાપનીય આરિત્રજી સ્વરૂપ કહે છે.

પરિયાપસ્મુચ્છેઓ જત્યોવદ્ધાવળં વપ્પસું ચ ।

છેઓવદ્ધાવળમિહ તમણ્ણયારે-યરં દુવિહં ॥ ૧૨૬૮ ॥

સેહસ્સ નિરહયારં તિત્થંતરસંકમે ચ તં હોજ્જા ।

મૂલણુણવાહ્ણો સાહ્યારમ્મમય ચ ટિયકપ્પે ॥ ૧૨૬૯ ॥

જે આરિત્રમાં પૂર્વપર્યાપનો છે, અને વ્રતોમાં ઉપસ્થાપન કરાય, તે અહીં છેદાપસ્થાપનીય કહેવાય છે. તે સાતિચાર અને નિરતિચાર એમ બે ભેદ છે. નવદ્વીક્ષતશબ્દને અથવા તીર્થાન્તર સંક્રમણ કરતાં સાધુઓને આ નિરતિચાર છેદાપસ્થાપ્ય આરિત્ર હોય છે, અને મૂળશુદ્ધિવાતિને પુનર્વ્રતારોપ કરતાં સાતિચાર છેદાપસ્થાપનીય હોય છે. આ બંને સ્થિત કલ્પમાં હોય છે. સ્થિતાસ્થિત કલ્પમાં નથી હોતા. ૧૨૬૮-૧૨૬૯.

ભરત-ઐરાવત ક્ષેત્રમાં પહેલા અને છેલ્લા જિનેશ્વરના સાધુઓને સ્થિત કલ્પ આ પ્રમાણે છે.—આચેલકુ-હેસિય-સેજાચર-રાયપિંદ-કિંકમ્મે । ઘય-જિદ્ધ-પદિક્કમણે-માસ-પક્કોસણાકપ્પે ॥ ૧ ॥ આ દશવિધ કલ્પમાં તેઓ અવસ્થિત હોય છે, તથા ભરત-ઐરાવત ક્ષેત્રમાંના પહેલા છેલ્લા તીર્થકર શિવાયના મધ્યના બાવીસજિનેશ્વરના અને મહાવિદેહ ક્ષેત્રના સાધુઓને સ્થિતાસ્થિત કલ્પ હોય છે, તે આ પ્રમાણે-સિજાચરપિંદમ્મિ-વાદજામ્મે ય પુરિસજેટ્ટે ય । કિંકમ્મસ્સ ય કરણે ચત્તારિ અવદ્ધિયા કપ્પા ॥ ૧ ॥ આ ચાર કલ્પમાં એ સાધુઓ સ્થિત હોય છે, અને બાકીના છ કલ્પમાં અસ્થિત હોય છે, તેથી તેમના સ્થિતાસ્થિત કલ્પ કહેવાય છે.

હવે પરિહારવિશુદ્ધિ આરિત્રજી સ્વરૂપ કહે છે.

પરિહારેણ વિમુદ્ધં મુદ્ધો વ તવો જહિ વિસેસેણ ।

તં પરિહારવિમુદ્ધં પરિહારવિમુદ્ધિયં નામ ॥ ૧૨૭૦ ॥

તં દુવિગપ્પં નિવિસ્સમાણ-નિવિટ્ઠકાઝયવસેણ ।

પરિહારિયા-ણુપરિહારિયાણ કપ્પટ્ટિયસ્મવિ ય ॥ ૧૨૭૧ ॥

પરિહાર એટલે તપ. તેવડે જે માટે આરિત્રમાં વિવ્રતે શુદ્ધિ થાય, તેથી તે પરિહાર-વિશુદ્ધિ કહેવાય છે, અને તેજ પરિહારવિશુદ્ધિ આરિત્ર છે, તેના બે ભેદ, એક નિર્વિષ્ઠ-

માનક અને ધીણું નિર્વિષકાષિક, પરિહારકને નિર્વિષમાનક હોય છે, અને અનુપરિહારકને તથા કલ્પસ્થિતને નિર્વિષકાષિક હોય છે. ૧૨૭૦-૧૨૭૧

હવે પરિહાર તપનું સ્વરૂપ કહે છે.

પરિહારો પુણ પરિહારિયાણ સો ગિન્હ-સિસિર-વાસાસુ ।

પત્તેયં તિવિગળ્પો ચત્યયાઈ તવો નેઓ ॥ ૧૨૭૨ ॥

ગિન્હ-સિસિર-વાસાસુ ચત્યયાઈણિ વારસતાઈ ।

અદ્દોપકેતિઈ જહણ-મજ્ઞિસુ-કોસયતવાણ ॥ ૧૨૭૩ ॥

પરિહારિકોના પરિહાર (તપવિશેષ આ પ્રમાણે છે) ગ્રીષ્મ-શિશિર-અને વર્ષાઋતુમાં જઘન્યાદિ ત્રણ પ્રકારે ચતુર્થાદિ તપ દરેકમાં બાણવો. એટલે ગ્રીષ્મ-શિશિર-અને વર્ષાઋતુમાં એક ઉપવાસથી પાંચ ઉપવાસ પર્યન્ત જઘન્ય-મધ્યમ-ને ઉત્કૃષ્ટ તપવાળાઓ તે અર્ધઅપકાન્તિએ હોય છે. ૧૨૭૨-૧૨૭૩

પરિહાર વિશુદ્ધિ આરિત્રવાળાઓને ગ્રીષ્મ-શિશિર-અને વર્ષાઋતુમાં જઘન્ય-મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ તપ એક ઉપવાસથી પાંચ ઉપવાસ પર્યન્ત અર્ધઅપકાન્તિએ હોય છે, અસમ-વિભાગરૂપ એક દેશનો અથવા એકાદિ પદાત્મક સખ્યા દૂર કરીને શેષ બે આદિ ૫૬ સમૂહરૂપ એક દેશનું ઉપર જણુ, તે સિદ્ધાન્ત પરિભાષાએ અર્ધઅપકાન્તિ કહેવાય છે. જેમકે ગ્રીષ્મઋતુમાં જઘન્યથી એક ઉપવાસ-મધ્યમથી બે અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ ઉપવાસ કહ્યા છે; એમાંથી એક દેશ ચતુર્થ (એક ઉપવાસ) બાદ કરીને શેષ છઠ્ઠ (બે ઉપવાસ) ને અક્રમ (ત્રણ ઉપવાસ) એ બે પદની સાથે ત્રીણું દસમ (ચાર ઉપવાસ) પદ જોડી જેહું, એટલે શિશિર ઋતુમાં જઘન્યથી બે, મધ્યમથી ત્રણ, અને ઉત્કૃષ્ટથી ચાર ઉપવાસનું તપ કરે. એજ પ્રમાણે અર્ધ અપકાન્તિએ વર્ષાઋતુમાં જઘન્યથી ત્રણ, મધ્યમથી ચાર અને ઉત્કૃષ્ટથી પાંચ ઉપવાસનું તપ કરે.

શિષ્ય:—આ પ્રમાણે આપે પરિહારકે (આ ચારિત્ર સેવતારાઓ) ના તપનું સ્વરૂપ કહ્યું; પણ અનુપરિહારક અને કલ્પ સ્થિત સાધુઓના તપનું શું સ્વરૂપ છે તે જણાવો.

આચાર્યશ્રી ઉત્તરમાં કહે છે કે—

સેસા ઉ નિયમમત્તા પાયં મત્તં ચ તાણમાયામં ।

દોઈ નવવહિ નિયમા ન કળ્પ સેસયં સવં ॥ ૧૨૭૪ ॥

શેષ અનુપરિહારિક અને કલ્પસ્થિત સાધુઓ ઘણું કરીને નિત્યભોજી હોય છે. (કોઈ વખત ઉપવાસ પણ કરે છે.) પણ તેઓને નિત્ય ભોજનમાં તેમજ પારણામાં આંખિલ હોય છે, પણ શેષ સર્વ વિગત આદિ તો તેમાંથી કોઈને પણ કલ્પે નહિ ૧૨૭૪.

નવ સાધુઓના સમુદાય આ ચારિત્ર આગિકાર કરે છે, તેમાંથી ચાર જણા પૂર્વોક્ત રીતે તપ કરે ને તે પરિહારિક કહેવાય, અને બાકીના પાંચમાંથી ચારજણ તેમનું વૈયાવૃત્ય કરે તે અનુપરિહારિક કહેવાય, અને એકજણ કલ્પ સ્થિત થઈને વાચનાચાર્ય થાય. એમાંથી પરિહારિક મુનિઓ ઉપર કહ્યા મુજબ તપ કરે, અને બાકીના પાંચ અનુપરિહારિક અને કલ્પસ્થિત મુનિઓ ઘણું કરીને નિત્ય ભોજી હોય, (કોઈ વખત ધોતાની ઘસાથી ઉપ-

વાસ કરે.) પરિહારિક-અનુપરિહારિક-અને કલ્પ સ્થિત, એ સર્વને પારણે તે આંખિલજ હોય, વિકૃતિ અથવા લેપકૃત આહાર કલ્પિષ્ણ ન બધે. આ પ્રમાણેનું તપ તેઓ ક્યાં સુધી કરે (તે આગળની ગાથાથી કહે છે. ૧૨૭૪

પરિહારિયા-ડણુપરિહારિયાણ કપ્પટ્ટિયસ્સ વિ ય મત્ત ।

છ હમ્માસા હ તવો અદ્ધારસમાસિઓ કપ્પો ॥ ૧૨૭૫ ॥

પરિહારિક-અનુપરિહારિક-અને કલ્પ સ્થિત મુનિઓને આહારમાં આંખિલજ હોય છે, અનુક્રમે એ ત્રણે છ છ માસ પૂર્વે કહ્યા મુજબ તપ કરીને અહાર મહીને આ કલ્પ પૂરો કરે છે ૧૨૭૫,

એ પ્રમાણ પરિહારિક-અનુપરિહારિક અને કલ્પસ્થિત મુનિઓને લોભનમાં હુમ્મશાં આંખિલજ હોય છે, તેઓ અનુક્રમે છ છ મહિના એ પ્રમાણે તપ કરીને અહાર માસે આ કલ્પ પૂરો કરે. પ્રથમ પૂર્વોક્ત રીતે શ્રીખાદિ ઋતુમાં ચતુર્થાદિ તપ કરનારા પરિહારિક મુનિઓ, છ માસ પર્યન્ત ઉપર મુજબ એક ઉપવાસથી પાંચ ઉપવાસ સુધીના તપ કરે તે પછી તેમનું વૈધાવૃત્ય કરનારા અનુપરિહારિક ચાર મુનિઓ છ માસ પર્યન્ત એજ પ્રમાણે તપ કરે, અને જે પરિહારિક હતા તે તેમના અનુપરિહારિક-વૈધાવૃત્ય કરનારા થાય, તે પછી જે કલ્પસ્થિત હોય તે એકજ પરિહારિકપણું અંગીકાર કરે, અને બાકીના આક્રમાંથી એકજણ વાચનાચાર્ય થાય, અને બીજા સાત તેમનું અનુપરિહારિકપણું-વૈધાવૃત્ય કરે, આ પ્રમાણે અહાર માસે આ પરિહારવિશુદ્ધિ કલ્પ પૂર્ણ થાય. ૧૨૭૫

કલ્પ પૂરો થયા પછી શું કરે ? તે કહે છે,

કપ્પસમત્તીર્ણે તયં જિણકપ્પં વા ઉવિત્તિ મચ્છં વા ।

ઠિયકપ્પેધિય નિયમા દો પુરિસજુગાદે તં હોજ્જા ॥ ૧૨૭૬ ॥

કલ્પ સમાપ્ત થાય, એટલે પુનઃ કાંતો તેજ કલ્પ અંગીકાર કરે, અથવા જિનકલ્પ અંગીકાર કરે, અથવા ફરી ગચ્છમાં આવે. આ પરિહારવિશુદ્ધિક, પહેલા અને છેલ્લા જિન-નેશ્વરના કાળે સ્થિતકલ્પમાંજ હોય છે. ૧૨૭૬

પહેલા અને છેલ્લા તીર્થકરના તીર્થમાંજ ભરત-એરાવત ક્ષેત્રની અંદર પરિહારવિશુદ્ધિક ચારિત્રવાળા હોય છે, અન્યકાળમાં નથી હોતા. વળી તેઓ આ કલ્પ તીર્થકર પાસે અથવા જેણે તીર્થકર પાસે એ કલ્પ અંગીકાર કર્યો હોય, તેમની પાસેજ અંગીકાર કરે, બીજા પાસે નહીં. કલ્પ પૂરો થયા પછી તેઓ ફરી પાછો તેજ કલ્પ અંગીકાર કરે, કાંતો જિનકલ્પ અંગીકાર કરે, અથવા પુનઃ પાછા ગચ્છમાં આવે. આ પ્રમાણે પરિહાર વિશુદ્ધિક ચારિત્રનું સ્વરૂપ છે. ૧૨૭૬

હવે સદ્ધર્મસંપ્રદાય ચારિત્રનું સ્વરૂપ કહે છે.

કોહાઈ સંપરાઓ તેણ જઓ સંપરીહ સંસારે ।

તં મુહુમસંપરાયં મુહુમો જત્યાવસેસો સો ॥ ૧૨૭૭ ॥

સેદિં વિલગ્ગાઓ તં વિમુજ્જમાણં તઓ ચયંતસ્સ ।

તહ સંકિલિસ્સમાણં પરિણામત્તેણ વિસેયં ॥ ૧૨૭૮ ॥

કેાધ આદિ સંપરાય કહેવાય છે, કેમકે તેથી આત્મા સંસારમાં ભગ્ને છે, તે તે કપાય બધાં સૂક્ષ્મ અવશેષ હોય, તે સૂક્ષ્મ સંપરાય કહેવાય. આ સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર શ્રેષ્ઠિચક્રાને વિશુદ્ધમાનક હોય, અને ત્યાંથી પરતાને પરિણામવશાત્ સકલિશ્યમાનક હોય છે. ૧૨૭૭-૧૨૭૮.

યથાખ્યાત ચારિત્રનું સ્વરૂપ કહે છે.

અહસદ્વો જાહત્યે આદોઽભિવિદ્ધોષ કહિયમક્ષાર્યં ।

ચરણમક્ષાર્યમ્નિદિતં તદ્દમક્ષાર્યં જહ્નક્ષાર્યં ॥ ૧૨૭૯ ॥

તં દુવિકર્ષ્યં છઞ્મત્ય-કેવલિવિહાણઓ પુણેકેર્ષં ।

સ્વય-સમજ-સજોગા-જોગકેવલિવિહાણઓ દુવિર્હં ॥૧૨૮૦॥

(અથાખ્યાત એ પદમાં) અથશબ્દ સત્યઅર્થમાં, આદશબ્દ અભિવિદ્યમાં, અને ખ્યાતશબ્દ કથિત અર્થમાં છે; એટલે યથાર્થપણે અભિવિદ્યએ કહેલું કપાય સ્પષ્ટિત જે ચારિત્ર તે અથાખ્યાત અથવા યથાખ્યાત ચારિત્ર છે. તેના બે ભેદ છે-એક છગ્નસ્થ સંખ્યાધી અને બીજું કેવળી સંખ્યાધી. પુનઃ તે દરેક બે બે પ્રકારે છે, છગ્નસ્થને (અગ્નીઆરમા શુભ્ર-કાણે મોહના) ઉપશમથી થએલું, અને (આરમા શુભ્રકાણે મોહના) ક્ષયથી થએલું, સયોગી કેવળીને (તેરમા શુભ્રકાણે) અને અયોગીકેવળીને (ચાદમા શુભ્રકાણે) એમ કેવળીને પણ બે પ્રકારે છે. ૧૨૭૯-૧૨૮૦

હવે આગળની નિર્ધુક્તિની ગાથાનો સંખ્યા યોગવાને કહે છે.

મણિયં સ્વઓવસમઓ અદ્રુણોવસમેણં લહૃદ જહ્ જીવો ।

સામદ્યં તં મળ્લજ સો જં ચ સ્વઓવસમપુષ્વો ॥ ૧૨૮૧ ॥

અહવા સ્વઓવસમઓ ચરણવિયં વસમેણ સ્વઓ વા ।

મુદ્રુમા-હવતાવાઈ તેણોવસમ-વલયા કમસો ॥ ૧૨૮૨ ॥

સેઢિગયસ્ત વ મુદ્રુમં સેઢીઓ નિગયસ્તસહવતાયં ।

સા હવસમ-વલયકયા પદમં વત્યોવસમસેઢી ॥ ૧૨૮૩ ॥

એ પ્રમાણે મોહના ક્ષયોપશમથી સામાયિકના લાભ કહ્યો, હવે મોહના ઉપશમથી જેવી રીતે સમ્યક્તાદિ સામાયિકના લાભ થાય છે, તે કહે છે. તે ઉપશમ ક્ષયોપશમ પૂર્વક હોય છે, માટે પહેલાં ક્ષયોપશમથી સામાયિકના લાભ કહ્યો. અથવા ક્ષયોપશમથી પ્રથમના ત્રણ ચારિત્રના લાભ થાય છે, અને સૂક્ષ્મસંપરાય તથા યથાખ્યાત એ બે ચારિત્રો મોહના ઉપશમ અથવા ક્ષયથી પ્રાપ્ત થાય છે. માટે ક્ષયોપશમ કહીને પછી ઉપશમ અને ક્ષય અનુક્રમે કહ્યા છે. (જે બે શ્રેણિ પામે છે, તે પ્રથમ ઉપશમશ્રેણિ અને પછી ક્ષયકશ્રેણિ પામે છે, એ ક્રમની અપેક્ષાએ પ્રથમ ઉપશમશ્રેણિ અને પછી ક્ષયકશ્રેણિ કહેવાશે.) અથવા સૂક્ષ્મસંપરાય શ્રેણિ અન્તગત કહ્યું છે અને શ્રેણિથી નીકળેલાને યથાખ્યાત કહ્યું છે. તે શ્રેણિ ઉપશમથી અને ક્ષયથી થાય છે, તેમાં પ્રથમ ઉપશમ શ્રેણિ થાય છે, માટે પહેલાં તેજ કહે છે. ૧૨૮૧-૧૨૮૨-૧૨૮૩

ઉપશમશ્રેણિનું સ્વરૂપ.

અળ-દંસ-નપુંસિ-ત્થીવેય-ચ્છકં ચ પુરિસવેયં ચ ।

દો દો ઇગંતરિણ સરિસે સરિસં ઉવસમેહ ॥ ૧૨૮૪ ॥ ૧૧૪-૧૧૬ ॥

(ઉપશમશ્રેણિમાં) અનંતાનુબંધી-દર્શનમોહનીય-નપુસકવેદ-શ્રીવેદ-હાસ્યપદ્ધતિ-પુરુષવેદ-અને તે પછી એકાન્તરિત સમાનભાતીય કપાય અનુક્રમે ઉપશમાવે. ૧૨૮૪

ઉપશમશ્રેણિ આરંભનાર અપ્રમત્તસંયત હોય છે, બીજાઓ વળી એમ કહે છે કે અવિરતિ-દેશવિરતિ-પ્રમત્ત ને અપ્રમત્ત, એ આરંભાંથી કોઇપણ પ્રારંભક હોય છે, શ્રેણી પાછો ફરે ત્યારે અપ્રમત્ત અથવા પ્રમત્ત ગુણસ્થાને તે અવસ્થાન કરે છે, અને જો મૃત્યુ પામે તો કેવળતિમાં અવિરતિ થાય છે, કર્મશ્રમ્યવાળાઓના અભિપ્રાયે શ્રેણીથી પડેલા જીવ મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાન સુધી પણ જાય. ઉપશમશ્રેણિના આરંભ આ પ્રમાણે થાય છે. પ્રશસ્ત અધ્યવસાયસ્થાનોમાં વર્તનાર આત્મા પ્રથમ એકીસાથે અન્તર્મુહૂર્ત માત્ર કાળમાં અનંતાનુબંધી કપાય ઉપશમાવે છે, તે પછી મિથ્યાત્વ-મિશ્ર-અને સમ્યક્ત્વ મોહનીય એ ત્રણદર્શન મોહનીયને એકી સાથે અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉપશમાવે છે. ત્યારપછી ઉપશમશ્રેણિના આરંભક જો પુરુષ હોય, તો તે નપુસકવેદ અનુદીર્ઘ હોય તો પણ પહેલા અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉપશમાવે છે, તે પછી અન્તર્મુહૂર્તમાં શ્રીવેદ ઉપશમાવે છે, તે પછી હાસ્ય-રતિ-અરતિ-શોક-ભય-ને જીયુષ્સા, એ હાસ્યપદ્ધતિ એકી સાથે અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉપશમાવે છે, અને તે પછી અન્તર્મુહૂર્તમાં પુરુષવેદ ઉપશમાવે, પણ જો ઉપશમશ્રેણિ આરંભક સ્ત્રીના જીવ હોય, તો તે પ્રથમ નપુસકવેદ ઉપશમાવે, પછી પુરુષવેદ ઉપશમાવે, ન તે પછી હાસ્યપદ્ધતિ ઉપશમાવે, અને પછી એવં શ્રીવેદ ઉપશમાવે. અને જો નપુસક શ્રેણિઆરંભનાર હોય, તો તે પ્રથમ અનુદિર્ઘ શ્રીવેદ ઉપશમાવે, પછી પુરુષવેદ ઉપશમાવે પછી હાસ્યપદ્ધતિ ઉપશમાવે અને તે પછી નપુસકવેદ ઉપશમાવે. આ ક્રમે ઉપશમ થયા પછી એકાન્તરિત સમાનભાતીય કોધાદિના એકી સાથે અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉપશમ કરે. એટલે કે અપ્રત્યાખ્યાન અને પ્રત્યાખ્યાનના કોષો એકી સાથે અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉપશમાવે. તે પછી સંજ્વલન કોષ અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉપશમાવે. તે પછી અપ્રત્યાખ્યાન અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણનાં માનો એકી સાથે અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉપશમાવે, તે પછી એકજ સંજ્વલન માનને ઉપશમાવે. ત્યારપછી અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણની માયાને એકી સાથે અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉપશમાવે, તે પછી સંજ્વલન માયાને ઉપશમાવે, તે પછી અપ્રત્યાખ્યાન અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણના લોભને અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉપશમાવે, અને તે પછી સંજ્વલન લોભને ઉપશમાવે, આ લોભના ત્રણ ભાગો કરે, તેમાંથી એ ભાગ એકી સાથે ઉપશમાવે અને ત્રીજા ભાગના સંખ્યાતા ખંડ કરે, એ ખંડને પણ જુદા જુદા કાળસેદિ ઉપશમાવીને જ્યારે એ ખંડમાંના છેલ્લે સંખ્યાતમો ખંડ અવશેષ રહે, ત્યારે ફરી તેના અસંખ્યાતા ખંડ કરે, તે ખંડને પણ સમયે સમયે એકેક ખંડ-અંશ ઉપશમાવી એ બધાને ઉપશમાવે. અહીં દર્શન સમક (અનંતાનુબંધી ચતુષ્ક અને ત્રણ દર્શન મોહનીય) ઉપશાન્ત થાય, ત્યારે અપૂર્વકરણ અથવા નિવૃત્તિ બાદર કહેવાય છે. તે પછી સંખ્યાતા લોભાંશના છેલ્લા સંખ્યાતમો અંશ બાકી રહે ત્યાં સુધી અનિવૃત્તિ બાદર કહેવાય છે, અને એ છેલ્લા અંશથી થયેલા અસંખ્યાતા ખંડને ઉપશમ કરતાં સક્ષમ સંપરાય કહેવાય છે. આ રીતે સંજ્વલનનો સર્વ લોભ અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉપશમાવે, યજ્ઞ અન્તર્મુહૂર્તમાં થાય તોપણ તે બધા મળીને પણ એકજ મોહાનું અન્તર્મુહૂર્ત થાય છે, બીજી પ્રવૃત્તિના ઉપશમકાળ પણ અન્તર્મુહૂર્તના છે, અને આ શ્રેણિ પણ સર્વ અન્તર્મુહૂર્તમાં પૂર્ણ કરાય છે.

આ શ્રેણિનું સ્વરૂપ અનન્તાનુબંધી ચતુષ્ક આદિની પ્રત્યેક શૂન્ય સ્થાપનાવડે આ પ્રમાણે જાણવું. પ્રથમ અનન્તાનુબંધીના ઉપશમ થાય છે, માટે તેને સ્થાને ચાર શૂન્યની સ્થાપના કરવી, ૦૦૦૦ આના ઉપશમનો આરંભ અને સમાપ્તિ સાથેજ થાય છે, તેથી તિર્થિ સ્થાપના કરી છે. તે પછી દર્શનત્રિકની તિર્થિ ત્રણ શૂન્ય સ્થાપના કરવી ૦૦૦ તે પછી એક વેદની અને તેના ઉપર બીજા વેદની એમ ઉપર નીચે બે શૂન્યની સ્થાપના કરવી ૦૦ તે પછી હાસ્યાદિ છની છ શૂન્યો સ્થાપવી ૦૦૦૦૦૦ તે પછી ત્રીજાવેદની શૂન્ય મૂકવી ૦, અને તે પછી બે કોધની બે શૂન્ય મૂકવી ૦૦, એના ઉપર સંજવલન કોધની એક શૂન્ય મૂકવી ૦, તેના ઉપર બે માનની બે શૂન્યો ને પછી સંજવલન માનની એક શૂન્ય, પછી બે માયાની બે શૂન્ય ને તેના ઉપર સંજવલન માયાની એક શૂન્ય સ્થાપવી ૦ તે ઉપર બે લોભની બે શૂન્યો સ્થાપવી ૦૦ તેના ઉપર સંજવલન લોભની એક શૂન્ય સ્થાપવી ૦ આ પ્રમાણે આગળ પણ સ્થાપના કરીને સર્વ સમજી લેવું.

હવે એનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી ભાષ્યકાર કહે છે.

ઉવસામગસેદીઈ પદ્મવઓ અપ્પમત્તવિરઓ હ ।

પજ્જવસાણે સો વા હોઈ પમત્તો અવિરઓ વા ॥ ૧૨૮૫ ॥

અન્ને મળંતિ અવિરય-દેસ-પમત્તા-પમત્તવિરયાણં ।

અન્નયરો પદિવજ્જઈ દંસણસમણમ્મિ હ નિયટ્ટી ॥ ૧૨૮૬ ॥

ઉપશમશ્રેણિને આરંભનાર અપ્રમત્ત સંયત હોય છે, અને શ્રેણિ પૂર્ણ થયા પછી તે પ્રમત્ત અથવા અવિરતિ થાય છે. બીજાએ કહે છે કે અવિરતિ-દેશવિરતિ-પ્રમત્ત અને અપ્રમત્ત એમાંના કોઈપણ શ્રેણિ આરંભે છે, શ્રેણિવાળો દર્શનસમૂહને ઉપશમાવ્યાધી નિવૃત્તિપ્રાદર થાય છે. ૧૨૮૫-૧૨૮૬

મવમણુવંધંતિ જઓડ્ઠંતમળંતાણુવંધિણોડ્ઠન્તિ ।

તે ચત્તારિવિ સમયં સમેઈ અંતોમુહુત્તેણ ॥ ૧૨૮૭ ॥

જેથી અનન્ત સંસાર બંધાય તે અનન્તાનુબંધી કહેવાય ને તે ચાર છે, તે ચારને એકી સાથે અન્તર્મુહુર્તમાં ઉપશમાવે. (ઉદય-ઉદ્ધર્તનાદિ કરણને અયોગ્ય કરે.) ૧૨૮૭

તત્તો ય દંસણતિગં તઓડ્ઠુણ્ણં જહ્મયરવેયં ।

તત્તો વિતિયં છર્ફં તઓ ય વેયં સયમુદિન્નં ॥ ૧૨૮૮ ॥

તે પછી દર્શનત્રિકને ઉપશમાવે, તે પછી અનુદીણું જઘન્યતર વેદ, તે પછી બીજા વેદ, હાસ્યાદિ છે, અને તે પછી સ્વયંઉદિત એવા વેદને ઉપશમાવે. ૧૨૮૮

અનન્તાનુબંધી કયાયના ઉપશમ કર્યા પછી, મિથ્યાત્વાદિ દર્શનત્રિક ઉપશમાવે, તે પછી અનુદિત બે વેદમાંથી જે જઘન્ય વેદ હોય તે ઉપશમાવીને પછી બીજા અનુદિત વેદ ઉપશમાવે, તે પછી હાસ્યાદિ છ ઉપશમાવીને જે વેદ ઉદયમાં હોય તે વેદ ઉપશમાવે, તાપર્ય એ છે કે જો શ્રેણિ આરંભક પુરુષ હોય, તો તેને પુરુષવેદ ઉદયમાં છે, અને બાકીના સ્ત્રીવેદ ને નપુंसકવેદ એ બે અનુદિત છે, એ બેમાં નપુंसકવેદ જઘન્યતર છે, તેથી દર્શનત્રિક ઉપશમાવ્યા પછી પ્રથમ નપુंसકવેદ ઉપશમાવીને પછી સ્ત્રીવેદ ઉપશમાવે, અને સ્વઉદિત પુરુષવેદ હાસ્યાદિ છ ને ઉપશમાવ્યા પછી ઉપશમાવે. જો સ્ત્રી

ત્રેણિ આરંભ કરનારી હોય તો તેને ત્રીવેદ ઉદયમાં હોય છે, અને પુરુષવેદ તથા નપુંસકવેદ અનુદિત હોય છે, આ બેમાં નપુંસકવેદ બંધન્યતર છે, મારે દર્શનત્રિક ઉપશમાવ્યા પછી પહેલા નપુંસકવેદ ઉપશમાવે, પછી પુરુષવેદ ઉપશમાવે, અને સ્વચ્છેદિત ત્રીવેદ હાસ્યાદિ અને ઉપશમાવ્યા પછી ઉપશમાવે. અને ત્રેણિ આરંભક બે નપુંસક હોય, તો તેને નપુંસકવેદ ઉદયમાં છે, અને ત્રીવેદ તથા પુરુષવેદ અનુદિત છે, તેમાં ત્રીવેદ બંધન્યતર છે, મારે દર્શનત્રિક પછી પુરુષવેદ ઉપશમાવે અને નપુંસકવેદને હાસ્યાદિ છ પછી ઉપશમાવે ૧૨૮૯.

તે પછી—

મન્જિલ્લકસાયાણં કોહાઇસમાણજાઇણ દો દો ।

एकेकेणंतरिए संजलणेणं उवसमेइ ॥ १२८९ ॥

મધ્યમ કપાયના (અપ્રત્યાખ્યાન તથા પ્રત્યાખ્યાન કપાયના) સમાન ભત્તીવાળા બે બે કોધાદિ, સંબલનના કપાયના એકેક કોધાદિવડે અન્તરિત ઉપશમાવે ૧૨૮૯.

શિષ્ય પૂછે છે કે—

સંજલણાઈણ સમો જુત્તો, સંજોયળાદઓ જે હ ।

તે પુર્વે ચિય સમિયા નણુ સમ્મત્તાહ્લામમ્મિ ॥ ૧૨૯૦ ॥

(અહીં) સંબલનાદિ (હાસ્યાદિ છ અને વેદ) નો ઉપશમ કહેવો યોગ્ય છે, પણ તે સંયોજનાદિ કપાયો છે. (અનંતાનુબંધી તથા દર્શનત્રિક) તે તો પૂર્વે સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિ વખતે ઉપશમાવ્યા છે, (કેમકે તે સિવાય સમક્ષિત થાય નહિ. તેથી ફરી તેનાં અહીં ઉપશમ કહેવો અયોગ્ય છે.) ૧૨૯૦.

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

આસિ સ્વઓવસમો સિં સમોડ્ઠુણાં, મળઈ કો વિસેસો સિં ? ।

નણુ સ્ત્રીણમ્મિ હડ્ઠ્ઠે સેસોવસમે સ્વઓવસમો ॥ ૧૨૯૧ ॥

(સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિ વખતે) તે અનંતાનુબંધીઆદિના ક્ષયોપશમ હતો, અને હમણાં તો તેમનો ઉપશમ કહીએ છીએ. કહે છે કે (ઉપશમ અને ક્ષયોપશમમાં) તફાવત શો છે ? ઉત્તર—ઉદય પ્રાપ્તિ કર્મ ક્ષય થયા હોય, અને ચોપ અનુદિત કર્મનો ઉપશમ હોય, તે ક્ષયોપશમ કહેવાય છે. ૧૨૯૧.

પુનઃશિષ્ય પૂછે છે અને આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે.

સો વેર નણૂવસમો હડ્ઠ્ઠે સ્ત્રીણમ્મિ મેસણ સમિણ ।

મુદ્દમોદયયા મોસે ન તૂવસમિણ વિસેમોડ્ઠ્યં ॥ ૧૨૯૨ ॥

વેરડ સંતકમ્મં સ્વઓવસમિણસુ નાણુમારં સો ।

હવસંવકસાઓ પુણ વેરડ ન મંવકમ્મંપિ ॥ ૧૨૯૩ ॥

ઉદયપ્રાપ્તિ કર્મનો ક્ષય અને ગ્રેપનો ઉપશમ તે પણ ઉપશમન છે, ક્ષયોપશમ અને ઉપશમમાં તફાવત શો ? (ઉત્તર) ક્ષયોપશમમાં સુદ્ધમકંડય-પ્રદેશોદય હોય છે, પરંતુ ઉપશમમાં તો તે પણ નથી. એટલે આ બેમાં તફાવત છે. કારણ કે ક્ષયોપશમ કપાયના

જીવ તો તે સંબંધી સત્તાગત કર્મનો અનુભવ કરે છે (પ્રદેશોદય વેદે છે) પણ વિપાકથી તેને અનુભવતો નથી, અને ઉપશાંત કપાથી જીવ તો તેનો પ્રદેશોદય પણ વેદતો નથી, ૧૨૯૨-૧૨૯૩.

ફરી શિષ્યની બીજી શંકાનું આચાર્યશ્રી સમાધાન કરે છે.

સંજોયણાઘાણં નણ્દઓ સંજયસ્સ પદિસિદ્ધો ।

સચ્ચમિદ્ સોઽણુભાવં પહુચ્ચ ન પપ્પસકમ્મં તુ ॥ ૧૨૯૪ ॥

મળિયં ચ સુદ્દ જીવો વેપ્પં ન વાણુભાવકમ્મંતિ ।

જં પુણ પપ્પસકમ્મં નિયામા વેપ્પં તં સચ્ચં ॥ ૧૨૯૫ ॥

નાણુદિયં નિજ્જીરિદ્ નાસંતમ્મદેદ્ જં તઓઽવસ્સં ।

સચ્ચં પપ્પસકમ્મં વેપ્પં મુચ્છણ સઘો ॥ ૧૨૯૬ ॥

સ યોજનાદિ (અનંતાનુબંધી વિગેરે) કપાયનો ઉદય, સંયતને નિષિદ્ધ છે, (કેમકે તેના ઉદયે અંયતપણુનોજ અભાવ થાય.) (ઉત્તર) સત્ય છે, એ નિષેધ અનુભાવ (રસ) વિપાકને આશ્રિને કહ્યો છે, પ્રદેશકર્મની અપેક્ષાએ નથી કહ્યો. સૂત્રમાં (ભગવતીમાં) પણ કહ્યું છે કે અનુભાવ કર્મને જીવ વેદે અથવા ન પણ વેદે, પરંતુ પ્રદેશકર્મ તો સર્વ અવશ્ય વેદે; કેમકે અનુદિત કર્મની નિર્જશ નથી થતી અને અસત્ કર્મ ઉદય પામતું નથી, તેથી અવશ્ય બધા પ્રદેશકર્મને તો વેદીનેજ સર્વ જીવ કર્મથી મૂકાય છે. ૧૨૯૫-૧૨૯૬.

પુનઃ શિષ્ય પૂછે છે અને ગુરુશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે.

કિદ્ દંસણાઘાઓ ન હોઈ સંજોયણાઘ વેદયઓ ? ।

મંદાણુભાવયાણ જહાણુભાવમ્મિવિ કર્હિવિ ॥ ૧૨૯૭ ॥

નિચ્છોદિચ્છંપિ જહા સયલચચ્છણાણિણો તદાવરણં ।

ન વિધાઈ મંદયાણ પપ્પસકમ્મં તહા નેયં ॥ ૧૨૯૮ ॥

કિરિયાણ કુણ્ણ રોમો મંદં પીલં જહાઽવણિજ્જંતો ।

કિરિયામેત્તકર્યં ચિય પપ્પસકમ્મં તહા તવસા ॥ ૧૨૯૯ ॥

(શંકા) સંયોજનાદિ કપાયને પ્રદેશથી પણ વેદતાં, સમ્યક્ત્વાદિનો ધાત કેમ ન થાય ?

(ઉત્તર) અનુભાવ-રસ છતાં પણ જેમ કોઈ વખત તે પ્રદેશો મંદરસવાળા હોવાથી ગુણનો વિધાત નથી કરતા; જેમ નિત્ય ઉદિત છતાં પણ અતિ-શુભાદિ ચાર જ્ઞાનવાળાઓને તે જ્ઞાનોત્તર આચરણ વિવાતક નથી, તેમ મંદરસપણથી પ્રદેશ કર્મ પણ દર્શનાદિત્તર વિધાતક નથી. વળી જેમ ઔષધાદિ ક્રિયાવડે દૂર કરાતો રોગ, રોગીને તે ક્રિયાજન્ય મંદ પીડા કરે છે, તેમ પ્રદેશકર્મ પણ તપરૂપ ક્રિયાવડે દૂર કરાતું આવ તપરૂપ પીડાજ કરે છે. ૧૨૯૭-૧૨૯૮-૧૨૯૯.

તદ્ભાવ શ્રોક્ષણામી આત્માઓને નરકગતિ આદિકર્મ પ્રકૃતિઓ સત્તામાં હોય છે, તે પ્રકૃતિઓ અનુભવ્યા સિવાય કદિ પણ ક્ષય પામતી નથી, પરંતુ તે તેમને નરકાદિ જન્મ રૂપ વિપાકે અનુભવાતી નથી, પણ તપવડે પ્રદેશરૂપે ઉદય પામીને ક્ષય થાય છે; એવો ઉદય થતાં, તે પ્રકૃતિના વેદનારને કંઈ બાધા નથી થતી, પ્રદેશોદય કર્મ આત્માના ગુણને ધાત કરતું નથી, તેમ પીડા પણ કરતું નથી.

ક્યાં કંઈ ઉપશમાબ્યાથી જીવ કેવો કહેવાય ? તે કહે છે.

દસળમોહાર્દઓ મળ્ણઈ અનિયટ્ટિવાયરો પરઓ ।

જાવ ર સેસો સંજલળલોમસંસ્તેજ્જમાગો ત્તિ ॥ ૧૩૦૦ ॥

તદસંસ્તેજ્જઈમાગં સમપ્પ સમપ્પ સમેઈ પ્પકેકં ।

અંતોમ્હુત્તમેત્તં તસ્સાસંસ્તિજ્જમાગંપિ ॥ ૧૩૦૧ ॥

દર્શન સમકાદિ ઉપશમાબ્યા પછી, નપુ'સક વેદાદિ કંઈ ઉપશમાવતાં યાવત્ સંબંધક લોભનો સંખ્યાતમો ભાગ અવશેષ રહે ત્યાં સુધી (જીવ) અનિવૃત્તિ બાદર કહેવાય છે. (નિવૃત્તિ બાદર કોઈ કંઈનો ઉપશમ નથી કરતો, તેથી તે અહીં નથી કહેતા), તે પછી એ લોભના સંખ્યાતમા ભાગના અસંખ્યાત ભાગ કરીને, તે દરેક ભાગને સમયે સમયે ઉપશમાવતા અન્તર્મુદ્ગર્ત કાળ પર્યન્ત સૂક્ષ્મસંપ્રસાય કહેવાય છે. ૧૩૦૦-૧૬૦૧

એજ સૂક્ષ્મ સંપ્રસાયનું કંઈક વિશેષ સ્વરૂપ નિર્મુક્તકાર કહે છે.

લોભાણૂ વેયેતો જો સ્વહુ ઉવસામઓ વ સ્વવઓ વા ।

સો સુહુમસંપરાઓ અહસાયા ડળઓ કિંચી ॥ ૧૩૦૨ ॥ ૧૧૫-૧૧૭ ॥

જે સૂક્ષ્મ લોભાંશને વેદનાર ઉપશમક અથવા ક્ષપક હોય છે, તે સૂક્ષ્મસંપ્રસાય કહેવાય છે, કેમકે તે યથાખ્યાતચારિત્રથી કિંચિત્ માત્ર ન્યૂન છે. ૧૩૦૨

ઉપશમકના અધિકારમાં ક્ષપકનો નિર્દેશ શામાટે કર્યો ? તથા શ્રેણિ પૂર્ણ થયા પછી શી સ્થિતિ થાય છે તે કહે છે—

ઉવસામગાહિગારે તસ્સમમાગોત્તિ સ્વગનિદેસો ।

મુહુમસરાગાતીતો અહરસાઓ હોઈ નિર્ગમ્યો ॥ ૧૩૦૩ ॥

યદ્દાઙ્ગ પટ્ટિવત્તો સેટ્ટિગઓ વા પસંતમોહો વા ।

જઈ કુણઈ કોઈ કાલે વચ્ચઈ તોડ્ણુત્તરમુરંસુ ॥ ૧૩૦૪ ॥

અનિવદ્ધાઙ્ગ હોઈ પસંતમોહો મુહુત્તમેત્તં ।

ઉદયકસાઓ નિયમા નિયત્તર સેટ્ટિપહિલોમં ॥ ૧૩૦૫ ॥

(ઉપશમશ્રેણિમાં નવમા ગુણસ્થાનક પછી સૂક્ષ્મસંપ્રસાય થાય છે, તેમ ક્ષપક શ્રેણિમાં પણ થાય છે.) એમ સમાન ભાગ હોવાથી ઉપશમના અધિકારમાં ક્ષપકનો નિર્દેશ કર્યો છે. લાઘવાઈ ક્ષપક પણ દેખાડ્યો છે. એ સૂક્ષ્મસંપ્રસાય અતીત થયા પછી ઉપશાન્તભોદનિર્મન્ય યથાખ્યાત થાય છે. તે પછી જો બદાયુ શ્રેણિ પામેલ હોય અથવા શ્રેણિ મધ્યગત ગુણસ્થાન વર્તી હોય, ને ઉપશાન્તભોદી થકને જો કોઈ કાળ કરે (મુદ્ધ પામે) તો અવશ્ય અનુતર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય (પણ જો શ્રેણિથી પતિત થકને કાળ કરે તો તે ગમે તે ગતિમાં જાય, તે ખરે કોઈ નિયમ નથી.) અને અનુદાયુ શ્રેણિ પામીને અન્તર્મુદ્ગર્ત ઉપશાન્ત ભોદી થકને કોઈ નિમિત્તથી ઉદિત ક્યાથી થાય, તે તો અવશ્ય શ્રેણિથી પાછો કરે. (કેમકે ઉપશાન્ત ભોદનો તેહચોજ કાળ છે.) ૧૩૦૩-૧૩૦૪-૧૩૦૫.

આજ કારણથી કથાયો દુરન્ત છે એમ કહિ તેનું સામર્થ્ય જગાવે છે.

उवसामं उवणीया गुणमहया जिणचरित्तसरिसं पि ।

પડિવાયંતિ કસાયા કિં પુણ સેસે સરાગત્થે ? ॥ ૧૩૦૬ ॥ ૧૧૬-૧૧૮ ॥

મહા શુણવાળા ઉપશમકે, કથાચનો ઉપશમ કર્યા છતાં, તે કથાચો જિન સમાન ચારિત્ર-
વાળા ઉપશમકને પણ સંયમથી સંસારમાં પાડે છે, તો પછી શેષ સરાગી ચારિત્રવાળાને
પાડે એમાં શું આશ્ચર્ય ? ૧૩૦૬

એજ અર્થે સાધ્યકાર સ્પષ્ટપણે ઉદાહરણથી કહે છે.

द्वदूमियंजणदुमो छारच्छन्नोऽगणी सपच्चयओ ।

દાણંતિ જહ સચ્ચં તહ સ કસાઓદણ ઝુજો ॥ ૧૩૦૭ ॥

તમિ મયે નેવાણં ન લમહ ઉક્કોસઓ વ સંસારં ।

પોગલપરિયટ્ટદં દેસુણં કોઠ્ઠિ હિંદેજ્ઞા ॥ ૧૩૦૮ ॥

અગ્નિથી બળેલું અંજન વૃક્ષ, અને ભસ્મથી ઢાંકેલો અગ્નિ, જેમ સ્વનિમિત્તથી પુનઃ
પણ સ્વસ્વરૂપ બતાવે છે, તેમ કથાચોદય પણ ફરીથી સ્વસ્વરૂપ બતાવે છે. તે કથાચોથી
ખુદ તે જ ઉપશમ શ્રેણિવાળા ભવમાં ભોક્ષ ન પામે, અથવા ઉત્કૃષ્ટથી કોઈ જીવ અર્ધ-
પુરુષાળ પરાવર્તમાં કંઈક ન્યૂન કાળ પર્યંત પણ સંસારમાં ભમે છે.

જેમ અગ્નિથી બળેલું અંજનવૃક્ષ, પુનઃજનસિંચનાદિ કારણોવડે પત્ર-પ્રુપાદિરૂપ
પોતાનું સ્વરૂપ બતાવે છે, અથવા ભસ્મથી ઢાંકેલો અગ્નિ, પુનઃ ઘાસ-કાષ આદિના સંસ-
ર્ગથી બાળપુત્ર-પકાવણું વિગેરે સ્વસ્વરૂપ બતાવે છે, અથવા મિથ્યા પ્રકારે દૂર કરેલો રોગ,
અપચ્ચ સેવનથી પુનઃ સ્વસ્વરૂપ બતાવે છે, તેમ ઉપશાન્ત એવો કથાચ શરીર-ઉપધિ વિગેરે
ઉપર મૂર્છા આદિના સંયોગથી પુનઃ ઉદયવાલો થવાથી તે પોતાનું પૂર્વ સ્વરૂપ બતાવે છે.
કેમકે સિદ્ધાન્તના મતે એક જીવ બેમાંથી એકજ શ્રેણિ એક ભવમાં કરે, તેથી તે ઉપશાન્ત
મોહી આત્મા તે ભવમાં ક્ષપક શ્રેણિ ન કરે, અને તે સિવાય ભોક્ષ પણ ન થાય, તેથી
ઉપશમ શ્રેણિથી પડેલો જીવ જીવનથી એક ભવ અને વધારેમાં વધારે અર્ધપુરુષાળ
પરાવર્તમાં કંઈક ન્યૂન કાળ પર્યંત સંસારમાં ભમણ કરે. ૧૩૦૭-૧૩૦૮.

આ પ્રમાણે ભોક્ષરૂપ મહેલના પગથીઆ સમાન અગ્નીઆરમા શુણસ્થાનક સુધી
પહોંચેલો જીવ, ત્યાંથી ભ્રષ્ટ થઇને પુનઃ આટલું બહુ દુઃખ અનુભવે છે, આથી વિરમય
પામેલા નિર્બુદ્ધિકાર મહારાજ કહે છે કે—

जइ उवसंतकसाओ लहइ अणंतं पुणोऽवि पडिवायं ।

ન હુ મે વીસસિયવં થેવેઽવિ કસાયસેસમ્મિ ॥ ૧૩૦૯ ॥ ૧૧૭-૧૧૯ ॥

અણ થોવં વણ થોવં અગ્ની થોવં કસાય થોવં ચ ।

ન હુ મે વીસસિયવં થોવંપિ હુ તં વહુ હોઈ ॥ ૧૩૧૦ ॥ ૧૧૮-૧૨૦ ॥

ઉપશાન્ત કથાચી આત્મા પુનઃ પણ અનન્ત પ્રતિપાત પામે છે, તો (હે ભગ્વે !)
તમારે થોડો કથાચ હોય, તો પણ તેનો વિશ્વાસ ન કરવો. કેમકે થોડું ઝણ, થોડો વણ
(ધા), થોડો અગ્નિ, અને થોડો કથાચ, એ સર્વ પાછળથી બહુ થાય છે, માટે તમારે
તેનો વિશ્વાસ ન કરવો. ૧૩૦૯-૧૩૧૦

એ અર્થનેજ લાભ્યકાર દેવા આદિ વિકારને જણાવતાં તે દેવા આદિનું દુષ્ટપણ જણાવે છે—

દાસત્વં દેદ્ અણં અદરા મરણં વળો વિસપ્પંતો ।

સવસ્સ દાહમગ્ગી દેતિ કસાયા ભવમણંતં ॥ ૧૩૧૧ ॥

થોડું પણ ત્રણ દાસત્વ આપે છે, થોડો પણ ત્રણ (ધા) ફેલાવાથી થોડા વખતમાં મરણ આપે છે, અને થોડો પણ અગ્નિ સર્વ બાળી નાખે છે, તેમ થોડા પણ કપાય અનન્ત સંસાર આપે છે. ૧૩૧૧

દીક્ષા ગ્રહણ કરીને વિહાર કરતાં કરતાં આવેલા થોતાના લાઇના ઉપચાર માટે કોઇની દુકાનેથી દરરોજ એક કર્પની વૃદ્ધિએ એક કર્પ તેલ લાવી આપ્યું, તે અરસામાં સાધુની સેવામાં કેટલાક દિવસો વિતી ગયા, અને લાવેલું તેલ વજ્રિકને ન આપી શકવાથી કરાર મુજબ વૃદ્ધિ પામવાથી ધણું વધી ગયું, ઘડાદિની સંખ્યાને પામ્યું, એટલે જીવનપર્યન્ત મુતર કાંતવાથી પણ તે તેલ દુકાનદારને આપી શકે નહિ તેટલું બધું વધી ગયું; તેથી તે બાઈ તે દુકાનદારને ત્યાં તે દેવું પૂરું કરવાને જીવન પર્યન્તની દાસી થઈ રહી. એ પ્રમાણે કેટલાક દિવસો વિત્યા બાદ તેજ સાધુ, જે થોતાના લાઈ હતા તે આવ્યા, તેમણે તે સઘળો બનાવ જાણ્યો; પછી તે વેપારીને ઉપદેશ આપી, તેના પાસેથી તે જીવનને છોડાવીને દીક્ષા આપી. આ પ્રમાણે થોડું દેવું પણ કાળક્રમે વધી જવાથી દાસત્વ આપે છે. એજ પ્રમાણે થોડો ત્રણ (ધા) પણ અપૂર્ય આદિનું સેવન કરવાથી કાળક્રમે ફેલાઇને થોડાજ વખતમાં મૃત્યુ પમાડે છે. અને એજ રીતે થોડો પણ અગ્નિ માર્ગ આદિમાં પડ્યો હોય, તો તે ધાસ આદિને લાગવાથી અનુક્રમે ફેલાતો ફેલાતો બાલુબાલુના સર્વ ગામ-નગર આદિનો નાશ કરે છે. તેમ અલ્પાપણે કપાયો પણ કોઈક નિમિત્તથી વૃદ્ધિ પામીને અનન્ત સંસાર પમાડે છે. ૧૩૧૧

હવે આગળની નિર્ધુક્તિ ગાથાનો સંબંધ જોવાને માટે કહો છે—

ઓવસમં સામાઙ્યમુદયં સ્વાઙ્યમઓ પવવસામિ ।

મુદુમમહત્વાયપિ ચ સ્વયસેદિસમુગ્ધવં તં ચ ॥ ૧૩૧૨ ॥

એ પ્રમાણે ઉપશમ સામાયિક ચારિત્ર કહ્યું, હવે ક્ષાયિક સામાયિક ચારિત્ર કહીશું; અથવા સૂક્ષ્મસંપરાય અને યથાખ્યાત ચારિત્ર ઉપશમ એજિની અપેક્ષાએ કહી, હવે તે ક્ષયક એજિની અપેક્ષાએ કહીશું. ૧૩૧૨

અણ-મિચ્છ-મીસ-સમ્મં અદ્ધ નપુંસિ-ત્થિવેય-છક્કં ચ ।

પુનવેયં ચ સ્વેદ કોહાર્ફય ચ સંજલણે ॥ ૧૩૧૩ ॥ ૧૧૯૯-૧૨૧ ॥

અનન્તાનુબન્ધી-કોષાદિ કપાય-મિથ્યાત્વમોહનીય-મિથ્યામોહનીય, સમ્યક્ત્વમોહનીય- (બીજા-ત્રીજા મળી) આઠ કપાય-નપુરુષવેદ-સ્ત્રીવેદ-દાસ્યાદિ છ-પુરુષવેદ અને સંબંધ લન કોષાદિ અનુક્રમે અન્તર્મુદત્ત-અન્તર્મુદત્ત કાય કરે. ૧૨૧૩

ક્ષયક એજિ માંડનાર ઉત્તમ સંધયજાળો, અવિરતિ-દેશવિરત-પ્રમત-અને અપ્રમત ગુણસ્થાનમાંથી કોઈ પણ ગુણસ્થાનકે વર્તનારો, અને વિશુદ્ધપરિણામવાળો હોય, તેમાં જે અપ્રમત એવો સાધુ જે પૂર્વધર દોષ, તો તે શુદ્ધસ્થાને પણ આ ક્ષયક એજિને શર કરે, અને એ મિવાપના અવિરત આદિ કોઈ હોય તો ધર્મસ્થાને આ એજિ શર કરે. ક્ષયક

ક્ષેણિના ક્રમ આ પ્રમાણે છે, પ્રથમ અનન્તર્મુહૂર્ત અનન્તાતુળધી કોધાદિ ચારેના એકી સાથે ક્ષય કરે, અને તેનો અનન્તમે ભાગ મિથ્યાત્વમાં નાંખીને તે પછી મિથ્યાત્વની સાથે એ અંશ અપાવે. જેમ અતિશય સળગેલો દાવાગ્રિ અર્ધ બળેલાં કાષ્ઠની સાથે બીજા કાષ્ઠને પાત્રીને બળને ભસ્મ કરી નાંખે છે, તેમ ક્ષપક પણ તીવ્ર શુભપરિણામથી નહિ અપાવેલ અન્ય અંશ અન્યમાં નાંખીને તે સાથે તેને પણ અપાવે છે. તે પછી સમ્યગ્-મિથ્યાત્વ (મિશ્ર) ખમાવીને સમ્યક્ત્વ શ્રોહનીયનો ક્ષય કરે છે. અહીં જો બદ્ધાય કોઈ હોય તે શ્રેણિ અંગીકાર કરે, તો તે અનન્તાતુળધીનો ક્ષય કરીને વિરામ પામે છે, તે પછી કદાચિત મિથ્યાત્વના ઉદયથી પુનઃ અનન્તાતુળધી ચતુષ્ક બાંધે છે પણ જેણે મિથ્યાત્વના ક્ષય કર્યો હોય, તે તો તે અનન્તાતુળધીનો બંધ નથી કરતો, કેમકે તેનો બંધ થવામાં મિથ્યાત્વજ હેતુભૂત છે, એ અનન્તાતુળધી કષાયનો ક્ષય કરીને અપતિત શુભપરિણામે જો મરણ પામે, તો તે દેવલોકમાંજ ઉત્પન્ન થાય, દર્શન સમસકનો ક્ષય કરીને મરણ પામે, તો પણ એમજ સમજવું, પણ જો પતિત પરિણામી થઈને પછી મરણ પામે, તો ગમે તે ગતિમાં જાય, એ મારે નિયમ નથી. જો બદ્ધાય આ શ્રેણિ પામે તો તે સમસ્ત દર્શન સમસક ક્ષય કરીને અવશ્ય વિરામ પામે, અને તેથી જે ગતિનું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય, ત્યાં ઉત્પન્ન થાય. પરન્તુ જે આયુષ્ય બાંધ્યા સિવાય આ શ્રેણિ આરંભે તે અવશ્ય સંપૂર્ણ કરે. તેને મારે ક્ષય કરવાનો આ પ્રમાણે ક્રમ છે. સમ્યક્ત્વ શ્રોહની અપાવતાં તેના અંદેશ અંશ બાકી હોય, તે ક્ષામાં તો અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણરૂપે આઠ કષાયને સાથેજ અપાવવાનો આરંભ કરે, એ પ્રકૃતિઓ અર્ધી ક્ષય થઈ હોય એટલે બીજી નરકાતુર્પૂર્વી-તિર્થ-ચાતુર્પૂર્વી-નરકગતિ-તિર્થચગતિ-એકેન્દ્રિયજાતિ-બેઘન્દ્રિયજાતિ--તેઘન્દ્રિયજાતિ-ચૌરિન્દ્રિયજાતિ-આતપનામ-ઉદ્યોતનામ-સ્થાવરનામ-સાધારણનામ-સૂક્ષ્મનામ-નિદ્રાનિદ્રા-પ્રચલાપ્રચલા-અને થીણદ્વિ, આ સાળ પ્રકૃતિનો ક્ષય થાય (હરિભદ્રસૂત્રીની ટીકામાં ૧૬ ને બદલે ૧૭ પ્રકૃતિનો ક્ષય કહે છે. અપર્યાપ્ત વધાર છે.) તે પછી એ આઠ કષાયના જે અવશેષ અંશ રહ્યા હોય તે ક્ષય પામે, તે પછી અતુલકે નપુ'સકવેદ-સ્ત્રીવેદ-અને પુરુષવેદનો ક્ષય કરે, તેમાં પુરુષવેદના ત્રણ ભાગ કરીને બે ભાગ એકી સાથે અપાવે, અને ત્રીજો ભાગ સંજ્વલન કોષમાં નાખે. આ ક્રમ જો પુરુષવેદી શ્રેણિ આરંભક હોય તો તેને મારે છે, પણ નપુ'સક અથવા સ્ત્રી આ શ્રેણિ આરંભક હોય, તો તેમને જે વેદ ઉદયમાં હોય, તે વેદનો ક્ષય પછીથી થાય અને અનુદિત બે વેદમાંથી જે અધમ હોય, તેનો પહેલાં અને બીજાનો પછીથી ક્ષય થાય, એટલે જેમ ઉપશમશ્રેણિમાં કહ્યું છે તેમ અહીં પણ સમજવું. તે પછી સંજ્વલન કોષાદિ ચાર દરેકને અનન્તર્મુહૂર્તમાં અપાવે, આ ચારેના ક્ષય કરતાં પુરુષવેદની પેઠે દરેકના ત્રણ ત્રણ વિભાગ કરીને બે ભાગ ક્ષય કરી ત્રીજો ભાગ આગળની પ્રકૃતિમાં નાંખીને અપાવે, એટલે કે કોષનો ત્રીજો અંશ જ્ઞાનમાં નાંખીને, જ્ઞાનનો માયામાં, અને માયાનો લોભમાં નાંખીને અપાવે. આ દરેકને અપાવવાનો કાળ અનન્તર્મુહૂર્ત જાણવો. અને આ આખી શ્રેણિ પણ અનન્તર્મુહૂર્ત કાળ પ્રમાણજ જાણવી. પરન્તુ આ અનન્તર્મુહૂર્ત શ્રોટું જાણવું. તેમાં લઘુ અંતરમુહૂર્ત અસંખ્યાતા થવા પામે છે, તે પછી લોભના ત્રીજા અંશના સંખ્યાતા અંશ કરીને તે દરેકને જુદા જુદા કાળે અપાવે, આમાંના છેલ્લા અંગના અસંખ્યાતા અંશ કરે, તે પણ જુદા જુદા સમયે અપાવે. અહીં ફીણ દર્શન સમસક નિવૃત્તિ બાદર કહેવાય. લોભનો સંખ્યાતમે અંશ બાકી રહે ત્યાં સુધી અનિવૃત્તિબાદર કહેવાય, અને તે પછી તેના અસંખ્યાતા અંશ અપાવતાં છેલ્લો અસંખ્યાતમે લોભાંશ બાકી રહે, ત્યાં સૂક્ષ્મ સંપરાય કહેવાય. તે પછી ફીણગ્રોહ યથાખ્યાત ચારિત્રી થાય છે. ૧૩૧૩

એજ અર્થ હવે લાખ્યકાર કહે છે.

પદિવત્તીષ અવિરય-દેસ-પમત્તા-પમત્ત-વિરયાણં ।

અન્નયરો પદિવત્ત્વ મુદ્ધજ્ઞાણોવગયચિત્તો ॥ ૧૩૧૪ ॥

પદમકસાપ સમયં સ્વેદ અંતોમુદ્ધત્તમેત્તેણં ।

તત્તો ચિય મિચ્છત્તં તત્તો ય મીસં તત્તો સમ્મં ॥ ૧૩૧૫ ॥

ચદ્ધાજ્ઞ પદિવત્તો પદમકસાયક્ષણ જઈ મરેજ્ઞા ।

તો મિચ્છત્તોદયત્તો ચિણેજ્ઞ મુત્તો ન સ્વીણમ્મિ ॥ ૧૩૧૬ ॥

તમ્મિ મત્તો જાઈ દિવં તપ્પરિણામો ય સત્તણ સ્વીણે ।

ઉવરયપરિણામો પુણ પચ્છા નાણામદ્ધર્મો ॥ ૧૩૧૭ ॥

આ શ્રેણિ પ્રાપ્ત કરનાર અવિરતિ-દેશવિરતિ-પ્રમત્ત-અને અપ્રમત્તમાંના કોઈ પણ શુદ્ધ ધ્યાનોપયુક્ત ચિત્તવાળો હોય છે; તે પ્રથમ ક્ષાયનો એટલો સાથે અન્તમુદ્ધર્મમાં ક્ષય કરે છે, તે પછી મિથ્યાત્વ, તે પછી મિત્ર અને તે પછી સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો ક્ષય કરે છે, બદ્ધાય શ્રેણિ પામેલ હોય, તે પ્રથમ ક્ષાયનો ક્ષય કરીને જો મરણ પામે, તો મિથ્યાત્વના ઉદયથી પુનઃ તેનો અધ થાય, કેમકે તેનું અસલ કારણ જે મિથ્યાત્વ તેનો ક્ષય થએલ નથી, તે જીવ અનન્તાનુબંધી ચતુષ્કોના ક્ષય કરીને શુભ પરિણામે, અથવા દર્શન સમક્ષ ક્ષય કરીને અપતિત પરિણામે મૃત્યુ પામે, તો દેવલોકમાં જાય, પણ પતિત પરિણામી હોય, તો પછી ચારમાંથી ગમે તે ગતિમાં જાય. ૧૩૧૪-થી-૧૩૧૭.

શિષ્ય પૂછે છે કે ભગવન !

સ્વીણમ્મિ દંસણત્તિષ ફિં હોઈ તત્તો વિદંસણાઈઓ ? ।

ખળ્લઈ સમ્મદિટ્ઠી, સમ્મત્તણ કત્તો સમ્મં ? ॥ ૧૩૧૮ ॥

દર્શનત્રિક ક્ષય થવાથી તેને ત્રિદર્શનાતીત શુ થાય છે ? ઉત્તર-સમ્યગ્દષ્ટિ થાય છે. પ્રશ્ન-સમ્યક્ત્વનો ક્ષય થવાથી સમ્યક્ત્વ ક્યાંથી હોય ?

શિષ્ય:-મિથ્યાત્વાદિ દર્શનત્રિકનો ક્ષય થવાથી, તે આત્મા દર્શનત્રિક રહિત ન થાય ? કેમકે મિથ્યાત્વનો ક્ષય થવાથી મિથ્યાદષ્ટિ નથી, મિત્રનો ક્ષય થવાથી મિત્રદષ્ટિ નથી અને સમ્યક્ત્વના અભાવે સમ્યગ્દષ્ટિ પણ નથી.

આચાર્ય:-દર્શનત્રિકનો ક્ષય થવાથી તે આત્મા વિશુદ્ધ સમ્યગ્દષ્ટિ થાય છે.

શિષ્ય:-પણ સમ્યક્ત્વનો ક્ષય થવાથી સમ્યગ્દષ્ટિપણ ક્યાં રહ્યું ? કે જેથી તે સમ્યગ્દષ્ટિ કહેવાય. ૧૩૧૮

આચાર્યશ્રી એનો દયાન્તપૂર્વક ઉત્તર આપે છે કે—

નિહલિયમયણકોદ્ધરુવં મિચ્છત્તમેવ સમ્મત્તં ।

સ્વીણં, ન ત્ત જો માત્તો સદ્દહણાલક્ષણો તસ્સ ॥ ૧૩૧૯ ॥

સો તસ્સ વિમુદ્ધયરો જાયઠ સમ્મત્તપોગ્ગલલક્ષણો ।

દિટ્ઠિ વ સન્નમુદ્ધવ્વપટલવિગમે મણસસ્સ ॥ ૧૩૨૦ ॥

જહ મુદ્ધજલાણુગયં વત્યં મુદ્ધં જલક્ષણં મુતરં ।
 સમ્મત્તમુદ્ધપોગ્ગલપરિવલ્લણં દંસણંપેવં ॥ ૧૩૨૧ ॥
 સેસન્નાણાવગમે મુદ્ધયરં કેવલં જહા નાણં ।
 તહ સ્વાદયસમ્મત્તં સ્વઓવસમસમ્મવિગમમ્મિ ॥ ૧૩૨૨ ॥

જે શુદ્ધ કરેલા મદનકોદરા સમાન મિથ્યાત્વનેજ ઉપચારથી સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે, તેના ક્ષપકને ક્ષય થાય છે, પણ જીવનો મદ્ધાનલક્ષણ જે ભાવ છે તે તો ક્ષીણ થતો નથી, કિંતુ તે તો અભ્રપટલ દૂર થવાથી મનુષ્યની દૃષ્ટિની પેઠે સમ્યક્ત્વ મોહનીયના પુદ્ગળોના ક્ષય થવાથી વધારે શુદ્ધ થાય છે. અથવા શુદ્ધ જગથી ધોએલું લીનું વસ્ત્ર સુકાઈ જવાથી જેમ વધારે શુદ્ધ થાય છે, તેમ સમ્યક્ત્વમોહનીયરૂપ શુદ્ધ પુદ્ગળોનો ક્ષય થવાથી સમ્યક્દર્શન વધારે શુદ્ધ થાય છે. અથવા જેમ મતિઆદિ ચાર ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનોનો અભાવ થવાથી ક્ષાયિક એવું કેવળજ્ઞાન થાય છે (પણ જીવ આજ્ઞાની નથી થતો) તેમ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ દૂર થવાથી બીજું વિશુદ્ધ ક્ષાયિક સમ્યક્દર્શન થાય છે. (પણ જીવ દર્શનરહિત નથી થતો.) ૧૩૨૧-થી ૧૩૨૨.

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ, ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ કરતાં વધારે શુદ્ધ શાથી કહેવાય ?

નિવલિયમયણકોહ્વમત્તં તેહ્લાદમીસિયં મદણં ।
 ન ત્તુ સોડ્વાઓ નિવલિય-મીસમયકોહ્વચાણં ॥ ૧૩૨૩ ॥
 તહ મુદ્ધમિચ્છસમ્મત્તપોગ્ગલા મિચ્છમીસિયા મિચ્છં ।
 હોજ્જ પરિણામઓ વા સોડ્વાઓ સ્વાદેયં નતિયં ॥ ૧૩૨૪ ॥

શુદ્ધ કરેલા મદન કોદ્રવાનું ભોજન તેલ આદિથી મિશ્ર કરીને ખાધું હોય, તો તે ખાનારને મદ કરે છે, પણ એ શુદ્ધ અને મિશ્ર મદન કોદ્રવાનો ત્યાગ કર્યો હોય, તો તે મદરૂપ અપાય નથી થતો. તેવી રીતે શુદ્ધ મિથ્યાત્વરૂપ સમ્યક્ત્વ પુદ્ગળો મિથ્યાત્વવડે મિશ્રિત થાય ત્યારે, અથવા કુતીર્થિકના સંસર્ગોદિ જન્ય પરિણામ થાય ત્યારે પણ મિથ્યાત્વ થાય છે. એવો અપાય ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થએથી નથી થતો. ૧૩૨૩-૧૩૨૪.

શોધિત અથવા અર્ધ શોધિત મદન કોદ્રવા તેજે તેલાદિથી મિશ્ર કરીને ખાય છે, તેને મદ થાય છે; તેવી રીતે અપૂર્વકરણના અધ્યવસાએ મિથ્યાત્વ ભાવ દૂર કરીને શુદ્ધ કરેલા જે મિથ્યાત્વ પુદ્ગળો, તેજ ઉપચારથી સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. એ શોધિત મિથ્યાત્વરૂપ સમ્યક્ત્વ પુદ્ગળો, અન્યતીર્થિકાના સંસર્ગોદિ તથા તેમના વચન શ્રવણાદિ જન્ય પરિણામથી પુનઃ મિથ્યાત્વ ભાવ પામે છે, તેથી જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ થકીને ફરી સંસાર સમુદ્રમાં ભમે છે. આવો અપાય (કષ્ટ) ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વમાં નથી, કેમકે સર્વ અનર્થના મૂળ, શુદ્ધ અથવા અશુદ્ધ મિથ્યાત્વના પુદ્ગળો ક્ષય થવાથી વિશુદ્ધ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થાય છે. માટે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ શુદ્ધ છે, અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ મલિન છે. તેથી એ સમ્યક્ત્વનો નાશ થવાથી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થાય છે, એટલે જીવ અદર્શની નથી થતો, પણ વિશુદ્ધ સમ્યક્દર્શની થાય છે. ૧૩૨૩-૧૩૨૪.

વદ્ધાક પઢિવલ્લો નિયમા સ્ત્રીગમ્મિ સત્તણં ટાઢં ।
 ફપરો અણુવરઓ ચિય સવલં સેદિં સમાણેઢં ॥ ૧૩૨૫ ॥

જે જીવ બદ્ધાણુ હોય તે શ્રેણિ પામે, તે દર્શન સમક્કનો ક્ષય કરીને અવશ્ય ત્યાં અ-
ચકાય છે, અને અબદ્ધાણુ અદક્યા સિવાય સર્વ શ્રેણિ પૂર્ણ કરે છે. ૧૩૨૫

અબદ્ધાણુ એવો નર શ્રેણિ પ્રાપ્ત કરતાં દર્શન સમક્કનો ક્ષય કર્યા પછી શુ' કરે છે,
તે કહે છે.

તવડય-તટ્પ કસાણ અટ્ટારંમેડ્ સમયમેસિ ચં ।

સ્વયં વિમજ્જભાગં પયહીઓ સોલસ સ્વેડ ॥ ૧૩૨૬ ॥

નરય-તિરિયાણુપુલી ગઈઓ ચત્તારિ ચાદિજાઈઓ ।

આયાવં રજ્જીયં યાવરસાહારણં મુદ્દમં ॥ ૧૩૨૭ ॥

તિન્નિ મહાનિદ્દાઓ અદ્દમ સેસં તઓડ્ણુદિણ્ણાણં ।

થેયાણ જહ્નપરં તત્તો વીયં તઓ છકં ॥ ૧૩૨૮ ॥

તત્તો ચ તડ્યવેયં એકેકં તો કમેણ સંજલણં ।

સવ્વત્થ સાવસેસે મગ્ગિલ્લે લગ્ગદ્ પુરિલ્લે ॥ ૧૩૨૯ ॥

(દર્શનસમક્કનો ક્ષય કરીને) બીજા-ત્રીજા આઠ કપાય સાથેજ અપાવવાનો આરંભ
કરે, તે અપાવતાં વચમાંજ નરકગતિ-નરકાનુપૂર્વિ-તિર્વચગતિ-તિર્વચાનુપૂર્વિ-પ્રથમની ચાર
ભૂતિઓ-આતપનામ-ઉદ્ધોતનામ-સ્થાવર નામ-સાધારણ નામ-સૂક્ષ્મનામ-ત્રણ મહાનિદા
(નિદાનિદા, પ્રચલામચલા, ને ચીણુદી) આ સોળ પ્રકૃતિ અપાવે, તે પછી બાકી રહેલ
પૂર્વની આઠ પ્રકૃતિના અંશ અપાવે, પછી અનુદિત વેદામાંથી જે જલ્પન્યતર વેદ હોય તે
પહેલાં અપાવે અને પછી બીજો વેદ અપાવે, ત્યારપછી હાસ્થાદિ છ અપાવીને, ત્રીજો ઉદિ-
તવેદ ક્ષય કરે, ને તે પછી અનુક્રમે એકેક સંજલન કપાય અપાવે. આ પ્રકૃતિઓ અપાવતાં
સર્વજ્ઞ અવશેષ અંશ આગળની પ્રકૃતિઓમાં ગ્રેષ્મીને અપાવે. (છેલ્લે આપાનો અંશ
અને લોભ સાથેજ ક્ષય કરે.) ૧૩૨૬ થી ૧૩૨૯.

હવે કયા કર્મ ક્ષય થવાથી જીવ કેવો કહેવાય, તે કહે છે.

દંસણમોહવલ્લવણે નિયટ્ટિ અનિયટ્ટિવાયરો પરઓ ।

જાવ ઉ સેસો સંજલણલોમસંસ્વેજ્જભાગોતિ ॥ ૧૩૩૦ ॥

તદસંસ્વિજ્જાભાગં સમણ સમણ સ્વેડ એકેકં ।

નત્થ ચ મુદ્દમસરાગો લોભાણૂ જાવ એકોડ્વિ ॥ ૧૩૩૧ ॥

સ્ત્રોણે સ્વગનિર્ગંઠો વીસમણ મોહસાગરં તરિંડં ।

અંત્રોમુદ્દુત્તમુદ્દર્હિ તરિંડં યાદે જહા પુરિસો ॥ ૧૩૩૨ ॥

દર્શનમોહનીયનો ક્ષય થએ નિવૃત્તિબાદર કહેવાય, અને તે પછી યાવત્ સંજલન-
લોભનો સંજ્યાતમે ભાગ અવશેષ રહે ત્યારે અનિવૃત્તિ બાદર કહેવાય, એ લોભાંશના
...જ્યાત ભાગ કરીને એકેક ભાગ સમથે સમથે અપાવતાં યાવત્ છેલ્લો અસંજ્યાતમે
ભાગ (લોભાંશ) બાકી રહે ત્યાં સૂક્ષ્મસંપ્રણય કહેવાય. તે અંશને પણ સર્વથા ક્ષય
કરીને ક્ષપકનિર્ઋત્ય થાય, તે પછી અનુદ તરીને જેમ કોષ્ટ પુરૂષ વિસામે લે, તેમ મોહ-
સાગર તરીને તે ક્ષપક નિર્ઋત્ય અન્તર્ધુલ્લત મુખી વીસામે લે છે. ૧૩૩૦-૧૩૩૨

चि. ला. ६०

હું વ્યવહારવાદિ લે ક્રિયાવડે આવરણનો ક્ષય નથી, તો તેનો ક્ષય થવામાં આવ્યો હોય છે? અને તે ક્રિયાવડે ક્ષય થાય છે, તો અન્યકાળમાં ક્રિયા અને અન્ય કાળમાં તેના ક્ષય એમ કેમ કહેવાય? વળી લે ક્રિયાકાળે આવરણનો ક્ષય નથી, તો તે ક્રિયા પછી પણ આવરણનો ક્ષય નહિ થાય. અથવા લે બીજા મમયે ક્રિયા વિના ક્ષય થાય છે, તો પછી, પહેલા મમયમાં પણ ક્રિયાવડે શુ? ૧૩૩૬-૧૩૩૭

વ્યવહારવાદી, આવરણનો ક્ષય થયા પછી કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માને છે, પણ આવરણનો ક્ષય થતી વખતે નથી માનતા. તો તેને અને પૂછીએ છીએ કે-આવરણનો ક્ષય થવાના કાળે ક્રિયા છે કે નહિ? લે તે વખતે ક્રિયા નથી, તો ક્રિયા વિના આવરણનો ક્ષય થવામાં ત્યાં બીજો કયો હોય છે? કોઈપણ નથી. લે આવરણનો ક્ષય થતી વખતે તેના હેતુભૂત ક્રિયા છે, અને તે ક્રિયાવડે આવરણનો ક્ષય થાય છે, એમ કહેતા હો, તો ક્રિયાકાળ અને નિષ્કાકાળ એક જ થયો, પછી એમ કેમ કહી શકાય કે અન્યસમયે ક્રિયા અને અન્યસમયે આવરણનો ક્ષય થાય છે.

અથવા લે ક્રિયાકાળે આવરણનો ક્ષય નથી, તો ક્રિયાના પૂર્વ કાળની ચેટ ક્રિયાના ઉત્તર કાળે પણ ક્ષય નહિ થાય, અથવા ક્રિયા પૂર્ણ થયા પછી બીજા મમયે અક્રિય છતાં આવરણનો ક્ષય માનોછો, તો ક્રિયાયુક્ત પ્રથમ સમયમાં ક્રિયાવડે શુ લાભ છે? તેના વિના પણ જેમ બીજા સમયે આવરણનો ક્ષય થાય છે, તેમ તે સમયે પણ ક્ષય થઈ જશે? વળી ક્રિયાકાળ અને નિષ્કાકાળ, આગમમાં પણ એક જ કહેલ છે.

જં નિજ્જરિજ્જમાણં નિજ્જિણ્ણંતિ મણિયં સુણં જં ચ ।

નોકમ્મ નિજ્જીરદ નાવરણં તેણ વસ્સમણ ॥ ૧૩૩૮ ॥

જે નિર્જશતું હોય, તે નિર્જશું એમ સૂત્રમાં કહ્યું છે, અને નોકર્મ નિર્જશું છે, તેથી તે સમયે આવરણ નથી. ૧૩૩૮

સૂત્રમાં કહ્યું છે કે “ચલમાણે ચલિય જાવ નિજ્જરિજ્જમાણે નિજ્જિજ” એ વચનથી ક્ષીણ થતું કર્મ ક્ષીણ થયું જ, એટલે એ બેમાં કાળભેદ નથી, વળી આગમમાં આ પણ કહ્યું છે, કે ‘કમ્મં વેરજ્ઞદ નોકમ્મ નિજ્જરિજ્ઞદ’ એટલે વેદ્યમાન અવસ્થામાં કર્મ વેદાય છે, અને નિર્જશવસ્થામાં નોકર્મ-અકર્મ થાય છે. વેદના સમય છુટો છે અને નિર્જશ સમય છુટો છે. માટે આવરણ ક્ષય થતી વખતે આવરણ-કર્મ પ્રતિબધક નથી, કેમકે જે ક્ષય થતું હોય તે ક્ષય થએલું જ છે. આ રીતે પ્રતિબધકના અભાવે આવરણ ક્ષય થતી વખતે કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કોણ રોકી શકે એમ છે? ૧૩૩૮

જદ્ નાણમનાવરણેઽવિ નતિય તો તે ન નામ પચ્છા વિ ।

જાયં વ અકારણઓ તપકારણઓ ચિય પહેજ્ઞા ॥ ૧૩૩૯ ॥

નાણસ્સાવરણસ્સ ય સમયં તમ્હા પગાંસ તમસો વા ।

રૂપાય-વ્યવધમ્મા તદ્ નેયા સત્તમાવાણ ॥ ૧૩૪૦ ॥

લે આવરણના અભાવે જ્ઞાન નથી, તો તે પછી પણ જ્ઞાન નહિ થાય, કારણ કે તે વિના જ્ઞાન પછીથી થાય છે, તો કાણ વિનાજ તે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થશે. અને તે માટે તેજ મુજબ પ્રકાશ અને અધકારની ચેટ જ્ઞાનનો અને આવરણનો સાથજ ઉત્પાદ-તયા વ્યય થાય છે, તેજ મુજબ સર્વ ભાવોનું બાણુ. ૧૩૩૯-૧૩૪૦

ઉપર કહ્યા મુજબ આવરણનો ક્ષય થતી વખતે આવરણના અભાવે પણ કેવળ-જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ન થાય, તો આવરણનો ક્ષય થયા પછી પણ જ્ઞાનોત્પત્તિ નહિ થાય, કદિ એમ કહેવામાં આવે કે આવરણનો ક્ષય થતી વખતે અને ક્ષય થયા પછી આવરણનો અભાવ ઉભય સ્થળે સમાન છે, તોપણ આવરણ ક્ષય થતી વખતે તો જ્ઞાન ઉત્પન્ન નથી થતું, અને આવરણનો ક્ષય થઈ ગયા પછી તો જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તો કારણ વિના યદ-ચ્છાથીજ જ્ઞાનોત્પત્તિ થશે, કેમકે એમાં બીજું કંઈ કારણ નથી.

પરમાર્થથી તો પ્રકાશ અને અન્ધકારની પેઠે એકી સાથેજ આવરણનો નાશ અને જ્ઞાનનો ઉત્પાદ થાય છે, જેમ પ્રકાશ થતાં અન્ધકાર નાશ પામે છે, એમાં જે સમયે અન્ધકારનો નાશ થાય છે તેજ સમયે પ્રકાશનો ઉત્પાદ થાય છે. એજ રીતે જે સમયે આવરણનો નાશ, તે સમયે કેવળજ્ઞાનનો ઉત્પાદ થાય છે કેમકે એ સમયમાં ક્ષય થતું આવરણ ક્ષય પામ્યું છે, ઉત્પન્ન થતું કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે, અને આત્મદ્રવ્ય અવ-સ્થિત છે, આજ પ્રમાણે સર્વ પદાર્થોનાં નવીન પર્વાધિનો ઉત્પાદ, પૂર્વ પર્વાધિનો નાશ અને મૂળદ્રવ્યનું અવસ્થાન હોય છે. જેમકે માટી અથવા અંશુલી આદિ પદાર્થો ઘટ-સરળતા આદિ નવીન પર્વાધિરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, અને પિંડ-સ્થાસ-શિવકાદિ તથા વક્રતાદિ પૂર્વ પર્વાધિરૂપે નાશ પામે છે, અને માટી અથવા અંશુલી આદિ મૂળદ્રવ્યરૂપે અવસ્થિત રહે છે. આ સઘળું એકીસાથેજ થાય છે. ૧૩૩૬-૧૩૪૦

છલ્લે સમયે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય તે પછી—

उभयावरणार्हो केवलवरणाण-दंसणसहावो ।

जाणइ पासइ य जिणो नेयं सर्वं सयाकालं ॥ १३४१ ॥

ઉભય આવરણરહિત, કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન સ્વભાવવાળા જિનેશ્વરમહારાજ સર્વ જોય વસ્તુને સદાકાળ કેવળજ્ઞાનથી બાણે છે, અને કેવળદર્શનથી કેળે છે. ૧૩૪૧

તેજ કારણથી નિર્જુક્તિકાર કહે છે કે—

संभिन्नं पासंतो लोगमलोगं च सवओ सर्वं ।

तं नत्थि जं न पासइ भूयं भवं भविस्सं च ॥ १३४२ ॥ १२०-१२२ ॥

સર્વ પ્રકારે સર્વ દિશાઓમાં, અલિખ લોકાલોક બોનાર કેવળીને, એવી કોઈ ત્રિકા-ળમાં વસ્તુ નથી, કે બેને તે બોઈ ન શકે. ૧૩૪૨

આ ગાથાનો વિસ્તારાર્થ લાભ્યકાર કહે છે. તેમાં પ્રથમ “સંલિખ” શબ્દનો અર્થ કહે છે.

वाहिं जहा तहतो संभिन्नं सवपज्जवेहिं वा ।

अत्तपरनिविसेसं स-परप्पज्जायओ वावि ॥ १३४३ ॥

संभिन्नग्गहणेण व दवमिह सकाल-पज्जवं गहिंयं ।

लोगालोगं सर्वंति सवओ त्वित्तपरिमाणं ॥ १३४४ ॥

तं पासंतो भूयाई जं न पासइ तओ तयं नत्थि ।

पंचत्थिकायपज्जयमाणं नेयं जओऽभिहिंयं ॥ १३४५ ॥

સ લિપ્ત એટલે જેમ ખાદ્ય તેમ અદર, અથવા મ લિપ્ત એટલે સર્વ પર્યાયથી વ્યાપ્ત, અથવા સ્વ-પર નિર્વિરોધ (એટલે જેમ ધોતાને તેમ પરને તથા જેમ પરને તેમ ધોતાને બાણ) તે મ લિપ્ત અથવા સ્વ-પર પર્યાયયુક્ત તે સ લિપ્ત, અથવા (મૂળગાથામાં) સ લિપ્ત રાખે મહાન કરવાથી, કાળ અને પર્યાય સહિત દ્રવ્ય કહ્યું; “ મર્વ દિશામાં સર્વ પ્રકારે લોકલોક લુએ છે ” એમ કહેવાથી દ્વેષ પ્રમાણ કહ્યું, એ દ્રવ્યાદિ ચાર પ્રકારનું જોય જોનાર કેવળીને પ્રિકાળમાં એવી કોઈ વસ્તુ નથી, કે જેને તે ન જોઈ શકે, કારણ કે પચાસ્તિકાય પર્યાયરાશિ પ્રમાણજ બાણવાયોગ્ય વસ્તુ છે, એમ આગમમાં કહ્યું છે. ૧૩૪૩-૧૩૪૪-૧૩૪૫

આહી' સુધી-આટલા અન્યવડે શુ કહ્યું ? તે કહે છે.

તવ-નિયમ-નાણસ્ત્વં આરુદો યં જિણો અમિયનાણી ।

एत्तो स परंपरओ एत्तो जिणपवयणुप्पत्ती ॥ १३४६ ॥

તપ-નિયમ-અને જ્ઞાનરૂપ વૃક્ષપર આરુદ તેમજ અમિત જ્ઞાનવાળા જે જિનેશ્વર ભગવાન જ્ઞાનવૃદ્ધિ જે કરે છે તેમનાથી આ જિન પ્રવચનની ઉત્પત્તિ છે, અને આચાર્યોની પરંપરાએ તે રૂપજ સામાયિકાદિ શ્રુત આવેલું છે. ૧૩૪૬

હવે આ વિષયના ઉપસહાર પૂર્વક પ્રસ્તુત વિષયનું સ્મરણ કરતા આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

निज्जुत्तिसमुत्थाणप्पसंगओ जाव पवयणुप्पत्ती ।

पासगिय मयमियं वोच्छामि इओ उवग्घाय ॥ १३४७ ॥

अच्छउ तावुग्घाओ का पुण जिणप्पवयणप्पसूइत्ति ।

त कित्तियाभिहाणं पवयणमिह को विभागो से ? ॥ १३४८ ॥

एयं पसंगसेसं वोत्तुमुवग्घायवित्थरं वोच्छ ।

तो सेसद्वाराई कमेण तस्सगहो चेयो ॥ १३४९ ॥

નિર્જુક્તિના સમુત્થાન પ્રસંગથી તપ નિયમ ૧૦૯૪મી ગાથાથી આરંભીને આહી' સુધી જિનેશ્વર મહારાજના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કહી અને બીજી પ્રાસંગિક કહ્યું. હવે પછી ઉપોદ્ધાત કહીશું. એ ઉપોદ્ધાત પહેલાં આ જનવચનની ઉત્પત્તિ કહી. પ્રવચનનાં કેટલાં નામ છે ? અને તે પ્રવચન કેટલાં વિભાગવાળું છે ? આ ત્રણ પ્રાસંગિક કહીને પછી વિસ્તારથી ઉપોદ્ધાત કહીશું. તે પછી બાકીનાં દ્વારો કહીશું, તેના સમહ આ પ્રમાણે છે.

जिणपवयणउप्पत्ती पवयणएगाद्धिया विभागो य ।

दारविही य नयविही वक्खाणविही य अणुओगो ॥ १३५० ॥ १२१-१२३ ॥

જિન પ્રવચનની ઉત્પત્તિ, પ્રવચનના ઐકાર્થિકતાઓ, અને ઐકાર્થિકવિભાગ, (આ ત્રણ દ્વારો પ્રાસંગિક છે.) દારવિદિ, નયવિદિ, વ્યાખ્યાનવિદિ અને અનુચોગ એ દ્વારો કહેવાશે. ૧૩૫૦

पासगियमाइतियं दारविहिच्चि विहिउ उवग्घाओ ।

अणुओगद्वारं पुण चउत्थमिह नयविहिच्चि ॥ १३५१ ॥

સીસા-યરિયપરિક્ષા વક્ષાણવિહિત્તિ કહણમજ્ઞાયા ।

સુત્તપ્ફાસિયનિજુત્તી સુત્તાણુગમો ય અણુઓગો ॥ ૧૩૫૨ ॥

પ્રથમનાં ત્રણ દ્વાર પ્રાસંગિક છે, દ્વારવિધિ એટલે ઉદ્દેશ-નિર્દેશાદિ દ્વારોની પ્રક્રિયા અથવા ઉપોદ્ધાત, નયવિધિ એટલે ઉપક્રમાદિ મૂળ દ્વારોમાંનું ચોથું અનુયોગદ્વાર, શિષ્ય અને આચાર્યની પરીક્ષાનું કથન અથવા કહેવાની અર્થદા તે વ્યાખ્યાનવિધિ, અને સૂત્રરૂપશિક્તિનિર્ણય તથા સૂત્રાનુગમ એ અનુયોગ છે. ૧૩૫૧-૧૩૫૨

શિષ્ય પૂછે છે કે—

કિં પુણ વચસ્યદારં નયવિહિમમિધાય તોઽણુઓગો ત્તિ ।

વચદારાસંગહિયા વક્ષાણવિહિત્તિ કિં મહિયા ? ॥ ૧૩૫૩ ॥

ચોથું દ્વાર નયવિધિ કહીને પછી ત્રીજું અનુયોગદ્વાર કેમ કહ્યું ? વળી ચાર દ્વારોએ નહિ સંબંધિત એવો અહીં વ્યાખ્યાન વિધિ અકસ્માત કેમ કહ્યો ? ૧૩૫૩

ઉપક્રમ-નિર્દેશ-અનુગમ અને નય આ પ્રમાણે અનુયોગદ્વારોના ક્રમ હોવો જોઈએ, તેને બદલે પ્રથમ નયો કહીને પછી વ્યાખ્યાનરૂપ અનુગમ કહેવાનું કહે છે, તેનું શું કારણ ? વળી ચાર અનુયોગદ્વારાત્મક શાસ્ત્ર હોય છે, અને આ વ્યાખ્યાનવિધિ ચાર અનુયોગદ્વારમાંથી એકમાં અન્તર્ભૂત નથી થતી, કેમકે ઉપક્રમ-નિર્દેશ અને નય તેમાં પણ આનો સમાવેશ નથી થતો, કારણ કે એમનું લક્ષણ આમાં ધરતું નથી, તેમજ અનુગમમાં પણ આનો અન્તર્ભાવ થતો નથી, વ્યાખ્યાનવિધિ સૂત્રાનુગમરૂપ નથી, અને સૂત્રરૂપશિક્તિ નિર્ણયરૂપ પણ નથી, આ પ્રમાણે અપ્રસ્તુત એવો વ્યાખ્યાનવિધિ ચાર અનુયોગદ્વારમાં અન્તર્ભૂત ન હોવાથી અકસ્માત અહીં શાથી કહે છે ? ૧૩૫૩.

શિષ્યની એ શંકાનું સમાધાન બીજા આચાર્યના અભિપ્રાયે બતાવીને, તે અભિપ્રાય અથાગ્ય છે, એમ જણાવીને આચાર્યશ્રી પોતે તેનું થાગ્ય સમાધાન કરે છે,

વંષાણુલોમયાણ કેદ ન જઓ તર્હ કસેવંપિ ।

તોરહ નિવંધિં જે તેણેયં બુદ્ધિપુષ્પત્તિ ॥ ૧૩૫૪ ॥

અંતમ્મિ ઉવણ્ણસિંહં પુવ્વમણુગમસ્સ જં નણ મણહં ।

તં જાણાવેહં સમં વક્કંતિ નયાણુઓગો ય ॥ ૧૩૫૫ ॥

ગાથાની વિપરીત રચના ન થાય તેથી અનુયોગ અને નયવિધિના ક્રમ વિપરીત છે, એમ બીજા આચાર્યો કહે છે, પણ તે થાગ્ય નથી, કેમકે (દારવિદો વક્ષાણવિહી અણુઓગો નયવિહી ય) એમ અનુક્રમે પણ ગાથા રચી શકાય તેમ છે. માટે એ ક્રમનો વિપર્યય બુદ્ધિપૂર્વક છે. (ચાર અનુયોગમાં નયો) અતે કહ્યા છે ને અહીં તેઓને અનુયોગની પહેલાં કહે છે, તેથી એમ જણાવે છે કે નય અને અનુગમ દરેક સૂત્રમાં સાથેજ હોય છે, ૧૩૫૪-૧૩૫૫.

અનુયોગ પછી નયો કહેવા જોઈએ તેને બદલે પહેલા નયો કહીને પછી અનુયોગ કહે છે તેનું કારણ ગાથાની રચનાની અનુકૂલતા એવી છે, તેથી અનુયોગ અને નયવિધિના વિપર્યય છે, આ પ્રમાણે બીજા આચાર્યો કહે છે, પણ તે અથાગ્ય છે, કેમકે ગાથાની રચના ‘દારવિદો વક્ષાણવિહી અણુઓગો નયવિહી ય’ એમ અનુક્રમે પણ થઈ શકે એમ

છે, માટે અનુયોગ અને નયવિધિના વિપર્યય કહ્યો છે, તે બુદ્ધિપૂર્વક છે. ઉપક્રમ-નિષેપ-અનુગમ અને નય, આ પ્રમાણે ક્રમ છે, તેમાં નયો છેલ્લા કહ્યા છે, અને અહીં અનુગમની પહેલા કહે છે, તેથી નિયુક્તિકાર શ્રીમાન્ ભદ્રબાહુસ્વામી એમ જણાવે છે કે નય અને અનુગમ દરેક સૂત્ર સાથેજ હોય છે. કેમકે કોઇપણ અનુયોગ નય મૂલ્ય નથી. અહીં કોઈ એમ કહે કે નય અનુગમ સાથેજ હોય છે, તો એમનો ઉપન્યાસ પણ એકી સાથેજ થવો જોઈએ. આમ કહેવું અચોત્ત છે, કારણ કે એમ બન્નેનો સાથે તો નિર્દેશ થઈ શકે નહિ, માટે અનુયોગદ્વારેમાં નયો અન્તે કહ્યા છે, તો પણ અહીં અનુગમની પહેલાં નયો કહ્યા છે, તેથી અનુગમ અને નયની સાથેજ ગતિ છે એમ જણાવવાને ક્રમનો વિપર્યય કર્યો છે, ૧૩૫૪-૧૩૫૫

શિષ્યની બીજી શકાતું આચાર્ય સમાધાન કરે છે.

મુક્તાણુમાવસરે ગુરુ-સીસાણુગદ્વોવપસત્ય ।

વક્ત્વાણવિર્હિ જંપડ મૂલદ્વારાણહિગયંપિ ॥ ૧૩૫૬ ॥

અહવા સાહિકયચિય વક્ત્વાણંગંતિ જં તઓડણુગમે ।

જ જં વક્ત્વાણગ તં તં સર્વં જઓડણુગમો ॥ ૧૩૫૭ ॥

મુક્તાણુમાર્પ વક્ત્વાણવિહી જઓ તદંગં સા ।

જં ચ મુયાવસરે ચિય સફલાઈં ગવાઈનાયાઈ ॥ ૧૩૫૮ ॥

મૂળદ્વારેમાં નહિ કહ્યા છતાં પણ અહીં સૂત્રાનુગમના અવસરે આચાર્યશ્રી વ્યાખ્યાન વિધિ કહે છે, તે શુદ્ધ અને શિષ્યના અનુગ્રહ માટે કહે છે. અથવા અનુગમમાં તે વ્યાખ્યાન-વિધિ પણ વ્યાખ્યાનનું અંગ હોવાથી આધિકૃત છે, જે જે વ્યાખ્યાનનું અંગ છે, તે તે સર્વ અનુગમમાં અન્તર્ભૂત છે. કારણ કે સૂત્રાનુગમની આદિમાં સંહિતા પદ પદાર્થાદિથી પ્રથમ વ્યાખ્યાનવિધિ કહી છે, તેથી તે તેનું અંગ છે, અને જે વ્યાખ્યાનવિધિ આગળ સૂત્રાનુગમના અવસરે કહેવાશે, તે ગાય આદિના દ્વારે સંપૂર્ણ થાય છે. ૧૩૫૬-૧૩૫૭-૧૩૫૮.

શિષ્ય:—ભગવન્ત ! આર મૂળ અનુયોગદ્વારેમાં વ્યાખ્યાનવિધિ નથી કહી, છતાં અહીં અનુયોગની આદિમાં તે કહેવામાં આવે છે, તેનું શું કારણ ?

આચાર્ય:—ગુણવન્ત આચાર્ય મહારાજે ગુણવાન્ શિષ્યને સર્વ ગુણુ શુક્ત એવી સૂત્રની વ્યાખ્યા આપવી જોઈએ. આ રીતે શુદ્ધ અને શિષ્યના અનુગ્રહ માટે વ્યાખ્યાનવિધિ કહી હોય, તો શાસ્ત્ર સારી રીતે કહી શકાય અને સાંભળી શકાય. આ કારણથી અનુયોગદ્વારેમાં વ્યાખ્યાન વિધિ નથી કહી, તોપણ અહીં કહી છે. અથવા વ્યાખ્યાનવિધિ, વ્યાખ્યાનનું અંગ હોવાથી અનુગમમાં આધિકૃત છે. જે જે વ્યાખ્યાનનું અંગ હોય, તે તે અનુગમનું કારણ હોવાથી અનુગમજ છે. અને આ વ્યાખ્યાનવિધિ વ્યાખ્યાનનું અંગ છે, માટે તે અનુગમમાં અન્તર્ભૂત થાય છે. કારણ કે તીર્થકગ-ગણધરોએ સૂત્રાનુગમની આદિમાં પ્રથમ વ્યાખ્યાનવિધિ કહી છે, તેથી અહીં પણ વ્યાખ્યાનવિધિ કહેવાનું પહેલાં કહ્યું છે. વળી વ્યાખ્યા અને સૂત્રાનુગમનો નિત્ય સંબંધ છે; તેથી તે તેનું અંગ છે. વળી આગળ ૧૪૩૫ મી ગાથામાં સૂત્રાનુગમના અવસરે વ્યાખ્યાનવિધિ સંબંધિ ગાય આદિનાં ઉદાહરણો કહેવાશે, તે બધું ત્યારેજ સંપૂર્ણ કહેવાય, કે ત્યારે વ્યાખ્યાનવિધિ અનુગમનું અંગ હોય, જે વ્યાખ્યાનવિધિ અનુગમનું અંગ ન હોય, તો તે ઉદાહરણો નિરાલબ્ધ થઈ નિરર્થક થાય. ૧૩૫૬-૧૩૫૭-૧૩૫૮.

ફરી શિષ્ય પૂછે છે કે—

જહ સાણુગમંગં ચિય દારવિહીય તઓ કિમાઈય ।

ઓયારેં મન્નઈ વક્કમરુણે ગુણો કો ગુ ? ॥ ૧૩૫૯ ॥

તો તે વ્યાખ્યાનવિધિ અનુગમનું અંગ છે, તે (૯૭૩મી ગાથામાંથી વ્યાખ્યાન વિધિ લાવીને ૧૪૩૫ મી ગાથામાં) દારવિધિની આદિમાં કહેવાનું કેમ કહે છે ? (બ્યારે સૂત્રની વ્યાખ્યા કરાશે ત્યારે વ્યાખ્યાનવિધિ પણ કરાશે. એમ કહેવુંજ ઉચિત છે,) છતાં આમ અવગણી કેમ કરવાથી શો લાભ છે ? (કંઈજ નહીં.) ૧૩૫૯

આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે કે—

દારવિહીવિ મહત્યા તત્યવિ વક્ષાણવિહિવિવજ્ઞાસો ।

મા હોજ્ઞ તદાર્થે વક્ષાણવિહિં નિરુદ્ધે ॥ ૧૩૬૦ ॥

एत्येव गुरु सीस सीसो य गुरुं परिच्छिद्धं पच्छा ।

बोच्छिद्धं सोच्छिद्धं व सुहं मोच्छिद्धं व सुदिदृषेयालो ॥ ૧૩૬૧ ॥

દારવિધિ પણ સૂત્રની પેઠે મહાઅર્થવાળી હોવાથી કલ્યાણનો હેતુ છે, તેથી તેમાં પણ વ્યાખ્યાનવિધિનો વિપર્યય ન થાઓ, એમ માનીને (દારવિહી વ તત્યવિહી વક્ષાણવિહી ય જગુલોગો ૧૩૬૦) એ સમગ્ર ગાથામાં અનુચોગની આદિમાં વ્યાખ્યાનવિધિ કહી છે, તેપણ ત્યાંથી ઉતારીને દારવિધિની આદિમાં વ્યાખ્યાનવિધિ કહે છે, વળી એ પ્રમાણે દારવિધિની આદિમાં કહેલી વ્યાખ્યાનવિધિ સાંભળીને મુદ્ધ વ્યાખ્યાનવિધિના વિચારવાળા ગુરૂ શિષ્યની, અથવા શિષ્ય ગુરૂની પરીક્ષા કરીને પછી ગુરૂમહારાજ ગુણવાન શિષ્યને દારવિધિનો અર્થ સુધે કહેશે, અથવા શિષ્ય તેવા ગુરૂ પાસે સાંભળશે, અથવા દોષવાળા ગુરૂનો શિષ્ય ત્યાગ કરશે અને દોષવાળા શિષ્યનો ગુરૂ ત્યાગ કરશે. આ કારણથી દારવિધિની આદિમાં વ્યાખ્યાનવિધિ કહેલ છે. ૧૩૬૦-૧૩૬૧.

પુનઃ શિષ્ય પૂછે છે કે—

સાણુગમંગંપિ ર્હ જહ મન્નઈ કિં ન કીરઈ ર્હેવ ? ।

વારૂં પયત્તયરં વક્ષાણવિહી ય સુત્તમ્મિ ॥ ૧૩૬૨ ॥

તે વ્યાખ્યાનવિધિ અનુગમનું અંગ છે, તેથી દારવિધિની આદિમાં કહી છે પણ સૂત્રાનુગમની આદિમાં નથી કહી, પરંતુ ૧૩૫૦ મી દારવઅહીની ગાથામાં પણ આ વ્યાખ્યાનવિધિ દારવિધિની આદિમાં કેમ ન કહી ? (ઉત્તર) સૂત્રાનુગમમાં વ્યાખ્યાનવિધિ માટે વધારે પ્રયત્ન કરવો એમ બતાવવા માટે અનુગમની આદિમાં વ્યાખ્યાનવિધિ કહી છે, કદાચ દારવિધિમાં વ્યાખ્યાનવિધિ બરોબર ન થયો હોય તો સૂત્રાનુગમ વખતે તો જરૂર થવો જોઈએ એ બતાવવા અનુગમની આદિમાં વ્યાખ્યાનવિધિ બતાવ્યો છે. ૧૩૬૨

પ્રથમ જણાવેલ શંકાના ઉત્તરમાં બીજા આચાર્યો એમ કહે છે કે—

અણુઓગાઈવિમાગે વક્ષાણવિહીવિ તપ્પસેણ ।

જંપંતિ કેદૂં તેસિં વોત્તું સોઢં વ કો જોગો ? ॥ ૧૩૬૩ ॥

સગરગાદાપુણ અણુઓગર્હિત વૃત્તિ દાણ્તા ।

જો વન્નિઓડ્ણુઓગો સોડય સ વિહી જદત્વંતિ ॥ ૧૩૬૪ ॥

બીજા આચાર્ય એમ કહે છે કે આગળ અનુયોગ વિલાગ કરાયો, તે પ્રસંગને લીધે વ્યાખ્યાનવિધિ પ્રથમ કહેલ છે, કારણ કે તે અનુયોગ કહેવાને તથા સાંભળવાને કોણ યોગ્ય છે? વળી ૧૩૫૦ મી સંપ્રદ ગાથામાં, અનુયોગની આદિમાં વ્યાખ્યાનવિધિ ખતાવતા એમ કહે છે કે જે અનુયોગ પહેલાં કહેલ છે, તેજ આ અનુયોગ ગાથાના અન્તે કહેલ છે કે તેને માટેજ તે વ્યાખ્યાનવિધિ પૂર્વે કહી છે, ૧૩૬૩-૧૩૬૪

આ સંબંધમાં બીજા આચાર્યો એમ કહે છે કે આગળ ૧૩૮૫ મી ગાથામાં અનુયોગ નિયોગ-ભાષા વિગેરે પ્રકારથી અનુયોગના વિલાગ કહેવાયો, તે પ્રસંગે એ અનુયોગ વિગેરે કહેવાને તથા સાંભળવાને કોણ યોગ્ય છે? તે જણવા માટે સંપ્રદ ગાથામાં દ્વાર વિધિની આગળ પહેલાંજ વ્યાખ્યાન વિધિ કહેલ છે. વળી જિણપવચણ ઇત્યાદિ ૧૩૫૦ મી સંપ્રદ ગાથામાં અનુયોગની આદિમાં અને દ્વારવિધિની પછી વ્યાખ્યાનવિધિ ખતાવવાથી એમ જણાવે છે કે અનુયોગઆદિના વિલાગ કરવાના અવસરે દ્વારવિધિની પહેલાં જે અનુયોગ કહેલ છે તે અનુયોગ આ સંપ્રદગાથાના અન્તે કહેલ છે તેજ જણવે, મતલબ કે ૧૩૫૦ મી સંપ્રદગાથામાં પ્રથમ દ્વારવિધિ તે પછી પ્રવચનના એકાર્થિક દ્વારની વ્યાખ્યા કરતાં “ અણુઓગો ય નિઓગો ” ઇત્યાદિ ૧૩૮૫ મી ગાથાથી અનુયોગ કહ્યો, તે પછી “ નોની વદ્ધન ” ઇત્યાદિ ૧૪૩૫ મી ગાથાવડે વ્યાખ્યાન વિધિ કહ્યો, તે પછી “ હદ્દેત્તે નિદ્દેત્તે ” ઇત્યાદિ ગાથાથી દ્વારવિધિ કહ્યો અને તે પછી સૂત્રાનુયોગ કહ્યો આ પ્રમાણે કેમ છે. અહીં જેમ દ્વારવિધિ પૂર્વે સ્વરૂપથી વ્યાખ્યાનવિધિ કહેલ છે, તેમ સંપ્રદ ગાથામાં પણ જે દ્વારવિધિની પૂર્વે નામથી પણ વ્યાખ્યાનવિધિ કહેલ હોત તે, કોઇને એમ સંશય થાત કે સંપ્રદગાથાના અન્તે કહેલ અનુયોગદ્વારવિધિ અને તે પછી કહેલ સૂત્રાનુયોગ, એ બેનું એકપણું સમજ શકાય એમ છે, કેમકે સંપ્રદગાથાના અન્તે કહેલ અનુયોગ, સૂત્રાનુયોગના વ્યાખ્યાનરૂપ છે; પરંતુ પ્રવચનના સમાનાર્થ નામોની વ્યાખ્યા કરવાના અવસરે જે અનુયોગનિયોગવગેરે શબ્દોથી અનુયોગ કહ્યો છે, તે અનુયોગ, સંપ્રદ ગાથાના અન્તે કહેલ અનુયોગથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે? આ પ્રમાણે સંશય થાય; પણ જ્યારે સંપ્રદગાથામાં અનુયોગની જોડેજ વિધિ કહેવાય, ત્યારે એવો નિશ્ચય થાય છે કે ૧૩૮૫ મી ગાથાના અન્તે કહેલ જે અનુયોગના નિમિત્તે દ્વારવિધિ કહેલ છે તે, અને સંપ્રદ ગાથાના અન્તે કહેલ અનુયોગ, તે બંને એકજ છે. કારણ કે એ વ્યાખ્યાનવિધિ, દ્વારવિધિની પૂર્વે સ્વરૂપથી કહેલ છે, અને અહીં સંપ્રદગાથામાં અનુયોગની આદિમાં નામ-માત્રથીજ કહેલ છે. ૧૩૬૪

હવે “ જિણપવચણ ” એ ગાથાની વ્યાખ્યા કરતાં જે અરથો કહેવાનું છે તે અને આગળની ગાથાની પ્રસ્તાવના બન્ને વાત લાખ્યકાર મહારાજ કહે છે.

સુપમિહ જિણપવચણં તસ્મુપ્પત્તી પસંગઓડમિહિયા ।

જિણ-ગણહરવચણાઓ દમાઈ તસ્સામિહાણાઈ ॥ ૧૩૬૫ ॥

જિનપ્રવચન એટલે શ્રુત, તેની ઉત્પત્તિ જિનેશ્વર અને ગણધરના વચનથી છે, એમ ૧૧૧૯ મી ગાથામાં પ્રસંગેની કહ્યું છે. હવે એ જિન પ્રવચનના નામો આ પ્રમાણે છે. ૧૩૬૫

જિનપ્રવચનનાં નામો કહે છે.

एगद्वियाइं तिन्नि उ पवयण सुत्तं तहेव अत्थो य ।

एकेकस्स य एत्तो नामा एगद्विया पंच ॥ १३६६ ॥ १२२-१२९॥

પ્રવચન-સૂત્ર-તથા અર્થ એ ત્રણ એક અર્થવાળાં નામો છે, અને એ એકેકના પાંચ પાંચ એક અર્થવાળાં નામો છે. ૧૩૬૬

ભાષ્યકાર પ્રવચનશબ્દનો અર્થ કહે છે,

जमिह पगयं पसत्यं पहाणवयणं च पवयण च ।

सामन्नं सुयनाणं त्रिसेसओ सुत्तमत्यो य ॥ १३६७ ॥

જે પ્રકૃત-પ્રશસ્ત-અને પ્રધાન એણું વચન તેને અહીં પ્રવચન કહ્યું છે. એ પ્રવચન સામાન્યથી શ્રુતજ્ઞાન છે, અને વિશેષથી સૂત્ર તથા અર્થરૂપ છે. ૧૩૬૭

સૂત્ર તથા અર્થ શબ્દનો અર્થ કહે છે,

सिंचइ खरइ जमत्यं तम्हा सुत्त निरुत्तविहिणा वा ।

सूपइ सवड सुवइ सिवइ य सरए व जेणत्यं ॥ १३६८ ॥

अविवरियं सुत्तं पिव सुद्विय-वावित्तओ सुवुत्तंति । दारं ।

जो सुत्ताभिप्पाओ सो अत्थो अज्जए जम्हा ॥ १३६९ ॥

જેથી અર્થ સિંચે એટલે ખરે તેથી તે વ્યુત્પત્તિવડે સૂત્ર કહેવાય, અથવા નિરૂક્તિની વ્યુત્પત્તિથી અર્થને જણાવે એવે તે સૂત્ર, અથવા સંભળાય તે સૂત્ર, વિશિષ્ટ ધરના પ્રમાણય તે સૂત્ર, અથવા અર્થને અનુસરે તે સૂત્ર, તથા સુસની ધડે જ્યાં સુધી અર્થથી વિવરણ ન કર્યું હોય ત્યાં સુધી તે સૂત્ર કહેવાય, અથવા સુસ્થિત (પ્રમાણથી અપ્રાધિત) હોવાથી અને વ્યાસ હોવાથી સૂત્ર કહેવાય. અને જે તે સૂત્રનો અભિપ્રાય તે અર્થ કહેવાય, કેમકે જે જણાય તે અર્થ. ૧૩૬૮-૧૩૬૯

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

सह पवयेणेण जुत्ता न सुयत्येगमथया परोप्परओ ।

जं सुत्तं वक्खेयं अत्थो जं तस्स वक्खमाणं ॥ १३७० ॥

जुज्जाइ च विभागाओ तिण्हवि भन्नत्थया न चेयरहा ।

एगत्थाण पि पुगो किमिहेगत्थाभिहाणेहि ? ॥ १३७१ ॥

પ્રવચન સાથે સૂત્ર અને અર્થનું એકાર્થપણુ યોગ્ય છે, પરંતુ સૂત્ર અને અર્થનું પર-પર એકાર્થપણુ યોગ્ય નથી. કારણ કે સૂત્ર વ્યાખ્યેય છે અને તે અર્થ તેણું વ્યાખ્યાન છે (આવો અત્યંતભેદ છે.) અથવા પ્રવચન-સૂત્ર-અને અર્થ એ ત્રણેનું ભિન્ન વિષયથી ભિન્નપણુ જ યોગ્ય છે, પણ અભિન્નપણુ-એકાર્થપણુ યોગ્ય નથી. (કેમકે પ્રવચન સામાન્ય વિષયવાળું છે, અને સૂત્ર-અર્થ વિશેષ વિષયવાળાં છે.) છતાં જો એ ત્રણે એક અર્થવાળાં હોય, તોપણુ તે દરેકમાં એકાર્થિક પાંચ પાંચ નામો કહેવાથી શું? ૧૩૭૦-૧૩૭૧

પ્રવચન સાથે સૂત્ર-અર્થનું એકાર્થપણુ યોગ્ય છે, પણ સૂત્ર અને અર્થનું પરસ્પર વિ. ભા. ૬૧

એકાર્થપણું' યોગ્ય નથી; કેમકે સૂત્ર વ્યાખ્યેય છે અને અર્થ તેનું વ્યાખ્યાન છે, આવેલે તેમાં અત્યંત ભેદ છે, અથવા પ્રવચન-સૂત્ર અને અર્થ એ ત્રણે ભિન્ન અર્થવાળાં છે, કારણ કે તે ભિન્ન ભિન્ન વિષયવાળાં છે. પ્રવચન સામાન્ય વિષયવાળું છે અને સૂત્ર-અર્થ વિશેષ વિષયવાળાં છે. જેમ માટી-ઘટ આદિ ભિન્ન ભિન્ન વિષયવાળા હોવાથી તેમનું એકાર્થપણું યોગ્ય નથી, તેમ આ ત્રણે ભિન્ન ભિન્ન વિષયવાળા હોવાથી તેઓનું એકાર્થપણું યોગ્ય નથી, અને જો એ ત્રણે એકાર્થિક છે. તો એ દરેકના ભુતા ભુતા પાંચ પાંચ એકાર્થિક નામે થશે નહિ, અને જો થશે એમ કહેશો તો ઇન્દ્ર-શક-પુરુષદર આદિ એક અર્થવાળા શબ્દોમાં પણ દરેકના પાછા ખીજા એક અર્થવાળા નામે થશે, માટે એ ત્રણે ભિન્ન અર્થવાળાં છે, પણ સમાનાર્થ નથી. ૧૩૭૦-૧૩૭૧

આત્યાર્થશ્રી એના ઉત્તર આપે છે કે—

મહર્ષે કુર્ષં તિ જહા સંકોય-વિવોદમેત્તભિન્નાઈં ।

અત્યેનામિન્નાઈં કમલં સામણ્ણઓ ચેર્ગં ॥ ૧૩૭૨ ॥

અવિવરિયં તહ મુત્તં વિવરીયમત્યો તિ વોહકાલમ્મિ ।

કિંચિમ્મત્તવિહિન્ના સામન્નં પવયર્ણં નેયં ॥ ૧૩૭૩ ॥

જેમ મુકુલ અને ફુલ કમળમાં સક્રોચ અને વિકાસરૂપે માત્ર ભેદ છે, તે અર્થથી અભિન્ન છે, કેમકે એ બન્નેમાં કમળ અર્થ સામાન્યથી એક છે. તેમ વિવરણ ન કર્યું હોય ત્યાં મુકી સૂત્ર, અને બોધકાળે-ઉપદેશ વખતે વિવરણ થાય તે અર્થ, એમ કિંચિત માત્ર ભેદ છે. પણ સામાન્યથી તે પ્રવચનજ બળવું. ૧૩૭૨-૧૩૭૩.

જેમ મુકુલ (નહિ ખીલેલું) અને ફુલ (ખીલેલું) કમળ હોય તેમાં માત્ર સક્રોચ અને વિકાસરૂપે ભેદ છે, પણ સામાન્ય અર્થપણે કમળ તેથી અભિન્ન-એકજ છે. આ ત્રણેના સમાનાર્થનામે ન ધટે એમ નહિ, પરંતુ ધટે, જેમકે નહિ ખીલેલા કમળનાં મુકુલ-કુમ્ભલ-કોરક-નીલક-કલિકા-વૃન્ત વિગેરે સમાનાર્થવાળાં નામે છે; અને ખીલેલાનાં ફુલ-વિકાસ-વિકાસ-વિકસિત-ઉન્મીલિત-ઉન્મિપિત-સ્મિત-ઉન્નિદ્ર-પિન્નલિત-હસિત-હસ્ય-વ્યાકાશ વિગેરે સમાનાર્થવાળાં નામે છે. તેમજ કમળ-પદ્મ-અકરવિન્દ-પંકજ-મરેજ વિગેરે કમળનાં સમાનાર્થવાળાં નામે છે. એજ પ્રમાણે અહીં પણ જ્યાં મુકી અર્થરૂપે વ્યાખ્યાન ન કર્યું હોય, ત્યાં મુકી તે અવિકસિત કમળ જેવું સૂત્ર સમજવું, અને વ્યાખ્યાન વખતે તેનું વિવરણ કર્યું હોય ત્યારે વિકસિત કમળ મમાન અર્થ કહેવાય, આ રીતે વિશેષરૂપે આ બેમાં કિંચિત માત્ર ભેદ છે, અને સામાન્યરૂપે તો તે એક પ્રવચન-શ્રુતજ્ઞાન છે તેમ બળવું. આ પ્રમાણે પ્રવચન-સૂત્ર અને અર્થનાં સમાનાર્થ નામે કહેવામાં કર્યું બાધા નથી. ૧૩૭૨-૧૩૭૩.

હવે પ્રવચનાદિ ત્રણેનું એકાર્થપણું ખીજા દષ્ટાન્તદ્વારાએ પણ સિદ્ધ કરે છે.

સામન્ન-વિસેસાણં જહ વેગા-જેગયા વવત્યાપ ।

તદુપમયત્યો ય જહા વીરું વહુપજ્જયો તે ય ॥ ૧૩૭૪ ॥

પવં મુત્ત-ત્પાણં યગા-જેગત્યયા વવત્યાપ ।

પવયણમ્મયં ચ તય તિય ચ વહુપજ્જયં વીરું ॥ ૧૩૭૫ ॥

જેમ સામાન્ય-વિશેષની એકાર્થતા અને અનેકાર્થતા વ્યવસ્થાથી બળાય છે, અને જેમ એ ઉભયને અર્થ પણ કહેવાય છે, તે તે સામાન્ય વિશેષ અને અર્થ એ ત્રણે પૃથક

પૃથક્ બહુ પર્યાયવાળા છે; તેમ સૂત્ર અને અર્થની પણ વ્યવસ્થાવડે એકાર્થતા અને અનેકાર્થતા છે, ને એ ઉભયને પ્રવચન કહેવાય છે, અને એ સૂત્ર અર્થ ને પ્રવચન ત્રણે પૃથક્ પૃથક્ બહુ પર્યાયવાળા છે. ૧૩૭૪-૧૩૭૫.

માત્ર વિઝતીયથી વ્યાવૃત્તિ-લિંગ આકાર પ્રત્યયના હેતુભૂત હોય તે સામાન્ય, અને સમતીય તથા વિઝતીયના લિંગપણાને જણાવનાર તે વિશેષ; એવા સામાન્ય-વિશેષ પદાર્થોની એકતા અને અનેકતા છે, એટલે કે એકજ અર્થમાં સામાન્ય-વિશેષ ઉભયની સત્તા છે તેથી એકતા છે, અને એ બન્નેની લિંગલિંગ સ્થિતિ હોવાથી અનેકતા છે. તેમજ એ સામાન્ય-વિશેષ બન્નેને અર્થ કહેવાય છે. આ ત્રણે સામાન્ય-વિશેષ અને અર્થ પૃથક્ પૃથક્ બહુ પર્યાયવાળા પણ છે. જેમકે-સામાન્ય-સત્તા-ભાવ વિગેરે સામાન્યના પર્યાય છે, વિશેષ-લેહ-પર્યાય વિગેરે વિશેષના પર્યાય છે, અને અર્થ-દ્રવ્ય-વસ્તુ વિગેરે અર્થના પર્યાય છે. આ પ્રમાણે જેમ આ ત્રણે બહુ પર્યાયવાળા છે, તેમ પ્રસ્તુત સૂત્ર અને અર્થની પણ એકતા અને અનેકતા છે. જેમકે પ્રવચનરૂપ એકજ અર્થમાં સૂત્ર અને અર્થ બન્ને વિદ્યમાન છે તેથી એકતા છે, અને સૂત્ર વાચક છે તથા અર્થ વાચ્ય છે તેથી અનેકતા છે, તેમજ એ સૂત્ર અને અર્થ ઉભયને પ્રવચન કહેવાય છે, એ ત્રણે સૂત્ર-અર્થ-ને પ્રવચન પૃથક્ પૃથક્ બહુ પર્યાયવાળા છે. તે હમણાંજ આગળ ૧૩૭૮ મી ગાથામાં કહેવાશે. ૧૩૭૪-૧૩૭૫

અથવા એ ત્રણેની નયોની અપેક્ષાએ એકતા અને અનેકતા વિરૂદ્ધ નથી એમ જણાવવાને કહે છે કે—

અહવા સર્વં નામં વંજણમુદ્ધિયનયસ્સ મિન્નત્યં ।

इयरस्सामिन्नत્યं संववहारो य तदवेवखो ॥ ૧૩૭૬ ॥

संववहारत्वाए जग्हा एगद्वया, न निच्छयओ ।

तो जुत्ताई तेसिं वीसुं पज्जायनामाई ॥ ૧૩૭૭ ॥

અથવા વ્યંજન શુદ્ધિક નય (સમલિરૂદ્ધનય) ના અભિપ્રાયે શબ્દલેહ થકી ઘટપ-ટાદિકની પેઠે સર્વ નામો લિંગ અર્થવાળાં છે, અને ધીજ નેગમાદિનયના અભિપ્રાયે અલિંગ અર્થવાળાં છે, તથા જે સંવ્યવહાર (લોક વ્યવહાર) તે પણ તે નેગમાદિની અપેક્ષાએજ પ્રાયઃ વર્તે છે. માટે વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ નામોની એકાર્થતા પણ છે, પરંતુ નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ નથી, (જેમકે નિશ્ચયનયના અંતે તો સર્વનામો લિંગ અર્થવાળા છે.) તેથી તે પ્રવચનાદિના પૃથક્ પૃથક્ પર્યાયનામો કહેવાં તે પણ યોગ્ય છે. ૧૩૭૬-૧૩૭૭.

વ્યંજન શુદ્ધિકનય (શુદ્ધ સમલિરૂદ્ધનય) ના અભિપ્રાયે સર્વ નામો શબ્દના લેદથી ઘટ-પટાદિ નામોની પેઠે લિંગ અર્થવાળા છે. અને ધીજ નેગમાદિ જે અર્થનયો તેના અભિપ્રાયે વસ્તુ અનેક પર્યાયવાળી હોવાથી સર્વ નામો, ઇન્દ્ર-શક-પુરંદર આદિ નામોની પેઠે અલિંગ પર્યાયવાળા છે. વળી સંવ્યવહાર-લોક વ્યવહાર પણ ઘણુંકરીને એકાર્થિક નામની અપેક્ષાએજ પ્રવર્તે છે. જેમકે સ્વર્-સ્વર્ગ-સુરસન્ન-ત્રિદશાવાસ-ત્રિપિટ્થ-ત્રિદિવ વિગેરે. આ એકાર્થિક નામમાળાદિ શાસ્ત્રોની પ્રવૃત્તિ આ સંવ્યવહાર નયની અપેક્ષાએજ છે. માટે વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ નામોની એકતા પણ છે, પરંતુ નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ એકતા નથી; જેમકે એ અતિ શુદ્ધ શબ્દમય નિશ્ચયનયના અભિપ્રાયે સર્વ નામો

લિખ્ય અર્થવાળાં હોવાથી કેદાપણુ નામ એકાર્થિક નથી. તેથી તે પ્રવચન-સૂત્ર-અને અર્થનાં લિખ્ય લિખ્ય એકાર્થિક પર્યાયનામે વ્યવહારનયના મતે શોધ્ય છે. ૧૩૭૬-૧૩૭૭

હવે પ્રવચન અને સૂત્રનાં પાંચ પાંચ સમાનાર્થક નામે કહે છે.

સુયધમ્મ તિત્થ મગ્ગો પાવયણં પવયણં ચ એગટ્ઠા ।

સુત્તં તંતં ગંથો પાઠો સત્થં ચ એગટ્ઠા ॥ ૧૩૭૮ ॥ ૧૨૩-૧૩૦ ॥

શ્રુતધર્મ-તીર્થ-માર્ગ-પ્રાવચન-અને પ્રવચન એ પાંચ પ્રવચનના એકાર્થિક નામે છે. સૂત્ર-તંત્ર-અર્થ-પાઠ-અને શાસ્ત્ર એ પાંચ સૂત્રના એકાર્થિક નામે છે. ૧૩૭૮

શ્રુતધર્મ એટલે શું ?

વોહો સુયસ્સ ધમ્મો સુયં વ ધમ્મો સ જીવપજ્જાઓ ।

સુગઈંણ સંજમમ્મિ ય ધરણાઓ વા સુયં ધમ્મો ॥ ૧૩૭૯ ॥

શ્રુતનો ધર્મ એટલે સ્વભાવ તે બોધ એટલે શ્રુતને બોધસ્વભાવપણું છે તેથી શ્રુત ધર્મરૂપ, અથવા શ્રુત ધર્મ તે શ્રુતધર્મ એ જીવનો પર્યાય અથવા સદ્ગતિમાં કે સંયમમાં ધારી રાખનાર શ્રુત હોવાથી તે ધર્મ, તેથી શ્રુતધર્મ કહેવાય છે. ૧૩૭૯

તીર્થ એટલે શું ?

તિત્થંતિ પુલ્લભણિયં સંધાં જો નાણ-ચરણ-સંવાઓ ।

દ્ધ પવયણંપિ તિત્થં તત્તોડ્ડણત્યંતરં જેણ ॥ ૧૩૮૦ ॥

જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રના સમુદાયરૂપ જે સંધ, તે તીર્થ, અથવા અહીં પ્રવચન પણ તીર્થ કહેવાય છે, કેમકે પ્રવચન એ સંધથી અલિપ્ત છે. આ સર્વ પહેલાં કહેલું છે. ૧૩૮૦

માર્ગ એટલે શું ?

મજ્જિજ્ઞ સોદિજ્ઞ જેનાયા પવયણં તઓ મગ્ગો ।

અહવા સિવસ્સ મગ્ગો મગ્ગણમ્હેસર્ણં પંથો. ॥ ૧૩૮૧ ॥

જેવડે, કર્મથી મલિન આત્મા શુદ્ધ કરાય, તેથી પ્રવચન તે માર્ગ કહેવાય, મોક્ષનો પંથ જેથી શોધાય વિચારાય, તેથી પ્રવચન માર્ગ કહેવાય. માર્ગજી કે અન્વેષણ એકમ છે. ૧૩૮૧.

પ્રાવચન એટલે શું ?

એગયાદઅભિવિહીંણ પવયણં પાવયણમાદ્વયણં વા ।

સિવપાવયવયણં વા પાવયર્ણ, પવયર્ણ મણિયં ॥ ૧૩૮૨ ॥

પ્રગત્યાદિ અર્થવાળો પ્ર, અને આડ-શબ્દ મર્યાદા અને અભિવિધિમાં અહણ થાય છે. એટલે પ્રગતવચન-પ્રશસ્તવચન-પ્રધાનવચન આદિવચન અથવા જીવાદિને વિશે અભિવિધિ અને મર્યાદાવડે કરીને બોધ પમાડનાર વચન તે પ્રાવચન કહેવાય. અને પ્રવચન શબ્દનો અર્થ પહેલાં કહેલો છે. ૧૩૮૨.

હવે સૂત્ર-તંત્ર-અને અર્થ શબ્દના અર્થ કહે છે.

સુત્તં મણિયં તંતં તણિજ્ઞે તેણ તમ્મિ વ જમત્થો ।

ગંપિજ્ઞેત્તેણ તઓ તમ્મિ વ તો તં મયં ગંયો ॥ ૧૩૮૩ ॥

સૂત્રશબ્દનો અર્થ પહેલાં કહ્યો છે. જેવડે-જેથી અથવા જેની અંદર અર્થના વિસ્તાર કરાય તે તત્ત્વ, જેવડે-જેથી અથવા જેમાં અર્થ શુભાય-સ્વાય તે અર્થ કહેવાય છે. ૧૩૮૩

પાઠ અને શાસ્ત્ર શબ્દનો અર્થ કહે છે.

પઢણં પાઠો તે તેણ તમ્મિ વ પઢિજ્ઞણમિધેયં તિ ।

સાસિજ્ઞ તેણ તર્હિં વ નેયમાયા વ તો સત્ત્યં ॥ ૧૩૮૪ ॥

જેથી અથવા જેમાં અભિધેય લાણાય એટલે પ્રગટ કરાય તે પાઠ કહેવાય છે, અને જેવડે અથવા જેમાં આત્મા શિક્ષા પામે તે શાસ્ત્ર, અથવા જેમાં જ્ઞેય કહેવાય તે શાસ્ત્ર. ૧૩૮૪

અર્થ-વ્યાખ્યાન અને અનુયોગ એ અર્થ શબ્દના સમાનાર્થ નામો છે. તેમાંથી હવે અનુયોગ શબ્દના સમાનાર્થ નામો કહે છે.

અણુઓગો ય નિઓગો ભાસ-વિભાસા ય વત્તિયં ચેવ ।

एए अणुओगस्स उ नामा एगट्ठिया पंच ॥ १३८५ ॥ ૧૨૪-૧૩૧ ॥

અનુયોગ-નિયોગ-ભાષા-વિભાષા અને વાર્તિક એ પાંચ અનુયોગનાં એકાર્થિક નામો છે. ૧૩૮૫

અણુજોગમણુમોગો સુવસ્સ નિયરણ જમમિધેણ ।

વાવારો વા જોગો જો અણુરુવોઽણુકુલો વા ॥ ૧૩૮૬ ॥

અહવા જમત્યઓ યોવ-પચ્છમાવેહિં સુવમણું તસ્સ ।

અમિધેણ વાવારો જોગો તેણં વ સંવન્ધો ॥ ૧૩૮૭ ॥

અનુયોગશબ્દનો અર્થ પહેલાં કહ્યો છે, છતાં વિસ્મરણશીલ શિષ્યના અનુગ્રહ માટે પુનઃ કહે છે. સૂત્રનો પોતાના અભિધેય સાથે સંબંધ કરવો તે અનુયોગ, અથવા સૂત્રનો પોતાના અભિધેયમાં અનુરૂપ યા અનુકૂળ યોગ એટલે વ્યાપાર તે અનુયોગ (જેમકે-ધટ શબ્દવડે ધટ કહેવાય છે એ અનુયોગ) અથવા સૂત્ર અણુ કહેવાય છે. (કેમકે અર્થ અનન્ત હોવાથી તેની અપેક્ષાએ સૂત્ર અણુ છે-અદ્ય છે) (અથવા ઉપસંગ્રહવા ધત્યાદિ તીર્થકર મહારાજ કહેલા અર્થ પછી અણુધરો સૂત્ર કરે છે.) વડી કવિઓ પણ હૃદયમાં અર્થને સ્થાપન કરીને પછી કાવ્ય કહે છે, તેથી એમ અર્થ પછી થએલ હોવાથી પણ સૂત્ર અણુ કહેવાય છે. તે સૂત્રનો અભિધેયમાં યોગ-વ્યાપાર તે અણુયોગ, અથવા સૂત્ર સાથે અભિધેયનો સંબંધ તે અણુયોગ. ૧૩૮૬-૧૩૮૭.

હવે અનુયોગના નામાદિ નિર્દેશ કહે છે.

નામં ઠવળા દવિણે ચેત્તે કાલે ય વયળ-ભાવે ય

एसो अणुओगस्स ढ निक्खेवो होइ सत्तविहो ॥ १३८८ ॥ ૧૨૫-૧૩૨ ॥

નામ અનુયોગ-સ્થાપના અનુયોગ-દ્રવ્યાનુયોગ-ક્ષેત્રાનુયોગ-કાળાનુયોગ-વયનાનુયોગ અને ભાવાનુયોગ આ સાત પ્રકારે અનુયોગના નિર્દેશા છે.

એ ગાથાનો વિસ્તારથી અર્થ કહેવાને ભાષ્યકાર. મહારાજ પ્રથમ નામ અને સ્થાપના અનુયોગનું સ્વરૂપ કહે છે.

નામસ્ત જોડણુઓગો અથવા જસ્તામિહાણમણુઓગો ।

નામેણ વ જો જોગો જોગો નામાણુઓગો સો ॥ ૧૩૮૯ ॥

ઠવણાણ જોડણુઓગોડણુઓગ ઈતિ વા ઠવિજ્જણ જં તુ ।

જા વેહ જસ્સ ઠવણા જોગા ઠવણાણુઓગો સો ॥ ૧૩૯૦ ॥

હન્દ્રાદિ નામતું જે વ્યાખ્યાન તે નામાનુયોગ, અથવા જે વસ્તુતું “અનુયોગ” એ નામ તે નામાનુયોગ, અથવા નામની સાથે જે કંઈ ચોચ સંબંધ તે નામાનુયોગ, અથવા નામ સાથે અનુકૂળ યોગ તે નામાનુયોગ (જેમકે-દીપક વસ્તુનો દીપક નામ સાથે, સૂર્યનો સૂર્યનામ સાથે, અગ્નિનો અગ્નિનામ સાથે ઇત્યાદિ). એજ પ્રમાણે સ્થાપનાની વ્યાખ્યા તે સ્થાપનાનુયોગ, અથવા કાષ્ટાદિમાં અનુયોગ કરતા એવા આચાર્યોદિની જે સ્થાપના કરાય તે સ્થાપનાનુયોગ અથવા સ્થાપનાને અનુરૂપ-અનુકૂળ જે યોગ-સંબંધ તે સ્થાપનાનુયોગ.

હવે દ્રવ્યાનુયોગતું સ્વરૂપ કહીને ક્ષેત્રાદિનુયોગની લાલામણ કહે છે.

દઘસ્સ જોડણુઓગો દઘ્વે દઘ્વેણ દઘ્વહેં વા ।

દઘ્વસ્સ પજ્જવેણ વ જોગો દઘ્વેણ વા જોગો ॥ ૧૩૯૧ ॥

વહુવયણઓડિવિ एवं नेओ जो वा कहेंतऽणुवडचो ।

દઘ્વાણુઓગ एसो एवं खेतोडयणंपि ॥ ૧૩૯૨ ॥

દ્રવ્યતું જે વ્યાખ્યાન તે દ્રવ્યાનુયોગ, દ્રવ્યની અંદર દ્રવ્યવડે અથવા દ્રવ્ય માટે અનુકૂળ સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, અથવા દ્રવ્યનો પર્યાય સાથે ચોચ સંબંધ અથવા દ્રવ્યવડે પર્યાયનો સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, એ પ્રમાણે બહુવચનથી પણ દ્રવ્યાનુયોગ જાણવો. અથવા જે ઉપયોગ રહિતપણે કહે તે દ્રવ્યાનુયોગ, એજ રીતે ક્ષેત્રાદિ અનુયોગ પણ જાણવો.

દ્રવ્યનો અનુયોગ એટલે વ્યાખ્યાન તે દ્રવ્યાનુયોગ, અથવા ભૂમિ આદિ અધિકરણ-ભૂત દ્રવ્યપર રહેલા પદાર્થનો અનુકૂળ સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, અથવા પાપાણના ટુકડા આદિ કરણભૂત દ્રવ્યવડે અનુકૂળ સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, અથવા આંખક્ષી આદિ ખાટા દ્રવ્યવડે વસ્ત્રાદિનો રક્ત-પીત રંગાદિ પર્યાયની સાથે ચોચ સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, અથવા શિષ્યરૂપ દ્રવ્યને પ્રતિષ્ઠા કરવાને માટે અનુરૂપ યોગ તે દ્રવ્યાનુયોગ, આજ પ્રમાણે બહુવચનથી પણ દ્રવ્યાનુયોગ સમજવો. જેમકે દ્રવ્યોતું વ્યાખ્યાન તે દ્રવ્યાનુયોગ, દ્રવ્યોમાં સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, દ્રવ્યોવડે સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, તથા દ્રવ્યોના માટે અનુકૂળ સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, અથવા દ્રવ્યોના પર્યાયો સાથે સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, કરણભૂત દ્રવ્યોવડે અનુરૂપ સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, તેમજ જે ઉપયોગ રહિત અનુયોગ કહે અથવા કરે તે દ્રવ્યાનુયોગ.

આ દ્રવ્યાનુયોગ પ્રમાણે ક્ષેત્ર-કાળ-વચન-અને લાવ અનુયોગમાં પણ સમજ લેવું. જેમકે-ક્ષેત્રતું અથવા ક્ષેત્રોતું વ્યાખ્યાન તે ક્ષેત્રાનુયોગ, ક્ષેત્રવડે અથવા ક્ષેત્રોવડે અનુકૂળ સંબંધ તે ક્ષેત્રાનુયોગ, ક્ષેત્રમાં અથવા ક્ષેત્રોમાં અનુકૂળ સંબંધ તે ક્ષેત્રાનુયોગ, ક્ષેત્ર માટે અથવા ક્ષેત્રો માટે અનુકૂળ સંબંધ તે ક્ષેત્રાનુયોગ. આવીજ રીતે કાળ-વચન-અને લાવ સંબંધી અનુયોગ પણ એક વચન અને બહુવચનવડે જુદાંજુદાં કહેવા. ૧૩૯૨-૧૩૯૨.

હવે દ્રવ્ય કેટલા પ્રકારે છે? અને તેનો અનુયોગ કેવા સ્વરૂપે છે? તે કહે છે.

દ્રવ્યસ્સ ચ અણુઓગોં જીવદ્રવ્યસ્સઽજીવદ્રવ્યસ્સ ।

એકેકમ્મિ ય મેયા હવંતિ દ્વાઙ્યા ચત્તરો ॥ ૧૩૯૩ ॥

જે દ્રવ્યભુત્યાગ કહ્યો છે, તે જીવદ્રવ્યનો અને અજીવદ્રવ્યનો, એમ બે પ્રકારે છે. એ જીવદ્રવ્ય અને અજીવદ્રવ્ય પ્રત્યેકમાં દ્રવ્યથી-ક્ષેત્રથી-કાળથી અને ભાવથી એમ ચાર પ્રકારે અભુત્યાગ પ્રવર્તે છે. ૧૩૯૩.

એજ અર્થ ભાષ્યકાર વિસ્તારથી કહે છે. તેમાં પ્રથમ એકવચનવાળા દ્રવ્યભુત્યાગ પદની વ્યાખ્યા કરે છે.

દ્વેળેગં દર્શં સંસ્વાઈયપ્પસમોગાહં ।

કાલેઽળાહ્નિહ્ણો ભાવે નાળાઙ્યાણંતા ॥ ૧૩૯૪ ॥

એવેવ અજીવસ્સઽવિ પરમાણૂ દર્શ એગદર્શં તુ ।

ત્વેત્તે એગપ્પસે ઓગાહો સો ભવે નિયમા ॥ ૧૩૯૫ ॥

સમપાઙ્ઠિઙ્ઠિ અસંસ્વા ડસપ્પિણીઓ હવંતિ કાલમ્મિ ।

વળ્લાહ્ ભાવણંતા एवं દુપ્પસમાઈવિ ॥ ૧૩૯૬ ॥

દ્રવ્યથી જીવ એક દ્રવ્ય છે, ક્ષેત્રથી તે જીવદ્રવ્ય અસંખ્યાત પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલ છે, કાળથી તે અનાદિ અનન્ત છે, અને ભાવથી જ્ઞાનાદિ અગુણકુ અનન્તા પર્યાયાવાળો છે. એજ પ્રમાણે અજીવદ્રવ્યનો પણ ચાર પ્રકારે અભુત્યાગ છે. તેમાં દ્રવ્યથી પરમાણુ એક દ્રવ્ય છે, તે ક્ષેત્રથી એક પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલ છે, કાળથી એક સમયથી આરંભીને અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી સુધી, અને ભાવથી વર્ણ-ગંધ આદિ અનંતા પર્યાયા છે. (આ પ્રમાણે દ્વીઅણુકસ્કંધોનો પણ દ્રવ્યાદિ ચાર પ્રકારે અભુત્યાગ સમજવો.)

હવે “ દ્રવ્યોનો અભુત્યાગ ” એ પદની વ્યાખ્યા કરે છે.

દ્વાણં અણુઓગો જીવા-જીવાણ પજ્જવા નેયા ।

તત્તયવિ ય મગ્ગણાઓઽળેગા સદ્ધાણ-પરઠાળે ॥ ૧૩૯૭ ॥

દ્રવ્યોનો અભુત્યાગ વિચારતાં જીવ અને અજીવ દ્રવ્યોના પર્યાયાની વ્યાખ્યા જાણવી, અને તેમાં પણ સ્વસ્થાન તથા પરસ્થાનતમાં અનેક માર્ગણાઓ છે. ૧૩૯૭

ન્યારે દ્રવ્યોનો અભુત્યાગ વિચારીએ ત્યારે જીવ અને અજીવ દ્રવ્યોના પર્યાયા જાણવા જોઈએ. તેમાં પણ સ્વસ્થાન અને પરસ્થાનમાં અનેક માર્ગણા-વિચારણાઓ છે. જેમકે દ્રવ્યથી વિચારતાં જીવદ્રવ્ય અનન્તાં છે, અને અજીવ દ્રવ્ય પણ અનન્તાં છે. આ સ્વસ્થાને માર્ગણા-વિચારણા સમજવી. તથા ક્ષેત્રથી-કાળથી અને ભાવથી વિચારણા તે પરસ્થાને માર્ગણા સમજવી. તેમાં ક્ષેત્રથી સર્વજીવ અને અજીવ દ્રવ્યો સમસ્ત લોકાવગાહી છે, કાળથી અનાદિ અનંત છે અને ભાવથી અનન્ત પર્યાયાવાળાં છે. ૧૩૯૭

હવે દ્રવ્યવડે અથવા દ્રવ્યોવડે, દ્રવ્યમાં અથવા દ્રવ્યોમાં અભુત્યાગ જે કહ્યો છે, તેનું સ્વરૂપ કહે છે.

વત્તીણ અવરેણ વ કરંણુલાઈણ વાવિ દ્વેળં ।

અવરેહિં ય દવ્વેહિં દાઁ અહિગરણે કપ્પ-રૂપ્પેહિં ॥ ૧૩૯૮ ॥

વર્તી-અક્ષ-અથવા હાથની અંગુલી આદિ દ્રવ્યવડે જે વ્યાપાર કરાય તે દ્રવ્યાનુયોગ, તથા અક્ષોવડે અને કલ્પનીય અધિકરણ અથવા અધિકરણોરૂપ દ્રવ્યોવડે જે વ્યાખ્યા કરાય તે દ્રવ્યાનુયોગ. ૧૩૬૮.

ખડી અથવા ચાકના ભૂકાથી બનાવેલ સળીવડે અક્ષર અથવા પદ વિગેરે લખીને વ્યાખ્યા કરાય તે દ્રવ્યવડે અનુયોગ, ભાંગાઓના વિચારમાં અક્ષોવડે પાસાઓવડે જે વ્યાખ્યા કરાય તે પણ દ્રવ્યવડે અનુયોગ કહેવાય. તથા હાથની અંગુલીઆદિવડે કંઈક બતાવતાં જે વ્યાખ્યા કરાય તે પણ દ્રવ્યવડે અનુયોગ કહેવાય છે. તથા ઘણા અક્ષ-પાસાઓવડે જે વ્યાખ્યા કરાય તે દ્રવ્યોવડે અનુયોગ, અને એક કાંબળીથી બનાવેલ કલ્પનીય સંચારારૂપ અધિકરણપર બેસીને બયારે વ્યાખ્યા કરે ત્યારે તે દ્રવ્યમાં અનુયોગ કહેવાય, તેમજ બહુ કાંબળીઓથી બનાવેલ કલ્પનીય સંચારારૂપ દ્રવ્યોપર રહીને બયારે વ્યાખ્યા કરાય ત્યારે તે દ્રવ્યોમાં અનુયોગ કહેવાય. ૧૩૬૯

એ છ પ્રકારે દ્રવ્યાનુયોગ કહ્યો, હવે છ પ્રકારે ક્ષેત્રાનુયોગ કહે છે.

પદ્મત્તિજંબુદીપે સ્વેતસ્તેમાઈ દ્વોઢ અણુઓગો ।

સ્વેતાર્ણ અણુઓગો દીવ-સમુદ્દાણ પદ્મત્તી ॥ ૧૩૭૦ ॥

ક્ષેત્રનો અનુયોગ આ પ્રમાણે છે. જ'બુદ્ધીપ્રજ્ઞાસિસૂત્ર તે ક્ષેત્રાનુયોગ છે, કેમકે તેમાં એક જ'બુદ્ધીપ ક્ષેત્રનું વ્યાખ્યાન છે, અને દ્વીપસાગરપ્રજ્ઞાસિ સૂત્રમાં દ્વીપ-સમુદ્દાની જે પ્રજ્ઞાસિ, તે ક્ષેત્રનો અનુયોગ છે, કેમકે તેમાં ઘણા દ્વીપ-સમુદ્દાનું વ્યાખ્યાન છે, ૧૩૭૦

જંબુદ્વીપપમાર્ણ પુઢવિજિયાર્ણં તુ પત્યયં ફાર્ડં ।

ર્વં મવિજ્ઞમાણા હર્વંતિ લોગા અસંસ્વેજા ॥ ૧૪૦૦ ॥

જ'બુદ્ધીપ જેવડો પ્રસ્થક (પાલો) કરીને તેને ભરવા અને ખાલી કરવાના ક્રમવડે બયારે સર્વ સૂક્ષ્મ અને ખાદર પૃથ્વીકાય જીવો તેથી મપાય, ત્યારે અસંખ્ય લોકાકાશ પ્રદેશ જેટલા જ'બુદ્ધીપ જેવડા પ્રસ્થ થાય; એવી પ્રજ્ઞામાં ક્ષેત્રવડે અનુયોગ કહેવાય છે. અને બહુ દ્વીપ જેવડો પ્રસ્થક કરીને નિરંતર ભરવા અને ખાલી કરવાના ક્રમવડે તેમાં સર્વ પૃથ્વીકાયના જીવો મપાય, ત્યારે અસંખ્ય લોકાકાશ પ્રદેશના સમૂહ જેટલા બહુ દ્વીપ જેવડા પ્રસ્થ થાય છે. આ પ્રજ્ઞામાં ક્ષેત્રોવડે અનુયોગ જાણવો, અહીં જે અસંખ્યાનું છે, તે પૂર્વના જ'બુદ્ધીપના અસંખ્યાતા કરતા નાનું છે, કેમકે અહીં પ્રસ્થ બહુ ઓટા માનેલ છે. ૧૪૦૦-૧૪૦૧.

સ્વેતમ્મિ ડ અણિઓગો તિરિયં લોગમ્મિ જમ્મિ વા સ્વેતે ।

અદ્વદાઈયદીવેસું હલ્લદ્વીસાઈ સ્વેતેસુ ॥ ૧૪૦૧ ॥

તિર્યંગલોક ક્ષેત્રમાં, અથવા જે ગામ-નગરાદિમાં વ્યાખ્યાન સભા વિગેરે ક્ષેત્રમાં હીને અનુયોગ કરનાર અનુયોગ કરે, તે ક્ષેત્રમાં અનુયોગ કહેવાય; અને અદ્વદ્વીપ-સમુદ્દામાં અથવા સાદી ખચીસ આર્ય ક્ષેત્રોમાં રહીને જે અનુયોગ પ્રવર્તે, તે ક્ષેત્રોમાં અનુયોગ કહેવાય. ૧૪૦૨

હવે છ પ્રકારે કાળાનુયોગ કહે છે.

કાલસસ સમયસ્વળ કાલાળ તદાઈ જાવ સવદ્દા ।

કાલેળડનિલડવહારો (। દારં ।) કાલેહિ ડ સેસકાયાળં ॥ ૧૪૦૨ ॥

સમયની પ્રપણા કરવી તે કાળનો અનુયોગ, સમયથી માંડીને સર્વ કાળની પ્રપણા કરવી તે કાળોનો અનુયોગ, વાયુકાયના અપહારથી કાળવડે અનુયોગ, અને શેષકાયના અપહારથી કાળોવડે અનુયોગ કહેવાય છે. ૧૪૦૨.

ક્રમળપત્રને ભેદવાના અથવા ઇર્ષવસ્ત્ર ફાડવાના દ્વાનતથી સમયની પ્રપણા-વ્યાખ્યા કરવી તે કાળનો અનુયોગ કહેવાય, અને સમયથી આરંભીને સર્વકાળની પ્રપણા-વ્યાખ્યા કરવી તે કાળોનો અનુયોગ કહેવાય. વૈક્રિયશરીરવાળા બાહર પર્થાસા વાયુકાયજીવો અર્ધા પક્ષોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ કાળે અપહરી શકાય, આ પ્રમાણે પ્રપણા કરવી તે કાળવડે અનુયોગ કહેવાય. કોટ્યાયાયનું કહેવું એ પ્રમાણે છે, અને તે સિવાય બીજે અનુયોગદ્વારાદિમાં તેો એમ કહ્યું છે કે વૈક્રિયશરીરવાળા વાયુકાય જીવો ક્ષેત્રપક્ષોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના પ્રદેશ જેટલા છે. આ બે અભિપ્રાયમાં સત્ય શું છે, તે કેવળી જાણે. તથા શેષ પૃથ્વીકાયાદિના અપહારથી કાળોવડે અનુયોગ થાય છે. જેમકે એક આવસિકામાં જેટલા સમયો છે, તેનો વર્ગ કરીએ, અને તેના અસંખ્યાતા વર્ગમાં જેટલા સમયો હોય, તેટલા બાહર પર્થાસા તેડકાય જીવો છે તે, તથા ઉત્પન્ન થતા ત્રસકાય જીવો એ સર્વ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળે અપહરી શકાય. એજ પ્રમાણે પૃથ્વીકાયાદિમાં પણ યથાસંભવ કહેવું. ૧૪૦૨

હવે શેષ કાલાનુયોગના બે પ્રકાર તથા વચનાનુયોગના પહેલા બે પ્રકાર આ-ચાર્યશ્રી કહે છે.

કાલમ્મિ વિતિયપોરિસિ સમાસુ તિસુ દોસુ વાવિ કાલેસુ ।

વયળસ્તેગવવાઈ વયળાળં સોલસળં તુ ॥ ૧૪૦૩ ॥

બીજી પોરિસિના કાળમાં સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરાય, તે કાળમાં અનુયોગ કહેવાય. ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળના ત્રણ આરામાં અનુયોગ-વ્યાખ્યાન પ્રવર્તે છે, તે કાળોમાં અનુયોગ, એકવચન-દ્વિવચનાદિમાંથી કોષપણ વચનની વ્યાખ્યા કરવી, તે વચનનો અનુયોગ અને બહુવચનનો અનુયોગ તે પણ વચનાનુયોગ ને તે સોળ પ્રકારે છે. ૧૪૦૩.

પહેલી પોરિસિમાં સૂત્ર લખાય છે, અને બીજી પોરિસિમાં તેનો અનુયોગ એટલે વ્યાખ્યાન કરાય છે. તેથી તે બીજી પોરિસિ તે કાળનો અનુયોગ કહેવાય, કેમકે એમાં બીજી પોરિસિરૂપ કાળની સુખ્યતા છે. તથા અવસર્પિણીકાળના સુખમદુઃખમા દુઃખમ-સુખમા-અને દુઃખમારૂપ ત્રણ આરામાં તેમજ ઉત્સર્પિણીકાળના દુઃખમા સુખમ દુઃખમા રૂપ બે આરાઓમાં (સૂત્રવ્યાખ્યાનરૂપ) અનુયોગ પ્રવર્તે છે, તે સિવાયના આરાઓમાં નથી પ્રવર્તેતા, તેથી તે કાળોમાં અનુયોગ કહેવાય. આ પ્રમાણે છ પ્રકારે કાલાનુયોગ છે. હવે છ પ્રકારે વચનનો અનુયોગ કહે છે.

આ પ્રમાણે એકવચન હોય, આ રીતે દ્વિવચન હોય, અને આવા પ્રકારે બહુવચન હોય, એ પ્રમાણે એકવચનાદિમાંથી કોષપણ એકવચનની વ્યાખ્યા કરવી તે વચનનો અનુયોગ કહેવાય છે. અને ઘણાં વચનોનો અનુયોગ તે પણ વચનાનુયોગ કહેવાય

છે, ને તે વચનાનુયોગ તે સોળ પ્રકારે થાય છે, તે આ પ્રમાણે “ આ સ્ત્રી, આ પુરુષ, આ નપુંસક” એમ લિંગપ્રધાન વચનો તે લિંગાત્મિક કહેવાય એક-એ અને બહુ વ્યક્તિનું કથન કરનાર શબ્દો તે વચનત્રય કહેવાય. કહ્યું છે કરે છે અને કરશે એમ ભૂતાદિ-કાળનું પ્રતિપાદન કરનાર શબ્દો તે કાળાત્મિક કહેવાય. ‘તે’ એમ પરોક્ષ અર્થ પ્રતિપાદન કરનાર વચન તે પરોક્ષવચન, “આ” એમ પ્રત્યક્ષ અર્થનો નિર્દેશ કરવો તે પ્રત્યક્ષવચન, ઉપનય ઓટલે સ્તુતિવચન અને અપનય ઓટલે નિન્દાવચન, તે બેના ચાર પ્રકાર છે. જેમકે—“ આ મુન્દર સ્ત્રી છે, ” આ ઉપનય વચન કહેવાય. “ આ કુરૂપા સ્ત્રી છે ” આ અપનયવચન કહેવાય. “ આ સ્ત્રી મુન્દર છે, પરન્તુ દુઃશીલા છે, ” એ ઉપનયાપનય-વચન કહેવાય. “ આ સ્ત્રી કુરૂપા છે, પરન્તુ મુશીલા છે, ” એ અપનયોપનયવચન કહેવાય. મનમાં કંઈ બીલું ધારીને વિપ્રતારક યુદ્ધિએ (ઠગવાની યુદ્ધિએ) કંઈ બીલું જ કહેવાની ઇચ્છા હોય, પણ મહત્ત્વા જે મનમાં હોય, તેજ બોલી જવાય, તે અધ્યાત્મ-વચન કહેવાય. આ પ્રમાણે ત્રણ લિંગ-ત્રણવચન-ત્રણકાળ-પરોક્ષ-પ્રત્યક્ષ-ચાર પ્રકારે ઉપ-નયાપનય અને અધ્યાત્મવચન એ સોળ પ્રકારના વચનોની વ્યાખ્યા કરવી તે વચનોનો અનુયોગ કહેવાય. તેમજ માતૃવિહારિત્રિઓનાં ત્રણ ત્રણ વચન હોવાથી એકત્રીસ વચનોની વ્યાખ્યા, તે પણ વચનોનો અનુયોગ જણવે. ૧૪૦૩

હવે વચનવડે-વચનોવડે અને વચનમાં અનુયોગ, એ ત્રણ ભેદોનું સ્વરૂપ કહે છે.

વચનેનાયરિયાર્થે દ્રવ્યેણુત્તો બહુર્હિ વચનેર્હિ ।

વચને સ્વભોવસમિષ્ણ વચનેષુ ચ નતિ અણુઓગો ॥ ૧૪૦૪ ॥

એકવાર કહેવાવડે આચાર્ય આદિ વ્યાખ્યા કરે તે વચનવડે અનુયોગ કહેવાય, અને બહુવચનો કહેવાથી વ્યાખ્યા કરે તે વચનોવડે અનુયોગ કહેવાય. તથા ક્ષાયોપશમિક વચનમાં વ્યાખ્યા કરે તે વચનમાં અનુયોગ કહેવાય, અને વચનોમાં અનુયોગ તો હોતો જ નથી. ૧૪૦૪.

કોઈ આચાર્ય મહાગજ સાધુએ એકવાર એકજ વચન કહેવાથી વ્યાખ્યા કરે તો તે વચનવડે અનુયોગ કહેવાય, અને ઘણીવાર ઘણા વચનોથી પ્રાર્થના કર્યાથી વ્યાખ્યાન કરે તે વચનોવડે અનુયોગ કહેવાય. તથા ક્ષાયોપશમિક વચનમાં રહેલા આચાર્યનું વ્યાખ્યાન તે વચનમાં અનુયોગ કહેવાય, અને વચનોમાં અનુયોગ સંભવતો નથી. કારણ કે વચનનું ક્ષાયોપશમિકપણ અનેક પ્રકારે હોતું નથી. આ સબધમાં બીજાઓ વ્યક્તિઓની વિવક્ષાએ બહુ ક્ષાયોપશમિક વચનોમાં પણ અનુયોગ માને છે, તે પણ અવિરૂદ્ધ છે. આ રીતે પાંચ અથવા છ પ્રકારે વચનાનુયોગ કહ્યો. ૧૪૦૪

હવે ૩ પ્રકારે ભાવાનુયોગ કહે છે—

માવસ્તેગયરસ્સ ચ અણુઓગો જો જહદિઓ મારો ।

દોમાઈસનિગાસે અણુઓગો હોડ મારાણ ॥ ૧૪૦૫ ॥

ઔદયિકાદિ ભાવોમાંના કોષપણ એ- ભાવનું યથાવસ્થિત વ્યાખ્યાન કરવું તે ભાવનો અનુયોગ, અને બે-ત્રણ આદિના સ્થાને એ ભાવોનું વ્યાખ્યાન કરવું તે ભાવોનો અનુ-યોગ કહેવાય. ૧૪૦૫

ભાવેણ સંગદર્શનડળ્ળયરેણ દુગાઈમાવેદિ ।

ભાવે સ્વઓવસમિષ્ ભાવેસુ ય નતિય અણુઓગો ॥ ૧૪૦૬ ॥

અહવા આયારાઈસુ ભાવેવુ ડ एस होइ अणुओगो ।

સામિત્તે આસજ્જ વ પરિણામેસું વહુવિહેસું ॥ ૧૪૦૭ ॥

સંઘહાદિમાંના કોઈપણ ભાવે વ્યાખ્યા કરાય, તે ભાવવડે અનુચોગ, ક્ષયોપશમ ભાવમાં રહીને વ્યાખ્યા કરવી, તે ભાવમાં અનુચોગ, અને ભાવોમાં અનુચોગ નથી. અથવા આ-આરોહિ વિષયભેદથી ભિન્ન એવા ક્ષયોપશમિકભાવોમાં વ્યાખ્યા કરવી તે ભાવોમાં અનુચોગ અથવા સ્વામિપણુ પામીને બહુ પ્રકારના પરિણામોમાં વ્યાખ્યા કરવી, તે ભાવોમાં અનુચોગ. ૧૪૦૬-૧૪૦૭

સંઘહાદિ પાંચ પ્રકારના અધ્યવસાય-મનના ભાવ છે, તેમાંના કોઈપણ એક ભાવથી વ્યાખ્યાન કરાય, તે ભાવવડે અનુચોગ કહેવાય. તથા એ પાંચ ભાવોમાંના બે-ત્રણ આદિ ભાવોથી વ્યાખ્યાન કરાય, તે ભાવોવડે અનુચોગ કહેવાય. એ પાંચ ભાવો આ પ્રમાણે છે. કેમકે આ શિષ્યો કેવી રીતે સૂત્રાર્થગ્રહણ કરનારા થશે ? ૧ આ ભોક્ષા ગીતાર્થ થઇને વસ્ત્રાદિવડે ગમ્મજને કેવી રીતે ઉપકાર કરશે ? ૨ અને પણ આ વ્યાખ્યા કરતાં કર્મ નિર્જરા થશે. ૩ તથા એથી મારું શ્રુતજ્ઞાન પણ વૃદ્ધિ પામશે. ૪ અને વળી એમ કરવાથી શ્રુતનો અવ્યય ભાવ પણ થશે. ૫ આ પાંચ પ્રકારના અભિપ્રાયથી શ્રુતની સૂત્રાર્થથી વ્યાખ્યા કરે-વાંચે.

તથા ક્ષયોપશમ ભાવમાં વર્તનારાને વ્યાખ્યા કરતાં ભાવમાં અનુચોગ થાય છે, અને ભાવોમાં અનુચોગ નથી હોતો, કેમકે ક્ષયોપશમપણે તે એકજ છે. અથવા એકજ ક્ષયોપશમભાવ આચારોંગાદિ શાસ્ત્રના વિષયભેદથી ભેદ પામે છે. તેથી આચારોંગાદિ શાસ્ત્રોના વિષયભેદવાળા ક્ષયોપશમિકની અપેક્ષાએ ભાવોમાં પણ અનુચોગ છે, એમ કહેવામાં કંઈ વિરોધ નથી. અથવા સ્વામીપણુ પામીને ઘણા વ્યાખ્યાન કરનારાઓની અપેક્ષાએ, ઘણા ક્ષયોપશમિક પરિણામોમાં-ભાવોમાં અનુચોગની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેથી પણ ભાવોમાં અનુચોગ કહેવામાં કંઈ હરકત નથી. ૧૪૦૬-૧૪૦૭

હવે આ અનુચોગના વિષયભૂત દ્રવ્યાદિનો, જેનો જ્યાં સમાવેશ અથવા ભજના છે, તે કહે છે.

દષ્ટે નિયમા ભાવો ન વિણા તે યાવિ સ્વેત્ત-કાલેદિ ।

સ્વેત્તે તિણ્હવિ મયણા કાલો મયણા ય તીમ્પિ ॥ ૧૪૦૮ ॥

દ્રવ્યમાં ભાવ-પર્યાય અવશ્ય હોય છે, કેમકે તે વિના દ્રવ્ય નથી હોતું, અને તે દ્રવ્ય તથા ભાવ ક્ષેત્ર વિના નથી હોતા. વળી ક્ષેત્રમાં એ ત્રણેની ભજના છે અને દ્રવ્યાદિ ત્રણમાં કાળની પણ ભજના છે. ૧૪૦૮

દ્રવ્યમાં ભાવ-પર્યાય અવશ્ય હોય છેજ, પર્યાય વિનાનું દ્રવ્ય કદિ પણ ક્યાંઈ નથી હોતું, અને એ દ્રવ્યને ભાવ એ બે ક્ષેત્ર તથા કાળ વિના નથી હોતા, કેમકે કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં દ્રવ્ય અવગાહણું ન સ્થિતિવાળું હોય છેજ. એટલે દ્રવ્ય-ભાવ પણ ક્ષેત્ર અને કાળ વિના કદિ પણ નથી હોતા. તથા ક્ષેત્રમાં દ્રવ્ય-કાળ-અને ભાવની ભજના હોય છે, કેમકે લોકક્ષેત્રમાં તે હોય છે અને અલોક ક્ષેત્રમાં તે નથી હોતા.

શિષ્ય:—ભગવન્! એ ત્રણેની ક્ષેત્રમાં ભજના કેમ કહેા છે? કારણ કે અલોકમાં પણ આકાશ દ્રવ્ય છે, વર્તનાદિરૂપ કાળ છે, અને અચુરસ્રુષુઆદિ અનન્તા પર્યાયો રૂપ ભાવ પણ છે, તો ત્યાં એ ત્રણેની ભજના કેમ કહેવાય?

ગુરુ:—ભાઈ! તારૂં કહેવું સત્ય છે, પરન્તુ ત્યાં અલોકમાં જે આકાશ દ્રવ્ય કહેવાય છે, તે અયોગ્ય છે, કેમકે તે તો ક્ષેત્રનું અલક્ષ કરવાથી તેમાંજ આવી ગયું, વળી અહીં કાળ પણ સમયાદિરૂપ વિચારવાનો છે, વર્તનાદિરૂપ કાળ નથી કહ્યો, તેથી તે સમયાદિ રૂપકાળ મનુષ્યક્ષેત્ર મિવાય અન્યત્ર નથી અને વર્તનાદિરૂપકાળ તો ક્ષેત્રનું અલક્ષ કરવાથી તેમાંજ આવી ગયો. અને પર્યાયો જે ભાવો, તે પણ ધર્માસ્તિકાય-અધર્માસ્તિકાય-પુરુગલાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય દ્રવ્યમંબ ધીજ કહેલા છે, અને તે ભાવો-પર્યાયો તો અલોકમાં નથી. આકાશના અચુરસ્રુષુ પર્યાયો ક્ષેત્રઅલક્ષ કરવાની સાથેજ અલક્ષ થયા એટલે અહીં ભુદા નથી કહ્યા. માટે અલોકમાં દ્રવ્ય-કાળ-અને ભાવનો અભાવ છે. વળી દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-અને ભાવ એ ત્રણમાં કાળ ભજનાએ છે. કારણ કે સમયક્ષેત્ર (મનુષ્યક્ષેત્ર) ની અદર રહેલા એ ત્રણેમાં સમયાદિરૂપ કાળ છે, અને મનુષ્યક્ષેત્રની બહારના એ ત્રણેમાં મનયાદિરૂપ કાળ નથી. આ પ્રમાણે રહેલા આ દ્રવ્યાદિનો અનુયોગ વ્યાખ્યાન પ્રવર્તે છે-થાય છે ૧૪૦૮

હવે પ્રસંગથી દ્રવ્યાદિ મંબ ધી બાલુ પશુ કંઈક સ્વરૂપ કહે છે.

આહારો આદેયં ચ હોદ્વ દશ સદેવ ભાવો ય ।

સેત્તં પુણ આહારો કાલો નિયમાઽ આદેહો ॥ ૧૪૦૯ ॥

દ્રવ્ય પર્યાયોનો આધાર છે અને ક્ષેત્રમાં આધેય છે, તેવીજ રીતે ભાવ-પર્યાય પણ કાળનો આધાર છે અને દ્રવ્યમાં આધેય છે. ક્ષેત્ર મર્વનો આધાર છે, અને કાળ સર્વથા આધેય છે. ૧૪૦૯

દ્રવ્ય, પર્યાયોનો આધાર છે અને ક્ષેત્રમાં આધેય છે, તથા ભાવ-રયામવર્ણાદિ સમયાદિ સ્થિતિવાળા હોવાથી કાળનો આધાર છે, અને દ્રવ્યમાં એ આધેય છે. વળી આકાશરૂપ ક્ષેત્ર સર્વ ધર્મ-અધર્મ-પુરુગળ-કાળ અને જીવ દ્રવ્યોનો, તથા અચુરસ્રુષુ પર્યાયોનો આધારજ છે. પણ આધેય નથી, કેમકે સર્વ વસ્તુઓ તેમાંજ અવગાહીને રહી છે, અને તે ધોતે કોઈમાં રહ્યું નથી પણ સ્વપ્રતિષ્ઠિત છે, તેથી તે કોઈનું આધેય નથી. કાળ અવશ્ય આધેયજ છે, પણ કોઈનો આધાર નથી, કેમકે તે દ્રવ્ય-પર્યાયોમાં રહે છે, અને કાળમાં અન્યની સ્થિતિ નથી. ૧૪૧૦ આ પ્રમાણે નાઆદિ ભેદ સાત પ્રકારના અનુયોગ કહેા. હવે તેથી વિપરીત અનુયોગ અને તે અનુયોગ અને અનુયોગનાં ઉદાહરણો કહે છે. ૧૪૦૯

एसोऽणुरूपजोगो गओऽणुओगो अओ विवज्जत्थं ।

जो सो तु अणुओगो तत्थेमे हौति दिट्ठना ॥ १४१० ॥

वच्छगगोणी खुज्जा सज्झाए चेव वहिरउल्लाव्वे ।

गामेल्लए य वयणे सत्तेव य हौति भावस्मि ॥ १४११ ॥ १२६ १३३ ॥

सावगभज्जा सत्तवइए य कौकणगदारए नउले ।

कमलामेला संवत्स साहसं सेणिए कोवो ॥ १४१२ ॥ १२७-१३४ ॥

એ પ્રમાણે અનુકૂળ સંબંધવાળા સાત પ્રકારના અનુયોગ કહ્યા હવે એથી વિપરીત એવા સાત પ્રકારે જે અનુયોગ છે તે કહીશું, તેનાં આ દષ્ટાન્તો છે. દ્રવ્યાનુયોગમાં વત્સ અને ગાયનું, જ્ઞેનાનુયોગમાં કુખનું, કાલાનુયોગમાં અકાલસ્વાધ્યાયનું, વચનાનુયોગમાં બધિરના આલાપનું અને ગામડીયાનું ઉદાહરણ છે. તથા ભાવાનુયોગમાં તે બુદ્ધિ સાત ઉદાહરણ છે. તે આ પ્રમાણે-શ્રાવકની ભાર્યાનું, સામપાદક પુરૂષનું, કોંટણક પુત્રનું, નાળીઆનું, કમળામેળાનું, શાંખના સાહસનું, અને શ્રેણિકના કોપનું ઉદાહરણ. ૧૪૧૦-૧૪૧૧-૧૪૧૨.

આ ઉદાહરણોમાંનું પહેલું વત્સ અને ગાયનું ઉદાહરણ ભાષ્યકાર ઉપનયપૂર્વક સમજાવે છે.

સ્ત્રીરં ન વેદ સમ્યં પરચ્છન્નિઓગઓ જહાં ગાવી ।

છઠ્ઠેજ્ઞ વ પરદુર્દ્ધં કરેજ્ઞ દેહોવરોહં વા ॥ ૧૪૧૩ ॥

તદ્ ન ચરણં પમ્પતે પરપજ્ઞાવિણિઓગઓ દર્શં ।

પુલ્લચરણોવચાર્યં કરેદ્ દેહોવરોહં વા ॥ ૧૪૧૪ ॥

જિણવચણાસાયણઓ ઉમ્માયા-ડડ્ડત્તંક-મરણહસણાઈં ।

પાવેજ્ઞ સવ્વહોયં સ વોહિલાહોવચાર્યં વ ॥ ૧૪૧૫ ॥

દર્શવિવજ્ઞાસાહ સાહજમેઓ તઓ ચરણમેઓ ।

તત્તો મોક્ષાભાવો મોક્ષાભાવેડફલા દિક્કહા ॥ ૧૪૧૬ ॥

જેમ ગાયને અન્ય ગાયનો વત્સ લગાડવાથી ગાવાળને સારી રીતે દ્વંદ્વ દોહવા નથી દેતી, અને બીજું દોહેલું દ્વંદ્વ હોય તે પણ ભાત ભારી ઢાળી નાંખીને ભાતપ્રહારાદિથી શરીરને પીડા કરે છે; તેવી રીતે પરપર્યાયના વિનિયોગને પમાડેલું દ્રવ્ય, ચારિત્રને ઉત્પન્ન નથી કરતું, અને પૂર્વના ચારિત્રનો ધાત કરીને રોગાદિવડે શરીરને પીડા કરે છે. વળી જેમ પ્રમાણે જિનવચનની આશાતના થવાથી તે આશાતના કરનારને ઉન્માદ-રોગ મરણાદિ કષ્ટ થાય છે સર્વ મતનો ભોપ અને બોધિ-સમકિતનો નાશ કરે છે. કારણ કે દ્રવ્યની વિપરીત પ્રરૂપણથી જ્ઞાનાદિ સાધનનો ભેદ થાય છે, એ સાધનના ભેદથી મોક્ષનો અભાવ થાય છે અને મોક્ષના અભાવે દીક્ષા નિષ્ફળ થાય છે. ૧૪૧૩-૧૪૧૪-૧૪૧૫-૧૪૧૬

સાત પ્રકારના અનુયોગોને દષ્ટાન્ત પૂર્વક ભાષ્યકાર કહે છે. તેમાંના પહેલા બે નામ અને સ્થાપના અનુયોગ સુગમ હોવાથી તેનો વિસ્તાર નથી કરતા, અને દ્રવ્યાનુયોગ ઉદાહરણ પૂર્વક સમજાવે છે. જેમ કોઈએક કાબરચિત્રી આદિ ગાયને બીજી ગાય જે કાલીઆદિ તેનો વત્સ લગાડે, તો તે ગાય દોહનારને સારી રીતે દ્વંદ્વ દોહવા દેતી નથી, કેમકે તેને પોતાના વત્સ સિવાય બીજો વત્સ ધાવવા બોડેલ હોવાથી અનુયોગ છે, એમ અનુયોગથી તે ગાય દોહવા નથી દેતી એટલુંજ નહિ પણ બીજી ગાયનું દોહેલું દ્વંદ્વ હોય તે પણ ઢાળી નાંખે છે અને ભાતપ્રહારાદિવડે દોહનારના હાથ-પગ આદિ અવયવોને પીડા કરવાથી શરીરને બાધા ઉત્પન્ન કરે છે. તેવી રીતે અહીં પણ વક્તા પુરૂષ ક્યારે જીવાદિ-દ્રવ્યને અજીવાદિદ્રવ્યના ધર્મવડે પ્રરૂપે, અથવા અજીવાદિ દ્રવ્યને જીવાદિ દ્રવ્યના ધર્મવડે પ્રરૂપે છે, ત્યારે એ પ્રમાણે પરપર્યાયના વિરૂદ્ધ નિયોગથી વિપરીત રીતે પ્રરૂપાતું તે દ્રવ્ય ચારિત્ર ઉત્પન્ન કરતું નથી-ચારિત્રનો હેતુ થતું નથી. એટલુંજ નહિ.

પરંતુ એ પ્રમાણે અનનુયોગ કરતાં-વિપરીત વ્યાખ્યા કરતાં તે વક્તાના પૂર્વપ્રાપ્તિ આરિત્રનો ધાત થાય છે, તેમજ એ રીતે અવિધિએ પ્રરૂપણ કરતાં રોગાદિની ઉત્પત્તિ થવાથી તેના શરીરને પણ બાધા પીગ થાય છે. વળી એ પ્રમાણે વિપરીત પ્રરૂપણ કરતાં જિનવચનની આશાતના થવાથી ઉન્માદ-રોગ-મરણ આદિ દુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે, સર્વ વ્રતનો લોપ થાય છે, અને સમક્ષિતનો પણ નાશ થાય છે. દારણ કે વિપરીત પ્રરૂપણથી દ્રવ્યનો વિપર્યાસ થાય છે, અને તેમ થવાથી સમ્યક્ જ્ઞાનાદિ સાધનનો ભેદ થાય છે, સાધનનો (સમ્યક્-નાદિકનો) ભેદ થવાથી આરિત્રનો ભેદ થાય છે અને આરિત્રના ભેદથી ભોક્ષરૂપ સાધ્યનો ભેદ થાય છે. એટલે કે સાધનના અભાવે સાધ્યનો પણ અભાવ થાય છે, અને ઉપરે ભોક્ષ માટે મહણ દરેલી દીક્ષા નિષ્ફળ થાય છે, કેમકે તે દીક્ષાનું ફળ ભોક્ષ એમ કરવાથી પ્રાપ્ત નથી થતું. એ પ્રમાણે દ્રવ્યનો અનુયોગ કરવાને બદલે અનનુયોગ કરવામાં આવે એટલે વિપરીત વ્યાખ્યા કરવામાં આવે તો ઉપરોક્ત હોષો પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૪૧૩-૧૪૧૪-૧૪૧૫-૧૪૧૬

હવે દ્રવ્યનો સમ્યક્ અનુયોગ કરવામાં જે ગુણો થાય છે, તે કહે છે.

સમ્મં પયં પયચ્છદ્દ સ વચ્છવિણિઓગઓ જહા ધેણૂ ।

તહ સયપજ્જવજોઈ દ્વં ચરણં તઓ મોવલો ॥ ૧૪૧૭ ॥

જેમ ગાય પોતાના વતસના વિનિયોગથી સારી રીતે દૂધ આપે છે, તેમ સ્વપર્યાયના વિનિયોગથી દ્રવ્ય પણ આરિત્ર ઉત્પન્ન કરે છે, અને તે આરિત્રથી ભોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. એ દૂધના અનુયોગ ને અનનુયોગના દૃષ્ટાંત કહ્યાં. ૧૪૧૭

હવે ક્ષેત્રાદિના અનુયોગ અને અનનુયોગમાં અતુકમે ઉદાહરણ પૂર્વકે ગુણ અને હોષો કહે છે.

एवं खेत्ताईसुवि सधम्मविणिओगओऽणुओगो चि ।

विवरीए विवरीओ सोदाहरणोऽणुगंतवो ॥ १४१८ ॥

એજ પ્રમાણે ક્ષેત્રાદિમાં સ્વધર્મના વિનિયોગથી અનુયોગ થાય છે, અને એથી વિપરીત પરધર્મના વિનિયોગથી અનનુયોગ થાય છે, તે ઉદાહરણ પૂર્વકે બજાવું. ૧૪૧૮

ઉપર કહ્યા મુજબ ક્ષેત્ર-કાળ-વચન-અને ભાવમાં પણ સ્વધર્મના સંયોગથી વ્યાખ્યા કરતાં અનુયોગ થાય છે, અને પરધર્મના સંયોગથી વ્યાખ્યા કરતાં અનનુયોગ થાય છે, તેનાં દૃષ્ટાંતો પોતાની છુદ્ધીએ રૂરીને ધીબ મથાથી બજાવ્યાં. આ પ્રમાણે સંક્ષેપ કરે છે તો પણ શિષ્યના અનુગ્રહને માટે તેનાં દૃષ્ટાંત અતુકમે આ પ્રમાણે કહે છે.

પ્રતિષ્ઠાન નગરનો શાતવાહન રાજા, નભોવાહન રાજાની રાજધાની ભરૂચ નગરીને દર વર્ષે આવીને ઘેરે નાંખી ગેધ કરતો હતો અને વર્ષાઋતુમાં પાછો પોતાના નગરે જતો હતો. અને તે સીવાયના કાલમાં ત્યાં રહેતો. એમ કરતાં એક વખત ગેધ કરવા આવે છે તે પોતાના નગર તરફ જવાની ઇચ્છાવાળા તે રાજાએ તથુના સભામંડપમાંજ ભૂમિ ઉપર પાત્ર વિના થુંકે નાંખ્યું, તે ઉપરથી રાજાને થુંકવાનું પાત્ર ધારણ કરનાર કુખન, જે ત્યાં ઉભી હતી, તેણે વિચાર્યું કે-“રાજા આ સ્થાનને ત્યાગ કરીને અવશ્ય પ્રભાતે પોતાના નગર તરફ જશે, કેમકે જો જાલદી જવના ન હોય, તો આ સ્થાનકે આમ પાત્ર વિના થુંકે નહીં.

આ પ્રમાણે વિચારીને તે કુખજો પોતાના પરિચિત કોઈ વાહનવાળાને પોતાનો નિશ્ચય કહ્યો, તેથી તેણે વાહનો તૈયાર કરીને રાખના જવા પહેલાંજ તે રવાના કરી દીધાં, તેની પાછળ સર્વ લશ્કર પણ જવાને તૈયાર થઈ ગયું. અને જવા માંડ્યું. લશ્કર ચાલવાથી ઉડેલી ધૂળથી આકાશ ભરાઈ ગયું, આથી વિસ્મિત મનવાળા રાખજો વિચાર્યું કે મેં કંઈને પણ પ્રયાણ માટે કહ્યું નથી. ધૂળ ઉડવાના લયથી અલ્પ પરિવાર સાથે માત્ર મારે એકલાએજ આગળ જવું અને પાછળથી સર્વ સૈન્યને આવવાને કહેવું, આવો મારે વિચાર હતો, તેના બદલે આતો એથી વિપરીત થયું. પણ આ સર્વ સૈન્યના લોકોએ પ્રયાણ જાણ્યું કેવી રીતે ? પછી એ સંબંધી તપાસ કરતાં પરંપરાએ એનું કારણ કુખજ છે એમ જાણ્યું, તેને પુછતાં તેણે એ પૂર્વ હકીકતથી પોતાનો સર્વ નિશ્ચય જણાવ્યો. આ રથને સંભામડપના ભૂમિમાં શુક્રુ તે ક્ષેત્રવડે અનુયોગ છે અને તે શુક્રને પાત્રમાં લેવું, વાળી નાંખવું વિગેરે અનુયોગ છે. એ પ્રમાણે અહીં પ્રસ્તુતમાં પણ આકાશને એકાન્ત નિત્ય-એક-અપ્રદેશી છે, એમ કહેવાથી ક્ષેત્રનો અનુયોગ થાય છે, અને સ્વાદ્વાદરોહી વડે કથંચિત્ નિત્ય વગેરે કહેવાથી ક્ષેત્રનો અનુયોગ થાય છે.

આ પ્રમાણે ક્ષેત્રના અનુયોગ અને અનુયોગમાં કુખજનું ઉદાહરણ કહ્યું, હવે કાળના અનુયોગ અનુયોગમાં અકાલે સ્વાધ્યાય કરનાર સાધુનું દૃષ્ટાન્ત કહે છે.—કોઈ એક સાધુ કાલિકસ્તુત ગણવાનો વખત વીતી ગયા છતાં, તે નહિ ધ્યાનમાં રહેવાથી અકાળે તે સ્તુતનું પુનરાવર્તન કરવા લાગ્યા, તેથી કોઇ સમ્યક્દષ્ટિ દેવતાએ વિચાર્યું કે ‘આ યુનિ અકાળે સ્તુત ગણે છે, તેથી કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ દેવ તેમને જળાશે, માટે હું તેમને તેમ કરતાં નિવાઝું.’ એમ વિચારીને તે દેવતા ગોવાળણીનું રૂપ ધારણ કરી, માથે જાશથી ભરેલો ધડો મૂકીને તે યુનિની નજીકમાં “કેમને જાશ લેવી છે ! જાશ ” એમ વારંવાર શ્રોતા અવાજથી બોલીને ગમનાગમન કરવા લાગી, તેના તે અવાજથી ઉદ્વેગ પામેલા યુનિએ કહ્યું—‘અરે બાઈ ! શું અત્યારે જાશ વેચવાનો તારે વખત છે ?’ આથી તે ગોવાળણીએ કહ્યું કે ‘મહારાજ ! ત્યારે શું તમારે પણ અત્યારે આ કાલિકસ્તુતના સ્વાધ્યાયનો વખત છે ?’ તેના તે વચનથી વિસ્મય પામેલા સાધુએ ઉપયોગ કહને પોતે અકાળે પુનરાવર્તન કહ્યું જાણીતે માટે મિથ્યાદુષ્ટત આપ્યું. પછી તે દેવતાએ પ્રગટ થઈને કહ્યું કે ‘મહારાજ ! અકાળે સ્વાધ્યાય કરવાથી મિથ્યાદષ્ટિ દેવો જળ કરે છે, માટે હવે ફરી આમ અકાળે સ્વાધ્યાય ન કરશો.’ એમ સાધુને શિખામણ આપીને દેવ અન્તર્ધ્યાન થઈ ગયો, અહીં અકાળે સ્વાધ્યાય કરવાથી કાળનો અનુયોગ થાય, અને યોગ્યકાળે સ્વાધ્યાય કરવાથી કાળનો અનુયોગ થાય. પ્રસ્તુતમાં પણ કાળના ધર્મોની વિપરીત વ્યાખ્યા કરવાથી અનુયોગ થાય અને અવિપરીત વ્યાખ્યા કરવાથી અનુયોગ થાય છે.

હવે વચન સંબંધી અનુયોગ અને અનુયોગનાં બે દૃષ્ટાન્તો છે, તેમાં પ્રથમ ખંડેરાના કંકબનું દૃષ્ટાન્ત કહે છે—કેમકે ગામમાં એક ડોસો-ડોસી, તેનો પુત્ર અને પુત્રની વધુ આ ચાર માણસનું કંકબ રહેલું હતું. તે આખું કંકબ ખંડેરું હતું, એક દિવસે એ વૃદ્ધનો પુત્ર ક્ષેત્રમાં હજી ચલાવતો હતો, તેવામાં કોઈ યુસાફરોએ તેને માર્ગે આવત પૂછ્યું, એટલે તેણે કહ્યું કે “આ મારા પોતાના બજાર છે, બીજા કોઈના નથી.” જે પૂછ્યું હતું, તેનો ઉત્તર ન આપતાં આમ બજારો ઉત્તર મળવાથી, યુસાફરોએ જાણ્યું કે આ ખંડેરો છે, તેથી તેઓ બીજું કંઈ ન પૂછતાં પોતાના માર્ગે ચાલ્યા ગયા. તે પછી તેની વહુ મેરથી ખાવાનું ભાણું લઈને આવી, એટલે ખાતાં ખાતાં તેણે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે

હમણાં અહીંથી જતા મુસાફરોએ કહ્યું કે ‘આ બળદો બહુ સારા શાંગડાવાળા છે.’ અર્થાત્ મુસાફરોની ધારણા બલદોને ઉપાડી જવાની હતી, આના ઉત્તરમાં તેની ભાર્યાએ કહ્યું કે ‘શાક ખાડ’ હોય, કે મોળું હોય, હું કંઈ જાણતી નથી, કેમકે એ તમારી માતાએ કહ્યું છે.’ ત્યાર પછી ત્યાંથી તેની સ્ત્રી ઘેર ગઈ અને પોતાની વૃદ્ધ સાસુ સુતર કાંતતી હતી. તેને કહ્યું કે ‘આજે તો શાક ખાડ’ થયું છે, એમ તમારા પુત્ર કહેતા હતા.’ આના ઉત્તરમાં સુતર કાંતતી ડાસીએ ક્રોધથી કહ્યું કે—‘સુતર બીણું થાઓ કે જાડું થાઓ, ગમે તેવું થાઓ, પણ ડાસાને તો તેવું વસ્ત્ર થયો.’ થોડીવાર પછી ડાસો જે બહાર તલની રક્ષા કરતો હતો તે ઘેર આવ્યો, એટલે ક્રોધાયમાન થએલ વૃદ્ધાએ ડાસાને કહ્યું કે ‘આજ કાલની આવેલી વહુ અને કહે છે કે સુતર જાડું કંતાય છે, એ અને કહેનાર કોણ?’ આના જવાબમાં ડાસાએ કહ્યું કે ‘તે’ તલનો એક દાણો પણ નથી ખાધો, ત્હારા સોગમ, હું સત્ય કહું છું કે તે’ તલનો એક દાણો પણ નથી ખાધો.’ આ રીતે એક પ્રકારે કહ્યું હોય, તે બીજા પ્રકારે સાંભળે, અને તેવીજ રીતે બીજાને પ્રશ્ન, તે વચનનો અનુયોગ કહેવાય, અને જેવું સાંભળ્યું હોય, તેવુંજ પ્રશ્ન તો તે વચનનો અનુયોગ કહેવાય. વચનાનુયોગને પ્રધાન જણાવવાને અર્થે આ સંબંધમાં બીજું એક ગામડીઆતું દષ્ટાન્ત છે. તે આ પ્રમાણે—

કોઈ એક ગામમાં કોઈ સ્ત્રીનો પતિ મરણ પામ્યો, તેથી તે સ્ત્રી ત્યાં ઇન્ધન-જળાદિના કષ્ટથી પીડા પામતી મહાસુશીખતે પણ નિર્વાહ ન થવાથી પોતાના નાના પુત્રને લઈને બીજે ગામ ગઈ, ત્યાં તે પુત્ર અનુકરે મેટા થયો એટલે તેણે તેની માતાને જૂથું કે ‘મારા પિતા આપણે નિર્વાહ કેવી રીતે કરતા હતા?’ માતાએ કહ્યું, ‘બેટા! તેતો રાજસેવા કરીને આપણે નિર્વાહ કરતા હતા. પુત્રે કહ્યું, ‘તો હું પણ રાજસેવા કરીને આપણે નિર્વાહ ચલાવીશ.’ માતાએ કહ્યું ‘બેટા! રાજસેવા બહુ દુષ્કર છે, ઘણા વિનયથી તે કરવી પડે છે.’ પુત્રે કહ્યું ‘કેવી રીતે એ વિનય કરવો, તે તું જાણે છે?’ માતા એ કહ્યું—‘! જો સાંભળ! જે કોઈ મળે, તે સર્વને જોઈને પ્રણામ કરવા, સર્વની સાથે નમ્રતાથી વર્તવું; સર્વની હઠિયાને અનુસરીને વર્તવું. ઇત્યાદિ ઘણા પ્રકારે એમાં સાવધાન રહેવું જોઈએ.’ એ સાંભળીને પુત્રે કહ્યું, ‘માતા! હું એ પ્રમાણે વર્તીશ, અને જવાની રજા આપ.’ પછી માતાની આજ્ઞા લઈને તે રાજધાની તરફ ચાલ્યો. માર્ગમાં જતાં જંગલની અંદર વૃક્ષના મૂળમાં બેઠેલા ને હરિણો પર ધનુષ્યબાણ તાકીને જુપાર્થ રહેલા શિકારી લોકોને જોયા, એટલે તેણે તે શિકારીઓને ગ્રાસ અવાજથી પ્રણામ કર્યો. તેથી ત્યાં ઉભેલા હરિણો ભય પામીને એકદમ ભાગી ગયા. આથી ક્રોધાયમાન થએલા તે શિકારીઓએ તેને બાંધીને ખુબ માર્યો. આથી તેણે કહ્યું, ‘અરે ભાઈ સાહેબ! મેં તમારું શું બગાડ્યું છે? મારી માતાએ મને શીખવ્યું છે કે જે કંઈ મળે તેને પ્રણામ કરવા, તેથી મેં તમને સર્વને પ્રણામ કર્યો, એમાં મેં તમારો શો ગુન્હો કર્યો?’ આમ કહેવાથી શિકારીઓએ જાણ્યું કે ‘ખિચારો ભોજો છે.’ તેથી તેને છોડી મૂક્યો, અને કહ્યું કે ‘બ્યારે અમારી પેઠે કોઈ ગુપચુપ જુપાર્થ બેઠા હોય, ત્યારે કંઈ પણ બોલ્યા વિના છાનામાના આવવું.’ એ ગામડીઓ તેઓની તે શીખામણ અંગીકાર કરીને આગળ ચાલ્યો. આગળ જતાં કોઈ ગામની નજીકમાં ધોત્રીલોકોને લુગડાં ધોતાં તેણે જોયા. તે ધોત્રીના લુગડાં ફરેજ જોઈ લોકો લઈ જતા હતા તેથી તે લોકો ત્યાં આગળ દાઢમાં લાકડીઓ લઈને ચોરની રાહ જોતા પાદને બેઠા હતા, તેમને તે પ્રમાણે જુપાદને બેઠેલા જાણીને તે ગામડીઓ છાનામાના પેદ બોલ્યા વિના શરીર નમાવીને ધીમે ધીમે ત્યાં આવ્યા, એટલે, ધોત્રી લોકોએ તેને

ચાર જાણીને ખુબ મારીને બાંધ્યા. જ્યારે ગામડીઆએ સત્ય હકીકત કહી ત્યારે તેઓએ તેને છોડ્યો અને કહ્યું કે, “જ્યારે અમારી માફક કોઇ લોકો એકઠા થયા હોય, ત્યારે” ઉસ-ખારે! અહીં ધણે પડો, અને શુદ્ધ થાઓ એમ કહેવું.” તેઓની આ શિક્ષા અંગીકાર કરીને તે ગામડીઓ આગળ ચાલ્યા, ત્યાં તે ગામમાંથી ઘણા મંગળો પૂર્વક શુભસુહૃતમાં પ્રથમ હળ જોડવાની ક્રિયા કરવા નીકલતા લોકોને જોયા, એટલે ધોળીઓના કહેવા મુજબ તેણે કહ્યું કે ‘અહીં ઉસ-ખારે! ધણે પડો અને બધું સાફ થાઓ.’ તેનું આપું અપશુકન ભરેલું બોલણું સાંભળીને ખેડતોએ તેને પકડીને ધણેજ માર માર્યો, જ્યારે તેણે ખરી હકીકત કહી ત્યારે તેને છોડ્યો અને કહ્યું કે—જ્યાં આપું તું દેખે, ત્યાં એમ કહેવું કે “આવી ગાડીઓ ભરાઓ, ઘણુંજ આપું થાઓ. નિરન્તર આપુંજ થાઓ.” ખેડ-તોની શિખામણ ધ્યાનમાં રાખીને તે આગળ ચાલ્યે, એટલામાં ત્યાં કોઈ મરી ગયેલાના શબને લોકો સ્મરણમાં લઇ જતા હતા, તે લોકોને તેણે જોયા, તેથી ખેડતોના કહેવા મુજબ તે મૂર્ખાએ કહ્યું કે ગાડીઓ ભરાઓ ન આપું ઘણુંજ થાઓ એટલે તે લોકોએ પણ તેને માર મારીને બાંધ્યા. પૂછતાં જ્યારે સત્ય બીના કહી ત્યારે છોડ્યો, અને કહ્યું કે જ્યારે આપું જોવામાં આવે ત્યારે “તમોને-આપું કદી પણ ન થાઓ, આવા બનાવનો હુમ્મોશાં વિયોગ થાઓ.” એમ કહેવું, તેઓની તે શિક્ષા માન્ય કરીને તે આગળ વધ્યો, એટલે એક જગ્યાએ વિવાહનો સમારંભ જોયો, તે જોઇને તેણે પૂર્વે કહ્યા મુજબ આપું કદિ પણ ન થાઓ વિગેરે કહ્યું, એટલે ત્યાં પણ તેને ધણેજ માર માર્યો, અને સત્ય વાત કહી ત્યારે મુક્ત કર્યો, અને કહ્યું કે જ્યાં આપું જુએ ત્યાં એમ કહેવું કે—‘તમે હુમ્મોશાં આપું જુએ આ સંબંધ શાશ્વતો થાઓ. કદિપણ વિયોગ ન થાઓ. આ પ્રમાણે કહેવું.’ તેમની તે શીખામણ અંગીકાર કરીને તે આગળ ચાલ્યા, એટલે કોઈ અધિકારિને સાંકળોથી બાંધેલો જોઇને પૂર્વે કહ્યા મુજબ બોલ્યા. એટલે ત્યાં પણ લોકોએ તેને ખુબ માર માર્યો, પછી સત્ય બીના જાણી ત્યારે છુટો કર્યો, અને શીખવ્યું કે જ્યાં આપું જોવામાં આવે ત્યાં આથી શીઘ્રવિયોગ થાઓ, કદિપણ આપું ન થાઓ, એમ કહેવું.’ તેમની તે શીખામણ અંગીકાર કરીને આગળ ચાલ્યા, એટલે ત્યાં આગળ કોઈ રાજાઓની સંધી સંબંધી વાતચીત થતી હતી, તે સાંભળીને તેણે કહ્યું કે—‘આપું કદી પણ ન થાઓ, શીઘ્રતાથી વિયોગ થાઓ.’ આ સાંભળીને લોકોએ તેને ત્યાં પકડીને ખૂબ માર માર્યો, સત્ય વાત જાણ્યા પછી છોડ્યા. આ પ્રમાણે એ મૂર્ખ ગામડીઓ દરેક સ્થળે માર ખાતા ખાતા કોઇ ચેલય વિનાના નિર્ધન ઠોકારને ઘેર નોકર રહ્યા. ત્યાં ઠોકાર નિર્ધન હોવાથી ને દુષ્કા-લનો પ્રસંગ હોવાથી ઠોકારની સ્ત્રીએ ઘેર ઘેર તૈયાર કરી અને ઘેલા મૂર્ખ નોકરને કહ્યું કે ‘જા ગામની સભામાં બેઠેલા ઠોકારને કહે કે-ઘેર તૈયાર થઈ ગઈ છે, માટે હમણાં ચાલો, નહિ તો પછી ઠરી જશે’ મૂર્ખ નોકરે સભામાં જઇને બધા લોક સાંભળે તેમ મોટેથી કહ્યું કે, ‘ઠોકાર સાહેબ! જલ્દી ઘેર ચાલો અને ઘેર જમી દ્યો, નહી તો પછી ઠરી જશે.’ તેનું તેણે કથન સાંભળીને ઠોકાર બિચારો લગ્ન પાત્રીને ઘેર આવ્યો, અને ખૂબ ઠપકો આપી કહ્યું કે ‘અરે મૂર્ખ! ઘણા માણસોની વચ્ચે એમ બોલાવું હશે? ત્યાં તો જ્યારે આપું ઘરનું કાર્ય હોય, ત્યારે પાસે આવીને મુખે વચ્ચે રાખીને ધીમે ધીમે કાન પાસે કહેવું જોઇએ.’ ઠોકારની શીખામણ તેણે માન્ય કરી. એમ કરતાં કેટલાક દિવસો પિત્તા પછી ઠોકારને ઘેર હણય લાગી, એટલે ઠોકારને બોલાવવા માટે સભામાં ગયો. ત્યાં જઇને ધીમે ધીમે આગળ આવી, મુખે વચ્ચે રાખીને ઠોકારના કાનમાં કહ્યું કે ‘ઘેર આગ લાગી છે.’ આ સાંભળી ઠોકાર એકદમ બે બાકળા ઉઠ્યા અને ઘર તરફ દોડ્યા, પણ

ઝેટલામાં તો દ્રવ્ય કરીને સહીત સર્વ ઘર ખળીને ભસ્મ થઈ ગયું. આથી ખૂબ ગુસ્સે થએલા ઠાકોરે તે મૂર્ખ નોકરને ખૂબ માર મારીને કહ્યું, ‘અરે મૂર્ખ ! જ્યારે આ પ્રમાણે હતું, ત્યારે પ્રથમ ધુમાડો નીકળતાં જ તે પાણી ધૂળ-ભસ્મ વિગેરે કેમ કંઈ ના નાખ્યું; અને મોટો અવાજ કરીને બીજા લોકોને પણ ખબર કેમ ન કહી ?’ મૂર્ખ ગામડીઆએ કહ્યું ‘સાહેબ ! જો હવે ફરી એમ થશે તો એ પ્રમાણે કરીશ, મારો ગુનો માફ કરો.’ ઠાકોરે તે દિવસે તેને જતો કર્યો. કેટલાક દિવસો ગયા પછી એક દિવસ ઠાકોર મેનાન કરીને મુગાંધી ધુપ લેવા બેઠા. તે વખતે ઠાકેલા પાટલા ઉપરથી અગ્નિચંદનના ધુમની શીખા નીકળી, તે જોઈને પેલા મૂર્ખ ગામડીઆએ, ઝાસામણથી ભરેલું તણેલું ત્યાં પહોંચી હતું તે ઉપાડીને ઠાકોર ઉપર રેડ્યું, તે સિવાય પાણી ધૂળ-ભસ્મ વિગેરે નાંખીને ઠાકોરને તરબોલ કરી નાંખ્યા અને પછી મોટી ઝૂંમો પાડીને લોકોને એકઠા કર્યા. આથી ઠાકોરે કંઠાળીને તેને રજા આપી.

આ પ્રમાણે શિષ્ય પણ ગુરૂ મહારાજ જે વચન કહે તે વચન દ્રવ્ય ક્ષેત્ર-કાળ અને પરતો અભિપ્રાય જાણ્યા વિના સ્વયં બોલે તે વચનનો અનુયોગ કહેવાય, અને જે દ્રવ્ય ક્ષેત્રાદિની ઉચિતતાથી બોલે તે વચનનો અનુયોગ કહેવાય.

લાવ અનુયોગ અને અનુયોગના સાત ઉદાહરણ છે, તેમાં પ્રથમ આવકની લાપાંઈ ઉદાહરણ કહે છે-કોઈ યુવાન આવકે પાંચ અણુત્રત અણુ કર્યા હતાં. તેણે એક વખત ઉલ્કા વેપ અને ગંગારયુક્ત રૂપવતી પોતાની સખીને જોઈ, તે સખીને જોઈને તે યુવાન આવકને તેના પર ગાઠ કામાલિલાપ થયો. પરંતુ લક્ષ્મીદેવિના કારણથી કોઈને પણ તે સંબંધી કહી શક્યો નહિ, અને તેને મેળવવાની ચિંતાથી કરેલા દુર્બળ થવા લાગ્યો. આથી તેની સ્ત્રીએ તેને ઘણા આગ્રહથી દુર્બળ થવાનું કારણ પૂછ્યું, એટલે તેણે તેને મહામુશીબતે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો, સ્ત્રી ચતુર હતી, તેથી તેણે હઠાપણ પૂર્વક પતિને કહ્યું, ‘હાહા ! આટલાજ માટે ખેદ પામો છો ? એમાં શું મુરકેલ છે ? પહેલાંથીજ આપે મને કેમ ન કહ્યું ? મહારી સખી મારે આધીન છે, એટલે જેમ હું કહીશ તેમ કરો. માટે તે સંબંધી જરાપણ ચિંતા કરશો નહિ, થોડા વખતમાંજ હું આપને તેનો સમાગમ કરાવીશ.’ ઇત્યાદિ અનુકૂળ વચનોથી પતિને સતોષ પમાડીને બાજે દિવસે પતિને કહ્યું, ‘હાહા ! મહારી સખીએ આપનું ઇચ્છિત પૂર્ણ કરવા કબુલ્યું છે, પરંતુ તે રાત્રિની શરૂઆતમાં આપની પાસે આવશે, અને લગ્નગણપણાથી વામભુવનમાં પેસતાંજ દીપક ખુલાવી નાંખશે.’ યુવાન આવકે કહ્યું, ‘હાલે, તેને તેમ ઘટ હોય, તો મને એમ કરવામાં કંઈ હાની નથી.’ ત્યાર પછી તે ચતુર આપિકાએ પોતાની સખી પાસેથી તેણે તે દિવસે જે વસ્ત્ર અને આભુષણો પહેર્યા હતાં, તે કોઈ બહાને માગી પછી રાત્રિના જે સમયે મળવાનો સંકેત કર્યો હોય, તે વખતે તેણે તે વસ્ત્ર અને આભુષણો, પોતાની મખીના જેવી દબધી પહેર્યા, અને ગોળીના પ્રયોગથી અવાજ પણ તેના જોવાનું કર્યો. પછી તેના જેવાજ મનોહર વિલાસ અને અભિનય યુક્ત ધારણ કરેલા શ્રેષ્ઠ ફૂલ તાંબુલ મુખઃ અગર ખરાશ કરતુરિ વીગરે સમસ્ત લોગના અંગવાસી તે આવકની પત્ની નિર્મલ પ્રકાશવાલા મુંદર સંકેતવાળા વાસણવનમાં ફાખલ થઈ, પછી ઉત્કંઠાપૂર્વક વિદેશિત નેત્રવાલા, ગંગા નદીનાં કિનારા સરખા પથ્થક ઉપર બેઠેલા, એવા તે યુવાન પુરુષે અમૃતની વૃદ્ધિ ધારણ કરતી હોયની શ્રી એમ આંખો ત્યાં મનને આનંદ ઉપવતી તેણે તેની જોવા

માત્રમાં ચતુર ચતુરાએ લીપક છુટાવી નાખ્યો, અને પછી વિવિધ વિલાસ સુક્ત કથા ગોટી-પૂર્વક તેની સાથે મ'પૂર્ણ કીડા કરી. તે પછી ઘણા વખત એમ વિલાસમાં ગાળીને તે વેશધારી સ્ત્રી ચાલી ગઈ, તે ગયે છતે સવારમાં ઊઠીને પોતે કરેલા અકાર્યનો પસ્તાવો કરતો આવક ચિન્તવવા લાગ્યો કે “ સર્વ સુર અને અસુર દેવોએ જેઓશ્રીના ચરણકમળને પ્રણામ કરેલા છે, એવા જિનેશ્વરોએ પરભવના શબ્દ સમાન અને હિતકારી જે શીલવ્રત કહ્યું છે, તે શીલ અરેરે ! મેં મૂખાએ શુભાચ્યુ, ’ ઇત્યાદિ સંવેગવશે કરીને પશ્ચાતાપ કરવાથી નનરન્તર અન્તઃકરણમાં ખેદ ધારણ કરવા લાગ્યો અને પ્રતિદિન વધારે વધારે દુર્બળ થવા લાગ્યો. આથી પુનઃ તેની સ્ત્રીએ કારણ પૂછ્યું, એટલે આવકે નિઃશ્વાસપૂર્વક કહ્યું કે ‘ પ્રિયતમે ! ચિરકાળ પર્યન્ત પાળેલું, સ્વર્ગ અને મોક્ષત્વ કારણ એવું જે શીલવ્રત, તેલું મેં ખડન કર્યું, અરેરે ! મેં મૂખા અને કામાન્ધે એવું અકાર્ય કર્યું છે, કે જે અકાર્ય બીજા અજ્ઞાનીજનો પણ ન કરે, હવે આ વ્રત ખડિત થયું, તેથી મારું શું થશે. આવા પ્રકારની ચિન્તાથી વહાલિ ! હું હરેરાજ કૃશ થતો જાઉં છું. ’ આ પ્રમાણે પતિત્વ સંવેગ યુક્ત પશ્ચાતાપ કરતું ચિત્ત જાણીને સ્ત્રીએ સર્વ યથાર્થ હકીકત કહી અને મુરતકીડા સમયે થએલ વાતચિત વિગેરે નિશાનીઓ આપીને પ્રતીતિ કરાવી, આથી તે સ્વસ્થ થયો. આ પ્રમાણે પોતાની સ્ત્રીને પણ પરસ્ત્રીના અભિપ્રાય ભોગવવાથી તેને લાવનો અનુયોગ થયો, અને જ્યારે તે સત્ય હકીકત જાણી ત્યારે તેને લાવનો અનુયોગ થયો. એજ પ્રમાણે ઐતિહાસિક લાવોની વિપરીત પ્રદ્રવણા કરતાં લાવનો અનુયોગ થાય, અને યથાવસ્થિત તેલું સ્વસ્થ કથન કરવાથી લાવનો અનુયોગ થાય.

આ સંબંધમાં બીજી સાક્ષપદિકત્વ ઉદાહરણ છે. તે આ પ્રમાણે-કોઈ નજીકના ગામમાં કોઇએક સેવક પુરૂષ રહેતો હતો, તે પુરૂષ સાધુઆદિ દર્શનીઓ સંબંધીના ધર્મ કદિપણ સાંભળતો નહીં-સાંભળવાની ઇચ્છા પણ કરતો નહિ, અને તે સાધુઓની પાસે જતો પણ નહિ, અને કોઇને વસિત પણ આપતો નહીં, કારણ કે તે એમ માનતો હતો, કે ‘ જે હું એવા મુનિઓ પાસે જાઉં તો, તેઓ અહિંસા-અસત્ય-ચોરીનો ત્યાગ-પરસ્તી ત્યાગ વગેરે નિયમો આપે, હું તે નિયમો પાળવાને સમર્થ નથી, મારે બહેતર છે કે તેઓની પાસે જવુંજ નહિ અને ધર્મ પણ સાંભળવો નહિ. ’ એવામાં એક વખત વર્ષા-ઋતુ આવવાની પહેલાં થોડાજ કાળમાં તેજ ગામમાં કેટલાક સાધુઓ આવ્યા, તેઓ આવ્યાને ગામમાં રહેવાતું સ્થાન શોધવા લાગ્યા, તેમને સ્થાન શોધતા જોઇને પેલા સેવક-પુરૂષના બીજા ભિત્રોએ કૌતુક જોવાના ગીચે તે સાધુઓને કહ્યું કે ‘ મહારાજ ! આ ગામમાં આપની ભક્તિ કરે એવો માત્ર એકજ આવક છે, તે જુઓ પેલા યુદ્ધમાં રહે છે, આપ ત્યાં જાઓ, તે આપને મારે થોડું વ્યવસ્થા કરતો. ’ સાધુઓ તેમના કહેવા મુજબ ત્યાં ગયા, પણ પેલો પુરૂષ તો તેમના સામું પણ જોયા વિના નીચું મુખ કરીને પોતાનું કાર્ય કરવા લાગ્યો. તેથી એ સાધુઓમાંના એક સાધુએ બીજા સાધુઓને કહ્યું કે ‘ આ આવક તે નહિ હોય, અથવા તે લોકોએ આપને કંચા. માધુનું એ વચન સાંભળીને તે સેવક પુરૂષે સભમથી પૂછ્યું. ‘ મહારાજ ! શું કહ્યું ? કોણે તમને કંચા ? ’ એના ઉત્તરમાં સાધુઓએ સર્વ હકીકત કહી. એટલે આણે વિચાર્યું કે— ‘ આંકો ? શું મારાથી પણ એ લોકો આટલા બધા નીચા છે કે તેઓએ આ સાધુઓની પણ મરકરી કરીને કંચા ? હશે, તેઓએ ગમે તે અભિપ્રાયથી એમ કહ્યું હોય, પણ હવે હું અને આ મુનિઓ તેમની હાંસીના પાત્ર ન થઈએ, એમ કહીને કે આ મુનિઓ અહીં રહે એ મને ઇષ્ટ નથી, તો પણ મારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ હું આચરણ કરીને તેઓની હાંસી, સત્યરૂપ કરી ખતાવું. ’ એમ

વિચારીને કહ્યું, ‘મહારાજ! બહુ સારું! આપ ભલે અહીં આવ્યા, આ ગૃહમાં સુખે રહો, પરંતુ જ્યાં મુશી મહારી સીમામાં રહો, ત્યાં મુશી અને ધર્મનો એક અક્ષર પણ સંભળાવવો નહિ, જો આ શરત કબુલ હોય, તો સુખેથી આ ગૃહમાં વર્ષાનિઃસૃજ્ય આપ પૂર્ણ કરો.’ સાધુઓએ તે પ્રમાણે કબુલ કર્યું, અને ચાતુર્માસી સ પૂર્ણ કરી ત્યાંથી અન્યત્ર વિહાર કરવા તૈયાર થયા, તેમને થોડે મુશી માર્ગ બતાવવા તે પુરૂષ મુનિઓની સાથે ગયો, અને પોતાની સીમા પૂરી થયે કહ્યું કે હવે આપને ધર્મોપદેશ કરવો હોય તે કરો, એટલે મુનિઓએ કહ્યું, હું સત્તર! આતારો સારો વિચાર છે એમ શિક્ષા આપી અને કહ્યું કે ‘મહાનુભાવ! જો તમારાથી મધ-આંસ-જલદિ-સા આદિના નિયમો ન લઈ શકાય એમ હોય, તો માત્ર એક સહેલો અને તમારાથી પાળી શકાય એવો નિયમ હોય, તે આ પ્રમાણે કે જ્યારે તમે કોઈ પદ્યોન્દ્રિય પ્રાણીના ઘાત કરો, ત્યારે સાત પગલાં ભરીને ઉભા રહેતાં જેટલો કાળ લાગે તેટલો કાળ ધોળીને પછી તેનો ઘાત કરવો.’ સેવક પુરૂષે તે નિયમ કબુલ કર્યો. મુનિએ પોતાના જ્ઞાનથી ભવિષ્યમાં એવું એ નિયમથીજ કલ્યાણ જોડે તે નિયમ આપ્યો. અને તેઓ અન્યત્ર વિહાર કરી ગયા. પેલો પુરૂષ પોતાને ઘેર આવ્યો. તે પછી કેટલાએક દિવસ વિત્યાબાદ તે પુરૂષ કોઈક દિવસ રાત્રિએ કોઈક સ્થળે ચોરી કરવાને મા-થીઓ લખને કોઈ ગામ તરફ ગયો, પણ માર્ગમાં અપશુકન થવાથી રાત્રિએજ પાછો ઘર તરફ આવ્યો. માર્ગમાં આવતાં વિચાર થયો, કે મારી ગેરહાજરીમાં ઘેર શું થાય છે, તે મારે આજે જાણવું, એમ વિચારીને રાત્રિએ શુસપણે ગૃહમાં દાખલ થયો, અને સીધા રાશનભુવનમાં ગયો. ત્યાં આગળ તેજ રાત્રિએ તેની બહેન ગામથી આવેલી, તેણે કોઈ કારણથી પુરૂષનો પોપાક પહેરીને નટ લોકોનું નૃત્ય જોયું હતું અને જોડને આવ્યા પછી અતિપ્રબળ નિદ્રાના વશથી પુરૂષ વેશ ઉતાર્યા સિવાય, પોતાની ભાભી સાથે પલંગમાં સૂઈ ગઈ હતી. તેને તે પ્રમાણે દીપકના પ્રકાશમાં સૂતેલ જોડને ગૃહમાં શુસપણે આવેલા તે સેવક પુરૂષે જાણ્યું કે ‘અરે! આ કોણ નીચ-લ-પટ પુરૂષ મારી સ્ત્રી સાથે સૂતો છે,’ આ કેખાવથી તેણે અસ્તક કોપથી ભ્રમવા લાગ્યું, અને તરવાર ખેંચીને મારવા તૈયાર થયો. એવામાં તેને પેલો નિયમ યાદ આવ્યો કે સાત પગલાં ખસવા જેટલો કાળ વિલંબ કરીને પછી મારું, એમ વિચારીને જરાવાર ઉભો રહ્યો, તે વખતે પુરૂષ વેપ ધારી તેની બહેનનો હાથ, પોતાની સ્ત્રીના અસ્તક નીચે આવેલા, તેની પીડાથી તે જાગીને બાકી ‘સખી! મારો હાથ મૂક! હું પીડા પામું છું.’ આ અવાજથી તેણે જાણ્યું કે ‘અરે! આતો મહારી બહેન છે, જો કે જરા વિલંબ ન કર્યો હોત, તો કેવો અનર્થ થઈ જતો?’ એના અવાજથી તેની મા અને બહેન બંને એકદમ જાગી ઉઠ્યા, અને સર્વેએ પરસ્પર સર્વ બનાવ થયાર્થે કહ્યો. તે પછી તે પુરૂષ આટલા અભિમતમાત્ર પછી આતું ફળ જોડને સર્વે પામી દીક્ષા અંગીકાર કરી. અહીં પોતાની ભગિનીને પરપુરૂષના અભિપ્રાયે મારવાની ઇચ્છા થઈ, તે ભાવનો અનુચિન્તા કહેવાય અને સત્ય દ્રીક્ષત જાણ્યા પછી તેને બહેનરૂપે જાણી તે ભાવનો અનુચિન્તા કહેવાય. પ્રસ્તુત દષ્ટાંતથી ભાવને પ્રરૂપણની તો ચોજના પૂર્વે કદા મુજબ જાણવી.

આજ સંબંધમાં કૌંકજક પુત્રનું ત્રીલુક ઉદાહરણ છે-કૌંકજક દેશના એક પુરૂષને એક નાનો પુત્ર હતો, તેની સ્ત્રી મરણ પામી હતી, ફરી બીજી સ્ત્રી પરણવાની ઇચ્છા હતી, પણ તેને શોકમય પુત્ર છે, એમ જાણીને કોઈ કન્યા આપતું નહિ. એક દિવસે પુત્રને માથે લઈને તે પુરૂષ અરણ્યમાં કાષ્ટ લેવા ગયો. ત્યાં પિતાએ કૌંકનાપર તીર દેખ્યું, તે તીર લેવાને તેણે પુત્રને શોકલેષ, પુત્ર તે લેવા ગયો એવામાં કૃષ્ણ પિતાની યુદ્ધિ કષ્ટ થઈ અને

બાળક પુત્રને મારવાની ઇચ્છા થઈ. તેણે વિચાર્યું કે ‘આ બાળકના કારણથીજ કોઈ મને કન્યા આપતું નથી, માટે આને મારી નાંખું.’ એવી બુદ્ધિથી તેણે તીર લેવા ગયેલા પુત્રપર પુનઃ બીજી તીર ફેંકીને વીંટી નાંખ્યા, તેથી બિચારા બાળપુત્રે મોટી ચીસ પાડીને કહ્યું, કે ‘અરે! પિતાશુ! શું આ તીર તમે ફેંક્યું? હું તેથી વિવાદ ગયો છું.’ નિર્દય પિતાએ ફરી તેનાપર તીર મૂક્યું, આથી બાળકે જાણ્યું કે ‘અરેરે! મારા નિર્દય પિતાજી મને જાણીને મારે છે.’ એમ જાણીને મોટા દેવરે રૂદન કરતો તે બાળક મરણ પામ્યો. આમાં પિતાએ બીજા ઉપર તીર ફેંક્યું છે, પણ હું અનજ્ઞતાં તેથી વિવાદો છું, એમ જાણવાથી પહેલાં તે બાળકને ભાવનો અનુયોગ અને પછી યથાર્થ જાણવાથી તેને ભાવનો અનુયોગ થયો કહેવાય. અથવા પોતાના સરક્ષણ માટે તે બાળકને મારું એવા અયથ-સાયથી પિતાને ભાવનો અનુયોગ થયો અને તેના રક્ષણના અયથસાય થાય તો તેને ભાવનો અનુયોગ થયો કહેવાય. આ પ્રમાણે વિપરીતભાવની પ્રપંચામાં ભાવનો અનુ-યોગ થાય, અને અવિપરીત પ્રપંચામાં ભાવનો અનુયોગ થાય.

ચોથું નાળીઆતું ઉદાહરણ-કોઈ મૈત્રિકની ભાયાં ગર્ભવતી થઈ, તેના શુભમાં રહેલી નાળજી પણ ગર્ભવતી થઈ, તે બન્નેએ એકી સાથે એકજ રાત્રિમાં બાળકને જન્મ આપ્યો, સ્ત્રીને પુત્ર થયો, અને નકુલિકાને નાળીઆ પ્રસન્ન્યો. અનુક્રમે તે બન્ને વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યા, નાળીઆ હસ્તેશાં તે બાળકની પાસેજ રહેતો. એક દિવસે તે બાળકની માતા ખારણમાં ખાંડતી હતી, અને બાળકપુત્ર માંથીમાં સૂતો હતો, તે બાળકને સર્પે દંશ દીધો ને તેથી તે મરણ પામ્યો, માંથી એથી દંશ દળે ઉતરતા સર્પને પેલા નાળીઆએ જોયો, તેથી તેણે એકદમ કૂદીને તે સર્પના હુકડે હુકડા કરી નાંખ્યા, પછી તે ખમર તેની માતાને આપવા માટે તે દ્વારમાં રહેલી બાળકની માતા પાસે લોહીથી ખરડાએલા મુખઆદિ અવધરો સહીત આંખો અને વિવિધ પ્રકારે ગેર કરવા લાગ્યો. આથી બાળકની માતાએ એમ જાણ્યું કે અરેરે! આણે મારા પુત્રને મારી નાંખ્યો જરાય છે, તેથી ક્રોધાવેશવડે હાથ-માંના સાંધેલાવની તે નાળીઆને મારી નાંખ્યો, અને પછી બાળક પાસે ગઈ, ત્યાં જગતે લુપ્ત છે, તો બાળક અને સર્પ બન્નેને મરેલા દીડા. આથી તેણે સત્ય હકીકત જાણી કે સર્પે મારા પુત્રને માર્યો છે, અને નાળીઆએ આ સર્પને માર્યો છે. જ્યારે આ પ્રમાણે સત્ય બીના તેના જાણવામાં આવી, ત્યારે તેના પશ્ચાતાપનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે આક્રંદ કરતાં કહ્યું કે ‘અરેરે! નિરપરાધી અને ઉપકારી નાળીઆને એ અસાગણીએ કંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના મારી નાંખ્યો, મારા જેવી નીચ બીજી કંઈ જોઈ હશે.’ ઇત્યાદિ ચિન્તન કરતાં તે બમણો શોક પામવા લાગી. આ ઉદાહરણમાં પ્રથમ નાળીઆને અપરાધી માનીને મારતાં તે સ્ત્રીને ભાવનો અનુયોગ, અને પછી સત્ય હકીકત જાણીને પશ્ચાતાપ થયો, તે તેને ભાવનો અનુયોગ થયો જાણવો.

પાંચમું કમળામેઘાતું ઉદાહરણ-દારિકા નગરીમાં બળદેવના પુત્ર નિપથનો સાગર-ચન્દ્ર નામે અતિરૂપવાન પુત્ર હતો, તે સાગરચંદ્ર બીજા શાંખ વિગેરે રાજકુમારોને અતિ વહુલ હતો. તેજ નગરીમાં કમળામેઘા નામે એક રાજની કન્યા રહેતી હતી, તે કન્યા ઉમ્મસેન રાજના પુત્ર નભાસેનને આપેલી હતી, પણ પરણાવી નહોતી, તે અરસામાં એક વખત નારદમુનિ સાગરચંદ્ર પાસે આંખા. સાગરચંદ્રે તેમના બહુમાનપૂર્વક આદર સત્કાર કર્યો, અને વિનયથી પૂછ્યું-‘ભગવાન! આપે કંઈ આશ્ચર્ય જોયું હોય તો કહો.’ કાતુક જોવાની ઇચ્છાવાળા નારદે કહ્યું, ‘બીજું કંઈ આશ્ચર્યકારી નથી જોયું, પણ માત્ર

મને તો શું પરન્તુ ત્રિભુવનને આશ્ચર્ય કરે એવું કમળામેળા નામે રાજકન્યાનું અદ્ભૂતરૂપ જોયું છે. સાગરચન્દ્રે કહ્યું, 'લગવન! શું તે કન્યા કોઇને આપેલી છે?' નારદે કહ્યું, 'આપેલી છે, પરન્તુ પરણાવી નથી.' સાગરચન્દ્રે કહ્યું, 'પ્રભો! ત્યારે મને તે સુંદરી કંઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય?' નારદે કહ્યું, 'લાઈ! તે હું શું જાણું?' મને તો તે જે પુછ્યું તેના ચોખ્ખા ઉત્તર મેં આપ્યો, તે કેમ પ્રાપ્ત કરવી, તે તારું કામ છે.' એમ કહીને નારદ અન્યત્ર ચાલ્યા ગયા. નારદશુનિના ગયા પછી સાગરચન્દ્રને કમળામેળાના અતુરગતે લીધે સૂતાં બેસતાં-કે ઉઠતાં કોઇપણ સ્થળે પ્રીતિ પ્રાપ્ત થઈ નહીં. કેવળ પાટીઆ ઉપર કમળામેળાના રૂપનું જ ચિત્ર દહાડી તેનું ધ્યાન કરતો અને નિરન્તર તેનાજ નામનો જાપ કરતો તેનામાં જ તક્ષીન ગમ્ય ગયો. આ બાલુ નારદશુનિ સાગરચન્દ્રની પાસેથી નીકળીને કમળામેળા પાસે ગયા, ત્યાં તે રાજકન્યાએ 'પણ બહુમાન પૂર્વક આદર સત્કાર કરીને આશ્ચર્ય પૂછ્યું, એટલે કલહપ્રિય નારદે કહ્યું કે 'આશ્ચર્યકારી બે વસ્તુઓ મેં જોઈ છે, એક તો સાગરચન્દ્રનું અદ્ભૂતરૂપ અને બીજું નભઃસેનનું અત્યન્તકૃષ્ણ આ બરોડું સામ્ય ત્રિભુવનમાં નથી.' નારદના વચનથી તે રાજકન્યા નભઃસેનપર વિરક્ત થઈ અને સાગરચન્દ્ર ઉપર અતુરગતી થઈ, સાગરચન્દ્રની પ્રાપ્તિ માટે ચિંતાતુર થઈ પૂછતાં નારદે આશ્વાસન આપીને કહ્યું કે 'પુત્ર! ધીરજધર, ઘોડાજ વખતમાં તે તને પ્રાપ્ત થશે.' આ પ્રમાણે કરીને નારદશુનિ સાગરચન્દ્ર પાસે ગયા અને કહ્યું કે 'ભદ્ર! તે સુંદરી તને ઇચ્છે છે, માટે તેને મેળવવા યત્ન કર.' એટલું કહીને તે પોતાને સ્થાનકે ગયા. તે પછી વિરહવ્યથાથી ખીસ પામતો સાગરચન્દ્ર ગમે તેમ પ્રલાપ કરવા લાગ્યો, એની એ પ્રમાણેની સ્થિતિ જોઇને સર્વ સ્વજન વર્ગ અતિ દુઃખી થવા લાગ્યો. અને જાહેરો ખેદ કંઠવા લાગ્યા, એ દરમિયાન કોઇ કારણથી સાગરચન્દ્રને મળવાની ઇચ્છાથી શાંખકુમાર ત્યાં આવ્યો, તેણે તેને તેથી અવસ્થામાં જોઇને, પાછળ રહીને સાગરચન્દ્રની આંખો પોતાના બે હાથથી ઢાંકી દીધી, તેથી સાગરચન્દ્રે કહ્યું, 'કોણ? કમળામેળા છે?' તેના ઉત્તરમાં શાંખકુમારે કહ્યું, 'ભાઈ! હું કમળામેળા નથી પણ કમળામેળાક છું.' આથી સાગરચન્દ્રે જાણ્યું કે 'આતો શબ્દ છે.' તેથી તેણે અતિ સ્નેહને લીધે કહ્યું કે- 'અરેખર ભાઈ! તું સત્ય કહે છે, તું જ મને તે કમળ સમાન દીર્ઘ-લોચનવાળી કમળામેળાને મેળવી આપનાર છે, તારા સિવાય, બીજા મને તે મેળવી આપવાને સમર્થ નથી.' બીજા યાદવકુમારોએ શાંખકુમારને મદીરા પાડીને તે નીશામાં તેણે સાગરચન્દ્રને તે કન્યા મેળવી આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરવી, પછી બ્યારે નથો ઉતરી ગયો, એટલે વિચાર્યું કે 'અરે! મેં આ કેવું મોઢું કંઈ બોલ્યું? કેમકે તે કન્યા મેળવવી બહુ અશક્ય છે. હવે દરેલી પ્રતિજ્ઞાનો નિર્વાહ કેવી રીતે થશે?' ઇત્યાદિ વિચાર કરીને તેણે પ્રહુમ્કુમાર પાસેથી પ્રસન્નિતામની વિદ્યા માગી, પછી જે દિવસે કમળામેળાના લગ્ન થવાના હતા, તે દિવસે બીજા યાદવકુમારો સાથે મળીને તેણે નગર બહારના ઉદ્યાનથી માંડીને કમળામેળાના પિતાના રૂઢ પર્થન્ત લાંબી મુરગ કરાવી અને તે વારે કન્યાને લઇને બહારના ઉદ્યાનમાં આવ્યો, ત્યાં નારદશુનિને સાક્ષી કરીને સાગરચન્દ્ર સાથે કમળામેળાનું પાણી મહાજ કરાવ્યું. તે પછી પ્રસન્નિતામના પ્રભાવથી તે સર્વ વિવાહરોડું રૂપ કરીને ઉદ્યાનમાં ફીટ કરવા લાગ્યા. શાંખકુમારે જે વખતે કમલામેલાતું મેલમાંથી દરજી કર્યું ત્યારે ત્યાં વિદ્યાના ભેરથી બનાવટી કમલામેલાને રાખી દત્તી તે તેની સાથે વિવાદની વધિ દત્તી તેવા વખતમાં તે વિવાદે અકસ્માતે દારી કરીને લોપચર્ચગણ, પછી તપાસ કરતાં આથી કમલામેલાને અને બધાને ફીટ કરતા જોયા, ને તે વાતની તે કન્યાના શબ્દોમાં અજર આપી, તેમણે પણ તે વાત વાગુદેવને કહી. કે 'વિવાહરોએ કમળામેળાનું દરજી

કરીને પાણીગ્રહણ કર્યું છે,' કન્યાના સાસરીઆ પક્ષના લોકોએ પણ ચેતવતાં વિદ્યાધરના રૂપ-વાલી અને ના પરણવાના વીચાર કરનારી તે કન્યાને જાણી, આ વાત સાંભળી કૃષ્ણવાસુદેવ વિદ્યાધરોપર ક્રોધાયમાન થઇને સૈન્ય સહિત તેઓને શિક્ષા કરવા નગરની બહાર આવ્યા. બન્ને પક્ષ વચ્ચે ધોર સંગ્રામ શરૂ થયો. તે વખતે શાંખકુમાર વૈક્રિયરૂપ તથાને પિતા પાસે આવી તેમના ચરણમાં પડયો, અને કહ્યું કે કન્યા આપઘાત કરતી હતી તેને અમોએ બચાવીને આ લગ્ન કર્યું એમ જણાવ્યું એટલે સંગ્રામ બંધ રહ્યો, પછી કમળા-મેળાના ખેલવાના સંબંધી નભસેન ને તેના પિતા વજોરેને સમજાવી તે કન્યા સાગરચન્દ્રને જ આપી, કેમકે તેણે તેની સાથે પાણી ગ્રહણ થઇ ગયું હતું, એટલે બીજા કોઈ ઉપાય નહતો. પછી સર્વ પોતપોતાને સ્થાને ગયા. આ ઉદાહરણમાં શાંખકુમારને જે કમળામેળા માની, તે સાગરચન્દ્રને ભાવનો અનુયોગ થયો, અને પછી યથાર્થપણે શાંખકુમાર જાણ્યો, ત્યારે તેને ભાવનો અનુયોગ થયો.

છું.' શાંમકુમારણ ઉદારહૃદય આ પ્રમાણે—જાણુવતી, કૃષ્ણવાસુદેવ પાસેથી તેમજ બીજાઓ પાસેથી ધણીવાર એવું સાંભળતી કે 'દેવી ! તમારો પુત્ર શાંમકુમાર દુર્યોધન' દ્વીર છે. ' પણ માતાને પુત્રના દોષ જણાતા નથી. એથી જ જુવતી પોતાના કુમારને વાંક માન લેતી, છતાં ધણીવાર કુમાર તરફની ફરીઆદા બ્યારે આવી, ત્યારે તેણીએ કૃષ્ણમહારાજને કહ્યું કે 'મહારાજ ! સર્જ લોકો અને આપ પણ મારા પુત્રના દોષો કહો છો, પરંતુ મારા હિતમાં તેનો એક પણ દોષ હજી મુધી જણાતો નથી.' તેના ઉત્તરમાં કૃષ્ણમહારાજે કહ્યું, 'દેવી ! તમે તેના દોષ નથી જોયા, તો આલો મારી સાથે ચાલો, હું તમને તેના દોષો જણાવું.' એમ કહીને જાણુવતીને ઉત્કૃષ્ટ સૌન્દર્ય અને લાવણ્યવતી ભરવાણ્ણરૂપ ધારણ કરાવ્યું, અને પોતે ભરવાણ્ણરૂપ લીધું. આ પ્રમાણે વેશ ધારણ કરીને નગર બહારથી મને-જણા નગરમાં દાખલ થયા. દહીલું ગોરસ માથે ધરીને આગળ વેશધારી આભીરણ ચાલવા લાગી, પાછળ હાથમાં લાંબી લાકડી લઇને વેશધારી આભિર ચાલવા લાગ્યા. અતિલાવણ્યવતી આભિરણને દહીં વેચવા આવેલી જોઇને શાંખે કહ્યું. 'અરે બાઈ ! મારે તારું સખણુ દહીં લેજુ' છે, તું જે મૃત્યુ માગીશ તે આપીશ, માટે મારે ઘેર ચાલ.' તેના કહેવાથી તે બંને વેશધારી ગોપ અને ગોપાંગના શાંખની પાછળ ચાલ્યા, જતાં જતાં એક શૂન્ય દેવાલયની ભૂમિ આગળ આવીને શાંખે ગોપાંગનાને કહ્યું કે 'આમાં પ્રવેશ કર, અને દહીં નીચું મૂક.' વેશધારી ગોપાંગનાએ તેના હુકમ અભિપ્રાય ભણીને કહ્યું કે, 'હું અંદર નહીં આપું, અહીં રહીનેજ દહીં આપીશ, તે તું લે અને મૃત્યુ આપ.' શાંખે કહ્યું, 'જો અંદર નહિ આવે, તો બળાત્કારથી અંદર ખેંચી જઇશ.' એમ કહીને ગોપાંગનાને હાથ ઝાલીને ખેંચવા લાગ્યા, તેને તેમ કરતો જોઇને વેશ ધારી ગોપાણે આવીને એકદમ ગોપાંગનાના બીજા હાથ ઝાલ્યા. બંનેની ખેંચાતાણીમાં ગોપાંગનાના મસ્તકપરથી દહીંની મટકી પડીને ભાંગી ગઈ, એટલે તે બંને જણાએ પોતાનું 'ખરૂં' રૂપ પ્રગટ કર્યું. તે જોઇને શાંખકુમાર અતિલજ્જા પામીને ત્યાંથી ભાંગી ગયા, તે પછી તેને એટલી બધી લજ્જા થઈ કે રાજદ્વારમાં દોડી ઉત્સવ હોય તો પણ તે ત્યાં આવતો નહિ. કેટલાક દિવસો વિત્યા પછી કૃષ્ણમહારાજે મોઢા પુરવાને મોકલીને મહાસુરીબંધે રાજદ્વારમાં બોલાવ્યા, તે વખતે તે છરીવડે વાંસની ખીલી છાલતો છાલતો ત્યાં આવ્યો, અને વાસુદેવને પ્રણામ કરીને બેઠો. એટલે કૃષ્ણવાસુદેવે પૂછ્યું 'કુમાર ! છરીવડે આ શું થયે ?' કુમારે કહ્યું 'મેં જાની પેલાની વાત તેને કહે છે તો તેને...

વાને આ ખીલી તૈયાર કરું છું.' આ ઉદાહરણમાં માતાને ગોપાંગના માનતાં શાંખકુમારને ભાવનો અનુયોગ થયો અને પછી યથાર્થ માતાએ જાણતાં ભાવનો અનુયોગ થયો જાણવો. પ્રસ્તુત અનુયોગમાં પણ યોજના પૂર્વની પેઢે જાણવી.

સાતમું શ્રેષ્ઠિકના કોષપત્ર ઉદાહરણ આ પ્રમાણે— એક વખત માહ મહિનામાં રાજગૃહી નગરીએ શ્રીમાન ભગવંત મહાવીર દેવ સમવસર્યા, તે વખતે તેમને હિમના કણીઆને વરસનારી મોટી ઠંડી પરતી હતી શ્રીમહાવીર મહારાજને વંદન કરવા માટે શ્રેષ્ઠિક મહારાજ ચેલણ રાણી રાણી સહિત ગયા; વંદન કરીને પાછા ફરતાં માર્ગમાં, તપથી કૃશ થએલા, અતિશય હિમકણને વર્ષતી એવી શીતઘટ્ટ છતાં સર્વથા આવરણ (વસ્ત્ર) રહિત, ફેડના શિખરની જેવા નિષ્કંપ, અને કાર્યોત્સર્ગ ધ્યાનમાં રહેલા કોઇ તપસ્વી મુનિને સંધ્યા સમયે ચેલણ રાણીએ જોયા, આવા ધૈર્યવાન મુનિને જોઇ તેમના ગુણોનું મનમાં ધ્યાન કરતી ચેલણ રાજાની સાથે રાજમહેલમાં ગઈ. રાત્રિએ શયન સમયે શીત હરણ કરનાર વસ્ત્રો ઓઢીને મૃત્યુ વાન પલંગમાં સૂતી, કેટલીકવાર પછી ઓઢેલા વસ્ત્રોમાંથી રાણીનો હાથ બહાર નીકળી ગયો, ને તે અતિશય ઠંડીને લીધે અકસાઇ ગયો, તે હાથની શીત કરીને આપું શરીર ઠંડીથી વ્યાપ્ત થઈ ગયું, આથી ગાઠ નિદામાં સૂતેલી રાણી જાગી ઉઠી અને હાથ પ્રાવરણમાં લઈ લીધો. તે વખતે તેણીએ પેલા મહારાણી અને ધૈર્યવાન કાર્યોત્સર્ગમાં રહેલા મુનિ-યાદ આવ્યા, તેથી તેમના ગુણોના બહુ માનવડે આશ્ચર્ય પામી તેણીએ કહ્યું, “અહો! તે આવા સમયે શું કરતા હશે?” અહીં રાણીનો કહેવાનો ભાવ એવો છે કે ‘વસ્ત્ર બહાર નીકળી ગયેલા એક હાથને ઠંડી લાગવાથી હું આખા શરીરે ઓઢેલી ખીડા પામું છું, તો અરણ્યમાં કંઈપણ વસ્ત્ર રહિત તપથી કૃશ થએલા તે મુનિ આવી ઠંડીમાં કેમ રહી શકતા હશે?’ રાણીનો આ આભિપ્રાય તો રાણીના મનમાં જ રહ્યો, પણ તે પ્રગટ શબ્દો પાસે સૂતેલા રાજાએ સાંભળ્યા, અને ક્યાંજીવણથી તે શબ્દોને અર્થ તેને વિપરીત ભાર્યો; તેને એમ જણાયું કે ‘જરૂર આણે કોઇ જરૂરને સંકેત આપેલો, પણ હું તેની પાસે હોવાથી તે ત્યાં જઈ શકી નહીં.’ આવા વિચારથી રાજાનું ચિત્ત શંકાવાળું થયું, તેથી અતિબેઠ પૂર્વક રાત્રિ વિતાવી. પ્રભાતમાં ઊઠીને રાજા ભગવંત પાસે જવા નીકળ્યો, જતાં જતાં અતિ કોષાવેશથી અભયકુમારને ઘોલાવીને આજ્ઞા કરી કે ‘રાણી સહિત આપું અન્તઃપુર સળગાવી દેજો.’ રાજાની આવી ભયંકર આજ્ઞા સાંભળીને અભયકુમારે માથે વિચાર્યું કે ‘કોઈ દારૂથી હિતપત્ર થયેલા કોષવડે રાજાએ આવી અયોગ્ય આજ્ઞા કરી છે, પણ એવી રીતે કોષમાં કરાચેલી આજ્ઞા સુજબ જો કરવામાં આવે, તો તેનું પરિણામ સુખકારી આવે નહીં. અને પતાની આજ્ઞા પણ કરવી; આવો વિચાર કરીને જ્યુદ્ધિમાન અભયકુમારે અન્તઃપુર પાસેની એક શૂન્ય લુની હરિતશાળાને સળગાવી, અને પછી પોતે પણ ભગવંતને વંદન કરવા આવ્યો. અન્તઃપુરને સળગાવવાની આજ્ઞા આપીને શ્રેષ્ઠિકરાજા ભગવંત પાસે આવ્યા, ત્યાં આવીને ભગવંતને વંદન કરી પૂછ્યું, ‘ભગવંત! ચેલણ એક પતિવાળી છે, કે અનેક પતિવાળી છે?’ ભગવંતે કહ્યું, ‘રાજા! ચેલણ એક પતિવાળી છે.’ ભગવંતના વચનથી રાજાને સંદેહ દૂર થયો, અને કોષ શાંતી ગયો, તેથી સત્વર ત્યાંથી પાછા ફરીને અભયકુમારને દરેલી આજ્ઞાનો નિષેધ કરવા રાજમહેલ તરફ આવવા લાગ્યા. માર્ગમાં અભયકુમાર સામા મળ્યા, એટલે રાજાએ પૂછ્યું, ‘કેમ અભય! અન્તઃપુર સળગાવ્યું?’ કુમારે કહ્યું ‘હા, સળગાવ્યું.’ આથી કોષાયમાન થએલા રાજાએ કહ્યું, ‘અરે મૂર્ખ! ક્યાં વિના તે એમ કહ્યું, તો તું પણ તેમાં પેશીને કેમ સળગી મૂક્યો નહિ?’

કુમારે કહ્યું ‘ મહારાજ ! હું’ અગ્નિમાં શા માટે પ્રવેશ કરું ? આપની આજ્ઞા મુજબ કર્યું. એમાં મારે શા દોષ છે ? છતાં આપને મારાથી ખેદ થાય છે, તો હવે હું’ આપને મુખ નહિ બતાવું, ભગવન્ત પાસે જઈ પ્રત અહણ કરીશ.’ એમ કહીને અભયકુમારે ભગવન્ત પાસે જઈ દીક્ષા અહણ કરી. આ ઉદાહરણમાં સુશીલ ચેલ્લણને દુઃશીલ માનનાર રામને પ્રથમ ભાવના અનનુયોગ થયો, અને પછી ચથાર્થ જાણવાથી ભાવના અનુયોગ થયો. આ પ્રમાણે નિરોપ અને ઉદાહરણ સહિત અનુયોગ અને અનનુયોગ કહ્યો. ૧૪૧૮.

હવે ભાષ્યકાર મહારાજ નિયોગનું સ્વરૂપ કહે છે.

નિયમો વ નિચ્છિઓ વા હિઓ વ જોગો મઓ નિઓગોત્તિ ।

નેઓ સમેજ-લક્ષણ-સોદાહરણોઽણુઓગો વ ॥ ૧૪૧૯ ॥

સૂત્રના અભિધેયની સાથે, જે નિયત-નિશ્ચિત-હિતકારી અનુકૂળ યોગ એટલે સંબંધ, તે નિયોગ કહેવાય છે. તે નિયોગના ભેદ-લક્ષણ અને ઉદાહરણ અનુયોગની પેઠે જાણવાં. ૧૪૧૯. ભાષાનું સ્વરૂપ કહે છે.

માસા વત્તા વાયા મુયવત્તીભાવમેત્તયં સા ચ ।

મુયભાવમિત્તયં જહ સામયમિહેવમાર્યં ॥ ૧૪૨૦ ॥

ભાષા એટલે વ્યક્ત વાણી, તે અહીં શ્રુતના વ્યક્તિભાવ માત્રને વાણી માની છે. એટલે, જેમકે સમનેા આપ એટલે લાલ તે સામાયિક, એ તે શ્રુતની ભાષા માત્ર વાણી કહેવાય. ૧૪૨૦.

બોલવું તે ભાષા-ભાષા અને વ્યક્તવાણી, એ સર્વ એકાર્થિક શબ્દો છે. તેમાં અહીં જે ભાષા કહી છે, તે શ્રુતના વ્યક્તિભાવ માત્ર રૂપ કહી છે. પણ સર્વ વિશેષરૂપ વિભાષા નથી કહી, કેમકે વિભાષા તો પર્યાય વિષયી છે. અહીંમાં ઉદાહરણ કહે છે-જેમ અવ્યક્ત અને નહિ જાણેલાં વિશેષ સ્વરૂપવાળાં શ્રુત-ભાવ માત્રને નહિ’ જાણનારા શિષ્યને ભાષક વ્યાખ્યાન કરનારાએ સ્પષ્ટ કરાય છે તેવી રીતે તે કહે છે. જેમકે આ શાસ્ત્ર પરિજ્ઞા અથવા સામાયિક અધ્યયન છે, તે સામાયિકનો આ શબ્દાર્થ છે. તે પર્ય એ છેકે ભાષક-વિભાષક-અને વાર્તિકકાર એમ ત્રણ પ્રકારના શ્રુતની વ્યાખ્યા કરનારા છે. તેમાં જે ભાષક છે, તે સામાન્ય શ્રુતને વ્યુત્પત્તિ સહિત વિશેષ નામરૂપે કથન કરીને ચરિતાર્થ થાય છે. જેમકે સમનેા આપ એટલે લાલ-પ્રાપ્તિ, તે સામાયિક; આ પ્રમાણે ભાષક સંબંધી ભાષાનું સ્વરૂપ છે. ૧૪૨૦. હવે વિભાષક સંબંધી વિભાષાનું સ્વરૂપ કહે છે.

વિવિહા વિસેસઓ વા હોઈ વિમાસા દુગાઈપજ્ઞાયા ।

જહ સામય્યં સમઓ સામાઓ વા સમાઓ વા ॥ ૧૪૨૧ ॥

વિવિધ પ્રકારની અથવા વિરોધથી ભાષા, તે વિભાષા એ વિભાષા, એ આદિ પર્યાય-વાળી છે, જેમકે જેથી ભોક્ષાગર્ભમાં પ્રવૃત્તિ થાય તે સામાયિક, અથવા સર્વ જીવોને પ્રિય એવી વસ્તુની પ્રાપ્તિ જેમાં થાય તે સામાયિક, અથવા રાગદ્વેષ રહિત સમભાવની પ્રાપ્તિ જેમાં થાય તે સામાયિક. ૧૪૨૧

વિવિધ પ્રકારે અનેક પર્યાયથી શ્રુતને પ્રગટ કરવું તે વિલાપા, અથવા પૂર્વે કહેલ લાપાની અપેક્ષાએ વિશેષપણે શ્રુતને પ્રગટ કરવું તે વિલાપા, તે વિલાપા બે આદિ પર્યાયોવાળી છે; જેમકે “કરેમિ મંતે । સામાદ્ય” ઇત્યાદિ સૂત્ર તે સામાયિક કહેવાય છે, અથવા સામાયિક એટલે સર્વે મુમુક્ષોના મંકેત સમયમાં થયું હોય તે સામાયિક, કારણ કે સર્વ મુમુક્ષો-મોક્ષની ઇચ્છાવાળાઓ સર્વ સાવધનો ત્યાગ કરવારૂપ આ સામાયિકમાંજ પ્રથમ આવે છે, અને તે પછી ઉત્તરોત્તર શુષ્ક પ્રાપ્તિવડે સર્વ કલેશોથી મુકાય છે અથવા સમ્યક્ અથન એટલે જેથી મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થાય તે સમય અને તેજ સામાયિક, અથવા સર્વ જીવોને પ્રિય એવી શાંતિની પ્રાપ્તિ જેથી થાય તે સામાય અને તેજ સામાયિક અથવા રાગ-દ્વેષરહિત સમલાવની પ્રાપ્તિ થાય, એટલે દરેક સમયે અપૂર્વ અપૂર્વ કર્મ નિર્જરાની પ્રાપ્તિ થાય તે સામાયિક, ઇત્યાદિ સિત્ત સિત્ત પર્યાયથી સામાયિક શબ્દનો અર્થ કરવો તે વિલાપા કહેવાય છે. ૧૪૨૧. હવે વાર્તિકતું સ્વરૂપ કહે છે.

વિત્તીણ વવલાણં વત્તિયમિહ સવપજ્જવેહિં વા ।

વિત્તીઓ વા જાયં જમ્મિ વ જહ વત્તણ સુત્તે ॥ ૧૪૨૨ ॥

ઉક્કોસયમુચનાળી નિચ્છયઓ વત્તિયં વિયાણાદ ।

જો વા જુગપ્પહાણો તઓ વ જો મેળ્હવ સર્વં ॥ ૧૪૨૩ ॥

(જેમ સામાયિક અધ્યયનની નિયુક્તિપર આ વિશેષાવશ્યક લાખ્ય છે તેમ) વૃત્તિતું એટલે સૂત્રના વિવરણતું વ્યાખ્યાનરૂપ લાખ્ય તે વાર્તિક કહેવાય, અથવા સર્વ પર્યાયોથી જે વ્યાખ્યાન તે, તથા સૂત્ર વિવરણથી આવેલું સૂત્રાર્થકથનરૂપ વ્યાખ્યાન તે, તેમજ જે સૂત્રમાં જે પ્રકારે હોય તે પ્રકારે સૂત્રની ઉપર ગુરૂપરપરાએ આવેલું જે વ્યાખ્યાન તે, વાર્તિક કહેવાય, નિશ્ચયથી તો એવું વાર્તિક ઉત્કૃષ્ટશ્રુતજ્ઞાની કરી જાય છે, અથવા (ભદ્ર-બાહુસ્વામિ આદિની ઘેટે) જે શ્રુતમાં જે પ્રધાન આચાર્ય હોય તે, અથવા એવા શ્રુત-પ્રધાન આચાર્ય પાસેથી (સ્થૂલભદ્ર સ્વામિઆદિની ઘેટે) જેણે સર્વ શ્રુત મહત્ત્વ કર્યું હોય તે વાર્તિક કરી જાય છે. લાપકાદિ ત્રણેતું સ્વરૂપ બીજી રીતે કહે છે—

ઝગં સમમહિયં વા મણિયં માસંતિ માસગાર્ણવા ।

અહવા તિણ્ણવિ સાહેજ્જ કટ્ઠકમ્માદનાર્ણવિ ॥ ૧૪૨૪ ॥

અનુયોગાચાર્યે કહેલા વ્યાખ્યાનથી એણું વ્યાખ્યાન જે બીજાને કહે, તે લાપક કહેવાય, અનુયોગાચાર્ય કહેલા વ્યાખ્યાન જેટલુંજ વ્યાખ્યાન બીજાને જે કહે તે વિલાપક કહેવાય, અને અતિશય બુદ્ધિમાન તેથી અધિક વ્યાખ્યાન કહે તે વાર્તિકકાર કહેવાય. અથવા આ ત્રણેતું સ્વરૂપ કાષ્ટકમાંદિના ઉદાહરણથી કહેવું. ૧૪૨૪.

ઉપરાંત કાષ્ટકમાંદિ સંબંધી ઉદાહરણો કહે છે.

કટ્ટે પોરથે ચિત્તે સિરિઘરિણ વોહ-દેસિણ ચેવ ।

માસગ-વિમાત્તણ્ણવિય વિત્તીકરણ ય આહરણા ॥ ૧૪૨૫ ॥ ૧૪૨૬ ॥

કાષ્ટ-પુસ્ત (લેખ) ચિત્ર-લઠારી-કમળ અને માર્ગ દેશકના ઉદાહરણો, લાપક-કે અને-વાતિકકાર સંબંધી જણવાં. ૧૪૨૫.

જેમ કોઈ કળાવાન કારીગર કાષ્ટની અંદર અમુક પ્રકારનો આકાર માત્ર કોતરી શકે છે, બીજે કોઈ તેવાં સ્થૂલ અવયવોવાળું કંઈક રૂપ કોતરી શકે છે, અને વળી ત્રીજે કોઈ વિશેષ કળાવાન કારીગર સર્વ અવયવો યુક્ત સંપૂર્ણરૂપ ઉત્પન્ન કરી શકે છે; તેવીજ રીતે ભાષક કાષ્ટસમાન સામાયિકાદિ સૂત્રનો કંઈક અર્થ માત્ર કહે છે, વિભાષક તેનો તેજ અર્થ અનેક પ્રકારે વિસ્તારીને કહે છે, અને વાર્તિકકાર તેજ અર્થ સર્વ વ્યાખ્યાના પ્રકારથી આતિ વિસ્તારથી કહે છે ૧ પુસ્તક એટલે લેખ્ય વસ્તુ, તેનું ઉદાહરણ પણ કાષ્ટની પેઠે સમજવું, ૨ ચિત્રનું દષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે છે, જેમ કોઈ ચિત્રકાર ભીંત આદિ ઉપર સામાન્યથી કોઇ રૂપનો આકાર માત્ર આલેખે છે, બીજે કોઈ વિશેષ કળાવાન તેની અંદર હકતાળ આદિના રંગથી ગૌરવર્ણાદિ ભાવો બતાવે છે, અને ત્રીજે કોઈ વધારે કળાવાન તેની અંદર સર્વ હાવભાવો બતાવી ચિત્રિતરૂપવાળાની આબેહુબ અવસ્થા બતાવે છે, આ દષ્ટાંતમાં દાદાંતિકની ચોળના પૂર્વવત્ સમજવીડ ચોથું ભંડારીનું ઉદાહરણ, જેમ કોઈ ભંડારી “આ ભાજનમાં આટલાં રત્નો છે.” એટલુંજ માત્ર જાણે, બીજે ભંડારી તે રત્નોની જાતિ-પ્રમાણ વિગેરે પણ જાણે, અને ત્રીજે ભંડારી તે રત્નોના સર્વ ગુણ-દોષ પણ જાણે, આ દષ્ટાન્તમાંના પહેલા બીજા-તે ત્રીજા ભંડારી સમાન અતુલ્ય ભાષક-વિભાષક અને વાર્તિકકાર જાણવા. ૪ આ સંબંધમાં પાંચમું ઉદાહરણ કમળનું છે. જેમ કોઈ કમળ અવિકસિત હોય છે, કોઈ અર્ધ વિકસિત હોય છે, અને કોઈ સર્વથા વિકસિત હોય છે; તેમ ભાષકાદિનાં વ્યાખ્યાનો પણ એકેકથી વધારે વિસ્તૃત હોય છે, ૫ હું ઉદાહરણ માર્ગોપદેશકનું છે. જેમ કોઈ માર્ગોપદેશક એવા પુરુષને માર્ગ પૂછતો, તે સામાન્યથી માર્ગની દિશા માત્ર બતાવે છે, બીજે કોઈ વળી એ માર્ગમાં આવતા ગામ નગરાદિની નિશાનીઓથી વધારે સ્પષ્ટ માર્ગ બતાવે છે, અને ત્રીજે કોઈ એથી પણ વધારે સ્પષ્ટ જણાવે છે કે એ માર્ગે જવાથી આવેલા ભાષકે અથવા આતું તુકશાન છે. એ પ્રમાણે ભાષકાદિ પણ અતુલ્ય એકેકથી વધારે સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાન કરે છે ૧૪૨૫.

એજ અર્થ હવે ભાષ્યકાર કહે છે.

પદમો રૂવાગારં થૂલાવયવોવર્દસર્ણ વીઓ ।

તદ્ઓ સઘાવયવે નિદ્ધોતે સઘહા કુણઃ ॥ ૧૪૨૬ ॥

કદ્ધસમાર્ણં સુત્તં તદત્યરૂવેગભાસર્ણં ભાસા ।

થૂલત્યાળ િભાસા સઘેસિં વત્તિયં નેયં ॥ ૧૪૨૭ ॥

કાષ્ટની અંદર કોઈ પુરૂષ રૂપનો આકાર માત્ર કરે છે, બીજે તેમાં સ્થૂલ અવયવો બતાવે છે, અને ત્રીજે સર્વથા પ્રકારે ભર્વ નિર્દોષ અવયવો કરે છે. અહી કોઈ મમાન સૂત્ર છે, તેના એક અર્થ માત્રને કહેનાર ભાષક છે, ઘણા અર્થો કહેનાર વિભાષક છે, અને સર્વથા પ્રકારે સર્વ અર્થ કહેનાર વાર્તિકકાર છે. ૧૪૨૬-૧૪૨૭.

પુસ્ત (લેખ્ય વસ્તુ) નું દષ્ટાન્ત સ્પષ્ટ કરે છે.

પોત્યં ઇદ્ધાગારં ઇદ્ધાવયવં સમત્તપજ્ઞાયં ।

જહ ત્હ સુત્તં ભાસા વિભાસર્ણં વત્તિયં ચેવ ॥ ૧૪૨૮ ॥

જેમ કોઈ લેખ્ય વસ્તુમાં પ્રથમ હન્દ્રાદિ સંબંધી રૂપનો આકાર માત્ર થાય છે, પછી તેમાં તેના આકાર જણાવાય છે, અને પછી તે રૂપાકાર સર્વ પર્યાયવાળું થાય છે; તેમ સૂત્ર

માટે ગાયને ઊભી કરવા લાગ્યા, પણ પેલો વેચનાર તેમને તેમ કરવા દેતો નથી, એ કહે છે કે 'મેં' આ પ્રમાણે બેઠેલીજ ખરીદી છે, માટે તમે પણ તે પ્રમાણે બેઠેલીજ ખરીદો તેના આવા કથનથી કેાઇપણ તેની તે ગાય લેવું નહોતું, પણ સામી તેની હાંસી કરી ચાલ્યા જતા હતા.

આ ઉદાહરણની યોજના પ્રસ્તુતમાં આ પ્રમાણે કરવી, જેમ લાંગી ગયેલા પગવાળ બેઠેલી ગાય ખીજાને વેચવા ઇચ્છનાર મુઘ્ધ મનુષ્ય ખરીદનારની હાંસીને પાત્ર થાય છે તેમ જે આચાર્ય એ પ્રમાણે કહે કે—'મેં' આ પ્રમાણે વિચાર્યા વિનાજ શ્રુત શ્રદ્ધા કરી છે, માટે તમે પણ વિચાર્યા વિનાજ શ્રદ્ધા કરો.' આ રીતે શિષ્યને કહે તે આચાર્ય અયોગ્ય છે, એવા આચાર્યની પાસેથી શ્રુત શ્રદ્ધા કરવું નહીં. કેમકે તેવા આચાર્ય સંશયોદિતું નિશ્ચય પૂર્વક સમાધાન કરી શકતા નથી, તેથી ભિયાત્વ ધામવાના પ્રસંગ આવે છે. એવા આચાર્ય વ્યાખ્યાન આપવાને અયોગ્ય છે, અને પૂર્વે કહેલા મુઘ્ધ મનુષ્યની પેઠે વગર વિચારેલું શ્રુત શ્રદ્ધા કરનાર શિષ્ય પણ અયોગ્ય છે. પરંતુ જે આચાર્ય અતિ-ગભીર હોય, અને આદેશ-પરિહારના પ્રસંગમાં પારંગત હોય (શંકાતું યથાર્થ સમાધાન કરવામાં નિપુણ હોય.) તે આચાર્ય વ્યાખ્યાન આપવાને તથા શ્રુત સંલગ્નતાવાને યોગ્ય છે, અને શિષ્ય પણ તેજ શ્રુત શ્રદ્ધા કરવા ને સાંલગ્નતાવાને યોગ્ય છે કે જે વિચાર કરવા યોગ્ય વસ્તુમાં વિચાર કરનાર હોય, તેમજ કદાચદરહિત હોય. ૧૪૩૫-૧૪૩૬-૧૪૩૭.

બીજું ચંદનકંથાનું ઉદાહરણ કહે છે.

જો સીસો મુત્તયં ચંદનકંથં વ પરમયાર્દિહિ ।

મીસેઃ ગલિયમદ્વા સિલ્લિયમાણેણ સ ન જોગો ॥ ૧૪૩૮ ॥

કંચીકયમુત્તયો ગુરુવિ જોગો ન ભાસિયન્વસ્સ ।

અવિણાસિયમુત્તયા સીસા-ચરિયા વિણિદિદ્ધા ॥ ૧૪૩૯ ॥

જે શિષ્ય સૂત્ર અને અથને ભૂલી જવાથી અથવા પોતાના શિક્ષિતપણાના અભિમાનથી કેાંઈને ન પૂછતાં તે સૂત્ર કે અર્થને ચંદનકંથાની પેઠે પરમતાદિ અથવા અન્ય અથાદિવડે મિથ કરે, તે શિષ્ય અનુયોગ સાંલગ્નતાને લાયક નથી; એ પ્રમાણે ગુરૂ પણ સૂત્રાર્થને મિથ કરનાર હોય, તે તે પણ અનુયોગ કહેવાને લાયક નથી, પરંતુ જે સૂત્રાર્થને મિથિત કરીને નાશ ન કરે, તે શિષ્ય અને આચાર્ય અનુયોગ સાંલગ્નતાને તથા કહેવાને યોગ્ય છે. ૧૪૩૮-૧૪૩૯.

હારિકાધિપતિ કૃષ્ણ વામુદેવ પાસે દેવતાથી પ્રાપ્ત થએલી ગોશીર્ષ ચંદનની ચાર ભેરીઓ હતી. તેમાંની એક ભેરી, બ્યારે કોઈ યુદ્ધ પ્રસંગ આવે ત્યારે વગાડાતી તેથી તે સાંઆમિદી ભેરી કહેવાતી, બીજી ભેરી બ્યારે કોઈ પ્રયોજન આવે ત્યારે સામંત-અમાત્ય વિગેરે લોકોને જણાવવાને માટે વગાડાતી તે આદ્યભૂતિકી ભેરી, ત્રીજી ભેરી કૌમુદી મહોત્સવ જેવા ઉત્સવ વખતે લોકોને ઉત્સવ જણાવવાને વગાડાતી તે કૌમુદીકી ભેરી કહેવાતી, ચોથી ભેરી છ જ મહીનાના અન્તરે વગાડાતી, તે ચોથી ભેરીના પ્રભાવ એવો હતો, કે જે કોઈ મનુષ્ય તે ભેરીની શબ્દ સાંલગે, તેના અતીત કાલના છ માસ સંબંધી ઉપદ્રવ શાન્ત થઈ જતા. અને અનાગતકાલમાં છ મહિના સુધી નવા થતા નહિં. અહીં પ્રસ્તુતમાં આ ચોથી ભેરીની વાતજ ઉપયોગી છે, તેથી તેની ઉત્પતિ પ્રથમ જણાવવી લોક્યો.

એક વખત સૌધર્મ દેવલોકમાં સવ દેવોની સભામાં ઇન્દ્રમહારાજે કૃષ્ણ વામુદેવની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું કે “ અહો ! હું દેવો તમે જુઓ, કૃષ્ણવામુદેવ જેવા સત્પુરુષો લાખો દોષો છતાં પણ તેમાંથી જે ગુણ હોય તેને ગ્રહણ કરે છે, અને નીચચુદ્ધથી કોઇ સાથે યુદ્ધ કરતા નથી. ” ઇન્દ્ર મહારાજે કરેલી આ પ્રશંસાને એક દેવ નહિ માનતો વિચારવા લાગ્યો, કે ‘ શુ ’ બીજાના દોષ ગ્રહણ કર્યા સિવાય કોઇ રહી શકે ? એ શુ ’ સંભવિત છે ? એમ હોઇ શકેજ નહિ. ’ આવો વિચાર કરીને તે દેવ ત્યાંથી નીકળીને એક બીભત્સ, કૃષ્ણવર્ણિ. અતિ દુર્ગંધવાળું ‘ ધ્યાનનું ’ શબ્દ વિકુન્ઠ્યું, અને તેના મુખમાં મયકુંદના પુષ્પ જેવા અતિ ઉન્નયળ દાંતની પંક્તિ બતાવી. આવા પ્રકારનું ‘ ધ્યાનનું ’ શબ્દ દ્વારાવતીની બહાર જાહેર રાજમાર્ગમાં મૂક્યું. તે વખતે ભગવન્ત નેમિનાથને વન્દન કરવાને તેજ માર્ગે થઇને સૈન્ય સહિત કૃષ્ણ મહારાજ આલ્યા. એવામાં એણે દુર્ગંધ પૂર્ણ બીભત્સ ધ્યાનનું શબ્દ જોઇને તેના દુર્ગંધથી વામુદેવનું બધું સૈન્ય એ માર્ગે તજીને બીજે માર્ગે આલ્યું. પણ વામુદેવ તો પુરૂષોના સ્વરૂપનું વિવિધ પ્રકારે ચિન્તવન કરતા તેજ માર્ગે આલ્યા, અને તે શબ્દ જોઇને માટપણવડે બોલ્યા કે ‘ અહો ! જુઓ તો ખરા ! અતિક્રોધના કૃષ્ણ વસ્ત્રાચળમાં મુક્તાવળીની પેઠે નિર્મળ કાન્તિ યુક્ત દાંતની પંક્તિ આ ધ્યાનના મુખમાં કેવી શાલે છે ? ’ વામુદેવના આ વચનથી પરીક્ષા કરવા આવેલ પૂર્વોક્ત દેવને પ્રતીતિ થઈ કે ‘ જે દેવેન્દ્રે કહ્યું હતું કે દોષ ગ્રહણ ન કરે તે સત્ય છે, ખરેખર મહાપુરુષો બીજાના ગુણોનેજ જુએ છે, પણ દોષ તરફ તો દષ્ટિ સરખી નાંખતા નથી. ’ આ બતાવ બન્યા પછી પરીક્ષા કરવાને એજ દેવે વામુદેવનો અતિવશ્વલ અધીરત્વ હતું તેનું હરણ કર્યું. અધીરત્વ છોડાવવાને તેની સામે જે સૈન્ય ગયું, તે સર્વને તેણે જીતી લીધું, એટલે છેવટે વામુદેવ પોતે તે લેવાને તેની પાછળ ગયા. દેવે કહ્યું, ‘ મારી સાથે યુદ્ધ કરીને મને જીતો તો તમારા અર્થને લઈ જાઓ; તે સિવાય લઈ શકશો નહિ. ’ કૃષ્ણ મહારાજે કહ્યું ‘ ઘણી ખુશીથી આપણે યુદ્ધ કરીએ, પરન્તુ હું રથમાં આરૂઢ છું, અને તું રથ વિનાનો છે, મારે તું ’ પણ રથ લઇ રથમાં આરૂઢ થા, એટલે આપણે સમાનપણે યુદ્ધ કરીએ. જે રથ તને અવકુળ ન હોય, તો અર્થ અથવા હસ્તિપર આરૂઢ થા. ’ દેવે આમાંનું એક પણ વાહન ઇચ્છ્યું નહી, ત્યારે હરીએ કહ્યું કે તમે કહો તેમ, ત્યારે દેવે કહ્યું કે આપણે પરાસ્તુખવાળા થઇને પૂતપાત (પાછલા પગે પાઠું મારી વુડનો લા કરવો તે) વડે યુદ્ધ કરીએ. આથી વામુદેવે તેને કહ્યું કે ‘ જો એમજ તારો અભિપ્રાય હોય, તો હું તારાથી જીતાયો છું, કેમકે એવા નીચ-ચુદ્ધથી હું કદી પણ યુદ્ધ કરતો નથી, ખુશીથી અર્થ લઈ જા. ’ વામુદેવના આવા વચનથી તેને ખરાખર પ્રતીતિ થઈ, તેથી દેવ પ્રત્યક્ષ થઇને બોલ્યો— ‘ વામુદેવ ! તમારા ધૈર્યથી હું પ્રસન્ન થયો છું, મારે કંઈ વરદાન માગો, દેવનું દર્શન નિષ્ફળ નથી હોતું. ’ વામુદેવે કહ્યું કે ‘ જો તમારી એવી ઇચ્છા હોય, તો ઉપદ્રવ શાન્ત કરનાર મહાભેરી આપો. ’ દેવે તેમને તે આપી. પછી પોતાનું આગમન કારણ જણાવીને તે દેવ દેવલોકમાં આલ્યો ગયો. તે ભેરી છ છ મહીનાના અન્તે વગાડાતી. તે ભેરીના શબ્દ જે કોઈ સાંભળતું તેના અતીત ને અનાગત સંબંધી છ મહીનાના વ્યાધિ વિગેરે ઉપદ્રવ શાન્ત થઈ જતા. (છ મહીનાના મટી જતા ને છ મહીના મુધી નવા થતા નહીં) એક વખત દૂર દેશાવસ્થી ભેરીને પ્રભાવ સાંભળીને એક વણીક જે દાહબવસ્થી અતિશય પીડાતો હતો તે ત્યાં આવ્યો. રસ્તામાં વિલંબ થવાથી ભેરી વાગવાને દિવસે આવી શક્યો નહિ; તેથી તે ભેરીના રક્ષણ કરનારને કહેવા લાગ્યો કે— ‘ ભાઈ ! જો તું મને આ ભેરીમાંથી ચંદનનો

અથવા ૧૮૩૪ અને વાણિયાનું ઉપમાન બીજી રીતે જણાવે છે. શિષ્યે ઉચિતતાનું ઉદ્ધવન કર્યા સિવાય શુદ્ધતા સર્વ વિનય કરવો. અને શુદ્ધ પછી શિષ્યની યોગ્યતા પ્રમાણે સર્વશ્રુત આપવું. આ પ્રમાણે અન્યોન્યના વિનયોગથી શિષ્યને તથા આચાર્યને કર્મનિર્જરા થાય છે. તેથી તેઓ અનુયોગને લાયક છે. આથી વિપરીતપણે વર્તવામાં આવે તો તે અનુયોગને લાયક નથી. ૧૪૪૪-૧૪૪૫.

એ પ્રમાણે ૧૪૩૪ મી ગાથામાં કહ્યા બુજ્ય શુદ્ધ અને શિષ્ય બન્નેની યોગ્યતા તથા અયોગ્યતા જણાવવા દૃષ્ટાન્તો કહી હવે એકલા શિષ્યનીજ વિશેષ યોગ્યતા અને અયોગ્યતા કહે છે.

અત્યો સ एव य गुरु होइ जओ तो विसेसओ सीसो ।

जोगाजोगो भन्नइ तत्ताजोगो ईमो होइ ॥ १४४६ ॥

અર્થાં એટલે શ્રુતાર્થ સાંભળનાર શિષ્યજ કાળાન્તરે સત્ત્વાર્થ જાણીને શુદ્ધ થાય છે, તેથી વિશેષ કરીને શિષ્યનીજ યોગ્યતા અને અયોગ્યતા કહીએ છીએ. તેમાં આ પ્રમાણે હોય તે અયોગ્ય થાય છે. ૧૪૪૬,

कस्स न होही देसो अणव्भुवगओ य निरुवगारी य ।

अप्पच्छंदमईओ पट्टियओ गंतुकामो य ॥ १४४७ ॥ १३१।१३७॥

અનુશ્રુપગત-નિરૂપકાર-સ્વેચ્છાચાર મતિવાળો-પ્રસ્થિત અને જવાની ઇચ્છાવાળો, એવો અયોગ્ય શિષ્ય, કયા શુદ્ધને અપ્રિય ન થાય ? સર્વને થાયજ. ૧૪૪૭.

એ ઉપરોક્ત અનુશ્રુપગતાદિનું સ્વરૂપ લાખ્યકાર કહે છે.

भन्नइ अणव्भुवगओऽणुवसंपन्नो सुओवसंपयया ।

गुरुणो करणिज्जाई अकुव्वमाणो निरुवगारी ॥ १४४८ ॥

अप्पच्छदमईओ सच्छंदं कुणइ सव्वकज्जाई ।

पट्टियओ संपत्तियविइज्जओ निव्वगमिउ व्व ॥ १४४९ ॥

गंतुमणो जो जंपइ नवरि सम्पपइ इमो सुयक्खंधो ।

पठिउ सोउं च तओ गच्छं को अच्छतो एत्थं ? ॥ १४५० ॥

2

શ્રુતોપમપદાએ જે રહિત તે અનુશ્રુપગત કહેવાય, શુદ્ધતા કાર્યને નહિ કરનાર નિરૂપકારી, સર્વ કાર્યો થાતાની મરજી બુજ્ય કરનાર તે આત્મચ્છદક બુદ્ધિવાળો, (નત્ય-ગામીની માફક જે કોઈ જનારો હોય તેની સાથે જવાને તૈયાર થનાર તે પ્રસ્થિતક, અને જવાની ઇચ્છાવાળો તે એમ કહે કે આ શ્રુતસ્કંવ સમારે થાઓ. તે જાણીને તથા શ્રવણ કરીને પછી જઈશ, અહીં રહેવાથી શુદ્ધ છે ? આ પ્રમાણે વર્તનાર શિષ્ય અર્થથા અયોગ્ય છે. ૧૪૪૮-૧૪૪૯-૧૪૫૦. હવે યોગ્ય શિષ્યના ગુણો બતાવે છે.

विणओणएहिं पंजलियडेहिं छंदमणुयत्तमाणेहिं ।

आराहिओ गुरुजणो सुयं बहुविहं लहुं देइ ॥ १४५१ ॥ १३१।१३७॥

વિનયથી નમ્ર, બે હાથ બોડીને પૂજા કરનાર, ગુરૂના અભિપ્રાયને અનુસારે વર્તનાર, ઇત્યાદિ શિષ્યના ગુણોવડે આશયિત ગુરૂમહારાજ બહુ પ્રકારનું શ્રુત શિષ્યને શીઘ્ર આપે છે-શીખવે છે. ૧૪૫૧.

એજ અર્થે લાખ્યકાર રૂપે કરે છે.

વિળઓળઓડમિવંદઈ પઢપ્ પુચ્છઈ પઢિચ્છપ્ વાળં ।

પંજલિયદોડમિમુહો કયંજલી પુચ્છણાઈસુ ॥ ૧૪૬૨ ॥

સદ્દઈ સમત્યેઈ ય કુળઈ કરાવેઈ ગુરુજનાભિમયં ।

છંદમણુયત્તમાળો સ ગુરુજનારાદ્દહં કુળઈ ॥ ૧૪૬૩ ॥

વિનયાવનત એટલે ગુરૂને વંદન કરે, તેમની પાસે બસે, અને પૂછ, અને મહત્ત્વ કરે, કૃત-પ્રાંજલી એટલે કંઈ પૂજા વિગેરે કરતાં ગુરૂ સન્નિધિ બે હાથ બોડીને ઉભો રહે; છંદાણુયતિ એટલે ગુરૂને સમ્મત હોય તે પોતે માન્ય કરે, તેનું સમર્થન કરે, તે કાર્ય પોતે કરે, અને બીજા પાસે કરાવે. એ પ્રમાણે વર્તનાર શિષ્ય ગુરૂજનની આશયના કરે છે. ૧૪૫૨-૧૪૫૩.

બીજી રીતે ચોખ્ખાચોખ્ખ શિષ્યનું સ્વરૂપ કહે છે.

સેલઘણ-કુડગ-ચાલણિ-પરિપૂળગ-દંસ-મહિસ-મેસે ય । .

મસગ-જલૂગ-વિરાલી-જાહગ-ગો-મેરિ-આમીરી ॥ ૧૪૫૪ ॥ ૧૩૩ ॥ ૧૩૫ ॥

પાપાણુ અને મેધનું-ધડાનું-ચાલણીનું-સુધરી (પક્ષી વિશેષ)ના માળાનું-હંસનું-મહિસનું-પંકજનું-મશકનું-જળોનું-ખિલાડીનું-ભાડકનું-ગાયનું-સેરીનું-અને આલીરીનું એ ચૈદ ઉદારણુ શિષ્યની ચોખ્ખતા અને અચોખ્ખતાના વિષયમાં છે. ૧૪૫૪.

એ ઉદારણુમાંનું 'પહેલું' પાપાણુ અને મેધનું ઉદારણુ લાખ્યકાર કહે છે.

ચલ્લેઝળ ન સકો ગજ્જઈ દ્ય મુગસેલઓડરચે ।

તં સંવટ્ટયમેહો સોડં વસુપ્પરિ પઢઈ ॥ ૧૪૫૫ ॥

રવિહ ત્તિ ઠિઓ મેહો, ડહોડમિ નવ ત્તિ ગજ્જ ય સેલો ।

સેલસમં ગાદેસ્સ નિચ્ચિજ્જઈ ગાહગો એવં ॥ ૧૪૫૬ ॥

આયરિણ સુત્તમ્મિ ય પરિવાઓ સુત્ત-અત્તપલિમંયો ।

અલ્લેસિપિય હાળી, પુદ્ધાવિ ન દુદ્ધયા વંસા ॥ ૧૪૫૭ ॥

યુદ્ધેવિ દોળમેદે ન કળ્લમોમાઓ લોટ્ટપ્પ ડદ્યં ।

ગરળ-પરણાસમત્યે દ્ય દેયમલ્લિચ્ચિકારિમ્મિ ॥ ૧૪૫૮ ॥

— અરણ્યમાં (પર્વત નજીક પ્રદેશમાં) એક ગુરૂશ્રેષ્ઠ (મગ જેવો કાળો પાંથર) અભિમાનથી ગર્જના કરવા લાગ્યો, કે અને કેહાવળુ કિંતવી રાકે તેમ નથી. તે સાંભળીને અવર્તેક મેધ તેનાપર શાત રાત્રિ-દિવસ વખો. પછી હવે તે બાંજરો દરેક એમ માનીને મેધ વર્તેતા બધા રહ્યા. એટલે પાંથર બોલ્યો કે 'જે નું' બાંજરો નથી.' એ પ્રમાણે પાંથર જેવા શિષ્યને શ્રુત મદ્દલ કશીશ એમ માનીને ગુરૂ પ્રયાસ કરે પણ

પછી નિર્વેદ પામે. કારણ કે એવાને શ્રુતાર્થ આપતાં તે ન પામે તેથી નિન્દા થાય અને પોતાને તથા બીજા સુજ્ઞશિષ્યોને સૂત્રાર્થનો નાશ થાય, એ શિવાય બીજી પણ સૂત્રાર્થાદિ નિન્દાથી હાનિ થાય છે, કેમકે હાથથી બહુવાર આંચળને સ્પર્શ કર્યા છતાં પણ વધ્યા ગાય દૂધ આપતી નથી. અને દ્રોણપ્રમાણ મેઘ વર્ષે તો પણ કૃષ્ણભૂમિ ઉપરથી જરા પણ પાણી આપ્યું જતું નથી, તેમ મહાણ અને ધારણ કરવામાં સમર્થ એવા શિષ્યને આપતાં સૂત્રાર્થ નાશ ન પામે, તે માટે તેને આપતું. ૧૪૫૫-૧૪૫૮.

સુદગરોલવુંજ દષ્ટાંત વિશેષ કહે છે:—

કેઈ અરણ્યમાં પર્વતની આબુબાલુની ભૂમિમાં ગાળ સુવાળો કંઈક ભૂમિમાં કળા-ચેલો અને ચકચકિત મગઆદિના જેવડા નાનો રચામ પત્થર હતો. તે એક વખત ગર્વ પૂર્વક બોલવા લાગ્યો, કે ગમે તેવા જળપ્રવાહથી મને ભીંજવી શકે અથવા ભેદી શકે એવો કેઈ મેઘ આ વિશ્વમાં નથી. તેનું આ અભિમાન શ્રુત ભાષણ સંવર્તક નામના મહામેષે સાંભળ્યું. (આ મેઘ ઉત્સર્પિણી કાળના બીજા આરાના પ્રારંભમાં પૂર્વદેશ ભૂમિને શાન્ત કરવાને વર્ષે છે, તેનું જળ ભૂમિને અતિશય રસાળ અને વાસિત બનાવે છે.) આથી તેણે વિચાર્યું કે ‘આ પાપાણનો ગર્વ હું દૂર કરું.’ એમ નિશ્ચય કરીને તે પત્થર ઉપર સાત અઠોરાસ પર્યન્ત મુશળધાર પ્રમાણ તે વર્ષો, એ પ્રમાણ મહાવૃષ્ટિ કરવાથી તેણે આનંદ કે ‘હવે તો એ પત્થરના ટુકડેટુકડા થઈ ગયા હશે.’ તેથી વૃષ્ટિ બંધ કરીને તે શાન્ત થયો. વૃષ્ટિ બંધ થઈ અને સર્વ પાણી દૂર થયું, એટલે તે પત્થર તો વધારે ઉભવળ થઈ પ્રકાશમાન થયો થકો પુનઃ ગર્જના કરીને કહેવા લાગ્યો કે ‘અરે પુષ્કરાવર્તક! (સંવર્તક મેઘનું બીજું નામ છે.) હું ભીંજ્યો છું’ અથવા ભેદાયો છું’ કે નહિ? તે નું ખરાખર જો, આટલીજ વૃષ્ટિ કરીને શાન્ત કેમ થઈ ગયો? એટલી વૃષ્ટિથી તો તલના દ્રેતરાના ત્રિજા ભાગ જેટલો અંશ પણ મારો ભેદાયો નથી, તેમ અદર આદ્ર પણ થયો નથી.’ એ પત્થરની એવી ઉક્તિ સાંભળીને વિલગ્નો થએલો મેઘ લગભગ પામીને પોતાને સ્થાને ગયો. આ રીતે જેમ અતિવૃષ્ટિથી પણ રચામ પત્થર ભિંજાયો નહિ કે ભેદાયો નહિ, તેમ અનેક વચનયુક્તિની પરંપરાથી પણ જેનું ચિત્ત આદ્ર થાય નહિ અથવા ભિંજાય નહિ. અર્થાત્ શુરેએ કહેલા સૂત્રાર્થ રૂપ ઉપદેશમાંથી એક અક્ષર પણ જેના અન્તઃકરણમાં પરિણામ ન પામે. તેવા રચામ પત્થર સમાન શિષ્યને આશ્રયથી કેઈ એમ કહે કે ‘હું આને સૂત્રાર્થ મહાણ કરાવીશ.’ એવી પ્રતિજ્ઞાથી મોટા આદરથી તેને શીખવવાનો આરંભ કરે, પરંતુ પત્થર જેવો એ શિષ્ય એક અક્ષર પણ મહાણ ન કરે, અને પોતાના આશ્રયથી જરાપણ બોધ ન પામે. આથી પુષ્કરાવર્ત મેઘની પેઠે ધણો કાળ કલેશ અટકાવીને અધ્યાપક શુર ખેદ પામે છે. ઉપરોક્ત પ્રકારના અયોગ્ય શિષ્યને સૂત્રાર્થ આપનાર શુર માટે આગમમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે. કારણ કે એવા અયોગ્ય શિષ્યને સૂત્રાર્થ આપનાર આચાર્યની લોકમાં નિન્દા થાય છે. લોકો એમ કહે છે કે ‘આ આચાર્યમાં પ્રતિપાદન શક્તિ નથી, અથવા તેવા પ્રકારનું ઉત્તમ જ્ઞાન પણ નથી. કારણ કે તે આવા એક શિષ્યને પણ બોધ આપી શકતા નથી, વળી એમનું આગમ સૂત્ર પણ અત્યંત શુક્તિ રહિત હોય એમ લાગે છે, એમ ન હોય તો આ એક શિષ્ય પણ કેમ બોધ ન પામે.’ ઇત્યાદિ પ્રકારે આગમની અને આચાર્યની નિન્દા થાય છે. વળી એવા શિષ્યને ભણાવતાં આચાર્યને પોતાને સૂત્ર પરાવર્તન વ્યાખ્યાન વિગેરે રૂપ સ્વાધ્યાયમાં વિગ્ર થવાથી સૂત્રાર્થનો નાશ થાય છે. તેમજ એથી બીજા યોગ્ય શિષ્યોને પણ સૂત્રાર્થની હાનિ થાય છે.

દત્તાદિ કારણથી એવા અયોગ્ય શિષ્યને ભણાવવામાં વળતનો દુરપયોગજ થાય છે, વધા ગાયના ઘણીવાર આચલ સ્પર્શને ઘણીવાર પર્યંત દોહ્યા છતાં પણ જેમ દૂધ નથી મળતું તેમ તેવા શિષ્યને ભણાવવાથી કંઈ પણ ફળ નથી થતું. છતાં જે આગ્રહથી તેવા શિષ્યને ભણાવે તો તે શુદ્ધે આગમમાં કહ્યા મુજબ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ.

આથી ઉલટું યોગ્ય શિષ્ય માટે દ્રોણમેધનું ઉદાહરણ આપે છે. આકાશમાંથી થતી વૃષ્ટિના જળ બિંદુઓવડે ધડા ભરાય, તેટલા જળ પ્રમાણ વર્ષનાર મેધને દ્રોણમેધ કહે છે, એવો દ્રોણમેધ વર્ષા છતાં તેણે એટલું બધું વર્ષેલું પણ પાણી કાળીભૂમિમાંથી અન્યત્ર ચાલ્યું જતું નથી, પરંતુ તે ભૂમિમાંજ સમાઈ જાય છે. એ પ્રમાણે કોઈ શિષ્ય એવો પણ હોય કે જે શુદ્ધહારાને કહેલું સર્વ ગ્રહણ કરી લે, તેમાંથી એક અક્ષર પણ લક્ષ બહાર ન જવા દે. એવા સૂત્રાર્થને ગ્રહણ તથા ધારણ કરવામાં સમર્થ અને શિષ્ય-પ્રશિષ્યની પરપરાએ આપવાથી સૂત્રાર્થનો વિચ્છેદ નાહી થવા દેનાર એવા યોગ્ય શિષ્યને સર્વ સૂત્રાર્થરૂપ સ્તુત આપણ, પરંતુ પૂર્વોક્ત અયોગ્ય શિષ્યને ન આપણ, કેમકે તેથી પૂર્વે કહેલા દોષો પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૪૫૫-૧૪૫૮.

ખીણુ ધડાનું ઉદાહરણ કહે છે:—

ભાવિય ઇયરે ય કુઢા અપસત્ય-પસત્યભાવિયા દુવિહા ।

પુષ્પાઈર્હિ પસત્યા સુર-તેષ્ઠાઈર્હિ અપસત્યા ॥ ૧૪૫૯ ॥

વમ્મા ય અવમ્માવિ ય પસત્યવમ્મા ડ હોતિ અગ્નેજ્ઞા ।

અપમત્યઅવમ્માવિ ય, તપ્પટ્ટિક્કવા ભવે મેજ્ઞા ॥ ૧૪૬૦ ॥

કુપવચણઓસન્નેઈ ભાવિયા એવમેવ માવકુઢા ।

સંવિમેઈ પસત્યા વમ્માડવમ્મા ય તહ ચેવ ॥ ૧૪૬૧ ॥

જે હળ અભાવિયા તે ચવન્વિહા, અહવિમો ગમો અન્નો ।

છિદ્ધકુડ-મિન્ન-સંઢે સગલે ય પરુવળા તેસિ ॥ ૧૪૬૨ ॥

(ભાવિત અને અભાવિત એમ બે પ્રકારના ધડા હોય છે) તેમાં ભાવિતધડાઓ પણ કેટલાક પ્રશસ્તભાવિત અને કેટલાક અપ્રશસ્ત ભાવિત એમ બે પ્રકારના હોય છે. પુષ્પાદિવડે ભાવિત તે પ્રશસ્તભાવિત અને અટિરા તેલ આદિવડે ભાવિત તે અપ્રશસ્ત ભાવિત, વળી તે દરેક વામ્ય અને અવામ્ય એમ બે પ્રકારના હોય છે. તેમાંના પ્રશસ્ત ભાવિત હોય છતાં વામ્ય હોય અને અપ્રશસ્ત ભાવિત જે અવામ્ય હોય તો તે ધડા અચાલ છે, પણ તેથી વિપરીત ધડા આદ્ય છે. ભાવધડા તરીકે જોવો પણ એજ પ્રમાણે છે. એમાં કુપ્રાવચનિકાદિના સમીપપણાથી ભાવિત તે અપ્રશસ્ત ભાવિત અને સાધુઆદિના સગથી ભાવિત તે પ્રશસ્ત ભાવિત ગણાય છે, પુનઃ તે વામ્ય અને અવામ્ય એમ બે બે પ્રકારે છે. વડી જે અ ભાવિત ધડા છે તે પણ ચાર પ્રકારે છે આ ધડાઓનો જીતે પ્રકાર જણાવો. ૧ છિદ-૨ કટિલો ૩ ભાગેલો ૪ પૂર્ણ. ૧૪૫૯-૧૪૬૨.

એજ દેખાતને વિશેષે કહે છે:—ધડા જે પ્રકારના હોય છે, જે નવા પાકીને તૈયાર થએલા પુષ્પ-જળ-તેવ આદિ વસ્તુને અંગે ન વપરાયેલા હોય, તે અભાવિત ધડા કહેવાય છે, અને જે તે વસ્તુને અંગે વપરાયેલા હોય, તે ભાવિત ધડા કહેવાય છે, તેમાં જે સારી

વાસનાવાળા પુષ્પાદિ રાખવામાં વપરાએલા હોય તે પ્રશસ્ત લાવિત કહેવાય અને મદિરા તેલ આદિ અશુભ વસ્તુ રાખવામાં વપરાએલા હોય તે અપ્રશસ્ત લાવિત કહેવાય. વડી પ્રશસ્ત લાવિત વામ્ય અને અવામ્ય એમ બે પ્રકારના છે. વામ્ય એટલે એ પ્રશસ્ત અથવા અપ્રશસ્ત બે લાવ લાગ્યો હોય તે તથા કે તે વામ્ય, અને એ લાવ તથા કે તે અવામ્ય. એ પ્રકારે અપ્રશસ્ત લાવિત પણ વામ્ય અને અવામ્ય એમ બે પ્રકારે છે એમાં જે પ્રશસ્ત લાવ તથા દેનાર ધડા તે અગ્રાહ્ય છે, તથા જે અપ્રશસ્તલાવ નહિ તજનાર ધડાઓ તે અપ્રશસ્ત અવામ્ય તે પણ અગ્રાહ્ય છે; પરંતુ એથી વિપરીત જે પ્રશસ્તલાવ નહિ તજનારા અને અપ્રશસ્તલાવ તજનારા ધડા હોય, તે ગ્રાહ્ય-મુદર છે. આ પ્રમાણે જેમ દ્રવ્ય ધડા છે, તેમ લાવ ધડા તરીકે જીવો પણ પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત ગુણરૂપ જળ ધારણ કરનાર શિષ્ય-જીવો લાવિત ને અલાવિતાદિ ભેદવાળા છે. એમાં કુપ્રવચન આદિના સંસર્ગથી લાવિત તે અપ્રશસ્તલાવિત કહેવાય છે અને સંવિત્ર સાધુઓના સંસર્ગથી લાવિત તે પ્રશસ્તલાવિત કહેવાય છે. એની વામ્ય અને અવામ્ય લાવના પણ પૂર્વની રીતેજ સમજવી, એટલે કે પ્રશસ્તલાવ વમનાર અને અપ્રશસ્તલાવ નહિ વમનાર અગ્રાહ્ય-અગ્રાહ્ય છે, અને એથી વિપરીત એટલે પ્રશસ્તલાવ નહિ વમનાર તથા અપ્રશસ્તલાવ વમનાર શિષ્ય ગ્રાહ્ય-ગ્રાહ્ય છે.

એ પ્રમાણે લાવિત ધડાઓનું સ્વરૂપ કહ્યું; હવે અલાવિત ધડાઓનું સ્વરૂપ કહે છે. જે અલાવિત ધડા છે, તે છિન્ન-ભિન્ન-ખંડિત-અને પૂર્ણ એમ ચાર પ્રકારના હોય છે. અથવા લાવિત-અલાવિત પણ સિવાય આ ચાર કોઈ અન્ય પ્રકાર છે એમ સમજવું. એટલે કે કોઈ ધડા છિદ્રવાળો હોય, કોઈ ધડા કુટેલો હોય, કોઈ કાંઠાથી ભાંગેલો હોય, અને કોઈ સંપૂર્ણ આજો હોય છે. જેમ એ ધડાઓમાં ભરેલ પાણી ન્યૂનાધિક બાદ્યું બધું છે, તેમ કોઈ શિષ્ય છિદ્રવાળો ધડા જેવો હોય, તેને ક્ષુત આપતાં તેની પાસે જરા પણ ક્ષુત રહેતું નથી, અવજ કરતાની સાથેજ તેમાંથી ક્ષુત નાશ પામે છે, અધવચ્ચમાં કુટેલા ધડા જેવા શિષ્યને આપેલું ક્ષુત થોડા વખત સુધી રહે છે પણ પરિણામે નાશજ પામે છે, કાંઠા ભાંગેલા ધડા જેવા શિષ્યને આપેલું ક્ષુત સંપૂર્ણ નથી રહેતું ધણું રહે છે, માત્ર એમાંથી કેટલુંક વિસ્મરણ થાય છે, અને આખા ધડા જેવા શિષ્ય હોય તેને આપેલું ક્ષુત દીર્ઘકાળ પર્યંત અવિનષ્ટ રહે છે. ૧૪૫૬-૧૪૬૨

હવે ચાલણીનું ઉદાહરણ જણાવતા મગશીદીધો છિદ્રઘટ અને ચાલણીના વાર્તાલાપરૂપે સંવાદ જણાવતા કહે છે.

સૈલેયછિદ્ર-ચાલણિ મિહો કહા સોઝમુદિયાણં તુ ।

છિદ્વાડ્ઠહ તત્ય વિદ્ધો મુમરિંદુ સરામિ નેદાર્ણિ ॥ ૧૪૬૩ ॥

પગેણ વિસદ્ ચિતિષ્ણ નોદ્ કન્નેગ ચાલણી આહ ।

યન્ન ત્ય આહ સેલો જં પવિસદ્ ખેતિવિય તુજ્ઞં ॥ ૧૪૬૪ ॥

પત્થર જેવા, સાંછદ ધડા જેવા, અને ચાલણી જેવા શિષ્યો, પરસ્પર એક બીજાની કથા સાંભળીને ઉડયા પછી બોલ્યા. તેમાં પ્રથમ સંછિદ્ર ઘટસમાન શિષ્ય બોલ્યો કે-‘ગુરુ પાસે હોતો તે વખતે તેમણે કહેલ અર્થ સાંભરતો હતો, હવે અત્યારે કંઈપણ સાંભરતું નથી.’ એ સાંભળીને ચાલણી જેવો શિષ્ય બોલ્યો કે ‘મારે તો એક કાને અર્થ પ્રવેશ

કરતો હતો અને બીજા કાને નીકળી જતો. હતો.' આ પ્રમાણે સાંભળીને પાત્ર જોવા શિષ્ય બોલ્યો કે 'તમે ખરે ધન્ય છો, કેમકે તમારે તો અર્થ પ્રવેશ કરે છે અને નીકળી જાય છે, પરંતુ મારે તો તેમ પણ થતું નથી.' ૧૪૬૩-૧૪૬૪

પૂર્વોક્ત ઉદાહરણના અનુસારે શિષ્યોની પણ શો-ચાશો-ચતા જણવી; જેમકે ઉપર કહેલા ત્રણ પ્રકારના શિષ્યો શુરની પામે વ્યાખ્યાન સાંભળી ઉઠીને બીજે ટકાણે જતા માહોમાંહે કેહેતા હવા-તેમાં પ્રથમ સહિદ્ર ઘટ સમાન શિષ્ય બીજાઓને કહેવા લાગ્યો કે 'શુરસમીપે હું' હતો ત્યારે જે સૂત્રાર્થ તેમણે કહ્યો હતો તે મને સાંભરતો હતો, હવે અત્યારે એમાંનો એક અક્ષર પણ યાદ નથી.' જેમ નીચે છિદ્રવાળા ઘડામાં નાખેલી કંઈ પણ ધાન્યાદિ વસ્તુ, ઘડો એક સ્થાને પડ્યો હોય, ત્યાં મુધી તેમાં રહે છે, પરંતુ ઘડાને તે સ્થળેથી ઉપાડીએ કે તરતજ તેમાંની સઘળી વસ્તુ છિદ્રદ્વાર નીકળી જાય છે, તેવીજ રીતે એવા શિષ્યો પણ જ્યાં મુધી શુર પાસે બેસીને સૂત્રાર્થ અવજ કરે, ત્યાં મુધી તેડું તેમને સ્મરણ રહે, પણ ત્યાંથી ઉઠ્યા પછી એક અક્ષર પણ યાદ ન રહે. સહિદ્ર ઘટ જેવા શિષ્યની વાતો સાંભળીને ચાલણી સમાન શિષ્ય બોલ્યો, 'ભાઈ! તું તો મારાથી ઘણા દરજ્જે સારો છે, કેમકે જ્યાં મુધી તું શુર પાસે રહ્યો, ત્યાં મુધી તો તે એ સર્વ સ્મરણમાં રાખ્યું, અને પછી વિસ્મરણ થયું; પરંતુ મારે તો શુરએ કહેલ સૂત્રાર્થ એક કાનથી પેશીને બીજા કાનમાંથી નીકળી ગયો, જેમ ચાલણીમાં ખારો આદિ ઉપરથી નાખીએ અને નીચેથી જતો રહે તેમ ક્ષણવાર પણ દૈન્યમાં એની સ્મૃતિ નથી રહી.' આ બંનેની હકીકત સાંભળીને મુદ્ગશૈલ જેવા શિષ્ય બોલ્યો, 'અરે ભાઈઓ! તમે બંને મારાથી શ્રેષ્ઠ છો. કારણ કે તમારે શુરએ કહેલ સૂત્રાર્થ એક કાનમાં પેશીને બીજા કાનથી નીકળી ગયો, એટલું એ થયું, મારે તો એટલું પણ ન થયું, પાત્રપર પડેલું પાણી જેમ તેના અદરના ભાગમાં જરા પણ જતું નથી, તેમ મારે શુરએ કહેલ સૂત્રાર્થના અક્ષર પણ અન્તઃકરણમાં પ્રવેશ પાડ્યો નથી.' આ પ્રમાણે આ ત્રણે પ્રકારના શિષ્યોમાં વિશેષતા સમજાવી. ૧૪૬૩-૧૪૬૪

હવે એ ચાલણી ઉદાહરણના પ્રતિપક્ષમાં ખઉર કમઠકનું ઉદાહરણ કહે છે. અને સાથે બીજું મુધરીના માળાનું ઉદાહરણ કહે છે.

તાવસસ્તરકિંદિણય ચાલણિપટિવક્તુ ન સવદ્ દર્વપિ ।

પરિપૂર્ણમમિ હ મુળા ગલંતિ દોસા ય ચિદંતિ ॥ ૧૪૬૫ ॥

ચાલણીના પ્રતિપક્ષમાં ખઉર કમઠકનું ઉદાહરણ છે, તેમાં નાખેલ ગરે તેવી દ્રવ-પ્રવાહી વસ્તુ હોય પણ તે નીકળતી નથી; મુધરીના માળા જેવા શિષ્યમાંથી તો શુભે નીકળી જાય છે અને કોપો રહે છે. ૧૪૬૫.

તાપ્તોના કોજનાદિ મારેલ ઉપકરણ વિશેષ, તેને ખઉર કમઠક કહેવાય છે. એડું ઉદાહરણ ચાલણીના પ્રતિપક્ષમાં છે. આ ઉપકરણ વાંસ ગુળ આદિને ગાતિ સૂક્ષ્મપણે કુટીને કમઠકના આકારે બનાવેલું હોય છે. એ ઘણું નિખર હોય છે, તેથી તેમાં ગરે તેવો પ્રવાહી પદાર્થ નાખેલ હોય, તોપણ તેમાંથી તે નીકળતો નથી. એવીજ રીતે તેના સમાન જે શિષ્ય હોય, તે શુરએ કહેલું સર્વ યાદ રાખે છે, જરાપણ ભૂલી જતો નથી, આવો શિષ્ય હોય તે શ્રેષ્ઠ છે, તેજ અનુચિતને લાયક છે. પણ પૂર્વોક્ત ચાલણી આદિ જેવા શિષ્યો શો-ચ નથી.

પરિપૂર્ણક એટલે સુધરીના માળો, તેનું ઉદાહરણ કહે છે. સુધરી (ચક્રી (વશેપ) ના માળાથી ધીઆદિ ગણુ' હોય, તે તેમાંથી ધી ગળાધને નીચે પડે છે, અને તેમાંનો ક્ય-રેજ માત્ર માળામાં ભરાઈ રહે છે. તેવી રીતે તેના જેવા શિષ્યોમાં પણ સમજવું, એટલે કે એવા શિષ્યોમાંથી શ્રુત સંબંધી જે જે સર્વ શુભો હોય તે સર્વ ધીની પેઠે નીકળી જાય છે, અને ધીના મેલની પેઠે શ્રુતના દોષોનેજ તે ગ્રહણ કરે છે. શુભો તો સર્વથા તણ દે છે, આથી આવો શિષ્ય સર્વથા અયોગ્ય છે. ૧૪૬૫.

આ સંબંધમાં શિષ્ય શંકા કરે છે, ને તેના ઐગુરુમહારાજ ઉત્તર આપે છે—

સવ્વણુપ્પામણા દોસા હુ ન સંતિ જિણમણ કેરે ।

જં અણુવણ્ણકહર્ણ અપત્તમાસજ્જ વ હ્વેજ્જા ॥ ૧૪૬૬ ॥

સર્વજ્ઞના પ્રામાણ્યથી જિનમતમાં દોષો હોતાજ નથી; (તો પછી દોષ ક્યાંથી ગ્રહણ કરે ?) પરંતુ ઉપયોગ રહિત શુદ્ધના કથનથી અથવા અયોગ્ય શિષ્યથી તેમાં દોષો ઉત્પન્ન થાય છે. નિરોપિ એવા પણ જનમતે અયોગ્ય શિષ્યો અછતા દોષોને ઉત્પન્ન કરે છે.

શિષ્ય:—આ શાસનના પ્રવર્તક સર્વજ્ઞ હોવાથી—જિનમતમાં કોઈ પણ દોષો ન હોવાથી પરિપૂર્ણક (સુધરીના માળા જેવા) જેવા શિષ્યો તેમાંથી દોષો કેવી રીતે ગ્રહણ કરી શકે ?

આચાર્ય:—એ સત્ય છે કે જિનમતમાં દોષો જરાપણ નથી; પરંતુ ઉપયોગ રહિત શુદ્ધના વ્યાખ્યાનથી અથવા અયોગ્ય શિષ્યથી તેઓએ કહેલા દોષો થાય છે, અર્થાત્ અયોગ્ય શિષ્યો જિનમતમાં અવિધમાન દોષો ઉત્પન્ન કરે છે, તેઓમાંના કેટલાએક એમ કહે છે કે આ બધાં સૂત્રો પ્રાકૃતભાષામાં રચેલાં છે માટે કોણ જાણે કોણે આ બધાં સૂત્રો રચેલાં હશે ? કહેવાતું તત્ત્વ એ છે કે પ્રાકૃતભાષા હોવાથી વિચારસ રાખવા લાયક નથી.

વળી બીજાઓ જણાવે છે કે સાધુઓ આરંભ પરિગ્રહ છોડી સાધુપણું આદરી નિર્ગ્રંથ બને છે ને ચારિત્ર પાલે છે, પણ તે અવસ્થામાં દાન નહિ ઈર્ષ શક્તા હોવાથી કેવલ ચારિત્રથી શું કહ્યાણુ થવાતું ? અર્થાત્ ચારિત્ર નિષ્ફલ છે. વળી કોઈક તો એમ કહે છે કે આ બધાં શાસ્ત્રોમાં વારંવાર તેને તે છંદાય જે પૃથ્વીકાયાદિક છે તેઓનું તથા પ્રાણા-તિપાતવિરમણાદિ મહામતોનું નિદ્રાદિપ્રમાદોનું અને તેના પરિહારનું વર્ણન છે, તે યોગ્ય નથી, કારણ કે સમજાવવા માટે ઉપદેશ કરવાનો છે, ને તે તો એક વખત કહેવાથી સમજાવી શકાય છે, માટે વારંવાર એ છંદાયાદિનું કથન કરવું તે યોગ્ય નથી. તેમજ કેટલાક વરદ્યુતતત્ત્વને નહિ સમજનારા જણાવે છે કે મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે રચવામાં આવેલાં શાસ્ત્રોમાં બ્યોતિબ્યકની ગણતરી વગેરેનું અને યોનિપ્રાણતાદિથી સુવર્ણસિદ્ધિ આદિ પ્રતિપાદનની શી જરૂર હતી ?, કેટલાક સામાન્ય સમજવાળા કહે છે કે એ જ્ઞાન મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે છે તો પછી તે જ્ઞાન અવ્યાસમાં કાલ અને અકાલ શો ? શું મોંઘા મનુષ્યને દવા આપવામાં તથા મેલાં કપડાં ધોવામાં કાલઅકાલ કેખાય છે ? અર્થાત્ પ્રાકૃતભાષા હોવાથી, દાન વિનાનું ચારિત્ર આદરવાતું કહેલ હોવાથી, વારંવાર તેને તે અધિકારે હોવાથી, મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે ઉપયોગી નહિ એવા બ્યોતિપાદિક વિષયો કહેલ હોવાથી, તેમજ તેના અવ્યાસ માટે કાલ અકાલનો વિચાર કહેલ હોવાથી, સૂત્રો માનવા લાયક નથી, એમ કહી મર્વજ્ઞના શાસ્ત્રમાં પણ દોષો કહેવા તૈયાર થાય છે.

તે શંકાઓના સમાધાનોમાં ચારિત્રની નિર્મલતાની ચાહના રાખનાર ખાલ સ્ત્રી મૂઠ અને મૂર્ખ મનુષ્યોને પણ ઉપકાર થાય એટલા માટે તત્ત્વના જાણકારોએ સૂત્રો પ્રાકૃતભાષામાં રચેલા છે, ખેલનાં કહેલ વસ્તુ ખીલ વખત કહેવામાં આવે છે તેમાં કારણ છે, ખેલનાં કહેલનો કોઈ કારણથી નિષેધ કરવો હોય અથવા નિષેધ કર્યો હોય છતાં કારણોને લીધે આજ્ઞા કેવી હોય અથવા તે વસ્તુમાં કંઈક વિશેષતા જણાવવી હોય, ખીલ વખત કહેવામાં આવતું એક વાક્ય પણ નિષ્પ્રયોજન નથી, ને કાલ અકાલ તો કૃપિ-આદિમાં પ્રત્યક્ષ છે માટે તે શંકા નકામી છે. ૧૪૬૬

હવે હંસનું ઉદાહરણ કહે છે.

અંવત્તળેણ જીહાર્ણે કૂચિયા હોઈ સ્ત્રીરમુદગમ્મિ ।

હંસો મોત્તૂળ જલં આર્યંદ પયં તદ્દ સુસીસો ॥ ૧૪૬૭ ॥

હંસની જીભ ખાટી હોવાથી પાણીમાંના દૂધના દોહા થઈ જાય છે, ને તેથી પાણી મૂકીને હંસ દૂધ પી જાય છે; તેવી રીતે મુશિખ્ય પણ દોષો તણને શુભો અહણ કરે છે. ૧૪૬૭

કોઈ ભાજનમાં દૂધ અને પાણી મેળવીને તે હંસને પીવા માટે મૂક્યું હોય, તો હંસની જીભ સ્વાભાવિક આભલ (ખાટી) હોવાથી, જળ મિશ્રિત દૂધમાં તે અંચુ નાખે એટલે જીભની ખરાશથી પાણીમાંનું દૂધ મળીને પરપોટા જેવા તેના દોહા થઈ જાય છે, તેથી હંસ એ પાણી મૂકીને પરપોટા જેવું થએલું દૂધ પી જાય છે; તેવીજ રીતે જે યોગ્ય-સુશોભ્ય હોય છે, તે શૂરના દોષો તણ દ્વંદ્વને માત્ર તેમના શુભોજ અહણ કરે છે. ૧૪૬૭

હવે પાડાનું ઉદાહરણ કહે છે.

સયમવિ ન પિયઈ મહિસો ન ય જૂઈ પિયઈ લોહિયં લદગં ।

વિગ્ગહ-વિક્કહાર્હિ તદ્દા અયક્કપુત્તહાઈ ય કુસીસો ॥ ૧૪૬૮ ॥

જળાશયમાં પડેલો જંગલી પાડો, જેમ પોતે ડાળેનું પાણી પોતે પીતો નથી અને ખીજ ડાળાને પીવા દેતો નથી; તેમ કુશિખ્ય પણ કલહ તથા વિક્કહારિવડે તથા વખતવગરની અયોગ્ય પૃચ્છાથી વ્યાખ્યાન ડાળી નાખે છે, ને તેથી તેમાંનું પોતે કંઈ અહણ કરતો નથી અને ખીજઓને પણ અહણ કરવા દેતો નથી. ૧૪૬૮.

જેમ કોઈ જંગલી પાડો પોતાના ડાળા સાથે કોઈ જળાશયમાં પડીને તેમાંનું પાણી આમ તેમ ઉછાળીને ડાળું કરી નાખે છે, તેથી એ મલિન થએલું પાણી એ પાડો પોતે પીતો નથી અને ખીજ ડાળાને પણ પીવા દેતો નથી; તેવીજ રીતે કૃપાત્ર શિષ્ય પણ વ્યાખ્યાન મંડળીમાં આવીને ગુરૂ સાથે અથવા ખીજ કોઈ શિષ્ય સાથે કલહ કરે-વિક્કહાર કરે, અસંબદ્ધ અયોગ્ય વગર વખતની પૃચ્છા આદિથી વ્યાખ્યાન ડાળી નાખે, એટલે એ વ્યાખ્યાનમાંથી પોતે કંઈ અહણ કરે નહિ અને ખીજ શિષ્યોને પણ અહણ કરવા દે નહિ. ૧૪૬૮. હવે દે-...થી ઉદાહરણ દેવાનું છે.

ચિત્તે શ્રુત એવી રીતે અહણ કરે છે કે જેથી તેને પાતાને અથવા બીજી પર્ષદાને કંઈ પણ મનો બાધા ન થાય, ૧૪૬૮ હવે મચ્છર અને જળોતું ઉદાહરણ કહે છે.

મસવ વ્ય તુદં જચાઈર્હિ નિચ્છુન્મય કુસીસો વ ।

જલુગા વ અદૂમેતો પિવઈ સુસીસોઽવિ મૃયનાર્ણ ॥ ૧૪૭૦ ॥

જેમ જીવેને ડંશ દહને મચ્છર પીડા કરે છે, પછીથી લુગડાના છેડાવડે તિરસ્કારથી દૂર કરાય છે, તેમ કુશિબ્ય પણ જાતિઆદિ દાવો ઉઘાડ કરવાથી ગુરને વ્યથા (પીડા) કરતો કાઢી મુકાય છે. તથા જળો જેમ રૂધિર પીએ છે, પણ તે રૂધિરવાળાને કંઈ પીડા નથી કરતી, તેમ સુશિબ્ય ગુર પાસેથી શ્રુત અહણ કરે છે, પરન્તુ ગુરને જાતિ આદિ દાવો ઉઘાડ કરીને પીડા કરતો નથી. ૧૪૭૦ હવે ખિલાડીતું ઉદાહરણ કહે છે.

છટ્ટેવં મૂમીર્ સીરં જહ પિવઈ દુદ્ધમજ્જારી ।

પરિસદુદ્ધિપાણ પાસે સિષત્વઈ एवं વિણયમંસી ॥ ૧૪૭૧ ॥

જેમ દુદ્ધ ખિલાડી હાંફીમાંતું દુધ ભોંય ઢાળીને પછી પીએ છે, પણ તેમાંથી નથી પીતી, આથી તેને દૂધનો તેવો યથાર્થ સ્વાદ નથી આવતો, તેવીજ રીતે ગોષ્ઠામાહિલ જેવા વિનયભ્રંશી કુશિબ્યો પણ પર્ષદામાંથી ઊઠેલા વિધ્યાદિના જેવા બીજાઓની પાસેથી શ્રુત અહણ કરે છે. પણ ગુર પાસે નથી અહણ કરતો, કેમકે ગુર પાસે અહણ કરે તો ગુરના વિનયાદિ કરવા પડે. અહીં દુદ્ધ ખિલાડી જેવા વિનયભ્રંશી કુશિબ્ય સમજવા, ભૂમિસમાન પર્ષદામાંથી ઊઠેલા બીજા શિબ્યો, અને ઢાળેલા દૂધ સમાન તેતું શ્રુત સમજવું. ૧૪૭૧. જાહકતું ઉદાહરણ કહે છે.

પાઉં યોવં યોવં સીરં પાસાઈં જાહગો લિહઈ ।

એવેવ જિયં કાઉં પુચ્છઈ મદ્યં ન લેપઈ ॥ ૧૪૭૨ ॥

જેમ જાહક (એક જાતિનું પક્ષી) થાકું થાકું દૂધ પીને આભુખાભુ ચાટે છે. એજ પ્રમાણે સુશિબ્ય પણ અહણ કરેલું શ્રુત પરિચિત કરીને પછી ગુરને પૂછે છે, પણ ખેદ કરાવતો નથી. ૧૪૭૨

જેમ જાહક નામનો જીવ ભાજનમાં રહેલું દૂધ થાકું થાકું પીને ભાજનની આભુખાભુ ચાટે છે, પુનઃ થાકું દૂધ પીને વળી ભાજનની આભુને ચાટે છે, એમ વારંવાર કરીને સર્વ દૂધ પી જાય છે, પણ તેમાંથી જરાએ નકાચું જવા દેતો નથી; તેમ લાયક સુદ્ધિમાન સુશિબ્ય પણ પ્રથમ અહણ કરેલું શ્રુત બરાબર પરિચિત કરીને પછી બીજી અહણ કરે છે. એવી રીતે વારંવાર કરીને ગુર પાસેથી સર્વ શ્રુત અહણ કરે છે, પણ ગુરને જરાએ ખેદ પમાડતો નથી. ૧૪૭૨. ગાયત્રી ઉદાહરણ કહે છે.

અન્નો દોઝ્ઝઈ કલ્લે નિરત્પયં કિં વહામિ સે ચારિં ? ।

ચરચરણગવી ચ મયા અવન્ન-હાળી ચ વહુયાળં ॥ ૧૪૭૩ ॥

મા મે હોજ્જ અવણ્ણો ગોવજ્ઞા વા પુણો વ ન દલેજ્જા ।

વયમવિ દોઝ્ઞામો પુણ અણુગહો અન્નદ્દેઽવિ ॥ ૧૪૭૪ ॥

સીસા પદિચ્છગાણં ભરોત્તિ તેઽવિય દુ સીસગભરોત્તિ ।

ન કરેતિ સુત્તહાણી અન્નત્યવિ દુહ્નં તેસિ ॥ ૧૪૭૨ ॥

કાલે આ ગાયને બીજે દોહશે, તો આને નિરર્થક ચાર (ધાર) શા માટે આપું ? એ પ્રમાણેના વિચાર અને વર્તન ચારે જણાએ કરવાથી ગાય મરી ગઇ, તેથી તેમની નિન્દા ને હાની થઇ, અને ગૌહત્યા લાગી. મહારી નિન્દા ન થાઓ, અને વળી ગૌહત્યા કરનાર, પણ ન ગણાઇએ કેમકે જો એમ થશે તો ફરીથી કોઇ બીજી ગાય આપશે નહિ (એમ માનીને ચાર નીરી) વળી ફરીથી એને હુમેજ દોહીશું. અને બીજા દોહશે તો પણ અતુમલ થશે. એ પ્રમાણે આગતુક શિષ્યો વિચારે કે શુરો વિનય કરવો, તે તેમના શિષ્યોનો આચાર છે. અમારે શુ ? તે શિષ્યો વિચારે કે આ નવીન શિષ્યો શુરો વિનય કરશે. કેમકે હુમણાં તેમને તે વધારે 'બહાલા છે, એ રીતે એક બીજાની ઇર્ષ્યા શુરો વિનય ન કરે, તો તેમને સ્વની હાની થાય અને અન્યત્ર બીજે સ્થળે પણ તેમને તે ફલભ થાય. ૧૪૭૩ થી ૧૪૭૫.

કોઈ યજ્ઞમાને વેદના અંદર રહેલા અધ્યયનના નિમિત્તભૂત ચરણ શબ્દ બોલવા લાયક ચતુઃચરણદ્વિજ (કોઇ ચાર બ્રાહ્મણ) ને એક ગાય દક્ષિણમાં આપી, અને કહ્યું કે તમે ચારેજણા આ ગાયને વારાફરતી દોહજો. અને બીજા ચાર બ્રાહ્મણોને પણ તેણે એક ગાય આપીને તેમને પણ એજ પ્રમાણે વારાફરતી દોહવાતું કહ્યું. હવે પહેલાં જે ચાર બ્રાહ્મણોને ગાય આપી, તેમાંના એક ચોટા બ્રાહ્મણ પ્રથમ તે ગાયને પોતાને ઘેર લઈ ગયો અને દોહી, પછી ચારે આપતી વખતે તેણે વિચાર્યું કે આ ગાયને વારાફરતી દોહવાની છે, તો હું આજે એને નકામો શામાટે ચારો નાંખું ? કાલે જે બીજા લઈ જશે તે દોહશે ને ચારો નાખશે. એમ વિચારીને તેણે ચારો નાખ્યો નહિ. બીજે દિવસે બીજો બ્રાહ્મણ ગાય લઈ ગયો, તેણે પણ એજ પ્રમાણે કર્યું, એ રીતે ત્રીજાદિવસે ત્રીજાએ અને ચોથા દિવસે ચોથા બ્રાહ્મણે પણ કર્યું, એટલે ચારા વિના દોહવાતી એ ગાય બિચારી ચોડાજ દિવસમાં મરણ પામી. આથી એ સમ્રાજાને ગૌહત્યા લાગી, લોકોમાં નિન્દા થઈ અને ફરી બીજા યજ્ઞમાન પાસેથી ગાય નહિ મળવાથી હાની પણ થઈ. ૧૪૭૬.

હવે પેલા બીજા જે ચાર બ્રાહ્મણો ગાય લઈ ગયા હતા, તેમાંના પહેલા બ્રાહ્મણે પ્રથમ દિવસે ગાય દોહીને વિચાર્યું કે જો હું ગાયને ચારો નહિ આપું તો લોકોમાં નિન્દા થશે, અને ચારો નહિ મળવાથી ગાય મરી જશે એથી ગૌહત્યા લાગશે, ને લોકો ફરીથી શન આપશે નહિ, તેથી એમ ન થાય તેટલા માટે હું તેને ચારો આપું, જો નહિ આપું તો ગૌહત્યાના કલંકથી અમને બીજા કોઇ ફરી ગાય આપશે નહિ. વળી ગાયને ચારો આપવાથી ધણે લાભ થશે, કેમકે આગે ખાવાથી પુષ્ટ થએલી ગાયને ફરીથી બીજા વારે હુંજ દોહીશ અને બીજા દોહશે તો એમાં પણ મહત્તે ઉપકારજ થશે. એમ માનીને તેણે ચારો આપ્યો. એ પ્રમાણે બીજાઓએ પણ ચારો આપ્યો. એટલે ગાય બચી, સૌને દુધ મળ્યું, અને તેમની પ્રશસા થઈ.

એ ઉદાહરણના ઉપનય આ પ્રમાણે છે. શુરો વિનય કરવામાં પોતાના ગન્ધના શિષ્યો એમ વિચારે કે 'અહીં લગુવા આવેલા બીજા શિષ્યો શુરો વિનય કરશે, અમે શા માટે ફરીએ ? કેમકે તે શિષ્યોનેજ હુમણાં શુરે મહારાજ વશ્લ છે, માટે વિનય કરવાની ફરજ તેમની છે, અને એ આવેલા શિષ્યો વળી એવું વિચારે કે શુરો વિનય કર-

વાનો આચાર એમના શિષ્યોના છે, અમારે શું ? અમે તો થોડા દિવસ પછી ચાલ્યા જઈશું ? આ પ્રમાણે બન્ને જણા વિચારીને કોઈ પણ ગુરૂનો કંઈ પણ વિતય-વૈયાવચ્ચ ન કરે, તેથી ગુરૂ પીઠા પામવાથી, તે શિષ્યોને સૂત્રાર્થની હાની થાય, વળી બીજે જાય તો પણ તેમને એવી પ્રવૃત્તિથી સૂત્રાર્થ દુર્લભ થાય અને અવર્ણવાદ આદિ બીજા અનેક દોષો લાગે. આ પ્રમાણે દુર્વિનીત શિષ્ય માટે સમજવું, અને સુવિનીત શિષ્ય માટે એથી વિપરીત સમજવું. એટલે કે બીજીથી લણવા આવેલા સાધુઓ વિચારે કે જગતમાં પરમ દુર્લભ વીતરાગ પ્રણીત સૂત્રાર્થ આપે છે તેથી એમનો ઉપકાર કોઈ પ્રકારે વળે તેમ નથી, વળી હુમારા વૈયાવચ્ચથી જો શિષ્યો લણશે તો તેથી પણ હુમને નિર્જરા થશે, અને શિષ્યો વિચારે કે હુમને સંસારથી તાર્યા અને વળી પરમદુર્લભ સૂત્રાર્થ આપે છે માટે ગુરૂ મહારાજ હુમારા ઉપકારી છે. માટે તેઓની વૈયાવચ્ચ કરવી એ હુમારી ફરજ છે. ૧૪૭૩-૧૪૭૫. હવે ભેરીનું ઉદાહરણ કહો છું.

કોમ્પુર્યા તદ્દ સંગમિયા ય ચબ્ધુદગાઢ મેરીઓ ।

કળ્હસ્તાસિ ણ્હુતયા અસિવોવસમી ચહત્યો ચ ॥ ૧૪૭૬ ॥

સકપસંસા ગુણગાહિ કેસવો નેમિવંદસુગદંતા ।

આસરયણસ્સ હરણં કુમારમંગે ય પુયલુદ્ધં ॥ ૧૪૭૭ ॥

નેહિ જિઓઽમ્હિ તિ અહં અસિવોવસમીય મંપયાણં ચ ।

છમ્માસિયઘોસણયા પસમહં ન ય જાયણ અત્તો ॥ ૧૪૭૮ ॥

આગંતુવાહિલોભો મહિદ્દિમોલ્લેજ કંપદંઢણયા ।

અદ્ધમઆરાહણ અન્ન મેરિ અન્નસ્સ ઢવણં ચ ॥ ૧૪૭૯ ॥

કૌમુદિકી-સાંઆમિકી-આદ્ભૂતિકી-તથા ચોથી અશિવોપશમિની-એ ચાર ભેરીઓ કૃષ્ણ પાસે હતી. એકઠા ધીરે પ્રશંસા કરી કે કૃષ્ણ વાસુદેવ શુભઆહી છે અને નીચયુદ્ધ કરી કરતા નથી, (આ સાંભળી એક દેવે પરીક્ષા કરવાને) નેમિનાથને વન્દન કરવા જતા એવા કૃષ્ણના માર્ગમાં વચ્ચે દુર્ગન્ધ યુક્ત મુંઢર દાન્તવાળા 'ધાનતું' શમ વિકૃંચ્ય, કૃષ્ણ તે દન્ત પંક્તિની પ્રશંસા કરી, પછી દેવે અધેરતનતું હરણ કર્યું, તે લેવા જતાં નીચયુદ્ધ કરવાતું કહેતાં ન કર્યું અને કહ્યું કે- 'હું તારાથી છુટાવો, અથ લઈ જા.' આથી પ્રસન્ન થએલા દેવે અશિવોપશમિની ભેરી આપી, તે ભેરીને છ છ મહીને વગાડવાથી છ માસના રોગો શાન્ત થઈ જાય અને છ માસ મુત્રી બીજ રોગનો ઉપદ્રવ ન થાય. એ ભેરીમાંથી પરદેશથી આવેલા એક ધનવાન શૂદ્રેએ તેના રક્ષકને પુકળ દ્રવ્ય આપીને એક ટુકડો લીધો, બીજાએ બીજો લીધો, એમ કરતાં આખી ભેરી ચીંગડાંવાળી થઈ ગઈ, તે વાતની ખબર પડતાં કૃષ્ણે તે રક્ષકને શિક્ષા કરી અને અષ્ટમ તરી બીજી ભેરી ચેગવીને બીજા રક્ષકને સોંપી, તે ભેરીને તેણે બરોબર સાચવી.

આ કથા પૂર્વે ૧૪૩૪ મી ગાથાના પ્રસંગમાં સવિસ્તર આવી ગઈ છે, તેથી ત્યાંથી જોઈ લેવી, એનો ઉપનય આ પ્રમાણે છે. જિનેશ્વર અથવા ગણધર મહારાજે આપેલ શ્રુત રૂપ ભેરને, અશિવોપશમીનીભેરીનું રક્ષણ કરનાર પ્રથમપુરુષની પેઠે, અન્યઃશંનીના અભિપ્રાયથી ભક્ષિત કરીને ચીંગડાંવાળી કરે, તે શિષ્ય લાપક નથી, પણ ભેરીનું રક્ષણ

કરનાર એવા બીજા રક્ષક પુરૂષની જેમ, જે શિષ્ય એ પ્રમાણે અન્યદર્શનીના અભિપ્રાયથી મિત્ર ન કરે-અખડ રાજે તેજ લાયક શિષ્ય છે. ૧૪૭૬ થી-૧૪૭૯.

હવે આલીરીનું ઉદાહરણ કહે છે.

મુકં તયા અગહિષ દુપરિગહિયં કયં તયા, કલહો ।

પિટ્ટળ-અદ્વિચરવિક્રય ગપ્સુ ચોરા ય ડગળવે ॥ ૧૪૮૦ ॥

(આલીરી) ‘ અહણ ક્યાં સિવાય તે’ ઘડો મૂકી રીધો તેથી તે ભાંગી ગયો. ’
(આલીર:-) ‘ તે’ બરાબર અહણ ન કર્યો, તેથી ભાંગી ગયો. ’ આમ કહેવાથી બન્નેને કલ્હો થયો. આલીરે આલીરીને મારી, મોઢું થવાથી બીજા વેચનારા આવ્યા ગયા, તેથી ધીનું મૂલ્ય ઓછું આવ્યું અને માર્ગમાં ચોરોએ સર્વ હુટી લીધું. ૧૪૮૦.

કોઇ ગામ અથવા મોટુંગામમાંથી એક આલીર (ભરવાડ) પાતાની સ્ત્રી મહિત ધીના ઘડા ભરીને ગાડી લઇને શહેરમાં તે વેચવા ગયો. શહેરમાં વેચવાના સ્થળે સાદું કરીને ગાડી છાડી, ત્યાંની ભૂમિ ઉપર આલીરી ઉભી રહી, અને આલીર ગાડી ઉપરથી ધીના ઘડા લઇને તેને આપવા લાગ્યો. એવામાં ઉપયોગ રહિત ઘડો આપતાં અથવા લેતાં એક ઘડો નીચે પડી ગયો અને ફુટ્યો, આથી આલીરી ગુસ્સે થઇને બોલી કે- ‘ અરે ! અભાગીઆ શહેરની સ્ત્રીઓના મુખ જેવામાં તજ્જીન થએલા તે’ આ ઘડાને એ’ અહણ ક્યાં સિવાય મૂકી રીધો તેથી ભાંગી ગયો. ’ સ્ત્રીના આવા વચનથી આલીર પણ ગુસ્સે થઇને બોલ્યો કે- ‘ હે રાંડ ! તુંજ શહેરના યુવાનોના મુખ જેવામાં તજ્જીન થઇ ગઇ છે, તેથી ઘડો બરાબર અહણ કર્યો નહિ, એટલે ભાંગી ગયો. ’ આ પ્રમાણે પરસ્પર બોલવાથી બન્નેને કલ્હો થયો, આલીરે સ્ત્રીને મારી, બંનેના કલ્હાથી બીજું ધી પણ ઢોળાયું, જે વધું તે અસરે વેચવાથી મૂલ્ય પણ ઓછું આવ્યું, ધી વેચવા આવેલા બીજા લોકો મોઢું થવાથી આવ્યા ગયા, અને આ બે જણા એકલાજ રહ્યા, બન્ને જણા બીજા સાથે વિના જવા લાગ્યા, માર્ગમાં ચોરો અભ્યા, તેમણે ગાડી-બજાદ-અને દ્રવ્ય સર્વ લઇ લીધું. ૧૪૮૦. એ ઉદાહરણનો ઉપનય આ પ્રમાણે છે.

પ્રા નિષ્વદ્યહ ચ દાર્ઠં હવલુક્તિય દેદિ નિ નિવિત્તેસિ ૧ ।

વિચામેલિવદાણે ફિલિસ્સસી તં ચડહં વેવ ॥ ૧૪૮૧ ॥

હે આચાર્ય ! એ પ્રમાણે આપીને હવે અસત્ય ન બોલો, ઉપયોગ રાખીને સૂત્રાર્થ આપો, શું વિચારો છો ? એમ અયોન્ય સૂત્રાર્થ આપવાથી આપણે બંને હસી પાતીએ છીએ. ૧૪૮૧.

સૂત્રાર્થની પુનરાવૃત્તિ કરતાં કંઈક વિપરીત બોલતા ગિધ્યને જાણીને આચાર્ય તેની ભૂલ સુધારવાને ગિખામણ આપે, ત્યારે મુખ ગિધ્ય કહે કે ‘ મહારાજ ! તમેજ અને એ પ્રમાણે શીખવ્યું છે, અને હવે શીખામણ શાની આપો છો ? એમાં તમારોજ દોષ છે. અને શાની શીખામણ આપો-છો ? આથી આચાર્ય કહે કે ‘ ભાઈ ! એ’ તને એ પ્રમાણે નથી શીખવ્યું. ’ ત્યારે નાલાયક શિષ્ય કહે ‘ અરે મહારાજ ! તમે સાક્ષાત્ એ પ્રમાણે અને સૂત્રાર્થ આપેલ છે, ને હવે અસત્ય કેમ બોલો છો ? ’ ગિધ્યના એમ કહેવાથી આચાર્ય મહારાજ કંઈક અનર્થ વિચાર કરે, એટલે પુનઃ તે નાલાયક શિષ્ય કહે કે ‘ મહારાજ ! શું વિચારો છો ? સારી રીતે ઉપયોગ રાખીને સૂત્રાર્થ આપો. અસત્ય રીતે સૂત્રાર્થ

આપવાથી તમે અને હું' અને કલેશ પાગીએ છીએ, આ પ્રમાણે પોતાનો દાખ ન અંગી-કાર કરતાં ગુરૂના દોષોજ કહે, તેથી આલીરયુગક્ષતી પેઠે ગુરુ-શિષ્યને પરસ્પર કલ્પા થાય, અને કલ્પા થવાથી વ્યાખ્યાનમાં અનુભવ પડે, તથા સૂત્રાર્થની હાની વિગેરે દોષો પ્રાપ્ત થાય.

આના પ્રતિપક્ષમાં બીજું ઉદાહરણ છે, કેઈ બીજે આલીર પોતાની સ્ત્રી સહિત ધી વેચવાને નગરમાં ગયો. ત્યાં જઈને ઘડો સ્ત્રીને આપતાં પડીને ભાંગી ગયો, આથી તેણે કહ્યું કે 'અરે ! મેં ઉપયોગ વિના તમને ઘડો આપ્યો, તેથી તે કુટી ગયો' એમ કહીને એકદમ ગાડાપરથી ઉતરીને વેરાએહું' ધી ઘડાની ડીબમાં એકકું કરવા લાગ્યો, તેની સ્ત્રીએ પણ એમ કહ્યું કે 'મેં ઉપયોગ વિના બરાબર ઘડો મહણ ન કર્યો, તેથી તે ભાંગી ગયો.' એમ કહીને તે પણ તેની સાથે ઢાળાએહું' ધી એકકું કરવા લાગી, એમ અન્યોઅન્ય પોતાના દાખ મહણ કરવાથી કલેશ ન થયો, અને બંને જણ ધી એકકું કરીને વેળાસર વેચીને બીજા સાથની સાથે જલદીથી ષેર ગયાં. આ પ્રમાણે ગુરુ-શિષ્ય પણ જો પોતાના દાખ અંગીકાર કરીને પરાના દાખ છુપાવે અને પરસ્પર વિવાદ ન કરે, તો તેજ સૂત્રાર્થ આપવા અને લેવાને થાય છે, તેમજ તે નિર્જરાદિ લાભના ભાગી થાય છે.

એ પ્રમાણે થોભાથોભ થુરુ-શિષ્યનું સ્વરૂપ બતાવીને હવે ઉપસંહાર પૂર્વક તેનું કથન કહે છે.

મળિયા જોગા જોગા સોસા ગુરવો ચ તત્ત્વ દોળુંડપિ ।

પેપાલિયણુન-દોસો જોગો જોગસ ભાસેજ્ઞા ॥ ૧૪૮૨ ॥

થોભાથોભ શિષ્ય અને ગુરુનું સ્વરૂપ કહ્યું; એ બંનેના ગુણ-દોષનો વિચાર કરીને થોભ થુરુએ થોભ શિષ્યને સૂત્રાર્થ કહેવા.

હવે ઉપોદ્ધાતદ્વાર કહેવાને પ્રસ્તાવના કહે છે.

કયમંગલોવયારો સંપદ વણિયપસંગવલ્લાનો ।

દાદયવનલાળવિહી વોચ્છમુલ્લગાયદારવિહિ ॥ ૧૪૮૩ ॥

(પૂર્વે તિત્તયરે મગચન્તે ધત્યાદિ ગાથાએ) મંગલોપચાર કરીને પ્રસંગાગત જિન પ્રવચનની ઉત્પત્તિ આદિ વ્યાખ્યાન કહ્યું, અને વ્યાખ્યાનવિધિ પણ બતાવી; હવે ઉપોદ્ધાત અને તે સંબંધી દ્વારવિધિ કહીશું. ૧૪૮૩ હવે એ દ્વાર વિધિ કહે છે.

ઉદેસે નિદેસે ચ નિગમે સ્વેત-કાલ-પુરિસે ચ ।

કારણ-પચ્ચય-લક્ષણ-નણ સમોચારણા-ણુમણ ॥ ૧૪૮૪ ॥ ૧૩૩૧૪૦ ॥

કિં કડવિહં કસ્સ કહિં કેસુ કહં કેચ્ચિરં હવડ કાલં ।

કડ સંતરમવિરહિયં ભવા-ગરિસ-પોસણ-નિરુત્તી ॥ ૧૪૮૫ ॥ ૧૩૪૧૪૧ ॥

(સામાયિકનો) ઉદ્દેશ-નિર્દેશ-નિર્ગમ-ક્ષેત્ર-કાળ-પુરુષ-કારણ-પ્રત્યય-લક્ષણ-નય સમવતાર-કયા નયને કહ્યું સામાયિક સમત છે તે રૂપ અનુભવિ, સામાયિક શું છે? કેટલા પ્રકારે સામાયિક છે? કેને સામાયિક હોય? ક્યાં હોય? કેને વિષે હોય? કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય?

કેટલા કાળ સુધી હોય? સામાયિક પ્રાપ્ત કરનાર કેટલા હોય? કેટલું અન્તર હોય? અન્તર રહિત કેટલા કાળ સુધી તેના પ્રાપ્ત કરનાર હોય? કેટલા ભવ સુધી સામાયિક પ્રાપ્ત થાય? એક ભવમાં કેટલા આકર્ષ થાય? સામાયિકવાળા કેટલા ક્ષેત્રને સ્પર્શે? અને સામાયિકની નિર્ણયિત ક્રિયાદિ દ્વારા કહેવાશે. ૧૪૮૩-૧૪૮૫.

ઉપેદ્યાત નિર્ણયિતા દ્વારા અનુક્રમે આ પ્રમાણે કહેવાશે.

પ્રથમ ઉદ્દેશ એટલે વસ્તુનું સામાન્ય નામ કહેવું તે, જેમકે અધ્યયન, તથા નિર્દેશ એટલે વસ્તુનું વિશેષ નામ કહેવું, જેમકે સામાયિક, નિર્ગમ એટલે સામાયિક ક્યાંથી નીકળ્યું તે કહેવાશે, ક્યા ક્ષેત્ર અને કાળમાં સામાયિક ઉત્પન્ન થયું તે કહેવાશે, ક્યા પુરૂષથી એ સામાયિક નીકળ્યું?, ક્યા કારણથી ગોતમાદિ ગણધરો ભગવન્ત પાસે સામાયિક સાંભળે છે તે કારણ કહેવાશે. 'ક્યા પ્રત્યયથી ભગવન્તે સામાયિક ઉપદેશ્યું છે? અથવા ક્યા પ્રત્યયથી ગણધરો તેને સાંભળે છે તે રૂપ પ્રત્યય કહેવાશે, તથા તત્ત્વ-મહાન એ મમ્મત્ત્વ સામાયિકનું, જીવાદિ પદાર્થનો બોધ તે સુત સામાયિકનું, અને સર્વ વિરતિ દેશવિરતિ એ ચારિત્ર સામાયિકનું એમ ત્રિવિધ સામાયિકનું લક્ષણ કહેવાશે. નૈગમ-આદિનયોનું સ્વરૂપ અને એ નયો ક્યાં ક્યાં થઈ છે તે, તથા ક્યા નયને ક્યું સામાયિક માન્ય છે તે કહેવાશે. વળી સામાયિક એ શું છે? કેટલા પ્રકારનું છે? કેને હોય છે? ક્યાં હોય છે? શામાં હોય છે? કેવી રીતે તે પ્રાપ્ત થાય છે? કેટલા કાળ પર્યન્ત રહે છે? એક સમયે સામાયિક પામેલા અને પામતા કેટલા હોય? પુનઃ સામાયિક પ્રાપ્ત થવાનું અન્તર કેટલું હોય? અન્તર રહિત સામાયિક પ્રાપ્ત કરનારા કેટલા કાળ સુધી હોય? ઉત્કૃષ્ટથી કેટલા ભવ સુધી હોય? ઉત્કૃષ્ટથી કેટલા ભવ સુધી સામાયિક પ્રાપ્ત થાય? એક ભવમાં અથવા બુદ્ધા બુદ્ધા ભવમાં પુનઃ પુનઃ સામાયિકના આકર્ષ કેટલા હોય? સામાયિકવાળા આત્મા કેટલા ક્ષેત્રને સ્પર્શે? તે, તથા સામાયિકની નિર્ણયિ (તેના અર્થ) એટલાં દ્વારા હવે અનુક્રમે કહેવાશે. ૧૪૮૪-૧૪૮૫.

ઉપેદ્યાત બન્ને ગાથાઓનો વિસ્તારાર્થ કહેવાને માટે ભાષ્યકાર મહારાજ પ્રથમ ઉદ્દેશ અને નિર્દેશ સંબંધી શંકા-સમાધાન કહે છે.

ચહેદરું નિર્દેસડ પાર્યં સામગ્રઓ વિસેસોત્તિ ।

ચહેસો તો પદ્યં નિર્દેસોડ્ગંતરં તસ્સ ॥ ૧૪૮૬ ॥

(પહેલાં ઉદ્દેશ કહીને પછી નિર્દેશ શામાટે કહેવાય છે?) ઉપરથી કહીને પહેલાં સામાન્યથી વસ્તુને ઉદ્દેશ કહીને પછી વિશેષપણે વસ્તુ નિર્દેશાય છે, (એમ ગામ્ અને લોકના વ્યવહાર છે, વળી બોધમાં પણ પહેલાં સામાન્યકારણ અહણ થાય છે, અને પછીજ વિગત-પાકારણ અહણ થાય છે.) માટે વસ્તુના સામાન્ય કથનરૂપ પહેલાં ઉદ્દેશ અને પછી તેના વિશેષ કથનરૂપ નિર્દેશ ક્રિયા છે. ૧૪૮૬.

હવે ઉદ્દેશના આઠ ભેદ કહે છે.

નામં ઠવણા દવિપ્પ સ્વેત્તે કાલે સમાસઉદેસે ।

ઉદેસુદેસમ્મિ ચ ભાવમ્મિ ચ હોઈ અદ્દમઓ ॥ ૧૪૮૭ ॥ ૧૩૫૧૪૨૧ ॥

નામ ઉદ્દેશ-સ્થાપનાઉદ્દેશ-દ્રવ્યઉદ્દેશ-ક્ષેત્રઉદ્દેશ-કાલઉદ્દેશ-સમાસઉદ્દેશ-ઉદ્દેશોદ્દેશ અને આઠમા ભાવ ઉદ્દેશ એમ આઠ પ્રકારે ઉદ્દેશ છે. ૧૪૮૭

નામોદ્દેશીય સ્વરૂપ કહે છે.

નામં જસ્યુદેસો નામેણુદિસ્સણ વ જો જેણં ।

ઉદેસો નામસ્સ વ નામુદેસોઽભિહાણંતિ ॥ ૧૪૮૮ ॥

જેણું “ ઉદેશ ” એવું નામ તે નામોદ્દેશ, જેમ ગોવાળના છાકરાણું ઉદ્દેશ નામ; અથવા જે વસ્તુ જે નામવડે બોલાય તે વસ્તુ પણ નામોદ્દેશ, જેમ ઘટ-પટ વીગેરે; અથવા નામણું એટલે વાચકશબ્દનું સામાન્યપણે કથન કરવું તે નામોદ્દેશ. ૧૪૮૮.

આ સંબંધમાં શિષ્ય શંકા કરીને દોષ બતાવે છે કે—

एवं नणु सव्वो चियं नामुदेसो जओऽभिहणंति ।

द्वार्हणं तेहिं व तेसु व जं कीरण जस्स ॥ ૧૪૮૯ ॥

એ પ્રમાણે તો સર્વ દ્રવ્યાદિ ઉદ્દેશો પણ જ્ઞાન ઉદ્દેશ થાય, કેમકે દ્રવ્યાદિનાં પણ મુલ્યવાદિ સામાન્ય નામો છે, વળી કમ્પ્યો હળદરાદિ દ્રવ્યવડે વસ્ત્રોદિનું લાલ પીતાદિ રૂપ સામાન્યથી કહેવાય છે, તેમજ દંડાદિ દ્રવ્ય છતે દંડીઆદિ સામાન્ય નામ પ્રવર્તે છે. એ પ્રમાણે સ્થાપના ક્ષેત્રાદિમાં પણ કહેણું. ૧૪૮૯.

ઉપરની ગાથામાં કહેણું નામ ઉદ્દેશીય સ્વરૂપ સાંભળીને શિષ્ય આચાર્ય મહારાજન કહે છે કે—એ ઉપર કહ્યા મુજબ વસ્તુનું સામાન્ય કથન માત્ર નામ ઉદ્દેશ કહેવાય, તો સ્થાપના-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર અને કાળાદિ ઉદ્દેશો પણ નામ ઉદ્દેશજ થશે, કેમકે સોણું-રૂપ આદિ દ્રવ્યનું સોણું-રૂપ આદિ સામાન્ય નામ છે; વળી કમ્પ્યો-હળદર આદિ દ્રવ્યવડે રંગેલા વસ્ત્રને રાણું-પીણું આદિ સામાન્ય નામો કહેવાય છે, તેમજ દંડ-કુંડળ-કરીટ આદિ દ્રવ્યના સંબંધથી દંડી કુંડળી-કરીટી આદિ સામાન્ય નામ પ્રવર્તે છે. આજ પ્રમાણે સ્થાપના અને ક્ષેત્રાદિ ઉદ્દેશમાં પણ અને છે, માટે જે દ્રવ્યાદિ ઉદ્દેશ માનેલ છે તે સર્વ નામોદ્દેશ થઈ જશે, અને તેથી કરીને ઉદ્દેશના આઠ ભેદ કહ્યા છે તે નહીં બને. ૧૪૯૦

શિષ્યની ઉપરોક્ત શંકાનું સમાધાન કરવાને આચાર્ય કહે છે કે—

सच्चं सवाणुगभो नामुदेसोऽभिहणमेत्तं जं ।

नाणसं तहवि मयं मइ-किरिया-वत्थुमेरहिं ॥ ૧૪૯૦ ॥

સત્ય છે, નામ ઉદ્દેશ સર્વાનુગત છે, કેમકે તે સામાન્ય કથનરૂપ છે; તોપણ મતિ-ક્રિયા અને વસ્તુના ભેદથી તેમાં તફાવત છે. ૧૪૯૦

સામાન્ય કથનમાત્ર નામ ઉદ્દેશ, તે સર્વ દ્રવ્યાદિ ઉદ્દેશમેશમાં અનુગત છે, એ વાત સત્ય છે, પરંતુ મતિ-ક્રિયા-અને વસ્તુનો ભેદ હોવાથી નામ સ્થાપના-દ્રવ્યાદિ ઉદ્દેશોમાં પરમાર્થ જાણનારાઓએ ભેદ માનેલ છે, જેમકે નામ ઇન્દ્રમાં જેવી મતિ-બુદ્ધિ થાય છે, તેવી મતિ સ્થાપના ઇન્દ્રાદિમાં નથી થતી, પરંતુ એથી કંઈ વિલક્ષણ-શુદ્ધી બુદ્ધિજ થાય છે; વળી જે કાર્ય નામ ઇન્દ્ર કરે છે, તે કાર્ય સ્થાપના ઇન્દ્રાદિ નથી કરતા, પણ એથી શુદ્ધિ કરે છે; આજ કારણથી ઘટ-પટાદિ વસ્તુની પેઠે ભિન્ન મતિ આદિને કરતા હોવાથી નામ ઇન્દ્રાદિ વસ્તુઓના પરસ્પર ભેદ માનેલ છે, એજ પ્રમાણે અહીં પણ નામ સ્થાપના-દ્રવ્ય આદિ ઉદ્દેશોમાં ભેદ સમજવો. ૧૪૯૦

હવે બીજા સ્થાપના આદિ ઉદ્દેશીય સ્વરૂપ કહે છે.

उवणाए उदेसो उवणुदेसोत्ति तस्स वा उवणा ।

तं तेण तओ तम्मि व दवार्हयाणमुदेसो ॥ ૧૪૯૧ ॥

દવ્યુદ્દેસો દર્શં દર્શપર્કે દર્શવં સદ્વોત્તિ । દારં ।

एवं खेत्तं खेत्तो खेत्तपर्कं खेत्तजायंति ॥ ૧૪૯૨ ॥

સ્થાપનાનું સામાન્યથી કથન કરવું તે, અથવા તેની અક્ષ-અક્ષરાદિમાં ઉદ્દેશની સ્થાપના કરવી તે સ્થાપના ઉદ્દેશ; દ્રવ્યાદિના ઉદ્દેશ તે દ્રવ્યોદ્દેશ (આદિ શબ્દથી આ પ્રમાણે સમજવું જેમકે) “ દ્રવ્ય ” એમ સામાન્યથી કહેવું તે દ્રવ્યોદ્દેશ, “ દ્રવ્યપતિ ” એમ દ્રવ્યવર કહેવાય તે દ્રવ્યોદ્દેશ, “ દ્રવ્યવાન ” એમ કહેવાય તે દ્રવ્યોદ્દેશ, “ દ્રવ્ય-સિ-હાસન ઉપર રાજા-આગ્રપર કાકિલા-વનમાં ખૂર ” ઇત્યાદિ કહેવાય તે પણ દ્રવ્યોદ્દેશ, આજ પ્રમાણે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રી-ક્ષેત્રપતિ-ક્ષેત્રમાં થએલ-ક્ષેત્રજન્ય ઇત્યાદિ સર્વ ક્ષેત્ર ઉદ્દેશ સમજવા. ૧૪૯૧-૧૪૯૨. હવે કાળ અને સમાસ ઉદ્દેશનું સ્વરૂપ કહે છે. ૧૪૯૧-૧૪૯૨.

કાલો કાલાર્થ્યં કાલોર્વેયંતિ કાલજાયંતિ । દારં ।

સંલેવોત્તિ સમાસો અંગાર્થિયં તઓ તિષ્ઠં ॥ ૧૪૯૩ ॥

અંગ-સુચત્વં-જ્ઞયણાણં નિયમિતપ્પમેયસંગહઓ ।

હોઝ સમાસુદ્દેસો જહંગમંગી વદજ્ઞેયા ॥ ૧૪૯૪ ॥

एमेव य सुचतंवो वस्सज्ज्ञेया तयत्यविण्णया ।

અજ્ઞયણં અજ્ઞયણી વસ્સજ્ઞેયા તયત્યવિણ્ણયા ॥ ૧૪૯૫ ॥

કાળ-કાળાતીત વસ્તુ-કાલોપેત વસ્તુ અને તે કાળે થએલ વસ્તુ ઇત્યાદિ કહેવું તે કાળોદ્દેશ છે. વિસ્તૃતનો સંદેહ કરવો તે સમાસ કહેવાય, તે સમાસ અંગાદિ ત્રણનો થાય છે, અંગ-સુતરકંઠ-ને અધ્યયન, એના પોતપોતાના કોદના સમૂહથી સમાસોદ્દેશ થાય છે; જેમકે અંગ-અંગી-ને અંગનો અધ્યેતા, એજ પ્રમાણે સુતરકંઠ-સુતરકંઠનો અધ્યેતા અને સુતરકંઠના અર્થનો ભણનાર, તથા અધ્યયન-અધ્યયની-અધ્યયન ભણનાર અને અધ્ય-યનના અર્થને ભણનાર ઇત્યાદિ કહેવું તે સમાસોદ્દેશ કહેવાય. ૧૪૯૩-૧૪૯૫.

હવે ઉદ્દેશોદ્દેશ અને ભાવોદ્દેશ કહે છે.

उद्देसो वद्देसी उद्देसाणू तयत्यवेत्ता वा ।

વદ્દેસુદ્દેસોર્ઞ્ય માવો , માવિચિ માવમ્મિ ॥ ૧૪૯૬ ॥

ઉદ્દેશ-ઉદ્દેશી-ઉદ્દેશ ભણનાર અને ઉદ્દેશના અર્થને ભણનાર, ઇત્યાદિ કહેવું તે ઉદ્દેશોદ્દેશ કહેવાય. ભાવ્યકાદિ ભાવ-ને તે ભાવથી ભાવી તથા તે ભાવને વિષે જે કહેવાય તે ભાવોદ્દેશ છે. ૧૪૯૬

એ પ્રમાણે ઉદ્દેશનું સ્વરૂપ કહીને હવે નિર્દેશનું સ્વરૂપ કહે છે.

एमेव य निर्देसो अट्टविहो सोऽवि होऽ नायवो ।

અવિસેસિયમુદ્દેસો વિસેસિઓ હોઝ નિર્દેસો ॥ ૧૪૯૭ ॥ ૧૪૯૬-૧૪૯૭ ॥

એજ પ્રમાણે નિર્દેશ પણ આઠ પ્રકારે છે. વિશેષરહિત કેવલ નામ સ્થાપનાદિરૂપે કહેવું, તે ઉદ્દેશ; અને વિશેષનામાદિરૂપે કહેવું તે નિર્દેશ છે. ૧૪૯૭.

એના વિશેષાર્થ ભાવ્યકાર કહે છે.

नामं त्रिणदचार्यं ठवणा य त्रिसिद्धवन्पुनिरतोवो ।

દણે ગોર્મ દંદી રહિચિ ત્રિવિહો મચિત્તાઃ ॥ ૧૪૯૮ ॥

જિનદત્તાદિ વિશેષ નામ કહેવું તે નામનિર્દેશ; વિશિષ્ટ વસ્તુનો નિષેષ તે સ્થાપના નિર્દેશ; અને ગાયવાળો-ઠંડી-રથી ઇત્યાદિ કહેવું તે સચિત્તાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્યનિર્દેશ જાણવો. ૧૪૯૮

પૂર્વે જે વસ્તુનું સામાન્ય કથન તેને ઉદ્દેશ કહ્યો છે, તેજ વસ્તુનું જિનદત્ત આદિ વિશેષ નામ કહેવું, તે નામનિર્દેશ કહેવાય. કોઇ પણ વસ્તુની સ્થાપનાનું સામાન્યથી કથન કરવું તે સ્થાપનાઉદ્દેશ, અને સૌધર્માધિપતિ આદિ વિશિષ્ટવસ્તુની સ્થાપનાનું કથન કરવું તે સ્થાપનાનિર્દેશ જાણવો. એજ પમાણે વિશિષ્ટ સચિત્ત દ્રવ્યાદિનું કથન કરવું તે દ્રવ્યનિર્દેશ ને તે ત્રણ પ્રકાર છે. જેમકે “ગાય” ઇત્યાદિ સજીવદ્રવ્યનું વિશિષ્ટ નામથી કથન કરવું તે સચિત્ત દ્રવ્યનિર્દેશ. “ઠંડ” ઇત્યાદિ અજીવદ્રવ્યનું વિશિષ્ટ નામથી કથન કરવું તે અચિત્ત દ્રવ્ય નિર્દેશ “રથ” ઇત્યાદિ કહેવું તે મિશ્ર દ્રવ્ય નિર્દેશ, અહીં રથની સાથે અશ્વો હોય છે, તેથી તે સજીવ અને નિજીવ ઉભયાર્થક હોવાથી મિશ્ર દ્રવ્યનિર્દેશ જાણવો. અથવા એ સચિત્તાદિ દ્રવ્યવિશેષવડે ગાયવાળો-ઠંડી-રથી ઇત્યાદિ કહેવું, તે પણ દ્રવ્યનિર્દેશ કહેવાય. ૧૪૯૮.

હવે ક્ષેત્ર અને કાલ નિર્દેશ કહે છે.

ત્વેતે મરંદં તત્ય વ મવોત્તિ મગહોત્તિ માગહો વત્તિ । દારં ।

સરવત્તિ ય સારવત્તિ ય સંવચ્છરિવત્તિ કાલમ્મિ ॥ ૧૪૯૯ ॥

ભરતક્ષેત્ર અથવા ભારતીય, મગધ દેશ અથવા માગધીય, ઇત્યાદિ કહેવું તે ક્ષેત્રનિર્દેશ, શરદ્ અથવા શારદીય, વર્ષ અથવા વાર્ષિક ઇત્યાદિ કહેવું તે કાળનિર્દેશ જાણવો. ૧૪૯૯.

પૂર્વે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રી ઇત્યાદિ કથનને ક્ષેત્રોદ્દેશ કહ્યો છે, અને અહીં એજ ક્ષેત્રને વિશિષ્ટ નામથી કહેવું તે ક્ષેત્ર નિર્દેશ છે. જેમકે “ભરતક્ષેત્ર,” અથવા એ ક્ષેત્રમાં થએલ હોય, તે ભારતીય, અથવા ‘મગધદેશ’ અને એ દેશમાં જન્મેલ “માગધ” ઇત્યાદિ વિશિષ્ટપણે કહેવું, તે ક્ષેત્રોદ્દેશ છે. પૂર્વે કાળ અને કાળાતીત ઇત્યાદિ કથનને કાળોદ્દેશ કહ્યો છે, અને અહીં એજ કાળને શરદ્ અથવા શરદ્ ઋતુમાં થએલ વસ્તુ શારદીય, તથા વર્ષ અને વર્ષમાં થએલ વસ્તુ વાર્ષિક ઇત્યાદિ વિશિષ્ટપણે કાળનું કથન કરવું તે કાળ નિર્દેશ છે. ૧૪૯૯

હવે સમાસ નિર્દેશ અને ઉદ્દેશ નિર્દેશ કહે છે.

આયારો આયારવમાયારધરોત્તિ વા સમાસમ્મિ ।

આવાસયમાવાસઙ્ મુત્તત્યધરોઙ્હવાઙ્યંતિ ॥ ૧૫૦૦ ॥

સત્યપરિણાઈં વ અઙ્ગેઆઙ્યં સમાસનિદ્દેસો ।

ઉદ્દેસયનિદ્દેસો સપણ્સો પુમ્મંલુદ્દેસો ॥ ૧૫૦૧ ॥

આયાર-આયારવાન-અને આયારધારી, એ આયારસમાસનિર્દેશ આવશ્યક-આવશ્યકવાન-અને આવશ્યક સૂતાર્થ જાણનાર, એ આવશ્યકસમાસનિર્દેશ, શરદ્પરિણાદિ અધ્યયન અથવા એ અધ્યયનનો આ ભણનાર છે, એમ કહેવું તે અધ્યયનસમાસનિર્દેશ અને પુદ્ગલોદ્દેશકરૂપ જે અધ્યયનનો અર્થ તે ઉદ્દેશ નિર્દેશ જાણવો. ૧૫૦૦-૧૫૦૧

વિસ્તૃત વસ્તુનો સંક્ષેપ કરીને તેનું સામાન્યથી કથન કરવું, તેને પૂર્વે સમાસ ઉદ્દેશ કહેલ છે, અને અહીં એ સમાસનું વિશેષ નામપૂર્વક કથન કરવું તે સમાસ નિર્દેશ કહે-

વાચ છે. અંગ-શ્રુતસ્કંધ-અને અધ્યયન એમ ત્રણ પ્રકારે સમાસોદ્દેશ પૂર્વે કહેલ છે, અહીં પણ એ ત્રણેના વિશેષનામપૂર્વક કથન કરવાનું હોવાથી એ નિર્દેશ પણ ત્રણ પ્રકારે છે. જેમકે “આચારાંગ” અથવા એ આચારસૂત્રવડે આચારવાન અથવા આચારવારી, એમ વિશેષનામપૂર્વક કહેવું તે અંગસમાસનિર્દેશ છે. તથા “આવશ્યક” અથવા આવશ્યકવડે “આવશ્યકી” અથવા આવશ્યકના સૂત્રાર્થને ધારણ કરનાર એમ કહેવું તે શ્રુતસ્કંધસમાસનિર્દેશ, એવી રીતે આચારાંગમાં પહેલું અધ્યયન શસ્ત્રપરિજ્ઞા છે. તે “શસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયન” અથવા એ શસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયનનો આ ભાગનાર છે, એમ કહેવું તે અધ્યયનસમાસનિર્દેશ છે. ઉદ્દેશ એટલે અધ્યયનનો અંશ તેનું વિશેષ કથન જેમ કે ભગવતીમાં પુરુષગોદ્દેશક છે, તેનું કથન કરવું તે ઉદ્દેશનિર્દેશ કહેવાય. ૧૫૦૧ હવે ભાવનિર્દેશ, તથા એ બધા જણાવેલ ઉદ્દેશ નિર્દેશોમાં, જે ઉદ્દેશ-નિર્દેશથી અહીં અધિકાર છે, તે કહે છે.

ઓદ્ગઓ રવિવત્તિ વ નાણં ચરણંનિ ભાવનિદેસો ।

एतथ विसैसाहिगओ समासवहेसनिदेषो ॥ १५०२ ॥

अङ्गवर्णं वहेसो तं चिय सामाङ्ग्यंति निदेषो ।

सुद्धीए जहसंभवमाओज्जं सेसएसुंति ॥ १५०३ ॥

આદ્યિક ભાવ-શાયિકભાવ એમ કહેવું તે, અથવા જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર એ ક્ષાયિક કાદિ ભાવમાં વર્તતા હોવાથી તેનું કથન કરવું તે ભાવનિર્દેશ કહેવાય. (આ આઠ પ્રકારના-ઉદ્દેશ-નિર્દેશમાંથી) સમાસોદ્દેશ અને સમાસનિર્દેશ એ બે અહીં વિશેષ અધિકૃત છે. જેમકે “અધ્યયન” એ અમાસોદ્દેશ, અને “સામાયિક અધ્યયન” એ સમાસ નિર્દેશ છે, આજ પ્રમાણે બીજા શ્રુતસ્કંધ-અતુર્વિંશતિ સ્તવાદિ અધ્યયનમાં પણ યોગ્ય લેવું. જેમકે શ્રુતસ્કંધ એ સમાસોદ્દેશ, અને આવશ્યક એ સમાસનિર્દેશ. ૧૫૦૨-૧૫૦૩.

હવે આગળની ગાથાનો સંબંધ યોજવાને કહે છે કે—

सामाङ्ग्यंति नपुंसयमस्त पुमं यी नपुंसगं वावि ।

निद्दिट्ठं तत्पिच्छं कं निदेषं नयो को सु ? ॥ १५०४ ॥

“સામાયિક” એ શબ્દ નપુંસકરૂપે રૂઠ છે, તેનો ઉચ્ચાર કરનાર પુરૂષ સ્ત્રી-અને નપુંસક એમ ત્રણ લેઈ છે, તેમાં કયો નય કયા નિર્દેશને ઇચ્છે છે? વળી તે નિર્દેશને નિર્દેશ્ય વશાત્ ઇચ્છે છે કે નિર્દેશક વશાત્ ઇચ્છે છે? ૧૫૦૪

એ પ્રશ્નનો આચાર્ય આ ઉત્તર આપે છે કે—

दुविहंपि नेगमनओ निद्दिट्ठं संगहो य ववहारो ।

निद्देसयमुज्जुसुओ उभयसरिच्छं च सद्वदस्त ॥ १५०५ ॥ ૧૩૭-૧૪૪ ॥

નિર્દેશક તથા નિર્દેશ્યના વશાથી એમ નેગમનય બન્ને પ્રકારે નિર્દેશને ઇચ્છે છે, મંમદ તથા વ્યવહારનય નિર્દેશ કરાતી વસ્તુ અંગીકાર કરીને નિર્દેશ ઇચ્છે છે, ઋણુચરનય નિર્દેશકને અંગીકાર કરીને નિર્દેશ ઇચ્છે છે, અને શબ્દનય ઉભયના સાદર્ય પછે નિર્દેશને ઇચ્છે છે. ૧૫૦૫

અનેક પ્રકારે વસ્તુ અંગીકાર કરવામાં તત્પર હોય, તે નેગમનય કહેવાય. એ નય નિર્દેશ્ય તથા નિર્દેશકના વશાથી નિર્દેશને ઇચ્છે છે. કારણ કે આ નય લોક વ્યવહાર

રમાં તાપર છે, અને અનેક પ્રકારે વસ્તુ અંગીકાર કરે છે. વળી લોકમાં પણ નિર્દેશ અને નિર્દેશકના વશથી નિર્દેશની પ્રવૃત્તિ જણાય છે. નિર્દેશના વશ થકી આ પ્રમાણે, જેમકે વાસંવદ્તા-તરંગવતી-ત્રિવેદશ ના કથા ઇત્યાદિ લોકિક ગ્રંથોમાં નિર્દેશવશાત્ વ્યવહાર થાય છે. તથા નિર્દેશકના વશ થકી નિર્દેશ માને છે, જેમકે મનુએ રચેલો ગ્રંથ તે મનુ, અક્ષપાદ મુનિએ રચેલો ગ્રંથ અક્ષપાદ, ઇત્યાદિ લોકીકમાં નિર્દેશક વશાત્ પણ વ્યવહાર થાય છે. લોકોત્તર માર્ગમાં પણ ઇચ્છવનિકાયતું પ્રતિપાદન કરનાર અધ્યયન તે પદ્મવનીકા, સાધુનો આચાર પ્રતિપાદન કરનાર ગ્રંથ તે આચાર ઇત્યાદિ નિર્દેશને લીધે વ્યવહાર થાય છે. અને કપિલરૂપિએ કહેલું જે અધ્યયન તે કાપિલીય અધ્યયન, હરિકેશીમુનિએ કહેલ વાલ્મીકી અધ્યયન તે હરિકેશીય અધ્યયન, કેશી અને ગાતમ ગણધરે કહેલ વાલ્મીકી રચેલું તે કેશીગાતમીય અધ્યયન, નન્દસંહિતા, જિનપ્રવચન ઇત્યાદિ સર્વ લોકોત્તર ગ્રંથોના નિર્દેશ નિર્દેશકવશાત્ થાય છે. આ પ્રમાણે સાવધ વિરમણરૂપ સામાયિક રૂઢિથી નપુંસક છે, તેથી નિર્દેશવશાત્ નૈગમનય સામાયિકનો નપુંસક નિર્દેશ માને છે, એટલે કે “સામાયિક નપુંસક છે” એમ માને છે. તેમજ સ્ત્રી-પુરૂષ-અને નપુંસક નિર્દેશકવશાત્ આ નય ત્રણે સિંગે સામાયિક માને છે, એટલે કે સામાયિકનો નિર્દેશ કરનાર સ્ત્રી હોય, તો સામાયિક સ્ત્રી સિંગે પુરૂષ નિર્દેશ કરનાર હોય તો સામાયિક પુરૂષ સિંગે અને નિર્દેશ કરનાર નપુંસક હોય તો સામાયિક નપુંસક સિંગે છે, ઉદાહરણ તરીકે જેમ કોઈ દેવદત્તાદિ મનુષ્યે ધરાદિ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો હોય, તો તે ધરાદિરૂપ શબ્દ તેને ઉચ્ચારણ કરનાર દેવદત્તાદિના પરિણામ હોવાથી, તે દેવદત્તાદિના શબ્દ કહેવાય છે, તથા એ શબ્દથી વાચ્ય પડેાગા ધરાદિ આકારવાળો ધરાદિ પદાર્થ પણ તેવા પરિણામપણા થકી લોકમાં ધર શબ્દથી કહેવાય છે, એજ પ્રમાણે સામાયિકનું સ્વઅભિધેય જે સાવધ વિરમણ તે પર્યાયરૂપ હોવાથી સામાયિકનો નૈગમનય નપુંસક નિર્દેશ માને છે, અને એ સામાયિક શબ્દ કહેનાર સ્ત્રી-પુરૂષાદિના પરિણામથી ત્રણે સિંગે પણ આ નય નિર્દેશ માને છે. જેમ સામાયિક સ્ત્રી ઇત્યાદી, અને પ્રકારના નિર્દેશને નૈગમનય માને છે આટલું માત્ર કહેવાથી નિર્દેશ અને નિર્દેશકવશાત્કી નૈગમનય એ પ્રકારે નિર્દેશને ઇચ્છ છે તે કેવી રીતે કહેવાય, તેના ઉત્તર આપે છે. સંગ્રહાદિમાં નિર્દેશ અને જ્ઞાનસૂત્રમાં નિર્દેશક લીધો છે તેવી અને નિર્દેશ અને નિર્દેશક અને લીધો છે.

નિર્દેશ એટલે અભિધેય વસ્તુ તેને અંગીકાર કરીને સંગ્રહ તથા વ્યવહારનય નિર્દેશ માને છે, કેમકે વચન તે નિર્દેશનો પર્યાય છે. આનું સ્પષ્ટીકરણ આગળ હમણાંજ કરાશે. જ્ઞાનસૂત્રનય નિર્દેશક એટલે વક્તાની અપેક્ષાએ નિર્દેશ માને છે, જેમકે સ્ત્રી નિર્દેશક-વક્તા હોય, તો નિર્દેશ પણ સ્ત્રીજ કહેવાય, કેમકે વચન એ વક્તાનો પર્યાય છે. આ સંબંધી યુક્તિ પણ આગળ કહેવાશે. શબ્દનય નિર્દેશ અને નિર્દેશક ઉભયના સમાનસિંગની અપેક્ષાએ નિર્દેશ માને છે, એટલે કે નિર્દેશ વસ્તુ નપુંસક હોય, તો તેના નિર્દેશક-વક્તા સ્ત્રી-પુરૂષ કે નપુંસક ગમે તે હોય, તોપણ નપુંસક કહેવાય, કેમકે વક્તા વાચ્યના ઉપયોગથી સિત્ત નથી, પણ તદ્વજ છે, અને આ શબ્દ નય ઉપયોગ પ્રધાન છે, તેથી જે વ્યાં ઉપયોગવાન હોય, તે તદ્વજ કહેવાય; જેમ અગ્નિમાં ઉપયોગવાળો, અગ્નિ કહેવાય છે તેમ, આથી એ સિદ્ધ થયું કે સ્ત્રી અથવા પુરૂષ બ્યારે રૂઢિથી નપુંસક એવા સામાયિકમાં ઉપયોગવાળા હોય, ત્યારે તે નપુંસક નિર્દેશમાં ઉપયોગવાળા હોવાથી તે નપુંસકજ કહેવાય. કેમકે તે ઉપયોગ તેમનાથી અસિત્ત હોવાથી તે તદ્વજ છે. સ્ત્રી-પુરૂષ કે નપુંસક આ અર્થને બોલે છે એ શબ્દ નયનામને અસંભવિત છે. ૧૫૦૫

એ ગાધાનો વિસ્તારથી અર્થ હવે લાખ્યકાર કહે છે.

જં સંવવહારપરો જોગમો જોગમો તઓ દુવિહં ।

इच्छइ, संववहारो दुविहो जं दीसए पायं ॥ ૧૫૦૬ ॥

છજીવળિયાડ્યારો નિદ્દિટ્વસેળ તહ સુયં ચડ્ણં ।

तं चेव य जिणवयणं सवं निद्वेसयवसेणं ॥ ૧૫૦૭ ॥

જહવા નિદ્દિટ્વસા વાસવદત્તા-તરંગવડ્યાઈં ।

तह निद्वेसगवसओ लोए मणुरक्खवारउत्ति ॥ ૧૫૦૮ ॥

તહ નિદ્દિટ્વસાઓ નપુંસગં નેગમસ્સ સામડ્યં ।

यी पुं नपुंसगं वा तं चिय निद्वेसयवसाओ ॥ ૧૫૦૯ ॥

જહ વા ઘઠાભિઘાણં ઘઠસદ્દો દેવદત્તસદ્દોત્તિ ।

उभयमविरुद्धमेवं सामादयं नेगमनयस्स ॥ ૧૫૧૦ ॥

નેગમનય લોકવ્યવહારમાં તત્પર અને અનેક રીતે વસ્તુને માનનાર હોવાથી નિર્દેશ્ય અને નિર્દેશકવશાત્-બન્ને પ્રકારે નિર્દેશ માને છે, કેમકે લોકવ્યવહાર ધણું કરીને એ બન્ને પ્રકારે જણાય છે. લોક એ પ્રકારે છે-એકતો જીનેશ્વર લગવાનના દર્શનને અનુગત અને ખીન્ને તેથી ભુદો. તેમાં લોકોત્તર આર્ગમાં છ ઇલનિકા અધ્યયન-આચાર-આવશ્યક આદિ નિર્દેશો નિર્દેશ્ય વશાત્ છે; તથા તે સિવાયતું અન્ય પણ શ્રુત તે સર્વ જિનવચન કહેવાય છે, તેમજ લક્ષ્યાલુ સંહિતા-નન્દસંહિતા-કાપિલીય અધ્યયન ઇત્યાદિ લોકોત્તર આર્ગમાં નિર્દેશકવશાત્ નિર્દેશ છે, અને વાસવદત્તા-તરંગવતી વિગેરે લોકિકમાં નિર્દેશ્યવશાત્ નિર્દેશ છે, અને મત્ત અક્ષપાદ વિગેરે નિર્દેશકવશાત્ નિર્દેશ છે. જેમ એ બધામાં કેટલાકનો નિર્દેશ્યથી અને કેટલાકનો નિર્દેશકથી નિર્દેશ છે; તેમ અહીં પ્રસ્તુતમાં પણ સાવધાનરમણ લક્ષણ નિર્દિષ્ટ વસ્તુ નપુંમકલિંગે હોવાથી “સામાયિક” પણ નપુંમક લિંગે છે, એમ નિર્દેશ થાય છે, તથા તેનો નિર્દેશ કરનાર-વક્તા સ્ત્રી પુરૂષ અથવા નપુંમક હોય, તો તે નિર્દેશકની અપેક્ષાએ સામાયિકરૂપ નિર્દેશ પણ નન્દસંહિતા-મત્ત-કાપિલીય અધ્યયન આદિની ઘટે ત્રણે લિંગે થાય છે. જેમ દેવદત્તાદિ વ્યક્તિએ “ઘટ” એવો ઉચ્ચાર કર્યોથી, એ “ઘટ” શબ્દ દેવદત્તાદિનો શબ્દ કહેવાય છે, એ બન્ને સાચા છે તેમ અહીં પણ નેગમનયના મતે નિર્દેશ્ય તથા નિર્દેશકની અપેક્ષાએ બન્ને પ્રકારે નિર્દેશ થાય છે. ૧૫૦૬-થી-૧૫૧૦

સંપ્રદ તથા વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ નિર્દેશની માન્યતા જણાવે છે.

અત્યાઝ ચિય વયણં લહइ सख्वं जओ पईवो व्व ।

तो मंगह-ववहारा मणंति निद्विद्वनगं तं ॥ ૧૫૧૧ ॥

અહવા નિદ્દિટ્વનયસ્સ પજ્જઓ ચેવ તં સપમ્મ ઘ ।

तपन्चयकारणओ घटस्स रुवादपम्म व्व ॥ ૧૫૧૨ ॥

પ્રતીપત્તી ઘટે અર્થથીજ વચન સ્વરૂપને પામે છે, તેથી મંપ્રદ અને વ્યવહારનય નિર્દેશ્યની અપેક્ષાએજ વચન કહે છે. અથવા જેમ રૂપાદિ ધર્મો ધટપ્રત્યયના કારણભૂત છે, તેમ સ્વ-ધર્મની ઘટે વચન પણ અર્થના પ્રત્યયત્વ કારણ હોવાથી તે અર્થનો પર્યાય છે. ૧૫૧૧-૧૫૧૨ ધર્માદિ વાચ્ય વસ્તુથીજ વાચક એવું વચન પાતાના સ્વરૂપને પામે છે, નહીં તો નથી પામત; જેમ પ્રગટ કરવા યોગ્ય અર્થને પ્રગટ કરતો હોવાથીજ પ્રતીપ કહેવાય છે,

પરંતુ જો પ્રગટ કરવા યોગ્ય વસ્તુજ ન હોય, તો તે કોની અપેક્ષાએ પ્રદીપ કહેવાય ? નજ કહેવાય; તેથી કરીને જેમ પ્રગટ કરવા યોગ્ય અર્થની અપેક્ષાથીજ પ્રદીપ આત્મસ્વરૂપને પામે છે, તેમ ઘટાદિ વાચ્ય અર્થની અપેક્ષાએજ ઘટાદિ વચન-શબ્દ આત્મસ્વરૂપને પામે છે. આ કારણથી સંગ્રહ અને વ્યવહાર નય, નિર્દેશ્ય -વાચ્ય વસ્તુને આધીન વચન છે, એમ-કહે છે. અહીં સાવધવિરતિ રૂપ અર્થ, સામાયિક શબ્દનો વાચ્ય અર્થ છે, અને તે રૂઢિથી નપુંસકપણે પ્રસિદ્ધ છે, તેથી સંગ્રહ અને વ્યવહાર નય સામાયિકને નપુંસક લિંગેજ માને છે; અથવા સામાયિક યુક્ત સ્ત્રી-પુરૂષ કે નપુંસક હોય તો તે સામાયિકના પરિણામથી અલિપ્ત હોવાને લીધે સામાયિકરૂપ અર્થ સ્ત્રી આદિ રૂપ હોવાથી વાચ્યવશાત્ સામાયિકને ત્રણે લિંગે સંગ્રહ અને વ્યવહાર માને છે.

અથવા વચન-શબ્દ એ વસ્તુની પ્રતીતિનું કારણ હોવાથી તે વાચ્ય-વસ્તુનો પર્યાયજ છે. જેમ ઘટાદિના આકાર વિગેરે ધર્મો, ઘટની પ્રતીતિનાં કારણ છે, અથવા ઘટના રૂપ વિગેરે ઘટની પ્રતીતિનાં કારણ છે, તેથી તે તેના પર્યાય છે, તેમ તે પણ તેના પર્યાય છે. “જે જેની પ્રતીતિનું કારણ હોય, તે તેના સ્વપર્યાય છે.” આથી વચન અથવા શબ્દ એ વાચ્ય વસ્તુનો પર્યાય છે, અને પર્યાય તે પર્યાયવાળાને આધીનજ હોય છે, તેથી ઉપર કહ્યા મુજબ નિર્દેશ્યની અપેક્ષાએજ નિર્દેશ કરવો યોગ્ય છે. ૧૫૧૧-૧૫૧૨.

આ સંબંધમાં શિષ્ય શંકા કરે છે, અને આચાર્યશ્રી તેના ઉત્તર આપે છે.

વયનં વિણ્ણાણફલં જહં તં મણિર્ણવિ નત્થિ કિં તેણ ? ।

અળ્ણત્થ પ્ચ્છણ વા સન્વત્થવિ પ્ચ્છો પ્ત્તો ॥ ૧૫૧૩ ॥

અભિપેયસંકરો વા વત્તરિ વે પ્ચ્છોડ્ણમિર્ણવિ ।

તમ્હા નિદ્ધુદિઢ્ઢવસા નપુંસગં વેતિ સામણ ॥ ૧૫૧૪ ॥

વચન અર્થવિજ્ઞાન ફળવાળું હોય છે, તે વચન કહ્યા છતાં પણ જો અર્થજ્ઞાન ન થાય, તો તે કહેવાથી શું ? વાચ્ય અર્થ સિવાય અન્યત્ર પ્રત્યય થશે એમ કહેવામાં આવે તો સર્વ અર્થમાં પ્રત્યય થવો જોઈએ; અથવા વક્તાએ વચન નહિ કહ્યા છતાં પણ વક્તામાં અર્થ પ્રત્યય માનવામાં આવે, તો અલિધેય સાંકર્ષ થાય; માટે આ બન્ને નય નિર્દેશ્ય વશાત્ સામાયિકને નપુંસકલિંગે અથવા ત્રણે લિંગે માને છે. ૧૫૧૩-૧૫૧૪.

શિષ્ય:—વચન, અર્થનો પર્યાય એ કેવી રીતે ?

શુર:—વચન અથવા શબ્દ તે અર્થનું વિજ્ઞાન કરે છે, જો વચન ઉચ્ચાર્યા છતાં પણ અર્થજ્ઞાન ન થાય, તો કંઈ અને હોઈ સુકવનારા એવા નિબંધ વચનોચ્ચાર કરવાથી શું લાભ ?

શિષ્ય:—જે શબ્દ ઉચ્ચાર્યો હોય તેના વાચ્યાર્થ સિવાય બીજા અર્થમાં એતા રૂપ અર્થમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે, તેથી વચન એતાના વિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર કહી શકાશે, પણ તે વચન વાચ્ય અર્થનો પર્યાય નહિ કહેવાય ?

શુર:—જો એ પ્રમાણે વાચ્ય અર્થ સૂકીને વક્તૃલક્ષણ અર્થમાં વચન જે તે પ્રત્યયને ઉત્પન્ન કરે છે, એમ માનવામાં આવે, તો સામાન્યપણે સર્વ અર્થમાં પ્રત્યય થવો જોઈએ, અથવા કેાઇપણ અર્થમાં પ્રત્યય ન થવો જોઈએ; કેમકે વચન એ અર્થનો પર્યાય ન માન્યો અને સર્વ અર્થમાં પ્રત્યયનો હેતુ છે, અથવા પ્રત્યયનો હેતુજ નથી એમ માન્યું છે.

શિષ્ય:—વચનથી વક્તાની અંદર પ્રત્યય થાય છેજ, કેમકે આણે આ વચન કહ્યું, એમ કહેવાય છે. તો પછી તે કહેલું વચન વિજ્ઞાનફળ રહિત કેમ થાય ?

ગુરુ:—ભાઈ! તારા કહેવા મુજબ વાચ્ય અર્થથી અન્યત્ર પ્રત્યય માનવામાં આવે, તો સર્વ અર્થમાં પ્રત્યય થાય, એ એક દોષ પ્રાપ્ત થાય તે ઉપર કહ્યો છે, અને બીજો અલિધેય સાંકર્ય થાય. કારણ કે વક્તા યોતાને જણાવવા યોત્યા ન હોય છતાં પણ તેવા વચનથી તે વક્તામાં પ્રત્યય માનવામાં આવે, તો વક્તાની પેઠે નહિ બોલેલ ખર-ઊટ-ઢેલ-ખગલા વિગેરે ઘણી વસ્તુઓ છે, તો તે બધામાં પણ જેમ વક્તામાં થાય છે તેમ યોતાને પ્રત્યય થાય, અને તેથી સર્વ અલિધેયનો, ઘટાદિ એક અલિધેયની સાથે અથવા વક્તા વિગેરેની સાથે સાંકર્ય થાય, એટલે કે યોતાની એકજ પ્રતીતિમાં એકી સાથે તદાકાર સક્રમણ થાય, પણ એમ થતું નથી. એકવચનથી એકજ પ્રાતનિયત ઘટાદિ આકારની પ્રતીતિ થાય છે. માટે વચન અર્થ-વસ્તુની પ્રતીતિહું કારણ હોવાથી વસ્તુનો પર્યાય છે; બહી નિદિષ્ટ-કહેલ સામાયિક શબ્દના અર્થરૂપ સામાયિકને રૂઢિથી નપુ સકલિંગ કહેવાય છે, માટે તદ્ર-શાત્ત મગ્રહ તથા વ્યવહાર સામાયિક શબ્દને નપુ સકલિંગે કહે છે. અથવા સામાયિકવત જવ સ્ત્રી-પુરૂષ કે નપુ સક હોય, તો તેમના પરિણામ તે સામાયિકથી અલિત્ર હોવાને લીધે સામાયિકને ત્રણે લિંગે પણ આ બે નય માને છે. યથા સામાયિક સ્ત્રી કથાર્થ, એ યોતાની મેળે જણી લેવ. ૧૫૧૩-૧૫૧૪ હવે કલ્પસૂત્રનયના મતે નિર્દેશ કહે છે.

उज्जुसुओ निदुदेसगवसेण सामाइयं विणिदुदिसइ ।

वयण वचुरहीणं तपज्जाओ य तं जग्हा ॥ १५१५ ॥

करणत्तणओ मण इव सपज्जयाओ घटाइख्वमिव ।

साहीणत्तणओ विय सधणं व वओ वयंतस्स ॥ १५१६ ॥

तह सुत्त-दुरुत्ताओ तरसेवाणुगहो-वघायाओ ।

तस्स तयमिदियं पिव इहरा अकयागमो होज्जा ॥ १५१७ ॥

ઋણસૂત્રનય નિર્દેશક-વક્તાના વશથી સામાયિકનો નિર્દેશ કરે છે. (જે લિંગે વક્તા હોય તે લિંગે આ નય સામાયિક માને છે.) કારણ કે વચન વક્તાને આધીન અને તે વચન વક્તાનો પર્વાય છે. વળી વચન એ મનની પેઠે કરાયું છે, તેમજ ધરાદિના રૂપની પેઠે સ્વપર્વાય છે, અને સ્વધનની પેઠે સ્વાધીન છે, વળી સારા અને ખરાય વચનથી વક્તાને તેની હર્દયોની પેઠે અનુશ્રવ-ઉપધાત થાય છે, (જેને જેના નિમિત્તે અનુશ્રવ-ઉપધાત થાય, તે તેણે પોતાણું કહેવાય તેથી વચન વક્તાસખધી કહેવાય;) જે વચન વક્તાણું ન હોય, તેના અનુશ્રવ-ઉપધાતનો અદ્યત અવયાગમ થાય. ૧૫૧૫-૧૫૧૬-૧૫૧૭. આ સખધમાં શિષ્ય શંકા કરે છે, તેનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે.

निदिष्टस्सवि कस्सति नणूवधायाइओ तयं जुत्तं ।

ते तस्स सकारणवो इहरा याणुरसवि हयेज्जा ॥ १५१८ ॥

सरनामोदयजणियं वयणं देहो ज्व न चपज्जाओ ।

तं नाभिधेयघम्भो जुत्तमभावाभिहाणाओ ॥ १५१९ ॥

भावमिव सद्यः समसबद्धं च त पगासेज्जा ।

जइ संवद्धं तिहुयणवावि त्ति तय पगासेउ ॥ १५२० ॥

निर्विघ्नाणत्तणओ नासवद्ध तय पईयो च्च ।

भासइ य असबद्धं अह तो सच्चं पगासेउ ॥ १५२१ ॥

જદ્વિ વર્ણાજ્ઞ વત્તા વજ્ઞ-અંતરનિમિત્તસામર્ણ્યં ।

વત્તા તદ્વિ પદ્ધાનો નિમિત્તમઅંતરં જં સો ॥ ૧૫૨૨ ॥

કોઇક નિર્દેશને પણ ઉપધાતાદિ જણાય છે, તો તે સંબંધી વચન છે, એમ કહેવું ચાગ્ય છે. ? (ના) તે ઉપધાતાદિ તેને સ્વકારણથી થાય છે, અન્યથા સ્થાણુ-કુંઠાને પણ તેમ થવું જોઇએ. વળી શરીરની પેઠે વચન સ્વરનામકર્મોદયથી થાય છે માટે તે વચન વક્તાનો પર્યાય છે, અભાવ પણ કહેવાય છે તેથી વચન તે અભિધેય-નિર્દેશનો ધર્મ નથી. કહેવાતી વસ્તુમાં વચન માનવામાં આવે, તો તે વચન તે વસ્તુની સાથે સંબંધ રહીને વસ્તુ પ્રગટ કરે છે કે અસંબદ્ધ રહીને વસ્તુ પ્રગટ કરે છે ? જો સંબંધ રહીને વસ્તુ પ્રગટ કરે, તો તે ત્રિભુવન ગત સર્વ વસ્તુ પ્રગટ કરે, અને અસંબદ્ધ રહીને પ્રગટ કરે, તો વિજ્ઞાન રહિત હોવાથી હીપકની પેઠે અસંબદ્ધ એવા અર્થને પ્રગટ ન કરે. અને અસંબદ્ધ પણ અર્થ પ્રગટ કરે, તો સર્વ વસ્તુ પ્રગટ કરે. જો કે કહેવા ચાગ્ય અને કહેનાર બંને વચનનાં બાહ્ય તથા અભ્યંતર કારણ સમાન છે, તો પણ વક્તા તેમાં સુખ્ય કારણ છે, કેમકે તે અભ્યંતર કારણ છે, ૧૫૨૮ થી ૧૫૨૨.

[શબ્દ:-વચન એકલા નિર્દેશક વક્તાનું જ કહેવાય એમ નહિ. પરંતુ નિર્દેશ્ય વસ્તુનું પણ કહેવાય, કારણ કે કોઇક વખત વચનથી તત્કરારીને પણ ઉપધાતાદિ થતા જણાય છે. જેમકે “ આ ચોરને બાંધો અને મારો, અથવા છાડી મૂકો. ” ઇત્યાદિ વચનથી તેને વિષાદાદિ ઉત્પન્ન થવાથી ઉપધાતાદિ પ્રત્યક્ષ જણાય છે. આથી નિર્દેશ્ય-વસ્તુ સંબંધી પણ વચન કહી શકાય.

આચાર્ય:-ના, ન કહી શકાય, કારણ કે જે ઇષ્ટાનિષ્ઠ વચન સાંભળવાથી તત્કર-આદિ નિર્દેશ્ય-વસ્તુને અત્યુત્પાદિ જણાય છે, તે તેને પોતાના અવલોન્દ્રિય-મન-પુણ્ય અને પાપાદિ કારણથી છે, કેવળ ઇષ્ટાનિષ્ઠ વચન સાંભળવા માનથી નથી, જો એમ ન હોય તો ઔઞાદિ ઇન્દ્રિય વિનાના સ્થાણુ આદિને પણ એવા વચનથી ઉપધાતાદિ થવા જોઇએ, પણ તેમ થવું નથી. વળી વચન સ્વરનામકર્મોદયથી જન્ય હોવાથી તે વક્તાનો પર્યાય છે, જે જેના નામકર્મોદયથી જન્ય હોય તે તેનો પર્યાય હોય છે, જેમકે શરીર-નામકર્મોદય જન્ય શરીર વક્તાનો પર્યાય છે, તેમ વચન પણ વક્તાના સ્વરનામકર્મોદયથી જન્ય છે માટે તેનો પર્યાય છે. માટે વચન અભિધેય-નિર્દેશનો ધર્મ નથી, પરંતુ નિર્દેશક એટલે વક્તાનો ધર્મ છે. વળી અભાવ પણ વચનથી જ કહેવાય છે, તો વચન કંઈ અભાવનો ધર્મ ન કહેવાય, કેમકે અભાવ એ અસત્ છે, અને જો વચન તે અભાવનો ધર્મ છે, એમ માનવામાં આવે, તો તે અભાવ પણ ભાવરૂપ થાય, કારણ કે તે દેવકતાદિની પેઠે વચનનો આશ્રય છે. વળી જો ઘટાદિ ભાવ-સત્ અર્થ પ્રતિપાદન કરનાર ઘટાદિ શબ્દ તે વિદ્યમાન અર્થની પ્રતીતિત્વ કારણ હોવાથી શબ્દને-વચનને તેનો ધર્મ માનવામાં આવે, તો તે સંબંધમાં એમ પૂછીએ છીએ કે જે વચનથી ઘટાદિભાવ કહેવાય છે, તે વચન તે ભાવમાં સંબદ્ધ રહીને તે ભાવને પ્રગટ કરે છે ? કે અસંબદ્ધ રહીને પ્રગટ કરે છે ? જો સંબદ્ધ રહીને વચન વસ્તુને પ્રગટ કરવું હોય, તો ચાર સમયે ભાવાથી સર્વ લોક પૂર્ણ થઈ જાય છે તો તેથી વચન ત્રિભુવનવ્યાપિ હોવાથી તદ્ગત સર્વવસ્તુને તે પ્રગટ કરી શકે, કારણ કે તેનો સંબંધ સર્વ સ્થળે સમાન છે. અને જો ભાવમાં અસંબદ્ધ રહીને વચન વસ્તુને જણાવે છે, એમ કહેવામાં આવે તો તે અપ્રાપ્ય છે, કેમકે વચનના વિજ્ઞાને કરીને રહિત અને ભાવમાં અસંબદ્ધ હોવાથી વસ્તુને જણાવી શકે નહિ, જેમ પ્રદીપ વિજ્ઞાન રહિત છે તેથી અસંબદ્ધ રહીને તે વસ્તુને જણાવતો નથી, જે વિજ્ઞાન સ્વરૂપ હોય, તે અસંબદ્ધ રહીને વસ્તુ જણાવી શકે, પરંતુ વચન કંઈ વિજ્ઞાન સ્વરૂપ નથી, વિ. ભા. ૬૮

માટે ભાવમાં અમંબદ્ધ રહીને વચન વસ્તુને જણાવી શકે નહિ, અને એમ છતાં આશ્ર-
હથી અસંબદ્ધ છતાં પણ વસ્તુને જણાવે છે, એમ માનવામાં આવે, તો સર્વવસ્તુને તે
જણાવી શકે, કારણ કે સર્વ વસ્તુમાં તેના સખધનો અભાવ સમાન છે. આ ઉપરથી એ
સિદ્ધ થયું કે વચન વાચ્ય વસ્તુની પ્રતીતિનું કારણ હોવાથી તેનો ધર્મ છે.

શિષ્ય:—પ્રગટ કરવા યોગ્ય વસ્તુને પ્રદીપ પ્રગટ કરે છે, તેથી તે પ્રદીપ કહેવાય છે,
તેવી રીતે વચન પણ અર્થથીજ સ્વસ્વરૂપ પામે છે, એમ પૂર્વે કહ્યું છે, તો પછી વચન
કેવળ વક્તા સખધીજ છે, એમ કેમ કહેવાય ?

આચાર્ય:—કહેવા યોગ્ય વસ્તુ અને કહેનાર વક્તા, આ બન્ને અનુક્રમે વચનનાં બાહ્ય
અને અભ્યંતર કારણ છે, પણ તેમાં વક્તા મુખ્ય કારણ છે, કારણ કે તે અભ્યંતર અને
નજીકનું કારણ છે. માટે વચન વક્તાને આધીન હોવાથી જે લિંગ વક્તાનું છે તે લિંગ
વાચ્યનું-સામાયિકનું છે, એમ નજીકનું અને અભ્યંતરનું મન્તવ્ય છે. ૧૫૧૮ થી ૧૫૨૨

હવે શબ્દનયના મતે નિર્દેશનું સ્વરૂપ કહે છે.

સદ્વદો સમાળલિંગં નિદ્વદેસં મળડ વિસરિસમવત્યું ।

ઉવચત્તો નિદ્વદેદ્ધા નિદ્વદેસ્સાઓ જઓડળળો ॥ ૧૫૨૩ ॥

યીં નિદ્વદિસડ જડ પુમં થી વેવ તઓ જઓ તદુવચત્તો ।

થીવિજ્ઞાણાળઓ નિદ્વદિદ્ધસમાળલિંગોત્તિ ॥ ૧૫૨૪ ॥

જડ સ પુમં તો નત્થી અહ યી ન પુમં નવા તદુવચત્તો ।

જો થીવિજ્ઞાણમઓ નો થો સો સવ્હા નત્થિ ॥ ૧૫૨૫ ॥

માસડ વાણુવચત્તો જડ અન્નાળી તઓ ન તવ્વયળં ।

નિદ્વદેસો જેળ મય નિચ્છિયદેમોત્તિ નિદ્વદેસો ॥ ૧૫૨૬ ॥

સો જડ નાણુવચત્તોડળુવચત્તો વા ન નામ નિદ્વદેસો ।

નિદ્વદેસોડળુવચત્તો ય વેડ સદ્વદો ન તં વત્યું ॥ ૧૫૨૭ ॥

તમ્હા જં જં નિદ્વદિસડ તદુવચત્તો સ તમ્મઓ હોડ ।

વક્તા વચણિજ્ઞાઓડળુવચત્તો સમાળલિંગો સો ॥ ૧૫૨૮ ॥

શબ્દનય નિર્દેશ્ય અને નિર્દેશકનું સમાન-એકજ લિંગ માને છે, અને અસમાન
લિંગવાળી વસ્તુજ નથી. એમ કહે છે. કારણ ઉપયોગવન્ત નિર્દેશક નિર્દેશ્યથી અભિજ્ઞ
છે, જો પુરૂષ સ્ત્રીના નિર્દેશ કરે, તો તે સ્ત્રીજ છે, કેમકે તે તદુપયોગવાન હોવાથી સ્ત્રીવિ-
જ્ઞાનથી લિજ્ઞ નથી, તેથી નિર્દેશ્યના સમાન લિંગવાળોજ નિર્દેશક છે. અને જો તે નિર્દેશ
કરનાર પુરૂષ સ્ત્રી રૂપ ન કહેવાય તો તે સ્ત્રી ઉપયોગવાન નથી, અને સ્ત્રી ઉપયોગવાન
હોય તો તે પુરૂષ ન કહેવાય, અથવા તે ઉપયોગવાન ન કહેવાય, કેમકે સ્ત્રીના વિજ્ઞાનમય
છે અને સ્ત્રીરૂપ નથી. એવી કોઈ વસ્તુજ નથી. વળી જો ઉપયોગ રહિત બોલે-નિર્દેશ
કરે, તો તે અજ્ઞાની કહેવાય, અને તેથી તે વચન તેનું ન કહેવાય, કેમકે નિશ્ચયથી ઉપ-
યોગપૂર્વક બોલતુ તેને નિર્દેશ કહેલ છે. એ પ્રમાણે જો નિર્દેશ માનીએ, તો તે કદાપિ
પણ ઉપયોગ રહિતનો ન હોય, અને ઉપયોગ રહિતનો માનીએ તો તે વચન-નિર્દેશ પણ
ન કહેવાય. કારણ કે “નિર્દેશ કરે અને ઉપયોગ રહિત હોય” એમ બે કહે છે, તે
વાતને શબ્દનય માનતોજ નથી, કેમકે વક્તા બે બે વસ્તુનો નિર્દેશ કરે છે, તે તદુપયોગ-
વાન થઇને તન્મય થાય છે, તેથી વક્તા અને વાચ્ય પદાર્થ અનન્ય હોવાથી નિર્દેશકના

સમાન લિંગવાળોજ નિર્દેશ હોય છે, એવી શબ્દનયની માન્યતા છે ૧૫૨૩ થી ૧૫૨૮. શબ્દનય નિર્દેશ્ય (કહેવા યોગ્ય વસ્તુ) અને નિર્દેશક (વક્તા) એ બંનેને સમાન એકજ લિંગવાળા માને છે, વિસ્ફેશ લિંગવાળો નિર્દેશ સંભવતો નથી ને તેથી તે વસ્તુજ નથી; કારણ નિર્દેશ્ય અર્થમાં ઉપયોગવાન એવો વક્તા નિર્દેશ્યથી અનન્ય છે, એટલે કે સ્ત્રી લિંગવાન વક્તા પુરુષનો નિર્દેશ કરે, તો તે નિર્દેશ પુલિંગ કહેવાય, સ્ત્રીનો નિર્દેશ કરે તો તે નિર્દેશ સ્ત્રીલિંગ કહેવાય, અને નપુંસકનો નિર્દેશ કરે, તો તે નપુંસક નિર્દેશ કહેવાય. “ અરે ! વાસવદત્તા ! આ વસ્તુ તું આ પ્રમાણે કરે. ” આ રીતે પુરુષ સ્ત્રીનો નિર્દેશ કરે, તો તે નિર્દેશ કરનાર પુરુષ સ્ત્રીપણ છે, કારણ કે સ્ત્રીઉપયોગવાન પુરુષ સ્ત્રીપ વિજ્ઞાનથી અનન્ય હોવાને લીધે નિર્દિષ્ટ એવી સ્ત્રીના સમાનલિંગવાળોજ તે પુરુષ થાય છે, એજ પ્રમાણે જ્યારે પુરુષ, નપુંસક અથવા સ્ત્રીનો નિર્દેશ કરે છે, ત્યારે પણ તે તદુપયોગવાન હોવાથી તેના સમાનલિંગવાળો થાય છે.

સ્ત્રીવિજ્ઞાનથી અનન્ય એવો પુરુષ, સ્ત્રીપ થાય છે, તો તે પુરુષપણ પણ કેમ ન થાય ? એવી શંકા ન કરવી. કારણ કે એ પ્રમાણે સ્ત્રીનો નિર્દેશ કરનાર જો પુરુષ કહેવાય, તો તે સ્ત્રી ઉપયોગવાન ન કહેવાય, અને સ્ત્રી ઉપયોગવાન હોવાથી સ્ત્રી માનીએ, તો તે પુરુષ ન કહેવાય, પરંતુ સ્ત્રીજ કહેવાય. જો તેમ માનવામાં ન આવે, તો તે સ્ત્રી ઉપયોગવાન ન કહેવાય, સ્ત્રી ઉપયોગવાન હોય, ત્યાં પુરુષત્વનો સર્વથા વિરોધ હોય છે, મતલબ કે જો સ્ત્રી-વિજ્ઞાનમય-સ્ત્રીઉપયોગવાન છતાં પણ સ્ત્રી ન કહેવાય, અને પુરુષ અથવા નપુંસક કહેવાય, તો એવો કોઈ ભિન્નલિંગના ઉપયોગવાળો પદાર્થજ ગદ્યધ્વનિ શીગડાની પેઠે વ્રણ લોકમાં નથી.

અર્થમાં અનુપયોગી રહીને સ્ત્રીનો નિર્દેશ કરનાર પુરુષ પુરુષ કહી શકાય, એમ કોઈ કહે, તો તે પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે એ પ્રમાણે નિર્દેશ કરનાર-વક્તા ધટાદિની જેમ ઉપયોગ રહિત હોવાથી અજ્ઞાની કહેવાય, અને તેથી ઉન્મત્ત મણ્ડળના વચનની જેમ તેનું વચન ઉપયોગ રહિત હોવાથી નિર્દેશ ન કહેવાય, કારણ કે ઉપયોગ પૂર્વક નિશ્ચય કરીને યોલવું, તેનેજ પડિતો નિર્દેશ કહે છે. અથવા જ્યાં નિશ્ચિત ભાષણ હોય ત્યાંજ નિર્દેશ કહેવાય, એવો નિર્દેશ ઉપયોગ રહિત વક્તાને હોઈ શકે નહિ, છતાં એ પ્રમાણે ઉપયોગ વાળા વાક્યને નિર્દેશ માનવામાં આવે, તો તે નિર્દેશ કરનાર-દેવદત્તાદિ વક્તા ઉપયોગ રહિત ન કહી શકાય, અને જો તે ઉપયોગ રહિત કહેવામાં આવે, તો તે નિર્દેશ તેનો ન કહેવાય. તાત્પર્ય એ છે કે— “ ઉપયોગ રહિત હોય ને નિર્દેશ કરનાર હોય ” એ પ્રમાણેની માન્યતા શબ્દનયના મતે અવસ્તુજ છે, અર્થાત્ અથેતન આત્મા, અશ્વાધ્ય શબ્દ, ધત્યાદિની પેઠે ઉપરોક્ત માન્યતા અત્યંત વિરુદ્ધ હોવાથી શબ્દનય તેને વસ્તુજ નથી કહેતો. આ ઉપરથી શબ્દનયનો મત એવો છે કે જે પુરુષાદિ વક્તા, જે જે સ્ત્રીઆદિ અર્થનો તદુપયોગવાન થકને નિર્દેશ કરે છે, તે તે વક્તા તે તે વાચ્ય-અર્થમય થાય છે, કારણ કે તે વક્તા વાચ્ય-માં ઉપયોગવાન હોવાથી તેનાથી અલિપ્ત બને છે, મારે વક્તા અને વાચ્ય અર્થનો નિર્દેશ આ શબ્દનયના અભિપ્રાયે એકજ લિંગ થાય છે. ૧૫૨૩ થી ૧૫૨૮.

હવે એ પ્રમાણે લિપ્ત લિપ્ત નથોના અભિપ્રાય બતાવીને સત્યાસત્યનો વિભાગ બતાવે છે.

સામાઈઓવલ્લો જીવો સામાઈયં સયં ચેવ ।

નિદ્વિદસઈ જઓ સઘો સમાળલિંગો સ તેજેવ ॥ ૧૫૨૯ ॥

इय सव्नयमयाई परिचविसयाई, समुदियाई ह ।

जड़णं वज्ज-वर्मतरनिद्देसनिमित्तसंगाहि ॥ १५३० ॥

સામાયિકમાં ઉપયોગવાળો જીવ સામાયિકજ છે, અને તેથી તે સામાયિકનો નિર્દેશ કરતાં ચેતાનોજ નિર્દેશ કરે છે. કેમકે સર્વ નિર્દેશકનો નિર્દેશ સામાયિકના સમાનલિંગે થાય છે. એ પ્રમાણે સર્વ નયના અલિપ્રાયો એકેક અશચાહી છે, અને એ સર્વ સમુદિત હોય, તો બાહ્ય અને અભ્યન્તર નિમિત્તનો સંગ્રહ કરનાર સંપૂર્ણ વસ્તુઆહી જૈનમત થાય છે. ૧૫૨૯ થી ૧૫૩૦.

અહીં પ્રસ્તુતમાં નિર્દેશ કરવા ચોચ સામાયિકમાં ઉપયોગવાનું આત્મા સામાયિકજ થાય છે, અને તેથી તે સામાયિકનો નિર્દેશ કરતાં ચેતાનોજ નિર્દેશ કરે છે. કારણ કે સ્ત્રી-પુરૂષ અથવા નપુંસક નિર્દેશ કરનાર આત્મા, સામાયિકમાં ઉપયોગવાનું હોવાથી સામાયિક સમાન લિંગવાળો થાય છે. સામાયિકરૂપ અર્થે રૂઢિથી નપુંસક લિંગે છે, અને તેથી સ્ત્રી-પુરૂષ અથવા નપુંસક આત્મા સામાયિકનો નિર્દેશ કરતાં, તેનો નપુંસક લિંગજ નિર્દેશ થાય છે.

શિષ્ય:—ભાવ બે પ્રકારનો હોવાથી નિર્દેશ્ય અને નિર્દેશક ઉભયની અપેક્ષાએ નિર્દેશ કરવામાં આવે, તો શું હરકત છે? જેમકે-વિજ્ઞાન અને પરિણતિ એમ બે પ્રકારે અર્થનો ભાવ છે, અને શુદ્ધનયો ભાવનેજ કહેનારા છે; તેમાં જ્યારે ઉપયોગવાનું પુરૂષ સામાયિકને નપુંસક કહે, ત્યારે તે વક્તા નપુંસક વિજ્ઞાનથી અલિપ્ત હોવાને લીધે નપુંસક નિર્દેશ થાય, અને નિર્દેશ કરનાર પુરૂષ પરિણતિરૂપ હોવાથી તેની અપેક્ષાએ પુલ્લિંગ નિર્દેશ થાય.

આચાર્ય:—ભાવ બે પ્રકારનો હોવા છતાં પણ અહીં તો વસ્તુવું વિજ્ઞાનજ ઉપયોગરૂપ બનાય છે, પણ તેની પરિણતિ નથી આની, તેથી અહીં વિજ્ઞાનરૂપજ નિર્દેશ માનેલ છે.

શિષ્ય:—જે નિર્દેશાય-કહેવાય તે નિર્દેશ્ય, આ ઉપરથી પુરૂષજ દ્રવ્યરૂપ શબ્દજ નિર્દેશ કહેવાય છે, તો પછી તદુપયોગરૂપજ નિર્દેશ કેમ બનાય?

આચાર્ય:—એમ નહિ, શબ્દ કેવળ દ્રવ્ય માત્ર છે, અને શબ્દનય જ્ઞાનરૂપ ભાવઆહી છે, આથી પુરૂષ પરિણતિરૂપ ભાવ છતાં પણ તે પરિણતિનો નિર્દેશ અહીં નથી માનેલ, પરંતુ વિજ્ઞાનરૂપજ નિર્દેશ અહીં માનેલ છે.

શિષ્ય:—પણ શબ્દનય સુખ્યત્વે શબ્દને માનનાર છે, તો પછી શબ્દરૂપ નિર્દેશ અહીં કેમ ન બનાય?

આચાર્ય:—શબ્દનય, શબ્દથીજ અર્થજ્ઞાન માને છે, એથી કરીને શબ્દ જ જ્ઞાનરૂપ કારણ છે, કારણ તે દ્રવ્ય છે, દ્રવ્ય તે ભાવ સૂચ્ય છે, અને શબ્દનય ભાવઆહી છે, આથી શબ્દનય કેવળ શબ્દનેજ સુખ્યત્વે માનનાર છે, એમ કહેવું અયોગ્ય છે. એટલે શબ્દરૂપ નિર્દેશ કેમ બનાય?

શિષ્ય:—ઉપયોગવાનું વક્તા જે અર્થ કહે છે, તદ્વશાત્ નિર્દેશ બનાય છે, અને તેથી નિર્દેશ્યની અપેક્ષાએ નિર્દેશ થયો. એમ થવાથી સંગ્રહ-વ્યવહાર અને શબ્દનયમાં શો વદાવત રહ્યો?

આચાર્ય:—સંગ્રહ-વ્યવહારનય, ઉપયોગવન્ત અથવા ઉપયોગરહિત વક્તાની અપેક્ષા વિના કેવળ અભિધેયવશાત્ શબ્દ માત્રનેજ નિર્દેશ માને છે, અને આ નય, બાહ્યવસ્તુની પ્રતીતિ અંગીકાર કરીને જે ઉપયોગ થાય, તે ઉપયોગથી અલિપ્ત અલિધાયક જીવના ઉપયોગરૂપ સ્વરૂપને નિર્દેશ કહે છે.

શિષ્ય:—જે એમ હોય તો ઋતુસૂત્ર નયથી આનો શો વદાવન છે? ઋતુસૂત્રનય પણ નિર્દેશકની અપેક્ષાએ નિર્દેશ કહે છે, અને એવોજ નિર્દેશ આ નયમાં કહ્યો છે?

આચાર્ય:—ઋતુસૂત્રનયના અલિપ્રાયે ઉપયોગરહિત વક્તાનો કેવળ શબ્દ માત્ર નિર્દેશ કહેવાય છે, અને આ નયમાં તો વાચ્ય-વસ્તુના જ્ઞાનનો ઉપયોગ તે નિર્દેશ કહેવાય છે. એટલે એ નય ને આ નયમાં વદાવન છે.

એ પ્રમાણે ઉપરોક્ત નૈગમાદિ સર્વ નયો પરસ્પર અપેક્ષા વિના એકેક અંશઆહી છે, તેથી તેઓ મિથ્યારૂપ હોવાથી અપ્રમાણ છે. પણ જો તે સર્વ મળીને પરસ્પર એક બીજાની અપેક્ષાએ જો વસ્તુ મહણ કરે તો તે સંપૂર્ણ વસ્તુઆહી થવાથી જૈનમત રૂપ થઈ સત્ય સ્વરૂપ થાય છે. કારણ કે જૈનમત નિર્દેશના બાહ્ય અને અભ્યન્તર નિમિત્તને મહણ કરનાર છે, તેમાં બાહ્ય નિમિત્ત ઘટ-પટ શક્ટ (ગાકું) વિગેરે અભિધેય વસ્તુ છે, અને અભ્યન્તર નિમિત્ત સ્વરનામકર્મનો ઉદય-તાણુ-ઇન્દ્રિયપ્રયત્ન વિગેરે નિમિત્તો છે. એ ઉભય પ્રકારના નિમિત્તરૂપ સામગ્રી જન્ય નિર્દેશ માનનાર હોવાથી જૈનમત સમ્યક્-પ્રમાણરૂપ છે.

અહીં એવી શંકા ન કરવી કે ‘બાહ્ય ઘટાદિ અર્થ સંબંધ રહિત હોવાથી શબ્દનું નિમિત્ત કેવી રીતે થાય ?’ કારણ કે શબ્દ અને અર્થનો પરસ્પર વાચ્ય-વાચક સંબંધ છે, તેથી તે તેનું કારણ થઈ શકે છે. ‘જો શબ્દ અર્થનો વાચક હોય, તો જેણે સંકેતમહણ નથી કર્યો, એવા મેચ્છાદિને પણ તે શબ્દ અર્થનું પ્રતિપાદન કરી શકે-જણાવી શકે.’ આવી શંકા પણ ન કરવી, કેમકે કર્મના ક્ષયોપશમની અપેક્ષા યુક્ત તે શબ્દ અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે, અને તે ક્ષયોપશમ, સંકેતાદિની અપેક્ષાયુક્ત હોય છે, જેમ દીપક પ્રકાશક છે, છતાં પણ અન્ધ વિગેરેને અર્થ જણાવી શકતો નથી, કારણ કે તે સાથે જોનારને અક્ષુ નથી એટલે તે અર્થ જણાવી શકતો નથી, તેવીજ રીતે શબ્દ વાચક છે, છતાં પણ ક્ષયોપશમની અપેક્ષા વિના તે અર્થ જણાવી શકતો નથી.

શિષ્ય:—જો ક્ષયોપશમની અપેક્ષાયુક્ત શબ્દ અર્થને જણાવે છે, એમ કહેતા હો, તો સંકેત કર્યા છતાં પણ અર્થ પ્રગટ થવો ન એડે; પણ એમ તો થતું નથી, જેઓએ સંકેતમહણ કર્યો હોય, તેઓને અર્થ પ્રતીતિ થતી જણાય છે. તો પછી વચ્ચે નકામો ક્ષયોપશમ માનવાનું શું પ્રયોજન છે ?

આચાર્ય:—એમ કહેવું અપોગ્ય છે, કારણ કે કેટલાક જંબુદ્વિવાળાઓ વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમના અભાવે, શાસ્ત્રના બ્યાખ્યાનાદિમાં વિષમપદવાળા વાક્યોમાં સંકેત પણ કરી શકતા નથી, અને કેટલાક સંકેત કર્યા છતાં પણ અર્થ સમજી શકતા નથી. વળી કેટલાક એકને પૂર્વે નહિ સાંભળેલી મેચ્છાની ભાષા સાંભળીને સંકેત મહણ નહિ કર્યા છતાં પણ કોઈક રીતે એકંદમ શીઘ્ર અર્થની પ્રતીતિ જણાય છે, આ સર્વમાં ક્ષયોપશમની મહત્તા કે પડતાજ હોતુ છે. માટે કર્મક્ષયોપશમાદિ સામગ્રી યુક્તજ શબ્દ વાચક છે અને અર્થ વાચ્ય છે, એ રીતે શબ્દ અને અર્થનો પરસ્પર વાચ્ય-વાચક સંબંધ છે. ૧૫૨૯-૧૫૩૦

એ પ્રમાણે ઉદ્દેશ તથા નિર્દેશ, એ બે દ્વાર ઉપોદ્ધાત નિયુક્તિનાં કહ્યાં, હવે ત્રીજું નિર્ગમનામનું દ્વાર કહેવાને માટે તેની પ્રસ્તાવના કરે છે.

નિર્દિષ્ટસ પશ્ચૈ સા દત્ત-કલેત-કાલ-ભાવેહિં ।

કિં તં ? જીવદત્તં પશ્ચવમેયં જઓ જહ વા ॥ ૧૫૩૧ ॥

સેત્તે કમ્મિ વ કાલે પુરિસવિસેસો વ ભાવઓ કો સો ? ।

સેત્તહિતિમં નિગમમેઽ ચિય છન્નિહો જં સો ॥ ૧૫૩૨ ॥

નિર્દિષ્ટ એના સામાયિક અધ્યયનની ઉત્પત્તિ હવે કહેવાશે, તે દ્રવ્ય ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવરૂપ છે. જેમકે કંચુ તે જીવ દ્રવ્ય છે કે જેનાથી આ અધ્યયન ઉત્પન્ન થયું ? અથવા કોણે કહ્યું ? કયા ક્ષેત્રમાં ? કયા કાળે ? ભાવથી કયા પુરૂષ વિશેષ તે પ્રશ્ન ? આ ક્ષેત્રાદિ ત્રણ નિર્ગમનાજ લેદ છે, કેમકે તે ૭ પ્રકારે છે. ૧૫૩૧-૧૫૩૨.

પૂર્વે ઉદ્દેશ અને નિર્દેશથી કહેલ સામાયિક અધ્યયનની ઉત્પત્તિ હવે કહેવાશે, તે ઉત્પત્તિ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ને ભાવથી છે. જેમકે કંચુ તે જીવ દ્રવ્ય છે કે જેથી આ સામાયિક અધ્યયન ઉત્પન્ન થયું ? અથવા ક્ષાયિક ભાવે વર્તતા કયા જીવદ્રવ્યે આ સામાયિક

પ્રરૂપ્યું ? તથા કયા ક્ષેત્રમાં અને કયા કાળમાં ભાગવન્તે પહેલીજ વખત સામાયિકની પ્રરૂપણા કરી ? અને ભાવથી કયા પુરૂષ વિશેષ-જીવે આ સામાયિક કહ્યું છે ? આ પ્રમાણે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર કાળ-અને ભાવવડે ઉત્પત્તિ કહેવાશે. આ સર્વ નિર્ગમનાજ સંદેહ છે, કેમકે નિર્ગમ છ પ્રકારે છે, તે હવે પછીની નિર્ણયિની ગાથામાં કહેવાશે. ૧૫૩૧-૧૫૩૨.

નામં ઠવળા દવિણ્ણે સેત્તે કાલે તહેવ ભાવે ય ।

એસો ડ નિગ્ગમસ્સા નિવસેવો છવ્વિહો હોઈ ॥ ૧૫૩૩ ॥ ૧૨૮૧૪૫ ॥

નામનિર્ગમ-સ્થાપનાનિર્ગમ-દ્રવ્યનિર્ગમ-ક્ષેત્રનિર્ગમ-કાળનિર્ગમ, અને ભાવનિર્ગમ એ છ પ્રકારે નિર્ગમનો નિદેશ છે. ૧૫૩૩.

એ છ પ્રકારના નિર્ગમમાંના નામ અને સ્થાપના નિર્ગમ પૂર્વે કહેલ નામઆવશ્યક અને સ્થાપનાઆવશ્યકની ઘેટે મળજવા, તેથી તેની વ્યાખ્યા અહીં નથી કરતા, અને ટીળા દ્રવ્ય નિર્ગમની વ્યાખ્યા ભાષ્યકારે કહે છે. ૧૫૩૩

દઘ્ઘાઓ દઘ્ઘરસ વ વિણિગ્ગમો દઘ્ઘનિગ્ગમો સો ય ।

તિવિહો સચ્ચિત્તાઈ તિવિહાઓ સંખવો નેઓ ॥ ૧૫૩૪ ॥

પમવો સચ્ચિત્તાઓ મુમેરંકુર-પયંગ-વપ્પાર્દ ।

ફિમિ-ગલ્લ-સોણિયાઈ મીસાઓ થીસરીરાઓ ॥ ૧૫૩૫ ॥

ફિમિ-ધુળ-ધુળજુળાઈ દાસઓ જં વ નિગ્ગયં જત્તો ।

દઘ્ઘં વિગ્ગપવસઓ જહ્સન્ભાવો વચારેઈ ॥ ૧૫૩૬ ॥

દ્રવ્યથી અથવા દ્રવ્યનો નિર્ગમ (ઉત્પત્તિ) તે દ્રવ્યનિર્ગમ, તે દ્રવ્યનિર્ગમ અચિત્તાદિ ત્રણથી સચિત્તાદિ ત્રણ પ્રકારના પદાર્થનો છે. પૂર્વમાંથી આ કુર-પતંગ-ને બાબાદિ ત્રણની જે ઉત્પત્તિ તે અચિત્તદ્રવ્યથી સચિત્તાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્ય નિર્ગમ, સ્ત્રીના શરીરમાંથી કૃમિ-ગર્ભ ને રૂધિર વિગેરેની ઉત્પત્તિ તે મિશ્ર દ્રવ્યથી સચિત્તાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્ય નિર્ગમ, અને કાષ્ઠ-માંથી કૃમિ-ધુણ-ને છુણાએ કહેલ કાષ્ઠનું ઘૂર્ણ તે અચિત્ત દ્રવ્યથી અચિત્તાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્ય-નિર્ગમ બજાવો. તેમજ વિદેહપવશાત્ સધાર્થપણે અને ઉપચારથી જે દ્રવ્ય જે દ્રવ્યથી નિહળે તે પણ દ્રવ્યનિર્ગમ કહેવાય. ૧૫૩૪-૧૫૩૫-૧૫૩૬.

ભૂમિરૂપ અચિત્ત દ્રવ્યથી આકૃગની ઉત્પત્તિ તે સચિત્ત દ્રવ્યનિર્ગમ, પતંગની ઉત્પત્તિ તે મિશ્ર દ્રવ્યનિર્ગમ, કેમકે પતંગની પાંખો વિગેરે અવયવો અચિત્ત હોય છે અને એ સિવારના અવયવો અચિત્ત હોય છે, તેથી તે મિશ્રદ્રવ્ય કહેવાય છે, અને બાબાની ઉત્પત્તિ તે અચિત્તદ્રવ્યનિર્ગમજાણવો. એ પ્રમાણે અચિત્તદ્રવ્યથી સચિત્ત-અચિત્ત તે મિશ્ર દ્રવ્યનો નિર્ગમ થાય છે. એજ પ્રમાણે મિશ્રદ્રવ્યથી પણ સચિત્તાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્યનો નિર્ગમ છે. જેમકે-સ્ત્રીના શરીરમાંથી કૃમિની ઉત્પત્તિ તે અચિત્તદ્રવ્યનિર્ગમ, બાળકરૂપ ગર્ભની ઉત્પત્તિ તે મિશ્રદ્રવ્યનિર્ગમ, કેમકે બાળકના દેશ નખ વિગેરે અચિત્ત હોય છે અને રોપ અવયવો સચિત્ત હોય છે, તેથી તે મિશ્રદ્રવ્ય કહેવાય. અને સ્ત્રીના શરીરથી રૂધિરની ઉત્પત્તિ તે અચિત્ત દ્રવ્ય નિર્ગમ જાણવો. એમ મિશ્રદ્રવ્યથી અચિત્તાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્યનિર્ગમ છે, તથા કાષ્ઠથી કૃમિની ઉત્પત્તિ તે અચિત્ત દ્રવ્યથી સચિત્ત દ્રવ્ય નિર્ગમ, ધુણની ઉત્પત્તિ તે મિશ્ર દ્રવ્ય નિર્ગમ, અને ધુણાએ ખોતડીને કાષ્ઠ ઝીણું ચર્ણ કર્યું હોય તે અચિત્ત દ્રવ્ય નિર્ગમ, એ પ્રમાણે અચિત્તદ્રવ્યથી સચિત્તાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્ય નિર્ગમ જાણવો. પછી વિદેહપના વશથી સંજ્ઞાપ્રકારે અથવા ઉપચારથી જે દ્રવ્યનો જે દ્રવ્યથી નિર્ગમ થાય, તે પણ ત્યાં દ્રવ્યનિર્ગમ કહેવાય. જેમકે-દૂધમાંથી ધી વિગેરેની ઉત્પત્તિ તે વિદેહ-

વશાત્ સદ્ભાવપણે દ્રવ્યનિર્ગમ કહેવાય, અર્થાં ભૂમિમાંથી સંભૂર્જિત તીડની ઉત્પત્તિની પેઠે દૂધમાંથી ધી નીકળતું જણાતું નથી, પણ ધી આદિના પરિણામ કારણપણે દૂધ જણાય છે, તેથી વિકલ્પવશાત્ સદ્ભાવથી દ્રવ્ય નિર્ગમ કહેવાય છે, તથા રૂપીઆથી ભોજન વિગેરેની ઉત્પત્તિ તે ઉપચારકરે દ્રવ્યથી દ્રવ્યના નિર્ગમ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે બીજું પણ સર્વં યથાસંભવ પાતાની બુદ્ધિથી વિચારીને કહેવું. ૧૫૩૬-૧૫૩૫-૧૫૩૬.

હવે ક્ષેત્ર નિર્ગમ કહે છે.

સ્વેતસ્સ વિનિગમણં સરુવઓ નતિય તં જમકિરિયં ।

સ્વેત્તાઓ સ્વેતમ્મિ વ હવેજ્ઞ દવ્વાઈનિગમણં ॥ ૧૬૩૭ ॥

ઉવચારઓ વ સ્વેતસ્સ નિગમો લોગનિરુપુડાણં ચ ।

લહ્દં વિનિગમયંતિ ય જહ સ્વેતં રાવલાત્તિ ॥ ૧૬૩૮ ॥

સ્વરૂપથી ક્ષેત્રનો નિર્ગમ નથી, કેમકે તે ક્રિયા રહિત છે, પણ ક્ષેત્રથી અથવા ક્ષેત્રમાં દ્રવ્યાદિનો નિર્ગમ થાય. અને ઉપચારથી તે ક્ષેત્રનો નિર્ગમ થાય છે, જેમકે લોક ક્ષેત્રથી નિષ્કુટ નીકળ્યા, અથવા રાજમહેલથી ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થયું; અથવા નીકળ્યું. ૧૫૩૭-૧૫૩૮.

જેમ ઉપર દુધથી ધી નીકળવાને અગે દ્રવ્યનો નિર્ગમ કલ્પનાથી કહેવાય છે, પણ સ્વરૂપથી નથી કહેવાતો; તેમ ક્ષેત્રનો નિર્ગમ પણ સ્વરૂપથી નથી, કારણ કે તે અક્રિય છે. પરંતુ ક્ષેત્રથી દ્રવ્ય નિર્ગમન થાય છે, જેમકે આયુક્ત્યાદિ સમયે ઉર્ધ્વ યા અધોભોગાદિ ક્ષેત્રમાંથી ઉપ-નારકાદિ દ્રવ્યનો નિર્ગમ થાય છે. વગી ક્ષેત્રમાં ધાન્યાદિ દ્રવ્યનો પણ નિર્ગમ થાય છે. આ રીતે ક્ષેત્રથી દ્રવ્યનો નિર્ગમ થાય છે, પરંતુ ક્ષેત્રથી કે ક્ષેત્રનો નિર્ગમ સ્વરૂપથી નથી થતો, ઉપચારથી-કલ્પના માત્રથી થાય છે, લોકક્ષેત્રથી નિષ્કુટ નીકળ્યા, એ નિષ્કુટ સ્વરૂપથી અવસ્થિત છે, તેમની નિર્ગમ ક્રિયા નહિ હોવા છતાં પણ નીકળ્યા હોય એમ જણાય છે, તેથી તેમાં નિર્ગમનો ઉપચાર કરાય છે. તથા રાજમહેલથી ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થયું; અથવા નીકળ્યું; દુષપમાદિ કાળથી, દુકાળના ઉપદ્રવથી ભરતાદિ ક્ષેત્ર નીકળ્યું. ૧૫૩૭-૧૫૩૮.

હવે કાળનિર્ગમનું સ્વરૂપ કહે છે.

કાલોડવિ દવ્વધમ્મો નિકિરિઓ તસ્સ નિગમો પમવો ।

તત્તો ચિય દવ્વાઓ પમવઈ.કાલે વ જં જમ્મિ ॥ ૧૬૩૯ ॥

ઉવચારઓ વ સરઓ વિણિગઓ નિગઓ ય તત્તોડહં ।

અહવા દુક્કાલાઓ નરો વ ચાલાઈકાલાઓ ॥ ૧૬૪૦ ॥

કાળ પણ વર્તનારૂપ દ્રવ્યનો ધર્મ હોવાથી સ્વરૂપે નિષ્ક્રિય છે, તેથી દ્રવ્યદ્વારાએજ તેનો નિર્ગમ કહેવાય છે, જેમકે જે વર્ષાડિકાળમાં જે વનસ્પતિઆદિની ઉત્પત્તિ, તે કાળનિર્ગમ, અથવા ઉપચારથી કાળનિર્ગમ શરદનકતુ પ્રગટ થઈ, શરદનકતુ અથવા દુકાળથી હું ઉતર્યો, બાળ-આદિ અવસ્થાથી આ અનુબ્ય ઉત્તીર્ણ થયો. ઇત્યાદિ ઉપચારથી કાળનિર્ગમ છે. ૧૫૩૯-૧૫૪૦

હવે ભાવનિર્ગમ કહે છે.

માવો વિ દવ્વધમ્મો તત્તો ચિય તસ્સ નિગમો પમવો ।

દવ્વસ્સ વ માવાઓ વિણિગમો માવઓડવમો ॥ ૧૬૪૧ ॥

રુવાઈ પોમ્મલાઓ કસાય-નાળાદઓ ય જીવાઓ ।

નિતિ પમવંતિ તે વા તેઈતો તવ્વિઓમમ્મિ ॥ ૧૬૪૨ ॥

ભાવ પણ (કાળની પેઠે) દ્રવ્યનો ધર્મ છે, અને તેથી ભાવનો દ્રવ્યથી જે નિર્ગમ (ઉત્પાદ) તે ભાવનિર્ગમ અથવા ભાવની અપેક્ષાએ દ્રવ્યનો જે અપગમ-વિનાશ તે

ભાવનિર્ગમ (જેમકે બ્યારે પૂર્વપર્યાયથી દ્રવ્ય નાશ પામે છે, અને નવીન પ્રયયિ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે પૂર્વ પર્યાયથી-પૂર્વ ભાવથી દ્રવ્યનો અપગમ થયો હોવાથી ભાવથી નિર્ગમ કહેવાય છે.) તથા રૂપાદિ ભાવો (પુદ્ગલ દ્રવ્યથી) અને ક્ષાય-જ્ઞાન વિગેરે જીવથી, નીકળે છે, એ ભાવોનો નિર્ગમ તે ભાવનિર્ગમ કહેવાય છે. અથવા તે પુદ્ગલ-જીવાદિ પદાર્થો, તે રૂપાદિ અને ક્ષયાદિ ભાવોથી વિયોગ પામે છે-પૂર્વ ભાવનો વિનાશ થયે નીકળે છે, માટે તેમના તે ભાવોથી નિર્ગમ થાય છે, તેથી તે ભાવનિર્ગમ કહેવાય છે. ૧૫૪૧-૧૫૪૨.

એ રીતે છ પ્રકારનો નિર્ગમ કહીને, હવે અહીં પ્રસ્તુતમાં જે નિર્ગમનું પ્રયોજન છે, તે પ્રશસ્તભાવ નિર્ગમનું સ્વરૂપ કહે છે.

તત્ય પસત્યં મિચ્છત્તણ્ણાણાવિરહમાત્રનિગમણં ।

જીવસ્સ સંભવંતિ ય જં સમ્પત્તાદઓ તત્તો ॥ ૧૫૪૩ ॥

પસ્ય ચ પસત્યભાવપ્પસુદ્ધમેત્તં વિસેસઓઽદિગયં ।

અપસત્ત્યાવગમોઽવિય સેસાઽવિ તદ્દગભાવાઓ ॥ ૧૫૪૪ ॥

વીરો દવં સ્વેત્તં મહસેણવણં પમાણકાલો ય ।

ભાવો ચ ભાવપુરિસો સમાસઓ નિગમંગાઈ ॥ ૧૫૪૫ ॥

સામદયં વીરાઓ મહસેણવણે પમાણકાલે ય ।

ભાવપુરિસા હિ યાવો વિણિગઓ વવસ્વમાણોઽયં ॥ ૧૫૪૬ ॥

इच्चेवमाइं सव्वं द्वाहीणं जओ जिणस्सेव ।

તો નિગમણં વોત્તું વોચ્છં સામાદયસ્સ તઓ ॥ ૧૫૪૭ ॥

મિચ્છતાઙ્ગતમાઓ સ નિગઓ જહ ય કેવલં પત્તો ।

તત્તો ય જહ પસુયં સામદયં તં પવવસ્થામિ ॥ ૧૫૪૮ ॥

મિથ્યાત્વ-અજ્ઞાન-અવિરતિરૂપ અપ્રશસ્તભાવથી જીવનું નીકળવું-છુટા પડવું, તે પ્રશસ્તભાવનિર્ગમ કહેવાય છે, કારણ કે તેથી ભાક્ષપ્રાપ્તિના હિતબુત સમ્યક્ત્વાદિ શુભો જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. (અહીં સામાયિક અધ્યયન પ્રસ્તુત છે, તે ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં હોય છે તેથી) અહીં પ્રશસ્ત ક્ષાયોપશમિક ભાવની શીમાન મહાવીર દેવથી ઉત્પત્તિ પ્રસ્તુત છે, તેના તથા અપ્રશસ્ત મિથ્યાત્વાદિ આદયિક ભાવનો વિનાશ, તેના વિશેષ કહીને અધિકાર છે. આ સિવાયના બીજા નિર્ગમના દ્રવ્યાદિ ભેદો પ્રસ્તુત પ્રશસ્તભાવ નિર્ગમના (અનન્તર અથવા પરપરાએ) કારણરૂપ છે. જેમકે મહાવીર દેવદ્રવ્ય, મહસેન વન ક્ષેત્ર, પહેલી પીરથીરૂપ પ્રભાણકાળ, અને ભાવપુરૂપ તે ભાવ, એ સંક્ષેપથી સામાયિક નિર્ગમના અંગો છે, શીમાન મહાવીર દેવના જીવથી મહસેન વનમાં પ્રથમ પૌરૂષીએ સામાયિક નીકળ્યું, કારણ કે હમણાં મહાવીર દેવરૂપ ભાવપુરૂપથીજ સર્વ નીકળ્યું છે. (સામાયિક ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં હોય છે, તેથી તેને ભાવ કહેવાય છે.) એ સર્વ (ક્ષેત્ર નિર્ગમ કાળ નિર્ગમ-સામાયિક અધ્યયન-આવશ્યક શ્રુત સ્કંધ-આચાર્યગ વિગેરે) મહાવીરના જીવરૂપ દ્રવ્યને આધીન છે, તેથી પહેલાં તે બનેદર મહારાજનો નિર્ગમ કહીને પછી સામાયિકને નિર્ગમ કહીશું. મિથ્યાત્વાદિ અધિકારથી તે નીકળ્યા, અને અનુક્રમે કેવળજ્ઞાન પામ્યા, તે પછી તેમનાથી સામાયિક નીકળ્યું, તે સામાયિક હવે કહીશું. ૧૫૪૩ થી ૧૫૪૮.

આ પછી પંચ કિર દેવિસા ઇત્યાદિ નિર્ણયોમાં નિર્ગમ સંબંધી ગાથાઓ મહેલી છે, તેથી ભાષ્યકારે તેની વ્યાખ્યા નથી કરી, એમાં જે કંઈ અધર્મ ન સમજાય તેવું હોય તે શ્રેણ આવશ્યકના વિવરણથી બાકી લેવું.

પરિશિષ્ટ.

જે નિર્ચક્તિની ગાથાઓ મધ્વધારી હેમચંદ્રાચાર્યે ટીકામાં સ્વીધી નથી તે સામાન્ય અર્થ સહિત નીચે આપીએ છીએ.

આભિણિવોધિયનાણે, અદ્વાવોસઈ હવન્તિ પયદોઓ
સુયનાણે પયદોઓ, વિત્થરઓ આવિ વોચ્છામિ ॥ ૧૬ ॥

(એ પ્રમાણે) આભિણિવોધિક જ્ઞાનના અકુપીસ લેદ છે. હવે શ્રુતજ્ઞાનના લેદ વિસ્તારથી અને સંક્ષેપથી કહીશું અને અવધેજ્ઞાનના લેદ કહીશું. ૧૬.

एत्थं पुण अहिंगारो सुयनाणेणं जधो सुएणं
सेसाणमपण उविअ अणुभोगु परईरदिट्ठतो ॥ ७९ ॥

અહીં પ્રસ્તુતમાં શ્રુતજ્ઞાનથી અધિકાર છે, કેમકે શ્રુતજ્ઞાન વડે જ સ્વીધની પેઠે શેષ-જ્ઞાનાતું અને પોતાતું (શ્રુતજ્ઞાનતું) વ્યાખ્યાન કરાય છે, કેમકે શ્રુતજ્ઞાન, સ્વ અને પરને પ્રકાશ કરનારું છે. ૭૯.

गइ आणुपुवी दो दो जाइनामं च जाव चउरदो ।

आयार्व उज्जोयं थावरनाम च मुहुर्म च ॥ १२२ ॥

साहारमपजत्तं निहानिहं च परल्लयलं च ।

धीणं खवेइ ताहे अवसेमं जं च अट्ठणं ॥ १२३ ॥

वीसमिऊण नियदो दोहि उ समएहि केवले सेसे ।

पढमे निहं पयलं नामस्स इमाओ पयडीआ ॥ १२४ ॥

देवगइ आणुपुटी विउति संवयण पढमवज्जाई ।

अन्नयरं संढाणं तित्थयराहारनामं च ॥ १२५ ॥

चरमे नाणावरणं पंचविहं दंसगं चउविचयणं

पंचविहमतरायं एवइत्ता કેવલો દોઈ ॥ ૧૨૬ ॥

એ ગતિ, નરક-નિવૃત્તિ અને તે જ એ અનુભૂતિ, એકેન્દ્રિયાદિ ચાર ભૂતિ, આત્મનામ, ઉદ્યોતનામ સ્થાવરનામ, સૂક્ષ્મનામ, સંચારશૂન્યનામ, અપચક્ષિનામ, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રચલાપ્રચલા, અને ધીશુદ્ધી નિદ્રા અપાવીને પરીઆદ કરાયમાંથી બાકીનો ભાગ અપાવે. તે વાર પછી નપુંસકવેદ-સ્ત્રીવેદ તથા હાસ્યાદિ પદ્ધતિ તથા પુરુષવેદ, સંબલનનો ક્રોધ-માન માયા-ને બાદર લોભ અપાવીને દશમે ગુણગણે સૂક્ષ્મવેદનો નાશ કરીને યથાખ્યાત ચારિત્રિયો થઈને બારમે ગુણગણે તે નિર્મલ્ય વિમલો લગને એસમય માત્ર બાકી રહે ત્યારે પહેલાસમયે નિદ્રા, પ્રચલા, અને નામ કર્મની આ પ્રકૃતિઓ, દેવગતિ, દેવાનુપૂર્વિ, વૈદિક્યનામ, પહેલા સિવાયનાં પાંચ સમય, કે. ૧. ૧૩ એક સંસ્થાન શુદ્ધીને બાકીનાં પાંચ સંસ્થાન, તીર્થેકર નામકર્મ ઉદયમાં આવવાનું ન હોય તો તે અને ઉદયમાં આવવાનું હોય તો તેના વિના આહારકનામનો ફાય કરે. છે. ૧. ૧૪ મમયે જ્ઞાનાવરણ પાંચ, દર્શનાવરણ ચાર અને અન્તરાયની પાંચ પ્રકૃતિ અપાવીને કેવાળી થાય. ૧૨૨ થી ૧૨૬.

પંથં કિર દેસિત્તા સાદૃશં અદવિવિષ્ણદ્વાણં ।

સમ્મત્તપદમલંબો વોદ્ધલો વદ્ધમાણસ્સ ॥ ૧૪૬ ॥

અટવીમાં જુલા પડેલા સાધુઓને માર્ગ બતાવીને (તેઓ પાસેથી દેશના સાંભ-
ળીને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું) એ વર્ધમાન સ્વામિને પ્રથમ સમ્યક્ત્વ લાભ બાંહેધરી ૧૪૬.

અવરવિદેહે ગામસ્સ ચિંતયો રાય દારુ વળગમળં ।

સાદુ મિત્તસ્વનિમિત્તં સત્તાદીણે વહિં પાસે ॥ મૂલ માપ્યમ્ ॥ ૧ ॥

દાણન્નપંથ નયણં અણુકંપ ગુરુરૂહણસમ્મત્તં ।

સોહમ્મે ઉવવન્નો પલિયાલ મુરો મહિદ્દીઅ ॥ મૂલ માપ્યમ્ ॥ ૨ ॥

અપર એટલે પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં આમની ચિન્તા કરનાર રાજાને મટે કાષ્ઠ લા-
વવા કાષ્ઠના વનમાં ગયો, ત્યાં સાર્થથી હાંન અને લિફ્ફા મટે ભ્રમણ કરતા એવા સાધુ-
ઓને જોયા. તેઓને અન્નપાનનું દાન આપી, માર્ગ બતાવીને તેમના ઉપદેશથી સમ્યક્ત્વ
પ્રાપ્ત્યો. ત્યાંથી મુરુ પામી સૌધર્મદેવલોકમાં પદ્યોપમના આશુવાળો મહાધિક દેવ થયો.
૧-૨. આ બે મૂળ ભાષ્યની ગાથાઓ છે.

લહણ ચ સમ્મત્તં અણુકંપાદ ચ સો મુવિહિયાણં ।

મામુરવરવોદિષરો દેવો વેમાગિઓ જાઓ ॥ ૧૪૭ ॥

ચહ્ણણ દેવલોગા હહ વેવ ચ મારહંમિ વાસંમિ ।

ઈક્વાગકુલે જાઓ રસમમુમમુઓ મરીડિત્તિ ॥ ૧૪૮ ॥

ઈક્વાગકુલે જાઓ ઇક્વાગકુલસ્સ હોઈ ઉપ્પત્તી ।

કુલગરવંતેઽઈપ મરહસ્સ મુઓ મરીડિત્તિ ॥ ૧૪૯ ॥

ઓસપ્પિણી ઈમીસે વડ્યાપેં સમાપ પાંચ્છમે ભાગે ।

પલિઓવમટ્ટમાપ તેસંમિ ચ કુલગરુપ્પત્તી ॥ ૧૫૦ ॥

અદ્ધમરહ મણ્ઠિલ્લિતિભાગે ગંગસિધુમજ્જમિ ।

ઈત્થ વહુમજ્જદેસે ઉપ્પણ્ણા કુલગરા સત્ત ॥ ૧૫૧ ॥

પુવ્વભવજમ્મનામં પમાણ સંયયણમેવ સંટાણં ।

વણિત્થિયાલ્લમાગા ભવગોવાઓ અનીઈ ચ ॥ ૧૫૨ ॥

પુવ્વમત્ર કુલગરાણં ઉસમ્મજિણિદસ્સ મરહસ્સો ચ

ઈક્વાગકુલુપ્પત્તી જેયન્દા આણુપુવ્વીણા ॥ (આ ગાથા પુસ્તકમાં વ્યાખ્યાત નથી.)

અનુક્રમ્પા વડે સાધુઓ પાસેથી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિને દેહીપ્રમાણ મુદર દેહધારી
વેમાનિક દેવ થયો. દેવલોકથી અર્વાને આ ભરતદેવમાં ઈક્વાકુલની અદર ભરતચક્રિતા
પુત્ર મરીચિ નામે થયો. કુલકર વશ વીત્યાપછી ઈક્વાકુલની ઉત્પત્તિ થઈ. તે ઈક્વાકુ-
લમાં ભરતના પુત્ર મરીચીપણે તે ઉત્પન્ન થયો આ અવસર્થિણિ કાળના મુપમ દુપમા નામે
ગ્રીભ આરાના પાછલા ભાગમાં પદ્યોપમના આક્રમ ભાગ બાકી રહ્યો, ત્યારે કુલકરની
ઉત્પત્તિ થઈ. અર્ધભરત (અર્ધભરત તે વિદ્યારણુ સ્થાન જે વેતાદય તે યદી દક્ષિ-

ધુનો ભાગ)ના મધ્યમ ત્રિજા ભાગની અંદર ગંગા અને સિન્ધુની મધ્યમાં, અહીં અત્ય-
ન્ત મધ્ય પ્રદેશમાં સાત કુલકરો ઉત્પન્ન થયા. કુલકરોના પૂર્વભાવ, જન્મ, પ્રભાષ, સંધ્યષ,
સંસ્થાન, વર્ણ, સ્ત્રીઓ, આયુ, ભાગ, ભવનોપપાત (ભવનપાતની કાયમાં ઉપજવું)
અને નીતિ એ અનુક્રમે કહેવાયો. (કુલકરોના પૂર્વભાવ, ઋષભજનેશ્વરની, ભરતરાજની
અને ઈક્ષ્વાકુ કુળની ઉત્પત્તિ અનુક્રમે જણવી.) ૧૪૭ થી ૧૫૨.

હવે કુલકરોના પૂર્વભવાદિ જણાવવાને નિર્ધુક્તિકાર કહે છે.

અવરચિદેહે દો વણિય વયંસા માઈ ડજ્જુણ ચેવ ।

કાલગયા ઇહ મરહે હાથી મણુઓ અ આયાયા ॥ ૧૫૩ ॥

દહું સિનેહકરણં ગયમારુહણં ચ નામણિષ્કતી ।

પરિદ્રાણિ ગેહિકલહો સામત્યણ વિન્નવણત્તિ ॥ ૧૫૪ ॥

પદમિત્ય વિમલવાહન ચક્કુમ જસમં ચડત્યપધિર્વદે ।

તત્તો અ પસેણદ્દે મરુદેવે ચેવ નામી ય ॥ ૧૫૫ ॥

નવ ધણુસયા ય પદમો અદ્ધ ય સત્તદ્વસત્તમાઈ ચ ।

છઘેવ અદ્ધછદ્ધા પંચ સયા પળ્લવીસં તુ ॥ ૧૫૬ ॥

વજ્જરિસહસંઘયણા સમચડરંસા ય હુંતિ મંઠાણે ।

વળ્ણંપિય વુન્છામિ પત્તેયં જસસ જો આસો ॥ ૧૫૭ ॥

ચક્કુમ જસમં ચ પસેગઇયં દ્દે પિઅંગુવળ્ણા ।

અધિર્વદો સસિગોરો નિમ્મલકળગળ્ણમા સેમા ॥ ૧૫૮ ॥

ચંદજસ ચંદકંતા સરુવ પઢિરુવ ચક્કુરંતા ય ।

સિરિકંતા મરુદેવી કુલગરપત્તીણ નામાઈ ॥ ૧૫૯ ॥

સંઘયણં સંઠાણં ઉચ્ચત્ત ચેવ કુલગરેહિ સમે ।

વળ્ણેણ દ્દમવળ્ણા સવ્વાઓ પિયંગુવળ્ણાઓ ॥ ૧૬૦ ॥

પલિમોવમદસમાદ્દ પદમસ્સાઉં તઓ અસંસિજ્જા ।

તે આણુપુલ્લિહીણા પુલ્લા નાભિસ્સ સંસેજ્જા ॥ ૧૬૧ ॥

જં ચેવ આડયં કુલગરાણ તં ચેવ હોઈ તાસિપિ ।

જં પદમગસ્સ આડં તાવડયં ચેવ હાથિસ્સ ॥ ૧૬૨ ॥

જં જસસ આડયં મ્વલ્લુ તં દસ ભાગે સમે વિમદ્દુજ્જં ।

મજ્જિલ્લહ્વતિભાગે કુલગરક્કાલં વિયાણાદિ ॥ ૧૬૩ ॥

પદમો ય કુપારત્તે ભાગો ચરમો ય વુમાદુવંમિ ।

તે પયણુપિજ્જદોસા સવ્વે દેમેસુ ઉવવળ્ણા ॥ ૧૬૪ ॥

દો ચેવ મુવળ્ણેસુ ઉદ્દહિકુપારેસુ હુંતિ દો ચેવ ।

દો દીવકુમારેસુ દ્દગો નામેસુ ઉવવળ્ણા ॥ ૧૬૫ ॥

ત્યાંથી મૃત્યુ પામી સૌધર્મ દેવલોકે દેવ થયા, ત્યાંથી અ્યવી મહાવિદેહમાં મહાબળરામ, ત્યાંથી મરણ પામી ઇશાન દેવલોકે લાલતાંગ દેવ થયા, તે પછી મહાવિદેહમાં વજ્રનાથ રાજ થયા, ત્યાંથી ઉત્તરકુટમાં શુભલક થયા, આશુક્યે સૌધર્મ દેવલોકે દેવ થયા, પછી મહાવિદેહમાં વૈધના પુત્ર થયા, ત્યાં રાજપુત્ર, શ્રેષ્ઠપુત્ર, પ્રધાનપુત્ર અને સાર્થવાહનો પુત્ર એ ચાર તેના ભ્રાત્ર થયા. તે મિત્રોએ વૈધપુત્રના ષેર દૂધમાળા કોડથી ઉપદ્રવ પામેલા યતિને લોકને વૈધપુત્રને કહ્યું કે આમની ચિકિત્સા કરો, તેથી વૈધપુત્રે તેલ આપ્યું, વાંચ-કૃપુત્રે ચંદન અને કામળ આપ્યાં. પછી દીક્ષા લઈને તેજ ભવે અન્તકૃત થયા. સાકુની ચિકિત્સા કરીને શ્રમણપણું પાળીને પાંચે દેવલોકમાં ગયા, ત્યાંથી અ્યવીને પુઠરિકીણી નગરીમાં વજ્રસેન રાજાના પુત્ર થયા. પ્રથમ વૈદ્યને જીવ વજ્રનાથ થયા, બાકીના મિત્રો અતુ-કર્મે બાહુ, શુબાહુ, પીઠ, અને મહાપીઠ થયા. તેમના પિતા વજ્રસેન તીર્થંકર થયા, તેમની પાસે તેઓએ દીક્ષા લીધી. વજ્રનાથ સૌદર્પણ થયા, અને બાકીના ચાર અગીઆર અંગ બાણનારા થયા. એમાંના બીજા બાહુએ વૈયાવૃત્યથી ભોગલું ફળ પ્રાપ્ત કર્યું, ત્રીજા શુબાહુએ કૃતિકર્મથી બાહુલું બળ પ્રાપ્ત કર્યું તેમનાથી મોટા વજ્રનાથે તેમની પ્રશાસા કરી, અને સર્વથી નાના પીઠ-મહાપીઠે તેમનું આત્મય કર્યું, તેમાં પહેલા વજ્રનાથે વીસસ્થાન આરાધન કરીને તીર્થંકર નામકર્મ બાંધ્યું. ૧૭૦ થી ૧૭૮

હવે તીર્થંકર નામકર્મના હેતુબદ્ધ વીસસ્થાનકાદિ કહે છે.

અરિહંત સિદ્ધ પવયણ ગુર્યેરવહુસ્તુણ વવસીમું ।

વચ્છલયા ણ્ણસિં અધિક્કવનાળોવઓગે ય ॥ ૧૭૧ ॥

દંસણ વિણ્ણ આવરસણ ય સીલક્ષણ નિરુદ્ધારો ।

સ્વજલવત્તવાચ્છયાણ વંચાવચ્છે સમાહી ય ॥ ૧૮૦ ॥

અપુહનાગગહણે મુયમત્તી પવયણે પમાવણયા ।

ણ્ણહિં કારણેહિં તિત્થયરત્તં લહ્હ જીવો ॥ ૧૮૧ ॥

પુરિમે પચ્છિમેણ ય ણ્ણ સવેડવિ ફાસિયા ઠાળા ।

મજ્ઞિમણ્ણિં નિળેહિં ણ્ણકં દો તિળ્ણિ સઠ ॥ ૧૮૨ ॥

તં ચ ફહં વેદ્ધહ ? અગિલાણ ધમ્મદેસણાદ્ધંહ ।

વજ્ઞહ તં તુ મગવઓ વડ્ડયમત્તોસકહ્ધત્તાણ ॥ ૧૮૩ ॥

નિયમા મણુપગડંપ ઇત્થી પુરિસેયરો ય સુહલેસો ।

આસેવિયવહુલેહિં વીસાણ અળ્ણયરણ્ણિં ॥ ૧૮૪ ॥

સવત્તઓ સઘટ્ટે સઘેસિં પદમઓ સુઓ સમઓ ।

રિવસેણ અસાદ્ધાહિં અસાદ્ધવહુલે ચરત્થીણ ॥ ૧૮૫ ॥

અરિહંત, સિદ્ધ, પ્રવચન, શુર, સ્થવિર, મદુશુભ, અને તપસ્વી, એઓને વિષે ૧૭૧; નિરન્તર જ્ઞાનાપયોગ; હર્મન-વિનય-આવરણ-અને શીલનામાં નિરતિચાર-; નિરન્તર તપસ્વીને દાન-વૈયાવૃત્ય, અને અમાધિ, નરીન જ્ઞાનનું મદુજ, શુભની ૫, અને પ્રવચનની પ્રમાણના એ કારણોને જીવ તીર્થંકરપણું પામે છે. પહેલા અને

છેલા જિનેશ્વરે એ બધાએ સ્થાનકો સ્પર્શ્યા છે. તથા મધ્યના જિનેશ્વરેએ એક-બે-ત્રણ અથવા સર્વ સ્થાનક સ્પર્શ્યા છે. તે તીર્થંકર નામકર્મ કેવી રીતે વેદાય ? એના ઉત્તરમાં ન્હાનીરહિત ધર્મદેશનાવડે તે તીર્થંકર નામ લોગવાય છે ને તે લગવાનના પાછળના ત્રીજા ભવે બંધાય છે. જેણે મનુષ્યગાંતમાં વીસસ્થાનકમાંથી કોઈપણ સ્થાનક અનેક પ્રકારે સેવેલ હોય, તે શુભદેશવાવાન સ્ત્રી-પુરૂષ-અથવા નપુંસક અવશ્ય જિનનામ બાંધે છે. તે પાંચેના સર્વાર્થસિદ્ધમાં ઉપપાત થયો. તેમાંથી પ્રથમ અપાઠ વડ ચતુર્થાએ ઉત્તરાપાઠા નક્ષત્રમાં ઋષભદેવ ગ્રન્થમાં. ૧૭૬-થી-૧૮૫.

હવે જન્મવિધિ આદિ કહે છે.

જમ્મણે નામવુહી અ, જાઈંણ સરણે રૂઅ ।
 વીવાદે અ અવચ્છે અભિસેણ રજ્જસંગહે ॥ ૧૮૬ ॥
 ચિત્તવહુલટ્ટમીણ જાઓ ઉસમો અસાદળવરવત્તે ।
 જમ્મણમહો અ સવ્વો ખેયવ્વો જાવ ઘોસણયં ॥ ૧૮૭ ॥
 સંવટ્ટમેહ આર્યસગા ય ધિંગાર તાલિયંટા ય ।
 ચામર જોઈં રક્ત્વં કરેતિ ણેણ કુપારીઓ ॥ ૧૮૮ ॥
 દેમ્મણં ચ વરિસં સક્કાગમણં ચ વંસઠવણા ય ।
 આહારમંઘુલીણ ઢવેતિ દેવા મણુણં તુ ॥ ૧૮૯ ॥
 સક્કો વંસઢવણે ઇયલુ અગૂ તેણ હુંતિ ઇક્કાગા ।
 જં ચ જહા જંમિ વણ જોગં કાસી ય તં સવં ॥ ૧૯૦ ॥
 અહ વહુહ સો મયવં દિયલોયત્તુઓ અણોવમસિરીઓ ।
 દેવગણસંપરિવુહો નંદાઇસુમંગલાસહિઓ ॥ ૧૯૧ ॥
 અસિઅસિરઓ સુનયણો વિવુહો ધવલદંતપંતીઓ ।
 વરપડમગમ્મગોરો ફુલ્લપ્પલગંધનીસાસો ॥ ૧૯૨ ॥
 જાડસ્સરો અ મયવં અપ્પરિવદિણિ તિહિ ણ નાણેહિં ।
 કંનીહિ ય વુદ્ધીહિ ય અમ્મહિઓ તેહિ મણુણિં ॥ ૧૯૩ ॥
 પદમો અકાલમચ્ચૂ તહિં તાલફળેણ દારઓ પહઓ ।
 ફણ્ણા ય ફુલ્લગરેણં સિદ્ધે ગહિઆ ઉસહપત્તી ॥ ૧૯૪ ॥
 મોગસમત્તયં નાલં વરકમ્મં તમ્સ કાસિ દેવાહ ।
 દુહં વરમહિલાણં વહુકમ્મં કાસિ દેવીહ ॥ ૧૯૫ ॥

લગવન્તની જન્મવિધિ, નામવિધિ, વૃદ્ધિ, નીતિ, સ્મરણ, વિવાહવિધિ, અપાત્યક્રમ, પ્રભિષેકવિધિ અને રાજ્યસંપ્રદાવિધિ કહેવાયો. ચૈત્રવદી આઠમે ઉત્તરાપાઠા નક્ષત્રમાં ઋષભદેવના જન્મ થયો. જન્મમહોત્સવ સર્વ બધી લેવો-દેવોએ પોષણ કરી ત્યાંમુધીનો, તે વખતે સંવત્ક્રમેધની વૃદ્ધિ, આદર્શ, ભૃંગાર (કળા) (વંજણ, આમર, જ્યોતિ અને રક્ષા એ સર્વ દિક્કુમારીઓ કરે છે. લગવન્તના જન્મ પછી એક વરસમાં કંઈ ન્યૂનકાળ વિત્યાબાદ દેવેન્દ્રે

આવીને વંશસ્થાપના કરી, તથા દેવેએ ભગવન્તની અંગુલીમાં મનોહર આહાર સ્થાપન કર્યો, ભગવન! ઇશુ જમશે! આથી ભગવન્તે તે લીધી, તેથી તે ઇશ્વાકુ થયા, એ પ્રમાણે ઇન્દ્રે વંશસ્થાપન કર્યો. પછી જે વયમાં જે ચોગ્ય હોય, તે સર્વ ભગવન્તાનું ઇન્દ્ર મહારાજે કર્યું, તે પછી અનુક્રમે અનુપમશોભાવાળા દેવલોકથી ચ્યવેલા તે ભગવાન દેવગણથી સેવાતા નંદા અને સુમંગળા સહિત વૃદ્ધી-પામવા લાગ્યા. શ્યામકેશ, સુંદર નયન, ગોલાના ફળ જેવા હોઠ, શ્રેષ્ઠ પદ્મના ગુર્ણ સમાન ગૌર ધવળ દન્તપંક્તિ અને ખુબંકમળના ગ્રંથ જેવો ઉદ્યાસ હતો. વળી ભગવન્તે જાતિસ્મરણ જ્ઞાનવાળ, અપ્રતિપતિત ત્રણ જ્ઞાને સહિત, ક્ષાન્તિ અને છુદ્ધિમાં તે વખતના અનુચોથી અધિક ચઢીઆતા હતા. (તે દરમિયાન કોઈ મિથુનક પોતાના અપત્યયુગલને તાલવૃક્ષની નીચે ધૂકીને કીડા કરવા ગયું) તે વખતે તાલદળ પડવાથી બાળકપુત્ર મરી ગયો. આ પ્રથમ અકાળ મૃત્યુ થયું. તે શ્રેષ્ઠકન્યાને કુલ-કરે મહાહુ કરી અને ઋપભદ્રેવની પાત્રી કરી. આ વખતે ભગવાનને ભોગસમર્થ જાણીને ઇન્દ્રે તેમનું વરકર્મ કર્યું, અને દેવીઓએ બન્ને ઉત્તમ સ્ત્રીઓનું વધુકર્મ કર્યું. ૧૮૬ થી ૧૯૫

હવે ભગવન્તના અપત્યાદિ દ્વારે કહે છે.

છપુષ્વસયસહસ્તા પુર્વિ જાયસ્ત જિળવરિંદસ્ત ।

તો મરહર્વંમિસુંદરિચાહુવલી ચેવ જાયાઈ ॥ ૧૯૬ ॥

દેવી સુર્વંગલાદ્ય મરહો વંધી ય મિહુણયંજાયં ।

દેવીઈ સુનંદાદ્ય ઘાહુવલી સુંદરી ચેવ ॥ ૪ ॥ (મૂં માખ્યમ્)

અરુણાપદ્મ જુઅલે પુત્તાળ સુર્વંગલા પુણો પસવે ।

નોઈંગમદ્કમળે નિવેઅળં ઉસમસામિસ્ત ॥ ૧૯૭ ॥

રાયા કરેદ્ દંદં સિદ્ધે તે વિંતિ અમ્હવિ મ્મ હોડ ।

મમ્મદ્ ય કુલગરં સો અ વેદ્ ઉસમો ય મે રાયા ॥ ૧૯૮ ॥

આમોપદં સકો ઉવાગઓ તસ્ત કુળદ્ અમિસેઅં ।

મઝઢાઈ અલંકારિ નીરિંદજોગેં ચ સે કુળદ્ ॥ ૧૯૯ ॥

મિસિણીપસેહિઅરે ઉદયં પિત્તું છુદંતિ પાપસુ ।

સાહુ વિળીઆ પુરિસા વિળીયનયરી અદ્ નિવિદ્ધા ॥ ૨૦૦ ॥

આસા હત્યાં ગાવો ગહિઆઈ રજસંગહનિમિત્તં ।

પિત્તૂળ એવમાઈ ચઠવિહં સંગહ કુળદ્ ॥ ૨૦૧ ॥

સગ્ગા ૧ મોગા ૨ રાયળ્ળ ૩ સ્વત્તિઆ ૪ સગહો મવે ચઢહા ।

આરમિલ ૧ શુહ ૨ વયંસા ૩ સેસા જે સ્વત્તિઆ ૪ તે ઉ ॥ ૨૦૨ ॥

આહારે ૧ સિષ્પ ૨ કમ્મે ૩ અ, મામળા ૪ જ વિમૂસળા ।

લેદે ૬ ગણિય ૭ અ સ્વે અ, લવલળે ૯ માળ ૧૦ પોઅ ॥ ૨૦૩ ॥

ચવહારે ૧૨ નોઈ ૧૩ જુદે ૧૪ અ, રૂમત્યે ૧૫ અ ઉવાસળા ૧૬ ।

તિગિચ્છા ૧૭ અત્યસત્યે ૧૮ અ, વપે ૧૯ યાદ ૨૦ અ મારળા ૨૧ ॥ ૨૦૪ ॥

જન્નુ ૨૨ સવ ૨૩ સમવાપ ૨૪, મંગલે ૨૫ કોડમે ૨૬ રૂઝા ૨૭ ગંધે ૨૮ અ મલ્હે ૨૯ અ, અલંકારે ૩૦ તહેવ ચ ॥ ૨૦૫ ॥

ચોલો ૩૧ વળ ૩૨ વિવાહે ૩૩ અ, દત્તિઆ ૩૪ મહયપૂજના ૩૫ ॥

દાવળા ૩૬ ધૂમ ૩૭ સહે ૩૮ અ, છેલાવળય ૩૯ પુચ્છળા ૪૦ ॥ ૨૦૬ ॥

ભગવન્તના જન્મ પછી છ લાખ પૂર્વ વિત્યાબાદ ભરત અને બ્રાહ્મી, તથા બાહુ-બલી અને સુદરી એ ચાર બાળકો થયાં. સુમંગળાદેવીથી ભરત અને બ્રાહ્મીનું યુગલિક થયું; તથા સુનંદા દેવીથી બાહુબલી અને સુદરી મિથુનક થયું. તે પછી પુનઃ સુમંગ-ળાએ ઐરાગણપચાસ પુત્રના યુગલોને જન્મ આપ્યો. આ વખતે પૂર્વનિર્ણિત હડનીતિનું ભોકો ઉદ્ધવન કરવા લાગ્યા, તેથી તેઓએ ઋષભદેવ સ્વામીને તે બાબત નિવેદન કર્યું. આથી ભગવન્તે કહ્યું કે એ પ્રભાણે વર્તનારાને રાજા હડ કરે છે. તેમનું તે શાષ્ટ કથન સાંભળીને યુગલિયાઓ બોલ્યા કે અમારે પણ તેવો રાજા હો. તેથી ભગવન્તે કહ્યું કે કલ-કર પાસે યાચના કરો. (તેઓએ તેમ કર્યું એટલે કલકરે કહ્યું) ઋષભદેવ તમારે રાજા હો. આ વખતે ઉપયોગપદે અવધિજ્ઞાનથી જાણીને ઇન્દ્ર ત્યાં આવ્યા અને ભગવન્તને રાજ્યાભિષેક કર્યો. પછી રાજાને યોગ્ય સુકુટ અલંકાર વિગેરે તેમને માટે કર્યા. તે વખતે પદ્મિનીના પત્રોપદે પાણી લાવીને યુગલીયાઓએ ભગવન્તના ચરણમાં સીંચ્યું; તેથી ઇન્દ્રે આ સારા વિનીત પુરૂષ છે એમ કહ્યું. પછી ઇન્દ્રની આજ્ઞાથી વૈશ્રમણે ત્યાં વિનીતા નગરી બનાવી. પછી ભગવન્તે અર્ધ હસ્તી-બળદ વિગેરે રાજ્યસંગ્રહ માટે ગ્રહણ કર્યા. એ વિગેરે ગ્રહણ કરીને પછી આ આગળ કહીએ છીએ તે ચાર પ્રકારનો સંગ્રહ કર્યો. ઉમ, ભોગ, રાજન્ય અને ક્ષત્રિયો એ ચાર પ્રકારનો સંગ્રહ છે. તેમાં ઉમ હડ કરનારા તે ઉમ, શુદ્ધજનના સ્થાનકે ગણવા યોગ્ય તે ભોગ, મિત્ર જેવા હોય તે રાજન્ય, અને એ સિવાયના બાકીના જે રથા તે સામાન્ય ક્ષત્રિયો ગણવા. હવે પછી આહારવિધિ, શિલ્પકળા, કૃષિઆદિ કર્મ, મમત્વ, આભુષણવિધિ, લેખનકળા, ગણિત, કાષ્ઠકર્મોદિરૂપ, પુરૂષાદિનાં લક્ષણ, માન, પ્રાત્નવિધિ, વ્યવહારવિધિ, નીતિ, શુદ્ધવિધિ, ધનવેદ, શુદ્ધજનની ઉપાસના, ચિકિત્સાશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, બંધન, ધાત, મારણ, યજ્ઞ, ઉત્સવ, મેળા, મંગળ, કૌતુક, વસ્ત્ર, ગંધ, માદ્ય, તેમજ અલંકાર, ચૂલાકર્મ, ઉપનયન, વિવાહવિધિ, આયેલી કન્યા પરણવી, મરેલાની પૂજા, અગ્નિસંસ્કાર, સ્તૂપ, શ્વેદનશબ્દ, બાળકીડાના પ્રકાર, અને પૃથ્વી સંબંધી વિદ્ય કહેવાશે. ૨૦૬.

આસી અ કંદાહારા મૂલાહારા ચ પત્તહારા ચ ॥

પુષ્પફલમોદ્ગોડવિ અ જડઆ કિર કુલગરો ઉસમો ॥ ૫ ॥ મૂ. માખ્યમ્.

આસી અ ર્વચુમોર્ડે ર્વસ્વાળા તેજ સ્વત્તિઆ હુંતિ ॥

સળસત્તરસં ઘર્જ આમં ઓમં ચ શુંનીઆ ॥ ૬ ॥ મૂ. માખ્યમ્.

ઓમંપાહારંતા અજીરમાળંમિ તે જિણમુર્વિતિ ॥

હત્યેર્દિ ધંસિઝળં આહારેહતિ તે મળિઆ ॥ ૭ ॥ મૂ. માખ્યમ્

આસો અ પાણિવંસિ તિમ્મિઅ તંદુલપવાલપુદમોર્ડે ॥

હત્પતલપુદાહારા જડઆ કિર કુલકરો ઉસમો ॥ ૮ ॥ મૂ. માખ્યમ્

ધંસેઝળં તિમ્મણ ધંતણ તિમ્મણ પવાલપુદમોર્ડે ॥

ઘંસળ તિમ્મપવાલે હત્યરહે કવલ સેવ ॥ ૧ ॥ મૂ. માપ્યમ
 અગણિસ્સ ય ઉદ્ધાણં દુમઘંસા દઠ્ઠુ ધીઅપરિકહણં ।
 પાસેસું પરિહિંદહ ગિહ્દહ પાગં ચ તો કુણહ ॥ ૧૦ ॥ મૂ. માપ્યમ
 પવત્તેવ દહણમોસહિ કહણં નિગ્ગમણ હત્યિસીસંમિ ।
 પયણારંભપવિત્તી તાહે વાસી અ તે મણુઆ ॥ ૧૧ ॥ મૂ. માપ્યમ
 મિટેળ હત્યિપિંદે મટ્ટિયપિંદે ગહાય કુદગં ચ ।
 નિવત્તેસિ અ તદ્દા જિણોવરહેણ મગ્ગેણ ॥ (પ્રસિદ્ધા)
 નિવત્તિણ સમાણે મણ્ણઈ રાયા તઓ વહુજ્જણસ્સ ।
 પવઈઆ મે કુલ્લહ પયટ્ટિયં પદમસિપ્પં તુ ॥ (પ્રસિદ્ધા) *
 પશ્ચેવ ય સિપ્પાઈં વટ ૧ લોહે ૨ ચિત્ત ૩ ણંત ૪ કાસવણ ૫ ।
 ઈક્કિસ્સ ય ઇત્તો વીસં વીસં મહે મેયા ॥ ૨૦૭ ॥

બ્યારે ભગવાન ઋષભદેવ કુલકર હતા, ત્યારે યુગલિયાઓ કંઠાહારી, મૂળાહારી,
 પત્રાહારી, અને પુષ્પકુંજ ભોજ પશુ હતા. કાનિષ્ઠો ચેરરી ખાતા, તેથી તેઓ ઇક્ષ્વાકુ થયા.
 બીજાઓ શણ વિગેરે સત્તર પ્રકારનાં ધાન્ય કાચું અને ઘોઢું ખાતા. કાચું ધાન્ય ખાતાં
 અણ્ણુ થવાથી યુગલિયાઓએ ભગવન્તને પૂછ્યું. તેમણે ‘હાથવડે ધસીને ખાઓ’ એમ
 તેમને કહ્યું. એટલે તેઓ તે ઔપધીઓ હાથે ધસીને ખાનારા થયા. (પછી અતુલને કાળ-
 દોષથી તે પશુ નાહ પચવાથી) પત્રપુરમાં તંદુલ ભીંભવીને ખાનારા થયા, પછી હસ્તપુરમાં
 તે ગરમ કરી ખાનારા થયા. (આ પ્રમાણે) બ્યારે ઋષભદેવ કુલકર હતા ત્યારે હટું તે
 પછી ધસીને, હાથની ગરમીવાળા કરીને, ધસી-હાથમાં રાખીને, પ્રવાળપુરમાં ભીંભવીને
 ખાનારાઓ, ધસી રાખી પ્રવાલપત્ર હસ્તપુર અને કક્ષાને વિષે મૂકીને ખાવા લાગ્યા.
 આ વખતે વૃક્ષો ધસાવાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો, તેથી ભય પામેલા તેઓએ ભગવન્તને
 કહ્યું. ભગવન્તે કહ્યું. બાલુમાંથી ઘાસ દર કરીને તેથી પાકેલ પાક મહુલ કરો.
 નાએલ ઔપધી અડી ગઈ, તેઓએ ભગવન્તને તે કહ્યું, તે વખતે ભગવન્ત હસ્તપર
 થકીને નીકળ્યા હતા, (પછી હસ્તના અસ્તકપર મુત્તિપંડો આકાર બતાવી તેવામાં
 પકાવીને ખાવાડું કહ્યું.) ત્યારથી રાંધવાની પ્રવૃત્તિ તે મનુષ્યોએ કરી. કુલકારનાં
 કાર્ય, હુદારનાં કાર્ય, ચિતારનાં કાર્ય, વણકરનાં કાર્ય, અને હલમગ્ન કાર્ય એ પાંચ મૂળ
 શિષ્યા હતા. તે પછી એ દરેકના વીસ વીસ ભેદ થયા. ૨૦૭

હવે કૃષિકર્મોદિના સામ્યકાર અર્થ કહે છે.

કર્મં કિસિવાણિજ્ઞાઈ ૩ મામણા જા પરિગ્ગહે મમયા ૪ ।
 પુષ્પિ દેવેરિ કયા વિમૂસણા મંડણા ચુલ્લો ૫ ॥ ૧૨ ॥ મૂ. માપ્યમ
 સેઈં ભિવોવિહાણં નિણેણ વંમીઈ દાહિણકરેણં ૬ ।
 ગણિયં સંસાણં મુંદરીઈ વામેણ સ્વઈર્ક ૭ ॥ ૧૩ ॥
 મરહસ્સ સ્વકર્મ્મ ૮ નરાઈલક્ષણમહોદયં લલિણો ૯ ।
 માણુમ્માણવમાણપ્પમાણ ગણિમાઈવત્પૂર્ણં ૧૦ ॥ ૧૪ ॥

मणिआई दोराइसु पोआ तह सागरंमि वहणाई ११ ।
ववहारो लेहवणं कलपरिच्छेदणत्थं वा १२ ॥ १५ ॥
णीई हकाराई सत्तविहा अहव सामभेआई १३ ।
जुद्धाई बाहुजुद्धाईआइ वट्टाईआणं वा १४ ॥ १६ ॥
ईसत्थं धणुवेओ १५ उवासणा मंसुकम्ममाईआ १६
गुरुरायईणं वा उवासणा पज्जुगसणया ॥ १७ ॥
रोगहरणं निगिच्छा १७ अत्यागमसत्यमत्यसत्थंति १८ ।
निअलाइजमो वंधो १८ घाओ दंढाइनाडणया २० ॥ १८ ॥
मारणया जीववहो २१ जण्णा नागाइआण पूआओ २२ ।
ईदाइमहा पायं पइनिअया ऊसवा हुंति २३ ॥ १९ ॥
समवाओ गोट्टीणं गामाईणं च संपसारो वा २४
तह मंगलाई सत्थिअमुवण्णसिद्धत्यपाईणि २५ ॥ २० ॥
पुविं कयाइ पहुणो सुरेहि रक्खाइ कोउगाई च २६ ।
तह वत्थमंअमल्लालंकारा केसभूसई २७-२८-२९-३० ॥ २१ ॥
तं दहूण पवत्तोऽलंकारं जणोऽवि सेतोवि ।
विहिणा चूलाकम्मं बालाणं चोल्या नाम ३१ ॥ २२ ॥
उवणयणं तु कलाणं गुरुमूले साहुणो तओ धम्मं
धिच्छं हवंति सट्ठा केई दिक्खं पवज्जंति ३२ ॥ २३ ॥
दहुं कयं विवाहं जिणस्स लोगोऽवि काडमारद्धो ३३ ।
गुरुदत्तिआ य कन्ना परिणिज्जंते तओ पायं ॥ २४ ॥
दत्तिव्व दाणमुसभं दितं दहुं जणंमिवि पवत्तं ।
जिणभिवत्तादाणं पिहु दहुं भिक्खा पवत्ताओ ३४ ॥ २५ ॥
महयं मयस्स देहो तं मरुदेवीइ पढमसिद्धुत्ति ।
देवेहि पुरा महिअं ३५ ज्ञावणया अगिसकारो ॥ २६ ॥
सो जिणदेहाईणं देवेहि कओ ३६ चआणु धुवाइ ३७
सद्धो अ रुणसद्धो लोगोऽवि तओ तहा पगओ ३८ ॥ २७ ॥
छेलावणमुद्धिद्धाई बालकीलावणं व सेंदाई ३९ ।
ईखिणिआइ रुअं वा पुच्छा पुण किं कहं कज्जं ॥ २८ ॥
अहव निमित्ताईणं सुहसइआइ सुट्ठुक्खपुच्छा वा ४० ।
इच्चेवमाइ पाएणुप्पन्नं उसमकालंमि ॥ २९ ॥
किंचिच्च(त्थ)भरहकाले कुलगरकालेवि किंचि उप्पन्नं ।
पहुणा प देसिआई सवकलासिप्पकम्माई ॥ ३० ॥ मू. भाव्यम

કર્મ એટલે કૃષિ-વાણિજ્યાદિ, મામણા એટલે પરિગ્રહમાં જે મમતા, વિમૂચ્છા એટલે શોભા, તે પ્રથમ હિન્દે ભગવન્તે કરી, (પછીથી લોકમાં પણ પ્રવર્તી.) લેખન એટલે લખવાની કળા, તે પ્રથમ જિનેશ્વરે જમણા હાથે આક્ષત્રીને શીખવી. ગણિત એટલે સંખ્યા ગણવાની રીત, તે જિનેશ્વરે કાળા હાથે મુદ્દરીને ઉપદેશી. રૂપકર્મ ભરતને શીખવ્યું અને મનુ-ચારિત્રમાં લક્ષણ બાહુબલિને શીખવ્યાં. તથા વસ્તુઓનું માન-ઉન્માન અવમાન-પ્રમાણ એ ગણિતમાં વસ્તુઓનું તેમજ દારાઆદિમાં મણકા વિગેરે પહેરવા, સમુદ્રમાં વહાણ ચલાવવા રાજદ્વારે સ્વકાર્ય જણાવવાને દસ્તાવેજ વિગેરે હકારાદિ સાત પ્રકારની નીતિ, અથવા સામ ભેદ વિગેરે ચાર પ્રકારના ઉપાય. બાહુચક્ર વિગેરે યુદ્ધો અને જે હુમલાં પણ વર્તે છે તે સર્વ ચારથી પ્રવર્ત્યાં. ઈંધુ શાસ્ત્ર એટલે ધનુર્વેદ, ઉપાસના એટલે હજમનું કાર્ય, અથવા ઉપાસના એટલે વડિલ-રાજા વિગેરેની સેવા, ચિકિત્સા એટલે રોગ દૂર કરવાની રીત, દ્રવ્ય ગ્રેણવવાની કળા તે અર્થશાસ્ત્ર, નિગરાદિવડે જે બાંધી રાખવું તે બંધ, દંડાદિ વડે મારવું તે ધાત, જીવતા વધ તે મારણ, નાગ વિગેરેની પૂજા તે યજ્ઞ, ઈન્દ્રમહોત્સવાદિ ઉત્સવો, જે દર વર્ષે પ્રતિનિયત દિવસે થાય. ગોષ્ઠિનો ગ્રેણો તે સમવાય, અથવા ગામ વિગેરેના કોઈ કાર્યને ઉદ્દેશીને એકઠા થવું તે સમવાય, તથા મગજ એટલે સ્વસ્તિક મુવર્ણ સિદ્ધાર્થક વિગેરે. દેવોએ પ્રથમ પ્રભુને રક્ષાદિદાણકો કરેલા તદ્દત્તસાર લોકમાં પણ તે થયા. વસ્ત્ર-ગંધ-પુષ્પમાળા અલંકાર એટલે કેશની શોભા વિગેરે, તે ભગવંતની દેવોએ કરેલી જોધને બાકીના લોક પણ પોતાને શોભાવવા પ્રવર્ત્યાં. વિધિપૂર્વક બાળકના વાળ ઉતારવા તે શોભા કહેવાય. કળા શીખવવાને બાળકને શુદ્ધ પાસેલછ જવો અથવા ધર્મ માટે સાધુ પાસે લઇ જવો તે ઉપનયન કહેવાય. તેમાંથી ધર્મ મહાણ કરીને કેટલાક આવક થાય અને કેટલાક દીક્ષા અંગીકાર કરે. દેવોએ જિનેશ્વરના વિવાદ કરેલા જોધને લોકો પણ વિવાદ કરવા લાગ્યા અને તે પછી માથાવડાલોએ આપેલી કન્યા પરણવાનો રીવાજ થયો. અથવા દત્તિ એટલે દાન, તે ભગવન્તે ભિક્ષાદાન આપેલું જોધને લોકો પણ દાન આપવા લાગ્યા. અથવા જિનેશ્વરને ભિક્ષા આપવા લાગ્યા. મૃતક એટલે મરેલાનો દેહ, મરેલી પ્રથમ સિદ્ધ થયા, તેને દેવોએ પ્રથમ પૂજ્યું, (ત્યારથી લોકમાં મૃતક પૂજા થઈ.) ધ્યાપના એટલે મરેલાને અગ્નિસ્તંભ કરવો, તે દેવોએ પ્રથમ જિનેશ્વરના દેહ માટે કર્યો, ત્યારથી લોકમાં ચેત્ય-સ્વૃણાદિ થયા. ભગવન્તે મોક્ષે જવાથી ભરત અને હિન્દે રૂદન શબ્દ કર્યો, ત્યારથી લોકમાં રૂદન પ્રવર્ત્યું. છલાપન એટલે ગર્જનાદિ કરવું તે, અથવા બાળકને સ્નાનવાને તેના કર્ણ આગળ ધરી આદિ વગાડવી તે. અથવા શું કરવું? કેમ કરવું? ઇત્યાદિરૂપ પૂછવું તે પૂછા. અથવા મુખશયિતાદિ મુખ-હૃદયનું પૂછવું તે પૂછા. ઇત્યાદિ સર્વ પ્રાયઃ ઋષભદેવ-સ્વામિના વખતે ઉત્પન્ન થયું. એમાંનું કેટલુંક ભરત મહારાજના વખતે થયું. કેટલુંક કલકરના વખતમાં થયું, અને સર્વ કળા તથા શિલ્પકર્મોદિ વિગેરે ભગવન્તે ઉપદેશ્યા. ૧૨ થી ૩૦.

ઋષભાદિ જિનેશ્વરના સંબોધનાદિ દ્વારે કહે.

વસમચરિઆહિગારે સર્વેસિ જિજવરાણ સામર્થે ।

સંબોધનાદિ વુલ્લુ વુલ્લે પતેમમુસમસ્સ ॥ ૨૦૮ ॥

સંબોધન ? પરિણા ૨, પતેમં ? ચરિદિ બ ।

અસર્થિંગે કુલિંગે અ ૫, ગામાપાર ૬ પરિસરે ॥ ૨૦૯ ॥

जीवोवलंब ८ सुयलंभे ९, पञ्चवखणे १० अ संजमे ११ ।

छउमत्थ १२ तवोकम्मे १३, उप्पाया नाण १४ संगहे १५ ॥ २१० ॥

तित्थं १६ गणो १७ गणहरो १८ धम्मोवायस्स देसगा १९ ।

परिआअ २० अंतकिरिआ, कस्स केण तवेण वा २१ ॥ २११ ॥

ऋषलदेवता यरित्रता अधिकारभां सर्व जिनेश्वरनां सामान्यथी स'भोधनादि द्वारे
कडेवाने प्रथम ऋषलदेवतां अ प्रत्येक द्वारे कडेवाये. म भोधन विधि, १ पारित्यागविधि.
२, इरेक जिनेश्वर केटला परिवार साधे नीकल्या ते, ३ उपधिना विधि, ४ कया सि'गे नीकल्या
ते, ५ आभ्याचार (विपथो), ६ क्षुधादि परिसह, ७ ज्योपल'ल, ८ श्रुतलाभ, ९ प्रत्याभ्यान,
१० स'यम, ११ छन्नस्थकाण, १२ तपकर्म, १३ ज्ञानोत्पत्ति, १४ शिष्यादिना स'भल, १५
कोत्तीर्त्थ कयारे उत्पन्न थयु' ते, १६ गण, १७ गणधरो, १८ धर्मोपायना उपदेशक,
१९ दीक्षापयाय, २० भिक्षुप अन्तर्द्धिया कोने कया तप वडे थय ते २१ जेटलां द्वारे
कडेवाये, २०८ थी २११.

हुवे स'भोधन अने पारित्यागद्वार कडे छ.

सज्जेवि सयंजुद्धा लोगन्तिअवोहिआ य जोएण ।

सज्जेसिं परिआओ संवच्छरिअं महादाण ॥ २१२ ॥

रज्जाइचाओऽवि य पत्तेअं को व कत्तिअसमग्गो ।

को कस्सुवही १ को वाऽणुण्णाओ केण सीसाणं ? ॥ २१३ ॥

सारस्तय १ माइचा २ वण्ही ३ वरुणा ४ य गह्वोया ५ य ।

दुमिआ ६ अन्वावाहा ७ अग्निच्चा ८ वेव रिद्धा ९ य ॥ २१४ ॥

एए देवनिकाया भयवं वोहिंति जिणवरिंदं तु ।

सज्जजगज्जीवहिअं अयवं । तित्थं पवत्तेहि ॥ २१५ ॥

संवच्छरेण होही अभिणिक्खमण तु जिणवरिंदाण ।

तो अत्यसंपयाणं पवत्तए पुव्वसूरंभि ॥ २१६ ॥

एगा हिरण्णकोडी अट्टेव अणूणगा सयसहस्सा ।

सुरोदयमाईअं दिज्जइ जा पायरासाओ ॥ २१७ ॥

सिंघाढगतिगचउक्कचचरउमुहमहापहपहेसुं ।

दारेसु पुरवराणं रत्यामुहमज्झपारेसुं ॥ २१८ ॥

वरवरिआ घोसिज्जइ किमिच्छिअं दिज्जए बहुविहीअं ।

सुरअसुरदेवदाणवन्नरिंदमहिआण निक्खमणे ॥ २१९ ॥

तिण्णेव य कोढिसया अट्टासीइं च हुंति कोडीओ ।

असिइं च सयसहस्सा एअं सज्जरे दिण्णं ॥ २२० ॥

બધાએ તીર્થંકરો સ્વયંબુદ્ધ છે, (પણ) લોકાન્તિક દેવોથી ઘોષિત છે; (કેમકે તેવો તેમનો આચાર છે.) વળી સર્વે તીર્થંકરો સાંવત્સરીક મહાદાનરૂપ પરિત્યાગ કરે છે. રાજ્યાદિનો પરિત્યાગ પણ કોણે કેટલો અથવા સમગ્ર કર્યો ? કેને કઈ ઉપધી છે ? અથવા શિષ્યને કોણે કઈ ઉપધિની અનુજ્ઞા આપેલ છે ? (તે કહેવાશે.) સારસ્વત ૧, આદિત્ય ૧, વન્હી ૩, વરૂણ ૪, ગર્દતોષ ૫, સુપિત ૬, અન્વાબાધ ૭, અગ્નિ બીજી નામ મરૂત ૮, અને રિષ ૯ (આ નવ લોકાન્તિક છે) આ દેવાનકાથો ભગવાન જિનેશ્વરને જણાવે છે કે હું ભગવન્ત ! સર્વ જગતના જીવોને હિતકારી એવું તીર્થ પ્રવત્તિલે. તે પછી એક વર્ષે જિનેશ્વરોત્તું નિષ્ક્રમણ થાય છે, અને ત્યારથી નિવસના પૂર્વાર્દ્રમાં અર્થપ્રદાન પ્રવર્તે છે, (દાન આપે છે) એક ફોડ અને સંપૂર્ણ આઠ લાખ સુવણ્ણું દાન સૂર્યોદયથી આરંભીને પ્રાતઃકાળના ભોજનના વખત સુધીમાં અપાય છે. શૂંગાટક, ત્રિક, ચતુષ્ક, ચત્વર, ચતુર્મુખ, અને રાજમાર્ગ ને સામાન્યમાર્ગની અંદર, તેમજ મોટા નગરોના ફરવાજમાં, બજારોના મુખમાં અને મધ્યમાં 'વરદાન માર્ગો, વરદાન માર્ગો' એવી આમોપણ કરાવાય છે. જેને જે જોઈએ તે તેને બહુ પ્રકારનું અપાય છે. આ પ્રમાણે મુર-અમુર-દેવ દાનવ અને નરેન્દ્રોથી પૂજીત એવા તીર્થંકરોનાં નિષ્ક્રમણ વખતે થાય છે. ત્રણસો અડધાસી ફોડ અને એસી લાખ (સોનેયાતું) દાન એક સંવત્સરમાં અપાય છે. ૨૧૨ થી ૨૨૦.

હવે પરિત્યાગાદિ દ્વારે કહે છે.

વીરં અરિદ્વનેમિ પાસં મહ્નિ ચ વાસુપુજ્ઞં ચ ।
 ઇષ મુત્તૂળ જિણે અવસેસા આસિ રાયણો ॥ ૨૨૧ ॥
 રાયકુલેસુઙ્ગિ જાયા વિમુદ્ધરંસેસુ સ્વચ્છિઅકુલેસું ।
 નય ઇચ્છિયામિસેઆ કુમારવાસંમિ પન્વહઆ ॥ ૨૨૨ ॥
 સંતી કુંપૂ અ અરો અરિદંતા વેવ ચક્કવટ્ટી અ ।
 અવસેસા તિત્તપરા ધંદન્નિઆ આસિ રાયણો ॥ ૨૨૩ ॥
 ઇણો મયવં વીરો પાસો મહ્નિ અ તિદિ તિદિ સપ્પહિ ।
 મયરં ચ વાસુપુજ્ઞો છહિ પુરિસસપ્પહિ નિરલંતરો ॥ ૨૨૪ ॥
 જગ્ગાણં મોગાણં રાયન્નાણં ચ સ્વચ્છિઆણં ચ ।
 ચગ્ગહિ સહસ્સંદુસમો સેસા ઉ સહસ્સપરિવારા ॥ ૨૨૫ ॥
 વીરો અરિદ્વનેમી પાસો મહ્નિ અ વાસુપુજ્ઞો અ ।
 પદમવપ્પ પન્વહઆ સેસા પુણ પચ્છિમવયંમિ ॥ ૨૨૬ ॥
 સચ્ચેઙ્ગિ ઇગ્ગદસેણ નિગ્ગયા જિણવરા ચગ્ગવીસં ।
 ન ય નામ અણ્ણલિંગે નો મિહિલિંગે કુલિંગે વા ॥ ૨૨૭ ॥
 મુમ્મદ્ ત્ય નિઘમત્તેણ નિગ્ગમો વાસુપુજ્ઞ જિણો ચગ્ગલેયે ।
 પાસો મહ્નિવિ અ અદ્દમેણ સેમા ઉ છદ્દેણ ॥ ૨૨૮ ॥
 વસમો અ વિણીઆદ્ વારવર્ણ અગિદ્ધરનેમો ।
 અવસેસા તિત્તપરા નિરલંતા જમ્મભૂમીસું ॥ ૨૨૯ ॥

વસમો સિદ્ધત્યવર્ણમિ વામુપુજ્ઞો વિહારગેહમિ ।

ધમ્મો અ વપ્પગાપ નીલશુદ્ધાપ અ મુળીનામા ॥ ૨૩૦ ॥

આસમપયમિ પાસો વીરજિર્ણિદો અ નાયસંઠંમિ ।

અવસેસા નિવલંતા સહસંવવર્ણમિ ઉજ્જાણે ॥ ૨૩૧ ॥

મહાવીરસ્વામી, અરિદ્ધનેમિ, પાર્થનાથ, મહ્વિનાથ અને વામુપૂજ્યસ્વામિ; એ સિપાયના અવશેષ તીર્થકરો રાજ્યો હતા. વિશુદ્ધ વંશવાળા ક્ષત્રિય જાતિના રાજકુળમાં જન્મ્યા છતાં પણ રાજ્યાભિષેકની ઈચ્છા વગર કૌમાર અવસ્થામાંજ દીક્ષા લીધી હતી. શાન્તિનાથ, કંથુનાથ અને અરનાથ તીર્થકર રાજા તથા ચક્રવર્તિની બન્ને પદવી પામ્યા હતા. બાકીના તીર્થકરો માંડલિક રાજ્યો હતા. ભગવન્ત મહાવીર એકલાજ દીક્ષા લીધી હતી, પાર્થનાથ અને મહ્વિનાથ ત્રણસો પુરુષોની સાથે દીક્ષા લીધી, વામુપૂજ્ય સ્વામીએ છસો પુરુષોની સાથે દીક્ષા લીધી, ઋષભદેવ સ્વામીએ ઊગ્ર-લોગ-રાજ્ય અને ક્ષત્રિય જાતિના ચાર હજાર પુરુષો સાથે દીક્ષા લીધી અને બાકીના જિનેશ્વરોએ એક હજારના પરિવારે દીક્ષા લીધી. મહાવીરસ્વામી, અરિદ્ધનેમિ, પાર્થનાથ, મહ્વિનાથ અને વામુપૂજ્ય સ્વામીએ પ્રથમ વયમાં દીક્ષા લીધી, બાકીના તીર્થકરોએ પાછલી વયમાં દીક્ષા લીધી હતી. સર્વે-શ્રેયીસે જિનવરો એક વસ્ત્રથી નીકળ્યા હતા (બધા તીર્થકરો તીર્થકરલિંગેજ દીક્ષા પામ્યા હતા) અન્યસિંગે, શૃંગસ્થસિંગે, કે કુસિંગે નહોતા પામ્યા. સુમતિનાથ નિત્ય ભક્તે દીક્ષા પામ્યા હતા. વામુપૂજ્યજિન શ્રેય ભક્તે, પાર્થનાથ તથા મહ્વિનાથ અકુમ્ભના તથે, અને બાકીના તીર્થકરો છકુ ભક્તે દીક્ષા પામ્યા હતા. ઋષભદેવે વિનીતા નગરીમાં, અરિદ્ધનેમીએ દ્વારિકામાં અને બાકીનાઓએ જન્મભૂમિને વિષે દીક્ષા લીધી હતી. ઋષભદેવે સિદ્ધાર્થવનમાં, વામુપૂજ્યે વિહારશુદ્ધમાં, ધર્મનાથે વપ્રકામાં સુનિસુમ્પતસ્વામીએ નીલશુદ્ધામાં, પાર્થનાથે આશ્રમપદમાં, વીરજિનેશ્વરે શાતખંડમાં અને બાકીના તીર્થકરોએ સહસ્રાશ્રવન ઉદ્યાનમાં દીક્ષા લીધી.

હવે નિર્ગમન કાળાદિ દ્વારો કહે છે.

પાસો અરિદ્ધનેમી સિદ્ધસો સુમદ મહ્વિનામો અ ।

પુલ્લે નિવલંતા સેસા પુણ પલ્લિમણંમિ ॥ ૨૩૨ ॥

ગામાયારા ત્રિસયા નિસેવિઆ તે કુમારવજ્જેહિ ।

ગામાગરાઇસુ વ કેસુ વિહારો ભવે કસ્સ ? ॥ ૨૩૩ ॥

મગદારાયમિહાઇસુ મુણઓ સ્વિત્તારિણસુ વિહરિંસુ ।

વસમો નેમી પાસો વીરો અ અણારિણંમિ ॥ ૨૩૪ ॥

ઉદિઆ પરિસદ્ધા સિં પરાઇઆ તે અ જિણવરિંદેહિ ।

નવ જીવાઇપયત્યે સ્વલંભિક્કણં વ નિવલંતા ॥ ૨૩૫ ॥

પદમસ્સ વારસંગ સેસાણિક્કારસંગ મુયલંમો

પંચ જમા પદમંતિમજ્જિણાણ સેસાણ ચત્તારિ ॥ ૨૩૬ ॥

પચ્ચલ્લાણમિર્ણ સંજમો અ પદમંતિમાણ દુવિગ્ગમ્પો ।

સેસાણં સામદ્ઓ સત્તરસંગો અ સર્વેસિં ॥ ૨૩૭ ॥

વાસસહસ્સા બારસ ચત્તદસ અદ્ધાર વીસવરિસાઈ ।

માસા છ લેવ તિણ્ણ અ ચત્તકતિગમિક્કાદુગં ચ ॥ ૨૩૮ ॥

તિગદુગમિક્કા સોલસ વાસા તિણ્ણ અ તદ્દેવઽહોરત્તં ।

માસિકારસ નવગં ચત્તપન્નદિણાઈ સુલસીઈ ॥ ૨૩૯ ॥

તદ્દ વારસ વાસાઈ જિણાણ છત્તમત્તયકાલપરિમાણં ।

લગ્ગં ચ તવોકમ્મં વિસેસઓ વદ્ધમાણસ્સ ॥ ૨૪૦ ॥

પ્રાખ્યાચાર-વિપથો તે કુમારવાર્જીત તીર્થકરોએ સેવ્યા છે. હવે કયા ગામ અથવા આકાશદિકને વિષે કોનો વિહાર થયો, તે કહેવાશે. મગધ અને રાજશૃણુદિ આર્ય ક્ષેત્રોમાં મુનિયો વિચર્યા હતા, ઋષભદેવ, નેમનાથ, અને મહાવીર-સ્વામી અનાર્યદેશોમાં પણ વિચર્યા હતા. તેમને ઉદય થએલા પરિસહો, તે જિનેશ્વરોએ પરાજીત કર્યા હતા, અને જવાદ નવે પદાર્થો જાણીને બધાએ દીક્ષા લીધી હતી. પ્રથમજનને (છઠ્ઠસ્થકાળે) દ્વાદશાંગ શ્રુતનો લાભ હતો, અને બાકીનાઓને અગ્નીઆર અંગનો લાભ હતો. પહેલાં અને છેલ્લાં જનને પાંચ મહાપ્રત હતાં, બાકીનાઓને ચાર હતા. પ્રત્યાખ્યાન તથા સંયમ પહેલાં અને છેલ્લાં જનને સામાયિકને છેદાપસ્થાપનીય એમ બે પ્રકારે હોય, અને બાકીનાઓને સામાયિકજ હોય, સત્તર પ્રકારનો સંયમ સવને હતો. પહેલાં જનનો છઠ્ઠસ્થકાળ (દિક્ષા લીધા પછી) એક હજાર વર્ષનો ૧, બાર વર્ષ ૨, ચૌદ વર્ષ ૩, અઠાર વર્ષ ૪, વીસ વર્ષ ૫, છ માસ ૬, ત્રણ માસ ૮, ચાર માસ ૯, ત્રણ માસ ૧૦, બે માસ ૧૧, એક માસ ૧૨, બે માસ ૧૩ ત્રણ વર્ષ ૧૪, બે વર્ષ ૧૫, એક વર્ષ ૧૬, સોળ વર્ષ ૧૭ ત્રણ વર્ષ ૧૮, તેમજ અઠોશત્ર ૧૯, અગ્નીઆર માસ ૨૦, નવ માસ ૨૧, ચૌપન દિવસ ૨૨, ચૌરાશી દિવસ ૨૩, તથા બાર વર્ષ ૨૪ એ પ્રમાણે જિનેશ્વરનાં છઠ્ઠસ્થકાળજી પરિમાણ છે. તેમાં વિશેષ કરીને વર્ધમાનસ્વામીજી તપઃકર્મ ઊઘ છે. ૨૩૨ થી ૨૪૦.

હવે જ્ઞાનાત્પાદ કાર કહે છે.

ફગ્ગુણવદ્ધલિકારસિ સત્તરસાદાહિ નાણમ્મસમસ્સ ૧ ।

પોસિકારસિ મુદ્દે રોહિણિજોણ અજિઅસ્સ ૨ ॥ ૨૪૧ ॥

ફત્તિઅવહુલે પંચમિ મિગસિરજોગેણ સંઘવજિણસ્સ ૩ ।

પોસે મુદ્દ ચત્તહસિ અમોઽ અમિણંદણજિણસ્સ ૪ ॥ ૨૪૨ ॥

ચિત્તે મુદ્ધિકારસિ મહાહિ મુમદ્સ્સ નાણમ્મપ્પત્તં ૫ ।

ચિત્તસ્સ પુણિમાપ્ પટમાખજિણસ્સ ચિત્તાહિં ૬ ॥ ૨૪૩ ॥

ફગ્ગુણવદ્ધલે હઠ્ઠી વિસાહજોગે મુપાસનામસ્સ ૭ ।

ફગ્ગુણવદ્ધલે મત્તપિ અણુરાહ સસિપ્પહજિણસ્સ ૮ ॥ ૨૪૪ ॥

ફત્તિઅમુદ્દે સદ્ધા મૂલે મુવિહિસ્સ પુપ્પદંતસ્સ ૯ ।

પોસે વદ્ધલવદ્ધસિ પુપ્પાસાદાહિ સીમલજિણસ્સ ૧૦ ॥ ૨૪૫ ॥

પણરસિ માહબહુલે સિદ્ધસંત્રિણસ્સ સવળજોણં ૧૧ ।

સયમિસય વાસુપુજ્ઞે વીયાણ માહસુદ્ધસ્સ ૧૨ ॥ ૨૪૬ ॥

પોસસ્સ સુદ્ધછટ્ટી ઉત્તમ્મહવય વિમલનામસ્મ ૧૩ ।

• વડસાહ વહુલ ચ્ચદસિ રેવડજોણડાળંમ્મ ૧૪ ॥ ૨૪૭ ॥

પોસસ્સ પુણ્ણિયાણ નાળં ધમ્માસ્સ પુસ્સજોણં ૧૫ ।

પોસસ્સ સુદ્ધનવમી ધરણીજોગેણ સંતિસ્સ ૧૬ ॥ ૨૪૮ ॥

ચિત્તસ્સ સુદ્ધતદ્દા કિત્તિઅ જોગેણ નાળ કુંયુસ્સ ૧૭ ।

ફત્તિઅસુદ્ધે વારસિ અરસ્સ નાળં તુ રેવડ્ઢિ ૧૮ ॥ ૨૪૯ ॥

મગ્ગસિરસુદ્ધિકારસીદ્ધ મલ્લિસ્મ અસ્સિણોજોગે ૧૯ ।

ફગ્ગણવહુલે વારસિ સવળેણં સુવ્વયજિણસ્સ ૨૦ ॥ ૨૫૦ ॥

મગ્ગસિરસુદ્ધિકારસિ અરિસિગિજોગેણ નમિજિણિંદસ્સ ૨૧ ।

આમોઅમાવાસાણ નેમિજિણિંદસ્સ ચિત્તાઈ ૨૨ ॥ ૨૫૧ ॥

ચિત્તે વહુલચ્ચત્તી વિમાહજોણ પાસનામસ્સ ૨૩ ।

વડસાહસુદ્ધદસમી હપ્પુત્તરજોગિ વોરસ્સ ૨૪ ॥ ૨૫૨ ॥

તેવીસાણ નાળં ઉપ્પદ્ધં જિણવરાણ પુવ્વદ્ધે ।

વીરસ્સ પચ્છિમ્મદ્ધે પમાણપત્તાઈ ચરિયાણ ॥ ૨૫૩ ॥

હસમસ્સ પુરિમનાલે વીરસ્સુજુવાલિઆનઈતીરે ।

સેસાણ કેવલાઈ જેસુજ્ઞાણેસુ પવડા ॥ ૨૫૪ ॥

અદ્દમ્મભક્તત્તમી પાસોસહમલ્લિગિદ્ધનેમીણં ।

વસુપુજ્જસ્સ ચ્ચત્ત્યેગ છદ્દમતેણ સેસાણં ॥ ૨૫૫ ॥

ફાલ્ગુન વદી અગીઆરશે ઉત્તરાષાઢાનક્ષત્રમાં ઋષભદેવને જ્ઞાન થયું; પોસ શુદ્ધી અગીઆરશે રોહિણીનક્ષત્રના થોગ થતાં અશ્વત્થનાથને, કાર્તિકવદી પાંચમે મુગશિરના થોગે સંભવનાથને, પોસ શુદ્ધી ચૈત્રશે અભિજિતનક્ષત્રમાં આભનંદન જિનેશ્વરને, ચૈત્ર શુદ્ધી અગીઆરશે મગ્ગનક્ષત્રના થોગે શુભતિનાથને જ્ઞાન થયું; ચૈત્રમાસની પૂર્ણિમાએ મચ્છાનક્ષત્રના થોગે પદ્મભક્તિનને જ્ઞાન થયું; ફાલ્ગુ વદી છઠે વિશાખાના થોગે સુપાર્થનાથને જ્ઞાન થયું; ફાલ્ગુ વદી સાતમે અનુરાધા નક્ષત્રમાં ચંદ્રભક્તિનને જ્ઞાન થયું; કાર્તિક શુદ્ધી ત્રીજાના દિવસે મૂળ નક્ષત્રમાં સુવિધિનાથ અથવા પુષ્પદંતને જ્ઞાન થયું; પોસ વદી ચૈત્રશે પૂર્વાષાઢા નક્ષત્રમાં રીતગનાથને, મહા વદી પત્તરમીતિથિ (અમાવાસ્યા)એ અવળ નક્ષત્રમાં શ્રેયાંસંજનને, મહા શુદ્ધી બીજાના દિવસે શતભિવગ નક્ષત્રમાં વાસુ-પૂજ્ય જનને, પોસ શુદ્ધી છઠના દિવસે ઉત્તરા ભાદ્રપદ નક્ષત્રમાં વિમળનાથને, વૈશાખ વદી ચૈત્રશે રેવતી નક્ષત્રના થોગે અનંતજનને, પોસ શુદ્ધી પૂર્ણિમાએ પુષ્પ નક્ષત્રમાં ધર્મનાથને જ્ઞાન થયું; પોસ શુદ્ધી નવમીએ ભ્રમણીનક્ષત્રમાં શાન્તિનાથને થયું. ચૈત્ર શુદ્ધી ત્રીજે કૃત્તિકાના થોગે કુંભનાથને, કાર્તિક શુદ્ધી બારશે રેવતી નક્ષત્રના થોગે અરનાથને, આગશીર શુદ્ધી અગીઆરશે અશ્વિની નક્ષત્રના થોગે મહાનાથને, ફાલ્ગુ વદી બારશે અવળ

નક્ષત્રમાં મુનિમુખત સ્વામીને, ભાગશર શુદ્ધિ અગ્નીઆરથે આધિની નક્ષત્રના થોગે નભિ-
જિતને, આસો વદી અમાવાસ્યાએ ચિત્રાનક્ષત્રમાં અરિહનેમિને, ચૈત્રવદી ચોથના દિવસે-
વિશાખાનક્ષત્રના થોગે પાર્થનાથને, અને વૈશાખ શુદ્ધિ દશમે હસ્તોત્તરા નક્ષત્રમાં મહા-
વીરદેવને જ્ઞાન ઉત્પત્ત થયું, ત્રેવીસ તીર્થકરોને પૂર્વાન્હે જ્ઞાન ઉત્પત્ત થયું, અને મહાવીર-
દેવને દિવસના પચ્ચાન્હે-છેઠ્ઠી પારિણીમાં જ્ઞાન ઉત્પત્ત થયું. ઋષભદેવને પુરિમતાલ નગરના
શક્યમુખ ઉધાનમાં મહાવીર સ્વામીને ઋણુવાલુકા નદીના કાંઠે, અને બાદીના જિનેશ્વ-
રોને બે ઉધાનોમાં તેમણે દીક્ષા લીધી તે ઉધાનોમાં કેવળજ્ઞાન ઉત્પત્ત થયું. પાર્થનાથ,
ઋષભદેવ, મહીનાથ અને આરહનેમિને અષ્ટમસાકાના અન્તે, વામુપૂજ્યને ચોદમસાકા
અન્તે, અને બાદીનાઓને છઠ્ઠમસાકા અન્તે કેવળજ્ઞાન ઉત્પત્ત થયું. ૨૪૩ થી ૨૫૫.

હવે અબદદ્વાર અને તીર્થદ્વાર કહે છે.

તુલસીઈં ચ સહસ્તા એનં ચ દુવે અ તિણિ લક્ષ્ણાઈં ।
તિણિ અ વીસહિઆઈં વીસહિઆઈં ચ તિણેવ ॥ ૨૫૬ ॥
તિણિ અ અદ્વાઈજ્ઞા દુવે અ એનં ચ સયસહસ્તાઈં ।
તુલસીઈં ચ સહસ્તા ચિસત્તરી અદ્ધસદ્ધિં ચ ॥ ૨૫૭ ॥
છાવદ્ધિં ચડસદ્ધિં વાસદ્ધિં સદ્ધિમેવ પન્નાસં ।
ચત્તા વીસા વીસા અદ્ધારસ સોલસ સહસ્તા ॥ ૨૫૮ ॥
ઋડસ ય સહસ્તાઈં જિણાજ જડસીસસંગહપમાર્ણ ।
અજ્ઞાસંગહમાર્ણ ડસમાર્ણં અઓ વુચ્છે ॥ ૨૫૯ ॥
તિણેવ ય લક્ષ્ણાઈં તિણિ અ વીસા ય તિણિ છત્તીસા ।
વીસા ય છચ પંચ ય વીસા ચરો અ વીસા અ ॥ ૨૬૦ ॥
ચત્તારિ અ વીસાઈં તિણિ અ અસિઆઈં વિણ્હમેત્તો અ ।
વીસુત્તરં છલહિં અં તિસહસ્સહિં ચ લક્ષ્ણે ચ ॥ ૨૬૧ ॥
લક્ષ્ણં અદ્ધ સયાણિ અ વાવદ્ધિસહસ્સ ચડસયસપમા ।
એગ્ગી છચ સયા સદ્ધિ સહસ્સા સયા છચ ॥ ૨૬૨ ॥
સદ્ધિ પળપન્ન વજ્જેગચ્ચ ચત્તા વહ્સટ્ટનીસં ચ ।
છત્તીસં ચ સહસ્સા અજ્ઞાણં સંગહો એમો ॥ ૨૬૩ ॥
પદમાનુઓગસિદ્ધો પત્તેએ સાવયાઈઅર્ણપિ ।
નેઓ સલ્લજિણાણં સીસાણ પરિગ્ગહો (સંગહો) કમમો ॥ ૨૬૪ ॥
વિત્થં ચાતવઓ સંયો સો પદમણ સમોસરણે ।
સપ્પઘો અ જિણાણં વીરજિણિદ્ધસ વીએપિ ॥ ૨૬૫ ॥

પહેલાજિનના ચોરાશી દબાર, બીજાના એક લાખ, ત્રીજાના બે લાખ, ચોથાના
ત્રણ લાખ, પાંચમાના ત્રણ લાખ ને વીસદબાર, છઠ્ઠાના ત્રણ લાખને ત્રીસ દબાર, સાત-
માના ત્રણ લાખ, આઠમાના અઠી લાખ, નવમાના બે લાખ, દસમાના એક લાખ, અ-

ગીઆરમાના ચોરાશી હજાર, આરમાના બહેંતેર હજાર, તેરમાના અડસઠ હજાર, ચૈદ-
માના છાસઠહજાર, પંદરમાના ચોસઠહજાર, સોળમાના બાસઠ હજાર, સત્તરમાના સાઠહ-
જાર, અઠારમાના પચાસહજાર, ઓગણીસમાના ચાળીસ હજાર, વીસમાના ત્રીસ હજાર,
એકવીસમાના વીસ હજાર, બાવીસમાના અઠારહજાર, તેવીસમાના સોળહજાર, અને ચો-
વીસમાના ચૈદ હજાર, એ પ્રમાણે તીર્થકરોના યતિશિષ્યોના સંમહત્તુ' પ્રમાણ છે. હવે
ઋષભાદિજિનની આર્યાઓના સંમહત્તુ' પ્રમાણ કહેવાશે. પહેલાની ત્રણ લાખ, બીજાની
ત્રણ લાખ ને ત્રીસ હજાર, ત્રીજાની ત્રણ લાખ ને છત્રીસ હજાર, ચોથાની છ લાખ ને ત્રીસ
હજાર, પાંચમાની પાંચ લાખ ને ત્રીસ હજાર, છઠાની ચાર લાખ ને વીસ હજાર, સાતમાની
ચાર લાખ ને ત્રીસ હજાર, આઠમાની ત્રણ લાખ ને એકત્રીસ હજાર, નવમાની એક લાખ ને
વીસ હજાર, દસમાની એક લાખ ને છ, અગીઆરમાની એક લાખ ને ત્રણ હજાર, બારમાની
એક લાખ, તેરમાની એક લાખને આઠસો, ચાદમાની બાસઠ હજાર, પંદરમાની બાસઠ
હજાર ને ચારસો, સોળમાની એકસઠ હજાર ને છસો, સત્તરમાની સાઠ હજારને છસો, અ-
ઠારમાની સાઠ હજાર, ઓગણીસમાની પચાવન હજાર, વીસમાની પચાસ હજાર, એકવી-
સમાની એકતાલીસ હજાર, બાવીસમાની ચાળીસ હજાર, ત્રીસમાની અઠત્રીસ હજાર,
અને ચોવીસમાની છત્રીસ હજાર, આ પ્રમાણે આર્યાઓના સંમહત્તુ' પ્રમાણ છે. તીર્થ
એકલે ચતુર્વિધ સંધ, તે સર્વજિનોના પ્રથમ સમવસરણમાં ઉત્પાલ થયો હતો, અને વીર-
જિનનો બીજા સમવસરણમાં થયો હતો. ૨૫૬ થી ૨૬૫

હવે ગણદ્વાર-ગણધરદ્વાર-અને ધર્મોપાપના દેશકતું દ્વાર કહે છે.

ચુલસીઈ ૧ પંચનડઈ ૨ વિરતરં ૩ સોલસુતર સયં ૪ ।

સત્તહિઅં ૬ પળનડઈ ૭ તેળડઈ ૮ અટ્ટમોઈ અ ૯ ॥ ૨૬૬ ॥

इकासीई १० चावत्तरो अ ११ छावट्टि १२ सत्तवण्णा य १३ ।

पण्णा १४ तेयालीसा १५ छत्तीसा १६ चेव पणतीसा ॥ १६७ ॥

तित्तीस १८ अट्टवीसा १९ अट्टारस २० चेव तहय सत्तरस २१ ।

इकारस २२ दस २३ नवगं २४ गणाण माणं जिणिंदाणं ॥ २६८ ॥

एकारस उ गणहरा जिणस्स वीरस्स सेसयाणं तु ।

जावइआ जस्स गणा तावइआ गणहरा तस्स ॥ ૨૬૯ ॥

धम्मोवाओ पवयणमहવા पुवाइં देसगा नस्म

सवजिणाण गणहरा चउदसपुव्वी व जे जस्स ॥ ૨૭૦ ॥

સામાઘ્યાઘ્યા વા વય જીવણિકાય ભાવણા પદ્યં ।

एसो धम्मोवाओ जिणेहि सवेहि उवइट्ठो ॥ ૨૭૧ ॥

પહેલા જિનના ચોરાશી ગણ, બીજાના પચાણ્ણ, ત્રીજાના એકસો ને બે, ચોથાના
એકસો ને સોળ, પાંચમાના એકસો, છઠાના એકસો સાત, સાતમાના પચાણ્ણ, આઠમાના
ચાણ્ણ, નવમાના અઠ્યાસી, દસમાના એકાશી, અગીઆરમાના બહેંતેર, બારમાના છાસઠ,
તેરમાના સત્તાવન, ચૈદમાના પચાસ, પંદરમાના તેંતાલીસ, સોળમાના છત્રીસ, સત્તર-
માના પાંત્રીસ, અઠારમાના તેત્રીસ, ઓગણીસમાના અઠ્યાવીસ, વીસમાના અઠાર, એક-

વીસમાના સત્તર, બાવીસમાના અગીઆર, ત્રેવીસમાના દસ, અને ચોવીસમાના નવ એ પ્રમાણે જિનેશ્વરના ગણોત્ત્વ પ્રમાણ છે. વીરજિનેશ્વરના અગીઆર ગણધર, અને બાકીનાઓના તે બેમના જેટલા ગણ તેમના તેટલા ગણધરે બાણવા. પ્રવચન અથવા પૂર્વો તે ધર્મનો ઉપાય છે, તેના ઉપદેશક સર્વજિનોના ગણધરો, અથવા જેટલા જેના ચૈદ પૂર્વધર હોય તે છે. પ્રથમ સામાયિકાદિ વ્રત લવનિકાય અને લાવના, આ પ્રમાણે ધર્મનો ઉપાય સર્વ જિનેશ્વરોએ ઉપદેશ્યો છે. ૨૬૬ થી ૨૭૨.

હવે પર્યાયદ્વાર કહે છે.

ઉસમસ્સ પુલ્લવલ્લં પુવંગુગમજિમસ્સ તં વેવ ।
 ચત્તરંગૂળં લલ્લં પુણો પુણો જાવ-સુવિહિત્તિ ॥ ૨૭૨ ॥
 પળવીસં તુ સહસ્સા પુલ્લળં સીઅલસ્સ પરિઆત્તો ।
 લલ્લલાઈં ઇક્કવીસં સિઙ્ગંસજિગસ્સ વાસાણં ॥ ૨૭૩ ॥
 ચઢપળ્લં પળ્ણારસ તત્તો અદ્દહ્મમાઈ લલ્લલાઈં ।
 અદ્દાઙ્ગાઈં તત્તો વાસસહસ્સાઈં પળવીસં ॥ ૨૭૪ ॥
 તેવીસં ચ સહસ્સા સયાણિ અદ્દહ્મમાણિ અ હંવંતિ ।
 ઇગવીસં ચ સહસ્સા વાસસઙ્ગણા ય પળપળ્ણા ॥ ૨૭૫ ॥
 અદ્દહ્મમા સહસ્સા અદ્દાઙ્ગા ય સત્ત ય સયાઈં ।
 સયરી વિચ્ચવાસા દિવલ્લાકાલો જિણિદાણં ॥ ૨૭૬ ॥

ઋપભરેવનો દીક્ષાપર્યાય એક લાખ પૂર્વનો, એક લાખ પૂર્વમાં એક પૂર્વાંગે ન્યૂન દીક્ષા પર્યાય અલ્પતાથનો, સંલવનાથથી સુવિધનાથ પર્યન્તના જિનનો એક બીજાના દીક્ષાપર્યાયથી ચાર ચાર વધતા પૂર્વાંગે ન્યૂન એક લાખ પૂર્વ બાણવો એટલે કે ત્રીજાનો ચાર પૂર્વાંગોન એક લાખ પૂર્વ, ચોથાનો આઠ પૂર્વાંગોન એક લાખ પૂર્વ, પાંચમાનો બાર પૂર્વાંગોન એક લાખ પૂર્વ, છઠાનો સોળ પૂર્વાંગોન એક લાખ પૂર્વ, સાતમાનો વીસ પૂર્વાંગોન એક લાખ પૂર્વ, આઠમાનો ચોવીસ પૂર્વાંગોન એક લાખ પૂર્વ અને નવમાનો અઠાવીસ પૂર્વાંગોન એક લાખ પૂર્વ, પચીસ હજાર પૂર્વ દીક્ષા પર્યાય શીતળનાથનો, એકવીસ લાખ વધ. શ્રેયાંસનાથનો, વાસુપૂજ્ય સ્વામીનો ચોપનલાખ વર્ષનો, વિમળનાથનો પંદર લાખનો, અનંતાનાથનો આઠ માતલાખ વર્ષનો, ધર્મનાથનો અઢીલાખ વર્ષનો, પચીસહજાર વર્ષ શાન્તિનાથનો, કંધુનાથનો તેવીમહજાર નિ સાઠાસાતસો વર્ષનો, અરનાથનો એકવીસ હજાર વર્ષનો, મહીનાથનો ચોપનહજાર નવસો સુનિમુવ્રતસ્વામીનો સાઠાસાત હજાર વધનો નમિનાથનો અઢીહજાર વર્ષનો, નેમનાથનો સાતસો વર્ષ, પાર્થનાથનો સીતેર વર્ષ, અને મહાવીર સ્વામીનો બેતાળીસ વર્ષ, એ પ્રમાણે જિનેશ્વરોના દીક્ષાપર્યાય બાણવો. ૨૭૬

હવે કૈઆરાદિ પર્યાય કહે છે.

ઉસમસ્સ કુમારત્તં પુવાણં વીસઈં સયસહસ્સા ।
 વેવટ્ઠી રઙ્ગમી અણુપાલેઝણ ણિકલંતો ॥ ૨૭૭ ॥

અજિઘસ્સ કુમારત્તં અદ્ધારસ પુવસયસહસ્સાઈં ।
 તેવણં રજ્જંમી પુતંગં ચેવ ઘોદ્ધવં ॥ ૨૭૮ ॥
 પણ્ણરસ સયસહસ્સા કુમારવાસો અ સંભવજિણસ્સ ।
 ચોઆલીસં રજ્જે ચરંગં ચેવ ઘોદ્ધવં ॥ ૨૭૯ ॥
 અદ્ધત્તેરસ લક્ખા પુવાણઽભિર્ગદ્ધે કુમારત્તં ।
 છત્તીસા અદ્ધં ચિય અદ્ધંગા ચેવ રજ્જંમિ ॥ ૨૮૦ ॥
 સુપડસ્સ કુમારત્તં હવંતિ દસ પુવસયસહસ્સાઈં ।
 અવણાતોસં રજ્જે ચારસ અંગા ય ઘોદ્ધવા ॥ ૨૮૧ ॥
 પડમસ્સ કુમારત્તં હવંતિ દસ પુવસયસહસ્સાઈં ।
 અદ્ધં ચ ઇગ્ગવીસા સોલસં અંગા ય રજ્જંમિ ॥ ૨૮૨ ॥
 પુવસયસહસ્સાઈં પંચ સુપાસે કુમારવાસો ણ ।
 ચડદસ પુણ રજ્જંમી વીસં અંગા ય ઘોદ્ધવા ॥ ૨૮૩ ॥
 અદ્ધ-ઇજ્ઞા (અદ્ધુદ્ધા ણ) લક્ખા કુમારવાસો સસિપ્પહે હોઈ ।
 અદ્ધં છવિય રજ્જે ચડવોસંગા ય ઘોદ્ધવા ॥ ૨૮૪ ॥
 પણ્ણં પુવસહસ્સા કુમારવાસો ણ પુપ્ફદંતસ્સ ।
 તાવડઅં રજ્જંમી અદ્ધાવોસં ચ પુર્વંગા ॥ ૨૮૫ ॥
 પળવીસ સહસ્સાઈં પુવાર્ણં સીઅલે કુમારત્તં ।
 તાવડઅં પરિઆઓ પન્નાસં ચેવ રજ્જંમિ ॥ ૨૮૬ ॥

મધ્યભદ્રેવતું કુમારપણું વીસલાખ પૂર્વતું અને રાજ્યને વિષે ત્રેમઠલાખ પૂર્વ પાળીને
 પછી દીક્ષા લીધી. અછતનાથતું કુમારપણું અઠારલાખ પૂર્વતું અને રાજ્યને વિષે ત્રેપ-
 નલાખ પૂર્વ એક પૂર્વાંગે અધિક પ્રમાણ બજાવું. સંભવનાથની કુમાર અવસ્થા પંદર લાખ
 પૂર્વની અને રાજ્યાવસ્થા સુવાલીશ લાખ પૂર્વ અધિક ચાર પૂર્વાંગ બજાવી. અભિનંદન
 સ્વામીતું કુમારપણું સાડાખાર લાખ પૂર્વતું અને રાજ્યાવસ્થા સાડીછત્રીસ લાખ પૂર્વ
 અધિક આઠ પૂર્વાંગ, સુમતિનાથતું કુમારપણું દસ લાખ પૂર્વતું અને રાજ્યવસ્થા ઝોગણુ-
 ત્રીસ લાખ પૂર્વ અધિકચાર પૂર્વાંગ બજાવી. પદ્મપ્રભુતું કુમારપણું સાડાસાત લાખ પૂર્વતું
 અને રાજ્ય વિષે સાડી એકવીસ લાખ પૂર્વ અધિક સોળપૂર્વાંગ, સુપાર્થનાથની કુમારા-
 વસ્થા પાંચ લાખ પૂર્વની અને રાજ્યને વિષે ચૈદલાખ પૂર્વ અધિક વીસ પૂર્વાંગ બજાવા.
 અઠીલાખ પૂર્વ પ્રમાણ ચંદ્રપ્રભુની કુમારાવસ્થા અને સાડા છ લાખ પૂર્વ અધિક ચૌવીસ
 પૂર્વાંગ રાજ્યાવસ્થા બજાવી. પુષ્પદંત (સુવિધિનાથ) ની કુમારાવસ્થા પચાસ હજાર
 પૂર્વ અધિક અઠ્યાવીસ પૂર્વાંગ તે આધકકાલ રાજ્યને વિષે; અને શીતળનાથતું
 કુમારપણું પચીસહજાર પૂર્વતું અને તેટલા દીક્ષા પર્યાય અને પચાસહજાર પૂર્વ રાજ્યને
 વિષે. ૨૭૭ થી ૨૮૬.

વાસાણ કુમારત્તં ઇગ્ગવીસં લક્ખ હંતિ સિજ્જંતે ।

તાવડઅં પરિઆઓ વાયાલીસં ચ રજ્જંમિ ॥ ૨૮૭ ॥

ગિહવાસે અદ્વારસ વાસાણ સયસહસ્ત નિઅમેણં ।
 ચત્તપણ્ણ સયસહસ્તા પરિઆઓ હોઈ વસુપુજ્જે ॥ ૨૮૮ ॥
 પળ્ણરસ સયસહસ્તા કુમારવાસો અ તીસઈ રજ્જે ।
 પળ્ણરસ સયસહસ્તા પરિઆઓ હોઈ વિમલસ્સ ॥ ૨૮૯ ॥
 અદ્ધટ્ટમલક્ષ્ણાં વાસાણમર્ણતઈ કુમારત્તે ।
 તાવદ્અં પરિઆઓ રજ્જંમો હુંતિ પળ્ણરસ ॥ ૨૯૦ ॥
 ઘમ્મસ્સ કુમારત્તં વાસાણદ્વાર્યાં લલ્લ્યાં ।
 તાવદ્અં પરિઆઓ રજ્જે પુણ હુંતિ પંચેવ ॥ ૨૯૧ ॥
 સંતિસ્સ કુમારત્તં મંદલ્લિય ચક્કિ પરિઆઅ ચત્તમ્પિ ।
 પત્તેયં પત્તેયં વાસસહસાઈ પળ્ણવીસં ॥ ૨૯૨ ॥
 એમેવ ય કુંધુસ્સવિ ચત્તમ્પિ ઠાણેસુ હુંતિ પત્તેઅં ।
 તેવીસ સહસ્તાઈ ઘરિસાણદ્ધટ્ટમસયા ય ॥ ૨૯૩ ॥
 એમેવ અરજિર્ણિદસ્સ ચત્તમ્પિ ઠાણેસુ હુંતિ પત્તેયં ।
 ફળવીસ સહસ્તાઈ વાસાણં હુંતિ ણાયહા ॥ ૨૯૪ ॥
 મહ્ધિસ્સવિ વાસસયં ગિહવાસે સેસઅં સુ પરિઆઓ ।
 ચત્તપણ્ણ સહસ્તાઈ નવ ચેવ સયાઈ પુણ્ણાણં ॥ ૨૯૫ ॥
 અદ્ધટ્ટમા સહસ્તા કુમારવાસો ઉ મુઘયજિણસ્સ ।
 તાવદ્અં પરિઆઓ પળ્ણરસ સહસ્ત રજ્જંમિ ॥ ૨૯૬ ॥
 નમિણો કુમારવાસો વાસસહસ્તાઈ દુણ્ણિ અદ્ધં ચ ।
 તાવદ્અં પરિઆઓ પંચ સહસ્તાઈ રજ્જંમિ ॥ ૨૯૭ ॥
 વિણ્ણેવ ય વાસસયા કુમારવાસો અરિદ્ધનેમિસ્સ ।
 સત્ત ય વાસસયાઈ સામણ્ણે હોઈ પરિઆઓ ॥ ૨૯૮ ॥
 પાસસ્સ કુમારત્તં તીસ પરિઆઓ સત્તરી હોઈ ।
 તીસા ય મદ્ધમાણે બાયલીસા ઉ પરિઆઓ ॥ ૨૯૯ ॥

એવાંસનાથતું એકવીસ લાખ વર્ષ તું કુમારપણ્ડ, તેદલાજ પ્રમાણુનો દીક્ષાપર્યાય, અને એતાળીસ લાખ વર્ષ રાજ્યને વિષે, વાસુપૂજ્યસ્વામી અદ્વાર લાખ વર્ષ શુદ્ધવાસમાં અને ચોપન લાખ વર્ષનો દીક્ષાપર્યાય, વિમળનાથનો પંદરલાખ વર્ષ કુમારવાસ, ત્રીસ લાખ વર્ષ રાજ્યમાં અને પંદર લાખ વર્ષનો દીક્ષા પર્યાય, અનન્તનાથતું કુમારપણ્ડ સાદાસાત લાખ વર્ષ તું, તેદલાજ પ્રમાણુનો દીક્ષાપર્યાય, અને પંદરલાખ વર્ષ રાજ્યને વિષે, ધર્મનાથ તું કુમારપણ્ડ અદીલાખ વર્ષ તું તેદલાજ પ્રમાણુનો દીક્ષાપર્યાય, અને પાંચ લાખ વર્ષ રાજ્યને વિષે, શાન્તિનાથતું કુમારપણ્ડ આંકળીકપણ્ડ, ચક્રિપણ્ડ, અને દીક્ષાપર્યાય, એ દરેક પચીસ પચીસ હજાર વર્ષ પ્રમાણુ બજવાં. એજ પ્રમાણે કુંધુનાથની ચારે અવસ્થામાં એકની અંદર તેવીસહજાર અને સાદા સાતસો વર્ષબજવાં. એજ પ્રમાણે અરનાથની ચારે

અવસ્થામાં દરેકની અંદર એકવીસ-એકવીસ હજાર વર્ષ જાણવા. આદિનાથ એકસો વર્ષ શુદ્ધવાસમાં અને શેષ ચોપનહજાર ને નવસો વર્ષ દીક્ષાપર્યાયમાં, યુનિમુદત સ્વામિ સાગ્ર સાત હજાર વર્ષ કુમારવાસમાં, તેરલાજ પ્રમાણનો દીક્ષા પર્યાય, અને પંદર હજાર વર્ષ રાજ્યને વિષે, નમિનાથનો કુમારવાસ અઢીહજાર વર્ષનો, તેરલાજ પ્રમાણનો દીક્ષા પર્યાય અને પાંચ હજાર વર્ષ રાજ્યને વિષે, અરિષ્ટનેમિનો કુમારવાસ ત્રણસો વર્ષનો અને દીક્ષા પર્યાય સાતસો વર્ષનો. પાર્થનાથતું કુમારપદ્ય ત્રીસ વર્ષતું અને દીક્ષા પર્યાય સીતેર વર્ષનો, વર્ધમાન સ્વામીનો કુમારવાસ ત્રીસ વર્ષનો અને દીક્ષાપર્યાય બેતાળીસ વર્ષનો ૨૮૭ થી ૨૯૮

હવે શેષ તીર્થકરેાનો દીક્ષાપર્યાય જિનકાલ અને સર્વ તીર્થકરેાતું આયુઃપ્રમાણ કહે છે.

હસમસ્ત પુતલલક્ષં પુવંગૂળમજિઅસ્મુ તં ચેવ ।

ચરંગૂળં લલ્લં પુણો પુણો જાવ મુર્વેહિત્તિ ॥ ૩૦૦ ॥

સેસાણં પરિઆઓ કુમારવાસેણ સહિઅઓ મણિઓ ।

પત્તેઅં પિય પુવં સીસાણમણુગહદ્દાણ ॥ ૩૦૧ ॥

છઝમત્યકાલમિત્તો સોહેઝં સેસઓ ડ જિનકાલો ।

સદ્વાચયંપિ ઇત્તો હસમર્ણં નિસામેહ ॥ ૩૦૨ ॥

ચરારાસીઈ ૧ વિસત્તરી ૨ સદ્દો ૩ પન્નાસ ૪ ચેવ લલ્લાર્ણ ૧ ।

ચત્તા ૫ તીસા ૬ વીસા ૭ દસ ૮ દો ૯ ઇગં ૧૦ ચ પુવાર્ણ ॥ ૩૦૩ ॥

ચરારાસીઈ ૧૧ વાવત્તરી ૧૨ અ સદ્દો ૧૩ અ હોઈ વામાર્ણ ૧ ।

તીસા ૧૪ ય દસ ૧૫ ય ઇગં ૧૬ ચ ઇવમેણ સયસહસ્સા ॥ ૩૦૪ ॥

પંચાણડઈ સહસા ૧૭ ચરારાસીઈ અ ૧૮ પંચવળ્લા ૧૯ ય ।

તીસા ૨૦ ય દસ ૨૧ ય ઇગં ૨૨ સયં ૨૩ ચ વાવત્તરી ૨૪ ચેવ ॥ ૩૦૫ ॥

મુપભદ્રેવનો દીક્ષાપર્યાય એક લાખ પૂર્વનો, અજીતનાથનો લાખ પૂર્વમાં એક પૂર્વાગન્યૂન તે પછી સંભવનાથથી યુવિધિનાથ પર્યંત લાખ પૂર્વમાં ચાર ચાર વધતા પૂર્વાગે ન્યૂન દીક્ષા પર્યાય (પ્રથમ ખતાવ્યા પ્રમાણે) ખાદીનાઓનો દરેકનો દીક્ષાપર્યાય શિષ્યોના અનુમહ માટે કુમારવાસ સહિત પૂર્વે કહેલ છે, તેમાંથી છઠ્ઠસ્થકાળ માત્ર બાદ કરીને શેષ જે રહે તે જિનકાળ જાણવો. હવે પછી મુપભદ્રિકેતું સર્વ આયુ કહેવાશે તે સાંભળો. ૧ ચોરાશી લાખ પૂર્વતું, ૨ બહોતેરલાખ પૂર્વતું, ૩ સાઠ લાખ પૂર્વતું, ૪ પચાસ લાખ પૂર્વતું, ૫ ચાળીસ લાખ પૂર્વતું, ૬ ત્રીસ લાખ પૂર્વતું, ૭ વીસ લાખ પૂર્વતું, ૮ દસ લાખ પૂર્વતું, ૯ બે લાખ પૂર્વતું, ૧૦ લાખ પૂર્વતું, ૧૧ ચોરાશી લાખ વર્ષતું, ૧૨ બેતેર લાખ વર્ષતું, ૧૩ સાઠ લાખ વર્ષતું ૧૪ ત્રીસ લાખ વર્ષતું, ૧૫ દસ લાખ વર્ષતું, ૧૬ એક લાખ વર્ષતું, ૧૭ પંચાજી હજાર વર્ષતું ૧૮ ચોરાશીહજાર વર્ષતું, ૧૯ પંચાવન હજાર વર્ષતું, ૨૦ ત્રીસ હજાર વર્ષતું ૨૧ દસ હજાર વર્ષતું, ૨૨ એક હજાર વર્ષતું, ૨૩ સો વર્ષતું, અને ૨૪ માતું બહોતેર વર્ષતું. ૩૦૫.

હવે કોને કયા તપપટે કયાં શોધરૂપ અન્તક્રિયા થઈ ? તે કહે છે.

નિવાણમંતકિરિઆ સા ચડસમેણ પદમનાહસ્સ ।

સેસાણ યાસિણં વીરજિણિદસ્સ છદ્દેણં ॥ ૩૦૬ ॥
 અદ્ધાવયચંપુર્ણિતપાવાસમ્મેઅસેલસિહરેહું ।
 ચસપવસુપુજ્જનેમીવીરો સેસા ય સિદ્ધિગયા ॥ ૩૦૭ ॥
 एगो भयवं वीरो तिच्चीसाइ सह निव्वुओ पासो ।
 छत्तीसएहि पंचहिं सएहि नेमो उ सिद्धिगओ ॥ ૩૦૮ ॥
 पंचहि समणसएहि मल्ली संती उ नवसएहि तु ।
 अट्टसएणं घम्मो सएहि छहि वासुपुज्जजिणो ॥ ૩૦૯ ॥
 सत्तसहस्साणंतइजिणस्स मिअस्स छस्सहस्साई ।
 पंच सयाइ सुपासे पडमांમે निणिण अट्ट सया ॥ ૩૧૦ ॥
 दसहि सहस्सेहि उसभो सેસા उ सहस्सपरिवुडा सिद्धा ।
 कालाइ जं न भणिअं पढमाणुओगाउ तं जेअं ॥ ૩૧૧ ॥
 इच्चेवमाइ सहं जिणाण पढमाणुओगओ जेअं ।
 ठाणासु णत्वं पुण भणिअं पगअं अओ वुच्छं ॥ ૩૧૨ ॥
 उसभजिणसमुद्घाणं उट्ठाणं जं तओ मरीइस्स ।
 सामाइअस्स एसो जं पुव निगमोऽहिगओ ॥ ૩૧૩ ॥

ખહેલા તીર્થંકરની નિર્વાણરૂપ અનક્રિયા તે છ ઉપવાસે થઈ, બાકીનાઓની એક
 માસના ઉપવાસે, અને વીરજીનની એ ઉપવાસે અનક્રિયા થઈ. અઘાપદ ચંપાપુરી-ગી-
 રનાર-પાવાપુરી અને સમ્મેનાશખર ઉપર અનુક્રમે નકપસદેવ, વાસુપૂન્ય, નેમીનાથ, મહો-
 વીરસ્વામી, અને બાકીના તીર્થંકરો એકે ગયા. ભગવાન મહાવીર દેવ એકલાજ એકે ગયા.
 પાર્શ્વનાથ તેત્રીસની સાથે, પાંચસો છત્રીસની સાથે નેમિનાથ, પાંચસો અમલો સહિત મહો-
 નાથ, નવસો સાધુ સાથે ગાન્તિનાથ, આઠસો સાથે ધર્મનાથ, છસો સાથે વાસુપૂન્ય, સાત
 હજાર સાધુ સહિત અનંતનાથ, છ હજાર સાથે વિમળનાથ, પાંચસો માધુ સાથે સુપાર્શ્વનાથ,
 આઠસો તે ત્રણ સાધુ માથે પદ્મપ્રભુ સ્વમી, દસહજાર સાધુ સહિત નકપસદેવ અને બાકીના
 જિનેશ્વર એક હજારના પરિવારે સિદ્ધ પામ્યા. અહીં નિર્વાણના કાળ (વગેરે જે નથી કહ્યા
 તે પ્રથમ અનુયોગથી જાણવા. એ વિગેરે સર્વ જિનેશ્વર સંખ્યા પ્રથમ અનુયોગથી જાણી
 લેવું. પરંતુ સ્થાન મૂલ્ય ન રહે એટલા માટે અહીં તે કહ્યું છે. હવે પ્રસ્તુત કહીશું. જ-
 પલાજિનનું સમુત્થાન, અને તે પછી મરીચિનું ઉત્થાન એ પ્રમાણે જે પૂર્વે સામાયિકના
 નિર્ગમ અધિકૃત છે, તે કહેવાશે. ૩૮૫ થી ૩૯૩

चिचवहुलद्वमीए चउहि सहस्सेहि सो उ अवरण्हे ।
 सीआ सुदंसणाए सिद्धन्यवणमि छट्ठेणं ॥ ૩૧૪ ॥
 चउरो साहस्सीओ लाअं काऊण अप्पणा चेव ।
 जं एस जहा काही तं तइ अग्देऽवि काहामो ॥ ૩૧૫ ॥
 उसभो वरवसभणइ त्रिचूणमणिगहं परमवोरं ।
 वोसट्ठचउदेहो विहरइ गामाणुगंમ તુ ॥ ૩૧૬ ॥

જવિ તાવ જળો જાણઈ કા મિત્તવા ૯ કેરિસા વ મિત્તવયરા ? ।

તે મિત્તવમલભમાણા વળમઝે તાવસા જાયા ॥ ૩૧ ॥ (મૂં ભા)

નમિવિનમીળં જાયણ નાગિંદો વિજ્ઞદાણ વેઅદ્દે ।

ઉચ્ચર દાહિણ સેટી સટ્ટી પજાસ નગરાઈ ॥ ૩૧૭ ॥

ભગવં અદીળમળસો સંવચ્છરમણસિઓ વિહરમાળો ।

કળ્ણાદિ નિર્મતિજ્ઞઈ વત્યાભરણાસળેઈ ચ ॥ ૩૧૮ ॥

સંવચ્છરેણ મિત્તવા લક્ષ્ઠા હસમેળ લોગનાહેળ ।

સેસેદિ ચોયદિવસે લક્ષ્ઠાઓ પદમમિત્તવાઓ ॥ ૩૧૯ ॥

હસમસ્ત ડ પારણે ઇક્કુરસો આસિ લોગનાહસ્ત ।

સેસાળં પરમત્તં અમપરસરસોવમં આત્તો ॥ ૩૨૦ ॥

બુદ્ધં ચ અહોદાળં દિઘાણિ અ આહયાણિ તૂરાણિ ।

દેવા યં સંનિવડ્યા વસુદારા ચેવ બુદ્ધા ય ॥ ૩૨૧ ॥

ગયરસિજ્ઞંસિવચ્છુરમદાણવસુદાર પીઠ ગુરૂપ્પા ।

તક્કલસિલાયલગમણં વાહુવલિનિવેઅણં ચેવ ॥ ૩૨૨ ॥

ચૈતરવદી આઠમના દિવસે તે ચાર હજાર પુરુષોની સાથે અપરાન્ત વખતે મુદ-
ર્શના નામે શિબીકામાં આરૂઢ થઇને શિક્ષાર્થે વનમાં છૂટા ભક્ત કરાને દીક્ષા લીધો. તેમની
સાથે જે ચાર હજાર પુરુષો હતા તેમણે પોતાના હાથેજ પંચમુદ્રિક લેવા કરીને એવી પ્રતી-
ક્ષા કરી કે “ જે પ્રમાણે આ ભગવાન ક્રિયાનુષ્ઠાન કરશે, તે પ્રમાણે અમે પણ કરીશું.”
ઉત્તમવૃષભસમાન ગતિવાળા ભગવાન ઋષભદેવ પરમપોર આભચ્છદ્ધ અહુણ કરીને શરીર
સંબંધી પ્રીતિકર્મ-શુદ્ધિના રહિત આમાનુષ્ઠાન વિચરવા લાગ્યા. તે વખતે મનુષ્યો ભણતા નહિ કે
શિક્ષા કેવી હોય? અને ભિક્ષુક પણ કેવા હોય? આથી તે હજાર સાધુઓ શિક્ષા ન પામવાથી
વનની અંદર તાપસો થયા. ન માત્ર તેમણે ભગવન્ત પાસે રાજ્યની યાચના કરવા લાગ્યા, પ્રસન્ન
થએલા નાગેન્દ્રે તેમને વિદ્યાઓ આપી, અને વતાહય પર્વત ઉપર ઉત્તર-દક્ષિણ ઐશ્વર્ય
અનુક્રમે સાઠ અને પચાસ નગરો વસાવી રહેવા કહ્યું. ભગવાન ઋષભદેવ એક વર્ષ પર્વન્ત
આહાર ન મળવા છતાં અતીનમનથી વિહાર કરતા હતા, (અને લોકો તેમને) કન્યાઓ
વસ્ત્ર-ગ્રાહરણ તથા આસનો વડે નિમંત્રણ કરતા હતા. એ પ્રમાણે વિહરતા લોકના
નાથ ભગવાન ઋષભદેવે એક વર્ષે શિક્ષા પ્રાપ્ત કરી, અને પાકીના તીર્થકરોએ બીજેજ
દિવસે પ્રથમ શિક્ષાઓ પ્રાપ્ત કરી. લોકના નાથ ઋષભદેવના પ્રથમપારણે ઇન્દુ (શેરડી)નો
રસ હતો, અને પાકીનાઓના પ્રથમપારણે અમૃતરસ જેવા રસારવાદવાળું પરમાત્મ (ખીર)
હતું. તે વખતે દેવોએ અહોદાન! અહોદાન! એવી ઘોષણા કરી, દિવ્ય વાજિન્ત્રો
વગાડ્યાં, અને તેજ વખતે દ્રવ્યની વૃષ્ટિ કરી, ગજપુર નગરમાં (હસ્તિનાપુરમાં) એવાં-
સકુમારે ઇન્દુરસનું દાન આપ્યું; દ્રવ્યની વૃષ્ટિ થઇ, ત્યાં ખીંક રચના કરી, ગુરૂપ્પા પ્રવતિ,
પછી ભગવન્ત તક્ષશિલાએ ગયા, અને બાહુબલીને નિવેદન થયું. ૩૧૪ થી ૩૨૨.

હવે પાકીના અજીતાદિ તીર્થકરોને જે જે સ્થાનકે જેઓએ પ્રથમ શિક્ષા આપી
તેમનાં નામો અને સ્થાનો કહે છે.

હૃત્થિળગરં ૧ અબોજ્ઞા ૨ સાવત્યી ૩ તહ્ય ચેવ સાકેઅં ૪ ।
 વિજયપુર ૫ વંભયલયં ૬ પાટલિસંદં ૭ પલમસંદં ૮ ॥ ૩૨૩ ॥
 સેયપુરં ૯ રિદ્ધપુરં ૧૦ સિદ્ધત્યપુરં ૧૧ મહાપુરં ચેવ ૧૨ ।
 ધન્નકઠ ૧૩ વદ્ધમાણં ૧૪ સોમણસં ૧૫ મંદિરં ૧૬ ચેવ ॥ ૩૨૪ ॥
 ચક્રપુરં ૧૭ રાયપુરં ૧૮ મિહિલા ૧૯ રાયગિહમેવ ૨૦ વોદ્ધવં ।
 ચીરપુરં ૨૧ વારવઈ ૨૨ કોઅગઈ ૨૩ કોલ્લયગ્ગામો ૨૪ ॥ ૩૨૫ ॥
 एएसु पढमभिवक्ता लद्धाओ जिणवरैहि सवैहि ।
 दिन्ना उ जेहि पढमं तेसिं नामाणि वोच्छामि ॥ ३२६ ॥
 सिज्जंस १ वंभदत्ते २ सुरेन्ददत्ते ३ य इन्ददत्ते य ४ ।
 पलमे ५ अ सोमदेवे ६ महिंद ७ तह सोमदत्ते ८ अ ॥ ३२७ ॥
 पुस्से ९ पुणवस्स १० पुणनंद ११ सुनंदे १२ जण १३ अ विजण १४ य ।
 तत्तो अ घम्मसीहे १५ सुमित्त १६ तह वग्यसीहे १७ अ ॥ ३२८ ॥
 अपराजिअ १८ विस्ससेणे १९ वीसइमे होइ वंभदत्ते अ २० ॥
 दिन्ने २१ वरदग्ने २२ पुण धत्ते २३ वहुले ३४ अ वोद्धवे ॥ ३२९ ॥
 एए कयंजलिउडा भत्तीवहुमाणसुकलेसागा ।
 तत्काल पइट्टमणा पडिलामेसुं जिणवरिंदे ॥ ३३० ॥
 सवैहिपि जिणेहिं जहिअं लद्धाओ पढमभिवक्ताओ ।
 तहिअं वसुहाराओ बुढाओ पुप्फवुट्ठीओ ॥ ३३१ ॥
 अद्धत्तेरस કોડી ઉકોસા તત્થ હોઈ વસુહારા ।
 અદ્ધત્તેરસ લવલા જહન્નિઆ હોઈ વસુહારા ॥ ૩૩૨ ॥
 સર્વેસિપિ જિણાણં જેહિં દિણ્ણા ઉ પદમભિવક્તાઓ ।
 તે પયણુપિજ્ઞદોસા દિવવરપરક્કમા જાયા ॥ ૩૩૩ ॥
 કેઈં તેજેવ મવેણ નિવ્વુઆ સવકમ્મવમ્મુકા ।
 અન્ને તદ્દયમવેણં સિન્નિસ્સંતી જિણસગાસે ॥ ૩૩૪ ॥

હસ્તિનાપુર, અંબોધ્યા, આવસ્તી, સાકેતપુર, વિજયપુર, અક્ષરથળ, પાટલીખંડ, પદ્મખંડ, શ્વેતપુર, રિદ્ધપુર, સિદ્ધાર્થપુર, મહાપુર, ધાન્યકર, વર્ધમાનપુર, સૌમનસપુર, માન્દર, ચક્રપુર, ત્રિધિલાનગરી, રાજગૃહ, વીરપુર, દ્વારિકા, કોપકટ અને કોણિકમામ એ ગામોમાં અત્યંતે બધા જિનેશ્વરોએ પ્રથમ ભિક્ષા ભેળવી છે. જેણે એ પ્રથમ ભિક્ષા આપી તેમનાં નામો હવે કહેવાશે. શ્રેયાંસકુમાર, અક્ષદત્ત, સુરેન્દ્રદત્ત, ધન્દ્રદત્ત, પદ્મ, સોમદેવ, મહેન્દ્ર, સોમદત્ત, પુષ્પ, પુનર્વસુ, પૂર્ણનન્દ, સુનન્દ, જય, વિજય, ધર્મસિંહ, મુન્નિત, વ્યાપસિંહ, અપરાજિત, વિશ્વસેન, અક્ષદત્ત, દત્ત, વરદત્ત, ધન્ય, અને બહુલ. એ ગામો બે હાથ ભેરી ભક્ષિ અને બહુમાનપૂર્વક શુકલલેશ્યાવાળા યથા થકા, તત્કાળ પ્રસન્ન ચિત્તપાત થઈ જિનેશ્વરોને પ્રતિલાભ્યા હતા. જે જે સ્થળે જિનેશ્વરોએ પ્રથમ ભિક્ષા

લીધી ત્યાં ત્યાં વસુધારા અને પુખ્તની વૃદ્ધિઓ થઈ. તેમાં ઉત્કૃષ્ટથી સામાન્યાર કોડ અને જ્યન્યથી સામાન્યાર લાખ વસુધારાની વૃદ્ધિ થાય છે. સર્વ જિનેશ્વરને જેઓએ પ્રથમ શિક્ષા આપી છે, તેઓ આતિઆદ્ય રાગદ્વેષવાળા, અને દિવ્ય તથા એક પરાક્રમવાળા થયા. એમાંના કેટલાક તેજ ભાવે સર્વક્રમથી મુકાઇને મોકલે ગયા, કેટલાક ત્રીજે ભાવે, અને કેટલાક જિનેશ્વરની સાથે મોકલે ગયા. ૩૨૩ થી ૩૩૪.

કલ્પં સવિહ્વદીપ પૂર્વમહદ્દદુ ધમ્મચર્કં તુ ।

વિહરઈ સહસ્સમેળ છત્રમત્પો મારહે વાસે ॥ ૩૩૫ ॥

ઘહલી અદંબદ્ધા જોળગવિસઓ સુવન્નભૂમી અ ।

આર્હિદિઆ મગવઆ હસમેળ તવં ચરંતેણં ॥ ૩૩૬ ॥

ઘહલી અ જોળગા પલ્હગા ય જે મ્માવયા સમણસિદ્ધા ।

અન્ને અ મિચ્છનાઈં તે તજ્જા મહ્યા જાયા ॥ ૩૩૭ ॥

તિત્થયરણં પદમો હસમરિસી વિહરિઓ નિરુવસગો ।

અદ્વાવઓ જળવરો અગાયભૂમી જિળવરસ્સ ॥ ૩૩૮ ॥

છત્રમત્થપરિઆઓ વાસસહસ્સં તઓ પુરિમતાલે ।

જળગોહસ્સ ય હેટ્ટા ઉપ્પણં કેવલં નાણં ॥ ૩૩૯ ॥

પગ્ગુણવહુલે ઇકારસીઈ અહ અદ્ધમેળ મત્તેણં ।

ઉપ્પણંમિ અણંતે મહવ્યા પંચ પળવણ ॥ ૩૪૦ ॥

ઉપ્પલંમિ અણંતે નાણે જરમરણવિપ્પમુક્કસ્સ ।

તો દેવદાણવિંદા ફરિંતિ મહિમં જિણિદ્દસ્સ ॥ ૩૪૧ ॥

ઉજ્જાણ પુરિમતાલે પુરો (૩) વિળીઆઈ તત્થ નાણવરં ।

ચક્કુપ્પાયા ય મરહ નિવેઅર્ણ ચેવ દોળંહિ ॥ ૩૪૨ ॥

આહ વરસાલાણ ઉપ્પન્નં ચક્રયણમરહસ્સ ।

જવલસહસ્સપરિચુદં સવરયણામયં ચર્કં ॥

તાર્યમિ પૂરૂપ ચક્ક પૂરૂઅં પૂઅણારિહો તાઓ ।

ઈહલોઈઅં ચ ચર્કં પરલોઅસુહાવહો તાઓ ॥ ૩૪૩ ॥

પ્રાતઃકાળે સર્વ નરુદ્ધિ સહિત હું ભગવંતને પૂજા આપું બાહ્યથી એ વિચારું પણ પ્રાતઃકાળે ભગવંતને ન જોવાથી ત્યાં ધર્મચક્ર કયું. જનરૂપણે ભગવંત એક હજાર વર્ષ મુધી હારત વર્ષમાં વિચરવા લાગ્યા. બહુવીદેશ, અંડમંદલ, ચોનકવિષય, સુવર્ણ-ભૂમિમાં ભગવાન નરુપલદેવ તપ આચરતા ફરતા હતા. જે બહુવીદેશ-ચોનક-અને પશ્ચિમ દેશવાસી લોકો ને બીજા પણ જે મ્મેન્ના મિથ્યાદષ્ટિ હતા તેમને ભગવંતે શિક્ષા આપી તેઓ તે વખતે ભદ્રકલાવને પાત્યા. તીર્થકરોમાં પ્રથમ શ્રી નરુપલદેવ ઉપસર્ગ રહિત વિહાર કરીને અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર મોકલે ગયા, જિનેશ્વરને જનરૂપણે એક હજાર વર્ષના રહ્યા પછી પુરિમતાલ ઉદ્યાનમાં ન્મોદા વૃક્ષની નીચે તેમને કેવળ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. કાગલુવટ્ટી અગ્નીઆરશને દિવસે અક્રમતપ મુક્ત હતા ત્યારે અનંત જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, પછી પાંચ મહામતોની દેશના આપી, જેરા અને મરણ રહિત એવા જિનેશ્વરને અનંત જ્ઞાન

ઉત્પન્ન થયા પછી રૂપ અને દાનવેદ્રો ભગવન્તનો મહિમા કરે છે. વિનીતા નગરીમાં પુરિમતાલ ઉદાનની અંદર ભગવન્તને જ્ઞાન થયું, (અને આયુધશાળામાં) ચક્ર ઉત્પન્ન થયું, એ બન્નેનું એકી સાથે ભરતને નિવેદન થયું. ભરતની આયુધશાળામાં જે ચક્ર રત્ન ઉત્પન્ન થયું, તે હજાર યજ્ઞોથી અધિષ્ઠિત અને સર્વ રત્નમય હતું. (આ બન્નેમાંથી પ્રથમ દોની પૂજા કરવી ? એવો વિચાર કરતાં નિર્ણય કર્યો કે) તાતને પૂજ્યાથી ચક્ર રત્ન પૂજેલું છે, કેમકે પિતાશ્રીજી પૂજાને લાયક છે. ચક્રરત્ન આ લોકમાં મુખ્યકારી છે અને પિતાજી પરલોકમાં મુખ્યકારી છે. ૩૩૫ થી ૩૪૩

સહ મરુદેવાઈ નિગમો કહણં પવજ્ઞ વસમસેનસસ ।

વંધી મરીડ દિવસા મુંદરી ઓરોહ મુઅદિવસા ॥ ૩૪૪ ॥

પંચ ય પુત્રસયાઈ મરહસરા ય સત્ત નત્તઅસયાઈ ।

સયરાઈ પવ્વડઆ તંમિ કુમારા સ્મોસરણે ॥ ૩૪૫ ॥

મવળવડ વાળમંનર જોડસવાસી વિમાળવાસી અ ।

સન્નિદ્દીડ સપરિસા કાસી નાણપયામાહિમં ॥ ૩૪૬ ॥

દદ્દુળ કીરમાર્ગિ મહિયં દેવેહિ સત્તિઓ મરિઈ ।

સમ્મત્તલદ્વુદ્ધો ધમ્મં સોઝળ પવ્વડઓ ॥ ૩૪૭ ॥

(ભરતરાજ) મરુદેવીની માથે (ભગવન્તને વંદન કરવા) નીકળ્યો, ધર્મકથા (સાંભળીને) અપભ્રંશની પ્રમત્યા અને ત્યાં બ્રાહ્મી અને મરીચિએ દીક્ષા લીધી, મુંદરીને અટકાવી. તેથી દીક્ષા લીધી નહી, ભરતના પાંચસો પુત્રોએ અને સાતસો પૌત્રોએ તે સમયસરણમાં સીધા દીક્ષા લીધી. પર્ષદા યુગ્ર ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષી, અને વિમાનવાસી દેવોએ સર્વ અદ્વિસહિતપણે ભગવન્તને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયાનો મહિમા કર્યો. દેવાવડે મહિમા કરાતો બોધને ક્ષત્રિય મરિચી મમ્મદ્વુદ્ધિ પામ્યો અને ધર્મ સાંભળીને દીક્ષા લીધી. ૩૪૪ થી ૩૪૭.

માગહવરદામપભાસ સિંધુલંઢપ્પવાય વમિસગુહા ।

સદ્ધિ વાસસહસ્તે ઓઅવિહં આગઓ મરહો ॥ (પ્રસિદ્ધા)

માગહમાઈ વિજયો મુંદરિપવ્વજ્ઞ વારસભિમે ॥

આળવળ માઢગાળં સમુસરણે પુચ્છ દિદ્દંતો ॥ ૩૪૮ ॥

બાહુવલિકોવકરણં નિવેઅળં ચક્ષિદેવયાકહણં

નાહમ્મેળં જુજ્ઞે દિવસા પદિમા પડ્ડના ય ॥ ૩૪૯ ॥

પદમં દિદ્દોજુદ્ધં વાયાજુદ્ધં તદેવ વાહાર્હિં ।

મુઠ્ઠીહિ અદદેહિ અ સવ્વત્પવિ જિપ્પપ મરહો ॥ ૩૨ ॥ (મૂ. મા.)

તદે ચર્કં મળસી કરેડ પત્તે અ ચક્રરયણંમિ ।

બાહુબલિના ય મળિયં ધિરત્યુ રજ્ઞસસ વો તુજ્ઞ ॥

ચિત્તેડ ચ'સો મજ્ઞં સહોઅરા પુવ્વદિક્ષિયા નાળી ।

મહયં કેવલિહોઢં વહેહામિ ઠિઓ પદિમં ॥ (પ્રસિદ્ધે)

સો પવ જિપ્પમાળો વિહુરો અદ નલ્લં વિચિત્તેડ ।

કિં મન્ત્રિ एस चकी ? जह दार्णि दुन्वलो अहयं ॥ ३३ ॥

સંવચ્છરેણ ધૂઅં અમૃદલમલો હ પેસણ અરિહા ।

इत्थिओ ओयरत्ति अ बुत्ते चिन्ता पए नाणं ॥ ३४ ॥ (મૂ. મા.)

उप्पण्णनाणरयणो तिण्णपइण्णो जिणस्स पामूले ।

गतुं नित्यं नमिउं केवल्लिपरिसाइ आसोणो ॥ ३५ ॥ (મૂ. મા.)

फाऊण एगळत्तं भरहोऽवि अ भुंजए विउलभोए ।

मरिईवि सामिपासे विहरइ तवसंजपसमगो ॥ ३६ ॥ (મૂ. મા.)

सामाइअमाईअं इकारसमाउ जाव अंगाउ ।

उज्जुत्तो भत्तिगत्तो अहिज्जिओ सो*गुरुसगासे ॥ ३७ ॥ (મૂ. મા.)

માગધ, વરદામ, પ્રભાસ, સિન્ધુ, ખડગપાત, અને તમિસાગુહા પર્યન્ત જ્યા સર્વ દેશોના સાઠ હજાર વર્ષે વિજય કરીને ભરત પાછા આવ્યા. માગધાદિ તીર્થે વિગેરેના વિજયકરી આવ્યા પછી સુન્દરીને દીક્ષા અપાવી, ખાર વષ પર્યન્ત અભિષેક થયો, ભાઇઓને આજ્ઞા માનવા કહ્યું તેઓએ ભગવન્તે પ્રશ્ન કર્યો, દૃષ્ટાન્ત આપ્યું. બાહુબલિ એ કોપ કર્યો, ચક્રિને નિવેદન કરવું. દેવતાતું આવતું, હું અધર્મથી યુદ્ધ નહિ કરું, એમ વિચારીને રાજ્ય ત્યાગ, દીક્ષા લઇને પ્રતિમા ધારણ કરી, નાના ભાઇઓને નહિ વાંદવા ખડે માટે કેવલજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા કરી, પ્રથમ દૃષ્ટિયુદ્ધ, તે પછી વચનયુદ્ધ, બાહુયુદ્ધ, યુધિયુદ્ધ અને દંડયુદ્ધ એ સર્વ પ્રકારના યુદ્ધમાં ભરતચક્રિ જિતાયા. (ત્યારે તેણે ચક્રતું સ્મરણ કર્યું, ચક્ર પ્રાપ્ત થયું, એટલે બાહુબલિએ કહ્યું, પિત્તાર છે આ રાજ્યને અને તને, પછી રાજ્યનો ત્યાગ કરી સ્વયં પચ્ચમુષ્ટિ લોચ કરીને ધ્યાનમાં ઉભા રહી ચિન્તવવા લાગ્યા કે) મારા નાના ભાઇઓ પૂર્વે દીક્ષા પામ્યા છે તેઓ જ્ઞાની થયા છે, તેથી હું પણ કેવળી થઇને ત્યાં જઇશ, એમ વિચારીને પ્રતિમા અગીકાર કરી ઉભા જિતાવાથી વિદુર થએલ તે ભરતરાજાએ વિચાર્યું કે) શું આ ચક્રિ છે ? હું હવે નિબળ છું ?, એક વર્ષ પછી ભગવાન અમૃત-લક્ષ્યવાલા ઋષભદેવે બાહુબલિને પુત્રીને (એ પુત્રીઓને) શોકલી અને કહાવ્યું કે " હસ્તીપરથી ઉતરે " એમ કહે છે તે તેના વિચાર કરીને પણ ઉપાડતાંજ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. જ્ઞાનરત્ન ઉત્પન્ન થએ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થવાથી જિનેશ્વરના ચરણ મૂળે જઇને તીર્થને નમસ્કાર કરીને કેવળીની પર્વદામાં બાહુબલિ બેઠા. પછી એકછત્ર રાજ્ય કરીને ભરત ચક્રી વિપુલ ભોગો ભોગવવા લાગ્યા, અને મરીચિ પણ તપ-સંયમયુક્ત સ્વામિની પાસે વિચરના લાગ્યા, ઉદયમવાન થઇને લક્ષ્મિયુક્ત થઈ શુર પાસે તે સામાયિકાદિથી આદરેલીને અગીઆર અંગ પર્યન્ત લાવ્યા. ૩૨ થી ૩૭ મૂળ લાખ્ય.

अह अण्णया कयाई गिम्हे उण्हेण परिगयसरीरो ।

अण्हाणएण चइओ इमं कुल्लिगं विंचितेइ ॥ ३८०

मेरुगिरीसमभारे न हुमि समत्थो मुहुत्तमवि चोहुं ।

सामण्णए गुणे गुणरहिओ संसारमणुकंखी ॥ ३८१ ॥

एवमणुचितं तस्स तस्स निअगा मई ममुप्पण्णा ।

लद्धो मए उवाओ जाया मे सासया बुद्धी ३८२ ॥

સમણા તિદંદવિરયા ભગવંતો નિહુઅસંકુદઅંગા ।
 અજિદંદિઅદંદસસ હ હોડ તિદંદ મહં ચિયં ॥ ૩૫૩ ॥
 લોદંદિઅમુંદા સંજયા હ અહયં સુદેણ સસિહો અ ।
 ધૂલંગપાણિવદાઓ વેરમળં મે સયા હોડ ॥ ૩૫૪ ॥
 નિકિંચણા ય સમણા અકિંચણા મજ્ઞ કિંચણં હોડ ।
 સીલસુગંધા સમણા અહયં સીલેણ દુગંધો ॥ ૩૫૫ ॥
 વવગયમોદા સમણા મોદ્દછણ્ણસસ છત્તયં હોડ ।
 અણુવાહણા ય સમણા મજ્ઞં તુ ઉવાહણા હોડ ॥ ૩૫૬ ॥
 સુધંવરા ય સમણા નિરંપરા મજ્ઞ ધાહરત્તાઈ ।
 હુંતુ હમે વત્યાઈ અરિહોમિ કસાયકલસમઈ ॥ ૩૫૭ ॥
 વજ્જંતઽવજ્જાથીરૂ વહુજીવસમાહલં જલારંભં ।
 હોડ મમ પરિમિણં જલેણ ણ્ઠાણં ચ પિઅણં ચ ॥ ૩૫૮ ॥
 ઇવં સો રુદ્ધઅમઈ નિઅગમઈવિગણ્ણિઅં ઇમં લિંગં ।
 તદ્દિત્તેહોસુજુત્તં પારિવજ્જં પવત્તેહ ॥ ૩૫૯ ॥
 અહ તં પાગદરૂવં દદ્ધું પુચ્છેહ વહુજણો ધમ્મં ।
 કહહ જઈણ તો સો વિઆલેણે વસસ પરિકહણા ॥ ૩૬૦ ॥
 ધમ્મકહાઅવિસત્તે ઉર્વાટ્ટે દેહ ભગવઓ સીસે ।
 ગામનગરાદાઈ વિહરહ સો સામિણા સદ્ધિ ॥ ૩૬૧ ॥
 સમુસરણ ભત્ત ડમ્મહ એણ્ણિ ક્ષય સક્ક સાવયા અહિઆ ।
 જેઆ વદ્દહ કામિણિ લંછણ અણુસક્કણા અટ્ઠ ॥ ૩૬૨ ॥
 રાયા આદ્ધજસો મહાનસે અહવલે અવલભદ્દે ।
 યલવિરિણ કત્તાવરિણ જલવિરિણ દંદવિરિણ અ ॥ ૩૬૩ ॥
 * ઇપ્પઈ અદ્ધમરૂં સયલં યુત્તં સિરેણ ઘરિઓ અ ।
 પવરો જિણિદમવડ્ઢો સેસેદિં ન ચાદઓ વોહું ॥ ૩૬૪ ॥
 અસસાવગપઠિસેહો છદ્દે છદ્દે અ માસિ અણુજોગો ।
 કાલેણ ય મિચ્છત્તં જિણંતરે સાહુવોચ્છેઓ ॥ ૩૬૫ ॥

તે પછી અન્યથા કોઈ વખત ધીન્નકલુમાં મરૂચીથી વ્યાસ શરીરવાળો તે અસ્નાન
 (નહીં નાહાતું તે) પરિસહવડે (સંયમથી) ત્યજએલો આ પ્રમાણે કુત્સિતલિંગર્તુ
 ચિન્તવન કરવા લાગ્યો. સુસુરહિત અને સંસારની આકાંક્ષાવાળો હું મેરૂપર્વત સમાન-
 ભાર વાળા સાધુના શુભોદ્ધારણ કરવાને સુદૂર્ભ માત્ર પશુસમથ નથી. એ પ્રમાણે વિચા-
 રતાં તેને સ્વમતિ ઉત્પન્ન થઈ કે એ ઉચિત ઉપાય પ્રાપ્ત કર્યો, અને શાશ્વત છુદ્ધી થઈ.
 નિમૂત (મનના અણુભવ્યાપાર ચિન્તનના ત્યાગવાળા) સંકલિત અંગવાળા લગવાન
 અમથો તણ દંડથી વિરામ પામેલા છે, અને હું તો અત્યંત દ્રવ્ય તથા દંડથી વિરામ નહિ

પામેલો હોવાથી માફ ચિન્હ (લિંગ) ત્રિદંડ હો. અમણો લે.ચવડે અને ઇન્દ્રિયવડે મુંડ અને હું અસંયત છું તેથી અસંવરે મુંડન અને શિખાવાળો થઈ તેમજ સ્થૂલ પ્રાણિ-વધથી મારે હુમ્મેશાં વિરમણ હો. સાધુઓ અકિંચન હોવાથી નિષ્કંચન છે, (હું તેવો નથી તેથી) મારે કિંચન (મુવર્ણાદિ) હો. વળી અમણો શીલવડે સુવાસીત છે, અને હું તો શીલવડે દુર્ગંધ છું. સાધુઓ મોહરહિત છે અને હું મોહથી આગ્રહિત છું તેથી મારે ઇન્દ્ર હો. સાધુઓ ઉપાનહ (જોડા) રહિત છે, મારે ઉપાનહ (જોડા) હો. સાધુઓ સ્વેત વસ્ત્રવાળા અને વસ્ત્ર વિનાન છે, મારે ધાતુથી રંગેલા વસ્ત્ર હો. કેમકે કપાયથી કલુ-પિતમતિવાળો હું છું, તેથી તે વસ્ત્રો અને ચોગ્ય છે. પાપભરી હોવાથી સાધુઓ બહુ જીવો-થી સમાકુલ જળાના આરંભનો ત્યાગ કરે છે, મારે પરિમિત જલવડે સ્નાન અને પાન હો. એ પ્રમાણે રૂચિત મતિવાળા તેણે સ્વમતિથી વિકલિપત તેના હિતકારી એવા હેતુથી યુક્ત એવું પરિગ્રાજક લિંગ પ્રવર્તાવ્યું. પછી તેવા પ્રકરિતું પ્રગટરૂપ જોઇને ધણા માણસો તેને ધમ પૂછતા, તેથી તે તેઓને ઉત્તરમાં સાધુઓના જ્ઞાન્યાદિ ધર્મ સારી રીતે કહેતા. ધર્મ-કથાથી બોધ પામી આવેલા શિષ્યો ભગવન્તને આપતો, અને ગામ-નગરાદિને વિષે સ્વા-મિની સાથે તે વિચરતો. તે પછી અષ્ટપદ પર્વતપર ભગવન્તનું સમવસરણ થયું. ભરત-મહારાજ આહાર લાભ્યા, ભગવન્તે તે મહણુ ન કર્યો, ઇન્દ્રે અવમહ પૂછ્યો, ભગવન્તે તે કહ્યો, ઇન્દ્રનું રૂપ જોવાની ભરત રાજાની ઇચ્છા થવાથી ઇન્દ્રે અંગુલી બતાવી, તે બાબતના ઓ-મણવ કર્યો ત્યારથી ઇન્દ્રેવજોતસવ પ્રવર્ત્યો, લાવેલા આહારને મું કરે ? એમ ભરતે પૂછ-વાથી ઇન્દ્રે કહ્યું કે તારાથી જે અધિક હોય તેઓને આપ, વિચાર કરતાં “આવકો મારા-થી અધિક છે ” એમને તે આપ્યો, જમ્યા પછી ભરતરાજાના કહેવાથી તેઓ કહેતા કે “ તું જિતાયો છે, ભય વધે છે ” કાંકિણીરત્નથી આવકનાં ચિન્હ કર્યાં, આ પ્રમાણે આઠ પાટ લગી ચાલ્યું અને ધર્મનું પ્રવર્ત પછુ આઠ તીર્થકર મુધી ચાલ્યું. ભરતપછી આદિત્યથશા, મહાયશા, અતિભજ, બજભદ્ર, બજવીર્ય, કાર્તવીર્ય, જળવીર્ય, અને દંડ વીર્ય રાજાઓ થયા, તેમણે સકળ અર્ધભરત ભોગવ્યું, અને જિનેશ્વરનો શ્રેષ્ઠમુકુટ મરત-કે ધારણ કર્યો, બીજાઓવડે તે ધારણ કરી શકાયો નહી. પછી જે આવક નહતા તેમનેા વિવેક કર્યો, ૭ ૭ મહિને અગુણ (પરીક્ષા) થતી, કેટલાક કાળ ગયા પછી નવમા જિ-નના આંતરે સાધુઓના વિયોગ થવાથી તેઓ મિથ્યાત્વ પામ્યા. ૩૬૫

હવે ઉપાગુપ્તાર્યદ્વારસંમહની ગાથા અને દ્વારો કહે છે.

દાર્ણ ચ માહગાર્ણ ૧ વેણ કાસી જ ૨ પુચ્છ ૩ નિવાણં ૪ ।

હુંદા ૫ ધૂમ ૬ જિણહરે ૭ કવિલો ૮ મર પ દિક્ત્વા અ ૯ ॥ ૩૬૬ ॥

(મૂલદારગાદા)

પુણરવિજ સમોસરણે પુચ્છીઅ જિણં તુ ચકિણા મરહે ।

અણુદ્ધો અ દસારે તિત્થગો કો રૂં મરહે ? ॥ ૩૬૭ ॥

જિણચવિદસારાણં વણ પમાણાં ૨ નામ ૩ ગોત્તાં ૪ ।

આઠ ૫ પુર ૬ માંડ ૭ પિયરો ૮ પરિયાય ૯ ગઈં ૧૦ સાહીઅ ॥ ૩૬૮ ॥

જારિસયા લોઅણુ મરહે વાસંમિ કેવલી તુમ્હે ।

પરિસયા ફર અજ્ઞે તાયા ! હોરિતિ તિત્થયરા ? ॥ ૩૬૯ ॥ (મૂ. મા.)

અહ મળઈ જિજ્ઞાસુદો ભરહે વાસમિ જારિસો અહ્યં ।
 પરિસયા તેવોસં અળ્લે હોઈતિ તિત્યયરા ॥ ૩૬૯ ॥
 હોહી અજિઓ સંમવ અમિજંદણ મુમઈ મુપ્પમ મુપાસો ।
 સસિ પુપ્ફદત સીઅલ સિજ્જંસો વામુપુજ્ઞા અ ॥ ૩૭૦ ॥
 વિમલમર્ણતઈ ધમ્મો સંતી કુંધૂ અરો અમ્મી અ ।
 મુણિમુઘય નમિ નેમી પાસો તહ વહ્મમાણો અ ॥ ૩૭૧ ॥

ભરતરાજાએ આહ્વાને—આવકેને દાન ૧ તીર્થંકરની સ્તુતિનું સ્વરૂપ છે જેમાં એવા અને આવક ધર્મનું પ્રતિપાદન કરનારા, તેઓને સ્વાધ્યાય આટ ભરતે આર્થવેદો કયાં. ૨ (અનાયવેદો હમણાં ચાલે છે, તે પાછળથી મુલસા યાજ્ઞવલ્ક્યઆદિ ૨૫૫) ભગવતને પ્રદેશ, ભગવતનું અધ્યાપક નિર્વાણ ૪, કેવોએ અમિજંડ કયાં ૫, સ્તૂપ બનાવ્યા ૬, ભરતે જનશુદ્ધિ સ્થાવ્યાં ૭, કપિલની દીક્ષા ૮, ભરતની દીક્ષા ૯, (આ નવ દ્વારો કહેવાશે. એમાંનાં પહેલાં બે દ્વાર પ્રથમ કહેવાઈ ગયાં છે.) પુનઃ પણ ભરતે સમવસરણમાં જનશુદ્ધિને પૂર્યું કે ભગવત્ ! આ ભરતક્ષેત્રમાં આહી કેણે વ્યવર્તિ અને તીર્થંકર છે, અને વામુદેવ છે ? (આથી) જન-આક્રંધ અને વામુદેવના વર્ણ પ્રમાણ નામ ગોત્ર આયુ-નગર-માતા-પિતા-પર્યાય-અને ગતિ કહી, હે તાત ! જેવા લોકશુદ્ધિ કેવળી ભગવત્ આપ છે, તેવા બીજા તીર્થંકરો હે પીતાલ ! કેટલા થશે ? જનશુદ્ધિ કહ્યું-ભરત ! જેવા અમે છીએ, તેવા બીજા ત્રેવીસ તીર્થંકરો આ ભરતને વિષે થશે. અમારા પછી અત્ત-ક્રમે અલ્પનાથ, સંભવનાથ, આલિનંદન, સુભાતનાથ, પદમણુ મુપાર્થનાથ, અંદ્રપ્રભ, શુભપદંત, શીતળનાથ, એયાંસનાથ, વામુપૂજ્ય, વિમળનાથ, અનંતનાથ, ધર્મનાથ, શાન્તિનાથ, કુંથુનાથ, અરુનાથ, અધિનાથ, મુનિમુગ્ધ, નમિનાથ, નેમીનાથ, પાર્થનાથ અને વર્ધમાન સ્વામિ થશે. ૩૬૬-થી-૩૭૧.

અહ મળઈ નરવારિદો ભરહે વાસમિ જારિસો અહં ।
 તારિસયા કહ અમે તાયા હોઈતિ રાયાણો ? ॥ ૩૭૨ ॥
 અહ મળઈ જિજ્ઞાસુદો જારિસઓ તં નરિદસહ્લો ।
 પરિસયા આકારસ અળ્લે હોઈતિ રાયાણો ॥ ૩૭૩ ॥
 હોહી સગરો મયર્વ સર્ગકુમારો ય રાયસહ્લો ।
 સંતી કુંધૂ અ અરો હોઈ મુમૂમો ય કોરવો ॥ ૩૭૪ ॥
 જવમો અ મહાપરમો હરિસેજે ચેવ રાયસહ્લો ।
 જયનામો અ નરવર્ધ વારસમો વંમદત્તો અ ॥ ૩૭૫ ॥
 હોઈતિ વામુદેવા નવ અળ્લે નીલપીઅકોસિજ્ઞા ।
 હલમુસલચક્રજોહી સવાલગરુડજ્ઞયા દો દો ॥ ૩૯ ॥ (મૂં માવ્યમ)
 તિવિહ્ અ ૧ દિવિહ્ ૨ સર્વમૂ ૩ પુરિમુત્તમે ૪ પુરિસતોદે ૫ ।
 તહ પુરિસપુંઢરો ૬ દત્તે નારાયણે ૭ કળ્હે ૮ ॥ ૪૦ ॥ (મૂં માવ્યમ)
 અપલે ૧ વિનપે ૨ મહે ૩, મુપ્પમે અ ૪ મુદંસણે ૫ ।

આળંદે ૬ જંદળે ૭ પડમે ૮, રામે ૯ આલિ અપચ્છમે ॥ ૪૧ ॥ (માધ્યમ)

આસગાવે ૧ તારય ૨ મેરય ૩ મહુકેદવે ૪ નિસુમે ૫ અ ।

ચલિ ૬ પહરાણ ૭ તહ રાવળે ૮ અ નવમે જરાસિંધુ ॥ ૪૨ ॥ (માધ્યમ)

પણ સલ પહિસત્તુ કિત્તીપુરિસાળ વાસુદેવાળં ।

સવે અ ચક્રજોહી સવે અ હયા સચકેહિ ॥ ૪૩ ॥ (માધ્યમ)

ચક્રવર્તિ ભરતે કહું, હે તાત ! ભારતવર્ષમાં જેવો હું ચક્રવર્તિ રાજા છું, તેવા બીજા કેટલા રાજાઓ થશે ? પછી જિનેશ્વરે કહું, જેવો હું નરેન્દ્રશાહીલ છે, તેવા બીજા અગીઆર રાજાઓ થશે. સગર, મધવા, સનકુમ્ભાર, શાન્તનાથ, કુંથુનાથ, અરનાથ, મુભૂમ (કૌરવ્યગોત્રી) નવમા મહાપદ્મ, હરિષેણ, જયસેનરાજા અને બારમા બ્રહ્મદત્ત ચક્રિ થશે. બીજા નવ વાસુદેવ અને બલદેવ થશે, તેઓ લીલા-પીળા વસ્ત્ર પહેરનારા, હળ-મુશળ અને ચક્રથી યુદ્ધ કરનારા તેમજ તાલ ગરૂડના ચિન્હની ધમવાળા એ બન્ને હોય છે. ત્રિપુલ, દ્વિપુલ, સ્વયંભૂ, પુરુષોત્તમ, પુરુષસિંહ, પુરુષપુરૂષીક, દત્ત, નારાયણ અને કૃષ્ણ (એ નવ વાસુદેવ) અયળ, વિજય, ભદ્ર, સુપ્રભ, સુદર્શન, આનંદ, નંદન, પદ્મ અને રામ (એ નવ બળદેવ) અથર્વીવ, તારક, મેરક, મહુકેદવ, નિશુલ, બલિ, પ્રહલાદ, રાવણ, અને નવમા જરાસિંહ, એ નવ પ્રતિવાસુદેવ કીર્તિપુરુષ વાસુદેવના શત્રુઓ છે. તે બધા ચક્રથી યુદ્ધ કરનારા અને પોતાનાજ ચક્રથી મૃત્યુ પામેલા હોય છે. ૩૭૨ થી ૩૭૫ ભા. ૩૬ થી ૪૩.

હવે તીર્થકરેના વર્ણ તથા શરીરનું પ્રમાણ કહે છે.

પડમામ વાસુપુજ્ઞા રક્તા સસિપુષ્પદંત સસિગોરા ।

સુલય નેમી કાલા પાસો મઝી પિયંગામા ॥ ૩૭૬ ॥

વરકળગતવિઅગોરા સોલસ તિત્યેકરા મુળેયવા ।

પસો વળ્લવિભાગો ચડવોસાણ જિણવરાણ ॥ ૩૭૭ ॥

હસમો પંચધણુસય પાસો નવ સત્તરયણિયો વીરો ।

સેસદ્ધ પંચ અદ્ધય પળ્લા દસ પંચ પરિહોળા ॥ (પ્રક્ષિપ્તા)

પંચેવ ૧ અદ્ધપંચમ ૨ ચત્તાર ૩ દુદ્ધ ૪ તહ તિર્મ ૫ ચેવ ।

અદ્ધાદ્ધા ૬ દુણિ ૭ અ દિવદ્ધ ૮ મેર્મ ઘણુસય ૯ ચ ॥ ૩૭૮ ॥

નડેં ૧૦ અસીં ૧૧ સત્તરિ ૧૨ સઠી ૧૩ પળ્લા સ ૧૪ હોડ નાયવા ।

પળ્યાલ ૧૫ ચચ ૧૬ પળ્લોસ ૧૭ તોસા ૧૮ પળ્લોસ ૧૯ વોસાર ૨૦ ચ ॥ ૩૭૯ ॥

પળ્લરસર ૧ દસ ઘળ્ણિય ચર ૨ નવ પાસોર ૩ સત્તરયણિઓ વીરોર ૪ ।

નામા પુન્નુત્તા સલ્લ તિત્યયરાણ મુળેયવા ॥ ૩૮૦ ॥

પદ્મપ્રભ અને વાસુપૂજ્ય રક્તવર્ણના, ચંદ્રપ્રભ અને પુષ્પદંત ચંદ્રસમાન ગોરવર્ણવાળા, મુનિમુન્નત અને નેત્રીનાથ શ્યામવર્ણવાળા, પાર્થનાથ અને મહીનાથ રાવણ વૃક્ષના જેવા વર્ણવાળા, બાકીના સોળ તીર્થકર તથાવેડા ઉત્તમ સુવર્ણના જેવા વર્ણવાળા

જાણવા, એ પ્રમાણે ચોવીસે જિનવરોના વર્ણુ વિલાગ છે. પેહેલા ત્રીપલદેવ તીર્થ-
કરતું પાંચસો ધનુષ્ય અને તેવીસમા પાર્થનાથતું નવ ધનુષ્ય અને મહાવીર રવામિતું
સાત હાથતું અને બીજાથી નવ સુધીના તીર્થકરોતું શરીર એક બીજાથી પચાસ
પચાસ ધનુષ્ય ઓછાં કરવાં અને દશમાથી ચૈદ સુધીના તીર્થકરોતું શરીર એક
બીજાથી દશ દશ ધનુષ્ય ઓછું કરતું અને બાકીના આઠતું શરીર એક બીજાથી
પાંચ પાંચ ધનુષ્ય ઓછું કરતું. ૫૦૦ ધનુષ્ય (૧) સાડા ચારસો ધનુષ્ય (૨) ચા-
રસો ધનુષ્ય, (૩) સાડા ત્રણસો ધનુષ્ય (૪) ત્રણસો ધનુષ્ય (૫) અઠીસો ધનુષ્ય (૬) બસો
ધનુષ્ય (૭) દોકસો ધનુષ્ય (૮) સો ધનુષ્ય (૯) નેતું ધનુષ્ય (૧૦) એસી ધનુષ્ય (૧૧) સીતેર
ધનુષ્ય (૧૨) સાઠ ધનુષ્ય (૧૩) પચાસ ધનુષ્ય (૧૪) પીરતાલીસ ધનુષ્ય (૧૫) ચાલીસ ધનુષ્ય
(૧૬) પાંત્રીસ ધનુષ્ય (૧૭) ત્રીસ ધનુષ્ય (૧૮) પચીસ ધનુષ્ય (૧૯) વીસ ધનુષ્ય (૨૦) પદ્દર
ધનુષ્ય (૨૧) દસ ધનુષ્ય (૨૨) નવ ધનુષ્ય (૨૩) અને સાત હાથતું પ્રમાણ ૨૪ (એ પ્રમાણે
વર્ધમાન પર્યન્તના જિનોતું અનુક્રમે જાણવું.) તીર્થકરના નામો પૂર્વે કહ્યા છે તેજ
જાણવાં. ૩૭૬ થી ૩૮૦.

હવે તીર્થકરના ગોત્ર, નગર અને માતા-પિતાનાં નામો કહે છે.

મુનિમુવઓ અ અરિહા અરિહનેમી અ ગોઅમસગુત્તા ।

સેસા તિત્થયરા સ્વહ કાસવગુત્તા મુણેયવા ॥ ૩૮૧ ॥

ઈર્ફલાગભૂમિ ૧ વજ્ઞા ૨ સાવત્પિર વિળોઅ ૪ કોસલપુરં ૫ ૬ ॥

કોસંબી ૬ વાળારસી ૭ ચંદાણ ૮ તહ્ય કાફંદી ૯ ॥ ૩૮૨ ॥

મહીલપુર ૧૦ સીહપુરં ૧૧ ચંપા ૧૨ કંપિલ ૧૩ વજ્ઞ ૧૪ રયણપુરં ૧૫ ।

તિળેવ ગયપુરંમી ૧૮ મિહિલા ૧૯ તહ ચેવ રાયગિહં ૨૦ ॥ ૩૮૩ ॥

મિહિલાર ૧ સોરિઅનયરં ૨૨ વાળારસિ ૨૩ તહ્ય હોઈ કુંદપુરં ૨૪ ।

વસમાઈળ જિળાળં જમ્મણભૂમી જહાસંલે ॥ ૩૮૪ ॥

મહદેવિ ૧ વિજય ૨ સેળા ૩ સિદ્ધત્થા ૪ મંગલા ૫ મુસીમા ય ૬ ।

પુહવી ૭ લવલળ ૮ સામા ૯ નંદા ૧૦ વિળ્હ ૧૧ જયા ૧૨ રામા ૧૩ ॥ ૩૮૫ ॥

સુનસા ૧૪ મુવય ૧૫ અદરા ૧૬ સિરિ ૧૭ દેવો ૧૮ પમાર્દ ૧૯ ।

પરમાર્દ અ ૨૦ વપ્પા ૨૧ અ, સિવ ૨૨ વમ્મા ૨૩ તિસલા ૨૪ ઇઅ ॥ ૩૮૬ ॥

નામી ૧ અ જિઅસત્તુ ૨ આ, જિયારિ ૩ સંતરે ઇઅ ૪ ।

મેહે ધરે ૬ પદ્દે ૭ અ, મહસેળે ૮ અ સ્વત્તિ ॥ ૩૮૭ ॥

મુળીવે ૯ દદરહે ૧૦ વિળ્હ ૧૧ વમુપ્પજે ૧૨ અ સ્વત્તિ ।

કપવમ્મા ૧૩ સીહસેળે ૧૪ અ, માળૂ ૧૫ વિસવેળે ૧૬ ઇઅ ॥ ૩૮૮ ॥

સરે ૧૭ મુદંસેળે ૧૮ કુંમે ૧૯ મુંમિત્તુ ૨૦ રિત્ત ૨૧ મમ્મદરિત્ત ૨૨ અ ।

રાપા અ અસ્સેળે ૨૩ સિદ્ધત્થે વિ ય ૨૪ સ્વત્તિ ॥ ૩૮૯ ॥

સવેડવિ ગયા મુક્ત જાડજરામરણવંધનવિમુક્તા ।

તિત્યયરા ભગવંતો સાસયમુક્તે નિરાવાહં ॥ ૨૯૦ ॥

મુનિમુદ્રતજિન અને અરિષ્ટનેમી ગાતમગોત્રીય, તથા બાકીના તીર્થંકરો કાશ્યપ-ગોત્રીય જાણવાં. ઇક્વાકુ ભૂમિ ૧ અયોધ્યા ૨, આવસ્તી ૩, વિનીતા ૪, કોશલપુર ૫, કોશાંબી ૬ વાણારસી ૭, ચંદ્રાનન ૮, કંકંદી ૯, લલિલપુર ૧૦, સિંહપુર ૧૧ ચંપાપુરી ૧૨, કંપીલ ૧૩, અયોધ્યા ૧૪, રત્નપૂર, ૧૫, પછા ૧૬, ૧૭, ૧૮, ગજપુર, મિથિલા ૧૯, રાજગૃહ ૨૦, મિથિલા, ૨૧, રીયનગર ૨૨, વાણારસી ૨૩, અને કુંડપુર ૨૪, એ પ્રમાણે ઋષભાદિ ચોવીસ જિનોની અનુક્રમે જન્મભૂમિઓ છે. મરદેવી ૧, વિજ્યા ૨ સેના ૩, સિદ્ધાર્થ ૪, મંગળા ૫, સુસીમા ૬, પૃથ્વી ૭, લક્ષ્મણ ૮, શ્યામા ૯, નંદા ૧૦, વિષ્ણુ ૧૧ જ્યા ૧૨ રામા ૧૩ મુયશા ૧૪, મુદ્રતા ૧૫; અચિરા ૧૬, શ્રી ૧૭, દેવી ૧૮, પ્રભાવતી ૧૯, પદ્માવતી ૨૦, વપ્રા ૨૧, ગિવા ૨૨, વામા ૨૩ અને ત્રિશલા ૨૪, (એ ચોવીસ જિનની માતાઓનાં નામ જાણવાં) નાલી ૧, જિતરાત્રુ ૨, જિતારિ ૩, સંવર ૪, મેધ ૫ ધર ૬ પ્રતિષ્ઠ ૭, મહાસેન ૮, સુગ્રીવ ૯, દંદરથ ૧૦, વિષ્ણુ ૧૧, વસુપૂજ્ય ૧૨, કૃતવર્મા ૧૩, સિંહસેન ૧૪, ભાત્રુ ૧૫, વિશ્વસેન ૧૬, સ્વર ૧૭, સુદર્શન ૧૮, કુંભ ૧૯, મુમિત્ર ૨૦, (વજ્ય ૨૧, સમુદ્રવજ્ય ૨૨, અશ્વસેન રાજા ૨૩ અને સિદ્ધાર્થ રાજા (એ ચોવીસ જિનના પિતાઓનાં નામો જાણવાં.) બધાએ તીર્થંકર લગવન્તો જન્મ જરા મરણ અને બંધનથી મુક્ત થઇને નિરાબાધ શાશ્વત મુખવાળા આશ્રમાં ગયા છે ૩૮૧ થી ૩૯૦.

હવે ચક્રવર્તિના વર્ણ-શરી પ્રમાણ-ગોત્ર-આયુષ-નગર-માતપિતાનાં નામો અને ગતિ કહે છે.

સવેડવિ એગવળ્લા નિમ્મલકળગપ્પમા મુનેયવા ।

છકૂલંદરહસામી તેસિ પમાણં અઓ વુચ્છં ॥ ૩૯૧ ॥

પંચસય ૧ અદ્ધપંચમ ૨ વાયાલીસા ચ અદ્ધપણુઅં ચ ૩ ।

ઇગયાલ ધણૂસદ્દં ૪ ચ ચલસ્યે પંચમે ચત્તા ૫ ॥ ૩૯૨ ॥

પળલીસા ૬ તીસા ૬ પુળ અઠાવીસા ૮ ચ વીસઈ ધણૂણિ ૯ ।

પળ્ળરસ ૧૦ વારસેવ ૧૧ ચ અપચ્છિમો સત્ત ચ ધણૂણિ ૧૨ ॥ ૩૯૩ ॥

ફાસયગુત્તા સવે ચડસરયણાહિવા સમક્લાયા ।

દેવિદંવંદિર્ણિ જિનેર્ણિ જિઅરાગદોસેર્ણિ ॥ ૩૯૪ ॥

ચવરાસીઈ ૧ વાવચરી અ પુવાળ સહસહસ્સાઈ ૨ ।

પંચરે ચ તિણિ ૪ ચ એગં ચ ૫ સયસહસ્સા ૭ વાસાણં ॥ ૩૯૫ ॥

પંચાળડઈ સહસ્સા ૬ ચવરાસીઈ અ ૭ અઠમે સઘ્ઠી ૮ ।

તીસા ૯ ચ દસ ૧૦ ચ તિણિ ૧૧ ચ અપચ્છિમે સત્ત વાસસયા ૧૨ ॥ ૩૯૬ ॥

જમ્મણ વિણીય ૧ હજ્જા ૨ સાવત્થી ૩ પંચ હત્થિણપુરંમિ ૮ ।

વાણારસિ ૯ કંપિલ્લે ૧૦ રાયગિહે ચેવ ૧૧ કંપિલ્લે ૧૨ ॥ ૩૯૭ ॥

મુમંગલા ૧ જસવંદ ૨ મદા ૩ સહદેવિ ૪ અદર ૫ સિરિ ૬ દેવી ૭ ।
 તારા ૮ જાલા ૯ મેરા ૧૦ ય વપ્પગા ૧૧ નહય ચૂલળી અ ॥ ૩૯૮ ॥
 હસમે. ૧ મુમિત્તવિજયે ૨ સમુદવિજય ૩ અ અસ્સસેળે અ ૪ ।
 તદ્દ વીસસેળ ૫ સૂરે ૬ મુદંસળે ૭ કત્તવિરિય અ ૮ ॥ ૩૯૯ ॥
 પવ્વમુત્તરે ૯ મહરરી ૧૦ વિજય રાયા ૧૧ તહેવ વંમે અ ૧૨ ।
 ઓસપ્પિળી રૂમીસે પિરનામા ચક્કવટીળ ॥ ૪૦૦ ॥
 અદ્દેવ ગયા મોકલં મુશ્સમો વંમો અ સત્તમિં પુદ્ધિં ।
 મયવં સળંકુમારો સળંકુમારં ગયા કપ્પં ॥ ૪૦૧ ॥

છ ખંડ ભરતના સ્વામી બધાએ ચક્રિઓ નિર્મળ મુવર્ણના જેવા એકલ વર્ણ-
 વાળા બહુવા. હવે પછી તેઓના શરીરનું પ્રમાણ કહેવાશે. પહેલા ચક્રિનું પાંચસો ધનુષ
 બીજાનું સાડાચારસો ધનુષ, ત્રીજાનું સાડીબેતાળીસ ધનુષ, ચોથાનું સાડીએકતાલીસ
 ધનુષ, પાંચમાનું આળીસ ધનુષ, છઠ્ઠાનું પાંત્રીસ; સાતમાનું ત્રીસ, આઠમાનું અઠ્ઠાવીસ
 નવમાનું વીસ, દસમાનું પંદર, અગીયારમાનું બાર અને છેલ્લા બારમાનું સાત ધનુષ પ્રમાણ
 શરીર બહુતું. દેવેદ્રોથી વંદિત અને જેમણે રાગદ્વેષ છુટ્યા છે એવા જિનેશ્વરોએ બધાએ
 ચક્રિઓને કાર્યપગોત્રવાળા અને ચોદ રત્નોના સ્વામિ કહ્યા છે. પહેલા ચક્રિનું ચોરાશી
 લાખ પૂર્વનું, બીજાનું બહોંતેર લાખ પૂર્વનું ત્રીજાનું પાંચલાખ વર્ષનું ચોથાનું ત્રણ
 લાખનું પાંચમાનું એક લાખ વર્ષનું, છઠ્ઠાનું પંચાણ હજાર, સાતમાનું ચોરાશી હજાર,
 આઠમાનું સાઠ હજાર, નવમાનું ત્રીસ હજાર, દસમાનું દસ હજાર, અગીયારમાનું ત્રણ
 હજાર અને છેલ્લા બારમાનું સાતસો વર્ષનું આણુ બહુતું. પહેલાની જન્મ ભૂમિ વિનીતા
 બીજાની અયોધ્યા, ત્રીજાની આવરતી, પછી પાંચ (૪ થા-૫ થા-છઠ્ઠા-સાતમા ને આઠમા)
 ની હસ્તિનાપુર, નવમાની વાણરશી, દસમાની કાંપીલ્યપુર, અગીયારમાની રાજશૃષ્ટિ,
 અને બારમાની કાંપીલ્યપુર છે. હવે આતાનાં નામ કહે છે મુમંગલા, યશસ્વતી, ભદ્રા,
 સહદેવી, અગ્નિશ, ડી, દેવી, તારા, વવાળા, મેરા, વપ્રકા, અને મુલની (એ બાર ચક્રીની
 આતાઓ બહુવી.) હવે પીતાનાં નામ કહે છે. ઋષભદેવ, મુમિત્તવિજય, સમુદવિજય,
 અર્ધસેન વિશ્વસેન, સૂર, સુદર્શન, કાર્તવીર્ય, ૫ તાર, મહાહાર, વિજયસેન, અને બ્રહ્મ-
 સેન (એ આ અવસર્પિષીના બાર ચક્રવર્તિના પિતા બહુવા) બારમાંથી આઠ ચક્રિ મોક્ષે
 ગયા, મુભૂમ અને બ્રહ્મદત્ત સાતમીનરકે ગયા, મધવા અને સનતકુમાર ચક્રિ સનતકુમાર દેવ
 લોકમાં ગયા ૩૬૧ થી ૪૦૨.

હવે વાસુદેવ-બળદેવનાં વર્ણ-પ્રમાણાદિ કહે છે.

વર્ણેણ વાસુદેવા સવ્ને નીલા વલ્લા ય મુક્તિલયા ।
 દ્વપસિ દેહમાર્ગ યુચ્છામિ અઘાણુપુલ્લીપ ॥ ૪૦૨ ॥
 પદમો ધનૂળડસીર્દે ૧ સત્તરિ ૨ સદ્ધો ૩ અ પળ્લ ૪ પળયાલા ૫ ।
 અટળત્તીસં ચ ધનૂ ૬ છન્વીસા ૭ સોલસ ૮ દસેવ ૯ ॥ ૪૦૩ ॥
 વલદેવવાસુદેવા અદ્દેવ હવંતિ ગોયમસણુ ચા ।

નારાયણપદમા પુણ કાસવગુત્તા મુણેઅન્વા ॥ ૪૦૪ ॥
 ચત્રાસોઈ ૧ વિમત્તરિ ૨ સઘી ૩ ચત્તા ય ૪ દસ ૫ ય લવસાઈ ।
 પળ્ણદ્વિ સહસ્સાઈ ૬ છપ્પન્ના ૭ વારસેળં ચ ૮ ॥ ૪૦૫ ॥
 પંચાસીઈ ૧ પળ્ણત્તરિ ૨ અ પળ્ણદ્વી ૩ પંચવળ્ણા ય ૪ ।
 સત્તરસ ય સહસ્સા ૫ પંચમણ આરંભં હોઈ ॥ ૪૦૬ ॥
 પંચાસીઈ સહસ્સા ૬ પળ્ણદ્વી ૭ તહય ચેવ પળ્ણરસ ૮ ।
 વારસ સયાઈ ૯ આરં વલદેવાળં જહાસંસં ॥ ૪૦૭ ॥
 પોઅળ ૧ વારવડિતિગં ૪ અસ્સપુરં ૫ તહય હોઈ ચકપુરં ૬ ।
 વાળારસી રાયગિહં ૮ અપચ્છિમો જાઓ મહુરાણ ॥ ૪૦૮ ॥
 મિગાવઈ ૧ હમા ચેવ ૨, પુહવી ૩ સીઆ ય ૪ અમ્મયા ૫ ।
 લચ્છીમઈ ૬ સેસમઈ ૭, કેગમઈ ૮ દેવઈ ૯ હા ॥ ૪૦૯ ॥
 મહ ૧ સુમહા ૨ સુપ્પમ ૩ સુદંસળ ૪ વિજય ૫ વેઝયંતી ૬ અ ।
 તહય જયંતી ૭ અપરાજિઆ ૮ ય તહ રોહિણી ૯ ચેવ ॥ ૪૧૦ ॥
 હવઈ પયાવઈ ૧ વંમો ૨ રુદ્ધો ૩ સોમો ૪ સિવો ૫ મહસિવો ૬ અ ।
 અગ્નિસિહે ૭ અ દસરહે ૮ નવમે મળિણ અ વસુદેવે ૯ ॥ ૪૧૧ ॥
 પરિઆઓ પવજ્ઞાઽમાવાઓ નત્થિ વાસુદેવાળં ।
 હોઈ વલાળં સો પુણ પદ્મઽણુઓગાઓ ણાયવો ॥ ૪૧૨ ॥
 ણ્ણો અ સત્તમાણ પંચ ય છઠ્ઠીઈ પંચમી ણ્ણો ।
 ણ્ણો અ ચત્તથીણ કાહો પુણ તત્તપુહવીણ ॥ ૪૧૩ ॥
 અઠંતગઢા રામા ણ્ણો પુણ વંમલોગકપ્પંમિ ।
 હવવળ્ણુ તઓ ચઈરં સિજ્ઞિસ્સઈ મારહે વાસે ॥ ૪૧૪ ॥
 અણિઆળકઢા રામા સવેઽવિ અ કેસવા નિઆળકઢા ।
 હદ્દંગામી રામા કેસવ સવે અહોગામી ॥ ૪૧૫ ॥

અથા વાસુદેવો નીલવર્ણવાળા, અને બળદેવો શુદ્ધવર્ણવાળા હોય છે. હવે પછી અનુક્રમે તેઓના દેહનું પ્રમાણ કહીશું. પહેલા વાસુદેવનું શરીર એ શી ધનુષ પ્રમાણ, બીજાનું સીત્તર, ત્રીજાનું સાઠ ધનુષ, ચોથાનું પચાસ ધનુષ, પાંચમાનું પીસ્તાલીશ ધનુષ, છઠ્ઠાનું આગણત્રીસ ધનુષ, સાતમાનું હવીસ ધનુષ, આઠમાનું સોળ ધનુષ, અને નવમાનું દસ ધનુષનું શરીર હોય છે. આઠ બળદેવ-વાસુદેવ ગૌતમગૌત્રીય હોય છે, અને નારાયણ તથા પદ્મ એ બે કાશ્યપગૌત્રીય જાણવા. હવે તેમનું આશુબ્ય કહે છે, પહેલાનું ચોરશી લાખ વર્ષનું, બીજાનું બહેતેર લાખ વર્ષનું, ત્રીજાનું સાઠ લાખ વર્ષનું, ચોથાનું ત્રીસલાખ વર્ષનું, પાંચમાનું દસલાખ વર્ષનું છઠ્ઠાનું પાંસઠ હજાર વર્ષનું, સાતમાનું હપનહજાર વર્ષનું, આઠમાનું બારહજાર વર્ષનું, અને નવમા વાસુદેવનું એકહજાર વર્ષનું આશુબ્ય જાણવું. પહેલા બળદેવનું પચાસીલાખ વર્ષનું, બીજાનું પચોતેર લાખ વર્ષનું

ત્રીજાનું પાંચઠં લાખનું ચોથાનું પંચાવન લાખ વર્ષનું, પાંચમાનું સત્તરલાખ વર્ષનું, છઠ્ઠાનું પંચાશીહજાર વર્ષનું, સાતમાનું પાંચઠં હજાર વર્ષનું, આઠમાનું પંદર હજાર વર્ષનું અને નવમાનું બારસો વર્ષનું, એ પ્રણાલે અનુક્રમે બળદેવોનું આયુષ્ય જાણવું. હવે નગરીઓ કહે છે પહેલો વામુદેવ પોતનદ્વંદ્વમાં પછીના ૨-૩-૪ દ્વારીકામાં, પાંચમે અથપુરમાં છઠ્ઠો ચક્રપુરમાં, સાતમે વાણદરીમાં, આઠમે રાજગૃહીમાં અને છેલ્લો નવમે વામુદેવ મધુરા નગરીમાં થયો. હવે માતાના નામ કહે છે. મૃગાવતી, હિમા, પૃથ્વી, સીતા, અમૃતા, લક્ષ્મીવતી, શેખવતી, દેવેશી, અને દેવકી. (એ નવ વામુદેવની માતાઓ) ભદ્રા, મુભદ્રા, સુપ્રભા, સુદર્શના, વિજયા, વૈજયંતી, જયંતી, અપરાજિતા, અને રોહીણી. (એ નવ બળદેવની માતાઓ) પ્રજાપતિ, બ્રહ્મા, રૂદ્ર, સોમ, શિવ, મહાશિવ, અગ્નિસિંહ, દશરથ, અને નવમા વામુદેવ (એ નવ બળદેવ-વામુદેવના પિતા જાણવા.) વામુદેવોને દીક્ષાના અભાવથી પર્યાય નથી, બળદેવોને છે, પણ તે પહેલા અનુધોગથી જાણવો. એક સાતમી નરકે, પાંચ છઠ્ઠી નરકે, એક પાંચમી નરકે, એક ચોથી નરકે, અને કૃષ્ણ ત્રીજી નરકે જશે. આઠ બળદેવ અન્તકૃત થશે, એટલે કર્મના અંત કરીને મોક્ષ ગયા અને એક બળદેવ બ્રહ્મદેવલોકમાં ઉત્પન્ન થશે. ત્યાંથી ચ્યવીને ભરતક્ષેત્રમાં મોક્ષે જશે. બળદેવોએ નિઆણું નથી કંઈ, વામુદેવોએ નિઆણું કરવા વાલા હોય છે; અથા બળદેવો ઉર્ધ્વગામી હોય છે, અને વામુદેવો અધોગામી હોય છે. ૪૦૨-થી ૪૧૫.

હવે જિન i આંતરાઓ કહે છે.

સસમો વરવસમગઈ તનિઅમમાપચ્છિમંમિ કાલંમિ ।

ઉપ્પન્નો પઢમજિણો મરહપિઆ મારહે વાસે ॥ ૧ ॥

પુણ્ણાસા લક્ષેહિ કોટીળં સાગરાણ સસમાઓ ।

ઉપ્પન્ણો અજિઅજિણો તવિઓ તીસાણ લક્ષેહિ ॥ ૨ ॥

જિણવસહસંમવાઓ દસહિ ઉ લક્ષેહિ અયરકોટીળં ।

અમિનંદણો ઉ મગવં ઇવકાલેણ ઉપ્પન્ણો ॥ ૩ ॥

અમિનંદણાઠ મુમતી નવહિ ઉ લક્ષેહિ અયરકોટીળં ।

ઉપ્પન્ણો મુદ્ધુણ્ણો મુપ્પમનામસ્સ વોન્છામિ ॥ ૪ ॥

ગરૂંય મહસ્સેહિ કોટીળં સાગરાણ પુણ્ણાણં ।

મુમદ્ધજિણાઠ પટ્ઠો ઇવનિકાલેણ ઉપ્પન્નો ॥ ૫ ॥

પટ્ઠમપ્પહનામાઓ નવહિ મહસ્સેહિ અયરકોટીળં ।

કાલેણેવદ્ધણં મુપામનામો સમુપ્પન્નો ॥ ૬ ॥

કોટીમણ્ણિ નરહિ ઉ મુપામનામા જિણો સમુપ્પન્નો ।

ચંડપ્પમો પમાણ પમામયંતો ઉ તેલોકં ॥ ૭ ॥

ગરૂંય કોટીહિ મમ્મોઠ મુવિહો તિણો મમુપ્પન્નો ।

મુવિરિનિગાઓ નરહિ ઉ કોટીહિ મોઘઓ જાઓ ॥ ૮ ॥

સીઅલજિનાઝ ભયવં સિજ્જંસો સાગરાણ કોડીણ ।
 સાગરસયઝ્ઞાણ વરિસેહિં તહા હમેહિં તુ ॥ ૧ ॥
 છઘીસાણ સહસ્તેહિં ચેવ છાવઠિ સયસહસ્તેહિં ।
 પ્તેહિં ઝળિઆ સ્વલુ કોડી મગિલ્લિઆ હોઝ ॥ ૧૦ ॥
 ચડપન્ના અયરાણં સિજ્જંસાઓ જિણો ડ વસુપુજ્ઞો ।
 વસુપુજ્ઞાઓ વિમલો તોસહિ અયરેહિ ઉપ્પણ્ણો ॥ ૧૧ ॥
 વિમલજિના ઉપ્પન્નો નવહિં અયરેહિ ણંનઈ જિણોઽવિ ।
 ચડ સાગરનામેહિં અણંતજ્ઞો જિણો ધમ્મો ॥ ૧૨ ॥
 ધમ્મજિનાઓ સંતો તિહિ ડ તિચડભાંગપલિઅઝ્ઞેહિં ।
 અયરેહિ સમુપ્પણ્ણો પલિઅઝ્ઞેણં તુ કુંથુજિણો ॥ ૧૩ ॥
 પલિઅચ્ચલ્લભાગૂણં કોડીસહસ્ત્રૂણણ વાસાણં ।
 કુંથુઓ અરનાથો કોડીસહસ્ત્રેણ મલ્લિજિણો ॥ ૧૪ ॥
 મલ્લિજિનાઓ મુણિસુવઓ ય ચડપન્ન વાસલ્લક્ષેહિં ।
 સુવપનામાઓ નમી લક્ષેહિં છહી ડ ઉપ્પણ્ણો ॥ ૧૫ ॥
 પંચહિં લક્ષેહિં તઓ અરિઠ્ઠનેમો જિણો સમુપ્પણ્ણો ।
 તેસીઝ સહસ્તેહિં સણ્ણિ અદ્ધઢમેહિં ચ ॥ ૧૬ ॥
 નેમીઓ પાસજિણો પાસજિનાઓ ય હોઝ વીરજિણો ।
 અઢ્ઢાઝ્ઞસણ્ણિ ગણ્ણિ વાસેહિ ઉપ્પણ્ણો ॥ ૧૭ ॥

ઉત્તમ વૃષભના જેવી ગતિવાળા ભરતના પિતા પ્રથમ જિનેથર ઋષભદેવ ભારત વર્ષની અંદર ત્રાંત્ર આરાના પાછલા ભાગમાં ઉત્પન્ન થયા. ઋષભદેવ પછી પચાસલાખ કોટી સાગરોપમ પછી અત્યંતનાથ થયા, તે પછી ત્રીસલાખ કોટી સાગરોપમે સંભવનાથ થયા. સંભવનાથથી દસલાખ કોટી સાગરોપમ વીત્યા પછી અભિનંદન જિન થયા, અભિનંદન પછી નવલાખ કોટી સાગરોપમે મુખતિનાથ ઉત્પન્ન થયા. તે પછી નેત્રહર કોટી સાગરોપમે પદ્મપ્રભુ થયા. પદ્મપ્રભુ પછી નવહર કોટી સાગરોપમે મુપાર્થનાથ થયા. તે પછી નવસોકોટી સાગરોપમે ચંદ્રપ્રભુ થયા, ચંદ્રપ્રભુ પછી નેત્ર કોટી સાગરોપમે પુષ્પદંત થયા, તે પછી નવકોટી સાગરોપમે શીતળનાથ થયા. શીતળનાથ પછી એક કોટી સાગરોપમમાં સો સાગરોપમ છાસડ લાખ છત્રીમહાહર ન્યૂન વર્ષે શ્રેયાંસનાથ થયા. શ્રેયાંસનાથ પછી ચૌપત સાગરોપમે વાસુપૂજ્ય થયા, વાસુપૂજ્ય પછી ત્રીસ સાગરોપમે વિમળનાથ ઉત્પન્ન થયા, વિમળનાથ ઉત્પન્ન થયા પછી નવ સાગરોપમે અનંતાનાથ થયા, અનંતાનાથ પછી ચાર સાગરોપમે ધર્મનાથ થયા, ધર્મનાથ પછી એક પદ્મોપમના ચારીઆ ત્રણ ભાગ ન્યૂન ત્રણ સાગરોપમમાં શાન્તીનાથ થયા, શાન્તીનાથ પછી અર્ધ પદ્મોપમે

કુંથુનાથ થયા, કુંથુનાથ પછી પદ્મોપમના ચોથા ભાગમાં એક હજાર કોટી વર્ષ ન્યૂન-
કાળે અરનાથ થયા, અરનાથ પછી એકહજાર કોટી વર્ષે મહિનાથ થયા, મહિનાથ પછી
ચોપનલાખ વર્ષે સુનિમુગ્ધ થયા, તે પછી છ લાખ વર્ષે નમીનાથ, પછી પાંચલાખ
વર્ષે નેમીનાથ, તે પછી ત્રાસીહજાર સાતસો પચાસ વર્ષે પાર્થનાથ, તે પછી અઢીસો
વર્ષે વધમાન સ્વામી ઉત્પન્ન થયા. ૧ થી ૧૭.

હવે ચક્રવર્તિની અપેક્ષાએ જિનેશ્વરના આંતર કંઠે છે.

હસમે ભરહો અજિણ સગરો મગ્ધવં સળંકુમારો અ ।

ધમ્મસ્સ ય સંતિસ્સ ય જિર્ણતરે ચક્રવર્તિદુર્ગ ॥ ૪૧૬ ॥

સંતી કુંથૂ અ અરો અરહંના ચંચ ચક્રવટી અ ।

અરમહીઅંતરે હ હવદ્ સુભૂમો અ કોરલો ॥ ૪૧૭ ॥

મુણિમુલ્લવ નર્મિમિ અ હંતિ દુવે પડનામહરિસેના ।

નમિનેમિમુ જયનામો અરિદ્વપાસંતરે વંખો ॥ ૪૧૮ ॥

ઋષભદેવના સમયે ભરતચાક્ર, અણ્ણતનાથના સમયે સગરચક્રિ, ધર્મનાથ અને
શાંતીનાથની વચ્ચે મરવા અને સનાત્કુમાર એ બે ચક્રિ થયા, શાંતીનાથ કુંથુનાથ અને
અરનાથ એ ત્રણ જિનેશ્વર તથા ચક્રવર્તિ હતા, અરનાથ અને મહિનાથની અંતરે મુખ-
અચક્રિ થયા, સુનિમુગ્ધ અને નમીનાથના વખતે પદ્મનાભ અને હરિવેણ એ બે ચક્રિ થયા,
નેમીનાથ અને નેમનાથના અંતરે જયનાથ ચક્રિ થયા, નેમનાથ અને પાર્થનાથના અંતરે
બ્રહ્મચક્રિ થયા. ૪૧૬ થી ૪૧૮.

પંચડરહંતે વંદંતિ કેસવા પંચ આણુપુલ્લીય ।

સિર્જસંતિવિદ્વાઈ ધમ્મપુરિસસીહપેરંતા ॥ ૪૧૯ ॥

અરમાહીઅંતરે દુર્ગિણ કેસવા પુરિસપુંદરિઅદત્તા ।

મુણિમુલ્લવનમિ અંવરિ નારાયણ કણ્ઠુ નેમિમિ ॥ ૪૨૦ ॥

ચમિદુર્ગ દરિપણમં પળમં ચક્કીણ કેસવો ચક્કી ।

કેમય ચક્કી કેસવ દુ ચાતી કેસો અ ચક્કી અ ॥ ૪૨૧ ॥

ત્રિપુષ્પાદિથી પુરુષગિહ પર્યંતના પાંચ વામુદેવો અનુક્રમે શ્રેયાંસાદિથી ધર્મનાથ
પર્યંતના પાંચ જિનેશ્વરોને વંદન કરે છે. અરનાથ અને મહિનાથના અંતરે પુરુષપુંદરી
તથા દત્ત એ બે વામુદેવ થયે, સુનિમુગ્ધ અને નમીનાથના અંતરે નારાયણ વામુદેવ,
નેમનાથની ગાથ કૃષ્ણ વામુદેવ થયે. પ્રથમ બે ચક્રવર્તિ થયે, પછી પાંચ વામુદેવ થયે,
તે પછી પાંચ ચક્રવર્તિ, એક વામુદેવ, એક ચક્રિ, એક વામુદેવ, એક ચક્રિ, બે વામુદેવ
એક ચક્રિ, એક વામુદેવ અને એક ચક્રવર્તિ.

જિન-ચક્રવર્તિ-અને વાસુદેવના આંતરાની સ્થાપના.

ઋષભદેવ:	ભરત:	૦	ધનૂંપ ૫૦૦	પૂર્વલક્ષા: ૮૪૦૦૦૦૦
આજીત:	સગર:	૦	૪૫૦	૭૨
સંભવ:	૦	૦	૪૦૦	૬૦
અસિનંદન:	૦	૦	૩૫૦	૫૦
સુમતિ:	૦	૦	૩૦૦	૫૦
પદ્મપ્રભ:	૦	૦	૨૫૦	૩૦
સુપાંચ:	૦	૦	૨૦૦	૨૦
ચંદ્રપ્રભ:	૦	૦	૧૫૦	૧૦
સુવિધિ:	૦	૦	૧૦૦	૨
શીતલ:	૦	૦	૬૦	૧
ત્રેયાંસ:	૦	ત્રિપૃષ્ઠ:	૮૦	વર્ણલક્ષા: ૮૪૦૦૦૦૦
વાસુપૂજ્ય:	૦	દ્વિપૃષ્ઠ:	૭૦	૭૨
વિમલ:	૦	સ્વયંભૂ:	૬૦	૬૦
અનન્ત:	૦	પુરુષોત્તમ:	૫૦	૩૦
ધમ:	૦	પુરુષસિંહ:	૪૫	૧૦
૦	મધવાન	૦	૪૨૧	૫
૦	સનતકુમાર:	૦	૪૧૧	૩
શાન્તિ:	શાન્તિ:	૦	૪૦	૧
કંથુ:	કંથુ:	૦	૩૫	૯૫૦૦૦
અર:	અર:	૦	૩૦	૮૪૦૦૦
૦	૦	પુરુષપુંડરીક:	૨૯	૬૫૦૦૦
૦	સુભ્રમ:	૦	૨૮	૬૦૦૦૦
૦	૦	દત્ત:	૨૬	૫૬૦૦૦

भग्निः	०	०	२५	५५०००
सुमनः	५५:	०	२०	३००००
०	०	नारायणः	१६	१२०००
नभिः	सुरिषुः	०	१५	१००००
०	७५:	०	१२	३०००
नेभिः	०	कृष्णः	१०	१०००
०	अश्वत्थः	०	७	७००
पार्थः	०	०	६ हस्ताः	१००
वीरः	०	०	७ हस्ताः	७२

अह भणइ नरचरिंदो ताय ! इमीसित्तिआइ परिसाए ।
 अण्णोऽयि कोऽयि होही भरहे वासंमि नित्ययरो ? ॥ ४४ ॥ (मू० भा०)
 तत्तय मरीई नामा आइवरिक्वायगो उसभनत्ता ।
 सज्झायझाणजुत्तो एगंते ज्ञायइ महण्णा ॥ ४२२ ॥
 तं दाएइ जिणिंदो एव नरिंदेण पुच्छिओ संतो ।
 धम्मवरचक्कवट्ठी अपच्छिमो वीरनामुत्ति ॥ ४२३ ॥
 आइगरु दसाराणं तिवट्ठनामेण पोअणाहिबई ।
 पिअमित्तचक्कवट्ठी मूमाइ विदेहवासंमि ॥ ४२४ ॥
 तं वयणं सोऊणं राया अंचियतणूरुहसरीरो ।
 अभिवंदिऊण पिअरं मरीइमभिवंदओ जाइ ॥ ४२५ ॥
 सो विणएण उवगओ काऊण पयाहिणं च विस्सुत्तो ।
 वंदइ अभित्युणंतो इयाहि महराहि वग्गुहि ॥ ४२६ ॥
 लाहा हु ते सुलढा जंसि तुमं धम्मचक्कवट्ठीणं ।
 होहिमि दसवउदसमो अपच्छिमो वीरनामुत्ति ॥ ४२७ ॥
 णावि अ पारिबज्जं वंदामि अहं इयं च ते जम्मं ।
 जं होहिसि नित्ययरो अपच्छिमो तेण वंदामि ॥ ४२८ ॥
 एवण्हं योऊणं काऊण पयाहिणं च विस्सुत्तो ।
 आपुच्छिऊण पिअरं विणोअणगरिं अह पविट्ठो ॥ ४२९ ॥
 तत्तयणं सोऊणं तिवइं अप्फोडिऊण विस्सुत्तो ।
 अत्पहिअजायहरिमो तत्तय मरीई इयं भणइ ॥ ४३० ॥

જહ વાસુદેવુ પદમો મૂઆહ ત્રિદેહિ ચક્રવર્તિત્તં ।

ચરમો નિત્યયરાણં હોઝ અલં ઇત્તિઅં મજ્ઞ ॥ ૪૩૧ ॥

અહયં ચ દસારાણં પિઆ ય મે ચક્રવર્તિવંસસ્સ ।

અજ્ઞો નિત્યયરાણં અહો કુલં ઉત્તમં મજ્ઞ ॥ ૪૩૨ ॥

ચક્રવર્તિએ કહું કે હે તાત ! આ આટલી પર્વદામાંથી બીજે કોઈ તીર્થકર આ ભારતવર્ષમાં થશે ? તે વખતે ત્યાં ભરતનો પુત્ર અને આદ્ય પરિમાળક મરીચિ રીપભનો પૌત્ર સ્વાધ્યાય ધ્યાન યુક્ત એકાન્તે મહાત્મા ધ્યાન કરતો હતો; તેને ચક્રવર્તિએ પૂછેલા જિનેશ્વરે બતાવીને કહું કે “ આ ” વીર નામે છેલ્લા ધર્મચક્રવર્તિ થશે, તથા પોતાનપુત્રનો અધિપતિ ત્રિપૃષ્ઠ નામે પ્રથમ વાસુદેવ, અને મહાવિદેહમાં મુક્તાનગરીની અંદર પ્રિયમિત્રનામે ચક્રવર્તિ થશે. તે વચન સાંભળીને ભરતરાજ અત્યંતરોમાંચિત થયો થકો પિતાને વંદન કરીને મરીચિને વંદન કરવા ગયો, તે વિનયથી મરીચી પાસે ગયો, ત્યાં ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરીને આ પ્રમાણે અધુરવાણીથી સ્તુતિ કરતો વંદન કરવા લાગ્યો. અહો ! તમે અત્યંત અવ્યુદય પામ્યા છો, કેમકે તમે છેલ્લા યોવીસમા વીર નામે ધર્મચક્રવર્તિ થશો. તમારા આ પરિમાળકપણા કે આ જન્મને હું નથી વંદન કરતો, પણ છેલ્લા તીર્થકર થશો, તેથી વંદન કરું છું. એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી, ત્રણવાર પ્રદક્ષિણા આપીને, પિતાજીને પૂછીને પછી તે ભરત રાજા વિનીતા નગરીમાં પેઠા. ભરતનાં તે વચન સાંભળીને ત્રિપાદી કરી ભૂમીરેદ્દા ત્રણવાર કરીને અધિક હર્ષવન્ત થયો થકો, ત્યાં મરીચિ આ પ્રમાણે બોલ્યો. જોહું પ્રથમ વાસુદેવ, મહાવિદેહમાં મુક્તાનગરીની અંદર ચક્રવર્તિ, અને આ ક્ષેત્રમાં છેલ્લો તીર્થકર થઈશ, તો એટલાથીજ મારે બસ છે. અહો ! હું પ્રથમ વાસુદેવ થઈશ, મારા પિતા પ્રથમ ચક્રવર્તિ, અને પિતામહ આદ્યતીર્થકર, અહો ! માફ કૃપા ઉત્તમ છે. ૪૩૨

હવે નિર્વાણદ્વાર કહે છે.

અહ મગવં ભવમહળો પુવાળમણૂળગં સયસહસ્સં ।

અણુપુલ્લિ વિહરિજ્ઞણં પત્તો અટ્ટાવયં સેલં ॥ ૪૩૩ ॥

અટ્ટાવયંમિ સેલે ચ્ચદસમત્તેણ સો મહરિસોણં ।

દસહિ સહસ્સેહિ સમં નિવાળમણુતરં પત્તો ॥ ૪૩૪ ॥

નિવાળં ? ચિદ્દગાગિઈં જિણસસ ફક્લાગ સેસયાળં ચ ૨ ।

સકહા ૩ ધૂમ જિણહરે ૪ જાયગ ૫ તેનાહિઅગ્ગિત્તિ ૬ ॥ ૪૩૫ ॥

ધૂમ સય મારગાળં ચ્ચવીસં ચેવ જિણહરે કાસો ।

સવ્વજિણાળં પઢિમા વળ્ણપમાણેહિ તિઅર્ણિં ॥ (મૂ. મા.) ॥ ૪૬ ॥

આયંસયરપેસો મરહે પઢણં ચ અંગુલિજ્ઞસ્સ ।

સેસાણં ઝમ્મુઅણં સંવેગો નાળ દિવસા ય ॥ ૪૩૬ ॥

સંસારકું મથન કરનાર ભગવાન સંપૂર્ણ એક લાખ પૂવ વર્ષ પર્યન્ત વિહાર કરીને અનુક્રમે અષ્ટાપદ પર્વતપર આગ્યા, ત્યાં અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર છ ઉપવાસના તપ યુગ્ર તે ભગવાન દસહજાર મહર્ષિ-સુનિઝાની સાથે અનુત્તર નિર્વાણપદ પામ્યા. ભગવાન

નિર્વાણ પામ્યા પછી દેવોએ ત્રણ ચિતાઓ કરી, (પૂર્વદિશાની ચિતામાં તીર્થંકર, દક્ષિણ દિશાની ચિતામાં હૃદયકુવંશના પુરુષો અને પાશ્ચિમ દિશાની ચિતામાં બાકીનાઓને અગ્નિદાહ દેવોએ કર્યો) ભગવતની દાદાઓ ઇન્દ્રોએ ગ્રહણ કરી, ભરતે સ્તૂપ અને જિન-ગૃહ કરાવ્યાં, શ્રાવકોએ ભક્તિથી દેવો પાસે યાચના કરી, તેથી તેઓ આહિતાગ્નિ (ગૃહમાં અગ્નિ સ્થાપન કરીને પૂજનારા) થયા, ભરતે સો ભાઈઓનાં સો સ્તૂપ કરાવ્યાં, અને દેરાસરમાં ચોવીસી (ચોવીસ પ્રતિમા) વાળું જિનગૃહ કરાવ્યું. અને સર્વ જિનોની પ્રતિમાઓ પોતાના વર્ણ તથા પ્રમાણ મુજબ કરાવી. તે પછી ભરત રાજા થેર આવીને આદર્શ ભુવનમાં ગયા, ત્યાં વીંટી પડી જવાથી તે આંગણી શોભા વિનાની જણાવા લાગી, તેથી બાકીનાં આભૂષણો પણ તથા દીધા, આથી સવેગ થયો, સવેગ થવાથી જ્ઞાન થયું, અને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું પછી દીક્ષા લીધી. ૪૩૩ થી ૪૩૬.

પુન્નંતાણ કહેઈ જવદિદ્દ દેઈ સાહુણો સીસે ।

ગેલન્નિ અપદિઅરણં કવિલાં ઇત્યપિં ઇહંવપિ ॥ ૪૩૭ ॥

દુગ્ધમાસિષ્ણ ઇક્કેણ મરીઈં દુવલસાયરં પત્તો ।

મમિઓ કોઠાકોટિં સાગરસરિનામવેજ્ઞાણં ॥ ૪૩૮ ॥

તમ્મૂલં સંસારો નોઆગોત્તં ચ કાસિં તિવંઈપિ ।

અપદિકંતો વંમે કવિલો અંતદ્ધિઓ કહણ ॥ ૪૩૯ ॥

પાસે આવીને ધર્મ પુછનારા ભુવોને તે જિનોએ ધર્મ કહ્યો, અને બાધ પામેલા શિષ્યો સાધુઓને આપતો. અન્યથા મરીચી જ્ઞાન થવાથી કોઈ સાધુએ તેની પ્રતિચર્યા ન કરી, (નિરોગી થયા પછી કપિલ નામે રાજકુમાર તેની પાસે આવ્યો, તેને જિનોએ ધર્મ કહ્યો, તેથી તેણે પૂછ્યું, 'શું' તમારી પાસે ધર્મ નથી ? મરીચીએ તેને બહુલકર્મી અને પોતાનો સહચારી માનીને કહ્યું કે ત્યાં ધમ છે, અને અહીં પણ ધર્મ છે. આ બેકાળ દુર્ભાષણથી મરીચીએ દુઃખને સમુદ્ર પ્રાપ્ત કર્યો, અને કોરાકોટી સાગરોપમ પ્રમાણ સંસારમાં ભળ્યો, પૂર્વોક્ત ત્રિપટી દુર્ભાષણ અને ફલરૂપ સંસાર અને નીચગોત્ર પ્રાપ્ત કર્યું. દુર્ભાષણનું પ્રતિકરણ કર્યા વિના તે અરણ્ય પાત્રીને બ્રહ્મદેવલોકમાં દેવ થયો. તેના શિષ્ય કપિલ મૃત્યુ પછી દેવલોકમાંથી અંતરીક્ષ રહીને સ્વશિષ્ય આચારીને તત્ત્વનો ઉપદેશ કરવા લાગ્યો, ત્યારથી યેથેષિક દર્શન પ્રવર્ત્યું. ૪૩૭ થી ૪૩૯.

इवलागेवु मरोईं चउरासीईं अ वंभलोर्गमि ।

फोसिउ कुल्लांगमी (गेष्टु) असीइमावें च संसारे ॥ ४४० ॥

धुणाइ पूसमिचो आवें वावचरिं च सोहम्मे ।

चेइअ अगिज्झोओ चोवट्ठोसाणकप्पंमि ॥ ४४१ ॥

मंदिरे अगिभूईं चउपप्पाउ सणंकुमारंमि ।

सेअवि पारहाओ चोआनीसं च माहिंदे ॥ ४४२ ॥

सेमरिअ पाररो रापणिहं चउनीस वंमलोर्गमि ।

उम્મુवि पारिवज्जं મમિઓ તત્તો અ મંસારે ॥ ૪૪૩ ॥

रायगिह विस्सनंदी विसाहभूई अ तस्स जुवराया ।

जुवरणो विरसभूई विसाहनंदी अ इअरस्म ॥ ४४४ ॥

रायगिह विस्सभूई विसाहभूइसुअ खत्तिण ।

कोढी वाससहस्सं दिक्खा संभूअजइस्स पासंमि ॥ ४४५ ॥

धक्ष्वाकुप'शभां भरीची चोराशी लाण पूर्वतुं आशुप पाणीने अह्रदेवलोकाभां देव
थयो, त्यांथी च्यवीने कोलाक स'निवेशभां आहण थयो, त्यां चोरी लाण पूर्वतुं आशुप
लोगवीने स'सारभां लुढा लुढा लवो अहण कया, हेरलोकां काण पछी नथूणा नगरीनी
अ'हर पुष्पभिन नामे आहण थयो, त्यां अहोतेर लाण पूर्वतुं आशुप लोगवीने (परि-
म्राजक थयने) सौधर्भ कल्पभां देव थयो, त्यांथी च्यवीने चैत्यस'निवेशभां चोराकलाण
पूर्वना आशुपवाणो अजिघोत नामे आहण थयो, (त्यां परिम्राजक' दीक्षा पाणीने)
धशान कल्पभां देव थयो, त्यांथी च्यवीने भ'दीर स'निवेशभां छपन लाण पूर्वना आशु-
पवाणो अजिभूति नामे आहण थयो, (त्यां परिम्राजक थयने) सनत्तुमार कल्पभां देव
थयो, त्यांथी च्यवीने श्वेतपी नगरीभां शुभ्राणीस लाण पूर्वना आशुपवाणो लारदाज
नामे आहण थयो, (परिम्राजक' दीक्षा पाणीने) माहे'द्र कल्पभां देव थयो, त्यांथी च्य-
वीने हेरलोकां काण स'सारभां भ्रमण करी राजगृह नगरभां चोरीसलाण पूर्वना आशुप-
वाणो न्धावर नामे आहण थयो, अे प्रभावे छ वार परिम्राजक थनीने देवलोकां पाभ्यो,
पछी त्यांथी च्यवीने धणो काण स'सारभां भ्रम्यो, ते पछी राजगृह नगरभां विथिन'दी
राज लुतो, विशाभलूति तेने लाध शुवराज लुतो, शुवराजने कोटी वर्षना आशुपवासा
विथिलूति अने राजने विशाभन'दि नामे पुत्रो लुता, राजगृह नगरभां विथिलूति राज
थयो अने विशाभलूतिअे स'लूतमुनि पासे दीक्षा लीधी, कोटी लुनर वर्ष पयन्त दीक्षा
पाणी, ४४० थी ४४५,

गोत्तासिउ महुराए सनिआणो मासिएण भत्तेण ।

महलुके उववन्नो तओ जुओ पोअणपुरंमि ॥ ४४६ ॥

पुत्तो पयावइस्सा मिआवईदेविकुच्छिसंभूओ ।

नामेण तिविहुत्ति आई आसी दसारणं ॥ ४४७ ॥

चुलसीइम्पइहे सीहो नरएसु तिरियमणुएसु ।

पिअमित्त चक्कवट्टी मूआइ विदेहि चुलसीई ॥ ४४८ ॥

पुत्तो धणंजयस्सा पुट्टिल परिआउ कोढी सवहे ।

णंदण छत्तगाए पणवीसाअं सयसहस्सा ॥ ४४९ ॥

पवज्ज पुट्टिले सयसहस्स सवत्य मासभत्तेण ।

पुप्फुत्तरि उववण्णो तओ जुओ माहणकुलंमि ॥ ४५० ॥

अरिहंत सिद्धं ॥४५१॥ दंसणं ॥४५२॥ अप्पुव्वं ॥४५३॥

पुरिमेणं ॥४५४॥ तं च कहं ॥४५५॥ निअमां ॥ ४५६ ॥

માહણકુંડગામે કોઠાલસગુત્ત માહણો અત્યિ ।

તસ્સ ઘરે ઉવવળ્ળો દેવાળંડાઙ કુર્ચ્ચિસિ ॥ ૪૬૭ ॥

માસલક્ષના પારણે મથુરાનગરીમાં થેડે, ત્યાં ગાયથી ત્રાસ પામ્યો, નિયાણ કરીને મહાશુક્ર કંદપમાં ઉત્પન્ન થયો. ત્યાંથી અયવીને ચોતનપુર નગરમાં મૃગાવતી રાણીની કુક્ષીથી ઉત્પન્ન થયેલો ત્રિપુષ્ટ નામે પ્રજાપતિ રાજાનો પુત્ર, અને પ્રથમ વાસુદેવ થયો. ત્યાં ચોરા-શીલાખ વર્ષનું આયુષ પાળીને માતમી નરકમાં અપ્રતિષ્ઠાન નરકાવાસમાં ઉત્પન્ન થયો. ત્યાંથી નીકળીને સીહ થયો, તે મરીને પુનઃનરકે ગયો, પછી તિર્યચ-મનુષ્યમાં કેટલાક લખ મહુશ કરીને મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં મૂકા નગરીની અંદર ચોરાશી લાખ પૂર્વના આયુષવાળો પ્રિયમિત્ર નામે ચક્રવર્તિ થયો. ધનજયનો પુત્ર પ્રિયમિત્ર ચક્રવર્તિના ભોગો ભોગથીને પ્રાધિક્ષાચાર્ય પાસે દીક્ષા લીધી, કોડ વર્ષ પર્યન્ત દીક્ષા પાળીને મહાશુક્ર કંદપની અંદર અર્વાચી વિમાનમાં દેવ થયો. ત્યાંથી અયવીને છત્રાચા નગરીમાં પચીસલાખ વર્ષના આયુષ વાળો નંદન નામે રાજકુમાર થયો. ત્યાં પ્રાધિક્ષાચાર્ય પાસે દીક્ષા લીધી, એક લાખ વર્ષ પર્યન્ત નિરંતર માસલક્ષના તપથી આરિત્ર પાળીને (વીસ સ્થાનકનું આરાધન કરી, તીર્થંકર નામકર્મ નિકાચીને) પુષ્પોત્તર વિમાનમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયો. ત્યાંથી અયવીને આઠાણ કુંડ ગામમાં આઠાણ કુળની અંદર ઉત્પન્ન થયો. (અરિહુત સિદ્ધ ઇત્યાદિ ૭ ગાથાના અર્થ પૂર્વે ૧૭૬ થી ૧૮૪ મી ગાથામાં લખાઈ-ગયો છે, તેથી ફરી નથી લખતા.) આઠાણકુંડ ગામની અંદર કોઠાલસગોત્રી ઋષલક્ષ નામના આઠાણના ઘરે દેવાનંદાની કુક્ષિમાં ઉત્પન્ન થયો. ૪૪૬ થી ૪૫૭.

હવે વર્ધમાનસ્વામિ અંબાથી હકીકત જણાવવાને દ્વાર ગાથા કહે છે.

સુમિળ ૧ મવહાર ૨ મિગ્ગહ ૩ જમ્મણ ૪ મમિસેઅ ૫ વુદ્ધિ ૬ સરણ ૭ ચ ।

મેસળ ૮ વિવાહ ૯ડવચે ૧૦ દાણે ૧૧ સંવોહ ૧૨ નિસ્સમણે ૧૩ ॥ ૪૬૮ ॥

ગય વસહ સીહ અમિસેઅ દામ સસિ દિણયરં જ્ઞવં કુંમં ।

પઝમસર સાગર વિમાણમવ્રણ રયણુચય સિર્હિ ચ ॥ ૪૬ ॥ મૂ. મા.

एए चउदस सुमिणे पासड सा माहणी सुहवसुत्ता ।

जं रयणि उववण्णो कुर्चिंसि महायसो वीरो ॥ ४७ ॥ भा० ॥

अह दिउसे चासीई वसइ तहि माहणीइ कुर्चिंसि ।

चिउइ सोहम्मउई साहरिउं जे निणं कालो ॥ ४८ ॥ भा०

अरहंन चवइटी वलदेवा चेउ चासुदेवा य ।

एए उच्चमपुरिसा नहु तुच्छकुलेसु जायंति ॥ ४९ ॥ भा०

उमगुलभोगखत्तिअकुलेसु इवसागनायकोरवे

हरिउंसं अ विसाले आयनिउंनहि पुरिससीहा ॥ ૫૦ ॥ મા०

अह मगड णेमसिं देउिदो एम इत्य तित्थयसो ।

લોગુત્તમો મહપ્પા ઉવવળ્ળો માહણકુર્ચ્ચિ ॥ ૫૧ ॥ મા०

સચિમકુંડગામે મિદ્ધત્થો નામ સત્તિમો અરિય ।

સિદ્ધત્યમારિઆપ સાહર નિસલાઈ કુચ્છિસિ ॥ ૫૨ ॥ મા૦

વાદંતિ માણિક્કણં વાસારત્તસ્સ પંચમે પક્કે ।

સાહરઈ પુવ્વરત્તે હત્યુત્તર તેરસીદિવસે ॥ ૫૩ ॥ મા૦

ગય-વસહ૦ ॥ ૫૪ ॥ મા૦

एए चोद्दस सुमिणे पासइ सा माहणी पढिनिअत्ते ।

जं रयणी अवहरिओ कुच्छिओ महायसो वीरो ॥ ५५ ॥ भा०

गय-वसह० ॥ ૫૬ ॥ મા૦

एए चोद्दस सुमिणे पासइ सा तिसलया सुहपसुत्ता ।

जरयणिं साहरिओ कुच्छिंसि महायसो वीरो ॥ ५७ ॥ भा०

સ્વપ્ન, અપહાર, અભિષેક, જન્મ, અભિષેક, વૃદ્ધિ, જાતિસ્મરણ, હીતિ, વિવાહ-
વિધિ, અપત્ય, દાન, સંબોધન, અને નિષ્ક્રમણ એ તેર દ્વારો કહેવાશે, ગજ, વૃષભ,
સીંહ, શીંદેવીના અભિષેક, પુષ્પમાળા, ચંદ્ર, સૂર્ય, ધ્વજ, કુંભ, પદ્મસરોવર, સમુદ્ર,
વૈભાવિકથી અવેલાને વિમાન અને અધોલોકથી નીકલેલાને ભુવન, રત્નસમૂહ અને અગ્નિ,
એ ચૈત્ર સ્વપ્નાં મુખે મુતેલી તે દેવાનંદાબ્રાહ્મણીએ જે રાત્રીએ મહાયશ વીરભગવાન
તેની કૃષ્ણિમાં ઉત્પન્ન થયા ત્યારે જોયાં. તે બ્રાહ્મણીની કૃષ્ણિમાં બ્યાસી દિવસ ભગવન્ત
રહ્યા, તે પછી સૌધર્મપતિએ જિનેશ્વરને ત્યાંથી હરણ કરવાનો કાળ વિચાર્યો. અરિહંત,
મકવર્તિ બળદેવ અને વાસુદેવ એ ઉત્તમપુરૂષો તુચ્છકુળની અંદર ઉત્પન્ન થતા નથી;
પણ ઉચ્ચકુળ, ભોગકુળ, ક્ષત્રિયકુળ, ઈશ્વાકુકુળ, જ્ઞાતકુળ, કૌરવ્યકુળ અને વિશાળ હરિવંશને
વિષે એવા પુરૂષસીંહો આવીને ઉત્પન્ન થાય છે. તે પછી દેવેદ્રે હરિણુગમેષિદેવને કહ્યું કે
આ લોકોત્તમ-મહાત્મા-તીર્થંકર ભગવાન આ બ્રાહ્મણકુળમાં ઉત્પન્ન થયા છે, (તે થોભ
નથી, માટે) ક્ષત્રિયકુંઠ ગામની અંદર સિદ્ધાર્થ નામે ક્ષત્રિય છે, તેની ભાર્યા ત્રિશલાની
કૃષ્ણિમાં ભગવન્તને સંહરીને લઈ જા. “ બહુ સાડ ” એમ કહીને હરિણુગમેષિદેવે વર્ષા-
રાત્રના પાંચમા પંખવાડીઆમાં હસ્તોત્તર (ઉત્તરાફાલ્ગુની) આસો વદ તેરશના દિવસે
રાત્રિના પૂર્વભાગમાં પહેલા એ પોહારે પછી ગર્ભાંતુ સંહરણ કર્યું. આથી કરીને જે રાત્રિએ
મહાયશ ભગવાન વીરપ્રભુ કૃષ્ણિમાંથી સંહરણ કરાયા તે રાત્રિએ ગજ-વૃષભાદિ ચૈત્ર સ્વપ્નાં
તે બ્રાહ્મણીએ પાછાં ફરતાં જોયાં, અને એજ ગજ-વૃષભાદિ ચૈત્ર સ્વપ્નાં જે રાત્રિએ મહા-
યશ વીરભગવાન પોતાની કૃષ્ણિમાં સંહરણ કરીને મૂકાયા તે રાત્રિએ મુખે મુતેલી ત્રિશ-
લાએ જોયાં, ૫૭

હવે અભિષેકદ્વાર અને જન્મદ્વાર કહે છે.

विदि नाणेहि समणो-देवीतिसलाइ सो अ कुच्छिंसि ।

अह वसइ सण्णिगम्भो'छम्माते'अद्धमासं च ॥ ५८ ॥ भा०

अह सचर्ममि मासे गम्भत्यो चैवऽमिगहं गिण्हे ।

नाहं समणो होहं अम्मापिअरंमि जीवंते ॥ ५९ ॥ भा०

दोण्हं वरमहिलाणं गम्भे वसिऊण गम्भसुकुपालो ।

નવમાસે પદિપુળે સત્ત ય દિવસે સમરેગે ॥ ૬૦ ॥ મા૦

અહ ચિત્તમુદ્ધપક્ષસ્સ તેરસી પુદ્ધરત્તકાલેમિ ।

દત્તયુત્તરાહિં જાઓ કુંદગામે મહાવીરો ॥ ૬૧ ॥ મા૦

આભરણરયણવાસં વુદ્ધં તિત્થંકરંમિ જાયંમિ ।

સક્કો અ દેવરાયા ઉવાગઓ આગયા નિહઓ ॥ ૬૨ ॥ મા૦

તુદ્ધાઓ દેવીઓ દેવા આણંદિઆ સપરિસાગા ।

ભયવંમિ ચદ્ધમાણે તેલુક્કમુદ્ધાવહે જાણ ॥ ૬૩ ॥ મા૦

ત્રિશલાદેવીની કુક્ષિમાં તે સંજીગૃહ ત્રણ જ્ઞાન સહિત સાકાશમાસ રહ્યો. તે પછી સાતમા મહીને ગર્ભમાં રહ્યા થકાજીભગવન્તે અભિષેક અહુલ ક્યો કે-માતા-પિતા જીવતાં છતાં હું સાધુ નહિ થાઉં. ખત ઉત્તમસ્ત્રીઓના ગર્ભમાં ગર્ભમુકુમાર ભગવન્ત રહીને સંપૂર્ણ નવ માસ અને સાત દિવસ અધિકકાળે ચેતર મુદી ત્રયોદશીના દિવસે રાત્રિના પહેલા બે પ્રહર પછી હસ્તોત્તરા નક્ષત્ર-ઉત્તરાશ્વિનુની અંદર ક્ષત્રિયકૃંડ ગામને વિરે ભગવન્ત મહાવીર જન્મ્યા. તીર્થંકર મહાવીર દેવ જન્મ્યા એટલે આભરણ-રત્ન-અને વસ્ત્રોની વૃષ્ટિ થઈ, દેવોના રાજા ઈન્દ્ર આવ્યા, અને પદ્માદિ નિધિઓ પણ આવ્યા. ત્રણ લોકોને મુખકારી ભગવાન વર્ધમાન દેવનો જન્મ થવાથી દેવીઓ પ્રસન્ન થઈ અને દેવો પર્યદામહિત આનંદ પામ્યા. ૫૮ થી ૬૩

ભવણવડવાણમંતર જોડસવાસી વિમાણવાસી અ ।

સવિદ્ધિણ સપરિસા, ચઢવિદ્ધા આગયા દેવા ॥ ૬૪ ॥ મા૦

દેવેહિં સંપરિવુદ્ધાં દેવિંદો ગિણ્હકુળ તિત્થયરં ।

નેકુળ મંદરગિરિં અભિસેઅં તત્તયુક્તાસી અ ॥ ૬૫ ॥ મા૦

ફાકુળ ય અભિસેઅં દેવિંદો દેવદાણેહિ સમં ।

જળનીઠ મમપિત્તા જમ્મણમહિમં ચ ફાસી અ ॥ ૬૬ ॥ મા૦

રોમં હુંદલજુઅલં સિરિદ્દામં ચેવ દેહ મકો સે ।

મણિરુણમરયણવામં સ્વચ્છુમે જંમગા દેયા ॥ ૬૭ ॥ મા૦

વેસમણરયણમંચોડઆ ઉ તે તિરિઅજંમગા દેયા ।

ફોદીગસો હિરણં રયણાણિ અ તત્તયુક્તવર્ણિ ॥ ૬૮ ॥ મા૦

અહ ય દેહ સો ભયરં દિઅલ્લોઅનુઓ, અણોવમસિરીઓ ।

દામીદાસપરિવુદ્ધો પરિરુણ્ણો પીદમદેહિ ॥ ૬૯ ॥

અમિઅસિરઓ મુનયણો ॥ ૭૦ ॥ જાઈસ્મરો અ મયરં ॥ ૭૧ ॥ મા૦

ભવનપતિ-વ્યન્તર-લગ્નોનિધિ-અને વિમાનવાસી એ ચાર પ્રકારના દેવો સર્વત્રદિ પ્રજા પર્વતો સહિત આવ્યા. દેવોથી વંદિતમિત્રા હન્દ તીર્થંકરને મદજુ કરીને મેરુપર્વત પર તથા જઈને ત્યાં અભિષેક કર્યો. દેવ-રાજાઓ મહિન છન્દે અભિષેક કરીને ભગવન્ત માતાને સોંપ્યા, અને જન્મ મહોત્સવ કર્યો, દેવગ્રામ, કુંદગામ, અને મીઠામ છન્દે

તેમને આપ્યા, તથા જુલક દેવોએ મણિ-કનક-અને રતનની વૃષ્ટિ કરી. વેશ્રમણ દેવથી પ્રેરાએલા તે તિર્થંગુલકદેવો કોટીગમે મુવર્ણ અને રત્નો ત્યાં લાવ્યા. દેવસેાકથી ચયેલા અનુપમશોભાવાળા દાસ-દાસી તથા ખોટા રાજઓથી વીંટાએલા તે ભગવાન અતુકમે વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યા. સ્થામકેશ, મુદરનયન, બિંબરૂળ જેવા ઓષ, શ્વેત દંતપંક્તિ, શ્રેષ્ઠ પદ્મના ગર્ભ સમાન ગાર, વિકસિત કમળના જેવા ગંધવાળા, ભતિસ્મરણ જ્ઞાનવાળા, અગ્નિપાતિ ત્રણ જ્ઞાન સહિત એવા ભગવાન તે તે મહુષેાથી કાંતી અને શુદ્ધિમાં અધિક હતા. ૬૪ થી ૭૧

હવે ભેષણાદિ દ્વારે કહે તે.

અહ ઝૂળઅદ્વવાસસ્સ ભગવઓ સુરવસણ મજ્ઞંમિ ।
 સંતગુણુક્તિત્તયં કરેહ સકો મુહમ્માણ ॥ ૭૨ ॥ ખા૦
 થાલો અવાલભાવો અવાલપરકમો મહાવીરો ।
 નહુ સક્કહ મેસેહ અમરેહિ સદંદિણંહિપિ ॥ ૭૩ ॥ ખા૦
 તે વચળં સોઝળં અહ ણુ સુરો અસદંહંતો હ ।
 ણહ જિણસણિગાતં તુરિઅં સો મેમણદ્ધાણ ॥ ૭૪ ॥ ખા૦
 સર્વં ચ તરુવરંમી કાહેં તિંદસણ હિંમં ચ ।
 પિઠ્ઠી મુઠ્ઠીહ હઓ વંદિઅ વીરં પહિનિઅત્તો ॥ ૭૫ ॥ ખા૦
 અહ તે અમ્માપિઅરો જાણિત્તા અદિઅમ્મહવાતં તુ ।
 કયકોઝઅલંકારં લેહાયરિઅસ્સ ડરણિતિ ॥ ૭૬ ॥ ખા૦
 સક્કો અ તસ્સમક્કલં ભગવંતં આસગે નિવેસિના ।
 સદ્દસ્સ લક્કલળં પુચ્છિલ વાગરણં અવયવા હંદં ॥ ૭૭ ॥
 હમ્મુક્કવાલભાવો કમેણ અહ જોવળં અણુપ્પત્તો ।
 મોગસમત્થં ણાહેં અમ્માપિઅરો હ વીરસ્સ ॥ ૭૮ ॥
 તિહિરિકલંમિ પસત્યે મહન્તસામન્તકુલપસૂઢાણ ।
 કારંતિ પાણિગહણં જસોઅવરરાયકળ્ણાણ ॥ ૭૯ ॥

જ્યારે ભગવાન આઠ વર્ષમાં કંઈક ન્યૂન ઉમ્મરના હતા ત્યારે ઇન્દ્ર મહારાજે સુધર્મ-સભામાં દેવોની મધ્યે તેમના સદ્ગુણોનું કીર્તન કર્યું, કે ભગવાન મહાવીરદેવ બાળક છતાં પણ બાળભાવ રહિત અને ઓટાના જેવા પરાક્રમવાળા છે, તેમને ઇન્દ્ર સહિત દેવોથી પણ ભય પમાડી શકાય નહિ. તે પછી ઇન્દ્રનાં તે વચન સાંભળીને એક દેવ તે વાત નહિ માનતો થકો ગત્વર જિનેશ્વરની પાસે તેમને ભય પમાડવા આવ્યો. તે વખતે ભગવાન બાળકોની સાક્ષે વૃક્ષઉપર કીડા કરતા હતા, ત્યાં પેલો દેવ વૃક્ષની નીચે સર્પનું રૂપ ધરીને ઉચ્ચ મુખ કરી રહ્યો, ભગવન્તે તેને માત્ર ડાબા હાથથીજ દૂર ફેંકી દીધો, પછી ભગવાન તિન્દ્રગક નામની રમત રમવા લાગ્યા, તે દેવ પણ બાળરૂપ ધરીને સાથે રમવા લાગ્યો, ભગવન્તે રમતમાં તેને છત્યો, તેથી તેના સ્કંધઉપર ભગવાન બેઠો, આથી દેવે પશાચરૂપ ધરીને વધવા માંડ્યું, ભગવન્તે ભય પામ્યા સિવાય તેની પીઠ ઉપર મુદિ-

ના પ્રહાર કર્યો, તેથી તે દેવ ત્યાંજ નિમગ્ન થયો. પછી વીર પ્રભુને વંદન કરીને તે પોતાના સ્થાને ગયો. પછી ભગવન્તને આઠ વર્ષથી અધિક ઉમ્મરના બાણીને માતા-પિતા તેમને રક્ષા-અલંકારાદિથી શણગારીને લેખાચાર્ય પાસે લઇ ગયા. તે વખતે ઈન્દ્રમહારાજે ઉપાધ્યાયની સમક્ષ ભગવન્તને મોટા આસન ઉપર બેસાડીને શબ્દનું લક્ષણ પૂછ્યું; ભગવન્તે વ્યાકરણના અવયવો કહ્યા, ત્યારથી ઐંદ્ર વ્યાકરણ થયું. અનુક્રમે બાળભાવથી મુક્ત થઇને યૌવન વય પામેલા વીરપ્રભુને ભોગ અમર્થ બાણીને માતા-પિતાએ પ્રશસ્તિ તેથી અને નક્ષત્રમાં મોટા સામન્તના કૃણમાં ઉત્પન્ન થએલી યશોદા નામે શ્રેષ્ઠ રાજકુમારી સાથે પાણ્ડિત્યદુષ્ટ કરાવ્યું. ૭૨ થી ૭૬

પંચવિદે માણુસ્તે મોર્ગેઽશુજિત્ત સહ જસોઆણ ।

તેયસિરિં વ મુરુત્ત્વં જણેઽ પિઞ્ઞદંસણં ધૂઅં ॥ ૮૦ ॥ મા૦

હત્યુત્તરજોણં કુંડગામંમિ સ્વત્તિઓ જલ્લો ।

વજ્જરિસહસંચયણો ભવિઞ્જણવિવોહઓ વીરો ॥ ૪૬૨ ॥

સો દેવપરિગહિઓ તોમં વામાહ વસહ ગિહવાસે ।

અમ્માપિરિંહિં ભયવં દેવત્તગણ્હિં પહ્ણઓ ॥ ૪૬૦ ॥

સંવચ્છરેણ૦ ॥ ૮૧ ॥ ઇગા હિરણ્ણકોઢી૦ ॥ ૮૨ ॥

સિંયાહય૦ ॥ ૮૩ ॥ વરવરિઆ૦ ॥ ૮૪ ॥ તિણ્ણેવ ય૦ ॥ ૮૫ ॥

સારસ્સયમાઙ્ચા૦ ॥ ૮૬ ॥ ઇણ દેવનિકાપા૦ ॥ ૮૭ ॥ મા૦

ઇવં અમિત્યુઘંતો બુદ્ધો બુદ્ધારવિંદસરિસમુદ્ધો ।

ભોગંતિગદેવેહિં કુંડગામે મહાવીરો ॥ ૮૮ ॥ મા૦

યશોદાની આથે મનુષ્યના પંચવિધ ભોગો ભોગવતાં તેજની લક્ષ્મી જેવી મુરખા પ્રિયદર્શના નામે પુત્રી થઈ. ત્રીસ વર્ષ મુકી વૃદ્ધભાવમાં રહીને માતા-પિતા દેવગતિ પામ્યા પછી ક્ષત્રિયકુટુંબ ગામમાં હસ્તોત્તર નક્ષત્ર-ઉત્તરાર્દરાશુનીની અંદર ઉત્તમ ક્ષત્રિય ભતિવાળા, વચ્ચુત્તમનારાયનમધ્યમવાળા, ભવ્યજનને બોધ પમાડનાર મહાવીર પ્રભુએ દીક્ષા લીધી. (આ પછીની સાત ગાથાઓનો અર્થ પૂરે ૨૧૬ થી ગાથાથી ૨૨૨ મુકીની ગાથાઓમાં આવી ગયો છે, તેથી ત્યાંથી લેઈ લેવો.) એ પ્રમ.એ લોકાન્તિક દેવોધી કુંડ ગામની અંદર સ્થિતિ કરાતા પિક્કસિન કમળ જેવા મુખવાળા ભગવાન મહાવીરદેવ બોધ પામ્યા. ૮૦ થી ૮૮.

હવે નિષ્કમળ દ્વાર કહે છે.

મણપરિણામો અ કજ્જો અમિનિવસલમંમિ મિણરરિંદેણ ।

દેવેરિં ય દેવોરિં ય મયંવંતો ડન્ઠયં ગયણં ॥ ૮૯ ॥ મા૦

મવણરૂ વાણમંતર જોદ્ધમવામી રિમાણરામી અ ॥

પરણિયમે ગયણયલ્લે રિગ્ગુત્તોઓ કજ્જો ત્વિપં ॥ ૯૦ ॥ મા૦

નાર ય કુંડગામો નાર ય દેરાણ મણખારાસા ।

દેવેરિં ય દેવીરિં ય મરિગદિયં મંચન્નેરિં ॥ ૯૧ ॥ મા૦ ॥

ચંદપ્પભા ય સીઆ ઉવળીઆ જમ્મજરણમુક્કસ્સ ।
 આસત્તમહુદામા જલયથલયદિવકુમ્પમેહિં ॥ ૧૨ ॥ भा०
 પંચાસઃ આયામા ઘળૂણિ વિચ્છિન્ન પળ્લવીસં તુ ।
 છત્તીસંમુવિદ્ધા સીઆ ચંદપ્પભા મળિઆ ॥ ૧૩ ॥ भा०
 સીઆઃ મઙ્ગપારે દિવં મળિકળગરયણાચિંચદં ॥
 સીહાસણં મહરિહં સપાયવીઠં જિણવરસ્સ ॥ ૧૪ ॥ भा०
 આલઙ્ગમાલમલ્હો માસુરવોદી પલંવવળમાલો ।
 સેયયવત્તનિયત્યો જસ્સ ય મોહં સયસહસ્સં ॥ ૧૫ ॥ भा०
 છદ્દેણં મત્તેણં અજ્ઞવસ્સાણેણ સોહણેણ જિણો ।
 લેસાહિ વિમુજ્જંતો આરુહં ઉત્તમં સોઝં ॥ ૧૬ ॥ भा०

અભિનિષ્ક્રમણને વિષે જિનેશ્વરે મનઃપરિણામ કર્યા, તેથી દેવ અને દેવી-
 ઓથી સર્વ દિશાઓમાં આકાશ વ્યાપ્ત થયું. ભવનપતિ-વ્યત્તર-જયોતિષો અને વૈમા-
 નિક દેવોના આગમનથી ધરણી ઉપર અને આકાશમાં એકદમ વિજળીના જેવો પ્રકાશ
 થયો. અને કુંડલામ તે વખતે દેવ-દેવીઓના નિરંતર સંચરણથી દેવોના સ્થાન જેવું થઈ
 ગયું. જન્મ અને જરાથી મુક્ત એવા ભગવન્ત માટે દેવોએ જળ અને સ્થળમાં થએલા
 પુષ્પોથી ખનાવેલી સુંદર માળાઓથી તે શિખિકા આણી, પ્રભાણમાં પચાસ ધનુષ લાંબી,
 પચીસ ધનુષ પહોળી, અને છત્રીસ ધનુષ ઉચી હતી, તે શિખિકાની અંધમાં દિવ્યમણી-
 કનક અને મુવર્ણથી જેડેલું મહામૂલ્યવાન જિનેશ્વરનું પાદપીઠિકા સહિત સિંહાસન કઢ્યું.
 માળા-મુકુટસહિત દેહીધ્યામાન શરીરવાળા, લાંબીજનમાળાયુક્ત, ચેતવન્ન પહેરેલ, તે વસ્ત્રનું
 મૂલ્ય એક લાખ દીનારોનું હતું, છત્રભક્તના તપયુક્ત, શુભ અંધવચસાય સહિત, અને
 વિશુદ્ધલેશ્યાવન્ત એવા જિનેશ્વરે તે ઉત્તમ શિખિકામાં આડફ થયા. ૮૯ થી ૯૬ સાખ્ય.

સીહાસણે નિસળ્લો સલ્લેસાળા ય દોહિ પાસેહિં ।
 વીઝંતિ ચામરેહિં મળિકળગવિચ્છિદંદેહિં ॥ ૧૭ ॥ भा०
 પુર્વિં ડમ્મિલ્લત્તા માણુસેહિ સાદ્દરોમહૂરેહિં ।
 પચ્છા વહંતિ સીઝં અમુરિંદં સુરિંદં નામિંદા ॥ ૧૮ ॥ भा०
 ચલચલભૂસણઘરા સચ્ચંદવિચરિઆમરણગારી ।
 દેવિંદદાણિંદા વહંતિ સીઝં જિણિંદસ્સ ॥ ૧૯ ॥ भा०
 કુમ્પમાણિ પંચવળ્ણાણિ મુયંતા દુંદુહી ય તાહંતા ।
 દેવગણા ય પહટ્ઠા સમંતઓ સચ્ચંદં ગયણં ॥ ૨૦ ॥ भा०
 વળસંદોવ કુમ્પમિઓ પટ્ઠમસરોવા જહા સરયકાલે ।
 સોહઃ કુમ્પમખરેણં ઇય નગળયલં સુરગણેહિં ॥ ૨૦૧ ॥ भा०
 સિદ્ધત્તપવળં ચ (વ) જહા અસળવળં સળવળં અસોગવળં ।

વૃઅવર્ગં વ કુમુખિં અ ગયણયં મુરગણેહિં ॥ ૧૦૨ ॥ મા૦
 અયસિયણં વ કુમુખિં કણિઆવર્ણં વ ચંપયવર્ણં ।
 તિલયવર્ણં વ કુમુખિં અ ગયણતલં મુરગણેહિં ॥ ૧૦૩ ॥ મા૦
 વરપદ્મમેરિક્કરિદ્દુહિસંસહિપદિ તુરેહિં ।
 ધરણિયલે ગયણયલે તૂરનિનાઓ પરમરમ્મો ॥ ૧૦૪ ॥ મા૦
 एवं सदेवमणुआसुराएँ परिमारेँ परिबुद्धो भयवं ।
 अभियुव्वंतो गिराहि संपत्तो नायसंदवणं ॥ ૧૦૫ ॥ મા૦

વીરમણુ સિંહાસન ઉપર બેઠા એટલે શક અને ઇશાનેંદ્ર બે બાહુએ મહિરતનથી
 વિશિષ્ટ દંડવાળા આમરેથી વીજવા લાગ્યા. પછી તે મિખિકા પ્રથમ હર્ષવન્ત રામવાળા
 મનુષ્યોએ ઉપાડી, અને પાછળથી અર્ચુરેંદ્ર, સુરેન્દ્ર, અને નાગેટોએ ઉપાડી, ચપળ આમ
 પણ ધરનારા અને સ્વ અભિપ્રાયથી બનાવેલા દિવ્ય આભરણોને ધરનારા દેવેન્દ્ર અને દાન-
 વેન્દ્રોએ જિતેન્દ્રની શિખિકા વહન કરી. તે વખતે પંચવર્ણ પુષ્પાની વૃષ્ટિ કરતા, હંદુલી
 વગાડતા, અને પ્રસન્ન થયેલા એવા દેવસમૂહથી આકાશ વ્યાપ્ત થયું. જેમ વનખંડ કુમુખિત
 થયું હોય, અથવા, જેમ શરદ ઋતુમાં પદ્મસરોવર પુષ્પના સમૂહથી શોભે તેમ દેવસમૂહથી
 આકાશતલ શોભવા લાગ્યું. શિદ્ધાર્થનું સણનું અસણનું અશોકનું અને આંબાનું વન
 જેમ પુષ્પવાળું શોભે તેમ સંચરતા દેવતાથી ગગનતલ શોભતું હવું પુષ્પિત થએલું
 અતસીલુંવન, કૃષ્ણિકારનું વન ચંપકવન, અને તિલકવન જેમ શોભે, તેમ દેવતા
 સમૂહથી આકાશતલ શોભવા લાગ્યું. શ્રેષ્ઠ પડદ, લેરી, ઝાલર, હંદુલી અને શખ-
 હિત વાજિત્રોથી પૃથ્વીતલ અને આકાશતલમાં પરમરમ્ય વાજિત્રોનો નાદ થઈ ગયો
 એ પ્રભાણે દેવ-મનુષ્ય અને અમુરોની પપદાવડે વીંટાએલા લગવાન, વાણીવડે સ્તુતિ
 કરતા થકા જાતખંડ વનમાં આભ્યા. ૯૭ થી ૧૦૫ લાખ્ય.

उज्जार्णं संपत्तो ओरुभई उत्तमाड सीआओ ।
 सयमेव कुण्ड लोअं सको य पडिच्छए कंते ॥ ૧૦૬ ॥ મા૦
 जिणवरमणुणवित्ता अंजणवणहयगविमलसंकासा ।
 केसा खणेण नीआ खोरसरिसनामयं उदहिं ॥ ૧૦૭ ॥ મા૦
 दिव्वो मणुसघोसो तूरनिनाओ अ सकवयणेणं ।
 खिप्पामेव निळुको जाहे पडिवज्जइ चरित्तं ॥ ૧૦૮ ॥ મા૦
 काउण नमोकारं सिद्धाणमभिगाहं तु.सो गिण्हे ।
 सव्वं मे अरुरणिज्जं पावेति चरित्तमारुद्धो ॥ ૧૦૯ ॥ મા૦
 निर्हि नाणेहिं सम्मग्गा तित्थयरा जाव हुंति गिहवासे ।
 पडिवण्णंमि चरित्ते चटनाणी जाव छट्मत्था ॥ ૧૧૦ ॥ મા૦
 वहिआ य णायखंडे,आपुच्छित्ताण नायए मवे ।
 दिवसे मुहुचसेसे कुमारगामं समणुपत्तो ॥ ૧૧૧ ॥ મા૦

ગોવનિમિત્તં સઙ્ગસ આગમો વાગરેદ્ દેવિંદો ।

કોણાવહુલે છઠ્ઠસ પારણે પયસ વસુદારા ॥ ૪૬૧ ॥ નિ.

ઉદ્યાનમાં આવીને ભગવાન ઉત્તમ શિક્ષિકામાંથી ઉતર્યા, અને પોતાના હાથેજ લોચ કર્યો, ઇન્દ્ર તેમના કેશો અહુષુ કર્યા. જિનેશ્વરની આજ્ઞા લઇને અંજનની ગાઠ કાનિત જેવા નિર્મળ કેશો ક્ષણવારમાં ક્ષીર સમુદ્રમાં નાંખ્યા. આ વખતે જ્યારે ભગવન્તે ચારિત્ર અંગીકાર કર્યું, ત્યારે દેવો અને મનુષ્ય સખ ધી વાજિત્રેનો નાદ ઇન્દ્રની આજ્ઞાથી એકદમ વિરામ પામ્યો. સિદ્ધોને નમસ્કાર કરીને ચારિત્રમાં આરૂઢ થએલા ભગવન્તે આવેો અભિ-
મહુ અહુષુ કર્યો, કે આરે સર્વ પાપમય કાર્ય ન કરણુ. તીર્થકરો જ્યાં સુધી શુભ-
વાસમાં હોય છે, ત્યાં સુધી ત્રણ જ્ઞાન સહિત હોય છે, અને ચારિત્ર અંગીકાર કર્યા પછી
યાવત્ છદ્મસ્થ અવસ્થા પર્યન્ત ચાર જ્ઞાનવાળા હોય છે. કુંડપુરની બહાર જ્ઞાતખંડ
ઉદ્યાનમાં સર્વ સ્વજનોને પૂછીને ભગવાન કર્મારંગામ તરફ ચાલ્યા, સુહૃત્ માત્ર દિવસ
બાકી રહ્યો ત્યારે ત્યાં પહોંચ્યા, ત્યાં આરવા ગાદે તૈયાર થએલા ગાવાળને શિક્ષા કરવા
ઇન્દ્ર આવ્યા, અને કહ્યું કે (ભગવાન બાર વર્ષ સુધી હું આપણુ વૈયાવૃત્ય કરું, ભગ-
વન્તે ના કહી.) પછી ભગવાને કોણાકે સન્નિવેશમાં બહુલ નામના બ્રાહ્મણના ઘેર છઠ્ઠ
ભક્તના તપણુ ક્ષીરથી પારણુ કર્યું, ત્યાં તેથી દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થઈ. ૧૦૬ થી ૧૧૧
ભા. ૪૬૧ નિ.

દૂઝંતગ પિક્કળો વયંસ તિથ્થા અભિગ્ગહા પંચ ।

અચિયત્તમહિન વસણ ૨ ણિચ્ઙં વોસઠ ૨ મોળેળં ૩ ॥ ૪૬૨ ॥

પાણી પત્તં ૪ ગિહિવદર્ણ ચ ૫ તઓ વહ્મમાણ વેગરૂં ।

ધળદેવ સૂલપાર્ણિદસમ્મ વાસાઽદ્ધિઅગ્ગામે ॥ ૪૬૩ ॥

રોહા ય સત્ત વેયણ યુદ્ધ દસસુમિણ્ણપ્પલહ્મપાસે ય ।

મોરાણ સકારં સકો અચ્છંદણ કુવિઓ ॥ ૪૬૪ ॥

મીમટ્ટહાસ હત્થી પિસાય નામે ય વેદણા સત્ત ।

સિરકળ્ણ નાસદન્તે નહઽચ્છિ પટ્ટી ય સત્તમિઆ ॥ ૧૧૨ ॥ भा०

તાલપિસાઓ ૧ દો કોહિલા ય ૩ દામદુર્ગમેવ ૪ ગોવર્ગ ૫ ।

સર ૬ સાગર ૭ સૂરંતે ૮-૯ મન્દર ૧૦ મુવિણ હપ્પલે વેવ ॥ ૧૧૩ ॥ भा०

મોહે ય ૧ જ્ઞાણ ૨ પવયણ ૩ ધમ્મે ૪ સંઘે ૫ ય દેવલોણ ૬ ય ।

સંસારં ૭ ણાણ ૮ જસે ૯ ધમ્મં પરિસાણ મઙ્ગલમિ ॥ ૧૧૪ ॥ भा०

મોરાગસન્નિવેસે વાહિં સિદ્ધત્થ વીતમાઈણિ ।

સાહરૂ જળસ્સ અચ્છંદ પઓસો હેયણે સકો ॥ ૧૧૫ ॥ भा०

તળહેયંયુલિ કમ્માર વીરધોસ મહિંસિદ્ધુ દસપલિઅં ।

વિદ્ધિંદસમ્મઝરણ વયરીણ દાહિણુકુહડે ॥ ૪૬૫ ॥

તદ્અમવચ્ચં બજ્ઞા કહીહિ નાહં તઓ વિવચયંસો ।

દાહિણવાયાલ સુવર્ણવાલુગા કંટપ વત્યં ॥ ૪૬૬ ॥

ઉત્તરવાચાલંતરવળસંઢે ચંદકોસિઓ સપ્નો ।

ન દહે ચિંતા સરણં જોડસ કોવાડહિ જાઓડહં ॥ ૪૬૭ ॥

ઉત્તરવાયાલા નાગસેળ સ્ત્રીરેળ મોયણં દિવ્વા ।

સેયવિયાય પપસી પંચરહે નિજ્જરાયાણો ॥ ૪૬૮ ॥

દ્વિતીયંતકે જે પિતાના મિત્રો હતા, તેમણે ભગવન્તને રહેવાનું સ્થાન આપ્યું; ધુનઃ વિહાર કરીને ભગવન્ત ત્યાં આઘ્યા, અને પાંચ તીવ્ર અભિમુદ્ધ મહાશ્વ કર્યા, જ્યાં રહે ત્યાં તેના માલિકની અગ્રીતિ થાય તો ત્યાં ન રહેવું, હૃમ્ભેશાં વ્યુત્સદ્ધ કાયાથી રહેવું, મૌનપણે વિહરવું, હસ્ત રૂપ પાત્રથીજ સોજન કરવું, અને યુદ્ધસ્થને વંદન ન કરવું. આ પ્રમાણે અભિમુદ્ધ સમને ત્યાંથી નીકળી અસ્થિશ્રામે આઘ્યા, તે ગામ પૂર્વે વર્ધમાનપુર નામે હઠાં, ધનસાર્થવાહુ તે નગરની વેગવતી નદી પોતાના મુખ્ય બળદવડે ઉતર્યો, અતિપરિશ્રમથી તે બળદ મરીને અકામનિર્જરાથી ત્યાં ગૂલપાણિ નામે યક્ષ થયો. ભગવન્તે તે યક્ષના મંદીરમાં વામ કર્યો, યક્ષ સાત ભયંકર વેદનાઓ ભગવન્તને ઉત્પન્ન કરી, છેવટે બોધ પામી, રહુતિ કરીને ગયો. પાછલી રાત્રે ભગવન્તે દસ સ્વપ્નાં જોયાં, ઉત્પલે તેણે દેળ કહ્યું, પક્ષ-પક્ષના ભગવન્તે ઉપવાસ કર્યો, મેરાકમાં લોકોએ સત્કાર કર્યો, અને અચ્છંદકપર ઇન્દ્રે કોપ કર્યો. (યક્ષ જે વેદનાઓ કરી તે આ પ્રમાણે) પ્રથમ ભયંકર અઘ્હાસ્ય કહ્યું, હસ્તિ, પિશાચ, અને સર્પથી ભય પમાડ્યા છતાં ભય ન પામ્યા, ત્યારે અસ્તક, કર્ણ, નાસિકા, કાંત, નખ, આંખ, અને પીઠમાં જ્યેષ્ઠ સાત પ્રકારની વેદનાઓ ઉત્પન્ન કરી. (દસ સ્વપ્નાં જોયાં તે આ પ્રમાણે) તાલપિશાચ માર્યો, જે કોકિલા, જે પુષ્પની માળા, ગાયોના સમૂહ, સરો-વર, સમુદ્ર, સૂર્ય, આંતરરાથી મનુષ્યોત્તર વાંદ્યો, મેરુ એવું દેળ ઉત્પલે (ઉત્પલ) આ પ્રમાણે કહ્યું, મોહનો નાશ, શુદ્ધ ધ્યાનની પ્રાપ્તિ, પ્રવચન રચના, ધર્મ સ્થાપન, સંધ, દેવલોક, સંસાર, જ્ઞાન, યશ, અને પર્વદામાં ધર્મ, ત્યાંથી ભગવાન મેરાકસન્નિવેશમાં ગયા, તેની બહાર સિદ્ધાર્થ લોકોને અતીત આદિ દિવસોનું નિમિત્ત કહેતો હતો, ભગવાનનો લોકો સત્કાર કરવાથી અચ્છંદકને દ્રેપ થયો. તુષ્ટને લીધે ઇન્દ્રનું આગમન થયું, અચ્છંદકે તુષ્ટ લીધું, ઇન્દ્રે તેની આંગળીઓ છેલી નાંખી, કર્મકર વીરચોપણું દસ પલ પ્રમાણ કરોડક (વાટકો) મહિસેક વૃક્ષની (ખજુરીના વૃક્ષની) નીચે સ્થાપ્યું છે, બીજી ઇન્દ્રશર્માના બકરાને મારી ખાધને તેનાં હાડકાં બોરડી નીચે દક્ષિણ બાજુએ ઉત્તરમાં દાટ્યા છે. ત્રીજી અવાચ્ય છે તે તેની સ્ત્રી કહેશે, હું નહિ કહું, કેમકે હું તેના પિતાનો મિત્ર છું. (શ્રીએ કહ્યું, ત્રી તેની બેનનો પતિ છે, અને નથો ચાહતો, આથી લોકોએ તેનો બહુ તિરસ્કાર કર્યો.) પછી ભગવન્ત ત્યાંથી દક્ષિણવાચાલ તરફ ચાલ્યા, ત્યાં પિતૃવયસ્યે પારણું કરાવ્યું માગમાં મુવર્ણ વાહુકા નદીને કિનારે કંટકમાં વસ્ત્ર સારાઈ ગયું. આગળ જતાં ઉત્તર વાચાલના અતરવનખમાં ચંદ્રકારિક સર્પ હતો, તે કશી શક્યો નહિ, વિચાર કરતાં જાતિઅમરણ થયું, કે હું જ્યોતિષક હતો ને કોપથી સર્પ થયો છું. આથી તે બોધ પામ્યો, પછી ભગવાન ત્યાં ઉત્તરવાચાલ તરફ ગયા, ત્યાં નાગસેળે ક્ષીરનું સોજન કરાવ્યું, પંચ દિવ્ય પ્રગટ થયાં, ત્યાંથી ચૈતાંગી નગરીમાં ગયા, ત્યાં પ્રદેશી રાજા અને નેયક ગાત્રી રાએ ભગવન્તની સેવા-લાક્ષિ કરી. ૧૧૨ થી ૧૪૪ લાખ. ૪૬૨ થી ૪૬૮ નિર્બુક્તિ.

सुरहिपुर सिद्धजतो गंगा कोसिञ्ज विज्ज य खेमिलओ ।
 नाग मुदाढे सीहे कंवलसवला य जिणमहिमा ॥ ४६९ ॥
 महुराए जिणदासो आहिर वीवाह गोण उववासे ।
 भंढीर मिच्च अवच्चे भत्ते!णागोहि आगमणं ॥ ४७० ॥
 वीरवरस्स भगवओ नावारुद्धस्स कासि उवसणं ।
 मिच्छादिट्ठिपरद्धं कंवलसवला समुत्तारे ॥ ४७१ ॥
 धूणाएँ वहिँ पूसो लक्खणमब्भंवरं च देविंदो ।
 रायगिहि तंतुसाला मासक्खमणं च गोसालो ॥ ४७२ ॥
 मंखलि मंख सुभद्दा सारवण गोवहुलमेव गोसालो ।
 विजयाणंद मुणंदे भोजण खज्जे अ काममुणे ॥ ४७३ ॥

त्यांथी लगवान सुरलिपुर गया, त्यां सिद्धयान नाभना नाविके लगवानने गंगा
 उतारवा भाडी, ते वभते क्षेमिल नामे शुक्ल जलुनाराजे ध्रुवज भालवाधी प्राज्ञान्त लय
 जलुआये। (लगवन्तना पूर्वना वायुदेवना लवना वैरी सिद्धना एव संसारमां लभतां
 सुहृद् देव थयो हुतो) ते देवे नाव कुषाववा प्रयत्नं संवर्तकं वायु विकृष्यो, कं'ल-सं-
 भल देवोअ तेना परालय करीने जितेधरना भलीभा कयो। भद्रानगरीमां जिनहास
 आवक अने साधुहासी नामे तेनी स्त्री हुती, ते स्त्रीने आलीरी साथे गाढा संभ'ध
 थयो, अन्यहा गोवाणने त्यां विवाह प्रसंगे शेठे जेधती वस्तु आपी, कृतज्ञतामां गोवाणे
 कं'ल-संभल नाभना जे वाहरा शेठने खेद आभ्या, शेठना संसर्गधी ते अन्ने हृष्ट
 पुष्ट थयाथका धर्मवासित थया, अन्यहा शेठना भित्रे पुछया विना ते अन्नेने ल'डियक्षनी
 यात्राभां होडाव्या, अतिश्रमधी क'ध पण ते आहार-पाणी न लेवा लाग्या, शेठे तेभनी
 अन्त्यावस्था जलुी धर्म संलगाव्या, तेना प्रसावधी भरण पाभीने ते अन्ने नागकुमारमां
 कं'ल-संभल नामे नागकुमार देव थया, तेअ आवधिज्ञानधी लगवन्तने थतो उपसर्ग
 जलुीने त्यां आव्या, भिच्यादृष्टि देवधी नायमां जेठेला लगवान वीरभद्रना उपसर्ग कराते।
 अटकाव्या अ ने लगवन्तने नदीधी उताया। त्यांथी लगवान आलीने ध्रुवा नगरीनी
 जलार आव्या, पुष्पनामे सायुद्रिक शास्त्रे जलुनारे। लगवन्तना पगला उपरधी यक-
 वर्ति गजेल जलुीने सेवा करवाना जलाने त्यां आव्या, लगवन्तने जेधने सायुद्रिक शास्त्र
 पर अभद्धा थध, देवेदे आपीने धर्म यकवर्तिनां अभ्यन्तर लक्षण जलुआयां; ने स पुष्ट कयो,
 त्यांथी राजशुद्धिमां तंतुशाणाभां भासक्षमण करीने रद्धा। त्यां गोशाणोना भग थयो, भ'भल-
 तिना भ'भाल अने सुलदानो पुत्र शरवण सन्निवेशमां आहाणनी गोशाणाभां जन्मये
 हुतो, तेथी तेतुं नाम गोशालक पड्युं। विजय-आनंद अने सुनंदना घेर लगवन्ते
 अतुकमे त्रष्ट भास क्षपणना पारणां स्वादिष्ट लोचन आध अने म'पूरुविधिधी कयो।
 त्यां प'य दिव्य प्रगट थयां, ४६८ थी ४७३

कुल्लाग बहुलपायस दिवा गोसाल दहु पटज्जा ।
 वार्हि सुवणखलए पायसयाली नियड्गहणं ॥ ४७४ ॥
 वंमणमामे नंदोवनेद उवणंद तेय पचद्धे ।
 चंपा दुमासखमणे वासावासं मुणी खमई ॥ ४७५ ॥

કાલાઈ મુળ્ળગારે સીહો વિજ્ઞમઈ ગોઠિદાસી ય ।
 સંદો દંતિલિયાપ પચાલગ મુળ્ળગારંમિ ॥ ૪૭૬ ॥
 મુળિચંદ કુંમારાપ કૂવળય ચંપરમણિજ્ઞ ઝજ્ઞાણે ।
 ચોરાય ચારિ અગઢે સોમજયંતી ઝવસમેઈ ॥ ૪૭૭ ॥
 પિટ્ટીચંપાવાસં તત્થ ચઝમ્માસિણ સ્વમણેણ ।
 કયગલ દેઝલ વરિસે હરિદ્ધ ઘેરા ય ગોસાલો ॥ ૪૭૮ ॥
 સાવત્તી સિરિમદ્દા નિંદૂ પિઝદત્ત પયસ સિવદત્તે ।
 દારગણિ નવત્ત ચાલા ફલિદ્ધ પઢિમાઝગણી પહિઆ ॥ ૪૭૯ ॥
 તત્તો ય ણંગલાપ ઢિંમમ્મણી અચ્છિક્કટ્ટું ચેવ ।
 આવત્તે મુહતાસે મુળિઓત્તિ અ વાહિ વલ્લદેવો ॥ ૪૮૦ ॥
 ચોરા મંદવ મોજ્જં ગોસાલો વહણ તેયજ્ઞાપણયા ।
 મેહો ય કાલહત્તી કલંચુયાપ ઝ ઝવસગા ॥ ૪૮૧ ॥

ચોથા માસકપણના પારણે ભગવાન કોણાક સંનિવેશ ગયા, ત્યાં બહુલ નામનું
 બ્રાહ્મણે પરમાત્મથી પારણું કરાવ્યું, ત્યાં પાંચ દિવ્ય પ્રગટ થયાં. ગોશાળો ભગવન્તને ફરી
 મળ્યો, ભગવન્ત મુવર્ણબલ તરફ ગયા, માર્ગમાં ગોપાળોએ ખીર કરવા માંડી તે જોઈ
 ગોશાળે કહ્યું-ભગવન અહીં આપણે જમીએ, સિદ્ધાર્થ દેવે કહ્યું છે તૈયાર થયા વિનાજ થાળી
 (હાંદલી) ભાંગી જશે. બન્યું પણ એમજ, આથી ગોશાળો નિયતિને દૃઢપણે માનનારો થયો.
 ત્યાંથી ભગવાન બ્રાહ્મણગામમાં ગયા, ત્યાં નંદ અને ઉપનંદ નામના બે ભાઈઓ હતા, નંદના
 ઘેર પ્રભુએ પારણું કર્યું, ઉપનંદને ઘેર ગોશાળાને કંઈ ન મળ્યું, તેથી ક્રોધિત થઈને શૂરના
 તેજઃ પ્રતાપે શ્રાપ આપીને તેણે ઘર બાહરું. (વ્યન્તરે બાહરું) ત્યાંથી ભગવાન ચંપા
 પુરીએ ગયા, બે બે માસના ઉપવાસ કરીને ત્યાં વર્ષાઋતુમાં ઉત્કટકાદિ આરાને કાપો-
 ત્સર્ગ કરી વીતાવી ત્યાંથી ભગવાન કોણાક સંનિવેશમાં ગોશાળા સહિત ગયા. ત્યાં શૂન્ય
 શુદ્ધમાં કાઉસએ રહ્યા, ગોશાળો આરણ્યમાં બેઠો. તે વખતે તે ગામનો સીંહનામે રાજકૂટ પુત્ર
 પોતાની વિદ્યુન્મતી દાસીની સાથે અનાચાર માટે ત્યાં આવ્યો. ગોશાળો ત્યાં છે એમ
 જણાઈ જવાથી પેલાએ માર આધો, ભગવાન ત્યાંથી પાત્રાલક ગામમાં ગયા, ત્યાં પણ
 શૂન્યશુદ્ધમાં કાઉસએ રહ્યા, રાત્રિએ સ્કંદક નામનો ગામનો રાજકૂટપુત્ર પોતાની દાસી દન્તિ-
 સિકાનીસાથે અનાચાર માટે ત્યાં આવ્યો, પૂર્વવત્ત ત્યાં પણ ગોશાળાએ માર આધો.
 ત્યાંથી ભગવાન કૂમારક સંનિવેશ તરફ ગયા, ત્યાં ચંપરમણીય ઉદ્યાનમાં કાઉસગમાં
 રહ્યા, તેજ ગામમાં કૂપળય કુંભારને ઘરે પાર્થનાથના સંતાનીય મુનિચંદ્રાચાર્ય પરિવાર
 સહિત અમ્મલા હતા, તે જિનકલ્પ અંગીકાર કરવાના હોવાથી પાંચ તુલના કરતા હતા,
 તેમાંની બીજી તુલના કરતા ઉપાધ્યયની બહાર ધ્યાનમાં હતા, તેમને ચોર જાણીને આરક્ષકે
 ગળામાંથી પકડ્યા, છેવટે દેવલોક પામ્યા, ત્યાંથી ભગવાન ચોરાક સંનિવેશમાં ગયા, ત્યાં કાટ-
 વાળે ચારક જાણીને હેડમાં નાંખ્યા, ફરી બહાર કાઢ્યા, ત્યાં સોમા અને જયન્તી નામે બે
 બહેનો પાર્થનાથના સંતાનીકમાંની હતી, તેમણે તેમને છોડાવ્યા અને આરક્ષકોએ ખમાવ્યા.
 ત્યાંથી ભગવાન પૃથ્વ્યપાએ ગયા, ત્યાં ચોથું ચોમાસું વર્ષારંભ કરી, ચાર માસના ઉપવાસ

કરા, વિવિધ પ્રકારના કાચોત્સગ કરીને ત્યાંથી કૃતાંગલાએ ગયા અને દેવકુલમાં ધ્યાનમાં રહ્યા, ત્યાં સ્ત્રીવાળા અને આરંભપરિગ્રહવન્ત દરિદ્રસ્થવિરો હતા, તેઓ નૃત્ય-વાણ-ત્રથી જાગરણ કરતા હતા, ગોશાળાએ તેમની એટા કરી તેથી તેઓએ તેને બહાર કાઢી મૂક્યો. ભગવાન ત્યાંથી આવસ્તી નગરીએ ગયા અને બહાર કાચોત્સર્ગમાં રહ્યા, તે નગરીમાં પિતૃદત્તની સ્ત્રી શ્રીભદ્રા મરેલા બાળકને જન્મ આપતી, તેણે શિવદત્ત નૈમિત્તિકને બાળક જન્મવાનો ઉપાય પૂછ્યો, શિવદત્તે મરેલા બાળકને રાંધીને કોણ તપસ્વીને ખવડાવવાનું કહ્યું, તેણીએ તે પ્રમાણે કર્યું, અને ગોશાળાને વહોરાવ્યું પછી વમન કરવાથી નળ-વાળાદિ જોધને ખબર પડતાં તેનું ઘર શોધવા આવ્યો, પણ ખારણું બદલી નાખ્યું તેથી તે જાણી શક્યો નહી, એવે શુદ્ધપ્રતાપે તેનો વારા અગ્નિથી સળગાવ્યો, ભગવાન ત્યાંથી હરિદ્રાક ગામે ગયા, અને મોટા હરિદ્રાક વૃક્ષની નીચે પ્રતિમા ધારણ કરી રહ્યા, જતા-આવતા લોકોએ અગ્નિ સળગાવ્યો, તે સળગતો સળગતો ભગવન્ત પાસે આવ્યો, ભગવન્તના પગ બળી ગયા, ગોશાળો ભાગી ગયો. ત્યાંથી ભગવાન નંગલા ગામે ગયા, ગોશાળો પણ ત્યાં ગયો. ગોશાળાએ રમતા બાળકને આંખો કાઢીને લય પમાડ્યા, ત્યાંથી ભગવાન આવર્ત ગામ ગયા. ત્યાં પણ ગોશાળાએ તેમજ કર્યું, આથી લોકોએ ભગવન્તને તેના શુદ્ધ મારો એમ ધારી મારવાનો વિચાર કર્યો, તેથી બળદેવની પ્રતિમા હાથ ઉગામીને મારવા તૈયાર થઇ, લોકો પગે પડ્યા, અને ભગવન્તને ખમાવ્યા. ભગવાન ત્યાંથી ચોરાક સન્નિવેશમાં ગયા; ત્યાં મંડપમાં રસોઇ થતી હતી તે નીચે વળીને ગોશીલો જોતો હતો, તે લોકોએ ચોર ધારીને ત્યાં ગોશાળાને માર્યો શુદ્ધ પ્રભાવે મંડપ બાળ્યો, ત્યાંથી કલંબુકા સન્નિવેશમાં ગયા, રૂઢ અને કાળ હસ્તીએ ચોર જાણીને બાંધ્યા, ખબર પડતાં ભગવન્તને ખમાવ્યા. ૪૭૬ થી ૪૮૧

લાહેસુ ય ડવસગ્ગા ધોરા પુણ્ણકલસા ય દો તેણા ।
વજ્જહયા.સક્કેળં મદ્ધિઅ વાસાસુ ચડમાસં ॥ ૪૮૨ ॥
કપલિસમાગમ મોયણ મંત્વલિ દહિહૂર મગવઓ પહિમા ।
જંઘૂસંદે મોટ્ટીય મોયણં મગવઓ પહિમા ॥ ૪૮૩ ॥
તંવાપ નંદિસેણો પહિમા આરવિલ્લ વહ્ણ મય ઢહ્ણં ।
કૂવિય ચારિય મોવલે વિજયપગઢમા ય પત્તેયં ॥ ૪૮૪ ॥
તેણેહિ પહે મદ્ધિઓ મોસાલો માડલોત્તિ વાહ્ણયા ।
મગવં વેસાલીણ કમ્માર ઘણેણ દેવિંદો ॥ ૪૮૫ ॥
મામાગ વિહેલગ જક્લ તાવસો ડવસમાવસાણયુદ્ધં ।
છટ્ટેણ સાલિસીસે વિમુચ્છમાણસ્સ લોગોહી ॥ ૪૮૬ ॥

ત્યાંથી ભગવાન ધણા કમની નિર્જરા કરવા માટે અનાય દેશ જે લાઠક તેમાં ગયા, ત્યાં ચોર ઉપસર્ગ થયા; ત્યાંથી પૂણ્ણકલસા ગામે આવ્યા, માર્ગમાં જે ચોરો ભગવાનના શુકનથી અપશુકન થયોલા આનીને તેમને મારવા દોડ્યા, ઇન્દ્રે તેઓને વજ્રથી મારી નાખ્યા. ત્યાંથી વિહાર કરતા અનુક્રમે હરિદ્રા નગરીએ આવ્યા, અને ચતુર્માસ ક્ષમણ કરી પાંચમી વર્ષાઋતુ વિતાવી. ત્યાંથી ભગવાન કલ્લીસમાગમ ગામે ગયા. ગોશાળાને દધિ-કૂરતું લોજન મળ્યું, ભગવાન પ્રતિમા ધારણ કરી રહ્યા, ત્યાંથી પારીને ભગવાન જમ્યુખંડ

ગામે ગયા. ત્યાં પણ ગોશાળાને તેવું જ દહિ ને ચોખાતું લોભન મળ્યું, અને ભગવાન ધ્યાનમાં રહ્યા. ત્યાંથી ભગવાન તમ્બાકુ ગામે ગયા, ત્યાં પાર્શ્વનાથના સંતાનીયા સ્થવીર-બહુશ્રુત મુનિ ચોથી તુલના કરી રહ્યા હતા, તેમને રાત્રિના વખતે આરક્ષકતા પુરે ચોર જાણીને મારી નાંખ્યા. ભગવાન ત્યાંથી કૃપકા સન્નિવેશમાં ગયા. ત્યાં લોકોએ ચોર જાણીને બંનેને બાંધ્યા, વિજયા અને પ્રગટલાએ તીર્થંકર જાણીને બંનેને છોડાવ્યા. ત્યાંથી ભગવાન વિશાલા નગરી તરફ ચાલ્યા, ગોશાળો અહીંથી બહુ પડ્યો, માર્ગમાં ચોરોએ ગોશાળાને જોયો, અને પકડ્યો, ભગવન્ત પ્રતાપે છુટીને પ્રભુને શોધતો વિશાળાએ ગયો. ત્યાં ભગવાન કર્મકરની શાળામાં ધ્યાનમાં રહ્યા. ત્યાં કેઇ કારીગરે છ માસ બિમારી ભોગવી સુદર આયુષ્ય બનાવવાને સારીં તિથીએ આવી આરંભ કર્યો, તેવ.માં ભગવન્તને જોઇને અમંગળ ધ્યેયું જાણી ધણના પ્રહારથી ભગવાનને મારવા ઉદ્બુક થયો, છંટે નિત્રેપ માત્રમાં ત્યાં આવી, તેજ ધણ તેનાપર પાડ્યો અને મારી નાખ્યો. ત્યાંથી ભગવાન આમાક સન્નિવેશમાં ગયા, ત્યાં બિલેલક ઉદ્યાનમાં પ્રતિમા ધારણ કરી રહેલા ભગવન્તનો બિલેલક થકે મદિમા કર્યો. ત્યાંથી શાલિશિર્ષ ગામે ગયા, ઉદ્યાનમાં પ્રતિમા ધરી સ્થીર રહ્યા, ત્યાં કટપૂતના વ્યંતરીએ તાપસીતું દુષ ધરીને અનેક ઉપસર્ગ કર્યો, ભગવન્ત ચળાયમાન ન થય. ઉવટે શાન્ત થાને સ્તુતિ કરી આલી ગઈ. ત્યાં છઠ્ઠાક્ષયુક્ત વિગુધ્યમાન ભગવન્તને લોકાવાંધ જ્ઞાન થયું. ૪૮૨ થી ૪૮૬

પુનરવિ મદ્ધિઅનગરે તવં વિચિત્તં ચ છટ્ઠવાસંમિ ।

મગહાર્ષે નિરુવસગ્ગં મુણિ ઉવવદ્ધંમિ વિહરિત્થા ॥ ૪૮૭ ॥

આલમિઆપ વાસં કુટંગે તહ દેવલે પરાહુત્તો ।

મદ્ધણ દેવલસારિઅ મુદ્ધમૂલે દોમુવિ મુણિચિ ॥ ૪૮૮ ॥

વહુસાલગમ્માલવણે કઠપૂઅણ પદિમ વિગ્ગણોવસમે ।

લોહ્મલંમિ ચારિય નિઅસત્તુ ઉપ્પલે મોવલ્લો ॥ ૪૮૯ ॥

તત્તો અ પુરિમતાલે વગુર રૂસાણ અચપ પદિમા ।

મણ્ણીજિણાયણ પદિમા ઉગ્ગાપ વંમિ વહુગોટ્ટી ॥ ૪૯૦ ॥

ગોમૂમિવજ્જલાદે ગોવકોવં ય વંમિ જિણુવસમે ।

રાયગિહડ્ડપવાસા વજ્જમૂમી વહુવસગ્ગા ॥ ૪૯૧ ॥

પુનઃ પણ ત્યાંથી વિચિત્ર પ્રકારના તપ કરતા છઠી વર્ષાન્તરમાં ભટ્ટિકા નગરીએ આવ્યા. (ત્યાં છઠી મહીને ગોશાળાનો ફરી સમાગમ થયો.) ત્યાંથી ભગવાન મ્હતુબદ્ધ આં મહીના આનંદપૂર્વે મગધદેશમાં વિહાર કરીને આલંબિકા નગરીએ ગયા. ત્યાં સાતમી વર્ષાન્તરુ ધર્મ. ત્યાંથી ભગવાન કુંદાક સન્નિવેશમાં ગયા, ત્યાં વામુદેવના મદિરમાં ભગવાન ધ્યાનમાં રહ્યા, ગોશાળો પ્રતિમાના મુખમાં અધિષ્ઠાન કરીને રહ્યા, પૂજારીએ આવીને માર્શ પિમાય જાણીને છાંટી મૂક્યો. ત્યાંથી નીકળીને ભગવાન મદન ગામે આવ્યા, ત્યાં બન્ન દેવના મંદીરના ખુલામાં ભગવન્ત કાઝાએ રહ્યા, ગોશાળો પ્રતિમાના મુખમાં મુષ્ણ ભાગ મૂરીને રહ્યા, ત્યાં પણ પિમાય જાણીને છાંટી મૂક્યો. ત્યાંથી ભગવાન બહુ શાલિ ગામે ગયા, ત્યાં શાલવન ઉદ્યાનમાં સપ્તમી વ્યંતરી પ્રતિમા ધારી ભગવાનને કટપૂતનાવી પડે ઉપસર્ગ કરીને શાન્ત થઈ મદિમા કરીને ગઈ. ત્યાંથી ભગવાન લોકાવાંધેલા રાજાના

નીમાં ગયા, ત્યાંના રાજા જિતશયુએ ચાર પુત્ર જાળીને બન્નેને પકડયા, ઉપલે તેમની એ-
ળખાણ પડાવીને મુકા કરાવ્યા, ત્યાંથી ભગવાન પુરિમતાલ નગરે ગયા, ત્યાં વગ્ગુર નામના
શ્રેષ્ઠિની ભદ્રા નામે ભાર્યા વધ્યા હતી, તેણીએ બાળકની પ્રાપ્તિ માટે અનેક દેવ-દેવતાની
ભક્તિ કરી પણ કંઇ વધ્યું નહીં. એક વખત શકટયુજ નામના ઉદ્યાનમાં જીજ્ઞ મંદીરમાં
મણીનાથ ભગવાનની પ્રતિમા જોઇ ભક્તિથી તેમને નમી, પાતાની કામના માટે પ્રાર્થના
કરી. મંદીર કરાવવાનું કહ્યું. નજીકમાં રહેલ કોઇ ભક્તવ્યવસ્થાથી તેમની તે કામના પૂર્ણ
કરી, ભદ્રા-શેઠાણી ગર્ભવતી થઇ. કામના પૂર્ણ થવાથી શેઠ-શેઠાણી મંદીર તરફ ગયા,
વચમાં ભગવન્ત રહેલા હતા, ઇન્દ્રે તેમને પ્રત્યક્ષ તીર્થસ્થની ભક્તિ કરવાનું કહ્યું, ત્યાંથી
ભગવાન ઊર્ણક ગામ તરફ ચાલ્યા, માર્ગમાં વિરૂપ વહુ-વર મળ્યાં, તેમને જોઇ ગોશા-
ળાએ હાંસી કરી, તેથી માર ખાધો, હવે મુકી દીધો. ત્યાંથી ભગવાન ગોભૂમિ તરફ
ચાલ્યા, માર્ગમાં અરવી આવતાં ગોશાલાએ ગોજાળોને મેલેલો કહીને માગ પૂછ્યો,
ગોવાળોએ કોધથી તેને મારી બાંધીને વાંસીના વનમાં નાંખી દીધો, જિનેથરના ઉપસ-
ર્ગથી આખરે છાડી મૂક્યો. ત્યાંથી ભગવાન રાજનૃહિએ આવ્યા, ત્યાં આકાશી વર્ષારાત્રિ
થઇ. ત્યાંથી ભગવાન અનાર્થ દેશમાં વજ્ર ભૂમિએ ગયા, ત્યાં ધણા ઉપસર્ગો સહન કરી
નવમી વર્ષાઋતુ વિતાવી. ૪૬૭ થી ૪૬૮

અનિઅયવાસં સિદ્ધત્યપુરં નિલત્યંવપુન્ન નિષ્ફત્તો ।

અપ્પાઢેઙ અણ્ણો ગોસાલો વાસવહુલાપ ॥ ૪૯૨ ॥

મગહા ગોન્વરગામો ગોસંલો વેસિઆણ પાણામા ।

કુમ્મમ્મામાયાવણ ગોસાલે ગોવણ પડદ ॥ ૪૯૩ ॥

વેસાલોપ પઢિમં ઢિપમુણિઉત્તિ તત્ત્વ ગણરાયા ।

પૂણ્ણ સંલનામો ચિત્તો નાવાણ્ણમિણિસુઓ ॥ ૪૯૪ ॥

વાણિયગામાયાવણ આનંદો ઓહિ પેરોસહ સહંતિ ।

સાવત્પીણ વાસં ચિત્તતવો સાણુલદ્ધિ વહિ ॥ ૪૯૫ ॥

પઢિમા મહ મહામહ સવ્વઓમહ પઢમિઆ ચરો ।

અદ્ધ ય વીસાણંદે વહુલિય તહ વજ્જિણ દિવા ॥ ૪૯૬ ॥

ત્યાંથી નીકળીને ભગવાન સિદ્ધાર્થ પૂરે ગયા, સિદ્ધાર્થપુરથી ઊર્મ ગામ તરફ ચાલ્યા,
માર્ગમાં ગોશાળાએ તિલસ્તંબની ધૃષ્ટાકરી, ભગવન્તે તેની ઉત્પત્તિ દહી, તેપર
શ્રદ્ધા ન કરનાર અનાર્થ ગોગાળે તે ઉભેડી નાખ્યું. ઘણી વર્ષા થઇ. ને તે તક્તનો છાડવો
સ્થિર થયો, ત્યાંથી દૂમ ગામે ગયા, તે ગામની બહાર વેશ્યાયન નામે બાળતપસ્વી આતા-
પના લેતો હતો, તેની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે, ચ પાનગરી અને રાજનૃહ નગરીની વચ્ચે
ગોબર ગામ હતું, ત્યાં ગોશાળી નામે કણ્ઠથી રહેતો હતો, ચોરોએ તેને મારી નાખ્યો, અને
તેની અચિર પ્રસૂતા સ્ત્રીને વેશ્યાને ત્યાં વેચી, જન્મેત્રુ બાળક કોષકના હાથ આવ્યું,
અનુક્રમે બાળક મોટો થયો, નગરમાં ગયો, વેશ્યાને ત્યાં જતાં ગાય રૂપધારી કુળદેવ-
તાએ ચેનાવ્યો છેવટે તાપસ થયો, ગોશાળાએ તેને યૂક્ત શર્યાતર કહી ચીડાવ્યો,
તાપસે કોધથી તેનેવેશ્યા મૂકી, ભગવાને શીતવેશ્યાથી બચાવ્યો, પરિણામે ગોશાળાએ

તેજોલેશ્યાનો ઉપાય પ્રાપ્ત કર્યો, ભગવાનથી છુટા પડ્યો. ભગવાન ત્યાંથી વિશાળાનગરીએ ગયા, પ્રતિમા ધારણ કરી રહ્યા, બાળકોએ પિશાચ બાણી અટકાવ્યા, ત્યાં ગણરાજ શંખ-નામે કોઈ સિદ્ધાર્થી રાજાના મિત્રે ભગવન્તને ઝાળખીને પૂજા કરી. ત્યાંથી ભગવાન વાણિજ ગામ તરફ ચાલ્યા, માર્ગમાં ગંડીકા નદી ઉતરવાને નાવમાં બેઠા, નાવિકોએ ભાડ માગ્યું, તે વખતે શંખરાજાનો દૂત ચિત્ર નામનો ભાણેજ નાવિક સેન્યસહિત દૂતકાર્ય માટે ગયો હતો, તેણે ત્યાં આવી ભગવન્તને સૂકાવીને પૂજા કરી. ત્યાંથી વાણિજ્ય ગામે બંધ ગામ બહાર પ્રતિમા ધરીને રહ્યા, ત્યાં આનંદ આવડને અવધિ જ્ઞાન થયું, તેણે તીર્થસ્કરને પરિસહ સહન કરતા જોયા, વંદના કરી અને કહ્યું, ભગવન્ત થોડા વખતમાંજ કેવળ જ્ઞાન થશે, ત્યાંથી ભગવાન આવસ્તી નગરીએ ગયા, અને દસમી વર્ષાઋતુ વિતાવી. ત્યાંથી સાતુલક ગામે ગયા, ત્યાં ભદ્રા, મહાભદ્રા, ગર્વતાભદ્રા, વિગેરે પ્રતિમા વહન કરી, પછી આનંદ આવડના મેર બહુલિકા દાસીએ ભગવન્તને વહોરાવ્યું, અને પંચદિવ્ય પ્રગટ થયાં. ૪૯૨ થી ૪૯૬.

દદભૂમીષ વહિઆ પેદાલં નામ હોડ હજ્જાળં ।

પોલાસચેદ્યમી ટિણગરાઈ મહાવહિમં ॥ ૪૯૭ ॥

સકો અ દેવરાયા સમાગઓ મળજ હરિસિઓ વચળં ।

તિણિવિ હોગડસમત્યા જિણવીરમણં ન ચાલેડં ॥ ૪૯૮ ॥

સોહમ્મરૂપવાસી દેવો સકસસ સો અમરિસેળં ।

સામાણિઅ સંગમઓ વેદ સુરિંદં પહિનિવિટ્ટો ॥ ૪૯૯ ॥

તેલોકં અસમત્યંતિ પેહ ઇતસસ ચાલણં કાડં ।

અજ્ઞેવ પાસહ હમં મમ વસગં મટ્ટજોગતવં ॥ ૫૦૦ ॥

અહ આગઓ તુરંતો દેવો સકસસ સો અપરિસેળં ।

કાસીય હવસગં મિચ્છદિહિવિહિનિવિટ્ટો ॥ ૫૦૧ ॥

ત્યાંથી ભગવાન દહભૂમિએ ગયા, ત્યાં બહારના ભાગમાં પેદાલ નામે ઉદ્યાન છે, તેમાં પોલાસ ચેત્યની અંદર એકરાત્રિની મહાપ્રતિમા ધરીને ઉભા રહ્યા. તે વખતે સુધર્મ સુભામાં દેવરાજ ઇન્દ્રમહારાજ હવવન્ત થઇને આ પ્રભાણે વચન બોલ્યા કે ત્રણેયોં આ વીર પ્રભુને અજાયમાન કરવાને સમર્થ નથી. આ ઉપરથી મૌધર્મ કલ્પવાસી ઇન્દ્રનો સંગમક નામે મામનિક દેવ ત્યાં બેઠો હતો, તેણે ઇન્દ્રને અમર્ષથી કહ્યું કે જોને અણીત કરવાને ત્રણ લોકને પણ તમે અસમર્થ કહો છો, તેને તપ અને ચોગથી ભ્રષ્ટ થઇને મારે વશ થએલ લુગ્યા. પછી ઇન્દ્રનો તે સામાનિકદેવ અમર્ષથી સત્વરે ત્યાં આવ્યો, અને પ્રતિનિષિદ્ધ મિધ્યાદાદિ તેણે ઉપગમ કરવા માંડ્યા. ૪૯૭ થી ૫૦૧

પૂત્તી પિત્રોભિઆઓ હંસા ચેર તહય ણ્ણહોલા ।

પિંદુય નડલા સપ્પા ય મૂસગા ચેર અટ્ટમગા ॥ ૫૦૨ ॥

હત્તી હત્તોળિઆઓ પિસાયવ ધોરરૂવ વગ્ગો ય ।

વેરો વેરોડ મૃત્તો આગ્ગટ્ટ પગ્ગો ય તદ્દા ॥ ૫૦૩ ॥

સ્ત્રવાય કલંકલિયા કાલચક્રં નદેય સંવદં ।

પાભાદય ઉવસમો વીસદમો હોઝ અણુલોમો ॥ ૫૦૪ ॥

સામાણિયદેવિદ્દિ દેવો દાવેઝ સો વિમાણગઓ ।

મળઈ ય વરેહ મહરિસિ ! નિપ્પત્તી સગમોક્ષણં ॥ ૫૦૫ ॥

ઉવહયમઙ્ગિવિજ્ઞાણો તાહે ત્રીરં વદ્ધુપ્પસાહેડં ।

ઓહીઈ નિરિવિસજ્ઞઝ ઝાયઝ છજ્જીવહિયમેવ ॥ ૫૦૬ ॥

ધૂળ, કીડીઓ, ડાંસ, તેમજ ધીન્નેડો, વિંછી, નાળીઆ, સર્પ, અને આઠમીવાર ઉંદરો, હસ્તી, હસ્તિણી, ભયંકરરૂપધારી પિશાચ, વ્યાધિ, સિદ્ધાર્થ રાજ અને ત્રિશક્તિ માતાનો કંઈભાવવિલાપ-પુત્ર ! આમ આવ, અમને ન તજ, ચંડાલ, પગપર સંધવાતું, પ્રથંકવાયુ, કલંકલિકવાયુ, કાળચક્ર, સંવતંકવાયુ અને વીસમો પ્રભાત વિકૃત્તીને અણુલોમ ઉપસંગ કર્યો. સામાનિક દેવવૃદ્ધિ બતાવીને તે દેવ વિમાનમા રહ્યો થકો બોલ્યો, હે મહર્ષિ ! ઇચ્છા હોય તે માગો, સ્વર્ગ આપું કે બ્રાહ્મ આપું ? આ પ્રમાણે મંદુકવૃદ્ધિવાળા તેણે વીરને વશ કરવાને કર્યું; પણ ભગવાન તો અવધિજ્ઞાનથી છ શ્વનિકાપતું હિતજ ચિન્તવતા હતા. ૫૦૬.

વાલુપર્પથે તેના મડલ પારણમ તત્થ કાળચ્છી ।

તત્તો મુખોમ અંજલિ મુચ્છિત્તાપ ય વિઢરુવં ॥ ૫૦૭ ॥

મલપ પિસાયરુવં સિવરુવં હત્યસીસપ ચેવ ।

ઓહસર્ણ પઢિમાપ મસાળ સક્કો જવણપુચ્છા ॥ ૫૦૮ ॥

તોસલિ કુમીસરુવં સંધિચ્છેઓ ઇમોત્તિ વજ્જે ય ।

મોપઈ ઇંદજાલિડ તત્થ મહામૂહલો નામં ॥ ૫૦૯ ॥

મોસલિ સંધિમુ માગહ મોપઈ રઢિઓ પિઢવયંસો ।

તોસલિ ય સત્તરજ્જુડવાવત્તો તોસલો મોવવો ॥ ૫૧૦ ॥

સિદ્ધત્થપુરે તેણત્તિ કોસિઓ આસવાણિઓ મોક્ષવો ।

વયગામ હિંડણેસણ દિવસે વિઢવેઝ ઉવસંતો ॥ ૫૧૧ ॥

ત્યાંથી ભગવાન વાલુકા ગામ તરફ ગયા, આગંધા પાંચસો ચોરો (વકુલ્યા, તેઓએ આમા કહીને વજ્રમય શરીરથી દુઃખ ઉત્પન્ન કર્યું. ત્યાંથી ભગવાન ગામમાં લિક્ષા માટે ગયા, ત્યાં ભગવન્તું રૂપ આવરીને કાણાકીરૂપ બતાવ્યું, તેથી ત્યાંના લોકોએ પ્રહાર કરવા માંડ્યા, ત્યાંથી ભગવાન સુખોમગામે ગયો, ત્યાં અજલી કરીને સ્ત્રીઓ પાસે યાત્રના કરતા રૂપને બતાવ્યું, તેથી ત્યાંના લોકોએ માર માર્યો, ત્યાંથી સુક્ષેત્ર નામે ગામમાં ગયા, ત્યાં લિક્ષાચર્યામાં વિઢતું રૂપ બતાવીને માર મરાવ્યો. ત્યાંથી મલય ગામે ગયા, ત્યાં પિશાચતું રૂપ બતાવ્યું, અને પીડા પમાડી, ત્યાંથી હસ્તીશીર્ષ ગામે ગયા, ત્યાં ભવ્યરૂપ બતાવી પુરુષચિન્હ સ્તંભ કરીને અપભ્રાજના કરાવી. આથી ભગવાન ગામ બહાર સ્મશાનમાં એકાન્તે પ્રતિમા ધારીને રહ્યા, ત્યાં સંગમકે હાંસી કરી. ઇન્દ્ર આવીને સુખશાતા પુછી ત્યાંથી ભગવાન તોસલિગામે ગયા, ગામ બહાર પ્રતિમા ધારી રહ્યા, ત્યાં કૃશિષ્યતું રૂપ ધરીને ખાતર પાડવા માંડ્યો, આથી આ મારવા યોગ્ય છે એમ

લોકોને જણાવ્યું. તે વખતે ત્યાં મહાભૂતિ નામે ઈન્દ્રજલિકા હતો તેણે ભગવન્તને ઓળખીને ઓડાવ્યા, ત્યાંથી ભગવાન ગ્રામલિ ગામે ગયા, ત્યાં પણ તેનું જ કર્તુ, ગામના લોકોએ શીક્ષા કરવા માંડી ત્યાં ભગવન્તના પાતાના મિત્ર મુમાગધે મુકાવ્યા, તોસલિ ગામમાં ગયા, ત્યાં ચોર જાણીને દોરડે બાંધી અધર લટકાવવા માંડ્યા, સાતવાર દોરડું તુટી ગયું, તેથી નિર્દોષ જાણી ઓડી મૂક્યા. ત્યાંથી સિદ્ધાર્થ પુરે ગયા, ત્યાં ચોર જાણીને પકડ્યા, કૌશિક નામના અધેના વેપારીએ ઓળખીને ઓડાવ્યા, ત્યાંથી ભગવાન મજગામે ગયા, આહાર માટે ગામમાં જતાં પ્રભુએ વિચાર્યું કે દીર્ઘકાળ ઉપસર્ગ કરીને દેવ ગયો, માર્ગમાં તે દેવે અનેસણાકરી તેથી ભગવાન પ્રતિમા ધરીને ઉભા હતા, દેવે અવધિજ્ઞાનથી ભગવન્તના પરિણામ જોયા, અને બીજે દીવસે ઉપશાન્ત થઈ બોલ્યો કે ૫૭૭ થી ૫૧૧

વચ્ચે દિવસ ન કરેમિ કિંચિદ્દા ન કિંચિ વત્તવો ।

તત્થે વચ્છવાલી યેરી પરમમ વસુહારા ॥ ૫૧૨ ॥

છમ્માસે અણુવચ્છં દેવો કાસીય સો ચ ઉવસગ્ગં ।

દઢ્ઢગ વયગ્ગામે વંદિય વીરં પઠિનિયત્તો ॥ ૫૧૩ ॥

દેવો જુ(ઠિ)ઓ મહિલ્લોઓ વરમંદરચૂલિયાદિ સિહરંમિ ।

પરિવારિઝ સુરવહ્નિ આડંમી સાગરે સેસે ॥ ૫૧૪ ॥

આલમિયાપ હરિ વિજ્ઞુ જિણસસ મત્તીર્ણં વંદઓ પદ્ ।

મગવં પિયપુચ્છા નિય ઉવસગ્ગત્તિ યેવમવસેસં ॥ ૫૧૫ ॥

હરિસહ સેયવિયાપ સાવત્યો સ્વંદપદિપ સકો ય ।

ઓપરિલં પદિમાપ લોગો આવટ્ટિઓ વંદે ॥ ૫૧૬ ॥

ભગવન! હવે ગાયત્રી માટે જાઓ, હું કંઈ પણ ઉપસર્ગ નહીં કરું. ભગવન્તે કહ્યું, હું દોષના કહેવાથી નહીં જાઉં, મારી ઇચ્છાથી જઈશ અથવા નહિ જાઉં. બીજે દિવસે તેજ ગોકુળમાં મંહરડા પાળનારી વૃક્ષાએ પરમાત્મથી ભગવન્તને પ્રતિલાવ્યા, તેથી ત્યાં દિવસ થયાં વસુધારા થઈ, ૭ માસ પચન્ત નિરન્તર ઉપસર્ગ કરીને ભગવન્તને નિશ્ચય જોઈને તે દેવ મજગામમાં વાંદીને પાતાના સ્થાને પાછો ફર્યો. ઇન્દ્ર મહારાજે તિરસ્કાર કરીને તે મહર્ષિ કેવને તેની દેવાંગના અને પરિવાર સહિત ત્યાંથી કાઢી મૂક્યો, તેથી તે શરૂપર્વતની ચૂલિકાના શિખરપર જઈ રહ્યો, તે વખતે તેનું આયુષ્ય એક સાગરોપમામાંથી કેટલુંક બાકી હતું. તે પછી ભગવાન મજગામથી આલંલિકા નગરીએ ગયા. ત્યાં વિદ્યુનક્રમારેન્દ્ર નિનિધરને સક્ષિથી વંદન કરવા આવ્યો અને બોલ્યો, ભગવાન! આપને મુખ માતા પુષ્પકું, આપ ઉપસર્ગો તરી ગયા છે. આવરણ ચોડાવ બાકી છે, ઘોડાજ કાળમાં કેવળ જ્ઞાન થયો, ત્યાંથી ભગવાન ચેતાંગી નગરીએ ગયા, ત્યાં હરિસન્દ મુખશાતા પૂજવા આવ્યો. ત્યાંથી ભગવાન આવરતી નગરીએ ગયા, ત્યાં સ્કંદની પ્રતિમાનો લોકો મહોત્સવ કરતા હતા, તે જોઈ ઇન્દ્ર તે પ્રતિમામાં દાળા થયો, તેથી તે પ્રતિમા સ્વયંભગવન્ત પારો ગઈ અને ભગવન્તને વંદન કરવાં લાગી, તેથી લોકોએ દેવાધિદેવ જાણીને ભગવન્તનો મહિમા કર્યો. ૫૧૨ થી ૫૧૬.

ફોસંવો ચંદ્રસૂરોપરણં વાણારમીય સજો ર ।

રાપગિદં ર્દસાણો મહિલા જણઓ મ ધરણો ય ॥ ૫૧૭ ॥

વેસાલિ ભૂયણંદો ચમરુપ્પાઓ ય સુંસુમારપુરે ।

ભોગપુરિ સિંદકંદગ માર્હિંદો સ્વત્તિઓ કુળતિ ॥ ૫૧૮ ॥

વારણ સળંકુમારે નંદીગામે પિડસ્સદા વંદે ।

મેઢિયગામે ગોવો વિત્તાસળયં ચ દેવિંદો ॥ ૫૧૯ ॥

ફોસંધિય સયાણીઓ અભિગ્ગહો પોસવહુલ પાઠિવર્દે ।

ચાડમ્માસ મિગાવર્દે વિજય સુગુત્તો ય નંદા ય ॥ ૫૨૦ ॥

તદ્વાવાર્દે ચંપા દહિવાહણ વસુમર્દે વિજયનામા ।

ઘણવડ મૂલાલોચણ સંપુલદાણે ય પવજ્ઞા ॥ ૫૨૧ ॥

ત્યાંથી ભગવાન કૈશાંબી નગરીએ ગયા, ત્યાં ચંદ્ર-સૂર્ય ઉતરીને ભગવન્તને ભક્તિ આ કર્યો. ત્યાંથી વાણીરશોએ ગયા, ત્યાં ઇન્દ્રે સુખશાતા પૂછી વંદના કરી, ત્યાંથી રાજગૃહિએ ગયા, ત્યાં ઇશાનેંદ્રે ભગવન્તને સુખશાતા પૂછી, ત્યાંથી મિથિલા નગરીએ ગયા, ત્યાં જનક રાજાએ પૂજા કરી અને ધરણ્યે શાતા પૂછી. ત્યાંથી વિશાળાનગરીએ ગયા, ત્યાં ભૂતાનંદે શાતા પૂછી (અહીં અગ્નીઆરમ્ભ વર્ષાશાંત્રિ થઈ) ત્યાંથી સુસુમાર પુરે ગયા, ત્યાં ચમરેન્દ્રને ઉત્પાત થયો. ત્યાંથી ભોગપુરે ગયા ત્યાં માહેન્દ્ર નામના ક્ષત્રિય અર્જુની લઈ ભગવન્તને મારવા દેડયો, તે વખતે વંદન કરવા આવેલા સનતકુન્દુ મારેન્દ્રે અરકાવ્યો અને લાય પમાડયો. ત્યાંથી ભગવાન નંદી ગામે ગયા, નંદી નામે ભગવાનના પિતાને મિત્ર હોતા તેણે ભગવન્તને આવીને વંદના કરી. ત્યાંથી મેઢીકા ગામે ગયા, ત્યાં કુર્મારગામની પેઠે ગોવાળે ભગવન્તને ઉપસર્ગ કરવા માંડયા, તેમને ઇન્દ્રે ત્રાસ પમાડી કાઢી મૂક્યા. ત્યાંથી ભગવાન કૈશાંબી નગરીએ ગયા, ત્યાં શતાતીક રાજા, મૃગાવતી રાણી, વિજયસુસુમ્મ અમાત્ય, નંદા તેની ભાર્યા, તત્ત્વવાદી નામે ધર્મપાઠક, ધનાવહ શેક, મૂલા નામે તેની સ્ત્રી રહેતા હતાં; તે વખતે ત્યાં પાસ વદી પ્રતિપદાએ અત્રાવધ અભિમદ્ધ લઈને ભગવન્ત લિક્ષા માટે ફરતા હતાં, પણ અભિમદ્ધ પૂર્ણ થતા નહિ, છેવટે ચંપાનગરીના દધિવાહન રાજાની પુત્રી વસુમતી (ચંદનખાળા) ધનવહને ત્યાં દાસી તરીકે હતી તેની પાસે અભિમદ્ધ પૂર્ણ થવાથી આકલા લિક્ષા લીધી. ૫૧૬ થી ૫૨૧

તત્તો સુમંગલાય સળંકુમાર મુલેત્તય ય માર્હિંદો ।

પાલમ વાહલવણિય અમંગલે અપ્પણો અસિણા ॥ ૫૨૨ ॥

ચંપા વાસાવાસં જવર્ણોદે સાહદત્ત પુચ્છા ય ।

વાગરણ દુહ પણસળ પચ્ચલ્લાણે ય-દુવિહે ચ ॥ ૫૨૩ ॥

જંમિયગામે નાણસ્સ ડણયા વાગરેદ્ દેવિંદો ।

મિઢિયગામે ચમરો વંદણ પિયપુચ્છળં કુણ્ઠ ॥ ૫૨૪ ॥

છમ્માણિ ગોવ કહસલ પવેસર્ણ મજ્ઞિમાર્ણ પાવાણ ।

સ્વરજો વિજ્ઞો સિદ્ધત્ત વાણિયજો નોહરાવેદ્ ॥ ૫૨૫ ॥

ત્યાંથી નીકળીને ભગવાન સુમંગળ ગામે ગયા

લોકોને જણાવ્યું. તે વખતે ત્યાં મહાભૂતિ નામે ઈન્દ્રજલિકા હતા તેણે ભગવન્તને ઝાળ-
ખીને છોડાવ્યા. ત્યાંથી ભગવાન મોસલિ ગામે ગયા, ત્યાં પણ તેનુંજ કાર્ય, ગામના લોકો-
એ શીક્ષા કરવા માંડી ત્યાં ભગવન્તના પતના મિત્ર સુભાગધે મુકાવ્યા, તોસલિ ગામમાં
ગયા, ત્યાં ચાર જાણીને દારડે ખાંધી અધર લટકાવવા માંડ્યા, સાતવાર દારડું છઠી
ગયું, તેથી નિર્દોષ જાણી છોડી મુક્યા. ત્યાંથી સિદ્ધાર્થપુરે ગયા, ત્યાં ચાર જાણીને પક-
ડ્યા, કૌશિક નામના અધના વેપારીએ ઝાળખીને છોડાવ્યા, ત્યાંથી ભગવાન મજગામે
ગયા, આહાર માટે ગામમાં જતાં પ્રભુએ વિચાર્યું કે દીર્ઘકાળ ઉપસર્ગ કરીને દેવ ગયો.
માર્ગમાં તે દેવે અનેશણકરી તેથી ભગવાન પ્રતિમા ધરીને ઉભા હતા, દેવે અવધિજ્ઞાનથી
ભગવન્તના પરિણામ જોયા, અને બીજે દીવસે ઉપશાન્ત થઈ બોલ્યા કે ૫૭૭ થી ૫૧૧

વચ્ચે હિંદુ ન કરેમિ કિંચિદ્વિચ્છા ન કિંચિ વચ્ચો ।

તત્થેવ વચ્ચવાલી થેરી પરમમ્મ વસુહારા ॥ ૫૧૨ ॥

છમ્માસે અણુવજ્ઞં દેવો કાસીય સો વ વસગ્ગં ।

દઢ્ઢગ વયગામે વંદિય વીરં પહિનિયત્તો ॥ ૫૧૩ ॥

દેવો જુ(ઠિ)ઓ મહિંદોઓ વરમંદરૂલિયાહ સિહરંમિ ।

પરિવારિચ સુરવહ્નિ આરંમી સાગરે સેસે ॥ ૫૧૪ ॥

આલમિયાપ હરિ વિજ્ઞૂ જિણસસ મત્તીઈ વંદઓ દ્વ ૬ ।

મગ્ગં પિયપુચ્છા જિય વસગગત્તિ થેવમવસેસં ॥ ૫૧૫ ॥

હરિસહ સેયવિયાપ સાવત્થો સ્વંદપહિમ સકો ય ।

ઓપરિચં પહિમાપ લોગો આરઠ્ઠિઓ વંદે ॥ ૫૧૬ ॥

ભગવન! હવે ગાથરી માટે જાઓ, હું કંઈ પણ ઉપસર્ગ નહીં કરું. ભગવન્તે
કહ્યું, હું દોષના કહેવાથી નહીં જાઉં, મારી ઇચ્છાથી જઈશ અથવા નહિ જાઉં. બીજે
દિવસે તેજ ગોકુળમાં ૫૭૨૫ પાળનારી વૃક્ષાએ પરમાત્મથી ભગવન્તને પ્રતિજ્ઞાવ્યા, તેથી
ત્યાં દિવ્ય થયાં વસુધારા થઈ. ૭ મામ પચન્ત નિરન્તર ઉપસર્ગ કરીને ભગવન્તને નિશ્ચળ
જોધને તે દેવ મજગામમાં વાંદીને પોતાના સ્થાને પાછો કર્યો. ઇન્દ્ર મહાશક્તિ તિરસ્કાર
કરીને તે મહર્લિકા દેવને તેની દેવાંગના અને પરિવાર સહિત ત્યાંથી કાઢી મુક્યા, તેથી તે
મેરુપર્વતની ચૂલિકાના શિખર પર જઈ રહ્યો, તે વખતે તેનું આયુષ્ય એક સાગરોપમામાંથી કેટલુંક
ખાકી હતું. તે પછી ભગવાન મજગામથી આલંલિકા નગરીએ ગયા. ત્યાં વિયુતક્રમારેન્દ્ર
જિનેશ્વરને સક્તિથી વંદન કરવા આવ્યો અને બોલ્યો, ભગવાન! આપને મુખ શાતા
પ્રજ્જલ્યું, આપ ઉપસર્ગો તરી ગયા છે, આવરણ ચોડાવ્યા પાછી છે, ઘેરાજ કાળમાં કેવળ-
જ્ઞાન થયો. ત્યાંથી ભગવાન ચિતાંખી નગરીએ ગયા, ત્યાં હરિસહ સુખશાતા પૂજવા
આવ્યો. ત્યાંથી ભગવાન આવરતી નગરીએ ગયા, ત્યાં સ્કંદની પ્રતિમાનો લોકો મહો-
ત્સવ કરતા હતા, તે જોઈ ઇન્દ્ર તે પ્રતિમામાં દાખલ થયો, તેથી તે પ્રતિમા સ્વયંભગવ-
ન્ત પાસે ગઈ, અને ભગવન્તને વંદન કરવા લાગી, તેથી લોકોએ દેવાધિદેવ જાણીને
ભગવન્તને મહિમા કર્યો. ૫૧૨ થી ૫૧૬.

કોસંચી ચંદ્રસુરોચરણં વાણારસીય સક્કો વ ।

રાપગિદે ર્સાણો મહિલા જગઓ ય ઘરણો ય ॥ ૫૧૭ ॥

વેસાલિ મૂયજંદો ચમરુપ્પાઓ ય મુમુમારપુરે ।
 મોગપુરિ સિદ્ધકંદગ માર્હિદો સ્વત્તિઓ કુળનિ ॥ ૫૧૮ ॥
 વારણ સળંકુમારે નંદીગામે પિત્તસ્સહા વંદે ।
 મેદિયગામે ગોવો વિત્તાસણયં ચ દેવિંદો ॥ ૫૧૯ ॥
 ફોસંચિય સયાળીઓ અભિગ્રહો પોસવહુલ પાદિવૈ ।
 ચાતમ્માસ મિગાવૈ વિજય મુગુતો ય નંદા ય ॥ ૫૨૦ ॥
 તચાવાઈ ચંપા દહિવાહણ વસુમર્દ વિજયનામા ।
 ઘણવૈ મૂલાલોચણ સંપુલદાણે ય પવજ્ઞા ॥ ૫૨૧ ॥

ત્યાંથી ભગવાન કૌશાંબી નગરીએ ગયા, ત્યાં ચંદ્ર-સૂર્ય ઉતરીને ભગવન્તનો અભિમા કર્યો. ત્યાંથી વાણારશીએ ગયા, ત્યાં ઇન્દ્ર મુખશાતા પૂછી વંદના કરી, ત્યાંથી રાજગૃહિએ ગયા, ત્યાં ઇશાનેદ્રે ભગવન્તને મુખશાતા પૂછી, ત્યાંથી મિથિલા નગરીએ ગયા, ત્યાં જનક રાજાએ પૂજા કરી અને ધરણેદ્રે શાતા પૂછી. ત્યાંથી વિશાળાનગરીએ ગયા, ત્યાં ભૂતાનદે શાતા પૂછી (અહીં અગીઆરમી વર્ષારાત્રિ થઈ) ત્યાંથી મુમુમાર પુરે ગયા, ત્યાં ચમરેન્દ્રનો ઉત્પાત થયો. ત્યાંથી મોગપુરે ગયા ત્યાં માહેન્દ્ર નામનો ક્ષત્રિય ખર્જૂરી લઇ ભગવન્તને મારવા ઠાડ્યો, તે વખતે વંદન કરવા આવેલા સનતકુન્ભારેન્દ્રે અટકાવ્યો અને લય પમાડ્યો. ત્યાંથી ભગવાન નંદી ગામે ગયા, નંદી નામે ભગવાનના પિતાનો મિત્ર હતો તેણે ભગવન્તને આવીને વંદના કરી. ત્યાંથી મેંદીકા ગામે ગયા, ત્યાં કુર્મારગામની પેઠે ગોવાળે ભગવન્તને ઉપસર્ગ કરવા માંડ્યા, તેમને ઇન્દ્રે ત્રાસ પમાડી કાઢી મૂક્યા. ત્યાંથી ભગવાન કૌશાંબી નગરીએ ગયા, ત્યાં શતાનીક રાજા, મૃગાવતી રાણી, વિજયમુગુમ અમાત્ય, નંદા તેની ભાર્યા, તત્ત્વવાદી નામે ધર્મપાઠક, ધનાવહ શેઠ, મૂલા નામે તેની સ્ત્રી રહેતા હતા; તે વખતે ત્યાં પોસ વદી પ્રતિપદાએ ચતુર્વાધ અભિગ્રહ લઇને ભગવન્ત ભિક્ષા માટે ફરતા હતા, પણ અભિગ્રહ પૂર્ણ થતો નહિ, છેવટે અપાનગરીના દુધિવાહન રાજાની પુત્રી વસુમતી (ચંદનખાળા) ધનવહને ત્યાં દાસી તરીકે હતી તેની પાસે અભિગ્રહ પૂર્ણ થવાથી બાકલા ભિક્ષા લીધી. ૫૧૬ થી ૫૨૧

તત્તો મુમંગલાય સળંકુમાર મુહેત્તય ય માર્હિદો ।
 પાલગ વાઙ્લવણિય અમંગલં અપ્પણો અસિળા ॥ ૫૨૨ ॥
 ચંપા વાસાવાસં જક્સીંદે સાહદત્ત પુચ્છા ય ।
 વાગરણ દુહ પપ્પણ પચ્ચક્ષણે ય-દુવિહે જ ॥ ૫૨૩ ॥
 જંમિયગામે નાળસ્સ હપ્પયા વાગરેદે દેવિંદો ।
 મિદિયગામે ચમરો વંદણ પિયપુચ્છણં કુળહ ॥ ૫૨૪ ॥
 હમ્માણિ ગોવ કલસલ પવેસણં મજ્ઞિમાર્ણે
 સ્વરઓ વિજ્ઞો સિદ્ધત્થ વાળિયઓ ને

ત્યાંથી નીકળીને ભગવાન મુમંગલા

તથા જ્યોતિષીની દેવીઓ કેવળી જિનેશ્વરને તથા ત્રણવાર તીર્થને પ્રણામ કરીને તેમજ મનઃપર્યવશાનીઓ પણ જિનેશ્વર ગણધર ને કેવાલને નમસ્કાર કરીને સ્વસ્વ સ્થાનકે બેસે છે, ભવનપતિ, વ્યન્તર, અને જ્યોતિષીદેવો સાધુઓની આલુમાં વાયવ્ય દિશામાં બેસે છે. વૈભાનીક દેવો અને મનુષ્યો પ્રદક્ષિણા કરીને ઇશાન દિશામાં સ્વસ્થાને બેસે છે. ૫૫૧-૫૬૦

સંજય યેમાણિત્વી સંજય (૩) પુષ્પેણ પવિસિર્જીવોરં ।

કાલં પયાહિણં પુલ્લદક્ષિણેઃ ઠંતિ દિસિભાગે ॥ ૧૧૬ ॥ भा० ॥

જોડસિયભવણવંતરદેવોઓ દક્ષિણેણ પવિસંતિ ।

ચિટ્ટંતિ દક્ષિણાવરદિસિમિ તિગુણં જિણં કાલં ॥ ૧૧૭ ॥ भा० ॥

અચરેણ ભવણવાસીવંતરં જોડસમુરા ચ અગ્ગંતું ।

અવરુત્તરદિસિભાગે ઠંતિ જિણં તો નમસિત્તા ॥ ૧૧૮ ॥ भा० ॥

સમહિંદા કપ્પમુરા રાયા જરણારીઓ વદીણેણં ॥

પવિસિત્તા પુષ્પુત્તરદિસીર્ણં ચિટ્ટંતિ પંજલિઆ ॥ ૧૧૯ ॥ भा० ॥

एकोकीय दिसाए तिगं तिगं होइ सन्निविट्ठु ।

आदि चरिम विमीस्सा थीपुरिसा सेसपत्तेयं ॥ ५६१ ॥

एतं मइद्धियं पणिवयंति ठियमवि वयंति पणमंता ।

णवि जंत्तणा ण विकहा ण परोप्पर मच्छरो ण भयं ॥ ५६२ ॥

विइयंमि होंति तिरिया तइये पागारमंतरे जाणा ।

पागारजडे तिरियाडवि होंति पत्तेय मिस्सा वा ॥ ५६३ ॥

सव्वं च देसविरतिं सम्मं वेच्छंति व होंति कण्णाड ।

इहरा अमूढलव्हो न कहेइ भावस्सइ ण तं च ॥ ५६४ ॥

સાધુઓ, વૈભાનીક દેવીઓ અને સાધ્વીઓ પૂર્વ તરફથી દાખલ થઈ વીરપ્રભુને પ્રદક્ષિણા કરીને અગ્નિકોણે બેસે છે. જ્યોતિષિ, ભવનપતિ, અને વ્યન્તરની દેવીઓ દક્ષિણ આલુ દાખલ થઈ જિનેશ્વરને ત્રણ વાર પ્રણામ કરીને નૈઋત્ય કોણે બેસે છે. ભવનપતિ, વ્યન્તર અને જ્યોતિષિ દેવો પાશ્ચિમ તરફથી આવી જિનેશ્વરને નમસ્કાર કરીને વાયવ્ય કોણે બેસે છે. ઇન્દ્ર સહિત કલ્પના દેવો, રાજાઓ, મનુષ્યો અને સ્ત્રીઓ ઉત્તર દિશાથી આવીને ઇશાન કોણે બેસે છે, એકેકી દીશામાં ત્રણ ત્રણ સન્નિવિટ્ઠ હોય છે, આદિ અને છઠી દિશામાં મિશ્રિત હોય છે, અને બાકીની બે દિશામાં પ્રત્યેક સ્ત્રી-પુરુષો હોય છે, અદ્ય નૃદિવાળા દેવો પૂર્વે બેઠેલા હોય તેઓ આવતા મહર્દિક દેવને પ્રમાણ કરે છે, અને પૂર્વે બેઠેલા અહિક્ષિને પાછળથી આવે તે પણ પ્રણામ કરીને બાય છે, વળી ત્યાં ચંત્રણા (પીઝા) નથી હોતી, વિકથા નથી હોતી, પરસ્પર અસર નથી હોતો, તેમજ ભય પણ નથી હોતો. બીજા પ્રાકારમાં તિર્થથો હોય છે, ત્રીજા પ્રાકારની અંદર વાહનો નથી છે, અને પ્રાકારની બહાર તિર્થથો પણ હોય છે, તેમજ બધા મિશ્રિત પણ હોય છે, કોસંત્રાન વિરતિ, દેશવિરતિ, અથવા સમ્યક્ત્વ, એમાંનું ગમે તે એક રાયગિરે રૂંસાણે, અન્યથા-એમ ન હોય તો ભગવાન અમૂલક ન

મણુષ્ય ચતુર્મત્તયરં તિરિણ તિન્નિ વ દુષે વ પઢિવજ્ઞે ।

જડ નતિય નિયમસો ચિય સુરેસુ સંમત્તપઢિવત્તી ॥ ૫૬૫ ॥

તિત્યપનામે કાવં ફહેદ્ સાહારણેણ સદેણં ।

સવેસિં સણ્ણીણં જોયણનીહારિણા ભગવં ॥ ૫૬૬ ॥

તપ્પુલ્લિયા અરહયા પૂહયપૂયા ડ વિણયકમ્મં ચ ।

કયકિચ્ચોડવિ જહ કહં કહણ ણમણ તદ્દા તિત્યં ॥ ૫૬૭ ॥

જત્ય અપુલ્લોસરણં ન દિટ્ટપુલ્લં વ જેણ સમણેણં ।

વારસાહિં જોયણેહિં સો પદ્ અણાગમે લહુયા ॥ ૫૬૮ ॥

સવસુરા જડ રૂવં અંદુટ્ટપમાણયં વિરૂઢેજ્ઞા ।

નિણપાયંદુટ્ટં પદ્ ણ સોદ્દણ તં જહિંગાલો ॥ ૫૬૯ ॥

ગણહર આહાર અણુત્તરા(ય) જાવ વણ ચક્કિ વાસુ વલા ।

મંડલિયા તા હીણા છટ્ટાણગયા ભવે સેસા ॥ ૫૭૦ ॥

સમવસરણમાં મનુષ્યાની અંદર આરમાંથી કોઈપણ એક સામાયિકની પ્રાપ્તિ થાય છે, તીર્થચોમાં બે અથવા ત્રણ સામાયિક પામનાર હોય, તે કોઈપણ હવ કોઈપણ ભતતુ' સમ્યક્ત્વ પામનાર ન હોય, તે દેવોમાં અવશ્ય સમ્યક્ત્વ સામાયિકની પ્રાપ્તિ થાય છેજ, તીર્થને પ્રણામ કરીને સર્વ સંજ્ઞીલવેા સમજી શકે એવા ચોજન વ્યાપિ સાધારણ શબ્દવડે ભગવાન ધર્મ કહે છે. તીર્થપૂર્વક તીર્થકરપણુ હોય છે, તેથી તીર્થને નમસ્કાર કરીને અરિ-હંતેા પૂજીત પૂજા અને વિનયકર્મ થાય માટે તીર્થને પ્રણામ કરે છે, જેમ કૃતકૃત્ય છતાં પણ તે ભગવાન ધર્મ કહે છે તેમ તીર્થને નમે છે. બધાં અપૂર્વ સમવસરણ થયું હોય, તેમ તેને જે સાધુએ પૂર્વે ન દીધું હોય, તે તે બાર ચોજનથી પણ ત્યાં આવે છે, તે ન આવે તેા ચારલધુ પ્રાયશ્ચિત્ત થાય છે. બધાએ દેવો તે અંશુકા જેવડું રૂપ દિવ્ય શક્તિથી ચિકુર્વે તેા તે અંગારાની પેઠે જીનેશ્વરના પગના અંશુકા આગલ શોભા ન પામે, તીર્થકરના રૂપથી ગણધર, આહારક શરીરી, અનુત્તર દેવો, ચાવત વ્યંતર દેવો, ચક્રિ, વાસુદેવ, બળ-દેવ અને મંડળીક રાજાઓ અનુક્રમે એકેકથી અનન્તશુણ હીનરૂપવાળા હોય છે, અને બાકીના છ સ્થાનગત હોય છે, એટલે બીજાઓ છાણુવડીયા હોય છે. ૫૬૫ થી ૫૭૦

સંધયણરૂવસંઘણ વણ ગદ્ સત્ત સાર ડસસાસા ।

પમાઇણુત્તરાઈં હવંતિ નામોદણ તસ્સ ॥ ૫૭૧ ॥

પગઢીણં અણ્ણામુવિ પસત્યડદયા અણુત્તરા હિંતિ ।

સ્વયડવસમેડવિય તદ્દા સ્વયમ્મિ અવિગપ્પમાહંસુ ॥ ૫૭૨ ॥

અસ્સાયમાડયાઓ જાવિઅ અમુહા હવંતિ પગઢીઓ ।

ગિંવરસલવોન્વ પપ્પહ જ ન હિંતિ તા અમુદયા તસ્સ ॥ ૫૭૩ ॥

ધમ્મોદણ રૂવં કરંતિ રૂવસ્સિણોડવિ જડ્ ધમ્મં

ગિજ્ઞવઓ ય સુરૂવો પસંસિમો તેણ રૂવં તુ ॥ ૫૭૪ ॥

કાલેણ અસંલેણવિ સંલ્લાતીવાણ સંસડેણં ॥ ૫૭૫ ॥

મા સંસયવોચ્છિત્તી ન હોજી

સદૃશ્ય અવિસમતં રિદ્ધિવિસેસો અકાલહરણં ચ ।

સદ્ગુણુપચઓડવિ ય અચિત્તગુણભૂતિઓ જુગવં ॥ ૫૭૬ ॥

વાસોદયસ્સ વ જહા વળ્લાદી હોંતિ ભાયણવિસેસા ।

સંઘેસિંપિ સમાસા જિણભાસા પરિણમે एवं ॥ ૫૭૭ ॥

સંઘયણ, રૂપ, સંસ્થાન, વર્ણ, ગતિ, સત્ત્વ, શાર, અને ઉદ્યાસ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ પણ તેમને તીર્થસ્નામકર્મના ઉદયથી અનુત્તર હોય છે, બીજી કર્મપ્રકૃતિઓ પણ પ્રશસ્ત ઉદયવાળી હોય છે, ક્ષયોપશમ અને ઉપશમમાં પણ તેવીજ રીતે હોય છે, અને ક્ષય થતાં તો વર્ણન પણ ન કરી શકાય એવી હોય છે. અશાતા વેદનીયાદિ જે અશુભ પ્રકૃતિઓ હોય છે, તે પણ દુધમાં લીંબાના રસના બીંદુની પેઠે તેની અશુભતા નહિ જોવી હોય છે. ધર્મના ઉદયથી તેણે અનુપમન્રૂપ હોય છે, વળી રૂપવન્ત પણ જે ધર્મ કરે છે, તો બીજાઓએ તો તે સાચી રીતે કરવા જોઈએ, તથા રૂપવન્તનું વચન સર્વ કોઈ માન્ય કરે છે, તેથી ભગવન્તનું રૂપ અમે વખાણીએ છીએ. અસંખ્યાત સંશયી જીવોના સંશયને અનુક્રમે બોલવાના દાખને લીધે અસંખ્યાતા કાળે પણ નાશ ન થાય, સર્વ જીવોપર ભગવાન સમભાવવાળા એકીકાળે સંશય છેલ્લાથી ગણાય, ઋદ્ધિવિશેષ પણ સંશય દૂર કરવાથી ગણાય. અચિંત્ય શુભ વિભૂતિને લીધે જીવોને સર્વરૂપણીનો પ્રત્યય થાય છે, તેથી યુગપદ્દેશનાથી સર્વના સંશયનો નાશ કરે છે. વૃદ્ધિમાં પાણી જેમ લુદ્ધા લુદ્ધા ભાજનોથી વિવિધ વસ્તુદિવાળા થાય છે, તેમ જીનેશ્વરની વાણી પણ સર્વને સ્વભાષામાં પરિણમે છે. ૫૭૬ થી ૫૭૭.

સાહારણાસવત્તે તદુવઓગો જે માહગગિરોણ ।

ન ય નિદ્ધિજ્ઞસો યો કિદિવાણિયદાસિઆહરણા ॥ ૫૭૮ ॥

સન્વાડઅંપિ સોયા સ્વેજ્ઞ જડ સયયં જિણો કહણ ।

સીડજ્ઞસ્થુપિવાસાપરિસ્સમમખ અવિગળેતો ॥ ૫૭૯ ॥

વિત્તી જ સુવળસ્સા વારસ અહં ચ સયસહસ્સાઈ ।

તાવદ્યં ચિય કોહો પીતાદાણં તુ ચક્કિસ્સ ॥ ૫૮૦ ॥

અયં ચેવ પમાણં નવરં રયયં તુ કેસવા ટિતિ ।

મંદલિઆણ સહસા પીરદાણં સયસહસ્સા ॥ ૫૮૧ ॥

મત્તિવિહવાણુલ્લં અણેવિ ય દેતિ ક્કમમાઈયા ।

સોઝ્ઞા જિણાગમણં નિરુત્તમણિઓડણસું વા ॥ ૫૮૨ ॥

દેવાણુઅત્તી મત્તોપૂયા યિરકરણ મત્તઅણુકંપા ।

સાઓદય ઢાણગુણા પમારણા ચેવ નિત્યસ્સ ॥ ૫૮૩ ॥

રાયા વ રાયમત્તો તસ્સડસઈ પડર જળવઓ વાડવિ ।

દુવ્વચિસંદિય ચલિછદિય તંદુલાણાઢગં કલમા ॥ ૫૮૪ ॥

માદયપુણાણિયાણં અસંદહકુદિયાણ ફલગસરિયાણં ।

ફોરડ ચલો મુરાવિ ય તત્તેય લુહંતિ મંપાઈ ॥ ૫૮૫ ॥

સર્વ સાધારણ અને અદિનીયપણાથી આહકગિરામાં તેના ઉપયોગવન્ત થએલા શ્રીતાઓ નિર્વેદ પામતા નથી. આ મંબકમાં કાલ લાવનાર વાણુકની વૃદ્ધ દાસીનું ઉદાહરણ અણુકું.

પ્રીત, કૃષ્ણ, શુધા, પીપાસા, પરિશ્રમ અને હાથની ગણના કર્યા સિવાય જિનેથર ભગવાન બે નેરંતર ધર્મપરિવેશ કરે, તે ઓતાજન ભગવત સમીપે સમગ્ર આશુપ પણ ખપાવી નાંખે, જનેથરના આગમનની ખગર આપનારને ચક્રવર્તિ સાગ્રામાર લાખ પ્રમાણ સુવર્ણ વૃત્તિ-દાનમાં, આપે અને તેરલાજ કોટી પ્રમાણ સુવર્ણ પ્રીતિદાનમાં આપે છે. એરલાજ પ્રમાણવાળું જાત (રૂપ) વામુદેવ આપે છે, અને માંગલિક રાજાઓ સાગ્રામાર હજાર પ્રમાણ વૃત્તિ-દાન તથા સાગ્રામાર લાખ પ્રમાણ પ્રીતિદાન આપે છે. એ સિવાય બીજા પણ ધનવાનો પ્રાતાની ભક્તિ અને વિલસવાનુસાર જિનાગમન સાંભળીને નિયુક્ત-અનિયુક્ત, પુરૂષોને દાન આપે છે. એ પ્રમાણે કરવાથી દેવાનુવૃત્તિ, ભક્તિ, સ્થિરીકરણ, સત્વાનુકંપા, શાતાવેદની-નો ખંધ તથા તીર્થની પ્રલાવના એ ગુણો થાય છે. રાજા અથવા રાજાનો પ્રધાન, તેમના અભાવે વિશિષ્ટ લોક સમુદાય દુર્બલિકાથી ખાંડેલા અને સારી રીતે છોડેલા એક આઠક પ્રમાણ કમોદના ચોખા, વેહુચીને પુનઃ સાવેલા અખંડીત, રાટરહિત, ફેલકવી-જિત આઠક પ્રમાણનો બલિ કરે છે, અને તેમાં દેવો પણ ગંધાદિક નાખે છે. ૫૭૮ થી ૫૮૫

ચલિપવિસનસમકાલં પુષ્પદારેણ ઠાતિ પરિકહ્ના ।

તિગુણં પુરઓ પાઢળં તસ્સદ્ધં અવહિયં દેવા ॥ ૫૮૬ ॥

અદ્ધદ્ધં અહિવહ્ણો અવસેસં હવ્હ પાગયજનસ્સ ।

સદ્ધામયપ્પસમણી કુપ્પહ્ણ જણ્ણો ય હમ્માસે ॥ ૫૮૭ ॥

સેયવિણોઓ સીસગુણદીવણા પચઓ ઉમયઓડવિ ।

સીસાયરિયકમોડવિ ય ગણહરકહ્ણે ગુણા હોંતિ ॥ ૫૮૮ ॥

રાઓવળીઅસીહાસણે નિવિહ્ણો વ પાયવીઢંમિ ।

નિહ્ણો અન્નયરો વા ગણહરો કહ્હ વીઆણ ॥ ૫૮૯ ॥

સંલાઈંણવિ ભવે સાહ્હ જં વા પરો ઉપુચ્છિજ્જા ।

ણ ય જં અણાસેસી વિયાણઈં એસ હ્ણમત્થો ॥ ૫૯૦ ॥

તં દિહ્ણદેવવોસં સોહ્ણજં માણુસા તર્હિં તુહ્ણા ।

અહોં (હુ) જળિણેણ-જઢં દેવા ફિર આગયા હ્હયં ॥ ૫૯૧ ॥

એકારસવિ ગણહરા સહ્ણ હળ્ણયવિસાલકુલવંસા ।

પાવાણ મહ્ણિમાણ સમોસહ્ણા જન્નવાહમ્મિ ॥ ૫૯૨ ॥

પૂર્વદ્વારથી બલિ પ્રવેશ થતાના સમકાળેજ ધર્મકથા ઉપરમ પામે છે, બલિ લાવનાર રાજાઆદિ ભગવન્તને ત્રણવાર પ્રદક્ષિણા કરીને ભગવન્તના ચરણ કમળ આગળ બળી નાંખે છે, તેમાંનો અડધો ભાગ અધરધીજ દેવો અહણ કરે છે, બાકીના અડધા ભાગમાંથી અર્ધ રાજા લેછે અને અવશેષ ભાગ પ્રાકૃતજનો લેછે. એ બલિ મસ્તકપર નાંખવાથી સર્વ રોગનો નાશ થાય છે, અને છ માસ પર્યન્ત અન્ય રોગનો પ્રકોપ પણ નથી થતો. તે પછી બીજી ચોરિયામાં ગણધર મહારાજ દેશના આપે છે, કારણ કે એથી ભગવન્તના ખેદનો અપગમ, શિષ્યના ગુણની ઉદ્દીપના થાય છે, બન્ને પ્રકારે યથાથ વાદીપણાનો પ્રયત્ન અને શિષ્ય તથા આચાર્યનો એ પ્રમાણે ક્રમ જણાવાય છે, ઇત્યાદિ ગુણો ગણધર મહારાજની દેશનાથી થાય છે. ભગવન્તના પાદપીઠ ઉપર અથવા રાજાએ આણેલા સિંહાસન ઉપર બેસીને જ્યેષ્ઠ અથવા બીજા કોઈ ગણધર મહારાજ બીજી ચોરિયામાં દેશના

(૬૧૬) ગણધર દેશનાની રીતિ તેનું ફલ અને ઇન્દ્રભૂતિ આદિનું સમાગમન.

આપે છે, અમરજ્યાતા ભવ પર્યન્તકું, અથવા અન્ય જે કોઈ કંઈ ખૂબ, તે મધ્યગું ગણધર મહારાજ કહે છે, તેમના કથનથી અનનિશ્ચયી મનુષ્ય આ હાલસ્થ છે, એમ કોઈપણ બાદ નહિ, આ વખતે તે દિવ્ય દેવદુઃકલિ સાંભળીને નજીમાં રહેલી યજ્ઞભૂમિમાંના મનુષ્યે ખુશી થયા, કે આહો ! શું આ યાજ્ઞિકના યજ્ઞ કે જેથી દેવો આહી આવે છે, ત્યાં તે યજ્ઞ સમારંભમાં મધ્યમાપાપા નગરીમાં ઉત્તર અને વિશાળ કુળ તથા અન્યવચાળા અમ્યારે ગણધરે આઠ્યા હતા, ૫૮૬ થી ૫૮૭.

પદમિત્ય ઇંદ્રમૂર્ધે ત્રિદશો ડણ દોડ અગ્નિમૂર્ધતિ ।

તદ્દય ય વાઙમૂર્ધે તઓ ચિયત્તે સુહમ્મે ય ॥ ૫૯૩ ॥

મંદિય મોરિયપુત્તે અકપિષ્તે ચેર અવલમાયા ય ।

મેયજ્ઞે ય પમાસે ગણહરા હૌતિ ચીરસ્સ ॥ ૫૯૪ ॥

જંકારણ ણિસ્સમણં વોરુચ્છં દ્વપ્પમિ આણુપુલીપ ।

તિત્થં ચ સુહમ્માઓ ણિરવ્વચ્ચા ગણહરા સેસા ॥ ૫૯૫ ॥

જીવે કમ્મે તજ્ઞીવ ભૂય તારિસય વંચમોવલ્લે ય ।

દેવા જેરદ્દય યા પુણ્ણે પરલોય જેવાણે ॥ ૫૯૬ ॥

પચ્છં પંચસયા અહુદ્ધ સયા ય હૌતિ દોણ્ણ ગણા ।

દોણ્ણં તુ હુવલ્લયાણં તિસઓ તિસઓ મ્હે ગચ્છો ॥ ૫૯૭ ॥

સોઝ્ઞાનં ફિરમાણીં મદ્દિમં દેવેહિ જિણરરિદ્દસ્સ ।

અહ પદ્ધં અહમ્માણી અમરિસિઓ ઇંદ્રમૂર્ધતિ ॥ ૫૯૮ ॥

આમદ્ધો ય જિણેણં જાડ્ઞરામરણવિપ્પસુકેરં ।

ણામેણ ય ગોત્તેણ ય સવ્વણ્ણસવ્વદરિસીણં ॥ ૫૯૯ ॥

કિં મત્તિ અતિથ જીવો ડ આદુ નતિપત્તિ સંસઓ તુઝ્ઞા ।

વેયાપયાણ ય અત્થં ન યાણસી તેસિમો અત્થો ॥ ૬૦૦ ॥

આહી ગણધરેમાં પહેલા ઇન્દ્રભૂતિ, બીજા અગ્નિભૂતિ, ત્રીજા વાયુભૂતિ, ચોથા વ્યક્ત, પાંચમા મુધમ, છઠ્ઠા મહિક, સાતમા ચૌર્યપુત્ર, આઠમા અકપિત, નવમા અચ્છાભાતા, દસમા ચેતાર્ય, અને અગ્યારમા પ્રભાસ, એ વીર પ્રભુના ગણધરે છે, હવે જે હાગુથી તે ગણધરેનું નિષ્કેમણ થયું, તે અનુક્રમે કહેવાશે, સુપર્મ સ્વામીથી તીર્થ આદ્ય, અને આઠીના ગણધરે ગિરિપરિવારની પર પરા વિનાના થયા, જીવ, કર્મ, શરીર એજ જીવ, પૃથ્વી આદિભૂતો આ ભવમાં જેવો હોય તેવાજ પરભવમાં થાય, અંધ, માફ, દેવ, નારકી, ધુન્ય, પગેલક, અને નિર્વાણ એ અગીઆર વિષયમાં અનુક્રમે અગીઆરે ગણધરેને સશય હતા. અગીઆરમાંના પાંચ ગણધરે, પાંચસો શિષ્યના પરિવારવાળા, બે ગણધરે માગ ત્રણસો શિષ્યના પરિવારવાળા, અને બે યુગલ ગણધરે એટલે ચાર ગણધરે ત્રણસો ત્રણસો ગિરિવા પરિવારવાળા હતા. દેવોવડે જિનેશ્વરને મહિમા કરાવે સાંભળીને મત્તરવાળા અભિમાની ઇન્દ્રભૂતિ ભગવન્ત પાસે આવે છે, તેને જન્મ-જરા અને મરણથી મુક્તિએલા સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી જિનેશ્વરે નામ ગોત્રથી બોલાવ્યા અને કહ્યું કે તું એમ માને છે કે “ જીવ છે કે નથી ” આવો તને મશય વેડપદાથી છે, તે વેદના પદાનો અર્થ તું નથી જાણતો, ૫૮૭ થી ૬૦૦